155/III
1111735/3.

ספר

דברי ימי ישראל

(מיום היות ישראל לעם עד ימי הדור האחרון)

מאת ד"ר **צבי גראֶטץ.**

פרופיסור במדרש החכמות וראש בית מדרש הרבנים בברעסלא

מתורגם עברית בהוספות מלואים עם הערות והארות

מאת

שאול פינחס ראבינאוויץ.

ועתה נוספו עליהם הערות וחדושים מאת הד"ר א. א. **הרכבי.**

לְמַעַן יֵדְעוּ דוֹר אַחֲרוֹן בָּנִים יִוָּלֵדוּ
וִיסַפְּרוּ לִבְנֵיהֶם (תהלים ע"ח, ו')

חלק שלישי

מחתימת התלמוד עד תקופת הפרחת הרבנות המחקרית וחכמת ישראל בספרד.

בעזרת „כל ישראל חברים" בפאריז.

בדפוס ישראל אלאפין.

וואַרשא

תרנ"ד

Дивре Іеме Израиль т. е. Исторія Еврейскаго народа
д-ра Греца
перевелъ Ш. П. Рабиновичъ

Томъ III.

ВАРШАВА
1893

M.T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Дозволено Цензурою Кiевъ 1 Iюля 1893 г.

Типографiя И. Ѳ. Алапина, Налевки № 47 въ Варшавѣ.

מבוא.

בדם ואש ותמרות עשן עולה מחרבות ציון וביתר יצאה נשמת הלאֹם המדיני אשר להאומה הישראלית, אחרי התבוסה הלאֻמית התלקטו לאחד אחד בני השארית הנמצאה עוד על אדמת ישראל שרידי חרב רומא ובתעצומות פעֻלת חכמים הרואים את הנולד. הצופים למרחוק אשר לבית ישראל, התקרבו העצמות הנפזרות ותקם ותהי שנית קהלת־יעקב בארץ מולדתה. ממלכת יהודה נפלה תחתיה בתגרת יד אויב ומתנקם, לאֹם ישראל אבד מֻרְבָּזו בחרבן בית הבחירה והיכל העבודה בישראל, אך על משואותיו קמו עמדו היכלי התורה ובתי התלמוד באושא וצפורי ויהיו למרכזי־הלאֹם כירושלים במועדיה; ולאחרונה היתה „טבריא העמוקה מכלן", העיר היושבת בנאוה על חוף הים הנחמד — ים כנרת למרכז הלאֹם בתורה ועבודה שלמה, עבודת הרוח. באחרית ימי פרק הזמן הגדול הזה, פרק המשנה והתלמוד, נהיתה חדשה בתבל ארצה — כי חלפה כליל ממלכת האליל, ושרתי בגוים היתה הדת בת יהודה, אשר אחרי קבלה פנים חדשות מפניה בנעוריה בית אביה יצאה מיהודה ותצלח למלכות בכפה ברומא הנפלגת לשני ראשים: המזרחית והמערבית. עוד מעט ו„רומא החדשה" הפכה צור חרבה על מועדי־אל בארץ הצבי, לנתוש עם יהודה מארץ אבותיו, להגלותו גלות שלמה, ותצא מבת ציון כל הדרה באבדן הנשיאות, החטיבה האחת בעולם היהדות בארץ מולדתה. עוד היו עומדות רגלי כנסת ישראל במרחב על נהרות בבל, עוד היו הישיבות של מעלה בערי פרת וחדקל למרכזי הלאֹם הישראלי בהמרכז אשר בקש ומצא בבבל, והנה סערת הזמן חמה יצאה, ותסער ממקומן גם את ישיבות נהרדעא, סורא ופומבדיתא. רוח תורת הקנאות, התורה האמגושית הכתה בסנורים את מלכי פרס החדשה (הססנידים) וגזרות השמד נשמעו גם בארץ השלום לעם יהודה ותורתו עד כה; חבר כהנים אמגושים מסכו רוח עועים בלב מושלי פרס, מושלי חסד עד הנה, ואז אבד מנוס לבית יעקב ומקום מקלט לתורתו.

בימים ההם נראה כי כבר באה ראשית־הקץ אל חיי האומה ותורתה ומחשבת חורשי רע על בית יעקב, אשר אמרו לקעקע בירת היהדות ולהכחיד קימה, היתה קרובה להתקיים: מרכזי הקהלות נחרבו, הישובים שֻׁמְמוּ, הקִבָּצים התפרדו ויתפוצצו לרסיסי נקודות, דקים ודקי־דקים, מפוזרות ומפורדות אל כל עבר ופנה ושכחת התורה ואבדן היהדות כמעט הנה באו ונהיו. אך ישראל סבא לא מת אז ופתיל תולדתו גם הוא לא נִתַּק בימים הרעים ההם, כי נמשך והולך הוא מני אז עד ימי הדור האחרון. וזאת היא הדעת לכל חקר־התולדה ובעל בינה לעתים למצוא תשובה על השאלות: איכה שבה היתה התולדה הישראלית גם אחרי פרק־זמן התלמודי לתולדת־לאֹם ומשפחה על פני האדמה? האם תדמה התולדה הישראלית אחרי חתימת התלמוד לחבילת־מאורעות, ילדי המקרה לבדם, חבילת מעשים רעים וזרים, גזרות ורדיפות, מסירות נפשות על קדוש השם וַעֲנֻת־עם בכל מיני ענוים, מעשים

בלי כל ראשית ותכלית, בלי קשר ויחס ומבלי כח אחד טמיר ונעלם הנותן רוחו בכל המעשים האלה וטובע חותמו עליהם? האם חדל להתולדה הישראלית מימי חתימת התלמוד עד היום אורח תולדה לעם חי וקים, יודע ומרגיש עצמו וקימו ותהי רק לתולדת כפרה אשר נושאיה המה רק ספרים וסופרים, תולדה צנומה ויבשה מאין בה כל לחלוחית חיים ותנועה? האם לא ימצא בכל קורות הדורות אחר חתימת התלמוד בריח התיכון המבריח את הסבות עם מסבביהן ומסבביהן? האם אין בהתולדה הזאת תוך ומרכז, פועלים ונפעלים? האם ימצאו בה יודעי בינה לעתים דרך כבושה מכֻוֶנת למטרה ידועה, או יטו בה חוקרי התולדה לצדי דרכים בהמון מעשים קטנים וקלים, מעשים אין בהם חפץ להמשפחה האנושית בכללה? סוף דבר האם נראה בכל מפעלות ישראל בימי הדורות שאחר חתימת התלמוד יד ערבוביא ומקרה, או היד הגדולה, יד אבי התולדה הנוהג בכחו וגבורתו כל דור ומכונן חפצי בני האדם אל ההשתלמות והשלמות, החפץ האחד מרום ונשגב חזון לב בחירי המין האנושי?

על יודעי בינה לעתים ועל הקוראים המשתוקקים למצוא מענה על השאלות האלה לכונן מַבָּטָם על פרק־זמן התולדה הישראלית אחר חתימת התלמוד מההשקפה הזאת: תולדת היהודים תולדת האומה בימי הגלות—ותולדת ישראל—לפני הגלות. תכונה אחת וצביון אחד לשני התולדות האלה: בשתיהן הננו רואים שני עֲצָמִים פועלים והוֹ־הנצח חקוק על שניהם, שני המצוקים מלאים כח־אלוה לעמוד הָכֵן בפני כל סערות הזמן והם המה נושאי ההיסטוריה העברית. מעבר מזה הננו רואים אבן־ישראל כעם עולם עם אַל־מָוֶת והוא חֹמר התולדה הישראלית וגופה, ומעבר מזה תורת היהדות, חיי־עולם לעם עולם היא נשמת התולדה וצורתה: מֵחליפות פֻּעלת שני הָעֲצָמִים האלה הגוף והנשמה, איש על אחיו בבחינת פועלים ונפעלים, משפיעים ומושפעים תצא לנו תורה שלמה, היא תורת דברי ימי ישראל בימי הגלות והפזור. גורל ישראל בעמים, בכל ארצות הגוים והממלכות אשר נדח שמה בתגרת יד רודפיו ומעניו, או כי הובילוהו רגליו שמה בהתהלכו ברחבי תבל לתור לו מקום מנוחה לרגליו העיפות; הדעת: איך התלקטו נדחי ישראל לאחד אחד וַיֵּאָחֲדוּ לישובים וקהלות; איך היו האֲטוּמִים הדקים האלה שטים בחללו של עולם הישוב ושואפים זה לזה וקרבת איש את רעהו יחפצו עדי אחד באחד יִדְבָּקוּ והיו לעצם — ישוב או קבוץ — אחד; הדעת: איך נראתה יד החק הכח המושל במרחבי כל הבריאה, כי ישאף החלק אל הכלל גם בקבוצי בני ישראל וישוביהם, כי חפץ האחדות האיר להם נתיב דרך ארצות רבות וימים רחוקים אל מרכזי האמה או חלקיה הגדולים והנכבדים; הדעת את המרכזים האלה מבטן מי יצאו, מי ירה אבן פנתם ומה היתה המחשבה — תחלה, אשר אותה הורו והוגו מיסדי המרכזים מקדם מפעלם? לדעת את הכח המושך הספון והטמון בהמרכזים האלה מה הוא ומדוע היה לאבן הן מושך לבות כל בני האומה המפוזרה בארבע כנפות הארץ, הדעת, בכח איזו מעשים שִׁנָּה כפעם בפעם מרכז האומה את מקום שבתו, וסבת הטלטולים האלה מה היא, האם רק רצון איש אחד ותקף פעולתו או יסודתה בתעצומות דברי המדינה והחברה — כל אלה הם דברי ימי גוף האומה הישראלית. — וספר תולדות

תורת ישראל, יצירתה ותקומתה, ראשית צמיחת היהדות ודרך גִּדְּלָהּ, התפתחותה והסתעפותה לתורה כתובה ותורה מסורה, דרך הלוכה מחיל אל חיל, ממקרא למשנה, ממשנה לתלמוד ואחרי כן, בהִבָּקַע אורה מבין מפלשי עב וערפלי דת־מעשית, אותות העקרים וכללי התורה ותתעלה ותעטה שלמת אור הרעיון והמחשבה הַפִּלְסֻפִית, ואור חקר־אלוה וחפץ הַכָּרַת האמת הלכו הלוך וגבור עד נכון היום; העם למד דעת את עָצמו; הצֵרוף והזִקוק הרוחני אשר נצטרפה ונזדקקה היהדות, בהִפָּגְשָׁה על דרכה ביתר הדעות האנושיות בחקר־אלוה עם המון חליפותיהן ותמורותיהן מדור לדור ומתקופה לתקופה, ריבות השִׁטות עם וִכּוּחֵי ראשי הכתות וטענותיהם ומענותיהם, תולדות האישים נושאי דגל תורת היהדות משנות דור ודור המה אבות הכנסיה הישראלית המתוים דרך לפני בני עמם — להגיע בו אל תכלית שלמה ורצויה — כל אלה החקירות הן הנה תולדות הנפש המשכלת השוכנת בקרב עם ישראל. התמורות והחליפות בפעֻלת הרוח והגשם, וכל תקף תעצומות שני הָעֲצָמים האלה איש על אחיו: איך בירידת הגוף, בימי תגברת המצוקה בלכת העם קודר בלחץ אויב ומתנקם, שחה לעפר גם גּפש האומה ואור נשמתה — זו תורתו הנצחית — גם הוא נשבת מטהרו וירד עשר מעלות אחרֹנית במעלות רוחו; או איך התגבר הרוח על הבשר, ובעצם הצרות מעקת אויב, זכר ישראל את מוצאו מימי קדם וידע בדעת־נפשו, כי הוא חלק אלוה ממעל ועם בעל־תעודה רוממה ונשגבה, ותנח עליו הרוח, ויתגדל ויתנשא מעל הצרות העוברות ועקת אויב בן־חֲלוף ויסר מעליו על סֻבֳּלו וירקיע לשחקים, והרוח הזה, במעופו, רומם וינשא גם את גֵּו האמה, הסיר מעליו כבלי השעבוד וההכנעה ויחל לֵאור באור החרות הנפשית, לחוש ולהשיג את טוב החיים הטובים השלמים והמתוקנים. — תורת החליפה והתמורה הנצחת הזאת, המתמדת והולכת בכל ימי פרקי הזמנים בתקופת הגלות, היא תורת **הבינה לעתים** (Pragmatik) בתולדות ישראל בימי גלותו, אחר חתימת התלמוד.

הנה כן, גם אחרי אשר נחתם התלמוד עוד הצביון הלאמי טבוע על תולדות ישראל, ונכרו בה בכל סימניה ואותותיה התכונות המיוחדות לתולדת לאֹם ועם חי על האדמה ולא ירדה למדרגת ספר תולדות כתה או כנסיה דתית לבדה, כי נושאה אינה רק תורה או עקרי אמונה וכללי המוסר, כי אם עם חי וקים, העם הישראלי, אשר עד היום לא נטמע בין האומות ולא נבלע באבריהם, ותולדתו היא דברי ימי עם ושבט, אשר גם בְּהִנָּתְשׁו מעל ארצו עוד לא אבדה לאמיותו, אמנם הלאמית הזאת מרחפת היא ברוח, אינה מְסֻמֶּנֶת בִּמְצָרֶיהָ ואינה נגבלת בגבולותיה, לאמית בלי משטרי מדינה ועז־מלוכה —, אך הלאמית הזאת המרחפת ברוח, כל הרוחות שבעולם אינן שולטות בה ואינן מזיזות אותה ממקומה, ובימי דורות אלף ושמונה מאות שנה, היו כל איתני ארץ וכל מצוקי תבל קצרי יד וחדלי־כח להכחידה ולהשמידה, כי תקומת הלאֹם הזה תלויה במאמרו של אבי התולדה האנושית ורצון היד הנעלה הנוהגת בכחה וגבורתה כל דור. — השבט העברי אמנם יושב הוא ישיבת קבע בכל ארצות תבל, ואזרח נאמן

הוא אחרי האֶחָז בממלכה כאזרח הארץ, אשר נתנה אותו לשבת בקרבה ולהשתקע בה, אך עם זה לא חדלו כל בניו להֵחָשֵׁב בינם לבין עצמם לאחים בני לאֹם אחד, אחים אחוזים וקשורים בחבלי הדת, מסֹרֶת אבות, זכרונות ימים עברו, לאחים המקוים כאחד ליעוד לאֻמי, יעוד כללי לעתיד לבא אל כל בני האומה; פזוריה ונדחיה. ובכן התולדה העברית איננה תולדת הספֻרה או דברי ימי איזו כנסיה דתית, כאשר כן יחשבו רבים השופטים בנטיה ממשפט אמת, אם ממעוט ידיעתם או מהוות לבם ודעותיהם הקדומות. הספֻרה, ספורי הרדיפות, „ענות־נפש התמימים ומסירת נפשם על קדושת השם המה רק פרקי־זמן אחדים מפרקיה, אך לא יֵשותה ועצמותה. בכל אופן בחזות־פניה וצביונה משֻנה היא התולדה הזאת מכל התולדות ואין בתולדות העמים דוגמתה, כאשר משֻנים הם חיי העם הנושא אותה מכל בני משפחות מין האדם. כנהרות המפלגים תעלה ונתיבה לשטף מימיהם דרך ימים ואגמים, ובמרוצתם דרך הים, נוגעים המה במימיו אך אינם מתערבים בהם ואינם מקבלים טַבְעָם וצבְעָם, כן העם הישראלי וכן תולדתו בכל סדרי זמנים של הפזור והטלטול. השבט הישראלי חָש והרגיש, חשב ודִבֵּר, הורה והוגה, עָר ויספר בכל לשונות העמים, אשר בקרבם ישב ובארצותיהם התגורר או התישב שם אם לרצון עמי הארצות האלה או למרות חפצם; אך גם בדברו בלשון העמים זכר את שפת אבותיו וישגה באהבתה אותה, בה היה הוגה דעותיו ואת ספרָתָהּ העשיר בילדי רוחו, וישם כל מעיניו בה לעלה ולכַלֵּל אותה ולהשלימה, במדת עלותו גם הוא במעלות ההשכלה האנושית יחד עם כל בני החברה המתוקנת במשפחת האדם על האדמה. הלאֹם הישראלי השתתף ברב או במעט בכל עת וזמן בעבודת הרוח שעבדו העמים אשר בקרבם ישב, נטר כרמיהם, אך לא חדל לנטור כרמו שלו, לָניר את נירו, לעבוד ולשמור את נחלתו — נחלת אבות — התורה; וזאת התורה היתה לו לכלי חפץ, כלי שרת לחזוק אחדות הלאֹם וחבור אבריו המפוזרים בכל ארצות הישוב בימים ההם להיות לגוי אחד בתבל ארצה.

אמנם כן, „עֲנִיָה היא התולדה הישראלית בזכרונות כבירים מרעישים ומחרידים בזכרונות הנצחונות על שדה קטל, זכרונות הרג רב והמטבח אשר הכין האדם לאדם בצאתו לרשת משכנות לא לו.— התולדה הישראלית לא תשמיע לנו לא תרועת עמים מְנַצחים ולא אנקת חללי עמים מֻנְצחים. אך תחת הזכרונות האלה חרותים על לוח התולדה העברית זכרונות גבורי הרוח ומפעלות אנשי התהלה, לא בחיל ולא בכח, לא בחרב ולא בחנית, כי אם ברוח ובשם אהבת אמת ומשפט, צדק ומישרים. ולא „עֲנִיָה היא התולדה העברית בגבורים בעלי רוח כביר ולב מתנה, אשר הגבירו את היצר הטוב על יצר הרע, האמת על השקר וחֹפש וצדקה על גזל־משפט וחמס עריצים, באלף שנים — שְׁנות ימי הבינים תחרשנה אזנים לקול העמים בְרַעַם, בהשמיעם תרועת מלחמות, מצהלות מנַצְחים ואנקת מֻנְצחים, מלחמות ושפך דם רב לכבוד אלהיהם וגאון אמונתם, הננו רואים המוני עמים נאספים מתנגחים ומתנגשים איש באחיו בחמה וקצף ואכזריות נוראה ונלחמים איש באחיו מלחמת הרג ואבדן על דבר נטיות קלות במנהגי הדת; ובכל אותם השנים שכן יעקב בדד (אך לא לבטח) באהל התורה ויהי הוגה דעות וחושב מחשבות להעלות נר הדעת במקדש האמונה, ובכל אשר היה לאל ידו

התאמץ להנים את הצללים — צללי אפל — הבערות והאמונה האוילית בכל ליל הארוך —, ליל תקופת הבינים. בתוך עולם מלא בערות, סכלות ורשע כסל, עולם פרוע לשמצה, שָׁם ישראל כל מעינו לְקַיֵּם בו אהבת תורה טהורה, אמונה בתבונה ודת בדעת, לְקַיֵּם בו מוסר ומדות טובות וישרות בדרכי החיים. בעצם המהפכות וטלטולי העמים נתנה כנסת ישראל מתוכה אבני פנה למוסדות תורה חדשה, ותוֹלֶד הבת השניה לתורת ישראל — תורת האיסלם, אשר היתה גם היא לתורת עמים רבים בשלשת חלקי תבל וממנה מוצא לתנועה כבירת עלילה בתולדות בני האדם ומקור תרבות (קולטור) חדשה ודרכי חיים לא שערום עד הנה. מתחכמים דלי־רגש וחסרי־לב יביטו יראו בנצחונות אלה בעיני בוז וקלסה, אך חכמי־האמת, הוגי דעות הנותנים כבוד להאמת, לא ימנעו כבוד מעם הרוח וישובו ויתפלאו עליו ועל תולדתו.

פתחו ספרי העתים מקדמי ארץ עד היום וקראו בם, ההיתה כזאת, האם נמצא עם שבט ומשפחה מימים מקדם עד היום, אשר ישליך מנגד את הסייף ולקח — ספר תמורתו, — עם, אשר באבדן ארץ מולדתו, יפַנֶּה לבו מקניני לאֹם העוברים, יסיר שכמו מסבל הדאגות הזמניות ומנעמי החיים ויתמכר כלו לעבודת הלב והמוח ויהיה לגוי הוגה דעות, אשר בית המדרש הוא לו לבית החיים. בתוך תשואות המון רבה, בתוך רגשות לאומים ושאון עמים וממלכות — התהלך ישראל בחקר־אלוה ובמעוף שכלו היה שוטט בכל מרחבי־הבריאה לבוא בסודה וחקר־עולם ומלואו, לדעת נפש האדם מה היא, כחלק אלוה ממעל וסוד הצורה ויוצרה. החזון הזה יֵרָאֶה ויִגָּלֶה בקורות הדורות בימי הבינים בספר תולדות ישראל. אלף פעמים היה ישראל לעבד מושלים עריצי אדם, אך גם בעבדותו היתה נפשו בת חורין; נתון לחרפה ולקלסה, לבזוי עם, מנוד ראש בלאומים וכלמת הגוים, ידע הלאֹם הישראלי לשמור כבוד נפשו פנימה, כבוד־אדם, אשר לא נכחד עָצמו ולא הָשְׁפְּלָה רוחו. ישראל לא היה לעדת צוענים ולא אבדו לו נצחו ותוחלתו. מֻרדף בלי־חָשְׂךְ, נדח ונדף בסערות העתים ברא לו ארץ־מולדתו ברוח, ארץ מולדת אשר ברחמים גדולים תנשאהו ותנטלהו עד היום אלה הם האותות, הציונים והקוים לציור חיי האומה הישראלית מימי חתימת התלמוד עד העת החדשה.

למודים הם יודעי העתים בספרי התולדה אשר לאומות העולם לקרוא בשם „ימי הבינים" — כל הדורות במשך אלף שנה, אשר בם היתה יד החשך והבערות, העריצות ושלטון האדם באדם לרע לו, בכל משלה, כל ימי שלטון אגרוף רשע, ורשע כסל — תקופה כזאת בשם „ימי הבינים" שתהיה נדרשת לגנאי, איננה בהתולדה הישראלית, כי גם בעצם ימי החשך לכל משפחות בני יפת (גויי איירופא) זרח אור הדעת באהלי שם. ככוכבים מזהירים ברקיע השמים בליל חשך ואפלה, תחזינה עינינו מורי בני ישראל בימים ההם, אם המשפט על כל תורה וכנסת הדת יֶחֱרַץ על פי נושאי דגלה ודוברי דבריה, אז תצדק היהדות בהשפטה ותזכה בדינה, אם נעריך את רועי ישראל — בזמנים ההם נגד „רומא החדשה" בימים ההם וכל צבאות כהניה וחֶבֶר נזיריה, רבים מגאוני בבל והרוב הגדול מרבני ספרד וצרפת, בטהר רוחם, זַכּוּת נפשם, בדרשם את האמת בדבריהם והגיוניהם, במעבדיהם ומעשיהם, היו והוים עד היום אנשי־המופת חותם תכנית השלמות הנפשית — שלמות המדות

ודעות האנושיות ואהבת הבריות. רבני הדורות ההם לא תקעו עצמם רק לדבר הלכה, כי לבם היה פתוח אל כל דבר חכמת בינה, ויהיו מרחיבי אהלי החכמה מגדיליה ומאדיריה, מהם רופאים מומחים נכנסים לפני ולפנים בהיכלי מלך ושרים, ויהיו יועציהם ומוריהם ומהם סלים מסלות חדשות בחקר דעת החכמות, או מוסרים אותן מעמי המזרח לעמי המערב. בדבר הזה לא נאמר, כי נקו הדורות ההם ממגרעות, ונהפוך, גם אז רבו הנגעים אשר נראו בבית ישראל אם בעיני העדה— המורים, ואם בהקהלות בעצמן, וסופר תולדת יעקב השומר אמת לעולם לא יעלים עינו מהם ולא יְחַפֵּא על בת עמו. אך הצללים האלה ינוסו לאור הפנים המאירות הרבות שנראו אז — פני אנשים דורשי דעת — ומכונים לבם להשגת הדעת וקנין שלמות הנפש.

בחפצנו לסַמֵּן ולצַיֵּן אותות הזמן הגדול הזה, זמן הפזור והגלות הכללית בכל צביונו, עלינו לאמר כי התולדה הזאת בחלקה העקרי היא תולדת התרבות (קולטור געשיכטע), ונושא התולדה הזאת אינו פרט אחד — גדול דעה ויחיד בדורו או חבל אישים פרטים, כי אם ה ג ו י ־ כ ל ו. בבא רוח־דעת וחפץ כביר ממקום מרכז אחד במושבות בני ישראל לא ארכו הימים ותהי הרוח לתנועה כבירה מעוררת לב כל בני השבט העברי בכל מקומות מושבותיהם ונדחיהם בארבע כנפות הישוב בימים ההם. הֵד שירי־תפלה וזמרות־יה אשר שוררו משוררי יהודה על חוף הירדן, על גדות הריין, הגְוַדַלְקוויויר והַדְנִיבֶּה ונהרות בבל, נִשָּׂא על כנפי רוח ויגיע לאזני נדחי ישראל בקצוי ארץ וימים רחוקים ויהי לתפלות ישראל וקנין הלאם כלו. וכל זה נעשה בלי פקודת נגיד ומצוה, בלי דבר מלך שלטון ובלי כל משטר מדיני ונמוסי, בכתב איש גדול דעה ספר גדול ונכבד במקומו ובארצו, לא עברו ימים מועטים ונעשו ממנו העתקות רבות ונשלחו למושבות בני ישראל הרחוקים ותפרוץ בו הקריאה, וכה סֻגַּל לו העם המפוזר והמפורד את הדעות האלה ונהיו לקנינו ונחלתו. — אם עתידה נבואת חוזי ישראל להתקיים, כי יבא יום וחדל שלטון האדם באדם לרע לו, הוא יום ה׳, אשר בו יהפך אל העמים שפה ברורה לקרוא כלם בשם אהבת הבריות האמתית ולא המדומית ואז לא ישא עוד גוי אל גוי חרב, והעמים, תחת להכתיר זר־נצחון על ראשי טורפי זרוע וקדקד, יענדו עטרת עלי זית — סמל השלום הנצחי — על ראשי אבירי הדעת ובחירי המין האנושי, אז כאשר רכוש ר ו ח בני האדם ואוצר המדעים יקומו ויהיו לקנין־עולם לכל באי עולם; אז כאשר על לוחות התולדה לא יהיו עוד חרותים הליכות המדינות ומעללי הדיפלומטיה, תחבולות הקרב וחשבונות כלי המשחית, ותחתם תְּמַלֵּא התולדה מדברי השתלמות המדע וכל תעצומות פעלותיה בתקון העולם וחברת האדם, או־אז יהיה לספר תולדות אדם בימים ההם הדמות והצביון, התאר והתכונה אשר לספר תולדות ישראל בפרק הזמן אשר לפנינו.

יש אשר בעל בינה לעתים, בהשקיפו על תולדות ישראל בימי הבינים, לא ימצא בהם ראשית ואחרית, היקפים ומרכזים, כי יראה מעשים רבים נפרדים בלי כל קשר וחבור וישפוט כי פור התפורר בית יעקב והוכה לרסיסים, עדי מספר הקהלות והקבוצים היו המפלגות והכתות. אך גם ההשקפה הזאת היא ללא־אמת והאומר כן מוציא משפט מעוקל. להתולדה הישראלית בימים ההם ישנה נקודה

תיכונה ומרכזים מצוינים ומסמנים במצריהם, אשר מהם פרשו חיי ההיסתוריה כנפיהם אל ארצות קרובות ורחוקות, ותהי התולדה הישראלית נתפסת במקום ומעגל רחב, אשר הלך והתרחב, הלך והתפשט עדי הגיעו לקצות ארצות הישוב בימים ההם, כדברי אחד מדרשני הזמן אחר חתימת התלמוד: „אשריהם לישראל בכל מקומות „מושבותיהם, אף על פי שהם מתיגעין לארבע רוחות העולם: „מצפון לדרום ומדרום לצפון, ממזרח למערב, וממערב „למזרח הרי הם באמצע שנאמר: כִּי הִנֵּה אָנֹכִי מְצַוֶּה וַהֲנִעוֹתִי „בְכָל הַגּוֹיִם אֶת בֵּית־יִשְׂרָאֵל כַּאֲשֶׁר יִנּוֹעַ בַּכְּבָרָה וְלֹא יִפּוֹל צְרוֹר אָרֶץ: [1] כן הדבר. השבט — (המשרה המדינית) סר מיהודה, אך לא מש המחוקק מבין רגליו. ונפלא החזון, כי דבר יצא מפי המחוקקים ממקום מרכז הלאמי, ויהי לדבר חק ומשפט בכל משכנות יעקב בארצות פזוריהם, בלי כל ספרי עונשים ואזהרות, בלי כל כפיה ואונס הישובים מעצמם בכל מקומות נדחי בני ישראל נמשכו בכח נעלם אל הבריח התיכון — מקום התורה — המבריח את כל ישובי בני ישראל וכוללם יחד, ויהיו כלם נשמעים לדברי רבותיהם ומכוננים כל דרכיהם על פי תורת פיהם.

המרכז הלאמי הראש והראשון בימים ההם היה מושב בני ישראל בבבל, זאת הארץ יורשת חשיבות ארץ הקדושה ומעלתה בהתולדה הישראלית, כי בה ישבו הגאונים ותהי הנקודה התיכונה לכל ישובי ישראל. מגדות הנהרות אוקסוס (Oxus) אשר באסיה התיכונה, הוואלגא בקצה מזרח אירופה עד הריין והדַנֻּבָּה. עד איי הים התיכון מערבה, מכל קצות ארץ אלה היו עיני בני ישראל תלויות אל בבל ואזניהם קשובות לכל דבר יצא מפי הגאונים ראשי ישיבות של מעלה אשר שם, ובכל ממלכות העמים בימים ההם לא נמצא מושל אדיר, אשר ממשלתו תתפשט על פני ארץ רבה כזאת ולמשמעתו יהיו סרים אלפי רבבות עבדיו בהכנעה ואהבה רבה, כאותה המשמעת והאהבה של אלפי רבבות אנשים בקצות תבל אל ראשי הישיבות בסורא ופומבדיתא — והרבבות האלה לא היו לא עבדיהם ולא נתיניהם של גאוני בבל. ממקומות המרכז קבלו בני הקהלות הרחוקות את השפעתן לא לבד ההוראה בתורת המעשים, כי אם גם דעת חקר־אלוה ומשל ומליצה. עוד טרם נהרסו הישיבות בסורא ופומבדיתא לרגלי מעשים בהליכות־עולם אשר מלכו אחריהם תמורות המדינות, והנה, בארח פלא, קם ונהיה מרכז חדש, מרכז לאמי לתורה ודעת בספרד. עברו מאות שנה והתורה — דגל ישראל — העתיקה משכנה ראשונה לפרובינציאה (צרפת הדרומית) ולותיר (Lothringen) (צרפת הצפונית — חכמי פרובינציאה ולותיר — בעלי התוספות). שני בתי המדרש אלו בספרד וצרפת, היו כשתי נקודות השרפה (Focus) מקבצי נצוצות אור וזורעים אחרי כן אור תורה להאיר לכל בני הגולה. עוד מעט והעם המלמד בצרות ומנוסה בכל מיני נסיונות נתנסה בנסיון קשה ומר, רוחות רעות התחוללו משני קצות הארץ וסערות צפון ותימן מאדום וישמעאל סערו עליו להפיצו בימי מסעי הצלב וגזרות השמד בספרד הדרומית המחמדית, אז שממו נוה התורה והחכמה בשני המרכזים ואז

---

1) תנא דבי אליהו פרשה ה׳.

נראה כי חבילת האחדות הלאמית נתפרדה, אך אז קם לאב בישראל האיש אשר הוא לבדו היה שקול כנגד דור שלם, והיחיד בדורו זה היה למאחד כל בני האומה ולאביהם של ישראל וממנו תחל תקופה חדשה בתולדות ישראל בימי הבינים. שם האב לתורה ולישראל הזה הוא רבי משה בן מיימון. ובו נחתם פרק־זמן התרבות התרבות והפרחת הרבנית המחקרית והעיונית בדורות הגלות אחר חתימת התלמוד.

וסדר הזמן מחתימת התלמוד או מות רבינא סוף הוראה עם מות רבי משה בן מיימון יִפָּרֵד והיה לשלשה פרקים:

הפרק הראשון

פרק בין־הזמנים

מן חתימת התלמוד עד ראשית ימי הגאונים והם דורות רבנן סבוראי

(ד״א ר״ס -- ד״א ת׳ = 500—640).

הפרק השני

זמן הגאונים

(ד״א ת׳ -- ד״א ת״ת = 640 - 1040).

הפרק השלישי

זמן הפרחת ההשכלה העיונית או הרבנות המחקרית

(ד״א ת״ת – ד״א תתק״ס).

במת החזיון להמעשים בחלק הזמן הגדול הזה היא: לראשונה מכל ארץ בבל אשר הערביים יקראו בשם אִרָק ואחרי כן ספרד הדרומית וצרפת הצפונית.

פרק - זמן שלישי להתקופה הראשונה

זמן רבנן סבוראי.

פרק ראשון

בבל ויהודה.

השקפה כללית; הזינדקים; המלך קֹבַד והמתקן עולם במלכות הדת האמגושית מזדק; ראש הגולה מר זוטרא השני, מר חנינא; מרד יהודי בבל נגד הפרסיים; מר זוטרא ומר חנינא — הרוגי מלכות; רדיפות ויציאות הסבוראים רב גיזא (רב עינא) מסורא ורב סימונא מפומבדיתא; עוד רדיפות נגד היהודים מאת מלך פרס הורמיסדס או הורמיז הרביעי; היהודים תומכים בידי חומס המלוכה בהרם Bahrum; בתי המדרש נפתחים שנית בבבל הישראלית; ראשי מתיבתא וראשי גלותא. — מצוקת היהודים ומעמדם הרע תחת ממשלת קיסרי רומא המזרחית (ביצנץ), מושבות בני ישראל בערי ארץ ישראל, התדלדלות התורה בארץ ישראל, יוסטיניאנוס קיסר וגזרותיו נגד היהודים, כתב-דתו נגד הדרשנות על פי דרכי ההגדה, קהלת ישראל בבריון אשר באפריקא הצפונית; היהודים מתמרמרים נגד יוסטינאינוס קיסר וגזרותיו, באמרו להטיל עצמו עליהם לשופט בעניני דתם וסדרי עבודת אלהים בבית הכנסת; היהודים מרימים יד בביצנץ ועוזרים את הפרסיים במלחמותיהם בסוריא וארץ ישראל, בנימין איש טבריה, גדודי היהודים שטים בארץ ישראל, הנזיר מהר סיני, היהודים משלימים עם הירקליוס-קיסר; בגידת הקיסר הזה והפרו את בריתו עם היהודים; רדיפות וגֵרוש היהודים מירושלים.

(ד"א ר"ס — ד"א ש"ץ = 500—630).

באחרית ימי המאה השלישית לאלף החמישי (ראשית המאה הששית למספרם), נראה לכל איש השופט למראה עיני שכלו, כי קץ היהדות הנה זה בא ועוד מעט ותפול ולא תוסיף קום; לו קם אז גם איש צופה ומביט מטיב ראות וחודר אל תוך המעשים וגלגולי המסבות בהליכות עולם, גם הוא, בהשקיפו על המעמד הרעוע בקרב היהדות פנימה ועל המאורעות והפגעים הרעים אשר מצאוה בתגרת ידי אויביה מחוץ בכל הארצות אשר שם נפזרו עצמות האומה הישראלית ונדחי ישראל נישבו שם בהמונים, היה מוציא משפט חרוץ, כי היהדות בתור כנסת לאֻמית־דתית נמצאת במעמד הגסיסה (Agonie) ונשמת החיים המתעוררת עוד אז

בקרבה לפרקים היא נשימתה האחרונה בטרם תמות, תחלוף ואיננה. — המשטר הלאֻמי והדתי, אשר היה רב־כח לחבר כל חלקי האומה לגו־לאֻמי בימי ארבע מאות שנה, המשטר הזה נמצא אז בסכנה גדולה. „רומא החדשה" השלטת בארץ הצבי עקרה את הנשיאות ותאבד שריד מבית דוד, דחקה רגלי היהודות ממקום גדולה ותנתש את כל האומה מערש ילדותה ותחרב את היכל התורה; עתה קמה גם הדת האמגושית על דת־סיני בארץ מכורתה השניה בבבל. הישובים החדשים באירופה עוד לא סֻגלו להם אז מעלות הרוח, המביאות לידי הַכָּרַת עם את עַצמו וכחו הנטוע בקרבו; גם היו הישובים ההם שקועים בעמק המלחמה לעמוד על נפשם, נגד ראשי הכנסיה הקתולית מלאי קנאה ושואפי שררה, אשר בשמחת נצחונם אמרו להכניס תחת כנפי דתם גם את הישובים האלה, שכו דרכי חייהם בסירים, בנו עליהם חומות ומצודות גדרים וחקים מבדילים אותם לרעה, ופעמים רבות העמידו אותם על פרשת דרכים לבא באש או במים. בלשון ארץ ערב, בצפונה נמצאו שבטי ישראל אשר עוד לא נכנעו לפני עמים אחרים ובדרומה הצליחו גם למלוכה ויגיעו לחסֶן־לאֻמי ותקיפות מדינית. אך לחממלכה הישראלית בדרום ערב ולשבטי יהודה החפשים בצפונה חסר התנאי הגדול לכל חברה מדינית ולאֻמית שסופה להתקיים — תכלית רוחנית וחפץ מרום ונשגב, פנת יקרת כל קבוץ מדיני בכל מקום ובכל זמן; על כן נפלה ממלכת חִמְיָר תחתיה ותִשָּׁבֵר שבר לא יוכל להֵרָפֵא, כמעט נגע בארבע רוחותיה הסער הגדול ואחת מהרוחות שאינן מצויות הנושבות בהתולדה האנושית. שבטי יהודה על לשון ארץ ערב נשתעבדו למחמד, ויהיו לעבדי בני ערב כובשי ארצות וממלכות, וַתִּכָּחֵד הממלכה הזאת ולא השאירה אחריה זכרון נכבד בדברי ימי ישראל.

גם בעבודת ישראל ברוחו פנימה, בגדולו הרוחני והמוסרי הגיעו אז ימי העמידה. לב־העברי לא דפק עוד בחזקה כמקדם, עורקיו ועצביו נחו ועל פני כלו נראו אותות הָעֲיֵפוּת ותשישת הכחות, אותות כליון וגויעה ההולכים וקרבים. עבודת בנין בית התלמוד, השקלות והטריות, המשא ומתן בחקר ההלכה בכל רחבה והיקפה, עם היות העבודה הרוחנית-הזאת מצוינת בנטיה יתרה לצד אחד, בפנה אחת לבדה במדה יתרה, והתרשלות בפנות אחרות בהדת והחיים, ובכל זאת היתה נותנת לבעלי הכשרון, בעלי שאר רוח מקום גדול וכר נרחב להתגדר בו. המחשבה, כי תמצא יד בינתם לחקר כל ההלכות, לחשוף שפוני טמוני החמר הרב הזה, לבררו ולבקרו ועוד לשית עליו נוספות ולחדש בו דברים רבים, המחשבה הזאת הרהיבה לבם ונפשם ותחזקם ותעודדם לעבוד בשדה ישראל עבודה גדולה ונמרצה. החשק הזה, כנראה, נחלש בחתימת התלמוד אחרי מות רבינא וכל דור אחרוני האמוראים, כי שלמה כל המלאכה, נתבררו כל הספקות, לא נשאר כל ענין אחר לענות בם את בני דורות הבאים, כי אם לחבר פסקי דינים למעשים בכל יום או קצורי הלכות וברור דברים מהתלמודים. עבודה אשר ממנה לא תְמַלֵּא נפש כבירי לב המשתוקקים לעיון וחדוש.

גם מקור חיי נשמות לעם ישראל, המקור אשר ממנו שאבו בכל עת מים חיים להרוות רוחם בחן ונעימות, במוסר השכל וחדות ה׳, המה כתבי הקדש

המלאים זיו שדי ומפיקים עז וגבורת הנפש, גם המקור הזה כמעט יבש אז ולא הוסיף תת כחו כבראשונה — הנטיה היתרה לדרישת הכתובים להוציא מהם הלכות הפיגה טעם השירה בכתבי הקדש, ופניה המלאים הוד החזון ונעם המליצה לא היו לה עוד, גם ההגדה הדרשנית עזבה דרכיה מלפנים דרכי חן ונעם, ותהי לדורשת תלי תלים דרשות בדקדוקי מלים ואותיות ותהי כלה מקשה, חֲרֵבָה ויבשה בלי רֹך המליצה ולחלוחית השיר והחזון, ומה רב עצם היהדות וכחה לאלוה הצפון בקרבה, אם למרות כל המסבות האלה ופגעי הזמן הרעים קמה ותתעורר שנית לתחיה ותצא מאפלה לאורה א].

א] בדבר מצב הקפאון והפסק כח הגדול שנמצאה בו היהדות בימי המאה הששית לסה״נ (הדורות התכופים לחתימת התלמוד), קשה להסכים לדעת המחבר, שהסבה לזאת היתה חתימת התלמוד, יען, כי הננו רואים מצד אחר גם התגברות התורה התלמודית בדורות הגאונים ואחרי כן, אף שהתלמוד כבר נחתם. הסבה הראשית להעמידה הזאת היו הרדיפות בארצות ממלכת פרס וביצנץ, הרדיפות אשר נראו אז נגד נושאי דגל התורה, כנגד הישיבות ובתי המדרש. מלבד זה, הסבוראים, אם כי באמת עיקר עבודתם היתה ההסברה, לאמר, סדור התלמוד לחלקיו ופרטיו, וגם הוסיפו הרבה בכמה מקומות משלהם, הנה חברו גם ספרים שלמים שלא נקראו שם מחבריהם עליהם כן בהלכה וכן בהגדה, שמקצתם הגיע אלינו בשם „מסכתות קטנות״ (או הלכות) ומדרשים, אשר בימים קדמונים היו מצוים במספר יותר גדול מאשר היום. (עיין ספר העיטור חלק ראשון הוצאת ויניציאה, דף קי״ט ע״ב, ששם נאמר: „הדין נוסחא דנוסחאי עתיקי.. ואיכא למימר נמי דרבנן סבוראי דכתבי השתא דלא איתמר וכו׳ אכולא שמעתתא קאי״. ועיין עוד שיטה מקובצת (שבת פ״א דף י׳ ע״ד) ועוד במקומות רבים. גם בדבר השקידה על התלמוד, הסבה לזאת פשוטה וגלויה, כי לא לבד צרכי החיים הדתיים דרשו בחזקה לדעת את כל חלקי התלמוד להורות ולעשות המצות המעשיות ולהזהר מעבור על המצות אשר לא תעשינה, היה הלמוד הזה מוכרח גם בחיי החברה בדברים שבין בני אדם לחבריהם, כי גם בימי הרדיפות הגדולות והאכזריות, לא עלה על לב מושלי פרס וביצנץ למחות בהיהודים לבל ידונו בינם לבין עצמם בדיני ישראל. ביחס הדינים ותורת המשפטים היו היהודים בכל עת נהנים מהנהגה מיוחדה (אויטונומיה), והדינים היו נחתכים ע״פ מסקנות התלמוד, וזאת עשתה את למודו נחוץ לכל רב ומורה בישראל, כמו שנחוץ לעורכי הדין בימינו לדעת היטב ספרי המשפטים לעם ועם. ואחר כל אלה בחקרנו דעת הליכות העתים ההם, נמצא, כי לא התלמוד לבדו נתן ענין להוגי תורה לענות בם את מחשבותיהם, כי נתחברו אז גם כמה תפלות בהכ״נ, אם גם בטעם הימים ההם כנראה ממסכת סופרים, (ועיין עוד להלן). וגדולה מזו מצאנו פעולת הימים ההם, פעולה גדולה, מסודרת ומלאה טוב טעם, והיא „יסוד המסרה, הנקוד והטעמים״, הקשור עם תקון כללי דקדוק השפה, יושר הכתיבה ויושר ההברה. הפעולה הזאת מתיחסת אל התקופה, אשר המחבר יחשוב אותה לתקופת הקפאון בגדול הרוחני של היהדות. אנהנו עוד לא נדע בברור את ראשית חיי בעלי המסרה; אך על פי הכתבים העתיקים הנמצאים בהביבליותיקה הקיסרית בע״מ פטרסבורג (עיין ספרי „אלט-יידישע דענקמאֶלער דף 246 והמפתח בסדר אלפא ביתא שהודעתי את טיבו בספר העתי לשטיינשניידער „העבראֶישע ביבליאגרפהיע 1874 דף 105, וכן בבריל: יאהרביכער פיר יודישע געשיכטע אונד ליט. חלק שני 174—5) הננו יודעים, כי אבי אבות בעל המסרה בן-אשר, ששה דורות לפניו. והוא כנודע חי באמצע המאה השביעית לאלף הרביעי, ומזה נראה, כי קרוב לזמן הסבוראים כבר עסקו ביסוד הבנין הגדול הזה. והנה אף כי בעלי המסרה ומסדרי תפלות ביהכ״נ היו רובם בני ארץ ישראל כרבי אחיהו מטבריה ורבי משה הנקדן מעזה (העזתי) ורבי פינחס ראש הישיבה, כנראה גם כן איש טבריה, הנה בלי ספק גם הסבוראים בני בבל לא היו עומדים הרבה למטה ממדרגת בני א״י בהידיעות האלה, למצער בכל מה שנוגע למסרת המקרא, כנראה מהערות בנוסחאות המסרה הקדמוניות בשם בני הישיבות סורא, נהרדעא ופומבדיתא ובכלל בשם בני מדינחאי,

את השקפתנו הננו מתחילים ממעמד הכנסיה הישראלית בבבל, כי עוד היתה הארץ הזאת במת החזון לתולדת הלאֹם כלו ומוריה נחשבו לאבות התורה בכל קהלות ישראל הקרובות והרחוקות. כמעט שנחו היהודים מעצבם ורגזם, כמעט שאפו רוח מעקת אויב פירוז רשיעא וגזרותיו (ע׳ ד״י ח״ב עמוד 451) ותתחולל שנית סערת הקנאה במערכות הממשלה והכהֻנה האמגושית להפוך סדרי המדינה והישוב על פניהם ולסָעֵר את ישראל ותורתו מִמקום מטעם זה שלש מאות שנה. אחרי פירוז רשיעא מָלַך בפרס החדשה קֹבַד או קבַד (Kowad, Cabades), איש רפה ידים ואין אונים אף כי נמצאו בו גם דברים טובים, ויהי המלך הזה לכלי חפץ בידי הקנאים האמגושים, אשר הסיתוהו לרדוף באף ואכזריות כל בני דתות אחרות. בימיו קם איש אחד אשר אמר לתת לתורת האמגושים פנים חדשות ולעשות את דת־האור לשלטת בכל מדינות פרס החדשה. מַצְבַק (Madoc) — כן שם הכומר שהתנשא ויתקן ויחדש התורה האמגושית — חִבֵל תחבולה להגביר את הורמיז (Ormuzd) אלהי האור על אהורימון (Ahriman) אלהי החשך, ויכבוש מ צ ד ק דרך חדשה בתקון העולם וסדרי הישוב. הוא ראה את כל נגעי בני האדם ומקור כל הרעות באהבת הבצע וחמדת איש את אשת רעהו וכל אשר לרעהו, ויאמר מ צ ד ק לשום קץ פעם אחת להחמס אשר מלאה כל הארץ בהתר אגודת כל החברה כלה, וכל תורת המשפחה, כי יהיה כים אחד לכל בני האדם וגם האישות תהיה משותפת, ויתר את האישות גם בין שארי בשר כאח ואחות ומעתה לא יחמוד איש את אשת רעהו, כי לא תהיה אשה אחת מיוחדת לאיש אחד. בשתוף הקנינים ושתוף האישות אמר מ צ ד ק לתקן עולם במלכות דת צ ו ר ו א ס ת ר מחוקק פרס הקדמוניה, לשום את הדת הזאת לשלטת בתבל ארצה, לאשר כל בני החברה האנושית וטובם ושלומם כל הימים. והנה בהיות הכומר הזה איש מתנהג בחסידות ופרישות ומסגף נפשו וקנאתו לדת צ ו ר ו א ס ת ר היתה קנאה היוצאת מן הלב, על כן נכנסה ללב הפרסיים ונמצאו לו רבים אשר נמשכו אחריו ויחזיקו בידו (בשנת 501 = רס״ב—רס״ג). בעלי בריתו ברובם היו אלה, אשר נפשם

לאמר בני בבל ביחס אל מ ע ר ב א י שהמה בני ארץ ישראל. על דבר תפלות בית הכנסת של התקופה ההיא עוד נדבר בההערות הבאות 1).

ה ר כ ב י

---

1) אמר שפ״ר אם הכוונה בדברי החכם ה ר כ ב י ע״ד תפלות ביהכ״נ, אל מסכת סופרים פי״ג הלכה ט׳ ופי״ט הלכה ט׳, הנה שם נזכרו ברכות ההפטרה לפניה ולאחריה, וברכה רומזת על ברכת קדוש החדש, והשפה שם עברית צחה, גם בטעם ימינו, ולא רק בטעם הימים ההם, אך מבבלי סנהדרין מ״ז אולי יש להוציא, כי כבר היו הברכות האלה מתוקנות מימי חכמי התלמוד. ובנוגע לדברי הרב המעיר על דבר מדינחאי ומערבאי, יש להזכיר, כי ממסכת סופרים, אשר גם לדברי הרב המחבר נתחברה בארץ ישראל וקרוב לדורות הסבוראים, נראה שהיו אז בני בבל ובני ארץ ישראל עומדים בקשר ויחס תמידי, שכן נאמר שם (פי״ג הלכה י׳) זה אחד ממחלוקת בני מזרח ובני מערב, שבני מזרח (הבבליים) עונים אותו בישיבה ובני מערב (בני ארץ ישראל) עונים בעמידה, ועוד כמה פעמים נזכרו בהמסכת הזאת בני המזרח ובני המערב שמזה נראה, כי הקשר שבין בבל לא״י בימי התלמוד לא נפסק גם בתקופת הסבוראים.

אֹתָהּ להשתמש בהחירות למלא תאותם וחמדתם והתעשר בחיל זרים והונם, ויקראו ההולכים בדברי מצדק בשם „זינדיקיים" לאמר: בעלי אמונת זִינְדָה (Zende-Avesta) בעלי דת החיים והאור — דת הפרסיים הקדמונים. גם המלך קֹבַד היה מתלמידי מצדק ויתמכהו בכל חפציו, ויוציא קֹבַד פקודה לכל בני העמים אשר במדינות ממלכת פרס לקבל תורת מצדק וללכת בדרכיה. בני דלת העם לא אחרו מהתהלל באמונתם, כי בני זינדה דת האמת הם, פשטו ידיהם לרכוש העשירים, כבשו את נשותיהם ובנותיהם מכל אשר בחרו. אז קמו מהומה ומבוסה בכל הארץ, בלבול הדעות במושגי הצדק והֶרשע התיר אגודות החברה ותִּמָּלא כל הארץ חמס, פרק ומוטה לפתח כל מוסרות המוסר. אמנם מרה רוח גדולי הפרסיים על מלכם הקנאי וידיחוהו משאתו, אך בני המון העם בעזרת ההונים בני העם הפרא הוציאו אותו מבית כלאו וישב קֹבַד שנית על כסא אבותיו. אז שבו בעלי ברית הכמר האמגושי — מצדק, ויחדשו את מעשיהם. האישות המשותפת היתה שנית לחק בפרס ופרסיים רבים אשר נולדו בשנים ההם לא ידעו את אבותיהם ולא הכירום. במעמד פרוע כזה, עת תורת הקומוניזם אכלה את כל הארץ, נסו העמים הנתונים תחת מלכות פרס למרד בה. נציב־מלך בעיר הירא (Hira), אשר בקרבת פומבדיתא לא חפץ לקבל תורת מצדק האמגושי ונאנס לעזוב את הארץ ויפקד המלך קֹבַד נציב אחר תחתיו, אחד מזקני הערביים ומקנא לתורת מצדק. גם היהודים והנוצרים יושבי ממלכת פרס לא נקו מחמת מכת המדינה, מכת התורה הקומוניסתית, כי קם החמס למטה רשע ויהי למשפט המדינה. ואם כי הרעה הזאת נגעה ביותר בבעלי הרכוש וההון, הנה הגזרה על האישות המשותפת נגעה לרעה בכל בעלי אמונה טהורה ודת מתוקנת. מאז ומעולם היו הצניעות וקדושת האישות המדות שבני ישראל מצוינים בהם, התורה התלמודית עוד הוסיפה להשריש בלבם רגשי טהרת הקדש בחיי המשפחה ויהיו נזהרים לבל יֵרָאֶה ערות דבר במחנם, ועל כן מרה נפשם בראותם את נשותיהם ובנותיהם צפויות אלי־קלון וחרפה וחדלי־אדם קמו עליהם לנַבֵּל קדושת משפחתם, אשר נצרוה כבבת עינם. אז כשל כח הסבל ויצאו היהודים ביד חזקה וחרב שלופה נגד בני תורת הזֵינְדָה. לדברי רושמי דברי הימים למלכי פרס פרץ בימים ההם מרד נגד מלך פרס החדשה ויהי הקשר אמיץ וראש הגולה מר זוטרא השני עמד בראשו ויכלכל את המרד בעצה וגבורה למען הצל בני ישראל ובנותיו מחמת הקומוניסתים ההוללים. וראש הגולה זה — מר זוטרא השני, היה, כנראה, איש מופלא ומצוין, כי ההגדה שמה עיניה בו לספר גדולות ונפלאות מלדתו ומכל מפעליו ומעלליו.

מר זוטרא השני (נולד בשנת ד"א רנ"ו) היה בן לאביו ראש הגולה החכם בתורה רב הונא ונתעלה לשבת על כסא אביו אחרי מות פירוז רשיעא 1). במות אביו היה מר זוטרא עוד נער רך בשנים וההגדה תספר נפלאות מלדתו לאמר: רב הונא ריש גלותא היה בעל רוח גבוה ונוהג נשיאותו ברמה. ויהי היום ותפרוץ מריבה בינו ובין חותנו מר חנינא. בחמתו לא שם ראש

1) עיין ציון א'.

הגולה את לבו לגדולת מר חנינא בתורה וייסרהו קשה ומוסר אכזרי [צוה לתלוש שער ראשו וזקנו] ויחרוץ משפטו לעמוד על רגליו כל הלילה לפני שערי העיר, ויזהיר את תושבי העיר לבל יאספו את מר חנינא אל ביתם ולא יתנו לו מקום ללון, אז נשבר לב הנעלב מר חנינא בקרבו, נפשו השתוחחה עליו ויתמוגג בדמעותיו [וישב בבית הכנסת] ויבך מרה, וישת את כוס הדמעות וימסור דינו לשמים, אז פרצה מגפה בבית ראש הגולה וימותו כל בני ביתו בלילה אחד מיתה חטופה. בלילה ההוא ויחלום מר חנינא חלום והנה הוא עומד בין עצי ארזים אשר בפרדס אחד, והוא קוצץ את הנטיעות האלה, כורת ארזי־אל ומשחית יונקותיהם לבלי השאר שרש וענף ויותר רק יונק רך נצר חבוש טמון בבטן האדמה וינף הוא — מר חנינא — את הגרזן על היונק הרך למַשאות גם אותו משרשיו, והנה איש זקן אדום מראהו עומד עליו ומראה האיש נורא מאד ויתן עליו בקולו לאמר: אנכי דוד מלך ישראל ופרדס הארזים אשר ראית הוא [בית ראשי הגולה] לי הוא, המעט לך כי שִׁחַתָּ את כל הארזים הרעננים ונשאר חטר האחד מגזע ישי ותאמר לעקור גם אותו, ובדברו כזאת הכהו בקורנס על מצחו, וייקץ מר חנינא והנה חלום. ותפעם רוח מר חנינא בקרבו, ויתבונן אל החלום ושברו וישאל: האם נותר עוד איש לבית ראש הגולה. ויַּגד לו לאמר: כל בני משפחת ראש הגולה מתו במגפה ואין עוד שריד לבית דוד ונותרה רק בתך — אשת רב הונא — והבן אשר במעיה, כי הרה היא ופרי בטנה הוא החטר האחד לגזע ישי ועליו תנוח כל תקות העם להקים שם ושארית לסֻכת דוד הנופלת. אז שקד מר חנינא על דלתות בית בתו אשת ראש הגולה, יוֹמם לא ינוח ובלילה לא שכב לבו, גם בימי החרב ובימי שלג וסגריר עמד על פתח ביתה וינצרה כבבת עינו עדי המליטה בן זכר הוא מר זוטרא השני ראש הגולה. את הנצר האחרון מגזע ישי נָצַר אבי אמו מר חנינא ויגדלהו ויחנכהו וילמדהו תורה, וַיִּיף היונק הרך הזה בגדלו ויהי לחמדת לב אבי אמו בשכלו וחכמתו ויחכם בתורה מאד, ובהיותו בן חמש עשרה שנה כבר היה לגדול בתורה ונכון לנחול כבוד בית אבותיו ולשבת על כסא הנשיאות 1).

---

1) בספור הזה הרחבתי הדברים יותר ממה שידבר הרב המחבר (הדברים הסגורים בשני חצאי לבנה), כי צדקו מאד דברי הרב המחבר (בציון או בסוף הספר), אשר מלבד הקיטוטים והפרכוסים שלא תמלט מהם כל שמועה קדמוניה, רוח האמת ההיסתורית מרחפת על כל הספור הנמצא בסדר עולם זוטא. אך את זאת לא הזכיר הרב המחבר, כי הדבר הנותן תקף ועזר להספור היא ההטעמה (מאטיווירונג) של הריב בין רב הונא ראש הגולה וחותנו מר חנינא וסבת ראשית המדון, שם נאמר: מר חנינא היה הריש מתיבתא ובכח משרתו לא יבול כל איש לדון ולהורות במקומו בלי נטילת רשות ממנו. מנוי דיינים שאינם מהוגנים על ידי הנשיאים וראשי הגולה היתה מחלה נושנת בא״י ובבבל, ומאז ומעולם היה המעשה הזה לסלע המחלוקת בין תופשי התורה ונושאי דגלה ובעלי השררה (הנשיאים וראשי הגולה). ויהי היום ויבא הדיין הממונה מטעם ראש הגולה לדון ולהורות בעירו של מר חנינא ריש המתיבתא וגם לדרוש בקהל רב (למעבד פרקיה) ולא נתנהו מר חנינא לעשות מעשהו, כי ראה, ובצדק, בדבר הזה דחיקת רגלי ראשי המתיבתא וגזל משפטם. ובבא הדיין הזה בקובלנא על מר חנינא לפני ראש הגולה פרצה המריבה. לתועלת המעיינים הנני מביא בזה ראשי פרקים מסדר עולם זוטא וזה לשונו: ... וישכיב (רב הונא ראש הגולה האחרון בזמן האמוראים) ועמד אחריו רב הונא אחי אביו. ובנו

בהיות מר זוטרא עוד ילד תפש חתן ראש הגולה ובעל אחותו רב פחדא את הנשיאות [כנראה לא היה לבו נוטה לפנות מקום לאחי אשתו, אך אבי אמו של מר זוטרא, מר חנינא הנרדף והנעלב לפנים התיצב עמו לפני המלך. כנראה היה קֹבָ ד עוד כבר מלך בפרס, ויפעל שם, כפי ההשערה במתנות יד 1), להדיח את רב פחדא משאתו ולהושיב לכסא הנשיאות את מר זוטרא הרך בשנים (בשנת ד״א רע״ב = 511). והנשיא הרך בשנים הזה היה לאיש כביר כח לב וימצא און להגן על אחיו נגד האמגושים הקנאים בחרב שלופה. הסבה הראשונה הגלויה אל המרד היתה מיתת ריש המתיבתא רב יצחק מות־רצח 2). גם ידענו כי אבי אמו של ראש הגולה מר רב חנינא נתן ידו אל המרד, ובכן מטבעת מלחמת האמונה טבועה עליו. — ארבע מאות יהודים אנשי חיל היו שומרי־ראש מר זוטרא ובני לויתו בכל אשר הלך וכנראה. בעזרתם גרש את אנשי האמגושי מצדק, אשר פלסו חמס ידם בהגלילות מושבות ישראל בבבל, לבל יוסיפו עוד הגדודים האלה לשוט בארץ, לשום את בתי ישראל למשסה ולחלל קֳדשת המשפחה במעשי זמה ותֶבֶל. על פי המקורים עשה ראש הגולה וגדודיו חיל ותגבר ידו על יד חיל פרס אשר שלח המלך נגד היהודים

„(נראה לי שצ״ל: ובימיו) כלון בית דוד והכי הוה: אתתיה דרב הונא ריש גלותא, בו׳תיה „דמר רב חנינא ריש מתיבתא הוה ומר חנינא גברא (נראה לי שנשמטה פה מלה אחת: רבה) „הוה, ופירש ואזיל דיינא דריש גלותא למתא דרב חנינא ובעא למעבד פרקא ולא „שבקיה רב חנינא; ואתא לקמא ריש גלותא, ופקיד ריש גלותא ואתייה לריש מתיבתא, פקיד „עליה ואותביה בהדי פילי דמתא כולי ליליא.. ושמטו לכל מזייא דדיקניה ולא למיתן ליה „אושפיזא, ואזיל ריש מתיבתא ויתיב בבי כנשתא רבתא ובכא ומלא קוקויא (כוזא בתלמוד) דדמעי „ושתייה ונפל מותנא בבי ריש גלותא... וכו׳ הכל כמו שתרגמתי כפנים כל דברי החלום... „אמר (מר חנינא להון לרבין (צ״ל לרבנן) פש סבית דוד חד? ואמרו ליה: לא פש מנהון שום „אנש אלא ברתיך דמיעברא... וכו׳. חד חתן הות לבית דוד ורב פחדא שמיה וכו׳... פה יסופר המעשה מהזבוב על מצח מר זוטרא. הם דברי אגדה וערוב פרשיות מתולדות ראש הגולה בוסתנאי, כאשר כבר עמד על זה החכם הרכבי בהעירו (בהתוצאה הרוססית הערה ע׳ דף 515) על דברי הרב בהציון, יתר דברי סדר עולם זוטא המתיחסים אל דברי הרב המחבר כמו שיבאו להלן אביא בהערה הסמוכה. שפ״ר.

1) לא אדע מנין זאת להרב המחבר, ואם נשען הוא על הסע״ז, הנה מדוע סר מדברי המקור הזה ששם נאמר בפירוש להפך על רב פחדא שנתן שחד למלך. וז״ל סע״ז במה שנוגע לענינגו: „חד חתן הוה לבית דוד (בית רה״ג) והוה רב פחדא שמיה, כד חזא דמית בית דוד, שקל ממונא ושוחדא למלכא ושוויה רישא, וכד הוה מר זוטרא ט״ו שנים אזל הוא וריש מתיבתא גבי מלכא ושקליה לראשונותיה (שררות) דרב פחדא.. עכ״ל כפי הדרוש לענינגו. וצ״ע. שפ״ר.

2) אף על פי שברור כל הדברים האלה יבא בהציון א׳ בסוף הספר, בכ״ז לחפץ הקוראים מביא אני הידיעות הנחוצות ממקורי הדברים כמו שיבארם הרב המחבר בהציון הנ״ל: וז״ל הסע״ז: ובימיו (בימי מר זוטרא השני) נהרג מר רב יצחק ריש מתיבתא ובההוא יומא נפק רבא (מיד־מיר) הגדול זכר נשיאנו לחיי עולם הבא ואיתחזי ליה עמודא דנורא וכו׳. הדברים בהאותיות המפוזרות אינם מובנים לכל יודעי העתים, הנוצרים והיהודים ולא ידעו לכוונם, והאמת היא הגהת הגאון הגדול ר׳ יעקב עמדן בהוצאת סדר עולם (המבורג 1757) שצריך לאמר: נפק ברא (תחת רבא) מר זוטרא וכו׳ וכן הוא גם בס״ר יוחסין השלם פיליפאווסקי בתרגום מארמית לעברית וביום ההוא יצא מר זוטרא ונראה לו עמוד אש וכו׳. שפ״ר.

המתפרצים מפניו. מר זוטרא ובני עמו יושבי בבל פרקו על מלכות פרס מעליהם ובהגלילות אשר כבש העלה מס ואנגריא מבני אומות העולם. ההגדה תספר נפלאות ותאמר, כי נגלתה יד ה׳ במראה על גבורי ישראל ותורה נוראות ימינם להרבות חללי אויביהם. המראה הזה היה עמוד אש ההולך לפני מחנה ריש גלותא בצאתו למלחמה נגד הפרסיים 1). העיר מחוזא הקרובה לקטיספון קרית מלך פרס היתה לעיר בירת ריש גלותא, המושל בממלכת ישראל בבבל. בתוצאות המלחמה הזאת לא נראה דבר יוצא מגדר האפשרות, אם נזכור, כי עוד לפני חמש מאות שנה, בהיות מלכות הפרתיים בעצם תקפה וגבורתה, עלתה בידי שני גבורי ישראל, אחים בני בלי שם ומבלי כל תקף ועזרת ממלכה אחרת מלבד כחם ואמץ ידם, לעשות מלוכה בישוב־מדיני אשר כוננו ידיהם, ישוב ישראל חפשי משעבוד מלכות פרס, וגם כבדה ידם על מלך הפרתיים אז להכיר כח ממשלתם בארץ אשר כבשו בחרבם ובקשתם 2).

שבע שנים היה מר זוטרא מושל בישוב המדיני־הישראלי אשר כוננו ידם בכחו וגבורתו, אך לאחרונה היתה תבוסת היהודים שלמה מפני חיל פרס הרבים והעצומים מהם וגם ראש הגולה הלך שבי לפני צר. ההגדה תראה בתבוסת גבורי יהודה בבבל יד אלוה אשר נגעה בם ליסרם על חטאתיהם, כי היהודים אנשי החיל כמעט שלמדו ידיהם לקרב ויחיו חיי אנשי צבא עזבו ארחות התורה ויזנחו דרכי המוסר והצניעות ויִפָּרדו עם בנות אל נכר. אז סר כחם וגבורתם נשתה, ולאות סלוק־שכינה וחסד ה׳ מצבאות ישראל נעלה עמוד־האש מעל המחנה. ראש הגולה ואבי אמו השָׂב מר חנינא מתו מות הרוגי מלכות ונתלו על הגשר במחוזא (סביב לשנת ד״א ר״פ) ורכוש היהודים יושבי מחוזא החרימו ואותם הוליכו שבי; כפי ההשערה התפשטה הרדיפה אחרי השְׁבָּתַת המרד על פני כל הארץ מסביב. בני משפחת ראש הגולה בקשו מפלט למו מעל לגבולות מלכות פרס, ובמנוסתם לקחו עמהם את בן ראש הגולה הרך הנולד לפני ימים מעטים — והוא היה הנצר האחד הנשאר לפלטת בית דוד ותקומתו ויבאו לארץ הצבי. שם גדל הנער ויהי לחכם בתורה וראש ומורה לבני עמו יושבי ארץ הקדושה. ובכן על ידי רדיפות המלך קבד נפסקה נשיאות ראש גולה שבבבל במשך זמן ידוע. אז שבתו גם התלמידים מישיבות סורא ופומבדיתא, ותופשי התורה נרדפו ויהיו נחבאים מחמת רודפיהם, וממורי הדור ההוא המוסמכים נודעים לנו רק שנים: רב אהונאי ורב גיזא, שניהם נסו מחמת הרדיפות והשני קבע ישיבתו על יד נהר צבא (Zab, ואולי לא הגיעה שם יד הרודפים מבקשי נפש מורי ישראל. פלטים אחרים שמו פניהם ארצה ישראל או ללשון ארץ ערב. נקמת המלך קֻבַּד בהיהודים על המרד אשר פרץ

---

1) וז״ל סע״ז: . . . „איתחזי ליה עמודא דנורא ונפקון בהדי ארבע מאה גברין ועבדו קרבא על פרסאי ואידית מלכותא וגבי גזיאתה ז׳ שנין וכו׳. יתר הדברים, וצמצום הזמנים אל זמנו של המלך פרס קבד והאמגושי מצדק על פי דעת סופרי דברי הימים למלכי פרס וחקירות החכם הצרפתי Perceval והחלטותיו מבוארים בהציון א׳ שהזכרתי.

2) עיין ד״י חלק שני עמוד 30.

באשמת קנאתו ההוללה הביאה מְגֹעֶרֶת בחיי הלאם והתורה אשר בבבל, החיים, אשר קבלו תמונתם הבולטת בישיבות סורא ופומבדיתא, נפסקו והָשְׁבְּרו שבר לא יוכל להֵרָפֵא על נקלה, ושנים רבות עברו ללא תורה ובלי כל הנהגה דתית ומשטר לאֻמי לישראל בבבל. ונראה הדבר, כי הרדיפה אחרי הַשְׁבָּתַת המרד לא נתפשטה על כל מדינות ממלכת פרס, כי בצבאות קבד בהצותו את שר צבא ביצנץ בֶּיליזַר נמצאו יהודים אנשי חיל במספר לא מעט, כי שת שר צבא פרס לבו להם וידרוש מאיש ריבו ביליזר לשבות ממלחמה בכל ימי חג הפסח 1).

אחרי מות קֹבַד נתבטלו רדיפות היהודים בבבל מאליהם. אמנם המלך אשר מָלך תחתיו כוזרו-נושירבן (Chosroes Nuschirvan) לא היה לבו טוב על היהודים, כי נודע אשר הטיל מס כסף גֻלגלת עליהם ועל הנוצרים יושבי מלכותו, ואיש לא היה נקי מהמס הזה מלבד הילדים והזקנים החלשים 2), אך לא משנאה ורדיפה עשה זאת כי אם מחפצו למלא אוצר הממשלה הריק. בכל ימי מלכות כוזרו, אשר נמשכה שנים רבות, לא נמצאו עקבות שנאת הדת ליהודים. כמעט היתה הרוחה והונח ליהודי בבל וישקדו המורים להשיב שבות התורה בשתי הישיבות של מעלה וסדרי הישוב ומשטרי הלאם הישראלי אשר בבבל כמלפנים, ובמדה ידועה לבַתֵּק שנית שלשלת הקבלה הנפסקת במשך שנות מספר. אז קראה ישיבת סורא את רב גיזא 3) הנסתר על נהר צבא לריש מתיבתא, ואחותה ישיבת פומבדיתא בחרה ברב סימונא, עוד שם מורה שלישי הגיע לנו מהדור ההוא רב רב רַבָּאי מֵרוב (בקרבת נהרדעא), אך ממעמדו ומפעלותיו לא נודעו לנו דברים ברורים 4). המורים האלה ותלמידיהם וכל הנלוים עליהם לא מצאו דבר נכבד לפניהם, משום כל מעינם בהתלמוד. התכלית הזאת היתה אז הנכבדה הרוממה והנשגבה בעיני כל צדיקים ואנשי מעשה אנשי לב שבדור. בהתעצומה הזאת השיגו את מַאֲוַיֵּיהֶם הרוחניים וגם כבוד ותהלה, לאמר, השגת הקנינים הקַיָמים והעוברים. הרדיפות אשר סבלו על תורתם הרימו מעלת התורה והתַחֲבִבָה אותה על העם בחבה גדולה. מני אז היה התלמוד לנס-עולם אל עם-עולם בכל חליפותיו ותמורותיו, הדגל הקדש אשר עליו חנו כל בניו הנאמנים בבריתו ב].

אך תלמידי האמוראים האחרונים חשו בנפשם את אפיסת כח היוצר והבורא חדשות בהתורה התלמודית; חֹמר חקר-ההלכה ועניני השקלא-וטריא כבר היו ערוכים ומסֻדרים, כאב-למוד (דיסציפלין) שלם ונגמר שאין להוסיף עליו, כי אם לבאר בו המקומות הסתומים, לפָרשו ולהסבירו. רפיון כח היצירה בחקר-הלכה כבר נראה אחרי מות רב אשי ונרגש ביותר במאה שנה אחרי מותו; סימני הָעֲיֵפוּת וההתרשלות לרגלי הצרות והרדיפות בולטים מכל דברי ימי

1) Bar - Hebräus, historia, Ohronicon syriacum p. 85.

2) De Sacy recherches sur quèlques antiquit es de la Perse p. 372.

3) יוצא מאגרת דרש"ג בחופש מטמונים דף 38 כמו שמבואר בארוכה בציון ב' בסוף הספר.

4) ובסדר תנאים ואמוראים נוסחת מחזור ויטרי נקרא רב גוזא וגם רב חגא (בספר כריתות להר"ש מקינון) וג"כ רב עינא.

ב] עיין למעלה עמוד 13 בהערת הרכבי א.

התקופה הזאת. על כן לא הלך אז לב מורי הדור לברוא חדשות, ויסתפקו בהקימם את המנהג הקדום משנות דור ודור לאסוף סביבם את התלמידים ההוגים בתלמוד בחדשי הכַּלָּה — אדר ואלול — וישימו לפניהם פרקי־התלמוד להגות בם בששת החדשים הבאים, אף הציעו איזה שאלות — אבעיות — לעורר לבם ולהוגיע את מוחם בתתם לכח עיונם ענינים לענות בם, בבקשם ומצאם תשובה על האבעיות האלה. — הם — רבנן סבוראי — בֵּרְרו ויקבעו ויפסקו הלכות גדולות שמורין כן, בענינים רבים במצות המעשיות שבמנהגי הדת, בדיני ממונות ותורת האישות והמשפחה, בכל הספקות שלא נתבררו כל צרכם, או שבני הישיבות היו חלוקים בהם בדעותיהם עד הנה. המה הרגישו ביותר את הצרך לתת בים התלמוד דרך, אשר לפעמים מרוב השקלא וטריא והפלוגתות בכללים ופרטים לא נוכל להוציא ממנו הלכה ברורה ודבר חק ומשפט שאין לזוז ממנו. אבות התורה באו לידי הַכָּרָה, כי אם לא יושם קץ להספקות והמעמד המסובך בקיום פקודי התורה עוד יִמָּשֵׁךְ, תרד מעלת התורה הזאת מטה מטה וחיי הדת יהיו נפסקים מכל וכל. על הרבנים — שהיו גם שופטים — דייני דבבא — היה מוטל לדעת כל דיני החיוב והפטור בדברי ריבות בין אדם לחברו, על מורי ההוראה היה מוטל להורות להעם את מנהגי הדת בבית־אלהים וכל דיני האסור והמותר, סוף דבר לדעת את מנהגי איש ישראל בקרב ביתו ובמשאו ומתנו, בכל המעשים בכל יום. בגלל עבודת המורים בפנה הזאת — בֵּרור חלקי המחייב והסותר בכל פרטי הדינים וההוראות והקמת חקת־התורה (religiöse Norm) על פי הסברא — נקראו בשם „רבנן סבוראי" 1).

---

1) דברי הרב במקום הזה המה הררים תלוים בשערה, מלבד הערת החכם החוקר ד"ר הרכבי בההוצאה הרוססית, אשר מקומה יכירה בסוף הספר, כבאור והשגות על דברי המחבר בציון ב', בדברו על דבר „מעשים של בני ארץ ישראל", הנה לא אוכל מעבור גם על המקום הזה מבלי להעיר אזן הקורא המעיין, כי הרב המחבר נשען בהחלטותיו, על דברי „בעל סדר תנאים ואמוראים" ושנוי גם בספר הכריתות להר"ש מקינון „רב גיזא ורב סימונא סוף סברא ורב יונתן סוף מעשה", ומדברי של רב תאי גאון (או רב נסים) הקורא להמסכתות הקטנות בשם „מעשים של בני ארץ ישראל", בא הרב המחבר לכלל החלטה, כי דברי סדר תנאים ואמוראים מתיחסים כלם אל חתימת תקופת הסבוראים ופלגינן דבוריה: רב גיזא ורב סימונא סוף סברא — בבבל, ורב יונתן סוף מעשה — בארץ ישראל. — ושלשתם בזמן אחד, ופירוש „מעשה" הוא שעסקו בעניני הלכה למעשה. אך בינת אדם ישרה תורה דרכה כי אם בני ארץ ישראל מקום הזכרונות הקדושים מימים שהיה בית עולמים על מכונו, עסקו רק בהלכה למעשה (ולפי זה לא היה להם לעסוק בהלכות קדשים והטומאות והטהרות וכמו שבכלל הש"ס הירושלמי ידבר יותר מענינים אלה מהבבלי), על אחת כמה וכמה שהסבוראים בני בבל ובימי המצוקות והרדיפות והפסק עסק התורה, היה להם להסביר סברותיהם רק בענינים הנהוגים והדרושים לתופשי התורה בזמן הזה, כמו שעמד על זה בצדק הרב המחבר והרב המעיר הח' הרכבי בהערתו הקודמת. והנה אחרי שמחליטים הננו, כי הסבוראים היו למצער אנשי־מעשה, לא פחות מבעלי המעשה בא"י. ואם כן הדבר, לא אבין, איך הרב המחבר מסתייע, כי רבנן סבוראי היו מסבירים ונאומם היה „מסתברא" מגמרא סנהדרין מ"ג ע"א ששם נאמר: „היוצא ליהרג משקין אותו קורט של לבונה ביין"... ונשים יקרות שבירושלים היו מתנדבות ומביאות, ופריך הגמרא: נשים יקרות משל מי? אמר רב רבאי דמן רוב מסתברא משל צבור [בגמרא שלפנינו לא נמצאו המלות רב רבאי דמן רוב, אבל כן הוא בכל ההוצאות הישנות כאשר יעיד על זה בעל סדר הדורות בסדר תנאים ואמוראים דף 331

והסבוראים, אשר פעֻלתם החלה מיד אחר חתימת התלמוד ונתמשכה אחרי כן על ידי רב גיזא ורב סימונא, היו עוסקים רק בתורת ההלכה למעשה, כי חשבו עצמם לדלי־כח העיוני בהגיון התורני לדרישת התורה בלבד 1).

ראשי מתיבתא הסבוראים רב גיזא ורב סימונא מצאו לכל לראש דרוש ונחוץ לכתוב את התלמוד 2). במלאכתם זאת השתמשו בדברים המסורים להם בעל פה או במגלות ורשימות הענינים ונושאי המשא ומתן שהיו נמצאות בידי התלמידים להיות עזר וסעד לכח הזכרון. באשר כי לבני הדורות שאחר האמוראים נכבדו כל הדברים שיצאו מפי אבות התורה אלה, על כן לא נתנו לדבר אחד מדבריהם לשקוע בים הנשיה ויקרו להם כל שמועה וכל שיחה משיחות זקני החכמים בני דורות הקודמים, כל גלוי־דעת וגם כל ספור מעשה או הגדה ושמועה הַבאית, אשר היתה לשיחה בפי תלמידי הישיבות בדורות הקדומים, לשום כל אלה למשמרת בהתלמוד לבלי מנוע מבני דור אחרון לא לבד תורת רבותיהם כי אם גם שיחותיהם ושמועותיהם. — לבאר המקומות הסתומים בהתלמוד נמצאות בו תוספות דברים מהסבוראים, וכל קורא מבין יכיר את הדברים האלה כי אין עליהם המטבע שטבעו האמוראים על התלמוד. ההוספות האלה מצוינות מכל התלמוד בסגנון ברור ומפורש, אך גם בשפת יתר והרחבת־דברים. בהתמונה הזאת שנתנו הסבוראים להתלמוד נתקבל בימים ההם בכל קהלות ישראל ובני הדורות שאחריהם לא הוסיפו בו עוד דבר. — כמה ארכו ימי המשרה בהמתיבתות של רב גיזא (או רב עינא ע"פ רש"ג. שפ"ר) ורב סימונא, אשר עליהם יאמרו המקורים שהיו „סוף סברא" לא נוכל לצמצם בדיוק. בכל אופן לא נמשכה משרתם יותר מחמשים שנה והם כל ימי רבנן סבוראי באמת (משנת ד"א ר"ס — (מות רבינא האחרון) עד ד"א ש"י 3).

הוצאת משכיל לאיתן, וכן הוא בדקדוקי סופרים לר"נ ראבינאוויץ תרגמה רב רבאי דמן רוב ועיין גם כן דור דור ודורשיו ח"ד דף ד]. רב רבאי זה היה סבוראי, כמבואר באגרת דרש"ג וכאשר הרב המחבר נשען על דבריו ופתגמו „מסתברא" להוציא החלטתו ובכן מה ראה הסבוראי הזה להכריע על פי סברתו דין מדיני מיתות בית־דין שבטלו עוד ארבעים שנה לפני החרבן, ואם הסבוראים בבבל היו ג"כ אנשי מעשה, מדוע נקראו כן רק בני דורם בארץ ישראל - ומה טעם בדבר, כי החכמים העוסקים בעניני המעשים בכל יום כמו שאומר הרב „רעליגיאָזע פראקטיקען" יעסקו בהלכתא למשיחא, וצע"ג. הערת החכם הרכבי בההוצאה הרוססית אות C אביא במקומה לציון ב' כי שם יכירה מקומה ביותר. שפ"ר.

1) עיין ציון ב' בסוף הספר. 2) שם.

3) כל אלה הדברים מבוארים בראיות נכוחות ומכריעות בציון ב' כמו שיסמן הרב המחבר, ומתחזקים גם כן בדברי הרב החכם הרכבי בהערותיו על הפנים והציון בהוצאתו הרוססית כאשר אביאם במקומם. אך להועלת הקוראים את דברינו פסקא פסקא והרגילים בהחלטות בעל סדר הדורות ואחרים, אשר הדברים האלה יהיו כמתמיהים בעיניהם. הנני מביא במקום הזה לא המשא ומתן כי אם ההחלטות היוצאות מהחקירות האלה לאמר: א) רוב רושמי הקורות מן הראב"ד בעל הקבלה ואילך רגילים למנות חמשה דורות לרבנן סבוראי וזמנם מן ד"א ר"ס עד ד"א תמ"ט. ורבינו תם בעל התוספות מאריך זמנם עד ד"א תקס"ד. ב) החשבונות האלה מוטעים הם ונסתרים מדברי הקדמון הקרוב ביותר לזמן המעשים והוא בעל „סדר תנאים ואמוראים" המובא בספר כריתות, אשר חי בראשית המאה השביעית לאלף החמישי ומדברי רש"ג באגרתו האומר מפורש, כי „רב גיזא (רב עינא) ורב סימונא הם סוף סברא" כדברי בעל סתו"א, ושני הסבוראים האלה הלא היו

שמות המורים שעמדו לישראל בבבל לא נשמרו ולא הגיעו לנו לא על ידי המסרת ולא על ידי רושמי הקורות, ונטבעו בים הנשיה בתקופת הצרות והרדיפות, אשר שבו ונתחדשו אז להחריב בתי התלמוד בבבל ולנתוש את ישראל ממקומות מושבותיהם בהארץ הזאת. בשנות המאה ההיא היו מתחרים כהני שתי תורות: האמגושית והקתולית, במזרח ובמערב, למי משניהם משפט הבכורה באי־סבלנות וקנאת דת במדה נפרצה. לשניהם — ההפוכים בדעותיהם מן הקצה אל הקצה — היתה היהדות לתועבה, ובידי שני חברי־כהנים, אשר דגלו אלה בשם אלהי האור, ואלה בשם אלהי האהבה והרחמים, היו המלכים בימים ההם — בעניות דעתם ורפיון כחם — לכלי חפץ וכלי זעם נגד היהודים והיהדות.

בן המלך כוזרו־נושירבן — הורמיסדס (הורמיז הרביעי) היה ההֶפֶך מאביו בכל תכונותיו ומדותיו. כל הימים אשר חי מורו אבוזורג־מיגיר, הפילוסוף הנקרא בפי כותבי תולדות פרס סִינֶיקָה הפרסי, כי דמה אל הפילוסוף הרומאי ברֹחב דעתו, והוא אשר המציא את שחוק האישקקי (שאַךשפיעל) בעד המלך לשעשעו ולהוכיח לו בשעשועיו, כי גם המלך תלוי בדעת בני החיל — הפרשים — והעם, כל הימים האלה עוד לא הוציא הורמיז את כל רוחו ועוד לא נראה תכונת נפשו האכזריה. כמעט נסתלק החכם הזה מקרבת המלך, ונפשו הנשחתה — נפש עריץ — הולל כנירון־קיסר בשעתו — נגלתה בכל טבעה המגונה ויעבור כל חק וכל מדה נכונה. אנשי עצתו היו האמגושים, והמה דמו לעצור את אבדן דתם ושררותם, אם ירדפו באף ואכזריות חמה את היהודים והנוצרים אשר בממלכת פרס. לא נודע רֹחב המקומות שהתפשטו שם גזרות הורמיז ורדיפותיו; אך זאת נודע, כי המתיבתות בסורא ופומבדיתא נסגרו עוד הפעם ומורי התורה יצאו משם במספר רב כבימי הרדיפות קֹבַד ופירוז רשיעא (בשנת ד"א שמ"א = 580), וישבו בפירוז־שאבור אשר בקרבת נהרדעא, כי היתה העיר הזאת בצורה וחזקה מקטיספון הבירה, ותעמוד תחת ממשלת זקן נשיא שבט ערבי ומורי התורה לא היו צפויים בה אלי האויבים, אשר ארבו להם לתפשם ולענותם. ובפירוז־שאבור הוסיפו להשגיא פעלם ויקימו שם

תלמידי רבינא האחרון חותם התלמוד. וזה שאומר רש"ג: „ורובא דרבנן סבוראי שכיבו בשנים מועטות דהכי פרשו גאונים בספרי זכרונותיהם בדברי הימים". על פי ההחלטה הזאת, שזמן הסבוראים לא ארך יותר מחמשים שנה, תחת מאה וחמשים שמנו רושמי הדורות עד היום, תצא לנו תקופה שלמה של מאה שנה, שהיא כתקופת תהו — בין הפרקים: מדור הסבוראים עד ראשית הגאונות (שבכל אופן לא נתישדה לפני שנת ד"א תי"ז — תי"ח [...] כמו שיבואר להלן ובציון י"ג בסוף הספר). ומתקופת התהו הזאת לא הגיעו לנו לא אנשים גדולי דעה ורבי פעלים ולא ספרים נכבדים לדורות, וגם משמות המורים ראשי בני הדורות העומדים הסבוראים ובין הגאונים עד רב חנן מאישקא לא נראה רק פעולה קטנה וחלושה, בכל זאת מפני שרבי שמואל הנגיד והראב"ד בעל הקבלה ויתר רושמי הקורות מונים אותם לרבנן סבוראי, וקרא אותם הרב המחבר גם כן בשם הזה בכדי שלא לבלבל את סדר הזמנים, אך שהם נקראים כן רק בדרך השאלה ולא להחליפם עם הסבוראים האמתים. ויתר כל הדברים ובאורם יבאו בהציון הנ"ל ומה שהבאתי בזה הוא רק להבנת דברי הרב המחבר בהמשך הענין. שפ"ר.

בתי ישיבות חדשות ומכלן הכי נכבדה היתה ישיבת רב מארי 1).

אך ימי הרעה של העריץ הורמיז לא ארכו, כי היו גדולי הפרסיים עוינים את המלך הזה ונוטים למרד בו ומכל עבר ופנה התפרצו אויבי מלכות פרס בגבוליה ויקרעו מדינות רבות ותדל הממלכה מאד. וכבר היה אז אבדן ממלכת הססנידים קרוב לבא, לולא נמצא לעזרתה שר צבא גבור משכיל ומנצח בַּהֲרַם טשובין, אשר הציל את הממלכה בגבורתו. אז נואל המלך האכזר וההולל ההוא להיות כפוי טובה לשר צבאו ויאמר להעבירהו מכנו, ויתפרץ שר הצבא באדונו המלך ויורידהו מעל כסא מלכותו וישימהו בכלא ובימים מועטים נהרג בבית כלאו (589). ובהרם, אשר לראשונה אחז רסן הממשלה בידו בשם הנער יורש הכסא כוזרו (Chosrú), הסיר המסוה מעל פניו ויעל בעצמו לשבת על כסא המלוכה בפרס. ויהודי בבל ופרס ששו לקראת בהרם, כי ראו בו מגנם ומפלטם מחמת אויב ומתנקם. הוא היה ליהודי בבל את אשר היה לפנים יוליגוס־קיסר ליהודי ממלכת רומא. הוא הסיר מעליהם שבט הנוגש, קרא להם דרור מעקת אויב ויאמצם בתקוה טובה למלא כל מאוייהם. גם היהודים לא היו כפויי טובה ויגמלוהו אך טוב. תמכו ידי בהרם ואנשי המלחמה אשר עמו בכסף ויהיו הם מעוז ומכון כסאו לפני התחזק על ממלכתו. כי רבו מאד החורשים רעה על המלך החדש, כי הפרסיים היו עם אשר אין ברוחו נכונה, ולא שמרו בריתם עם מלכם החדש ויהיו בהם רבים אשר לבם היה נוהה אחרי כוזרו המלך מבית הססנידים הנהדף מכסאו; אך גדודי הצבא היו רובם כרוכים אחריו והיהודים שמרו אמונתם למלכם ויספיקו מכלת ודי כסף לגדודי צבאותיו, והדבר שנאמר בקוראי הדורות לבני ישראל (רש״ג וסתו״א), כי ישיבות סורא ופומבדיתא פתחו שנית שעריהן בשנת תת״ק לשטרות ד״א שמ״ט) אין ספק שקשור הוא עם דברי הימים למלכי פרס, כי בשנה ההיא 589 עלה בהרם לשבת על כסא המלוכה. רב חנן מאישקייא שב מפירוז־שאבור לפומבדיתא וישב את סדרי המתיבתא ליושנם, ונראה הדבר, כי בשנה ההיא קבלה גם אחות פומבדיתא הבכירה — מתיבתא דסורא — לראש לה אחד ממורי התורה אך שמו לא נמצא רשום במגלות קוראי הדורות.

ממלכת בהרם היתה עד ארגיעה. קיסר ביצנץ (רומא המזרחית), מאויריציוס (Mauritius), אשר אליו נס ונמלט כוזרו בן המלך הצעיר

---

1) רב שרירא גאון באגרתו בחופש מטמונים דף 38 ועיין ציון ג׳. עכ״ל הרב המחבר. ונכון להביא בזה לשון רש״ג באגרתו: „ובתר הכין (ר״ס רב עינא ורב סימונא) רב רבאי מרוב מן מתיבתא דילנא (כלומר פומבדיתא)... והוון בתר הכי שנות שמד וצרות בסוף מלכות פרסיים ולא הוון יכילין למקבע פרקין ואותיבי מתיבתא... עד בתר כמה שנין ואתו רבנן דילן מפומבדיתא לסביבות נהרדעא למדינתא דפירוז־שאבור. ואלין גאונים דהוון במתיבתא דילנא (פומבדיתא) בסוף מלכות פרסיים משנת תת״ק (לשטרות).... ובתריה מלך מר רב מרי... ובית מדרשו בפירוז שאבור נודע וכו׳ עכ״ל כפי הדרוש לענינו. לתועלת הקוראים יש להעיר כי בכל מקום שמזכיר במקומות אלה רש״ג „גאון" ו„גאונים" אין כונתו על התאר שנתחדש אחרי כן, כי אם שם כללי הוא לו לכל ראשי מתיבתות בבבל ואף את האמוראים והסבוראים הוא מכנה בשם גאונים וכבר עמד על זה הרב המחבר. שפ״ר.

מבית הססנידים שלח מחנה רבה לעזור ליורש הכסא להשיב אליו את ממלכתו ולהדוף משאתו את היושב על כסאו בגזל־משפט בית המלוכה. אל המחנה הזאת נלוו כל הפרסיים הנוהים אחרי בית מלכותם מימים מקדם וחָברו יחד למגר לארץ כסא בַּהְרַם. אז נשאו היהודים עון בגדם בבית המלוכה בפרס ותָּמ֗ם יד לתופש כסא המלוכה בכחו וגבורתו, ויתנו חייהם כופר אמונתם להמושל החדש. שר הצבא הפרסי מֶבֹּדֶּס (Mebades) הנלחם בבהרם צר על העיר מחוזא — אשר המלך נושירבן בנה אותה מחדש ברוב פאר על תכנית העיר אנטויכיא בסוריא ויקרא לה בשם אַנטוֹיָכְיָא רוֹמִיָּה — ושם ישבו יהודים בהמונים רבים, ובכבוש מֶבֹּדֶס את מחוזא ויבא בה כמבוא עיר מבקעה הגיר את כל היהודים היושבים בה לפי חרב, וכה היה גורלם בכל הערים אשר נכבשו לפני צבאות כוסרו השני. מחנה בהרם הוכה מכה נצחת והוא נס וימלט אל ההונים. (כוסרו השני עם שם לווי שלו פירוז Perviz) עלה לשבת על כסא אבותיו המלכים. המלך הזה לא זכר ליהודים את עון מעלם בבית אביו, כי היה מושל צדיק טוב וסלח ובמעשיו דָמָה יותר לאבי אביו נושירבן מאשר לאביו הורמיז. על כן לא עשה נקמות בהיהודים, אף כי קשרו עליו ויתנו ידם לשר הצבא אשר התפרץ מפני אביו המלך ויתפוש את המלוכה בחזק־יד. בכל שנות מלכותו הרבות (כי שלשים ושמונה שנים מלך, מן ד״א ש״נ עד ד״א שפ״ח = 590—628) לא נמצאו עקבות רדיפה או גזל־משפט היהודים במלכותו. המתיבתות בסורא ופומבדיתא עמדו על תלן באין מכלים דבר, אחרי רב חנן מאישקיא מלך בפומבדיתא מרי בר מר, אשר יסד הישיבה בפירוז־שאבור ואז היה גם בסורא ריש מתיבתא הנקרא גם כן מרי בר רב הונא (ד״א שס״ט עד ד״א ש״פ = 609—620). ובזמנו מצאו את יהודי ארץ ישראל מאורעות רבים ושונים ויהיו להם ימי נצחון ותבוסה, תקומה ונפילה. גם ראשי המתיבתות אחרי המורים האלה נודעים לנו בשמותיהם והם: רב חנינאי מפומבדיתא ורב חנניה מסורא והם האריכו ימים עד עלות הערביים על הארץ, קץ ממשלת הססנידים וראשית התפשטות דת מחמד 1). בימי מלכי פרס האחרונים, כאשר רבו התמורות בבית המלוכה ועשרה מלכים עלו וירדו על כסא המלכות במשך שתים עשרה שנה, ראו המלכים האלה כי קרב קצם ולא שמו עוד לבם אל היהודים, על כן נשמרו סדרי הישיבות והשררות בכנסת ישראל שבבבל ועמהם גם כל תמונות החיים ומשטרי הדת. כמלפנים עמדו ראשי־גולה בראש כל הקהלות, ובחמשים שנה מיום הִפָּתַח שנית שערי המתיבתות בסורא

---

1) כל הדברים האלה ובהמשך כל הענין יוצאים בעיקרם ממקור אחד. מאגרת הרש״ג וז״ל: „ואלין „גאונים (ר״ל ראשי מתיבתא) במתיבתא דילנא (פומבדיתא) בתר אלין מילי בסוף מלכות „פרסיים משנת תת״ק (לשטרות — ד״א שמ״ט למנינגו) מר בר חנן מאישקייא, ובתריה מלך מר רב „מרי זקננו בריה דמר רב דימי הורנו ובית מדרשו בפירוז־שאבור נודע (לשם) בי רב מרי עד „היום ובימיו היה בסורא מר רב מרי גאון. ומלך [ר״ל בפומבדיתא] מר רב חנינא מן בי „נהרא ובימיו יצא משוגע (ר״ל מחמד) לעולם ואמרין דהות בסורא באותם הימים רב חנניה ומר רב „חנה גאון פום-בדיתא ומר רב יצחק וחוא שהיה בפירוז שאבור בעת שכבשה עלי בן אבוטלב וכו׳ „וכו׳. עכ״ל כפי הדרוש לענינגו ויתר דבריו מתיחסים לתקופת מחמד. שפ״ר.

ופומבדיתא בימי מלכות בהרם עד עלות הערביים על הארץ (ד. שמ״ט—ד. ת׳) נודעים לנו בשמותיהם שלשה ראשי גולה: רב כפנאי, רב חנינאי ורב בוסתנאי. שנות ראש הגולה האחרון כבר נכנסות לתחום פרק־עת ממשלת הערבים, ראש הגולה ידע להשתמש במסבות הזמן לחזק שררות ראש הגולה ותת לה תקף־מלכות ועז משרה מדינית. — עד העת ההיא היה כח ראש הגולה יפה וכבודם גדול בקרב קהלת יעקב פנימה רק בגלל אהבת העם את בית־דוד והוקירו את זכרונותיו ושארית חמודותיו מימים מקדם, ויפה כחם בקרב העם מאשר מטעם הממשלה הפרסית 1). — הזכרונות לבית־דוד וזכר שם ראשי הגולה רב הונא מארי ומר זוטרא המומתים על קדוש השם הגדילו מעלת ראשי הגולה ויחבבו אותם על העם. על המשרה הזאת הביטו כעל שרידי־קדש ושארית־חמודות העם מכבודו ותפארתו בימים מקדם, אך באשר כי נושאי המשרה הזאת בימים ההם לא נשׂאו במעלות רוחם ולא הניחו יתרם לדור אחרון, לא הגיעו לנו מן פרק־העת דל המעשים כי אם שמות אלה השלשה הנזכרים למעלה, וגם הם רק שמותם לבד ומבלעדם אין זכר ליתר ראשי הגולה בהתולדה הישראלית. בכלל פרק הסבוראים הוא דל המעשים והזכרונות בכל פרקי תולדות ישראל מימות החרבן השני עד היום, מלבד מר זוטרא, אשר התנשא לגדולות, לא הולידו הדורות ההם בנים, רבי פעלים להאומה, גם ראשי הישיבות לית להון מגרמיהון כלום, לא גרעו ולא הוסיפו מדעתם. המזון הרוחני שלהם היו שיורי התקופה התלמודית ולא יצרו גם יצירה אחת — בתאר ספר גדול ונכבד בתורה שיהיה ראוי להיות נזכר ונשמר בפי בעלי הדורות האחרונים. — הכנסיה הישראלית בבבל הגיעה לזמן הפרחתה בכל תעצומות פעלתה בזמן אחד עם תקומת מלכות הססנידים (הפרסיים החדשים, בימי רב ושמואל, בראשית המאה הראשונה לאלף החמישי. שפ״ר) ועמה יחד שקעה וירדה מטה מטה ותגיע למדרגתה התחתונה ברגע אבדן הממלכה הזאת. אך בהיות הכנסיה הישראלית — נשואה על כנפי רוח דעה צרופה — דעת היהדות הטהורה ויסודה ושרשה באחדות הבורא ואַחֲוַת הנבראים כלם — ונשענת על כח המוסר הנטוע בלב האומה הישראלית עמוק לא נכחדה, גם בהִכָּחֵד ממלכה אדירה, אשר שמה רק בשר זרועה ממלכת הפרסיים החדשה, ומנשמת רוח התולדה שנשבה אז במרחבי החברה האנושית, התעוררה גם היא מתנומתה ותשב לחיות חיים שלמים ומתוקנים ג).

---

1) אמר שפ״ר: ההנחה הזאת שמניח הרב המחבר, כי לא היה כח המשרה של רה״ג יפה מטעם מושלי פרס, כמו אחרי כן מטעם המושלים הישמעאלים לא לבד שסותרת את דברי רש״ג באגרתו, כי אם גם את דברי הרב המחבר בעצמו בציון ד׳ להספר הזה, כמו שיראו הקוראים. רש״ג באגרתו יאמר מפורש: „הואיל והוה אית [נראה לי שצ״ל: הוה ואית — לאמר: היה והוה גם עתה) לריש גלותא מרות קשה ושלטנותא רבתא בימי פרסיים ובראש ימי ישמעאלים נמי הוה זבנין ליה לראשי גלותא בדמים יקרים וכו׳ וכו׳. יוצא ברור שבימי הפרסיים (התקופה התכופה לראשית ימי הישמעאלים, כאשר יודה כל מבין הקורא דברי רש״ג בהמשכם) ובראשית ימי הישמעאלים ג״כ (נמי) היו קונים את השררות הזאת בדמים יקרים מידי ראשי הממשלה, וכל דבר הנקנה בכסף בידוע שהוא כח חמרי ונשען על כח מדיני ולא כבוד רוחני גרידא. גם הרב המחבר בציון ד׳ הרגיש בזה, ופלא שהוא סותר במקום הזה דבריו ודברי רש״ג אשר עליהם נשען וצע״ג־

ג) עיין למעלה עמוד 13 הערת הרכבי.

וביהודה היה במאה הרביעית לאלף החמישי מעמד היהודים עוד שפל וגרוע ממעמדם בבבל וימעטו וישחו מעצר רעה ועקת אויב והמגערת במעמד הרוחני נראתה אז במרה מעוררת תמהון ושברון לב. מצב היהודים יושבי ארץ הצבי וכל מדינות קיסריות ביצנץ היה שפל ונבזה ונאנחו מקושי השעבוד ועול מלכות עריצים — קיסרי ביצנץ. — חקי תואידוסיוס השני הקשים היו קימים בכל תקפם ונוספו עליהם גזרות וגדרים חדשים מאת הקיסר יוסטינוס הראשון 1). היהודים נבדלו לרעה ונפסלו מהיות נושאי משרה בעדה ובמדינה, נאסר להם לבנות בתי־כנסיות חדשים, והקיסרים שמלכו אחרי יוסטינוס צרה עינם ביהודים עוד יותר ממנו והעמיקו הרחיבו מדת דינם הקשה על ישראל, הצרו צעדיהם בכל פנות החיים בדת ובחברה המזרחית, דחקו רגליהם בכל מעשיהם במסחר וקנין, עבודה ומלאכה וכל תשומת־יד וישימו מועקה במתניהם והחקים המעיקים תחתיהם נתמלאו במדת דין קשה מאד. לעדה על רוח העריצות ושנאת הבריות ששלטה אז במערכות הממשלה הביצנטינית נגד היהודים יהיו דברי הקיסר צֵינָה (Zeno). בימים ההם היה למנהג בין היונים יושבי אנטויכיא ובכל הערים הגדולות בממלכת ביצנץ להשתעשע במֵרוץ הסוסים ומשיכתם בקרון ויתערבו מריצי הסוסים אלה לאמר אם יעביר סוסי את סוסך וזכיתי בגורל השחוק. — ותהיינה שתי מפלגות בין המתערבים המתחרים בסוסיהם: מפלגת הירוקים ומפלגת צבע התכלת 2). שחוק מלחמה בשלום כזה נהפך לרוב הפעמים לשחוק מכאיב לב ומלחמת־דמים בחמה שפוכה. ויהי היום ויקש דברי הירוקים מדברי בעלי התכלת, וישכחו את השחוק ויתמרמרו איש אל רעהו ותפרוץ ביניהם מלחמת תנופה בשפך דם רב ובהיות גם יהודים בקהל המשתעשעים בשחוק המרוץ וישתרעו הירוקים עליהם, ויניחו בהם כל חמתם, הרגו בהם רבים, שרפו את חלליהם וגם את בית הכנסת שלחו באש. ויהי בהשמע דבר השערוריה להקיסר צינה בקונסטנטינופול ויאמר: אמנם הרעו הירוקים לעשות ונכון ליסר אותם קשה, כי שרפו את החללים באש ולא העלו על המוקד את היהודים החיים. על ידי מריבות הדעות בין הכהנים על דבר עקרי האמונה הנוצרית וסעיפי סעיפיהם נהיו בני העם למהבילים ועל ידי התגרות בין המפלגות וצבע דגליהם השתובבו משובה נצחת, ואין פלא כי ראה העם בשנאת המושלים את היהודים, רצון מלכיהם להניח חמתם בבני העם אשר זעם אלהים. ומכל בני אומות העולם זעמו את היהודים ביותר היונים יושבי אנטויכיא וירדפום בחמה שפוכה. ויהי היום ויבא לאנטויכיא איש שחץ, נודע בפחזותו אך אומן־יד למשוך בקרון ושמו קלֵיאופַּס מקונסטנטינופול והוא מבעלי ברית הירוקים, ויפיח קריה בעלילותיו ותקם מהומה כעיר ואז ידעו היהודים את תנואתו והיד הקשה של הירוקים אשר נחתה בם. כי בהיות חג־עם ושעשועי המרוץ בעיר דפני הסמוכה לאנטויכיא, השתרעו

---

1) Codex Justiniaui L. I. T. V. § 12.

2) באמת היתה זאת לכנוי וסימן לשתי מפלגות מדיניות. כנודע מדברי הימים למלכות בריטניה המלחמות בין בעלי השושנה האדומה והירוקה, וידוע כי הקיסר יוסטינוס ובן אחיו יוסטינינוס נלחמו מלחמות רבות בכדי לשום קץ לדברי הריבות והתגרות בין שני הצבעים האלה כמבואר בספרי דברי הימים למלכות ביצנץ. שפ"ר.

הירוקים, בלי כל סבה ובלי כל תואנה, על בית הכנסת להיהודים ויהרסו אותו עד היסוד, שברו כלי הקדש והמתפללים המיתו לפי חרב (9 יולי 507 = ד"א רס"ז).

ומדברי הימים ההם קשה להציל דברים ברורים על דבר השטח שבו התפשט ישוב ישראל בא"י בדורות ההם ואם הניחו עוד מקום להאומה בארץ מולדתה לשבת בו. מהספרה הישראלית העת ההיא לא נשארו לנו כל רשמים להוציא מהם משפט נכון. ספרת הכנסיה הנוצרית אמנם תזכיר בספורי הנפלאות ותולדות קדושיה ערי יהודה רבות, אך הספרה העברית נאלמה אז ולא נדע ממנה לא שם מקום ולא שם איש, אשר אליהם יתיחסו איזה מעשים בתולדות ישראל. אך גם מהדברים המפזרים והמקֻטעים שבספרי הכנסיה הנוצרית יש להוציא לצדק משפט, כי ישבו עוד היהודים בקבוצים גדולים בארץ ישראל, ומשם נשמע עוד דפיקת הלב העברי, אם גם בדממה דקה, לאות חיי הלאֹם והדת בארץ אבותיו. ירושלים חדלה כבר שנות מאות מלפנים להיות מקום מועד ללאֹם ישראל, כי היתה עתה כלה לעיר הנוצרים וארכיבישוף ישב בתוכה. העיר אשר יֵאָמֵר לה אֵם־עם־ישראל היתה עזובה מבניה, אשר גלו ממנה ולא נתנו להם מדרך כף רגל ברחובותיה. גזרת אדרינוס בימי רומא העתיקה, כי לא יבא איש יהודי בשערי ירושלים, נתחדשה על ידי קונסטנטינוס ותעמוד בתקפה בימי „רומא החדשה" והכהנים הקנאים שקדו על הגזרה הזאת שתתקים בכל חֹמר מדת הדין. אך טבריא היושבת בנאוה על חוף ים כנרת הנחמד, אשר רבי יוחנן בן נפחא הרימה למעלת עיר הסנהדרין, נשארה בגדולתה ותהי גם במחשבי העתים למקום תורה ומרכז־חיים לפזורי האומה גם בארצות רחוקות. המלך היהודי המושל בַעֲרָב הדרומית היה נשמע לדברי חכמי טבריא וימלא אחרי דבריהם 1). אך גם משם נדחקו רגליהם, כאשר שמה הכנסיה הנוצרית קן לה בטבריא ובישוף ישב בתוכה. בערי גליל העליון ישבו היהודים ויעסקו בעבודת האדמה, נטיעת הזיתים וכתישת זיתים שמנים בבתי הבד. ונפלא הדבר, כי בהעיר נצרת, מקום מולדת הברית החדשה, שם ישבו יהודים בהמונים ולא צר להם המקום לשבת, כי לא נחשבה העיר בעיני הכהנים והמושלים גם להושיב בה בישוף. גם בית־שאן הנקראת ביונית (Scithopolis) ואשר היתה אז העיר הראשה ביהודה השניה (Palaestina secunda) וגם שְׁכֶם המוסבת שם ניפולוס או נבלוס, עיר הראשה להשומרונים, למן העת אשר היתה שומרון (סבסתה) לעיר הנוצרים, גם בה ישבו יהודים רבים 2), אך האזרחים הנוצרים היו רבים מהם ונבטלו במעוטם. רומא החדשה תקפה בעצומיה את ארץ הצבי ותירש את נחלת היהדות ועיני אדוני הארץ, תושביה העקריים לפני ימי מאות ואלפי שנים היו רואות וכלות, כי נחלתם נהפכה לזרים וכמעט מלא לבם לחזק בדק בית הכנסת ומה גם ליַפֵּהו ולתת לו פנים חדשות ויתמרמרו עליהם הכהנים ויסיתו בם את פקידי הרשות.

מן חיי ישוב העולם בעבודות ומלאכות, אשר עסקו בהן יהודי ארץ ישראל

1) עיין בציון ה' בסוף הספר. 2) עיין שם.

בימים ההם לא נדע דבר. ואשר יעורר פלא ותמהון ומוזר הדבר מאד, כי למרות הבוז והקלסה והחרפה אשר השביעום בעלי פקֻדות הרשות, עשו כמעשי רבים מבני בניהם היום, להיות נ ד ח ק י ם לבא בקהל מנדיהם, ללכת רק בדרכי המקולקלים שבאומות העולם ולא כמתוקנים שבהם, לחַקות את מנהגי היונים הזרים; היהודים לקחו חבל בשעשועי העם והמֵרוץ במערכה, וגם נמצאו ביניהם רַכָּבים רצים על סוסים דוהרים ומושכים בקרון באומנות־יד מהירה, וַיִּפָּלגו גם הם לצבעיהם ככל מעשי היונים ההוללים בערי קונסטנטינופול, א נ ט ו י כ י א וכל ערי ב י צ נ ץ. אך מטבעת הדת והאמונה שהיתה טבועה בדור ההוא על כל פנות חיי החברה, הֻמְבָּעָה גם על שעשועי־המֵרוץ ובצאת המשחקים למפלגותיהם וצבעיהם על מקום המערכה להתערב ולהתחרות בסוסיהם, היתה ראשית מדון במרוצת הסוסים ואחריתו ריב שפתים ומכות ומהלומות על דבר אמונות ודעות. וכאשר קרה כי יד בני עמים ואמונות אחרות, היהודים או השומרונים, היתה על העליונה וסוסיהם העבירו סוסי היונים הנוצרים ותהי זאת לסבה מספקת להרג־רב על מקום המערכה 1).

אמנם כן פֻעלת התורה לא שבתה מכל וכל ביהודה, אך היתה קלה ודלה בתעצומתה ד]. עד כי לא הגיעו לנו ממנה לא שם המרכז או המרכזים ללמוד התורה ולא שם האישים נושאי דגל התורה בארץ ישראל. הנכבדים שבהחכמים מרביצי התורה היו נקראים רישי פירקיה. וכבר סִפַּר למעלה, כי מר זוטרא הצעיר בנו של מר זוטרא ריש גלותא הנידון למיתה, נמלט בעודנו נער קטן לארץ ישראל ויגדל שם ויהי לריש פירקיה 2). על יד ריש פירקיה ולמטה ממנו עמדו הזקנים (Presbyteren) או המורים (Margistri). בצוק העתים נתדלדלו בני ישראל שביהודה ותהי השעה דחוקה מאד ללומדי התורה ויֵאָנסו ללמד בשכר, דבר אשר לא נשמע בדורות הקודמים, וגם אז הטילו דופי באלה שהיו נוטלים שכר בעד תלמודם, אך המנהג במקומו עמד, כי היה מתאים להמעמד הכללי וצֹרך הצבור בימים ההם. גם מדרכי הלמוד בימים ההם נשקף המעמד השפל אשר עמדו עליו עסק התורה וההגיון התלמודי בדור היתום ההוא; כי היו שונים משנתם מבלי להוסיף רב או מעט משלהם, בלי העמק דעת בחקר הדברים ומבלי לרדת לסוף דעת הקדמונים בנתוח הדברים על פי חקר הגיוני. המשא ומתן בחקר הלכה חדל מכל וכל בימי תגבֹּרֶת הרדיפות בקיסריות ב י צ נ ץ, ולעֻמתו נשאה ראשה הדרשנות בהגדה ורק בה עוד התגדרו תופשי התורה. אכן גם בהגדה לא היה לבם רחב להיות מחדשים ויוצרים צורות חדשות ותמונות מליציות — שמועות ופתרוני הכתובים בדרך חזיון המליצה, כאשר עשתה ההגדה מלפנים; כי אם היו מלקטים אוספים וכונסים, את כל אשר הגיע להם מדורות הקודמים, ואספת ההגדות היתה מלאכה קלה, כי עליהן לא חלה האזהרה „דברים שבעל פה אי אתה רשאי לאמרם בכתב", וכל מורה שעלה על לבו איזה דרשה בכתובים, פתגם מוסרי, או מליצה חזונית היה רושם הדברים במגלת ספר, ומאספת המגלות

ד] עיין הערת הרכבי למעלה עמוד 13.

1) Jùstiniani Novelac N. 140

2) בסדר עולם זוטא שם נאמר: ועיילוה לריש פירקיה.

האלה וסדורם באופן ידוע לפי פרשיות כתבי הקדש קמה הסִפְרָה ההגדית או המדרשים אשר בהם השתמשו הדרשנים בימי שבת ומועד.— כאמור, נעשה סדור החמר ההגדי או המדרשי אם על סדר הפרשיות שבתורה וחמש המגלות, אחרי שכבר פשט אז המנהג לקרוא אותן (חמש המגלות) בבתי הכנסת, או שערכו דבריהם מעין המאורע ומענינא דיומא בשבתות השנה היוצאים מכלל כל השבתות (ארבע פרשיות וכדומה) ויתר המועדים 1). ובתורת ההלכה עסקו רק כפי המדה הדרושה לדעת פתרון שאלות האסור והמותר. ביותר שקדו המורים הבקיאים בתורת ההלכה למעשה בדור היתום ההוא, לאסוף ולכנוס הדינים הנוגעים לסדר המדה בבית התפלה. הם אספו וכנסו את כל מנהגי בית הכנסת אשר מצאו לפניהם בהברייתות והתלמוד ירושלמי והוסיפו עוד כל הדברים שנתקבלו למנהג בהקהלות אשר הוקדשו ברבות הימים גם אם סתר המנהג הזה את דעת אבות ההלכה 2). בדרך הזה קמו ונהיו המסכתות הקטנות. וממאספי המנהגים האלה בהמסכתות הקטנות הגיע לנו רק שם אחד ממחשכי הדור ההוא והוא רבי יונתן, שאותו יסמנו כ„סוף מעשה" 3). גם סדר העבודה שבלב — התפלה בבית הכנסת קבל אז פנים חדשות ומשונות מאשר לפנים. עד העת ההיא היתה הרשות לכל אדם אפילו הקטנים לרדת לפני התבה ולשאת משמרת שליח צבור 4), אך בדור היתום ההוא, כאשר ידיעת הלשון העברית לא היתה עוד נפרצה כמקדם

---

1) והסדור באופן השני הזה היה נקרא בשם „פסיקתא" כמבואר בטוב טעם ודעת בהמבוא לפסיקתא דרב כהנא מאת החכם באבער. שפ"ר.

2) עיין להלן בהערה. 3) על כל הדברים האלה עיין ציון ב' מהרב המחבר בסוף הספר המבאר בראיות נכוחות ומכריחות את כל החלטותיו בפנים וביחוד על דבר תקומת המסכתות הקטנות ומספרן ופה אין מקומם, כי יארכו הדברים ביותר, רק לתועלת המעיינים הנני מזכיר בזה, כי בדבר ר' יונתן נסתייע המחבר לזה מהערה נאמרה בדרך העברה ממחבר קדמון מאד (בעל סתו"א): „רב עינא (גיזא) ורב סימונא (בבבל) סוף הוראה ור' יונתן (בא"י) סוף מעשה" ורב האי גאון בהזכירו את קובצי ההלכות המסכתות הקטנות הוא קורא אותן בשם „מעשים של בני ארץ ישראל" ולהחכם הרכבי דעה אחרת בזה כמו שאתרגם במקומם, בציון ב' בסוף הספר. אך מה שראוי להעיר במקום הזה הוא: מה שאמר הרב המחבר על רפ־ין כח התורה ההלכות בארץ ישראל, נראה גם מזה שהם בעצמם הרגישו רפיון כחם בזה ועל כן החליטו (במסכת סופרים פי"ג הלכה י') לאמר: „ובכל מקום שנחלקו שני תנאים או שני אמוראים ולא בדיק לן הלכתא כחד מינייהו אזלינן בתר מחמיר", גם החלטת המחבר בפירושו „לאנשי מעשה" ובאמרו, כי כל מעינם שמו בהלכה למעשה ביותר במנהגי בית הכנסת והתפלה, מסתייעת מסוף דברי ההלכה הזאת במסכת סופרים לאמר: „כל שכן בשבח ותהלה של חי העולמים שהדבר גלוי כלב לשנות לתלמידים הלכה למעשה הלכה כדברי המחמיר שנאמר: כל פעל ה' וכו' (הבאתי הדברים כפי הגהת הגר"א מווילנא). לעומת זה הדבר שיאמר הרב המחבר, כי נמשכו „אנשי מעשה" אלה מחברי המסכתות הקטנות אחרי המנהג גם במקום שהיה סותר את החלטת ההלכה, נסתר מהדברים המפורשים במסכת סופרים (פי"ז הלכה י"ח) „וזה שאמרו מנהג מבטל הלכה — מנהג ותיקין, אבל מנהג שאין לו ראיה מן התורה אינו אלא כטועה בשקול הדעת" והשגות החכם הרכבי הנכוחות על החלטות הרב בדבר „סוף מעשה" תבאנה במקומן בהערת החכם הנ"ל לציון ב' כי שם מקומן. ויעיין בהערתי והשגתי על המחבר למעלה דף 13.

4) דברי הרב המחבר במקום הזה מעוררים פלא. כי הדבר שיאמר, אשר בימי התלמוד הי' גם קטנים (זעלבסט אונמינדיגע) יורדים לפני התבה ונושאים משרת שליחי צבור (אלס פארבעטער

הרגישו הצרך בדבר להפקיד ממונה מיוחד להיות שליח צבור קבוע ועובר תמיד לפני התבה ויקראו לו בשם חזן 1) . ופסקי תפלות מיוחדות היה החזן קורא בנעימה ונגינה מיוחדת לפני הצבור 2) . בשבתות ומועדים וחולו של מועד אם כי היו נהוגים סדרי העבודה בבית הכנסת והקריאה בתורה, כפי הנהוג מדורות הקודמים, הקריאה בתורה עם התרגום ללועזית ודרשת הגדה מעין המאורע או פרשת השבוע, אך כבר עלו ונשתרבבו גם נשלבו בסדר העבודה חלקי־תפלה חדשים מקרוב באו, מקצתם מזמורי תהלים ומקצתם תפלות חדשות (פיוטים, חזנות) 3), מנהגים אחרים בסדר העבודה בבית הכנסת, שהיו נהוגים בימים ההם נשתקעו ונתבטלו במשך העת. כן נדע, כי מגלת אסתר מלבד שהיתה נקראת בליל פורים ונשנית ביום כחק התלמוד, היו קוראים אותה בצבור גם בשבת שלפני הפורים, וגם כל יתר המגלות: שיר השירים, רות, קהלת ואיכה היו נקראות בשבת אחד או בשני שבתות לפני קריאתן בימי מועד בעלות המנחה סמוך אל הדרשה ההגדית מעין פרשיות השבוע וענייני המגלות 4) .

עד ימי הקיסר יוסטיניאנוס היו יהודי ארץ ישראל וכל מדינות ביצנץ נבדלים לרעה רק בחקי האזרחים ודברים שבינם לבין בני אומות העולם, אך היתה להם החירות הדתית לקים דברי תורתם ואיש לא התערב בדברים שבינם למקום, הראשון אשר מלבד שהוסיף להבדילם לרעה ולגזול משפטם כאזרחי הממלכה ובני הישוב עוד התנקש אל החפש הדתי ויאמר לשלוט גם ברוחם היה יוסטיניאנוס. בענינים שבין אדם לאדם שם עליהם חרפה ויוציא חק, כי כל איש יהודי פסול לעדות נגד הנוצרים ועדותו כשרה רק נגד בן־בריתו היהודי (532 = ד"א רצ"ב) 5) . ובכל זאת במעלות האזרחים עמדו היהודים על מדרגה גבוהה

פונגירען דירפטען) הוא נגד משנה שלמה במגלה כ"ד ע"א „קטן קורא בתורה ומתרגם אבל אינו פורס על שמע ואינו עובר לפני התבה" ולאו דוקא קטן, כי אם גם גדול אינו יורד לפני התבה אלא אם כן נתמלא זקנו כאמור מפורש בתוספתא חגיגה פ"א ובבלי חולין כ"ד: „נתמלא זקנו ראוי ליעשות שליח צבור ולירד לפני התבה", ונתנו שעור לזה: „עד שיהיה בן עשרים", כי ראו בעבודת החזן עבודה קדושה כעבודת הכהן בבהמ"ק שהיתה מבן כ' שנה ומעלה, וכבר עמדו על זה בעה"ת (במגלה שם ד"ה ואינו עובר) ודבריהם דהתם מיירי בת"צ דחוקים מאד וממקום שמסתייעים (מתענית ט"ו) משם הם נסתרים, כאשר יודה כל מעיין שופט מישרים עיי"ש, כי פה אין מקום להאריך, גם הנחת המחבר, כי רק אז נתפשט המנהג להפקיד ש"ץ קבוע להתפלל תמיד לפני הצבור היא דחויה, כי כל הוגה בתלמוד ידע, אשר הדבור ירד לפני התבה, הונח על התפלה לפני הצבור בא קראי, וש"צ בימי התלמוד היה נקרא המתפלל הקבוע כהחזן שבימינו וכבר העירו על זה בעלי התוספות בדבור שהזכרתי למעלה והדברים ברורים בלי כל פקפוק שפ"ר.

1) מסכת סופרים פ"י ה"ז: וכבר תקנו לחזנים וכו'; פי"א ה"ד: החזן שהוא קורא בתורה וכו'; פי"ד הי"ד: אינו מן המובחר שיעמוד החזן יחידי לפני התבה וכו'; פרק כ"ו ה"א: (במקום הזה לא נמצא דבר ממה שיציין הרב ואולי יש ט"ס בהגהות המחבר וצ"ל הלכה ז'. שפ"ר.

2) מסכת סופרים פי"ד ה"ט ופרק כ' ה"ט. כן יציין הרב, אך במקום הראשון לא נזכר החזן כי אם המפטיר, ובמקום השני הוא אומר על קריאת ההלל: וצריך לקרותן בנעימה, והכונה לא על החזן שיקרא הפסוקים האחרונים בנעימה מיוחדת, כי אם על כל הצבור וכל ההלל. שפ"ר.

3) שם פרק י"נ הל' י' עד סוף הפרק; כל פרק י"ד, פט"ו הל' י"ב וכמעט כל פרק י"ט.

4) שם פרק י"ג הל' י"ח ופרק י"ח הל' ד'.

5) Codex Justiniani L. I. T. V. § 21.

מהשומרונים, כי הם היו פסולים לכל עדות, וגם גזלו מהם המשפט הטבעי להיות איש שליט על קנינו, כי גזרו עליהם, שלא יוכלו להוריש נכסיהם למי שיחפצו בצואת שכיב־מרע 1). בגזרה זאת אמר יוסטיניאנוס להנקם מהכותים, אשר כמה פעמים נסו למרוד במלכות ביצנץ וגם משחו עליהם למלך את לולינוס בן סבר (סביב לשנת ד"א ר"ץ 530) ויען כי היהודים לא התערבו בהמרד הזה, על כן, למרות שנאתו אותם, מצא נכון לפניו, לעשות פדות ביניהם ובין המורדים ולא מתח עליהם מדת דין קשה כאשר על השומרונים, בכל זאת לא נמנע יוסטיניאנוס מגזור גזרות קשות גם על היהודים. היהודים והשומרונים נחשבו לכופרים באלהים, וככופרים נדונו להִגָאֵל מכל כהונות הממשלה ומשמרות העדה, אך לא פָטַר אותם יוסטיניאנוס מהשררה שהיא עבדות לבעליה לשבת במועצות העיר ושאת במשא המסים וכל תרומות העדה שכם אחד על כל יתר התושבים (Decurinat), ובפירוש הותנה בכתב הדת הזה לאמר: היהודים והשומרונים יושבים בסוד מועצות העיר אך למשא בעל העדה, אבל אינם זוכים בהזכיות הקשורות במשרה הזאת, וכה היו דברי יוסטיניאנוס: „עליהם לשאת על מלכות אף אם נאנחים הם תחת כֹבד המשא הזה, אך לעולם לא יזכו לכבוד ושררה כיתר האזרחים" 3).

קיסר ביצנץ זה, הנמנה בין המושלים מימי קדם אשר בכל עניות דעתם מתנשאים הם להכריע בין הדעות השונות בעניני אמונה ודת, ולהקים את דבריהם בעז משפט מלך, אם גם למכשול לב ועֲנוּת־נפש נתיני המלכות, חפץ להקים בגזרתו את דעתו בדבר חג הפסח להנוצרים, כי ראה עמל בדבר חגיגת הפסח לנוצרים אחרי חג הפסח לעברים, ובדבר השאלה: מי נדחה מפני מי? מצא יוסטיניאנוס תשובה מספקת בגזרתו לאמר: אסור להיהודים לחֹג חג פסחם לפני חג הפסח לנוצרים ועל כל נציבי המדינות הטיל חובה לשום עין על היהודים לבל יזידו לעבור על הגזרה הזאת, ויהי בהשנה הקודמת לשנת העבור, אשר אז על פי הרוב, חג פסח להיהודים נופל בזמן ידוע לפני חג הפסח לנוצרים, נענשו היהודים קשה, אם מלאם לבם לאכול מצות כחק ולהתפלל תפלת יום־טוב ביום חג הפסח שחל להיות על פי חשבונם (בערך שנת 540 = ד"א ש) 4). אך לא בדבר הזה לבדו אמר יוסטיניאנוס להתערב בדברי דת היהודים ועבודת אלהיהם. קהלה אחת מקהלות ישראל בממלכת ביצנץ (אולי קהלת קונסטנטינופול) נפלגה לשתים: חצי בני הקהלה אמרו, כי אחרי הקריאה מעל ספרי התורה וההפטרה בנביא יתרגמו הפרשיות וההפטרה בלשון יונית המדֻברת, לטובת הנשים ועמי־הארץ אשר לא יבינו עברית. אך היראים והחרדים על הדת, חששו מתת ללשון שונאיהם ומעניהם מהלכים בבית ה', גם ראו בהשפה היונית הלשון המיוחדת לבני דת החדשה השלטת בארץ. מלבד זה חששו לבל תְבֻטַל על ידי זה הדרשה ברוח מדרש האגדה. בעלי שתי הדעות רָבו בחזקה ויגישו עצומותיהם אל הקיסר יוסטיניאנוס,

---

1) עיין ציון ו' בסוף הספר.

2) ibid. 3) Novella 45.

4) Procop historia arcana c. 29 edit Bonn. III. p. 150.

והוא כאשר נקל היה להבין מראש, זכה במשפט את אלה האומרים להשכין שפת יפת באהלי שם, ויגזור אמר לקרוא מדי שבת בשבתו את התרגום היוני אחרי קריאת התורה בעברית, ויציע לבחור בתרגום השבעים או בתרגומו של אקווילה (עקילס), גם התיר לתרגם את התורה רומית במדינות ביצנץ, אשר השפה הרומית תהלך בארץ יותר מהיונית ה]. הפקדה הזאת, כשהיא לעצמה, איננה יוצאת עוד משורת הצדק והמישרים, וגם בהרחיקו ללכת ויזהיר באזהרה גדולה וחמורה, לבל יזידו החרדים המחזיקים בסדר העבודה הקדום לתת לחרם ונדוי את בני המפלגה השואפת לחדשות ותאבה לתרגם את התורה יונית או רומית, הנה נוכל עוד לראות דבר־מלך הדורש, בצדק, כי מפלגה אחת לא תכביד אכפה על רעותה בעניני אמונות ודעות ודברים שבין אדם למקום, אך פקדה אחרת מיוסטיניאנוס אומרת בפרוש ותגלה את מחשבתו המסתרת לצודד נפשות, לתפוש היהודים בלבם, להסב אותם מאחרי דת מורשה, ולהפנות לבם אל הדת השלטת; כי שגה בדמיונו לחשוב, אשר בשמוע היהודים צלצל לשון יונית בבית הכנסת ועוד גם יתרגמו התורה בתרגום השבעים, שכבר עלו בו אז שנוים בכונה לבאר הכתובים לפי חפץ ידוע, אז תהיה אמונת מורשה רופפת בידם ולבם יהיה פתוח לקבל התורה החדשה. על כן הוציא כתב הדת, באזהרה אשר כל העובר יענש קשה בענשי הגוף, כי בכל קהלות ישראל בממלכת ביצנץ מחויבים לתרגם התורה ליונית או רומאית, אף אם בני הקהלה כלם המה מאלה המואסים בהתקנה החדשה הזאת, ויזהיר עוד בענשים יותר קשים, כי לא יוסיפו עוד הדרשנים להטיף להעם דרשות ברוח ההגדה (שהיתה נקראת אז ביונית Deuterosis). הנה כן נראה, כי לא לב עריץ כיוסטיניאנוס הלך לתת ליהדות החירות הדרושה ללמודיה ולומדיה, כי נפשו אותה לכבוש את היהדות בביתה ולהעבירה מן העולם. וכה היה הדבר הזה נכון מאת הקיסר ושוקד לעשותו, כי פקד על יועצו היושב ראשונה בממשלתו השר אריאודינוס (Areodinus), להודיע את כל הפחות ונציבי המדינות במדינות מלכותו, כי יפקידו פקידים משגיחים בהשגחה מעלה, אשר ימלאו היהודים אחרי הפקדה ולא יתרשלו בקיומה (ביום 13 פעברואר 553 = ד״א שי״ג).

ובכל חמר הפקדה הזאת ותקף אזהרתה לא עשתה רצון שולחה, כי חסרון תרגום יוני לא היה מורגש בעם ולא מהרו להקים דבר הקיסר. המפלגה שדרשה להנהיג הלשון היונית בסדר עבודת אלהים היתה בודדת במועדיה ובמקומות, שכל בני העדה לא היו חלוקים בדעותיהם, היה נקל מאד להפקיע עצמם מהשגחת הרשות וישאר סדר העבודה הקדום על מכונו, וגם הדרשנים הוסיפו לעלות על הבמה ולדרוש כמקדם ויוסיפו עוד להנקם ביוסטיניאנוס, כי הרבו עוד יותר להשתמש במשל ומליצה, בדברי חדודים נשענים על פסוקי כתבי הקדש נגד אדום ועשו, לאמר: ממלכת ביצנץ ורומא החדשה, ויגלו על כל חטאתיה ורדיפותיה את היהודים והיהדות ודבריהם היה לאמר: „זה הים גדול — זו מלכות

ה] הערת הרכבי (בההוצאה הרוסית הערה Д, תבא בסוף הספר תחת ציון ז׳ להרב המחבר, כי שם מקומו בדבר חלופי הגרסאות בספר חקי יוסטיניאנוס Corpus Juris.

„אדום ; ורחב ידים — שמתרחבת ושולטת בכל העולם כלו ; שם רמש — שהם „פרים ורבים כרמשים ; ואין מספר — אין מספר לגזרות שהן גוזרין ומכתיבין בכל „יום ויום ; חיות קטנות עם גדולות — דוכסין ואיפרכסים (Jparchos) (נציבי המדינות) „ואיסטרטיקוסין 1) ; שם אניות יהלכון — אג׳ו האוניות 2) שעושין לישראל, „שהן מכתיבין וגוזרין עליהם שמדות ; לויתן זה יצרת לשחק בו — שכל מי שמתלוה „עמהם (חפץ להכנס בחברתם) עתיד להיות שחוק עמהם (להם)" 3) . ויוסיפו הדרשנים לירות דבר מר במלכות רומא ויאמרו : חצי גבור שנונים — כשם „שהחץ הזה אין אדם יודע בו עד שהגיע אליו , כך" לשון הרע אינו יודע עד „שחציו של מלכות עשו (ביצנץ) באים פתאום ואין אדם יודע עד שהם מוציאים „אותו להריגה או לאיסורין . . . וכן משה אמר לישראל : לא תירא מפחד לילה — „מפחדם של מלכות עשו ; מחץ יעוף יומם — מלבלרין שלהם" 4) — . כהנה וכהנה הרבו דרשני ארץ ישראל וכל ממלכת ביצנץ לדרוש מעל הבמה בסגנון כזה , להבינם תכונת העם ומושלו אשר בקרבם ישבו בימים ההם .

לבטח היתה בזה איזה סבה נכונה , כי הקיסר יוסטיניאנוס בכל היותו מקנא לאמונתו ובכל חפצו לעשות לה נפשות , לא הכביד אכפו על בני ישראל יושבי ממלכתו להכניסם לברית דתו על ידי כְּפִיָה ואונס , כאשר כן עשה להשומרונים . יוכל היות , כי ידע אותם לקשי ערף וכי כל עמלו יעל בתהו , או כי לא חפץ להתגרות בם יותר מדאי כי היה מספרם רב , יתר רב מהשומרונים ולא אבה להרגיז שלום מלכותו . אך תהיה הסבה מה שהיתה , הנה נדע , כי אונס הדת לא היה בימיו , אך על קהלה אחת מקהלות ישראל במדינה רחוקה בקצה אפריקה הצפונית , יהודי העיר בוריון (Borion) בקרבת מריטניה (מָרוֹקָה היום) עברה חמת קנאתו , ושם עשה נפשות לאמונתו . יהודי בוריון היו אומרים , כי התישבו שם מימי שלמה המלך וגם את בנין בית הכנסת העתיק בעירם היו מיחסים להמלך הזה . היהודים שמה היו בני חורין , לא הביאו צוארם בעול כל מלכות ויהיו לישוב מתנהג על פי משטר מדיני , גם הרומאים וגם הוַנְדָלים , אשר תקעו יתדם באפריקה הצפונית לפני מאה שנה לא הכניעו אותם . ויהי בנסוע שר צבא ביצנץ הגבור הנערץ בֶּלִיזַר (Belisarius) למלחמת־הדת נגד הוַנְדָלים ויכבוש גם את בוריון , וכנראה התיצבו היהודים כנגדו בחרב

---

1) החכם באבער במדרש תהלים מזמור ק"ד ומזמור ע"ט הערה י"ד מגיה איסטרטליטי: ופירושו שרי צבא . שפ"ר .

2 החכם באבער שם מבאר שהוא מיונית Onus , Ony לאמר : שטרי מכר (ומזה הוא גם בגיטין בפ׳ כל הגט . כותבין עליו אונו אפילו בשבת עיי"ש) ודורש אוניות מהוראת שטר ובמקום שעושין לישראל צ"ל שכותבין לישראל עכ"ל החכם הנ"ל , והדברים דחוקים , ולי נראה שהוא מהמלה הרומאית Onus ובלשון רבים Onèro שפרושו : חוב , משא , מס , והוא מושג משפטי ומדיני המסתעף לכמה פרטים : Onus personal לחובת הגוף Onus areale חובה התלויה בארץ , מס הקרקעות ; Onera publica חובות האזרחים והעדה , והשתא אתי שפיר — האוניות החובות והמסים שהם עושין — מַעְלים – לישראל ואין צורך להגיה . שפ"ר .

3) כל זה במדרש תהלים ק"ד כמו שמציין הרב , ובדברים האחרונים : לויתן זה שמתלוה להם , אולי כוונו על דורשי האסימילציה , אשר חפצו להנהיג את הלשון היונית בביהכ"נ . שפ"ר .

4) ג"ז במדרש תהלים מזמור ק"ב .

שלופה ויִמָּאֲנו הַכֵּנַע מפניו, כי נלחם בם והקיסר יוסטיניאנוס אנס אותם להתנצר וגם את בית הכנסת העתיקה אשר בעיר עשה לבית תפלת הנוצרים 1).

ותִּמַר נפש יהודי ארץ ישראל על יוסטיניאנוס, כי משנה לחץ לְחָצָם: הכביד עליהם עול המסים והארנוניות וכל מְנָיות העדה המדינה והמלכות, הפשיט כבוד אנשי־ישוב מעליהם וישימם לחרפת האזרחים וגם אמר לשלוט ברוחם ולהתערב בעניני האמונות. נראה הדבר, כי נציב מדינת פלסטינה הראשונה (יהודה) ושמו סטיפנוס (Stephanus), אשר לא היה טוב מכל שרי יוסטיניאנוס ופקידיו, הוסיף לְהָמֵר רוחם ולהגביר שנאתם. עד כי ברבות הימים קצרה נפשם משאת חרפה להיות מרמס לרגלי מדכאיהם מעניהם ויצאו בחרב שלופה לקראת ביצנץ וינסו כחם על שדה קטל, אמנם בימים ההם עוד לא הגיעה העת הזאת והיהודים עוד הבליגו על רוחם. לא כן השומרונים. כי מימי הקיסר צִינָה הוסיפו לדכאם ולענותם, הם לא האריכו נפשם ובִיאוש לבבם הרימו נס המרד, אך כאשר נסו לִפרוק עֻלָּם במלחמת מורדים ומתפרצים, כן הוסיפו לענותם ולהשיבם עד דכא. ביותר הורע מעמדם למן היום אשר משחו להם מלך בן־יומו, אשר מלכותו היתה צל עובר, את לולינוס (יולינוס) וימלא לבם אותם לעשות שפטים בשופטיהם ויעשו הרג רב בהנוצרים, על כן הראו אותם קיסרי ביצנץ קשה ויאנסום לבא בברית הדת הנוצרית, ואשר לא אבה החרימו רכושו וגם שללו מהם המשפט להיות שליטים על קניניהם כאמור למעלה. אף כי הבישוף מקיסרין סרגיוס העיד עליהם לפני הקיסר, כי אינם מוסיפים עוד להקשות ערפם, רבים כבר קבלו את הדת הנוצרית ורבים מתקרבים אליה, ובכן יבקש מהקיסר יוסטיניאנוס כי יקל מעליהם את גזרותיו הקשות והקיסר מלא אחרי בקשתו; אך השנאה למציקיהם ומדכאיהם היתה כאש עצורה בקרב השומרונים. ולשונאיהם בנפש חשבו את כל הנוצרים. ויהי היום בהתאסף בני כל האמונות והמפלגות בשוקי העיר קיסרין, לראות בשעשועי המֵרוץ, והנה לרגלי תַחֲרות־השחוק פרץ ריב בין השומרונים ובין הנוצרים, ויתנפלו הראשונים על האחרונים בזעף אף וחמת נקם, כי זכרו את כל אשר עוללו למו היונים בשנים האחרונות ואשר אנסום להמיר דתם ויעשו הרג רב בהנוצרים. אל השומרונים נלוו גם צעירי בני ישראל ויחד המה השתרעו על נוצרי העיר קיסרין ויכום לפי חרב ואת בתי כניסתם הרסו. ויהי כאשר מהר פחת הארץ סטיפנוס עם גדודי צבאותיו לעזור את הנוצרים הנִּגָּשים, כתרוהו השומרונים והיהודים וילחצוהו להמלט אל בית המשפט (Praetorium), וישיגוהו גם שם וימיתוהו לחרדת לב כל הנוצרים כל הארץ מסביב (יולי 556 = ד"א שט"ו). לבטח נסמכו השומרונים על בן עמם ארסיניה (Arsenios), אשר עמד אז על יד הגברת הקיסרית ויהי אהוב לבה ותשמע לכל עצתו 2), ואשת סטיפנוס מהרה לבא לקונסטנטינופול להגיד להקיסר את כל אשר קרה בארץ יהודה וכי מת אישה בחרב המורדים. אז שלח יוסטיניאנוס את דברו להנציב המושל בשמו בכל ארצות הקדם

1) Procop de aedificiis VI. 2

2) ibid, historia arcana edit. Bonn p. 150—152 u. Cyrillus Scythopolitanus Sit. Sabae vita in monumenta eccles. edit. Cotelerii T. III. p. 340.

לאמנציוס (Amantius) היושב באנטויכיא, ויצוהו כי תאחז במשפט ידו ובחרב נוקמת ישים קץ לעלילות המורדים; ועל נקלה מלא הנציב חפץ הקיסר, כי היו המורדים מתי מספר ולא היו ידים לפעלתם וגם לא כל השומרונים והיהודים אשר בארץ ישראל נתנו ידם להמתפרצים, על כן ייסרו בפעם הזאת רק את המורדים לבדם ואיש אחר לא נתפש בעונם. אך עונשי המתפרצים היו קשים מאד, כארחות המשפט בימים ההם, התזת הראש בסייף, תליה, קציצת היד הימנית וחרם הרכוש 1).

הקיסר יוסטינוס השני, אשר מלך אחרי יוסטיניאנוס לא עשה כל שנוי בחקי הממלכה בדבר היהודים לא לטובה ולא לרעה, אך על השומרונים כבדה ידו, כי חדש עליהם גזרות יוסטיניאנוס ולא לבד כי נאסר להם להוריש נכסיהם בצואת שכיב־מרע כי אם גם נאסר עליהם לתת מרכושם מתנות לאשר יחפצו, אך נגד היהודים לא נמצא ממנו כל כתב הדת בכל ימי מלכותו. ובימי מלכות המעלים שבקיסרי ביצנץ: טיבריוס ומאוריציוס (Mauritius) גם כן לא נמצא כתב־דת נגד היהודים, אך בימי תופש המלוכה בגזל־משפט (Usurpator), פוקס (Phokas) העריץ אשר במעלליו הזכיר את עריצי רומא הקיסרים ההוללים קאליגולה וקומודוס בשעתם, נפל דבר המוכיח, כי היו אז היהודים נתונים בידי נציבי המדינות והפחות לעשות בהם כרצונם וגם בידי הכהנים הקנאים, אשר לא חדלו להקניאם ולהציקם עדי קצרה נפשם בעמלם וכשל כח סבלם וישלחו יד במציקיהם. באנטויכיא העיר המוכנת לפורעניות והיהודים והנוצרים אשר בה שטמו איש את אחיו משטמת מות, והתגרות ביניהם כמעט שלא נפסקו, התנפלו היהודים על הנוצרים שכניהם ויעשו בהם נקמות על כל הרעה אשר עוללו להם זה מאות שנים. כנראה, היתה גם בפעם הזאת איזו תגרה על מקום הזרה במערכה ראשית המדון, את כל הנוצרים הנופלים בידיהם הגירו ע"י חרב וחלליהם השליכו על האש וישרפום. למו אליהם את פעלת אבותיהם אל היהודים לפני מאה שנה בימי הקיסר ציֽנה, את הכהן הנשיא (הפטריארך) אנסטסיוס הנקרא אז בשם הפטריארך מסיני, אשר היה שנוא ביותר להיהודים תפשו ויתעללו בו ויהרגוהו ואת נבלתו סחבו בראש כל חוצות קסרין. שמע הקיסר פוקס את השערוריה הזאת ויתעבר, ויפקד את השר בונוזוס (Bonosus) לנציב ארצות הקדם ואת שר הצבא קוטיס (Kotys) הפקיד למצביא חיל ביצנץ בארצות הקדם ויצו ליסר קשה את המתפרצים. אך יהודי אנטויכיא החזיקו מעמד נגד צבאות רומא המזרחית ויהיו אמיצי לב במלחמה וצבאות רומא לא עמדו בפניהם, ורק כאשר נאסף צבא רב מכל המדינות מסביב לא עצרו היהודים כח כנגדם ויניחו כלי נשקם מידיהם ושרי צבא רומא המזרחית הניחו בם חמתם, מקצתם המיתו במיתות משנות ומקצתם הוליכו שבי למכרם ממכרת עבד (בחדשי ספטמבר—אוקטבר שנת 608 = ד"א שס"ח).

לא עברו ימים רבים ובעלילות פוקס ומעשיו הרעים מצאו היהודים עוד הפעם מקום להנקם מאנשי חרמם ולעשות שפטים נוראים בשופטיהם. זה האיש

1) Mallas chronographia 488. Theophanes chronographia 1. 356.

פוקס התופש מלוכה בגזל־משפט הדף מכסא המלוכה את מאוריציוס קיסר ביצנץ, ההולך לפניו. הקיסר הישר הזה היה חותנו של מלך פרס כוזרו (Chosru) השני, ויתעורר מלך פרס לעלות למלחמה על ביצנץ לְמַגֵּר כסא גוזל־עז־מלך ולנקום נקמת חותנו. כשטף מים כבירים שטפו מחנות חיל הפרסיים את כל מדינות רומא המזרחית אשר בארצות הקדם: אסיה הקטנה, סוריא ויהודה, ולא עלו מן הארץ, גם כאשר נהדף פוקס משאתו והקיסר החדש הירקליוס שלח מלאכים לכוזרו מלך פרס להודיעהו, כי כבר ייסרו את חומס הכסא כדי רשעתו ויבקש ממנו להשיב את הארצות אשר חנו בהם חיל פרס. הפרסיים אמרו לתקוע יתדם בהארצות אשר כבשו ומחלקה אחת ממחנה פרס תחת פְקֻדת המצביא שַׁרְבַּרְזָה ירדו ממרומי הררי הלבנון ויכסו כילק את כל ארץ ישראל ויקרעו גם אותה ממלכות ביצנץ. ראו היהודים כי כשלה גבורת הנוצרים היונים במלחמתם עם הפרסיים ורוח תאות הקרב צררה גם אותם בכנפיה וידמו כי שעת נקם ושלם הגיעה גם להם. לבית־המוקד אשר משם אזרו זיקות המרד על פני כל ארץ ישראל היתה העיר טבריא, ובראש הקשר עמד איש אחד ושמו בנימין, נשוא פנים עשיר רב אוצרות, אשר אמר לכלכל כל חיל הקושרים ולהספיק להם גם כלי נשק ויתר צרכי מלחמה. ויעבירו הקושרים קול בכל ארץ ישראל לאחיהם היהודים לבשרם, כי שעת־נקם ושלם הנה באה, כי יתעוררו כלם כאיש אחד לתת ידם להפרסיים לוכדי הארץ. וכל היהודים שמעו בפעם הזאת לקול הקורא אליהם, וחמֻשים עלו מכל קצות הארץ אל מחנה פרס והיהודים הנלוים אליהם ויאמרו לעלות על ירושלים ולהבקיענה אליהם. גבורי בני ישראל אמיצי־לב ותאבי־מלחמה עם אויביהם משנות דור ודור, יושבי הערים: טבריא, נְצָרֶת וכל ערי הגליל מהרו להתאסף אל דגל חיל פרס. בני הגדוד הזה מלאי עברה וחמת נקם לא חסו לבטח על הנוצרים יושבי טבריא ובתי תפלתם, ובלי ספק הכחידו את ההגמוניא (Bisthum) אשר שם, אף כי סופרי מאורעות המלחמה הזאת לא יזכירו הדבר הזה בפרט.

חיל שר צבא פרס שַׁרְבַּרְזָה עם היהודים הנלוים אליהם הלך הלוך וקרוב אל ירושלים, ועל דרכם נלוו אליהם גם יהודי דרום ארץ ישראל וגדוד אנשי חיל מבני הסרקינים (Saracenen) (ובחדש יולי שנת 614 ד״א = שע״ב) הָבְקְעָה העיר. יש סופרים האומרים, כי כתשעים אלף נוצרים הומתו אז בירושלים 1). אך לבטח בדוי הוא הספור כלו מלב הסופרים היונים, כי היהודים נתנו להפרסיים כסף כפר השבויים הנוצרים למסור אותם להם, למען המית אותם בידיהם במיתה משונה, אף כי קרוב לשמוע, אשר בחמת המלחמה להטה אותם תאות הנקמה ויעשו באויביהם, ככל אשר היו הם נכונים לעשות להם לו היתה ידם על העליונה. בעתותי החשך ההם פֵּרְשָׂה תורת הקנאות את מצודתה על כל העמים ולא אחת מהאומות והמפלגות הנלחמות אשה ברעותה כתבה „אהבת הבריות" על דגלה. אמנם כן הרבו היהודים אז להשמיד ולהכחיד בחמת אפם את קדשי האמונה הנוצרית. את בתי התפלה ובתי המקלט לנזירים ולנזירות שלחו באש, וגם אין ספק כי הרבו היהודים יותר מהפרסיים להנקם ביונים. אך האם יכלו היהודים לשכוח, כי הרומאים והיונים

1) עיין ציון ח' בסוף הספר.

אשר תקפו בעצומיהם את כל הארץ ויתקעו בה יתדם המה בני בניהם של אלה, אשר הֵשַׁמּו את נויהם וינשלו אותם מעל אדמתם ? נראה הדבר, כי היהודים שעשעו נפשם בתקנה נעימה, כי הפרסיים ינחילו להם את ירושלים ואגפיה וחבל הארץ סביבה ויתנו להם לכונן ממשלה לאמית והנהגה מדינית. הקנאה ושאיפת הנקמה הלהיבו את רוחם וישקדו להאביד ולהכחיד מירושלים שרידי קדשי הדת הנוצרית. ביחד עם הפרסיים שטו ועברו בכל יהודה והגליל, הרסו את בתי מקלט הנזירים והנזירות הרבים בארץ ויושביהם המיתו בחרב נוקמת 1). וגדוד יהודים מ ט ב ר י א ירושלים הגליל ודמשק עם יהודי הא י כ פ ת ו ר (Cipern) יצא לעלות על צ׳ר ולהבקיעה, כי יהודי העיר הזאת (מספרם עלה לארבעת אלפים) קראו את אחיהם להתנפל על משכנות הנוצרים בלילה הראשון לחג פסחם ולהמיתם באין שריד ופליט, לדברי סופר אחד עלה מספר היהודים בגדוד הזה לעשרים אלף איש; וקשה להציל דברים מסופרי המאורעות האלה — מדוע התחזקו היהודים לעלות על צ׳ר בכח גדול ויד חזקה ולא על עריםאחרות מערי הגוים בקרבת ארץ ישראל. אך תקות היהודים נשארה מָעַל, הנוצרים יושבי צ׳ר כבר ידעו כי היהודים עולים עליהם בהמונרבה ויקדימו לסכל עצתם. תפשו את כל היהודים יושבי עירם וישימום במאסר, אף סגרו בעדם את שערי העיר ויתבצרו בקרבם. ויהי כאשר באה העיר במצור, והיהודים שטו מסביב לעיר ויחריבו בתי תפלות הנוצרים אשר במסבותיה, העלו הנוצרים את היהודים השבויים עמהם על החומה וימיתום לעיני אחיהם הצרים על העיר ואת ראשיהם השליכו אל מחנה הצרים. כאשר יִסָּפֵר הומתו בדרך הזה שני אלפים יהודים יושבי צ׳ר. אז נפל לב היהודים הצרים עליהם ויעלו מעל העיר והנוצרים רדפו אחריהם וימיתו מהם רבים 2).

כארבע עשרה שנה ישבו בני יהודה שלוים ושקטים בארץ ירשתם מימי קדם קדמתה ועיניהם לא ראו עוד את מציקיהם. שמחת עולם היתה על ראש היהודים וישגו בנצחונותיהם הראשונים ויעלצו בגבורתם. גם נמצאו מבני עם הארץ הנוצרים אשר התיהדו,

---

1) המחבר מביא במקום הזה ספורי רושמי הקורות (הכרונוגרפים) הביצנציניים ע״ד אכזריות היהודים ומעשיהם הנוראים, מבלי להטיל בהם ספק, בעוד אשר על ספורי היונים בני ביצנץ אין לסמוך כלל וכלל, והספורים האלה מעוררים ביותר חשד כספורי-בדים, אם רק הדבר נוגע ליהודים, אשר בצדיה בקשו להשפילם ולנאץ את שמם; להעליל עלילות ברשע על היהודים, לבדות מלב כל דבר תועבה ולטפול עליהם עונות וחטאים היה נחשב להם למעשים טובים בעיני ה׳ ומפעל יקר לארץ המולדת. וכהני הימים ההם בביצנץ היו למופת להעם בדבר הזה לעולל עלילות על היהודים זעומי נפשם, כמו שראינו מהכהן הגדול ה א ר כ י ב י ש ו ף הקדוש Chrystosomus בדרשותיו Homiliae contra Judaeos ed. Hoeschelia Aug. 1602 (ע״ר כריסטוסמוס וספריו ושטנתו על היהודים עיין בדברי ימי ישראל ח״ב 437 ולכן קצרתי פה את דברי הרב המעיר).

ובמקום הזה היה יותר ראוי להזהר מהחלט דבר ולאמר שנעשו מעשי אכזריות כאלה, אחרי אשר סופר דברי הימים הנוצרי הסורי גריגוריוס (אבולפרג׳) קרוב להדור ההוא ומספר דברי ימי המלחמה הזאת בפרטות לא יזכיר דבר מרדיפות היהודים את הנוצרים (כאשר עמד על זה המחבר בעצמו בראש ציון ה׳ עיי״ש), לא מאכזריותיהם ולא כי הרגו את הנוצרים. גם הכרונוגראף מביצנץ בן הדור ההוא במגלת הכרונולוגיה הנודעת בשם Chronicon Paschale לא ידע דבר ממעשי אכזריות שעשו היהודים להנוצרים ועיין במורלאט. Cbrougrophie Bizantine I. 269—272.

ה ר כ ב י.

2) Eutychius Alexandrinus (Jbn—Batrik) a nales II. 220—23

כי התיאשו מתקומת דתם בהארץ הזאת ורבים אשר למראה נצחון היהודים החלה אמונתם להיות רופפת בידיהם. ונצחון גדול — לרוח הימים ההם — נחלו היהודים, כאשר אחד הנזירים התיהד שלא לשום פְּנִיָּה אחרת, כי אם מנטות רוחו ומחשבת לבו. הנזיר הזה ישב שנים רבות בבית המקלט על הר סיני; שם עִנָּה נפשו בסגופים להמית בקרבו את התאות הגופניות על פי הֲלָךְ־רוח אנשי הרוח בעלי הפרישות בימים ההם גם בִּכָּה רוב עתותיו בתפלות ופזמונים ורוחו חִפֵּשׂ הליכות־אל בקדש ותעלומות חקר־אלוה. בחלום חזיון לילה נראו לו מראות אלהים: פעם מחוקק דת נ צ ר ת ותלמידיו ושליחיו על ימינו ועל שמאלו, ופעם משה מחוקק י ש ר ו ן עם צבא הנביאים ואנשי הרוח בישראל. נפשו עיפה ממלחמת הנפש בקרבו והשפק שלח חציו בקרבו. וירד מהר חורב וילך דרך מדבר סיני עד באו ארצה ישראל אל העיר ט ב ר י א. שם התודע אל מורי ישראל ויודיעם, כי חפצו חזק עמו להִכָּנֵס בברית היהדות, שם נכנס בבריתו של אברהם — נמול ונטבל ונקרא בשם כל גרי הצדק — אברהם, נשא אשה עברית ויהי לאחד ממגני היהדות ורבי ריבה נגד הקמים עליה 1).

אך שמחת היהודים היתה עד ארגיעה ותקותם למפח נפש. הפרסיים לא שמרו הברית והחסד לבעלי בריתם אשר בעזרתם הכריעו את היונים וינצחום, לא מסרו את ירושלים בידיהם ולא עשו דבר להצמיח קרן ממלכה או גם יסוד ישוב לאֻמי לבני ישראל בארץ אבותיהם וגם הוסיפו להכביד עליהם עֻלם במסים ומְנָיות המלוכה, משטמה כבושה נולדה בין בעלי הברית ועוד מעט ותפרוץ החוצה. שר הצבא הפרסי המושל בארץ ישראל תפש יהודים רבים וכשבויי מלחמה שלח אותם ארצה פרס. המעשה הזה הֵמַר רוחם וימְלַךְ לבם עליהם ויאמרו להתקרב אל ה י ר ק ל י ו ם (Heraclius) קיסר ב י צ נ ץ 2). המושל הזה אשר הפליא כל באי עולם במעשיו, כי השתוממו לראות אשר מוג־לב יֵהָפֵךְ בין לילה לגבור נערץ בעצה וגבורה למלחמה, ודעתו לגֹל חרפה מעל עמו, חרפת המכים אשר הוכתה בידי ה פ ר ס י י ם ו ה א ב ר י ם (Avaren) וילך מחיל אל חיל ומנצחון לנצחון. המושל הזה ראה, כי טוב לפניו להטות לב היהודים אליו, למען תמצא ידו לאנשי ריבו העצומים — ה פ ר ס י י ם. ויכרות ה י ר ק ל י ו ס ברית ואמנה עם היהודים והמתַוֵּךְ ביניהם היה ב נ י מ י ן א י ש ט ב ר י א. ויבטיח להם הקיסר כי לא יענישם על כל הרעה אשר עשו להנוצרים בימי המרד ועוד זִכָּה אותם בזכיות וחקי־חֵרות.

---

1) Antoninus ast. Saba homilia 84

ועיין ציון 5 והערת החכם הרכבי על הציון הזה.

2) הירקליוס נחשב בספרי דברי הימים להמעולים שבקיסרי ביצנץ. הוא היה שר צבא החיל החונה באפריקה, ובבא השמועה, כי גוזל המלוכה פוקס נתקסר בקונסטנטינופול ויורד דומה את מאוריציוס, שב לעיר המלוכה וידיח את פוקס משאתו וימיתהו ויעל תחתיו לשבת על כסא המלוכה וגדולתו ארכה יותר מכל קיסרי ביצנץ, כי הוא הקים בית-מלוכה (דינסטיה) ובניו ובני בניו מלכו אחריו במשך מאה שנה. הוא נלחם את בני השבט האברים מים ואת הפרסיים מקדם וישב לביצנץ את מצרים סוריא ויהודה, לכד שנית את ירושלים ויכונן שם שנית את ההגמוניא הנוצרית וישב שרידי קדשי דתו על תלם. אך לא היתה ארוכה לממשלת ביצנץ ביהודה וסוריא. כי עוד באחרית ימי הקיסר הזה נעור מחמד מקצות לשון ארץ ערב ומשאתו נחתו כל אילי רומא המזרחית וישב ויכבוש את כל ארצות ביצנץ אשר מסביב להים הגדול (התיכון) מזרחה והירקליוס מת בשנת 641. שפ"ר.

שונים, אשר לא נפרטו על ידי רושמי מאורעות הימים ההם (סביב לשנת 627 = ד"א שפ"ז).

נצחונות הירקליוס, משוגת כוזרו והקשר אשר קשר עליו בעת ההיא בנו סירויה (Syroes) השיבו לקיסר היונים את כל הארצות והמחוזות, אשר כמעט היו למדינות ממלכת פרס. על פי תנאי ברית השלום הכרותה בין קיסר ביצנץ ובין מלך פרס סירויה, אשר ישב אז על כסא המלוכה, אחרי הדפו את אביו משאתו וימיתהו, יצאו הפרסיים מארץ ישראל ותשב להיות שנית למדינה ממדינות רומא המזרחית (628 = ד"א שפ"ח). והירקליוס נתקסר בנזר מלכות רומא ויבא ירושלימה להתפלל ולשלם נדריו על קבר מחוקק הדת הנצרת, שלמי תודה על נצחו את אויבי האמונה ויטע דגל הצלב שנית על חומות ירושלים. על דרכו סר לבית בנימין איש טבריא, אשר היה המספיק מִכלת לחיל הירקליוס, ויהי בעת המשתה וישאל את בנימין ויאמר: „מדוע ישנאו בני עמך את היונים שנאה נצחת וירבו הָרַע להם"? ותהי תשובתו קצרה וברורה: „כי הם שונאי דתי" 1). כבא הירקליוס שערי ירושלים יצאו לקראתו הנזירים והכהנים ובראשם האב והכהן הגדול הפתריק (פטריארך) מוֹדֶסְט (Modestus) ויבקשו ממנו להשמיד את כל היהודים היושבים בארץ ישראל, לעשות בהם נקמות, ככל אשר עשו הם להיונים ולהיות אות לבני מרי, למען אשר אם תקראנה מלחמה עוד הפעם לתת ידם לאויבי ביצנץ, אך הקיסר מֵאֵן לראשונה למלא משאלות הכהנים, ויאמר, כי נדר גדול נדר להיהודים ויכרות להם בברית הכתובה על ספר לבלי לנגוע בהם לרעה ולמלך לא יאות להחליף ולהמיר דבר ואם יפר את נדרו וחטא לאלהים. אך הנזירים והכהנים הרגיעו רוחו ויסירו ממנו מכשול-לב, בהבטיחם אותו, כי לא יחשוב ה' עון לו בדבר הזה, ומכת הרג ואבדן ביהודים עוד יעלה לרצון לפניו כעולה וזבח, וליתר בטחון נכונים הם — הנזירים והכהנים — לקבל עליהם ענש החטא ולכפר פני אלהים בצום וסגופי הגוף. ויתקנו להוסיף תענית על תעניות צבור הנהוגים מכבר בכל ימי השבוע הראשון לימי הצומות אשר לפני הפסח, להִנָזֵר בשבוע הזה גם מן המאכלים המותרים בכל ימי התענית, מביצים גבינה ודגים, ובזה יסור עון בגדו באנשי בריתו וחטאת הפרת נדרו תכֻפר. עצומות כאלה פעלו על הירקליוס המהביל ויט אזן לדברי הנזירים הקנאים ויתן צַו, לרדוף את היהודים בכל מקומות מושבותיהם ביהודה, לצודם כחית השדה ולהמית באין חמלה את כל אלה אשר לא הספיקו להִסָּתֵר בכפים ונקיקי סלעים בהרי יהודה והגליל או להמלט ארצה מצרים, וגם הוקם דבר התענית אשר התקינו הנזירים. והסופרים הסוריים קראו לה „צום הרקל" והנוצרים הקופטים והמַרוניטים במצרים וסוריא היו מקימים את דברי הצומות האלה במאות שנים אחרי המעשים ההם 2).

במצרים נמצאו עוד אז קהלות ישראל, וגם באלכסנדריה, אשר משם גֹרשו בקנאת הכהן קיריל (Cyril) הקשה 3) בימי המאה החמישית לספירת הנוצרים,

---

1) עיין ציון ח'.

2) Eusychius ibid, II. 243. ועיין ציון ח' בסוף הספר.

3) עיין ד"י חלק שני עמוד 441.

שבו היהודים ונאחזו בה, ואיש היה באלכסנדריה ושמו א ו ר ב י ב (Urbib) אשר עשה לו שם גדול בעשרו ונדבת לבו, כי בימי הרעב הנורא, אשר לרגלו גם פרצו חליים רעים ומתדבקים פתח הוא את אוצרו וינהל בלחם כל אביוני אדם, מבלי שים פדות בין בני האומות והאמונות השונות. אך גם צל תפארתם וחשיבותם של יהודי אלכסנדריה מדורות הקודמים לא נשאר ועקבות האצילות ותפארת אדם, אשר בהם עלו על כל יתר אחיהם בימים מקדם עוד לא נודעו. בימי הדורות ההם אשר בהם ירדה רוח האדם בכלל למטה לא עמד גם טעם יהודי אלכסנדריא בם ולא נראה אותם עוד בתעצומות חפצם לעלות במעלות החכמה והדעת. אך מדת החמלה והחנינה עוד לא נכחדו מלבם וישמרו את הברית והחסד לבני עמם, אחיהם שרידי חרב היונים פליטי ארץ ישראל, אשר ה י ר ק ל י ו ס קיסר העלה אותם עולה כליל על מזבח הבערות וחמת נזירים קנאים. מכל יהודי ארץ ישראל לא נחלצו מהרדיפות כי אם העשיר וראש הקושרים ב נ י מ י ן א י ש ט ב ר י א, כי נתן כפרו דת אבותיו, וכאשר הרבה ה י ר ק ל י ו ס לדבר אל לבו לא עמד בנסיון וימר דתו 1). בימים ההם חִדש ה י ר ק ל י ו ס גזרת א ד ר י נ ו ס ק י ס ר לבלי יהין איש יהודי לגשת אל ירושלים וגם לא תדרוך כף רגלם בכל מְסִבֶּיה בעִבּוּרָה של עיר (628 = שפ״ח) 2). ורדיפות הקיסר ה י ר ק ל י ו ס את היהודים נתנה יד להגדה אחת לאמר: האיצטגנינים (Astrologen) היושבים בחצר הקיסר נבאו לו לאמר, כי עתידה מלכות ב י צ נ ץ לנפול בידי ע ם ה נ מ ו ל י ם, וידמה כי מהיהודים תצא הרעה על מלכותו ויוציא כתב־הדת להשמיד ולהכחיד את כל היהודים אשר במדינות מלכות ר ו מ א ה מ ז ר ח י ת מלבד אלה שיתנצרו. ותוסף ההגדה לספר, כי שלח ספר גם אל דַגֹבֶּרְט (Dagobert) מלך פ ר נ ק י ה, כי יאנוס גם הוא את יהודי ממלכתו להתנצר ואשר ימאנו אחת דתם למות 3). כן תספר ההגדה אך התולדה תנקה בפעם הזאת את ה י ר ק ל י ו ס מעון שפיכות דמים, כי נדע אשר גם אחרי מותו, ישבו היהודים בממלכת ב י צ נ ץ וגם בעיר הבירה קונסטנטינופול במספר לא מעט. ובימי המהומה אשר קמה אחרי מות בנו ק ו נ ס ט נ ט י נ ו ס, וכאשר מרה נפש כל העם ובני החיל על הקיסרית מַרְטִינָה ובנה הֶ י רַ ק לֵ י א ו נַ ס (Heracleanus) ותהי מבוכה ומבוסה בקונסטנטינופול, הרעישו היהודים את בית הכנסת הגדול מקדש סופִיָה הנודע עד היום 4). גם מבלעדי נבואת האיצטגנינים וחכמת־מָה האיצטגנינות ידע ה י ר ק ל י ו ס כי עתידה מלכות ב י צ נ ץ שתֵּעָקר מן העולם על ידי בעלי אמונת מ ח מ ד הנמולים, כי בעודנו חי, אחרי הכניעו כל אויביו מסביב והממלכה היתה נכונה בידו, עלה באזניו קול תרועת נצחון של העם האביר, אשר נעור מירכתי תימן, מלשון הארץ

---

1) Theaphanes Chronographia I. 504.

2) Constititutiones imperatoriae N 2.

ועל דבר הזמן שבו בא הירקליוס לירושלים עיין בספרו של הח׳ ווייל: חיי מחמד דף 198. ציון 309.

3) Fredegardus Chronicon C. 2. u. Pertz Monumenta I. 286.

ועיין עוד בספר דברי הימים למלכי צרפת ועוטמאן לר׳ יוסף הכהן בראש הספר ובספרו עמק הבכא.

4) Nicepho us Patriarcha Constantinopolis: de rebus post Mauritium gest's p. 35.

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

אשר בקרן דרומית־מערבית אסיה, עם הערבים מלא רוח אמונתו החדשה, נשען על חרב גאותו ונאזר בגבורת ימינו, כבר דפק על דלתות ממלכת רומא המזרחית וידרוש בחזקה לפתוח לו שערי ביצנץ לשבור משם חקו על גויי המזרח והמערב. עיני הירקליוס עוד ראו, כי הארצות מצרים סוריא ויהודה נקרעו שנית מעל ממלכתו לבלי שוב אליה עוד, כי המושלים אשר מלכו בערב אחרי הנביא המחוקק ממקה פרשו מצודת ממשלתן על כל ארצות המזרח היושבות לחוף הים התיכון ויכוננו כסא מלוכת הכליפים לארך ימים ושנות מאות רבות.

פרק שני

היהודים באירופה.

מעמד היהודים באירופה; הקהלות בקונסטנטינופול; כלי בית המקדש; היהודים באיטליא; האפיפיור (הפפא) גילסיוס; הליכות תיאודוריך הגדול עם היהודים; יועץ המליכה קססידיור Cass'odor. גבורת היהודים בניאפולי Neapol; האפיפיור גריגור הראשון; מעמד היהודים בגליא ופרנקיה, תקנות כנסיות הכהנים (הקונסיליות) נגד היהודים; הבישוף אביטוס מעיר קלירמינט; מלך פרנקיה קילפיריק Chilperich והיהודי העושה באבנים טובות פריסקוס; הרדיפות בימי דגברט מלך פרנקיה; קדמוניות היהודים בספרד; שבתם במנוחה כל ימי הוויסטגתים בעלי האמונה האריאנית; חקי ריקריד; רדיפות סיסיבוט, סווינטילה נוטה אליהם חסד, כתבי הדת לרעת היהודים מאת סיסננד Sisenand, רדיפות היהודים על ידי חינטילה מלך ספרד.

(ד"א ר"ס - ד"א ת' = 500—640).

התולדה — בעצם הוראתה — הֶחֵלָּה ליהודי אירופה רק מאותם הימים, אשר לרגלי מעשים כבירים ומאורעות רבי עלילה הרבו יהודי המערב כח פעלתם וגם גדלו ועלו למעלה במעלות רוחם על אחיהם בני המזרח. עד העת ההיא אין בידי יודע העתים רק לרשום שלשלת ארוכה מדברי רדיפות, מות הרוגי מלכות וכהנה ומסירות נפש אבירי אמונה על קדושת דת אבותם, ומכל המעשים ההם ישמע להמאזין ומקשיב קול ההיסתוריה, רק קול אנחה אחת ארוכה וממֻשָׁכָה במשך שנות מאות, והקול — קול יעקב הוא בארצות גלותו במערב אירופה. עבד־עולם הנתון כל היום למכות מַכֵּהוּ וצפוי אל שבט הנוגש איננו נותן ענין נכבד לחכמת התולדה לענות בו ולא יקח לב יודעי בינה לעתים לבא לחקר עתותיו. ומי יוכל לנוע ולנוד עד

אפסי ארץ לדעת ולתור את נדחי ישראל בכל המקומות אשר נהדפו בחזקת יד המאורעות או לרגלי חפץ הנדודים, אשר כבר הָטבַע בהם. „המוניהם מפוזרים מסוף העולם ועד סופו ומפרדים בכל המדינות בתבל ארצה וגוי אחד הם — לשאת ולסבול על רומא הקשה ולחיות על פי התורה האחת לכל בני העם הנודד הזה". אלה הם הדברים אשר ידבר אחד המליצים מבני הדורות ההם 1). הדבר המושך לב החוקר התולדה הזאת וימצא בו חפץ הוא, לדעת איך נאחזו היהודים ויְיַסדו ישוביהם הראשונים בארצות אירופא בימים מקדם, איך חיו בשלום ושלות השקט — בימים מקדם בין העמים עובדי האלילים, ואיך נהפך עליהם האופן, וחייהם היו עליהם למשא ותקצר נפשם מעֹצר רעה ויגון, כמעט שמצאו להם דעות אחרות מסלות בלב עמי המערב ומושליהם. השנוי לרעה לרגלי שנוי פני החברה במאות הרביעית, החמישית והששית למספר העמים והרוחות השולטות אז בארץ, השנוי הזה נותן עינו בכל דברי ימי היהודים באירופא מערבי ימות הבינים עד עלות שחר עת החדשה. — ב ב י צ נ ץ ובממלכת ה א ו ס ג ת ִי ם באיטליה, ב ג ל י א, פ ר נ ק י ה ו ב ו ר ג ו נ ־ ד י ה הארצות שהתאחדו אחרי כן ויקראו בשם הכללי צ ר פ ת, בארץ יְרֻשת הוויסגתִים בספרד, בכל ארצות איירופה מערבה ונגבה אשר כלן משקה ממימי הים הגדול (התיכון), בכל הארצות האלה הננו רואים בימי המאה הש'שית למספר העמים מראה אחד: העמים ורוזניהם, החורים (בארָנע) ומלכיהם רחוקים מאד מאי־סבלנות ואי־רצון בכל הליכותיהם עם היהודים, נושאים ונותנים עמהם כאלו היו אנשים כערכם. אך כמעט היתה יד הכהנים הקתולים תקיפה ותלך היד הזאת הלוך וכבדה על עם ישראל, כי צרה עינם במנוחת היהודים ובשלומם וטובתם ראו חלול קָדשתם. הם — הקתולים — שמו אות קין על מצח בני ישראל, לקיים בם את קללת אלהים — אשר לפי דעה קדומה להם — רובצת על השבט הזה משנות דור ודור. בכנסיות הכהנים (הקונסיליות) ובסוד מועצותיהם (סינודים), כאשר נדברו על ענינים גדולים ונכבדים: דעת יסודות האמונה ותקון המדות והמוסר בעולם הכהנה הקתולית, לא שכחו להעלות על שפת לשון גם את היהודים וכה היו רגשי אמונה נלהבה וקנאת דת הולכים ומתגברים עדי תקפו בעצומיהם את ה כ ה נ י ם ו ה ע ם וכל פנות החברה באירופא המערבית.

ונפלא הוא המראה הזה: הכהנים הגדולים ש ב ר ו מ א, אשר כבר התעתדו להיות אבות הכנסיה הקתולית בתבל ארצה, הכנסיה אשר על דגלה כתוב: „ר ו ע ה א ח ד ו ע ד ר א ח ד ל ש ם מ ל כ ו ת ש מ י ם", הכהנים הגדולים האלה, בהַשוות אותם אל יתר כהני האמונה בדורות ההם, נוכל לאמר כי התנהגו עם היהודים במדת החסד והחנינה. הכהנים הגדולים שישבו לכסא פ ט ר ו ס הקדוש ברומא ויהיו נקראים בשם אבות (פַּפָּאים) האמונה, חשבו להם לצדקה להגן על היהודים מרדיפות רודפיהם, להוכיח גם בדברים קשים את הכהנים הסרים למשמעתם, כי לא טוב הדבר לעשות נפשות להאמונה הנוצרית בדרכי אונס וכפיה או גם לחץ ומועקה יתרה. באמת היתה התחִנָה הזאת מצד ה א פ י פ י ו ר י ם נטיה מתורת הכנסיה הקתולית, כפי שנתקימה ונתקבלה בסוד כנסת הגדולה אשר ב נ י ק אָ א (325) ולא

1) Cassiodor in psalmum 58, 1?

התאמתה עם עקריה ויסודיה, התורה הזאת שמה לחובה על נושאי דגלה לקרוא אל השומרונים והיהודים וכל הכופרים בעקריה לאמר: „אם מקבלים אתם את תורתנו — מוטב ואם לא — נטרדים הנכם משני עולמות. — העולם הזה והעולם הבא". אך בדבר הזה עוד יגדל ביותר כבוד האפיפיורים. והתולדה תהן צדק לפעלי אבות הכנסיה על צרפם מדת הרחמים אל מדת דין הכנסיה ותחרץ משפט קשה על מלכי הנוצרים סִיסֶבוּט ודַגֹּבֶּרט, אשר בפנה ידועה היו הם קתולים יותר מהאפיפיורים בעצמם. אמנם גם אבות הכנסיה ברומית לא התרוממו למדת הסבלנות בעניני אמונות ודעות לפי מושגה בימינו. אך לא הסכימו להרכיב על היהודים דת ואמונה ולא רוחם ורצונם החפשי ולא בחרו בדרכי כפיה ואונס ע"י גֵרושים ועונשים, כי חשבו אשר בדרכים כאלה תמָלא הכנסיה הנוצרית רק באנשי חָנֵף השמים רק מסוה האמונה על פניהם ולבם בל עמה, ואנשים כאלה לא ישימו כבוד להכנסיה אשר בבריתה יבאו. אך לא נמנעו גם האפיפיורים מהשפיל כבוד ישראל, להבדילו לרעה בחקים ומשפטים גורעים את זכיותיו, משפט האדם באשר הוא אדם, להקיפהו בחומת חקים מעיקים ולהעמידהו בשורה אחת עם עבדי־עולם ובזויי המין האנושי. בימי החשך ההם חשבו כל הנושאים דגל הכהֻנה והמלכות באירופה המערבית, כי השפל כבוד ישראל ושים עליו חרפה, הוא דבר טוב וישר בעיני אלהים, רק העמים שנכנסו תחת כנפי הברית החדשה על פי התורה הארינית התנהגו עם היהודים במדת הרחמים והסבלנות, אך במדה הזאת אשר צרו צעדי התורה הזאת באירופה ויד התורה הקתולית בכל משלה התגברה מדת הדין על ישראל. — ובכן בראשית ימי הבינים תראינה עינינו מראה עם דל־כח, אך אדיר באמונתו, חוגר שארית אונו להחזיק דגלו ועומד בנסיון מאות ואלפי שנים; מראה אדיר ונשגב הוא בספר תולדות אדם. החזון הזה מעיר התבוננות את בעלי בינה לעתים, גם לא היו היהודים במאה הששית למספרם חֲשֻׂכִּים־חֲשׁוכים דעת והשכלה כבני העמים באירופא המערבית אשר בקרבם ישבו, ולמצער היו יודעי ספר ומבינים במקרא כתבי הקדש יותר מהכהנים ההדיוטים שבדורות ההם, אשר לא ידעו קרוא מעל ספר גם את התפלות בבתי כנסיתם.

ההשקפה על ישובי בני ישראל באירופה נָהֵל מראשית צאתם מאסיה — מביצנץ, עוד טרם היתה התורה הנוצרית לשלטת שם ישבו היהודים בקונ־סטנטינופול שנקראת אז ביצנץ, במספר לא נודע לנו, וישיבתם היתה בחלק העיר הַקְּצה לשבתם שהיה נקרא אז בשם שוק־נחשת (ביונית Chalcoprateia) ושם נמצא גם בית כנסת גדול מאד. על ידי הקיסר תיאודוסיוס השני או יוסטינוס הראשון גֹרשו משם ובית הכנסת היה לבית התפלה לשם „אֵם־אלהים". אז נתישבו בחלק עיר אחר שהיה נקרא אז שטֵנור (Stanayre, Judeca). יהודי ביצנץ ראו אז בנפש דאבה את שארית מחמדיהם מימי קדם, כלי המקדש, אשר מעת פרש צר ידו עליהם מֻלטלו גם הם כטלטול האומה מגוי אל גוי וממְמלכה לממלכה בארצות השביה. כלי הקדש הובאו לקונסטנטינופול (בשנת 543 = ד"א ש"ג), על ידי שר הצבא הגבור הנערץ בליזר, אחרי שובו מהכניע את הוַנדלים באפריקה הצפונית וילכד גם את קרתא חדתא (Carthaga), ושם היו גנוזים כלי הקדש, אשר לקחו הוַנְבלים בתוך שלל רומא ויביאום הנה. ויהי כאשר לקח בליזר

בשביה את מלך הונדלים גילימר (Gelimer) נכד הגבור גינזיריך (Genseric) מחריב כרך גדול של רומא ויחד עם כל אוצרות המלך הזה ושכיות המדתו הביא ביליזר לקונסטנטינופול את שרידי קדשי ישראל לאות נצחונו והגברותו על אויביו. ואיש יהודי אחד, אשר נשבר לבו לראות בידי צר ואויב שרידי הזכרונות לבית ישראל, המצבות האלמות — המדברות בשפה ברורה — שפת אמת, מכבוד ישראל וחמודותיו בהיותו עוד גוי יושב על אדמתו ומושל בארצו, ויהי דברו לאחד השרים היושבים ראשונה במלכות ויאמר: לוּ לעצתי שמעו, כי עתה אמרתי, אשר לא יתנו לכלי הקדש אלה מקום בהיכל הקיסר כי יביאו בעקבותם אך איד ושבר, כאשר הֵמיטו רעה על רומא המערבית וגם על מלכות הונדלים, אשר גזלו את הכלים האלה מרומא ויביאום לארץ ירשתם, ועל כן נתכה עתה חמת ה' גם על הממלכה הזאת, על כן אין טוב כי אם הָשֵב ישיבו את כלי הקדש ירושלימה אל המקום אשר משם לֻקחו. — לבטח דבר היהודי, כן, כי קוה אשר אחרי ישוב כלי הקדש למקומם הראשון, אז ישובו שם גם נדחי ישראל מכל קצות הארץ, ודברי היהודי הגיעו לאזני הקיסר יוסטיניאנוס ויבאו אל לבו, ויחרד לנפשו ושלום ממלכתו ויצו להשיב הכלים ירושלימה, אך לשום אותם באחד בתי כנסיות הקתולית היונית אשר שם 1).

ומהיהודים במדינות קיסריות ביצנץ לא הגיעו לנו כל ידיעות מימי הדורות ההם, אף כי נודע אשר מספרם שם היה לא מעט וישבו במדינות מַקדוניָה, ארץ יון ואִיֶהָ ואיליריה ויכוננו שם ישובים וקהלות, וכבר סִפּר למעלה, כי נאנחו תחת שבט הנוגש ומעמדם היה רע ומר מתוצאות גזרות יוסטיניאנוס ויוסטינוס, איך נבדלו לרעה מכל האזרחים בדברי חק ומשפט ונגואלו מכל כהֻנת המדינה והעדה. אך בדבר אחד נתנה ליהודי מדינת ביצנץ חרות שלמה — לסדר עניני הקהלה פנימה כחפצם ולהיות נדונים בינם לבין עצמם בבתי דיניהם. לכל קהלת ישראל היה ראש־אזרחים בפני עצמה והיה נקרא איפורוס (Ephoras) 2), ויהי נבחר מבני עדתו ועם זה היה גם ממונה על השערים, המדות והמשקלות. לפרקים עלה על לב הקיסרים וביותר בימי יוסטיניאנוס הארוך, להתערב בעניני האמונה וחיי הדת בקהלות ישראל פנימה, ואת היהודים יושבי ארץ ישראל עוד היו נזהרים קיסרי ביצנץ מהרגיזם והכעיסם יותר מדאי, מפני סבות מדיניות, כי קרובה הארץ לממלכת פרס ויראו לבל יתנו היהודים ידיהם לבני־פרס, שהיו נכונים בכל עת לנפול בגבולות ביצנץ, אך במדינות ביצנץ באירופה הסירו המושלים העריצים כל רסן מפניהם וירדו בהיהודים ויציקום באין חמלה. כמעשי יוסטיניאנוס אשר אסר על היהודים לחג חג הפסח בזמנו ולדרוש ברבים הדרשות במדרש הגדה, עשו גם יתר הקיסרים, ויוציאו כתבי־דת שונים על פי שרירות לבם ורצונם לרדות בפרך בעם עברתם. לעדה על עריצות קיסרי ביצנץ תהיה פקֻדת יוסטיניאנוס על דבר מדינות אפריקה הצפונית, אשר כבש שר צבאו ביליזר. הוא יוסטיניאנוס כתב לנציבי סלומון, כי בתי כנסת ישראל בתי תפלה אשר

---

1) Procopius bellum Vandalicum V. II. C. 9, p. 416   2) Basilica I. 42.

AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

להנוצרים הארינים ובתי תפלה לבעלי התורה האלילית, יִקחו מהם ביד חזקה וַיֵעשו לבתי כנסיות האמונה הקתולית (I אוגוסט 535) 1). בגלל הדבר הזה היו קיסרי ביצנץ שנואים לכל היהודים, גם לאלה שישבו מחוץ לגבולות הממלכה הזאת, כמלך היהודים בערב אשר נקם נקמת אחיו רצוצי משפט בביצנץ מהסוחרים היונים אשר באו לסחור את הארץ בחצי האי ערב, וכיהודי ניפולוס (Neopoli) באיטליה, אשר היו זרוע למלכי הארינים האוסטגותים ונלחמו כאריות נגד צבאות ביצנץ אשר קרבו אל העיר לְלכדה, כן הוציאו דרשני הדור את רוחם באיבה ושנאה כבושה — שנאת עשוקים לעושקיהם כח — על רומא המזרחית, כאשר בימים מקדם על רומא האלילית המושלת בכיפה: את המקרא (במדבר כ"ד, י"ט) וְיֵרְדְּ מִיַּעֲקֹב וְהֶאֱבִיד שָׂרִיד מֵעִיר, היו מתרגמים ומבארים: וְיִשֵּׁיצֵי שֵׁיזְבוּתָא דְּמִשְׁתַּיֵּיר מִן קוֹסטַנְטִינֵי קַרְתָּא חַיַּבְתָּא וְיִצְדֵי וְיֶחֱרוּב כְּרַכָּא מְרוֹדָא דְּקִיסְרִין תַּקִּיף קִרְוֵי עַמְמַיָּא 2).

באיטליה, כידוע, ישבו היהודים עוד מימים מקדם בהיות רומא עוד רֶפּוּבְּלִיקה ויהיו שם בני־חורין וזוכים בכל מעלות המדינה כאזרחי רומא, רק למימי קונסטנטינוס מראשית ימי רומא החדשה גרעו משפטיהם וישפילו כבודם לעיני כל העמים. בגלל הדבר הזה שמחו כי חזו נקם ברומא, לעת נהפכה עליה שפעת גוים בַּרבּרים, וכזרם מים כבירים שטפו ועברו כל ארצותיה פראי העמים: הגֶּפִּדים (Gepiden) והֶהירולים (Herulen), ואחריהם באו עמי גרמניה הגותים וישעבדו את רומא וישביתו את שם תפארתה, כי עשו מלוכה באיטליה, ומלכם תיאודוריך (Theodorich) יסד מלוכת האוסטגותים ויסר את רומא מגבירה ולערי המלוכה בחר רַבֶּנָה עם וֶירוֹנָה. ובימי מהומה ומבוסה אלה לכל משפחות העמים המתוקנים באירופה המערבית והדרומית, ימי חבלי לֶדֶת תקופת הבינים, נלקו גם היהודים במכות המדינה ובנגעי כל בני התרבות אשר בחברת האדם כֻּלה. במות רומא העתיקה הורישה לפראי הגוים הגרמנים והסלבים את התורה החדשה אשר קבלה לעת זקנתה בימי אפיסת כחותיה ועם זה הנחילה להם גם השנאה והקנאה הדתית — שנאת עולם לעם עולם, ותהי השנאה הזאת לכלי חובלים בידי פראי העמים אלה לחבל את ישראל לדכאו ולרוצצו עוד יותר מאשר עשתה רומא העריצית, אך גם מתוקנת ובת־תרבות. דרשני הזמן ההוא היו מתאוננים על אלה שונאי ישראל החדשים אשר נוספו על הישנים ויאמרו: „רְאֵה אוֹיְבַי כִּי רָבּוּ וְשִׂנְאַת חָמָס שְׂנֵאוּנִי — אם עֵשָׂו „שונא ליעקב לפי שנטל ממנו את הבכורה אבל הברברים הגונתיים (הגּוֹתִים) „ושארית כל העמים מה עשיתי להם?" 3). אך לעם ישראל כמעט שלא יכלו „העמים הברברים עוד לעשות רעה. קרן ישראל כבר נגדעה, חסנו הלאֻמי אבד ולא היה לו שיור רק תורתו־חמדתו, ובה לא שלטו ידי זרים להכחידה, כי

---

1) Zustiniani Novella 37.

2) התרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל.

3) מדרש תהלים כ"ה וק"ט ובילקוט שם, ועיין בבאורו של החכם באָבער בהוצאתו.

בת־הנצח היא וכל כח בעלי אגרופים לא יגעו בה לרעה, אך מרומא הסירו העמים הברברים את הנזר מעל ראשה, הפשיטו את כבודה וילבישו בגדי־עבדות וישימוה לכלמת הגוים, כי חדלה מהיות גם מקום מועד ומרכז־פוליטיקה. כמו ברומא, כן במילַנֶה וכן בגֵינוֹבָה (Genua) נמצאו ישובי בני ישראל. גם באיטליה התחתונה (הדרומית) ישבו היהודים בקבוצים מרובים באוכלוסים בניפולוס היפה ובערי האי סיציליה — בפלֶירמו (Palermo) ומיסינה (Messina) ובאגריגינטיה ועל האי סרדיניה. בפלֶירמו ישבו יהודים אשר התיחשו להמשפחות העתיקות והמפֹארות בישראל ונקראו בשם הכבוד „נשיא" ואולי גם היו מבני בניהם של נשיאי ארץ ישראל. ומשפט היהודים במדינה ובעדה בערי איטליה היה משפט כתוב בקובץ החקים מתיאודוסיוס השני בדבר היהודים לאמר: להם המשפט להתנהג בכל דינים שבינם לבין עצמם בבתי דיניהם וגם כל עניני קהלותיהם נחתכים על פי הפרנסים אשר יבחרו להם הם מקרבם, אך אסור להם לבנות מחדש בתי כנסת ובתי מדרש, וכמו כן לא יהיו נושאי משרה ועומדים על משמרת בעדה, במדינה ובצבא וגם נאסר להם להחזיק עבדי עולם מהנוצרים. האיסור האחרון הזה נתן יד לסכסוכים גדולים בין היהודים ובין הכהֻנה הקתולית. בימי תנודת העמים, ברבות המלחמות בין עם לעם נתרבו גם שבויי מלחמה, אשר בימים ההם נמכרו ממכרת עבד, עם זה נָשַׁמּו אז ארצות רבות מיושביהם וימעטו בהם העושים עבודה בכלכלת הבית והשדה ובמקומות רבים לא היה אדם לעבוד את האדמה ולשמרה ודי־ידים לעשות בכל מלאכה וחפץ כפים, על כן נתיַקֵר מאד השער על שכר שכירי היום. בגלל הדבר הזה פרח המסחר בנפש אדם — ארוני העבדים — היהודים — היו נוהגים לגַיֵר אותם, כי כן הוא פסק ההלכה בתלמוד „ועבד שאינו רוצה למול, רבו מגלגל עמו שנים עשר חדש ומכאן ואילך מוציאו לחרות" 1). גם לא אבו, כי יהיו להם בביתם מפריעים אותם מקיום מנהגי הדת. גם העבדים בעצמם היו שמחים כאשר נמכרו ליהודים, כי ידעו אשר אדוניהם אלה על פי מצות תורתם מתנהגים עמהם בחמלה וחנינה ולא יכום באכזריות, כי אם יחבלו באחד מאבריהם ויצאו לחפשי, וכבני בית נחשבו העבדים לאדוניהם היהודים.

והנה אף כי לקובץ חקי תיאודוסיוס היה תקף ועז, אך נכבד ביותר לדעת את אופן הוצאת החקים האלה לפעֻלת ידים. הכהנים הגדולים שישבו לכסא פטרוס הקדוש ברומא (האפיפיורים) הספיקו ללמוד מקיסרי רומא ושריה בימים קדמונים. גם ערמת הפוליטיקה והדיפלומטיה בדעת עת וחשבון להמעשים בהליכות עולם, והיא שעמדה להם להפיג את עָצְמַת הקנאה הדתית ולמזגה. פעמים רבות לא הביטו און בבני ישראל, אם גם התירו לעצמם לפרוץ הגדרים שגדרו הכהנים בסוד כנסיותיהם. להאפיפיור גֵילַזִיוס (Celasius) היה יהודי רֵעַ אהוב, שהיה מוכתר בשם הכבוד „הנאור" (Clarissimus) וגם הציג לפני הבישוף סֵיקוּנדינוס (Secundinus) את קרובו של היהודי הזה וידבר עליו טובות וייעצהו כי יעשה גם הוא את היהודי הזה לאיש ימינו וגבר עצתו. פעם אחת באו בקובלנא לפני האפיפיור על היהודי בסיליוס לאמר, כי קונה הוא עבדי עולם גם מהנוצרים אשר בארץ גליה ויהי דבר היהודי להצדיק נפשו, כי קנה עבדים עובדי אלילים,

1) יבמות מ״ח.

ואם נמצאו ביניהם גם נוצרים אחדים לא בו האשם, ויקבל האפיפיור את האמתלא הזאת ויצדיק את היהודי. האפיפיור הזה ערך מכתב אל הבישוף מסירקוס (על האי סיציליה) על דבר עבד אשר ברח מאדוניו היהודי וימצא מקלט לו בבית מקלט הנוצרים, באמרו כי נוצרי הוא ואדוניו אנס אותו למול בשר ערלתו, ויהי דבר האפיפיור לעשות חקור־דין ואם כנים דברי היהודים, כי היה נמול בעת שקנה אותו ישיבוהו לאדוניו העברי 1).

ובמצב היהודים באיטליה, כאשר נהפכה ממלכות רומא למלכות האוסטגתים על ידי תיאודוריך, הננו רואים, מראה יוצא מכלל ההרגל בימים ההם. גם נראו לפרקים אותות איבה כבושה בלב העם על ישראל, אבל אותות איבה אלה לא היו ערוכים נגד היהודים, כי אם נגד המלך תיאודוריך, הנוצרי האריאני, הנחשב להקתולים לכופר, ותיאודוריך בעצמו, בכל היותו בעל דעות חפשיות יותר מהקתולים לא נטה לבו אחרי היהודים וגם בקש להכניסם תחת כנפי אמונתו, אך את הצדק והמישרים שם לו לקו בהליכותיו את היהודים. ליועצו היושב ראשונה במלכותו קסידיור (Casiodor) צוה לכתוב, לרגלי איזה מקרה, לקהלת ישראל במילָנה הדברים האלה לאמר: עם יהודה! מה זה תבקש לך מנוח בעולם הזה ובקשי ערפך הנך נטרד ממנוחת עולם — מחיי עולם הבא" 2). יהודי גינובה בקשו ממנו רשיון לבנין בית הכנסת מחדש וישב אותם תיאודוריך דבר: „הנכם דורשים דבר, אשר לו חָכְמָתָם, כי אז נסתם מפניו. אנחנו ממלאים חפצכם ונותנים לכם הרשיון אשר אתם מבקשים, אבל מטילים אנחנו דופי בחפצכם להשאר שקועים בטעותכם, בכל אלה אין בידינו לצוות בדברי דת ואמונה, ולא נכביד אכפנו על איש להאמין בדת אשר אין לבבו פונה אליה" 3), ורק הפעם הזאת נתן רשיונו, אך בכלל לא נתן ליהודים לבנות בתי כנסיות מחדש ואף לא לקשט ולפאר את הבנוים מכבר, ורק התיר לחזק בדק הבתים לבל יחרבו ויהרסו. בכל אלה עלינו לתת צדק למלך האוסטגותים, כי חשב לו לצדקה וכבוד להחזיק את השלום בממלכה פנימה וישקוד לתת עז ותעצומה להמשפטים, וגם הגין על היהודים אם נעשה להם עול מבלי שנתנו הם תואנה לזה מצדם. שנאת הקתולים, החושבים את עצמם אז להבנים הבכורים להכנסיה הנוצרית והמאמינים השלמים, היתה עזה כמות למלך האוסטגותים בן האמונה האריאנית וירבו לעשות מעשים למרות עיני כבודו ויכעיסוהו תמרורים. ויהי היום ועבדי עולם אשר להיהודים התפרצו מפני אדוניהם, אז התגודדו ההמונים בחוצות העיר ברומא, שרפו בתי הכנסת, התעללו ביהודים וכל רכושם וקנינם נתנו למשסה, וכל זאת עשו בכונה גלויה להראות להקיסר תיאודוריך. כי לא ישימו לב לפקודותיו ודבר מלכות אשר הוציא. שמע זאת תיאודוריך ויתעבר ויבא אל סוד הסֵינט, אשר כבר סרו ממנו הודו ותפארתו מלפנים ורק צל־כבוד ושררות היו לו, וידבר קשות באזני הסינטורים ויוכיחם, על תתם להההמון להשתובב משובה נצחת. ובגזרת מושל גזר עליהם לדרוש אחרי החטאים, אשר הסיתו את

1) Mansi Concilia T. VII, p. 35. 131—132.
2) Cossiador Variae edit. St. Mauri V. 37.
3) ibid II. 27.

ההמונים לעשות זר מעשיהם ולענשם קשה, ויהי כאשר לא יכלו או לא אבו לגלות את האנשים אשר ידם היתה ראשונה בקשר ההמון על היהודים, ויטיל תיאודוריך על קרואי העם בסוד מועצת הסינט ברומא להשיב להיהודים את נזקם בימי הרעש והמהומה. אך נמצאו קנאים אחדים, אשר חשבו להם לצדקה למרות עיני הקיסר, למען יענשו על ידו ואז קדוש יאמר להם מאדוקי הקתולים, וימאנו לתת תרומתם לשלם הנזק, אך הקיסר ידע את תנואת הממרים האלה ויבן אל סתרי מחשבותיהם וידע, כי לא את היהודים הם צוררים בנכליהם, כי אם אותו יכוונו להכעים ולהרגיז, ויצו לתפשם ולהכותם מכת מרדות ברחובות קריה לעיני כל העם, ובמעשהו זה העלה עליו עוד יותר חמת הכהנה הקתולית עד להשחית 1).

ואור בהיר יפיץ על דרכי היהודים בימי החשך ההם הדבר הזה, כי אז, בהשתובב המשפחה האנושית כלה משובה נצחת, כאשר נתפרדה חבילת החברה המתוקנת מימים מקדם — ימי השכלת יון ודרכי ישוב של הרומאים ועולם חדש, עולם מתוקן על יסודות מוסר וחברה חדשה, עוד לא נברא; אז כאשר שחתו כל בני האדם את דרכם על הארץ, לא מצאו סופרי הכנסיה הנוצרית וחכמי המדינה שבימים ההם מגרעות אחרות ביהודים, כי אם — קשה ערפם ורוחם הקשה, ולבם אשר טפש מהבין האמתיות שבבריתה החדשה. השר הגדול קסידיור, היושב ראשונה במלכות האוסטגתים, התפטר ממשמרתו והפשיט מעליו כל כבודו ומעלתו המדינית ויהי לנזיר ויתבודד בבית מקלטו, ויכתוב ספרים רבים בדרשנות (Homíletik) ובתוכם גם פירוש על ספרי תהלים בדרך הדרוש 2). בספר הזה ישים הדרשן פניו אל היהודים ויוכיחם בשבט פיו, על קשי ערפם, ויאמר: „עם מכים בסנורים הנכם, כי לא תראו ולא תבינו את תורת החסד שנגלתה לבני האדם לפני חמש מאות שנה, הלא כתובה ומפורשת היא בדברי נביאכם ונעים זמירות מלכּכם?"... בשני המזמורים פ' ומ"ט בספר תהלה מצא קסידיור אוצר עקרי אמונתו הקתולית, והדבר אשר יסמן את תכונת הזמן ההוא הוא, כי גם איש כקסידיור, אשר הוא וחברו באֶתיוס (Boethius) לבדם היו הסופרים בתמונת פילוסופית, גם איש נאור בדורותיו כמוהו, עזב חקי דרך ארץ והטעם היפה ובדברו אל היהודים יקראם ויחרפם בשמות בוז וחרפה: „נחשים ועקרבים", „אריות־טרף", „חמורים פראים", „כלבים ושפנים" 3).

למרות האיבה הנטורה בלב סופרי היונים בזמן ההוא, הנותנים מרוחם על רוח בני דורם ודוברים בשמם, היו יהודי איטליה מאֻשרים לעמת יהודי ממלכת ביצנץ. בת הקיסר תיאודוריך 4), אשר היתה העוצרת בממלכה אחרי מות אביה והיות בנה עודנו ילד קטן, האשה אַמַלַסוּנְתָה היפה והחכמה, ואחרי כן גם אשה

---

1) 27. ibid 1₁ ועיין בספרו של החכם הבריטני Gibbon בספרו „קורות נפילת מלכות רומא" בהעתקת Sporschil 1327.

2) Cossiodor Conclusio ad Psalmum C. 80, 49. ועוד באיזה מקומות.

3) Cassiodor opera II., 63. a, 183 b.

4) להבנת הדברים בכל מקום שמזכיר הרב את האוסטגתים (הגתים המזרחיים — ועל דבר הוויסטגתים — המערביים אבאר להלן) מוצא אני דרוש להעביר תולדות השבט הזה בימי מלכותו באיטליה בקצרה, אחרי המלחמות הרבות (מן 378 עד 410) אשר נלחם השבט

M. T. AKADEMIA KÖNYVTÁRA

ורוצח נפשה תֵ י א וֹ דַ ט (Theodat), האיש שהיה בעל השכלה פילוסופית, אך איש אין אונים בהלך־רוחו וחלש־הדעת, שניהם לא סרו מדרכי אביהם תיאודוריך ויטו חסדם להיהודים. להמלך הזה היה בביתו איש יהודי מכשף והאמין בלהטיו גם ביום צרתו בנוסו מנוסת חרב מפני רודפיו. על כן שמרו גם היהודים את הברית והחסד למלכי ה א ו ס ט ג ׳ ת י ם ויהודי ניפולוס (Neapal) חרפו נפשם למות בעד מלכם, כאשר עלה חיל ב י צ נ ץ על הארץ. כי ידעו היהודים את המלכות הרשעה הזאת ואת י ו ס ט י נ י א נ ו ס קיסר הצורר אותם. ויהי כאשר הגבור הנערץ ב י ל י ז ר י ו ס עלה על איטליה הדרומית וילכוד את האי סיציליה וילך הלוך וקרב אל נ י פ ו ל ו ס, ודבר שלח שר צבא ב י צ נ ץ לפניו אל יושבי העיר, כי יפתחו לו שעריה בשלום, וִיִּפָּלגו אזרחי העיר לשתים. רבים מהם לא חפצו להגן על העיר, כי כ ב י צ נ ץ כן היתה ממשלת ה א ו ס ט ג ׳ ת י ם שנואה להם, ורבים נאמנה רוחם עמהם ויאמרו לבלי תת ללוכדי ארצות איטליה החדשים לבא בשעריהם. בין האחרונים נמנו שני טובי האזרחים עורכי הדיינים: פַ ס ט ו ר ו אַ סְ קְ לֶ פִּ יַ א ד ו ט י ס, אשר גִדֵל אותם מלך ה א ו ס ט ג ׳ ת י ם וינשאם ואליהם נלוו היהודים ויהיו לקשר אמוני המלוכה ומגני העיר; והיהודים לא לבד כי אחזו

הגתים ברומא נתחלקו בני השבט הזה אחרי מות מלכם אלאריך (Alarich) לגתים מזרחיים (אוסט־גתים) וגותים מערביים (וויסטגתים). הראשונים תקעו יתדם באיטליה והאחרונים בספרד. המלך ת י א ו ד ו ר י ך הכובש את רומא ועושה מלוכה באיטליה גולד בשנת 455 בקרבת העיר ווינא אשר במדינת פנוניה (והיום אוסטריה וחלק אונגריה). בן שמונת שנים נשלח בתור בן־תערובות לקונסטנטינופול אל קיסר ביצנץ לעא, שם רכש לו השכלה יונית ובשובו אל אביו כבר נראו בו אותות גבור משכיל ואביר הקרב, כי התנפל על ה ס ר מ ט י ם (Sarmoten) וילכדם ובשנת 475 כבר היה למלך האוסטגתים, אשר בחרו מקום שבתם אז במזרחית דרומית אירופה בקרבת לשון־ארץ הררי ב ל ק ן. בשנת 576 הוסרה רומא מגבירה ואודוקר (Odocor) מלך ההירולים־הגרמנים, הוריד עז מבטחה, ויולך שבי את הקיסר האחרון א ו ג ו ס ט ו ל ו ס, אז התעורר ת י א ו ד ו ר י ך לרשת את איטליה והקיסר צ י נ ה מ ב י צ נ ץ השיאו, למען תהיינה ידיו מלאות עבודה באיטליה וירף ממנו, ויעל הוא וכל בני שבטו עמו עם נשיהם ובניהם והטף אשר ברגלם, ויכו את ה ג ר מ נ י ם ה ה י ר ו ל י ם ויכבוש את איטליה העליונה (הצפונית), ויהרוג את המלך אודוקר ובימים מועטים היה למלך על כל לשון־הארץ א י ט ל י ה עד קצה גבול דרום עם האי ס י צ י ל י ה. כאשר נכונה הממלכה בידו, משל ברוח משפט צדק ומישרים ויאהבוהו הרומאים, הוא התאמץ לשובב נתיבות ההשכלה וטוב החכמה בכל דבר חכמת בינה ומלאכת מחשבת בתבונות כפים עתיקי יומין, אשר הרסו העמים הפראים. בבאו בשנת 500 לרומא הוציא כתב הדת, כי לא יזיד איש להרוס שרידי הבנינים הפסילים וכל מעשי חכמת חרשים, כי כהני הנוצרים הרסו ולא חמלו על חמדת מלאכת מחשבת שארית רומא מימי קדם, גם חלק מזון ומחיה לאנשי העיר. בדברי האמונות היה דברו: ילך כל איש בשם דתו! ואף כי הוא החזיק בתורת א ר י ו ס החפשי בדעות, לא כהה בהקתולים ולא דחק רגלי כהניה. אחרי מותו (בשנת 526) החלה מלכות ה א ו ס ט ג ת י ם להתמוטט — דת ת י א ו ד ו ר י ך. היפה והחכמה א מ א ל ס ו נ ת ה נרצחה על ידי אישה ת י א ו ד ט ו ס הנבל ו י ו ס ט י נ י א ס קיסר ביצנץ שם לו לתואנה, כי יחפוץ לנקום נקמתה, וישלח את שר צבאו הגבור ב י ל י ז ר י ו ס, וילכוד את כל נגב איטליה וישעבדה למלכות ביצנץ, ואחרי כן גם איטליה התיכונה והצפונית עם הערים ר ב י נ ה ו מ י ל נ ה ומני אז תמו דברי ה א ו ס ט ג ת י ם בספר תולדות העמים ואבד כל זכר למו, כי נטמעו בין עמי נגב אירופה ובעוד עשרות בשנים לא נודע כי באו אל קרבם. ועל דבר ה ו ו י ס ט ג ת י ם אספר תולדותם בהגיענו לפרשת קורות היהודים בספרד.

שפ״ר.

בחרב וחנית ויהיו שומרי חומת העיר, כי אם גם הִספיקו להתושבים הנצורים מזון ומחיה בכל ימי המצור, ויריחו ברוח גבורה את יתר האזרחים לעמוד בפני האויב ולהגן על עירם, בליזריוס כמעט כלה כל כחו במלחמת המצור ויאמר לעלות מעל העיר. היהודים לבדם הגינו על העיר מעבר הפונה אל הים וילחמו בגבורה נמרצה, עד כי לא נועז האויב לגשת אליה מפאת ים. סופר דברי ימי המלחמה הזאת מרומם על לשונו את יהודי ניפולוס ויצב להם יד ושם תהלה לדור אחרון 1). עד כי שם בליזריוס פניו אל ערמת מלחמה ויחדור אל העיר דרך היבשה באישון לילה. גם אחרי אשר פרצו חילות ביצנץ אל העיר לא השיבו היהודים את חרבם אל תערה ויוסיפו להלחם כאריות ברחובות קריה, כי ידעו אשר האויב לא יתן להם חנינה. בעלות השחר היו היונים הביצנטינים לאדוני העיר, ואלה היהודים אשר לא הָכרָעו לטבח, עזבו מערכותיהם ויצאו מן העיר. סופרי דבר המלחמה הזאת לא יאמרו מה עלתה ביהודים אחרי הִלָּכֵד העיר בידי בליזריוס, ואין ספק כי היתה אחריתם כאחרית שני מגני המלוכה והעיר עורכי הדינים פסטור ואסקלֶפְּדיאטוס, כי נהפך לב בני העיר עליהם לשנוא ויתנפלו עליהם ההמונים וימיתום. האחד נקרע לגזרים ונבלת השני סחבו בכל רחובות העיר. לא עברו ימים מעטים, ונראה, כי פחד פחדו יהודי איטליה מביצנץ הרשעה לא היה פחד שוא ומגורתה באה להם בכל עצם תֻּמה. יהודי איטליה נשתעבדו ליוסטיניאנוס, אשר התולדה העמידהו בשורה אחת עם אדרינוס קיסר, דימיטיאנוס, קונסטנטינוס הגדול ופירוז רשיעא, איטליה של רומא, שרתי בגוים ומולכת בכפה היתה למס עובד ולמדינה ממדינות ביצנץ ויהודי איטליה חלו ורגזו מפחד הנציב (עקסרך) הביצנטיני אשר ישב ברַבִינָה.

אך ימי גדולת ביצנץ באיטליה לא ארכו גם כימי דור אחד. המלכים אשר מלכו אחרי יוסטיניאנוס היו אנוסים לפנות מקומם באיטליה הצפונית לפני הגבורים הנערצים, עם גדלי כח ורמי הקומה הלינגוברדים (Langobarden) ויהיו הם אדוני הארץ (בשנת 584), וגם הם, בהיות בני הדת הנוצרית על פי תורת הארִיאנים לא שתו לבם להיהודים, ולא נמצא בכל קובץ חקי הלונגוברדים אף חק אחד המבדיל את היהודי לרעה מיתר האזרחים. גם כאשר קבלו הלונגו־ברדים את התורה הקתולית לא הורע גורל היהודים ולא נגרע משפטם בכל איטליה העליונה. כי אבות הכנסיה הקתולית, אשר הלונגוברדים היו נשמעים להם, היו נקיים מעון שנאה קדומה, שנאת חִנם לישראל ויהיו גם מצויינים אז במדת הסבלנות ונוחים בדעותיהם. האפיפיור גריגור הראשון, אשר גדול וקדוש יֵאָמֵר לו בהכנסיה הקתולית, האפיפיור אשר ירה אבן פנת הממשלה בכפה, המשלה בלי מְצָרים, אשר משלה הכהֻנה הקתולית בתבל ארצה בימי אלף שנים, מיה גם הראשון אשר גלה דעתו מפרש, כי אין להכנים את בני ישראל תחת כנפי הדת הקתולית רק בדברי חכמים בנחת נשמעים, בראיות והוכחות אך לא על ידי אונס וכפִיָה וכח הזרוע (590—604). בלב אמונה שמר האפיפיור הזה את

1) Procopius de bello Gothico I. 9. p. 45.

חקי היהודים ומשפטיהם כאזרחי רומא לבלי גרוע מהם הזכיות שזכו אותם הקיסרים הקודמים, וישקוד להזהיר את כל שומעי מצותיו, לבל יגעו בהיהודים לרעה בגזל־משפט. בכל ארץ ממשלת הכהן הגדול ברומא, באיטליה התחתונה (הדרומית) ועל האיים סיציליה וסרדיניה שקד האפיפיור גריגור להגן על היהודים מקנאת הבישופים האדוקים, אשר חשבו את לחצם את היהדות למעשה טוב בעיני אלהים. מכתבי־הרועים אשר שלח אל בני עם מרעיתו מלאים דברי תוכחה בענין הזה, וכל דבריו נאמרים ברוח תוכחת אמת היוצאת מן הלב ונכנס אל הלב ויאמר: „הננו מזהירים, לבלי הָצֵק את היהודים, לבלי גרע והַצְער מדת זכיותיהם „ומשפטיהם האזרחיים על פי תורת המדינה והמשפטים הנהוגה והקבועה מכבר. „הננו נותנים להם כל יִפּוּיי־כֹחַ וכל הזכיות אשר בתור אזרחי רומא להם המשפט „ליהנות מהם, ויוכלו למשול בקניניהם לכל חפציהם, אך אין להם המשפט „להחזיק נוצרים לעבדי עולם" 1). פעם דִמו קתולים נלהבים בניפולוס (Neapol) לעשות רעה ליהודים ולהשבית משוש מועדיהם ויערוך האפיפיור מכתב להבישוף פַּסְכִיוס (Paschius) ויצוהו להניא את העם מהָפיק מזמתם הרעה, כי מימים קדמונים כבר זכו את היהודים בחֵרות האמונה ושמירת דתם באין מפריע 2). הבישוף וויקטור מפַּלֵירמו (Palermo) על האי סיציליה לקח בחזקה בית הכנסת לישראל וכל בתי החסד ובית הספר אשר על ידו ויעשם לבתי תפלה להנוצרים, ויחזק גם בספרי התורה וכלי הקדש והתכשיטים, וישתמש בהם לצרכי העבודה בבית התפלה החדש הזה, ויבאו היהודים בקובלנא על העָוֶל הנעשה להם לפני האפיפיור גריגור הראשון ויעשה חִקור־דין וימצא כי צדקו היהודים במשפטם ויוכיח את הבישוף בתוכחה ודברים קשים על עשותו עָוֶל כזה, ואחרי כי אין להשיב את הנעשה, ביען שכבר היה בית הכנסת לבית תפלת הנוצרים, ולפי חקי דת קתולית אין להחליפו ולהמיר אותו, דן דין הבישוף הקנאי לשלם מכיסו כפי שומת הבקיאים מחיר הבתים והגנות השייכים לו לקהלת ישראל אשר בפלירמו 3).

בתלונה רבה ודברי תוכחה כתב מכתב להבישוף מסרדיניה, בשמעו כי בקַלְיַרי (Cagliari) עיר הראשה על האי הזה המיר איש יהודי את דתו בדת קתולית וַיִקָרֵא בשם פֶּטְרוס, וממחרת היום אשר נכנס בברית דתו החדשה פרץ אל בית כנסת היהודים ויצג שם על הבימה את תמונת הצלב, המשיח עם האם הקדושה להרגיז לב בני בריתו מלפנים ולהָמֵר רוחם. שמע זאת האפיפיור הרודף צדק ויתעבר ויכתוב במכתב הזה פקֻדה נמרצה אל הבישוף למהר ולהוציא מבית הכנסת אותות וזכרונות התורה הקתולית׃ וכל הדברים המרגיזים את רוחם. כה שקד האפיפיור הזה להיות מגן ומחסה לבני ישראל, לא נתן לאויביהם לגרוע משפטם וירחק כל שטן ופגע רע מעליהם 4). יהודי העיר טֶירַצִינָה (Teracina) (בנוף קמפניה בקרבת רומא. שפ"ר) בנו בית כנסתם מחדש על פי זכות יוצאת מן הכלל שנתנה להם מכבר הימים והאפיפיור גריגור קִיֵם את הזכות הזאת וַיְאַשְׁרֶהָ,

1) St. Greogorii magni epistolae Liber I. epistola 10, XII. 18.
2) ibid XI. 15, XIII. 12. 3) ibid VII. 25, VIII. 24.
4) ibid VII. 5., IX. 6.

אך הבישוף פטרוס הרס את הבנין ויחזיק גם בהקרקע, בתואנה כי קרוב המקום לבית תפלת הנוצרים, ובכן יפריעו את עבודת אלהים אשר להנוצרים. ויבאו היהודים בקובלנא על הבישוף לפני האפיפיור, ויעשה חקירה ודרישה ויחרוץ משפטו, כי אם באמת תפריע קרבת בית כנסת היהודים את סדר העבודה במקדש הקתולים, אז יַקְצו ליהודים מקום לבנות עליו בית כנסתם ויעש הבישוף ככל אשר פקד עליו גריגור, אך אחרי כן שב ויגרש את היהודים גם משם, ויבא יהודי אחד לפני האפיפיור ויצעק חמס על גזל־משפט כזה, ויוכיח האפיפיור את הכהן הגדול הזה בדברים קשים ויצוהו בפקדה נמרצה להשיב להיהודים את המקום השני אשר הֻקְצו לבית־כנסתם 1). את דעתו זאת גלה האפיפיור בכל עת מצוא ובכל מקום אשר דבריו נשמעים. פעם שמע מיהודי רומא, אשר לרגלי מסחרם נסעו לגליה (צרפת הדרומית) להערים: מַסִילְלָה היא מרסיילה וַאַרְלֻ (Mrseille u. Arles), כי הבישופים אשר שם תודרוס ווירגיליוס אונסים את היהודים להמיר דתם, וישקוד גריגור לשלוח דבריו אל הבישופים ויביע להם מגנת לבו וצערו על מַעשיהם לאנוס את היהודים להמיר דתם 2).

ובכל אלה לא היה גריגור חפשי בדעותיו, כי אם נהפוך, היה קתולי אדוק כיאות להאפיפיור ויקנא לה קנאה גדולה ויתרה. גם היה תָאֵב לצודד נפשות ולהכניסן תחת כנפי אמונתו, ויחתור בכל עז לקרב לב היהודים אל התורה הנוצרית, ולא נמנע גם מתפוש אותם בלכם בבצע ושלומים. להיהודים חוכרי קרקעות ועובדי האדמה אשר גלו חפצם להתנצר ותַּר על תרומת מסי הקרקעות. הוא אמנם אמר מפרש, כי כל הממירים דתם לשם השגת תועלת חמרית הוא כטובל ושרץ — חמדת ההון והבצע — בידו, אך גם הוא היה אומר: אמנם כל המתנצר לפנים איננו נוצרי בעיני, אך דור נולד ממומרים כאלה כבר יהיה דור שומר אמונים 3). כאשר שמע, כי יהודי אחד ו„נשיא" שמו יושב האי סיציליה בנה „במת־אליהו" (כפי הנראה בית הכנסת בשם הזה) ונוצרים באו שמה לראות בסדר" עבודת אלהים אשר להיהודים, צוה לנציב סיציליה ליבֶּרטינוס (Libertinus) להרוס את הבית והיהודי יֵענש בעונש הגוף 4). גם שמע כי זה האיש „נשיא" מחזיק בנוצרים לעבדי־עולם ויצו לקחת אותם ממנו ולשחררם בעל כרחו. בקנאה גדולה רדף את היהודים המחזיקים את הנוצרים לעבדי־עולם. לפי השקפת העת ההיא מנבלים היהודים ושמים חרפה על הנוצרים העבדים אשר להם. ובממלכת פרנקיה, מקום לא שפכה הקנאה הדתית את רוחה על כל בני עם־הארץ, היו היהודים סוחרים בנפש אדם. שמע זאת האפיפיור ויתעבר ויכתב מרורות להמלך תיאודוריך (דיעטריך) מבורגונדיה תיאודיבֶּירט (Theodobert) מאוסטרזיה (פרנקיה המזרחית. שפ"ר) וגם להמלכה ברונהילדָה כדברים האלה לאמר: לפלא בעיני, כי מושלים נוצרים יתנו ליהודים להתעמר בבני אמונתם, ויוכיחם ויזהירם לשום קץ להרעה הזאת. ולמלך הוויסטגתים בספרד רִיקַרֵיד (Reccared) אשר הכניס את עמו תחת כנפי הדת הקתולית,

1) ibid I. 10, 34, 35.
2) ibid I. 47.
3) ibid II, 35 u. V. 8.
4) ibid II. 37.

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

שלח גריגור דברים טובים ויהללהו בחלקת לשון, על אסרו על היהודים לקנות את הנוצרים לעבדי־עולם וישפיל כבודם ויבדילם לרעה לבלתי הפקד אותם למשרה במשרות המדינה והעדה. ובכל אלה לא הצליח גריגור לבטל את סחר־העבדים מן היהודים. חברת ימי הבינים על פי סדריהם ומשטרי חייהם לא יכלה להתקיים בלי עבודת עבדי־עולם. והיהודים המפֻזרים על פני ארצות רחוקות ועומדים איש עם אחיו בקשר תמידי, כמו היו קרואים ומסֻגלים לענף המסחר הזה. מסחר נשחת ונתעב על פי רגשי המוסר ויסודות תורת היהדות, אך לפי מושגי הדורות ההם לא נחשב למסחר שפל ונמאס.

באותה העת אשר בביצנץ ואיטליה (רומא המזרחית והמערבית), ששם תקעה לה התורה הקתולית היונית יתד במקום נאמן עוד מימי הקיסרים ותשפוך את רוחה על כל פנות העם ומערכות המלך, הכתה השנאה לישראל שרש בלב בני עם־הארץ והמושלים במדה מרובה או מועטת, וכאשר היו האוסטגותים והלונגוברדים לאדוני הארץ כבר מצאו את היהודים נבדלים לרעה מכל בני האדם ועומדים במדרגה שפלה בהחברה האנושית, היו פנים אחרות לישובי בני ישראל במערב אירופה ומעמדם בארצות ספרד גליה ופרנקיה היה מעולה ממעמדם באיטליה וביצנץ. שטף העמים הברברים הרעיש את הארצות האלה עד היסוד ויהפוך כל סדרי הישוב על פניהם. משטרי רומא העתיקה, המדיניים והדתיים, חדלו מכל וכל, והממלכות שנוסדו מחדש, על ידי עמים עובדי אלילים או מתנצרים שעוד היתה הדת החדשה רופפת בידם, לא השתכללו והתפתחו על יסודות דת מושלת וכנסיה שלטת. ימים רבים עברו להכנסיה הקתולית טרם הצליח חפצה בידה לשפוך רוחה ולפרוש מצודתה על הארצות האלה, היהודים היושבים שם היו שלוים ושקטים, עד בא הכהֻנה הקתולית בכל גאון נצחונה בגבולות הארצות האלה וידה החזקה היתה בערף כל אלה, אשר חשבה אותם למתקוממים לה, ואז יצאה חלוצה למלחמת מצוה נגד היהדות. ראשית בא היהודים לארץ גליה לא משכה עליה עיני קוראי הדורות ולא נחשבה בעיניהם לרשום אותה על ספר, ועל כן בתשובת השאלה הזאת נוכל להשען רק על השערות בלבד. זאת נראה ברור, כי נתישבו היהודים בהארץ הברוכה והיפה הזאת עוד מימים מקדם, בהיות עוד רומא רֶפֻּבְּלִיקָה והקיסרים הראשונים (לאמר: כמאה שנה לפני סה"נ). העברים הסוחרים מאלכסנדריא של מצרים ואסיה הקטנה סחרו אל רומא ואיטליה, אנשי צבא היהודים אשר הגלו אספסינוס וטיטוס בנו לרומא ומדינותיה הרחוקות, הובאו או הובילום רגליהם גם למדינות גליה ואִבְרִיָה (פרנקיה וספרד). אך ידיעות ברורות על דבר ישוב היהודים בהמדינות האלה לא נמצא לפני חרבן הבית השני. המעשה בחסיד אחד שנסע מגליה (או אספמיא) להביא מנחת סלת לבית המקדש, ובראותו כי אין מקריבין על המזבח אלא כדי קמיצה וכל השאר הוא לכהנים לאכלה. נצטער על לכתו בדרך רחוקה כזאת, בשביל להביא קמץ למזבח עד שהפיסו את

דעתו ואמרו לו, כי שכר הליכתו יהיה גדול משכר המעשה. אינו אלא משל, ורוח הגדה שפוכה על פני הספור הזה ואינו כדאי לבנות על יסוד רעוע כזה משפטים בהתולדה. רק ברדיפות אדרינוס וגזרות השמד טלטלו היהודים ונדחו אל קצות הארץ ופליטיהם הגיעו אל גליה ואספמיה. לאשר היהודים הנדחים לא היה המשטר האזרחי (פוליצֵיי־ווֶעזען) ברומא משוכלל ושלם כאשר בימינו, ולא נמצאו אז שוטרי־חרש אשר יגלו את מצפוניהם ויתפשום להעמידם על הגרדום לידון. כדבר ברור שאין להטיל בו ספק הוא, כי במאה השניה למספר הנוצרים כבר היו ישובי היהודים באירופה המערבית 1).

איך שיהיה, אם באו היהודים לגליה לרגלי מסחרם ורכֻלתם או כפליטים ושרידי חרב מלחמה, אם כבני חורין נטילי כסף או כעבדים בכלי גולה, אחרי באם שם נחשבו לאזרחי רומא באין נגרע דבר מיתר האזרחים, וגם עמי גרמניה הבורגונדים והפרנקים כובשי ארצות גליה חשבום לרומאים. על כן לא נמצא בקובצי המשפטים לעמי פרנקיה ובורגונדיה דבר, שממנו נראה, אשר מחוקקיהם ראו בהיהודים אומה נבדלת לרעה מכל יתר מזרחי רומא. בכל מרחבי הממלכה הפרנקית אשר כונן המלך קלודביג (Clobvig) באוֹבֶרְגְנְיָה (Auvergne) בקַרְקסוֹנֶה (Carcasonne), באַרְלֶס (Arles), ומצפון הארץ עד פארים ובִילְגְיָה, במספר גדול ישבו היהודים במַסילה 2) העתיקה, היא מרסיילה (Marseille) במסבי ביזירוש (Beziers) ובכל מדינת נרבונה. והישוב הזה היה מרובה באוכלוסין עד כי ההר אשר במסבי נרבונה היה נקרא הר יהודה (monsjudaicus). אך חבל ארץ נרבונה נמצא אז תחת שעבוד מלכות הוֶיסטגותים בספרד ומאורעות היהודים בספרד אירעו גם כן ליהודי נרבונה, על כן דברי ימי ישראל בגליל הזה מתיחסים לקורות היהודים שישבו אז מעבר להרי פירֵינֵיאָה מערבה.

שנים רבות ישבו היהודים שלוים ושקטים בבורגונדיה ופרנקיה 3) ויעסקו בעבודת האדמה, במלאכות ואומניות במסחר וחרשת המעשה, ואניות סוחר

---

1) כונת הרב המחבר באמרו „אירופה המערבית" ה"א רק על גליה ואספמיה, כי בכל אופן ישבו היהודים ברומא שנים רבות מאז וגם היתה ידם תקיפה ופעלתם נראתה גם על עניני המדינות, כנראה מדרשות ציצירו להצדיק את הרשע פלקוס השופט בריבו עם היהודים, הדבר אשר קרה בימי מסע פומפיוס לסוריא, עיין דברי ימי ישראל (ח"ר דף 468 וספרו של החכם מוממזון „דברי ימי רומא" חלק ג'). שפ"ר.

2) העיר מסילה ועתה מרסיילה בקצה דרום צרפת היושבת לחוף הים הגדול (התיכון), היא העתיקה באירופה אחרי אתונא ורומא, כי היונים שנמלטו ממלחמתם עם כורש מלך פרס יסדוה בשנת 550 לפני סה"נ ויכוננו בה רפובליקה אשר עמדה בגדולתה עד ימי יוליוס קיסר. שפ"ר.

3) כבר מלתי אמורה, לטובת רבים מהקוראים, גם מאלה היודעים את התולדה הכללית ידיעה נכונה, טוב להשוות לפניהם בקראם דברי ימי ישראל בארצות שונות תולדות הארצות והממלכות בקצרה. כי תחומי התולדה יונקים זה מזה, ובספר הזה ישנם דברים רבים מתיחסים להתולדה הכללית, שיהיו נראים כסתומים בלי ידיעה קודמת לקריאה. על כן אעביר בטורים אחדים את דברי ימי פרנקיה (ומקרל הגדול ואילך: צרפת בלשוננו כפי ההסכמה ובכתוב עמים פרנציה) בימי התקופה המדוברת בחלק הזה: הפרנקים או חחפשים ישבו לראשונה לחופי הנהר רהיין, השבט הגרמני הזה הכניע עז הלונגוברדים ואז החלו לנפול גם בגליה הצפונית (והיום בלגיה) עד דרום ועד מעבר

אשר להם היו שְׁטוֹת על הנהרות והימים הסובבים את הארצות האלה 1). מהם היו רופאי חולים ובעצתם דרשו כל בני העם וגם הכהנים בחלותם לא היו סומכים על מעשי נסים —, כי אם דרשו בעצת הרופא היהודי המלֻמד 2). היהודים היו נושאים כלי זיין וַיְאַמנו ידיהם לקרב וילמדו תכסיסי מלחמה, ולעת המלחמה בין קלודביג הגדול ובין שרי הצבא אשר לתיאודוריך מלך האוסט-גתים בימי על אַרְלֵס (בשנת 508) נמצאו גם יהודים בין בני הצבא 3). יהודי גליה היו נקראים מלבד השמות שבספרי הקדש גם בשמות בני עם-הארץ ונמצאו יהודים בפרנקיה מהזמן ההוא שהיו נקראים: אַרְמֵינְטַריוס, גּוֹצוֹלַס, פריסקוס, סידֶריוס. אחוה ורעות היו בינם ובין עם-הארץ וגם התחתנו לפרקים. גם הכהנים היו סועדים על שלחן היהודים ולוחמים במנעמיהם וגם קראו את היהודים אליהם למסבת מֵרֵעות, רק הכהנים הגדולים היו מתאוננים על הדבר הזה, כי היהודים בְּדֵלים מהנוצרים ונמנעים ממאכלים ומשקאות האסורים להם על פי דיני תורתם, והנוצרים אוכלים ושותים אצל

להרי פיריניאה, ובהתערבם יחד עם הגליים החרידו פעמים רבות את רומא והמושל קלודביג הגבור הנערץ חבר כל הממלכה וישם קץ למלכות הרומאים בגליה בשנת 486 אחר סה"נ, ואחרי הכניעו את האלמנים (האשכנזים) יושבי ארץ הרהיין בשנת 496 היה למלך פרנקיה וגליה ותהי ממלכתו: ממורדות הרהיין ומדינת בלגיה בצפון וכל חבל ארץ הנהרות הגדולים: סינה, לואר, רהונה וגרונה עד הים הגדול והרי פיריניאה. קלודביג נכנס לברית התורה הקתולית הוא וכל עמו ויקראהו האפיפיור בגלל זה: „בן בכור להכנסיה הקתולית" ופרנקיה – הבת הבכירה הנאמנה בבריתה עם הכנסיה הקתולית, ויתמכהו האפיפיור במלחמתו נגד האוסטגתים והלונגוברדים האריאנים הכופרים, ויהי קלודביג אבי בית המלוכה המירובינגים (Merovengische Dynastie). גדולת בית המלוכה הזה נמשכה עד ימי מלכות קרל הגדול. במות קלודביג נפלגה ממלכתו לארבעה ראשים בין ארבעת בניו והגדולים שבהם: אוסטרזיה (Austrasien) לאמר ארץ המזרח ונוסטרזיה (Neustrasien) — ארץ המערב. וזאת האחרונה נחלקה גם לשלשה חלקים: פאריז, אורליינוש (Orleans) וסואסוניה (Saissons). מן המלכים מבית המירובינגים אשר יד ושם להם בדברי ימי ישראל לטובה או לרעה הם אחרי קלודביג: קילפריק (Chilpriech) בפארים, שנכתם עונו לפני הכנסיה הקתולית ככופר ומין ובכל זאת לא נמנע מהסב לב היהודים אחרנית מאמונתם, האדוק והמהביל גונטרם Guntram מלך בורגונדיה ואחר גם בפאריז ואורליינוש; קלטור (Chlator), והאחרון בנו דגברט Dagobert, הכביד עלו על ישראל ויהי מלך קשה עד מאד ונכתם עונו בספר התולדה כאחד מהצוררים הגדולים שעמדו לישראל. אחר דגברט החל בית המירובינגים להתמוטט הרוזנים (בארֺנע) המרו את פי המלכים ושררותם היתה צל עובר, אך בני משק ביתם Major damus או Maires du palais עוד החזיקו את תקף המלוכה, אך יד המלכים חדלי אונים היתה הולכת ודלה ויד בני משק ביתם הולכת וחזקה, ואחד מהם ושמו פיפין הגוץ או הקטן ידע בערמתו, להסב אליו המלוכה וימשחהו האפיפיור למלך פרנקיה וגליה בשנת 752 ובזה בא הקץ לממשלת בית המירובינגים בפרנקיה, כי זה האיש פיפין הקטן היה אבי קרל הגדול אשר היה למלך גרמניה, פרנקיה, איטליה וכל אירופה המערבית והתיכונה כלה וייסד בית מלוכה חדש, אשר ימי גדולתו ארכו 235 שנה, אך דברי ימיהם ביחס לתעצומות פעלתם על גורל כנסת ישראל יושבת פרנקיה וגליה נכנסים בתחום קרל הגדול ויחוסו אל היהודים, אשר נבא״ר בפרקים הבאים. שפ"ר.

1) מספרו של הבישוף קריגור מטור .de gloria confessorum c. 97

2) יוצא מדברי הבישוף מעיר טור בספרו .historia F ancorum V. 6

3) Cyprianus vita Caesari apud Surium.

היהודים, על כן אסרה הכנסיה (הקונסיליה בעיר וואנן (Vannes) על הכהנים להיות מסבים על שלחן היהודים, כי היהודים אינם אוכלים מאשר יתנו הם (הכהנים) להם ונמצא, כי נראה, אשר הם עומדים למטה מהיהודים במדרגת החברה (465), אך החלטת הכנסיה לא נתקבלה להלכה למעשה והכהנים בעצמם לא השגיחו עליה, מפני הרֵעות וההתקרבות שהיו אז בין היהודים וכל מפלגות עם־הארץ, על כן חזרה ונתחדשה בהכנסיה שהיתה בעיר אַגְדְ (Agdes) (בשנת 506) וגם בפעם הזאת ראו כל הכהנים אותה כגזרה שאין הצבור יכול לעמוד בה. ויוסף האיסור הזה להתחדש פעמים רבות בכל עת שנכנסו הכהנים הגדולים לישיבה ובתוכחה בשפה אחת ודברים אחדים, כי היהודים נמנעים ממאכלות אסורות, לחרפת הנוצרים וממוצא דברי האזהרות האלה אנו למדים, כי יהודי גליה ופרנקיה, אף כי היו רחוקים ממרכזי התורה והיהדות בארץ ישראל ובבבל, היו שומרים דיניה ומשפטיה, וגם נדע כי היו להם בתי כנסיות וכל משטרי הקהלה היו ערוכים אצלם על פי התלמוד 1).

האחוה והרֵעות בין היהודים ובני עם הארץ לא נפסקו גם אחרי הִבָּנס קלודביג בברית הדת הקתולית, קלודביג היה פרא אדם ואיש הדמים, אך לא קנאי בעניני דת ואמונה. בהמירו את תורת האלילית בהתורה הנוצרית, היו הכהנים מחזיקים לו טובה ויהיו כפופים אליו וסרים למשמעתו, אך הוא לא היה צריך להם ולא לבו הלך להגביר כחם. לפני מותו חזק קלודביג את המלוכה בביתו להיות ירֻשה לבניו אחריו, על כן לא היו גם בניו זקוקים להיטיב דרכם לבקש אהבת הכהנים ולדרוש קרבתם. לא כן שכניהם הוויסטגותים, אשר המלוכה לא היתה ירֻשה להם ולא העמידו מלך בן־מלך, ויהיו המלכים נבחרים מטעם העם והכהנים, על כן היו הם משעבדים להכהנים ונשמעים לדבריהם למען יעמדו לימינם בעת הבחירה. הנה כן לא היתה המלכות כפופה להכהֻנה וזקוקה לה במלכות גליה ופרנקיה, על כן נשמרו מנהגי עבודת האלילים עוד בימי דורות רבים בארץ והיהודים חיו על פי חקי תורתם ואיש לא כִהָה בהם. אמנם הכהנים היו תאבים להכניס את היהודים תחת כנפי אמונתם, ולפי דבריהם, מאהבתם אותם ומחפצם להנחיל להם חיי עולם הבא והאשר הנפשי. אך כזאת עשו רק בדברי פתוי ורצוי וינסו למשוך לבם אל האמונה בחבלי אהבה. הבישוף הארוך סידוניוס אפולינרוס המליץ בדברים טובים לפני האפיפיור על היהודי אֵילֶתֵירוס ויבקשהו לעמוד לימינו, ובמכתבו מצדיק את מעשהו, כי ידבר טובה על בן עם־לא־אמון, יען כי כל עוד ישנה תקוה להשיב לב בני העם הזה אל תורת אמת בזמן מן הזמנים אין להחרימם ולרדפם 2).

אמנם נמצאו גם כהנים נלהבים, אשר חִבלו תחבולות להכניס את היהודים בבריתם גם בחֹזק יד, ומהם נמצאו אלה, אשר על פיהם נתקנו תקנות ונתקבלו החלטות בסוד הכנסיות, אך הרדיפות היו בודדות ולא התפשטו על הארץ, גם באשר נמצאו מלכים, אשר הצדיקו את פעלי הכהנים ההם ויעמדו לימינם. אך היה מצבם

1) Concilium Vaneticum c. XII. Mansi Concilia T. VII. p. 954.

2) Sidonii epistolae, 6, 11, 5, 6. ועיין שם גם

M. AKAD. KÖNYVTÁRA

בבורגונדיה המדינה (במזרח הממלכה) כי שם הכתה שנאת היהודים שרש, למן העת אשר המלך זיגיסמונד נכנס בברית התורה הקתולית (516) וידמה, כי מעתה תחובבהו תורתו ללחוץ את היהודים והאריאנים. המלך הזה שם לראשונה פדות וקיר מבדיל בין היהודים ובין עם־הארץ בהוסיפו חק אחד בתורת החקים העתיקים לאמר: יהודי שחבל בנוצרי עונשו קשה מנוצרי החובל את נוצרי חברו. היהודי החובל בנוצרי תקצץ ידו או ישלם כסף ענושים שמונים וחמש שילינג, והנוצרי החובל בחברו הנוצרי עונשו קל מזה 1). המלך הזה קִיֵּם וַיְאַשֵׁר את גזרת הכנסיה (הקונסיליה) בעיר עֶפַּאוֹנֶה (Epaone), אשר ראש המדברים בה היה הבישוף הקנאי אביטוס (Avitus), לא להכהנים לבדם, כי אם לכל העם אסור ליהנות מסעודת היהודים ולהיות מסב עמהם על שלחנם (517) 2). ומלכי פרנקיה בני קלודביג לא הרחיקו אז עוד ללכת ובקראם כנסת גדולה של כהנים להעיר אורליינוש (Orleans) (בשנת 533) גזרו רק על החִתּון בין היהודים והנוצרים 3).

מעט מעט מצאה לה שנאת ישראל מסלה בלב בני עם־הארץ ומבורגונדיה התפשטה אל מדינות פרנקיה. כנסיות הכהנים באורליינוש (בשנות 538—545) כבר גזרו גזרות קשות על ישראל. לא לבד שאסרו להנוצרים לסעוד על שלחן היהודים ולהאחרונים לקבל גרים כי אם גם צוו עליהם לשבת בביתם לבלי צאת החוצה ולבלי הֵרָאות ברחובות קריה בכל ימי חג הפסח לנוצרים־קתולים, יען כי הֵרָאותם בחוץ נחשבת לעלבונה של התורה הקתולית. קילדברט (Childbert) הראשון מפארים הכניס את החק הזה בספר תורת הקונסטיטוציה (554), ובכן היתה תורת הקנאות ליסוד התורה המדינית. אך רוח השנאה והקנאה המבצבצת מבין חקי קילדברט עוד לא היתה לקו ומשקלת למלכי פרנקיה האחרים, אשר מלכו עמו בזמן אחד, כי היתה הממלכה הזאת נפרדת ונפלגת למדינות־ממשלת מושלים רבים, אשר בכל היותם קרובים זה לזה בקרבת משפחה שטמו איש את רעהו משטמת מות, על כן לא נתפשטה תורת קנאות של קילדברט רק במדינות ממשלתו. ובימים ההם עוד נמצאו נשיאי אלהים, כהנים גדולים, אשר אהבו את היהודים מישרים ויתהלכו אתם בידידות ורֵעות ולא ראו בחברתם כל רעה להכנסיה השלטת. אך ההויה וקנאת הדת טבען, כטבע המחלות המתהלכות ומתדבקות מאיש לאיש ומגוי אל גוי ומעט מעט תתקוף אבירים בעצומיה ותתגבר על כל המונעים והמפריעים. גם בפרנקיה יצאה משטמת היהודים מאת איש אשר היה לסֶמֶל־המשטמה הזאת וחותם תכניתה בכל עצם תֻּמָּהּ, מאת הבישוף אביטוס (Avitus) מאוברניה או אַבֶרְנָה, כאשר נקראה המדינה הזאת אז, ומושבו היה בעיר קְלֵירמונט (Clermont) והוא היה ליהודי פרנקיה את אשר היה לפנים הקנאי היוני הגדול קירילל (Cyrill) באלכסנדריה של מצרים.

1) Lex Burgundionum ad, ditamenta XV.

2) Concilium Epaonense c. 15. Mausi T. VIII. p. 561.

3) Concilium Aurelianense II. c. 19. Mansi ibid. 838, 861.

קהלות היהודים בהגמוניא שלו היו כקוצים בעיניו וַיְקַנֵּא ברוח קנאה את כל בני עם מרעיתו בבאם להתודות לפניו על חטאתיהם, כי הוא היה להם לאב־סֹלֵחַ (Beichtvater) ויטיל אימה על מאמיניו, כי ינעול בפניהם שערי התשובה אם יוסיפו להתהלך את היהודים באחוה ורֵעות כאשר עד כה. פעמים רבות נסה להוכיח את היהודים בדברי כבושים ויבטיחם, כי נכון הוא להיטיב גורלם בעולם הזה ולהאשירם אשר נפשי לעולם הבא אם ישמעו לדבריו, אך בראותו כי כבדה אזנם משמוע תוכחתו הסית בהם את המון העם להשתער על בית כנסתם ולהרסו. ובזה לא אמר הכהן הקנאי די, כי שם לפני היהודים שני דרכים להמיר דתם או כי יגֹרשו מקלירמונט, ולא נמצא בכל הקהלה רק איש אחד שלא עמד בנסיון ויהי האיש פרוע לשמצה בעיני בני־בריתו מלפנים. ויהי היום, ביום חג הירוק (Pfingsten) ויעבור המומר דרך רחובות עיר היהודים הדור במלבושיו החדשים כחק הימים ההם לכל מקבלי הטבילה, אחרי הִכָּנסם בברית הדת הקתולית, וישפכו היהודים על בגדיו שומן מעלה ריח רע ובְאֹשָׁה. ובני המון העם ראו את המעשה הזה, לראשית מדון מצד היהודים, ויתעברו ויתגודדו בחוצות וישלחו ידם בהיהודים, וירדפו גם את הנמלטים בבתיהם וימיתום שם. מראה הדם השפוך נתן מרך בלב רבים מהיהודים וחמש מאות איש התחננו אל הבישוף אביטוס, כי ימהר להטבילם למען שים קץ להרג הרב, והיהודים אשר נשארו נאמנים לדתם נסו וימָּלטו אל מרסיילה (בשנת 576 = ד״א של״ו). אז חגגה העדה הקתולית בקלירמונט את חג טבילת חמש מאות היהודים ברוב פאר ובשמחה ושירים, וידרוש הבישוף גריגור מטור מאת המליץ והמשורר (על פי רוח שירה, סרת טעם, כטעם הימים ההם) וֶנַנטוס פורטינַטוס (Venantus Fortunatus) האיטלקי שבא לגור בגליה לרומם על לשונו מפעלות הבישוף אביטוס. והחרוזים סרי טעם ונעדרי שכל ומליצה מדברים בשפה ברורה, כי יהודי קלירמונט היו חפים מפשע אחר, רק היותם נאמנים לדתם. ובחרוזים אחדים משירת נצחון זאת הארוכה במדתה נראה חזות הכל, חזות הֲלָךְ־רוח בני האדם והשקפתם בראשית דורות ימי הבינים.

ואלה דברי החרוזים 1):

רִיב אֵיתָן וּמְבוּכָה אָז שָׂרְרוּ בִּגְלִילוֹת אָוֶרְנָה,\
בְּעִיר אַחַת שָׁם יָשְׁבוּ שְׁנֵי עַמִּים, אַךְ שׁוֹנוֹת דָּתֵימוֹ;\
הַיְהוּדִים הַנִּבְזִים לֹא פַעַם אֶת רֵיחָם הִבְאִישׁוּ,\
וּמָרָה הִכְעִיסוּ בְּהַבְלֵיהֶם כָּל בְּנֵי דַת נַצֶּרֶת,\
כִּי בְנִים לֹא אֵמֻן בָּם אֵלֶּה מֵאָז פָּנוּ עֹרֶף\
אֶל תּוֹרַת מְשִׁיחֵנוּ וּלְעָלוֹ לֹא הִטּוּ שִׁכְמָתוֹ. —\
רֹעֵנוּ הַנֶּאֱמָן לֹא פַעַם לַמּוּסָר שֶׁחָרְמוּ

---

1) תרגום החרוזים האלה בקרוב הטעם והמדה והקצב כפי היכלת והאפשרית נעשה על ידי המשורר הצעיר רב הכשרון ה׳ נח פינס נ״י. שפ״ר.

וַיִּרְאֵם לָדַעַת כִּי בְרִית דַּת כְּנֵסִיַּת הַקֹּדֶשׁ
חִישׁ תְּרִימֵם מֵאַשְׁפּוֹת, תַּנְחִילֵם גַּם חַיֵּי שָׁמָיִם...
אַךְ עִינֵי עַם עִוֵּר, עַם עִקֵּשׁ הַיּוֹשֵׁב בַּחשֶׁךְ
לִרְאוֹת הֵן לֹא יָכְלוּ אוֹר יָקָר, אוֹר שֶׁמֶשׁ כִּי יָהֵל! —
אַךְ לְסוֹף בָּא הַיּוֹם, תְּשׁוּעַת נֵצַח לָתֵת לִבְנֵי־חָלֶד,
בּוֹ בֶּן־הָאֱלֹהִים זָנַח אֶרֶץ וַיַּעַל שָׁמַיְמָה,
אָז לְהֻטִים מֵאֵשׁ קִנְאַת דָּתָם מַאֲמִינֵי הַמָּשִׁיחַ,
חִישׁ קָמוּ וּבְאַפָּם בֵּית־תְּפִלַּת הַיְּהוּדִים הָרָסוּ,
עֵרוּהוּ עַד־יְסוֹד גַּם סִפְרֵיהֶם הַטְּמֵאִים שָׂרָפוּ,
כֵּן, בְּיוֹם שֶׁבּוֹ עָלָה שָׁמַיִם מוֹשִׁיעַ בְּנֵי־חֶלֶד,
בָּא קֵץ הַמִּשְׁפָּחָה הָרָעָה, לָאָרֶץ נָפָלָה!
וּמָלֵא רַחֲמֵי־יָהּ כַּאֲשֶׁר יָאֲתָה לְכָל בֶּן־דַּת קָתוֹלִית
אֲזַי אֶל הַיְּהוּדִים הַלֹּהֲטִים בְּאֵשׁ קִנְאָה וָזַעַם,
רֵעֵנוּ שָׂם פָּנָיו וּבְאַהֲבָה אֲלֵימוֹ הִבִּיעַ:
״רְאֵה, מָה אַתָּה עֹשֶׂה, עַם זָקֵן, עַם נִבְעַר מִדַּעַת,
עֲזֹב דַּרְךְ כֶּסֶל, הֲבָלִים מֵאָז לְךָ הָנְחָלְתָּ,
וְחַיֶּיךָ בֶּאֱמוּנָה הֲדָשָׁה לְעֵת זִקְנָה חַדֵּשָׁה!
הִרְגָּעִים לְךָ סְפוּרִים, לַעֲצָתִי עַל כֵּן הַטֵּה אֹזֶן:
בֹּא מַהֵר בִּבְרִית דַּת הַקֹּדֶשׁ, אֲזַי פֹּה תִשָּׁאֵר,
אַךְ עָרְפְּךָ אִם תֶּקֶשׁ, עֲזֹב חִישׁ אוֹתָנוּ וָלֵכָה״. —
כֹּה בְּאַהֲבָה וַחֲנִינָה לַיְּהוּדִים הִבִּיעַ רֵעֵנוּ,
תֵּת לָמוֹ שְׁנֵי דְרָכִים, אֲבַדּוֹן אוֹ תְשׁוּעָה נִצַּחַת.
אַךְ מִכִּי סַנְוֵרִים הָאֵלֶּה רַב־שָׁאוֹן הֵרִימוּ,
עֲצָרוֹת קָרְאוּ וּלְבִלְתִּי הִכָּנַע חָרָצוּ.
כִּרְאוֹת בְּנֵי דָתֵנוּ שֶׁקְּהַל בֵּית־הַמֶּרִי יַקְשֶׁה עֹרֶף,
וְכָל תִּקְוָה אָבְדָה, — קֹל־ מְהֵרָה הִתְאַסְּפוּ וָבָאוּ,
כָּל עַבְדֵי מְשִׁיחֵנוּ וּבְחֵמָה קָרָאוּ:
״אִם כֵּן, מִפְּנֵי חֶרֶב לְךָ גוֹרָה, עַם נָבָל אֵין דַּעַת,
חִישׁ מוּתָה בְּמָקוֹם שָׁם לִחְיוֹת, לוּ חָפַצְתָּ, יָכֹלְתָּ!״
הָעִבְרִים נִבְהָלוּ וּלְבַשֵּׂר לְרֵעֵנוּ מִהֵרוּ:
״הָהּ, נְכוֹנִים הִנֵּנוּ לְהִסָּפַח עַל צֹאן מַרְעִיתְךָ,
וּבָנִים נֶאֱמָנִים לְךָ נִהְיֶה, רַק אַל נָא תִּתְּנֵנוּ

לָמוּת, וּמֵחֶרֶב בְּנֵי עַמְּךָ נַפְשֵׁנוּ הַצִּילָה;
אַךְ רֶגַע אִם תְּאַחֵר, אָבַדְנוּ כֻּלָּנוּ אָבָדְנוּ!
אָז תָּשׁוּב תְּנָחֵם, אַךְ הוֹעִיל לֹא תוּכַל, אָבִינוּ,
וּבָכֹה אָז תִּבְכֶּה לְבָנֶיךָ שֶׁשְּׁדָדָם הַמָּוֶת!" — 1)

הנה כן נראו בכל גבולות הממלכה הפרנקית — הגליית פעלת ההזיה והקנאה, וכנסת הכהנים במפון (Maçon) קימה וקבלה תקנות וגדרים רבים וכלם מכונים לחפץ אחד ומטרה אחת להשפיל כבוד היהודים ולבזותם בעיני עם־הארץ: היהודים לא יהיו שופטים ומוכסים חוכרי־המסים מהממשלה, „לבל תהיה ידם שלטת על הנוצרים", על היהודים לכבד את הכהנים הקתולים בכל אותות הכבוד ולירא אותם יראת הרוממות; בדברם עם היהודים, יעמדו אלה האחרונים על רגליהם ולא ישבו עד כי יאמרו אליהם: שבו! והעוברים יֵענשו קשה. האזהרה, כי לא יֵרָאו היהודים בחוץ בימי חגי הפסח לקתולים קימה הכנסיה ותאַשֵּׁר בכל תקף ועז, ותאסור על היהודים באיסור חמור לבל יזידו לַיַּהֵר את עבדיהם. גם המלך קילפריק (Chilperich) אשר הכהֻנה הקתולית וביחוד הבישוף מטור קראה אותו בשם נירון קיסר והורדוס, כי רוח אפיקורסות נצנצה בו ויהי מטיל ספק בבַּיִת האלהית לעשות פלא אשר לשרידי קדש וצלמי הקדושים, גם הוא היה תָאֵב להכבוד להקרא בשם „בורא נפשות רבות להכנסיה". לפעמים אנס את היהודים אל הטבילה, ויהי מן המהררים להיות אב וסנדק להיהודים הנכנסים בבריתו ולהניפם תנופת קדש מספף הטבילה. אך הוא — המלך קילפריק — הסתפק בהמרת הדת לפנים ולא מיחה בהנוצרים החדשים האלה, אם אחרי טבילתם היו משמרים את יום השבת וכל המצות המעשיות כהלכתן.

להמלך הזה היה בפאריס איש אוהב בן־בית ושמו פריסקוס ומלאכתו מלאכת מחשבת באבנים טובות (יובילער). וידבר המלך יום יום אל היהודי העשיר והנכבד בעדתו להמיר דתו וממנו יראו וכן יעשו כל בני הקהלה, אך פריסקוס החזיק במעוז אמונתו ולא נפתה לדברי המלך. ויהי היום והבישוף מטור הכהן גריגור והיהודי פריסקוס נזדמנו שניהם לשבת על שלחן המלך קילפריק, ויחזק המלך בראש היהודי באהבה ויאמר אל הבישוף: „קום כהן לאל עליון וסמך את ידך עליו". ויתעורר פריסקוס ויתיצב לפני המלך והכהן ויחל להתוכח עמהם על דבר עיקרי האמונה, כי היה האיש בקי בכתבי הקדש — ראה המלך כי לא יכול לבן־ביתו היהודי בדברי חן ורצון ויאמר להכניע ערפו הקשה בכח אגרופו וזרוע ממשלתו וישימהו בבית הכלא. בשחד בחיק ומתנות לקהל השרים רומסי חצר המלך עלתה בידי פריסקוס לצאת לחפשי, ויתן לו המלך את בקשתו לתת לו ארוכה, עד הכניסו לחפה את בנו אשר אֵרַשׂ לו בת איש ישראל עשיר ונכבד ממרסיילה. ופריסקוס חשב רק למצוא עת לאסוף הונו וקנינו ולתור לו מקום מנוחה מעל לגבולות הממלכה. אך יומו בא

1) Venantii Honorii Clementiani Fortunati Carmino V. 5. V. 17—36, 63—86, 107—112.

וגזר דינו נחתם. יהודי שהתנצר ושמו פָּטִיר (Phatir), אשר המלך היה לו לאב־פטרון וסנדק שלו בהכנסו לברית הטבילה, אָרַב לפריסקוס במסתרים הוא ועבדיו באחד מימי השבת לנוצרים ויתנפלו עליו ועל בני לויתו וימיתום (582 = ד״א שמ״ב). והרוצח, אף כי למראה עין קַנָּא לאמונתו, ירא בכל זאת את חמת המלך וינס הוא ועבדיו אל בית כנסת הנוצרים למצוא מקלט לנפשם. ובאמת התרגז והתקצף המלך קילפריק על הרצח הזה ויצו לענוש את הרוצח כדי רשעתו. המומר פאטיר נס מפארים, אך שב שנית לעיר המלוכה כאשר סלח המלך לעונו וישב אפו ממנו, אך בני משפחת הנרצח שמרו עברתם להרוצח ובצאתו לשבת בארץ ממשלת גּוּנְטְרַם מלך בורגונדיה ארבו לו ויהרגוהו, ועבדי הרוצח, בשמעם כי נגזר עליהם להשָׁפט משפט רוצחי נפש, בקשו את אחד מקרבם כי יקום עליהם וימיתם, וזה האחרון נדחף לצאת מבית התפלה וחרבו שלופה בידו ויתנפלו עליו בני עם־הארץ, אשר התמרמרו גם כן על רצח היהודי פריסקוס שהיה מרוצה לעם, וימיתו אותו באולם בית התפלה 1).

המלך קילפריק מת בידי מרצחי־חרש והיהודים יושבי ממלכת פרנקיה יצאו מן הפח אל הפחת. למפקח (Protector) היה המלך גונטרם הבורגונדי, אשר הביא עמו את ההזיה השולטת בארצו אל פארים קרית מלכות נייסטרזיה. ויהי בנסוע המלך גונטרם לפארים ויסר אל אורליינוש (Orleans) ויקדמו גם היהודים את פניו בכבוד מלכים בתוך כל בני העיר ויראו לו אותות כבוד ויקר, כי דמו לקנות לבבו בדברי חן ואותות אהבה, למען יֵאות להם לתת רשיון על בנין בית הכנסת מחדש מגנזי המלכות אחרי אשר הישן נהרס בידי ההמון, אשר התנפלו על היהודים, כאשר הסיתו הכהנים אותם בהם. אך קטרת הכבוד לא נתנה ריחה באף המלך הקנאי הזה וגם הבין כי היא קטרת חנופה ויקבלם בפנים זועפים, ויחרפם ויקראם בשם „בוגדים חנפים וערומים". וגריגואר מטור הרבה לשום כבוד תהלתו בגלל הדבר הזה 2). המלך גונטרם קִיֵּם וַיְאַשֵּׁר כל הגדרים והגזרות של כנסת מַסּוֹן (Maçon), כבוד היהודים הָשְׁפַּל תכלית שפלות ויהיו כמנודים לשמים ולבריות ונבדלים מהחברה האנושית ופֻעלת החיים המדיניים 3). דבר הלמד מעצמו הוא, כי ימי מלך כזה לא עברו על היהודים בלי רדיפות. מכל הבישופים התעצמו להכניס את היהודים בברית בכל מיני אונסים וכפיות, הבישופים מאַרְלֶס (Arles) ומרסיליה, עד כי האפיפיור גריגור הישר באדם מצא נכון ונחוץ לשום רסן לקנאתם ויוכיחם בתוכחה קשה על עשותם הדבר הזה הרע בעיני אבי

1) הבישוף גריגואר מטור בספרו historia Francorum VI. 17. בהפרק הזה, כאשר במקומות אחרים בספרו ישנם מקומות רבים שאינם מובנים כראוי, מפאת השבושים הרבים בהנוסחאות השונות, עד כי המוציא את ספרי גריגואר ה׳ רוינאן (Ruinant) (בדף 294) מחליט, כי פריסקוס לא מת מן המכות אשר הוכה, כי נס וימלט. המעתיק ספרי גריגואר מרומית לגרמנית הח׳ גיזברכט, עושה פשרה בין המעשים הסותרים זה את זה על פי גירסא, המישבת סתירות רבות, אף שגם אחרי דבריו נשארים הרבה מקומות מוקשים.

2) Gregor de tour ibid VIII. 1.

3) Pertz Monumenta Germaniae leges I. 4.

האמונה בעצמו. אך אלמנת המלך קילפריק המלכה ברונהילדה נטתה חסד ליהודים וגם הרשתה להם להחזיק נוצרים לעבדי־עולם ועל הדבר הזה הוכיח אותה האפיפיור גריגור הראשון.

המלכים האחרונים מבית המלוכה — המירובינגים היו עוד יותר מגונטרם. בעלי הזיה ומהבילים ושונאי ישראל שנאה עזה וקשה. קלוטר השני (Chlotar II), אשר בידיו רצח את אמו ובכל זה יציגהו גריגור מטור למופת החסידות לעמת המושלים בימים ההם, היה למלך פרנקיה כלה, כי הביא תחת שרביט מלכותו את כל המדינות הנפרדות (בשנת 613) וַיְקַיֵּם וַיְאַשֵּׁר בכל תקף ועז־מלכות את גדרי הקונסיליה הפאריזית, כי אין ליהודים המשפט להיות נמנים לשופטים או לאיזה משרה אחרת במדינה וגם לא לעבוד בצבא ואלה שיעברו על הפקדה הזאת יענשו קשה (בשנת 615 = ג"א שע"ה) 1) ובן קלוטר המלך דגֹברט (Dagobert) עשה לו שם־דראון בספר תולדות ישראל ועומד בשורה אחת עם המושלים צוררי ישראל מן העולם ועד העולם. אז, כאשר קם צר ואויב לישראל על לשון־ארץ הררי פִירֵינֵיאָה. סיסֶיבוט מלך הוַיסטגֹתים ואלפים יהודים אשר גלו מספרד, שמו רבים פניהם לארץ גליה מעבר להררי פירי־ניאה צפונה, שמע זאת דגֹברט מלך פרנקיה ויחשוב לו לחרפה, כי העביר סיסיבוט אותו בקנאת הדת ושנאת ישראל, ויוציא כתב־מלכות גלוי לכל עבדיו לאמר: כל היהודים הנמצאים בפרנקיה וגליה יהיו עתידים ליום אחד אשר יעד בכתב־הדת להכָּנס בברית הטבילה, ואשר יְמָאֵנו יהיו נחשבים לאויבי הממלכה וימותו מות בוגדים (בשנת 629 = ד"א שפ"ט). הרדיפה הנוראה הזאת נהיתה בזמן אחד עם הרדיפות בממלכת ביצנץ, וזאת נתנה יד לרושמי הקורות, לספר, כי הקיסר הירקליוס מקונסטנטינופול בא בדברים עם דגברט מלך פרנקיה להשמיד את כל עם היהודים, כי אצטגניניו של הירקליוס נבאו לו, אשר עתידה שתפתח הרעה על כל הנוצרים מבני העם הנמולים והמה לא ידעו כי הנבואה הזאת היא על בני ערב הנמולים, אשר כבר הגיחו אז מקצות תימן עד אסיה המערבית ואפריקה הצפונית, ובעוד שנים מספר עברו מעבר ים גיבראלטר וישטפו שטוף ועבור כל מדינות ספרד עד באם אל קצה גבול פרנקיה. אך קשה להחליט, כי יש ממש בדברי הספור הזה, וכי באמת בא דגֹברט בדברים עם קיסר ביצנץ 2). סופרי דברי ימי הדור ההוא יספרו, כי יהודים רבים המירו

---

1) Concil Parisiense c. 15, Mansi T. X. 542 ff. Perotz Mnumeuta leges I. 15.

2) גזרת השמד שגזר דגברט הוא מעשה מאומת ומקוים בהתולדה שאין לפקפק בו. הידיעה הזאת נזכרת בספרו של Fredegard, בספרו Chronicon פרשה מ"ב במאמר Gesta Dagoberti ובספר דברי הימים למלכי עוטמן וצרפת מר' יוסף הכהן בראש הספר, ובספרו עמק הבכא דף 8, אולם השמועה ע"ד המו"מ שהיה להירקוליוס-קיסר עם דגברט אין לה על מה שתסמוך. פוילוס עמיליוס, בספרו de Rebus Francorum p. 44., מפיץ אור על פני הרדיפה הזאת וסבתה הראשונה ויאמר (בהעתקה מרומית), איזה אלפים משם (מאספמיה) נסו לגליה. הפרנקים חשבו להם לחרפה להחזיק זמן רב בגבולות ארצם אלה אשר השלכו מהוויסטגתים, ולעמוד במדרגה נמוכה מהם (מהוויסטגתים) בקנאה לדת האמת ובכן הגביל דגברט יום (להמיר את הדת) אשר בהגיעו והיה כל איש אשר ימאן לקבל דתנו ויתפש, יחשב כאויב ואחת דתו למיתה.

אז את דתם. אך ספק גדול הוא אם גזרת השמד הזאת נתקימה בכל תקפה ומדת דינה הקשה בכל מדינות הממלכה. כל מדינות פ ר נ ק י ה אמנם היו אז לממלכה אחת, אך האחדות הזאת לא היתה שלמה, אבריה היו מפרדים וחלקיה לא קרבו זה אל זה. שבטי א ו י ס ט ר ז י ה (Austrasien) (פרנקית המזרחית) או גרמניה, נשאו על מלכות נ י י ס ט ר ז י ה (Neństrasieu) (פרנקיה המערבית) בלי חמדה, והראשונים עוד לא ידעו את קנאת הדת, על כן יש לשער, כי נתנו להיהודים לשבת בקרבם, אחרי אשר שככה חמת ד ג ב ר ט וקנאתו כלתה כעשן. לאות כי נשארו היהודים יושבים בפ ר נ ק י ה כמקדם הוא, כי בכנסת הכהנים (קונסיליה) בהעיר ר ה י י מ ס (Rheims) (630) 1) שבו ויחדשו ויחזקו כל הגדרים והסייגים התקנות והגזרות נגד היהודים, ושם גזרו עוד הפעם כי אסור להקתולים ליהנות מסעודתם של ישראל, ואלה האחרונים לא יחזיקו עבדי־עולם, שלא לתת להם משמרת בכל משמרות המדינה וכל יתר הגזרות בכנסיות הקודמות. אך כבר החל בית מלכות ה מ י ר ו ב י נ ג י ם (יוצאי ירך ק ל ו ד ב י ג הגדול) להתמוטט מרפיון רוח המלכים ובני משק ביתם (Major domus, Maires du palais) היו נוהגים בם ומטים אותם לרוח חפצם, ובמדה הזאת שידם הלכה הלוך ודלה היתה הרְוָחָה להיהודים והונח להם מעט מעט מהרדיפות והמצוקות. המלכים שעמדו לפני קארל הגדול (מ ר ט ל ו פ י פ י ן הגוץ. שפ״ר) כ ב ר הרגישו, כי ימצאו בהיהודים מפלגת אורחים אשר בזריזותם וחריצות שכלם יהיו לעזר ולהועיל להממלכה הגדולה שהיתה עתידה להִוָּסֵד על ידי ק ר ל הגדול. בימיהם נשתקעו ונשתכחו כל האיסורים והגדרים ויהיו כלא היו, רק המסחר בעבדי־עולם עוד הוסיף לעלות על שלחן כנסיות הכהנים הגדולים, אך כל קנאתם לא הועילה לבטל את המסחר בנפש אדם, כי נלחמו בהדבר הרע הזה לא בשם אהבת הבריות וצדק ומישרים, כי אם בשם חֹק האמונה לבדה ועל כן לא עשו ידיהם תושיה וכל דבריהם ומועצותיהם נשארו מָעַל.

~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~

אם מעמד הלאֹם הישראלי ותולדות פזוריו באירופה: ב י צ נ ץ, א י ט ל י ה ופ ר נ ק י ה הם דברי חפץ לבינה לעתים בישראל, הנה תולדת בית ישראל על לשון־ארץ הרי פ י ר י נֵ י אָ ה היא דבר חשוב הקובע פרק לעצמו בספר דברי ימי משפחת האדם כלה. היהודים יושבי הארץ הברוכה הזאת עזרו לא מעט להרמת קרן הארץ, להגדיל תפארת עֻזה ויהיו פועלים ונפעלים בכל קורותיה ומאורעותיה ותהי ספרד אהובה להם באהבת עַם את ארץ מולדתו, ובפעלותיהם אלה עשו להם יד ושם בתולדות אדם בכלל. להשתלמות היהדות ושכלולה היתה ספרד הישראלית יקרה ורבת עלילה כמעט כיהודה ובבל, וכשתי הארצות האלה היתה גם היא מלאה ציונים בעריה וכפריה — זכרונות לבית ישראל מגדלתו ותפארתו בימים עברו. קורדובה, ג ר נ ד ה וט ו ל י ד ה מדברות אל לב העִבְרי ומעוררים בקרבו זכרונות ימי הטובה, ימי האורה והתורה כירושלים וטבריא, כנהרדעא, סורא ופומבדיתא.

1) Concil Rhemnense c. 11, Mansi X. p. 96.
~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~

אחרי אשר נתנה היהדות את כל חילה בארצות הקדם עדי הגיעה לימי הזקנה ואפיסת כח הצמיחה והגדול, שבה ותחדש כנשר נעריה ותחלף כח לרוות את הארץ הזאת במים חיים — מי החקירה והדעת האנושית, ותוציא פרי תהלה לשם עולם. כיהודה ובבל תֵּרָאה לנו ספרד כארץ נבחרת מההשגחה העליונה הנוהגת בחסדה דורות עם ישראל, לעשותה לארץ חפץ אל פזורי האומה, מרכזם הרוחני, תֵּל שכל פיות בני הגולה פונים אליו ומשם היה אור תורה ודעת זרוע בכל תפוצות ישראל בימי דורות רבים בתקופת הבינים. על כן ביתר שאת ויתר חפץ מאשר בכל מושבות בני ישראל בראשית תקופת הבינים יתור בעל בינה לעתים לדעת ראשית הישוב לבני ישראל בספרד; איך נקבצו לקבוצים ונתישבו לישובים, עדי נתיסדו שם הקהלות הסדורות והערוכות ותהיינה כלן, בפנה ידועה לישוב ישראלי, ישוב לאמי, אם גם רק בבחינה רוחנית, — לאמית תורנית ומדעית.

ראשית התישבות היהודים בארץ הברוכה ארץ המערב (Hesperien) לוטה בערפלי קדמי ארץ 1). ברור הדבר, כי עוד בהיות רומא רֶ פּ ֹב ל י ק ה, כבר נמצאו על לשון־ארץ ס פ ר ד יהודים חפשים, אשר באו שמה לתור את הארץ ולהוציא ממנה חילה ותבואתה. השליח פ ו י ל ו ס היה משתוקק ללכת ארצה א ס פ מ י ה להשמיע שם בשורת חסדו לברית גוים ולנטוע זמורת אמונתו בכרם הכנסיה הישראלית אשר שם (אגרת אל הרומאים ט"ו, כ"ד—כ"ח). גם פליטי ישראל שרידי חרב אספסינוס, טיטוס ואדרינוס נדחו והָשְׁלְכו בתגרת יד רודפיהם אל קצות המערב, והשמועה המדברת בלשון הבאי תספר, כי שמונים אלף יהודים הובאו בשביה ארצה אספמיה. נראה הדבר כי ימים רבים לא עברו עליהם בשביה, כי אחיהם החפשים שנושבו בספרד מכבר הימים החישו להם תשועה ויפדום מיד שוביהם, כי מצות פדיון שבוים היא חובה קדושה אשר תחובב התורה התלמודית את כל ההולכים בנתיבותיה. עד כמה היו ישובי בני ישראל באספמיה מרובים באוכלוסין נדע מן הערים אשר עשו להם שם עולם בספר תולדות ישראל: ג ר נ ָ ד ָ ה היתה נקראת לפנים ע י ר ־ ה י ה ו ד י ם, כי כמעט כל יושביה היו יהודים; בשם עיר היהודים היתה נקראת גם העיר העתיקה אשר נבנתה על ידי הצדונים טַ רַ ק ו נ ָ ה (Tarracona) ולפנים Tarragona, לפני בא הערבים בשעריה 3), ובקורדובה נמצא שער שהיה נקרא ש ע ר ה י ה ו ד י ם 4) ועל יד העיר ס ר ג ו ס א נמצא מבצר, אשר בימי הערביים היה נקרא בשם מצודת היהודים (ר ו ט א אַ ל ־ יַ ה ו ד) 5). בנאות־היחש התכונה אשר לבני הספרדים היו מצוינים גם בני ישראל היושבים ביניהם. ועל כן לא אמרו די בהדבר הברור, כי קדמו היהודים להֵאָחֵז בארץ עוד ימים רבים לפני תקע ה ו ו י ס ט ג ֹת י ם הָ אַ לַ נ י ם ויתר שבטי הגרמנים את

---

1) עיין ציון ט' בסוף הספר ובהערת החכם הרכבי עליו והערתי שם. שפ"ר.

2) מדברי סופר ערבי אר־רצי (Arrazi) במאה העשירית למספרם המובאים בהספר הבריטני Gay angos. history of the mahometan dynasties in Spain I. 347, ועיין עוד memorias de real Academia de la historia T. VII. p. 241.

3) עיין בספר מסעות בנימין מטודלה בהערות צעדנער הוצאת אשר ח"ב .2 ציון ה'.

4) Al Makkari אצל Gayangos ibid I. 207.

5) נזכר לפעמים בספרי דברי הימים לספר הערבים.

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

ДИВРЕ IЕМЕ ИЗРАИЛЪ

т. е. ИСТОРІЯ ЕВРЕЙСКАГО НАРОДА

СОЧИНЕНІЕ

Професора **Г. Греца**

ПЕРЕВОДЪ

П. РАБИНОВИЧА.

Томъ 3

GESCHICHTE DER JUDEN

VON

Dr. H. Graetz.

PROFESSOR AN DER UNIVERSITÄT ZU BRESLAU

in's Hebraische übertragen

VON

P. RABINOWITZ.

WARSCHAU

ספר

דברי ימי ישראל

(מיום היות ישראל לעם עד ימי הדור האחרון)

מאת ד"ר **צבי גרעטץ.**

פרופיסור במדרש החכמות וראש בית מדרש הרבנים בברעסלא

מתורגם עברית בהוספות מלואים עם הערות והארות, מאת

שאול פינחס ראבינאוויץ

ועתה נוספו עליהם הערות וחדושים מאת הד"ר א. א. **הרכבי.**

חלק שלישי

חוברת ב

ישראל בספרד.

בדפוס ישראל אלאפין נ"י.

תרנ"ד

ווארשא

Диврe Іеме Израиль т. е. Исторія Еврейскаго народа

Д-ра Греца

перевелъ Ш. П. Рабиновичъ

Выпускъ Томъ—3 2

Варшава 1893

Дозволено цензурою.
Кіевъ 15 Октября 1893 г.

KAUFMANN
DÁVID
KÖNYVTÁRA
B. 155 III 2

Типографія И. О. Алапина, Налевки № 47 въ Варшавѣ.

יתדם בהארץ הזאת ויכוננו בה מלוכה, כי אם עוד התנשאו להקדים את קדמותם ולהוכיח, כי המה מראשוני המתישבים באספמיה בימים מקדם. — לפי דעם טֻלְטְלוּ בני ישראל מיהודה ונטעו על אדמת ספרד אחרי חרבן הבית הראשון על ידי מלך אחד ואספיאן שמו ועל שמו נקראה הארץ בשם אספמיה, והוא בא לעזור את נבוכדנצר מלך בבל במלחמתו על ירושלים, ויביא המלך הזה את שבויי יהודה לארצו ובתוכם גם מזרע המלוכה לבית דוד והכהנים. לראשונה הובאו באניות לאנדלוזיה, ומשם נושבו בטולידה, שיביליה (Sevilla) וגרנדה. השמועה הזאת נתנה יד למשפחות יקרות בספרד להתיחש לבית דוד מלך ישראל — והמה משפחות „אבן דאוד ואברבנאל" ואבותיהם ישבו מאז ומעולם במסבי הערים לוסינה, טולידה ושיביליה 1). אילן היחש למשפחת „נשיא" מגיע עד דוד המלך ועדיו המה: חותמה ומגלת יוחסין שלה 2). בגדולות כאלה לא הלכה משפחת „אבן אלבליא", כי הסתפקה בהתיחשה לתולדותיה אל משפחת בני יהודה באי ספרד בימי חרבן הבית השני ומסרת היתה בידי בני המשפחה לאמר: נציב רומא בספרד שחר פני אדונו הקיסר טיטוס לשלוח לו שבויים משבויי יהודה, משועי ירושלים ואציליה להושיבם בארצו, ובין הבאים היה איש אחד רוקם בעל מלאכת מחשבת במעשה פרכת ומטוה משי ושמו ברוך; וישב ברוך במירידה (Merida) ויהי הוא לאבי משפחת אלבליא 3) — והנה בהיות מקדמי ארץ אדוני המדינות האלה הצדונים (הפיניקיים) והם היו בוני ערי מסכנות בכל מרחבי חצי האי וערי מבצר ובתי חרשת ומלאכה להוציא מבטן הארץ הברוכה הזאת טובה וחילה (מַכְּרֵי הכסף וכל יתר מיני מתכיות), והם היו מדברים בשפתם שפת כנען, על כן לא יִפָּלֵא אם נמצאו באספמיא ערים קדומות בשמות עבריות, והשמות האלה נתנו יד למקדימי בא היהודים לספרד לחזק השערותיהם ולאמר, כי היהודים הראשונים קראו שמות להערים אשר בנו כשמות ערי ארץ קדשם. על טולידה, אשר הערבים והיהודים קראו לה טוליטולה, קראו הגולים לספרד כן, על כי טלטלם ה' וישליכם לארץ אחרת. ההגדה הזאת, תתן אותותיה אותות רמות־רוח וגאות היחש בהחרוזים האלה.

הָעִיר טוֹלֵידָה הַבְּנוּיָה
בִּידֵי אֲצִילֵי יְהוּדָה הַשְּׂרוּדָה,
שְׁבוּיֵי חֶרֶב הוּבְאוּ הֵנָּה
בָּאֳנִיּוֹת אַסְפַּן מֶלֶךְ פִּירוּס 4).

עוד יוסיפו לספר, כי היתה טולידה קדושה בעיני הגולים וכירושלים חדשה נחשבה להם ובכל מסביה בנו ערים רבות ויקראו גם להם שמות כשמות

1) אבן גיאת באברבנאל בפירושו על זכריה י"ב ז' ומלכים ב' בסופו.

2) שבט יהודה לאבן וירגא.

3) הראב"ד בעל הקבלה בספרו.

4) De Barrias historia universal judaica p. 23.

M.T. AKADEMIA KÖNYVTÁRA

ערי יהודה הדרומית אשר מסביב לירושלים עיר הקדש, וגם נבנו הערים האלה סביב טולידה ובתחומה כתחום המרחק שבין ירושלים וערי יהודה בנותיה. ערי ספרד: (Aceca עם Magneda Jopes, Escaluna) הן זכר לשמות ערי ארץ ישראל: אשקלון, יָפוֹ, מַקֵּדָה וַעֲזֵקָה.

צרות היהודים ורדיפותיהם באחרית הימים בימי ממשלות המלכים הקנאים וחברי כהנים בעלי התורה הקתולית, היו בזה, להרבות הגדות ושמועות מפליאות ומתמיהות, כי אמרו להוכיח קדמות באם לספרד לפני צמיחת קרן הברית החדשה, ואם כן נקיים המה ואבותיהם מחטאת דם מחוקק דת הנוצרית השפוך ויד אבותיהם לא היתה בו. — לעדה על קדמותם היתה המצבה — מצבת אבן בקרבת העיר מורוויעדרא (Murviedro), היא העיר העתיקה סַגונט (Sagunt), אשר עליה היו חרותים הדברים: "פה נקבר אדנירם על המס, עבד המלך שלמה אשר בא הנה ויגוע וימת ויאסף אל עמיו"1), כן היו גאות־היחש מצד אחד ועקת אויב מצד השני עסוקות להקדים זמן בא היהודים לספרד עד מחשכי דורות עולמים ושנים קדמוניות.

אמנם אם גם לא באו היהודים ארצה ספרד לא בימי המלך שלמה ולא בימי חרבן הבית הראשון, אך נכון הדבר באין כל ספק, כי השתקעו וישבו שם ישיבת קבע דורות רבים לפני בא פראי העמים בגבולותיה בתקופת תנודת הגוים, האַלַנים, הוַנְדַלים והסוֵיבים וגם לפני הוֵיסטגתים. היהודים ישבו בערים, בחצרות ובכפרים, עבדו את האדמה בידיהם או בידי עבדי־עולם מקנת כספם, נטעו כרמים וזיתים, עשו בכל אומניות־יד ומלאכת־מחשבת, סחרו את כל הארצות מסביב ובאניות סוחר אשר להם העבירו את מערבם גם אל חוף אפריקה הקרובה להם מעבר לים הגדול דרומה. בבא היהודים לספרד בתור חוסים בצל רומא, נחשבו לאזרחי הארץ, ויזכו בזכות הנהגת העדה (Municipium) ולא נבדלו בכל דבר חק ומשפט מיתר אזרחי רומא.

התורה הנוצרית הקדימה לתקוע יתדה באספמיה עוד לפני היותה שלטת במלכות רומא המזרחית והמערבית בדבר קונסטנטינוס־קיסר. בדורות קדומים אלה כבר נועדו נוסדו לכנסת גדולה בעיר אֶלווירא (Elvira) אשר בקרבת גרנדה תשעה עשר בישופים, שלשים וששה זקנים (פרסביטרים) והרבה כהנים הדיוטים. אך גם הנוצרים גם בני תורת האֵלים מיושבי הארץ כבדו את היהודים ואיש לא עמד בפניהם להרע להם. — בני עם־הארץ, כהאִבֵרים יושביה מדורות עולמים וכהרומאים אשר מקרוב באו להשתקע בה, גם אחרי הכָּנסם בברית החדשה לא ראו בהיהודים בני העם זעום־אלהים, אשר כל שומר נפשו ירחק מהם, התהלכו עמהם באחוה ורֵעות וכל רגשי קנאה ותחרות רחקו מהם. בני עם־הארץ אמנם שמעו מפי שליחיהם דורשים רבות על דבר היהודים והיהדות, אבל, בתֻמתם, עוד לא ידעו את הדעות המבדילות בין שתי הדתות

---

1) ההגדות והשמועות האלה נאספו בחריצות רבה לקובץ אחד מאת הח' הספרדי פראנציסקא מרטינעץ בשם: "אסף זכרונות על דבר ראשית בא היהודים לספרד" בהספר הגדול לשנת 1799 Memorias de la real Academia.

וגם לא הבדילו בין כהניהם ובין רבני ישראל וישחרו גם אותם לברך פרי אדמתם כחק הימים ההם; וגם התחתנות בין יהודים ונוצרים היתה נפרצת אז בספרד כ ב ג ל י ה ו פ ר נ ק י ה.

אך הכהנים הגדולים ראו בהאחוה ורֵעות, שבין בעלי שתי התורות, אסון וסכנה להתורה החדשה, אשר זה מקרוב תקעה יתדה בארץ הזאת. להכהֻנה הקתולית בספרד יאתה ה ת ה ל ה להקים לראשונה קיר־חַיִץ החוצץ בין נוצרים לישראלים, בכנסת הכהנים ב א י ל ו ו י ר ה הנזכרת למעלה (כשנת 320 = ד"א פ'), אשר הבישוף א ו ס י ו ס (Osius) מ ק ו ר ד ו ב ה היה בה ראש המדברים, אסרו על הנוצרים לבא בחברת היהודים ולהתרועע עמהם, להתחתן בם ולקבל מרבניהם ברכה לתבואות ארצם, „כי אז לא תהיה חָלָה על הקרקע הזאת ברכת הכהנים הקתולים ותְבָטֵל, ונמצא שם הדת מתחלל" 1). כל האיסורים והגדרים האלה נעשו בכל חמֹר אזהרת הכנסיה, לענוש קשה את העוברים, לתתם לחרם ולהבדילם מקהל הכנסיה. אך זרע השנאה והקנאה אשר אמרה הכְהֻנה לזרוע על תלמי לב עם מרעיתה, עוד לא נשאה אז פרי ראש ותלאה עד אחרית הימים, כי בימים מעטים אחרי כנסת הכהנים זאת עלו על ספרד ה ו ו י ס ט ג ת י ם, ה ס ו ֵ י ב י ם ו ה ו ַ נ ּ ַ ד ל י ם וכל יתר שבטי גרמניה הפראים, וישטפו שטוף ועבור בכל מדינותיה, וכשוט־אלוה החריבו כל עריה וישימו את כל הארץ למדבר שממה, וגם כאשר קלו מי המהפכה הזאת מעל הארץ ו ה ו ו י ס ט ג ת י ם ירשו אותה ויכוננו בה מלוכה נשאו בני עם־הארץ בעלי התורה הקתולית על־משנה ועבדות כפולה בחיי המדינה והדת. כי ה ו ו י ס ט ג ת י ם הראשונים הם ומלכיהם היו בני התורה הנוצרית על פי למודי א ר י ו ס האלכסנדרוני (אריַנים), ובכל היותם אנשי שחץ— בעלי מלחמה אשר לא העמיקו לדרוש בשאלות הדת להכריע בין שתי התורות הקתולית והארַינית, אך את בני עם הארץ הקתולים שנאו תכלית שנאה, כי כל קתוליק נחשב להם לרומאי שנוא נפשם, ובכן היתה ליהודים הרוחה כל ימי מלכות ה ו ו י ס ט ג ת י ם בעלי התורה הארינית בארץ, חק ומשפט אחד היה להם כאשר לכל האזרחים וגם נבחרו למשמרות המדינה והעדה. — וכאשר בכשרונם וחריצותם עלו על ה ו ו י ס ט ג ת י ם הבוערים, היו היהודים המְכשרים וקרואים לשאת על שכמם משרות כבוד במערכות הממשלה ופְקֻדות העדה, ולא מאהבת המלכים האריניים את היהודים זכו אותם בזכותי אזרח, כי אם משנאתם את הקתולים, ומדעתם, כי אין לב היהודים הולך לעשות נפשות לתורתם ולמשוך אחריהם בני דתות אחרות.

המעמד הטוב הזה נמשך יותר ממאה שנה, כל הימים אשר נחשבה הארץ למדינה ממדינות ממלכת ה ו ו י ס ט ג ת י ם הגדולה, וגם אחרי כן כאשר היתה ספרד למרכז כל הממרכה בימי המלך ת ו ד ס (Theodes) (בשנת 531 = ד"א רצ"א). גם היהודים יושבי נ ר ב ו נ ה (בגליה) וכל חבל ארצות חוף הים הגדול באפריקה הצפונית, אשר נחשבו אז על ממלכת ה ו ו י ס ט ג ת י ם התענגו על רוב שלום

1) Concilium Jlliberitanum canon 49, 50 אצל d' Aguirre collectio conciliorum I, 279.

ולא ידעו רע . ונמצאו בין היהודים אשר אחזו בחרב להלחם מלחמות ה ו ו י ס ט־ גתים ולהיות להם לעזר ולהועיל תועלת לא מעטה . היהודים היושבים בתחתית הררי פ י ר י נ ֵ י א ָ ה , עמדו למשמר בהמעברות שבין ג ל י ה ל א ס פ מ י ה לחסום הדרך בפני עמי ב ו ר ג ו נ ד י ה ו פ ר נ ק י ה , אשר אמרו לעלות על הארץ הזאת ולכבשה . ויהיו היהודים נודעים לבני חיל , בעלי כח וגבורים אמיצי לב וינחלו כבוד על אמון רוחם וגבורת ימינם במלחמה 1) .

ויהודי א ס פ מ י ה בימים ההם היו משמרים את התורה הכתובה והמסורה בכל דיניה וחקיה ועומדים בקשר רוחני עם אחיהם הרחוקים ביהודה ובבל , על ידי אחיהם שבאיטליה או באפריקה , ומשם היו מביאים את רבניהם ומוריהם , ויהיו מדקדקים במצות ונזהרים גם בגדרים וסייגים . כן נדע , כי היו נזהרים משתית יינם של נכרים וגם היו מגירים את עבדיהם כחק התלמוד 2) ז] , וימי שלומם ארכו ; גם באותה העת אשר אחיהם מעבר להררי פ י ר י נ ֵ י א ָ ה צפונה (בגליה) היו צפויים אלי רדיפות אכזריות וגם נאנסו להמיר דתם או לצאת מן הארץ , היו יהודי ספרד נהנים מטוב החרות האזרחית, וגם הדבר אשר נאסר להם בכל ארצות הנוצרים — ליַהֵד את עבדיהם — הותר להם מטעם ממשלת ה ו ו י ס ט ג ת י ם .

כה עברו לישראל ב א ס פ מ י ה דורות רבות במנוחה ושלות השקט , עד כי נתגלגלו דברי הימים ויד הכְּהֻנָּה הקתולית היתה שנית על העליונה בארץ הזאת והתורה האַרְיָנית הוסרה מגְּבירה ואז הוסב האופן על היהודים ופרק הרדיפות וגזרות השמד הגיע . — המלך רֶ ק ַ ר ֵ י ד (Reccared) בא בקהל כנסת ט ו ל י ד ה וימר דת אַרְיָנית בדת קתולית , ובכנסיה הזאת היה דברו בסוד הכהנים להבדיל את היהודים לרעה ולגרוע משפטיהם . אז נאסר להם : להתחתן עם הנוצרים , לקנות עבדים נוצרים ולכהן במשמרות המדינה , והילדים הנולדים מנשואים בין היהודים והנוצרים אחת דתם להכניסם לברית הדת הקתולית (בשנת 589 = ד"א שמ"ט) . — הנה כן היו היהודים למפלגת אזרחים ממדרגה פחותה ונבדלים לרעה מבני עם הארץ . ותדאב עליהם נפשם על כבוד־אזרחים אשר גלה מהם ויזכרו את הימים אשר עמדו על מעלה עליונה במעלות המדינה מהקתולים 3) . ביותר היה צר להם על הגזרה שלא להחזיק עבדים , לקנותם או לקבלם במתנה . ואמנם לא מאהבת הבריות אסרו על היהודים להחזיק עבדי־עולם ; כי לכל עשירי הממלכה היו עבדים עובדים בכל מלאכה בבית ובשדה , רק היהודים

---

1) Concilium Toletanum XVII , d' Aguirre ibid. II. p. 753. N 6.

2) יוצא מתקנות הכנסיות בטולידה ומועצות הכהנים שם .

ז] התלמוד לא יצוה לגייר את עבדיו הכנענים , כאשר יאמר המחבר בזה , אך הרמב"ם בהלכות איסורי ביאה (פרק י"ד ה"ט) וביורה דעה (סי׳ רס"ז סעיף ג׳) מיעצים להיות „מ ג ל ג ל י ם עם העבדים שיקבלו דת יהודית *) . ובכת"י הנמצאה בהביבליותיקה של הקיסר פה ס"ט פטרסבורג, מרב האי גאון נמצאה תשובה על השאלה : הקונה עבד נוצרי ואין רוצה להתגייר מותר לקיימו או לא ? רק ראינו ששמירת עבדים לשבת , דבר שאין בידינו ואין לנו אלא לתת להם נפישת לבלתי רדותם במלאכה ולהודיעם כבוד שבת בזה . אם ישבתו מוטב ואם לאו אנו פטורין וכו׳ , ואם הן שפחות נוצריות מותר לקיימן . ה ר כ ב י .

3) עיין בספרו של גרֶאטץ „דיע געטהישע געזעטצגעבונג אין בעטרעף ד ע ר י ו ד ע ן" ברעסלוי 1850 .

*) והוא בחמת בתלמוד יבמות מ"ח׳, עיי"ש . ספ"ר .

נבדלו לרעה בדבר הזה , ועל כן חתרו עשירי היהודים בכל עז להשיב הגזרה הזאת אחור , ויציעו לפני המלך גם מתן הון רב לגנזי מלכותו אם יתעשת לבטל הגזרה , אך רִיקרֵיד מֵאֵן קחת כֹּפר מידיהם וישבחהו האפיפיור גריגור ויהלל את אמונתו להכנסיה ובמכתב מגיד תהלת המלך הזה , ידמה אותו האפיפיור אל המלך דוד , „אשר לא אבה לשתות המים , אשר שאבו לו גבוריו בחרף נפשם ויסך אותם לפני ה׳" (בשנת 599 = ד״א שנ״ט) · אז קִיֵם ריקריד את הגדר שגדרה כנסת הכהנים בנרבונה , לאסור על היהודים , להשמיע זמירות תהלים בעת הלוית המת — כנראה קבלו היהודים אז את המנהג הזה מן הנוצרים בחפצם לחַקות את מעשיהם 1) .

אולם אם גם שקד ריקריד להקים את כל חקיו המבדילים את היהודים לרעה , הנה לא נבצרה גם מהם , להפקיע עצמם מהגזרות האלה ולעבור עליהם מבלי שֶׁיֵעָנשו כעוברי חק , ותורת החקים להוויסטגתים היתה בעזרתם . על פי המשטר המדיני בממלכת אספמיה הוויסטגתית לא היה המלך גדל־כח בארץ ממשלתו ורצונו לא היה לקו־המדה אל פְּעֻלות הסגנים ובני החורים . השרים האלה , אשר להם היה המשפט לבחור את המלך , משלו איש איש באדמת אֲחֻזותיו ממשלה בלי מְצָרים והחורים והסגנים האלה היו ככל בני עם־הארץ רחוקים מקנאת הדת , והם נָתנו ליהודים הרשות לקנות עבדים ככל חפצם וכעבור עשרים שנה נשתקע הדבר והגזרה נתבטלה מאליה . — המלכים אשר מלכו אחרי ריקריד : ליאובָה (Liuva) , וויקטוריך (Vietorich) וגונדימר (Gundemar) לא שמו לבם אל החקים נגד היהודים וגם נטו אליהם חסד . ויהי בימים ההם ויקם מלך חדש על הוויסטגתים באספמיה , מלך , אשר ביתר ארחות חייו לא היה רחוק מצדקה וגם לא היה נבער מדעת , אך היה קתולי אדוק וקנאי ויכבד את ידו על היהודים . שם המלך הזה הוא סיסֵבוט (Sisebut) בן דורו של הקיסר הירקליוס המצר לישראל בביצנץ . אמנם אם על הירקליוס עוד יש ללמד זכות , כי יִסַר את היהודים על דבר אחיהם בארץ ישראל אשר מרדו בו ויצאו בחרב לקראת צבאותיו וגם הכהנים הנזירים אצלו מרוחם עליו , לא כן סיסיבוט הוא עשה מעשהו על פי דעת עצמו בלי כל מעורר וכמעט גם נגד רצון הכהֻנה הקתולית . מראשית ימי מלכותו (612 = ד״א שע״ב) שת לבו — ל„שאלת היהודים" , כי כמכשול עון נראה לו הדבר , אשר למרות גזרות „ריקריד היו עוד היהודים מחזיקים בעבדיהם הנוצרים ורבים מהעבדים התיהדו וגם למדו לאהוב את היהדות ותדבק נפשם בה . אז חִדֵש גזרת ריקריד וישת עליה נוספות בפקֻדה נמרצה אל כל השופטים , הכהנים וכל בני עם הארץ לבלי תת להיהודים קְנות נוצרים לעבדים , והקנויים מכבר יצאו לחרות , וזמן נתן סיסֵיבוט להיהודים 2) , אשר אם עד היום הראשון לחדש יולי לא

---

1) D' Aguirre ibid 406. N 49. Concilium Norbanense canon 9.

2) יוצא ממה שנאמר בחקי סיסיבוט (Sisebut) , בספר משפטי הוויסטגתים (Lex Visigothum) XI , 2 , 13 , לאמר (בהעתקה מרומית) „כח תקנת המלך ריקריד היה יפה ודיה לבלי תת את העבדים הנוצרים להשתעבד להיהודים לולי . . . מצאה ידם לגנוב את לב (המלכים) . . . ובסוף הסעיף הזה יאמר : „כי היהודים בשם „קנין רכוש" (proprietatis) , ידעו

ישחררו או ימכרו את עבדיהם אז יְחֻרַם כל רכושם לגנזי המלכות, רק להיהודים הממירים את דתם המשפט להחזיק בעבדיהם וגם יש להמומרים האלה משפט הירושה בעבדי קרוביהם אשר נשארו יהודים. והִשבע השביע סיסיבוט את כל המלכים אשר ימלכו אחריו להקים את כתב־הדת הזה לבלי סור מהחֻקים האלה כל הימים, ואשר לא יקים דברי החקים האלה „והיה שמו לקללה ולחרפה בעולם הזה, ונשמתו תרד לגיהנם ועד נצח תתיסר בשאול ומוקדי עולם אחרי מותו" 1). אבל למרות רוחו העזה וקללתו אשר קלל לא נתקימו החקים כנגד היהודים, כי היו סגני הממלכה וחוריה למגן בעדם 2), וגם מהבישופים והכהנים ההדיוטים נמצאו אלה אשר הפכו בזכות היהודים ויעמדו לימינם. אז התעבר סיסיבוט ויעט כמעיל קנאה ויוציא חק חדש קשה מהראשון, חק אכזרי מאד, כי כל היהודים יושבי ממלכת הוויסטגתים אין נקי ימירו דתם בדת קתולית ליום אשר יעד לכל יושבי הממלכה, ואשר ימאן יגרש מארץ מולדתו. היהודים התאמצו עוד להעביר הרעה מעליהם, אך כל עמלם לא הועיל ודבר יצא מפי המלך לא שב ריקם. בעלי מרך־לב וקלי־דעת, אשר חסו על הונם ורכושם, וגם אלה אשר לא נשא לבם אותם לעזוב את הארץ האהובה להם כארץ מולדת חביבה ונעימה, התכחשו לעמם ואלהיהם וימירו דתם, ואמיצי הרוח אשר הוקירו מורשת אבות מכל חמודות החיים, עזבו בתיהם ונחלתם ובמר נפשם נעו אל ארצות גליה ופרנקיה מצפון או לאפריקה מנגב (612—613 = ד"א שע"א—שע"ב). ובעיני הכהנים היה מעשה סיסיבוט רע, כי אמרו אשר אין חפץ להתורה הנוצרית להכנים אנשים בבריתה על ידי אונס וכפיה ויהי דברם אליו: קנאתך גדולה להאמונה אך פעלך הוא נגד היושר הצדק והמישרים 3). בהרדיפה הזאת עשה סיסיבוט את ראשית הקץ לממשלת הקתולים הוויסטגתים בלשון־ארץ הררי פירינאה.

אכזריות סיסיבוט וגזרותיו הקשות לא ארכו יותר מימי מלכותו ובמותו בטלו גם המה. המלך סווינטילה אשר מָלַך תחתיו היה מושל צדיק ורב חסד וכל איש צר ומצוק קרא לו „אבי ארץ מולדת". הוא בִטֵל את כל הגזרות וישימון לאַל. אז שבו המגרשים — אל ארצם ואחֻזתם — והאנוסים — אל תורת אבותיהם (621—631 = ד"א שפ"א—שצ"א) 4), כי באמת לא הפרו האנוסים את בריתם עם היהדות ולא חדלו מְקַיֵם גם את המצות המעשיות, כי בימים ההם היו גם קנאי הקנאים משתפקים בהטבילה והכניסה לברית לבדן ועוד לא עלה על לבן לכונן כסא למשפט האינקוויזיציה, אשר נצפנה לבני בניהם

ברמיה להפיק תועלת מאלה (המלכים) שהיו לפנינו", ועיין גרֶאטץ — דיסרטציון. „דיע וועס־גאטהישע געזעטצגעבונג א. ז. וו. דף 32.

1) Lex Visigothorum XII. p. 13. 14.

2) Concil toletanum XII. p. 13. 14.

3) Jsidor hispalensis chronicon N. 120, historia Gothorum N. 60. Dissertation Graetz S. 3. ולפלא על העלפריך בספרו: „געשיכטע דעס וועטגאטהישען רייכעס". בערלין 1858, כי רדיפת סיסיבוט וגזרת השמד שלו, יתאר רק לפרעות נגד יהודים ברחובות קריה. בעוד שהבישוף איזידור בן הדור ההוא מתאר המעשים ככל האמור בפנים. — שלש מאות שנה אחרי כן מזכיר הבישוף הצרפתי אמולו את גזרת השמד שגזר סיסיבוט ומהללו, כמקנא לדת הקתולית.

4) עיין דיסרטיציון של גרֶאטץ „דיע וועסטגאטהישע געזעטצגעבונג א. ז. וו. דף 9.

של הספרדים אחרי אלף שנה. גם הרומאים היושבים אז בספרד היו בלבם נוטים לתורת האֱלים ומלבד יום הראשון היו מוסיפים לחג גם את יום החמישי לכבוד יופיטר אלהיהם מלפנים, והוויסטגתים היו גם כן מחזיקים בכמה מנהגים שרידי אמונת האלילים מלפנים, ובכן היה גם ביד היהודים האנוסים לשמור תורת היהדות גם בגלוי. בימים ההם קשרו שרי העם והכהנים על המלך סווינטילה הישר באדם ויורידוהו מכסא מלכותו, וישימו כתר המלוכה על ראש איש, אשר ידעו בו, כי יהיה לכלי חפץ בידם ועבד מקשיב לכל דבריהם, הוא המלך סיזֵינַנְד (Sisenand). אז היתה עוד הפעם הכהֻנה על העליונה ובהִכָּנס הכהנים לכנסת גדולה בטולידה (בשנת 633 — ד"א שצ"ג) היתה ראשית דבריהם על היהודים לדעת מה יֵעָשֶׂה בם. היושב בראש הכנסיה היה הכהן הארכי־בישוף איזידור משיביליה, והוא מזרע היהודים איש רב־דעת גם בעל צדק ומשפט, אך בן דורו ונלכד ברשת הדעות הנפסדות השולטות בימים ההם. בכנסיה הזאת נתקבל לחק, כי אין לכוף את היהודים להמיר דתם ואין חפץ להכנסיה בקבלת תורתה באונס, אך גם הקימו ויאַשרו חקי ריקריד הקשים. וביחוד החליטה כנסת הכהנים להכביד ידה על היהודים שנתנצרו באונס ושבים עתה אל דתם הראשונה. כי כן היה דברי הכהנים בעת הזאת לאמר: אף כי לא נסכים להביא בברית האמונה באונס וכפיה, אך כל איש אשר נכנס לברית התורה הקתולית וימלא אחרי פֻּעלת האמונה בפיו ובידיו קים את סודותיה, לא יצא ממנה עוד לבלתי חלל את האמונה והַתֵּל בה. אז הכבידה ממשלת סיזיננד את ידה על האנוסים ותקם עליהם שומרים להשגיח, כי לא יוסיפו לשמור מנהגי דת ישראל ולא יתרועעו עם היהודים, את ילדיהם הזכרים והנקבות לקחו מהם בחזקה ויביאו אל מקלטי הנזירים והנזירות לגדלם ולחנכם שם ברוח אמונה, אלה מהאנוסים אשר נתפשו בעונם: כי שמרו את השבת מחללו, כי חגגו חגי היהודים ונשאו להם נשים בחפה וקדושין כדת משה וישראל, מלו בשר ערלתם או ערלת בניהם הנולדים להם ויִנָּזרו ממאכלות אסורות, כל עושה אחת מאלה היתה אחת דתם לשלול מהם את חירותם ויִמָּכרו ממכרת עבד לנוצרים שומרי־אמונים. כל האנוסים ובניהם אחריהם נבדלו לרעה מקהל הקתולים המאמינים ועל פי תורת הכנסיה (קאנאנישע געזעטצגעבונג) הם פסולים לעדות ולשבועה, כי „המתכחשים לאלהיהם ובוגדים בו המה אנשים לא־אמון בם גם בדברים שבין אדם לאדם". — הנה כן נמתחה מדת דין קשה מאד על האנוסים יותר מעל היהודים שנשארו אמונים לדתם, ואם נשוה את הנהגת הממשלה עם הראשונים להנהגתה עם האחרונים, אז נראה, כי התנהגה עם האחרונים במדת הרחמים.

אך הכהנים לא נחו ותצר עינם גם בשלום היהודים האמונים לתורתם ויחבלו תחבולות להסב לבם מאחרי דת אבותיהם. הבישוף איזידור משיביליה 2) כתב שני ספרים, בם יתאמץ לאמת עקרי דתו בהוכחות מכתבי הקדש בטעם הספרות הוִכוחית ודרכה בבאור כתבי הקדש, ויכתבו גם היהודים ספרים להשיב על דבר, כנראה היו הספרים כתובים בלשון רומית 3). על טענת איזידור,

1) המקורים בהדיסרטציון לגראֶטץ דף 9 ודף 34.
2) איזידור השיבילי נגד היהודים Contra Judaeos שני ספרים.
3) עיין דיסרטציון גראֶטץ דף 35.

כי הכתוב „לא יסור שבט מיהודה", מוכיח כי ברכת יעקב נטלה מישראל ונתנה לעמי הנוצרים, כי אבדה הממלכה מיהודה ואין ביניהם לא תומך שבט ולא מחוקק, השיבו היהודים, כי עוד לא אבד ניר מיהודה ומלכות מבית דוד ובקצות ארץ הקדם (in extremis Orientis) ישנה עוד ממלכת ישראל גדולה ותקיפה ומלך מבית דוד יושב שם לכסא. כנראה כוונו על ממלכת ישראל בערב הדרומית ושמועה שמעו וטעו, כי המלך אשר ישב שם לכסא לא היה מבית דוד ואף לא מזרע ישראל, כי אם מהמלכים בערב שהתגירו ועמהם התיהדו רבים מבני עם-הארץ.

נראה הדבר, כי גם הגדרים והאיסורים והגזרות שגזרו בכנסת הגדולה בטולידה וגזרת סיזיננד נגד האנוסים המתיהדים לא יצאו לפעלם בכל חֹמר מדת דין קשה. חורי הארץ אצילי הוויסטגותים באספמיה היו למבטח עֹז להיהודים והאנוסים בעת צר להם ותקצר יד ממשלת המלך לעשות להם רעה, וכה היה הדבר נוהג עד שקם מלך קשה, אכזר אביר לב כסיזיבוט בשעתו ועוד הרחיק ללכת בקנאת אמונתו מכל המלכים שהיו לפניו. שם המלך הקשה הזה — חינטילה. — כמעט עלה לשבת על כסא מלכותו ויקדיש קרואיו — הכהנים הגדולים עם הקטנים — לכנסת גדולה בטולידה, שם חִדש ויאשר, כל סעיפי החקים נגד היהודים וישת עליהם נוספה אחת שקולה כנגד כלם לאמר: בכל מרחבי ממלכת הוויסטגותים לא יֵרָאה ולא יִמָּצֵא שלא הכניסו אותו תחת כנפי התורה הקתולית. הכהנים היושבים בסוד הכנסיה הזאת קימו וקבלו את החק החדש הזה וישמחו שמחה גדולה ויאמרו: „בקנאת המלך ובאמונתו לתורת אלהיו יכניעו היהודים את ערפם הקשה ולבם הערל", ויצרו הכהנים חֻקת-עולם לאמר: כל מלך חדש, בעלותו לשבת על כסא מלכותו, ישבע שבועה חמורה כי לא יתן לחלל כבוד האמונה בידי היהודים המומרים, כי ישקוד למלא אחרי החקים הקבועים נגדם, והקם יקים את כל חקי הכנסיה וכל חֹמר העונשים על עוברי חק אלה (בשנת 638 = ד"א שצ"ח). אז נאנסו היהודים לצאת שנית בגולה והמומרים האנוסים, החשודים על נטיה להיהדות נדרשו לכתוב ידם על כתב-אֱמָנָה לגלוי-דעת (placitum), כי מני אז והלאה יהיו לבם ונפשם אמונה להתורה הקתולית, ויהיו נזהרים למלא אחרי כל פקודיה 1). אך גם בחתמם על כתב-האמנה לא נהפך לבם לשנוא את העם אשר ממנו יצאו והתורה ודעותיה אשר באו אל קרבם מטל ילדותם, ולא חדלו מקוות לימים טובים מאלה, כאשר יוכלו להסיר המסוה מעל פניהם ולשוב להיהדות בגלוי. מקרה קרוב מאד בממלכת הוויסטגותים, אשר לא היו מעמידים בה מלך בן מלך, ובהִמר ארץ את מלכה והחורים והסגנים בחרו מלך חדש, נתבטלו חקי המלך הראשון וגזרותיו מאליהם. ובאמת לא ארכו אז ימי הרעה יותר מארבע שנים רק בימי מלוכת המלך חינטילה בספרד הוויסטגותית (638—642).

1) יוצא מדברים הנאמרים למבוא גלוי-הדעת ליהודים אשר בספרו רצסווינטה placitum
Jüdaeorum lex Visigothorum C. XII. T. 9. p. 16.

פרק שלישי

בני ישראל על אדמת ישמעאל.

היהודים על לשון ארץ ערב, ראשית באם, שבטי היהודים ביתרב ומסבותיה ובכל חבל ארץ כיבר (Chaibar); מצודותיהם וטירותיהם. היהודים בארץ תימן (ימן); כחם ותעצומות פעלתם על שבטי ערב; אחדים משבטי ערב קבלו תורת ישראל; ממלכת בני חמיר; אבי כרב, המלך היהודי הראשון בממלכת חמיר ואחריתו; מלחמות שבטי היהודים ביתרב עם שבטי הערבים; המשורר העברי שמואל בן עדיה ובנו שריה; שר צבא היהודים קאב ומלחמת יהודי יתרב.

(ד״א ר״ס – ד״א תכ״ב = 500—662).

עיף ויגע, ברוח נשברה ונפש עגומה ישוב בעל בינה לעתים בישראל מדרכו לתור ולבקש את אחיו בארצות המערב והמזרח, מארץ הצבי עד גליה ואספמיה, בכל מקום אשר דבר תורת „רומא החדשה מגעת"; אך אם תְּקַוֶּה נפש קורא הדורות לבני ישראל לראות בכל אשר יפנה „ענות־עמו, לשמוע קול שאון חברי כהנים קנאים והמון הגאיונים האבירים אנשי השחץ, אשר כלם נוסדו יחד לדכא תחת רגלם עם עני ואביון ולשומו כעפר לדוש, הנה למשיב נפש יהיה לו אז לשום עין על דברי ימי אחיו על לשון הארץ אשר שלשה יַמים יקיפוה — על חצי האי ערב; בארץ הפלאות הזאת אשר בקרן דרומית מערבית אסיה, נראה בדורות ההם (בשתי מאות השנים אחר חתימת התלמוד) את היהודי הולך קוממיות, בלי פחד ובלי מגור מסביב מחמת הכהנה הקנאית ומלכות רומא העריצית. בארץ ערב לא נבדלו היהודים לרעה מִכל יתר האזרחים בני עם הארץ מעולם, מעֹצר וממשפט לא לֻקחו והדרך לעלות במעלות האזרחים, לנחול כבוד ועשר, תהלה ותפארת אזרח בעֵצה וגבורה, היתה כבושה גם לפניהם. פה, בתוך עַם בן חורין, שואף אור ודרור, עם כביר כח, עם בינות ומלא כח עלוּמים, מצא היהודי כר נרחב לפעלתו והתפתחות כחותיו גם הוא, ויוכיח לדעת את אחיו הערבי, כי גם לכח אמיץ־הלב הִנֵּהו וככל בני חורין ידע גם הוא להשען על חרב גאותו, וזרועה מושלה להתחרות בהערבי גם בעֹז וגבורה על שדה הקרב. בני יהודה בערב למדו ידיהם לקרב, ופעמים לא מעטות גם התנשאו לעלות על הערבים ולהעבירם בתפארת גבורים, באֹמץ־רוח וגבורת ימינם לדבר את אויב בשער. לב יהודי ערב לא הלך לכֹף ראשם ולקבל עליהם עֹל עבדות וללמד את בני העמים אשר בקרבם ישבו אלופים לראשם; ונהפוך, בכח תבונתם ידעו הם לתת מרוחם על בני ערב, היו לראשי המטות להם, יצאו לפניהם, נלחמו מלחמותיהם ויכרתו עמהם ברית מגן ותגרה. כי בהיות ליהודים יתר שאת על

הערביים בכל דבר חכמת בינה ודעת העולם, היה להם גם יתר עז בהליכות החיים, בעצה ודעת המשרה ויהיו הם היוצאים והבאים לפני הערביים. ובכל היות בני ישראל בערב אנשי מלחמה, לא חדלו גם מהיות עובדים חרוצים בכל עבודות השלום וישובו של עולם; כחק ישראל מימים מקדם, היו גם ליהודי ערב הסיף והספר כרוכים זה בזה, והיד אשר הפכה צור חרבה נגד צר ואויב ידעה גם כן לאחוז בְּעֵט ומחרשת, לפרוט על פי נבל וכנור ולשיר שירי ציון; ובכן היו היהודים למורי הערביים ומדריכיהם בדרך תורת אל אחד. דברי ימי ישראל לפני הִגָּלות דת מחמד ובימי הִגָּלותה, המה פרק נאה בפרקי תולדות יהודה בתקופת ימי הגלות.

תחלת בא היהודים לארץ ערב, הארץ אשר רוח החירות מנשב בה תמיד ובהחליפות והצבא אשר לתכונתה ותאר פני אדמתה תרהיב לב יושביה ותריחם ברוח גבורה, לוטה בצעיף אפל ההגדה. — הגדה אחת תספר 1), כי גדוד אנשי מלחמה, אשר שלח יהושע בן נון להלחם בעמלק הגיע עד העיר יַתְּרִב היא אַלְמֶדִינָה ועד חבל ארץ חֶבֶר או כַּיְבַּר (Chaibar) (מהלך ארבעה־חמשה ימים מצפון ליתרב) ויראו את המקום כי טוב ותכונת הארץ כי נָעֵמָה ויֵאָחֲזוּ בארץ ההיא וישבו בה. הגדה אחרת תספר, כי בשוב אנשי צבא שאול המלך מהכות את העמלקי ותחס עינם על המלך אגג הצעיר לימים והוא יפה ונחמד ולא המיתוהו, על כן חרה אף אחיהם בארץ יהודה עליהם ולא נתנום לשוב איש איש אל משפחתו, וישובו למדבר ערב למעונות העמלקים כל חבל ארץ הֶיגַ'ס (קרי העדושאסס Hegas) אשר בערב הצפונית וישבו שם. גם כאשר ברח דוד מאבשלום בנו הסורר, ישב בהֶיגַ'ס שנים רבות עד מות בנו הסורר והמורה, אשר גרש אותו מהיכל מלכותו וידיחהו משאתו. וגם בשוב דוד לירושלים נשארו רבים מהיהודים יושבים בארץ ערב. יוכל היות, כי בהיות יהודה ממלכה אדירה ואניותיה יצאו מאילת ועציון גבר ויהיו היהודים יורדי הים באניות על ים־סוף וים אוקינוס ההודי סרו על דרכם ארצה תימן (יֶמֶן Jemen) חִמְיָר ומלכות שְׁבָא (Sabaea). וערי המסחר היותר נכבדות היו מַרִבָּה (Mariba), סנַה (היא אָזָל), המה ערי מסכנות למערבם של הסוחרים ובתי תחנות למסחר התמורה והחליפין עם תוצאות ארצות הודו הקרובה וכה קמה ונהיתה מושבת היהודים בערב 2) ח]. אלה הם דברי ההגדה. אך בני יהודה בערב מבני הדורות

ח] ידיעות רבות ממקורי ספרי הערביים וספוריהם על בא היהודים בימים מקדם לארצם נאספו על ידי החכם דוזי (Dozy) בספרו Die Jsraeliten zu Mekka, Leipzig 1861 מדף 53 ff. ואילך. אף כי הדעה היסודית של המחבר הזה, כי הישראלים בני שבט שמעון יסדו את המקדש במיקה אין לה על מה שתסמוך. (ועיין בהמזכיר VII. 103—106; ובספר העתי לחברת חקר ארצות הקדם כרך XIV e. 1865 דף 330 351, בספר הירחי לפראנקעל וגראֶטץ שנת י"ג דף 313--317 וספר העתי בן־חנניה VIII, 974—1000. הרכבי.

1) מקור ההגדות האלה הן: מחמוד אבולפרג, „כתאב אלגהני", אבולפילד בספר historia anteislamiti ואבן־כלדון, נאספו מאת החכם הצרפתי 2. Caussin de Perceval בספרו Essai sur l' histoire bes Arabes T. II. p. 642.

2) Tabari לפי הודעת הח' הצרפתי de Sacy בספרו העתי Memoires de l'Academie des inscriptions T. X. L. VIII. p. 670. ובספרי אבולפילד ואבן־כלדון המובאים על ידי הח' Perceval שם דף 644.

המאוחרים, מחליטים ואומרים, כי מסרת היא בידיהם מאבותיהם, כי היהודים הראשונים אשר באו לחצי האי ערב המה הפליטים שרידי חרב נבוכדנצר ונבוזראדן בימי חרבן הבית השני 1). והדברים שיש להם על מה שיסמוכו בהתולדה, ואין להטיל ספק באמתתם הוא: כי רדיפות רומא הביאו בני ישראל אל לשון ארץ ערב. הקנאים הנלהבים והנלבבים, גבורי ישראל אשר בקשו את המות על שדה קטל, ברגע חרבן המקדש ואבדן ממלכה מיהודה ולא מצאו, אלה הקנאים, אשר גם בארצות נדחיהם בין הגוים לא הרגיעו, ובמצרים וקירינאיקה ועל האי קפרס הוסיפו להתקומם נגד רומא (עיין חלק שני דף 143), אחרי תבוסתם הגדולה בהארצות ההן נפוצו לכל רוח ורבים מהם התלקטו ויבאו ארצה ערב. ארץ הדרור והחירות בלי מְצָרים, ושם לא עמד איש בפניהם לבצור רוח החפש המתנוססת בקרבם. מפליטי יהודה אלה יצאו שלשה שבטים יהודים — בני ערב: בני קְרַיְזָה, בני נַדִיר, ובני בַּהְדַל. שלשת השבטים האלה נחשבו לבני אהרן הכהן ויכֻּבדו על פני כל העם ויקראו להם כהנים (אלכהינאני) 1). — עוד שבט אחד משבטי היהודים שם משכנו בערב הצפונית והמה בני קַינֻקָה, ובארחות חייהם ומנהגיהם היו שונים ונבדלים מבני השבטים קריזה ונדיר 2), ואולי לא באו ביחד עם אחיהם ארצה ערב, כי נסחפו בזרם מאורעות אחרות מארץ הצבי וְהֻשְׁלכו לארץ ערב בזמן אחר. והעיר מקום המרכז לכל השבטים האלה ועוד לאחרים שלא נכבדו בשמותיהם ולא נודעו בפעלותיהם והם: בני אַקְרָא, בני גְהַאְרָה, בני צִיד, בני עוף בני אַלַסִים היתה העיר יַתְרִב, הבנויה בנאוה והיושבת ביפה נוף בין שדות תבואה, ארֶז ועצי תמר, וכלה משקה מנהרות ונחלים השוטפים בקרבה. ויהי כי הרגיזו הבידואים, המה פראי־אדם, אשר ידם בכל, את היהודים ויקומו ויבנו להם מצודות וטירות ומגדלי עז על ראשי ההרים הרמים להגן משם על חירותם נגד צר ואויב אשר יהין לבא בגבולם. לראשונה היו היהודים לבדם אדוני הארץ ההיא וימשלו בה ממשלה בלי מְצָרים, אך בהמשך הימים, נָטַל עליהם לחלק את המשרה והממשלה על הארץ בינם ובין הערבים (בערך שנת ד"א ק"ל = 300 לסה"נ); כאשר באו לשבת בחבל הארץ ההיא עוד שני שבטים מבני ערב והמה בני אַוס (Aus) ובני תַזְרַג (קרי חזראדוש הנקראים בשם הכללי קְיִלַה), ועמהם עמדו היהודים לעתים בברית השלום והאחוה, ולעתים צררו איש את רעהו וילחמו אלה מול אלה בכח וגבורה.

---

1) כתאב־אלגהני ואבן־כלדון אצל Perceval מדף 645 ואילך; איברהים חלבי המנבא מאת החכםווייל בספרו: Mohamed der Prophet דף 413 בהערה 144.

2) טעות היא בידי סמודי האומר שבני קוריזה היו קראים ועיין עוד בספרו של החכם ריטטער die Erdkunde XII דף 63. עכ"ל הרב המחבר. והנה החכם שי"ר במאמרו הגדול בבכה"ע לשנת תקפ"ד מצד 51 ואילך מביא דברי החכם ניבוהר, המספר, כי בהעיר אחלב Aleppo ובדמשק הכחישו היהודים מציאות היהודים בכיבר ויאמרו, כי אלה המכנים עצמם בשם יהודים אינם שומרים את הדת. והדעה הישרה היא דעת שי"ר, כי אם גם נניח שלא היו בידי יהודי ערב משנה ותלמוד ותושבע"פ המצויה בידינו לא נוכל לכנותם בשם קראים, כי לא כמוהם עזבו מקור מים חיים, כי אם באשר יהיו נבדלים ונפרדים ודבר אין להם עם אחיהם בני עמם לא ראו ולא שמעו את תקנות חז"ל. שפ"ר.

מצפון העיר יַתְ ר ִב נמצא חבל הארץ חבור או כַּ יְ בַּ ר (Chaibar) וכמעט כל הארץ ההיא היתה מיושבת מהיהודים, אשר חברו פה יחדו לכנסיה־מדינית כעין ממלכה קטנה, כפי המסורה יהודי חבור או כַּ יְ בַּ ר. המה מבני יונָדָב בן רֵכָב 1): הוא יונדב, אשר צוה את בניו אחריו, כי לא ישתו יין, ובתים לא יבנו להם וזרע לא יזרעו, וכרם לא יטעו, כי באהלים ישבו כל ימיהם (ירמיה ל"ה, ו'—ז) ויהיו הרכבים נעים ונדים עם עדריהם אחרי חרבן הבית הראשון ויבאו עד כַ י בַּ ר וַיֵּאָחֲזוּ בה, בראות את הארץ הזאת כי ברכה בה בשדות תבואתה ויערי עצי תמר אשר בקרבה. ויבנו בני רכב שם מצודות וטירות 2) ומבצרים חזקים להִסָּתֵר מפני אויב, כתבנית מצודות־ משגב האבידים בימי הבינים באירופה ושמות המצודות ההנה היו בַּ רַ ה, פַּ דַ ק, קַ דָ ה, נָ עִ ים. נַ טוּ ם, סַ ב, ס וּ לַ לִ י ם, אֻ בַ י י, בְּ טִ י ה, והמבצר היותר חזק היתה המצודה קַ מ וּ ס, אשר עמדה על שן־סלע הר גבוה ותלול. הטירות והמצודות האלה נבנו להִשָּׂגֵב מ ה ב י ד ו א י ם אנשי־שחץ השטים בארץ לבוז בז ולשלול שלל ותהיינה למקום מקלט ומנוס לכל הנגשים והנענים, הנרדפים והעשוקים במקומות ההם. גם בהעמק הנקרא „ע מ ק ה כ פ ר י ם" (wadil—kora), עמק ברכה, כלו ארץ מישור דשנה ופוריה כמהלך יום אחד מכַּיְבַּר ישבו רק יהודים 3). ולא נודע הדבר אם נחשב העמק הזה לגבול כַיְבַּר, או כי יושביו חברו ויהיו לכנסיה מדינית בפני עצמה. ובמֶכָּה מקום מקדש הלאֹם הערבי ישבו היהודים אך במתי מספר.

לעמת זה היה רב מספר היהודים אשר ישבו בארץ ערב הדרומית (ארץ תימן כפי בעלי אסופות ובכתוב עמים יֶמֶן Jemen), הארץ הנקראת בכתב־ הארצות בשם המְאֻשֶּׁרֶת ואשר עליה יאמרו הערביים,

עֲפְרוֹת תֵּימָן זָהָב גְּבּוֹרִים אֲנָשֶׁיהָ
וּבְלִי חֲבָלֵי יוֹלֵדָה תֵּלַדְנָה נָשֶׁיהָ 4)

אך שונה היה המעמד המדיני אשר ליהודי ערב הדרומית מאשר לאחיהם בארץ הצפון ב ה י ד ז ש א ם (היגַ'ס), כי לא התחברו שם לקבוץ אחד חברים, להִכָּנֵס לכנסיה מדינית ויהיו מפוזרים ומפרדים בין הערביים. ובכל זאת ברבות הימים היו גם ליהודי תימן או יהודי ארץ חִמְיַר תעצומה רבה וכח גדול על שבטי הערביים ומלכיהם, ובכחם ותעצומתם לא נתנו להתורה הנוצרית להציב לה יד ולתקוע יתד בארץ הזאת. קיסרי ב י צ נ ץ לטשו עיניהם זה מכבר על ארץ חמדה אשר בקרן מערבית דרומית לשון ארץ ע ר ב, היא ע ר ב ה מ אֻ ש ר ה, מקום מסכנות הסחורות המובלות מ ה ו ד ו לארצות אירופה, מצרים ואסיה המערבית כלה, קרן זוית אשר היתה למקום מקח וממכר וסחר הגוים יושבי שלשת חלקי

1) החכם שי"ר בבכורי העתים לשנת תקפ"ד מצד 51 והלאה.
2) אבולפילד בהוצאת אדלר דף 65 ועיין וייל בספרו Mohamed מדף 186 והלאה.
3) עיין בספרו של ריטטער Erdkunde XII, 62, 204.
4) הח' ילין בספרו „מקרא". שפ"ר.

תבל. אמנם כן, קיסרי ביצנץ לא יכלו לחשוב, כי תמצא ידם לפרוש מצודת ממשלתם על ערב הדרומית, אך מאד אִוְּתָה נפשם להכניס יושבי הארץ הזאת תחת כנפי התורה הנוצרית, לקרב לבם אל נוצרי אירופה לחפץ המסחר עם הודו הברוכה וחרשת המעשה. הקיסר השני לקיסרי רומא הנוצרים, קונסטנציוס בן קונסטנטינוס הגדול, שלח מלאכי־אמונה לחִמְיַר (Himjara) להפיץ שם התורה הנוצרית אך חפץ השליחים לא הצליח בידם כי היהודים הניאו את הערביים מהברית החדשה 1). בשנות מאות אחרי כן צלחה להשליחים הנוצרים לתת מרוחם על אחד מראשי המטות לבני ערב והנשיא הזה עם בני שבטו, אשר ישבו בעיר נַגְ֗רַאַן (קרי נדזשרַן) נכנסו לברית הדת הנוצרית 2). האי יוֹטָבָה (Jotoba) (והיום יִקָּרֵא לו "טִיְבְּאַן" (Tijban), הנמצא על ים־סוף במרחק חמש עשרה פרסאות מהעיר אי"לה (Aila) ושם נמצאה מימים מקדם ממלכה קטנה נוסדה מבני יהודה, האי הזה לא נחשב לערב רק במקצתו. והממלכה הקטנה הזאת עמדה גם בפני איתני ארץ ולא נכנעה גם לפני הפרסיים, היונים והרומאים, ותְּכָחֵד מן הארץ רק בימי יוסטיניאנוס קיסר ביצנץ 3).

בהיות היהודים כבני ערב שניהם ממולדת בני שם, נמצא צד השוה ביניהם בכמה וכמה פנות, בפנות החברה, התכונה האנושית והליכות העולם. קרבת שתי השפות העבריות והערבית בכמה מנהגים וארחות החיים שאינם נוגעים להדת, נדמו היהודים להערביים והתקרבות הדעות והלבבות מצאה מקום בין שני השבטים האלה. לא ארכו הימים והיהודים התערבו (לאמר קבלו מנהגי ערב ויהיו לערביים) ויהיו דומים להם בדרכיהם ומדותיהם, בהליכותיהם ומדבריהם ורק נבדלים ושונים מיתר בני עם־הארץ במנהגי הדת ויסודות האמונה. ההתחתנות בין משפחות העברים והערביים הועילה עוד יותר להטביע חותם אחד על שתי משפחות בני שם אלה, עד לבלי הַפְלֵה והַכֵּר ביניהם. יהודי ארץ תימן אחזו בדרך בני חִמְיַר ויסחרו אל ארצות הודו, פרס וביצנץ; ויהודי היגס (הידזשאס) נטו ביותר אל ארחות חיי הבידואים, ותשומת ידם היתה: עבודת האדמה, מרעה צאן ובקר, המסחר מעיר לעיר וממדינה למדינה כקרב הארץ פנימה על ידי עוברי ארחות (Karavanenhandel), המסחר בכלי נשק, ולעתים לא רחוקות גם פשטו ידיהם בגדוד וישוטו בארץ לשלול שלל הארחות העוברות עליהם, ויעשו גם הם מעשה בן ישמעאל פרא האדם אשר ידו בכל. אך בני השבט קינוֹקָה לא עסקו בעבודת האדמה רק מעט, כי היתה ארצם אדמת טרשים ולא הוציאה עצי תמרים — עץ המאכל לכל בני ערב — ויהיו חלפנים וצורפים בכסף ובזהב, ויהי להם גם שוק ביַתְרַב ויקראו לו הערבים שוק בני קינוֹקָה (Ssuk al cainucaa), ואליו יֵאספו כל סוחרי הארץ למקח וממכר 4). — וגם בדרכי הישוב והכנסיה המדינית דמו ישובי בני ישראל אל בני ישמעאל, ההנהגה המדינית היתה — הנהגת־בית־אב וישכנו

---

1) Philostogrius fragmenta C. III. N. 4.

2) עיין de Pereceval שם .I עמוד 34.

3) Procopius de bello persico I. 19. Ritter—Erdkunde XIV, 19.

4) אבן־כלדון אצל החכם Perceval שם .III 80.

משפחות משפחות לבד, תחת ממשלת ראש המטות הוא השׁ יְ ך או זקן השבט, ויהי השַׁ יְ ך המוציא והמביא את כל דברי הכנסיה הזאת למלחמה ולשלום, וישב גם על כסא דין לשפוט בין איש וגבר עמיתו ובין משפחה למשפחה, ובעתותי המלחמה היה השַׁ יְ ך לשר הצבא המצביא את כל הגברים שולפי חרב, הראוים לעמוד בקשרי מלחמה, ועל פיו נכרתו דברי ברית השלום עם בעלי הריב. — כהערביים כן היו העברים יושבי לשון־ארץ ע ר ב זהירים במצות הכנסת אורחים, דלתות אהליהם היו פתוחות לכל הֵלֶך ובלחמם קדמו נודדים, גם היו אנשי אמונים לכל בעלי בריתם ולכל באי בצל קורתם; ועם המדות הטובות האלה נחלו להם גם המדות המגונות אשר להערביים. כמוהם היו שואפי נקמות, וגואל הדם לא נח ולא שקט עדי הביא צור חרבו בלב רוצח שארו בן משפחתו, אורבים במסתרים לאיש עברתם ומתנפלים עליו לפתע פתאם. לעתים קרובות מאד היתה חרב היהודים איש באחיו, כי משפחה אחת היתה בעלת ברית משפחה ערבית, אשר עשתה מלחמה עם משפחה עברית אחרת, וחובת בני השבט היתה לעזור לבני השבט בעלי בריתם, ותרבינה ביניהם המלחמות על כל דבר נקלה, לפי נטות רוחנו והלך נפשנו, ונכבד להם בימים ההם על פי ארחות חיינו. בכל זאת, גם בהלחם שבטי היהודים איש באחיו, היה נכר כי חוט של תורת חסד משוך על בני העם הזה להבדיל בינם ובין ה ב י ד ו א י ם, אשר לא ידעו חנות את האויב הנופל בידם ויענוהו בענוים מרים ואכזרים — לא כן העברים, להם היה חק לפדות את אחיהם, אשר נפלו שבי גם בידי בעלי בריתם הערביים, לבל ימכרו ממכרת עבד לבני עם נכר, כי חק לישראל עם־הספר הוא „לפדות שבויי־עמו ואחיו המאמינים, להתפלל ולעשות צדקה ולהקים את דברו" 1). וכאשר דמו העברים להערביים באמץ וגבורה למלחמה, כן התנשאו להיות כמוהם וגם להעבירים בשיר וזמרה, בנעם המשל והמליצה — המליצה אשר היתה לרבת הענין וכאבן־חן למשוך אחריה גם. אבירים גבורי ע ר ב, מלכיה ונשיאיה. כי כאהבתם את חרב גאותם, כן אהבו בני ע ר ב את השירה ותהי שעשועיהם יום יום ותרנין לבותם בעת השלום ותשפוך עליהם רוח גבורה ביום קרב. המשורר והמליץ קנה את כל הלבבות ולפני שירת חמדתו נפתחו כל השערים. העם הערבי היה מכבד את משורריו ומתהלל ומתפאר בהם, כאשר התהלל בגבורת גבוריו, וכל גבור חיל היה גם משורר ומליץ, להודיע לבני האדם את גבורותיו ושַׁבֵּח את אוהביו וזעם את אויביו. וככן כאשר נחה רוח גבורה על בני ישראל נחה עליהם גם רוח השירה ויהיו מְלַמדי מלחמה ומליצים נשגבים וילמדו לדבר כן בשפת ע ר ב י ת היפה בחן אִמְריה וצלצל נעימות הֲבָרותיה, ומהדבור הפשוט יצאו לחרוז חרוזים בקצב יפה ובמשקל נחמד ונעים להרנין אזן השומע 2).

---

1) אלקוראן חזון הפרה פסוק ק"ע, אצל רעקקענדארף והמחבר מציין פסוק פ"ה. כי הוא מביא בכל המקומות את הקוראן על פי מרצציה האיטלקי ועל פי חלוקתו לפרשיות ופסוקים, ואנכי בחרתי ברעקקענדארף שהוא האחד המתורגם עברית ויהיה ביד הקורא היכלת לעיין בהמקור. שפ"ר.

2) עיין מגלות משוררי יהודי ע ר ב לפני מחמד מאת כ ת א ב א ל ע א נ י או א ל ג ה א נ י בידיעת החכם Perren בספר העתי Journal asiatigne Novemb. 1838. ועיין להלן בהמשך הדברים.

תורת הדת אשר הביאו עמם היהודים לערב היתה התורה המקֻבלת על פי מורי העם כפי שקבלוה מעת לעת מבתי התלמוד אשר בבבל וארץ הצבי, ובכן גם בהתערבם בערביים לא עזבו את תורת היהדות ומצותיה לא הפרו, ובכח התורה הזאת התרוממו על הערביים ויעלו עליהם מעלה מעלה, בעוד אשר אך מעטים מהערביים למדו כתוב וקרוא עד ימי המאה השביעית לספירת הנוצרים. היו היהודים נקראים אז „עם הספר" ואנשי הכתב. כתב היהודים — היה האשורי, האותיות המרובעות של ספרי הקדש. ומאשר כי הערביים המעטים בימים ההם אשר למדו קרא וכתב היו משתמשים באותיות עבריות, הנה נראה ברור, כי היהודים היו מורי הערביים בהכתב והמכתב 1) ט]. בכל ארץ ערב ידעו היהודים לקרא בכתבי הקדש ובעד הסגֻלה הזאת, אשר עליה התפלאו הערביים, קראו להיהודים: „בעלי הספר" (אַהְל אַלְכִּתַאב 2).

יהודי ערב נתנו כבוד לתורתם בתמונתה וצביונה, והמטבע אשר טבעו עליה מקבלי התורה התנאים והאמוראים, הקדישו את היהדות המסורה ויעריצוה. נזהרו בתכלית הזהירות ממאכלות אסורות, חגגו את המועדים בזמנם ויענו נפשם ביום צום כפור, אשר קראו לו אשורי 3). את יום השבת שמרו מחללו ויחמירו מאד בשמירתו, ובכל עז תשוקתם לקרב ומלחמה, והתגרות המצויות מאד, בין שבטי לשון־ארץ ערב (תגרות על דברים נקלים), שהיו נותנות יד למלחמות — שבט בשבט ומשפחה במשפחה, לא הוציאו היהודים חרבם מתערה כל יום השבת, אף בהלחמם נגד אויביהם 4). אף כי מצאו להם מנוחה נכונה בארץ החפש, הארץ אשר קבלה אותם באהבה ורחמים גדולים ולא נגרע דבר ממשפטיהם בתור אזרחים, נכספה נפשם לשוב אל ארץ אבותיהם, ובכל יום תמיד היו מחכים לבא המשיח בן דוד, אשר נדחי ישראל יכנס וגם אותם יקבץ

---

1) הח' ווייל בספרו „מאהאמעד" מחליט ללא צדק כתב האסיריני (Assirjanijab) אשר בו השתמש למכתביו היהודי סופרו ואיש סודו של מחמוד, ובספר החמי קורא את הכתבים האלה „כתאב אל יהוד, הוא כתב ולשון סורסי (עיין בהספר הנ"ל דף 140 ובהערה 209). ואין שחר להדברים האלה, כי מדוע השתמשו אז היהודים בכתב הסורסי? והנכון כי האסיריני או האשוריני, הנזכר בהאלקוראן, הוא הכתב האשורי הנזכר בתלמוד שכותבים בו סת"ם, בנגוד אל הכתב העברי השמרוני (כתב ליבונאה), וידיעת הכתב באה לערב רק כאיזה עשרות שנים לפני הגלות מחמד (ועיין de Sacy, memoires de l' Academie des inscrlpitions T. L. de Percoval historie des arabes I. 292. Journal asiatigne 1836 . p. 533—538. ועיין עוד בספר העתי.

ט] השערת המחבר, כי הערבים למדו את הכתב מן העברים אינה מתאמתת עם חקירת חוקרי קדמוניות, הכתובה על מצבת קבר בכתב ולשון ערבית משנת 568 לפני מנין הנוצרים, אשר גלו אותה חוקרי קדמוניות האשכנזי וועצשטיין בספרו: Ausgewählte Jnschriften aüs dem Hauran N. 100. והצרפתי וואדינגטון (Vagüe, syrie Central p. 117—118.), תוטח, כי הכתב הערבי הקדמוני (הנקרא כתב הקופי) יוצא מהכתב הארמי הקדום, אשר ממנו יצא גם הכתב העברי המרובע. ועיין ברור השאלה הזאת בפרטות בספרו של Vogue הנ"ל הנקרא Melanges d' Orientale p. 141. הרכבי.

2) כמובא כמה פעמים בהאלקוראן.

3) Alcazvini אצל Pocoke specimen ed Vhite 301 ועוד על פי מסורות עתיקות נאספו ע"י מחמד עפפענדי בספר Journal asiatigne לשנת 1836 מדף 117 ואילך.

4) עיין ווייל „מאהאמעד" דף 23, 164.

בתוך כל נפוצות יהודה ישוב לארץ הצבי ויקיים בה שנית סֻכת דוד הנופלת 1). בעת תפלתם היו מכַונים פניהם מול ירושלים ובית המקדש 2) ועם יהודי ארץ הצבי באו בדברים על ידי צירים או במכתבים; אחרי בטול הנשיאות בארץ ישראל, הכירו יהודי ערב, את דברי האבות לתורה חכמי טבריה ומארץ ישראל, וכפי הנראה גם מבתי הישיבות שבבבל, בא להם בכל עת דבר ה' זו הלכה, ותשובות לכל שאלותיהם בעניני הדת המעשית ובאורי מקראות בכתבי הקדש. ביַתּרִב עמדו על תלם בתי המדרש לבני ישראל, שם נמצאו חכמים מורי התורה החברים (אַל־אַחְבָּר) באחד מבתי הספר (מדרש) 3), ושם היו עוסקים בבאור הכתובים שבכתבי הקדש. אך למעלה גדולה לא הגיעה דעת התורה בערב, הם ידעו את המקרא ויתבוננו בינה מבעד אספקלריא שאינה מאירה, מאספקלריא של ההגדות והשיחות אשר שמעו מספרים על מסעיהם או מפי עוברי אורח אשר סרו אליהם. תולדת ישראל בכל הודה ותפארת עזה התלכדה אצלם עם המון הגדות ושיחות והם לא באו לידי בינה והבדלה, להבחין בין זהב טהור לכסף סיגים. בהיות על פי תכונתם בעלי דמיון עז, ורוח שיר ומליצה נוספה בם, הוסיפו על ספורי התורה ציצים ופרחים בתמונות חזיונות ודמיונות, אשר היו להם אחרי כן כעצם כתבי הקדש לטהר ומעשים אמתים. את ספור התורה הנחמד והנעים, מהֲמת לב יוסף הצדיק ועמדו בנסיון בהיות עלם נחמד, בכל עצם כחו, את הספּור הזה בחרו יהודי ערב לקשטו ולפארו, לכללו ברוב דמיונות ויהי כמעט לשיר חזיון (דראממא) נחמד ונעלה. יסוד הספור והשיחות בין יוסף וזליכה היפה אשת פוטיפר, הוא לבטח יליד החזון והדמיון אשר חזו יהודי ערב 4).

בהיות היהודים בערב בני חורין, מתענגים על משפטי אזרחים וחֹפש בלי מְצָרים, נשא לבם אותם גם להפיץ דעות תורתם בין הערביים ויורו משפטיה לבני עם־הארץ עובדי האלילים. היהודי הרוכב צְמָדים עם אחיו הערבי, השמיעהו, מעל דַבֶּשֶׁת גמלו או בשבתם להנפש בצל עץ תמר על יובל מים, עלילות אלהי ישראל ונפלאותיו מימי קדם קדמתה, וספורי כתבי הקדש, אשר רוח התמימות והפשיטות, חֵן הנער ונעם הטבע שפוכה עליהם להחיות לב הערבי, הפתוח לכל דברי חזון ומליצה, אשר חוט של חן וחסד משוך עליהם, ובהיות בן־ערב בטבעו גם מהיר בינה — מבין דבר מתוך דבר, קבל מהיהודים, ביחד עם הספורים גם מושגי היהדות ויסודות התורה. מעט מעט מצאו להם המושגים האלה מסלות בלב בני־ערב והתנחלו בקרבם שנים רבות לפני הִגָּלות דת מחמד 5).

1) יוצא מכמה מקומות בהאלקוראן. 2) יוצא מהאלקוראן החזון השני ומדברי געללדידין G' elalde ddin אצל Maracciu I. 61. 3) Baidaʌi על הקוראן החזון השני 90.

4) החזון הי"ב בספר אלקוראן ע"ד יוסף ועלילותיו במצרים מורה בפירוש, כי הספור הזה הוא ממקור ישראל.

5) גייגר בספרו („וואס האט מאהמעד אויס דעם יודענטהוים אויפגענאממען) מוכיח ללא־צדק, מהמלות העבריות שרובן מלות-המושגים. הנמצאות בהאלקוראן כמו: תורה (תורת), לוחות, גנת עדן, גיהנם, שבת, טעות (על עבודת אלילים), משיח, נביא, שכינה, חבר וכו'. כי מחמד היה הראשון שלקח דברים מהיהדות וישימם בתודתו. ונהפוך הוא מציאות המלות האלה בהאלקוראן בלי באור ותרגום מורה לדעת, כי היו מבטאי־המושגים האלה כבר שגורים בפי

היהודים מסרו להערביים את סוד העבור, לאמר, מנין השנים והחדשים על פי דרכי הַשְׁוָאַת חדשי הלבנה לשנים עשר חדשי החמה; והעדר חשבון העתים היה לבני ערב למכשול גדול על דרכי חייהם. כי חק היה להערביים מימים מקדם להקדיש ארבעה חדשים בשנה, חדש לכל תקופה מתקופות השנה. בימים הקדושים האלה נחה שקטה כל הארץ מריב משפחות ומלחמת שבט בשבט, כי אז לא העיז איש להריק חרבו גם על איש חרמו, גואלי הדם לא נקמו מהרוצח דמי קרובם הנרצח, בימי השלום האלה היתה העיר מֶקָה הומיה ומלאה תשואות באי מועד; כי מכל קצות ערב נהרו אל העיר הקדושה, שם היה אז יום השוק ואז גבר המסחר והמשא ומתן בין שבט לשבט, כל איש אשר עשה בזדון וחלל את הקדש להוציא החרב מתערה בימים המקודשים ההם ויהי האיש לחרם ונחשב לאויב אלהים ואנשים; עד העת ההיא היו הערביים מונים שנותיהם רק לחדשי הלבנה, ובכן במרוצת העת ההיא היו הערביים מונים שנותיהם רק לחדשי הלבנה, וברוב הימים נעתקו החדשים ממקומם ולא חלו בתקופות שנת החמה, ותהי מבוכתם גדולה, כי חָלו הימים הקדושים האלה להיות בתקופות השנה, אשר לא יתכן אז המשא ומתן והמסע ממקום למקום. עד שבאו חכמי היהודים ב יַתְּרַב (מְדִינָה), ויורו להם לקבוע חדש אחד בשנה, החדש השלש עשרה בשנת העבור, בכדי לְהַשְׁות חדשי הלבנה לחדשי החמה, שבע פעמים בתשע עשרה שנה — ומני אז נחלו להם גם הערביים את דרכי ההשואה, הוא המחזור הקטן (בערך שנת ד״א, ק״פ = 420 לסה״נ). ולחדש הזה קראו הערביים „נ ש י א". וברור הדבר שהשם הזה בא להם מִפני שקבלו חשבון העבור מהיהודים, שהיו מעברין השנים על פי דעת ה נ ש י א שבארץ ישראל 1).

היהודים השכילו להורות דעת את הערביים ולהוכיח להם, כי המה גוי מעולם ומוצאו מימי קדם קדמתה, והמה בני אברהם העברי — או בני בניו של שם בן נח, תחת אשר סופריהם העתיקים לא ידעו מכל זה דבר. וסבות נכבדות עוררו את היהודים, להביא בלב הערביים הדעה, כי אב אחד לשני השבטים, כי קרובים הם בקרבת המשפחה ושניהם המה מגזע ישישים מבני שם. העיר היושבת על טבור ארץ ערב היתה מַקָּה (Mekka או אל־רחם) הקדושה.

העם הערבי זה מכבר, וקהל השומעים דברי מחמד הבינו פירוש המלות האלה גם בלי באור. (עיין בספר הנ״ל מדף 44 ואילך) י].

י] תשובת הרב המחבר על דברי גייגר, אינה מספקת, כי באמת לא יחליט גייגר כלל, כי מ ח מ ד היה ה ר א ש ו ן אשר לקח את המושגים האלה מתיהדות ולפניו לא ידעו אותם הערביים, כי אם יאמר, אשר מ ח מ ד טבע מטבעת האמונה והקדיש בקדושת דתו את עקרי אמונתו שלקח מתורת ישראל, תורות העברים שכבר היו להם מהלכים בין בני ערב לפני הגלותו; ובכן קים הוא את הדברים שהיה בידו לבטלם, כאשר בטל מנהגים אחרים שבאו להערביאים מהיהודים, כשביתת יום השבת וקדושת יום הכפורים (אשורי), שהיו נהוגות בין הערביאים שנים רבות לפנים. ה ר כ ב י

1) הידיעה הנכבדה הזאת מוסרים לנו סופרי ערב מקדמוני הקדמונים: אבו-משר (Abu-Maschar) וגם מאססודי עד אבול־פידה ועיין בהספרים Memoires de l' academie des inscription LXV III 'd 616. Journal asiatique 4. serie וגם במאמר מחמד איפינדי: sur le calendrier arabe l' islamisme Journal a iatique serie 5, II. p. 173. ff.

M.T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

ובה נמצא ההיכל המְרֻבָּע, מקדש עתיק יומין, ובהמקדש המקום הקדוש היא הַכַּאבָּה (מרֻבָּע) או יותר נכון, אבן שחורה אחת גדולה בתוך המקדש, הנמצא על גבול שני שבטים צוררים איש את אחיו מאז ומקדם, הגבול בין משכנות הערבים, אשר מוצאם מגזע טהור, והערבים בני תערובות או ילדי חוץ (מוסתערב), והעיר הקדושה הזאת היתה אז מקום מנוס ומפלט לבני שני השבטים. בחומותיה היו בטוחים מפחד רעה והחרב שבתה שם כל הימים בנדנה, וחמשה יומי דשוקא או ירידים היו אז להערביים, והכי נכבדו המה: יריד עכַּאז הוא הגדול מימי השוק בּמֶקָּה והשניים: מֵין-גַנָּה ומ י נ א י (Minai) אצל מֶקָּה, ובחונעין (Honain) בין מֶקָּה ובין תַעִיף והיריד החמישי הוא דהוּל-מִיגַם (קרי: דהול-מידזאם) על חוף הים. וכל הירידים האלה לא יכלו היות רק בימי חדשי השלום והמנוחה, כאשר שבתה המלחמה בין משפחה למשפחה ובין שבט לשבט. ורק הערביים היו נהנים וזוכים בחָסות הימים הקדושים ההם, והיה כל איש שואף מנוחה ובטחון וחפץ ללכת אחרי מסחרו ותשומת ידו, היה עליו לערות מקור מחצבתו, להוכיח כי גם הוא מגזע הערביים וקרוב להם בקרבת משפחה ולזרים לא היה חלק ונחלה בהזכות הזאת, ולא הגינו עליהם מפחד חרב ומלחמה בימים הקדושים... בשנה; יבכן אם רצו היהודים לסחור בעיר מֶקָּ ה בהשקט ובטחה, ולהיות בטוחים מפחד רעה בירחים אחדים בשנה, היה עליהם להוכיח, כי אחים מבני אב אחד המה להערביים. לאשר היהודים זכרו את תולדות בני ע ר ב ככתוב על ספר התורה (בראשית י׳, כ״ה) בסדר היחש לבני שם. שם נאמר: וּלְעֵבֶר יֻלַּד שְׁנֵי בָנִים... שֵׁם הָאֶחָד פֶּלֶג... וְשֵׁם הַשֵּׁנִי יָקְטָן. הנה כן ע ב ר א ב י פ ל ג אבי אביו של אברהם אביהם של ישראל הוא גם אבי יקטן — זה האיש יקטן הנודע בהגדות הערביים לאבי כל בני ע ר ב. אך לא לבד לְעֵב ר מתיחשים ב נ י - ע ר ב, כי קרובים הם להעברים בקרבה כפולה, על ידי ישמעאל בן אברהם. לשני אבות העם הערבי התיחשו בני שני השבטים הגדולים: יושבי ערב הדרומית, כל בני תימן (יֵמֶן) התילדו למשפחותיהם אל י ק ט ן ב ן ע ב ר, והערביים הצפוניים (המוסתערבים יושבי הֶגַ׳ס - העדזשאס) התיחשו ל י ש מ ע א ל ב ן א ב ר ה ם. בדברי התורה אלה הוכיחו העברים להערביים, כי קרובים אחים מגזע אחד המה. שמעו בני ע ר ב הדבר הזה וישמחו וילבשו גאון ויכַּבּדו בעיניהם, כי בני עם מעולם המה, עם עתיק יומין, וידעו היהודים לחזק האמונה הזאת בלב בני ע ר ב ויאמרו להם: „ההיכל הקדוש שלכם, היכל הקַאַבה, הלא ישמעאל, בנו של אברהם אביכם ואבינו, בנה אותו ויכוננהו, על שכמו נשא כל אבני הבנין הקדוש לכם, והאבן השחורה בההיכל הזה (אשר בימים קדמונים היה פסל-אליל מאלילי הערביים, אשר אתם רואים, ועוד פעמי איש ועקבותיו נכרים עליה, עקבות רגלי אברהם אבינו ואביכם הן, בבאו לבקר את בנו הבכור אשר ישב במדבר ע ר ב 1). תמונת פני איש על קיר הקַאַבה, אשר הדרת קדש והוד השיבה חופפים עליה, תאר פני האב האחד לכלנו הוא, פני אברהם אב המון גויי הערביים והעברים.

1) ואולי יש איזה יחס להגדה הזאת עם ההגדה היפה והנפלאה של הערביים ע״ד בקורו של אברהם בבית ישמעאל בנו, ודבריו עם אשתו הראשונה, שהיתה עינה צרה באורחים האשה עדישה (חאדידזשה), ואשת ישמעאל השניה פטימה האשה הכשרה והטובה, ככל הנמצא בפרקי דר״א פרק ל׳ עיי״ש ועיין גם בפירוש הרד״ל שם. שפ״ר.

באר המים למזרח מַקָּה „הנקראת באר־זַמְזַם (Zamzam), הוא באר מים חיים „אשר ראתה אמכם הגר" בתעותה עם בנה ישמעאל במדבר פארן גם מנהגכם „להקיף את הקאאבע בשבע הקפות ולרוץ סביבה, זֵכֶר הוא לנדודי אמכם הגר ואביכם ישמעאל במדבר הזה". דברים האלה נכנסו ללב הערביים, אוהבי היחש, המתקנים ספרי יוחסין גם לסוסיהם, ויהיו להם ההגדות והמסורות, אשר מסרו להם היהודים לכבוד ולתפארת. אם כי באמת לא ידעו הם בעצמם את זכרונותיהם ותולדותם, רק מימי שש מאות שנה לפני מ ח מ ד, ולאבי הלאם חשבו את יָ ר ו ֹ ב (Jarob)) ושני בניו: חִ מְ יַ ר וְ קַ חְ טַ ן, ואת אַ נְ בַ ן; אבל הקבלות והזכרונות האלה לא הפריעו אותם מהאמין אמונה שלמה גם בהמסרות שמסרו להם היהודים, כי מוצאן מימי קדם, מיקטן וישמעאל, ויתחכמו לפשר בין שתי הדעות לאמר: יָרוֹב הוא בן יקטן, וְאַנְדן הוא בן לישמעאל; וכאין ואפס נחשבו להם אלפי השנים ומאות הדורות המבדילים בין אבות ע ר ב בכתבי הקדש ובין אבות שבטיהם הנודעים להם על פי זכרונותיהם. ומני אז והלאה נקראו הערביים הדרומיים, בני ארץ תימן, ב נ י י ק ט ן, והערביים הצפוניים המה ב נ י י ש מ ע א ל עד היום הזה. בנפש חפצה הכירו בני ע ר ב את היהודים בני אב אחד, בני שם כמוהם, להיות גם להם כל חקי צדק ומשפט שבטי ע ר ב, לא מנעו מהם כל משפטי האזרחים, אֱמון בני ברית והכנסת אורחים, כמשפט בני ערב מאז ומעולם יא].

המשא והמתן בין שני העמים המתיחשים לגזע אחד קֵרב את הלבבות. ספורי התורה המלאים חן התמימות ונעם החזון פעלו פעולה עצומה על לב בני ע ר ב האמונים על שדי הטבע ורכים ונוחים להתפעל מחזיוני השיר והמליצה; המה, אשר עד היום התפרנס רוחם מהגדותיהם ותורת אלהיהם, שמועות והגדות צנומות ודלות, סרות־טעם ונעדרות משל ומליצה, ראו אור חדש בספורי כתבי־הקדש,

---

1) ע"ד תכונת ההגדה אשר להתיחשות הערבים אל ישמעאל בן אברהם, אשר יודעי בינה לעתים גדולים ונכבדים לא ידעו שחרה ומקום מוצאה ועל דבר הקאאבה כתב ספר אחד בטוב טעם ודעת החכם ד"ר Ley de templi meccani origine Berlin 1849., וקרבת המשפחה בין היהודים והערביאים על יד ישמעאל בן אברהם כבר היתה נודעת כדבר ברור עוד לפני מהמד.

יא] הדבר אשר יחליט המחבר, כי יהודי ערב בכוונה בדו מלבם שלשלת היחש ושמו לפני הערביים, איננו נכון כלל וכלל, יען כי בספרי ישראל מהתקופה שלפני מחמד ובדורות המאוחרים, דורות ימי הבינים, הספרים שנכתבו על ידי חכמי ישראל, שלא היה להם כל עסק עם הערביים, הננו מוצאים הדעה הזאת, כי בני ערב המה צאצאי ישמעאל בן אברהם ויקטן בן עבר. הדעה הזאת יסודה בתולדות המשפחות לבני שם ובני אברהם אשר ילדה לו קטורת (בראשית י', כ"ו־כ"ט; כ"ה. ב־ד; י"ג־ט"ו). וחכמי ישראל הקדמונים בימי התלמוד והמדרש כבר אמרו, שקטורה היא הגר (ע' בראשית רבה פרשה ס"א ילקוט סימן ק"ט ופירש"י על המקרא ויוסף אברהם ויקח אשה ושמה קטורה (ובספר חיי אברהם להח' בעער), ובכן אין כל סבה נבונה לאמר, כי יהודי ערב ב ד ו הדעה מלבם ו ה ם ע צ מ ם ל א ה א מ י נ ו בההגדה כי בקר אברהם את ישמעאל בנו במדבר, והגדות כאלה התפשטו גם בין עמים אחרים ובין יהודי ארצות אחרות מארצות המזרח. ובדבר השם „קחטן" או „יקטן", הוכחתי במקום אחר, כי מתחלה היה לשם מקום ידוע בערב הדרומית, מקום אשר יושביו היו עוד ידועים להתוכן היוני בטלמיום, בשם בני „קחטן", ואחרי כן היה לשם אחד עם „יקטן". (ע' בספרי ע"ד מקומות מושב בני שם, יפת (משפחת הודו־גרמנית) וחם. ה ר כ ב י.

ומבלי שהתאמצו היהודים לעשות נפשות לתורתם, נמצאו ערביים רבים אשר נשא לבם אותם לחבק חיק היהדות ולהכָּנס בבריתה. המילה היתה נהוגה אצלם מימים מקדם, גם בהיותם עובדי אלילים, ובכן לא כבדה עליהם קבלת התורה הישראלית. ובאשר כי לפי נמוסי ממשלת ראשי בתי אבות וסדרי הישוב בין שבטי ערב היה החק, כי בקבל השֵׁיךְ — זקן־השבט, הנחשב לחכם גדל־דעה מכל אחיו — איזה דת ואמונה, מחויבים כל בני־השבט הסר למשמעתו לעשות כמעשהו ולהִכָּנס בברית דתו, רבו השבטים שנכנסו לברית היהדות ומקורי התולדה שיש לסמוך עליהם מעידים, כי רבים משבטי ערב התיהדו 1), ובתוכם השבט בני קֵינֻקָה מְלֻמד מלחמה ושואף קרבות בקרבת מַיְכָּה, קרוב ומודע לבני הקוריישים, משפחות רבות מבני אַוּס ובני חַזְרג בְּיַתְּרִב היא מְדִינָה, סעיפי משפחות מבני זְרַיק, חַרִתָּה, נַדְגַר (קרי: נַדְזִשַׁר) ושבט אחד מבני גַּהַסאַן, אשר ממנו יצא המשורר העברי הערבי הנודע לשם־תהלה שמואל בן עָדְיָה.

מעשה רב עליליה וממנו תוצאות לתקופה חדשה בתולדות בני ערב היתה התיהדות אחד מאדירי המושלים בערב הדרומית, מושל אשר דברי ימיו ותולדותיו מעֻלפים בצעיף האפל, וההגדה פרשה עליהם את ענגה למסך, ורק בימים האחרונים, בהִמָּצא מקורים חדשים בעזרת חוקרים בעלי בינה לעתים, יודעים סופרי התולדה, כי אמנם, קם ונהיה המעשה הגדול הזה ואין להטיל בו ספק. הנשיאים או המלכים האדירים בתימן בשם בני טֻבָּה, אשר לפעמים פרשו מצודת ממשלתם על כל ערב התיחשו, לפי ידיעות התולדה הברורה לאבי לאמם חִמְיַר, ולפי ההגדה והמסרת ליקטן בן עבר. ויהי בשנת ד"א ר"ס (500) וימשול על הארץ אֲבִי־כַרְבּ אֲסַד תֻּבַּאן (בן מַלְכִּי כַּרְבּ) — ויחכם המלך הזה, ותגדלנה גבורתו וחכמתו מכל המלכים אשר היו לפניו, ותפעמהו רוח שיר ומליצה גבורה, וישאף מלחמה ונצחון, ויאמר להרחיב גבולות ארץ ממשלתו וילחם במלכות פרס, אשר היתה אז פרועה לשמצה ומלאה פֶּרֶק וּמִטָּה בימי המלך קֻבַּד ואיש עצתו הכהן האמגושי מַזְדַק. וישב אבי־כַרְבּ שבי רב מפרס, ויתגאה בנצחונו ויאמר לעלות גם על נפות ערב המשֻעבדות לקיסר ביצנץ, ובלכתו למסעיו צפונה עבר על פני העיר יַתְּרִבּ היא מְדִינָה אשר בהִיגַּס (הערושאם — ערב הצפונית) וילכדה. ויפקד את בנו לנציב העיר והסביבה ויסע הלאה למסעיו, ויהי אך יצא יצא מאת פני העיר והנה באה אליו השמועה, כי בעלי יַתְּרִבּ קמו על בנו וירצחוהו נפש. כשמוע אבי־כַרְבּ השמועה הרעה הזאת ויבך וַיְמַר על בנו, ויקרע את בגדיו, ויקונן על בנו קינה גדולה וישב הוא ואנשיו ליַתְּרִבּ, ליסר את בני העיר הזאת ולעשות בהם שפטים ונקמות על הבגד והמעל הזה. ואבי־כַרְבּ חשב רעה על יַתְּרִבּ להחריבה ולכרות את כל עצי התמרים אשר מסביב לה, להעביר בשלח את כל יושביה הגברים ולמכור ממכרת עבד את הנשים והטף אשר בה ולעשותה שממה תֵל עולם לא תִבָּנֶה עוד. ואבי־כַרְבּ הִקְרִיב אל יַתְּרִבּ ויחן נגדה, ויעש בערמה וישלח לקרוא את זקני העיר וגדוליה לדבר עמם דברי שלום ואמת,

---

1) עיין ציון י' סימן א' בסוף הספר.

וכאשר נפתו לדבריו ויבאו אליו האהלה ויקם עליהם וימיתם ולא נותרו מהם, כי אם איש אחד גבור חיל, מליץ ומשורר ושמו אֲחַיְחָה בן גְּלַאח, וישב האיש ההוא העיר ויאסף חיל־משמר להגן על העיר ולדבר את אויביהם בשער, ויָּצַר אבי־כַּרְב על העיר ימים רבים, ולמען הכרת אכל מפי יושביה, כרת את כל עצי התמרים בסביבותיה. ואיש יַתְּרִב, משורר ממשוררי היהודים בערב, נשא קינה על עצי התמרים הנחמדים 1), כי כאדם כן היו עצי השדה אלה להערביים ויתאבלו עליהם כהתאבל איש על מות קרוביו אהובי נפשו, והיהודים יושבי יַתְּרִב בני השבטים, בני קְרַיְזָה ובני נַדִּיר התחרו בגבורה ואמץ לב עם בני בריתם הערביים בני אַוְס ובני חַזְרַג, עדי נלאה אבי־כַּרְב ותקצר נפשו ונפש אנשיו בעלי המלחמה. ויהי בעת המצור ויחלה אבי־כרב ואיש הקדחת קרחה בעצמותיו ויצמא למים ומים אין בכל הככר מסביב, כי הכאיב כל חלקה טובה וכל בארות המים סתם בעפר, אז בצר לו נכנע לבו ויכבוש את יצר הנקמה ויאמר לכרות ברית שלום עם אנשי יתרב, ושני אנשים מנכבדי היהודים ומלמדיהם המה החברים (אחברים) מבני קריזה: קאאב ואסאד 2) באו אל אהל כרב, אשר ידעו כי גם נפשו עיפה מעמל המצור, ויתחננו לו לסלוח לבני יתרב פשע מעלם ולעלות מעל העיר וישבע להם המלך לבל יגע ביתרב לרעה, ובהיותם באהל מלך חִמְיַר, מצאו היהודים עת נכונה לפניהם לדבר עם כרב על דבר תורת ישראל וראשי יסודות היהדות 3). פה תעזבנו התולדה המספרת דברים כהוויתם וההגדה והשמועה מרבות לספר ספורים מפליאים ומעוררים תמהון, לתכלית ידועה לפאר את מחמד הנביא מחוקקם ונפלאותיו אשר עשה בימים הבאים ביתרב היא מְדִינָה. ההגדה הערבית תספר: קאאב ואסאד היהודים המלמדים, העידו בכרב מלך חמיר לבל ימלא לבו לעשות רעה ליתרב, כי ה׳ למגן בעדה ועתידה היא להיות משכן הנביא לגוים בארצות הקדם, וכאשר שאלם כרב: מי בא בסוד ה׳ ואיך ידעו דעת עליון? ויענו אותו לאמר: „מעל ספר התורה" ויוסף לשאול על דבר התורה הזאת מה היא וממי יצאה, ויספרו לו כל הגדולות והנוראות אשר עשה משה לעיני כל ישראל במצרים ובמדבר, על דבר האמונה באל אחד ויתר עקרי דת יהדות. הידיעה הברורה היוצאת לנו מההגדה הזאת היא, כי שני החברים דברו עם המלך כרב על דבר תורת היהדות, חקיה ויסודותיה, עדי נמשך לבו אחריה ויבָּנס בבריתה וכל בני חילו התיהדו עמו 4), ויקח אבי־כרב עמו בשובו לארצו גם את

1) כתאב אלגהאני לפי ידיעת הח׳ Perron בהספר Journal Asiatique, שנת 1838. דף 446.

2) הסופר הערבי טאבארי (Tabari) לפי החוקר קדמוניות ארץ הקדם החכם הצרפתי de Sacy memoires de l' academic des inscription T. XL. VIII. p. 873., ושם נאמר מפורש „Deux docteurs juifs habitants de Koreita dont l' un se noama Caab et l'autre Assad, vinrent le trouver (Tobba)„.

3) כתאב אלגהאני בהספר העתי Journal asiatique ועוד סופרים אחרים בהספר העתי Memoires d' academic etc..

4) על דבר התכונה התולדית והמאורעות וסדר הקורות אשר להספור הזה עיין בציון ו׳ סעיף א׳ בסוף הספר.

שני החברים קאאב ואסאד להורות לבני ארצו את תורת אלהים ויֵאותו לו האנשים וילכו עמו.

עם או שבט לא יחליף אלהיו ולא ימיר דתו כהחלף איש את לבושו וגם לא ישנה את טעמו כפי אשר יעלה עליו רוח המושל. ההגדה תוסיף לספר: בשוב כַּרְבְּ ממסעו לערב הצפונית הגיע אל העיר הראשה בתימן בצנעא (Sanaa), ויסגרו בני העיר את שעריה לפניו ולא נתנוהו לבא אליהם, ויאמרו למרוד בו על עזבו דת אבותיו; אך אבי־כַּרְבְּ ידע להוכיח באותות ומופתים, כי תורתו היא תורת אמת, כי היהדות היא קדושה וטהורה ומוצאה מאלוה ממעל; בהעיר צנעא נמצאה מערה, אשר עליה ספרו נפלאות נוראות לאמר, כי כל הבא אליה אם הוא איננו איש אשר כל היוצא מפיו אמת, אז ימות כרגע ולהבה תאכלהו. המערה הזאת היתה לאבן־בחן להשופטים, ובהיות ריב ומשפט בין שני אנשים או מפלגות, צוה השופט לבעלי הריב ללכת אל המערה ואש התפרצה ממנה ותאכל את הרשע והצדיק יצא מן המערה בשלום בלי פגע. במערה הזאת נצרפה גם היהדות באש ותצא שלמה, כי הכניסו בה את כהני העצבים ואלהיהם ושני חכמי היהודים קאַאַבְ ואסַד וספר תורה תלוי להם על צוארם, והאש אשר אכלה את האלילים וכהניהם לא שלטה ביהודים 1). אז עזבו כל בני חִמְיַר את אליליהם והבליהם, ויעבדו את אלהי ישראל, ויתיהדו. וקאאב ואסד הרסו את בית האליל רַיָם (Rajam) בצנעא, כפי אשר הרשה אותם המלך כַּרְבְּ וכל העם ראו שֵׁד־שחת בתמונת כלב שחור נס מבית מקדש האלילים 2).

כן תספר ההגדה, אך התולדה המספרת לנו דברים ברורים תעיד, כי לא כל בני השבט חִמְיַר התיהדו, וגם שנים רבות אחרי כן הננו מוצאים בערי תימן עובדי אלילים ומזה נראה, כי אף אם החזיק המלך בדת ישראל, היה נותן גם לעובדי האלילים ללכת בשם אלהיהם באין מפריע. וממוצא הדברים מרושמי קורות הדורות ההם נוכל להוציא לצדק משפט, כי היהדות שקבלו מלך תימן ובני עמו, היתה רק לפנים בתמונתה ופניה מחוץ, מבלי להעמיק ולדעת את התורה הזאת ויסודותיה ידיעה שלמה — עוד נשיא שבט אחד מבחירי שבטי ערב — ראש בני כִּנְדָה ושמו חָרִתְ־אבן־עַמְרוּ, בן אחותו של המלך אבי־כַּרְבְּ בתימן, התיהד, וישם אותו מלך תימן למשנה וימליכהו על בני מַעַד היושבים לחוף ים־סוף ועל מַקָה ויַתְרִבְּ. — והשמועה, כי נוסדה ממלכת ישראל בערב הדרומית, היא ערב המאֻשרת, עשתה לה כנפים אל ארצות המערב באירופה על ידי סוחרים עוברי ארחות, העוברים ושבים דרך ערב להדו, השמועה הזאת הגיעה גם להיהודים אשר בקרן מערבית דרומית אירופה, יהודי ספרד הנאנחים והנאנקים אז מתגרת יד מלכי הויסטגתים העריצים והקנאים, והשמועה הוסיפה לספר, כי פקד ה' את עמו לתת להם מלך מבית דוד, ותוסף להפליג ולגזם ותאמר, כי נמצאים בתימן שבטי יהודים, אשר טעם גבורתם עמד בם, ומלאים רוח גבורה, הם נשענים על חרב גאותם, לא יִכָּנעו לפני אויביהם ועוד

1) הסופר הערבי Tabari אצל de Sacy שם עמוד 675 ועוד סופרי ערב אחרים.

2) עיין להלן בתולדות אלדד הדני ועוד בציון י"ט בסוף הספר.

לא עלה עליהם על גלות, והשבטים ההם באו לערב בעת חרבן הבית הראשון, באכבן מלכות יהודה בראשונה 1). ויהי מלכות אבי־כַּרִב אחרי התיהדותו לא ארכו; תשוקת המלחמה וחפצו להרחיב גבולות ארץ ממשלתו לא נתנו לו לשבת במנוחה על כסא מלכותו ויסע עוד הפעם למסעי מלחמותיו לכבוש, ובדרך ותקצר נפש חילו בעמלם ורוב עבודתם ויקומו עליו ויהרגוהו. ולאבי־כַּרִב שלשה בנים שעוד לא הגיעו במותו לפרקם: הבכור חַסַן, השני עַמְרוּ והשלישי זֻרְעָה, וכל עוד היות בני המלך צעירים לימים היה רַבִּיעַ־אבן־נַסֶּר העוצר בעם ומושל בו בשם בני המלוכה הקטנים, ויקבל גם המושל הזה את תורת ישראל ויתיהד, ויעבוד באמונה את בית המלך כַּרִב וימסור אחרי כן את עז־מלך והמשרה לידי חַסַּן הבן הבכור (ד״א רס״ג = 503). הבן הזה יצא בעקבות אביו ויהי גם הוא שואף קרבות ותאב להלחם בכל השבטים מסביב; וגם ימי מלכותו לא ארכו, כי עשה נקמות בהמכים את אביו וישנאוהו בני חמיר ויסיתו בו את עמרו אחיו ויהרגהו וימלך תחתיו (בערך שנת ד״א רס״ח = 508). אך במלכו זכר את אחיו ודמיו אשר שפך ויגפהו לבו ויקט בפניו ותהי לו חטאתו לפוקה ומכשול לב, ויתאבל על אחיו ימים רבים, ויהרוג את כל השרים אשר יעצוהו לרצוח נפש אחיו; אחרי כן חלה ויֵּאָנֵש ורוח רעה בְּעִתַתּו ולא יכול ללכת ברגליו וישאוהו במטה, ויקראו לו בשם "איש המטה (Dhul-Awata) או היושב (Al-Mauthabân) וימת בתחלואיו (לערך שנת ד״א ר״ע = 510). ויהי במותו נִתְקְרַע מלכות חמיר לקרעים, כי הפחות נציבי המדינות התנשאו למלוך איש איש במקומו ויסירו שכמם מסבל המלוכה ויהיו לנשיאים לבדם, וימשלו בארץ בשם המשרה־קִיל (Kail) או דְהוּ (Dhu) 2). ובין הנשיאים האלה נמצא איש שחץ ואיש זרוע ושמו לַקְנִיָּה־טַנוּף והוא מן הערביים עובדי האלילים וילכד את הערים צנעא וצַפַּר ויקרא בשם מלך חִמְיַר. ובשבתו על כסא המלוכה וַיִּגְזֹר לַבֹּשֶׁת ויעש כל תועבה ויהי שמו לדראון על זמת תבליתו "נושא הנזמים" (Dhu-Schathir), כי התהולל ללבוש שמלת נשים ולהתהדר בעדי־עדים. ההולל והמזוהם הזה טִמֵּא בזמת תבליתו את כל בני בית המלוכה לשבט חמיר המהלל בגבורתו, ויאמר לשקץ את נפש בן המלך זֻרְעָה הנשאר אחרי אחיו, והוא עלם נחמד למראה, טוב ראי וקוצותיו סדורות כו תלתלים, ויקראו לו הערביים "דהו־נואס" לאמר "בעל התלתלים". אז זכרו בני חמיר את מלכם אבי־כרב הגבור אשר הרגו תחת כל הטוב אשר עשה אתם וַיֵּאָנְחוּ. ויהי היום וזֻרְעָה ישב לפני המלך איש הזמה המזוהם, ויאמר המלך להתעלל בו, אך העלם היה חגור חרב על ירכו מתחת למדיו וישלוף חרבו וידקרהו ויכרות ראשו מעליו. השמועה, כי הִכָּה ומת העריץ איש הזמה בידי בן המלך אבי־כַּרִב, הרנינה לב בני חִמְיַר ותעליץ נפשם בבן המלך היפה והגבור, ויושיבוהו על כסא המלוכה ויתנו כתר מלכות בראשו וימליכוהו תחת אביו (בשנת ד״א ר״פ, 580) 2).

1) עיין על כל אלה בספר החכם הצרפתי Caussin de Perceval בספרו הנקרא histoire des Arabes T. I. p. 100—105, 117 f.. ועיין להלן בתולדות אלדד הדני ובציון י״ט בסוף הספר.

2) אבן ישחק סיראת־אל־רסול דף 5. אבולפרג, איספהני, כתאב אלהאגני IV, 298. אבן־בדרון, הוצאת Dozy דף 84. ובספר historia Joctaniadorum לסכולטינה דף 26, 78.

והמלך הצעיר והיפה בעל התלתלים „ד ה ו ־ נ ו אָ ס" הלך בדרכי אביו לדבק בתורת ישראל וכל חקי היהדות ומשפטיה, ועוד הוסיף עליו להקרא בשם עברי „יוסף". אך קנאתו הגדולה, אשר קנא לתורתו ולבני עמו אשר בחר בו, „המיטה רעה גדולה עליו ועל ממלכתו ועל כל בני ישראל יושבי ארץ תימן. כגזרה מלפני ההשגחה העליונה נראו כי קשרו אז קשר, כל הדברים וכל המעשים בתבל ארצה, לבלי תת עז־מלך וחסן לאמי להיהדות, לבלי היות מעמד נכון לבניה בכל מקום אשר תדרוך שם כף רגלם. כ ל ה ע ז ו ת ע צ ו מ ו ת א ש ר ה ע ל ו א ת ה כ נ ס י ה ה נ ו צ ר י ת מעלה מעלה ו י ו ל י כ ו ה מ ח י ל א ל ח י ל, נהפכו להכנסיה הישראלית ולהעם כלו לרועץ ויעזרו להוותה ואסונה. יוסף ז ָ ר ְ ע ָ ה או דהו־נואס ראה את עני אחיו בני ישראל העשוקים והרצוצים במלכות ב י צ נ ץ הרשעה ויתחמץ לבו, ויקנא קנאת אחיו ויאמר לנקום נקמתם מהנוצרים זעומי נפשו. ויהי היום ויעברו נוצרים סוחרי ב י צ נ ץ דרך ארץ חִמְיַר ויצו יוסף ויתפשום וימיתום. ותפול אימת מלך היהודים על כל הנוצרים העוברים דרך ע ר ב הדרומית לרגל מסחרם, ובימים ההם היו הנוצרים היונים מרבים לסחור את ארץ תימן וישאו מקרבה כל מיני בשמים וכל חמודות ארץ הודו הממלכה הקרובה אליה, וכאשר חרדו לנפשם מאימת מלך היהודים ונשבת המסחר וכל מקנה וקנין מן הארץ, ואחד הפחות, אשר מרד במלכות חמיר ויתנשא להיות מושל לבדו ושמו אַ י ־ ד ו ג, והוא עובד אלילים, הוכיח את י ו ס ף ד ה ו ־ נ ו אָ ס על מעשהו לאמר: כי רעה רבה הוא מביא על כל ארץ ע ר ב. ויצדק י ו ס ף ד ה ו ־ נ ו אָ ס את מעשהו ויאמר: מרבים הנוצרים ב ב י צ נ ץ להרע לאחי היהודים והורגים בהם רבים מדי שנה בשנה, ועל כן ידעו נא היונים כי יש גואלים להיהודים ונוקמי נקמת דמם השפוך. הדברים האלה לא ישרו בעיני אַ י ־ ד ו ג ויעל על יוסף למלחמה ותגבר ידו עליו (בשנת ד"א רפ"א = 521) ובשובו אל ארצו נכנס בברית הדת הנוצרית. אך יוסף לא מת במלחמה הזאת, כאשר יודיעו ללא אמת רושמי קורות הדורות הנוצרים, כי באמת קם והתעודד אחרי המלחמה הזאת, אך לא נזהר במעשהו ויוסף להֵאָחֵז בסבך סכסוכים עם הנוצרים וימיט רעה עליו ועל עמו. — בעיר נַ ג ְ ר ָ א ן (קרי: נאדזשאראן) אשר בתימן, ישבו הנוצרים וש ַ י ְ ך נוצרי היה עוצר בעם ושמו ח ָ ר ְ ת ְ בן כַ ּ ל ְ ב ְ, והוא מהנשיאים הסרים למשמעת המלך יוסף בחִמְיַר. ויהי בהלחם יוסף את אַ י ־ ד ו ג ויבגוד חַ ר ְ ת ְ בארונו ויפשע בו. ובעת ההיא ויושבי נַ ג ְ ר ָ א ן הנוצרים רצחו נפש שני נערים מנערי היהודים במצות ה ש ַ י ְ ך ח ָ ר ְ ת ְ, ולא יכול יוסף עוד להתאפק 1) ויָרֶק את אנשיו ויעל על נַ ג ְ ר ָ א ן ליסר את העבד הנפשע ולהראותו קשה ויצר על נַ ג ְ ר ָ א ן בחילו הכבד, אשר לדברי הסופרים המדברים בלשון הבאי, עלה למאה ועשרים אלף איש. ויפתחו לו בעלי נַ ג ְ ר ָ א ן את שערי העיר, ושלש מאות וארבעים איש מגדוליהם ונשיאם ח ַ ר ִ ת ְ בראשם, באו אל מלך חִמְיַר באהלו להתחנן לו להשיב ידו הקשה מעליהם ויבקשוהו לשום לפניהם תנאי השלום (ד"א רפ"ב = 523). לדברת הסופרים

---

1) אבן־אלכלבי, מובא מאת אבן־בלדון בספרו של historia, de Perceval des Arabes I., 18.

הנוצרים, הבטיח מלך הַחִמְיָרִים את בני ערב הנוצרים לשמור להם הברית והחסד, רק אם ימירו דתם בדת יהדות ואם לא ויסיר ראשם מעליהם, וכאשר נשארו אמונים לדתם צוה לכרות ראשם ולהשליך את פגריהם אל הנחל השוטף בקרבת העיר. כל הספור הזה נושא עליו חותם הגדה ושמועה ברויה, ומאד קשה להציל ממנו דבר אמת שתוכל התולדה לסמוך עליו 1). הדבר הברור שאין להטיל בו ספק הוא, כי הכביד ארץ דהו־נואס את ידו על הנוצרים אשר בחִמְיַר ארץ ממשלתו, לקחת מהם מסים וארנוניות ויחשוב זאת למשפט־צדק לנקום נקמת אחיו בני דתו הנתונים לבז ולמשסה בארצות הנוצרים באירופה.

שמועת המעשים בנג׳ראן עשתה לה כנפים ותעל על שפת לשון עמי הנוצרים יושבי ארץ הקדם, מספר המורדים המומתים והנענשים הלך הלוך וגדל, והמשפט אשר עשה המלך לעבדיו המתפרצים ממנו היה למשפט האמונה, ובני נג׳ראן נחשבו לקדושים וחללי קנאת־האמונה ויעבירו קול בכל הארץ לאמר: הכה יוסף דהו־נואס את הנוצרים זעומי נפשו ויעבירם באש ובמים ויכבד ידו עליהם להעבירם מעל דתם ולהכניסם בבריתה של תורת היהדות. בספורי הרדיפות האלה, אשר חותם הבדאות וההגזמה טבוע עליהם, יאמינו רבים עד היום, והשמועות האלה הפיץ בין אחיו בני אמונתו פליט אחד מבני הנוצרים בערב ושמו דוס אבן־תַּעְלַבַּאן, הוא עבר בכל ארץ סוריא ערב וממלכת ביצנץ ויעורר את הנוצרים למלחמת מצוה וחובה, מלחמת האמונה נגד מלך היהודים, אשר היה למחתה לשבטי הנוצרים בערב. דוס הקהיל קהלות גדולות בכל מקום באו ויספר להנוצרים מעשים נוראים, אשר יעשה מלך היהודים בתימן לאחיהם בני אמונתם והלחץ אשר ילחצם וילהיב לבם באש קנאות לעלות על מלך היהודים ולשום קץ למלכותו. אז התעורר הבישוף שמעון מארץ סוריא לבית אַרְבַּיִם, אשר התהלך אז למסעיו בערב הצפונית, ותעל אש קנאתו עד להשחית, ויכתב ספר לאחד הכמרים בגבול ערב הסרים למשמעתו, וישביעהו לעורר את חמת כל הערביים הנוצרים אשר בארצו על מלך היהודים. ויסת גם את הנֶגוּס הוא המלך השליט בארץ כוש (אביסיניה), אשר יושביה המה נוצרים, לנקום נקמת אחיו בני אמונתו ולשום קץ למלכות היהודים בחִמְיַר אשר בערב הדרומית. ויוסף הבישוף שמעון להאיץ בהקיסר, כי יכביד ידו על היהודים בטבריה, אשר יכתבו הם מכתב אל אחיהם יוסף דהו־נואס לחדול מהצר להנוצרים. וגם דוס נשא רגליו וילך לקונסטנטינופול קרית מלך ביצנץ, והקיסר בימים ההם היה יוסטין הראשון, ויצעק דוס מרה על העשק והמרוצה, אשר מלך היהודים עושה להנוצרים בערב הדרומית. ויראה להקיסר ספר ברית חדשה חציו קרוע לקרעים וחציו שרף באש ויאמר: את הספר הקדוש הזה הצלתי מן האש, אשר השליך בה מלך היהודים, ואם החרש יחריש המלך לעת כזאת ואבדנו כלנו אבדנו. והקיסר יוסטין אז זקן ורפה ידים ואחוז בסבך מלחמה כבדה עם מלכות פרס, וכל מחנהו נמצא אז על שדה מערכת המלחמה, ויען ויאמר: רב הדרך מאתי לארץ תימן, ואיך אשלח את חילי דרך מדבריות החול וקרם אסון

1) עיין ציון י׳ סימן ב׳ בסוף הספר.

ומתו כלם ביום אחד ; אין טוב , כי אם אכתוב ספר למלך הכושים , המקנא להתורה הנוצרית כמוני , והוא יושב על מבואות ים־סוף וקרוב מאד לארץ ערב, ושלח הוא את חילו נגד יהודי ע ר ב לעשות בהם שפטים . ויעש הקיסר כן ויכתוב ספר למלך הכושים אַ ל ־ אַ צְ בַּ ח (או אַ צְ בַּ חַ ה) לשלוח חיל וצבא רב ארצה ע ר ב הדרומית .

כה קשרו כל אויבי המלך יוסף הרבים להשחיתו , יען כי מלאו לבו לעמוד לימין אחיו העשוקים בארצות „ר ו מ א ה ח ד ש ה" ; ו א ל א צ ב ח מלך הכושים איש קנא ונוקם וממלכת היהודים ב ע ר ב לשִׂכִּים בעיניו וצנינים בצדיו ויהי עוין את י ו ס ף כל הימים ולמותר היה להרבות אליו דברים ולהסיתהו להלחם ביוסף . ובבא אליו הספר מקיסר ב י צ נ ץ והבישוף שמעון איש סוריא , וימהר וישלח חילו באניות דרך ים־סוף לעלות על ארץ התימן וללכדה , ואל אניות כוש נלוו גם אניות מלחמה , אשר להקיסר י ו ס ט י ן או י ו ס ט י נ י א נ ו ס העוצר בעם , אשר יצאו מחופי מצרים לחזק את חיל מלך כוש . ויעברו הנוצרים את מעברות ים־סוף , ויעלו היבשה ארצה ע ר ב לחופי מדינת חֲמִיָרָה , ויפרצו בכל גבולות הארץ , ויאספו אליהם כל בני ערב הנוצרים . והמלך יוסף חגר שארית כחו לעצור בעד חיל האויב אשר עלה כשואה על ארצו , ויאמר להניא אותם מעלות היבשה וישלך שלשלאות של ברזל בחופי הים לסגור בעד המבואות והמפרצות לבל תקרבנה האניות אל החוף , אסף את מחנהו וישלח דברו אל יתר נשיאי ע ר ב לאמר : חזקו ונתחזקה לעמוד נגד הכושים עם זר אשר עלה על ארצנו לרשתה , אך הנשיאים לא שתו לב לדבריו ויאמרו , כי איש איש ילחם בעד שבטו , ארצו ועריו . ואולי כבר קנה מלך כוש את לבם וישיאם להִפָּרֵד מעל מלך היהודים . ובכן נשען רק על חיל הרוכבים הנאמנים בבריתו ועל אמץ לבו וגבורתו , וביום קרב ומלחמה על ידי העיר צ פ ר כשלה גבורת יוסף ותהי תבוסת חילו שלֵמה . העיר נפלה בידי הכושים ויבזו את כל אוצרות הממלכה ואת המלכה נהגו שבי וילכו . ידי חיל יוסף רפו ולא יכלו עוד החזק מעמד במלחמה . ראה יוסף ד ה ו ־ נ ו א ס , כי מרבית בני חילו נפלו חללים וכל תקותיו כלו כעשן ויאמר למות מות גבורים , לבל יפול בידי הכושים ויתעללו בו ויאמרו , כי בחרבם הרגו מלך היהודים , ויעל הוא וסוסו עמו על ראש שן־סלע גבוה על שפת ים סוף ויתנפל מעל סוסו הימה , והים הולך וזועף וישא את גויתו עד למרחוק ותֵּעָלֵם ואיננה (ד״א ר״ץ = 530) 1) . והכושים קנאים ונוקמים העבירו חרב נקמת בכל ארץ התימן ויהרגו באין חמלה את כל בני חמְיַרָה , אשר נפלו בידיהם ויבזו את כל רכושם ואת נשיהם וטפם נהגו כשבי וימכרום ממכרת עבד . ובהיהודים הרבו הכושים לעשות שפטים נוראים עד להשחית ויכלו בם כל חמתם , הרגו וטבחו ולא חמלו וירבו לאלפים חללי הקנאה והנקמה , בעד הנוצרים המתים , כפי הספורים אשר בדא ד ו ם מלבו . ויהי כל יהודי הנמלט מחרב הכושים ב ע ר ב הדרומית וימלט ל ע ר ב הצפונית . וכנראה לא נותר אז איש יהודי בכל חמְיַר . ובכן כספור־בַּדִּים נראה לנו הספור , כי בישוף אחד ו גְ רֶ י גֶ י נ צ י איש ט פַ ר שמו , התְוַכַּח ארבעים יום בדברי דת

---

1) עיין ציון י׳ , 10 , II . ובספר החכם הצרפתי historie des Arabes de Perceval שם 100 .

ואמונה עם חכם אחד מחכמי היהודים, וינצחהו במלחמת הדברים, והחכם היהודי וכל בני עמו, אשר היו באותו מעמד, נכנסו לברית הדת הנוצרית 1). כה היה קץ ממלכת היהודים בארץ תימן, הממלכה אשר כקיקיון דיונה, בין לילה היתה ובין לילה אבדה, ותעמוד רק שלשים שנה, למיום התיהד אֲבִי־כַּרִבּ עד מות בנו זֻרְעָה־יוסף־דְהוּ־נוּאַס במלחמה מות גבורים, ומלך חדש מבני הכושים תפש המלוכה על הארץ, וממלכת היהודים כלתה ביום ההוא וַתִּכָּחֵד מן הארץ.

ובימים ההם פרצו גם דברי ריבות בין היהודים יושבי יַתְּרִבּ היא מְדִינָה והערביים בני עם הארץ, ונראים הדברים שיש יחס וקשר לדברי ריבות אלה עם תבוסת מלכות היהודים בארץ התימן. כבוד מלוכה שהיה להיהודים בתימן, הממלכה אשר גם הנוף יַתְּרִב היה סר למשמעתה, בכבוד הזה התכבדו גם היהודים ביַתְּרִב וַיָרוּמו ויתנשאו על שבטי עובדי האלילים אשר בארץ ההיא. ואחד מראשי המטות לשבטי בני ישראל בערב הנקרא אַל־גִ׳יטְיוֹן או שֶׁרִיף אִבְּן־קַאַב היה האוחז מושכות המלוכה בידו. השעבוד הזה שהיתה יַתְּרִב משעבדת למלך היהודים בתימן, היה למורת רוח שבטי הערביים אשר שם: בני אַוְס ובני חַזְרַג׳ ולא אבו להִכָּנֵע לפני מלך יהודי; תבוסת ממלכת ישראל בחִמְיָרָה נתנה יד להערביים הצפוניים לפרוק עול השעבוד הזה. המקורים יספרו: אחד מנשיאי השבט חַזְרַג׳ ושמו מַלִיק בן או נכד לאדזשלאנס (אג׳לאנס Aĝlans) קרא את בני עם נכר לעזרה, לקרוא דרור לבני שבטו ונשיא אחר ראש בית־אב לשבט גַהַסַן ושמו חַרְתּ אִבְּן־אַבִּי־שַׁמִיר עם הכנוי אַלְרַג׳ (לאמר: הצולע), קרוב ומודע לשבטי קַאִילָה נקרא גם הוא להביא צבאותיו בשערי יַתְּרִב, הנשיא הזה בעל לב עקוב ואיש שחץ, איש ריב שואף קרבות, נדרש לקיסר ביצנץ, לבַצֵּע מזמת רומא החדשה בערב. הנשיא הזה עשה מעשהו בערמה, כי לא אבה לעורר עליו שנאת שבטי היהודים בערב הצפונית ויאמר, כי מאסף הוא את חילו ללכת למסעיו ארצה חִמְיָרָה ובהיותו בדרך תקע את אהלו עם כל מחנהו על יד יַתְּרִב ויקרא לגדולי היהודים לבא אליו האהלה. רבים מהם שמעו לקול הקריאה וידמו, כי הענק יעניק להם הנשיא וישא להם משאות מתנות יקרות כחק הימים ההם בערב. ויהי אך דרכה רגלו על מפתן האהל ויתפשם נשיא גהאסאן וימיתם. אז שם אבִּי־שמיר פניו אל הערביים ויאמר: היום הסירותי רבים מאויביכם מפניכם, הנופלים חללים לפניכם ומעתה היו לבני חיל ושימו קץ גם לחיי הנשארים והסירותם שכמכם מסבל על היהודים, ויפן וילך לדרכו. בכל אלה לא מצאו שבטי ערב את לבם לתגר מלחמה עם שבטי היהודים, וישימו עוד הפעם אל הערמה פניהם. מַלִיק נשיא שבט חזרג׳ ידע לפתות את היהודים בחלקת לשונו, להבטיחם, כי ידו לא היתה במעל נשיא גהאסאן חרת אבִּי־שמיר, ונהפוך כי לבו טוב על היהודים וידרוש לכרות עמו ברית שלום. היהודים נפתו לחלקת שפתיו, ויעש מַלִיק משתה להנשיאים

---

1) הסופר פאגי (קרי: פארזשי) כבר החליט בהערותיו לדברי הימים (Annales) של ברוניום. לשנת 523, כי כל הספור הזה בדוי מתחלתו ועד סופו, ועיין בציון י׳ בסוף הספר.

ויקרא לכל ראשי בתי אבות היהודים, ובמשתה היין התנפל עליהם וימיתם וגם נשיא היהודים אל־גהיטון או שריף הוכה וימת. ובהיות היהודים באין ראש ומנהיג היה הנקל לשבטי ערב לכבוש אותם תחת ידם, ויאנסו אותם לתת להם מבחר טירותיהם ומבצריהם (בעדך שנת ד"א ר"ץ—רצ"ה = 35 530) בימים הראשונים מרה נפש היהודים ונפשׁם ירעה להם על חירותם וחָפשם אשר אבדו ואינם, ויפול לבם בקרבם, בראותם, כי תחת היותם עד הנה בני חורין וגם מושלים בארץ, היו עתה משעבדים לעם אחר וגם עבדיהם ימשלו בם. וביותר היתה שנאתם שמורה להנשיא הבוגד מַלִיק ואמר יאמרו, כי תמונתו היתה תלויה בבתי כנסיתם ומדי עברם עליה היו מנאצים את שמו ויקללוהו קללה נמרצת. אך מעמדם הרעוע אז בהיותם צפויים אלי חרב שכניהם בלי שרי צבא ועוצרים בעם, לא נתן אותם להוציא כל רוחם ויֵאָנסו לכבוש כעסם ולכלוא את רוחם, ויבקשו לְהֵחָסות בצל שבטי ערב אשר היו לבעלי בריתם ומגיניהם, והמה בני אַוַס ובני חַזְרַג 1). אך גם חכו לבא המשיח הפודה ומציל אותם מכל צרותיהם, כי בא יבא ויריב ריבם וינקום נקמתם וישיב לשונאיהם את כל הרעה אשר עשׂו להם 2).

והנשיא לבני גהאסאן חַרֶתְ־אבן־שַמִיר, בשובו ממסעיו לִיַתְרִב, התגרה בהמשורר היהודי, והתגרה הזאת היא שהועילה לפרסם שם היהודי המליץ לתהלה לדור דורים בפי סופרי תולדות הספרה הערבית עד היום: שם המליץ והמשורר, אביר הגבורה והמליצה והחזיון הוא שמואל בן עדיה 3) (נולד בשנת ד"א ר"ס, מת קרוב לשנת ד"א ש"ך). התגרה הזאת, תוצאותיה והמליצות והחזיונות

---

1) כתאב אל־אלגהאני ואבן־כלדון בספרו של Perceval, bisoire des Arabes T. II. p. 650. ff. ועיין ציון י' סימן ג'.

2) ווייל בספרו מאהמעד דף 411 על פי איברהים חלבו.

3) אמר שפ"ר: מלבד הרב המחבר, אשר הציג לראשונה לפני קהל ישראל את המשורר הערבי-העברי שמואל בן עדיה אל-גהסני, הנה הרבו לדבר אדותיו גם חכמי אומות העולם (נאֶלדקע ודעליטש מחכמי אשכנז, de Sacy וגם de Pereeval מחכמי צרפת), אולם בעברית נמצאו על אדותיו מאמר (בדרך אגב בהכרמל החדשי שנה שלישית, וברוב ענין ובסגנון נאה ונחמד דברו עליו: החכם ילין מירושלים [בספר המקרא שלו מדף י"ט ואילך ובספר הירחי הארץ היוצא לאור בירושלים] מידידי ורעי החכם יעב"ץ, בהמאמר: שירת ישראל על אדמת ישמעאל, ומליץ אחד התיתם עצמו בשם „אוריאל" במה"ע היום שנת 1887, N. 267, והנה כבר אמרתי במקום אחר, שבדבר ההעתקה מערבית בחרתי לסמוך בזה על בר סמכא כהחכם ילין מורה לשון עבריה וערבית בבית הספר לחכי"ח בירושלים, והוא סמוך וגם נראה, רואה ושומע השפה הערבית, ולכן הלכתי בדרכיו ברוב הפעמים גם ביושר הכתיבה, אולם בתרגום השירים לקחתי מזה ומזה. אך ארבעת הבתים המובאים בדברי הרב המחבר אינם נמצאים כלם במקום אחד, ולכן פניתי אל ידידי איש בריתי החכם והמשורר יהל"ל נ"י לתרגם ארבעת הבתים כלם, כי לא משורר אני, ובכן תהיה רוח אחת מרחפת עליהם. — בהרצאת דברי הספור הוספתי רבות על המחבר, וספחתי להם גם מאשר נמצא בדברי החכם ילין, אולם בשני מקומות מצאתי ב' סתירות, אחת גדולה ואחת קטנה, ושם שבתי לסדורו של הרב המחבר ואעיר עליהם במרוצת הדברים. והנה המליץ במ"ע „בהיום" השכיל מאד לתרגם השירים וביותר הגדול שבהם (שלא נמצא בפנים הספר הזה) המתחיל: נאם שמואל בן נועדיה (עדיה). אך אני בחרתי בכ"ז יותר לשום לפני קוראי תרגום ילין, מפני שהוא מתורגם ישר מערבית, ורוחה חופפת עליו. והמעיינים תאבי יופי ונועם בשיר ידרשו גם תרגום „אוריאל" ממה"ע היום כנ"ל.

התלויות בה, מראות לדעת, את זַכּוּת נפשו, אֵמון רוחו, גבורתו ואֹמץ לבבו בכל עצם תֻּמם. בשמרו את הברית והחסד לבן־ המלך אִמְרוּ־אַלְקַיְשׁ, המליץ המהולל במליצי־ערב בימים ההם, נשאר שם שמואל לברכה בפי סופרי ערב עד לדור אחרון. ועל דבר גזע המשורר הזה ישנם חלוקי דעות, יש אומרים שהיה מבני שבט הגהסנים, עובדי האלילים, ויש אומרים כי ממקור ישראל יצא, והאמת היא, כי אמו היתה ערבית ואביו יהודי מבני אהרן הכהנים 1). אביו עדיה ישב מלפנים ביתרב, ואחרי כן בנה לו מצודה בתימא, מהלך שמונת ימים מיתרב נגבה, והמצודה עומדת על ראש הר גבוה ותלול ובנויה מאבנים בעלי גוונים שונים, ותֵּרָאֶה מרחוק בשלל צבעיה, מראה נאוה ונחמד מרהיב עין, ויקראו הערביים להמצודה אַלְאַבלַק אַלְפַרְד, לאמר מצודת שלל הצבעים. המצודה הזאת זכתה לשם טוב ונזכרת לדור אחרון בגלל בעליה. כי היה עדיה בעל הבירה הזאת, והוא נשיא ראש שבט קטן משבטי ערב ונכבד מאד לכל הערביים הצפוניים (בני היג׳ס הידזשאס), ויבאו משפחות משפחות ויחסו בצלו, ותהי המצודה למנוס ומפלט, משגב ומבטח לכל נרדף ועשוק. ויהי אחרי מות עדיה ויקם שמואל בנו תחתיו והערביים יקראו לו אַלְשַּׁמַואַל, והאיש גבור חיל, אמיץ לב ונאמן רוח כאביו ועם זה גם משורר חוזה חזיונות. ויהי בימים ההם וְחָרֶר בן אַלְחַרִתְ מבני כַּנְדָה משל על שבט הערביים בני אַסַד וישיבו לו מנחה די־מִכְלַת ביתו מדי שנה בשנה. ויהי היום והוא יושב בִּתְהָמָה אשר מצפון לארץ התימן וישלח את פקידיו לגבות המס ויקומו בני אסאד עליהם ויכום ויגרשום. ויעל חֶרֶר עליהם למלחמה וייסר את שריהם וגדוליהם ויאסרם באזיקים ויביאם עד תְּהָמָה. ובין האסירים נמצאו המשורר עֲבִיַד בן אַלְאַבְרַץ ועוף בן רַבִּיעָה הקוסם. ויפתח עביד את פיו בשיר ויתחנן לפני המלך, כי יסלח לפשעם ויכמרו רחמי חגר עליהם ויוציאם לחפשי וישובו אל עריהם:

---

1) אבן-דורייד בספרו: דברי ימי ערב לפני דת האישלם דף 11 בתרגום ראמוססען; לאמר: שמואל היה בן דת יהודה, אך לא יהודי מלדה ומשפחה Samuel religione erat Judaeus, neque Vero gente, ויוסיף לאמר, כי על פי גזעו הוא ערבי וממשפחת אצילים nobelisima, ממשפחה המושלת הגהססנידים. עיין ע״ז Baron de Slane בספרו: הדיואן של אמרו-אלקיש דף 25 הערה 1. והחוקר Perceval יאמר (בתרגום מצרפתית) יש אומרים, כי אבי שמואל היה מגזע הגהססנידים, ואחרים אומרים, כי אמו היתה ערבית ואביו היה כהן מזרע אהרן, והוא נמצא באלגהאני (מאסף שירי ופתגמי מליצה) חלק IV דף 264, ואצל אבן-כלדון מדף 129 ואילך. בכל אופן אין מקום לספקו של הד״ר גייגער, אם היה יהודי, ועיין ספרו „וואס האט מאהמעד וכו׳״ דף 9 — יב].

יב] לפי ידיעת אבן-דורייד, אשר יציע את כל סדר יוחסין של אבי שמואל, היה אביו נקרא חיה, ועל פי כתאב אלגהאני (מאסף ערבי למשלי מוסר ופתגמי מליצה, נקרא בשם דהריד (דזשריד), ועדיה הוא אבי אביו של שמואל. עיין Nöldeke בספרו „בייטראֶגע צור קעננטניסס דער יודיש-אראבישען פאעזיען״ דף 2. — השם עדיה יאמר שי״ר בבכה״ע IV, 74, כי הוא מאחזיה בעברית. פליישער ונאֶלדעקע אומרים, כי הוא השם בכה״ק עדיה או עדיהו, ולדעת דעליטש הוא אחד מן „טעיא״ הנזכר לרוב בתלמוד והוא שם עצם פרטי בלשון ערבית. הספרת על דבר שמואל בן עדיה הוא בהמזכיר לשטיינשניידער VIII, 17; XIV, 28—29, ובהכרמל הירחי שנה שלישית 1875. הרכבי.

ובהיותם בדרך ותנח רוח נקם על עוף הקוסם וישא משלו ויאמר:

רָאִיתִי מֶלֶךְ מְרַצֵּחַ רוֹדֵד עַמִּים וּמְנַצֵּחַ.
דָּמוֹ נִשְׁפַּךְ כַּמַּיִם וּבְשָׂרוֹ לְעוֹף הַשָּׁמָיִם 1).

ויאמרו לו אחיו: הלא תגיד לנו פשר דבר החזון. וישא משלו שנית ויאמר:

מַרְאֶה נוֹרָאָה וְנַפְשִׁי יָרֵאָה
הִנֵּה זֶה פֶּגֶר מַלְכֵּנוּ חָגֶר 2).

במשלו זה אָצַל הקוסם רוח נקם על בני לויתו ויקומו האנשים וישובו אל חֶגֶר הטוב והסלח, ויתנפלו עליו באהלו ויהרגוהו ואת נשיו ואמהותיו נהגו שבי. ולפני צאת נפשו קרא חגר לאחד מאוהביו ויאמר לו: „קחה נא חרבי ותגד לבנַי את דבר הרצח אשר רצחו אותי עבדי בני אסאד, והיה הבן אשר ימשול ברוחו לא יבכה ולא יספד ולא יתיפח, הוא הבן אשר אדע, כי יום נקם צפון בלבו עמוק, הוא ינחל חרבי והוא ינקום נקמת דם אביו השפוך. ושני בני חגר הגדולים בשמעם השמועה הרעה הזאת זרקו עפר על ראשם ויתאבלו, אך אִמרו־אַלְקַיְשׁ הקטן באחיו והוא הגדול במשוררי ערב הקדומה ומליציה, לא נפלו פניו ולא צעק ובכה בשמעו השמועה הרעה הזאת, כי אם נשא ידו וישבע לאמר: אם אביא אל פי כוס יין ואם אעלה על ערש יצועי עדי אנקום נקמת דם אבי השפוך. ויקם וישוט בארץ ויאספו אליו בני־בִכְר ובני תַגְלָב וילחמו את בני אסאד ויכו בהם מכה גדולה ואַלְמֻנְזוּר מלך חירה שונא למשפחת חגר וישלח חַיִל את אנשיו לתפוש את אמרו־אלקיש, אז נפוצו אנשי בן־המלך ממנו ויעזבוהו לנפשו ויהי בן המלך המשורר אמרו־אלקיש גלמוד ועזוב, כי גם אֶלְחַרְת בן שַׁהַאב, אשר אליו נמלטו, בגד בם, וימלט רק אמרו ובתו היפה הִנְד וקרובו יָזִיד ויקחו עמם את כלי נשקם, כל שלטי הגבורים ושריוניהם, וילכו, ויהי אמרו מני אז נע ונד בכל ערב ונרדף מחמת אַלְמֻנְזוּר רודפו וישבע נדודים. ויהי היום ויסר אל בית איש מבני פְזָרָה לחסות בצלו, ויאמר לו הפזרי: „בן־חגר! הנה נא ידעתי את קשי יומך, כי חמת אויב תרדפך. אך במה כח יושב־מדבר כמונו גדול להגן עליך ביום רעה. אולם התאבה למצוא מפלט לנפשך? הנה גרתי בחצר מלך ביצנץ, עיני ראו גם את ממלכת נֻמָן בארץ חירָה, ומכלם אין מקום אשר יהיה למבטח־עז ומשגב ומפלט לקשי יום ונרדפים כהמקום אשר אראך, ואין פודה ומציל עשוקים מידי עושקיהם כבעל המצודה ההיא". — „מי הוא זה, ואי זה הוא" קרא בן המלך המשורר. — „הנה הוא העברי שמואל בן עדיה", ענהו הפזרי, ושמו עמרו־אבן־גַבִּיר. — „הנני שולח עמך את רַבִּיַע הַפְזָרִי והביאך אל בית שמואל והציגך לפניו". ורביע גם כן משורר ממשוררי ערב ובהיותם

---

1) ילין בספר המקרא. מאמר שמואל בן עדיה; 2) ילין שם.

בדרך ויאמר אל בן לויתו: „הנה שמואל יודע שיר ובבואנו לפניו ושרנו לו שיר תהלה. שיר אִמְרוּ-אַלְקיש ויבאו אל המצודה אַלְאַבְּלַק, ויצא שמואל לקראתם, ויביאם אל ביתו ויפתח רַבִּיַע את פיו ויאמר:

אֶל בְּנֵי מְצַאץ בָּאתִי בְחַצְרוֹתָם
וְאֶת שְׁמוּאֵל בִּקַּרְתִּי בִּמְצוּדָתוֹ;
וְאָבוֹא אֶל הַטּוֹב בִּנְדִיבֵי עָם
טוֹב לְדוֹרְשׁוֹ, כִּי יְבוֹאֶנּוּ לְעֵת צָרָתוֹ.
יֵדְעוּ בְּנֵי הָאָדָם, כִּי לוֹ כָל תְּהִלָּה,
כְּלִיל מֵישָׁרִים עַל כֹּל עָלָה בֶּאֱמוּנָתוֹ.

ויפתח גם אַמְרוּ-אַלקיש בשיר פיו וזאת ראשית שירתו:

בָּאַתְךָ מֵאֶרֶץ מַרְחַקִּים בַּחֲצוֹת לָיִל
הִנֵּךְ הָרַכָּה וְהָעֲנֻגָּה בִּבְנוֹת הֶחָיִל (ילין בספר המקרא שם)

וימצא אִמְרוּ-אַלקיש ובתו הִנְּדְ העגוגה מקום מפלט במצודת שמואל, וישבו בביתו ימים רבים. אם גם לא היה שמואל אוהב חנופה, אך בלי ספק נהנה הנאה רוחנית, כי נותן הוא בביתו מקום מנוס להגדול והנכבד במשוררי ערב. אך רוח בן-מלך כִּנְדָה, היה סוער ולבו כים נגרש מחמת אש נקמות ולא חדל מחפש תחבולות להנקם ברוצחי נפש אביו, ובימים ההם אין שלום בין מונדהיר מלך חירה רוצח נפש חֶגֶר ובין קיסר ביצנץ יוסטיניאנוס. וירחיק אמרו-אלקיש נדוד לקונסטנטינופול ויכתוב שמואל מכתב אל הפסח חרת בן אבי-שמיר 2) מגזע המלוכה לשבט הגהסנידים, הנושא משרה בחצר הקיסר יוסטיניאנוס, כי יציגהו לפני הקיסר וידבר טובות על בן-כנדה למען יעזרהו לשוב לנחלת אבותיו. מזה נראה כי היה המשורר היהודי חשוב בעיני נשיא הגהססנידים, ואולי בשביל שהיתה אמו ערבית מבנות השבט הזה 2).

---

1) הנה הרב המחבר אומר, כי לא נשארו משירי רביה בן פזרה לנו לפליטה מלבד שני הטורים האלה:

הֵן שְׁמוּאֵל מִתְנוֹסֵס בְּכָל סְגֻלּוֹת מַשְׂכִּיּוֹת
הוּא מָרוֹם מִסְּבִיבוֹ וְעַל פְּנֵי דוֹרוֹ גָּבַר (לפי תרגום „אוריאל" בהיום)

גם יאמר הרב המחבר, כי מאמרו-אלקיש לא נמצאו סל חרוזים מהמקרה הזה, והח' ילין מביא החרוזים הכתובים בפנים מזה ומזה, ואחזיק לו טובה אם יבאר מנין לו זה. שפ"ר.

2) גם במקום הזה ישנה נטיה וסתירה בספורו של ילין מדברי הרב המחבר שנוי עקרי בתולדות הימים ההם. הרב המחבר מחליט (וכזה הנני מתרגם שלא לנטות ממטבע שהוא טובע בקורות הימים), כי חרית אבו-שמיר, אשר עמד בקונסטנטינופול לפני יוסטיניאנוס הוא בעצמו נשיא הגהאססאנידים שנלחם בשבטי היהודים, ומתחלה היה אוהב לשמואל ואחרי כן שנה את טעמו, וילין אומר, תרי חרית איכא הכא, והשני אשר צר על מצודת שמואל היה חרית בן אבי-זאלם שר צבא אלמנזור. לבטח ישנן ידים מוכיחות מקורות הערביים לדברי הרב ומצאתי גה"ץ בכ"ז להעיר אזן הקוראים המעיינים. שפ"ר.

ובלכת אמרו-אלקיש למסעיו עזב את הָנָּד בתו וחמשת שריונים וכל שלטי הגבורים בידי שמואל. אך נוחלה אבדה תקות בן-כנדה בביצנץ וישב אל ארצו בלב נשבר ויחלה וימת. ובימים ההם נלחם נשיא הגהססנידים חַרִתְ ביהודי צפון ערב ויעזור לבני שבטי קַיְלָה נגד יהודי יַתְּרִב, ואז חנה עם אנשיו נגד מצודת שמואל בן עדיה, ויהי בא באיזה טענה, אשר לא נדע שחרה, כי יוציא שמואל אליו את השריונים אשר הפקיד על ידו אַמרו-אַלקיש המת. וימאן שמואל לעשות חפץ חַרִתְ ויאמר: לא אכחש באמונתי ולא אמעול בפקדון, כי אם לידי בעליהם או יורשיהם אשיב את השריונים. ויהי היום ותצא מינקת בן שמואל עם יונק שדיה מן חומת המצודה ויארוב לה חַרִתְ ויתפוש אותה ואת היונק הרך ויקרא אל שמואל: הנה נא בנך בידי ואם לא תשיב לי השריונים והמתיו לעיניך, ושמואל עומד על החומה ורואה את בנו לקוח למות ויצר לו מאד, אך התחזק ויאמר: „מעודי לא חללתי מוצא שפתי ולא חטאתי חטא בגד ומעל—בגד ומעל המה רביד מחנק נפש העושה זאת. עשה כלבבך והשריונים לא אתן בידך כי לבעליהם אשיבם, ודע, כי יש אחים לבני היונק והמה ינקמו את נקמתו ממך". ויקח איש הדמים את בן שמואל וישחטהו לעיניו, וישב לארצו. ועל דרכו נתכה חמתו על יהודי כַיבַּר וישב מהם שבי נשים וטף. ולתקופת הימים ביומי דשוקא בעְכּאַז הביא שמואל את השריונים, אשר הפקיד אַמרו-אַלקַיְשׁ בידו וישיבם לבעליהם יורשי המת. ויצא שם שמואל לתהלה בכל ערב ויהי למשל בפי הערביים להלל איש על אמונת לבו לאמר: נאמן הוא כשמואל!

אל אלה, אשר הטילו בו דופי, כי התאכזר על בנו, יסוב פניו ויצטדק בשירו, אשר ממנו נראה נפשו הזכה ולבו הטהור, רוח גבורתו ותפארת איש יקר רוח באמת ויאמר:

חִדְלִי מְחָרֶפֶת! 1), אַל בְּאִישׁ תֵּת דֹּפִי.
לֹא חַת מִגְּעָרָה לֹא אַחַת וּשְׁתַּיִם.
אִם שָׁגִיתִי -- לַמְדִינִי טוּב וָיֹפִי
אַךְ לֹא בְדִבְרֵי רוּחַ לִפְשֹׂק שְׂפָתַיִם.
שִׁרְיוֹן כַּנְדִי הִצַּלְתִּי מִבֶּלַע —
לֹא לִי דֶרֶךְ בּוֹגְדִים לִמְעוֹל בְּטוּב רַע.
אָבִי עֲדָיָה לְקָחוּ הִנְחִילָנִי:
„אַל תַּהֲרוֹס שְׁמוּאֵל! אֵת בָּנִיתִי אָנִי"
מַחֲסֶה עֹז לִי הֵקִים, מִשְׂגָּב אֲגוּרָה;
בּוֹ אֶשְׁקֹט, כַּעַס אוֹיֵב לֹא אָגוּרָה. יהל"ל.

מחיי המשורר באחרית ימיו לא נדע, אך משיריו האחרונים נראה כי נלחם

---

1) הערביים הקדמונים כבדו את הנשים ויוקירו את דעתן, ונהוג הוא אצלם, כי שיריהם נאמרים בארח שיחה עם אחת מהנשים רבות החן והשכל, וזה מנהג קבוע בשירי ערב. שפ"ר.

AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

נלחם עם שונאיו אשר הדריכוהו מנוחה , וכבודו צדקתו וישרתו היו חביבים עליו יותר מחייו , כאשר יעידו עליו הטורים האלה :

עֵת תִּקְרַב מְחִתָּה , הַוָּה מִתְחוֹלֶלֶת
וְרָעָה נִשְׁקֶפֶת , בַּלָּהוֹת מַפֶּלֶת ,
מְעַנִּים יָעִיקוּ עֲצָמוֹת יְרַטֵּשׁוּ
וְנֶחֱשָׁלִים יִכָּשְׁלוּ עִמָּם יִטּוֹשׁוּ , —
אָז אָעִיר כְּבוֹדִי , — כָּל טוּבִי אַעֲבִירָה 1) —
לִנְצוֹר תֹּם וָקֹשֶׁט חַיִל אַגְבִּירָה . יהל״ל

לפני מותו (קרוב לשנת ד״א ש״כ) הרגיש בעצמו , כי מאשר הוא בצדקתו והגבור הזה יוכל להתהלל בגבורתו , כי כל ימיו עשה חסד משפט וצדקה , הגין בעד החלשים נגד החזקים מהם , ויצל את העשוקים מידי עושקיהם כח , ושירתו האחרונה אמריה תאמר :

מִי יִתֵּן אֵדַע מָה אוֹתִי תְּעִידֶינָה
הַמְקוֹנְנוֹת בְּמוֹתִי בְּקִינָתָן תִּשֶּׂאנָה ;
הֲכִי תֹאמַרְנָה : אַל תַּעֲזוֹב אוֹתָנוּ
הֵן בַּצַּר לָנוּ תָּמִיד הָיִיתָנוּ .
מִשְׁפַּט צְדָקָה לַעֲשׁוֹק לֹא הִנַּחְתָּ
וּבְטֶרֶם נִדְרַשְׁתָּ לָתֵתוֹ שָׂמַחְתָּ 2) . יהל״ל ;

גם בן שמואל שְׁרָיָה הלך בעקבות אביו , ויהי לגבור בגבורה ושיר ומליצה ורוח אמונים , ויהי היום והמשורר המהולל במשוררי ערב מיימון אַ שַׁ ה , אשר בלשונו החדה ורוחו , אשר לא יכול לכלוא בקרבו משך עליו שנאת רבים , נשבה מאחד הערביים אויביו , ויובא לתימה , מצודת שריה בן שמואל

---

1) מלשון ובשר קדש יעברו מעליך (ירמיה י״א, ט״ו) לאמר העבר כשהוא מקושר עם מ״ם ולא עם „לפני״. שפ״ר

2) על פי העתקת ריקקערט את שירי „חמאסה״ 22 . (החמאסה היא אספת שירי ערב , שמונה מאות וששה שירים עתיקים , שלמים ומקוטעים . המאסף היה אבי־תימן מעיר גזים בסוריא וחי במחצית המאה התשיעית לסה״נ . בהמאסף נמצאים עשרה שערים והשער הראשון נקרא שער הגבורה (באב־על־חמסה) ולכן נקרא כל המאסף בשם חמאסה . שפ״ר .

על דבר שמואל בן עדיה, עיין אבולפידה בספרו של Pocoke Specimen V. הוצאת Whit 524. ופרייטאג ערך Hamasae Carmina דף 49. על דבר חיי שמואל, עיין: די סלאין: דיוואן אמרו־אלקיש מדף 23 ואילך , על פי הכתאב אל־אגהאני , ועיין בספרו de Perceval L' histoire des Arabes T. II. p. 318. f. 322. f. f.

M.T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

ואיש לא הכירהו, וישורר השירה הזאת, למען יכירהו שריה ויגמול לו חסד ויאמר:

דְּמֵה לְךָ לִשְׁמוּאֵל, עֵת בְּחָזְקָה לְחָצוּהוּ
הַשַּׂר וַחֲלוּצָיו. צָרוּ וַיְמָרֲרֻהוּ:
לְפָנֶיךָ שְׁכוֹל אוֹ בֶגֶד. בְּחַר לְךָ מֵאֵלֶּה,
צַר לְךָ מְאֹד, אוֹ לִבְחוֹר תֵּלֶא!
אַךְ שְׁמוּאֵל מִהֵר וַיַּחֲלִיט כְּרֶגַע:
שְׁבִיךָ הֲרֹג, לְאוֹרְחִי לֹא יִקְרַב נֶגַע. יהל״ל 1)

שמע שְׁרָיָה את השירה[2] המספרת עלילות אביו וחסדיו הנאמנים עם כל קשי־יום ויכָּמרו גם נחומיו על המשורר הנמצא בשביה, ויאמר אל שוביהו, והוא רֵעו ואיש בריתו, לאמר: תנה לי במתנה את אחד מעבדיך השבוים אשר אבחר כי ויישר בעיני. וימהר רעהו לתת לו בקשתו ויבחר את שריה מכל השבוים, אשר נועדו להִמָּכֵר ממכרת עבד את אַשָׁה המשורר וכמעט קורא לאַשָׁה דרור, ויתן לו שריה גמל קל הרגלים וינס וימלט וכן היתה לו נפשו לשלל בחסדי בן־שמואל יקר רוח, ואוחז במדת אביו להיות טוב ומטיב לכל כושל וקשה יום (בשנת ד״א ש״מ = 580).

לעת קץ המאה הששית לסה״נ (במחצית המאה הרביעית לאלף החמישי), נרפאו כמעט יהודי יַתְרִבְ מן המכות אשר הכום שכניהם שבטי הערביים־מושליהם, המה השבטים אשר חסו בצלם עד הנה, כי בני אַוְס ובני חזרג סר כחם אז, כי כלו אונם לבהלה בתגרות שבט בשבט בימי עשרים שנה, תגרות אשר היו למלחמות נוראות בשפך דם רב והיהודים, בתור נכנעים וחוסים בצלם ישבו שקטים ולא כלו לריק כחם וחילם. לרגלי מלחמה גדולה בין שני השבטים האלה, שבו היהודים שנית למעלתם המדינית ביַתְרִב. ראשית מדון היה הרצח שנעשה באיש יהודי החוסה בצל בני חזרג על ידי אחד מבני אַוְס, וכמעט החלה המלחמה ותלך הלוך וחזקה ויארכו ימיה שלשים שנה (ד״א שמ״ג - שע״ג = 583—615). כאמור החל הריב, כאשר רצח בן־אַוְס ושמו חַטִיב איש יהודי מהחוסים בצל בני חזרג, אלה האחרונים היו לגואלי הדם וירצחו את הרוצח, המקרה הזה היה די לפחת אש המשטמה, אשר היתה כבושה זה כמה בין שני השבטים. לראשונה היו התגרות קלות ולא באו רק לידי הכאות במקלות־יד, מעט מעט, רבתה המשטמה, ואש שנאה גדולה התלקחה בלבות בעלי הריב, וחמתם איש על רעהו עלה עד להשחית ושפך דם רב התגבר מיום ליום, וביותר במות נגיד בני אוס, ותהי יד בני חזרג על העליונה ומשפחה אחת משבט בני אַוְס ושמה בני־נַבִיט הגלתה מיתרב. ושני השבטים העברים מלמדי מלחמה בני קוריזה ובני נדיר עמדו לראשונה מרחוק, אף כי ראשית המלחמה היתה על דבר הרצח שנעשה באחד מבני אמונתם.

---

2) de Sacy Chrestomathie Arabe T. II. p. 475.

ובני אַוְס אשר ידם היתה על התחתונה במלחמתם עם בני חזרג׳ פנו אל היהודים וישחרו עזרתם, והם — היהודים — היו כמעט נכונים להדָרש לשואליהם. כנראה, היו אז היהודים נגָשים לפרקים מתגרת ידי החזרג׳ים וגאותם ורמות רוחם של אלה האחרונים עברה כל חק, והמנצחים שמעו, כי נוטה לב היהודים המשעבדים להם וחוסים בצלם לתת ידם לאויביהם, וישלחו להם מלאכים לאמר: „אם תתנו יד לבני אַוְס והייתם לבעלי בריתם, אז נקרא לעזרתנו עוד שבטים אחרים רבים ועצומים ועלינו עליכם והשמדנו אתכם מתחת שמי ארץ ערב. וגם אם תעלה יד בני אוס על ידינו וינצחו אותנו בקרב, אתם לא תִנָקו, כי יעלו עליכם בני בריתנו לנקום בכם את נקמתנו ונלחמו בכם מלחמת הַשְמֵד וכלה מבלי תת חנינה. שימו זאת על לבבכם, עמדו מרחוק ואל תתערבו בריב לא לכם, ואנחנו לבדנו נלחם מלחמותינו עם אחינו בני אוס". היהודים בני שבטי קְרַיזָה ונַדִיר, ראו כי צדקו החזרג׳ים מהם ויבטיחו לעמוד מרחוק לבלי התערב בריב שבטי ערב איש באחיו. אך החזרג׳ים לא האמינו להבטחתם וידרשו מהם ערובת השלום ארבעים נערי בני ישראל, אשר לקחו עמהם ראשי בתי אבות הנכבדים שבבני חזרג׳ לשבת בביתם. ויהי אחרי כן ואחד מראשי המטות לבני חזרג׳, נשיא בית אב בֵּיְדָה (Bejdha), ושמו לדראון: עמרו־אבן־נֻמַן אמר לנגֹש את היהודים ולרעצם, על ידי הדבר כי נמצאו בני התערובות ליהודים תחת ידו, ויאסוף את בני משפחתו נגידי ביידה ויאמר להם: הנה אבי משפחתנו — ביידה, הנחיל אותנו שדות־אחֻזה אשר אין לנו כל חפץ בהם, ארץ הנגב אשר לא תתן לנו את פריה, והנה ראו נא נחלות היהודים וארץ מושבותם הפוריה והברוכה בנחלי מים ויערי עצי תמר הטובים אשר בכל ערב, הכה ונציקם, כי יתנו לנו אדמת אחֻזתם לנחלה". וייטבו דבריו בעיני בני משפחתו וישלחו אל בני קריזה ונדיר לאמר: אם לא תתנו לנו את שדותיהם הפוריות והטובות ונהרוג את בניכם הקטנים הנמצאים תחת ידינו. שמעו זאת היהודים בני קריזה ויתאבלו, ומרחמם את עולליהם נאותו לקבל עליהם גזרת נוגשיהם ועושקיהם, אך אחד מאנשי הלבב אשר בקרבם, האיש קַאַב־אבן־אסַד, דבר על לבם לבלי יעשו כדבר הזה, אשר לחרפה היא לבני חורין ואנשי־לב, וישיבו את בני ביידה דבר לאמר: „לא נעזוב את אדמת אחזותינו, אשר הננו יושבים עליהם מימי קדם קדמתה, ואתם עשו כטוב בעיניכם, אם אנשי דמים ורצח הנכם" — אז הרגו בני ביידה את כל ילדי העברים הנמצאים בידיהם לערבון. גם דברו אל בני חזרג׳ האחרים לעשות גם הם כמעשיהם; אך יקרת רוח ובינת אדם ישרה, אשר התנוססו בלב אחד מאנשי חזרג הצילו את יתר בני התערובות לבל יומתו. שם נגיד חזרג׳ זה הוא: עבד־אלה־אבן־אובַיֵּה, איש־לב, חכם ובעל נפש יקרה ורב פעלים, הוא לא אבה להיות במרצחים ובוגדי בגד ואת ילד העברים אשר ישב בביתו לערבון השיב לאבותיו, וכראות הנשיאים האחרים את אשר עשה ויקטו בפניהם וישיבו גם הם את הילדים לאבותיהם. אז יצאו היהודים בגלוי לעזרת בני־אוס, את בני־נביט הנרדפים אספו אל אהליהם ויתנו להם לשבת בקרבם ויבטיחום, כי כאחים נאמנים יעמדו לימינם ויהיו זרוע להם, ובני־קריזה

ו נ ד י ר התחמשו למלחמה ומצביאם היה איש־הלבב ק א ב ־ א ב ן ־ א ס ד. אך בני השבט היהודי ק י נ ו ק ה עמדו אז בברית עם בני ח ז ר ג ולא אבו להתיר אגודתם עמהם ויצאו בצבאותיהם וישאו חרבם על אחיהם בני עמם ובני דתם. מספר שני בעלי הריב היה אז רב ועצום, כי אל שניהם נתנו ידם שבטים ומשפחות בני ע ר ב, ותהי המלחמה קשה מזה ומזה, וביום קרב על אדמת בני קְרַיְזָה בקרבת המקום ב ו אַ ת (Buath) נשפך דם רב ובני־ק ר י ז ה ו נַ ד י ר נלחמו כאריות. ה ח ז ר ג׳ י ם הוכו מכה נצחת ויפוצו לכל רוח ו עַ מ ר ו ־ א ב ן ־ נ ֹ מ ן, האכזר איש הדמים, אשר ממנו יצאה כל הרעה הזאת, נפצע וימת בפצעיו. עם ה ח ז ר ג׳ י ם נגפו גם היהודים בני קִ י נ ו קָ ה, אשר הרימו ידם בבני עמם ובני אמונתם, אך אחיהם ה ק ר י ז י י ם ו ה נ ד י ר י ם גמלו טובה לחַיָבים אלה ויפדו את השבוים אשר שבו מהם הערביים בני אַוְס ויתר השבטים בעלי בריתם, אחרי אשר נכנעו בני ח ז ר ג׳ וישחרו את השלום, ויתרפסו לפני מנצחיהם, שככה חמת היהודים ולא הוסיפו עוד להלחם בהם אך את בתיהם הרסו ומטעי עצי התמרים אשר להם עקרו ויכאיבו את חלקות שדותיהם. ויקר הרוח שבנשיאי ח ז ר ג׳ ע ב ד ־ אֻ לַ ה ־ א ב ן ־ אֻ בַ י י ה עמד מרחוק ולא התערב במלחמת בני שבטו עם בני אַ וְ ס והיהודים בעלי בריתם, ויסגר וישגב במצודתו. אך המצביא את בני אַ וְ ס ה ו ד ה א י ר והמצביא היהודי ק א ב, שניהם נשבעו שבועה חמורה, כי לא יבוא כוס יין אל פיהם, עדי יבצרו רוח בני ח ז ר ג׳ הגאיונים ועדי יכבשו את מְזָחִים, טירת ע ב ד ־ אֻ לַ ה ומצודת משגבו. ויצורו שני המצביאים וגדודיהם על המצודה. אך ע ב ד ־ אֻ לַ ה הוכיח בעדות וראיות נכוחות כי ידיו לא שפכו דמי ילדי העברים, לא התערב בריב, וגם הרבה לדבר על לב בני שבטו כי לא יבאו בדמים ולא יעשו המזמתה אשר עשו, ואשר ממנה יצאה רעת המלחמה. לדברים האלה רפתה רוח הצרים על המצודה, ויעשו רק פריץ בחומתה, לקיים את שבועתם ויעלו מעליה 1).

תוצאות המלחמה הזאת, היו, כי בא הקץ לה על ידי ברית השלום (בשנת ד״א שע״ה = 615) כי שבו היהודים שנית להחשב לאנשי מלחמה ובעלי גבורה ויעמדו במדרגה אחת בחיי המדינה והחברה עם בני ע ר ב אשר ב יַ תְ רִ ב. — אך עם השלום לא נעקרה השנאה הכבושה מלב הנלחמים. בני חזרג׳ לא שכחו את מפלתם ויחשבו מחשבות נקם ובני אַ וְ ס לבשו גאות וירעימום ויכעיסום. תגרות קטנות רבו בכל יום ביַתְרִב ורק בחכמת ע ב ד ־ א ל ה ־ א ב ן ־ אֻ ב ו יֵ י ה וישרת לבבו מצאה ידו למנוע את המתגרים מבא בדמים והתפרץ ביניהם מלחמת תנופה. ו ע ב ד ־ א ל ה חשב מחשבה להיות מלך ביַתְרִב ולחפצו זה קרב אליו את היהודים ב נ י ־ ק י נ ו ק ה. והם הגינו עליו מחמת בני אַ וְ ס ובני שבטו חזרג ויהיו אנשי עצתו ובעלי בריתו 2). — וגם ידע ע ב ד ־ א ל ה למשוך אחריו לב היהודים בני נ ד י ר מבעלי בריתם לפנים וישלימו שנית עם בני חזרג,

---

1) de Perceval ibid II. 674. ועל פי אספת אל־אגהני.

2) יוצא מראשי הפרקים המובאים מן תאריך־אל־חמיס אצל וייל בספרו מאהאמעד 119 ציון 159.

ומני אז היו בני נדיר אנשי ריב ומדון לבני אוס הערביים ובני קריזה היהודים (ד"א שע"ה—שפ"ב = 615—622) . ורצון עבד-אלה וברית אמונתו את היהודים חזקו את ידיהם ויפיקו מהם תועלת , בהתעורר עליהם אויב גדול וכביר כח , אשר הם — היהודים — גדלוהו והרבו כחו , האויב הנורא הזה הוא נביא הערביים מחמד , אשר לקץ ימיו הלהיב לב הערביים באש קנאה הוללה ויסיתם בהיהודים

פרק רביעי

מחמד והיהודים .

מיסד הדת ממקה ומדינה , יחס מחמד אל היהדות והליכותיו עם יהודי ערב , עבד-אלה אבן-סלם והיהודים מגיני מחמד ועוזריו (Ansaren) , פנחס אבן-עזורה והיהודים שוטני מחמד , מלחמת מחמד בהשבט היהודי בני קינוקה , תבוסתם וגלותם מארץ ערב , מלחמת מחמד עם שבט היהודים בערב בני נדיר (נדזיר) וגלותם מן הארץ . נשיא יהודי ערב חוייה (Hujej) , שבטי עמי ערב והיהודים היו לאגודה אחת לעשות מלחמה במחמד ומאמיניו , מלחמת מחמד נגד היהודים בני קוריזה ושברם ותבוסתם , מחמד עושה מלחמה נגד היהודים הרכבים (בני-חבור) , גבורי ישראל קיננה ומרהב (Marhab) , שבר יהודי חבור , היהודית זינב (Zainab) , השנאה להיהודים ותורת היהדות בהאלקוראן , גלות היהודים הרכבים ובני בדיל-קורא Vadil-Kora והעיר קופא על נהר פרת .

(מן ד"א שפ"ב עד ד"א ת' = 622—640) .

בימי תקופת הסבוראים נגלתה תעצומות פעלתה של היהדות, על שבטים אחרים משבטי ערב , לא לבד להנחיל לקצתם תורה ואמונה צרופה , לתת לשבטים אחרים מבני מדבר־ערב דרכי החיים המתוקנים, להרבות ביניהם את התרבות ולזַכּותם בתקנות רבות בתקון העולם וסדרי הישוב אשר בלעדם לא תִכון כל חברה אנושית, בחשבון הזמנים ותקופות השנה , אשר על פיהם היו מכלכלים את משאם ומתנם, מסחרם , דברי המלחמה והשלום ; כי אם גם הראו כחם וגבורתם הרוחנית , לתת מרוחם על מיסד דת חדשה , ויעוררו לבו לתת תורה וחקי־חיים לבני ערב . התורה , אשר עלתה מארץ ציה ותלך הלוך וגדל , הלוך והתרחב ותפרוש מוטות כנפות בארצות המזרח , באסיה ואפריקה ותתקע את יתדה גם באירופה ובתעצומות עוזה לא חדלה לפעול על רוח עמים רבים עד היום , — הנביא בן ערי־ערב מַיקה ומַדינָה , לא היה בן היהדות , אך יונק שדיה והיא היתה לו לאָמֶנֶת. בכח היהדות התעורר המחוקק הזה לתת לעמי ערב, וגויי ארצות הקדם, כלם דת

ואמונה נוסדת על תורת מדינה והנהגה אנושית, המתאמת לרוח העמים האלה. הדת הנקראת בשם אִ י שְׁ לַ ם, והדת החדשה הזאת בהִגָּלותה, פעלה פְּעֻלָּה כבירה ונמרצה על פני המעשים בהתולדה הישראלית, השתלשלות המאורעות, תעצומות עוז ואמץ פעלתם בהיהדות. — מימים ימימה, בהתאסף ראשי המטות לבני עבר וערב בערי הירידים לעתים מְזֻמנות בשנה בהעיר מֶ קָּ ה, עיר מולדת הנביא המחוקק, שמע ב ן ־ע ב ד א ל ה (מ ח מ ד) רבות מדברים על דבר הדת, אשר יסודתה באחדות הבורא האחד בשמים ובארץ, אל מקך כל העולמות ומושל ל ב ד ו בכל מרחבי הבריאה, על דבר א ב ר ה ם אב המון גויי ערב ועבר, אשר התהלך לפני ה׳, ויהי תמים בדרכיו וצדיק בכל מעשיו, על דבר התורה הקדושה והצרופה, אשר בה הותיר אלהי אברהם לטובה את בניו אחריו, מכל משפחות האדם על פני האדמה, ויהיו למאמינים באחדותו, נעלים על יתר בני האדם עובדי האלילים האלמים. השמועות האלה הרעישו נפש הערבי מ ח מ ד בן־הטבע, בעל־לב נוח להתפעל ותפעלנה ברב עזן ותעצומתן על הלך־רוחו ורושם קים ונמרץ על כל מחשבותיו ודעותיו. ואיש נכבד ונשוא פנים מאזרחי מ ק ה, האיש ו א ר א ק ה ־ א ב ן ־ נ ו פ א י ל, מבני המשפחה היקרה במשפחות ע ר ב ב נ י ק ו ר י י ש והוא דוד לאשת מחמד — ח ד י ז ׳ ה (Chadidjah), קבל תורת היהדות וידע קרוא לשון עברית, נתן מרוחו על מ ח מ ד ויטע בלבו אהבה אל ת ו ר ת א ב ר ה ם, אב המון גויי ע ר ב ועבר יג].

בספר תולדות מין האנושי, קשה למצוא בין כל האישים הפועלים בה פְּעֻלות גדולות ונצורות, איש דומה בתכונת נפשו, מזג־טבעו (Temperament) והלך־רוחו כהאיש מ ח מ ד, מלא הפכים ומדות רעות וטובות, א י ש א ש ר ב ו נפגשו י ק ר ו ז ו ל ל: ענוה ויראת ה׳ ואכזריות־לב וגאות זד יהיר, רוממות הנפש ושפלותה, רוח נדיבה ורוח עריץ אכזר ואביר־לב ואיש שחץ, רוח איש אשר נפשו תדרוך עז החזון והמליצה וקטנות הנפש ושפלותה, אשר כמוה לא נראה רק בהגרועים שבחדלי־אדם ומשחתי המדות; בו הננו רואים נטיה לנזירות והסתפקות במועט במאכל ומשתה, ואיש בעל חמדת בשרים, שואף תמיד לאהבה בתענוגיה ושוגה בתאות זמה ותבל, ישרת לב ומרמת ערומים, גבורה ומרך־לב. מ ח מ ד היה ב ן ־ ע ר ב מכף רגלו ועד קדקדו, בן־מדבר, ישמעאל פרא אדם בכל תכונתו וצביונו ובכל מדותיו הרעות והטובות; ובכל אלה מה גדלה ונשגבה פעלתו: הוא סלל לבני עמו מסלה חדשה, הוציאם ממעגל צר, מעגל הלאמית הערבית, אשר לא ידעה דבר מהאנושית כלה, ויעמידם במרחבי התולדה. הרחיב חוג־מבטם ויגל עיניהם לראות דעות חדשות לא שערון מלפנים, ויפלס נתיבה לעמים רבים בדעת אלהים וכל תורת המדות בדברים שבין אדם למקום ובין אדם לחברו והחברה האנושית. וכמו שהיה הוא מלא הפכים, כן גם התורה

יג] בדבר ווארקה. יש להעיר, כי דרכיו בדתו ואמונתו נסתרים ממנו. המקורים בערבית, יש שיתנוהו לנוצרי, ויש אומרים שהיה יהודי, ואחרים אומרים שהיה ערבי מאנשי קורייש שבטו של מחמד. עיין Zeitschrift d. Morgenländische gesellschaft VIII, 560—63, XII. 701—703; Sprenger, Leben und Lehre des Mohamed I. 81—2, 91—2 ff. וכמובן ישנם חלופי דעות בהמקורים הערביים אם ידע קרוא עברית או ערבית אם לא. הרכבי.

אשר בָשֵׂר בסוד מאמיניו היא גם כן בעלת שתי פנים: התורה הזאת תרומם רוח בני ע ר ב בלמודי אמונה טהורה בדעת אלהים, מכל ציור הנותן טעם לפגם בהאחדות ומקום לטעות ברבוי אלהיות, אך גם תוסיף תקיף עליהם חיל ומצודת דעות נושנות ואמונות תפלות, השְׁמות מעצור לרוחם ושָׂכות את דרכם — דרך ההשתלמות בדעות ומדות מתוקנות. והוא — מ ח מ ד — האיש אשר לא ידע קרוא וכתוב, עשה את „המקרא" (אלקוראן) להנקודה התיכונה וליסוד מוסד בתורתו החדשה.

על למודי מ ח מ ד הראשונים, אשר חזה בהתגבר עליו מחלתו הנוראה — מחלת הנכפה (Epilepsie) — וימסור אותם למרעיו הקרובים אליו, שאריו בני משפחתו, עוד חופפת רוח היהדות. ליסוד מוסד שם לו לתורתו המשפט הפשוט והקדום כקדמות ה א מ ת, אשר מעולם ועד עולם תעמוד, כי ה' הוא אלהי הבריאה א ח ד ואין בלתו; רק ברבות הימים, כאשר התגאה, הוסיף ברמות רוחו סוף המשפט הזה „ו מ ח מ ד ה ו א נביאו". בהניח מ ח מ ד לאבן פנת דתו את יסוד תורת היהדות „כי ה' ה ו א ה א ח ד ואין יחיד כיחודו, א ח ד בלי כל שתוף ורבוי לא ב ע צ ם לא ב פ נ י ם, ה א ח ד אשר כל פ ס ל וכל ת מ ו נ ה לא יערכוהו, לא ידמוהו ולא יְשַׁווּהו לעיני בני האדם; בהרחיקו את כל הדעות המגשימים את האחדות הזאת; בהרימו קולו בכח לבער אחרי עבודת האלילים, אשר נגלתה בכל טֻמאתה בעיר מֶקָּה בהיכל הקאַבָּה עם שלש מאות הפסילים הנמצאים שם; בהתעוררו נגד הפריצות ופרעות מוסר המשפחה, מעשי זמה ותבל, אשר הערביים לא ראו בם רעה ושמץ דופי; כאשר נאץ בחרפה ויחרֵם את מנהג ב נ י ע ר ב להשליך המימה את עולליהם לבל יהיו למשא על הוריהם לכלכלם ולאמנם, היה דברו לאמר, כי לא תורה חדשה הוא מורה לעמו, וכל דבריו כלולים בתורתו של א ב ר ה ם אביהם ראש המאמינים. בכל אלה ראה תראה היהדות את נצחונה — נצחון האמת על השקר — נצחון ראשי יסודותיה ומלוא היעוד הנבואי האומר: „כ י י ה פ ו ך ה' א ל ה ע מ י ם ש פ ה ב ר ו ר ה, ל ק ר ו א כ ל ם ב ש ם א ל ע ו ל ם, ה א ל ה א ח ד, א ש ר ל פ נ י ו ת כ ר ע כ ל ב ר ך ו ב ש מ ו ת ש ב ע כ ל ל ש ו ן". הנצחון הזה ידמה וישוה לנצחון היהדות על האלילות, בהודיע ש א ו ל ה ת ר ס י (שהיה לפוילוס השליח) לראשונה את אמתיות היהדות לבני היונים — בני הילס (Helas) הנאורים. הטוב והמובחר הנמצא ב ה א ל ק ו ר א ן המה אשר לקח מ ח מ ד מהיהדות — מהתורה והתלמוד, והגרוע והשפל — הוא מאשר לקח ושם מיסודות דתות אחרות 1). רק המלחמות הרבות אשר נלחם מ ח מ ד באויביו בני שבטו, שבט ה ק ו ר י י ש י ם במֶקָּה (משנת ד'א שע"ב—שפ"ב = 612—622), למען פלס נתיב לדתו החדשה ולתת לה מהלכים בכל ארץ ע ר ב, המלחמות האלה המרו את רוחו והקשו את לבבו ואז שם על הגרעין הטוב, הפרי הנחמד, פרי תורת היהדות, את קליפת האישלָם הקשה והמאוסה. גם יחוסו אל היהודים והמלחמות אשר נלחם בהם פעלו פְּעֻלָּה עזה ועצומה על פני תורת האישלם,

1) עיין בספרו של ג י י ג ע ר, המוכתר בתהלת בית מדרש החכמה. „וואס האט מאהמעד אוים דעם יודענטהומע אויפגענאממען". אל המאמרים הנמצאים שם יש להוסיף עוד דברים רבים עכ"ל הרב המחבר. והרוצה לעמוד על ההלכה הנכבדה הזאת בחקר תולדותיו יעיין בהמבוא להאלקוראן העברי מאת רעקענדארף. XXX—XLIII. שפ"ר.

וספר האלקוראן מדבר בהיהודים שונות וחליפות, פעם ברוח איבה פעם ברוח אהבה ומזכירם לגנאי ולשבח.

כאשר לא מצא מחמד אזנים קשובות לדעותיו ולמודיו בְּמֶקָה עיר אבותיו, עיר אשר שם מקדש והיכל הקאבה חמלא פסילי ערב ועצביה, וגם ארבו לחייו וכפשע היתה בינו ובין המות, פנה אל אחד מאזרחי העיר יַתְרִבְּ היא מְדִינָה וישחרם לקבל תורתו. בני מדינה, שכני שבטי היהודים ומכיריהם, בהתהלכם עמהם, כבר הכינו לבם להכיר ולדעת קצת האמתיות מתורת היהדות, יותר מאחיהם בני מֶקָה; המה מצאו בלמודי מחמד כמה דברים שכבר שמעו משכניהם היהודים, ועל כן נטה לבם להיות אחריו ולקבל את תורתו, ויהיו דברי האזרחים האלה אל בני עירם לקרוא להנביא החדש לבא למדינה (יתרב) ולשמוע מה בפיו. כמעט בא מחמד למדינה (בשנת ד"א שפ"ב = 622 היא שנת המנוסה Hegira קרי: Hedschrah) וימצא דרוש לחפצו למשוך אליו לב היהודים ולהטותם לחפצו, להביע להם הגות לבו תעצומתו ומשאת נפשו, והנה נראו הדברים כאלו חפצו הוא, לתת להיהדות מהלכים בכל ארץ ערב. — מחמד בא בשערי העיר, אשר מני אז ועד היום נקראה בשם „עיר הנביא" בעצם היום הקדוש ליהודים ביום הכפורים, וימצא את כל היהודים מתענים ומתפללים ויאמר: לנו יאות יותר לצום ולהתפלל ביום הקדוש הזה מאשר להיהודים, ויקבע את היום הזה ליום צום ותפלה להמאמינים ויקרא לו בשם אַשׁוּרָה 1). אז כרת מחמד את שבטי היהודים ברית מגן ותגרה 2), ולתפוש אותם בלבם גזר על מאמיניו, כי בעת התפלה (Kiblah), יכַוְנו פניהם נגד ירושלים 3). בפרוץ דברי ריבות בין יהודים למאמינים (מושלימים) עמד מחמד לימין היהודים נַיְזַכֵּם תמיד בדין, וכה ידעו זאת תלמידיו ומאמיניו, עד כי בהיות להם דין ודברים עם יהודים היו חפצים להביא את משפטם אל נשיאי שבטי היהודים, בדעתם, כי הם לא יטו משפט מאהבה ומשא פנים לבני בריתם. כה קרה, אשר מושלמי אחד בחר לשופט לו את הנשיא היהודי קַאַב אבן-אַשְׁרַף ובעל דינו היהודי בחר במחמד 4). למחמד היה בעת ההיא איש-סוד וסופר ומזכיר, איש יהודי, כי בעצמו לא ידע קרוא וכתוב. דעת יהודי מדינה היה נוחה ממעשי מחמד, האיש אשר כבר נראה, כי בגדולות יתהלך וגדול יהיה כבודו בעיני בני עמו וכמעט שחשבוהו לגר צדק ויאמינו, כי בעזרתו תהיה היהדות להתורה השלטת בכל ארץ ערב. אחדים מהם התרועעו לו ויהיו מאנשי שלומו העוזרים על ידו אנסאר (Ansar) וביניהם נמצא היהודי המְלֻמד עבד-אלה-אבן-סַלָּם מבני השבט קינוקה והאיש מוקכאיריק (Mukchairik) בן

1) מסורה קדמוניה, מיוחסת לאבו-מוסה ולאבן-אבס, אנשי ימינו של מחמד, ועיין ע"ז הספר Journal asiatiqe לשנת 1858 דף 116, 125.

2) עיין de Perceval a. a. D. III. 22. ff.

3) מפרשי האלקוראן בהחזון הב' (חזון הפרה) פסוק קנ"א ואצל Maraccio Reutatio פסוק ס"א.

4) G' alalein בפירוש לחזון הד' (חזון הנשים) פסוק נ"ח ואצל Maraccio פסוק קנ"ח.

5) המקורים: בספרו של Veil: „מאהאמעד" דף 140, ציון 209; de Perceval שם III. 74.

המשפחה היקרה, משפחת אלגיטיון (Alghitiun) 1). אומרים אמור, כי לפני לכת עבד-אלה אחרי מחמד שם לפניו שלש שאלות לנסותו ולבחנהו למען דעת אם באמת ראוי הוא שתשרה עליו רוח נבואה: העובר שבמעי אמו, למתי יולד זכר כאביו ולמתי נקבה כאמו? מה המה המטעמים אשר יעלו על שלחן של צדיקים בעולם התגמול בגן עדן? ומה הנה האותות ליום ה׳, יום האחרון אשר ישב אלהים על כסא דינו לשפוט כל בשר? על שלשת השאלות האלה, הלקוחות מההגדה התלמודית, אומרים, כי השיב מחמד תשובות נמרצות, אשר קבל בלי ספק מיהודי אחר איש עצתו ויוסיפו לספר, כי התשובות הפליאו את עבד-אלה ולא אחר אז להכיר את מחמד לנביא אשר דבר אלהים בפיו אמת 2). עבד-אלה ויהודים אחרים תמכו בידי מחמד ויהיו בעוזריו לעת התגלות האלקוראן, והם חזקו את ידיו, כאשר עוד לא האמינו בו הערביים ויאמרו: כי הוא בעל אזן־אחת (לאמר מאמין לכל דבר), כי לא המלאך גבריאל מגלה לו סודותיו כי אם בן־אדם הוא לו למורה ומלמד את התורה החדשה״. בכל אלה גם עבד-אלה-אבן-סַלָם ויתר אנשי עצתו מהיהודים, אשר הלכו אחריו ויהיו לאנשי ימינו (Ansaren). ובכל היותם חושבים את מחמד לנביא אמת, לא לבם הלך להמיר דת אבותם ויוסיפו לשמור כל חקי היהדות ומצותיה ומחמד לא כִהָה בם ולא הוכיחם על זה בימים הראשונים 4). אך בכל אלה היו מעט מאד היהודים ממדינה אשר החזיקו אחרי מחמד ונמנו בקדל מעריציו וכל יתר היהודים הכחישו וימאסו וילעיבו בנבואתו, כי ראו לפניהם איש נקלה, שפל ברוחו ובכל הליכותיו, איש אשר אך הוות נפשו ידרוש וכל היום ישאף אך תענוגות בשרים וחמדת נשים. חזון לב איש יהודי אשר חזו להם בנביא ה׳ ויודע דעת עליון, כפי אשר קראו בכתבי הקדש ומספרי התלמוד לאמר: ״כי אין השכינה שורה אלא על גבור (הכובש את יצרו) וחכם״ לא נתן אותם להאמין, כי את מחמד בחר ה׳ להנביא הראשון במעלה והאחרון בזמן, לחותם הנבואה, כאשר יתאמר להיות בהאלקוראן; איש אשר לבו זונה כל היום אחרי אהבה בתענוגיה וכל אשה יפה תלבבהו בעיניה, איש כזה אינו ראוי שתשרה עליו שכינה—ויהי דברם: הראיתם אותו (מחמד), הנביא אשר לא ידע שבעה ממאכלי תאוה ותמיד כל היום שיחו והגיונו בנשים וחמדת בשרים, אם נביא אמת הוא, הנה עליו להיות קדוש וטהור, למשוך בפרישותו עליו את רוח הנבואה ולא לשגות באהבת נשים״ 5). — ויוסיפו היהודים לאמר: אם באמת נביא הוא מחמד לה׳, מדוע לא נגלה לקהל מאמיניו בהארץ הנבחרת, ביהודה, המקום אשר בחר ה׳ להגלות שם לבחיריו לעבדיו הנביאים 6). ויוסיפו עוד

---

1) שם de Pereeval 25. 2) ווייל שם דף 93. ציון 120. 3) עיין גייגער בספרו וואס האט מאהאמעד וכו׳ דף 39. 4) ווייל שם דף 90, ציון 115.

5) פירושים להאלקוראן חזון ד׳ (חזון הנשים) פסוק נ״ב ואצל Maraccio פסוק י״ט, קנ״ח ושע״א.

6) G' alalein לחזון י״ז (חזון מסע הליל) ע״ז ואצל Maraccio ת״ג ועיין גייגער שם דף י״ב, עכ״ל הרב המחבר. וברעקענדארף הוא גם כן בחזון מסע הליל בפסוק ע״ז ושם יאמר מחמד נגד טענת היהודים ללכת לארץ ישראל לאמר: הסיתוך לעזוב ארצך (ללכת לא״י) כי בלבם היה לגרשך, אמנם גם הם (היהודים) לא ישבו בה (בא״י) כי אם ימים מעטים. שפ״ר.

לאמר : הנך אומר , כי תשים לפנינו תורת ראש המאמינים אברהם אבי כל בני עבר וערב , אך האם אכל אברהם את בשר הגמל והגבינה העשויה מחלבו ? 1) . האיש אשר הרבה להתנגד לתורת מחמד ויכחיש בנבואתו היה היהודי פינחס־אבן־עזורה בן שבט קינוקה , איש חד השכל ובעל התול־מר , המרבה ללגלג על מחמד ובכל מקרה הבא לידו השתמש לשום אותו ואת תורתו ללעג וקלס ; גם האיש קַאב־אבן־אַשַרף , אשר אביו היה ערבי ואמו יהודית ועוד משורר ומליץ עברי בערבית ושמו אבו־אַפַק , זקן יותר ממאה שנים , והוא חשב מחשבה לנַבֵּל כבוד מחמד ולשום אותו לבוז בעיני הערביים הבוערים ; ולאחרונה נזכיר גם את היהודי עבד־אלה בן סוירה ממשפחת אלגהיטיון , היהודי המְלַמד הגדול בכל היגס (העדושאס — ערב הצפונית) . גם מהגרים מבני ערב הנלוים על היהודים , כהאיש קינַנַה אבן־סוריה מבני השבט אַנַס , נמצאו מכחישים בנבואת מחמד וקדושת תורתו 2) .

ויהי היום ועֹמַר , אחד מאויבי מחמד מלפנים , אשר שב והשלים עמו להכיר את תורתו ויקנא לה קנאה גדולה ויעריץ ויקדיש את הנביא , נקרה לבא במסבת יהודים וישאלהו פינחס בן עזורה : מה שם המלאך , העומד על יד נביאך ומגלה לו רזי עולם ? ויענהו עֹמַר : „המלאך גבריאל" — וישיבהו פינחס בדברים לקוחים מהגדה תלמודית לאמר 3) : „אם כן מחמד לא לנו הוא , כי מלאך גבריאל הוא מן המבשרים בכל עת רעה לעם יהודה" . לפינחס מיחשים גם התשובה הנצחת בלגלוג ועקיצה , אשר השיב למחמד בפנותו אל בני קינוקה וידרוש מהם לקבל תורת האישלם ; במכתב הזה יאמר מחמד במליצה לאמר : תנו לו (לה') הלואה טובה 4) , ויענהו פינחס לאמר : אלהים הוא העני הדורש מַשָּׁה יד מאת ברואיו" . והדברים נשמעו במערכות המאמינים , ויצא אבו־בכר , שהיה אחרי כן למושל המאמינים (כליף) במקום מחמד לבקש את פינחס המתלוצץ ולהמיתהו , ויֶאְנס המלגלג להתכחש לדבריו ולאמר , כי מעולם לא עברו על דל שפתיו דברי לצון כאלה 5) , אך מחמד שמר הדברים בלבו וימסור נבואתו הבדויה לתלמידיו

---

1) שם אצל Maraccio 130. a. ועיין Theophans Chronographia I. 511. .

2) עיין וויל בספרו שם דף 119 , ציון 60 וגם Maraccio b. , עוד וויל 118 , ציון 156 , וגם de Perceval a. a. D. III. 26. .

3) מפרשי הקוראן לחזון ב' (חזון הפרה פסוק צ"ז ואצל Maraccio קנ"ח ועיין גם גייגער דף י"ח עכ"ל המחבר . ואני לא אדע מנין זאת להרב שבהגדה התלמודית גבריאל הוא המלאך המבשר רעה לבית ישראל , ואולי לקח הדברים ממדרש איכה רבתי פ"א עה"פ ממרום שלח אש בעצמותי וכו' , אך משם מוכח ההפך , כי מדתו של גבריאל להמתיק הדינין , הוא המצנן את אש הכבשן שהושלך שם אברהם ואחר כך חנניה מישאל ועזריה (עיין פסחים קי"ח ע"א) , והוא גם המפשיר את הגחלים שצוהו הקב"ה להשליך על בית המקדש ושש שנים היו הגחלים עוממות בידו ולא זרקן כסבור שישראל עושין תשובה (מדרש איכה שם) , וידוע כי לבוש הבדים הוא גבריאל ומדניאל י' נראה , כי הוא מהשרים המגינים על ישראל עיי"ש . ואלמלא לא נצטננו גחלים מיד של כרוב על ידו של גבריאל לא נשתייר משונאים של ישראל שריד ופליט (ילקוט יחזקאל י) , וצ"ע. שפ"ר .

4) המליצה הזאת נמצאת בדברי חז"ל : אמר הקב"ה לישראל לוו עלי ואני פורע (ביצה ט"ו ע"ב) ואמר ר' יוחנן מאי דכתיב מלוה ה' חונן דל , אלמלא מקרא כתוב אי אפשר לאמרו עבד לוה לאיש מלוה (בבא בתרא י' ע"א) . שפ"ר . 5) המקורים בגייגער דף 15 .

בדברים אלה לאמר: „הן שמע אל את קול האנשים המדברים: אלהים עני ואנחנו העשירים, דבריהם יֻחָקו בספר, ככתוב שם דבר הרגם את הנביאים; ונאמר אליהם: שאו את עונכם ואש הגיהנם תאכלכם" 1). כה הרעימו יהודי ערב את הנביא ממֶקה ויכעיסוהו תמרורים, עקצו אותו במהתלותיהם ולגלוגיהם ויפרשו ויבארו את כל דבריו באופן מעורר צחוק ולעג, ויביטו עליו בחרפה, כי לא דִמו ולא עלתה על לבם, אשר הפליט ממֶקה, הנרדף מבני שבטו, אשר בא אל מידינה למצוא בה מנוס ומפלט מרודפיו, כי הוא החלש וידוע חֳלִי, עתיד לפעול גדולות בתולדת מין האנושי, כי לא תעבורנה שנים מועטות וידו תמצא להדביר תחתיו כל שבטי ערב, לבצור רוח שבטי היהודים, לרדפם בחרב נוקֶמת וגם להכחיד כלה מקצתם, כי עתיד האיש הזה לשמור חקו על עמים רבים בשלשה חלקי תבל ארצנו, ובו ובמאמיניו ההולכים אחריו יוטל גם גורל חלק גדול מבני עם ישראל ומהם יצא משפטם באחרית הימים. היהודים בטחו ברוח גבורתם וכח ידם וישכחו, כי האויב הנורא והמסוכן הוא זה אשר נחשבהו לנקלה ונבזהו בלבנו.

במרמת ערומים ראה מחמד את החרפה אשר חרפוהו היהודים וישמע לעגם ויעמד פניו ויהי כמחריש. גם דבר לקהל מאמיניו לאמר: „דברו רכות אל אנשי הכתב (בני ישראל) בריבכם אתם ואמרו להם: מאמינים אנחנו בכל אשר נגלה לנו ולכם, אלהינו ואלהיכם אחד הוא ולו הננו עבדים נאמנים" 2), ויש אומרים, כי דברו היה אל מאמיניו: „אל תתנו צדק לדברי אנשי הכתב וגם אל תוכיחו אותם על פניהם ולא תתאמצו להוכיח להם כי שקר בימינם". — אך המצב הזה, מצב המלחמה בשלום לא יכול להמָשֵך לארך ימים, השנאה הכבושה בלבות שניהם התבצבצה לצאת מאליה, שניהם לא יכלו לכלוא את הרוח וכח הסבלנות כשל מזה ומזה. היהודים התאמצו להסיר ממנו לב מאמיניו ויהיו דבריהם גם אל אנשי ימינו: אל עמַר, הודזייפה ואל מֻאד. גם הצליחו יהודי ערב להקים לשטן למחמד את האזרח הנכבד בכל מידינה, את האיש עבד־אלה־אבן־אוביה מבני חזרג, אשר היה נועד להיות למלך במידינה. האיש הזה ראה, כי בבא מחמד נפל אור פניו בעיני העם ואותו הסיתו היהודים בהנביא להיות לו לשטן ומכשול בכל דרכיו. ובאותה העת האיצו במחמד גם מאמיניו לדבר דברים בשפה ברורה על דבר תורת היהדות מה היא, אם תורת אמת היא וקדושתה עוד חופפת עליה עד היום. המה ראו את חבריהם היהודים הנמצאים בקהל המאמינים, והמה שומרים בשמירה מעולה את כל תורת ישראל ופקודיה וינָזרו מבשר הגמל, וישאלו הערביים את נביאם החדש לאמר: אם התורה הוא הספר הנתן לבני ישראל מאת ה', הבה ונמלא גם אנחנו את כל מצותיה" 3). ומחמד היה איש ערבי ולא יכול לשום מתג ורסן לתאותיו הבהמיות, על כן לא יכול הוא ועמו החזק בתורת היהדות, אשר יסודתה היא, אם לא הפרישות והנזירות, אך בכל אופן הקדושה — למַזֵג התאות ולשום מעצור להחמדות

---

1) אלקוראן (חזון עמרם) חזון ג' פסוק קפ"ב. 2) אלקוראן חזון כ"ט פסוק מ"ו.
3) וייל שם דף 90, ציון 115, עיין Theophanes Chronographia, הוצאת באנן I, 511.

הארציות, לאמר, להגביר יצר הטוב על יצר הרע ולכבוש תאות הבשרים, היסוד הכלול בדברי התורה: „והתקדשתם והייתם קדושים"; גם ידע, כי בני עמו לא יאבו ולא ישמעו לו להחזיק במנהגים, פקודים ואזהרות, אשר לא ידעו המה ואבותיהם; :בכן ראה, כי אין דרך אחרת לפניו, מאשר להַפְרֵד מעל היהודים ואז נהפך להם לאויב גלוי. — אז גלה בקהל את חזונו הגדול, „חזון (סורה) הפרה", המלא חרפות וגדופים על ישראל, שנה את המנהג לפנות בתפלה פניו נגד ירושלים, ויצו, כי מהיום ההוא והלאה יכַוְנו „המאמינים" את פניהם כלפי מערב, נגד מֶקה והיכל הקאַאבה אשר שם (בשנת ד"א שפ"ג = 626) יד].
אל אלה מ„מאמיניו", אשר הרהרו אחריו ויאמרו, כי נוטה הוא מדעותיו ודרכיו, אשר כבר שם לפניהם לחק ומשפט עולם, היה דברו, כי כן גזר האל וגלה לו רצונו על ידי המלאך גבריאל וכה יאמר 1): „הכסילים אומרים למה ימיר הוא (מחמד) מגמת פניהם קדימה במערבה? — אמור אליהם: קדם ומערב שניהם לאלהים המה, הוא ידריך במעגל טוב את כל איש אשר יחפוץ ללכת בו. שמנוכם (את המאמינים) לגוי נבדל מהם (מהיהודים והנוצרים), למען תעידו בבני האדם (ליום האחרון, יום הפקודה) וגם שליחנו (מחמד) יעיד בהם": — מגמת פניכם המרנו להבדיל בין ההולכים בדרך הנביא ובין הפונים לו ערף: — יש אנשים אשר תגעל נפשם בזה, אך לא כן ההולכים בדרכי האל...: — ראינו בשאתך עיניך השמימה, ושמנו מגמת פנינו אל המקום אשר תבחר (לאמר כמו שרגילים הערביים מאז ומקדם), „שא עיניך מול היכל חַרַם (הקאאבה), בכל המקום אשר תתפלל, שים עינך שם בתפלתך: — אנשי הכתב יודעים, כי זה אמת מאדוניהם, אך אל ידע פעלם: — בכל המופתים אשר תוכיח להם, לא ישמעו בקולך, לכן גם אתה לא תשמע בקולם; הלא גם המה איש בקול אחיו לא ישמע...: — אנשי הכתב הכירו את האל, כאשר יכיר האיש את בנו אך מעלימים הם את האמת..." — אז בטל מחמד גם את יום הצום אַשוּרָה (יום הכפורים לעברים) ויקבע ימי הצום בהחדש המקודש להערביים מימים קדמונים ראמאדהאן או ראמאדזשאן (Ramadhan).
כמעט החל מחמד ללכת בדרך הזה, להקל על הערביים הֲמִרַת דת אלילים לדתו, לשאת פנים למנהגי עבודת אלילים הישנים, והנה נאנס לבטל עוד דברים רבים אחרים, אשר לראשונה אמר, כי נתגלו לו בנבואה והמה מצות ה' ותורתו. מחמד מתאמץ להוכיח, כי נמצאו בתורת משה רמזים עליו ונבואות מבשרות התגלותו, אך היהודים זייפו ספרי הקדש ומחקו כל המקומות המרמזים על התגלותו טו]. מתחלה היה דבר מחמד, כי היהודים המה שומרי האמונה,

---

יד] שנוי הקיבלא (הצד שאליו פונים בשעת התפלה) לא בשנת ד"א שפ"ג (623), כי אם בשנת שפ"ד (624) בחדש יאנואר ועיין Sprenger, „לעבען אונד לעהרע מאהאמעד-ס III, 46. הרכבי.

1) אלקוראן חזון ב' (חזון הפרה) קמ"ה-קנ"ד לפי חלוקת המחבר ועל פי רעקענדארף קל"ד—ק"מ.

טו] האשמה, אשר יאשימו בני אישלם את היהודים, כי שנו וזייפו את ספרי כה"ק בכל מקום שנמצא שם רמז על מחמד מוסבת על המקומות בהתורה המדברים על דבר ישמעאל. כן מסתייעים הם מהכתוב (בראשית י"ז, כ') „ולישמעאל שמעתיך, הנה ברכתי אותו והפריתי אותו והרביתי אותו במאד

אבל הפיץ אחרי כן בין מאמיניו, האשמה הזרה והשקר הגלוי, כי היהודים נותנים את עזרא הסופר לבן־אלהים 1), ובכן גם הם מגשימים את הבורא ופוגמים באמונת היחוד. שנאתו להיהודים הכופרים בנבואתו, ודעתו, כי הם מטיבים לראות את כל ערמתו ומזמתו, המה קלקלו את שורת בינתו ויוסף להרשיע ולקום כצר להם. אחד מאנשי ימינו ה„מגינים" האנסארים גנב שריון, ובהִוָּדַע דבר הגנבה, השליך את השריון אל בית איש יהודי לטפול עליו חטאת הגנבה, היהודי נשבע בספר תורתו, כי נקי הוא מחטא גנבה, אך ה„מגינים" „האנסרים" קראו למחמד לעמוד לימין מאחיהם, ולא אֵחר מחמד להרשיע את הצדיק ולהצדיק את הרשע וַיְעַוֵּת משפט היהודי בריבו 2), אך בכל היותו שונא היהודים ומבקש רעתם, לא מלאו לבו בימים הראשונים לצאת נגדם ביד חזקה וחרב נוקמת. עוד לא היה כחו גדול בין שבטי ערב והיהודים ובעלי בריתם גברו על גדודי מאמיניו ומעריציו במנין וגבורה, כי היו בעלי ברית בני השבטים חזרג ואַוּס העצומים והתקיפים בבני ערב. המעמד הזה נשתנה תכלית שנוי אחרי המלחמה הגדולה על יד בֶּדְרְ (Bedr) בחרף (שנת שפ"ד = 624), ושם גברה יד מאמיני מחמד המעטים על בני הקורייששיים — הרבים והעצומים מהם, ומני אז התגאה מחמד והתנשא, ורמות רוחו, גאותו וזדונו עברו כל חק; פתאום נהפך הנביא, העני ושפל הברך, למושל עריץ ואכזרי, הגוזר על ימין ועל שמאל, לאיש הדמים, אשר גם את הרצח במסתרים לא חשב לו לחטאה, אם רק ידע, כי יצלח לו להסיר מעל פניו את אלה, העומדים לשטן על דרכו. ובכל אלה היה ערום ונזהר מאד מהתגרות בשבטי היהודים הגדולים והעצומים במספרם וישת פניו אל שבט קטן ודל־כח, אל עם לא־עז. אשה אחת משוררת ובעלת מליצה ושמה אסמָה בת מֶרְבַן, ילידת שבט יהודי ונשואה לאיש ערבי, הומתה על משכבה בידי מרצחי חרש, אשר שכר עליה מחמד, כי המשוררת הזאת חברה שירים קצרים בדברי חדודים והִתּול (עפיגראממען) על הנביא הזה ותלעג לו ולחלומותיו. ביום המחרת קרא מחמד למקוראיו — „מגיניו", „האנסרים" ויאמר להם: „החפץ לראות את האיש, אשר עבד באמונה את אלהים וצירו הנאמן, הוא יביט בפני המאמין עמייר" (שם המרצח). אחרי ימים אחדים נמצא נרצח בביתו על משכבו,

---

מאד" — „במאד מאד" בגימטריא מחמד", והם אומרים, והרביתי אותו במחמד, ועיין בהראב"ע בתחלת פרושו הקצר על שמות והרמב"ם באגרת תימן (הוצאת לייפציג 3 ע"ד), ובספרו של שטיינשניידער Polemische Literatur דף 227, ועיין עוד בספר העתי: Zeitschrift d. morgenländische Gesellschaft XXXI. עמוד 374; הרכבי.

ולהבנת הקוראים אוסיף על דברי החכם המחבר והחכם המעיר לבאר גם כן טיב הרמזים האחרים שמצאו המושלמים בכה"ק על התגלות נביאם. את הכתוב (דברים י"ח, ט"ז) נביא אקים להם מקרב אחיהם כמוך, הם דורשים מקרב אחיהם של בני אברהם, לאמר מישמעאל, כי אי אפשר לאמר שהכונה על בני יצחק, כי אחי יעקב היה עשו וממנו לא יצאו נביאים; עוד הם מסתייעים מהכתוב: (דברים ל"ג, ב') ה' מסיני בא, תורת משה, וזרח מהר שעיר, תורת האיוואנגיליאה, הופיע מהר פארן, זו התגלות מחמד, והמלות בא (השמש) זרח, והופיע, מוכיחות התגברות ההתגלות אחרון אחרון לפי דבריהם ועוד ראיות ורמזים קלושים וסרי טעם כאלה. שפ"ר.

1) באלקוראן חזון ט' (חזון התשובה פסוק ל"א (רעקענדארף ל') : היהודים אומרים עזרא הוא בן אלהים וכו'. 2) המקורים אצל Maraccio מעמוד 166 ואילך.

היהודי המופלג בזקנה, בן מאה שנה אבו־אַפַּק, והמרצח היה בן־עמייר המרצח הראשון ואחרי כן גם קַאַב־אבן־אַשְׁרַף, יען כי קשר מספד וקינה על בני הקורייששיים אשר נפלו במלחמה על יד בֶּדְר 1). כמעט נשמע הדבר בין שבטי היהודים וחמת בני קינוקה בערה בם ותְּמַר נפשם על הנביא השקר. הנותן דברו למאמיניו לרצוח נפשות נקיים במסתרים. השבט הזה היה הקטן והחלש בשבטי הערביים וממנו יצא גם המליץ פינחס אבן־עזורה, אשר עקץ את מחמד בלעגו ובשירי התוליו וירבה להלעיב בו ובנבואותיו. ויבז בעיני מחמד לעשות נקמות רק בהמשורר המלגלג ויאמר לכלות באפו את כל השבט הזה ולהכחידו מן הארץ בחרב נוקמת ואכזריות חמה. כנהוג אז (וגם עתה) בין הערביים היתה ראשית מדון סבה קלת־ערך מאד, ואחריתו — הרג רב ושפך דם אדם כמים, מחמדי אחד הרג את איש יהודי על דבר ריב שפתים ובני קינוקה היו גואלי הדם וילכו וימיתו את הממית אחד מאחיהם, בגלל הדבר הזה שלח להם מחמד לאמר: „אם מקבלים את תורת האישלם מוטב ואם לאו, הִכּוֹנוּ למלחמה עמי ועם אנשי". וישיבו בני קינוקה את מחמד דבר לאמר: „שלמים אנחנו עמך וגם מחזיקים בבריתך, אך אם קרבות תחפוץ ותבקש רק תואנה להלחם בנו, אז עשה כחפצך ותראה כי לא מוגי־לב הננו גם אנחנו ורוח גבורה תסמכנו". קוו היהודים בני קינוקה, כי אחיהם בני קריזה ובני נדיר לא יעמדו מנגד ויחישו לעזרתם, ועל כן הסתפקו רק במלחמת מגן ויִסָּגְרוּ בטירותיהם ומצודותיהם אשר בקרבת מידינה (יתרב), אז אסף מחמד את גדודיו ויצר על טירות בני קינוקה, לו חשו לעזרתם היהודים הרבים בערב הצפונית (היגס־העדושאם): בני נדיר בני קריזה ובני כיבר, לו השכילו לדעת מראשית אחרית רפיונם ועמדם על דם אחיהם, כי אם תעז יד מחמד ועלה גם עליהם להכחידם מן הארץ, לו כרתו אז ברית מגן ותגרה עם שכניהם הערביים אויבי מחמד ומתקוממיו הרבים, כי אז לבטח עשו והצליחו להכות את מחמד ותבוסת מאמיניו היתה שלמה, כי עוד לא גדל אז מספר בעלי בריתו ומאמיניו היו המעטים והחלשים בבני ערב וגם מהם נמצאו רק מעטים נאמנים בבריתו וסרים למשמעתו בלב שלם. אך יהודי ערב דמו לעם ערב השוכן לשבטים, וכל שבט הוא עם לבדד ישכון, או בתי־אבות יושבים על אדמתם איש לבדו ולא קרבו זה אל זה. גם שבטי יהודה בערב היו לכל אחד ענינים וחפצים לו לבדו, וחפצים קטני ערך הרחיקו גם את הקרובים לבלי היותם כאיש אחד חברים נגד הצר הצורר את כל משפחות היהודים בערב. חמשה עשר יום נלחמו בני קינוקה בגבורה נמרצה ואמץ־לב ויחכו לעזרת אחיהם כי תבא, ובראותם כי נוחלה אבדה תקותם לאחיהם פתחו את שערי טירותיהם להאויב. אז אסר מחמד את כל הגברים בנחשתים, וכבר הכין כלי מות להתיז ראשם בחרב נקמתו, אך עבד־אלה־אבן־אוביַה נגיד בני חזרג, הנמנה בקהל מאמיניו נגש אליו ויתפשהו בשריונו וידבר אליו באפו וחרונו: „לא ארפך, עדי תקרא דרור להשבוים האלה ולא תשלח בהם יד; האנשים האלה היו בעלי בריתי ויתמכוני בזרועם החזקה

1) וייל שם מדף 117 ואילך.

בעת מלחמותי, המה עמדו לימיני בעת אשר הלכו פני בקרב במלחמותינו נגד השחורים והאדומים". מפני עבד-אלה הגבור נִחַת מחמד ולא מצא און בנפשו לבצע מזמתו" ויענה במרך־לב ויאמר: „קראו דרור להאנשים האלה וקללת אלהים תנוח עליו (על עבד-אלה) ועליהם". היהודים בני שבט קינוקה, שבע מאות בתי אבות גלו מלשון ארץ ערב, ויצאו נקיים מנכסיהם ויעזבו בתיהם ורכושם, ויצאו. לארץ ישראל (בשנת ד"א שפ"ד = 624) 1), ויתנחלו בעבר הירדן צפונית מזרחית על יד המקום אדרעי (Adraat) בארץ הבשן (Batanaea). כנראה נתקבלו עוד באהבה מאחיהם בני בריתם, אשר פרקו אז עֹל מלכות ביצנץ מעליהם ויהיו במשך ימים ארבע עשרה שנה אדוני ארץ אבותיהם 2).

אחרי אשר נצח מחמד את בני קינוקה גלה למאמיניו נבואה חדשה, אשר לחש לו המלאך גבריאל נגד היהודים, לאסור על בני ערב, לבלי בא אתם בברית כאשר עד הנה ויאמר: „אתם המאמינים! אל תכרתו ברית אהבה ליהודים ונוצרים, כי המה איש את אחיו יעזורו, איש מכם כי יתרועע עמהם והיה כמוהם; אמנם אל לא יָחֹן עם בוגדים וחטאים" 3). בהנדוי שגִדה מחמד את „אנשי הכתב" לא נגע לרעה בהנוצרים, כי היה מספרם לא רב בערב הצפונית ולא הלכו בגדולות, להיות לעם עומד ברשותו ולא מלא לבם אותם להתחרות בעמי ערב, לא כן היהודים המה כבר היו למודים לחשוב את עצמם לבני חורין ויהיו מלאי כח וגבורה לעמוד על הירותם המדינית והלאמית, ובהיותם עתה מנודים לבריות בעיני הערביים מאמיני מחמד התירו ראשי שבטי הערביים שכניהם את אגודתם עמהם ויפרו הברית אשר כרתו ביניהם, וגם עשו בהם שפטים להמיתם במסתרים, כדבר נביאם אליהם. אחד המושלמים (המאמינים) המית איש יהודי בארבו לו ממסתרים והוא — הנרצח, — היה מטיבו ואיש חסדו ויחר אף אחי הרוצח, ערבי עובד אלילים על אחיו המאמין במחמד, ויאמר להרוג את אחיו 4). במעמד כזה היה דרוש למאמיני מחמד, אשר עוד ישרה נפשם בם, אמץ־רוח ורצון כביר, כי בכל קנאתם לדתם החדשה, לא ישכחו את המדות הטובות שבני ערב היו מצוינים בם מאז ומעולם, והמה מדות אמונת אֹמן לבני בריתם, יקרת־רוח וישרת לב בעת מלחמה כּבעת שלום. ויקר־רוח כזה היה הערבי המאמין במחמד עבד-אלה-אבן-אוביה מבני חזרג הנזכר למעלה במלחמת מחמד את בני קינוקה. בצאת מחמד למלחמה על יד המקום אחד (Ochod) נמצא גם נשיא ערב זה ואנשיו בתוך גדודי מחמד וגם קרא לעזרתו

---

1) וייל שם 119, de Perceval a. a. III. 80. ff. 2) כבר מבואר למעלה כי כוזרו מלך פרס עשה מלחמה בעזרת היהודים את הירקליוס קיסר ביצנץ, זאת היתה בשנה הששית לנבואת מחמד לאמר בשנת 618, והירקליוס שב ויתפוש שנית את סוריא וארץ יהודה בשנת 628. ובכן נופלת שנת גלות בני קינוקה מערב והתישבותם בארץ ישראל בארבע עשרה השנים האלה, אשר היהודים היו אדוני הארץ בארץ ישראל, ועיין באלקוראן חזון ל' (חזון הרומיים) המתחיל: „הן נגפו הרומיים (בני ביצנץ) בארץ הקרובה (בפרס ובבל), אמנם אחרי הנגפם תעוז ידם, בעוד מעט שנים וכו'", לאמר, כי מלכות ביצנץ בשובה לקדמותה תשלוט רק איזה שנים ואחרי כן תפנה לפני האישלם, אשר ישלוט שם לדור דורים. החזון הזה נראה שנתחבר אחרי מות מחמד, כי באמת נתקימו הדברים כלם כמו שנאמר בהאלקוראן, עיי"ש. שפ"ר. 3) אלקוראן חזון החמישי (חזון השלחן) פסוק נ"ט--ס', וברעקקענדארף פסוק נ"ו. שפ"ר. 4) וויל שם.

שש מאות איש שולף חרב בעלי בריתו מבני השבט היהודי בני נדיר. אך מחמד לא נתן אותם לקחת חבל בהמלחמה, עדי ישבעו לאמונתו ויהיו ל"מאמינים" (מושלמים), היהודים מאנו לעשות חפץ מחמד ובלכתם עזב גם עבד־אלה־אבן־אוביה וכל בני חזרג׳ עמו, שלש מאות איש, את מערכות הצבא למחמד, כי לא אבו לבגוד בברית הכרותה בינם ובין השבט היהודי 1). — השנאה הלכה הלוך וקשה כשאול ועזה כמות ויש לשער, כי גם אמת בפי השמועה המספרת, כי קראו בני נדיר את מחמד אליהם לטירתם זוהרה (Zuhara) לבא אליהם, ויחפצו להדפו מעל החומה למען שים קץ לחייו. ונשיא בני נדיר בימים ההם חויה אבן־אַחְטַאב. ומחמד שמע לקול הקורא אליו ויבא, כי חפץ לקחת חלקו בכסף הענושים אשר שלמו בני נדיר בעד הערביים המומתים על ידם. מן השיח והשיג של היהודים בינם לבין עצמם ותנועותיהם ורמיזותיהם, ראה מחמד ויבן, כי מתנקשים הם להמיתו ורעה נגד פניו וינס וימלט למדינה, ובני נדיר ידעו אז את תנואתו, כי נענשו קשה ונעשו בהם שפטים רעים. מחשבת־רצח אשר חשבו על מחמד בבאו בצל קורתם היתה לבני נדיר לפח ולמוקש, וידעו כי נכונים להם שפטים נוראים מידי הנביא החדש. מחמד שלח דברו אל בני נדיר ויטל עליהם, לבחור להם, אם הֲמָרַת דתם בתורתו החדשה, או כי יגלו מעל ארצם ויעזבו את משכנותיהם בעשרה ימים, או כי יכונו למות בחרב נוקמת. ראו בני נדיר, כי אנשי מחמד חזקים מהם ויחלטו לבחור בגלות מנסות דבר מלחמה עם מחמד וקהל מאמיניו, אך עבד־אלה־אבן־אוביה מבני חזרג׳ אמץ רוחם ויבטיחם, כי ידו וידי כל החזרג׳ים בעלי בריתם תכון עמהם, ויגמרו אמר לעמוד בקשרי המלחמה נגד גדודי מחמד. אך תקותם על אנשי בריתם היה להם למפח נפש, ובעת ההיא הקריב מחמד אל טירותיהם לצור עליהם. ראשית מעשהו היתה לגדע כל עצי תמר אשר בסביבות משכנותיהם למען הכרת אכל מפי הנצורים. על הדבר הזה חרה אף אנשיו, כי גם לאנשי השחץ בהערביים, אשר כשחוק הוא לשפוך דם אדם, יחשבו לחטאה לא יוכלו כפרה גֶּדַע עצי תמר, ועץ השדה יקר בעיניהם מחיי בן אדם נברא בצלם אלהים. אחרי ימים אחדים הכביד הרעב את אכפו על בני נדיר, כי הנסגרים בטירותיהם נאלצו לפתוח שעריהם לפני האויב, ותנאי התנה עמהם מחמד, כי יצאו ממבצריהם אחרי התנצלם את נשקם ולא יקחו עמהם מהונם ורכושם רק כדי משא גמל אחד. ויצאו כל בני נדיר שש מאות איש הגברים עם ביתם וטפם ממקומות מושבותיהם מנגנים בכלי שיר, ויתקעו אהליהם ויתנחלו קצתם בתוך אחיהם בני חָבּוּר וקצתם במסבי יריחו אשר על יד הירדן ואצל אדרעי בעבר הירדן (בחודש יוני ויולי שנת ד"א שפ"ה = 625) 1) ומחמד בקש להצדיק פעלו במלחמתו נגד בני נדיר בנבואה חדשה — התגלות האלקוראן לאמר: "כל אשר בשמים ובארץ יהללו יה, כי הוא מהולל וגדל־דעה הוא גרש את הבוגדים ממעונותיהם, מלבד הגולים הראשונים (בני קינוקה)׳ לא דמיתם בנפשכם כי יגרשו, גם הם דמו כי במבצריהם ישָּׂגבו והם

1) וייל שם 124, de Perceval 95.

AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

„יצילום מידי אל, אך הנה יד ה׳ הויה בם לפתע־פתאום, וישלח מרך בלבבם, „ויהרסו טירותיהם בידיהם ובידי המאמינים התבוננו וראו את יד ה׳ : — גם „לולא גרשם אלהים ממעונותיהם, כי אז ייסרם ה׳ בעולם הזה וגם עתה אחריתם „להכרית בעולם הבא, שאול ירדו ואש הגיהנם תאכלם : — זאת להם עקב מרו „פי ה׳ וילעיבו בשליחו ואלהים נורא עלילה הוא וענוש יענוש קשה את כל „הממרים פיו : — כל התמרים אשר גדעתם ואלה אשר הנחתם על שרשיהם ולא „שחתם, הכל ברצון האל נהיה : — הוא העושה לרשעים רע כרשעתם ומשלם „שכר טוב למאמינים : — . . . האינך רואה את החנפים (כַּוָּנָתוֹ על בני ח ז ר ג׳ „ע ב ד ־ א ל ה ־ א ב ן ־ א ו ב י י ה ועדתו) אומרים הם אל בני בריתם מ „א נ ש י „ה כ ת ב ״: אם תגֹרשו נצא גם אנחנו בגולה עמכם ; לא נשמע בקול איש המסית „אותנו בכם ובהלחמכם נעזרכם : — אכן אלהים עד בהם, כי אנשי כזב הם, „בהגרשם לא גלו עמהם, ובהלחמם לא עֲזָרוּם (כאשר באמת לא קיימו בני ח ז ר ג׳ „את הבטחתם), וגם אם יעזרום ערף יפנו אל המאמינים ולעולם לא יוָּשֵׁעוּ :— ... „הם (הערביים בעלי ברית היהודים) נדמו לשטן המשחית המסית את בן־אדם „לבגוד בה׳ ואחרי בגדו יאמר: נקי אני ממך ; כי את אלהי עולם אני ירא״ : 1).

ובני נ ד י ר אשר לא יצאו בגולה אל ארץ ישראל, כי אם התנחלו בתוך אחיהם בני ח ב ו ר אשר בערב הצפונית, לא שכחו את אסונם ואת כל הרעה אשר עולל להם מ ח מ ד ויחשבו מחשבות נקם ויאמרו לכרות ברית תגרה עם כל אויבי מ ח מ ד להיות כל שבטי בני ע ר ב, אשר לא קבלו תורתו לאגודה אחת לקרוא מלחמה על גדודי ה„מאמינים״. ושלשה ראשי בתי אבות מנכבדי היהודים בני נ ד י ר היו קושרי הקשר וראשי המדברים אל שבטי הערביים, לשום מעצור להנביא השואף לבלע את כל לשון־ארץ ע ר ב, ואשר מיום ליום גדל כחו ולפיהו גם עריצות וזדון לבו, והמה: ח ו ּיֵ י ה, ק י נָ נָ ה ־ א ב ן ־ רַ בִּ יָ ה וּ סַ לָּ ם ־ א ב ן ־ מִ שְׁ כָּ ן, המה הסיתו את בני ק ו ר י י ש ה במקה, אויבי מ ח מ ד בני עירו ובני שבטו (מצד אמו) ה ק ו ר י י ש י ם, אף כי קנאו מאד בהנביא וישאפו לעשות בו שפטים, אך דרוש היה, כי יתעוררו לזה על ידי היהודים ; כי כבר החלו לפסוח על שתי הסעפים, איזה דת טובה וישרה החדשה או הישנה — דת עבודת האלילים, וישאלו את היהודים לאמר : „אתם בני עם הספר ואנשי הכתב, אתם, אשר בספרי תורתכם הנכם רמים ונשאים על כל העמים, אמרו נא לנו, מי משתי התורות יותר קרובה אל האמת והשלמות, הדת אשר הנחילו לנו אבותינו או תורת מ ח מ ד החדשה ?״ — ויענו היהודים אותם לאמר : „תורתכם, אשר היא מורשה לכם מאבותיכם טובה מתורת מחמד״. אל דברי היהודים אלה באה תוכחת מחמד בהתגלות ה א ל ק ו ר א ן בדברים האלה לאמר : 2), — „הלא התבונות על אנשי הכתב, אך

---

1) אלקוראן חזון נ״ט, פסוק א׳—ח׳, י״א—ט״ז, ואצל רעקענדארף חזון נ״ט (חזון הגולה) פסוק א׳—ז׳—י״א, י״ב.

2) במקום הזה הרשיתי לי לנטות לגמרי מדרך הרב המחבר, כי מדבריו נראה שהוא מרכיב שני פסוקים (מ״ט ונ״ב לפי חלוקת רעקענדארף ומ״ט ונ״ז לפי חלוקתו, והוא יציין במקום הזה בהערה בשולי העמוד לאמר (אלקוראן חזון ד׳—חזון הנשים, פסוק מ״ט ואצל מרציא שם קנ״ח ; ע״ד המלה תעות עיין בפנים וכו׳). בהכתובים האלה נאמר (פסוק נ״ב לפי רעקענדארף) : הלא ראית את אנשי

„תָעות [עבודת אלילים] הם ממציאים לכם ובלבם להדיחכם מדרך הטובה: —
„יש מהיהודים משמיטים דברים ממקומם (לאמר מוחקים מכתבי הקדש המקומות
„המרמזים על נבואת מחמד. שפ"ר) ואומרים שמענו ולא נשמר . . . ואומרים כי
„דרכם טובה מדרך המאמינים".

ושבטי ערב, המכחישים בנבואת מחמד שמעו לקול נשיאי בני נדיר ויהיו כאיש אחד חברים להלחם נגד הנביא השקר האומר להדבר כל עמי ערב תחת רגליו. אך יותר מבני ערב היה כבד לבני נדיר להטות לחפצם את לב אחיהם היהודים בני קריזה, כי יקחו גם הם חבל במלחמה הזאת. ונשיא בני קריזה בימים ההם האיש קאב-אבן-אסד והוא מֵאֵן לראשונה לתת מקום מפלט בחבל ארצו לאחיו בני נדיר הגולים, כי היה אבן-אסד בימים ההם בעל ברית מחמד ומושלמיו, והוא טח עיניו מראות נכוחה וידמה, כי ישמור מחמד לו ולבני שבטו את בריתו ואת חסדו ולא יגע בם לרעה. רבות התחנן נשיא בני נדיר חויה לאבן-אסד ובני קריזה ויזכירם את ברית אהבתם מימים מקדם, כי יתנו לו ולאנשיו מקום לשבת בקרבם וישבע, כי לא יתגר מלחמה במחמד ויהיו סגורים במצודתם. אז פתחו להם בני קריזה את טירותיהם וישבו בקרבם. בהיות חויה מתהלך בתוכם, ידע להוכיח באמרי פיו, כי סכנה גדולה נשקפה גם להם, באשר גם הם יהודים, מהנביא החדש הזה ותורתו אשר הוא אומר לתת לבני ערב לדעת, כי אין ספק, אשר אם כל הערביים והעברים יתקשרו על הנביא והיתה תבוסתו ותבוסת כל מאמיניו שלמה, כי המה מתי מספר, ומספר הערביים המכחישים בנבואתו והעברים רב ועצום. ובני קריזה נפתו לדברי נשיא בני נדיר ויתנו גם הם את ידם לברית השבטים הנלחמים במחמד. — כעשרת אלפים איש בני חיל הברית עמדו במערכה ויגיחו ממקומם מול מידינה (יתרב) ויאמרו ללכדה בנטות ידם בהתנפלם עליה ברעש מלחמה לפתע־פתאום. והם לא ידעו כי בוגדים יושבים בקרבם, והמה גלו את אזן מחמד וידע להִזָהֵר, ויעש מלחמה בעצה וגבורה; מחמד לא כלה כחו לריק ולא נסה לעמוד בקשרי מלחמה נגד האויב החזק ממנו, אך בִצֵּר את מידינה ויקיפה חריץ עמוק וגם עשה חפירות גדולות וישפוך סוללות מסביב לה, וַיֵּשֶׁב בעיר ויחכה לבא חיל הברית לצור על העיר. להערביים, הגבורים רק במלחמת תנופה בחרב שלופה על מרומי שדה־קטל, הרגילים במלחמת פנים בפנים איש נגד רעהו, נראו מעשי מחמד כאות מרך לב

הכתב? מאמינים הם באלהים אחרים וכו׳, אמנם האמת תורה דרכה, כי כוונת אנשי הכתב הנזכרים מפסוק מ"ט ואילך המתחיל בהדברים: אלהים לא ינקה את המדמה וכו׳ הוא על הנוצרים, שגם הם אנשי הכתב בלשון האלקוראן, וכל המעיין שם יראה מהמשך הענין, כי מדבר על הנוצרים, לא כן הדברים שהנני מביא בפנים (נאמרים בחזון הזה מפסוק מ"ח עד מ"ט לפי חלוקת רעקענדאף) כלם מדברים בפירוש מהיהודים, והמלות: „ובלבם להדיחכם מדרך הטובה" מוכיחות, כי הכונה פה על דברי בני נדזיר אשר אמרו לפני קוריישה, כי תורת עבודת אלילים טובה מתורת מחמד. ובכלל יש להעיר על דברי הרב המחבר, כי כל קורא את האלקוראן ידע ויכיר, כי בכל מקום שמוכיח את אנשי הכתב, כי פוגמים הם בקדושת היחוד והם מאמינים בשתוף וכו׳ אין כונתו על היהודים והבן. שפ"ר.

ורפיון רוח ; ובאמת חִבֵּל מחמד תחבולה נמרצה לְחַבֵּל אויביו ולשברם שבר לא יוכלו להרפא (בחדש פעברואר 627 — ד"א שפ"ז) .

הערביים מְלֻמדי מלחמת השנים , איש נגדו בחרב מעופפת על ראש איש חרמו יגעו בדי ריק , כי ירו את חציהם והריקו כל בני אשפתם על החריץ הגדול מסביב לעיר , החפירות , התֵּלים והסוללות אשר שפך מחמד , וכן קצרה נפשם במלחמה וכח ימינם עזבם , עד כה וכה ולמחמד הצליח לשלח רוח רעה בין בעלי הברית הנלחמים בו . הערביים בני קורישה ובני גַ׳הטַפַן החלו להיות עוינים את היהודים : אז נמצא למחמד בוגד אחד מבני גַ׳הטפן , אשר לחש באזני היהודים בני קריזה , כי לב בני שבטו נוטה להִפָּרֵד מבעלי הברית ולהשלים עם מחמד הם לבדם , ובהשאר הם — בני קריזה לבדם על שדה המערכה לא יחזיקו מעמד ביום קרב , ובהיותם גם שכני מחמד הנה מרה תהיה אחריתם תהיה ידו בם לראשונה להכחידם מן הארץ : שמעו , בני קריזה הדברים האלה ויחרדו , בעוד ימים אחדים היה דבר הערביים בעלי הברית אל היהודים בני קריזה , לנסות דבר מלחמה על מידינה וללכדה ברעש , וישיבו היהודים דבר , כי לא יאבו להלחם ביום השבת , וגם דרשו מבעלי בריתם את בני נשיאיהם לערבון , למען יהיו בטוחים כי לא יבגדו בם להִפָּרֵד מעליהם . זאת ראה מראש הבוגד העושה דבר מחמד , ויקדים ללחוש באזני הערביים בעלי הברית לאמר , כי היהודים מבקשים רק תואנה להִפָּרֵד מעליהם והנם חושבים מחשבות בגד ומעל , והימים אז ימי הגשמים ויקשה עליהם לשבת באהליהם ויחדלו מצור על מידינה ויעלו מעליה .

„מלחמת החריץ" (דער גראבענקריעג) , כאשר כן נקראה המלחמה הזאת בספר תולדות אדם, היתה ראשית גדולת מחמד והיא שעזרה להתפשטות דתו וממשלתו בכל ערב וממנה כל התוצאות הרבות והרעות ליהודי ערב . עוד מעט ותהי בם יד הנביא העריץ הקשה . ביום המחרת אחרי הֵעָלות חיל שבטי הברית ועל מידינה , הקדיש מחמד „מקוראיו האַנְסַרים" למלחמת מצוה נגד בני קריזה, הריח את גדודי מאמיניו ברוח קנאה הולדה וילהיב לבותם ויאמר אליהם : „מי המקשיב לדברי אל ונביאו , הוא יערוך תפלתו בקרבת בני קריזה" (יתגר בם מלחמה) . ראו היהודים , כי מאמיני מחמד חזקים מהם ולא יוכלו החזיק מעמד נגדם במערכה במלחמה ויתבצרו בטירותיהם ומצודותיהם ויסָגרו שם , ומחמד צר עליהם עשרים וחמשה יום 1) . ויהי כאשר הָבְרָת אכל מפני הנצורים ויאמרו לפתוח שעריהם לפני האויב , אך שלחו ציר מקרבם אל מחמד לדרוש ממנו , כי יעשה להם , כאשר עשה לבני נדיר , כי יתן להם לגלות מעל אדמתם וגם לקחת עמהם את נשיהם ואת טפם ומקצת רכושם . אך הנביא הקנא והנוקם השיב בקשתם ריקם וידרוש כי ימסרו בידו לעשות בם כטוב בעיניו לשבט או לחסד . כל בני קריזה נאספו להִוָּעֵץ כדת מה לעשות וידרשו מאת נגידם קַאַב־אִבְּן־אַסַד , כי יְחַוֶּה להם דעתו , ויאמר : עשו אחת משלש אלה : קבלו תורת מחמד והיו במאמיניו , או תקנאו לאמונתכם ואומתכם כארח הקנאים בימי חרבן

---

1) בחדש פעברואר—מארץ שנת 627 — ד"א שפ"ז .

בית המקדש, להמית בידיהם נשיהם וטפם, לצאת אחרי כן מהמבצר, להשתער על האויב בחמת מתיאשים ולהלחם כאריות, להרבות חלליו ולנפול גם המה על חללי האויב, או להתנפל מהמבצרים בליל השבת, כי אז יחשבו הצרים עצמם לבטוחים מהנצורים, אשר ידעום, כי לא יתגרו מלחמה ביום השבת, ואז אולי בהתנפל עליהם לפתע־פתאום יצליחו הנצורים לגרש את הצרים אותם מעל מצודותיהם. שלשת העצות יחד לא ישרו בעיני בני קריזה, לא חפצו לחלל את השבת, נפשם חסה על נשיהם וטפם ולא מצאו און בנפשם להמיתם בידיהם ועוד יותר מזה לא אבו להמיר דתם, ויאמר להם אבן־אסד נגידם: „אם עם אובדי עצות הנכם, הִכָּנעו תחת ידי מחמד ויעבור עליכם מה". — ויוסיפו עוד לשלוח ציר אל מחמד לבקשהו, כי ישלח להם ערבי אחד מיודעם האיש אבו־לולַבו בן השבט אַוּס לכלכל דבריהם עמו. האיש הזה היה בן־בריתם מלפנים וגם ידעו כי לבו נוטה אחריהם. ויהי כבא אבו־לולבו אל המבצר ויצאו בני קריזה לקראתו בוכים, מיללים ומתיפחים, וישביעוהו בשם אהבתם הישנה, ויזכירוהו כל המלחמות אשר נלחמו איש על יד רעהו ובעד רעהו, וידרשו ממנו כי יגיד להם האמת ולא יכחד דבר ממחשבת מחמד עליהם אם בהִמָּסרם בידו. נכמרו נחומי האיש אבו־לולבו על בעלי בריתו מלפנים, וכאשר ירא לנפשו להוציא הגה מפיו העביר ידו על צוארו, לאות כי שומה היא מאת הנביא להסגיר אותם לטבח. עוד מעט שב ונחם על מעשהו ויחל לדבר על לבם, כי יסגירו את נפשם ביד מחמד והוא יתן להם את נפשם לשלל ויעשו כן. אז אֻסְּרו כל בני קריזה באזיקים ובני השבט הערבי בני־אַוּס הפצירו במחמד כי יָחֹן את בני קריזה בעלי בריתם מלפנים, והוא, אמנם לא ידע רחמים וחנינה, אך גם לא חפץ להָמֵר רוח בני אַוּס בעלי בריתו עתה ויאמר: „הנה נשיא בני אוס סע׳אד חולה עתה בפצעיו, אשר נפצע במלחמתו נגד „שבטי הברית, ועוד מעט ותשוב רוחו אל האלהים, על כן כל היוצא מפיו הוא רצון אלוה ורוחו דובר בו, שאלו נא אותו וככל אשר ידבר כן יקום ויהיה". — וסע׳אד, גם ברגעי חייו האחרונים שאף נקמות באויביו אשר שלחו בו חץ מות ויחרוץ משפט אכזרי לאמר: „הנני דן דין כל השבוים הגברים למות לפי חרב, הנשים והטף יִמָּכרו ממכרת „עבד וכל הונם ורכושם יהיו לשלל לבני גדודי המאמינים". וקִיֵּם מחמד את משפט סע׳אד כמשפט אלהים. לשבע מאות איש הגברים בני קריזה וביניהם הנשיאים אבן־אסד וחוייה התיזו ראשיהם בסייף ברומה של עיר, בשוק מידינה והִשְׁלכו כלם לבור אחד. ומקום ההרגה נקרא מני אז והלאה בשם שוק בני־קוריזה 1). התועבה הזאת עשה מחמד אשר התהלל להיות נביא אמת לאל אחד. ונבואת האלקוראן על דבר הרצח הזה אמריה תאמר: „אלהים סִכֵּל עצת הבוגדים (הערביים בני מֶכָּה המכחישים בנבואתו) ויגן בעד המאמינים בהלחמם, כי אדיר ועזוז הוא: — גם שלח אלהים לעזרתם קצת מאנשי הכתב (בני קריזה) אשר יצאו ממבצריהם וישלח מרך בלבבם, את קצתם הרגתם וקצתם שביתם: — וינחילכם אלהים ארץ עם מעונות

---

1) וויל שם מדף 167 ואילך. III de Perceval מדף 141 ואילך.

ואחוזות אשר עוד לא דרכה שם כף רגלכם, אלהים הוא אדיר על הכל" 1).
את נשי הקריזיים וטפם החליפו המושלימיים בסוסי ערב טובים או בכלי
נשק, ועלמה אחת כלילת יופי וחן ושמה ריחנא (Richana) ראה אותה מחמד
ויחמדה בלבו ויאמר לקחתה לו לפלגש; אך היהודית השיבה פניו בחרפה ותמאן
להֵנָזֵר לבשת לתת דודיה לאיש זמה ותֶבֶל כמוהו. מכל בני קריזה לא נשאר
גם איש אחד לפליטה. ואיש ערבי אחד מנכבדי בני חזרג' ושמו תַּבִיט זכר
את אשר עשה לו בעל בריתו היהודי זַבִּיר אבן־בַטַה, כי הציל אותו ממות
ומעבדות־עולם בימי מלחמת השבטים בני־קַיְלָה (Kaila) איש באחיו, ויתנפל
הערבי לפני מחמד ויתחנן לו לחוס על חיי האיש אשר גאלהו ממות, ויֵאות
לו מחמד ויצו כי תהיה להיהודי נפשו לשלל וגם נשיו וטפיו וכל רכושו וקנינו
ישיבו לו. וימהר הערבי המכיר טובה לבשר את איש חסדו. ויענהו היהודי
אבן־בטה האסור באזיקים והוא איש זקן מאד: — תודתי נתונה לך, אך
הגד נא לי: מה נעשה בנגיד שבטנו בקאב־אבן־אסד, העודנו חי?" —
הוא מת", ענה תביט, — ומה נעשה לחויה־אבן־אחטב הנשיא
בישראל?" — "מת" — ומה היה לעוזיאל בן שמואל איש מלחמה הגבור אמיץ
הלב?" — "מת" — אם כן הניחה לי ואמות, כי למה לי חיים" אמר זביר
ואתה אוהבי הנאמן בבריתי, עשה נא עמדי החסד והמיתני בידיך, כי טוב מותי
בידיך מנפול בידי אנשי מחמד האכזרים ויתעללו בי". ויפשוט גבור ישראל,
כגבורי הקנאים ביהודה מלפנים, את צוארו לטבח והערבי שם קץ לחייו 2).

ויהי לתקופת השנה ותבא גם פקודת שבטי היהודים בחבל ארץ חבור,
אשר יֵאָמֵר להם היהודים הָרֵכָבִים. היהודים שם היו לקבוצים מדיניים כעין
כנסיות חפשיות קטנות. עד היום לא נודעה אל נכון הסבה הראשונה למלחמת
מחמד ביהודי חבור. ובאמת אך למותר היה עתה למחמד לאמתלאות
ותואנות לראשית מדון, כי כבר רמה רוחו ויחשוב מחשבה לכבוש את כל ערב.
אומרים אמור כי אחד מראשי המטות לבני ישראל יושבי חבור ושמו אליוסר־
אבן־ריזם רקם תחבולות בסתר, להקים שנית ברית שבטי ערב נגד מחמד
ומאמיניו, ומחמד עשה גם הוא בערמה וימשוך את אליוסר בחבלי שוא
ויפתהו לבא אליו למדינה, בהבטיחו אותו על שקר לשימהו נגיד מושל על
כל ארץ חבור, ובהיותו בדרך קמו עליו מרצחי־חרש, אשר שכר עליו מחמד
וימיתוהו (סוף שנת 627 = ד"א שפ"ז). באמת היה הדבר אשר הסב מלחמת חבור
חפץ מאמיני מחמד למלא נפשם משלל בני חבור, אחרי אשר יגעו בדי
ריק בצורם על מֶקָה ימים רבים ושכר לא היה לפעלתם, כי נאנסו לעלות מעל
העיר הסוררה וישובו בפחי נפש. אך המלחמה נגד חבור היתה למלחמה כבדה
וארוכה יתר רב מאשר דמה מחמד, כי נמצאו בהארץ מבצרים חזקים ומצודות
נשגבות, וחיל השומרים אשר בהם היו כלם אמיצי־לב בגבורים, אשר היו גם
חומה על ארצם וחירותם. ובני נדזיר הגולים, אשר תקעו אהליהם בין אחיהם

---

1) אלקוראן חזון ל"ג (חזון הקושרים) פסוק כ"ה וכ"ז.
2) די פירסיבל כנ"ל.

בני חבור הלהיבו את לבם ויחזקום למלחמה, גם שבטי ערב בני גהטפן ובני פזרה (Fezara) הבטיחו לתת ידם לבעלי הברית ולעזרם, והמוציא והמביא את דברי הקשר החדש הזה היה הנשיא מבני נדזיר הגולה מארצו, קִינַנה-אבנול-רַבִּיַה, איש נלהב בקנאתו, חזק בדעתו ולבו כלב האריה ויקראו לו כל הערביים פה אחד: „מלך היהודים". על ידו עמד איש יהודי ערבי מבני חִמְיַר ושמו מַרְהַב, „גבור גבה קומה, שש לקראת נשק ומעורר חרבו על חללים רבים במחנה אויביו. ידע מחמד כי מלחמה כבדה לו בחבור ויערוך תפלה לאלהיו, כי יגביר חילו על חיל היהודים ובעלי בריתם וידו תמצא לכל אויביו להכותם חרם ולהכחידם מן הארץ. למערכת המלחמה הזאת הוציא מחמד צבאיו ארבעה עשר אלף שולפי חרב ופניו הלכו בקרב 1). אחד מגבורי היהודים בני נדיר סַלָּם-אבן-משכן יעץ לבלי חכות עד בא מחמד למעונות בני חבור, אם להביא את המלחמה אל מקום תחנות המאמינים ולהתגרות בם ראשונה, אולם עצתו לא נעשתה ויתפרדו לראשים רבים, וכל כחם וחילם התפוצצו לרסיסים; אנשי הצבא נפוצו להיות לחיל משמר בהמצודות והארץ היתה פתוחה לפני מחמד. והמלחמה בחבור דמתה בתכונתה וכל הליכותיה להמלחמה, אשר עשה בערב עד הנה. ראשית מעשהו היתה לגדע את עצי התמרים בהיערים מסביב ויצר לראשונה על המבצרים הקטנים, אשר לא יכלו עמוד בפני גדודיו. יותר מכל המצודות, עמדה בפני האויב המצודה קַמוּס ובני חיל המשמר אשר בה הגינו עליה ברוח גבורה, כי היתה בצורה מאד ובנויה על שן-סלע. פעמים רבות השתערו היהודים על חיל הצרים ויעשו בהם הרג רב ויניסום מעל המבצר. שני שרי הצבא הגבורים אשר למחמד: אבו-בכר ועמר מצאו מותם מות גבורים לפני חומת המצודה, וגבור ישראל מרהב עשה גבורות גדולות ונפלאות, ונפשו להטה באש נקמה להנקם באויבי עמו גם נקמת אחיו הגבור חַרְתְ, אשר כבר נפל חלל על שדה קטל. ויהי כאשר שלח מחמד לקראתו את שר הצבא השלישי עַלִי ויקרא אליו גבור ישראל ויאמר: כל בני ארץ חבור יודעים את גבורתי ואמץ לבי, הנני גבור ומזוין בכלי נשק כבדים מכף רגלי ועד קדקדי ועתה צא והלחם עמי במלחמת השנים. אחרי מלחמה כבדה והרג רב הצליחו האויבים להבקיע אל המבצר וללכדו ברעש מלחמה. המקורים לא יספרו ממה שנעשה להשבויים, אך זאת נדע, כי קינַנה-אבנול-רביה נשבה גם הוא ויענוהו בענוים קשים ומרים, כי יגלה את מסתרי אוצרות הכסף במצודת קמוס והוא נשא וסבל ענוייו במנוחת נפש ולא הוציא הגה מפיו עדי יצאה נפשו. אחרי הֻכְּבַּשׁ מצודת קמוס החזקה והבצורה לא קם עוד רוח ביהודי חבור וכל יתר המצודות נפלו עד מהרה בידי האויב, רק כי לפני פתחם שערי טירותיהם התנו תנאי השלום, לתת להם לצאת מן המבצרים בשלום וכלי נשקם עליהם — לקץ הימים הניחו אותם על אדמתם, רק נטלו עליהם לשלם מס כבד מנשוא, להביא לאוצר מחמד. מחצית יבול אדמתם שנה שנה 2). גם כל הונם

---

1) בימי האביב לשנת 628.

2) וויל שם de Pereeval מדף 196 ואילך.

ורכושם במטלטלים היו לשלל לאנשי המלחמה ומאמיני מחמד שבו לבתיהם עמוסים שלל היהודים ויגיעם. גם המצודות פַּדַק, וואדילקוֹרָה (עמק הכפרים) ותֵימָה (Taima) פתחו שעריהן לפני המאמינים ועל פי תנאי השלום נשארו שם היהודים יושבים על אדמתם ולא יצאו בגולה. שנת ארבעת אלפים שרש מאות שמונים ושמונה למספר בני ישראל או 628 למספרם, היתה שנת הפקודה, שנה מוכנת לפּורעניות, לכל בני ישראל בכל מקומות מושבותיהם בימים ההם: בשנה הזאת כבש מחמד את כל חבור וישם קץ להכנסיות החפשיות, הקבוצים המדיניים אשר עוד נשארו לפלטה לבית ישראל. בשנה הזאת התגברו רדיפות הנוצרים בני ביצנץ על ישראל בארץ הקדושה אחרי אשר שב הירקליום קיסר וילכוד את סוריא ויהודה מידי פרס למשול בהארצות האלה עוד שנים מספר, טרם אבדה מלכות הנוצרים בארץ ישראל לדור דורים. באבדן כנסיות חבור החפשיות אשר לבני יהודה כבתה גחלת ממלכת ישראל האחרונה ושבתה ממשלה ארצית מהאומה הישראלית. חרב גבורים, אשר הוציאוה מתערם לראשונה כהני בית חשמונאי להגן על תורתם ולאֹמם התנחלה לקנאי הלֹאם, מגני העם ואמוניו בימי חרבן הבית השני, אלה הגבורים, אשר הקריבו חלבם ודמם עולה כליל במלחמת מגן בעד בית מועד הלאֹם הישראלי, החרב הזאת באה אחרי כן בירושה לגבורי ישראל על חצי האי ערב ומחמד הפיל אותה מיד יהודי חבור, ומני אז הניחו בני ישראל את הסייף מידם ויקחו ספר תמורתו; והספר הזה היה להם לכלי מלחמה — בשלום, לכלי נשק הרוח, כלי מגן בעד סגלות התורה והלאֹמית הישראלית, להיות אומה אחת גם בהיות מפֻזרת ומפֹרדת בכל ארצות תבל.

ושתי נשים יפות תאר להלל מאד הביא מחמד משלל יהודי חבור האשה סָפִיָּה בת חויַיֵה מבני נדיר, אשר דמו נשפך על שוק מידינה והאשה זֵינִיאַב אחות הגביר מַרְהַב אשת סַלָם. האשה היפה והערומה הזאת חִבְּלָה תחבולות לנקום מהמרצח נקמת דם אחיה בני עמה. היא האירה לו פניה, ערכה לו שלחן מלא מטעמים ומשקים שונים, משכַּתְהוּ בחבלי אהבה ויקוה, כי תְרַוֵּהוּ דודים בתענוגיהם, ותשם לפניו ולפני אנשיו חתיכת בשר גדולה ממושחת ברעל. — אחד ממתי סודו אכל וימת, אך מחמד כמעט שהרגיש בפיו טעם מר מעורר געל נפש ירק את הבשר, ועל כן נשאר חי. אך עקבות הרעל נודעו בו ויהי ידוע חֳלִי עד יום מותו — ויהי כשאל אותה מחמד לאמר, מה ראית לעשות כזאת? ותאמר: הנך איש הדמים, המצר לעמי ותדכאהו ותרדפהו, וגם רצחת נפש אבי, על כן אמרתי, אשים נא קץ לחיי עֲוֶל־מרצח כמוך ואשיב לבני עמי את השלום והמנוחה אשר נדדו מהם, ואם נביא הנך ודבר ה' בפיך אמת, הלא יגלה גם את אזניך וגם הרעל לא ישלוט בך לרעה. ויצו עליה מחמד וימיתוה 1). אחרי כן הוציא פקודה לבני חילו, כי לא ישתמשו בהכלים אשר הביאו עמם משלל יהודי חבור עדי הגעילם ברותחים 2). — מתי מספר יהודים הנשארים בערב הצפונית עוד הורו והוגו התקוה להסיר מפניהם אויבם

1) כן הוא על פי רושמי קורות Chronographen מבני הערביים. 2) מייל שם.

הנורא ויירקמו תחבולות בסתר, לחתור חתירות מתחתיו, להתקשר עם הערביים, אשר עוד לא אבו להכנע לפניו. בית יהודי אחד במדינה ושמו סוביליס היה בית־הועד לכל הקושרים על מחמד, ואלה אשר קצרה נפשם לשאת מוטות עלו הכבד, המה הערביים אשר מחמד ומאמיניו קוראים אותם בשם חנפים (Munafikûn) אך עקבות המרד נגלו ובית סוביליס שרפו באש 1).

במות מחמד (בשנת ד״א שצ״ב = 632), היו יהודי ערב שמחים, כי באחרים חשבו גם הם, אשר במותו יפול התבלול מעיני הערביים ויֵרָפאו ממַחלת הדמיון ויחדלו מהאמין באיש הזה והעריץ אותו כבן־אַל־מָוֶת, נביא ה׳ ויודע דעת עליון. אך אחרי מותו התעלה והתקדש עוד יותר בעיני מאמיניו. להקנאה ההוללה באה גם כן תשוקת הקרב ללכוד ארצות, לרשת משכנות גוים רבים ולקחת שלל, והן תקפו בעצומיהן את כל הערביים ויקבלו גם את הטוב וגם את הרע, אשר בתורת מחמד ויסַגלו להם ביחד עם התורות הטובות, היסודות והעקרים אשר לתורת ישראל הנמצאים בו, גם את כל הבלי האלקוראן ושיחותיו סרי טעם ואמונותיו התפלות. עוד הפעם גדלה היהדות בחיקה תורה חדשה ותיניק משדיה ילד נושך שדי אמו, ועוד הפעם ראתה התולדה בת קמה באמה. ספר האלקוראן היה לספר מורה דרך החיים לחלק גדול מן המשפחה האנושית בשלשת חלקי תבל, ובהיות הספר הזה מלא חרפות ונאצות על ישראל, נתן מרוחו על כל המחמדים וַיְשָׁרֵש בלבם שנאה נצחת על עם יהודה. וכה גדלה שנאת הכליף השני אחרי מחמד לישראל קנאת הקנאי ההולל עֹמָר, איש פרא אדם אך מלא כח רב אונים ורב פעלים, כי הפר את הברית אשר כרת מחמד עם בני חבור ויניחם על אדמתם, והוא גרשם וינשל אותם מן הארץ אשר ישבו בה המה ואבותיהם שנות מאות רבות; כן עשה עֹמָר גם להנוצרים היושבים בנגראן (בנאדזשראן), למען לא תדרוך כף רגל הכופרים במחמד על אדמת ארץ ערב הקדושה. בכל זאת לא הכחיד מלבו כלה את רגשות הצדק והמישרים, כי נתן להיהודים תחת הארץ אשר גלו ממנה נחלות ואחוזות לשבת בהן במסבי העיר קופא אשר על שפת הנהר פרת (בשנת ד״א ת׳ = 640).

אך כאשר אין גם בכל מאורעות הרעות בתולדת אדם רעה, אשר לא תהיינה ממנה תוצאות לטובות רבות, כן היתה צמיחת דת האישלם בארצות המזרח לרגלי כמה סבות וטעמים, אשר יסודתם ברוח משפחות העמים והתורות, לפליטה גדולה לעם ישראל, והועילה הרבה להרים קרן היהדות משפל מצבה ולהשיב לה כבודה מימי קדם.

---

1) de Perceval III. 284.

M. T. AKADEMIA KONYVTÁRA

העת הרביעית לזמן הראשון

(זמן שכלולה של היהדות הרבנית)

דורות הגאונים.

פרק חמישי

מאה שנים הראשונות בדורות הגאונים.

האישלם מכיר תחתיו עמי אסיה; ירושלים. קנאת עמר הכליף השני אחרי מחמד, ברית עמר, פתגמי המדרשים על דבר מלכות אדום וישמעאל, המעמד המאושר של יהודי בבל, ראש הגלות בוסתנאי ובת מלך פרס דדה (Darah). ריש המתיבתא רב יצחק והכליף עלי, משרת הגאונות. חלוק כבוד לריש גלותא, ישיבות בבל ובתי דיניהן. סדרי הקהלות. החרם. מרכז האומה הישראלית בבבל. מצב המצוקה ולחץ היהודים בספרד הוויסטגתית, הכנסיות (קונסיליות) וגדריהן ואסוריהן. הארכי-בישוף יוליאנוס מטולידה והיהודים, היהודים מתקשרים על מלכות הוויסטגתים בספרד, היהודים נדונו לעבדות-עולם, יהודי ספרד יוצאים מעבדות לחירות בנצחון האישלם על הכנסיה הנוצרית בכל לשון-ארץ ספרד, מעמד היהודים המאושר בתור אזרחים בממלכות ספרד האישלמית.

(מן ד״א ת׳ (תי״ח) עד ד״א תק״כ = 640 (658) - 760.

לא עברו עשר שנים ממות מחמד הנביא לגויי ערב, וכל ארצות החמדה בצפון ערב וצפונית מערבית אפריקה, נכבשו לפני בני המדבר. מעל לגבולות לשון-ארץ מולדתם נשאו הערביים את תורת מחמד לארבע רוחות השמים, בכל ארצות אסיה המערבית ואפריקה הצפונית, ידם האחת אוחזת בספר המקרא (אלקוראן) והשנית בסייף השתרעו על גוים וממלכות בקול קורא בבח: „אין אלהים מלבד אלוה—ומחמד הוא נביאו". לגדודי ערב לא נמצאו מצביאים ומפקדים גבורים נערצים, אנשי השם אשר מעולם, כאלכסנדר מוקדון ובונופארטו,

ובכל זאת מהרו לרוץ ארחם — בצאתם לכבוש ארצות וממלכות. ובמהירות נפלאה הלכו מחיל אל חיל ומכבוש אל כבוש, יותר מאלכסנדר המוקדוני במסעיו לארצות אסיה מפרס עד הודו להדביר עמים תחת רגליו. לראשונה היתה יד הערביים הגבורים במלכות פרס, אשר כבר בלתה מזקן ותהי פרועה לשמצה, קרועה לקרעים ופֶּרֶק ומְטה מלאו אותה בחטאת ממשלתה הפרוצה; על כן כמעט נגעה בה יד בני המדבר, הגבורים, פראי אדם, אך מלאי כח עלומים ורוח כביר ואדיר, ותפול תחתיה ותפָּחד מן הארץ; מפרס שמו ה„מאמינים״ — המושלימים פניהם אל ארצות ביצנץ באסיה וצפון אפריקה, אל יהודה, סוריא ומצרים. רוח בני הארצות האלה היתה זרה לממלכת ביצנץ, ובלי חמדה נשאו העמים האלה את על הברזל אשר שמה עליהם הממשלה העריצית בקונ־סטנטינופול ממשלה מלאה חמס חומסי מזמות ורוקמי תחבולות; ולכן בקרוב ה„מושלימים״ אל גבולות ארצם לא עמדו העמים האלה בפניהם ותכבש כל הארץ לפניהם במשך ימים מעטים; עוד מעט ותורת הנוצרים הלכה הלוך ודלה בהארצות האלה, והאישלם תקע שם את יתדו, ויהי מני אז ועד הנה לתורת עמי הארצות האלה ברב מנינם ובנינם. לכל השבטים והלשונות ההם לא נשארה דרך אחרת. כי אם לקבל תורת האישלם ולהיות עבדים נושאי מנחה. ארץ יהודה, אשר שבה לפני עשר שנים (628 — ד״א שפ״ח) להיות ארץ ממשלת קיסריות ביצנץ, חדלה עתה להיות ארץ מארצות הנוצרים. יהודים ושומרונים היו בעצה אחת לעזור את הערביים, כי יכבשו את הארץ למען המש את צוארם מעל ביצנץ הקשה ועריצות מושליה ושריה. הערביים לכדו את קסריה (Cassarea), עיר הראשה ביהודה ובגליל ומקום מושב נציב רומא, עיר רבתי עם ומספר יושביה, לדברת סופרי הזמן — עלו אז לשבע מאות אלף איש הגברים חלוצי צבא, ובתוכם כעשרים אלף יהודים. את העיר הזאת הביאו הערביים במצור, וימָצא להערביים איש יהודי, אשר מסר את העיר בידם, בהראותם להם את מבואות העיר הנסתרים 1). גם ירושלים עיר הקדושה נכבשה אחרי מצור ימים מספר, הכליף השני ממלא מקום מחמד בתור ראש המאמינים עמר בן כתאב, בא בשערי ירושלים כמבוא עיר מבוקעה ותהי מני אז ירושת נחלה לעולמים למאמיני מחמד (סביב לשנת ד. שצ״ח — 638) טז). ויניח עמר בן כתאב אבן־פנה ליסוד בית־מסגד במקום מקדש־עולמים, בית מועד הלאם הישראלי בימים מקדם. והכהן הגדול לנוצרים, הארכי־בישוף סופרוניוס (Sophronius), לא לקח מוסר לחוש בצערם של עם עני ונדכה, אחרי כל התלאות והאסונות שמצאו גם את הנוצרים בסוריא ויהודה, ובפתחו שערי ירושלים לפני הכליף עמר, התנה עמו תנאי השלום, כי לא יתן ליהודים להציג כף רגלם בתוכה, כי יקים את גזרת אדרינוס בכל תקף אכזריותה. ירושלים היתה

---

1) Beladori אצל וויל בספרו „כאליפענגעשיכטע״ מלואים לחלק I דף 2. ועיין בספרו של החכם Perceval, Histoire des Arabes, III, 500.

טז) בדבר השנה אשר בה לכדו המחמדיים את ירושלים וקסריה ישנם חלוקי דעות בהמקורים: יש אומרים (מונק פאלעסטינא 613—14 על יסוד מקורים) כי היתה זאת בשנת 613 — ד״א שצ״ו, וישנן דעות כי היתה בשנת ד״א שצ״ח. ואחרים אומרים: (Flügel Geschichte der Araber p. 115, כי שתי הערים נכבשו בשנת 640 ושווארץ בארץ הקדושה (בש״א עמוד 391) מיחס כבוש ירושלים לשנת 673 — ד״א שצ״ז. הרכבי.

לעיר קרושה גם להמושלימים וזה שמה אשר קראו לה „אלקֻדש" (Al-kudes), והיה תהיה לעיר פתוחה לבאי מועד להשתטח, על מקומות הקדשים לבני אמונות הנוצרים והאישלם, אך סגורה תהיה בפני בניה בוניה לפני אלפי שנה, כן חפץ אז ראש כנסת הנוצרים, אף כי מחשכתו לא נתקימה, כאשר יסופר במרוצת הדברים 1). יש אומרים, כי גם מטבריא גרש עמר את הנוצרים והיהודים, ובזה הושם קץ לפעלת דרישת התורה בהגליל 2); איך שיהיה יודעים הננו כי בימי הכליפים שמלכו אחרי עמר, נתנה הרשות ליהודים לשבת בכל ערי ארץ ישראל ולהֵאָחֵז בה 3).

הנה כן תורת האישלם הצעירה היתה תורת קנאות במדה גדולה כתורת הנוצרים בימום ההם, כאשר הגלה עמר את היהודים מחבור ואת הנוצרים מנגראן מסר לשרי צבאיו, אשר שלח לכבוש ארצות, כללים ומנהגים, איך להתנהג עם היהודים והנוצרים. מערכת הכללים האלה נקראת על שם הכליף „ברית עמר" והיא כוללת בקרבה צמצום משפטי אזרח והבדלה לרעה את שני „עמי הכתב" (היהודים והנוצרים) מן ה„מאמינים לאמר: אסור להם לבנות בתי תפלה מחדש וגם אסור לחזק בדק ולחדש את הישנים המטים לנפול, אסור להם להתפלל בקול רם ולהשמיע קול רנה ותפלה, כי אם יתפללו בלחש, גם בל יזידו להרים קול ברנה ותפלה על מתיהם, לא יזידו למחות בקרוביהם הנכנסים לברית התורה האישלמית, ובפגשם בחוץ את המושלימים, עליהם לכבדם בכל אותות הכבוד. בני עמי הכתב לא יהיו נושאי משרה בממשלה ובעדה ומכל שכן שאינם נמנים לשופטים לחרוץ משפט על המאמינים, לא ירכבו על סוסים ולא ילבשו מחלצות, כי אם ילבשו בגדים מיוחדים למען יראום מרחוק וידעו להבדיל בינם — הכופרים — ובין — המושלימים — המאמינים 4); יהודים ונוצרים לא ישאו טבעות עם חותם, שהיה נחשב בימים ההם לאות כבוד, לאות נושאו כי בן־חורין הוא ואזרח נכבד בממלכה. כל המחמדים היו חפשים מתשלומי המסים ומשא מלך ושרים, ורק תרומת כסף קטנה הביאו לקופת העדה לפרנסת העניים. אך היהודים והנוצרים היו אנוסים לשלם כסף גלגלת (Gefjah) ומס הקרקעות (כרגא, Charag). ואחרי כל החקים המעיקים האלה, היתה ליהודי ארץ ישראל וסוריא היציאה משעבוד ממלכת ביצנץ לשעבוד מאמיני מחמד הפראים נחשבת כיציאה מעבדות לחירות וירגישו בנפשם, כי היתה להם הרוחה. החקים המבדילים את עמי הכתב לרעה לא נתקימו גם בחיי הכליף עמר. גם הקנאים שבהמושלימים העמידו את היהודים למטה מהם בפנת הדת, אך לא השפילו את כבודם בתור אנשים ואזרחים, וגם לא מנעו כבוד מיהודים חשובים ונשואי פנים בגלל חכמתם וידיעתם. המחמדים הראשונים עוד זכרו את היהודים, בהיותם שכניהם, בני חורין כמוהם, אשר לפעמים היו אוהביהם

1) Barhebraus hcronicon, ed Hi sch. ועיין „פאלעסטינא" להח' מונק מדף 614 ואילך.

2) החכם Raumer בספרו „פאלעסטינא עמוד 138, מבלי לברר את המקורים.

3) האיש ווילליבאלד, אשר תר ארץ ישראל להתפלל במקומות הקדושים להנוצרים בשנת 765 למספרם, יספר מעיר טבריה, כי נמצאו בה בית כנסת היהודים ובית תפלה להנוצרים. רובינסאן „פאלעסטינא„ II. 522.

4) וויל, כאליפענגעשיכטע II. מעמוד 353 ואילך. D' Hossan, histoire des Mongols III. 274.

בעלי בריתם ולפעמים אנשי ריבם ובעלי מלחמתם, אך בכל אופן אנשים כערכם ויודעים גם להשען על חרב גאותם. בגלל הדבר הזה ראו יהודי ארץ ישראל, סוריא ומצרים בהמחמדים הראשונים כובשי הארצות האלה גואליהם ופודיהם מיד מציקיהם הנוצרים היונים פקידי ממלכת ביצנץ. הגדה אחת נאמרה בלשון התגלות־אלהית (Apokalypse), בימי השנים הראשונות לממשלת המושלימים בארץ ישראל תביע רגשות בני הדור ההוא והגיון לבם למראה התגברות האישלם על עמי הנוצרים בארצות הקדם. וזה תכן דבריה: התנא רבי שמעון בן יוחאי, אשר אותו בחרה תורת הסוד לאיש המופת ובעל הנפלאות, התענה ארבעים תעניות ויתפלל לגלות לו את אשר יקרה להאומה הישראלית באחרית הימים, וביותר בקש רחמים מן השמים לגלות לו הסודות הכלולים בהפסוק „וירא את הקיני" (במדבר כ"ד, פ"א) יז]. „ומכיון שראה שעתידין בני ישמעאל שתתפשט מלכותם בכל העולם בכה רבי שמעון בן יוחאי ואמר: רבונו של עולם! לא דיים לבניך מה שעשתה לנו מלכות אדום הרשעה, אלא שאתה שולח עלינו גם מלכות ישמעאל". ויהי דבר ה' אל התנא קדוש עליון על ידי מטטרון לאמר: „אל תירא בן אדם, שאין הקדוש ברוך הוא מביא מלכות ישמעאל אלא להושיעכם מזאת הרשעה, והוא מעמיד עליהם נביא כרצונו ויכבוש להם את הארץ (יהודה) ובאים הם ויחזירוה (לישראל) ואימה (צ"ל ואיבה) גדולה תהיה ביניהם ובין בני עשו" 1). ההגדה הזאת אמריה תאמר בשפה ברורה את כל רגשות לב בני ישראל יושבי ארצות הקדם בראשית הִכָּבֵשׁ הארצות האלה לפני נושאי דגל הנביא מִמֶּכָּה ומְדִינָה.

ולמעלה גדולה בהחירות המדינית ומדה מרובה במשפטי אזרח זכו היהודים יושבי ארץ בבל והערביים קראו לה אוראק, על ידי כבושי המחמדיים ותבוסת מלכות פרס. בבוא הערביים בארץ הזאת בימי מלכי פרס האחרונים, תמכו היהודים והניסטרויינים 2), יען כי בעלי שתי הדתות האלה נרדפו ונלחצו מאת מושלי פרס המלכים האחרונים מבית הססנידים. היהודים והנוצרים הניסטרויינים המה הכשדים (כלדיים) היו מרובין באוכלוסין ומהם היה עיקר הישוב בארצות פרת וחדקל, שני העמים האלה עזרו את הערביים במלחמתם את הפרסיים, וגם חקנאי חהולל עמר לא זכר את קנאתו ושנאתו לבני אמונות אחרות ויט להם חסד להותירם לטובה בחקי אזרח ויזַּם בזכיות המדינה רבות ונכבדות. הוא גִדֵל את ראש הכנסיה הכלדיית את הכהן הגדול יְשׁוּיָבוּ (Jesujabu) וינשאהו ויקרא לו בשם הכבוד אב (פאטריארך) מקתוליקין (Katholikos) לכל הנוצרים יושבי הארצות האלה, ויהי להם לראש, לא לבד בעניני אמונה, כי אם שופט

יז] וכפי סופרי ישראל הקדמונים היו קוראים את ממלכת בני ערב המחמדים הראשונים בשם קני, לא לבד כפי הרבנים, כי אם גם הקראים, שכן מצינו את הקראי יעקב בן ראובן (בשנת ד"א תת"י) בספר „העשר" פירוש על התורה הוא אומר: „וירא את הקיני" זו מלכות ישמעאל. הרכבי.

1) נסתרות דרבי שמעון בן יוחאי (מדרש שנתחבר בשנת ד"א תק"י = 750, (כמאה ועשרים שנה אחרי יסוד דת מחמד). נדפס לראשונה בשאלוניקי בשנת ה"א תק"ה ואחרי כן בבית המדרש של יעללינעק חלק ג מדף 78 ואילך, ועיין ציון ט"ז.

2) נעסטאריאנער (נוסטרויינים) — שם כתה דתית מכתות הנוצרים בארץ הקדם, על שם מיסדה הבישוף ניסטוריום בקונסטנטינופול, אשר נהדף ממשמרתו בשנת 431 למספרם, בגלל היותו כופר בקדושת האם הקדושה. רוב בני הכתה הזאת נמצאים עד היום במוסיפטמיה וקורדיסתן. שפ"ר.

ומושל בדברים שבין אדם לחברו ובין אדם להממשלה, ויהי מעלה המסים והארנוניות מכל בני עם מרעיתו להמציאם להממשלה חאישלמית, ובכן היה כנציב מלך ומושל מדיני על עמו הסר רק למשמעת הכליפים. כמין השררות הזאת של הקתוליקין להנוצרים היתה שררות ראש הגולה, בהיות המשרה הזאת על שכם הנצר מגזע ישי רב בוסתנאי, אשר אותו הכיר הכליף עמר בן כתאב לראש כל כנסת ישראל במלכותו ויזכּהו בזכיות גדולות ויתן לו אחת מבנות כוזרו מלך פרס השבויה במלחמה ושמה דָרָה לו לאשה 1) (בשנת ד״א ת״ב = 642), מקרה אשר עליו ישתאו המתבוננים אל הגלגל החוזר וחליפות המעשים בתולדות משפחות בני האדם. חטר מגזע ישי, בן בנה של המשפחה, אשר תאמר, כי מוצאה מדוד מלך ישראל, לקח לו לאשה בת מלך, אשר אילן היחס שלו מגיע עד לדריוש מלך פרס הראשון, מיסד הממלכה העתיקה, אשר היתה גברת ממלכת בכל אסיה בכל ימי קדמי ארץ עדי אלכסנדר המוקדוני. לפי זה היה בוסתנאי ראש הגולה הראשון שנתעלה מטעם הכליף. ממלא מקום הנביא מחמד, למעלה גדולה וגבוהה במעלות המדינה בתור מנהיג מדיני וראש השופטים לכל היהודים, ותהי כנסת ישראל יושבת בבל לקהלה מיוחדת וקבוץ מדיני בצביון מצוין ותמונה מיוחדת. לבוסתנאי נתן אות הכבוד — (להותירו לטובה על כל בעלי האמונות מ„בעלי הכתב") לשאת עִזְקָא — או גושפנקא טבעת עם חותם לטבוע אותו על כל הכתבים והפקודות היוצאים מטעם ראש הגולה להיותם נושאים עליהם מטבעת דבר־מלך מאשר ומקוים על פי הנימוס, ובהחותם הזה היתה חקוקה תמונת זבוב לזכר איזה מעשה שהיה, ואשר לא נדעהו על נכון מפי התולדה יח].

ובוסתנאי בנו של ראש הגולה מר חנינאי היה, כנראה, איש מצוין בדורו במעלות רוחו ומדות תרומיות, אחרי אשר בו בחרה ההגדה לענוד לראשו עטרת תהלה ולספר נפלאות, כי מבטן אמו נקרא להיות נשיא הגולה בישראל וכה תאמר אמריה: „מלך אחד קם ויאבד את כל זרע המלוכה לבית דוד; ויהי בשכב המלך על משכבו בלילה ויבהלוהו רעיוניו ויחלום וירא במראות "הלילה, והנה הוא עומד בגנת הביתן ובו שתולים כל עץ נחמד למראה ופריו "טוב למאכל, והוא יודע כי לא לו הגִנָּה הנחמדה הזאת, והנה הוא בא בקרדומות "על העצים הרעננים ויגדעם וישחיתם, וישב ידו לנתוש גם את השורקה האחת, "אשר היתה לפלטה וירם גם הגרזן עליה לשחתה, והנה זקן אחד ומראהו כמראה "

---

1) כל הפרשה הנכבדה הזאת בדברי ימי ישראל, כתולדות התחדשות שררות ראש הגולה, וכל הדברים שיבאו בהמשך הדברים להלן מבוארים ברוב ענין בציון י״א בסוף הספר, ועל הקוראים המעיינים להאריך רוחם עדי קראם את הציון הזה אשר יבוא בסוף הספר.

יח] קשה להבין מדוע יאמר המחבר במקום הזה כי לא נודעה הסבה שבגללה נחקקה תמונת זבוב בחותמו של ראש הגולה, אחרי אשר באותו המקור בעצמו המודיע על דבר המעשה, שהמחבר לוקח אותו למעשה שהיה באמת מבוארת גם הסבה; והדברים האלה הם מסכימים בכל פרטיהם לכללי דרך ארץ (עטיקעט) הנהוגים בחצרות מלכי ארץ הקדם, ועיין גם כן הידיעה הלקוחה מספר שבט יהודה לאבן-וירגא (המובאה גם כן בציון י״א מהמחבר, ועיין ג״כ להלן עמוד 126), כי „המלך היה שולח לראש הגולה מרכבת המשנה אשר לו — ולא היה רוכב בה מפני כבוד המלכות, אבל היתה הולכת לפניו". הרכבי.

מלאך האלהים, וגובה לו ויראה לו, עומד עליו וישמט הזקן את כלי המשחית מידו "ויכה בו במצחו מכה גדולה עדי שטף דם על פניו ועל זקנו. ויפול המלך לרגלי "הזקן ויתחנן לו וישבע לו לפקוד את השורקה ולנצרה כבבת עינו. וייקץ המלך "והנה דם זב ממצחו ותפעם רוחו ויקרא לאחד מחכמי ישראל, אשר שמע עליו, "כי ידע חלום לפתור אותו, והאיש הזה היה מישישי החכמה, אשר התחתן עם "אחד מבבחירי המלכות לבית דוד (לאמר עם משפחת ראש הגולה) ויפתר לו "חלומו לאמר, הגן אשר נתשת משפחת בית דוד הוא והשורקה הוא הילד אשר "במעי הנשיאה ההרה, היא בחיקה תשא הנצר האחרון והחטר הרך לגזע ישי. "וינצרו את הנשיאה כבבת עין, ותלד בן ותקרא שמו בוסתנאי" על שם גנת "הביתן אשר ראה מלך פרס בחלומו, ויוסף בעל השמועה לספר: ותהי שמחה "לישראל, ויתבשרו הקרובים והרחוקים, כי השאיר אלהים פלטה לדוד עבדו, "ויזכור רחמיו וחסדיו לבלי הכרת זרעו ויהללו את ה׳ ויקראו: „אַל תָּשֵׁב פְּנֵי מְשִׁיחֶךָ, "זָכְרָה לְחַסְדֵי דָוִד עַבְדֶּךָ וכו׳ וכו׳, ויגדל בוסתנאי וילמד תורה ומשנה, תלמוד "הלכה וחכמה ותבונה. ויגד למלך ויתאו לראות פניו, ויצו להביאהו אליו, "ויתנהו אלהים לחן ולחסד, ויעמוד לפני המלך מאז עד עת הערב ולא נענע "ראשו ולא הסיע רגלו, ויבא זבוב ויעמוד על רקתו וישכהו ולא הבריחו ויטף דמו "לפני המלך. ויאמר המלך, מה זה היה לך? וירא והנה הזבוב אוכל ברקתו, "ויאמר המלך: למה לא תבריחהו? וישב אותו בוסתנאי דבר: מעת הורדנו "מגדולתנו וחויבנו לעמוד בהיכלי מלכים ושרים זרים, למדנו לעמוד לפניהם בכבד "ראש, מבלי לדבר ומבלי לצחוק ולא להרים יד בפניהם; וייטב הדבר בעיני "המלך וידע, כי איש שכל הוא, וירכיבהו במרכבת המשנה וישא משאות מאת "פניו, ויתן לו המלך טבעת (גושפנקא) וחותם ובתוכה תבנית זבוב חקוקה ויקימהו "לראש הגולה". — והכליף הרביעי אחרי מחמד בצאת בוסתנאי להקביל פניו לברכו עם קהל גדול מישראל וספר התורה בידו וישא חן וחסד בעיניו ובהודע לו כי הוא בן חמש ושלשים שנה ועודנו פנוי, נתן לו את דרה בת המלך כוסרו מפרס לאשה 1). ההגדה ערבה בספור נפלאותיה גם מאורעות שנקרו ויאתיו

1) בתרגום השמועה הזאת הוספתי על דברי הרב המחבר והבאתי רוב דבריה בסגנונה ולשונה בספר השמועות „מעשה בית דוד" (אשר אותו יקרא הגאון בעל סה"ד בשם „בית דוד" וגם ממנו נלקח בס׳ ארחות עולם לר׳ אברהם פריצול ועיין סה"ד ח"א פ"ט הוצאת משכיל לאיתן). מפני שלפי ידיעתי השפה הברורה בלה"ק צחה, שנאמרה בה ההגדה הזאת היא היחידה שבאה לנו מחשכת הדורות ההם, וראיה ברורה היא על היותה שגורה בפי העם ואהובה ורצויה בעיניהם כי בעל סדר עולם זוטא, אשר בצדק יעיר הרב המחבר (בציון א׳ ועוד כ"מ), כי כל עיקרו לא נכתב, אלא למעט מעלתו של בוסתנאי, ולהוכיח כי משפחת בית דוד נעקרה כלה מבבל לארץ ישראל, מצא חפץ בההגדה הזאת, עם הבוסתן והזבוב, ליחסה למר חנינא הזקן כמבואר בפנים. השמועה הזאת ברובה נוכל לכנותה בשם דבר אמת היסתורית ואף עירוב פרשיות ועירוב זמנים יש כאן, כמו שמיחסת לעלי אביטאלב, המעשה לתת בת מלך פרס לבוסתנאי לאשה, תחת ליחס המעשה לעמר בן כתאב או לאחד משרי צבאותיו, הטעות שנמשך אחריה גם בעל שלשלת הקבלה. וכל השמועה הזאת בסגנון לשונה ושלשלת הענינים בסדרי המעשים וסבותיהם, נותנים תקף להערת הרב החכם ד"ר הרכבי, כי גם המעשה עם הזבוב יש לחשוב למאורע ממאורעות הימים ההם, וכל צדדי החקירה הנכבדה הזאת יבוארו בציון י"א בסוף הספר עם הערות הרב הרכבי עליהם ומשם ידרשום הקוראים. שפ"ר.

באמת, למען תת לשמועותיה פנים מסבירות בספרה מעשים שיסודתם באמת בדברי הימים ההם.

הישוב הישראלי בבבל, אשר התעלה למעלת קהלה דתית, אשר מושל ומנהיג מדיני עומד בראשה בימי בוסתנאי, התחזק ויגיע לשלמותו בכל חלקיו ואבריו בימי מלכות הכליף הרביעי עלי אבן־אבוטאלב, חתן מחמד, איש ימינו ונלחם מלחמותיו, שר הצבא המנצח את שבטי ישראל בכל ארץ חבור בערב ומדביר כל שבטי ערב תחת רגלי הנביא 1). הכליף השני אחרי מחמד, עמר בן כתאב מת בידי מרצחי חרש (644) וגם הבא אחריו עותמן מת גם הוא בידי הקושרים, והמה קראו את עלי ל„ראש המאמינים" (בשנת 655 = ד"א תט"ו) אך בשבתו על כסא מלכותו, ראה עלי בן אבוטאלב, כי רבו צריו ומתקוממיו, וממלכת האישלם כמעט שקמה נתפלגה אז לשנים; החצי היו אחרי עלי, אשר בנה מחדש את העיר קופא (אשר בגליל בגדד) ויעש אותה למקדש מלך, להמליכו ולהכירו לממלא מקום נביא המאמינים והחצי היו אחרי מואביה (Moawija), הקרוב להכליף עותמן הנרצח. אז בקש לו עלי בעלי ברית אשר יתמכוהו ויעזורוהו, ובעלי ברית אלה נמצאו לו בהכלדיים הנוצרים מבעלי התורה הניסטוריינית והיהודים היושבים בהערים אשר על יד הנהרות פרת וחדקל. אחד מהכהנים הגדולים של הנוסטרויניים מַרְמָס שמו, עזר הרבה לשר צבא עלי כאשר צר על העיר מאסול אשר בארם, ובהכָּבש העיר ויהי הוא — מרמס — לקתוליקין על כל הנוצרים מטעם עלי בן אבו־טאלב. ויהודי אחד ושמו עבד־אלה־אבן־סבה היה אוהב עלי ודובר דבריו בקהל מאמיני מחמד לאמר, כי עלי הוא האחד, אשר נחה עליו רוח מחמד ולו יאתה השררה הכליפית, כי אצל מחמד מהודו עליו, כאשר אצל משה מרוחו על יהושע. ויהי בהלחם עלי על פירוז־שבור היא אַנְבָּר ללכדה, וימצאו בה תשעים אלף איש מבני ישראל ומר יצחק ריש מתיבתא בראשם לקדם פניו בשמחה ולהבטיחהו, כי ישמרו לו את הברית והחסד, והמושל הזה, אשר עבדיו בני עמו מרו את רוחו ויחשבו עליו מחשבות מרי ומרד, קבל את היהודים במאור פנים וימשוך להם חסדו (ד"א ת"ח = 658) 2).

---

1) מפני שהרב המחבר תולה פה איזה דברים במקרי החיים של הכליף עלי, ומלבד זה נכבדים לנו קורותיו כי בימיו נעתקה לראשונה במת הזון התולדה בדברי ימי התפתחות האישלם מחצי האי ערב לבבל מרכז היהדות אז, הנני לרשום בזה בקצרה תולדות הכליף הזה: עלי בן אבוטלב נחשב להרביעי ממחמד (השני היה עמר בן כתאב והשלישי עותמאן) והוא נחשב בהתולדה, לגבור, חכם, גדל-דעה, מליץ, בעל לב טוב ונוח לבריות, נתגדל בבית דודו מחמד ויהי איש עצתו ויתן לו את פטימה בתו לאשה, אחרי רצח עותמן נבחר הוא לכליף, אך כטוב לבו כן רבו צריו ומתקוממיו, אשר מרוהו והרעימוהו וירימו בו יד. אך הוא נלחם בהקושרים ותשעים פעמים הלכו פניו בקרב וידבר תחתיו כל מתקוממיו, ובמלחמת „הגמל" הוליך שבי גם את אלמנת מחמד, ואז נמצא קנאי אחד אשר שלח בו יד וירצחהו והוא אז בן ששים ושלש שנים (ד"א ת"ק = 660), ויקבר בקרבת עיר ממלכתו החדשה קופא הסמוכה לבגדד ועל מקום קברו נוסדה עיר מידשד-עלי, הוא — עלי — נחשב לאבי המחמודיים השיטיים (מאמיני התורה שבכתב) בפרס והמדינות סביבותיה וסופרי ערב יקראו לעלי בשם הארי המנצח. שפ"ר.

2) תשובת רש"ג הוצאת ב"ג (חפש מטמונים) דף ל"ט ועיין ציון 13.

וקרוב לשמוע כי זִכָּה את ריש מתיבתא מר יצחק בהזכיות שזִכָּה את הקתו־ליקין הכלדיי הנוצרי. נראים הדברים, כי מהמאורע ההיא החלה הגאונות ומני אז נקרא ריש מתיבתא דסורא בשם גאון 1). והגאונות לא היתה רק שם שררות ותאר כבוד, כי אם גם מעלה קשורה בזכיות ועז ותקף מדיני, זכיות אשר גם ראש הגולה לא נועז לגעת בהן לרעה או לצמצם כחן. הנה כן קמו בבבל הישראלית שני מיני שררות, שוות כמעט במעלתן, ועל כן לא נמלטו מקנאה ותחרות הרגילות להיות בין שני נושאי משרה גבוהה, המשתמשים כמעט בכתר אחד. עם בוסתנאי ראש הגולה ומר יצחק ריש מתיבתא דסורא, שתי השריות בישראל מטעם כליפי המחמדים החל פרק הזמן בתולדות ישראל הנודע בשם „פרק זמן הגאונים".

אם היה בוסתנאי עודנו חי, בצאת קהל היהודים לקראת הכליף עלי אבו טאלב ובכלל יחוסו והליכותיו עם הכליף הזה, לא נוכל לדעת אל נכון, באשר בכלל מעטו מאד הדברים על דבר תולדות ראש גולה הראשון בימי ממשלת המחמדיים בבבל. רק זאת נדע שהיה „נשיא בישראל וצדיק באמונתו" 2), כי נקבר בקרבת פומבדיתא, ולאות כי היה מרוצה לעם הוא, כי גם בדורות המאוחרים היו מכבדים את קברו ומרחוק באו להשתטח עליו 3). אחרי מותו פרץ ריב משפחה בקרב ביתו, ומדברי הריב הזה הננו רואים, כי לא הלכו בניו בדרכיו ועלילות בניו מעידות עליהם, כי לא ישרה נפשם בם. מלבד הבן הנולד לבוסתנאי מאשתו בת מלך פרס, השאיר גם בנים אחריו מנשיו הישראליות, והם יצאו לערער על אחיהם ועל אשת אביהם, ויאמרו להפקיע אותם ממשפט הירושה בנחלת ראש הגולה, וטענתם היתה, כי השבויה במלחמה דינה כדין שפחה, ומאחר, שלפי דבריהם, לא קבלה שטר שחרור מבעלה, הנה היא שפחה ובנה הנולד לה מהנשיא עבד ושניהם הם עבדים קנין היורשים הישראלים. כפי ההשערה היתה המריבה הזאת תוצאת קנאת־משפחה אח באחיו, כי אולי אהב בוסתנאי את בנו מאשתו דָרָה יותר מכל בניו, בגלל היותו מזרע המלוכה גם מצד אמו, והקנאה היא שקלקלה את השורה, כי חפצו האחים לנשל את אחיהם מנחלתו. ויהי כאשר בקשו בין הכתבים שבעזבון המת את שטר השחרור ולא נמצא ויאמרו האחים להתעמר באחיהם ובאמו ולמכרם ממכרת עבד. ובכל היות בהמעשה הזה עָוֶל ואכזריות נוראה, הנה נמצאו חכמי ישיבה (כנראה מפומבדיתא), אשר עמדו

---

1) השם גאון נראה שאיננו עברית, כי אם מוצאו מערבית או פרסית יט].

יט] ההשערה, כי שם התאר „גאון" מוצאו מערבית או פרסית לקח המחבר מראפפאפארט (כרם חמד ח"ד, עמוד 225 בהערה ז', וגם בעמוד 268—269); והנה שי"ר צדק במשפטו, כי תשובת שד"ל (בתולת בת יהודה עמוד III) אינה מכרעת, אך גם ראית שי"ר אינה חזקה ומוכחת בהוכחה ברורה, כי נכונה השערתו; כי באמת התאר הזה הוא קיצור מהתאר „ראש ישיבת גאון יעקב", והוא לקוח מתהלים (מ"ז, ה') יבחר לנו את נחלתנו את גאון יעקב אשר אהב", והתאר „גאון יעקב" מצוי מאד בשו"ת הקדמונים. עיין ליטעראטורבלאטט דעם אריענטס VI, 172; וגם Encyclop. Ersch et Grub. II, 97. S. 369. An. 63., ובערבית ופרסית לא נודע תאר כזה.

2) יוצא מתשובות הגאונים „שערי צדק" דף ג' ע"א תשובה י"ז

3) ממסעות רבי בנימין מטודעלא.

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

להעיר אזן

על דבר ההערות

מתרב החכם הד"ר א. א. הרכבי נ"י.

עיקרי המלואים והחדושים האלה יבאו בסוף הספר, כי רבו ונכבדו מאד החדושים שיביא לנו החכם המופלא הזה (ביניהם גם כ"י מענין רבן של בני מקרא שמצא במסעו בארצות הקדם), וקשה מאד למצוא להם מקום בשולי העמודים, ובמקומם יבאו רק ההערות הקצרות הנוגעות לגוף הענין והבנתו.

תקוני טעות בהחבית א' לחלק ג'

צד	10	שורה אחרונה	תחת	אירִיק	צ"ל	אירַאק
„	11	בתכן עניני הפרק	„	Babrum	„	Bahram
„	14	שורה 11	„	Madoc	„	Mazdak
„	35	הערה 1	„	Mallas	„	Mallals

B155

ДИВРЕ ІЕМЕ ИЗРАИЛЪ

т. е. ИСТОРІЯ ЕВРЕЙСКАГО НАРОДА

СОЧИНЕНІЕ

Профессора Г. Греца

ПЕРЕВОДЪ

П. РАБИНОВИЧА.

Томъ 3

GESCHICHTE DER JUDEN

VON

Dr. H. Graetz.

PROFESSOR AN DER UNIVERSITÄT ZU BRESLAU

in's Hebraische übertragen

VON

P. RABINOWITZ.

—

WARSCHAU

—

ספר

דברי ימי ישראל

(מיום היות ישראל לעם עד ימי הדור האחרון)

מאת ד"ר **צבי גרעטץ**.

פרופיסור במדרש החכמות וראש בית מדרש הרבנים בברעסלא

מתורגם עברית בהוספות מלואים עם הערות והארות, מאת

שאול פינחס ראבינאוויץ

ועתה נוספו עליהם הערות וחדושים מאת הד"ר א. א. **הרכבי**.

חלק שלישי

חוברת ~~~~~~~~ ג.

בדפוס ישראל אלאפין נ"י,

תרנ"ד

ווארשא

Диврe Іеме Израиль т. е. Исторія Еврейскаго народа

Д-ра Греца

перевелъ Ш. П. Рабиновичъ

Выпускъ Томъ—3 3

Варшава 1894

Дозв

Кіевъ 11

KAUFMANN
DÁVID
KÖNYVTÁRA
B. 155 III 3.

Въ Тип. И. О. Алапина, Налевки № 47

לימין האחים עושקי נחלת אחיהם ואמו אלמנת ראש הגולה. מקצתם מְנַטְּיָתָם בכלל להחמיר ולאמר יקוב הדין המפורש את ההר, ככל הכתוב בתורה מבלי שום לב אל רוח התורה שאינו מסכים כלל לפסק כזה, ומקצתם מצאו חפץ בדבר לעשות נחת רוחם לבני בוסתנאי המערערים, לקנות את לבבם ולהחניפם בדעתם כי אחד מהם יהיה נמנה לראש הגולה. אך נמצאו גם חכמי ישיבה שעמדו לימין בן הנשיא הנעלב וידרשו משפטו, באמרם, שאין להשגיח בערעור הזה ואין להחזיק את האלמנה בת מלך פרס לשפחה, כי חזקה על אדם גדול וצדיק וחסיד כרב בוסתנאי, שלא החזיק את אשתו באיסור, בעוד שהיה יכול לשחררה ולנשאה בהיתר. ולמען הסר כלה מעל הגיורת ובנה את חרפת העבדות, כתב לה מר חנינא, השופט הראשי (דַיָנָא די בבא) שטר שחרור בשם בית־דין הגדול. והנה, אם גם סִכְּלו חכמי הישיבה המעולים עצת בני הנשיא חורשי רע על אחיהם, היה שמץ פסול־המולדת דבק בבן בוסתנאי, הנולד לו מאשתו בת־מלך פרס ועוד בדורות האחרונים, לא היו מכירין את בני בניו להשוותם במעלה אל בני בוסתנאי מנשיו הישראליות.

שם בן בוסתנאי אשר ישב על כסא הנשיאות במקום אביו לא נודע מדברי רושמי קורות הימים ההם. נראים הדברים, כי היתה מריבה בין האחים על דבר יְרֻשת הנשיאות, עד כי נמצא אחד מהם, אשר ידע לקנות לו בעד בצע כסף אהבת הנציב־ מלך היושב בעיר קופא בקרבת סורא ויקימהו לראש הגולה. — גם בין ראשי המתיבתות ובין ראשי הגולה מבני בוסתנאי היו סכסוכים, ואלה האחרונים היו אנוסים לפרקים להתערב בעניני שתי הישיבות ולנטות מהכללים הנהוגים עד הנה בדבר חוג פעלת שתי המשרות — ראשי הישיבות וראשי הגולה, בכדי להחזיק כבודם בעיני העם, לבל יֻשְׁפַּל ערך מעלת ראש הגולה, השארית לפלטה מכבוד בית־דוד לפנים. והנה כן ראינו בדורות שאחרי בוסתנאי, ראשי הגולה מעבירים ראשי מתיבתות וממנים אחרים במקומם 1). בגלל הדבר הזה היתה שנאה כבושה בלב נושאי דגל התורה, ראשי ישיבות של מעלה בסורא ופומבדיתא על ראשי הגולה מבני בוסתנאי ובדורות אחרוני הגאונים הננו מוצאים אחד מאבות התורה הרבנית אומר במרירות נפש: "ובימי ישמעאלים דהוו זבנין ליה (משרת ראש הגולה) "בדמים יקרים. והוו בהון דמצערי רבנן טובא ומעיקין "להון. — ואבהתנא דילן (של רש"ג) דבי נשיאה אינון, מיהו "שבקוה כל הני ארחתא בישתא דנשיאות, ועיילי לרבנן "דמתיבתא למבעא ענוה, שפלות רוח ונמיכות, ולא מבני "בוסתנאי אנחנא, אלא מקמי הכא עיילי זקנינו ברבנן "דמתיבתא" 2). — הסכסוכים והריבות בחמה שפוכה על דבר ממשלת

---

1) וכן אומר רש"ג באגרתו: ובאלין שנין (אחרי מות בוסתנאי) כלהון גאונים דהוו במתא מחסיא לא נהירנא להון שפיר על הסדר, ואית בהון חנופתא ונטירתא (שנאה כבושה) דנשיאים דמעברין ומהדרין להו (לראשי הישיבה) עכ"ל לפי הצורך לענינו ועוד יבאו הדברים להלן. שפ"ר.

2) אגרת רש"ג 37, 39. בחפש מטמונים לב"ג.

M.T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

הכליפים בין בית עלי ובית אומַיָה 1) דבקו אז גם בכנסת ישראל הבבלית, בתמונה זעירא, בהתגרות שבין ראשי הישיבות וראשי הגולה. בגלל הדבר הזה, פרק שלם — זמן חמשים־ששים שנה בתקופת הגאונות, היה לנו כנִיר חלק בסדרי הדורות וענן כבד פרוש למסך על דברי ימי הכנסיה הישראלית בבבל בימים ההם. מן הגאונים ראשי מתיבתא שקמו אז בבבל נודעו לנו רק מעטים, וגם אלה אך בשמותיהם בלבד מבלי שנדע ידיעה נכונה את סדר זמנם לצמצם את תֹכן פעֻלתם ולדעת דרכי חייהם. אחרי מר יצחק, שהיה, כנראה, הגאון הראשון במתיבתא דסורא, הננו מוצאים את רב הונא — משמש בכהֻנת ריש מתיבתא בזמן אחד עם מר רבא בפומבדיתא (בערך השנים ד"א ת"ל—ת"מ). לשני ראשי מתיבתא אלה מיחסים (רב שרירא ורב האי גאון בנו) תקנה גדולה ונכבדה מאד לשעתה והיא תקנת מורדת, אשר בזה בטלו כח דין אחד מדיני התלמוד. על פי יסודות תורת האישות לפי התלמוד, אין המשפט לאשה לדרוש שיכופו בית דין את הבעל להוציאה רק במקרים יוצאים מן הכלל, אם הוא נגוע באיזה מחלות מאוסות ומתדבקות או שהוא עוסק במלאכה בזויה ביותר 2) ובאלו אמרו „שכופין אותו להוציא", ואם אין בהבעל המגרעות האלה והאשה בכל זאת טוענת „מאים עלי" 3), בית דין כופין אותה לשבת עם בעלה ולמלאות כל חובות אשה לבעלה, ואם תובעת היא להתגרש מפסדת כתובתה וגם הנדוניא שהכניסה מבית אביה, כי לזאת קראו חכמי התלמוד „מורדת". בימי רבנן סבוראי הפיגו מעט מרירות הדין הזה להאשה, ובטענתה „מאים עלי" היו משהין לה שנים עשר חדש אולי יתפייסו בתוך אותו הזמן, ואם עומדת היא ב„מרדה", ואומרת מ„אים עלי", ולעולם לא תוכל לשבת עמו, היו כופין את הבעל להוציא, והאשה מפסדת על ידי זה גם את נכסיה וקניניה לה לבדה. התנאי האחרון הזה בטל את התקנה לטובת האשה וישימה לְאַל. והנה האלקוראן היטיב מעט את מעמד האשה בהחברה וְיִפָּה כח האשה לדרוש גט פטורין מבעלה, מבלי שתפסיד על ידי זה את קניניה הפרטיים שהכניסה מבית אביה. בגלל הדבר הזה רבו בימים ההם „בנות ישראל שהיו נתלות בגוים", לאמר: הולכות לערכאות של המחמדיים ליטול גיטין מבעליהן באונס, (ונמצא דין הגט הזה כדין גט מעושה על ידי נכרים שפסול. שפ"ר). הנה כן ראינו, במשך ימים מעטים, פעֻלת העם המושל והדת השלטת גם על חיי המשפחה בכנסת ישראל הבבלית. בגלל הדבר הזה, עקרו הגאונים לגמרי את הדין התלמודי ויִפּוּ כח האשה לדרוש גט פטורין מבעלה מבלי להפסיד מאומה מכל המגיע לה. ובכן השְׁוְתָה התקנה הזאת דין האשה לדין הבעל ויהי

---

1) על דבר בית המלוכה להכליפים אומייה, עיין להלן. שפ"ר.

2) עיין בבלי כתובות ע"ז ע"ב. שפ"ר.

3) ב„מאים עלי" כן הוא הפתגם התלמודי תרגמתי דברי הרב המחבר „זעלבסט וועגן דיע פרוי געגען דען עהעבאטטען איינען אונאיבערווינדליכען עקעל עמפפינדעט" ועיין בכתובות ס"ג בתוספות ד"ה „אבל" אם צריכה לתת „רגלים לדבר" באומרת מאים עלי. והנה העירותי במקום הזה על דבר תרגומי ויצאתי מגדרי, בכדי להעיר את הקוראים המעיינים על הערתי הסמוכה והשגתי על שני החכמים הרב המחבר והחכם וויס בספרו דור דור ודורשיו מ"ד כמו שיבואר להלן. שפ"ר.

משפט שניהם שקול מבלי יפוי כח מין אחד על חברו 1).

---

1) רב שרירא שם (בחפש מטמונים) 39, תשובות הגאונים שערי צדק דף נ״ו ע״א, תשובה ט״ו וע׳ תוספות כתובות דף ס״ג ע״ב, והרא״ש שם סימן ל״ה. דור דור ודורשיו ח״ד 9, 10.

אמר שפ״ר: תיובתא גדולה קא חזינא הכא, כן בדברי הרב המחבר וכן בדברי החכם בעל דדו״ד ח״ד לד 9, 10. בפנים ובהערה. ובעשותי חובת מתרגם חיבתי היא גם להעיר על כל דבר הנראה לי כשגיאה מפורשת או שיש לפקפק בו ולשדות ביה נרגא. במקום הזה, הננו רואים כי הרב המחבר (ובמקצת גם החכם וויים אף שמונע את עצמו מהזכר שם המחבר בפירוש הדברים „ונתלות בנכרים") נמשך אחרי החפץ לתלות תניא בדלא תניא, לקרוא תקנה ולצעד לפנים מה שהוא באמת עוות הדין והיושר. ועל כן לפני באור הדברים הנני אומר שלפי עניות דעתי אין כאן זכר לכל הדברים שבאו באותיות מפוזרות בהפנים: א) רבנן סבוראי לא הפיגו כלל מרירות דין המורדת להאשה, כי אם הגמרא בעצמה (כתובות ס״ג ע״א שורה ג׳-ד׳) אמרה: ומשהינן לה תריסר ירחי שתא אגיטא, ופירש רש״י: אולי תחזור בה [במשך העת], ובהנך י״ב ירחי לית לה מזוני ודברי רש״ג בשערי צדק (שער ד׳ סימן ט״ו) שאומר והתקינו שמשהין אותה י״ב חדש וכו׳ — „שמא יתפייסו", ג״כ כונתו על הגמרא הזאת ולא כוון לחדש דבר. ב) לא נראה הדבר שהאלקוראן ייטיב מעמד האשה בהחברה וייפה כחה נגד החק התלמודי, ואדרבא אין ערוך לכבוד האשה בחיי המשפחה לפי התורה התלמודית, במעלה יתרה למלכה ע״פ תורת האלקוראן, כאשר אבאר להלן. ג) תקנת הגאונים לא נוכל לחשוב לצעד לפנים, כנראה מדברי המחבר ודברי החכם וויים, כי אם אדרבה לנטיה מדרך הדין והמשפט השוה לשני המינים הזכרים והנקבות כאחד, נטיה שהיתה אולי הכרחית לשעתה, אך בכל אופן לא נוכל לחשבה לצעד לפנים כי אם נסיגה לאחור וקלקול שורת היושר.

ולבאר דברי עלי לבקש סליחת הקוראים בהאריכי מעט ולהביא בזה דברי הגמרא, התוספות, הרא״ש ועל כלם דברי הרמב״ם, אשר הרחיק כלל וכלל תקנת הגאונים והחזיק בכל הפרטים בדברי הגמרא המתאימים עם הצדק והמישרים, ובכל זאת לא עוות משפט האשה. והנני לבאר דברי על הסדר: להנחה „ראשונה" כבר מבואר כי הגמ׳ בעצמה תאמר ומשהינן לה תריסר כו׳ כאמור למעלה, והרא״ש אומר במקום הזה בפירוש: תקנה זו נעשית בימי האמוראים האחרונים. נשאר לי רק להוסיף, כי לא נכונו דברי הרב המחבר באמרו: „דאס געריכט וואהל אויף דיא עהעשיידונג איינגעהט אונד דען גאטטען דאצו צווינגט, דיא פרוי אבער דאדורך איינבוססע אן איהרען פערמאגען ערליידען זאלל" כי אם כופין אותו להוציא במורדת, לא הפסידה רק את כתובתה, מפני "שעיקר תקנת הכתובה היתה שלא תהא קלה בעיניו להוציאה ומכיון שהיא הצלה נגאת הדין נותן שתפסיד כתובתה, אבל בפירוש אמרו: „מורדת לא הפסידה בלאותיה קימות" וכן נכסי מלוג שלה, אם לא בלו לגמרי מרוב ימים, וכל נכסי צאן ברזל כמבואר להדיא בגמרא שם וברמב״ם בהלכות אישות פי״ד הלכה ט׳, י׳, י״א וי״ב, וכל הפרק עיי״ש (וע׳ טוש״ע אבן העזר סימן ע״ז סעיף ב׳), והרמב״ם עוד מטעים הדברים ואומר: לוקחת נכסי צאן ברזל (נכסים שהכניסה מבית אביה) והולכת, אבל לא מה שנתן הבעל לה, שנתן לה רק שתשב עמו ולא שתטול ותצא, וכן הרא״ש יוסיף עוד לבאר דעתו יותר מפורשת ויאמר: מורדת לא הפסידה בלאותיה קימות, היינו נכסי צאן ברזל שהכניסה לו מטלטלין, אבל קרקע בחזקתה קאי לעולם וכן נכסי מלוג ברשותה קיימי ואינה מפסדת אלא מנה ומאתים ותוספת כתובה . . . וחותם הרא״ש דבריו: הדין הוא דינא דגמרא במורדת, ואיך יאמר הרב המחבר: „דיא פרוי אבער דאדורך איינבוססע אן איהרעס פערמעגען ערליידע"?

אחרי שני ראשי מתיבתא אלה היו גאונים: בסורא — רב ששנא ובחומרתיה דיליה (בחתימתו הרשמית — וואפע) היה חותם עצמו רב

להנהה „שניה" בדבר כבוד האשה על פי חז"ל בעלי התלמוד והאלקוראן: אנכי לא אדע מנין זאת להרב, כי להאלקוראן יש זכות להאשה לדרוש גט מבעלה, כי אנכי חפשתי כזאת ב„חזון הנשים" ולא מצאתי. ואם גם לא ראינו אינה ראיה, אך אם גם נניח שכן הוא, כבר הוכחתי לעיל, כי חז"ל הגינו על האשה כפי מדת הצדקה והמישרים, ועל כלל מצב האשה לפי חז"ל והאלקוראן, אין כל ערך, וכגבוה שמים מעל הארץ כן גבהו דרכי התלמוד על משפט האיסלם. לדיני חז"ל, אשה הבוגדת בבעלה ונותנת דודיה לזרים תצא בלא כתובה והיא חללה מהכהונה ולא יותר, ויכולה להנשא לכל איש מלבד לכהן, ולא מצינו לה כל עונש בזמן הזה שבטלו דיני נפשות (ובזמן דיני נפשות היתה צריכה עדות והתראה וכו'), ומכל שכן שאין המשפט להבעל ליסר את האשה ב יסורי הגוף, והאלקוראן (חזון הנשים פסוק י"ט) יאמר: „אם ארבעה עדים מקרבכם מעידים על נשיכם כי נאפו אסרון בבתיכם והניחון במשמר עד עולם, עד כי המות יגאלן או אלהיכם יוציא אתהן למרחב (לאמר כי ימות הבעל)" — לפי הדין התלמודי, הבן יורש את אביו והבת תתפרנס ותנשא לאיש בכבוד הראוי לפי עזבון המת ודרכו בחיים להשיא את בנותיו, ואם אין בן לאיש תירשנו בתו ולא יגרע משפט בת היורשת ממשפט הבן היורש. ולפי האלקוראן איש כי ימות והשאיר אחריו שתי נקבית, הן יורשת רק שתי שלישיות ושליש העזבון יבוא אל גנזי המלך, ואם בת אחת ישאיר וירשה רק החצי והחצי האחר יבוא אל גנזי המלך (אלקוראן חזון הנשים פסוק י"ב). — „לאנשים שכם אחד על הנשים, ה' בחר באלה מבאלה, הוכיחו את הנשים המכעיסות אתכם במעלליהן אסרו אותן בחדריהן ותיסרו אותם" (חזון הנשים פסוק ל"ה). אדמה, כי יש די בהראיות האלה להוכיח אמתת הנחתי השניה כמ"ש למעלה.

ובדבר ההנחה „השלישית": כי פסק הגמרא הוא המסכים להיושר ולהאנושית ותקנת הגאונים לא היתה תקון כי אם קלקול שורת הדין לצורך השעה. גם זה יוצא ברור מגדולי ההוראה חכמי צרפת (הרשב"ם בנגוד לרבנו תם), עיין טור אבן העזר סי' ע"ז ובב"י שם) וספרד (הרמב"ם ז"ל). זה האחרון אשר כל דרכיו בהיד החזקה דרכי נעם, אומר בפירוש (הלכות אישות פי"ד הלכה י' וי"א): „אם האשה טוענת מאיס עלי האיש, אין כופין אותה להיות אנודה בו, אלא שכופין אותו להוציאה, „שלא תהא בת ישראל כשבויה להבעל להאיש השנוא לה". וכן אומר הרשב"ם: באומרת מאיס עליה לא כייפינן לה עד שתהא עמו י"ב חדש אלא מגרשה מיד בלא כתובה — ורק באומרת בעינא ליה ומצערנא ליה משהין לה שנים עשר חדש. ואף על פי שיש מפרשים אחרים (כר"ח) באופן אחר, אך לכל הדעות אינן כופין אותה לשהות יותר משנים עשר חדש ואחרי כן כופין אותו להוציא — ומפני שהדין הזה מסכים בכל פרטיו למדת הצדק והיושר להאשה ויש בו גם לפנים משורת הדין, אומר הרמב"ם שם (הלכה י"ד) „ואמרו הגאונים שיש להם בבבל מנהגים אחרים במורדת, ולא פשטו אותם המנהגים ברוב ישראל ורבים וגדולים חולקים עליהם ברוב המקומות וכדין הגמרא ראוי לתפום ולדון" עכ"ל ועיין במגיד משנה ויתר המפרשים שם. — ובכן מכל תקנת הגאונים, לא נשארה רק תקנתם, שאע"פ שאומרת „מאיס עלי" יש לה עיקר כתובה מנה ומאתים" (וגם בזה רבו הספקות, אלא שאין להאריך יותר). אחרי כל הדברים האלה כמדומה לי, שלא ימצא איש שיראה בהתקנה הזאת ריח „ריפורם" להשביח כח האשה שבח המגיע לה על פי הצדק והמישרים. — האריכתי בזה להוציא מלב צעירי הדור, שזה דרכם לאמר, שהתלמוד הוא גורע משפטי הנשים, דעה נפסדת שסתירתה מבוארת מכל דבור ודבור בהתלמוד ודברי הרב במקום הזה הם שגגת תלמוד שיצאו מלפני השליט. שפ"ר.

משרשיא בר תחליפא, ובפומבדיתא — רב בוסתנאי (בערך משנת ד"א ת"מ—תמ"ט), ומדבריהם ופעלותיהם לא נשאר דבר של קימא, רק זאת נדע, כי לרב ששנא היו פונות הקהלות הקרובות והרחוקות בשאלות רבות בהלכות ופסקי דינים המפורשים בגמרא 1). השאלות פשוטות כל כך, עד שהמשיבים העתיקו רק דברי התלמוד, ומזה יש להוציא משפט כי גם במחצית השניה למאה החמישית באלף החמישי עוד לא נתפשטו העתקות התלמוד בכל תפוצות ישראל ולא רבו עוד דורשיו. לשון רב ששנא גאון בתשובותיו הוא לשון התלמוד ארמית בתערובות עברית. הבא אחריו בישיבת סורא היה מר חנינאי מנהר פקוד (ד"א תמ"ט—תנ"ז) וחברו בפומבדיתא היה — רב הונא מרי בר יוסף (ד"א תמ"ט—ת"ס) ויותר משמותיהם לא נדע מהם דבר, ויותר מזה לא נדע דבר גם משני ראשי המתיבתא: רב נהילאי השני מנרש, שמלך בסורא שמונה עשרה שנה (ד"א תנ"ג—תע"א) ורב חייא ממישן ומר רביא שניהם בפומבדיתא (בערך השנים ד"א ת"ס—תע"ט). 2).— ובימי הגאונים האלה היה ראש הגולה רב חסדאי נכדו או בן דור רביעי לבוסתנאי, וגם ממנו לא נדע דבר, רק כי היו לו שני בנים שנקראו (דבר יקר בימים ההם) בשמות שבכתבי הקדש שלמה הבכור ודוד הוא הקטן וזה השני היה אביו של ענן רבן של בני מקרא 3). נראה הדבר, כי בזמן ההוא כבר נתקים ונתחזק היחס שבין שלשת ראשי כנסת ישראל הבבלית: ראש הגולה, גאון דסורא וריש מתיבתא דפומבדיתא, כי סדרי הדורות ומאורעות הזמנים וזכרונותיהם מני אז והלאה ברורים ביותר, שמזה נראה, אשר מצב הכנסיה הישראלית בבבל כבר באה לידי סדר קבוע (וזה היה בסוף המאה החמישית לאלף הרביעי).

הכנסיה הזאת, אשר כלפי חוץ, ביחוסה אל הממשלה העליונה, היתה נראית בממלכה לבדה, מתנהגת על פי חקיה אשר תתן לה בעצמה, מצוינת ומופלאת היא כן בסדריה ובתורת הנהגתה המדינית (פֿערפֿאססונג) וכן בחלוקת המשרה העליונה, הדתית והמדינית. בעוד אשר בכנסיה הנוצרית הניסטריונית שבבבל, (אשר גם לה היה עז משפט מלך בעניני מדינה מלבד עניני הדת) היה רק ראש אחד — הקתוליקון — ולדבריו נשמעו כל הכהנים הגדולים (הארכי־בישופים), היתה המשרה העליונה בהכנסיה הישראלית הבבלית בעלת דו־פרצופים: הנשיאות (של ראשי הגולה) והגאונות. ראש הגולה היה ראש ההנהגה

---

1) שו"ת שערי צדק דף מ"ו תשובה י"ד, דף ס"א תשובה ל"ג; שו"ת הגאונים שערי תשובה הוצאת פישל תשובה קנ"ה (ונשנית בתשובה רס"ו, שם תשובות ש"נ ושנ"א.

2) רש"ג בחפש מטמונים צד 39. על דבר הכרונולוגיה (סדר הדורות לזמניהם) של שלשלת הגאונים, עיין מאמרו בספרי הירחי לפראנקעל שנת 1857 מצד 336 ואילך ומצד 381 ואילך עם הטבלא הכרונולוגית המצורפת להמאמר.

3) עיין ציון י"ב בסוף הספר ובמקום הזה ראינו רק להזכיר הנחה אחת נכבדה מדברי הרב שם, בהוכחה ברורה, כי נכונה עדותו של רש"ג, אשר יורש הנשיאות אחרי חסדאי היה הבכור שלמה, ולא כהקראים שהשמיטו את שלמה משלשלת ראשי הגולה, וזה מפני שחפצו לתת המשרה הזאת לדוד אחיו הקטן ממנו, למען תת כבוד לענן רבם, לאמר שהוא היה בן ראש הגולה, והוא היה עתיד להיות נשיא בישראל". שפ"ר.

המדינית, ויעמוד מצד הכנסיה הישראלית מול הכליף או הנציב המושל בשמו. הוא העלה המסים והארנוניות מכל יהודי בבל וימציאם לגנזי המלכות ובכלל היתה לראשי הגולה „שלטנותא דמלכא" 1), לבשו בגדי השרד כנציבי המלוכה ויהיו לו רצים לפני מרכבתו וגדוד אנשי חיל שומרים לראשו היו מלוים אותו בכל אשר הלך ובכלל „היה דומה בהליכתו לאחד משרי המלך הגדולים" 2).
אך כל ההנהגה הדתית, לאמר, כל דברי התורה וההוראה היו נחתכים על פי הגאונות בשני ראשיה בסורא ובפומבדיתא. היא – הגאונות – היתה למבארת את התלמוד בכל המקומות הסתומים להוציא ממנו הלכה למעשה, הגאונים היו מחוקקים ומתקני תקנות לדורות ולשעה, השגיחו כי יקימו בני העם את תקנותיהם ויענישו את הָעֲבַרְיָנִים. ובשלטון המשפט והתמנות השופטים היו שלשת ראשי הכנסיה: ראש הגולה ושני ראשי מתיבתא שקולים 3). מחזה מופלא הוא במחזות הימים ההם, כי כל ראשי כנסיות הדת בימים ההם היו מתאמצים לאחד בידיהם גם המלכות (השלטון המדיני) עם הכהֻנה. ראש הכנסיה הרומית הקתולית בקש, וגם מצא, ברומא ובנותיה ממשלה ארצית נוסף על ממשלתו השמימית על כל בני צאן מרעיתו, גם הממשלה הכליפית, ממשלת אמונה בראשיתה, כי היה הכליף ממלא מקום הנביא מחמד היתה אז לממשלה מדינית ולא חפצה עם זה להסתלק מן הכהֻנה האישלמית (Jmamat) ותשתמש בכתר כהֻנה ומלכות כאחד, גם ראש הכנסיה הנוצרית הכשדיית (הכלדיית), גם ראשי כנסת ישראל שבבבל — נשיאי הגולה — נתנו עיניהם באיתני ארץ במלכיות אדום וישמעאל, ויבקשו גם הם — אם גם במדה מצומצמת — לחבר בידם את כתר הכהֻנה ושבט ההנהגה המדינית.

והיחס שבין ראש הגולה ושני ראשי המתיבתות היה באופן כזה. התמנות הגאון או ראש המתיבתא היתה בידי ראש הגולה, אך לא ברצונו לבדו, כי אם בהסכמת חברי הישיבות. שם הכבוד „גאון" נתן רק לריש מתיבתא דסורא ביחד עם התאר „ריש מתיבתא" והראש בפומבדיתא לא זכה להתאר הזה מצד החיוב (אופיציעל), כאשר בכלל נתעלתה ישיבת סורא על ישיבת פומבדיתא 4), מפני שני טעמים: ישיבת סורא היתה חשובה

---

1) הרב לא יברר מנין לו זאת ונראה שהוא יוצא מדברי רש"ג, כי משנת אלף (לשטרות) קים לנא בהון וכו', הוא לשון רש"ג. שפ"ר.

2) דברי רב נתן הבבלי ביוחסין. שפ"ר.

3) החלטת הרב המחבר, כי ראש הגולה היה רק ראש ההנהגה המדינית, ועוד יותר החלטת החכם וויס האומר: (דור דור ודורשיו ח"ד ראש פרק שני) „אבל לא היה לו (לרה"ג) דבר עם כל מה שנוגע בדת התורה, ואף אילו היו רוצים להתערב בעניני התורה וההוראה לא היו יכולים וכו' וההוראה יצאה רק משתי הישיבות", נסתרת סתירה גמורה מתשובת רב מר צדוק גאון שתבוא עוד להלן (בשו"ת שערי תשובה סימן רי"ז) לאמר: „ וששאלתם הא דתנן ואלו כותבים במועד: אגרות רשות מאי ניהו? פירש רב מר צדוק, אגרות שכותב ריש גלותא לשופט ונותן לו רשות ללמד את ישראל איסור והיתר ולהורות להם דברי תורה ושמו בלשון ארמי פתקא דדינותא" ובכן הלא היה להם שלטון-דתי ותעצומה רבה בענין האמונה, אם הם נתנו הרשיון למי שחפצו להורות איסור והיתר וללמד תורה. וצ"ע. שפ"ר.

4) כל הדברים המסומנים בסימני החסגר מכאן ולהלן וכן בסדר מנוי ראש הגולה וכו' לקוחים

בעיני העם וחביבה עליהם לרגלי זכרונות מאורי אור התורה מיסדיה מכונניה והם ר ב (אבא אריכא), האב להתורה הישראלית בבבל, ור ב א ש י מסדר התלמוד, וסורא היתה נמצאת בקרבת העיר קופא בירת בבל וכל ממלכת האישלם המזרחית. ועל כן: „כשהיו ראשי הישיבה מסבין אצל ראש „הגולה, היה הגאון ראש ישיבת סורא לימינו וראש ישיבת „פומבדיתא לשמאלו—ויהי ראשון בכניסתו וביציאתו אפילו „היה ראש ישיבת פומבדיתא זקן בן שמונים שנה וראש ישיבת סורא קטן בשנים". מהכנסות הישיבות היתה ישיבת סורא נוטלת שני חלקים וישיבת פומבדיתא חלק אחד 1), וכשימות ראש הגולה (עד שממנין אחר תחתיו) „כל הרָשיות שלו" (לאמר: הזכיות ויִפּויי־כֹּחַ) ינתנו לראש סורא ואין לראש ישיבת פומבדיתא בהן דבר. זמן רב היה המנהג שאין ממנים גם ראש ישיבת פומבדיתא אלא מחכמי הישיבה שבסורא, ותהי הראשונה זקוקה להאחרונה ולא היה לה מעצמה כלום. מעין סדר המעלות כזה הננו מוצאים גם בהכהֻנה הניסטרונית, כי הבישוף מקאסקאר אם גם עמד תחת פקודת ה„קתוליקון", אבל במדרגתו היה גבוה מכל הבישופים אשר בארץ. — ומאשר כי היה ראש הגולה, על פי זכיותיו ויפויי־כחו, אשר זִכּו אותו בהם הכליפים הראשונים, נחשב במעלה כנציב־מלך ועליון על כל יהודי הממלכה, היתה קבלתו על משרתו והכתָּרתו נעשית ברוב פאר והדר וכבוד מלכים. אף כי היתה הנשיאות ירושה בבית בוסתנאי לא נתמנה ראש גלות אלא בהסכמת החברים בשתי הישיבות של מעלה 2). ובמשך העת נתקנו סדרי המִלֻּאים באופנים אלה 3):

„בשעה שישראל היו מבקשים להקים עליהם נשיא ונקרא ראש הגולה היו „מתקבצים כל ראשי ישיבות וראשי עם נדיבים וזקנים ושופטים אשר במלכות והיו „באים לבבל [לאמר לסורא ששם היתה, כנראה, דירת ראש הגולה בקביעות], „ומיחדים שם טרקלין גדול מעוטר בשש ורקמה, ומושיבין שם כסאות לראשי „הישיבות, הזקנים והחכמים וכסא מהודר למושב ראש הגולה, ושני כסאות „מימינו ומשמאלו לראשי מתיבתא דסורא ופומבדיתא. אז יקום ראש ישיבת סורא „על רגליו ואומר להנשיא דברי תוכחה, שלא ירום לבבו מאחיו כי עבדות נותנים „לו ולא ממשלה שנאמר „אם היום תהיה עבד לעם הזה" (מלכים א', י"ב ז'). ומשם „הולכים ביום החמישי לבית הכנסת וראשי ישיבות סומכין ידיהם עליו ומברכין „אותו, ואז תוקעים בחצוצרות וקול שופר להשמיע את העם מקטן ועד גדול בקול

מדברי ר' נתן הבבלי (אשר לדעת הרב היה אחד מארבעה הגדולים שהביאו את התורה מבבל לארצות אירופה) ומדברי קדמון אחד בשבט יהודה והמה דבריו כלשונם מבלי שנוי, כי חשבתי זאת לדרוש לחפץ עניננו, מפני שאופני הדבור נותנים לנו ציור נאמן מדברי הימים ההם. שפ"ר.

1) עיין בההערה להלן. שפ"ר.

2) יוצא מדברי רב נתן הבבלי: „אם הסכימה דעת הקהל למנות את ראש הגולה", ודברי הקדמון בספר שבט יהודה הם: „היו מתקבצים כל ראשי ישיבות, ראשי עם ונדיבים זקנים ושופטים וכו'" ועיין על כל זה ציון י"ג בסוף הספר.

3) צרפתי ביחד דברי ר' נתן הבבלי ודברי הקדמון בשבט יהודה והיו לאחד, ההבדל ביניהם המה רק בפרטים קטנים. שפ"ר.

„קורא לאמר: „יחי אדוננו הנשיא פלוני בן פלוני ראש הגולה לעולם! הוא „נשיאנו! הוא ראש הגולה, גולת ישראל!!" — ומלוין אותו לביתו בתהלוכת „כבוד. ולפני ביתו חוזרין ותוקעין בחצוצרות; ומתרין בו שיתנהג ביושר צדק ומשפט ומישרים, עם הסבלנות בהנהגה, שהם (בני ישראל) טרחנים ורגזנים, „ומבארים לו הכתוב לאמר: אלופינו מסֻבָּלים — אם אלופינו המה בעלי סבלנות „אז — אין פרץ ואין יוצאת. וכל ראשי הקהל ועשיריהם היו משגרים לו דורונות בגדים נאים ותכשיטין וכלי זהב וכסף לאות כבוד ותפארת. והנשיא היה מכין „סעודה גדולה ליום השבת, כי שם יאכלו עמו ראשי הישיבות והזקנים „וגדולי „המלכות הנמצאים שם". ובערב שבת היו בונים לו מגדל בבית הכנסת, „ומכסין אותו בבגדי שש ורקמה וביום השבת בבוקר מלוין אותו ראשי הישיבות וראשי עם לבית הכנסת והוא הולך לפניהם, כי כן מנהג המרכים „והשרים במלכות ההיא. בבית הכנסת היה עובר לפני התבה חזן יודע „פרק בשיר עם מקהלת „בחורים ותיקים" מנעימי זמר, ויזמרו תפלות היום ומזמורי תהלים מעין המאורע. בהגיע זמן הוצאת ספר תורה, ראש הגולה יוצא ממקום „שהיה מכוסה ועולה על ראש המגדל וקמו כל הקהל מפניו. ויצא הגאון מסורא „ועלה על הבמה, וכרע לפני ראש הגולה, וישב משמאלו, וכל העם עומדים „על רגליהם עד שיתקנו שלשתם ישיבתם. הגיע זמן קריאת התורה, חזן הכנסת „מעלה את ספר התורה אל ראש הגולה, והוא קורא בה, כבוד שלא יזכה אליו רק „הנשיא מצאצאי מלכות בית דוד 1). גם נותנים לו הכבוד בשבת הזאת לקרוא „במקום כהן 2). אחרי כן פותח הנשיא ודורש בהלכה והגדה, ואם אינו יודע לדרוש דורש הגאון מסורא בשמו . . . . . . ובתפלת הקדיש „שאחר התפלה אומרים „בחייכון וביומיכון ובחיי פלוני בן פלוני נשיאנו „ראש גולת ישראל", ואז היו אומרים התפלה שנתקנה לכתחלה לשם ראש הגולה „וראשי הישיבות (יקום פורקן). אחרי גמר התפלה היה ראש הגולה שב לביתו „בלוית „סיעה גדולה" אל המשתה אשר עשה לכל נושאי משרה הגדולים ושרי המלוכה" . . . —

„בסדר הזה היה נגמר חג המִלֻּאִים וסדר קבלת פנים לכבוד כנסת ישראל בשעה „שלחלוחית ממשלתה היתה עדיין עומדת" 3). קבלת פנים

---

1) עיין בספרי חלק שני צד 348 בפנים ובהערה 1 שם, שהוכחתי את קדמת המנהג הזה מירושלמי יומא פ״ז וסוטה פ״ז ה״ו ואזכיר רק סוף הדברים שם „והא תמן (בבבל) מובילנן אורייתא לגבי ריש גלותא? אמר רבי יוסי ברי רבי בון על ידי שזרעו של דוד משוקע שם אינון עבדין ליה כמנהג אבהתהון". שפ״ר.

2) תרגמתי כזאת, לפי שכן נמצא בדברי הרב המחבר ויש זכר לזה בגמרא דגיטין נ״ט ע״ב להכבוד הזה „רב קרי בכהנא, רב הונא קרי בכהנא. אבל לא אדע מנין לו זאת, כי רב נתן הבבלי אומר מפורש להיפך" ומוציאין ס״ת וקורא כהן ואחריו לוי ומעלת החזן הס״ת לראש הגולה וכו׳ הרי מזה שראש הגולה קורא ראשון לישראלים אבל לא במקום כהן, ודברי הקדמון בשבט יהודה המה בסתם, וקורא ראשון והכונה ראשון לישראלים, ואחריו ראשי הישיבות. ובפרט הקטן הזה יש הבדל בין דברי ר״נ הבבלי והקדמון בשב״י, כי הראשון אומר: „וראשי הישיבות אינם קוראים מפני שכבר קדמם אחר"; ואולי מתיחסים שני המקורות לשני זמנים. הראשון לזמן מאוחר אחרי דוד בן זכאי, שאז פסק שלטון ראשי הגולה והתגבר כח ראשי הישיבות והשני אל הזמן המוקדם. שפ״ר.

3) לשונו של בעל שבט יהודה. שפ״ר.

בסדר הזה היתה מדי שנה בשנה, בכל שבת פרשת לך לך, כשני שבועות אחר חג הסכות היו מתאספים לראש הגולה ראשי הישיבות, ראשי הַכַּלָּה ופרנסי הקהלות, ונקראת השבת הזאת „כלה רבתי" או „רגלא דריש גלותא" 1). לכלכלת ביתו בכל תפארת גדולתו כיאות לראש כנסת ישראל היו לראש הגולה הכנכות תדירות ועראיות: ההכנסות התדירות באו מהקהלות אשר בחבל הארץ נהרואן (Naharavan) וכל פרווהא, מפרס (Farsistan) ומחלואן (Holwan), בכל המקום אשר ממשלת ראש הגולה, היתה מביאה שבע מאות דינרי זהב (דוקאטים) הכנסה מרובה לערך הזמן והמקום, ובשעה שראשי הגולה היו במעלתם העליונה הביאה ההכנסה כהנה וכהנה. ומלבד המסים הקבועים היה הרשות לראש הגולה להעלות מסים לקופתו לפי מדת הצרך, על פי דבר מלך — דבר הכליף אל שרי המדינות לעזור את ראש הגולה, פקודה אשר נמצאו למלאותה בחפץ לב להפיק תועלת גם לעצמם 2). — המעלה השניה בהכנסיה המדינית ליהודי בבל היתה מעלת ראש ישיבה שבסורא, הוא לבדו נקרא בשם „גאון" והוא היה מוקדם לכל דבר שבקדושה, ובכל אותות הכבוד בפרסום היה הוא קודם לראש ישיבה דפומבדיתא, אפילו היה הוא קטן בשנים וראש ישיבה דפומבדיתא זקן בן שמונים שנה. כל זה רק במעלה ומדרגת המשרה, אבל במה שנוגע לכלכלת עניני הישיבה וההוראה, היתה ישיבת פומבדיתא שוה בחירותה ומשפטיה וזכיותיה לישיבת סורא, אם לא שעלה על רוח ראש הגולה. — כדרך שלטוני ארצות הקדם, לפרוץ גדר ממשלתו ולהתערב בענינים שלא לו המשפט לחוות דעתו עליהם. — על יד שני ראשי המתיבתות נמצא סוד־חברים (Collegium) והיה נחלק לשתי מדרגות — עליונה ותחתונה. השני לראש מתיבתא היה „הַדַּיָּנָא דיבבא" הוא ראש השופטים או „אב־בית־דין" ונחשב לסגן ראש הישיבה והנועד למלא מקום בְּהֶעְדרו. למטה מהם במדרגה היו שבעה „ראשי כלה" ושלשה חברים, והם היו עיקר החברים, היועצים אנשי הסוד (Senat) להישיבה של מעלה. אחריהם נמצא סוד־חברים ממאה חברים בשתי מחלקות. המחלקה הראשית משבעים איש לזכר הסנהדרין הגדולה בלשכת הגזית והם היו סרים למשמעת שבעת ראשי הַכַּלָּה, והמחלקה שלמטה ממנו היתה משלשים איש כעין הסנהדרין הקטנה. חברי הסנהדרין הגדולה היו כלם סמוכים ונקראו „אלופים" (Magistri). אך השלשים לא היו סמוכים ודעתם לא הכריעה בישיבת החברים ויהיו רק לְמַלְּאִים למלא מהם שורות הסנהדרין הגדולים, ויהיו נקראים בשם בני־קִיּוּמֵי (קנדירטים). והחברים היו מנחילים את משרתם לבניהם אחריהם אם היו ראויים לכך, אך משרת ראש הישיבה לא נתנה בירושה 3).

1) עיין ציון י"ג בסוף הספר.

2) יוצא ברור מדברי ר"נ הבבלי: ופעם יצא בנו של דוד בן זכאי למדינת פרס (Farsistan) שהוא מרשות אביו ולא כבדוהו, ושלח לאביו... ואביו... להמשנה... והגיע כתב הכליף ונטל מהם מכון הרבה לפיוס ולא היה אחד מראשי ישיבות שיערער על זה: שפ"ר.

3) וראיתי להביא בזה דברי ר"נ הבבלי: „וכך היה מנהגם, אם נפטר אחד מראשי כלה „והיה לו בן יורש מקום אביו ויושב עליו ואפילו היה קטן בשנים, וכן מן החברים הבן יושב במקום „האב ואין אחד דולג על מפתן חברו. היה אחד מהם גדול בחכמה אין מושיבין אותו בכל זה „במקומו, אלא נותנים לו שכר יותר מחקו מפני חכמתו, ואם אינו ממלא מקום אבותיו (בסוד ראשי

הנה כן עינינו הרואות סוד־חברים (Collegium), בצורה מופלאת וצביון משונה במדרגות חבריו ומחלקותיו. אך טעמו לא עמד בו לימים רבים ולא ארכה העת ותתמעט דמותו הראשונה, דמות ישיבה לעסק התורה בדבוק חברים, ויהי לאספת־עם קרואי מועד — פארלאמענט — לאמר עדת מחוקקים ומתקנים תקנות כלליות וחורץ כל משפט וכל חק לישראל — פארלאמענט — הנכנס לישיבה שתי פעמים בשנה, כפי המנהג הקדום מימות התלמוד, בחדשי הכַּלָּה באדר ובאלול. ימי הישיבה ארכו חדש ימים. בימים האלה אמנם עסקו גם בתורה לשמה, לשם התלמוד, לצרף וללבן את המסכת, אשר אותם שם ראש הישיבה לפני החברים בימי הכלה הקודמים, להגות בה במשך חמשת הירחים בין כַּלָּה לְכַלָּה. אך עיקר העסק היתה אז ההלכה למעשה, וגם חקים ותקנות, דרושים לחפץ שמירת התורה לשעה ולדורות, תשובות השאלות שבאו מקהלות ישראל הקרובות והרחוקות בחמשת הירחים שעברו, והתשובות נערכו על פי החלטת החברים ברוב דעות. הפנים המשונות האלה לישיבות של בבל בימי הגאונים מפניהן שהיו להן בימי האמוראים היו דבר מוכרח בטבע הדברים שנשתנו בשנויי העתים מימות האמוראים ועד הנה. אז, בימי האמוראים, כאשר התלמוד לא נסדר ולא נחתם, והעסק בתורה היה דרישת המשנה להוציא ממנה גופי הלכות, או גם להוסיף הלכות חדשות, לא היתה עוד דרישת התורה דבר השוה לכל נפש, על כן היה הלמוד בכל כנסת ישראל מוגבל על הישיבות וחובת ראשי הישיבות היתה להאיר עיני התלמידים בהלכה, לְשַׁנֵּן להם המשנה ולצרפה בכל כללי הקבלה ופרטיה התלוים בה; אך מכיון שהיה התלמוד לתורה כתובה:חתומה, לספר כל־תורת־הדת־בו (Corpus juris) חדלה נחיצות הלמוד הרב לתלמידיו מפה לאוזן, איש איש בסתר אהלו עם ספרי התלמוד על שלחנו מצא די ספקו עתה, כאלו שמע הדרשות שהיה ריש מתיבתא דורש בקהל תלמידיו; רק בהמקומות הסתומים והדורשים באור שבתלמוד היו עוד צריכים לשאול פי בעלי התורה המובהקים, אבל לזה לא היה דרוש ראש הישיבה ופעֻלתו בפנה זאת לא היתה עקרית ומצוינת. עם חתימת התלמוד והתפשטותו ברוב תפוצות ישראל הותר הקשר שהיה קושר ואוגד את הרב עם תלמידו, כאשר היה בעת מסירת התורה מפה לאזן, איש מפי איש שאז היו עיני התלמידים רואות את מוריהם והיו שומרים פתחי פיו לשַׁנֵּן דבריו בלשונו ולקבוע במוחם, כל אֹמֶר וכל הגה היוצא מפיו. לא כן בתקופת הגאונים, אז היה ראש הישיבה יותר לראש סוד־חברי־מחוקקים, ראש מושב זקנים (סענאט) — זקני ההוראה — מאשר למורה מֵבין את תלמידיו. גם במרוצת המשא ומתן והשקלא וטריא בבֵרור הלכות המסכת שהיו שונים בהחדשים שבין כלה לכלה לא היו משגיחים כלל על המוני התלמידים, שיושבים מחוץ לחדר המחוקקים, לאמר, אלה שלא היו יושבים בשבעה „דרי

הכלה). וראוי לישב באחד משבעה דרי — יושב עמהם, ואם אינו ראוי לשבת עמהם יושב עם בני בי רב ועם שאר תלמידים, שהם כארבע מאות איש וכו׳“. האַרכתי בפנים ובהערות יותר ממה שנמצא בדברי הרב, מפני שאני רואה בזה צורך גדול להעביר לפני הקורא ציור שלם בכל קויו ושרטוטיו מחיי הצבור, בעת שהיתה כנסת ישראל הבבלית מתנהגת על פי דעת עצמה ועומדת ברשותה. שפ״ר.

קדמאי", ובין שלשים „בני קיומי", לא היתה להם הרשות להמצא בבית המדרש בעת השקלא וטריא, כי אם בהחצר — „התרביצא" 1) והיו נקראים „בני תרביצא" לפחיתות מעלתם נגד „בני כלה" — בני „השורות". רק לפני „בני הכלה" (חברי הסינט) היה ראש הישיבה מציע מסכת אחת להגות בה בחמשת הירחים הבאים, והם היו המעיינים, המקשים והמפרקים, „וראש הישיבה היה שומע דבריהם ומעיין בהם עד שתתברר ההלכה", אך להמון התלמידים — בני „התרביצא" לא שמו לב כלל וכל אחד מהם היה שונה משנתו בפני עצמו וכפי העולה על רוחו 2).

במדה הזאת, אשר הישיבות בסורא ופומבדיתא קבלו תבנית בית מועצות הדת (סינאד) הנכנס לישיבה לפרקים ידועים בשנה, התגברה פעלתן התורנית-המעשית על דרישת התורה והגיונה המדעי, עוד מעט ותהי כל עבודת חבר מחוקקים זה בימי ישיבתו בחדשי הכלה — תשובות על השאלות בעניני הלכה למעשה הבאות מקהלות ישראל בכל ארצות פזוריהם שאלות הדת והמוסר, וגם דינים שבין אדם לחברו. לכל החברים היתה הרשות לחוות דעתם במשא ומתן על דבר תשובות השאלות, שנקראו בפומבי, „וכך היה מנהגם לעשות בכל ימי הכלה עד שמשיבין על כל השאלות שבאו להן בהשנה מקהלות ישראל, ובתכלית „החדש קוראין השאלות והתשובות במעמד כל החבורה כלה וחותם ראש הישיבה „את המכתבים בחותמו (חומרתיה דיליה) ושולחין אותן לבעליהן, בברכה לקהלות „ישראל בפתיחת המכתבים" באותו מעמד היו מקבלים גם התשורות בכסף שהיו „הקהלות שולחות ביחד עם שאלותיהן להספקת הישיבות. „וכל השאלות שמשתלמין „לאחד מראשי ישיבות על שמו, אין לראש הישיבה האחר כלום בנדרים ונדבות „הבאים עם השאלות ביחד, ואם סתם משלחים חולקין ביניהם: ישיבת סורא נוטלת „שני חלקים וישיבת פומבדיתא חלק אחד", התרומות האלה היה ראש הישיבה מחלק בין חברי הכלה והתלמידים 3).

---

1) דברים שיש ללמוד מהם בפנה זאת הם דברי הגמרא מנחות פ"ב ע"ב, ובתרביצא אמרו וכי כל דבר הלמד בהיקש וכו', והערוך מפרש תרביצא הוא בהפך מבית המדרש [דלא כפירוש רש"י ותוספות תרביצא מקום שמרביצים בו תורה, עיין תוספות שם דה"מ ובתרביצא אמור.

2) יוצא ברור מדברי ר' נתן הבבלי לאמר. וכל ה„שורות" אינן הולכות מראשי ישיבות עד שמודיעים המסכת שיתעסקו בה איש בביתו ולשאר תלמידים אין צריך להודיע, אלא כל אחד גורס באיזה מסכת שירצו". כל הדברים בסימני ההסגר בעמוד הזה הם מר' נתן הבבלי. שפ"ר.

3) כל הדברים האלה לקוחים מר' נתן הבבלי, והנה החכם וויס בדור דו"ד ח"ד עמוד 13 בהערה משיג על דברי הרב באמרו „ואם סתם משלחים הולקין ביניהם: ראש ישיבת סורא נוטל שני חלקים וכו'", ואומר החכם וויס „תימה בעיני, ואני לא מצאתי לזה שום מקור" ואני תמה על תמיהתו הלא ר' נתן הבבלי, בראשית מאמרו אומר בפירוש: „ובתחלה היתה ישיבת סורא נוטלת שני חלקים וישיבת פומבדיתא חלק אחד, עד שמלך כהן צדק בפומבדיתא ורבו התלמידים ולא הספיק להם השליש, ונפלה קטטה ביניהם ונתקבצו ראשי הדור ועשו פשרה שיהיו חולקים" עד כאן לשון ר"נ הבבלי בדבריו הראשונים ובודאי הכונה בזה על הנדבות הסתמיות, מפני שההכנסות הקבועות הלא באו מן הרשיות, שאחת לא היתה נוגעת בחברתה. ובכן אין מקום להשגת הח' הרא"ו. אבל התמיה על המחבר במקומה עומדת, אם גם לא מטעמו של החכם וויס, יען כי במקום המצוין בפנים הוא מתרגם דברי ר' נתן הבבלי האחרונים ושם הוא אומר בפירוש „אם סתם משלחים חולקים שתי הישיבות בשוה", וכשהוא מתרגם הדברים האלה היה לו לתפוס לשון אחרון. שפ"ר.

מלבד ההכנסות שאינן תדירות האלה — התשורות מהקהלות השולחין שאלותיהן להישיבות, היו להן גם הכנסות תדירות וקבועות מהקהלות הנמצאות „ברשיותיהן", לאמר הנשמעות לפקודת ראשי הישיבות ו„הרשיות" לישיבות סורא היו: הערים אשר מדרום לבבל (Jrak), והנכבדות שבהן היו: וסאט (Vasit) ובצרה (Bossra), ופרוריהון וה„רשיות" הזאת נתפשטה לדרום עד הודו או תימן (עד אופיר) ותבֹא הכנסה, בימי דלדול הישיבות, — אלף וחמש מאות דינרי זהב. לה„רשיות" דפומבדיתא נמנו הערים לצפונה של בבל עד כרסון (Khorosan) אשר באסיה התיכונה. נראה הדבר, כי הושבת שפטים בכל עיר ובכל פלך היתה נעשית על ידי ראש הישיבה עם משנהו — הַדַּיָּנָא די בבא ושבעת ראשי הכלה. הנה כן היתה כנסת ישראל הבבלית חלוקה לשלש „רשויות", וסרו למשמעת ראשי הגולה או אחד מראשי הישיבות ו„רשיות" אחת לא היתה רשאית לנגוע בחברתה אפילו כמלא נימא. הַדַּיָּן הממֻנה מטעם ה„רשיות" היה מקבל כתבי תעודה על משרתו — „פתקא דְדַיָּנוּתָא" 1). הַדַּיָּן היה לא לבד דן דיני ממונות, כי אם כל הוראות איסור והיתר ויבחר לו מבני עירו שני זקנים לשבת אתו ויהיו לבית דין של שלשה. בלשכת בית־דין היו נעשים כל שטרי התחיבות וכתבי קנין, כתובות וגיטין, שטרי הלואה, מכירה ומתנה, ויהי הדיין גם לסופר־נאמן (נוטריון) הקהלה. ובעד כל העבדות האלו היה מקבל שכרו בקצבה קבועה, מס מכל איש חבר הקהלה מבן עשרים שנה ומעלה, שני זוזים בשנה, זוז בפסח וזוז בסכות, מלבד התשלומים הקרובים לפי הקצבה (טכסא) מכתובות גיטין ושטרי חוב וקנין מכל אחד ארבעה זוזים ושליש הזוז הישמעאלי, ומלבד כל אלה פרס קבוע מהטבחים שבכל עיר. לכל דיין היה סופר, שהיה מקבל שכרו ממנו ולא מהקהלה. ויש רגלים להשערה, כי ההשגחה על בתי הספר לתינוקות של בית רבן היתה מסורה בידי הדיינים ־ הרבנים.

ואלה הם סדרי הקהלה בכנסת ישראל הבבלית — הסדרים שהיו לעינים לכל קהלות ישראל בארצות פזוריהם ומקצתם נתקימו עד היום ברוב קהלות ישראל —: בראש העדה עמד וַעַד ־ הקהלה לכל צרכי הצבור, וחבריו היו „שבעה טובי העיר" והיו נקראים „פרנסי־הכנסת". הפרנסים נבחרו — על דרכי הבחירה שלא נדעם עתה — מכל חברי הקהלה המשתתפים בצרכי הצבור בתרומותיהם מדי שנה בשנה, וחברי הקהלה שהיה להם המשפט לבחור פרנסים היו נקראים „בוררים". ההשגחה העליונה בסדרי הקהלות היתה מסורה לאיש נבחר בתור ציר (Legat) ממלא מקום ראש הגולה או ראש הישיבה ולהציר הזה היה הכח להטיל עונשים על חברי הקהלה הממרים את פיו. והעונשים היו: נדוי או חרם ושמתא ומכות מרדות במקל (Bostonade). עונש החרם, חץ־מות וכשוד משדי היה כלי זעם נורא מאד, נורא כסתר־רעם להלום ראש הממרים הנפגעים ממנו, לעשותם כצל נהלכים, כיורדי דומה, עד כי בחייהם היו קרואים מתים

1) מדברי ר' נתן הבבלי.

2) תשובות הגאונים שערי תשובה סימן רי"ז והלכות גדולות (הוצאת וויען) דף ל"ה, ועיין פראנקלס מאנאטשריפט שנת 1858 עמוד 237. ושנת 1859 עמוד 109. עכ"ל.

לעמם, חברתם וגם לבני משפחתם. וכלי־זעם אלה היו לכלי חובלים בכל ימי הבינים בידי רועי־אמונה, שומרי חומת הדת בהכנסיה הנוצרית עוד במדה גדולה ויתרה לאין ערך ודמיון מאשר בידי ראשי כנסיות ישראל. אלה האחרונים לא השתמשו מעודם בכלי נשק מסוכנים כאלה משרירות לבם וקנאה יתרה, במדה הזאת שהשתמשו בהם ראשי כנסת הקתולית; אך גם בסוד כנסת ישראל היה העונש הזה נורא מאד ואכזרי בכל תוצאותיו. ומדרגות מדרגות היו בחמר החרם הנגזר על איש מטעם בית־דין. המדרגה הראשונה והקלה היה — „ה נ ד ו י" כי לא נגזר על כל איש לְהִבָּדֵל ממנו, ומכל שכן שלא היה נבדל מבניו ובני ביתו, אך אם עמד המנודה במרדו ולא בא לבית דין לפייסם, להתחרט ולבקש התרת הנדוי, אז מחרימים אותו וכותבים עליו „פתיחא" כ] — החרם הזה מבדיל בינו לבין אוהביו וקרוביו, ומושיב אותו לבדד כערער בערבה בהיותו יושב בתוך עמו, האיש הזה נבדל הוא מהחברה שנתגדל בה והנהו איש היוצא מכלל האומה הישראלית וכל המתרועע עמו או נושא ונותן עמו הוא מוחרם כמוהו. את בניו אינם מכניסים לבית הספר, את אשתו לבית הכנסת להתפלל, פתו פת כותים, יינו — נסך, פירותיו — טבלים וספריו — ספרי קוסמים, אין קוברין את מתיו ואת בנו הרך הנולד אין מכניסים לבריתו של אברהם אבינו „ו נ ו ה ג י ן ב ו כ ל מ י נ י ב ז י ו ן" 1). והנה בכל חֹמר העונש הנורא הזה, אין להכחיש, כי כלי נשק כאלה היו דברים נחוצים לשעתם ומקומם, כי כנסת ישראל אז, בכל היות לה תמונת קבוץ מדיני, לא היתה בידה להחזיק את האחדות בכח אחר, כח החֹמר, ומה יעשו ראשי העם עם בני ההמונים, אשר בדברים לא יִוָּסרו, ומבלי עזרת החרם אזלת ידם לעשות משפט בין איש לרעהו, ובין איש לכנסת ישראל, למען החזק מוסרות הכנסיה הדתית והלאֻמית.

כ] הדבר שהמחבר משוה את הפתיחא להחרם החמור אינו נכון כלל. מהמקור (תשובת רב פלטוי בשערי צדק דף ע"ה סימן י"ד) יוצא ברור, כי פתיחא הוא נ ד ו י או ש מ ת א, לאמר: המדרגה הקלה בהחרם. כמו שיאמר: „שמתא הוא נ ד ו י שמנדין אותו וכותבין עליו פתיחא.. . לא חזר אחר שלשים יום כותבין עליו חרם ומוציאין אותו מכלל ישראל". וכן פירש הערוך לאמר „ולכך נקראת פתיחא דהיא כתבינן עליו בתחלה ואחר כך אחרמתא דהיא חמורה ממנה". — בדיני ממונות היה כך הסדר: לראשונה שמתא (בפה), אחרי כן פתיחא (בכתב) ולבסוף אדרכתא. התשובה לרב האי גאון הנמצאת בכתב-יד בהביבליותיקה בפה תאמר: „כך ראינו המנהג בבבל שבית-דין הגדול „הן ממנין דיאנין וכו' וכו' ויהיבנא להון רשותא למידן דיני ולאיתחזאה על כל מילי דמצואתא וכו' „וכל מאן דלא מקביל דינא על נפשיה אית ליה רשותא למעבד ביה מאי דחייב היכדין דחייב מן שמיא". ה ר כ ב י.

1) כל חמר החרם הזה נמצא כתוב בשו"ת שערי צדק דף ע"ה בתשובה י"ד המיוחס לרב פלטוי גאון (בערך השנים שבין ד"א תר"ב—תר"ך) ומובאת היא גם בפירוש האלפסי בב"ק ריש פרק הגוזל ומאכיל. בעל התשובה רב פלטוי גאון לא יאמר הדברים בסגנון כזה, שסדרי החרם הנהיגו בימיו, כי אם ידבר מזה כעל תקנה קדומה וסדרים קבועים ועומדים מכמה דורות ובלי טעם מספיק מסתפק המהרש"ל בהגהותיו לב"ק שם אם התשובה הזאת באמת מרב פלטוי גאון, כי דברי רב האי גאון בדור מאוחר אחרי מאות שנה והקולות שהוא מיקל בהחרם (לבטח מפני צורך הזמן) מוכיחות את חומר העונש הנורא הזה [ראיתי להביא בזה דברי רב האי: „ומי שהחרימוהו הקהל חייבין למול את בנו, וקוברין אותו, אבל מניחים אבן על ארונו זכר לסקילה ואם רצה לכנוס לבית הכנסת יכנס, אלא שמרחיקין ממנו ד' אמות. שפ"ר] בשו"ת שערי תשובה סימן מ"א.

וקהלת יעקב בבבל עם הנהגתה בתמונת ממלכה וישוב מדיני עם שלטון ראש הגולה, בכל היותה תלויה על בלי־מה, על שרירות לב נציב הכליף וגם מרגשות לב בעלי השררה בקרבה, אשר לפעמים לא רחוקות הציתו אש המחלוקת שלא לשם שמים וירבו לצאת מגדר הצדקה והמישרים כיאות לעוסקי בצרכי צבור באמונה, בכל מגרעותיה אלה, נראתה מרחוק לקהלות ישראל בארצות פזוריהם באור יקרות, בני הקהלות האלה ראו את הוד החסן הלאמי החופף עליה והדר תפארת יעקב הנשאר לפליטה מכל מחמדיהם מימי קדם. מכל קצות ארצות הישוב בימים ההם, בכל המקומות אשר דבר השמועה מגדולת ראש הגולה ותפארת הישיבות מגעת לנדחי ישראל, ראו רק את השבט מיהודה ומטה מושלים מבית דוד אשר צץ ופרח שנית על אדמת ארץ שנער, וגאוני שתי הישיבות היו להם לנושאי דגל התורה כהאמוראים בשעתם, נוטעי עץ החיים, התורה התלמודית כימי עולם בדורות רב ורב אשי בעת התגברות דעת התורה בין בני ישראל היושבים על נהרות בבל. במדת התפשטות מלכות האישלם ממשפחת המלוכה לבית אומייה (Omejja) 1) מסוף עולם הישוב באסיה המערבות והתיכונה ועד סופו, לצפון עד הארץ אשר מעבר לנהר אקסוס (Transoxanien), למזרח עד הודו, למערב ודרום עד אפריקה ולשון ארץ הררי פירייניה (ספרד ופורטוגליה), במדה הזאת נתרבו גם בני קהלות ישראל שהיו עיניהם פקוחות ואזניהם קשובות להתורה היוצאת מבבל, ובלי כל אונס וכפיה היה דבר ראשי הגולה וראשי הישיבות כדבר מלך שלטון לכל נפוצות יהודה ברוב ארצות הגולה. כל כבוש וכבוש שכבשו שרי צבאות האישלם הרחיב גם גבולות השלטון הרוחני אשר לראש הגולה וגאוני בבל; גם בני ארץ ישראל, אחרי חדל להיות בה מרכז התורה, היו נשמעים לדברי הישיבות שבבבל 2). בבל היתה לאבן־הראשה לכל כנסיות ישראל בכל תפוצותיו, עיני העברי הביטו ונהרו ולבו דפק בחזקה לזכר שרי התורה היושבים בישיבות של מעלה אשר שם ולתפארת תומך השבט מבית דוד. ברצון טוב היו שולחים תרומותיהם מדי שנה בשנה לבבל לפאר את בית דוד והבתים שמגדלים בהם תורה. ודעת נפש היהודים הנודדים בארצות אויביהם, כי עוד לא אבד ניר מבית דוד, ועל נהרות בבל, ששם ישבה משפחת יהודה הטהורה מכל שמץ פסול ותערובות עמי הנכר, זאת ארץ בבל אשר „עזרא עשה אותה לסלת נקיה", הארץ אשר היתה במת החזון לפעלת האמוראים אבות התורה התלמודית, קמה ותתכונן קהלת יעקב לישוב מדיני ובן בית דוד נוהג בה, הדעת הזאת המתיקה להאמללים את מרירות הגלות, ויאמינו, כי במקום אֹתָה היהדות התלמודית למושב לה שם גם מקור חיי הלאם הישראלי, מקור תורתו הטהורה: — „ואותן שתי ישיבות לא ראו שם לא שמד

---

1) גם בית המלוכה להכליפים שהתכונן בשנת 662 לסה"נ אחרי שנרצח עלי הכליף שישב בקופה בקרבת בגדד. בירת הכליפים האומיידיים היתה לראשונה דמשק והכלין הראשון נקרא מואביה, אשר לקח לו המלוכה מבני עלי בחזקת היד וימלוך בכל אסיה המערבית והתיכונה הוא ובניו אחריו, ארבע עשרה דורות עד שנת 754 לסה"נ, שאז נפסקה מלכות האומיידיים בבבל וסוריא ונעתקה לספרד ותהי מני אז הכליפות הזאת בעיר שיביליה. שפ"ר.

2) יוצא מדברי הראב"ד בספר הקבלה הוצאת אמשטרדאם דף ס"ט ע"ב.

ולא שלל ולא שלט בהן לא יון (ביצנץ — רומא המזרחית) ולא אדום (רומא המערבית) וצדקה עשה הקדוש ברוך הוא עם ישראל שהקדים והגלה את גלות יכניה לגלות צדקיהו, שנים עשר שנה לפני חרבן ירושלים, כדי שלא תשתכח תורה שבעל פה וישבו בתורתן בבבל מן אותה שעה עד הדורות האחרונים, וכשם שלא שלט בהם לא אדום ולא יון ולא גזרו עליהם שמד, כך אינם רואים בחבלי משיח, שנאמר ״הוי ציון המלטי מאדום ויון — מגזרותיהן״ — מבבל מתחלת הגאולה ומשם עולים לירושלים . . . 1). — זאת היתה מחשבת בני ישראל הרחוקים, אשר לא ראו את הצללים, כי אם את אור פני מלך ראש הגולה במסבו, כמלך מושל נגיד ומצוה ולשֵׁמַע אזן רק שמעו את שֵׁמַע הגאונים בבתי תלמודם. וכה היה לבם נוהה לבבל עד כי ליקרא דחיי ודשכבי היה נחשב להזכיר את שם המת בתפלת ההשכבה שהיו בני הישיבה מתפללים ביום קבוע לזה בחדש הכלה, ומצרפת וספרד היו שולחים רשימות שמות הנדיבים שהלכו לעולמם במשך השנה והתנדבו להישיבות, להתפלל בעד מנוחתם בעולם הנשמות 2).

בעצם העת אשר יהודי בבל הגיעו למדרגה גבוהה בחירות החברה והמדינה ואשר האזרחים, ובכל דברי הכנסיה פנימה היו אדונים לעצמם ומתנהגים על פי חקי לאמם, הנה יהודי ספרד, — משפחת יהודה — אשר נצפנו לה מאת התולדה לעשות גדולות ונצורות ולהיות לעינים לכל האומה בתורה וחכמה, בתרבות ודרכי המדות המתוקנות — שתו אז את כוס התרעלה ומצו את כל שמריה. מקצתם נאנסו לצאת בגולה מארץ מולדתם אשר ישבו בה אבותיהם מדורות עולמים, ומקצתם נאנסו להִכָּנֵס בברית הדת הקתולית, וגם לכתוב כתב־אֲמָנָה וגלוי־דעת כי מקבלים הם את התורה הקתולית בלב שלם ונפש חפצה, ומואסים ומתעבים הם את היהדות גם כן מעומק הלב וברוח נכון. אבל גם בכַבדם את האמונה השלטת בפיהם ושפתם וגם בחתמם על כתב־האמנה לא נהפך לבם לשנוא את היהדות אשר דבקה נפשם בה, והאנוסים בספרד הוויסטגתית כבני בניהם בזמנה של האינקוויזיציה עברו באש ובמים ורוחם היתה נאמנת למורשת אבותם. חורי ספרד אצילי הארץ וסגניה עמדו לימין היהודים ויגינו עליהם מפני חמת המלך הקנאי חינטילה ומדת דינו הקשה. כמעט מת המלך הזה וישובו האנוסים לעמם ותורתם ויתיהדו וישמרו חקי דתם לעיני השמש.

---

1) מדרש תנחומא (בהוצאת אמשטרדם ה׳א תצ״ג ובהוצאת בובר לא נמצא. שפ״ר).
ועיין עוד בסוף התשובה לר׳ צמח גאון על דבר אלדד הדני בבית המדרש ליעללינעק ח״ב עמוד 105.

2) יוצא משו״ת שערי צדק דף כ׳ תשובה י״ב. כא]

כא] מתשובת שערי צדק בסימן שמציין המחבר לא נראה כלל, כי שלחו מספרד וצרפת רשימות הנפטרים לישיבות בבל, כי ידובר שם רק על דבר דין אבלות בשמועה רחוקה שאין קרובי המת מחויבים לנהוג דיני אבלות וז״ל: „לפיכך מקום מרוחק כאספמיה וכמו פרנגה וכל מקום שאין מגעת שם שמועה אלא לאחר י״ב חדש פטורין מלספוד ומליבטל וכו׳״ — מזה נראה כי מביא שם אספמיה ופרנגה בדרך משל למדינות רחוקות. — כמו שנמצאת אספמיה למשל מדינה רחוקה בבבא בתרא דף ל״ח—ל״ט ובגדה ל׳ ובכ״מ. הרכבי.

המלך חינדסווינד (Chindasvind) היה עוֵין את הכהנה הקתולית וידע חפץ הכהנים להסֵב להם העז והמשרה העליונה בהממלכה; ידע, כי כמעט תעלה יד הכהנה על המלכות וכל דברי המדינות יהיו נחתכים רק על פיה. — ויהי כאשר נסו הכהנים הגדולים להסית את העם למרוד בהמלך, ויגרש חינדסווינד את הכהנים הממרים את פיו מן הארץ, אז טעמו גם הרודפים טעם גלות ויבקשו להם מקום מנוס ומפלט בארצות גליה הדרומית ואפריקה הצפונית, ששם נמלטו היהודים מפניהם לפני שנים אחדות. ולעמת זה שהתנהג המלך חינדַסווינד במדת הדין עם הכהנים הגדולים, היה מטה כלפי חסד להיהודים, ולמרות החק הכתוב בספר תורת המדינה, כי כל מלך ספרד הוויסטגתית, הנבחר מחדש צריך להשָבע שבועה חמורה, כי לא יתן להיהודים וכופרים מהלכים בארצו, קרא חינדסווינד להיהודים הגולים לשוב אל ארצם ויתן להאנוסים לשוב אל דתם באין מפריע; ובכל ימי מלכותו (642—652 = ד"א ת"ב ת"יב) לא נרדפו היהודים במלכותו 1). אך בכל זאת שם עליהם המלך הזה מס מיוחד בתור כסף גלגלת מכל איש יהודי להביא לגנזי המלך ויקרא בשם מס ממספר היהודים (Jndictiones Judaïcae) 2).

אחרי מותו מלך במקומו בנו רֵיצֵיסווינת (Recesvinth), אשר בכל דברי המלוכה לא הלך בדרכי אביו, הוא היה גם מלך קשה לישראל, מקנאה יתרה לאמונתו או מחפצו להחניף את עדת־הכהנים. עוד טרם נקרא מהכהֻנה הקתולית דרש הוא לראשונה בסוד כנסת־האמונה, שדינה היתה אז כדין הַפַּרְלַמֶנְט בימינו, כי דרוש מאד להראות קשה את היהודים וביותר את אלה שחזרו לסורם, לאמר, אלה שנאנסו לבא בברית הדת הנוצרית ויתיהדו בחיי אביו המלך. וכה היו דברי הקנאי ריציסווינת בסוד כנסת־האמונה בעלותו לשבת על כסאו: „קובל אני „לפניכם, נושאי דגל האמונה הקתולית, היחידה המאַשרת את האדם באשר „הנפש, על היהודים הממלאים את הארץ רוח משחית, רוח זדון וכפירה. אל „שדי חנן בחסדו את הממלכה הזאת ויטהר אותה מרוח הכפירה, כל בניה הם „שלומי אמוני דתנו הקדושה, ולא נשארו בה רק היהודים האלה לחרפת הדת „הקתולית ומאמיניה; חובתנו אפוא לגול מעלינו החרפה הזאת, להשיבם „לאמונתנו או להכחידם מן הארץ. ביניהם נמצאים גם אלה אשר כבר באו עליהם „מים טהורים ובכח הטבילה הקדושה כבר הכנסנו אותם תחת כנפי אמונתנו, „אך הם הוסיפו סרה ויחזרו לסורם, והם — החוזרים לסורם — עוד רעים „וחטאים מאחיהם אשר עוד לא ראו אור אמונתנו. הנני משביעכם בשם „גוא־לנו — מחוקקנו, לבלי תת חנינה להרשעים האלה, ועליכם הכהנים המצוה „לחוקק חקי אמונה איך להתהלך עם זועמי־ארוה אלה, אם להשיבם לדתנו, או „כי תהיה בהם ידנו הקשה ונכחידם מן הארץ" — דרשת המלך לא השיגה את חפצה, הכנסיה הטולידית (השמינית במספר) לא קבעה חקים חדשים ותאמר די בקיום החקים שנתקבלו בכנסת האמונה הרביעית בימי המלך סיזינאנד 3).

---

1) עיין מאמרו של המחבר. דיע וועסגאטהישע געזעטצגעבונג אין בעטרעף דער יודען.

2) שם עמוד 20.

(3 Concilium toletanum VIII, praefatio 12, 13. Canon XII. אצל d' Aguirre collectio conciliorum II. 540, 547. 16 9

לפי זה הותר להיהודים לשבת בארץ, אך נאסר להם להחזיק נוצרים לעבדים, גם נבדלו לרעה לבל יהיה מקרבם נושא משמרת פקודה בארץ, גם נהיו כמנודים לבריות וחרפת המשפחה האנושית, כי נפסלו לעדות ולשבועה ודבר יצא מפיהם נחשב למחוקקי הארץ לדבר שקר. רע ומר גורל היהודים שנשארו אמונים להיהדות היה גורל האנוסים, אשר בימי המלך חינדסווינד שבו לתורת עמם, ועתה נאנסו שנית להִנָזֵר מאמונתם ואחיהם, לשום שקר מחסם ולהתכחש לעמם לעיני השמש. גם לנוס מן הארץ ולהמלט אזלת ידם, כי הוצבו שומרים על יד כל דרך ועל כל גבולי הארץ ונוטרי הדת הקתולית הטילו עונש קשה מאד על האומרים לעזוב את הארץ, וגם על כל עוזריהם או היודעים ואינם מודיעים להשלטון הדתי הושם עונש קשה מאד ויתנום בפלילים. התולדה תדע, כי נמצאו אז אדירי אמונה בישראל יושב ספרד, אף כי לא שמה להם שם וזכר עולם, ובשמותיהם לא נודעו לנו המתים על קדושת השם עד היום. אלה אשר שמו להם סתר פנים בפיהם ובשפתם כבדו את הדת השלטת ולבם היה אמונה לדת מורשה, אלה נאנסו לחתום על נוסח שבועה וגלוי־דעת של היהודים (placitum Judaeorum). — גלוי־דעת בנוסחא כזאת נכתב ונחתם מאת האנוסים בטולידה (ביום 18 פעברואר 654), ונמסר ליד המלך רֵיצֵיסווינת ותורף כתב האמנה הוא:

„אמנם עוד בימי המלך חינטילה נדרו נדר גדול להיות שומרי אמונה „לדתם הקתולית, אך רוח הכפירה והאמונה אשר הנחילו להם אבותיהם היו „בעוכרם, ויניאום מהאמין באמונה שלמה בהמשיח הגואל ומושיע ופודה „את כל מאמיניו מדינה של גיהנם, עתה הם מכירים עֲוָתָם וחוזרים בתשובה שלמה והם נודרים מרצון חפשי הם ונשיהם ובניהם, לְהִנָזֵר „מתורת ישראל ולבלי להקים עוד את כל חקיה ומנהגיה, לְהִבָּדֵל מאחיהם „בני עמם, אשר עוד לא הִטהרו במים טהורים, לבלי התרועע עמהם, „לבלי התחתן בם, להשמר מנשואים בין קרובים המותרים על פי דת ישראל „ואסורים על פי התורה הנוצרית (נשואי בת אח או בת אחות), לבלי ישאו אשה על פי דת משה וישראל, לבלי שמור דיני מאכלות אסורות, בכלל „לבלי הקים אף מנהג אחד ממנהגי ישראל. — אך יהיו בלבם ורוחם „אמונים להתורה הקתולית וקבלת אבות הכנסיה וישקדו אחרי כל מצותיהם „ופקודיהם לעשותם, בלי כל ערמה ומרמה, בלי כל אמתלא וגנבת־דעת, „אך תנאי אחד — בתורת חסד מתנים אנוסי ספרד עם המלך „ריציסווינת — כי יפטרו אותם — מאכילת בשר החזיר, כי קשה „עליהם להבליג על גֹעל נפשם אל בשר הבהמה הזאת, אף כי יודעים הם, „כי מאכל תאוה הוא להקתולים, אך מבטיחים הם לבלי הִזָהֵר מתערובות התבשילים וגם נכונים הם לאכול את מרק החזיר. — כל איש מקרבם „אשר יזיד לעבור על אחד מכל הדברים הנאמרים בכתב־גלוי הדעת „מחויבים הם — האנוסים — בעצמם לשלוח בו יד, לרגמו באבנים „או לשרפו באש. על כל הדברים האלה חותמים האנוסים ונשבעים „שבועה חמורה, בשם האחדות המשֻלשת. אך להמלך לבדו הצדקה לגמול

גם לחייבים טובות, לפטור את העובר על השבועה מדין מיתה בידי „אדם, ואז נחשב הוא לעבד עולם כל ימי חייו" 1) — . יש לשער, כי לא רק בטולידה לבדה, כי אם בכל ערי ממלכת ספרד הוויסטגתית נאנסו המומרים לחתום על כתב־אמנה כזה. ואחרי כל התשובות והחרטות האלה, אחרי אשר נאצו בפיהם ובכתבם את שם תורת ישראל ויקבלו עליהם על התורה הקתולית, עוד לא חדלה הממשלה הוויסטגתית לחשבם ליהודים, ודבר יצא מאת המלך רֵיצֶיסווינת, כי כל המומרים האלה, גם בהיותם נוצרים נאמנים לתורתם החדשה, עליהם להביא לגנזי המלכות מס הגלגלת אשר הושם על ראש כל איש יהודי, ובטעם לדבר הפקודה נאמר— „לבל תְּמָעֵט הכנסת הממלכה ברבות בה המומרים מבני ישראל 2).

בימים ההם בִּטֵל המלך ריציסווינת את תקף ספר החקים הרומאי, אשר עד הנה היו דבריו ופסקיו לָקו ומשקלת בכל דברי המשפטים לבני רומא והיהודים היושבים במלכות הוויסטגֹתים. ותחת חקי רומא אסף וקבץ את כל הלכות מדינה (Usus) וכל המנהגים הקדומים של הוויסטגֹתים בדינים שבין אדם לחברו, כל בתי המלכים אשר לפניו וכל הגזרות והגדרים. התקנות וההחלטות שנתקבלו בכנסיות הכהנים (הקונסוליות) עד הנה ויהי המאסף הזה לספר תורת־המשפטים בהממלכה; בספר התורה הזה נכנסו כל הגזרות שנגזרו עד הנה על היהודים ועל המומרים המתיהדים ועל כל הכופרים ויוסף עוד גזרות לגזרות לאמר: כל נוצרי חדש (מומר מתיהד) השומר בסתר אהלו אחד ממנהגי ישראל, אחת דתו לְהֵרָגֵם באבנים או לְהִשָּׂרֵף באש, ורק אם יָחֹן אותו המלך, אז לא יָמוּת וימָּכֵר ממכרת עבד־עולם 3). ולבל יהיו חֹרי הארץ ואציליה לסתרה על האנוסים הוציא ריציסווינת חק לאמר, כל איש נוצרי המטה חסדו לנוצרי מתיהד והיה הוא וביתו לחרם ומנודה מהכנסיה הנוצרית 4). ובכל האזהרות והפקודים האלה, בכל התכונה הרבה הזאת לא בִצַּע המלך הזה את זממו ולא השיג את התכלית הנרצה לו. האנוסים או — כאשר נקראו בכתבי הרשות — הנוצרים המתיהדים לא הכחידו מלבם את אהבתם לתורת אבותיהם וכמדת תגברת הסכנה, כן גָּבְרה בקרבם רוח האמונה להיהדות, וכבני בניהם בדורות האחרונים, ידעו אנוסי ספרד בימים מקדם להסתיר רגשותיהם בְחֻבָּם, להעלים מעשיהם מאויביהם — מקנאיהם, המלאים עינים כמלאכי־מות ואורבים להם ממסתרים ומכל עבר ופנה; בסתר אהלם ובארץ תחתית שמרו חגי בני ישראל וזכרונות האומה וגם לא שבתו בימי השבתות והמועדים להנוצרים. אך עין אויביהם שלטה בהם לרעה וַתֻּתַּן דת, כי כל הנוצרים החדשים (המתיהדים) מחויבים להמצא בכל ימי החגים לנוצרים או ליהודים בקרבת הכהנים בבתי התפלה ונאסר

1) Placitum Judaeorom lex Visigothorum Tiber XII. Eitel II. p. 16, d' Aguirre, ibid f. 567.

2) Concilium toletanum XIV. Paefat. 8—9 et can. I. D' Aguirre, 736; 740, et Lex Visigothorum VII. 2, p. 18,

3) עיין בקונטרס להרב המחבר „דיע יורען אין דער וועסטגאטהישען געזעטצגעבונג. 21—33.

4) Lex Visigothorum L. XII. Titel 2 p. 15.

להם לשבת בביתם ; והיה כל נוצרי חדש שנתעלם מן עין הכהנים בימי חגי היהודים או הנוצרים וַיֵּעָנֵשׁ קשה וְיֻכֶּה מכות מרדות (בשנת 655 = ד"א תט"ו) , ובפירוש נאמר , כי הכהנים ישגיחו עליהם , אשר יחללו את ימי השבת והחגים ליהודים בעשית מלאכה האסורה ליהודים , וישמרו את שבתות הנוצרים וחגיהם לקדשם כחק התורה הקתולית , וכל העוברים יֵעָנְשׁוּ קשה לפי שנותיהם , אם בעונשים קלים או במכות מרדות 1). אך בעוד אשר המומרים — האנוסים נגשו ונענו , לא מצינו שנגע ריציסווינת לרעה בהיהודים שנשארו אמונים לדתם. גם לא מיחו בידם מהחזיק נוצרים לעבדים , לכל מלאכה בבית ובשדה. הכהנים הגדולים עם הקטנים עברו חק הכנסיה (קאנאנישעס געזעטץ) וימכרו ליהודים את הנוצרים מבני עם מרעיתם ממכרת עבד. מעשה הכהנים המפירים חק הכנסיה היה רע מאד בעיני מלך כריציסווינת המתחסד באמונתו, ויתאונן רע באזני הכהנים שנכנסו לישיבת כנסת האמונה (קונסיליה) העשירית בטולידה, ותחלוט הכנסיה להעניש את הכהנים הָעֲבַרְיָנִים ולתת לחרם. גם נתנו לחרם כל נוצרי המוכר בני אמונתו ממכרת עבד לאיש יהודי, כי אש הגיהנם תאכלהו וכפושעי נוצרים בגופן יהיו מיורדי גיהנם שאינם עולים (656) 2) , וגם האלה הזאת והחרם החמור הזה לא עצרו בעד יצר לב מוכרי העבדים ותאותם לבצע כסף ויוסיפו לעשות מעשיהם כבתחלה.

במות המלך ריציסווינת , אחרי האריכו ימים על כסא מלכותו (652—672) , היתה שמחת הנוצרים המתיהדים עד ארגיעה , כי ידעו בהמלך החדש וַואמְבָּה (Vamba) , אשר ישב לכסא המלוכה למרות חפצו , רק על פי חפץ השרים והסגנים המכבידים אכפו עליו , כי ישאיר כל החקים הרעים והקשים בכל תקפם והכהנים ישקדו עליהם להקים אותם בכל תקף מדת הדין הקשה. האנוסים ראו , כי גם עתה נָטַל עליהם לשום כזב מחסיהם ולהתחפש באפר האמונה , אשר רוחם זרה לה. בצר להם נתנו יד להקשר , אשר קשר אז על המלך החדש , הגראף הִילְדֵירִיךְ (Hilderich) נציב ספרד במדינת סֶפְּטִימַנְיָה (Septimanien) בגליא הדרומית , והנציב , המתפרץ מפני אדונו , אמר לקנות לו לב האנוסים בעלי העשר ויבטיחם לתת להם מחסה במדינת ממשלתו , ששם ישובו לתורת אבותיהם באין מכלים דבר , ויֵאותו לו האנוסים ויעמדו תחת דגלו ויבאו לשבת בארצות ממשלתו 3) ויהי קשר הילדיריך אמיץ מאד. מעיר נִים (Nismes) נתפשט המרד על כל הארץ מסביב וכמעט נראה כי מחשבת המורדים תקום ותהיה. המלך וואמבה שלח לקראת המורדים את שר צבאו פּוילוס , אך גם הוא בגד באדונו , שת ידו אל המורדים בספטומניה ויאמר להבָּחֵר למלך בנרבונה. ימי מלכות פוילוס לא ארכו , כי עלה עליו המלך וואמבה עם חיל רגלי ופרשים רב ועצום ויכבוש את העיר נרבונה

1) Goncilium toletanum IX. canon 27. d' Aguirre 576.

2) Concilium toletanum X. canon 7. ibid 581.

3) Lucas Tudensis בכרוניקה שלו דף 59 ועיין בספרו של Lembke : געשיכטע פאן שפאניען מצד 103 ואילך, ובספרו של Adolph Helfferich, ענטשטעהונג אונד געשיכטע דעס וועסט-גאטהענרייכעס צד 185.

ואת שני המורדים הילדיריך ופוילוס הוליך שבי ויענשם קשה. ובדבר וואמבה והנהגתו עם היהודים לא נודע דבר, רק כי גרש אותם מנרבונה, וכפי ההשערה, נענשו על תתם ידם להקשר. בכנסת הכהנה (הקונסיליה האחת עשרה) שהיתה בימי המלך הזה בטולידה לא בא זכר היהודים, ונראה כי בימי וואמבה הונח להם מעט וגם נהנו מחירות האזרחים במדה ידועה, עד כי מצאו לבבם לכתוב ספרי־וִכּוּחַ בלשון רומא להוכיח צדקת היהדות 1). הספרים האלה לא הגיעו לנו וכפי שנראה מעניניהם ודבריהם שהובאו בספרי הבישוף יולינוס מטולידה, היתה תכלית הספרים האלה, להוכיח להכהנים הגדולים כי לא מעקשות־לב ממאנים הם להכּנס לברית החדשה, כי אם מאשר נפשם יודעת על פי ראיות נכוחות בעיניהם, כי רק תורת היהדות היא תורת אמת, וגם היתה כַּוָּנָתָם לחזק לב אחיהם, אשר רגלם האחת עמדה בתחום היהדות והשניה בתחום הכנסיה הקתולית. מהספרים האלה נודע רק מתשובות יולינוס הבישוף מטולידה, כי תמכו היהודים יתדותיהם בהקבלה העתיקה, כי הגאולה והִגָּלוֹת המשיח תהיה רק בסוף שנות האלף הששי, אחרי ששת ימים של הקדוש ברוך הוא, אשר יומו הוא אלף שנה — כי אז, רק אז, יבא היום שכלו שבת וכלו מנוחה משעבוד מלכיות וכל נגעי העולם הזה, ואז תתכונן מלכות שמים על הארץ. הדעה הזאת־מלכות שמים לקץ הימים או קץ אלף שנה (Chiliasmus) אשר מוצאה מהגדת התלמוד (סנהדרין צ״ז ע״ב) היתה מקובלת גם בהכנסיה הקתולית בימי השליחים ובכל ימות אבות הכנסיה מאת השליח בַּר־נַבָּא עד יוסטינוס מרטיר ואפּלינַרוס, אך הבישוף מטולידה היה כל כך נבער מדעת עקרי תורתו, עד כי כתב ספר נגד הדעה הזאת וירבה לשפוך מרורות על היהודים ותורתם.

אך המנוחה אשר מצאו היהודים בימי המלך וואמבה, בתתו להם גם החירות להשמיע דעותיהם בפה ובכתב על דבר עקרי האמונה בקהל רב, המנוחה הזאת היתה עד ארגיעה עוד מעט ויקדמום ימי עני ותלאה, כי אחריו קם מלך חדש איש יוני יליד ביצנץ, אשר בערמתו ידע להסב אליו המלוכה על ספרד, שם האיש הזה ערוויג — (Erwig). האיש הזה היה מלא תוך ומרמה, חומס מזמות ורוקם תחבולות ככל אחיו היונים, הוא התקשר על וואמבה וישקהו כוס־תרדמה, ובהֵרָדמו, הליטוהו הוא ובעלי בריתו המתקשרים על המלך באדרת כהן נזיר וישאוהו אל אחד מבתי מקלט הנזירים ויהי שם כלוא עד יום מותו — והוא היוני עלה לשבת בגזל־משפט על כסא מלכות ספרד. ומדעת ערוויג חומס הכסא, כי לא תכון מלכותו אם לא יקנה לו לב בני המפלגה התקיפה בארץ — מפלגת הכהנים, שם על פניו מסוה איש קנא לאמונתו ויחניף את הכהנים בשיתו ידו על היהודים זעומי נפשם. בסוד כנסת־הכהנים (הקונסיליה השתים עשרה) בטולידה, שנועדה לשום כתר מלכות על ראשו, נשא ערוויג מדברותיו ויעמד פניו כפני איש, אשר נפשו תלהט באש קנאות לאמונתו, וישם

1) מציאות ספרי ויכוח שכתבו אז היהודים בספרד יוצאת ברור מדברי ספר החקים Lex Visighthorum (II. 3, 11): Vsiquis Judaeorum libros illos legerit, vel doctrinas attenderit, in Quib s male contra fidem Christi sentitur etc.

לפני כנסת הכהנים מערכת חקים רבים ושונים נגד היהודים להכחידם מארץ וכה היו דבריו על היהודים : 1) „בעינים זולגות דמעה , הנני מחלה פני כהני עליון „הנאספים בזה, לטהר את הארץ מרוח משחית , רוח הטומאה אשר מלאו אותה „היהודים . רועי האמונה הקתולית , הנני מחלה פניכם , כי באמת תהיה האמונה „אזור חלציכם , התירו חרצבות רשע ואגודת מתי־און , אגודת היהודים הממלאים „את הארץ דבר ומות ורוח קטב . שימו עין על מערכת החקים שאני נותן לפניכם „לבל נִלָּכֵד גם אנחנו בחטאת היהודים ומְצָאָנו עון ורבצה גם בנו האלה הרובצת „על החטאים האלה . זכרו מפעלות המלך סיסיבוט , אשר השביע בשבועת „האלה את כל המלכים אשר יבאו אחריו, לבלי שאת חרפה על הכנסיה הקתולית, „אם איש יהודי יחזיק בקתולים לעבדי־עולם" . . . — כהנה וכהנה דבר המלך ערוויג וישם לפני הכהנים מערכת חקים , כוללת בקרבה עשרים ושבעה סעיפים ; מהם רק אחד הנוגע ליהודים ויתרם נכונו נגד האנוסים המתיהדים , השומרים תורת אבותיהם במסתרים . ודברי הסעיף הנוגעים ליהודים שלא המירו את דתם היו מעטים — אך דבר אחד יצא מפי ערוויג לשום קץ להיהדות בספרד — בימי שנה אחת להכנים את כל היהודים , הם ונשיהם ובניהם הקטנים בברית הדת הקתולית ואשר ימאנו — ויחרימו כל רכושם לגנזי המלכות , יכו מאה מלקות , יפשיטו מהם עור ראשם ומצחם לאות חרפת עולם ואחרי כל המשפטים הנוראים יגרשו מארץ ספרד . זאת להם — להיהודים שלא התנצרו — ועל המתנצרים המתיהדים, חדש את הגזרות הקודמות , אך המתיקו להם כמעט את מרורות דינם , כי תחת רגום באבנים ושרוף באש, נגזר עליהם לעשות בהם אך משפט כתוב על אחיהם היהודים, לאמר : חרם הרכוש , מכות מרדות , הפשט עור הראש והמצח וגרוש מן הארץ — ! — והמלך הערום וכוסה מזמות , האיש האכזר שהתלבש בטלית של תורת האהבה , היה ירא לבל יאמרו , כי יקל את ענש הכופרים החוטאים בנפשותם , הצטדק ויאמר , כי איננו מסכים אל האמונה הישרה לענוש את כל החוטאים בעונש אחד ויוציא איזה בעלי־עברה מן הכלל לענשם בעונשים חמורים ויהי דברו : האיש המל את בשר ערלתו אחת דתו לענות נפשו ביסורים קשים ולדוש את בשרו בכלי־חבלים, ואשה המתיהדת יכרתו את חוטמה מעליה . על כל איש ספרדי נוצרי מלדה ובטן הוטלה חובה להודיע לממשלת הכהנים והרשות המדינית דבכל אתר ואתר , את כל אשר ידע ממעשי היהודים האנוסים, ומכל דבר קל , אשר יאמר , כי נוטים הם ממנהגי שלומי אמוני הנוצרים וחוזרים לסורם — לדתם הישראלית, ועונש קשה מאד הטילו על המעלימים אותם , או אלה אשר יאמרו לנוס ולהמלט מעבר לגבול הממלכה . באיסור חמור מאד נאסר על הנוצרים לקרוא בספרים שכתבו היהודים ושם נמצאו דברים נגד התורה הקתולית , ובעונש קשה מאד נענשו כל המורים והתלמידים מבני עשר שנים ומעלה , אשר קראו הספרים האלה . ערוויג הוסיף להעמיק ולהרחיב את הגזרות האלה ויאמר , כי מלבד אשר בכל ימי החגים לנוצרים ולהיהודים, מחויבים האנוסים להמצא כל היום בבית תפלת הנוצרים לעיני הכהנים לחלל שבתות

(1 Concilium toletanum XII, praefotio 3 , D' Aguirre 682.

היהודים ולקדש ימי שבת ומועד להנוצרים. עוד נגזר עליהם, כי בנסעם ממקום למקום, עליהם להתיצב בכל מקום באם לפני כהני הדת ובנסעם משם יתנו להם תעודה, כי בכל ימי מגורם לא החסירו דבר מכל החקים והמנהגים אשר יעשה אותם הנוצרי שומר אמונים וחי בהם. ותקטן עוד כל זאת בעיני המלך ערוויג, ויטיל עליהם שנית לחובה, לְהִשָּׁבַע לעיני כל העם שבועה חמורה מאד, בשם אלהי ישראל ובשם אמונת השלוש הקדושה, בשם האיוונגליה ובשם כל שרידי הקדושים, כי לא יוסיפו עוד סרה, לנטות גם בלבם אחרי תורת היהדות, ואם גם הפעם פיהם ידבר שוא ודבקו בם כל האלות הכתובות בספר התורה, כל מדוי מצרים "הרעים, ואחריתם תהיה להכרית כאחרית העדה הרעה קרח דתן ואבירם"— ואחרי קבלם עליהם את כל הדינים הקשים האלה עוד לא תסור חרפתם — חרפת היהדות, ועוד יהיו נבדלים לרעה מכל האזרחים ולא יזכו להיות ממונים ולעמוד על איזה משמרת ופקודה בעדה ובמערכות הממשלה, אף לא בתור פקידים בישובים וכפרים קטנים ואדונים לעבדים מבני הנוצרים, לבד מאשר ישיג מכתב תעודה מהכהנים הגדולים, כי הוא נוצרי אדוק בדתו ושמץ יהדות לא נמצא בו הוא יחשב לאזרח במדינה ככל אחיו הנוצרים. כל אחד מהנוצרים החדשים — האנוסים — היה מחויב לשאת תמיד בחיקו פתשגן כתב מערכת החקים האלה, לבל יהיה לו פתחון פה בהִתָּפשו לאמר, כי חטא מבלי־הדעת את החקים ההם. ושופטים מן הכהנים והעם נמנו למפקחים על המתיהדים האלה ולשום עין על כל הליכותיהם ומעבדיהם, ועל כל אלה נאסר על הנוצרים לקבל מתנות מאת האנוסים, לבל יהיה קרוב־הרעות ביניהם, ולבל יטו לבם לחמול עליהם ולהעלים את מעשיהם מעיני השופטים 1).

אלה הם המשפטים הקשים אשר שם המלך ערוויג לפני הכהנים שנכנסו לישיבתם בכנסת השתים עשרה בטולידה והיושב בראש בהכנסיה הזאת היה הכהן הגדול — בישוף - מיטרופוליט יולינוס מזרע היהודים 2). עדת הכהנים קבלה את כל המשפטים אשר שם לפניה המלך ויקומו ויהיו לחק עולם כדבר שנעשה בסוד כנסת הדת (סינאד), ושני ימים אחרי הִסָּגֵר הכנסיה נקראו כל בני יהודה: אלה שעמדו ביהדותם, ואלה שהמירו דתם באונס לעמוד בבתי־פקדות הממשלה ויקראו באזניהם את עשרים ושבעה הסעיפים במערכת החקים החדשים ויתנו לאיש איש פתשגן כתב החקים האלה, למען דעת לעשות ככל הכתוב שם לבלי הפיל דבר מדבריהם ארצה (כיום 25 פעברואר 681). בפעם השלישית נאנסו הנוצרים החדשים להשבע בפומבי, כי מואסים הם את היהדות כי לבם אמונה להתורה הקתולית, ויחתמו על כתב־האמנה (Jndiculum) 3) שבועת אמת בתם לבבם כהשבועה וגלוי־הדעת אשר חתמו עליהם בימי חינטילה וריציסווינת.

אבל החקים הקשים האלה נשארו ברובם רק דברים שבכתב, ומעולם לא שקדו נושאי המשרה ובעלי הפקדות בממלכה להוציאם לפעלם, בכל חמר מדת

---

1) כל המקורים והארותיהם בבקרת התולדה נמצאו בספרו של הרב המחבר הנזכר כמה פעמים למעלה בהערות מצד 15 ואילך, מצד 26 ואילך וצד 34.

2) Jsidor Pacensis chronicon in Florez Espana sagrada T. VIII. p. 294.

3) Lex Visigothorum: בסופו.

הדין הקשה וחפץ ערוויג ומזמתו הרעה אשר חשב על היהודים נשארו מעל מימי קשר הילדיריך ופוילוס, כאשר הרבה ערוויג לרדוף בחמת נקם את הקושרים, אוהביהם ובעלי בריתם חלק ממנו לב רבים מחורי הארץ ואציליה; אל כל הרעות וקלקולי החברה במלכות הוויסטגותים נוסף גם ריב המפלגות ומלחמת־שערים, אצילי הארץ איש באחיו. וערוויג לא היה מושל צדיק ומלך עליון על כל המפלגות, כי אם ראש מפלגה אחת ממפלגות האצילים, אשר צררה באפה את בני המפלגה האחרת, ויענם ערוויג בענויים קשים, החרים נכסיהם ויעש בהם כרצונו, אז היו חורי הארץ הנרדפים מאת המלך הקנא והנוקם בעצה אחת עם היהודים והאנוסים; החורים האלה הגינו על היהודים משנאתם את המלך. בתי כנסת היהודים נהרסו, אך הם בעצמם נשארו בארץ מבלי להמיר דתם למרות חקי ערוויג 1); ולא לבד שלא גלו מן הארץ, כי אם עוד הספיקו לפלס נתיב לדעותיהם בדברי דת ואמונה ויכתבו ספרים וישאו מדברותיהם להסית בשפק ורוח מינות את לב רבים משלומי אמוני הנוצרים. — וכה ראו שומרי חומת האמונה הקתולית רעה נגד פניהם ממינות היהודים, עד כי מצא המלך ערוויג לדרוש לאסוף את הכהנים הגדולים ובראשם החשוב והמלֻמד שביניהם, את הארכיבישוף המיטרופוליט יוליַנוס מטולידה ויצו עליהם לחבר ספר המבטל טענות היהודים ודבריהם 2), כי על פי היעוד האלהי לא יִגָּלֶה המשיח לפני קץ האלף הששי כב]. ורועי האמונה הקימו דבר המלך ויחברו ספר להשיב על טענות היהודים, אך ראש המדברים שבהם, הכהן מזרע היהודים יוליַנוס אומר בפירוש, כי הספר לא נכתב בעד היהודים, כי אם לחזק את האמונה בלב אלה הנוצרים שהתגנבו אל לבם הרהורים רעים ומחשבות־און על ידי קריאתם בספרי היהודים התועים 3). מבלי להביא במקום הזה כל דברי הספר של יוליַנוס, נעיר רק, כי אחז בדרכי אבות הכנסיה שהיו לפניו, להוכיח, כי באין מקדש ומזבח חדלה היהדות להיות דת עם ישראל ועברה ובטלה מן העולם באבדן המלוכה מבית ישראל. וכה היה דבר הבישוף יוליַנוס מזרע היהודים אל בני עמו מלפנים: „איה ארץ חמדתכם אשר בעונותיכם הָגליתם ממנה? הנכם מבקשים למצוא „ממלכת יהודה? המקדש והמזבח? הכהנים על דוכנם ועבודתם? מכל אלה לא „נשאר מאומה וגלה כבוד מישראל, לעמת זה נטלה המשרה העליונה מהם ונתנה „לבעלי ברית החדשה, ואם גם תמצאנה ארצות ומדינות ששם יושבים בני בלי־ „אמון, הנה גם הם נתונים ומשעבדים להמלכים המאמינים בהמשיח הפודה „ומציל" 4). כאלה וכאלה ידבר יוליַנוס בגאותו, אל אחיו בני עמו מלפנים. — אמנם אם גם היה יוליַנוס מושבע ועומד להיות שונא היהודים ומבקש רעתם, בהיותו נשיא־אלהים בסוד הכנסיה הקתולית ויושב ראש בסוד הקונסיליה, הנה

---

1) עיין הדיסערטציון של גרעטץ „דיע יודען אין דער וועסטגאטהישען וכו׳ צד 16.

2) במבוא לספרו של יוליַנוס בספרו נגד היהודים. 3) שם.

כב] יש להעיר כי יולינוס מטולידה, אשר מספרו Contra Judaeos לקח המחבר את דבריו ערבב הדברים ששמע מהיהודים, כי מלבד הדברים הנזכרים מאת המחבר, יש עוד מקום בתלמוד (ע״ז ט׳ ע״ב) כי המשיח יתגלה בימי האלף החמישי או הששי. הרכבי.

4) בספר יולינוס נגד היהודים.

בחיי ביתו לא צרר את בני אמונתו מלפניו ולא תעבם. אחר מאנשי עצתו היה איש יהודי ושמו רֶיסטיטוטוס (Restitutus) ועל ידו שלח הכהן הגדול הזה את ספרו על דבר השארת הנפש לרעהו הכהן הנשמע לדבריו הבישוף מברצלונה. הכהן ההוא היה קנאי ואיש פשוט מאד השתומם מאד ויאחזהו שער, לראות, כי יהודי היה המביא ספר קדוש כתוב בידי אב־הכנסיה ויוציא את כל רוחו על דבר חלול הקדש הזה במכתב אל נשיא הכנסיה (שנת 687) 1).

עוד רע ומר מאשר בימי המלך הקנאי ערוויג היה גורל היהודים והאנוסים במות המלך הזה ותחתיו מלך חתנו עגיקה (Egiea). אותו בחר למושל אחריו ערוויג, כי ירא מאד לבל יקומו האצילים אחרי מותו ונקמו מבניו נקמת המלך וואמבה הנהדף מכסאו ברשעת ערוויג כאמור למעלה, אך גם עגיקה היה קרוב לוואמבה ובן משפחתו, ולא שמר את שבועתו לחותנו לפני מותו, ויאמר להכחיד את כל בני בית המלך ערוויג, והכהנים חזקו את ידיו ויתירו לו את שבועתו ויאמרו, כי יעשה הטוב והישר בעיני אלהים בהכריתו כל בני בית המלך המת. — ועגיקה האיר פניו לראשונה אל היהודים המומרים האנוסים 2) וידבר עמם רכות, התיר להם את האסור בימי ערוויג חותנו, כי הרשה להם להחזיק נוצרים לעבדים, אך בקש כי יחדלו מהתיהד ויהיו שומרי אמונים להתורה הקתולית. והם מלאו חפצו למראה עינים וישבעו לו בפיהם ובשפתם. אך כבר הורגלו האנוסים לדוש בעקבם את שבועותיהם, שבועת־אונסים ויוסיפו לדבק בדת ישראל ולקיים מצותיה. ראה עגיקה, כי בדברים לא יִוָּסְרוּ הפושעים האלה וילך עמם בחמת קרי. עגיקה לא גרש את היהודים מספרד, אבל עוד הרבה הֵרֵעַ להם מכל המלכים שהיו לפניו, כי גדר בפניהם דרכי הפרנסה, הצר צעדיהם בכל משלח יד, אסר על היהודים והמתיהדים להיות בעלי בתים וקרקעות, בעלי אניות סוחר, אסר עליהם לסחור את אפריקה ולעשות עסקים וקנינים עם הנוצרים. כל נכסיהם — בתים ושדות — נלקחו לאוצר המלוכה והוא שלם להם מחיר נחלותיהם כפי הערכתו ושומתו. כל הגזרות והגדרים האלה היו חלים במדה אחת על היהודים ועל המתיהדים, לבד מאלה, אשר ידעו אותם, כי נאמנים הם להאמונה השלטת - ואותם פטרו גם מתשלומי „מס הגלגלת" המוטל על היהודים. אך בכדי שלא תבא מגערת באוצר הממלכה על ידי היהודים שהתנצרו ונמצאו שלמים באמונתם החדשה, התקין עגיקה, כי בעד „הנוצרים היהודים" שלומי אמוני התורה הקתולית ישלמו את מס גלגלתם קרוביהם היהודים, שבקשיות ערפם הם עודם יהודים או נוצרים מתיהדים. וחק צדק ומשפט אמת כזה יצא מאת המלך עגיקה ונתקים ונתקבל בסוד כנסת נשיאי האמונה (בשנת 693 = ד׳ תנ״ג). חקי ערוויג המעיקים אמנם בִּטל עגיקה, אבל גזרותיו בצרוף גזרות ריציסווינת הקשות, נתקימו לחק ולא יעבור בממלכה על ידי הכהנים בסוד הכנסיה הקדושה (הקונסיליה בשנת 693). והגזרות האלה היו עוד קשות מגזרות גרוש ושמד, כי חסמו בעדם דרכי החיים, השיבום עד דכא וידלו וישוחו היהודים מעצר רעה ויגון, ותגבר העניות בתוכם וירדו פלאים.

---

1) עיין דיסרטציון להרב המחבר צד 16. 2) שם צד 17, 29.

נגד החקים הקשים האלה, אזלת יד יהודי ספרד למצוא תחבולות להנצל מהם, כי נכסיהם וקנינם כבר החרימו לגנזי המלכות, ויהיו נגשים ונענים מתגרת יד העניות, אשר גברה ביניהם, אז תקף אותם היאוש בעצומיו וישימו נפשם בכפם ויחלו לחשוב מחשבות קשר על אויביהם מציקיהם. ויהי דבר היהודים לראשונה אל אחיהם בני ארצם יושבי אפריקה הצפונית, אשר הצליחו להמלט מארץ הדמים וימצאו מנוחה כי טוב בארצות המחמדיים, כי ינסו דבר אל שרי צבאות הכליף, הגבורים, אשר תקעו יתדם בכל הארץ על שפת ים התיכון נגבה, כי ישימו עיניהם אל ארץ החמדה, אשר מעבר לים צפונה ולהדביר עמי לשון־ארץ ספרד תחת רגלם. הנה כן חשבו היהודים מחשבה גדולה להעביר ממשלת זדון מספרד בעזרת שרי הצבא המחמדיים, וחורי הארץ ואציליה, המתקוממים גם הם על הממלכה החטאה, אשר מפניה חנפה ארץ ותהי רק שואפת לבצע מעשקות וכל גבולותיה מלאו חמס ושוד עזרו להקים מחשבת היהודים. אך קשר היהודים נגלה לפני בא שעת הכשר למרד ותהי אחרית המחשבה הזאת רעה ומרה לא לבד להיהודים חושבי מחשבת קשר ומרד, כי אם לכל יהודי הממלכה אשר לא חטאו ואשמו. המלך עגיקה קרא בשביל המעשה הזה כנסת־כהנים לטולידה וישם לפניהם את כל דברי הקשר הזה, ונשיאי הכנסיה הקתולית שמעו הדבר הרע הזה, וירעמו פנים וימהרו ויחלטו את החק אשר שם לפניהם המלך הקנא והנוקם לאמר: כל היהודים, למקטניהם ועד גדוליהם, היושבים במלכות אספמיה וגליה הדרומית הם ובניהם אחריהם נכבשים לעבדי־עולם, המלכות תמכור אותם ממכרת־עבד להמרבה במחירם, וענש קשה הוטל על הקונה עברי לעבד וקורא לו דרור, כי מכורים יהיו כל היהודים אין נקי לצמיתות לעבדות־עולם, כל ילדיהם הפחותים מבני שבע לקחו מהם בחזקה ונתנו על ידי נוצרים לגדלם ולחנכם על ברכי התורה הקתולית. רק היהודים בעלי המלחמה שישבו במעברות הררי פירייניה ויהיו למשמר על הדרכים ההולכים מגליה לאספמיה, לבלי תת לצר ואויב לבא בגבולות הארץ, רק אותם לא כבשו לעבדי־עולם, אך גם הם נאנסו להמיר דתם ולהכנס בברית הדת הקתולית. — המעמד הנורא הזה נמשך עד מות עגיקה. לדברת מקור אחד, שאין לסמוך עליו, נסה בנו של עגיקה, המלך הישר באדם וויטיצה (Vitizia), מלך אשר חפצו היה להשיב השלום אל ארצו ולהניח לה משאון מלחמות־שערים וריב מפלגות, לדבר טובות אל היהודים, ויקרא לאלה שגלו מן הארץ לשוב אליה, גם בטל את כל הגזרות הקשות ויבטיחם לזכותם בכל חקי החירות האזרחית 1). אך בדברי השמועה הזאת קשה להאמין, כי לו היה כדבר הזה, כי עתה לא גדלה שנאת היהודים להוויסטגתים ולא עברה כל חק, עדי היותם בקשר ועצה אחת עם שרי צבאות ערב לשום קץ פעם אחת לממשלת הקתולים בספרד. — היהודים, אשר בעתותי הגזרות השונות, נמלטו לאפריקה הקרובה ויעברו את מצר הים הגיברלטר, מצאו מנוחה שלמה בארצות האישלם, המה נדברו עם אחיהם הנאנחים והנאנקים תחת על מלכות הקתולים בספרד ודברם היה גם אל הגבור, שר הצבא הרודד גוים וכובש ארצות

1) Lucas Tudensis Chronicon 96. עמוד

וממלכות, שר הצבא טאריק, כי ישקוד להעביר את צבאותיו הגבורים הששים לקראת נשק דרך מעבר ים גיבראלטר ורגליהם יעמדו על אדמת ספרד במדינת אנדלוזיאה. אחרי המלחמה הגדולה בין הספרדים הקתולים אשר מצביאם היה המלך האחרון להוויסטגתים בספרד המלך רודיריך, ובין חֲיָלוֹת של הכליף על יד העיר חֶרֶס (בחדש יולי שנת 711), פרצו הערביים כנחל איתן וישטפו שטוף ועבור כל ארץ ספרד ולוזיתַניָה (פורטוגאל) מנגבה צפונה ובכל מקום באם, חזקו היהודים את ידם ויהיו להם לזרוע־עז במלחמתם. בכבוש הערביים את אחת הערים לא הניחו בה את חילם למשמר, כי לא אבו לגרוע מספר אנשי חילם העומדים בקשרי המלחמה, כי אם מסרו העיר בידי היהודים והמה החזיקו משמר עליה. כה נהפכו בימים מועטים היהודים הנרדפים והנכבשים מעבדי־עולם, לאדוני הערים הגדולות בכל דרום ספרד, בקורדובה, גרנדה ומלַגָה 1). כאשר הקריב שר הצבא טאריק עם חילו הגדול אל טולידה העיר הבירה, לא מצא בה רק מעט מחיל המשמר, כי חורי הארץ, השרים והכהנים ברחו וינוסו לנפשם לפני באו. הנוצרים הנשארים בעיר נדחקו לבא לבית התפלה לבקש רחמים על ארצם לבל תפול בידי צר ואויב אמונתם, ואז פתחו היהודים את שערי העיר לפני הערביים הגבורים ויקדמו פניהם בשמחה ובשירים וצהלת נצחון (712 — ד״א תס״ב שמונה ימים לפני חג פסחם). כה נקמו היהודים את נקמתם מאויביהם אשר התעללו בם וידכאום וירעצום וירוצצום שנות מאות רבות מימי ריקריד וסיסיבוט, עד עת קץ ממשלת הקתולים בספרד. גם בטולידה עזב טאריק לחיל משמר את היהודים בעלי בריתו והוא עבר עם מחנהו לרדוף אחרי הוויסטגתים מוגי הלב ולאסוף שללם. גם בעלות מוסה־אבן־נזיר נציב אפריקה על ספרד, כי קנא גם הוא בגבורת טאריק והשלל הרב וההון העצום אשר מצא על אדמת ספרד, עזב גם הוא את היהודים לחיל משמר בכל הערים אשר לכד. הנה כה באו יהודי ספרד תחת ממשלת מושלי מחמד בתור בני בריתם ומחזקי ידיהם במלחמה, כאשר היו גם בעלי־בריתם ואנשי ימינם בכבוש המחמדיים את ארצות בבל ופרס. ויזכרו מושלי מחמד להיהודים את הברית והחסד, נתנו אותם לחיות על פי חקי דתם, להעמיד מקרבם שופטים ולהתנהג בכל עניניהם על פי דעת עצמם, אך נָטל עליהם, כעל הנוצרים, לשלם מס מיוחד כסף גלגלת. כה התאחדו יהודי ספרד עם אחיהם יושבי ארצות המזרח ויהיו לברית־עם אחד עם אחיהם אשר בבבל וארץ ישראל וכל ארצות ממשלת הכליפים בשלשת חלקי תבל.

---

1) Almakkari bei Gayangos, history of the mahometin dynastiesin Spai.ı I. 280. Lembke Geschichte von Spanien I. 266. Veil Chalifengeschichte 1. 519 – 528.

2) Jbn-Haijan bei Gayangos ibid 283. Jbn-Adhari ed. Dozy 1, 31. Lucas Tudensis ibid S. 70.

AKADEMIA KÖNYVTÁRA

פרק ששי

המשך

מדברי ימי מאת השנים הראשונות להגאונות. נִצָּנֵי הַסִּפְרָה החדשה. ראשית התנועה להתנגדות אל התורה שבעל פה.

פעלת היהודים בהספרה הערבית, מסרגוואיה (קרי: דזשאוואי) וסומאיר, הבינה במקרא, תקון סופרים (קביעות הנקודות והטעמים), ר' משה הנקדן, הנקיד האשורי או הבבלי, השירה העברית החדשה: יוסי בן יוסי, שמעון בן כיפא, ר' ינאי, ר' אלעזר הקליר ויתר הפיטנים, ההתנגדות אל התלמוד, שריני המשיח השקר, היהודי קאילאן—אל-יהוד—ראש חבר יהודים קושרים בספרד המחמדית. ריש מתיבתא דפומבדיתא ר' נטרונאי גאון ותשובתו על אדות פושעי ישראל שחזרו בתשובה. הרדיפות בביצנץ בימי הקיסר ליאו (Leo), צאת יהודי יון לשבת בלשון ארץ קרים ויתר ארצות הים השחור צפונה מזרחה, הכוזריים, משיח השקר עובדיה אבו-עיסי, מדרשי-פליאה על דבר ההתגלות המשיחים (Apokalypse), מלחמת אבו-עיסי ומותו, כת האבועיסיים או האיספהאניים, רב שלמה ראש גולה, רב אחא משבחא בעל השאלתות.

(מן ד"א תי"ח עד ד"א תק"כ = 658-760.)

ממלכת האישלם הרחיבה את גבולותיה על פני ארצות גדולות ותתפשט בשלשת חלקי התבל, ולפיה גם נדלה ורבתה תעצומת פעלתם של היהודים בעבודתם הרוחנית פנימה בכל מלא רחב ממשלות המחמדיים 1), עדי הגיע

אמר שפ"ר: בעמדי עתה על פתחי שערים — תקופות הקולטורה הישראלית וההשכלה הלאמית בימי שבת רוב בני עמנו בארצות המחמדיים הנני רואה, כי דרוש מאד לקוראים רבים להעביר לפניהם בסקירה אחת את דברי ימי תולדות כליפי ערב במאות החמישית, הששית, השביעית והשמיניות לאלף החמישי. — ככר בארנו למעלה: כי אחרי אשר נהרג חתנו של מחמד עלי הגבור והישר באדם, על ידי מרצחי חרש מבני השבט החרדשיטים בבית המסגד אשר בקופת (660) היתה עטרת הכליפות נכונה על פי תורת הירושה לבנו חסאן, אשר ילדה פטימה בת מחמד לעלי, אך אז התנשא למלוך האיש מואביה (Moawijah) נציב סוריא ובית אומייה (Omeijah) וברצח במסתרים, בשפתי חנף ועלילות ברשע, הצליח להמית בראשונה את בני עלי האססאן הבכור ואחרי כן גם את אחיו הוסיין, אשר היה גבור חיל ורודף צדקה וחסד כאביו, ויקרע את המלוכה מבני בתו של מחמד — הנקראים בני פטימה, ויהי מואביה המושל הראשון לבית אומייה, וישם את בירת מלכותו בדמשק ומצודת ממשלתו היתה פרושה על סוריא מצרים ופרס, ויקרא בשם מושל המאמינים וממלא מקום המחוקק מחמד. עלי ושני בניו נפלו במלחמה. אך שלומי אמוני הערביים, שמרו בלבם את הברית והחסד לבני פטימה ובאחרית הימים, כוננו בני בניהם מלוכה בספרד כאשר נחזה במרוצת דברינו. — מואביה אבי כל בני משפחת אומייה התחזק על כסאו בדמשק, ובמותו (בשנת 680—ת"מ) היה

עבודתם זאת למדה גדולה ונכונה. — להכליפים הראשונים מבית א ו מֶּ יָ ה (Omejah) היתה מלחמה תמידית עם צאצאי מ ח מ ד וקנאי ה מ ק ר א (אלקוראן), מוקירי אותיותיו ומוסרים נפשם על כל קוציו ותגיו, להכליפים האלה בעלי־דעה שלמה וזַכֵּי הרעיון היתה מלחמת הדעות והאמונות בלי הֶרֶף ובלי חָשְׂך עם חברי הכהונה הגדולה (Jmamat), אשר לדעת אדוקי המאמינים אָצֵל מ ח מ ד מרוחו עליהם ופיו היה דובר בם. אחרית מלחמת הדעות והאמונות הזאת היתה, כי הסירו הכליפים מקרבם את צרות העין ותורת הקנאות אשר למיסד הדת ומושלי המאמינים שקמו אחריו ויאמרו לתת לעמם תורת דת צרופה מסיגי האמונות התפלות וקנאה הוללה. מ ו אֲ בִ יָּ ה (Moawijah), יֶ ז י ד (Jezid) הראשון, ע ב ד ־ א ו ל ־ מ ל י ך, ו ו א ל י ד הראשון ו ס ו ל י י מ ן (656—717 תט״ז תע״ז) לא היו עוד נשיאי אלהים שומרי חומת האמונה האישלמית, כי אם מלכים מושלי א ר ץ, אשר עינם ולבם רק אל טוב ממלכתם בארץ מתחת ולא בשמים ממעל.

י ז י ד (Jezid) בנו לכליף תחתיו ותכון המלוכה על כל מאמיני מחמד בארצות בידי המלכים מבית אומייה ויותר משמונים שנה ארכו ימי גדולת המשפחה הזאת, בימי המלכים האלה התפשטה מלכות ערב ותפרוץ צפונה מכורסאן (Cho asan) עד הים הכספי עיר הראשה ב ב ק ט ר י ה לפנים והיום יקראו לה ט ו ר ק י ס ט א ן אשר למלכות רוססיה; ונגבה. עד נ ו ב י ה וכוש היא אביססיניה, מזרחה עד ארצות הודו ומערבה עד מוריטניה (היא אלגיר ומרוקה היום) והחלק היותר גדול לשון ארץ הררי פירייניה (ספרד ופורטוגליה). והנה אם גם צלחה בידי המלכים לבית אומייה לתפוש המלוכה על המושלמים בארצות הקדם, בערב והארצות בנותיה, הנה קצרה ידם להכחיד מלב אמוני הערביים זכרון גבורי החיל וגבורי הצדקה והמישרים ע ל י ושני בניו ואמם פטימה בת מחמד, דור לדור הביע תהלתם עדי נתעלו במעלות קדושים וטהורים, ובמקומות אשר נפלו חללים לפני בני עולה נבנו בתי מסגד ומני אז ועד היום באים הערביים מקרוב ומרחוק להשתטח על קברם. — זכרון הקדושים האלה היה כעש וכרקב לבית א ו מ י י ה, ולצאצאי מ ו א ב י ה, אשר מידו נגזרו קדושי המושלמים אלה. עד אחרית המאה הה׳ לאלף הו׳ עמדה משפחת אומייה בתקפה וגבורתה ובימי הכליף א ל - ו ו א ל י ד הגיעה למרום קצה, כי שרי צבאות הכליף ב ד מ ש ק ה ב י ר ה נשאו את הספר (תורת הקוראן והסייף) בשלשת חלקי התבל, וילכו מחיל אל חיל וידבירו עמים רבים תחתיהם. אך מני אז תחל המשפחה הזאת לרדת מטה מטה ותלך הלוך ודלה אחרי מות הכליף ס ו ל י מ ן (בשנת 717 = תע״ז). ואיבת בני ערב היתה שמורה בלבם אל בני המשפחה, על כי ממנה יצאו מרצחי-חרש אשר טבחו ולא חמלו על צאצאי הנביא, ותתעורר השנאה הזאת בכל עצם תקפה, ואז היתה העת נכונה לצאצאי ע ל י להשיב להם המלוכה; אך המה ברפיון כחם ורפיון רוחם לא הלכו בגדולות ויניחו מקום לצאצאי ע ל י - א ב ס דוד מחמד, להסב את המלוכה אל ביתם ואז נתפלגו הערביים לשלשה ראשים וצבע מיוחד לכל ראש: הראש האחד אשר בחרו בהצבע השחור היו האבסיים; בעלי הצבע הלבן הם, המה אשר נשארו אמונים לבני משפחת אומייה; ובעלי הצבע הירוק, המה אשר שמרו בריתם ואמונה לצאצאי הנביא לבני פ ט י מ ה. — ומני אז במשך כמה דורות היו בני סוריה והמחמודיים אשר בקצה ארצות המערב (מוריטניה וספרד) שומרי בריתם לבית אומייה, ובני המזרח בבל והסביבה עם העיר הראשה בגדד היו נשמעים להכליף מבית א ב ס, ובני חצי האי ערב, הארץ אם האמונה האישלמית, נשארו אמונים לבית פטימה, והמה בעלי צבע הירוק, צבע מחמד.

המלך האחרון לבית אומייה היה מ י ר ו א ן, אשר זכרו בא גם במדרשים מאוחרים כאשר עוד נשוב לדבר בזה בפרקים הבאים, הוא היה מלך אדיר, ישב בדמשק ומצודתו היתה פרושה גם על בבל, אך עליו עלה ע ב ד ־ א ל ה ־ ס פ ה א ב ו ל ־ א ב ס, אחי א ב ס הראשון ואז נשבר גאון האומיידיים ונשתה גבורתם בהמלחמות הרבות על יד הירדן ו׳מה של טבריה, ואז נכחד כל בית המלוכה ולא נותר רק איש אחד מבני אומייה ו א ב ד י ר א ה ן שמו, אשר נמלט ארצה ספרד. והאיש האחד הזה הרים שנית את בית אומייה בכבוד ויכונן ממלכה גדולה ורבת התהלה, בחכמתה

וההצלחה המדינית הקָו והמשקלת לכל פעלתם ויהיו מקילים מאד במצות האלקוראן ובדקדוקי סופריו בעלי המסֹרת (Sunna) . הם היו בעלי טוב־טעם ולבם היה פתוח לנעימות השירה הערבית , והכליף אבו־אל־מליק היה בעצמו משורר ומליץ ; הוקירו את הדעת, וכיד המלך גמלו שכר טוב למחברי ספרי חכמה ומעתיקי ספרי יון לערבית כאשר לשרי צבאותיהם לוחמי מלחמותיהם . לא עברו ימים מועטים והיהודים יושבי ארצות ממשלת הכליפים סִגְּלו להם את הלשון הערבית , כן מפני היותה קרובה בשרשיה , בגזרת מלותיה ובבנין משפטיה, אל העברית , אשר כבר היתה ידועה לרוב בני יהודה במדה מועטת או מרובה , וכן מפני שהיתה הלשון הערבית נחוצה ודרושה להם בדרכי המשא־ומתן וחיי החברה . ויהי כאשר נחה רוח החן והנעימות על בני ערב , וישימו כל מַעְיָנָם לצרף ולטהר את שפתם , לשום עין על מליצת ערב , כי תהיינה אמרותיה צרופות ושקולות , במשקל החרוז ונעימות הקול בהערכת המשפט וקצב ההברות ; ואז מצא לו הרוח מהלכים גם במחנה ישראל , זכרו בני יהודה כי גם להם לשון יפה ונעימה, וכי גם עליהם לצרפה ולטהרה, ולברוא בה גם ניבי שפתים להביע בהם כל הגיוני לבם . שש מאות שנה כבר עברו, מיום חדל ישראל מהיות לאֹם יושב על אדמתו והטלטול והצרות האבידו מקרב לבו רגשות היופי והנעימות , וכמעט שכחו היהודים את דרכי הדבור הנאה ונעימות הסגנון הטוב והמתקבל על הלב ; בני ישראל כמעט שנשכח מקרבם גם החפץ להלביש הגיוני הלב במלבושי כבוד — אמרי נֹעם ומליצה נאה , ועם המגמגם בשפה בלולה עברית , כשדית ויונית משחתה , עם כזה אין בכחו לברוא לו סִפְרָה יפה ונאוה ולמשוך אליו בחבלי אהבה בנות השיר הרבות והענוגות . יוצאים מכלל כל ישראל בדבר הזה היו יהודי ערב ,

---

והשכלתה בקורדובה אשר בספרד , ממלכה כבירה ואדירה , אשר ימיה ארכו מימי ממלכת האבסיים באסיה — ואשר דברי ימיה יהיו עוד נזכרים , בהגיענו לפרשת דברי ימי היהודים בספרד בשנות המאה הששית והשביעית עד הפרחת המדעים בספרד . — ובני אבס גם הם עשו חיל בחכמות ומדעים ותכון מלכותם מאד בימי הכליף החכם אלמנזור (573 = תקי"ג) . הוא בנה את בגדד בקרבת קופה וימלא אותה חמדת כל ארצות התבל , ותהי תהלת כל הארץ ויצא שם המלך החכם לשם ולתהלה בכל ארצות הישוב - וימת בשנת 774 = תקל"ד . ומני אז החלה מלכות מחמד במזרח (בבל) ובמערב (ספרד ומוריטניה) ובדרום (ערב והודו) להתפרד לראשים רבים — הארכתי בדברים אלה ויצאתי מענין הספר לענין אחר , מפני נחיצות הדבר להבין הבנה שלמה דברים רבים בדברי ימינו , כן בחלק הזה וכן בחלק הרביעי הבא , בספור דברי ימי התרבות וההשכלה , וכן כל דברי המלחמות בין הנוצרים והערביים עד ימי מסעי הצלב , המעשים המרעישים את כל ארצות הישוב , אשר תעצומות פעולתם נראו גם על תולדות ישראל . מכל אלה דרוש לזכרון שלשת המשפחות הראשיות : הפטימיים, האומיים והאבסים, יהיו שמורים בלב הקורא להפיץ הדיעה הנכונה בתולדותינו בכמה וכמה פרקים נכבדים .

כג] מראה התרבות (החיצונית . שפ"ר) ומעמד הרוחני של היהודים, כאשר יתאר פה המחבר , נראה כהפרזה על המדה ודבריו נאמרים ברוח נטיה לצד אחד . המחבר לא ישים לב אל התפלות היפות , אשר רוח השיר והמליצה שפוכה עליהן , הנמצאות בהתלמודים והמדרשים (ומהם התפלות שנתפשטו בכל ישראל ואשר אין ערוך ליפים גם בתפלות טובי המליצים בספרד כתפלת רב לימי ראש השנה . שפ"ר) . תפלות שהיו נאמרות אם בלשון הקדש או בלשון ארמית צחה (בריך שמיה . שפ"ר) . השפה המרוברת בין היהודים בימים ההם , היתה השפה שדברו בה אז גם הנוצרים וגם עובדי האלילים בכל ארצות ארם נהרים וסוריא , ארמית בתערובות מלות יוניות , להביע בהן את

הם למדו משכניהם משכבר הימים טוב־טעם ודעת המליצה וידעו להעלות חן על דבריהם ולהכניסם ללב שומעיהם. היהודים בני השבטים ק ְי נ ו ָק ה ו נ ַ ד ו ש י ר, אשר התנחלו בארץ ישראל וסוריא, יהודי ח ב ו ר אשר ירדו בבלה ויתישבו בקרבת העיר הראשה ק ו ּפ ָ ה, במרכז התורה ולב הגאונות הבבלית, הביאו עמהם טוב־טעם ורגשי אהבה לשפת ע ר ב היפה והמענגה, ומליצותיה הנעימות ויתנו מרוחם על אחיהם אשר ישבו בקרבם. לא עברו חמשים שנה למן העת, אשר גדודי מ ח מ ד כבשו את פרס וארץ ישראל, וכבר נמצא איש יהודי בבלי, אשר שלט בהשפה הערבית ויהי לסופר מחבר ספרים. הרופא היהודי מ ֶ ס ר ־ ג ַ ֿ ו ַ י ָ ה מ ב צ ר ה תרגם מ ס ו ר י ת ל ע ר ב י ת ספר רפואות, כולל בקרבו פסקי־הלכות בחכמת הרפואה של הכהן (Presbyter) אהרן (Ahron) (בערך שנת 683 = תמ״ב).

ומן העת ההיא היו היהודים כהנוצרים הסוריים, אנשי הבינים, מקבלים ומוסרים את הספרה המדעית להערביים. בימים ההם ההלו היהודים לנסות כחם בכל מלאכת־מחשבת, כי במאת השנים הראשונות למלכות מ ח מ ד לא ידעו הערביים משלח־יד אחר מלבד תכסיסי מלחמה, קריאת האלקוראן, ההגיון בשיר ומליצה ובקשת התענוגים וההנאות בחמדת בשרים ובכל המלאכות היפות וחכמת חרשים נתנו מקום להסוריים והיהודים להתגדר בו. היהודי ס ו מ א י י ר היה חרש חכם הראשון, אשר צר צורות מטבעות בפתוחי חותם בעד הכליף ע ב ד ־ א ל ־ מ ל י ק עם ציורים לקוחים מהגדות האלקוראן (695—תנ״ה).

רגשי־לב לוהט באש אהבה ללשונם היפה וספר המקרא (אלקוראן) אשר לבני ע ר ב הרהיבו גם לב בני ע ב ר, ויזכרו גם הם את לשונם העתיקה, אשר עוד היתה לה עדנת הנער גם היום וספרי קדשיהם, נביאיהם ותורתם, אשר היו לאור גוים ולברית עמים רבים. מלבד זה נטל אז על היהודים להעמיק יותר בחקר כתבי הקדש, למען דעת מה שישיבו על טענות המחמדיים. מאמיני האלקוראן הראשונים היו אומרים, כי בתורת משה נמצאו רמזים רבים על התגלות מ ח מ ד ותורתו. ומכל הראיות חשבו לנצחת ביותר את המקרא: „יְיָ מִסִּינַי בָּא, וְזָרַח מִשֵּׂעִיר לָמוֹ, הוֹפִיעַ מֵהַר פָּארָן“ (דברים ל״ג, ב). כי הַכַּוָּנָה במקרא הזה על שלשת ההתגליות שהיו בעולם, ההופעה האלהיית בהר סיני, בשורת האיונגליום (זרח משעיר), והתגלות מ ח מ ד (הופיע מהר פארן), לאמר כי

המושגים המתחדשים במדת התפתחות הדעת וההשכלה, התערובות הזאת בלשון הארמית שהיתה שגורה אז בפי היהודים, הנוצרים ועובדי האלילים, לא היתה למפגע להשירה, כאשר הננו רואים, כי תערובת מלות ערביות בלשון פרס לא לבד כי לא הפיגו טעם השיר והמליצה, כי עוד הוסיפה לוית חן למליצות לשון פרס החדשה. מזה הננו רואים, כי לא ה ל ש ו ן כי אם השתלשלות המאורעות בהתולדה, ומדת החירות בההתפתחות הרוחנית, הן הנה הסבות הנכונות להליכות הרוח העברי בדורות ההם. ועל דבר מ ס ר ־ ג ו ו א י ה (קרי: דזשאוואי) עיין המזכיר IV, 20—21; Magazin VII. דף 101. ה ר כ ב י.

1) אבן-ג׳ולג׳ל Jbn-G'olg'al אצל אבולפרג׳, Historia Dynastiarum ed Pocacke 148 u. Casiri bibliotheca Arabica hispana I. 175.

וגם בספרו של וויסטענפעלד „געשיכטע דער אראבישען אֶרצטע“ עמוד 9.

2) Repositorium für hebraische und morgenländische Literatur IX. S. 216, 226 Note.

M. T. AKADEMIA KÖNYVTÁRA

התגלות האחרונה מבטלת את הקודמות לה, וההתגלות המאוחרת בזמן חשובה מההולכת לפניה 1). ובכל היות דברי המחמדיים האלה דברים בטלים, הנה נָטַל בכל זאת על היהודים להשיב עליהם, וזאת הביאתם לפַנות לבם לחקר כתבי הקדש ולהעמיק בהם. ואם כי עד הנה היו בעלי הכשרון שביהודים רק הוגי התלמוד וספרי ההגדה והמדרש, שבו אז למקור חיי הלאֹם הראשונים, לתורת חיים — התורה והנביאים. הדבר הגדול הזה, כי שב העם למקור תורת חיים, בא ונהיה במאת השנים הראשונות לדורות הגאונים, כי בימי המאה השניה, הננו מוצאים כבר בקיאות עצומה בכתבי הקדש ודעת הלשון העברית מתפשטת בין כל פנות העם; עד שיש לשפוט מזה, כי כבר הכין העם את לבו להבין במקרא והלשון העברית בימי איזה דורות לפני זה כד].

כמעט שהרגיש העם את נעימות הבינה בכתבי הקדש, כמעט שהחלו טובי העם למנות את חסרונם שבאה להם עקב ההתרשלות בלמוד המקרא, והנה ראו מכשול גדול לפניהם, אשר עמד לשטן על דרך ההשתלמות בדעת הלשון העברית, הקריאה הנכונה והבינה הישרה בכתבי הקדש. ספרי תורה נביאים וכתובים היו עד העת ההיא בלי סימני ההברה או אותות התנועות הנקודות ולקרוא כן בכתבי הקדש היה דרוש הרגל רב ותהי הקריאה הזאת רק נחלת יחידים מומחים היודעים לקרוא את האותיות כהלכתן, והמומחים האלה היו הקוראים בתורה ברבים 2); בגלל הדבר הזה, כאשר לא ידעו רוב בני העם דרכי הקריאה היו להם כתבי הקדש כספר החתום. למנות החסרון הזה הנהיגו סימני התנועות, לאמר הַנִּקוד, לדעת על ידו ההברה הנכונה לכל אות ואות. מי היה הממציא הראשון, אשר המציא הסימנים האלה, ובאיזה פרק הזמן נהיה הדבר הגדול הזה, לא נדע בבירור. ישנו מקור אחד המספר לאמר: „ר׳ משה הנקדן משושן (?)

---

1) עיין שארסתני „בתולדות הכתות״ ed. Cureton מצד 165 ואילך בתרגום לאשכנזית מאת האארברוקער .I צד 251; עיין ספר אמונות ודעות לרס״ג פ״ד, והרמב״ם באגרת תימן הוצאת אמשטרדם .125 עמוד ד׳.

כד] החלטת המחבר דורשת איזה באור וברור, כי באמת דעת המקרא לאשורו והעסק בכתבי הקדש, לא חדשים המה להיהודים, ועוד לפני התקופה הערביית הרבו לעסוק במקרא, ועדות לישראל שקראו במקרא הרבה היא המסרה (עיין הערתי למעלה עמוד 158) והתרגומים הארמיים והמדרשים הרבים, אמנם לא העסק במקרא בתור עסק בתורה החל בימי התקופה הערבית, כי אם הבינה במקרא על פי חקי טוב־טעם ותורת החן ונעם המליצה, הם החלו בראשית ימי התקופה להפרחת הרבנות המחקרית בדורות התפתחות הדעת והמליצה העברית. הרכבי.

2) המחבר איננו מעיר על המקור, כי בימי התלמוד (וכנראה גם אחר חתימתו) היתה הקריאה כהלכה נחלת יחידים מומחים לאותו דבר, ובאמת יוצא מפורש מגמרא דקדושין מ״ט׳ ומשם נראה שהיו מדרגות מדרגות בקוראים בתורה וכתבי הקדש, כי שם נאמר: „על מנת שאני קריינא, כיון שקרא שלשה פסוקים בבית הכנסת הרי זו מקודשת וכו׳ — והני מילי דאמר לה „קריינא״ אבל אמר לה „קרא אנא״ עד דקרי אורייתא נביאי וכתובי בדיוקא״ המלות האחרונות מוכיחות כי הקריאה „בדיוקא״ היתה לידיעה מצויה רק אצל היחידים, ומזה לבדו יש לדון על קדמות כללי הקריאה בימי חכמי התלמוד נגד דעת הרב וחכמים רבים מחכמי הדור. ועיין להלן בהפרק על דבר הקריאה בהערתי שם על דברי המחבר והחכם ווייס. שפ״ר.

היה הבודה הראשון להקל לתלמידים למידת קריאת המקרא כה] 1).— אך לתועלת הקריאה הנכונה לא היו מספיקים סימני התנועות לבדם, כמה היו דרושים עוד סימנים אחרים, סימני הכרה נכונה לדעת ולהבדיל בין הרגש להרפה, המפיק, הקל והכבד ועם זה גם סימני הטעם והנגינה, לקריאה בצבור ולדעת את המפסיקים והמשרתים, ומקום הנגינה בכל מלה (המלעיל והמלרע, עם המתגים והמקפים). נראה הדבר כי למִמציאי הנקוד הראשונים היתה לעינים שיטת ההברות בלשון סורסי, כי גם הנקוד הערבי לקוח מהלשון הסורסית, וסימני התנועות או הנקוד הראשונים היו משונים בתארם ומצבם מהנקוד המצוי בידיהם היום, כי היו כלם עומדים על גבי האותיות (מלבד הסימן „וּ" או השוּרק הגדול) שנמצא בצד האות. ושיטת התנועות על שם הארץ, אשר בה נתקבלה לראשונה— ה„נקוד האשורי" או ה„בבלי" 2), ואותו אנחנו מוצאים על הרוב בספרי כתבי הקדש שנתגלו בימים האחרונים בערי קְרִים ולשון־ארץ קרים כו].

---

1) עיין ציון כ״ג II בסוף הספר, עכ״ל הרב המחבר. והנה בכונה הצבתי בפנים המלות האלה באותיות מפוזרות, כי סגנונם בעצם הכ״י אשר הרב המחבר נשען עליהם מוכיח על זיופם, ובהיות שזאת היא הפעם הראשונה בהספר הזה, שאנו רואים החלטת המחבר נשענת על אחד מזיופי הקראי פירקאוויץ הבדאי הראשון. ובאמת כל ההשערה הזאת נשענת על טופס כתב, אשר סגנונו ותוכנו מעידים על זיופו, אף כי במקום הזה שבקיה רוח הבקרת להרב המחבר ובהציון הנ״ל יאמר „יעדעס ווארטע אין דיעזער אורקונדע טראָגט דען שטעמפעל דער עכטהייט" — אולם עוד אשוב אדבר בזה בהגיעי לציון כ״ג בסוף הספר ואלו דברי החכם הרכבי בהערתו בההוצאה הרוססית:

כה] כל דברי המחבר במקום הזה על דבר המצאת סימני התנועות ור׳ משה הנקדן נשענים על דברים כתובים בשולי הגליון בכ״י של פירקאוויץ, והוא הכ״י של אברהם בן שמחה מקרטש (ספרד) הנודע (מכתבי פירקאוויץ), כאלו שלח אותו דוד נשיא הכוזרים בשנת ד״א תשמ״ו לפרס לקנות שם ספרי תורות עתיקים. אך הזיוף והכתב בזמן חדש מאד כבר הוכחתי בהוכחות ברורות וראיות מבריחות בהרשימה לספרי פירקוביץ בכ״י, בהביבליותיקה של הקיר״ה בפטרסבורג ובספרי „דיע אלטיודישען דענקמאָלער" צד 57—70) ובמאמר מיוחד הנקרא: „על דבר הידיעה מאברהם מקרטש (הספרדי) ועדותו ממלאכות ולאדימיר הקדוש אל הכוזריים" (בספר העתי Извѣстія Имп. Русск. Археологическ. Общества Т. VIII. стр. 499. וראיותי והוכחותי מבריחות ומבררות את הזיוף של פירקאוויץ, עד כי המחבר בעצמו בספרו הירחי לחקר תולדות ישראל וחכמתו (1867 עמוד 280) הודיע כי חושב הוא את כל המגלה הזאת למזויפת. הרכבי.

ולהוסיף על דברי החכם המעיר אמר, כי גם החכם שד״ל בהמגיד שנה רביעית גליון 24 משים לאל כל דברי הכתבת הזאת ומוכיח זיופה וגם סותר החלטת הרב המחבר בדבר אחור זמן הנקוד והטעמים, וסתירת חכם שכמותו הוא בנין ועיי״ש. שפ״ר.

2) עיין ציון כ״ג II בסוף הספר.

כו] בהעת החדשה נודע לנו, כי הנקוד הבבלי היה מצוי בהרבה ארצות אסיה (בארם נהרים ובארץ תימן בחצי האי ערב) עוד בימי המאה הרביעית והחמישית לאלף הששי, והמגלות שהביא פירקאוויץ מקרים וקוקאז גם כן מוצאן ממוסיפטמיה (ארם נהרים) ובבל. ואיזה שיטת הנקוד המציאו לראשונה, הנקוד הבבלי או הנקוד הטברני (של בני טבריא), היא שאלה שלא באה עליה תשובה ברורה עד היום, ראיות החכם מרקס (בהמאמר הנקוב „פערהאנדלונגען דעס פינפטען אריענ־טאליסטענקאנגרעססעס II מעמוד 164 ואילך) אינן מבריחות. לפי עדות החכם „הלוי" עד היום משתמשים בדרום ערב ביחד עם הנקוד הטבריני המצוי בידינו גם בהנקוד הבבלי. הרכבי.

AKADEM KÖNYV- TÁRA

והנה הנַקדָנים (כי בלי ספק רבים היו ובידי איש אחד לא נעשתה המלאכה הגדולה הזאת) האלה, שהיו קובעים סימני התנועות וההברות, על פי מה שהורגלו לשמוע עד היום מפי הקוראים בבתי הכנסת, בהגיעם להפרשיות בכתבי הקדש שאינן נקראות בצבור והקריאה הנכונה לא היתה שגורה בפיהם, חתרו לחפש ולבקש כללים והנחות, אשר על פיהם יַנקדו ויַטעימו את המלות על פי בינתם בתורת השפה וטוב־טעמם, ואז צמחה ראשית־דעת בדקדוק הלשון העברית. ואז שמו להם לקו ומשקלת את הקבלה והמסֹרת — וטוב־טעם בדרכי הלשון. ובכן היתה אז צמיחת קרן שני אבות הידיעות: כללי הדקדוק השפה, לאמר: ראשית תורת לשון עברית, — והמסרה, שהיא קבלת הראשונים ביושר הכתיבה בכל מלות כתבי הקדש ודרכי הברתן וכל המלות והענינים היוצאים מן הכלל. המפעל הזה, הנראה כקטן מאד ומלאכה קלה, להציב ציוני קריאה כהלכתה, הנקודות, התגים והטעמים האלה, מפעל כביר ואדיר הוא בדברי ימי ישראל ותורתו, כי ממנו היתה תוצאת חיים חדשים לבינה במקרא והלשון העברית, ועל ידיהן נבחנה היהדות ונצרפה ותשב גם היא לחיות חיים חדשים שלמים ומתוקנים. אז קמה לתחיה גם הלשון העברית, ותהי לה עדנה אחרי בלותה, חדלה היות שפה מתה, שפה מובנת רק למתי מספר מלמדים, ותהי מני אז הלשון העברית ללשון בני עבר, כלי־חפץ להשכיל את העם ולהעלות במעלות הרוח והשלמות המוסרית. במציאות הנקוד היתה שפת עבר ללשון שגורה בפי כל בני העם ומני אז נפל החַיץ החוצץ בין תלמידי־חכמים לעמי־הארץ. ומני אז והלאה לא נחצה עוד עמי ישראל לשתי מפלגות שונאות וצוררות אשה את רעותה כאשר היה עד הנה.

מושב בנ"י בארצות בני ערב והליכותיהם עמהם, ותגבֹרת השקידה בדעת הלשון העברית והבינה במקרא הולידו והצמיחו פרי־תהלה — השירה העברית. אנשי לב, בעלי רגש, אשר פִּעֲמָה אותם רוח השירה והמליצה, חשו בנפשם החפץ הכביר לצאת בעקבות הערביים, לְעַלֵּה וּלְכַלֵּל את הדבור העברי, לברוא ללשון עבר ניב שפתים, לְיַפּוֹתָה ולנאותה באמרי נעם, אמרות קצרות, שקולות וקצובות. אך הערביים בני החורין, מלאים רוח גבורה — ושואפים לחמדת החיים בתענוגיהם היו אומרים דברי זמר על כל מחזות החיים, שרו שירי עֹז ונצחון, שיר על האבירים וחרב גאותם שירת האהבה בכל שפעת תענוגיה, גם לפעמים היו לאבל כנורם, קוננו ויהגו נֹכאים על אבדן קניני עולם הזה, גם נסו לשלוח חצי לצון ללב אויביהם, להכותם בשוט פיהם ולעקצם בעקיצת לענם והתולם המר, אם נבצרה מאתם לתקוע צור חרבם אל לבם; לא כן השירה העברית בהקיצה לחיים חדשים — היא איננה בת־חלוף, ואת עניני מליצותיה לא לקחה מעולם־עובר וחמדות החיים בתענוגיהם. היא מצאה רק ענין אחד לנושא מליצותיה — שירת קדש וזמרת־יה בהשתפך הנפש בחיק יוצרה, כאשר תדרוך עז ותתרומם אל אביה שבשמים, לדבר על אל־אלים, לתנות תהלות אל־עולם ואדון כל היצורים, הנהגתו והשגחתו על התבל ומלואה ומלכותו בכל מרחבי הבריאה. ובנוח רוח עצב רוח כהה על המשורר העברי, לא מצאה בת שירתו ענין אחר לקרוא לאבל כנורה ולקונן קינים הגה והי, כי אם על כנסת ישראל,

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

השכולה הגלמודה, הגולה וסורה, —קינת־עולם לעם־עולם—. השירה העברית התעוררה מתרדמתה בשנות אלף, אך גם בקומה לתחיה וקבלה פנים חדשות מאשר להשירה העברית בימים מקדם, ימי כתבי הקדש, לא שנתה את טעמה ורוח אחת מרחפת על שתי בנות השירה העברית בימים מקדם וימי הבינים: רוח אלהים, רוח התורה והדת. כנור דוד בתהלותיו, כנור נעים־זמירות ישראל בהשתפך נפשו בחיק אלהיו עֻזו ומָעֻזו, היה גם כנור לשירי מליצי ישרון בעת יקיצת השפה העבריה לחיים חדשים, וקינת בן־חלקיהו, מחרדת לב ומרעשת נפש, נשמעה גם מקינות משוררי ימי הבינים על בת עמם השכולה האמולה, על עָנות נפשה וקשה יומה בארצות אדום וישמעאל. אך מלבד שני רחשי־לב אלה בהשירה העברית נמצא עוד שלישי הנחשב לעיקר גדול בהיהדות. מיום שבת ישראל מהיות לאֹם יושב על אדמתו היתה רק התורה לנשמת האומה ובלעדה חייה אינם חיים, ויהי דבר אבות האומה בכל דור ודור: תלמוד גדול ממעשה. ובכן היו שלשה אלה: רוממות אל עולם ושבח והודיה לשמו, שפך שיח לב דַוָי על עֱנות בת־עמו ומעלת התורה יסודות השירה העברית ואבני פנתה. העיקר והחלק הנכבד שבסדר עבודת האלהים בבית־הכנסת בימי שבת ומועד היתה הקריאה בתורה וההפטרה בנביא, עם התרגום להלשון המובנת להמתפללים על ידי ה„מתורגמנים" ולזה צרפו גם את באורי הכתובים מעניני דיומא ומעין המאורע בדרך משל ומליצה או דמיון וחזון על ידי מארי דאגדתא (הדרשנים). — ובכן בחפץ המליץ כי דבריו יכנסו אל הלב, היה מוטל עליו לבַשֵׂם את מליצתו בריח תורה דעת ומוסר לעם. „בימת" בית־הכנסת, היתה הבמה, אשר ממנה נשא מדברותיו מליץ־ישרון באזני העם כלו, וגם לא נמצא קהל אחר מאזין ומקשיב לקול המשורר, מלבד הצבור המשכים ומעריב על פתחי בית הכנסת לעבוד את העבודה שבלב (תפלה), וגם לקרוא בסוד קהל ועדה בספר תורת י"י. בגלל הדבר הזה, בהיות בית י"י במקום האחד להתחרות המשוררים והמליצים והרנה והתפלה הענין האחד לשיר ומליצה, היתה השירה העברית בקוטה לתחיה לשירת שפך־שיח, שירת הגיון (ליריק), הגיון לב עם ישראל לפני אביו שבשמים.

והרֻגש צֹרך גדול מבחוץ, צֹרך הצבור הישראלי היה כמסיע לרחשי־לב המשוררים ומעוררם להלביש רחשי־לבם בתמונת תפלות נאמרות בדבורים קצובים ושקולים. עבודת־אלהים הנהוגה מימים מקדם עם תפלותיה הפשוטות והקצרות לא מלאה עוד את הנפש התאבה לשפוך שיחה, ולהביע את כל מערכי לבה והגיוני רוחה; הקריאה בתורה ואמירת מזמורי תהלים האריכו זמן התפלה, אבל עוד לא מלאו סִפֵּק הצבור החפץ להסתופף בבית־אלהים, וביותר הרגישו בני העם הצרך להרבות בתפלה ותחנונים בימי חשבון־הנפש, ימי התשובה שבין ר"ה ליוה"כ. ב„ימים הנוראים" האלה ובימי ראש השנה ויום הכפורים היה הצבור הישראלי מבלה רוב היום בבית־הכנסת, לחלות ולחנן פני מלך מלכים בעד הרחמים והסליחות, להתֵם חטאות, לכפר עונות ולרחם על שה פזורה, אז נרגש ביותר העדר תפלות חדשות לבקשות רחמים והתעוררות הַכַּוָנָה. הראשון למליצי ישראל, הפייטנים בעלי התפלות ושירי־שבחה והלליה, היה, לפי

ידיעתנו עד היום, יוסי בן יוסי היתום, או היַתּם כז]. בפיוטיו הננו רואים אותות עז ורוממות נפש משורר, אך מבלי הקשוטים החיצוניים — החרוז והמשקל. — זמנו ומקומו של יוסי בן יוסי לא נודעו לנו בבירור, אך יש לשער, כי מקום מושבו היה — ארץ ישראל וחי בדורות הגאונים הראשונים. לענין ונושא פיוטיו בחר לו הפיטן הזה רחשי־לב העברי ביום הזכרון, יום ראש השנה. היום הזה, לפי ההשקפה שנשרשה בלב בני עם ישראל, הראשון לימי השנה, הוא יום הדין וחשבון כל המעשים שנעשו ושֶׁיֵעָשו בכל ימות השנה הבאה, ביום הזה יחתוך אלהי המשפט חיים לכל חי ועל גוי ואדם יכתוב גזר דינם. פיוטיו כתב כתוספות לתפלות המלכיות, הזכרונות והשופרות, לתת גדולה ליוצר בראשית, לאלהי המשפט, מלך על כל הארץ, אשר לו המלוכה והוא המושל בגוים, הוא אל עורך דין הזוכר כל הנשכחות. פיוטו הנספח אל תפלת ה„שופרות", (המתחיל „עליתני אל על כל בנות". שפ"ר), נושא מדברותיו באמרים קצרים, אך חודרים אל הלב ונוחים להתרגם אל לשונות אחרות, ועניָנו — זכרון העבר — הימים הטובים להאומה הישראלית, בהלו נר אלהים על ראשה וחסדו היה חופף עליה בכל עת ובכל שעה, ומה לא נשמע בהפיוט הנעלה הזה?: — זֵכֶר הַהֹוֶה המר כלענה, אנחת לב דוי על מעמד עמו השפל והמורה מאד, וחזון־לב העברי ותקותו לעתיד לבא, כאשר תזרח לו שמש צדקה וישוב אל מכונו והיכלו... 1). חזון מרהיב לב

כז] המלות או היַתּם יש להשמיט, כי שם כזה איננו במציאות כלל, ישנו שם ערבי „היַתַּם" או „היתָּם", אך לא „היַתּם", על כן אין להטיל ספק, כי המלה „היתום" איננו שם העצם כי אם שם התאר כמשמעו „יתום" שאין לו אב ואם, והתאר הזה נמצא גם בין יהודי ארצות המערב (צרפת ואשכנז), שלא באו בדברים עם הערביים, כן נמצא רבי יצחק היתום, בן דורו של רש"י (עיין בתשובות חכמי צרפת ולותיר, הוצאת החכם מיללער צד 29) ושם נמצא גם רבי שלמה בן היתום, ופיוט אחד מפיוטי יוסי בן יוסי נקרא בשם „תקיעה יתומית (צונץ צור געשיכטע דער זינאגאגאלען פאעזיע צד 27, עמודי העבודה, לאנדסהוטה צד 85—87). הרכבי

1) עם תפלה ותחנונים לקרב קץ הגאולה ולהחיש ישועה ככל תקף רגש השירה והמליצה היוצא מהחרוזים האלה:

פְּקוֹד צִפּוֹר בַּיִת,
דְּרוֹשׁ יוֹנַת אֵלֶם!
תְּקַע לָמוֹ בַּשּׁוֹפָר
וּשְׁרוֹק לָמוֹ בְּקוֹל!...

או כאשר ישים דברים בפי כנסת ישראל בהתחננה אל יוצרה ותאמר:

בַּקְּרֵנִי, דָּרְשֵׁנִי!
שֶׂה פְזוּרָה אָנִי;
נִגְזַרְתִּי, נֶאֱלַמְתִּי,
בְּלִי לְהָרִים קוֹל.

ורוח בשלל צבעיו, חזון אדיר וכביר, הוא חזון־התחיה והתחדשות פני תבל לעת יקיצו ישני עפר לחיי עולם, חיים חדשים שאין בהם לא זרוע עריצים ולא שלטון אדם באדם לרע לו בדברים האלה לאמר:

רֶגֶשׁ מִקֶּבֶר,
צְוָחָה מִסֶּלַע,
בְּתֵת יְבֵשֵׁי עֶצֶם
מֵעָפָר — קוֹל!

. . .

רְאוּ נֵס בֶּהָרִים
וְקוֹל שׁוֹפָר בָּאָרֶץ,
לְהַשְׁמִיעַ רֶנֶן
מִדְּמוּמֵי קוֹל!

גדול ונכבר מהפיוט הזה, הוא פיוט יוסי בן יוסי למוסף יום הכפורים. לענין שירתו לקח הפיטן את סדר העבודה ביום הקדוש בזמן שבית המקדש היה קים; עבודת הכהן הגדול ביום אחד בשנה, יום מחילה וסליחה לכל בני ישראל ולגר הגר בתוכם. הפיטן מציג לפנינו סדר העבודה בבית מועד הלאם הישראלי, את הכהן הגדול העומד ומשמש לעיני כל הכנסיה הישראלית, ציור שלם ונהדר בהדרת קדש מחיי האומה בימים מקדם. סדר העבודה ביום הכפורים יעורר תמיד בלב העברי זכרונות הימים בהיותו עוד לאם חי חיים טובים ומתוקנים על אדמתו, הימים אשר „ההיכל היה על יסודותיו, מקדש הקדש על מכונותיו, הכהן הגדול היה עומד ומשמש וכל בני דורו, — „בני עם שומר אמונים ראו — ושמחו"... הפיוט הזה כתוב ברוח ותאר שיר־עלילה (Epos) מסַפֵּר: סוד שיח בריאת הַיֵּשׁ מֵהָאַיִן, חטא אדם הראשון ואיך נטרד מגן עדנו, מעבדי בני האדם בדורות ילדות המין האנושי: מרעה צאן וזרע וקציר, וריב האחים ושפך דם איש באחיו, דורות בני האדם שוכחי המבול, חיי אברהם ראש המאמינים באל אחד, חיי האבות ובחירת צאצאיהם להיות בנים לי"י אלהיהם ובחירת שבט הלוי לעמוד לשרת לפני י"י. כל הדברים האלה ברוח שירה נעימה ושוקטה כמי־שלוח ההולכים לאט, בכי הסתערות הרוח

בְּאֶמוֹר גּוֹזְזַי:
נִדְּחָה הִיא!
שׁוֹמְרָהּ וְצִלָּהּ
לֹא יִשְׁאַג — בְּקוֹל...

יקר ונפלא הוא התרגום־האשכנזי על הפיוטים האלה של החכם והצדיק רבי מיכאל זכס נשמתו עדן. שפ"ר.

והשתפכות הנפש בשירת הגיון (Lirik) . ברב־ענין יתאר הפיטן את סדר העבודה ככל הכתוב בהמשנה מראשית היום עדי הֵרָאות אותות חסד ורצון , (לבון לשון של זהורית . שפ״ר) מבשרי ישועה וסליחה וכפרה , לעיני כל ישראל שהיו מלוים את הכהן המשיח מבית המקדש לביתו , ואז יראה לנו מראה נהדר בקדש, מראה עם מלא חדוַת י״י עם עובד אדמתו ושָׂמֵחַ במתנת חלקו , אם רק ידע , כי השנה הבאה תהיה „טלולה וגשומה" „תְלוּלֵי חֹם יַרְעִיפוּ זַרְזִיף טָלָם , תַּלְמֵי שָׂדֶה יִתְּנוּ יְבוּלָם , תּוֹדָה יְתַנּוּ אוֹסְפֵי זֶרַע שָׁלוֹם , וּתְהִלָּה יְבַשְּׂרוּ נוֹשְׂאֵי אֲלֻמּוֹת בְּרֶנֶן . רום הרעיון , יקרת החזון , והתרוממות הלשון : הם המה סגֻלות השירה אשר להפייטן יוסי בן יוסי כהדוגמא אשר לפנינו :

אֲשֶׁר לוֹ רְנָנוֹת מִפִּי יְצוּרָיו ,
מִמַּעְלָה וּמִמַּטָּה יִשָּׂא תְהִלָּה .
אֵל אֶחָד בָּאָרֶץ וְקָדוֹשׁ בַּשָּׁמַיִם
מִמַּיִם (מִיַּמִּים? 1): אַדִּיר בַּמָּרוֹם!
אֶדֶר מִתְּהוֹמוֹת , שֶׁבַח מִמְּאוֹרוֹת ,
אֹמֶר מִיָּמִים , זֶמֶר מִלֵּילוֹת ,
אֵשׁ תּוֹדִיעַ שְׁמוֹ , עֲצֵי יַעַר יְרַנֵּנוּ ,
בְּהֵמָה תְלַמֵּד עֱזוּז נוֹרְאוֹתָיו . . .

בדברו על אברהם אב המון גוים ואבי המאמינים באל אחד , יתאר את השקפתו על היוצר והיצירה על הסבה הראשונה והתבל ומלאה ויאמר :

חָשַׁב (אברהם — צדיק יסוד עולם) לְהָבִין סוֹד מִפְּעָלוֹת שׁוֹטֵר וּמוֹשֵׁל ;
חֲזוּתוֹ מְרוּצַת (השמש) שׁוֹאֵף וְזוֹרֵחַ ,
שָׂשׂ כְּגִבּוֹר בְּצֵאתוֹ וְחַלָּשׁ בְּבֹאוֹ ,
חַלּוֹנֵי שַׁחַק . . . קֵדְמָה וְיָמָּה . . .
חִצֵּי בְרָקִים וְזֹהַר כּוֹכָבִים
רָצִים וְשָׁבִים וְאִישׁ לֹא נֶעְדָּר .

פיוטי יוסי בן יוסי להמלכיות הזכרונות והשופרות וסדר העבודה ביום

1) בהתרגום האשכנזי : (בצונץ וגראֶטץ) נאמר : Aus dem Waffen töneu Lieder דברים שאין להם כל הבנה , כי מה ענין שירה לכלי זין וחרב מלחמה ? על כן אמרתי שטעות סופר הוא בשפת גרמנית ותחת Aus dem Waffen צ״ל Aus dem Wasser , כאשר כן הוא בעברית ככל אשר כתבתי בפנים ; והמתרגם הרוססי לא הרגיש בזה ותרגם Изъ оружія звучатъ , ואיך לא נתעוררו על זה , כי סוף דברי הפיטן : אדיר במרום מוכיח כי נשען על הכתוב בתהלים : מקולות מים רבים אדירים משברי ים , אדיר במרום וכו׳ . שפ״ר .

הכפרים נכנסו בסדרי התפלות בבית־הכנסת ויהיו למופת להפייטנים שאחריו לעשות כמתכֻּנתו, אם גם בתבנית אחרת. החרוז וְהַקֶּצֶב עוד לא נראו בפיוטיו וזה אות נאמן על קדמותם. אותות מ ל א כ ת השיר נראו בהפיוטים האלה רק מסדר האלפא ביתא בראשי החרוזים והבתים (Akrostichon) 1). ובדבר הזה היו לו לעינים קינות ירמיהו ואיזה מזמורים בספר תהלים ותפלות שנתחברו בימי התלמוד ואחרי חתימתו. עוד פיוטים אחרים מסדר העבודה ביום הכפרים הגיעו לנו מהימים ההם — תפלות „אתה כוננת" ו„אתן תהלה", והפיוט הזה מיוחס ל ש מ ע ו ן ב ן כ י פ א. כנראה נתחברה התפלה הזאת על פי הדוגמא שכבר היתה לעיני מחברה, תפלת י ו ס י ב ן י ו ס י, אך האחרונה נעלה על הראשונה, והיא זכתה להתקבל ולהקבע בסדרי התפלות אשר לגאוני בבל 2).

וזמן רב לא היתה השירה הפייטנית יכולה להשאר בתמונתה ותבניתה וערה מכל משקל וקשוטים חיצונים בהשתוות ההברות ביפי החרוזים וכדומה. היהודים הוסיפו ללמד דעת את השירה הערבית וירגישו יופי ונעם בצלצלי־שמע והשתוות ההברות ומספר התנועות, ומעט מעט שנו את טעמם והחלו גם הם לראות כל מיטב השיר בחרוזיו השקולים ובהברותיו הקצובות, ולרוח הימים האלה הלכה גם השירה הפייטנית; ידעו הפיטנים כי בלי הקשוטים החיצונים האלה לא ימצא הצבור נחת באמירת פיוטיהם ויתאמצו לפאר את שיריהם בשווי הברות בסופי החרוזים. הפיטן הראשון, אשר הנהיג את החרוז בפיוטיו היה רבי י נ א י, כנראה היה בן ארץ ישראל. הוא חבר י ו צ ר ו ת להכניסן בתפלות ימי השבת, המצויינים מכל שבתות השנה באיזה זכרונות. כארבע פרשיות, או השבתות לפני החגים הגדולים

---

1) סדר ההגדה ויוסי בן יוסי המתחיל אזכיר גבורות אלוה (ולא „אתה כוננת" כמו שדמו רבים הוא על סדר אלפא־ביתא כפול עשר פעמים בכל בית.

2) בספר המנהיג להר"י א ב ן ה י ר ח י איתא: ואמר ר ב ה א י ג א ו ן: ואשר כתבתם כי מנהגכם לאמר סדר עבודה ביום הכפורים בשחרית ומוסף, דע כי העיקר מה שאמר מר רב עמרם, אבל ב כ ג ד ד מתוך שחביב עליהם דבר זה היו אומרים גם בשחרית, ומר ר ב ה א י שהיה דיין ב ב ג ד ד שנים רבות קודם לגאונותו לא היה יכול להסיעם ממנהגם וכו'. ר ב ס ע ד י ה גאון יציין תפלת אתה כוננת ויאמר ש ח ב ר ו ה ה ק ד מ ו נ י ם, והסדר הזה מובא בתוספות ישנים (יומא דף ע') ורבנו תם עשה בו הגהות והוא מיחס את התפלה ל ש מ ע ו ן ב ן כיפא, אשר שמו כשם השליח להאמונה הנוצרית ומביא על זה הגדה שלמה, שאין פה המקום להביאה בפרטות. דעת הרב המחבר היא, כי „אתה כוננת" והרשות „אתן תהלה" הם מרבי שמעון בן כיפא, ופיוטי מוסף ליום שני דראש השנה, וסדר העבודה המתחיל „אזכיר גבורות" הוא ליוסי בן יוסי; אבל החכם שטערן (בקובץ מעשה ידי גאונים קדמונים ברלין תרט"ז) מחליט, כי יוסי בן יוסי הוא המחבר תפלת אתה כוננת. והנה בין האחרונים נמצאו אלה שהיו מיחסים לשמעון בר כיפא גם תפלת „נשמת עד מי ישוה לך" וטעות גדולה היא, כי כבר היתה ידועה התפלה הזאת בימי חכמי המשנה ונקראת בפיהם „ברכת השיר" (עיין פסחים קי"ח) והרוצה לעמוד על עיקרי המשא ומתן הזה עליו לעיין במאמרו של הרב המחבר, מאמר גדול כספר שלם בפני עצמו, נמצא בספר הירחי פראנקל־ס מאָנאטסשריפט לש' 1859 מעמוד 401 ואילך ומעמוד 437 ואילך. ושם המאמר הנכבד הזה הוא „דיע אנפאֶנגע דער נייהעבראישען פאעזיע„ ובספר „גאטטעסריענסטליכע פארטראֶגע להתייר הגדול ד"ר צונץ, ספר הקובץ מעשה ידי גאונים, שהזכרתי, ובהערות ותקונים לסדר העבודה של רבי מיכאל זכס ז"ל. ופה אין מקום להאר‏ך בברור השאלות המסובכות והמסופקות האלה. שפ"ר.

ולאחריהם, ויוצרותיו כלן מדברות „מענין המאורע", „מענינא דיומא" 1). בימי השבתות האלה היו נוהגים לדרוש מענינא דיומא והיו הדרשות נקראות בשם „פסיקתא" 2) אבל ברבות הימים לא הניחו עוד הדרשות דעת הצבור, כי לא הוסיפו הדרשנים דבר מלבם כי אם קראו את הדרשות מעל ספר, עד כי דשו רבים בהדרשות החוזרות חלילה בכל שנה ושנה ולא מצאו עוד נחת בהם. בגלל הדבר הזה יגעו ינאי ותלמידו הקליר להציל את ההגדות לבל יאבדו מתוך הקהל ויאמרו למשוך עליהם חוט של חן וחסד בעיני העם, אם יְיַפּוּם ויקשטום בחרוז ומשקל. ובכן כל יצירותיו של ינאי אינם אלא הגדות מוחרזות בחרוזים. רוח השירה לא נחה על הפיטן הזה, ולא היה בעל טוב־טעם לחדור אל תוך ההגדה ולהוציא ממנה את האמת והנכוחה, השירה הנפשיית והרעיון היסודי. מרמון ההגדה שמצא הפייטן אכל רק קליפתו ותוכו זרק, ועל כן כל חרוזיו אינם מצוינים לא ברוממות המחשבה ולא בתעופת החזון והדמיון, גם לא בחין תכניתם ויפי בנינם; ולהשחית עוד יותר חמר הפיוטים וצורתם שם עליהם כבלי האלפא־ביתא בראשי החרוזים ושמו ושם אביו בסופי החרוזים ואין להם דמיון וערך אל חרוזי יוסי בן יוסי הנעלים והנשגבים.

בכלל לא ראתה השירה והמליצה העברית סימן ברכה בהחרשה שנהיתה בה בימי הדור הראשון לתקומתה לתחיה. החרוז והמשקל היו זרים לרוחה ולא כללו את יפיה. רבי אלעזר הקליר או הקלירי מקרית ספר תלמידו של ינאי 3) היה חורז חרוזים כבדי לשון ועמקי שפה, חבר מאה וחמשים פיוטים שונים: פזמונים, סליחות וקינות ועוד הרבה שאינם נגדרים באיזה גדר ואינם נכנסים לסוג אחד מסוגי הפיוטים הנזכרים. הקלירי היה בעל מלאכת מחשבת בחרוזים וביותר ידע להרכיב מדרשי הגדה במקלעת חרוזיו, אך מעטים המה פיוטיו שיהיה בהם ריח מליצה ושיר, ואין גם אחד אשר רוח חן ונעימות תהיה מרחפת עליו. הקלירי שם כבלים על מחשבותיו ויישך דרכי המליצה בסירים סבוכים, הרבה לרמוז בה רמזי הגדות רבות ושונות, חרז חרוזיו בשווי התנועות ושווי ההברות בסופם, סדרם על פי אלפא־ביתא ובראשי תבות שמו, שם אביו ושם עירו. ולהתגבר על כל המכשולים האלה לא מצא עצה אחרת, כי אם להתיר את הרצועה, להיות יוצר יצירות חדשות ומְשֻׁנות בהלשון העברית, לפרוץ כל גדרי תורת השפה ודרכי הדבור, לכבשה ולענותה תחת יד חפצו. ובכן הלשון, אשר תעודתה היא להיות שליח הלב וכלי חפץ בידי המשורר, איש הרוח וצַיָּר־פלא לתאר בחרט אמת, ציור נחמד בשלל צבעיו, השפה הברורה הזאת נהפכה לחידה, אשר לפתרה דרוש להיות בקי בכל המדרשים. ובכל אלה נתקבלו פיוטיו בבתי התפלה אשר בקהלות ישראל שבבבל, איטליה, אשכנז וצרפת; אך יהודי ספרד—

---

1) עיין דברי רגמ"ה (בשבולי הלקט סי' י"א) וז"ל: וגם יש לנו ללמוד מן הפיטנים שהיו חכמים גדולים, הרי רבי ינאי שהיה מן החכמים הראשונים ופייט קרובות לכל סדר השנה וגם רבי אלעזר בן קליר מן החכמים הראשונים ופייט קרובות לכל הרגלים והזכיר באבות דברי אגדה ועניגים רבים. שפ"ר.

2) עיין חלק שני בציונים ציון ל"ו עמוד 492—493 ובספר דדו"ד להחכם וויס ח"ג מעמוד 141 ואילך ובהקדמת החכם בובער לספר התנחומא והפסיקתא. שפ"ר.

3) עיין מאנאטסשריפט לפרנקל שנת 1859 מעמוד 337 ואילך.

טובי הטעם ויודעי תורת החן והנעימות בהדבור המליצי, לא קבלו את פיוטיו, הקלירי היה לאבי הפיטנים וההגדה שתה לראשו עטרת איש הפלאות. אמר יאמרו, כי רוח ה„פייטנות" נחה עליו בכח נסתר ונעלם, כי בהיותו נער אכל עגה שמזמורי תהלים כתובים עליה ובאכלו ותבא בו רוח השירה ואותו אֻוְתָה למושב לה עד יום מותו, כי ינאי רבו התקנא בו והטיל לו עקרב במנעלו" וכהנה רבות. אחד מפיוטיו שלא הספיק להשלים השלימו אחיו יהודה הקלירי. מלבד ינאי והקלירי נשמעו לנו מהדורות הקדומים האלה מימי טל ילדותה של השפה העבריה בתמונתה החדשה—הפיטנות, עוד שני שמות של פיטנים: ר' משה הכהן, כנראה בן ארץ ישראל, ור' דוד בן חינא כח], בלי ספק איש בבל ומשניהם נשארו לנו איזה פיוטים מקוטעים 1). — כשנתקבלו הפיוטים לחלק מחלקי העבודה בבית־הכנסת קבלה עבודת אלהים תמונה אחרת ופניה מכבר בימי התלמוד לא היו לה עוד. תרגום הפרשיות שבתורה בימי השבת והמועד והדרשות מעניגא דיומא חדלו מעט מעט עד שנפסקו לגמרי, כי לא היה עוד מקום להתרגום הארמי, מפני שהלשון הארמית היתה כבר מוזרה לכל בני העם אשר דברו אז ערבית, ומקומם לקחו הפיוטים, שמלאו מקומם ותעודתם ויהיו מרוצים לעם מפני החרוזים הנהוגים בימים ההם, העבודה וזמן התפלה בבית הכנסת נתגדלו ונתרבו והחזנות הדיחה משאתה את הדרשנות. כי בימים ההם הנהיגו לראשונה את הזמר בבית־הכנסת ואת הפיוטים זמרו בנגון ומקהלה ותקם ותהי החזנות בבתי התפלה בישראל ואז נולדו גם הנגונים לכל פיוט ולכל תפלה הנהוגים בעם והידועים בכל תפוצות ישראל. בכל אלה לא נתקבלו הפיוטים, לאמרם בתוך התפלה, בכל קהלות ישראל. אבות התלמוד וההוראה היו ממאנים בהימים הראשונים לשַׁלֵּב את הפיוטים בתוך התפלות הקבועות, כי חשבו זאת להפסק ולערבוב סדר התפלה הנהוג ועומד מדורות קדמונים.

המאור שבתורה — כתבי הקדש והשירה העברית —, היה לנר־אלהים לאנשי הרוח, אשר רגש ההזון והמליצה ממלא את לבם, ומקור־התורה היה להם למקור חיי עולם, אך עם זה, הֶאֱחִיז גם את האור בארבע פנות היהדות ואש זרה נשקה בבית ישראל ותאכל קצותיו, קרע את העם לקרעים, בלבל המחשבות והדעות, פרץ פרץ רחב בחומת האומה והאמונה ושנים רבות היתה קללת ריב ומשטמת אחים רובצת במחנה ישראל, אך באחריתה נהפכה גם הקללה הזאת לברכה ותועיל התנועה הזאת לטהר את היהדות ולצרפה, ותצא שלמה מכור הבחינה והבקרת ותוסף עז ועצמה. ראשית התנועה, אשר הרעישה את עולם היהדות במזרח ומערב ותחלק לשתי מחנות, מוצאה מימי מאת השנים הראשונות להגאונות. חקר תולדות ישראל לא ידע דרך הרוח הזה, מאין בא ומקום מוצאותיו מקדם נעלם מאתנו, ביד היודע בינה לעתים רק להפיץ אור על מעמד תורת היהדות

כח] יש להוסיף עוד שני פיטנים והם רבי פנחס ורבי יהושע הנזכרים בההקדמה לספר האגרון של רב סעדיה גאון שנתחבר בשנת ד. תרע"ג = 912 עיין בהמגלה שנשארה מהספר הזה והוצאתיו לאורה בספר העתי: „צייטשריפט פיר דיע וויסענשאפט דעס אלטען טעסטאמענט. II 83—84. ובחוברת מיוחדת עמוד 11—12 והמקורים שהבאתי שם בהערה. הרכבי.

1) עיין במאמרו של הרב המחבר הנ"ל. שפ"ר.

פנימה בדורות ההם, לתת משקל להרוחות שהיו שולטות במחנה ישראל, בשעה שהיצירה החדשה בתולדות האימה כבר התרוצצה בקרבה ותהי נכונה לצאת לאור עולם. בימים ההם היה התלמוד הבבלי לבדו השליט בעולמו של ישראל וממלא את כל חללו, — הוא התלמוד — היה לא לבד לספר החקים, כי אם גם יסוד התורה המדינית והנהגת החברה הלאמית, אשר ראשיה נושאי דגלה היו ראש הגולה ושני ראשי ישיבות של מעלה. בהתפשטות מלכות האישלם מהודו עד ספרד עד מדבריות שבאפריקה, התפשט גם התלמוד בכל תפוצות ישראל ושלטונו ברוח העם גבר גם מעל לארץ מולדתו ומקום מוצאו. כאמור למעלה, היו הקהלות הרחוקות באות בכתובים עם הגאונים לשאול מהם כל דבר הקשה בעניני האמונה, במצות המעשיות במדות ומוסר וגם בדברים שבין איש לרעהו ותשובות הגאונים ופסקיהם קבלו הקהלות לחק ולא יעבור עליהם ועל זרעם. — יהודי בבל לא הרגישו את הגדרים והסייגים אשר שם עליהם התלמוד, בהיותו חביב עליהם ביתר שאת מאשר לכל היהודים בארצות תפוצותיהם, כי היה התלמוד עצם מעצמם ובשר מבשרם, מקרבם יצא ובכל עניניו ודרכיו היה מתאים לדרכי חייהם והלך־רוחם ומחשבותיהם. יהודי אירופה ואפריקה היו אז עוד נבערים מדעת את היהדות ידיעה נכונה ושלמה, ידעו בנפשם, כי המה אינם מכשרים לחתוך את הדין בכל שאלות האמונה והדת המעשית, על כן קבלו פסקי הגאונים ודבריהם היו להם לקו ומשקלת בכל ארחות חייהם, ולא עלה על לבם להרהר אחרי רבותיהם ולשאול אם הפסקים האלה מתאימים לדברי התורה שבכתב וכדומה; לא כן היה מעמד יהודי ע ר ב, שנעקרו ממקומם ונתישבו בארץ ישראל, סוריא ובבל והמה בני ק י נ ו ק ה, בני נ ד ז ש י ר ו ח ב ו ר. הם היו בני חורין מעודם, לא נסו להביא נפשם בעל זרים, כבני ע ר ב נשענו במשך כמה דורות על חרב גאותם, וכאבירים בעלי מלחמה היו למודים לחיות חיי חפש ויהיו מעורבים בדעת עם מיודעיהם מלפנים, עם בני ע ר ב, וכאשר באו אלה האחרונים אל מקומות שבתם ויכבשו את פרס וסוריא וישבו גם שם יחד, היהודים האלה הקדישו את היהדות ויעריצוה, כי על קדושת שמה הקריבו את חלבם ודמם, — החירות היקרה להם מחייהם — וכל הונם וחילם ובעדה יצאו בגולה מן הארץ אשר היתה להם ארץ מולדת בימי שנות מאות רבות, היהודים האלה עמדו בנסיון ולא נפתו לחלקת לשון מ ח מ ד, אשר התאמץ להכניסם בברית דתו. אך על פי דרכי חייהם והלך־רוחם, בין בני ע ר ב, קבלה יהדותם באופן קיום המצות המעשיות תמונה אחרת, מופלאה ומופלגת מ ה י ה ד ו ת ה ב ב ל י ת, היהדות התלמודית שנתקבלה בבית־דין הגדול של שתי הישיבות של מעלה, ותהום עמוק מאד היה מבדיל וחוצץ בין שני מיני היהדות אלה. התורה התלמודית הטילה חובה על יהודי ערב, לחדול מהתרועע עם רעיהם שכרתו עמהם ברית עלי־חרב, להנזר ממאכלם ומשתה יינם, המשקה שבני ישראל ובני ישמעאל היו זונים אחריו, ואלה האחרונים גם למרות אזהרת המחוקק. סוף דבר היהודים בני החורין הרגישו מועקה במתניהם ובלא חמדה קבלו עליהם על התורה התלמודית כט].

כט] השערת המחבר, כי מוצא ההתנגדות אל התלמוד הוא ממערב (מארץ ערב), היא

ויותר מכל אחיהם בארצות הקדם היו יהודי ערב באים בדברים עם המושלמים ומתוַכחים עמהם, אם תורת ישראל נצחית היא ולא תשתנה ותתחלף בחליפות העתים, או כי, כאשר יאמרו הנוצרים והמושלמים, קמו אחרי ההופעה האלהית בהר סיני נביאים אחרים, ויבטלו את תורת משה, ולמען דעת מה להשיב להטוענים כנגדם שמו היהודים האלה מעינם במקרא, ואולי נצנצו אז בלבם מחשבות והרהורים זרים, כי כמה וכמה מצות ואזהרות שבתלמוד אין להם מקור במקרא. הדעה המקוימת והמאשרת עתה, כי בלי התורה המסורה אין קיום ובסים להתורה הכתובה, הדעה הזאת סֻגלו להם דורשי התורה על ידי עסק נמרץ בשקידה רבה, והיא תולדת חקירה ודרישה וידיעה ובקיאות רבה ועצומה בשתי התורות ולמדרגה כזו עוד לא הגיעו יהודי ערב. תהיה הסבה הראשונה להתעוררות התנגדות אל התלמוד מה שהיתה, אמנם זאת נוכל להחליט בברור, כי השרש פרֹה שֻׁפָּק וגם התנגדות להתורה המסורה צמח לראשונה במושבות היהודים יוצאי ערב בארצות סוריא, יהודה ובבל. עדות נאמנה — המה כתבי שאלות ותשובות הגאונים מסוף ימי המאה החמישית המספרים כי נמצאו יהודים רבים בסוריא, אשר שמעו לקול מוריהם, אשר הסיתום לעזוב את היהדות התלמודית ולשמור רק את המצות המפורשות בהתורה שבכתב.

שם האיש הראשון אשר נדעהו, כי הסית את בני ישראל לזנוח את התורה המסורה הוא שריני 1) אשר נתן את עצמו למשיח (סביב לשנת ד"א ת"פ = 720) ורבים נמשכו אחריו. הוא הבטיח להשיב את הארץ הקדושה אל היהודים אחרי אשר יגרש ממנה את כל המחמדיים, ומשיח השקר הזה מצא לו שומעים בין אחיו בני עמו, כי היתה השעה הזאת שעת צרה ליהודי ארצות הקדם והמצוקות דכאו רוחם ויהיו צמאי ישועה ותאבי גאולה. בימים ההם ישב לכסא הכליפות איש קנא ונוקם עמר השני (717—720 = תע"ז–ת"פ) איש משפל עם, אשר מקראי (קורא בצבור את האלקוראן) התנשא ויגיע למלכות ויהי למושל המאמינים. בקנאתו הגדולה לאמונת האישלם, בטל את כל חקי הסבלנות, הצדק והמישרים, אשר חקקו הכליפים הנאורים לבית אומיה ישרי הלב וחכמי מדינה, ויקם שנית את חקי עמר הראשון, אשר כמוהו היה רודף באף וחמת נקם כל בני אמונות אחרות. אחרי שבת הכליף הקנאי הזה על כסא מלכותו הריץ

השערה תלויה על בלימה ותולדת הלך רוחו לבדו, ואינה מתאמתת באיזה מופת וראיה מוכחת מהתולדה. יותר מזה יש ידים להשערה, כי ההתנגדות הזאת נולדה במזרח צפון בפרס, כי מארץ הזאת יצאו הראשונים למתנגדי התלמוד ומיסדי הכתות בישראל והידיעות שהגיעו לנו עליהם אומרות, כי היו ילידי ארצות פרס ואסיה התיכונה: בלכי, המדאן (שושן), זפרגי, האיספאהאני, נאהוונדי ותפליס. הרכבי.

בסיוע לדברי הרב המעיר הנני רואה את דברי הרב המחבר בעצמו להלן בריש פרק שביעי (יעוי"ש בההערה), כי מביא שם דברי מקור אחד (אף שאינו ערב על אמתתו) מאת מקריזי האומר, כי גם ענן בא מארץ המזרח לבבל (וארץ המזרח פה הכונה לבטח על כורסאן ופרס וכו) לארץ ממשלת הכליפות בימי אבוג'עפר אלמנזור בשנת קל"ו להיידזשירה לבגדד ויסד את הדת הקראית, ומלבד זה ההשקפה, כי התנועה הקראית נולדה לרגלי החפץ להקל על החומרות סותרת את האמת ההיסתורית, כמו שהולך ומבאר המחבר בעצמו אשר הקראים הגדילו והוסיפו תלי תלים של חומרות יותר מהתורה התלמודית כמו שיבואר להלן. שפ"ר.

1) בתשובת הגאונים בשערי צדק -- שריע ובכתוב עמים בלשון רומית Serenum ובפי בעלי אסופות שריני:

מכתבים אל שרי המדינות לאמר: „אל תהרסו את בתי תפלה אשר להנוצרים ובתי כנסת לבני ישראל, אך השמרו לכם לבלי תת רשות לבנות חדשים בכל ארצות ממשלתי“ 1). והכליף עמר היה מן הקנאים המתאמצים לברוא נפשות רבות לאמונתם, וכל היום חשב מחשבות להרבות גרים לדת מחמד. את כל הנוצרים ויהודים הנלוים אל אמונת האישלם זִכָּה בזכותי מדינה גדולות ונכבדות ויותירם לטובה בכל הליכות החברה 2). לעתות בצרה נמצאו רבים מהיהודים, אשר נפתו לדברי האיש המשיא אותם בתקוה טובה, לחלצם מעקת־אויב ולהשיבם לארץ אבותיהם להיות בני־חורין כאשר בתחלה, ומלבד פריקת על מלכות הכליפים כתב שריני על דגלו גם פריקת עֹל התורה התלמודית: בַּטֵּל התפלות הנהוגות בכל תפוצות ישראל, את יום טוב השני של גָלויות, כתובת האשה כתיקון חכמי התלמוד, דיני הטרפות, יין נסך ועוד איסורים רבים. ויש לשער, כי התנגדותו אל התלמוד עשתה לו נפשות רבות וירבו הנוטים אחריו.

ושם שריני, גואל ישראל מכל מושלי מחמד ופורק ממנו גם עֹל התורה התלמודית, נשמע עד לאפסי ארץ בקצות המערב, ליהודי ספרד. שם נמצאו יהודים רבים, אשר אמרו להשליך הונם וקנינם ללכת אחרי המשיח המדומה. כמעט שעברו עשר שנים למיום שהיתה הרְוָחָה ליהודי ספרד, בפרוש הערביים את מצודת ממשלתם על ארץ חמדה זאת ויעבירו ממנה מלכות זדון — מלכות הקתולים הוויסטגתים, ועינינו הרואות אותם, כי כמעט ששבו לחיות בארץ חיים טובים ומתוקנים והנה נמצאו רבים אשר אמרו לנער אבק ספרד מעל רגליהם ולצאת מן הארץ 3). נראים הדברים. כי לא היתה דעתם נוחה מנציבי ערב המושלים בספרד בשם הכליף. היהודים היו זרוע להערביים בכבוש ארץ חמדה זאת, ויקוו כי יזכרו זאת מושלי ערב ויותירו אותם לטובה בכל חקי אזרח על הנוצרים יושבי הארץ מעולם, אך תקותם נוחלה, כי משפט אחד היה להם ולהנוצרים ושניהם שלמו מס גלגלת כסף כפורים בגלל היותם בני אמונה אחרת מלבד אמונת מחמד, וגם שרי המדינות השואפים לבצע מעשקות גבו מהם המס הזה בפרך וכהנוצרים הציגו אותם ריקם על גחליהם, כי היה עליהם להשביע רצון אנשי חמסים מבעלי הפקדות בני ארבעה ראשים: המוכס הראשי, חוכר המסים, שהיו רועץ ורוצץ את העם באין חמלה, הנציב המושל באספמיה בשם הכליף (עבד־אול־עזיז, בן מוסה בנו של כובש ארץ אספמיה ואחריו קרובו איוב), את הנציב המושל במקום הכליף באפריקה, אשר גם ספרד נחשבה לארץ ממשלתו, והרביעי הוא הכליף בכבודו ועצמו, אשר הרחיב נפשו לבלע חיל הארץ, ביותר בהזמן הראשון, אשר חשבו את ספרד לא לממלכה גדולה בפני עצמה, כי אם מדינה אשר עפרות זהב לה למלא מטובה וחילה את אוצרותיהם. ובגלל הדבר הזה, כאשר נמצא אז אחד מראשי גדודי הברברים והוא מזרע היהודים אשר הרים דגל המרד נגד נציב הכליף

1) וויל בספרו תולדות הכליפים I. 583.

2) Theophanes Chronographia I, 614.

3) עיין ציון י"ד בסוף הספר.

בארץ ספרד אלהור (Alhorr) (בשנת ד"א תע"ח = 718), התחברו אליו, כנראה, גם יהודים רבים. שם ראש הגדוד וראש הקושרים היה קוילן היהודי (Kaulon-al-Jahudi). והוא ידע להחזיק מעמד בהנפות ארגוניה וקטלוניה במשך איזה זמן נגד צבאות המחמדיים, עד כי לאחרונה גברו עליו ויתפש ויומת בחרב המשפט והקושרים אשר הלכו אחריו נפוצו לכל רוח 1). יש לשער, כי היהודים, אשר מבלתי יכלת לנשוא על הנציבים נתנו יד להמורד קוילן נענשו בחמת נקם, ואולי בגלל הדבר הזה החליטו רבים מהם לצאת מן הארץ והנציב אמביזה לקח את כל נכסי היוצאים ויחרימם לגנזי המלכות (בשנת ד"א תפ"א = 721) 2).

ואחרית שריני היתה רעה כרשעתו, כי נשבה ויובא לפני הכליף יְזיד אשר מלך במקום עמר השני והמשיח השקר הזה לא מצא ידיו ורגליו בעמדו לפני המלך ויצטדק ויאמר לדברי אחד המקורים, כי מְשַׂטֶּה הוא בהיהודים ויהתל בם להוליכם שולל והכליף מסר אותו בידי היהודים ליסרהו כרשעתו, וכה הֻתַּמָּה התנועה הזרה הזאת. רבים מהנוטים אחריו הכירו תעותם וישובו אל עמם ויבקשו להתקבל שנית בקהלות ישראל, אחרי הִבָּדלם מעל עמים ויפרו חקי התלמוד בפרהסיא. אך לב ראשי קהלות ישראל בסוריא היה נוקפם ולא ידעו אם נכון להם לקבל את החוזרים בתשובה אם לא, ואם יקבלום, האם דינם כדין נכרים הבאים להתגייר וצריכים טבילה אם לא? ויפנו בשאלתם זאת אל מר רב נטרונאי גאון ריש מתיבתא דפומבדיתא. הגאון הזה היה נקרא גם מר ינקא והוא מלך בפומבדיתא אחרי מר רביא (בשנת ד"א תע"ט = 719) והתחתן עם בית נשיא הגולה חסדאי, ואף הוא — הגאון הזה — נהג נשיאותו ברמה ויטל מרה בתלמידיו, עד כי רבים עזבו ישיבתו וילכו להם אל רב יעקב מנהר פקוד גאון סורא בימים ההם 4). והנה בעל המקור לא יבאר לנו במה הטיל רב נטרונאי אימה יתרה על תלמידיו ומדת דינו הקשה מה טיבה, עד כי לא יכלו תלמידיו נשוא עֻלו הקשה ויברחו ממנו, אבל ממה שנדע אנחנו הננו רואים בו סבלנות ואריכות אפים, כי על שאלות הקהלות בארץ סוריא אם לקבל את החוזרים בתשובה ואיך להתנהג עמהם, היתה תשובתו אליהם לאמר: „אנשים כאלה טוב לקרבן מלדחותן וקבלו אותם ואל תדחו אותם. — ואחרי שילקו אותם מכות מרדות לכפרת עון ויחזרו בתשובה בוידוי ועזיבת החטא הם כישראלים גמורים" 5). ובעת ההיא נמצא עוד חבר אנשים אשר פקרו עוד יותר מתלמידי שריני ויבטלו גם את המצות המפורשות בהתורה שבכתב, „כי לא היו

1) Don Faustino Bourbon: Cartas para illustrar la historia de Espana arabe, bei Gayangos, history of the mahometan empire in Spain. T. II. p. 410 Nota I.

2) עיין ציון י"ד בסוף הספר.

3) דברי הספר הסורי בר-עברי: ובההוא זמנא איש סורייא אמר על נפשיה דהוי משיח וכד אתתחד (נתפש) מן שליטא אמר דביודיא אצטדית. עיין ציון 14.

4) לשון רש"ג באגרתו: . . . ובתריה מר רב נטרונאי בר נחמיה ומלך בשנת (ר"ל לשטרות שהוא ד"א תמ"ט ליצירה) וידוע דמר רב ינקא מחתן בדבי נשיאה „תקיף מחת על רבנן וערקו למתיבתא דרב יעקב וכו".

5) שו"ת שערי צדק דף כ"ב סימן ז'.

משמרין את השבת והשחיטה, אכלו חלב ודם וכל שמונה עשרה טרפות ויהיו פרוצים בעריות, לא כתבו גטין וקדושין, ולא היו לא חולצין ולא מיבמין" אך לא נודע לנו באיזה מקום נמצאו הפוקדים האלה, אשר זנחו תורת ישראל מבלי לקבל את התורה הנוצרית או האישלמית. ונראה, כי שנים רבות עמדו במרדם והפקרותם, כי נשאו נשים והולידו בנים ויעמידו דורות נולדים בממזרות, ושאלת הקהלות היתה, האם יש לקבל בתשובה גם את הפוקרים האלה אם לא. וגם עליהם היה דבר רב נטרונאי גאון לאמר: „לקרבם ולהכניסם תחת כנפי השכינה עדיף טפי מלדחותם", אך אלה שנולדו מנשואי־עריות יפרסמום בממזרים ולא יבאו בקהל ישראל להתחתן בם 1).

1) שם כ"ד סימן י', והנה תיוהא קא חזינא בדברי הרב המחבר, הוא מחליט כי רב נטרונאי גאון השוה מדותיו לשני מיני הפוקרים והורה לקבל שניהם והמעיין בהשו"ת יראה, כי לא כן הדבר. ומוצא אני לנכון להביא בזה ראשי פרקים משתי התשובות. בדף כ"ד סימן י' איתא*, „וששאלתם בשביל מטעה אחד שעמד בגלותנו ושריע (שריני) שמו והיה אומר „משיח אני" וטעו אחריו בני אדם, ויצאו למינות, אינם מתפללין תפלה (ר"ל הקבועה אצלנו) אינם רואים את הטרפה, אינם משמרים יין נסך, עושין מלאכה ביו"ט שני של גליות ואין כותבין כתובה כתיקון חז"ל, כגון אלו שיש בידם מינות הרבה כשחוזרין צריכים טבילה או לא"? — מזה נראה כי בכל עברינותם לא נגעו לחיי המשפחה ובכל הפקרותם לא העמידו דור ממזרים בישראל — על השאלה הזאת באה התשובה בדברים מעטים לאמר. — „הפושעים האלה, אע"פ שיצאו לתרבות רעה וכו טוב לקבלם מלדחותם.. „קבלו אותם ואל תדחו אותם, וכשחוזרין בתשובה הם ישראלים גמורים לכל דבר".

ופנים אחרות לגמרי להתשובה בדף כ"ד סימן ז' ששם נאמר: „וששאלתם: יש בינינו „מקום של מינים, שפרשו מדרכי ישראל ואין משמרין לא מצות? ולא שבת ואין שחיטתם כשחיטתנו, ואוכלים חלב ודם ושמונה עשר טרפות ופרוצים בעריות, אין כותבין גיטין וכתובות לא חולצין ולא מיבמין „ויש ביניהם שמבקשים לחזור לישראלית אם יש תקוה לחזרתן וכשהן חוזרין צריכין טבילה אם לא"?

תשובה: „כך ראינו שאותן מינין משונים הם מכל מינים שבעולם, שכלן פוקרין „בדברי חכמים כגון טרפות ויו"ט שני וכו' אבל בדברי תורה ומקרא הם מחזיקן בעיקר ישראל, „והללו „פקרו בעיקר התורה ונשאו נשים והולידו ממזרים וכו" ואילו לא היה עיקרן מישראל „היינו חושבין אותם לגוים שבאים להתגייר ומלים וטובלים ונעשים כישראל כמו שנאמר: כאזרח „מכם יהיה לכם הגר הגר אתכם, אבל הם עיקרם מישראל ושם ישראל חל עליהם ומצות נוהגות „בהם, וכיון שהם פרוצים בעריות בניהם ממזרים ואי אפשר לנו לקבלן „ולהכניסן בקהל, שמא יתערבו בישראל, ישאו נשים וישיאו בנותיהן וכו' „על כן אי אפשר לקבלן כל עיקר" ובסוף דברי התשובה חוזר הגאון ואומר: „הוו יודעים שלפני השאלות האלה, שאלו ממני על בני אדם שיצאו לתרבות רעה ולמינות (השרינים), פקרו בדברי חכמים וכו' ועכשיו יש מהן שמבקשין לחזור בהן ושאלו אותנו איך לנהוג בהם, וכתבנו לקרבן ולהכניסן תחת כנפי השכינה טפי עדיף מלדחותן וכו'.

והנה כל הקורא הדברים האלה יודה, כי לא השוה הגאון מדותיו בקבלת שני מיני המינים האלה, על השרינים הטה כלפי חסד, מפני היותם בועטים רק בקבלת החכמים ולא בתורה הכתובה, והנכבד ביותר, כי לא פרצו גדר בעריות ולא הקימו דור ממזרים, ומקבלתם לא תצא כל תקלה, לא כן האחרונים, שפקרו גם בתורה שבכתב והמה פרוצים בעריות והולידו ממזרים, אותם לא חנן הגאון וימד להם במדת דין קשה שאי אפשר לקבלן כל עיקר. ודין כזה דין אמת, כי לקבל גרים כאלה ועם זה להבדיל את בניהם לרעה שלא יבאו

* הדפים בשערי צדק על פי דפוס קושטנדינה ה"א שי"א.

בימים ההם נרדפו בחמה שפוכה יהודי ביצנץ ודורות רבים אחרי כן לא יכלו להרפא מהמכות אשר הוכו אז על ידי הקיסר, אשר ממנו לא פִלֵל כל איש, כי הוא יהיה לצורר היהודים ומבקש רעתם ליאו האיזוירי (Leo d. Jzaurier), בן אכר ורועה צאן עלה לשבת על כסא המלוכה ויחל להרעיש ולהכחיד את התמונות מבתי התפלה להנוצרים, באמרו, כי מן העברים והערבים למד להשוב עבודת התמונות לדבר שיש בו אבק עבודת אלילים. בגלל הדבר הזה נאצו שמו הכהנים וכל בני המון העם ויחרפוהו בשם יהודי, ולהרחיק ממנו לזות שפתים כזאת, אמר לרדוף באף וחמה שפוכה את כל היהודים וכל הנוטים מדרך האמונה הקתולית־היונית, להוכיח בזה צדקתו כנוצרי תמים לדתו, ויוציא דבר מלכות בכל מדינות ממשלתו לאמר: כל היהודים היושבים במדינות מלכות ביצנץ וכל בני שארית המונטניסטים 1) באסיה הקטנה יכנסו לברית הדת הקתולית לפי מנהג בני יון (בשנת ד"א תפ"ג = 723). יהודים רבים לא עמדו בנסיון ויקבלו למראה עין את התורה הקתולית היונית 2), ובזה הראו לדעת כי תורת היהדות רופפת בידם והמונטניסטים היו אדירי אמונה יותר מהם, כי אלה האחרונים התאספו אל בית תפלתם וישרפו הבית עליהם וימותו על קדושת האמונה אשר בלבם. היהודים אשר התנצרו למראה עין דָמוּ, כי לא יארכו הימים והסערה תקום לדממה ועוד מעט ויתנו להם לשוב אל עַמם ותורתם ויהיו נוצרים רק לפנים ובסתר אהלם שמרו את כל חקי תורת ישראל. אך הדבר הזה היה להם לפוקה ומכשול עון ויתגברו הרדיפות עליהם, וידכאום וירוצצום באין חמלה, כה נמעטו וישחו היהודים במלכות ביצנץ (רומא המזרחית) מעצר רעה ותלאות ורדיפות, עדי נעלמו מעין התולדה הישראלית ובמשך דורות רבים לא נמצא זכר להם בספר דברי ימי ישראל.

בקהל, הנה תצא מזה קלקלה גדולה מההרחקה שנרחיק אותם לגמרי, ועל כן לא פסק רב נטרונאי גאון לקבל אותם, ורק להבדיל את בניהם לבל יבאו בקהל, כאשר יאמר הרב המחבר בשמו ללא צדק —. שפ"ר.

1) ליאו האיזוירי או השלישי הוא אבי משפחת מושלים (דינסתיה) בביצנץ בשנת 717 ישב לכסא הקיסרים בקונסטנטינופול והוא בן בזוי משפחות, ורועה בהמות מנעוריו ומאחרי עדריו היה למלך אדיר וכביר, הוא נלחם ברוב גבורה גם נגד הערביים, אשר מפניהם חתו כל ארצות המערב ויגרשם מגבולות ממלכתו וימלך הוא ובנו ובן בנו בביצנץ. בימי שבתו בארצות הקדם ראה את סדר עבודת אלהים בין העברים והערביים בלי כל פסל ותמונת כל, ותמצא העבודה הזאת חן בעיניו, ובשבתו על כסא מלכותו, הודיע, כי מקיים הוא כל יסודות הדת הנוצרית על פי התורה הקתולית-היונית, אך בלי עבודה והשתחויה לצלמי אדם ויצו להרוס את התמונות בבתי התפלה וזה שמו אשר יקרא לו בספר התולדה „ליאו מרעיש הפסילים" — על המעשה חזה חרה אף הכהנים הגדולים וימררו את רוחו ויריבו אתו בחזקה, אך ידו הקשה נחה עליהם ורק ימים רבים אחרי כן על ידי הקיסרית איריני שבה עבודת התמונות לקדמתה והדברים נאמרים בהרחבה בפרשה מיוחדת בספר תולדות קיסרי ביצנץ „מרעישי הפסילים", ואני הבאתי רק הדברים הדרושים להבנת הענין בפנים. שפ"ר.

2) Mantanisten, שם מפלגת אמונה עוד ממחצית המאה השניה למספרם, בני המפלגה הזאת החזיקו בדעות ומנהגים הנוצרים — בני יהודה הראשונים, לפני התפרדם מכנסת ישראל, ומקום שבתם היה בפהיריגיה אשר באסיה הקטנה. שפ"ר.

3) Theophan's Chronographia I. p. 617. Cersenus historiarum Compendium I. 793.

אך יהודים רבים בממלכת ביצנץ נמלטו מגזרת השמד ולמשפחות רבות הצליח לצאת מן הארץ, אשר ישבו בה אבות אבותיהם מאות שנים לפני צמיחת קרן הכנסיה הרודפת אותם באפה ובחמתה, יהודי אסיה הקטנה שמו פניהם אל לשון־ארץ טבריה (Taurus) היא קרים. בארץ ההיא ישבו אז שבטים שונים מבני פראי העמים הסקיתים, הפינים והסלבים עובדי אלילים, וגם אַלַנים, בולגרים, כוזרים ויתר הפלטה משבטי הגותים, אבל השבטים האלה בכל בערותם לא ידעו את קנאת הדת ולא את שנאת הלאם ולא שתו לבם אם על ידם ישבו עמים אחרים, אשר להם תורה ודת משונה מדתם; על כן, מלבד קהלות ישראל בקרים מימים מקדם, קמו אז קהלות חדשות לחוף הים השחור מצר הים על יד העיר הנקראת היום קֶרְטְשׁ, וכן נוסדו ישובי ישראל בכפא (והיום פֶעאָדאָסיאַ Theodosia) ובפנים חצי בסולכאת (Kareonpolis) והיום יקראו לה עסקי־קרים ובשפולי הררי אגרימיש העיר מטרכא היא Fanegoria (והיום יקראו לה בכתוב עמים (Taman) וברוסית Тамань) והעיר היושבת נִכְחָהּ הנקראת אז ספרד (בוספור) והיום יקראו לה קרטש. מחצי האי קרים נפוצו בני ישראל יוצאי ארץ יון קדמה וצפונה לארצות קוקאז ולמדינות הכוזרים מכניסי האורחים האלה ומקבליהם בסבר פנים יפות בארץ מושבותיהם. מעבר לים הכספי מערבה על יד הנהר הגדול הוא אִתֶל ועתה יקראו לו וָלְגָה (Volga) במקום השתפך הנהר הגדול הזה אל הים הכספי. עוד נוסדו ישובי ישראל בהמקומות בֶּרְדָה (Berdaa) והיום יקראו לו דירבנט (Derbent) אשר בקוקאז וסֵימֵינְדְרָיָה היא טאקי (שניהם על יד הכספי ובהעיר בְּלַאנְגַ׳אר (קרי: בלאנדזשיאר Balangiar) שהיתה עיר הראשה בארץ הכוזרים. והנה בהיות היהודים חרוצים במעשיהם חכמים שוקדים על עבודתם, חשו העמים הפראים אשר בקרבם ישבו את מעלות רוחם וכה היו לבני ישראל תעצומות פְּעֻלָּה עליהם, ויכינו את לבם למעשה כביר שזכה לשם גדול בספר תולדות ישראל ל].

ל] כל האמור במקום הזה על דבר יסוד ישובי ישראל על חוף הים הכספי והים השחור בסוף המאה החמישית לאלף החמישי נשען, כפי הנראה, מציון כ״ג בסוף הספר על הכתובות בשולי גליונות כתבי הקדש אשר באספת פירקוביץ (בהביבליותיקה של הקיסר יר״ה בפטרסבורג); אך זיופן של אספת הכתובות האלה כבר הוכחתי בהוכחות ברורות ומכריחות להודות לדברי, אף אלה שהיו חפצים להתנגד להם, כאשר כתבתי ברשימת הכתובות האלה ובספרי Altjübische Denkmäler aus der Krim I. Theil Epigraphie. אך באמת מישובי היהודים על יד הפונטוס (ים השחור) נשארו לנו כתובות יותר עתיקות יומין והמה מראשית מנין הנוצרים (סמוך לחרבן הבית). הכתובות האלה אספתי בחוברת מיוחדה שיצאה לאור בשפות רוססית ועברית (היהודים ושפת הסלאווים הוספה I; ווילנא 1867 ע׳ 77—97), כמו שהערותי למעלה מודה גם המחבר בעצמו בזיופי אספות פירקוביץ. עוד נמצאו דברים שאינם מדויקים בדברי המחבר בפנים: ההחלטה שהעיר סולכת (עסקי-קרים) היא Kareonpalis ביונית, היתה מכבר השערת החוקר טונמאן (בספרו של בישינג „ערדבעשרייבונג״ I. 1224) ועתה נודע כי לא כן הדבר (עיין בספרו של קעפען: קרימסקי סבאָרניק זייטע 339); גם הדבר כי העיר קרטש היתה נקראת ספרד, הוא שקר שבדה פירקוביץ מלבו (עיין אלטיודישע דענקמאָללער פער. 37—39) העיר בערדא אינה דערבענט, והעיר בשמה העתיק נמצא גם היום בערדע בקאוקאז, תחת שם העיר „טאקי״ שאינה במציאות בלל, יש לכתוב העיר „טארכי״, וכן הוא בספרי פרס וערב. הרכבי.

ויש להוסיף על דברי החכם המעיר, שגם הר״ש פינסקער אומר על הרשימה שהובא

די״י 11 15 ח״ג

לא עברו שלשים שנה ממות משיח השקר שריני ותנועת ההתנגדות אל התלמוד והקבלה מצאה לה מסלה חדשה במדינה אחרת. גם נושא דגל התנועה הזאת נתן לבו כלב משיח גואל ישראל. אבי התנועה הזאת היה לא לבד איש הרוח כי אם גם איש מלחמה ושמו: (עובד-אלה) אבו-עיסי אסחאק בן יעקב אלאספהאני, לאמר בן העיר איספהאן אשר בפרס 1). הוא לא היה נבער מדעת, כי הבין במקרא וידע גם את התלמוד והמשנה ויבן גם להביע דעותיו בלשון הסופרים בימים ההם 2) הנס שקרה לו, כי עלה על משתו מצורע והשכים בבקר בריא ונרפא מצרעתו היה לו לאות, כי קֻרָא מאת ה׳ להיות לנביא עמו, אך לא אמר, כי הוא המשיח בן דוד הגואל המקֻוֶּה, כי אם ציר מבשר בֹּא יום הגאולה הקרובה והאיש הנועד מאת ההשגחה לפַנות דרך למלך המשיח. דברו היה: חמשה משיחים בתור מבשרי הגאולה יעמדו לישראל, וכל המאוחר בזמן גדול במעלה, והוא — אבו-עיסי — האחרון במבשרים והגדול במעלה מארבעת הצירים שקדמוהו, ובכן שוה הוא במעלתו למעלת המלך המשיח, וזה האיש אבו-עיסי או יצחק בן יעקב האספהאני לא היה איש תוך ומרמה, כי אם נתעה בשוא ויאמין באמונה שלמה בתעודתו הרמה, כי היתה עליו יד ה׳ לתת אותו לגואל ישראל והוא יפדה אותו מכל צרותיו ויך צריו אחור לא] — והמבשר את בא הגואל הנביא מאיספהאן מצא לו נפשות רבות וקהל מאמינים גדול מאד; ויאספו אליו כעשרת אלפים איש להיות באנשי צבאותיו ולהלחם נגד הגוים המצירים את ישראל, לקרוא לעמו דרור מכל מעניו ונוגשיו. אבו-עיסי לדברי המקורים, היה מפרש את תורת ישראל באופן נוטה מהמקובל, אף כי לא פֵרַש את טיב הנטיה הזאת ומה הם הדינים העיקריים,

---

בהפרוספוקטים על ידי הד״ר פיננער, ושם בא זכר „ספרד״ „קופא וסולכאת״ שהיא חשודה אצלנו למזויפת מכמה טעמים נכוחים, עיין לקוטי קדמוניות י״ז וי״ח בהערה. שפ״ר.

1) עיין בציון א׳ וב׳ בסוף הספר. לדעת החכם פינסקער שמו העצם הוא יצחק בן יעקב (אסחאב בן יעקוב) האספהאני, והוא עובדיה האספהאני, השמות: אבו-עיסי ועובדיה הבוצרו המה שמות לווי והפילוסוף דוד אלמקמץ ג״כ קרא אותו בשם הזה (לק״י י׳, ט״ז, כ״ה, כ״ו). שפ״ר.

2) כל הדברים הנוגעים לתולדות אבו-איסי ובני הכת שהלכו בדרכיו מבוארים בציון ט״ו בסוף הספר.

לא] כהספר בכ״י הערבי „כתאב אלאנואר״ (בהביבליותיקה של הקיסר יר״ה בפטרסבורג) שנתחבר מאת הקראי יעקב הקרקיסאני בשנת 937 = תש״ז יספר על דבר הכתות השונות ודבריו לקוחים מן הספר „כתב אלצראה״ מאת דוד אבן-מירואן [אלמקמץ] יספר מאבו-עיסי, כי הנמשכים אחריו אמרו, אשר היה חייט הדיוט ולא ידע קריא וכתוב ובכל זאת נעשה לו נס וכתב ספר בלי עזרת איש אחר: (אנהם יזעמון אנה (אבו-עיסי) כאן רג׳לא, כ׳יאטא וכאן אמיא לא יכתב ולא יקרא פאט׳הר כתבא ומצא חפא מן גיר אן יעלמה אחר״. בזה מתישבת הסתירה שבין הסופר הערבי שהרסתני האומר כי אבו-עיסי כתב ספר. ובין הדסי הקראי בעל אשכול הכופר (המכנה את אבו-עיסי: ליץ נבער). אשר עלה עמד המחבר בציון ט״ו, כי באמת הודו גם בני עדתו כי היה נבער מדעת, והספר שכתב או שמצאו אחריו היה להם למעשה נס ואות וכופת על היותו איש אלהים; וכזאת מצינו גם במחמד, שהתהלל בבערותו והיותו „אמי״ (נבער מדעת, אינו יודע קרוא וכתוב) ובכל זאת זכה לגלוי שכינה לפי דבריו, ועיין בספר מאזני צדק לאבן חסדאי (עמוד 19, 33, 49, 85, 133) והערות למאמר היחוד הוצאת שטיינשניידער עמוד 19, 33. הרכבי.

AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

אשר בהם נטה מתורת היהדות על פי התלמוד . רק איזו פרטים נודעו לנו והם: אסר את הגרושין מכל וכל אף אם מצא איש באשתו ערות דבר , החזיק בסדר התפלה בשמונה עשרה הברכות המקובלות , אך חייב להתפלל שבע פעמים ביום, ונסמך על הכתוב „שבע ביום הללתיך" (תהלים קי"ט) . לעמת זה לא סר מדרך הקבלה בחשבון העבור וסדר קביעות החדשים והמועדים . את יסודי תורתו כתב על ספר שנאבד ברבות הימים , אסר לבני הכתב הנמשכת אחריו אכילת בשר ושתית יין , אך את מצות הקדש והקרבנות בטל לגמרי .

וגאולת ישראל אמר אבו־עיסי להשען לא רק באורח פלא , כי אם בחרב מלחמה וקהל מאמיניו היו לגדודי צבא והוא היה המצביא אותם ועובר לפניהם רוכב על סוס אביר כגבור הודו במלחמה . והעת ההיא היתה מסֻגלת מאד לקשור קשר על שלטון הכליף , אש המרד אחזה אז בארבע פנות ממלכת האישלם , בימי המלך האחרון לבית אומייה מירואן השני 1) . ראשי הכתות והמפלגות המדיניות שהיו עוינים מאז את בית המלוכה למשפחת אומייה התעוררו אז לחתור חתירה תחת כסא המלך האחרון מבית הזה , החרג׳יסטים הקנאים רקמו מזמות ויחבלו תחבולות און להדוף משאתם את בני אומייה ולהמליך תחתיהם את בני בית פטימה מצאצאי עלי , ובעוד בעלי שתי המפלגות מדיניים איש עם אחיו ובני אבאס , ידעו בערמתם להתנשא לכל לראש, ויחזיקו במושכות הממשלה וייסדו בית מלוכה ממשפחתם על כל מלכות מחמד בארצות הקדם . אז היתה מלחמת־שערים בכל מלא רחב הממלכה ופָּק ומְטָּה בכל גבולותיה מסביב . בשעת חרום כזאת , בצאת אבו־מושלים מעיר כורסאן , ציר־חרש שלוח מאת האַבָּסיים לשוט על פני כל ארצות האישלם וישא נס המרד בידו , לקרוא בשם הנביא וכל קדושיו עמו לנקום נקמת דם עלי ושני בניו השפוך ולהדיח את בני אומייה משאתם (774 = תק"ז) , מצא אבו־עיסי שעת הכשר לפניו להחל פעלתו בתור גואל ישראל ויצא מאיספהאן בירת ממלכת פרס ועשרת אלפים אנשי צבא עמו גם צלחה לו זמן רב להחזיק מעמד , כל ימי המלחמה בין ה„אבסיים" ו„האומיים" , כי במהומת המלחמה הגדולה לא שתו המחמדיים לב לדבריו ומעשהו ; כי בימים ההם כשלה גבורת שרי הצבא אשר להמלך מירואן המלך האחרון לבית אומייה (497—תק"ט) , לראשונה על יד הנהר פרת בקרבת קירבלה , ואחרי כן על יד הנחל צָב , ויהי הכליף הזה נע ונד , נהדף ונרדף מעיר לעיר וממדינה למדינה עד באו לא"י ושם נספה במלחמה (בשנת 750 = תק"י , ועיין למעלה בהערתי . שפ"ר) והֻכַל ממלכת משפחת בני אומייה ותָּחֵל מלוכת האַבָּסיים , והכליף הראשון מהמשפחה הזאת רדף באף ותוכחות חמה את כל בני בית אומייה , ואת כל בני בריתם הכחיד באש וחרב נקמת . וזה שמו אשר קראו לו אֶסָפָּה לאמר : שופך־דם .

אחרי מפלת בית אומייה ומות מירואן המלך האחרון מהמשפחה הזאת , נמצאו בין בני ישראל יושבי ארץ יהודה בעלי־הזיה , אשר שגו בתקות

1) עיין למעלה בהערתי הגדול׳ה בספרי הקיצור מדברי ימי הכליפים לבית אומייה . שפ"ר .

הגאולה והתגלות המשיח. רבים האמינו, כי המבוכות והסכסוכים שרבו אז בממלכת מחמד לא יארכו הימים וגאון ערב יִשָּׁבֵר שֶׁבֶר לא יוכל להֵרָפֵא וממלכת האישלם תפול ולא תוסיף קום. בימים ההם נגלה בארץ ישראל ספר מלא חזיונות וחידות מופלאים באיכותם וצביונם, חזיונות, אשר בהם נראה כַּוָּנָה גלויה לעורר תקוה לגאולה קרובה. ההשקפות שבספר הסוד הזה, הספר שהיה לעינים אל יתר ספרי הסוד שנעשו אחרי כן כמתכֻנתו וכמוהו תלו גם אותו באילן גדול, ראויות הנה לשום להן מקום בספר תולדות ישראל. מחבר הספר — כהמחברים בעלי־הסוד שהיו לפניו ושקמו אחריו, בחר לו את התנא ר׳ שמעון בן יוחאי, לעשותו למבשר קרבת הגאולה והִגָּלוּת הגואל־צדק, והוא — התנא — הוא גם המונה וסופר את האותות שיהיו בשמים ובארץ לעת קץ שעבוד מלכיות, כאשר הרשעה כעשן תכלה, ועד צדק ישוב משפט אמת לשפוט תבל בצדק ועמים במישרים ואלה דברי המדרש:

„אלו הן הנסתרות שנגלו לרבי שמעון בן יוחאי, כשהיה חבוש במערה מפני קיסר מלך אדום ועמד בתפלה ארבעים יום וארבעים לילה והתחיל „כך: — „ה׳ אלהים עד מתי עשנת בתפלת עבדך"... מיד נגלו אליו סתרי „הקץ וסתומות אשר תקראנה באחרית הימים והתחיל לישב ולדרוש: וירא את „הקיני... כיון שראה מלכות ישמעאל שהיא באה התחיל לבכות ולומר: לא „דיינו מה שעשתה לנו מלכות אדום הרשעה, אלא... גם מלכות ישמעאל, „מיד ענה לו מטטרון שר הפנים ואמר לו: „אל תירא בן אדם, שאין הקדוש ברוך „הוא מביא מלכות ישמעאל אלא כדי להושיעכם מזאת הרשעה, והוא מעמיד „עליהם נביא כרצונו ויכבוש להם את הארץ ובאים הם ויחזירוה (לישראל „בגדולה, ואיבה (בפנים כתוב ואימה) גדולה תהיה ביניהם ובין בני עשו" — אחרי כן יפרוט בעל המדרש את כל הכליפים שעמדו להמחמדיים מימי נביאם ועמר הראשון — אופן הִגָּלוּת המחמדיים בארצות אסיה עד המלך האחרון לבית אומיה — המלך מירואן וכה יאמר:

„ועוד היה רבי שמעון אומר ששמע מרבי ישמעאל, כיון ששמע „שמלכות ישמעאל באה והם עתידין למוד את הארץ בחבלים... ועושין בתי „קברות מרעה לצאן, עמד ודרש: וירא את הקיני... ברעם הרשע כיון שראה „את בני בניו 1) שהן עתידים לעמוד ולשעבד את ישראל התחיל שמח ואמר: „איתן מושבך" — רואה אני בני אדם שאינם אוכלים אלא ממצות איתן „האזרחי 2)... המלך השני (עמר הראשון והוא הכליף השני אחרי מחמד) „שיעמוד מישמעאל יהיה אוהב ישראל ויגדור פרצותיהן ופרצות ההיכל וחוצב הר „המוריה ובונה לו השתחויה (מסגד — Moschee) על אבן שתיה שנאמר: „ושים בסלע קנך, ועושה מלחמה עם בני עשו (ביצנץ) והורג חיילותיו „וישבה שביה גדולה וימות בשלום ובכבוד גדול. ויעמוד מלך גדול מחצר־מות 3), „ויעשה ימים מעטים ויעמדו עליו בני קדר (הערביים) ויהרגוהו, ויעמוד מלך אחר

---

1) כלומר הערביים שהם גם בני מדין — שבט ערבי וכן הקיני. שפ״ר.

2) המחמדיים המתיחסים לאברהם אבינו.

3) הכליף מואביה. שפ״ר.

„מאחרי הצאן והאתונות 1) , ויעלוהו למלוכה ויעמדו ממנו זרועות ארבע 2) .
„ויגדרו בהיכל וגו׳ . . . ויעמוד מלך אחר בגבורה ואיש מלחמה וקטטה (תהיה)
„בעולם בימיו . וזה לך האות : כשאתה רואה שנפל גרון (קרן ?) המערבי שבמערב ,
„השתחויה (Moschee) של בני ישמעאל בדמשק , תפול מלכות ישמעאל . ואיזה ? זה
„מ י ר ו א ן 3) , שעד אצלו (עד ימיו) היו בני קדר (הערביים) קימים (חזקים)
„ותפשע עליו פנת מזרחית צפונית ויעלו ויפלו ממנו שלשה חיילות בחדקל
„ובפרת והוא (מירואן) בורח מפניהם ונלכד ונהרג , ובניו יתלו על עץ ואחרי כן
„יעמוד מלך עז־פנים (ע ב ד ־ א ל ה א ב ו ל ־ א ב ס א ס פ ה) שלשה חדשים ,
„ואחרי כן תמלוך מלכות הרשעה (ביצנץ) על ישראל תשעה חדשים״ — ויוסף
„עוד מדרש־ההתגלות (Apokalypse) לדבר ויאמר : „ואז יצמח להם מ ש י ח ב ן
„י ו ס ף ויעלה אותם לירושלים ויבנה בית המקדש , ותרד אש מן השמים ותאכל
„את קרבנותיהם , שנאמר : ובני פריצי עמך וגו׳ . זכו יבא מ ש י ח ב ן ד ו ד , לא
„זכו מ ש י ח ב ן י ו ס ף ב א — ויעמוד רשע ושמו א ר מ י ל י א ו ס , הוא קֵרֵחַ ,
„עיניו קטנות , צרעת פורחת במצחו , אזנו ימנית סתומה והשמאלית פתוחה , אם
„ידבר לו אדם טובה יטה לו אזנו הסתומה , ואם ידבר לו רעה מטה לו אזנו
„הפתוחה והוא בריה דסטנא ודאבנא (הוא ארמיליאוס — העומד וקים בההגדה
„הישראלית למלך רשע בכל הזמנים , וגם מקור מחצבו הוא מבתו של הקיסר
„טבריוס) , והוא עולה לירושלים , ויעורר מלחמה עם משיח בן יוסף בשער
„מזרחי , ובני ישראל גולים למדבר אגמים , לרעות במלוחים ובשרשי רתמים ימים
„רבים , ואז נבחנים ונצרפים , שנאמר : והבאתי את השלישית באש , וימות שם
משיח בן אפרים , וישראל סופדים אותו , ואחר כך יגלה הקדוש ברוך הוא משיח
בן דוד וישראל ירצו לסקלו , ואומרים לו : שקר דברת שכבר נהרג משיח . . .
„ויבזוהו שנאמר נבזה וחדל אישים . . . והוא חוזר ונכסה . . .

„ובהצר להם לישראל הם חוזרים וצועקים מרעב ומצמא , מיד הקדוש ברוך
„הוא נגלה להם בכבודו , שנאמר : וראו כל בשר יחדו , ומלך המשיח יצמח משם
„שנאמר : וארו עם ענני שמיא וכו׳ וכתיב בתריה „וליה יהיבן שלטן . ויפיח
„באותו בארמיליאוס הרשע שנאמר : וברוח שפתיו ימית רשע , והקדוש ברוך הוא
„שורק ומקבץ כל ישראל ועולים לירושלים שנאמר אשרקה להם ואקבצם , ותרד
„אש מן השמים ותאכל ירושלים ותפנה הערלים והטמאים מתוכה וירושלים חדשה
„תרד בנויה ומשוכללת מן השמים , שיש בה מרגליות שמבהיקות מסוף העולם ועד
„סופו , והולכים כל האומות לנגה זרחה שנאמר והלכו גוים לאורך , והיכל בנוי
„

---

1) הכליף י צ י ד הראשון בנו של מ ו א ב י ה . שפ״ר .

2) פה יש הפסק גדול והשמטה והכונה בשלשה ראשי , הוא על הכליף ע ב ד ו ל - מ ל י ק שהניח אחריו ארבעה בנים ובנו הבכור ו ו י ל י ד הראשון הרחיב את המסגד על הר הבית . ועיין ציון ט״ז כלו .

3) עיין ג״כ בהציון הנ״ל . כל דברי המדרש הזה (שהשמטתי בו דברים הרבה , אף שהוספתי על דברי הרב) ראויים הם להיות מובאים במקום הזה , אך חשכתי הדברים עד באנו אל הציון ט״ז בסוף הספר , ששם מבאר הרב המחבר את תכונת המדרש וכל דבר מדבריו המכון אל המעשים שנגרו ויאתיו בימי מלכי הערביים .

ירד מן השמים שהוא קשור בזבול וישראל יושבים לבטח אלפים שנה ... ולקץ "אלפים שנה ואז ... ישב הקדוש ברוך הוא על כסא דין , השמים והארץ בלין "וההרים ימוטו והגבעות תמוטינה וגו'". —

כל הדברים האלה — לדברי ספר־החזון הזה — נגלו לרבי שמעון בן יוחאי על ידי מטטרון שר הפנים, ההתגלות הזאת היא הראשונה לתמונות חבלו של משיח ועת הגאולה ושעת החסד והרצון שבאו אחרי כן בספרי הסוד שנתיחסו להקדמונים.

הנה כן נראה מבעל מדרש־פליאה זה, כי היה מחכה לקץ שעבוד מלכיות וראשית ימות המשיח לעת מפלת בית המלוכה לבני אומייה (בשנת ד"א תקי"א = 751), ואין לברר אם יש בדברי נבואה אלה איזה קשר לפעֻלת אבו־עיסי ומעשיו בפרס. זאת נדע, כי איש מלחמה מבשר הגאולה זה החזיק מעמד גם בימי מלכות הראשון להאַבּסיים אבול־אַבַּס (ד"א תק"י—י"ד = 750—754), כי שרי צבאות מירואן עוד הוסיפו להלחם בהכליף החדש והארץ עוד מלאה מלחמת שערים ועל כן מצא אבו־עיסי און בנפשו להתפרץ מפני מושלי הארץ. כי היו ידיהם מלאות עבודה להשבית המרידות מן הארץ, ולא שתו אליו לבם. ובכל זאת נראה, אשר אבו־עיסי היה ירא להִשָּׁאֵר בפרס ויפן וילך עם אנשיו אל ארץ הצפון בחבל ארץ ראי (Rai), דברו היה אל הנמשכים אחריו, כי יוליך אותם אל אחיהם היהודים, אל בני משה לעוררם, כי ישיתו גם הם ידם עמהם ויעזורם להמיש צוארם מעל מלכות הכליף, אך באמת היתה כַּוָּנָה אחרת בזה לאבו־עיסי ועל פי שקול דעתו בתכסיסי מלחמה הכך עם אנשיו הלוך ונסוע צפונה. במקום ההוא כבר נמצא קשר ובראש המורדים עמד אחד החברים (הגבורים) עובדי האש משארית האמגושים ושמו סִינְבַּד ויצביא חיל הקושרים ששים אלף איש ויתקומם אל הכליף אבו־גיפר (קרי: דזשיפר) אלמנצור, האח ויורש הכסא אחרי המלך הראשון מבית האבסיים ביד חזקה ורב אונים. ופה ראה אבו־עיסי, כי יחזיק מעמד, אם בתור בעל ברית המורד סינבד, או כי יעשה מלחמה הוא בפני עצמו. אך צבאות סינבד הכו אחור, ואז באה הפקודה גם על היהודים אשר בגדודי אבו־עיסי. ברוח גבורה נלחמו היהודים אשר תחת פקודתו נגד צבאות הכליף, מעריצי אבו־עיסי יספרו נפלאות ונסים שנעשה לגבורים במלחמה זאת, כי הוא — אבו־עיסי — מורם מפקדם ומצביאם התְוָה תָּו וַיָּחָג חוג מסביב מחנהו בענף עץ עבות ויבטיח לאנשיו, כי כל עוד אשר יִמָּצאו בחוג הזה ולא יצאו ממנו לא יוכלו להם אויביהם; אך הוא בעצמו יצא מן החוג ויתנפל בשטף המלחמה על האויב וימת עם רב מן המחמדיים ולאחרונה נפל גם הוא בחרבם וימת 1), וכל אנשי מלחמתו נפוצו. ויהודי איספהאן נשאו עון המרד הזה. והנמשכים אחריו זכרו את שמו בכבוד, גם אחרי ראותם אחריתו הרעה ויוקירו זכרונו בזכרון קדוש וצדיק, כי לא היה איש מרמה ומתעה את העם, רק נתעה בשוא כמשוגע ואיש הרוח. והנמשכים אחריו נשארו באיספהאן ימים רבים עד לאמצע ימי המאה השביעי לאלף החמישי ובני

1) לערך שנת תקט"ו = 755.

הכת הזאת היו נקראים אבו־עיססיים, ותהי זאת כַּתַּת־אמונת הראשונה למיום שבות ישראל מהיות לאם בארצו. והאבו־עיסיים הלכו בדרכי מורם וכהתורה אשר שם לפניהם, היו משמרים איזה מצות התלמוד ופקודיו ודברים רבים ממנו היו מבטלים 1).

ובמרכז היהדות התלמודית, במרכז התורה וחיי הדת לא נעשה אז כל חדש, המעשים בכל יום שמרו תפקידם, לא יצאו מסדרם ולא נראו עוד כל אותות תנועה וחיים חדשים. אחרי מות רב נטרונאי מרינקא (בערך שנת ת״צ) היה לראש בפומבדיתא רב יהודה ואליו שבו כל חברי הישיבה, אשר עזבו את רב נטרונאי באשר לא יכלו שאת עֻלו הקשה. ובימים ההם מת הגולה חסדאי ויהי שלמה בנו לנשיא תחתיו 2). ובישיבת סורא אחרי מות רב יעקב גאון לא נמצא בכל החברים איש הראוי לעמוד בראש, עד שהיה ראש הגולה מוכרח לשנות מן המנהג, ולמנות לראש ישיבת סורא אחד מחברי ישיבת פומבדיתא ומר בן שמואל שמו, ויהי הוא לראש מתיבתא 3). ובמשך השנים האלה שמשו בכהונת ראש ישיבת פומבדיתא שלשה גאונים זה אחר זה והשלישי שבהם רב נטוראי מבגדד — העיר אשר כמעט נבנתה ותתכונן בה קהלת ישראל 4) — נתמנה לראש ישיבה על ידי ראש הגולה שלא כדת, כי היתה המשרה הזאת מגעת בצדק להחכם בחכמת התורה רב אחא משבחא, אשר רב נטוראי היה מתלמידיו המשמשים אותו. ויזעף לב רב אחא משבחא, על הָעוֶל הנעשה לו ויעל לארץ ישראל. כל ראשי המתיבתות אלה, שהיו בימי שנות המאה הראשונה לגאונות לא היו מצוינים בפעלתם, כלם נהגו את משרתם וילכו בדרך הסבוראים מבלי להוסיף ומבלי לגרוע ומבלי לחדש דבר מדעתם, פעלתם היתה: לפָרש את התלמוד, לכלכל דבר הישיבות בחדשי הכלה מדי שנה בשנה, ולהשיב תשובות על השאלות שבאו להם מהקהלות הקרובות והרחוקות. גם בעלי סדר הדורות, אשר מן הכבוד שכבדו את הגאונים ומהיותם מחבבים את זכרונם, רשמו שמם וזמן משרתם לזכרון בספר דברי הימים, גם הם לא ידעו לספר מהם איזה מעשה נכבד ופעלה יקרה שעשו בכל ימי הדור ההוא, מכל התקופה ההיא לא נשאר לנו לזכרון מעבודת התורה בימים ההם, כי אם ספר אחד. רב אחא משבחא, אשר כפי האמור למעלה, בעם על ראש הגולה, כאשר העוה משפטו ותחת לשום אותו — הגדול בתורה מכל חכמי פומבדיתא — לראש מתיבתא חפץ ראש הגולה להרעימהו וימנה במקומו את שמשו רב נטוראי, כתב אחרי עלותו לארץ ישראל מאה ותשעים ואחת שאלתות או דרושים בהלכה והגדה 5), ויסדר את דרושיו אליו לסדר פרשיות התורה הנקראות בכל שבת משבתות השנה. כל דרוש ודרוש פותח באיזה דבר הלכה או הגדה ומזה יוצאה איזה „שאלתא", אשר תשובתה מבוררת ומוכחת מן התלמוד ולפני ברור השאלה, פותח בעל־הספר את דרושו במאמר: בריך שמיה

1) עיין ציון ט״ז סימן ד׳ בסוף הספר.

2) בערך משנת ד״א ת״צ עד תקכ״א. 3) מן ד״א תצ״ג עד תקי״א.

4) בשנת ד״א תקי״ט. 5) בערך שנת ד״א תק״כ.

דקודשא, דנתן לנא אורייתא ודינא בידי משה רבינו לאלפנא לעמא דישראל 1), מפני היות הספר כלו בתמונת שאלה ותשובה (ואופן מדברו: „ודשאלתון" — ברם צריכים למילף), — האופן שהיה רצוי ומקובל להלומדים ונהוג בבתי־הישיבות: בהספר בעצמו נמצאו דברים חדשים אך מעטים מאד, והוא רק מסדר ענינים והלכות השייכים זה לזה למקום אחד ומאספם להיות לאחדים מכל מקומות התלמוד, בכדי שיהא נוח להלומד לדעת כל ההלכות הנוגעות לענין מן הענינים, אך בשום אופן לא היה חפץ המחבר לעשות את ספרו לקצור התלמוד. לשון השאלתות עודנה נעדרת צורה מסֻמנה, וסגנונו הוא נעדר הצביון מכל וכל לב]. וסדר הענינים שבשאלתות (לסדר פרשיות השבוע) היה לדוגמא לספרי אסף־מאמרים שנתחברו אחרי כן (כהמדרשים הרבים. שפ״ר). כה היו הגאונים יושבים באהלה של תורה ולא יצאו פסיעה אחת מחוגם הצר, ולא חשו ולא הרגישו, את סערת הרוחות ותסיסת (גֶאהרונג) הדעות, אשר היה לסער גדול ועוד מעט והסכנה היתה קרובה, כי תתמוטט עֶמְדָתָם כלה ולא תהיינה ידים לכל פעֻלתם.

---

1) הברכה הזאת נמצאה כלה אצל השאלתות: סימן א׳ וס״ד ומקצת ממנה בסימן ס״ו, קכ״א, קמ״ה, קנ״ד, קס״ה, קס״ו וק״ע.

לב] בדבר סגנון השאלתות שאינו מתוקן כל צרכו, יש להעיר, כי כבר עמד על זה רבי מנחם המאירי (בהקדמתו לספר בית הבחירה על פרקי אבות), וליישב הפליאה על הסגנון המוזר יאמר: וקבלנו קבלה ברורה על רב אחא ז״ל, שהיה לו בן ולא היה לו חפץ להיות שוקד בתורה כלל, וחבר בעבורו ספר השאלתות, כדי שבכל שבת ושבת כשיקראו הסדר יבאר לו בו הלכות ידועות מן התלמוד. ועיין על זה הערת הרב הגדול הנצי״ב בספרו „העמק שאלה" חלק ב׳, במבוא עמוד 14 .5 p. הרכבי.

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

פרק שביעי

קֶרַע הקראים 1)

ענן בן דוד רבן של בני מקרא; חבריו ותלמידיו. בעלי המסרה, רב יהודאי גאון. יחס חדש בין נשיאות הגולה והגאונות. הכוזרים והִכָּנסם בברית תורת ישראל; מלך הכוזרים בולאן ומורו היהודי יצחק סנג'רי, קרל הגדול והיהודים. משפחת קלונימוס מלוקה אשר באיטליא וישיבתה במגנצא, גזע יהודי גרמניה, היהודי יצחק מלאך הקיסר קרל הגדול לחצר הכליף, רבי מכיר מנרבונה, אותות שנאת ישראל בממלכת הכליפים, סהל-אל-טַבַרי, יהודה יודגאן הפרסי וכת הידעונים או היהודאים, בנימין הַנַהֲוַנדי ובני כת הַמַקְרִיִּים או הַמַגָּרִיִּים, תורת הסוד על דבר הגשמת הבורא ושעור קומה, בעלי הסוד בישיבות בבל, דברי ריבות בין נשיאות הגולה והגאונות, התורה הקראית; נסי בן נֹחַ, תורת משה (מֶסוי) הבגדדי מעיר עכברא וישמעאל איש עכברא; כת הָעַכְבַּרִיִּים, משה הפרסי והתפליסיים, משוי (משה) מבעל-בק. נטיות הקראים בעצמם משטתם והחומרות שהנהיגו בדתם.

(מן ד"א תקכ"א עד ד"א ת"ר = 761 – 840.

חק אחד ללדתו של יְצור חדש, בהגיחו מתהום התולדה, לדתו של יְצור חדש בגיחו מבטן אמו, כי שניהם לא יראו אור עולם בלי חבלי לֵדה, בלי צירים וחבלים אשר

---

1) כותב הטורים האלה כבר העיר את קוראיו פעמים אין מספר, כי יודע הוא את חובתו הקדושה ככותב דברי הימים לעברים בעברית שרבים מהם לא יקראו, וגם לא ידעו בשמותם את ספרי המקורים, ומקבלים רק המסקנות, כפי שהם קוראים בספרנו, ועל כן זאת חובתי שאעשה אותה להעיר על דברי הרב המחבר בכל מקום, שחכמים אחרים חולקים עליו או הוא בעצמו חזר מדבריו. -- והנה עתה הגענו לפרק גדול ונכבד מאד לחיי נפש היהדות היא התורה הכתובה והמסורה — פרק „קרע הקראים", ובמקום הזה עלינו להודות, כי גם הכמים רבים ושלמים מקרבנו, נתעו לפעמים בשוא והוציאו ללא-אמת משפט ההיסתוריה; כמה וכמה משפטים בנוים על יסודות רעועים והנחות מוכחשות מעיקרן נמצאו גם בדברי הרב המחבר. — כי לפני ארבעים או חמשים שנה קם בעדת הקראים האיש פירקוביץ, אשר עתה יעידו עליו כל החכמים יודעי העתים, כי לא קם בזייפנים זייפן כמותו, והוא במגלותיו, כתובותיו ומצבותיו ובמקצת האמת שנמצאה בהמצאותיו הוליך חכמים שולל ויסכל דעתם. ובימים ההם (בשנות תר"י—תר"ך) התעורר החכם זך הרעיון, איש מופלא ומצוין כן בשקידתו וכן בחקירתו וכן באהבתו את עמו דתו ושפתו רבי שמחה פינסקער נ"ע וישם לבו לאסוף וללקט „לקוטי קדמוניות" לקורות דת בני מקרא, „והליטעראטור שלהם על פי כתבי יד עברים וערביים". ספר גדול כתוב ברוח חכמה ושקידה נפלאה — והרב המחבר נ"ע השתמש בו ורוב דבריו היה לו לעינים, כאשר יהודהו בקהל רב בהקדמת הספר ויאמר: כי לולי ר' שמחה פינסקער שקדמהו לא היה בידו לכתוב תולדות תקומת הקראים. לדאבון נפשנו בכל החזון הנראה בהגלות דברים ספונים וטמונים

יאחזו את מולידהו — מחוללהו. וברגעים האלה, בהָחֵל החזון התולָדי להתרוצץ מחביון עזו לְהֵרָאות ולהִגָלות על חוג שמי האנושית, הרגעים האלה עת הפרעות המה לסדרי המעשים הקיימים ועומדים משנות דור ודור, ולפני הֵרָאותו והִגָלותו הוא מוציא רוח מאוצרותיו רוח סֹעָה וסער לגרש מפניו את ההרגל המיַשֵׁן את בני האדם ומפיל עליהם חבלי שֵׁנה נעימה, והרוח הזה מחולל ומוליד מקרבו את הנסיון והבקורת — שני מלאכי השרת המוליכים את משפחת בני האדם על הדרך העולה למעלה למשכיל. כללו של דבר: אין הליכה לפנים, אין התקדמות (פרוגרס) אמתית כן, בכל דבר חכמת בינה, וכן גם בתורה ומוסר ובדרכי החיים המתוקנים, בלי מלחמה ובלי התנגדות קודמות להן. ואולם בזאת תִּבָּחן תורת־אמת אשר חייה הם חיי עולם, אם כח עצמיה איתן ולבה חזק ותורת חיים היא בשרשיה ויסודותיה,

---

שלא שזפתם עין עד הנה, יראה גם בעבודת כותבי תולדות בני מקרא הראשונים (פ י ר ס ט, י א ס ט ובמקצת מן המקצת גם מחברנו) „המצאות פירקוביץ" (א ב ן־ר ש ״ף ורש"ף בלקוטי קדמוניות") קלקלו שורת המשפט של החכמים האלה ועוד רבים שלא אפרוט אותם בשמם פה. ביניהם ישנם גם אלה, שאחרי לבם עינם הלך, לתת כבוד ויקר לראשוני הקראים אשר לא להם יאתה, נתנו חיל ה ר ב נ י ם — גדולי עמנו שעסקו בתורה שבכתב ובעל פה במקרא ובמסרת — ל ה ק ר א י ם — וישנו חבל ר ב נ י ם קדמונים, שהחוקרים האלה טבעו עליהם מטבעת התורה ה ק ר א י ת. כי נמשכו אחרי הכלל שהעמיד ר' שמחה פינסקער (ל"ק ל"ב) „שכל אותם החכמים שהיו עד חמשים שנה אחר רב סעדיה גאון אם עסקו במקרא חשודים אצלו בקראית" — ומוסיף עוד לקבוע מסמרות בדבריו ואומר (שם בנספחים 163) „כל חכם מזמן ההוא שלא נשארו ממנו כי אם ספרי דקדוק או „אגרונות או פירושי המקרא על פי הפשט ובעלי מסורה, מבלי עדות שהיה עוסק גם במשנה ותלמוד, א ף ע ל פ י ש ה י ה ר ב ן ב ח י צ ו נ י ו ת ו ב ח ז ק ת ק ר א י ו ת ה ו א ע ו מ ד ע ד „ש י ו ד ע ל ך ב מ ה נ ת ר ב ן" — הנה כן נסו להטיל ספק ברבנותו של ר' ד ו ד א ל מ ק מ ץ או דוד הבבלי, הכניסו להתורה הקראית את ר יהודה בן קורייש, הטילו ספק ברבנותו של מנחם בן סרוק ועוד רבים. — הרב המחבר אמנם בכח הבקורת אשר חונן בה הכיר רוב הזיופים של א ב ן־ר ש ״ף והמשפטים המהירים של ר ש ״ף, אבל החלטות רבות קיים וקבל ועשה גם חזוק לדבריהם — והנה ראשוני הראשונים שהכירו את דרכי פירקוביץ והשיבו כבוד האמת על תלו, היו שני המאורות הגדולים בבקרת תולדות ישראל החכמים שד"ל ושי"ר זצ"ל, ואחריהם יצאו חבל חכמים חוקרי קדמוניות לפרוש כשמלה את המון הטעויות, לברוא קראים חכמים וסופרים שלא היו ולא נבראו כלל (כרב מוהא ורב משה שנים שהם אחד כמבואר בהערת ה ר כ ב י), וגנאי „ברוך שלא היה ולא נברא" כהוכחת פראנקעל, ל ה מ צ י א זכרונות עתיקי יומין חדשים מקרוב באו — בין החכמים שגלו זיופי פירקוביץ הכי נכבדו: החכם ה ר כ ב י בספריו הרבים ובהערותיו על הספר הזה, הר"ר פנחס פראנקעל בספרו (קאראִישע שטודיען) ובמאמריו בהשחר שנה שביעית ושמינית, והחכם וויס בדדו"ד חלק ד', והחכם הנוצרי הערמאנן שטראקק, ודברים רבים הרגיש בהם גם אב"ג בספרו בקורת לתולדות הקראים, עד שבזמן הזה, גם מהמחזיקים בפירקוביץ מכבר מודים היום בזיופיו, (כאשר כן היה אלי דבר החכם כוואלסאהן בהיותו בעירנו). ואנכי בהערתי זאת, הנני מוסר מודעה, כי קשה עלי מאד להביא כל דברי המבטלים את הנחות הרב המחבר בכמה כללים ופרטים ולברר דעותיהם, כי יארכו הדברים מאד, אבל בכל מקום ומקום אתאמץ להעיר במקום שנמצאו סותרים דבריו והלכה כבתראי, ובפרט שגם בעצמו חזר מדבריו בספרו, אך משנה לא זזה ממקומה ולא נשתנו הדברים בהחוצאות המאוחרות — והנה קרוב לודאי, שמגודל הענין ורוחב הדברים לא אעיר גם על כל המקומות הצריכים הערה, ידעו נא זאת הקוראים המעיינים, וישלימו הם את אשר חסרתי, ויאריכו נפשם גם עד הגיעם אל הציון חי"ב, כי שם עיקר הענין יותר מאשר בפנים הספר, ובהערות החכם ה ר כ ב י ימצאו גם הם די־חמר לדון ולהקיש על יתר המשפטים הרבים בהפרשה הזאת. שפ"ר.

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

כי לא תחרד ולא תֵחַת מהמכות והדחיפות האלה, וכי און ועָצְמָה לה לעמוד על נפשה, או־אז תוסיף אֹמֶץ במלחמתה, ועוד תשגשג ותשוב ותפריח ותתחזק ותתעודד בִּיתר שאת ויתר עז. סערה כזאת, בהתחוללה לעת מן העתים, סגולתה לטהר רוח התורה, לצרפה וללבנה, והיא תפזר את ענני הבערות ותגולל חשך מפני אור. כח הַהֶפֶךְ וההתנגדות הוא המלח והתבלין בתולדות הֲלָךְ־רוח בני האדם, השומר את הרוח לבל יתעפש ולבל תעלה עליו חלודה, ולולי ההתנגדות הזאת הזאת היו כל חיי הדת נקפאים כמו נֵד ותחסר להם — התנועה אם כל חי.

כח הַהֶפֶךְ וההתנגדות כזה עלה כיונק מחיק היהדות בראשית צמיחת הברית החדשה, בדרשות השליח פוילוס וסיעתו אשר ל א מ ו נ ה גברו בארץ ויאמר לבטל את המצות המעשיות, ותחת יסוד התורה התלמודית: ד ע את אלהי אביך ו ע ב ד ה ו" — בפועל ומעשים רבים, תחת לזַכּוֹת את ישראל "בהרבות להם תורה ומצות היה דבר פוילוס ותלמידו: "כי ב א מ ו נ ה יצדק האדם גם בבלי מעשי התורה 1). ההתנגדות הזאת היתה נסבה להתחזקות תורת היהדות "בדקדוקי המצות ופרטיהן" ובכחה קם ונהיה התלמוד, אשר שרשיו וענפיו היא היהדות המתלבשת ומתגשמת בתמונת המצות המעשיות עִם כל דקדוקיהן ופרטיהן. — גם בימי התקופה שאנו עומדים בה היה התלמוד לבדו השליט בכל מרחבי החיים הדתיים וימלא כל חללה של עולם היהדות עד בלי מקום גם לחֲקֹר כתבי הקדש והבינה במקרא לג]— אור חיי נשמות, רוח השיר והמליצה הנושב מכתבי הקדש ותנחומות יה הנשמעות מפי החוזים נביאי עליון, כמעט כמו זר נחשבו לתופשי התורה וראשי כנסיות ישראל בימים ההם. גם למוד התלמוד, לא היה אז, את אשר היה בימי האמוראים וחדל מהיות מעין המתגבר ומפַכֶּה מים חיים לחדש בכל יום תמיד את התורה ולעשותה למשיבת נפש ומאירת עינים. התלמוד מימי חתימתו בכל דורות הסבוראים והגאונים עד הפרק שהננו עומדים בו, חדל מתת פרי תנובה נחתם ונקפא כמו נד, ויהי רק ללמוד המיגע את כח הזכרון לבדו, שִׁנון הלכֹות בלי השתכלות והתבוננות, ומבלי להוגיע את כחות הנפש המשכלת. בכל נרגש אז העדר רוח כביר ואדיר שירעיש את אויר עולם היהדות, לטהרו ולצחצחו מרוח מחנק בהיותו סגור מכל צד. ההתנגדות אל התלמוד שיצאה מאת משיחי־שקר ש ר י נ י ו א ב ו ־ ע י ס י, לא השאירה אחריה רשָׁמים נכָּרים, כי היתה התנועה הזאת בלולה בהזיות ודמיונות, אשר כעוף התעופפו בגעת בהן יד המעשים

---

1) פוילוס אל הרומיים ג"א כ"ח.

לג] גם במקום הזה, כמו במקומות אחרים בהספר, הננו רואים משפט קשה של המחבר, שנראה לנו כעוות דין התולדה: איך נוכל לאמר, כי התלמוד היה דוחק רגלי הבינה במקרא והעסק בכתבי הקדש, אם התלמודים היו החכמים ה"סופרים", מפני שהיו סופרים כל אות ואות שבתורה הכתובה, הם הטילו לחובה, את למוד המקרא ראשונה לכל למודי התורה, והקצו "חמש שנים למקרא" לנערים מבני חמשה עד בני עשרה (אבות פ"ד משנה כ"ג). הם המחייבים את כל איש יהודי לקרוא בכל שבוע "שנים מקרא ואחד תרגום", וההפטרה כנביא, וכן היו מחייבים לקרוא בכל יום פרשה מהכתובים וביחוד מזמורי התתלים, הם הפוסקים ומחליטים דינים רבים בכתיבת התורה וכתבי הקדש ושמירת הספרים -- ובכן עלינו להודות להם, כי נשארו לנו כתבי הקדש מימים מקדם מאלפי שנות עולמים, ולא הם היו מאלה שהשביתו את כתבי הקדש מקרב ישראל. ה ר כ ב י.

ואחריתן היתה — כאב נעכר, כאב תקוה נוחלה וכוזבה. גם בצאת התנועה הזאת מאנשים שאינם מפורסמים היתה כחה רפה מאד ולא משך אחריו רבים ונכבדים. להחליש את כח הנטיה היתרה לצד אחד, לשַׁנֵּן הלכות פסוקות בלי בינה במקרא ובלי חדוש התורה גם בחקר־הלכה. להחליש את הכח הזה ולהשיב על מכונו את הערך הישר בעסק התורה הכתובה והמסורה, היתה דרושה תנועה יותר כבירה ואבירה, וגם כי תקום ותהיה ראשית התנועה הזאת לא ממקום תהו ופנה נסתרה, כי אם מלב היהדות, מטבור הארץ, שהיתה שנות מאות רבות מרכז התורה והכנסיה הישראלית, מהאיש אשר מולדתו שתה עליו הוד הנשיאות מבית דוד, החטר מגזע בוסתנאי. על כן היתה התנועה הזאת רבת־האונים ועוד לא נמחו תעצומות פעלתה גם בדורות האחרונים.

נשיא הגולה שלמה (בן חסדאי), כנראה, מת בלי בנים (ד"א תקכ"א—כ"ב), ולפי משפט הירושה היתה הנשיאות נכונה לפני ענן בן אחיו דוד. ותולדות ענן, האיש אשר תעצומות פעלתו בדברי ימי העם גדולות ועצומות עד היום, לא נודעו בידיעות נאמנות לחכמי העתים השומרים אמת לעולם, כי המחלקת בין הקראים והרבנים עִוְּתָה דין האמת והאהבה והשנאה קלקלו את שורת הדברים כהויתם מזה ומזה. מקרישיו ומעריציו אמרו עליו, כי היה צדיק וחסיד וראוי היה שתשרה עליו שכינה, לו היה בזמן שבית המקדש היה קים, ומחרפיו — מתנגדיו — יציגוהו כאיש מלא מגרעות הנפש וישימו עליו חרפה, כי „טינא היתה בלבו ומפני ויתור פריצות וחסרון יראת שמים" לא רצו חכמי הדור להעמידו לראש גלות". — לדברת מקור אחד, שאין אנו ערבים לו, לא ישב ענן בבבל, כי אם בארץ רחוקה בקצה המזרח ויבא לבגדד בעת בחירת נשיא הגולה 2). אך גם מתנגדיו מודים, כי „תלמיד חכם" היה, והסגנון התלמודי, אשר בו נאמרו הדברים המעטים המיוחסים לו מְאַמֶּת את הידיעה הזאת לד].

---

1) מקריזי בספרו של de Sacy בשם Chrestomatie Arabe I. 301. 2-te Edition.

2) שם ועל דבר ענן, צמיחת הדת הקראית ויסודות תורת ענן עיין בציון י"ב סעיף ב' וג' ובציון י"ז, ציון כ"ג בסוף הספר.

לד] מהדבר הזה שענן השתמש בסגנון התלמודי לא נוכל להוכיח עוד את ידיעתו בתלמוד, מפני כי הפתגם הארמי הידוע המיוחס לו („חפישו באורייתא שפיר". שפ"ר) אינו מוכיח כלום, כי בזמן ההוא היו מדברים עוד בבבל ארמית עם עברית, והלשון הערבית עוד לא הספיקה להטריד את הארמית מפי העם, וזאת הננו רואים ממגלות העתים מארץ ארם נהרים שבאו לנו מהנוצרים הניסטרוייִנים. על דבר ידיעת ענן בתלמוד ישנה עדות סופר קראי מימי המאה העשירית למספרם והוא יעקב הקירקיסאני בספרו „כתאב אלאנואר" (בכ"י אשר בהביבליותיקה של הקיסר יר"ה בפטרסבורג) ודבריו המה: „וכאן (ענן) עאלמא באקאויל אלרבאנין ולם יכם פיהם מן „יטען פי עלמה וחכי ען האיי ראס אלמתיבה אנה כאן הו ואבוה יקלבאן כתאב ענן מן אלארמאני „אלי אל עבראני" — ופירוש הדברים הוא: „ענן היה בקי בכל הוכחות הרבנים ואיש מהם לא יכול „לטעון נגד ידיעתו בתורה. אמר יאמרו, כי ראש הישיבה האי ואביו תרגמו „ספרו של ענן מארמית לעברית" (עיין מאמרי על זה בליטעראטורבלאטט להחכם ראהמער VII, 35, והגאון האי הנזכר בזה אינו יכול להיות רב האי בנו של רב שרירא גאון המת בשנת תת"ז–תת"ח 1038, כי קירקיסאני כתב ספרו בשנת ד"א תרצ"ז, והוא אם רב האי בן נחשון הגאון מסורא (מן תרנ"ו עד תרס"ו) או רב האי בן דוד הגאון מפומבדיתא (מן תרנ"ו עד תרנ"ז). והנה מבלי אשר נקבל דברי הקירקיסאני על דבר תרגום ספרי ענן מארמית לעברית בידי

גם זאת נדע ברור, כי בן דוד נשיא הגולה לא הודה לכמה דברים הנמצאים בתלמוד ולא נתן לפסקיו תקף קדושת התורה, ומראשית באו לבבל „הכירו בו „שמץ פסול” ראשי המתיבתות בסורא ופומבדיתא ויריחו את ריח המינות שנזרקה בו. ושני ראשי המתיבתות, אשר להם היה המשפט לבחור את נשיא הגולה, היו: הגאונים בני נחמן: רבי יהודאי סגי נהור בסורא (ד״א תקכ״א—כ״ב) ור׳ דודאי בפומבדיתא (בערך ד״א תקכ״א—תקכ״ד), שני האחים הגאונים האלה, בצֵרוף בית דין הגדול העבירו את ענן מנחלת נשיאות הגולה, ויבחרו במקומו את אחיו הצעיר ממנו את חנניה. אך ענן לא היה יחידי בהלך־רוחו ונמצאו אז תמימי דעים עמו בהשקפתו על התלמוד והקבלה ועוד יותר אוהבים— חנפים, ככל בן גדולים, אשר תקוה לו להיות יורש הנשיאות המעשרת את בעליה, אוהבים באהבה התלויה בטובת־הנאה שיקוו להשיג ממנו בהגיעו לגדולתו. בכל אלה אין ספק כי היו בין הנמשכים אחריו, אשר בגלוי או בסתר החליטו דבר, כי התורה התלמודית איננה תורת היהדות האמתית ויראו בענן את האיש אשר קֻרָא להיות המקדיש מלחמה על התלמוד: ושמות שלשה תמימי דעים עם ענן אף כי היו גם חברי ישיבת הגאונים נודעים לנו עד היום: ר׳ אפרים, ר׳ אלישע (הוא אלישע המלמד. שפ״ר) ור׳ חנוכה 1) לה]. והכת שנטתה אחרי ענן, התאמצה בכל יכלתה להָסֵב לו את נשיאות הגולה ותבֵא את דבריו אל הכליף אבוגפר אלמנזור, והוא נטה אליו חסד, אבל הצד שכנגדו גבר על ענן. הקראים יאמרו, כי הרבנים צדו את נפשו לקחתה והעלילו עליו, כי חושב הוא מחשבת מרד נגד הכליף. קרוב לשער, כי זה הכליף אבוגפר

הגאונים (מלאכה שאינה צריכה כלל לגופה בימים ההם, כי הלשון הארמית היתה מובנה ביותר לכל בני העם מהלשון הקדש שלא הבינו אז רק החכמים בבית מדרשם לבד), בכל זאת עלינו להודות, כי צדק קירקיסאני, באמרו כי איש מהרבנים לא טען נגד ענן לאמר עליו שעם הארץ הוא; רב נטרונאי יאמר „רק” שאמר לכל הזונים אחריו: עזבו דברי משנה ותלמוד ואני אעשה לכם תלמוד משלי (סדר ר״ע גאון חלק א׳ דף 38 ע״ב). והדברים האלה מתיחסים לא לדניאל הקומסי או הקומצי, כי אם לענן, ובכלל לא היה איש שאמר על ענן כי איננו תלמיד חכם, אף שבאמת משרת נשיא הגולה שאותה דרש ענן, היתה באה בירושה, ולהיות זוכה בהשררות הזאת לא היתה דרושה ידיעה כתורה, כמו שהיו דורשים מראשי הישיבות. הרכבי.

1) בסדור הקראים בהזכרת נשמות גדוליהם ומוריהם.

לה] על דבר שלשת השלוחים הירושלמיים ששלחו הרבנים לא״י ללמד שם התורה התלמודית ישנן איזה תעודות באספות כתבי פירקוביץ, אך התעודות האלה כלן מזויפות (עיין בציון כ״ג להמחבר ובהערותי על דבריו) ואף אם נניח, כמו שעושה המחבר, שהנה אמתיות בכל זאת אין כל ראיה שהיו שלשת האנשים הנקובים בשמותם בפנים בני דורו של ענן ואנשי ימינו בנתינת הדת הקראית, כי התעודות האלה נושאות עליהן זמן מאוחר מאד (שנת כ״י מ״צ״י״ון ת״צ״א תורה לפ״ק. שפ״ר) במחצית המאה העשירית למספרם. רשימות מתי הקראים בסדר התפלה שלהם (הוצאת ווינא ח״א 303—307) נעשו עוד בזמן מאוחר יותר, והקירקיסאני נקרא שם יוסף בעוד שבאמת היה נקרא יעקב, והנה נמנה שם אחר סלמון בן ירוחם אף כי היה קודם לו בזמן, סהל בן מצליח נזכר אחרי יוסף הרואה והוא היה קודם לו במאה שנים וניסי בן נח נרשם שם גם כן אחרי יוסף הרואה. ואם נאמין למה שהחליט פירקוביץ, כי גם היהודים הרבנים בקרים היו מכניסים את רבי אפרים ושני חבריו ב„הזכרת הנשמות” או „זכרונות המתים” או „ברכת המתים”, הנה היה נכון להוציא מזה משפט, כי שלשת האנשים האלה עשו דבר לטובת כלל ישראל להרבנים כל הקראים. הרכבי.

אלמנזור, אשר בתחלת מלכותו כבר היתה לו מלחמה עם היהודי אבו-עיסי וסיעתו, דאג לבל יעשה ענן כמעשהו. כפי שיספרו הקראים, שם הכליף את ענן במאסר ושם נמצא גם „אחד מחכמי ישמעאלים כלוא ומעותד גם הוא „להתלות עם ענן", ותהי עצת המחמדי הזה לענן, כי יאמר, אשר הוא בעל דת אחרת ואינה של אחיו חנניה ראש הגולה הנמנה מטעם הרבנים, והאנשים הנשמעים לדברים שונים הם מאלה הנשמעים לאחיו. הכליף הוציאהו לחפשי; הנמשכים אחריו יאמרו: יען כי מצא חן בעיניו, ומנגדיו יאמרו, כי הרבה לתת לו בצע כסף ושחד הרבה, הכליף נתן לו רשות, כי הוא ואנשיו ילכו לארץ ישראל 1).

מכל הידיעות המסופקות האלה נוכל להציל רק דבר אמת אחד, כי אנוס על פי דבר מלך יצא ענן מבבל ונתישב בארץ ישראל 2). בירושלים בנה לו בית הכנסת, אשר עמד על מכונו עוד בימי מסע הצלב (אחרית המאה האחת עשרה למספרם) לו]. גם זאת נדע נאמנה, כי ראשית מדון ענן עם ראשי הישיבות לא היתה על דבר התורה, כי אם מפני שהכלימוהו והרחיקוהו מן הנשיאות. ובדעתו כי כל כח הגאונות הוא בהתלמוד בעט גם בו, ומאז התגברה שנאתו אל היהדות התלמודית וכל נושאי דגלה ומחזיקיה ותעבר כל חק. יש שמיחסים לו הדברים: „לו היו כל מחזיקי התלמוד בבטני, כי המתי את עצמי למען המת גם אותם" 3). את כל הנמצא בתלמוד נאץ ויתעב ויאמר להשיב את חיי הדת אל התורה הכתובה, כי התלמודיים זייפו את היהדות, ולא לבד שהוסיפו על התורה הכתובה, כי אם עוד גרעו ממנה ויתירו איסורים רבים ויבטלו דברים המפורשים בתורה, אשר כדבר ה' המה נצבים לעד ולא יתבטלו וישתנו. הוא היה אומר:

---

1) ר' אליה בן אברהם מזרחי בל"ק נספחים עמוד 103 ובספר אורח צדיקים לשמחה הלוצקי הוצאת ווינא דף כ ע"א.

2) כי ירושלים היתה העיר עיקר ישיבת הקראים בראשית צמיחת הכת יוצא ברור מדברי נסי בן נח וסלמון בן ירוחם. וגם ההגהה המוטעת של מעתיק ק. לספר מגלת תענית שמבאר (ואם כי בטעות) המלה „אקרא" (מצודת ציון אוהב) ששם יושבים הקראים, הוא סיוע לדבריהם.

לו] על דבר מושב ענן בירושלים אין לנו כל ידיעות ברורות, אלה הנקראים בספרי הקראים „הנאנחים והנאנקים" (או אבלי ציון כאשר יבואר להלן. שפ"ר) נגלים לנו מאוחר מאד, אחרי בנימין הנאהוונדי (רבן השני של בני מקרא אחרי ענן. שפ"ר) לאמר בימי המאה התשיעית למספרם, כנראה מדברי סלמון בן ירוחם בפינסקער (לקוטי קדמוניות ח"א כ"ב ובהספר הזה בציון י"ז) ומהדברים המקוטעים המיוחסים לנסי בן נח אין להוציא כל משפט, כי כבר הוכיחו את זיופם (עיין מאמר רבי פנחס פראנקעל בהשחר שנה שביעית) ועל דבר ההגהה המוטעת למגלת תענית שנמצאו כה הדברים על „אקרא": „זה מקום הקראים", הנה יותר נראה לנו לחשבה, בדעת שי"ר ושד"ל למאוחרת בזמן ועיין בספר „ענטשטעהונג אונד היסטארישען ווערטה ד'עס זיעגעס קאלענדער מאת שמילג עמוד 37. ומלבד זה הנה בספר מגלת תענית אחד נמצאו במקום ההגהה ההיא המלות „זה הוא מקום הגליין עתה" (עיין מאנטסשריפט גראֶטץ לשנת 1875 עמוד 44), אך הוא יאמר כי הגליין מבני הגלילים, כי מיסד הדת הנוצרית היה מהגליל ואז היה צ"ל הגלילים ויותר קרוב הוא לאמר, כי הכוונה פה הוא המאמינים באיוונגיליו.

הרכבי.

3) עיין ציון י"ב סימן ג' בהערה א' והוא מספר כתב תמים לר' משה תקו, עיין שם בדברי הרב המחבר.

M.T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

„חפישו באורייתא שפיר" לז]. ומפני ששב ענן אל המקרא והכתוב „המפורש בתורה נקראה דתו בשם דת בני מקרא או הקראים 1). ענן באר דעתו ושטתו על דבר הפקודים והאזהרות בשלשה ספרים: בפירושו על חמשה חומשי תורה — לבטח הספר הראשון מסוג הזה — קצור ספר המצות וספר אחד בשם פד׳לכה (קרי: „פַּדְלָכָּה"), שני הספרים הראשונים ולשון וסגנון התלמוד והשלישי, כנראה בלשון ערבית לח].

לז] הפתגם „חפישו באורייתא שפיר" המיוחס לענן נמצא רק פעם אחת בכל הספרה הקראית והוא אצל יפת בן עלי (הלוי) המבאר (חי בסוף המאה העשירית למספרם ועיין פירושו על תרי עשר, כ"י נומר 12 בהביבליותיקה בליידען), ואין כל סבה להוציא מזה, כי שלשת המלות האלה היו לו לנס להתנוסס ואותם כתב ענן על דגלו. כי באמת אין בהן אות על קראיותו של ענן, כי „תפישו באורייתא" בארמית הם הם הדברים „דרש בתורה", „לעי באורייתא" „עסק — דקדק בתורה", הנמצאים בהתלמוד פעמים אין מספר, מחברנו לקח הדברים מאת דוקעס (בספרו בייטראֶגע II, 26, הערה 1) אך עד היום לא נמצאו סמוכים להשעדה הזאת. הרכבי.

1) אמר שפ"ר: לפי שמקצוע הדרוש הרחב והגדול הזה מפוזר בהמון ספרים ועתי במהילתי נמצאים רק היותר נחוצים: ספרי הרב המחבר במאמריו הרבים בהמאנאטשריפט, ספרי הרכבי, רש"פ ואבן רש"ף אב"ג ויוליוס פירסט, לא אוכל דעת אם לא הקדימני איש בהערה שאני מעיר בזה. הרב המחבר יאמר שלכן נקראה הכת שנתיסדה על ידי ענן בשם בני מקרא או „קראים" מפני ששבו אל המקרא כמשמעו. החכם פינסקער יאמר שנקראו כן מפני שהיו קוראים אנשים להספח אל עדתם לאמר שהיו פרופגנדיסטים. שד"ל בבית האוצר יאמר, לפי שהיה השם „קרא" לפנים תאר הכבוד לאנשים בקיאים בקריאה גם אצל הרבנים. החכמים ריב"ל ואב"ג דמו לאמר, כי הרבנים כנו אותם בשם „קרעים" והם — תלמידי ענן — הפכו ודרשו לשבח „קראים" (אב"ג חזר מדבריו ונרתע לאחוריו ממורא אבן רש"ף) — הגד השוה שבהם שכלם מודים, כי השם הזה התחדש בימי צמיחת הכת של ענן. ותמה אני איך נעלם מהם משנה מפורשת במסכת מגלה (דף כ"ד ע"ב) „נתנו (את התפלין) על מצחו ופס ידו הרי זה דרך הקראים" ומפרש רש"י דרך הקראים שמבזים דברי חכמים והולכין אחרי משמעו של מקרא, וכן מפרש שם הרמב"ם: על מצחו או פס ידו הרי זה דרך טועים שנמשכים אחרי לשון המקרא ממש. וקרוב הדבר, שבהתיסדות הכת, חזרו ראשי המיסדים אחרי שם נאות לה, ולא חפצו לקרוא עצמם בשם צדוקים, מפני שהיו הצדוקים מכחישים בהשארת הנפש ועיקרים אחרים שהם מודים בהם וחפשו ומצאו המשנה הזאת ובחרו בשם „קראים". — וצריך עיון.

לח] כי חבר ענן פירוש על חמשה חומשי תורה לא נדע רק מעדותו של שמחה הלוצקי בספרו אורח צדיקים; אך את הקראי האחרון הזה (מראשית המאה החמישית לאלף הששי) שדר בקרים, איננו מוחזק לנו לבר סמכא בכל הנוגע להספרה הקראית, ועל זה עמד גם החכם גראֶץ בעצמו (בציון י"ז סימן ב׳ בהערה), תשובות הרבנים על פירושי הפסוקים של תורה שיפרש ענן (לרוב נמצא זאת בראב"ע. שפ"ר) אינן מוכיחות שכתב ענן באור מיוחד על התורה, כי אולי נמצאו הדברים האלה בספר המצות. ובדבר עדותו של שמחה הלוצקי היא עוד חשודה ביותר, כי רואים אנחנו שלא ידע דבר משני הספרים האחרים, שאותם כתב ענן בודאי, כאשר העיר על זה דוקעס (בספרו בייטראֶגע שם). גם יוכל היות כי ספר המצות וספר „פד׳לכה", הם ספר אחד בשני שמות בלשון עברית וערבית, כי פירוש המלה „פד׳ל׳כ׳ה" בערבית הוא מספר כולל. „סך הכל" (Summa). והוא נאות מאד גם על ספר המצות, ששם בא מספר כל הדינים שבתורה; עיין המזכיר VII. 15 בהערה. הרכבי.

ספרי ענן אבדו ברבות הימים, וזאת היא סבת הערבוביא בתולדת צמיחת הקראית וראשית מוצאה, כאשר לא נדע ענין האיש מיסד הכת וחפצו אשר אליו נשא את נפשו; אך זאת נוכל להחליט בבירור, כי מיסד התורה הקראית, לא לתקן את הדת ולהשלימה עם צרכי החיים היה חפצו, כי אם עשה כל מה שעשה משנאתו את התלמוד ולא להקל יצא כי אם להחמיר, ויכביד על המצות המעשיות, ויחזיר דברים רבים שנתבטלו מרוב ימים וישב ליושנם הדינים הרבים שנעקרו מפני המנהג. שנאתו את התלמוד קלקלה את שורת הבינה הישרה, עדי היה לצחוק בקנאתו והתְעותו ללכת בדרכי ההפלגה וההפרזה על המדה. ולא די לו בזה, אלא שבאותה העת שקם הוא כצר וכשטן להתלמוד, השתמש בכלי אומנתם של התלמודים הראשונים המדות והכללים, אשר על ידיהם הוציאו חכמי המשנה את הדינים, כי חשב אשר גם לו המשפט לעשות כמעשי המורים חכמי המשנה הראשונים. השנויים היותר גדולים בהמצות המעשיות חלו בדיני השבת והמועדות. דיני האשות ומאכלות אסורות 1); את חשבון העבור וקביעות המועדים שהיה נהוג באומה מראשית ימי המאה השלישית לאלף החמישי בִּטֵל ענן מכל וכל; ומאשר כי לא מצא כל סעד וסמך בהתורה הכתובה בדבר חשבון השנים והמועדות הוכרח להשען על דרכי החכמים, התנאים הראשונים בימות הבית השני, ויתקן כי מני אז והלאה ישובו לקדש את החדש על פי הראיה, גם שנות העבור לא תהיינה על פי החשבון הנכון גו"ח אדז"ט בשנות מחזור קטן מתשע עשרה שנים, כי אם בכל שנה לעת הצרך על פי מצב התבכרות התבואה — השעורים — שבשדות, אז יקבעו את חדש האביב לחול בו חג הפסח, אמנם לא חדש ענן בזה מאומה, אך החזיר את הסדר הקדום ליושנו, אך הכדר הזה שהיה לו עוד מקום בהיות האומה שרויה על אדמתה ורק המקצת ממנה מפוזר בין העמים, לא היה יכול להתקים עתה, כאשר התרוקנה ארץ ישראל מבניה והיהודים גלו ונתפזרו בכל קצות ארצות הישוב. לענן ומתי מספר בני עדתו שישבו בארץ ישראל הנקל היה לקדש חדשים ולקבוע מועדים על פי הראיה, ולעבר שנים בכל עת ושנה שירצה. אך לא לכל תפוצות ישראל בכל מקומות מושבותיהם. והמעשה הזה לבדו די להעיד עליו, כי לא שם לבו לצרכי האומה בכללה ופזוריה בין הגוים, ובזה רחקו דרכיו מדרכי התלמוד, ולא היה חכם רואה את הנולד. את חג השבועות תקן לחג בחמשים יום אחרי השבת הראשון של פסח, לדרוש המקרא „ממחרת השבת" כמו שדרשו הצדוקים בימי הבית השני. בשמירת יום השבת הרחיק ענן ללכת בחומרותיו יתר רב מהתלמוד. לדבריו אסור לרפא בשבת את החולה שיש בו סכנה, אסור למול בו ולצאת מביתו בעיר שישראל ונכרים דרים בה, אסור לאכול מאכלים חמים ביום השבת 2) אסור להדליק נר בערב שבת שיהיה דולק והולך בליל שבת בין על ידי עצמו ובין על ידי נכרי וענן הנהיג לשבת בלילי שבת בחשך ואפלה. כל החומרות האלה

1) החכם אב"ג בספרו „בקרת לתולדות הקראים" מתרגם ראשי פרקים מגראֶטץ ויאמר במקום הזה דיני נשואין ואבלות, ובכלל יש שם ערבוב דברים גדול מאד. שפ"ר.

2) ובשביל זה יאמר רבינו זרחיה בעל המאור באלפסי דשבת פרק במה טומנין „ונהגו רבותינו לענג את השבת באכילת חמים צריך בדיקה אחריו שמא מין הוא". ומזה נתפשט המנהג שאכילת טשאלענט נחשבת למצוה, וכל זה להוציא מלבם של קראים. שפ"ר.

יצאו לענן מפשטות הכתובים וממשמעותן. בדיני מאכלות אסורות לא ידע ענן כל חק וגבול לחומרותיו ובאסורי עריות הרבה תלי תלים של אסורים במעלות הקרובים יותר מהתלמוד, אסור לקחת את בת אחיו או בת אחותו וגם אסר את הנשואים בין אח ואחות חורגים שהם אנשים זרים זה לזה לגמרי. נגד החומרות האלה במה נחשבו קצת הקולות כבטול מצות תפלין, לקיחת ארבעה מינים שבלולב, בטול מצות חנוכה, המצוה שבה קשורים זכרונות הלאם הישראלי היותר נעלים והיותר נשגבים. בצדק אמרו אז הרבנים אנשי ריבו לכל הנמשכים אחריו, כי ענן אמר לתלמידיו: „עזבו דברי משנה ותלמוד ואני אעשה לכם תלמוד משלי" 1). ענן שלל מהתורה את פניה המפיקים זיו־דעת ונוגה השתכלות והתבוננות ויתן לה פנים זועפים, הוביש ממנה את לשדה ולחלוחית חייה, עדי יבש כחרש כחה וישבת כל נעימות המליצה והחזון ויאמר לחנטה לבלי שוב אליה עוד חיי־נשמות לשמח את הנפש ולרומם את הרוח. וכל זה יען כי תקע עצמו לאותיות שבתורה ולא הבין את רוחה; הוא קבע לחובה לאפות המצות דוקא בערב פסח בין הערבים והמצה תהיה נאפת מלחם שעורים, בכדי שתהיה לחם עֹני כמשמעו, שנה מטבע של תפלה הנהוגה מימים מקדם ומקצת תפלות שהיו נהוגות גם בזמן שבית המקדש היה קיים, נתקבלו בכל תפוצות ישראל ונקדשו מקרב העם, עם התפלות הרחיק גם הפיוטים, אשר על ידיהם נפתח אז מקור חיים להחיות הלשון העברית ושירתה ומליצתה; ותחת התפלות העתיקות אשר הדרת השיבה וחן המליצה הטבעיות חופפים עליהן, הנהיג לצפצף פרשיות ופסוקים מכתבי הקדש, שנבחרו בלי כל טוב טעם ודעת צֹרך הנפש המתפללת. ובהיות היהודים בארצות האישלם נדונים בין איש לרעהו על פי דיני תורתם, נטה ידו גם על דיני התלמוד בדברים שבין אדם לחברו; השוה את הבנות לבנים במשפט הירושה בסתירה למה שכתוב מפורש בתורה ופסק שאין הבעל יורש את אשתו.

אמנם כן ענן העיר לב הנמשכים אחריו לחקור בפשוטו של מקרא בדברו אשר אמר „חפישו באורייתא שפיר" אך דורו עוד לא היה ראוי לכך, והוא בעצמו לא הגיע למדרגה כזאת, לעשות באור מספיק על התורה, שיהיה נשען על הבינה הישרה לעמקו של פשט המקרא; גם הוא היה מבקש למצוא סעד לדבריו מן התורה ולכל החדשות אשר המציא והנהיג, ולפי זה הוכרח להשתמש בדרשות ואסמכתות, כאשר כן לא עשו גם בעלי התלמוד אשר נלחם בם. ענן נאץ את התלמוד ובזה נתק פתיל חיי התולדה של האומה מימי קדמי ארץ עד ימיו, וינתק את הקשר המאחד ומקשר העתות שעברו על העם הישראלי עם עתותיו בהוֶה ודברי ימיו לעתיד לבא, כה קלקל פני התולדה וְיַעֲוֵת משפטה. בגלל הדבר הזה עינינו הרואות, כי היסוד ההיסתוריי, אשר תכונתו וצביונו הם: התפתחות והשתלמות ממעלה למעלה, ממדרגה למדרגה, היסוד ההיסתורי הנותן רוח חיים באף התורה, וממנו לה כח הגדול, המעלות והמורדות שבתולדות עם

---

1) דברי רב נטרונאי גאון בסדר תפלת רב עמרם מובא בהערה לנספחים בלקוטי קדמוניות עמוד 189.

ועם, שלשלת הסבות ומסבביהם, היסוד הזה נעדר מכל וכל בהתורה הקראית; כלה יבשה וצנומה, אדמתה היא ארץ מלחה אשר לא תתן יבולה, וכל שיש בתוכה בא לה במלאכה ותחבולה. ע נ ן לא שת לבו לרוח העם, מנהגיו והרגלו, לרוח העם ורגשותיו, ויעמד את כל התורה על אופן באור הכתובים ופירושיהם. בזה אבדה ל ה ק ר א י ת עמדתה ותחג ותנוע מבלי מצוא מעמד נכון ובטוח: היום יפרש איש את המקרא כך, ולמחרתו יבא איש ויבאר ויפרש באופן גרוע או מעולה מהראשון, ולפי הפירושים האלה מעט לעת תשתנה הדת ותתחדש תמיד בכל יום תמיד, לא לפי צרכי החיים ודרך ארץ שקדמה לתורה, כי אם לפי נטות רוח כל מבאר ומפרש: יֻתַּר האסור וְיֵאָסֵר הַמֻּתָּר, וחיי הדת והלאם יהיו מלאים זרות ותהפוכות. וכשם שחסרה ל ע נ ן הדעה בבינה לעתים, כן לא היתה לו נפש משכלת ומרגשת חן ונֹעם החזון והשירה אשר במליצות חוזי־יה. ספרי הקדש נכבדו לו רק להוציא מהם פסקי דינים, אך עיניו לא נפקחו לראות את האור הגנוז בהם וינעול שערי ההיכל, שערי התורה, לבלי בא בהם רוח החזון והמליצה העברית. והדבר הראוי לשום לב עליו, הוא, ע נ ן וסיעתו, מבטלי התלמוד ומנאציו, אמרו להסתייע מדברי מחוקק הנוצרים, ויפליגו בשבח כל ספרי האיוונגליום, כי כוללים הם בתוכם מוסר השכל ודברם הוא ללכת בכל דברי התורה מבלי לסור מהם ויחליט ע נ ן, כי הרעו היהודים לעשות ויעותו משפט מיסד הדת..., וכמו כן יחלק ע נ ן כבוד למחמד ותורתו ונביא־אמת לעמי ע ר ב יתנהו, אבל בכל אלה לא יתן ע נ ן תִּפְלָה בתורת משה ודבריו הם, כי התורה הזאת היא נצחית ולא תשתנה ותתחלף לעולם 1) לט].

עד כמה עלה אז מספר האנשים שנמשכו אחרי ע נ ן, אי אפשר לדעת עתה אל נכון. תלמידיו כנו את עצמם על שמו: עֲ נָ נ י ם או קְ רָ א י ם או ב נ י־מ ק ר א, ואת אנשי ריבם קראו בשם קלסה ונאצה ר ב נ י ם, או

---

1) ש א ר ס ת א נ י, מתורגם מאת Haarbrücker .I .253 ו א ב ו ל פ י ד ה בספרו של די זאסי Chrestomathie arabe .I .326 ו ב מ ק ר י ז י שם 301 ועיין עוד לקוטי דברים מספר ק ר א י בספרו של וואלף: Bibliotheca hebraea IV. 1086.

לט] יש להעיר, כי בההתקרבות המדומית של ע נ ן והעננים אל האישלם, יש לראות חשבון ודעת מדינית וערמת ערומים בהפוליטיקה למען חסות בצל המושלים המחמדיים ותפוש אותם בלבם. וכן עשו מיסד כתה אחרת בזמנו של ע נ ן והוא ה מ ו ש כ ו שהכיר את מחמד לנביא (שאראסתאני בתרגום האארברויקער I, 256). ובהכירו את האלקוראן הלא קבל את דבריו על דבר מיסד הדת הנוצרית וכו׳. בכל אלה יש להעיר, כי ה ק ר א י ם היו מצוינים בקנאת הדת ואי־סבלנות אל הנוצרים במדה יתרה מהרבנים, והדבר הזה נוח להוכיח על פי כתבי יד וספרים שאינם מבוקרים; אף כי בארצות הנוצרים בין ממשלת אירופה, מסבה מובנת מאד, חותרים הקראים מאז ועד ימינו להוכיח, כי דעתם קרובה יותר להנוצרים מהרבנים, ומעת לעת יתמלטו מפיהם מלשינות, והרבנים בנקיות דעתם ותורת המוסר הנטועה בם, ימנעו מעשות כזאת ולא יוכיחו ההפך. כאשר כבר העיר על זה החכם פינסקער, אשר בכל אמונתו להיהדות הרבנית היתה דעתו קרובה להקראים, ובכל זאת יאמר (בלקוטי קדמוניות ח״א דף כ׳) „אשר גם זאת (ר״ל להיות מודה במקצת להמחמדיים והנוצרים) „היתה תחבולה ממנו (מ ע נ ן) לטובת סיעתו ולרעת מנגדיו, ויש ממש בספור זה ואינו דברי רוח, „כי רואים אנחנו שנשארה התחבולה הזאת להלשנה בעת הצרך אצלם עד זמננו להגדיל מעלתם בעיני „הממשלות ובעלי דת אחרת. ה ר כ ב י.

AKADEM KÖNYV- TÁRA

ДИВРЕ ІЕМЕ ИЗРАИЛЪ

т. е. ИСТОРІЯ ЕВРЕЙСКАГО НАРОДА

СОЧИНЕНІЕ

Професора **Г. Греца**

ПЕРЕВОДЪ

П. РАБИНОВИЧА.

Томъ 3

GESCHICHTE DER JUDEN

VON

Dr. H. Graetz.

PROFESSOR AN DER UNIVERSITÄT ZU BRESLAU

in's Hebraische übertragen

VON

P. RABINOWITZ.

WARSCHAU

ספר

דברי ימי ישראל

(מיום היות ישראל לעם עד ימי הדור האחרון)

מאת ד"ר **צבי גרעטץ.**

פרופיסור במדרש החכמות וראש בית מדרש הרבנים בברעסלא

מתורגם עברית בהוספות מלואים עם הערות והארות, מאת

שאול פינחס ראבינאוויץ

ועתה נוספו עליהם הערות וחדושים מאת הד"ר א. א. **הרכבי**.

חלק שלישי

חוברת ד

בדפוס **ישראל אלאפין** נ"י.

תרנ"ד

ווארשא

Дивре Іеме Израиль т. е. Исторія Еврейскаго народа

Д-ра Греца

перевелъ Ш. П. Рабиновичъ

Выпускъ Томъ—3 4

Варшава **1894**

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

KAUFMANN
DÁVID
KÖNYVTÁRA
B. 155 III 4

Дозволено Цен
Кіевъ 18 ноября 1893 г.

Въ Тип. И. О. Аланина, Налевки № 47

„ר י ב ו נ י ם" „ו ב נ י ר ב" 1) . — ומהימים הראשונים לְקֶרַע הקראים שלטה רוח רעה וכעס תמרורים בין שתי הכתות . דבר הלָמד מטבע הדברים הוא , כי ראשי ישיבות של מעלה החרימו את ראש הכת הקראים וכל הנוטים אחריו ויבדילום לרעה ויוציאום מכלל האומה הישראלית . אך גם הקראים מצדם עשו כל מה שבכחם לְהִפָּרֵד מהרבנים תכלית פֵּרוּד , נמנעו מהתחתן בם ומאכול על שלחנם וגם לא באו אל ביתם ביום השבת , כי לפי דעתם היו הרבנים מחללים את השבת בהדלקת נרות בבתיהם 2) . הרבנים קראו את הקראים בשם מינים ואפיקורסים ובדרשותיהם היו מחרפים אותם ביותר על שבתם בחשך בלילי שבת , ולא נתנו את „הענניים" לבא להתפלל בבתי כנסת . הקראים מצדם לא מצאו בפיהם ושפתם די־מלים להביע את כל נאצותיהם על שתי המתיבתות בסורא ופומבדיתא , ויהיו מפרשים עליהם משל זכריה הנביא (ה׳ ו׳—י״א) בדבר שתי הנשים אשר „כנפים להם ככנפות החסידה והנה נושאות את האיפה לבנות „להם בית בארץ שנער ולהניחה שם על מְכֻנָתָהּ" ויאמרו : „שתי הנשים הנה שתי ישיבות הגאונים בסורא ונבר (היא פומבדיתא") . והלַעַג הזה , שלעגו הקראים על הרבנים נשאר קיים אצלם לדור דורים ותמיד קראו סופריהם את שתי הישיבות שבבבל בשם „שתי הנשים בארץ שנער" .

הנה בן נפלג עם ישראל ויהודה לפלגות וזה הפעם השלישית שנחלק לשתי מחנות שוטמות זו את זו ונלחמות בחמה שפוכה ובשנאה עזה כמות . בהֵחָלֵק ישראל לראשונה מעל יהודה , וכהִפָּלֵג לפנים הצדוקים מעל הפרושים , נקרעו עתה הקראים מאחיהם הרבנים ותפרוץ ביניהם מלחמת אחים . ירושלים אֵם האומה , אשר גם בבנינה , רבות ראתה את בניה נלחמים איש ברעהו בשטף־קצף וחמת נקם , ראתה עתה גם בחֻרבנה , בחומותיה־חָרבותיה עברים , אחים בני עם־אחד, נצים וצוררים איש את אחיו במשטמה עזה כמות . הקראים הכירו את ענן לנשיא הגולה , ויתנו לו משפט יְרֻשַּׁת השררה הזאת לבניו אחריו , וכמוהו נקראו גם בניו בשם נשיאי־גולה . — שני בעלי הריב עשו כל מה שבכחם להרחיב הפרץ בבית ישראל ולהגדיל הַהֶרֶס עד לבלי הֵרָפֵא . לא נודע כמה שנים נהג עם ענן את נשיאותו הקראית בארץ ישראל , ואחרי מותו התעלה והתקדש בין בני עדתו במעלות קדוש וטהור , ויתקינו לו זכר עולם בתפלת הזכרת המתים מדי שבת בשבתו לאמר : „אלהינו ואלהי אבותינו ירחם את מְתִינוּ וכו׳ ובראש ובתחלה „את רבינו ענן הנשיא איש אלהים ראש הגולה , אשר סלל את „דרך התורה , האיר עיני בני מקרא , רבים השיב מעון „ומעבירה , והדריכנו בדרך ישרה , אלהי ישראל ילינהו „במלון טוב ובמלון נחמד עם שבע כתות הצדיקים , „הנוחלים בגן עדן" . . . הזכרת נשמת רבם של בני מקרא נהוגה עד היום בכל בתי התפלה לקראים . אך אם בני מקרא ירוממו את רבם על לשונם ומדור

1) אבו־יעקב בן בכתוי בלקוטי קדמוניות נספחים 75 ור׳ סהל אבולסרי באגרתו שם 37 .

2) יוצא מכתביו של סהל בן מצליח „ מנחם הגינצי בל״ק נספחים 60 (שם נמצא „כי גזרו על שחיטת הרבנים שהיא נבלה עיי״ש . שפ״ר) יהודה הדסי באשכול הכופר סימן קע״ט ושמחה הלוצקי באורח צדיקים דף י״ט ע״א .

M.T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

לדור יביעו תהלתו, הנה כל השבחים האלה לא יקומו במשפט התולדה שאין משוא פנים לפניה, ובדעת בינה לעתים לא יתאמתו, גם אם ננקהו מפשע רב כי קרע את בית ישראל לקרעים, ולא נעמום עליו האשם הזה, ביען כי אלהים חֲשָׁבָהּ לטובה, וקללת המחלוקת נהפכה לברכה, כי מאתה היתה נסבה שתחליף התורה והיהדות התלמודית כחה, לעמוד על נפשה, תחדש כנשר נעוריה ותסגל לה מלח ותבלין ותוסיף עוד אמץ במלחמתה, אך מלבד זה לא תכיר התולדה את ע נ ן לאיש גְּדָל־דעה ושאר־רוח. כי לא היה לא הוגה דעות ולא חושב מחשבות עמוקות. לא ידע דבר מדעות הפילוסופיה; והשגתו בתכונת נפש האדם היתה קצרה, ואת המקרא „כי הדם הוא הנפש" דרש דברים כמשמעם 1), כי נמשך אחרי פשוטו של מקרא. גם בהתנגדותו אל התורה התלמודית הפכפך וזר דרכו, כי איננו הולך כלל ל ש י ט ת ו — ודינים רבים מהתורה המסורה הכיר לדיני התורה, אף כי לא נמצאו עליהם דברים מפורשים בתורה שבכתב כמו ה ש ח י ט ה ודיניה הרבים. ואם אמור יאמרו, כי קיים את השחיטה לתת כבוד לכל הנקדש בדעת נפש האומה ורגשותיה מימים מקדם, הנה אם כן הדבר, אז עשה כל מעשהו וחִדש חדשותיו בלי משפט צדק, ואין כל מקום להתורה אשר שם לפני תלמידיו.

אחרי מות ע נ ן מסרה עדת הקראים את נשיאותו ל ש א ו ל בנו ועמו ישבו כסאות למשפט תלמידי מיסד הדת החדשה; אם נכונה בפי הקבלה הקראית היו הדיינים של ש א ו ל מ ו ח א, א ב י ג ד ו ר ו מ ל י ק א ר מ ל י 2) מ]. תלמידי ע נ ן נקראו גם אחרי מותו על שמו „ע נ נ י י ם" ובכמה דברים סרו מתורת רבם. לדוגמא נביא שחיטת עוף, אשר ע נ ן הורה, כי אין לו שחיטה, כי אם מליקת הערף, ונראה כי נסמך על הכתוב בקרבנות העוף, ותלמידיו לא הסכימו להוראתו ויחלטו כדעת הרבנים שיש שחיטה לעוף מן התורה. הנה כן עינינו הרואות, כי במותו התמוטט גם החזוק לתורה שבכתב, שחפץ הוא לעשות על פי דעתו, ומני אז החלו יסודות התורה הקראית להתמוטט מדור לדור ותרבינה הנטיות וחלוקי הדעות מן הקצה אל הקצה; ועד ימינו אלה לא תדע שלום בעצמיה ותחוג תנוע תמיד מן הקצה אל הקצה.

קבלה קראית תעיד, כי תלמידי ע נ ן ר' מ ו ח א ור' מ ש ה תקנו שיטה חדשה בנקודות וטעמים 3), ה"א הנקרא הנקוד הטבריני והוא שוה כנראה להנקוד המצוי בידינו היום. הנקודות והטעמים נתפשטו בישראל ודחו מפניהם את הנקודות שקדמו להם ושהיו כתובים ממעל להאותיות. לא נודע ולא נזכר הטעם, מה הֵסֵב לב שני הנקדנים האלה האב ובנו להמציא שיטת נקוד חדשה במקום הנקוד הבבלי (האשורי) הנהוג מכבר, ואולי נראה גם בזה החפץ להבָּדל מעל הרבנים

1) ספר האמונות לרס"ג פרק ו', א'. 2) עיין ציון י"ז סימן ב'.

מ] א ל - ק י ר ק ס א נ י (יוסף בן יעקב או יעקב בן יוסף? שפ"ר) בכ"י הערבי שכבר נזכר למעלה בשם „כתאב אלאנואר" אומר על דבר האיש הזה: וכאן „באלרמלה" מלך אלרמלי ואצחאבה „ויערפון אלי הרה אלגאיה" והם אלמלכיה. ופירוש הדברים הוא: בעיר ר מ ל ה ישב מ ל י ק „א ל ר מ ל י עם כל הנמשכים אחריו. אלה האחרונים נודעים גם במדינותינו היום בשם אר-רמליה והם הנקראים גם כן מאלאקיטיים. ומן המקום הזה הננו יודעים השם האמתי של אחד מראשי הכת.
ה ר כ ב י.

3) בערך ד"א תקמ"א—תקס = 800—780.

AKADÉMIA KÖNYV-TÁRA

גם בדבר הזה. ר׳ מוחא ור׳ משה נחשבים בין „בעלי המסרה" (שומרי החסרות והיתרות ובכלל יושר הכתיבה בכל מלית כתה"ק) ופוסקים הלכה כמותם בכל שאלות המסרה ועמהם יחד נזכרים גם בעלי המסרה ר׳ יונתן, ר׳ חביב ור׳ פינחס ראש ישיבה 1), ולא נודע אם היו רבנים או קראים ובאיזה זמן היו מא].

באותה העת אשר ראשוני הקראים עבדו עבודה גדולה בבינה במקרא בדקדוק הלשון העברית והמסרה, לא נראה עוד כל תנועה לעבודת הספרה במחנה הרבנים. ומימי הדורות ההם לא הגיע לנו מהתלמודים רק ספר אחד. רב יהודאי גאון מסורא הנזכר למעלה חבר ספר כעין קצור התלמוד, בשם הלכות קצובות 2). ואין להחליט אם נתחבר הספר הזה לפני צמיחת הדת הקראית או לאחריה. רב יהודאי חבר וסדר בסדר ידוע את כל הדינים הנהוגים בזמן הזה מכל המקומות שהם מפוזרים בהתלמוד ויעזוב את כל השקלא וטריא ויכתוב רק את המסקנות להלכה שמורים כן למעשה. על פי פרשיות אחדות והדברים המקוטעים שהגיעו לנו מהספר הזה יש לשפוט כי היה כתוב בלשון עברית, ובזה עשה את התלמוד לספר המובן לכל בני העם 3); בשביל

---

1) עיין ציון י"ז סימן ד׳.

מא] כל הדברים האמורים בזה על דבר קראיותם של ר׳ מוחא ור׳ משה (ובסברא שהשני הוא בן הראשון) נוסדים (כנראה מדברי המחבר בציון י"ז) על החלטת ר׳ שמחה פינסקער (בל"ק ח"א כ"ט--ל׳), אך התעודות אשר עליהם תמך רש"פ את החלטתו, מקצתן מזויפות (כהמקדמה של סלמון בן ירוחם, אשר מציאותה נודעה לנו רק מעדותו של פירקוביץ [אבן רש"ף] לבדה, האומר כי מצא אותה בעקד הספרים בגוזלווא [איבפטוריה אשר בקרים] וכי לא הביאה לפ"ב יען אבדה בעת מלחמת מלכי הברית בקרים]. ומהתעודות העתיקות האמתיות וכן מהגהות בעלי המסרה בשולי מגלות כה"ק עתיקים נראה ברור, כי אין בין בני טבריא בעלי המסרה והקראים כל יחס וקשר, ולהם — לבני טבריא — יש למנות רק את ר׳ משה לבדו, אשר נקרא גם ר׳ מוחה (ולא מוחא), כנראה משום שהיה מוחה התיבות שלא נכתבו כהלכתן וכמו שדרוש לקרוא אותן —; מלבד זה אולי יש בזה השם גם ההוראה מחה בתלמוד [פראָטעסטירען או פראָטעסטירענדער]. לפרקים נקרא ר׳ משה בהמסרה ר׳ מוחה ורק פעם אחת בשבוש יש משה בן מוחה. מהאיש האחד הזה עשו הקראים שנים אב ובנו ומנו אותם במספר גדוליהם, והזיפן פירקוביץ ישב על האבנים ויחבר את ה„מקדמה" [כעין פירוש על עשרת הדברות. שפ"ר] וייחסה להקראי הקדמון סלמון בן ירוחם [וגם קבע לה זמן שנת אלף ר"ט לשטרות, רפ"ה לקרן זעירא — כאשר יכנו הקראים מלכות מחמד, שהוא 907 למנין הנוצרים, בכדי ששקרו יהיה שקר מרבה רגלים אולי יוכל עמוד. שפ"ר] לעשות חזוק לדברי בני אמונתו להיות להם ברק האמת. ובדבר ר׳ פינחס, שהיה לא לבד בעל מסרה, כי אם גם פיטן וגם ראש ישיבה בארץ ישראל (כנראה בטבריא) הנה כבר דברתי עליו למעלה כהערה, כי הוא האחד מהשנים הנזכרים בהקדמת רב סעדיה גאון לספר האגרון עיי"ש הערתי וכמובן היה רבני ולא קראי. הרכבי.

2) על דבר הלכות דרב יהודאי עיין המאמר המיוחד לחקירה ובקרת התולדה בבית האוצר לשד"ל מן עמוד 53 ואילך.

3) ואני לא אבין דברי הרב המחבר במקום הזה. איך יאמר, כי רב יהודאי גאון בזה שכתב ספרו עברית עשה את התלמוד יותר מובן לבני העם, הן בעצמו יאמר פעמים אין מספר, ודבריו מסכימים עם המציאות, כי הלשון העברית לא היתה שגורה כלל בפי העם, לשון העם היתה ארמית ועוד יותר ערבית, בדורות המאוחרים, מרב נטרונאי גאון ואילך כהרב אלפסי ואבן מיגאש וכו׳ עד הרמב"ם ועד בכלל, היו כותבים שאלות ותשובות בערבית, ורק בדור אחד אחרי הרמב"ם וקודם מעט החלו לתרגם ספריהם לעברית לעשותם מובנים להיהודים „יושבי ארצות אדום"

הדבר הזה נתפשט הספר גם לארצות רחוקות ויהי לעינים לספרים אחרים לעשות כמתכֻּנתו, אך במרוצת העת חדל להיות לספרו של הגאון מהלכים בעם מפני ספרים אחרים בפנה זאת שנתחברו ביתר שלמות ונאבד מן הקהל מב].

מהומות הקראים עזרו לרעת כנסת ישראל שבבבל, ומני אז הננו רואים את נשיאות הגולה שוקעת ויורדת. עד ימות ע נ ן היו הישיבות ובתי דיניהן כפופים אל נשיאי הגולה ומקבלים מהם השפעתם. הם בחרו בעצמם את ראשי הישיבות או קימו את הבחירה ויתני להם תקף ועז, ובהיות מקום נשיא הגולה פנוי לא היו לראשי הישיבות כח והשפעה ישרה על הבחירה 1). אך כמעט ראו הגאונים, כי הצליחו להדוף את ע נ ן משאתו, לבלי תת אותו להשתמש בעטרת הנשיאות וימָּשך לבם עליהם לעֹז במעֻזם זה, כי מהיום והלאה יהיו הם המנשאים את נשיא הגולה, המקבל את השררות מידם, וטעם לחפצם היה, לבל תצא עוד הפעם תקלה כי נשיא הגולה יהיה איש אשר לבו פונה מהתורה והתלמודית מג].—

(אירופה) כאשר אמרו אז, ואיך יאמר כי בזה שכתב רב יהודאי את ספרו עברית עשה את התלמוד (שרובו ארמית הלשון המדברת אז) יותר נוח להבנת בני העם, ואולי כונתו שעל ידי כן הבינו התלמוד גם בני הארצות הרחוקות מבבל ששם לא דברו ארמית. שפ״ר.

מב] בהעת החדשה נמצאו חלקים אחדים מספרו של רב יהודאי בשם „ה ל כ ו ת ג ד ו ל ו ת ו ק צ ו ב ו ה״, או „ה ל כ ו ת פ ס ו ק ו ת ו ק צ ו ב ו ת״ בהביבליותיקה אשר ב פ ר מ ה באיטליה (כתב-יד נומר 1089, באספת די רוססי; החלק הזה ראה אור בהמאסף „ב י ת נ כ ו ת ה ה ל כ ו ת״ מאת ה אָ ר אָ ו י ץ ח״א 14—37) וגם באוקספורד (הוטינגלאן נומר 501. אורי נומר 278); עיין על זה מאמר החכם זק״ש בהמגיד שנה כ״ב בהנומר 30—34, ומאמרו של החכם בובר שם נומר 41 ונייבויער במה״ע לעטערבאדע IV 55—66.

1) הדברים האלה הנני רואה כסתירה לדברי המחבר בעצמו למעלה, כי שם נאמר בפירוש, שאף אם היתה הנשיאות בירושה לבית בוסתנאי לא נתמנה ראש גולה בלא הסכמת שני ראשי הישיבות, ולא מלבו הוציא הרב המחבר שם את דבריו, כי המה דברי ר׳ נתן הבבלי ותשובת גאונים ראשונים המובאה בספר שבט יהודה והראשון אומר מפורש אם נטתה אחריו (ראש הגולה) „ד ע ת ה ק ה ל״ [בדרך אגב אעיר על המבטא „דעת הקהל״ מגאון קדמון כזה, מושג שנראה לנו שנתחדש גם באירופה בעשרות השנים האחרונות]. והאמת תורה דרכה: נשיאות הגולה היתה נחלת בית בוסתנאי, אך בזמן שנמצאו שני טועגים על הנשיאות (כמעשה דענן ואחיו חנניה) היו הגאונים המכריעים, ובכל אופן היה להם כח רב בבחירת ראש הגולה ועיין בהערת החכם ה ר כ ב י הסמוכה. שפ״ר.

מג] החלטת המחבר, כי לסבת צמיחת הדת הקראית, אבדה לנשיאת הגולה תעצומת פעלתה על העם ותפארתה מימי קדם היא רק סברא דנפשיה ואין לה על מה שתסמוך במקורי התולדה בימים ההם. באמת כבר נראו אז אותות רפיון כח הנשיאות וקצה הקרוב, מסבות אחרות והסבות הנה בתנאי השררה הזאת בעצמה כי היתה תלויה בדבר הכליף. קהלת יעקב שבבבל לא בחרה עוד בעצמה את נשיאיה אלופיה, ותהי נשיאות הגולה תלויה במאמר פי הכליף או הנציב המושל בשמו, ועל פי שרירות לבם לפעמים גדשו ולפעמים מחקו את סאת הזכיות והשלטון של נשיא הגולה, אז נסו הנשיאים להטות לב המושלים אליהם בבצע כסף ותהי הנשיאות לסחורה לכל המרבה במחירה לתת שחד להכליף ושריו הגדולים, הכספים האלה נאספו מהעם — ברוב הפעמים באונס זכח חזרוע—, על ידי עושי דבר ראש הגולה. מעמד כזה לא היה נכון לתת את חן נשיאות הגולה על העם ועוד פחות מזה להרבות כבודה, ובכן עמדה השררה הזאת רק בכח ההרגל, ככבודה היה אך לפנים, וכאשר נמצאו מתנגדי ראש הגולה, אשר הרבו לתת שחד יותר ממנו, הצליח להם להעבירו. המעמד הזה יוצא מפורש מדברי רב שרירא גאון באגרתו באמרו: ובראש ימי ישמעאלים נמי הוו זבנין ליה לראשי גלותא בדמים „יקרים״ ועוד יאמר: שלטנותא דהוה נסב

אחרי רב חנניה או אחונאי (אחי ענן), כעשר שנים אחרי הפָּרד ענן מעל אחיו ותורת הרבנים, נפלה שנית מחלוקת בבבל על דבר נשיאות הגולה. בין שני טוענים על המשרה הזאת והם: זכאי בר אחונאי ונטרונאי בר חביבאי. השני היה חבר בישיבת רב יהודאי גאון בסורא. סבת המחלוקת הזאת, אשר ארכה שנים אחדות, לא יגלו המקורים. שני ראשי מתיבתא בימים ההם היו: רב מלכיה בר אחא מפומבדיתא (ד״א תקל״א—ל״ג) ורב חנינאי כהנא מסורא (ד״א תקכ״ח—ל״ה), ושניהם התאחדו להרדף את רב נטרונאי משאתו ויעשו מעשיהם, עדי נאנס רב נטרונאי (כנראה על פי דבר הכליף) לגלות מן בבל ויצא לשבת בארץ מרחק בקצה המערב (מגרב) באלקירואן אשר באפריקה הצפונית, שכבר נמצאה שם קהלה גדולה, ואז הקים הכליף את זכאי לראש הגולה 1). נשיאות הגולה ירדה מאד במעלתה עדי היתה כלה משעבדת לראשי הישיבות, והם היו לפעמים מנדין את נשיא הגולה כאשר המרה את פיהם, וגם הכריחוהו לגלות ממקומו. ומפני כי נשיאי הגולה היו מתאמצים לצאת מאפוטרופסותם של ראשי הישיבות קמו סכסוכים רבים ביניהם; ודברי ריבות אלה הראו פָעלתם לרעה על הכנסיה הישראלית שבבבל.

נראה הדבר כי מימי צמיחת התורה הקראית החלו הגאונים לשום לב למקצֹע התורה, שעַד העת ההיא היה נָטֻש ושמם — והוא — ההגדה או הבינה במקרא על דרך הדרשנות. במקצע הדרשנות הצטינו משכבר הימים חכמי ארץ ישראל, אך רב חנינאי כהנא תלמידו של רב יהודאי גאון, היה הראשון, כפי ידיעתנו, אשר מלבד ההלכה היה דורש לפני תלמידיו מדרשים הכתובים על פי ההגדה, את הדרשות האלה אסף תלמידו רב שמואל ויחבר מהם את המדרש על איזה ספרים מחמשה חומשי תורה הנודע בשם מדרש אספה, על שם תחלתו מן הכתוב „אספה לי שבעים איש" 2). ומדרשים אחרים כהמדרש תנחומא (ילמדנו) נראה גם כן שנתחברו בימים ההם מד].

לה בדמים מן מלכי ישמעאל בימי דוד בן יהודה נשיא אשתפילו מן שלטנותא דמלכותא". הרכבי.

1) כל הדברים האלה לקוחים מדברי רב שרירא גאון באגרתו ורק שיש להעיר, אשר תחת „חביבאי" ישנה גירסת הרש״ג זבינאי ועכ״ז עיין ציון י״ב סימן ד׳ בסוף הספר. שפ״ר.

2) ילקוט במדבר רמז תשל״ו, דף כ״ב עמוד ד׳ ומאמרו של החכם שי״ר בכרם חמד ח״ז עמוד 241. עכ״ל הרב המחבר בהערה על שולי העמוד, והנה מבלי להביא בזה כל דברי שי״ר ע״ד שמות ע״ב זקנים המפורטים במדרש המובא בילקוט הנ״ל, רואה אני דרוש גם להבנת ההערה של החכם הרכבי דלמטה דברי הילקוט כמו שהם בספר הזה אשר לפני (דפוס פראנקפורט דאדר שנת תס״ט). אחרי שחושב שמות ע״ב הזקנים ששה מכל שבט חותם המדרש דבריו ואומר: „וכתבנו אם מפי רב שמואל אחי של פנחס ומרים זכור לטוב ולמד אותם בתרביצא מוצא ורבנא חנינאי כהנא ראש ישיבה וגאון" ואין ספק כי בדברים הסתומים האלה ישנם ערבובי מלות ואותיות, ושי״ר ינסח אותם באופן כזה: . . . מפי רב שמואל אחי פנחס מורנו זכור לטוב ולמד אותם בתרביצא של מרנא ורבנא וכו׳. ובזה יובנו דברי הערת החכם הרכבי אשר לפנינו, שפ״ר.

מד] החלטת המחבר, כי יש קשר כסבה ומסובב בין חבור המדרשים ותקומת התורה הקראית אין לה על מה שתסמוך מפני הטעמים האלה: א) חבורי מדרשי אגדה רבים נתחברו שנות מאות לפני צמיחת התורה הקראית, „ספרי דאגדתא" נזכרים בתלמוד פעמים אין מספר (עיין חקירת החכם

אחרי רב חנינאי כהנא היה לריש מתיבתא דסורא רב מרי הלוי בן משרשיא (ד"א תקל"ה – ל"ח) ואחריו רב ביבי הלוי בן אבא (ד"א תקל"ח – מ"ח). וראשי מתיבתא דפומבדיתא היו בימים ההם: אחרי רב מלכא, הגאון אשר הרבה לפעול, כי יעבירו את ראש הגולה נטרונאי ממשרתו, היה לריש מתיבתא רבה בר דודאי (ד"א תקל"ג – מ"ב), ובהוראה אחת הננו רואים אותו נוטה לדעות הקראים המחמירים נגד דעת רב יהודאי גאון 1); אחרי מותו שמש בכהונת ריש מתיבתא מר בר שנונא ימים מעטים, ואחריו היה רב בר אברהם כהנא (ה. תקמ"ב), ומסבה שאינה ידועה לנו נפלה מחלוקת בינו ובין ראש הגולה, והוא — ראש הגולה — העביר את ראש ישיבת פומבדיתא ממשמרתו, וימנה במקומו את מר רב הונא בר יצחק הלוי (ה. תקמ"ז). שני גאוני הישיבות: רב ביבי ורב חנינאי בהסכמת נשיא הגולה תקנו תקון גדול בתורת המשפטים והדינים שבין אדם לחברו. עד הימים ההם לא היו בעלי חוב, לא לבד מַלוים על השטר, כי גם אשה בכתובתה, גובים מהיתומים אלא מהקרקעות ולא מהמטלטלים, והם תקנו לגבות כתובת אשה וכל החובות גם ממטלטלי דיתמי (בשנת תקמ"ז – מ"ח = אלף צ"ח לשטרות), התקנה הזאת נחתמה בחותם שני הגאונים ונשיא הגולה ונשלחה לכל קהלות ישראל בארצות הקדם ובמכתביהם הם אומרים „והדיין שלא יורה כהלכה זאת מעבירין אותו" 2). נראה הדבר, כי סבת התקנה הזאת היתה בסבת שנויי העתים וחלופי המעמדים בדבר הרכוש והקנין שהיו לבני ישראל יושבי ארצות הכליף בימים ההם. יהודי בבל עמדו מימים קדמונים על הקרקע ויהיו עובדי אדמה, נוטים ושותלים ומגדלי בהמות, אך בהתרחב והתפשט מלכות מחמד מהודו, במזרחית דרומית, ועד עמודי הֶירקולוס (מצר ים גיבראלטר המחבר את ים התיכון לים אוקינוס המערבי בקצה מערב ספרד בין אירופה לאפריקא) ימה, פרץ מסחר היהודים לארצות רחוקות, ויחדלו רבים

שי"ר בנושא הזה ובערך מלין עמוד 6—13 ותשובות לעווי על דבריו בספר Graphische Requiliten II. 105 – 107. נכונות רק במקצתן ולא בכלן). ב) גם אין להחליט, כי בבבל לא היו עוסקים כלל בהגדה, כי בימי התקופה התלמודית עסקו בהלכה והגדה כאחד (ועיין במאמרו של החכם באכער בשם „הגדות אמוראי בבל" שנספח אל חשבון בימ"ר הרבנים בבודא-פעשט לשנת 1878) והספר שנתחבר בבבל לבטח לפני תקומת הדת הקראית השאלתות דר' אחא משבחא מלא דברי הגדות. ג) הגבלת הזמן של חבור מדרש אספה מוטלת בספק גדול. הדברים המשובשים בהילקוט, אשר החכם שי"ר ינסחם ויגיהם לפי דרכו (עיין הערתי למעלה, שפ"ר) אינם מספיקים להוציא מהם לאמת משפט תולדי, כי יש לחכמים אחרים סברות אחרות בפתרון הדברים הסתומים האלה (בספר חשנתי להחכם ברילל ספר שני עמוד 82, יוכיח הר"ר הֶאראָוויץ מפראנקפורט, כאשר כתב אלי במכתב. כי יותר נאות לגרוס בהילקוט: „וכתב מדרש אספה רב שמואל א' (אבן) חפני כהן מורנו זכור לטוב ולמד אותם בתרביצא מורנו ורבינו אדונינו האי ראש ישיבה וגאון". ד) לו נאספו מדרשי אגדה בזמן אחר או אחרי כן סמוך לזמן קרע הקראים היו נמצאים בהם דברי ויכוח או תשובות על טענותיהם, כאשר כן נמצא בהספרים שנתחברו באמת אחרי כן (תרב"א, פסיקתא - לקח טוב זוטא לר' טוביה ועיין מאנאטסשריפט ש' 1874 עמוד 266 — 274. הרכבי.

1) בהלכות ימי טהרה מנדתה ליולדת, ועיין ציון כ"ג סימן ב בסוף הספר.

2) אגרת רב שרירא, ספר העטור דפוס וויניציאה דף ע"א, ע"ז עמוד ד' ועיין ספר הירחי לפראנקעל שנת 1857 עמוד 334 וצמצום הזמן נודע מתשובת רבינו יצחק אלברג'ולוני בסוף ספר שערי תשובה לאמר: אלף צ"ח לשטרות = 787 = תקמ"ז.

די"ו 13 6 ח"ג

מעבוד את האדמה ויתנו כספם במסחר ומטלטלים, ותהי תקנת הגאונים תקנה הצריכה לשעתה ולדורות לתת בטחון לבעלי החובות, אם נושים הם באיש שכספיו ומטלטליו מרובים מקרקעותיו.

לעת אחת עם צמיחת התורה הקראית נפל דבר בתולדת ישראל דבר שאיננו גדול התוצאות אך בכל זאת יחָשב למאורע רב־עלילה, כי חזק לב נכשלים ויתן בלבם דעת להוקיר ערך היהדות, כי יש בקרבה רוח און ועָצמה, עצמת אמונת ישראל וכחה רב למשוך לב עם רב אחריה. מלך אחד מעובדי אלילים, מושל על עם מעמי הברברים אשר בירכתי צפון, קבל הוא ושריו וגדוליו עמו את תורת היהדות מה], הכַזָּרים או הכוזרים 1), עם מבני השבט הפִינִי, קרוב

מה] הזמן שבו קבלו הכוזריים את תורת ישראל אי אפשר לצמצם בדיוק נגד הזמן הנזכר בתרגום ספר הכוזרי מערבית לעברית (שנת ת״ק--740), יש להביא זמן אחר 620 = ש״פ הנמצא בעצם מכתבו של הנשיא יוסף בספרו (מאסף נדחים ח״א, סימן ח) מכתב יד שנמצא בהביבליותיקה של הקיר״ה בפטרסבורג. הרכבי.

1) סופרי הערביים קוראים להם חזר, רושם קורות הדורות לבני רוסיא הכהן ניסטור וקראם כוזרים Козары, אך הסופרים העברים בכדי שלא להוציא מפיהם השם המגונה לאיש ישראל „חזיר" כותבים „כזר" או „כוזר" מו]. את מעשה קבלת התורה הישראלית על ידי הכוזרים חשבו לפנים למשל ודמיון ועוד לפני שלשים שנה לא האמינו בו רבים, כי הוא מעשה שהיה באמת, אך בהעת האחרונה נתקיימו ונתאמתו כל הדברים הנאמרים בהכוזרי לר' יהודה הלוי ממקורים ערביים, אוזילי (Ouseley), המוציא את ספרי הערבי אבן-חויקאל (Jbn Haukal) או יותר נכון ספר האיסטאכרי; הסופר Frähn המפרש את אבן-פוסלן Jbn-F'oslan, de Chazaris (Mëmoires de l' academie imperiale des sciences de Petersbourg 1822 T. VIII.) ספרו של החכם הצרפתי d' Hosson על דבר עמי קאוקאז והחכם Dufremery (בזורנאל אזיאטיק 1849 מעמוד 470 ואילך, כל דברי החכמים האלה הפיצו אור בהיר על ספורי הסופרים הערביים: אבן-פוסלאן, איסטכרי, מסעודי, אבן־אלתיר, ודימישקי על דבר הכוזרים ומה שהגיע אליהם לקבל תורת ישראל, ובזה נתאמתו ונתקיימו כל ספורי סופרי ישראל על דבר הכוזרים; שני המכתבים: מכתב ר' חסדאי אל יוסף נשיא הכוזרים ותשובת הנשיא על המכתב הזה נתאמתו על יד בקרת התולדה בכל חלקיהם, והם אמתים שאין להטיל בהם כל ספק ואמתתם מבוארת על ידי החכם הצרפתי Reinaud מז] Abulfeda introduction p. 299., ומאת Vivien de st. Martin בספרו „הכוזרים" Mëmoires de l' academie des inscriptions et de belles bett es. Paris 1851. ועיין עוד ספרו של שוויטצער, דיע זידרוססישען פאֶלקער" מח] וספרו של החכם כרמולי Jtineraires de la terre sainte. בהפרשה על דבר הכוזרים עמוד 1—104.

מו] המחבר שגה באמרו, כי סופרי היהודים כתבו בכונה „כזר" במקום „חזר" שלא להוציא דבר מגונה מפיהם, כי דרך הכתיבה הזאת „כזר" היא נכונה וישרה גם על פי דקדוק הלשון ודרך ההכרה בערבית הכ' הרפויה כמו האות X ברוססית; גם באותן האותיות אשר הערבית קרובה להמלה העברית הנכתבת באות „ח" כמו „אח" „אחים" אז בערבית אכו' אכואן „כ" רפויה תחת „ח" מצד אחר מוצאים הננו המלה „חזיר" בעברית כשם עצם פרטי לשם משפחה (עיין בספרו של החכם וואג Vogue (Tempel pe Jerusalem p. 45, 136) ושם איש חזיר הננו מוצאים בכתבי הקדש (נחמיה י' כ״א). הרכבי.

מז] הסיוע שנסתייע מספרו של ריינאי הוא בטעות, כי החכם הזה איננו מזכיר מלל במקום שמציין המחבר את מכתב נשיא הכוזריים, ואחרי החכם גראֶטץ טעה בזה גם הח' כוואלסאהן בספרו 1. цриж. стр. 87. „Восемнадцатъ еврейскихъ надгробныхъ надписей". הרכבי.

מח] גם פה יש לשער כי נשתרבבה איזו טעות כי לא נמצא ספר מאת מחבר בשם שוויטצער שיהיה נקרא „Die Südrussischen Vôlker", ואולי דמה המחבר לכנות בזה את ספרו של החכם ניימאנן: Die Völker des südlichen Russlands, 1847., 2 - Ausgabe 1855." . הרכבי.

בקרבת המולדת להעמים: הבולגרים, האברים, האוגרים או אונגרים, התנחלו אחרי מפלת ההונים בחבל ארץ אשר על גבול אירופה ואסיה, וייסדו להם מלוכה במקום השתפכות מימי הנהר הגדול הוא נהר הוָלְגָה (ובימים מקדם אטל) אל הים הכספי מקום מושב הקלמיקים בקרבת העיר אסטראכאן.

בימים ההם נקרא ים הכספי — ים־כוזריה על שם העם הזה, מלכיהם נקראו בשם כַּגַּנִים או כָּגָנִים, והם היו מלכים אדירים, מצביאים ומפקדים את בני עמם, בני־הצִיָּה (סטעפפע) אשר בערבות הים הכספי ויוליכום מחיל אל חיל ומנצחון אל נצחון, הכוזרים היו למחתה לכל העמים סביבותיהם ובני פרס רגזו וחלו מפניהם, ומיראתם אותם בנה כוזרו מלך פרס חומה בצורה במעברות הררי קאוּקז והים הכספי, אך החומה הבצורה ההיא, אשר נבנתה העיר דֶּירבֶּינט מעבר להררי קוקאז נגבה, הנודעה בשם "שער השערים" (Bab-al-Abwab) לא שמה מעצור על דרך הכוזריים שואפי קרבות" בהתנפלם בגבולות פרס. אחרי אבדן מלכות פרס על ידי הערביים עברו הכוזריים את הרי קאוקאז, נפלו בגבולות מלכות ארמיניה הצפונית ויכבשו כל לשון־ארץ הנקרא עתה חצי־האי קרים ותִּקָּרא גם הארץ הזאת בשם כּוֹזָרִיָּה. מלכי ביצנץ רגזו וחלו מפני תנופת יד הכוזריים וחרבם הקשה וישיבו להם מנחה לבל ישיאם לבבם לעלות על קונ־סטנטינופול הבירה למצוא שלל רב. הבולגרים ועמים אחרים היו משעבדים להכוזריים, וגם הקיובים (הרוססים) היושבים על יד הנהר דניעפר היו מוכרחים להביא מנחה להכּאגאנים מדי שנה בשנה חרב ואדרת־שער טובה ומובחרת מכל בית ובית (כפי לשון הימים: מכל ארובת עשן) מט]. — מעט מעט רחבו ונסבו גבולות ממלכתם ויגיעו לגבולות ממלכת הכליפים הערביים ויעשו גם עמהם מלחמות גדולות ועצומות. — מלבד אנשי מלחמה היו בין הכוזריים גם עובדי אדמה ורועי מקנה. בארחות חייהם היו פשוטים מאד ומסתפקים במועט, כל מזונם היה אורז ודגים וישבו באהלים, אך לנשיאם הכַּגַּן היה ארמון ומקדש מלך לשבת בו על שפת נהר וָלְגָה. ממשלת הכַּגַּן היתה בלי מצרים, וכהדלאי־לָמה אשר בארץ טיבעט באסיה התיכונה נחשב גם הכַּגַּן למלך וכהן לאל עליון וגם נתנו לו כבוד אלהים — אם גזר על אחד מבני עמו גזרת מיתה, היה הנדון טורף נפשו בכפו למלא רצון אלהיו. ולבל יחולל כבוד הכַּגַּן הנחשב לבן־אֵלים בהיותו יוצא ובא בין כל בני־תמותה, ובהתערבו

מט] ברשימת העתים להכהן הרוססי ניסטור נאמר (מבלי לציין מכפר השנה):
„И рѣща Козари: платите намъ данъ. Сѣдумавше же Поляне и вдаша отъ дыма мечъ" (Лаврнтьевскій списокъ Изд. 1872 подъ редакціею Бычкова стр. 16). ואחרי כן בשנת 6367 למספר הרוססים אז או בשנת 856 למנין הנוצרים בזמן הזה נאמר:
„А Козори имаху на Полянѣхъ и на сѣверѣхъ и на Вятичѣхъ имаху по бѣлѣй вѣверицѣ отъ дыма стр. 18.
האקאדעמיק סרעזנעווסקי ישער שנכון לקרוא Побѣлѣ и вѣверицѣ, והמלה бѣлу ידמה למצוא ביונית äspros שם מטבע, אשר בכתבי העברים יקראו גם אותה בשם אספר או לבן ועיין צונץ בספרו „צור געשיכטע" עמוד 542, 548. הרכבי.

בעניני המדינות ומשפטים בין אדם לחברו היה לו משנה־למלך בשם פֶּגָה או פֶּחָה. בהמשך העת היה הפֶּגָה המושל על הארץ והכַּגָּן כָּלָה כל עתותיו בבית־הנשים. הכוזריים, ככל העמים שכניהם הרוססים והבולגארים היו עובדי אלילים בעבודה זרה מגונה מאד, בחטאת זמה ותֶבֶל. לפרקים באו לעיר הראשה אשר להם באלאנגאר (קרי: בלאנדזשאר) סוחרים ערביים ויונים למכור תוצאות ארצם ולקנות תמורתן אדרות שער מובחרים ומן הסוחרים ההם למדו הכוזריים דעת התורה הנוצרית והמחמדית נ). גם יהודים נתישבו בארצות ממשלת הכוזריים, וביניהם היו אלה אשר נסו מגזרת השמד שגזר עליהם הקיסר לֶיאו האיזורי ועל ידי היהודים יוצאי ארץ יון למדו הכוזריים לראשונה דעת תורת ישראל 1). היהודים היו אהובים ורצויים לעם הכוזריים בתור מתורגמנים ורופאים גם בחצר הכַּגָן וגם יועצים בעניני הממלכה, והם שנתנו מרוחם על הכוזריים לאהבה את תורת היהדות ולדבקה בה.

הכוזריים בני הדורות המאוחרים לא זכרו ראשונות ולא היה בידם לברר הסבה הראשונה, אשר הסֵבָּה את לב אבותיהם להִכָּנס בברית היהדות. המושל הכַּגָּן בן דור האחרון לדורות הממלכה הזאת מספר את המאורע שאירע לפני איזה מאות שנים לפניו בסגנון זה —: מלך היה לעם הכוזריים בֻּלָן שמו, ותבחל נפשו בעבודת העצבים ויעבֵר את האלילים והקוסמים מן הארץ — אך עוד לא קבל תורה אחרת, ויבא אליו מלאך האלהים בחלום הלילה ויאמר אליו: אם בדרכי תורת אמת תלך ומצותיה תשמור, והיה אלהים עמך, ותעז ידך על הערביים הנלחמים בך ותגדל ותִנָּשא בעשר ותפארת מלוכה. כחלום הזה חלם גם משנה הכַּגָּן המכלכל כל דברי המלכות, אחרי נצחון הכוזריים את הערביים, ואחרי כבשם את המבצר ארדְביל אשר בארצו הצפונית 2) (בשנת ד״א תצ״א = 731), החליטו שניהם: הכַּגָּן ומשנהו להתיהד. — שני האיתנים מצוקי ארצות

נ) על דבר בא הערביים והיונים להעיר הראשה בלנדזשר אין לנו ידיעות כלל, וכל הידיעות שהגיעו לנו על דבר המסחר בעיר הראשה להכוזרים חכונה על העיר איטיל (שעמדת בקרבת העיר אסטראכאן היום) וגם מציאות עיר הבירה בלנדזשאר מוטלת בספק (עיין Извѣстія Императ. Археалогическое Общества IX. 271 — 275 —. וגם בספרו של החכם נאֶלדעקע. דברי ימי פרס להסופר הערבי טברי, עמוד 157 הערה 3. הרכבי.

1) עדות הערבי אבן-אלתיר (אצל Frähn שם עמוד 597). והסופר הערבי מסודי, אך בדברי שני הערביים נרשם הזמן בטעות, באמרם כי רדיפת היהודים בביצנץ היתה בימי הרון-אל-רשיד, כי אם בימי הקיסר ליאו האיזורי, כאשר נודע לנו מאת הסופרים היונים צרדנוס Cerdenus ותיאופנוס Theophanus.

2) על דבר כבוש המבצר ארדיביל ידבר גם מכתבו של הנשיא יוסף אל רבי חסדאי אבן-שפרוט ושם נקרא „ארדיל", ומזה מצאנו סעד לצמצום סדר המאורעות לזמניהם. לדברי סופרי ערב (בספר של 59. peupeles des Caucase, d' Hoson, ובמאמרו של דורן בידיעותיו על דבר הכוזריים בספר העתי: Mēmoire des sciences politiques et historiques de s-t. Petersbourg, Serie VII. שנת 1844. p. 445 ff., נופל זמן כבוש ארדיביל בשנת 731 למספרם, וזה מסכים לדברי רבי יהודה הלוי בספרו הכוזרי, כי קבלת תורת ישראל על ידי הכוזריים היתה כארבע מאות שנה לפני החבור הזה — כידוע נתחבר ספר הכוזרי ד״א תתק״ץ—צ״א ואם כן היתה התיהדותם בערך שנת ת״ק. —

הישוב בימים ההם : הכליף אבי מאמיני מחמד וקיסר ביצנץ האדיר במלכי הנוצרים היו מתאמצים למשוך אליהם לב מושל הכוזריים ולעשות אמונתם שלטת במלכותו. להשיג חפצם זה שלחו מלאכיהם, נושאים אגרות ומתנות יקרות לאות כבוד ויקר ועמהם מלומדים בדת ואמונה להטות לב המלך אל אחת משתי האמונות. אז צוה הכַּנָן, כי כהן מורה התורה הנוצרית, חכם מלמד בתורת האישלם ורב ומורה מהיהודים יתוַכּחו איש את אחיו על דבר אמונותיהם.

הנִכּוחים ארכו מאד, והיו שוברים איש דברי רעהו ולא היו מסכימים על דבר אחד" 1), איש לא הטה את רעהו מדעתו וגם הכַּנָן היה נבון ולא ידע למי היתרון מבעלי שלשת התורות האלה, אך מדברי המתוַכּחים הבין, כי הנוצרי והמחמדי שניהם נתמכים ומסתייעים מדברי תורת משה וכל אחת משתי הדתות תתאמץ להוכיח אמתתה מדברי התורה הקדומה הזאת, ומאחר כי הכהן הנוצרי הודה לו, כי תורת משה גבוהה במעלתה על תורת מחמד, וכזאת דבר גם האִימָם המחמדי ביחס התורה הנוצרית אל היהדות, היה דבר הכַּגָן אליהם, כי מעתה החליט להחזיק בדת ישראל, ויקרא לחכם היהודים, ויורהו תורת ישראל, ויכניסהו לבריתו של אברהם וגם שריו וחילו נמולו עמו 2). ואומרים, כי שם היהודי — החבר — אשר הכניסוהו בברית תורת ישראל היה יצחק סַנְגָרִי או סִינְגַרִי 3) נא].

והנה אם גם נקבל את השמועות על דבר המעשים הנפלאים, אשר העירו מושל הכוזריים לקבל דת משה וישראל לדברי הגדה, אך באמתת המאורע בעצמו אין להטיל כל ספק והוא דבר אמת נצב בהתולדה שאין לפקפק בו. — עם כַּלָן קבלו תורת היהדות גם כל גדולי הארץ ארבעת אלפים איש. מעט מעט נתפשטה התורה הזאת גם בין העם, עד כי רוב יושבי הערים במלכות כוזריה היו ליהודים, אך חיל הצבא היו שכירים מבני דת מחמד 4). ובהממלכה הגדולה והאדירה הזאת נמצאו ארצות ממשלת מלכים קטנים סרים למשמעת הכַּנָן מלך

---

1) לשונו של המלך רבי יוסף הכוזרי במכתבו אל רבי חסדאי אבן-שפרוט בהקדמת הכוזרי הוצאת סלוצקי בווארשא. שפ"ר.

2) גם כן במכתב הנ"ל ודומה לזה יספר אל־ביקרי, כמובא במאמרו של Dufremeri בספר העתי Journal asiatique שם.

3) יזכירהו לראשונה הרמב"ן (בספר השיחות — Colloquium - הוצאת יעלינעק עמוד 14). מצבת האכן עם הכתבת „יצחק שנגרי", שאמר פירקוביץ למצוא בעיר „סלע היהודים" (Tschufut-Kalte) אשר בקרים עם זמן שאינו ברור, היא מזויפת בלי כל ספק, כמו שהוכיח ברור רש"ל ראפפורט בכרם חמד חלק ה' מצד 197 ואילך.

נא] על דבר יצחק סנגרי — עיין הערותי ברחבה ובפרטות בספרי „אלטיודישע דענקמאֶלער אויס דער קרים" מרף 172—182 ובספר „יעווריעיסקאיא ביבליאטעקא" VIII מרף 146 עד 159, שם הנני מברר גם את השאלה האם נזכר השם סנגרי בהספרה הסלאווית העתיקה אם לא. הרכבי.

4) אבן־פושלן Jbn-Foszlan אצל Frähn בספרו de Chazaris עמוד 484, לדברי דימשקי היו כל הכוזריים ליהודים (שם עמוד 597) שם נאמר: „Chazari et rex eorum omnes Judaei", וידיעה אחרת שם תאמר: Chozari duabus nationibus Constituuntur: militibus scilicen qui mohametani, et civibus qui Judaci sunt. ופתרון הדברים: הכוזריים המה בעלי שתי אומות: בעלי המלחמה והמה מחמדיים והאזרחים והמה יהודים.

המלכים האלה, ומהם, כנראה, נמצאו אלה אשר קבלו עליהם תורת היהדות. בכל אופן יודעים הננו, כי מושל סִמֶינדר 1), אשר על יד החוף המערבי על יד ים הכספי, המקום הנקרא היום טארקי, קבל דת ישראל. יש לשער כי בהעת הראשונה היתה היהדות של הכוזריים דת ישראל רק במראה החיצונה, היהדות אשר ממנה עוד לא נראה עומק הדעות התורניות אשר להיהדות, ותהי רק לפנים, מבלי ששָנו הכוזריים את ארחות חייהם, כי עוד לא התפתחה בינתם במדרגה כזאת שיבינו להמאור אשר בתורת ישראל. רק אחד המלכים שקמו אחרי בֻּלָן והנקרא בשמו העברי עובדיה, הוא כבר הכיר וידע את היהדות בדעת שלמה ורבות פעל לחזוק התורה בארצו. נשיא הכוזריים מדור האחרון (רבי יוסף) מעיד עליו לאמר: — „ועמד מלך מבני בניו (של בֻּלָן) „ושמו עובדיה, צדיק וישר, הוא חִדש הממלכה והעמיד את הדין (הדת) „כדין וכהלכה. הוא בנה בתי כנסיות ובתי מדרשות, קבץ לרוב מחכמי ישראל „ויתן להם כסף וזהב ויפָרשו לו עשרים וארבעה מקראי קדש ומשנה ותלמוד 2) וכל תקון תפלות, והיה ירא אלהים ואוהב תורה ומצות" 3). ועד היכן הגיעה תעצומת פֻעלתה של היהדות לרוממות נפש העם הפרא והשובב נראה מזה, כי בעוד אשר הכוזריים עובדי האלילים השחיתו באף רחמיהם מעולליהם, וימכרו את בניהם ובנותיהם ממכרת עבד, עזבו הכוזריים בעלי דת ישראל את המשובה הנוראה הזאת 4). אחרי עובדיה ישבו בניו לכסאו, שלשלת גדולה של מלכים יהודים, כי הושם חק המלוכה אשר רק בן משפחת המלוכה המחזיק בתורת ישראל יוכל להיות יורש הכסא 5). — ואף גם זאת בהיות היהדות להדת השלטת בכוזריה והמלכים היו שומרי תורה, לא היתה לתורת הקנאות, כאשר היו דתות אחרות בהגיען למלכות. עובדיה והמלכים שאחריו לא הציקו להאזרחים שלא הלכו בדרך התורה הזאת 6). ונהפוך, משפט אחד היה לכל האזרחים מאיזה דת שיהיו, בלי כל הבדל וגרעון זכות מהאזרחים היהודים.— ובית־דין הגדול היה להכוזריים, אשר חבריה היו שבעה אנשים 7). מהם:

---

1) שם עמוד 615, 617 על פי אבן־הקאויל (Jbn-Hakaul), אם הסופרים המחמדיים מספרים, כי קבלו הכוזריים את דת האיסלם, כאשר יאמר אבן-אלתיר, כי כן היה הדבר בשנת 254 אחר המנוסה (Hegira) = שנת 868, הנה אין השמועה מתיחסת אל ממלכת הכוזריים הראשית, כי אם אל אחת הממשלות הקטנות הסרות למשמעת הכאגאן ובני עמו.

2) ומהמכתב הזה שנתקבל לדבר אמת ברורה, נראה את שקרותו של פירקוביץ באמרו שהכוזריים הראשונים היו קראים ולא ידעו כלל מהתורה הרבנית. שפ״ר.

3) ממכתבו של המלך רבי יוסף.

4) על דבר שלשלת היחס של נשיאי כוזריה. עיין להלן בהערת החכם הרכבי בתולדות רבי חסדאי אבן-שפרוט. שפ״ר.

5) אבן-הקאויל (Jbn-Hakaul) (או איסתכרי (Jstakhri) אצל Ousley. 6) שם.

7) מסעודי (Massudi), איסתכרי, ואבן-פוסלן מדברים מתשעה חברי בית דין הגדול. נב].

נב] מסעודי בספרו (Praires d' Or II. 11.) וכמו כן איסתכרי [בהוצאת דיגויי עמוד 279] מדברים משבעה שופטים ולא מתשעה, אך אבן-פדלן (Jbn-Fadlan) מדבר מתשעה שופטים. Jacut-s geographisches Wörterhuch, ed. Wusdenfeld II, 437. — אך בכתב

שנים בעלי דת יהדות, שנים בעלי דת נצרת, שנים בעלי דת אלילית מבני הרוססים או הבולגרים, וכל בעלי הדתות השונות היו נדונים איש איש על פי תורתו. הנה כן היתה ראויה מלכות כוזריה, בשעה שהיתה רוח היהדות שולטת בה להיות לאות ולמופת בסבלנות במדת הצדקה והמישרים אל בתי דינים של הנוצרים והמושלימים בימי אלף שנה ויותר. — והיהודים בכל תפוצותיהם, במקומות הישוב שלהם לא ידעו בימים הראשונים דבר מהמעשה הגדול הזה, כי מלך אדיר עם חלק גדול מעמו — עם גבור מלחמה — נכנסו בברית תורתם, וכאשר הגיעו אליהם השמועות, חשבו, כי הכוזריים המה שרידי עשרת השבטים: ההגדה תאמר: „הרחק מאד, אחורי הרי־חשך, הרי־קוקאזיה, יושבים עובדי אלהים אמת, ישראל קדושים, בני אברהם 1). ושבט שמעון וחצי שבט מנשה בארץ כוזריים. . . והם עד אין חקר, והם ישאו מס מעשרים וחמשה מלכיות".

בעצם העת ההיא 2), נגלים אלינו גם יהודי איוראפה, מתוך חשכת העתים הקדומות, אחרי אשר כמעט אבד זכרם מקוראי הדורות בימי דורות רבים. בעלי העז והמשרה באירופה התיכונה הטו להם חסד, ולמצער לא רדפו אותם באכזרית וקנאה הוללה, כאשר עשו מלכי פרנקיה מבית המירובינגיים. — בגלל הדבר הזה עלו בבחינה ידועה גם במעלות רוחם. קרל הגדול, אביר מושלי אירופה וראשון למלכיה בזמן ומעלה, המיסד הממלכה האבירה בתבל ארצה, הממלכה, אשר היום הנה ארצות ממשלת שתי הממלכות היותר נאורות על כדור הארץ — „גרמניה וצרפת", הקיסר גדל־דעה ורב אונים הזה, אשר בתעצומת פעלו הקיצה אירופה מתרדמה המשובה והבערות הטה חסדו גם לבני ישראל המפוזרים בארצות מלכותו ויתאמץ להרים קרנם בכבוד, להעלותם למעלה למשכיל ולהעניקם מטוב השכלת אמת, התרבות ונעם המדות המתוקנות. — אחרי שנות־עמל, שנות מאות, אשר בעלי רוח שפלה, קטני דעת וקטני לב היו אדוני הארץ באירופה, ראו באי־עולם עוד הפעם מלך כביר ונאור יושב על כסא רם ונשא מכל כסאות המלוכה באירופה הנוצרית, מלך גדל־דעה וגאון הרוח, אשר מלבד היותו נשען על חרב גאותו, ידע גם להעמיד במשפט ארץ, איש אשר זרועו מושלה לו להדבר עמים וממלכות תחת רגליו, אך הוא היה לא לבד בעל־מלחמות, כי אם גם זורע־צדקות ומצמיח פרי התרבות האנושית ומוסר ומדות

ערבי התחלפות המספר „סבעה" (7) בהמספר „תסעה" (9) קלה מאד ובכן אולי אין כל סתירה בהמקורים. — על דבר השופט השביעי יאמר מסעודי כי נבחר „בעד הסלאווים, הרוססים ויתר עובדי האלילים", ומהבולגארים יחשת ולא יזכירם כלל. לאלה האחרונים היתה בימי המאה העשירית למספרם ממלכה מיוחדת בהארץ הסמוכה לכוזריה, על חופי הנהרות וואלגא וקאמא (Wolga, Kama) ואז כבר קבלו את דת האיסלם. הרכבי.

1) אלדד הדני, עיין ציון י"ט בסוף הספר, ותרגום דברי הימים א', ה', כ"ו, ששם ידבר מ„טורי קבל" המה „הרי החשך", מקום מושב שני השבטים וחצי השבט, היוסיפון קפיטל י' — שתי ההשקפות: האמתית: כי הכוזריים הם גרים, והדמיונית: כי הם יוצאי ירך עשרת השבטים נמצאות בהספר שארית ישראל פרשה ט'.

2) במחצית השניה למאה השמינית למספרם ובראשית הששית לחמישי למספ־נו.

M.T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

אזרחים. קרל הגדול היה יוצר הממלכה הכבירה והאדירה, ממלכת פֿרנקיה — גרמניה, אשר השתרעה על פני ארץ רבה: מים אוקינוס המערבי עד מעבר לנהר עֶלְבָּה ומחופי הים הגדול (התיכון) עד הים הצפוני (ים הגרמני), ובהוּסַד הממלכה הגדולה הזאת, הָעְתְּקָה במת־החזיון למאורעות עולם ממקומה, מקונסטנטינופול אשר בקצה המזרח, אל מקום מושב קרל הגדול בלב אירופה. — המושל הזה, בכל היותו מגן הכנסיה הנוצרית ומיסד שררות הַפַּפָּה שברומא (Suprematie) ויֵחָשב לבן בכור בהכנסיה הקתולית, ובכל היות הכהן הגדול שברומא בימים ההם אדרינוס הראשון, שונא ישראל ומבקש רעתם ופעמים רבות העיד בהכהנים הגדולים שבספרד למנוע את בני עם מרעיתם מהתרועע בחברת היהודים ועובדי האלילים (כן קרא את המחמדיים הערביים 1), לא הניאו כל אלה את הקיסר הגדול מראות נכוחה, כי היה חכם רואה את הנולד ומבין בחזון העתים, מלך צופה ומביט לאחרית המעשים; ובדבר עם ישראל ותכונתו וסגֻלתו נטה כלה מדעות הכהנים ומשפטיהם. למרות כל החלטות הקונסיליות (הכנסיות של הכהנים) והגדרים שגדרו, היטיב קיסר פֿרנקיה הראשון ליהודי ממלכתו ואיש יהודי חכם ומלֻמד היה גבר עצתו ומלאכו הנאמן, אשר שלחו לסוריא ויתר ארצות הקדם לאירופה 2). מושלי אירופה בימים ההם, מלכיה ודוכסיה היו מטילים עֹנש גדול על היהודים, אשר לקחו בעבוט ומשכנתא מידי הכהנים ומשרתי בתי התפלה את כלי השרת לעבודת אלהים, אך קרל הגדול החליף השטה ויחרוץ משפט לאמר: הכהנים הנותנים בעבוט כלי־הקדש עונם ישאו כדין מועלים בקדשים והיהודים נקיים 3).

הטובה שהיטיב קרל הגדול ליהודים לא היתה רק לשם הצדקה האנושית לבדה, כי אם גם בגלל התועלת, שקִוָה הקיסר הצופה לסוף הדברים בקדמותם, להפיק מהיהודים, בהרמת קרן המסחר ובהרבות עושר הלאם והצלחת העמים הנתונים תחת שרביט מלכותו. בעת ההיא היו היהודים היחידים בתור בעלי המסחר מסוף עולם הישוב ועד סופו; המסחר, שהוא מלאך השלום בין בני האדם, בהיותו אוחז בארבע כנפות הארץ ומחבק זרועות עולם, לקרב משפחה למשפחה ואומה לאומה, ולקשרם בקשר האחוה והאהבה. — בהימים ההם היו אבירי אירופה וחוריה ואציליה, אך בעלי מלחמה נשענים על חרב גאותם, תושבי הערים היו בעלי מלאכות שונות, ואת האדמה עבדו האכרים העבדים המשעבדים אל הקרקע 4); אך היהודים; אשר האבירים מאסו בהם לשאת ראשם בצבאות

1) Muratori rerum italicarum scripoites T. III. 2, p. 240. — Mansi concilia T. XII. 784, 814.

2) Monachus St. Gallensis de gestis Caroli magni I. 18.

3) Capitularia Caroli אצל Bouq. et recueil T. V. p. 679. ועיין עוד Copitularia אצל Pertz Leges T. I. p. 194.

4) במבטא: עבדים משעבדים, הנני בוחר לסמן בו את השם Leibeigene בגרמנית או Крѣпостные ברוסית, להבדיל מהשם Sclave או рабъ, שהוא עבד עולם. כמו שנהגו מכבר הסופרים, ובאופן אחר לא ידעתי לכוון בהבדל שני המושגים השונים זה מזה תכלית שנוי.
שפ"ר.

גרודיהם (Heerbann), גם לא היו בעלי שדות וכרמים, כי כל הקרקעות היו נחלת הרוכסים אילי הארץ לצמיתות (F'eudalen), ובכן לא נשאר להם ענין אחר לענות בו, כי אם המסחר ובו שמו כל מעינם, ויהיו עוסקים בהולכה (Export) והבאה (Jmport), מכל מיני סחורות תוצאות הארצות השונות — כל ההנחות, הזכיות וְיִפּוּיֵי־כֹחַ שזָכָה בהם קרל הגדול את היהודים היו כהזכיות שתְּזַכֶּה בימינו הממשלה את חברת הסוחרים, הנוסדה למרבה המשא ומתן וחרשת המעשה, באיזה ענף מענפי העבודה והמסחר 1). — והזכיות האלה צמצם קרל מאד ולא נתן גם את היהודים לעשות עסקים להרויח במסחר היין ותבואות השדה, כי לתועבה היו לו הֶרְוַח של הסוחרים במקח וממכר בצרכי אֹכֶל־נפש. אך גם ההשקפה הזאת לבדה, לתת חנינה ליהודים בעד התועלת הגשמית שהם מביאים להממלכה, לצדקה תחשב בעתותי החשך ההן וכצעד לפנים. אם נַשְׁוֶה את פעֻלתו לעֻמת מעשי המלכים המורֹיבינגיים גונטְרַם ודגֹבֶּרְט אשר שללו מהיהודים משפטי אדם ויראו בהם רק מנאצי האמונה השלטת ורוצחי־אלוה ולא מצאו בהם דבר טוב. — אך יותר מעשי קרל מוכיחים, כי לא לבד טוב היהודים במעמדם החמרי, כי אם גם השכלתם ומעלות רוחם היו קרובות אל לבו. וכשם שרבות עשה הקיסר הנאור הזה להשכיל את עמי גרמניה וצרפת ובחפצו להעלותם במעלות הדעת הביא להם חכמִים מאיטליה להורותם דעה, כן לא שכח את היהודים היושבים במרחבי הממלכה ויאמר להרבות גם ביניהם את ההשכלה הדרושה לחפצם — השכלת הדת, לחפצו זה הביא קרל משפחת חכמים מעיר לֻקָּה (Lucca) באיטליה ויושב אותה בעיר מַגְנְצָה היא מאינץ — את רבינו קלונימוס בנו רבי משה ואת בן אחיו (בשנת ד"א תקמ"ז 787). אין ספק כי חפץ קרל בדבר הזה היה להשכיל את ישראל ולשום קץ לבערותם. כי בהבערות והמשובה היו בני יעקב הנפוצים בגרמניה עומדים על מדרגה אחת כבני טיאוט (Teut) אבי הגרמנים). כהאשכנזים, כן היו היהודים אשר בקרבם ישבו מן המאחרים לצאת ממצב המשובה והבערות מכל אחיהם. כי השבט הגרמני

---

1) בהקאפיטורליות (Capitularia), קפיטולריות נקראו כל פקודה ותקנה מטעם קיסר הפראנקים מימי קרל הגדול עדי החלק מלכות פרנקיה לשתי ממלכות: קיסרית גרמניה ומלכות צרפת. שפ"ר), של קארל והמלכים שאחריו נחשבו היהודים לסוחרים ונסמנו בשם negotiatores (עסקנים). עיין Capitularia אצל פערטץ בספר הנזכר למעלה עמוד 114 נומר 4.

2) המעשה, כי קרל הגדול הסיע את משפחת החכמים רבינו קלונימוס וצאצאיו ויטעם על אדמת אשכנז בעיר מגנצה הוא מאומת בהתולדה, כפי האמור בעמק הבכא לרבי יוסף הכהן (עמוד 13) המיחס את המאורע הזה אל ימי מלכות קרל. לדברי כרמולי (בהספר Anna'en S 222, Jahrg. 1839 נמצא מחזור בכ"י ושם ידבר, כי המעשה הזה היה בשנת תשי"ט אחר החרבן = 787 למספרם (אם נחשוב את שנת החרבן בג"א תתכ"ח — 68 ולא כפי האמת שהיה בשנת 70 - שפ"ר). בכל אופן הזמן תתמ"ט אחר החרבן הנזכר בתשובת מהרש"ל (סימן כ"ט) הוא משובש. רוב הסופרים מזכירים רק את רבינו קלונימוס ולא רבי משה בנו, בתור ראש משפחה שיצאה מלוקה לווירמיישא (ועיין דברי שו"ל: Giudaismo illustrato p. 30 ff.), לבאר את שלשלת היוחסין של הקלונימוסיים, המלאכה אשר עמלו בה ראפפורט וצונץ, היא מלאכה בלי תועלת, כי חכמים רבים בשם קלונימוס היו באשכנז צרפת ואיטליה, ולצמצם שמותם ושמות צאצאיהם הוא דבר שאי אפשר ומלאכה שאינה צריכה.

אשר בימינו יאמרו גם שונאיו, כי בחקר המדעים והפילוסופיה העיונית עולה הוא על כל העמים בתבל ארצה, וארצו היא ארץ מגדלת חכמים הוגי דעות, השבט הזה היה בימי ק ר ל שקוע בבערות ומשובה נוראה, ולא לבד בני הענק הַסַּקְסִיִּם, כי אם גם יושבי גרמניה התיכונה על גדות הרֵיינוס, אשר נחשבה למלכות פרנקיה, היו פראים ושובבים.

ראשית בא היהודים לגרמניה מֻעלפה בחשכת ימים מקדם. אם נאמין בדברי הגדה אז נחליט, כבר נמצאו היהודים ב ו י ר מ י י ש א (ווארמס) בימי קדמי ארץ, בהיות פני ארץ אשכנז כלה מכוסות אגמים ובצאת ויערים, אשר לא עלה הגרזן על עציהם, ושמה רמשו חיות קטנות וגדולות, והדֻּבִּים והזאבים משלו בה ממשלה בלי מְצָרים. ההגדה הזאת אמריה תאמר: ימים מועטים אחרי הנחל יהושע את ארץ כנען לבני ישראל, כאשר פרצה המלחמה בין שבט בנימין וכל יתר שבטי ישראל על דבר הפילגש בגבעה וכמעט שנכחד השבט הזה מקהל ישראל, נסו ונמלטו אלף איש מבני בנימין ארצה גרמניה, והם היו היהודים הראשונים מייסדי קהלת ישראל ב ו י ר מ י י ש א 1). — ספורי־בדים והגדות זרות כאלה להוכיח את מושב בני ישראל בארצות מימי קדם קדמתה, לא בדו אבותינו מלבם בכדי להתפאר ולהתהדר בהדרת השיבה, כי אם עשו זאת ל א ו נ ס ם מחפצם להגן עליהם ועל זרעם מחמת אויב ומתנקם, כאשר אמרו האשכנזים בני דורות הבינים לפני מסעי הצלב ובדורות מסעי הצלב, לפקוד על היהודים היושבים בתוכם עון משפט דמים שנעשה בירושלים כשבעים שנה לפני חרבן הבית השני, לנקום נקמת מיסד הדת, ובפיהם אמרו ובידיהם מלאו לשחוט אלפי נפשות נקיות בעבור היותן — לפי דבריהם — מבני בניהם של העם רוצחי־אלוה, שתו הנרדפים האֻמללים עצות בנפשם, איך יסירו מעליהם העון הזה, אשר לא יכֻפר להם ולבני בניהם עד סוף כל הדורות..., ויתאמצו להפיץ בעם שמועות והגדות, כי המה מצאצאי הישראלים הקדמונים וישבו באשכנז שנות מאות רבות לפני הִגָּלות מיסד הברית החדשה ונקיים הם מעון אחיהם אשר בירושלים. ערת ו י ר מ י ש א הוכיחה, כי עוד בימי עזרא הסופר ערכו להם אחיהם בני ירושלים מכתבים, לדרוש מהם, כי יבאו להֵרָאות פני י״י שלש פעמים בשנה כחק התורה, אך יהודי אשכנז השיבו דבר, כי כבר יסדו להם בגרמניה עיר ירושלים החדשה על שפת נהר ר י י נ ו ס, ואינם חפצים לדעת דבר מהבית־השני, כי שם לא נגלה אלהי ישראל בכל הודו והדרו ולא נמצאו בו אותות החסד והנסים שנעשו בבית המקדש הראשון

---

1) הרד״ק בפירושו על שופטים (כ׳ ט״ז) בשם „מ ד ר ש א ח ד״. בספרי הרד״ק שלפנינו נאמר, כי בני בנימין ישבו בארץ ר ו מ נ י ה, אך בהרד״ק שהיה לפני רבי יחיאל היילפערן בעל סדר הדורות היה כתוב במדינת ג ר מ נ י ה ובעיר ג ר מ י י ש א. נג].

נג] יש להעיר, כי לפני בעל סדר הדורות לא היתה כלל נוסחא אחרת בהרד״ק, אך הוא אינו מביא דברי הרד״ק, כי אם דברי בעל שלשלת הקבלה שאומר הוא (בעל הש״ק) בשם הרד״ק בזה הלשון: „אבל הרד״ק כתב, שמצא במדרש שהלכו (בני בנימין) לארץ אשכנז לעיר ג ר מ י ש א היא ו ו י ר מ ז. עוד נאמר שם (בשה״ק דפוס וויניציאה שמ״ז דף י״ב ע״א) ואלף איש מבנימין לא רצו ללחום עם ישראל והלכו לאיי ר ו מ נ י ה, כל זה במדרש. עכ״ל״. והיוצא מזה הוא שבעל סה״ד שגה בזה שהאמין בדברי בעל שלשלת הקבלה האומר בשם הרד״ק דברים שלא אמר, והרד״ק בעצמו איננו נוגע לזה כלל וכלל. ח ר כ ב י.

(אורים ותֻמים, אש מן השמים וכו') 1). ויוסיפו יהודי אשכנז להמציא מעשים וראיות לרחוץ בנקיון כפיהם מעון משפט הדמים שנעשה בירושלים, ויבדו מלבם נוסחת מכתב אחד שנשלח בימים קדמונים לפני חרבן הבית, לספר ליהודי ווירמישא, אולם או רֵיגֶינסבורג, פרטי המעשים שנעשו בארץ ישראל בימי הגלות מיסד הדת הנוצרית 2). אם נכון דבר התלמוד, „שמותר לשנות מפני דרכי שלום", הנה על אחת כמה וכמה, הותר להיהודים הנרדפים על לא חמס בכפיהם, לבדות מלבם דברי שקר כאלה להנצל מחרב קנאים ונוקמים, בימי מסעות הצלב וגזרות הרועים והמות השחור. — כהספורים האלה, כן לא נאמנו הדברים והעדות, כי כבר קמה עדת ישראל בווירמיישא בשנות מאות הראשונות לספירת הנוצרים, ידיעות נוסדות על הכתובות הנמצאות על מצבות אבן, אשר עתה כבר אבדו ואינן 3).

ולבד הידיעות ממקור ישראל ישכן ידיעות גם ממקור הכרוניקות העתיקות. לדברי אחת הרשימות האלה היו היהודים הראשונים שישבו בארצות הריינוס צאצאי הרומאים הלגיונות מבני גרמניה אשר שרפו את בית המקדש שבירושלים. הַוַנְגְיוֹנים 4), שהיו בחילות של טיטוס ואספסינוס בחרבן ירושלים, לקחו בשביה המון רבה מבני יהודה ומהם בחרו להם כל הנשים היפות ויביאו עמהם למקום תחנות על שפת הריין והמאין, ומבני התערובות האלה — מבני גרמניה ובנות יהודה — אשר חנכו את בניהן הנולדים להן בדת היהודות יצאו בני ישראל הראשונים, מיסדי הקהלות בווירמיישא ומגנצה 5). — כל אלה המה דברי הגדה, אך ידיעות ברורות ונאמנות מישוב היהודים בגרמניה באו לנו לראשונה מהמושבה הרומאית קולניה האגריפית היא העיר קעלן היום על יד הריינוס במערבית צפונית אשכנז בימי המאה הרביעית לספירת הנוצרים 6). והנה אם גם נניח, כי ישבו היהודים בגרמניה בימי קדמי ארץ, ספק גדול הוא אם נשארו ספונים במקומות מושבותיהם אחרי כן בימי תקופת תנודת העמים, כאשר נהפכו על אשכנז ואירופה כלה שפעת העמים הפראים אשר הגיחו מירכתי צפון וקדם. ועל כן נוציא יותר לצדק משפט אם נחליט, כי ישובי היהודים באשכנז

---

1) בספר מעשה נסים. — 2) על דבר המקור למכתבים בדויים כאלה, עיין Fabricius Codex Apocryphus novi Testamenti T. p. 493 f.

3) לוינסון בספרו מצבת אבן על שדה הקברות בקהלת ווירמישא. המצבה היותר עתיקה בהספר הזה היא משנת ד"א תת"ל, שם עמוד 87. המצבה משנת ד"א תר"ס הוא טעות בהנוסחא כמו שמוכיח רש"ל ראפפורט בספר גל-עד, וכמו כן אין כל הוכחה, כי נמצא בפראג אבן מצבה משנת ד"א תק"מ. הרש"ל ראפפורט שם:

4) Vangiones שם שבט במדינת גליה הבלגית Gallia belgica על יד מורדות הריין עם העיר Borbetomagus ובימי הבינים ובימינו קוראים לה ווארמס, ובפי בעלי אספות בספרתנו ווירמישא וגם גרמיישא ועיין טציטיוס, 27, 12. An 470 Historia. שפ"ר.

5) Schaab diplomatische Geschichte der Juden zu Mainz S. 2.

6) Codex Theodosianus L. XVI. T. 8, p. 21 S. 6, IV. S. 333. Anmerk.

עכ"ל הרב המחבר.

ועיין עוד בדברי ימי ישראל חלק שני עמוד 397 בהערה 1 ומדברי הקודיקס הזה נראה, שהיתה ישיבת היהודים אז בקעלן ישיבת קבע וכבר השתקעו שם לפני ימים רבים. שפ"ר.

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

וקהלותיהם, המה בנות קהלות ישראל בפרנקיה וגליה, וגורלם היה כגורל אחיהם וישוביהם באוסטרזיה (צרפת המזרחית) שהיתה משעבדת למלכי פּרנקיה מבית המורבינגים.

— גם היהודים באנגליה 1) צאצאי יהודי צרפת המה, ובימי המאה השביעית לספירת הנוצרים (באחרית המאה החמישית לחמישי למספרנו) באו לראשונה לאיי בריטניה 2). בכל אופן נוכל להחליט בדבר אמת בהתולדה, כי סדרי קהלה מתוקנים וישוב ערוך לכל פרטיו לא היו ליהודי אשכנז לפני בא משפחת רבינו קלונימוס מלוקה לשבת במגנצא.

הדבר אשר זכה לשם גדול בתולדת עמי המזרח והמערב היא המלאכות אשר שלח הקיסר קרל הגדול אל הכליף האדיר חרון-אל-רשיד, ובהמלאכות הזאת נמנה היהודי יצחק. אף כי מתחלה היה יצחק רק המתורגמן בין מושל המאמינים ומלאכי קרל האצילים: לאנדפּרייד וסיגיזמונד, הנה עמד יצחק בסוד הקיסר קרל וידע כל מצפוני הדיפלומטיה, ועל כן במות שני המלאכים האלה בדרך בחזרתם, היה היהודי יצחק האחד, אשר בידו נמצאו המכתבים שכתב הכליף והתשורות הרבות והיקרות ששלח לכבד בהנה את הקיסר הגדול בממלכות הנוצרים 3), ויקבל אותו הקיסר ברב פאר ותפארת מלכות בהיכל מלכותו אשר בקרית משושו אאכען 4). — אומרים אמור, כי בין יתר הדברים דרש הקיסר מאת הכליף לעשות חסד עם היהודים באירופה, לשלח להם רב מומחה ומורה תורה מיהודי בבל המלומדים, וישלח הכליף את רבי מכיר ויושיבהו קרל הגדול בנרבונה אשר בנגב פּרנקיה, ויהי ר' מכיר האב לתורה בפּרובינציאה (נגב צרפת) כאשר היה רבי קלונימוס מלֻקָּה במגנצא אשר בגרמניה, וייסד בנרבונה ישיבה של מעלה לדרישת התורה התלמודית. — בהיות הרוָחה ליהודי גרמניה פּרנקיה ומעמדם במדינה איתן, שמו לבם להתעסק בישובו של עולם, קנו להם שדות ונחלאות לעבוד את האדמה, עסקו בכל האומניות ומלאכות עבודה ויהיו להם ספינות שטות על פני הריינוס ויתר הנהרות העוברים בארצות הממלכה הגדולה הזאת. אז הונח להם מעצבם ומרגזם והוטב מעמדם. בני עם הארץ לא נגעו בהם לרעה, וכאשר לצדק מָלַךְ מלך, היו גם הכהנים כהני צדק ולא הסיתו את בני מרעיתם ביהודים. אז היה בידם ללכת אחרי נטות לבם מני ימים מקדם, לנוד בארץ, לצאת ממקום למקום, ובאותה העת נפוצו ונתישבו בכל הנפות והגלילות בממלכת גרמניה-פּרנקיה, ובימי המאה התשיעית לספירת הנוצרים (סוף המאה הששית וראשית השביעית לחמישי למספר בנ"י) כבר הננו מוצאים ישובי ישראל ברוב נאות אשכנז:

---

1) עדוארד גאנז בספר העתי לצונץ עמוד 108.

2) Eginhardi, annales in Pertez' monumenta Germaniae I p. 190, 353.

3) רבי אברהם זכותא בספר היוחסין הוצאת פיליפובסקי עמוד 84.

4) לפלא, כי לא יעיר הרב על זה, הדבר אשר קוראי הדורות יספרו, כי ע"י המלאכות הזאת שלח חרון-אל-רשיד אבי מאמיני מחמד, למלך מלכי הנוצרים קרל הגדול, בתוך התשורות היקרות, גם מפתחות הקבר הקדוש למחוקק הנוצרים בירושלים, ובמות שני מלאכי הנוצרים, היה איש יהודי יצחק המביא את מפתחות הקבר הקדוש למלך מלכי הנוצרים מאת מושל מאמיני מחמד, (עיין קארל פאן ראטטעק באנד 5 עמוד 197 בהערה), שפ"ר:

M.T. AKADÉMIA

במגדבורג, מירזיבורג ורגינסבורג ישבו במספר רב בימי המאה התשיעית למספרם 1). — משם נפוצו היהודים וילכו הלוך ונסוע קדמה צפונה לארצות הסלאווים מעבר לנהר אָדֶר צפונה מזרחה עד גדות המאלדאוי והוויסלָה במדינות צעכיה היא ביהם ופולניה. —

ובכל הטוב שהיטיב קרל הגדול ליהודים לא דמה ולא עלתה על לבו, — כאשר לא עלתה המחשבה הזאת על אחד מגדולי הדורות בימי הבינים — לשום קץ לעמל היהודים פעם אחת ולהכירם לאזרחי הממלכה, לזכותם בתורת האדם באשר המה בני אדם כבני עם הארץ הנוצרים. למן היום אשר היתה הברית החדשה לשלטת ברומא העתיקה עד ימי קרל הגדול, היה עמל בני אבות הכנסיה לבנות חומת ברזל ולכרות תהום רבה להבדיל בין הנוצרים והיהודים, אחריהם קמו חברי כנסיות הכהנים (הקונסיליות) מזמן לזמן ומפקידה לפקידה בארצות שונות וירחיבו ויעמיקו התהום הזה בהמון גזרות וגדרים, עד כי גם הקיסר הישר באדם אשר בכל חכמתו המדינית היה בן נאמן לכנסיתו, הכנסיה הקתולית, לא יכול לעבור על פני התהום הזה, גם הקיסר הזה הבדיל בדבר אחד, נכבד מאד בחיי החברה האנושית, בין יהודים לנוצרים; ההבדל הזה היה באופן השבועה ונוסחתה, בהיות להיהודים דין ודברים עם הנוצרים. אם היו דברי ריבות ביניהם והיהודי היה זקוק על פי הדין להיות נשבע ונפטר או נשבע ונוטל, אז הטילו עליו, כי יושם על ראשו זר־חוחים או עשבות־שדה, יאחז ספר תורה בימינו ויוציא מפיו אלה וקללה לאמר, שאם יעבור על השבועה או ישבע לשקר תחול בו צרעת נעמן ובל מחלה וכל פגע רע, ואחריתו תהיה באחרית קרח וכל עדתו ועוד דברים כאלה, המשפילים כבוד היהודי בתור חבר להחברה האזרחית: וכאשר לא נמצא ספר התורה במקום המשפט הסתפקו בספר כתבי הקדש בלשון רומית 2). בכל זאת ראוי לדעת, כי גם חֹמר השבועה לאיש יהודי שהנהיג קרל הגדול היה בחסד ונחשב כנטיה מחק הכנסיה, אחרי שעל פי תורתה אין היהודי נאמן כלל בשבועתו נגד הנוצרי.

ובארצות הקדם, בראשית ימי המאה התשיעית לספירת הנוצרים (אחרית הששית לחמישי למספר בני ישראל), הוכיחו מסבות העת לדעת את היהודים, כי עליהם לדעת ולזכור תמיד, כי המה העם שאין לו עֶמְדָה בטוחה גם בארץ־שלום, כי גם בימי ממשלת מושלים טובים ומטיבים צפויים הם אל גזל־משפט וכל יד עוני ועקת אויב. — ממשלת הכליף מבית אַבַּס חרון־אל־רשיד ובניו אחריו תחשב להתקופה המאֻשרת בכל ימי הכליפות בארצות הקדם. ומהימים הטובים האלה נשמע לנו קול אנחה — אנחת כנסת ישראל — העשוקה והרצוצה. נכון הדבר, כי חרון־אל־רשיד שהשיב לקדמותם את חקי עֹמָר הקשים נגד הנוצרים, הכביד פֻּעלת החקים האלה נגד היהודים, ויצו אותם לשאת על בגדיהם מטלית צהובה, כאשר צוה את הנוצרים לשאת מטלית ירוקה

---

1) בשביל הקיצור אבקש לעיין על דבר המקורים בליקסיקון ערש עט גרובער (Sect. 2, ציון I, XXVII B. 64. S.) וגם סטאבבע בספרו: „היהודים בגרמניה בימי הבינים״.

2) אצל פערטץ: Leges I p, 194, Monumenta, ועיין סטאָבבע עמוד 262 ציון 144, על דבר מנהגי השבועה בימים ההם, עיין תשובות הגאונים שערי צדק סימן כ״ב וסימן ע״ו,

ולחגור תחת האזור חבל או פתיל לאות עבדות 1). — אחרי מות חרון-אל-רשיד פרצה מלחמת שערים — מלחמת אזרחים איש באחיו — באף וקצף גדול בין שני בניו מחמד-אל-אֶמין, ועבד-אלה-אל-מַמון, כי אביהם חלק ביניהם את המלוכה, והם לא נאותו להחלוקה הזאת ויאבה כל אחד מהם לגעת במלכות חברו. בימי המלחמות והמהומות אלה היה רע ומר גורל היהודים יושבי ארץ ישראל. אך בפעם הזאת לא היהודים לבדם נשאו וסבלו על הצרות, כי גם על הנוצרים עברה רעת המהומות, וחמס ובזה וחרב רעה הרבו להשחית ארצות ויושביהם בימי ארבעת שנות המהומה (809—813 = ד"א תקס"ט—ע"ג). וכה היו הצרות רבות והולכות ומתגברות, עד כי קצרה גם נפש העם המלומד בצרות, הנושא והסובל, לשאת ולסבול, ובני הדור ההוא מצאו נֹחם רק בזה שראו בפגעי הזמן את חבלי המשיח, אשר חכו לו שיבוא. אחד מבעלי האגדה שבימים ההם היה אומר: "אם אין ישראל עושין תשובה אינן נגאלין — ואין ישראל נגאלין (על ידי תשובה) אלא מתוך הצער, מתוך הדחק ומתוך הטלטול; ומתוך שאין להם מחיה". בדברים האלה נחם הדרשן את קהל שומעיו הנרכאים. במלחמת שני האחים עלימן ואל-ממון, ראה הדרשן את האברון והכליון למלכות ישמעאל וקרוב קץ הגלות ובא המשיח ויאמר: "משני אחים יעמדו לנשיאים על בני ישמעאל ובימיהם יעמוד צמח בן דוד".. והוסיף לאמר: "הקדוש ברוך הוא יאבד את בני עשו (ביצנץ) על ידי זרעו של ישמעאל, וגם הוא — ישמעאל — עדי אובד". — אך גם בפעם הזאת נוחלה אבדה תקות הנגשים והנענים. מלחמת האחים האַבַּסיים, אם גם הרעישה את הממלכה הכליפית באסיה המערבית ואיראק (בבל), אך עוד לא שמה קִצָּה. אל-עמין ואחיו אל-ממון היו לשליטים בלי-מְצָרים בהממלכה הגדולה והאדירה, ממלכת הכליפים בארצות אסיה. —

---

1) ווייל בספרו: קורות הכליפים II עמוד 162, ציון 1 על פי אבן-כלדון ואבן-אלתיר.

2) בספר הירחי לפראנקעל (שנת 1859 עמוד 112, העירותי לראשונה, כי ספר ההגדה, אשר רוח הסוד, ראשית הח"נ שפוכה עליו הספר: "פרקי דרבי אליעזר", מרמז על מלחמת שני האחים על דבר כסא הכליפות (בפרק ל') ובימים ההם נתחבר הספר הזה, אף כי גם עלו בו הגדות מזמן הקדום, בפרק הזה תבא גם ההגדה הערבית הידועה, על דבר אברהם שהלך לבקר את ישמעאל בנו, ואשת ישמעאל צרת העין עדישה היא חדיגה (קרי חדיזשה: ובפרקי דר"א אשר לפנינו הגירסא עיפה ורק בילקוט לך נמצא השם עדישה ועיין בפירוש הרד"ל על פדר"א, שפ"ר) והשניה הטובה פטימה (בתו של מחמד ועיין ג"כ הרד"ל שהרגיש בזה, שפ"ר), ומפדר"א נשתרבבה ההגדה להתרגום המיוחס ליונתן בן עזיאל, עיין ווייל בספרו "הכליפים" עמוד 156 וגם תיאופהאנעס בהכרֳנאָגראפיה שלו I 714. וצרות ישראל בהעת ההיא נזכרות עוד בפדר"א בהפרקים: ל"ב, מ"ג ומ"ח, עכ"ל הרב המחבר בהערתו בשולי העמוד.

והנה הראשון שהרגיש בדבר המאורעות מימי הכליפים המובאים בפדר"א היה צונץ בספרו "דיע גאטטעסדיענסטליכע פארטראֶגע (עמוד 276); ואחריו באר זאת ביתר הרחבת הבאור הרב במאמרו הגדול והנכבד על דבר ספרות המדרשית והסוד שצמחה בימי הגאונים (מאנאטסשריפט 1895) בשלשה המשכים עיי"ש, והחכם וויס מביא כל הדברים בספרו ח"ג 292 ובח"ד בבמה מקומות ומחשה מדברי הרב, כדרכו ברוב הפעמים בארבעת החלקים הראשונים מספרו. והנה עוד נשוב לדבר בזה בציון ט"ז בסוף הספר ופה רק אעיר, שהרב המחבר הוא האחד המאחר את פדר"א עד

מלוכת אלממון תחשב לצולחה בדורות הכליפים (813—833 = ד״א תקס״א—פ״א), כי אז הגיעה ההשכלה הערבית למעלתה העליונה ואז הגיע תור הזהב להכליפות בארצות הקדם. בהיות הכליף הזה בעל דעות חפשיות בדברי דת ואמונה וגם רדף באף את אדוקי המחמדיים, היתה העת מסֻגֶּלֶת להתפתחות המדעים, להפרחת המליצה וליסוד חקר־אמונה בעין פילוסופיה. בגדד בבבל היא איראק, אלקירואן באפריקה הצפונית ומערו בכֹּורסאן 1),

לסוף המאה הששית לחמישי, ודברי החכם וויס שאומר: „כי על כל פנים לא יוקדם זה הספר (פדר״א) לחצי המאה החמישית לאלף החמישי״ (כח״ג 208) אינם מובנים לי, כי אם עוזבים אנחנו את המוסכם בלי בקרת — כי מחבר הספר הוא רבי אליעזר הגדול —, ובכח המדרשים שנמצאים שם המורים על היות המחבר בימי הכליפים, אין עוד כל ספק להקדים זמנו — וההגדה בפ״ל מהספר שמביא הרב המחבר וגם וויס „ויעמדו שני אחים וכו׳ מורה על היותו חי בסוף המאה הששית לא קודם, — ואולי מסתפק החכם וויס בדבר מפני שרוצה להוכיח במקום אחר כי הפדר״א נתחבר לפני מסכת סופרים (ח״ד 20) בראיה חלושה מאד ממאמר אחד עיי״ש. וכבר הוכחנו למעלה (עמוד 29) כי מ״ס נתחברה בא״י ובימי רבנן סבוראי. ליתר הכנת הדברים אביא בזה ראשי פרקים ממאמר פדר״א בפ״ל (והמאמר השני נחסר בההוצאה של הרד״ל): „ועוד היה רבי שמעון אומר ששמע מרבי ישמעאל כיון ששמע שמלכות ישמעאל באה אמר: עתידין למוד הארץ בחבלים (דבר שעשו בני מחמד באמת בחלוקת הקרקעות)... ועושים בתי קברות מרעה לצאן, וכשימות אדם מהם קוברין אותו בכל מקום שהם מוצאים וחוזרין וחורשין הקבר וזורעים אותו״ שזה ג״כ מנהג המחדיים). המאמר השני באותו הפרק הוא: רבי ישמעאל אומר: חמשה עשר דברים עתידים בני ישמעאל לעשות בארץ באחרית הימים: ימדדו הארץ בחבלים, יעשו ביה״ק למרבץ צאן אשפתות:.. וכו׳, וירבה השקר, ותגש האמת, וירחק חק מישראל, שני תולעת בצמר ויקמל הנייר והקולמוס, ויפסל סלע המלכות ויבנו את הערים ההרבות ויפנו הדרכים ויטעו גנות ופרדסים, ויגדרו פרצות חומות בית המקדש ויבנו בנין בהיכל ושני אחים יעמדו יעמדו וכו׳ (כמו שבפנים), והנה גרעֶץ יאמר, על המלות המפוזרות שאינן מובנות לו. ולי נראה, כי במלות: „וירחק חק מישראל״ כונתו על קרע הקראים, וכמו שנמצאו גם בתנא דבי אליהו מקומות הרבה נגד הקראים, כמו שיוכיח בטוב טעם ודעת הרב ר״ח אפפענהיים בית תלמוד שנה א׳ במאמרו הגדול והד״ר באכער במאנאטסשריפט לגרעֶץ שנת 1875 — ועיין עוד מאמר הח׳ יעבץ בכנסת ישראל עמוד 395 לשפ״ר).

אולם מה שיחשב הרב המחבר את פרקי דר״א אל הספרים של בעלי הסוד, איננו מתאמת עם תוכן הספר. — הדבר המסמן את בעלי הסוד והח״ן בהתקופה הזאת כבעל ההיכלות הרבתי והזוטא, האותיות וכו׳ היא הגשמת הבורא באופן קשה לשמוע (וקרוב לאמר שעליהם כוון הראב״ד כהשגתו על הרמב״ם בהלכות תשובה, בקראו את הספרים האלה בשם כולל: האגדות המשבשות את הדעות), וכזאת לא מצינו בפדר״א רק במקום אחד או שנים שאפשר לפרשם בדרך השאלה — לעמת זה כל הספר כתוב בלשון חכמים, בשפה נחמדה וסגנון נעים מאד. ההגדה שהזכרתי במקום הזה על דבר ישמעאל ושתי נשיו כתובה בסגנון נעלה הראוי להיות למופת בנעימות הלשון גם בימינו ופשיטותה וקצורה. בתכונתו הוא לאומי—דתי, ונתחבר — להראות חבת הקב״ה לעם ישראל ונפלאותיו אשר עשה לו — וכבר העיר הח׳ וו. (ח״ג 290 - 291) על התכונה המליציית והשיריית של הס׳ היקר הזה — בדברים מחוכמים מאד. דומה לו בצחות השפה הקלה והזכה הוא הס׳ תד״א — אך פדר״א הוא שיר השירים, והתדב״א הוא כלו אמרי בינה (רידאקטיק) בדבור הפשוט והמובן, ובפרק השלישי מדבר פדר״א על הגרמים השמימיים ותכונת הבריאה (קוסמוגרפיה) והחכם רש״י פין בכנסת ישראל לשפ״ר במאמר „בין הפרקים״ 321 ואילך. מוכיח השווי שבין פדר״א לאחד מטובי החכמים בימי רבי סעדיה גאון הוא ר׳ שבתי דונולי בן איטליה התחתונה (עיין שם). בכל אופן פרקי דרבי אליעזר איננו ספר הסוד ואינו עומד בשורה אחת עם ההיכלות ושעור קומה וכו׳. שפ״ר.

1) בפנים הספר בגרמנית כתוב Neru והוא טעות סופר בלי כל ספק, כי אין עיר בשם כזה

היו המרכזים לדרישת המדעים לכל ענפיהם, וסעיפיהם, ויגיעו שמה לכלל התפתחות והתגברות במדה כזאת שלא הגיעה אליה אירופה אחרי שנות מאות. המאור שבחכמת יון שב להאיר לבני ארץ הקדם ולדרים עליה, רוח היונים שב ויקם לתחיה על אדמת ישמעאל ויפיפיותו של יפת שכנה באהלי קדר —. היושבים ראשונה במלכות התחרו והתערבו עם היושבים לבדד באהלי התורה והחכמה, ויתאמצו להעבירם ולהקדימם בחקירת המדעים. — גם היהודים יושבי ארצות הערביים נסחפו מזרם העת, והחפץ הכביר, שהתחולל בלב בני ערב לְסַגֵּל להם את החכמות האנושיות: השמושיות והלמודיות, תקף בעצומיו גם את בני ישראל היושבים בקרבם. כי מאז ומעולם היו הַחֵקֶר וההגיון, הַחִפּוּשׂ והבקרת מְטֻבָּעִים בנפש האיש הישראלי, הנה כן לקחו היהודים חבל בכל תעצומות הערביים לדעת וחכמה, ורבים מילדי רוחם מצאו חן ושכל טוב בעיני טובי הפילוסופים הערביים. בדברי ימי הַתַּרְבּוּת וההשכלה הערבית מתנוססים לתהלה גם שמות חכמי ישראל, אם גם יש ספק בדבר, על אדות מַשׁ־אַלָּה (Maschallah) בן אַטַּרִי, אשר עסק תכונת הגרמיים השמימיים ובאיצטגנינות (אסטרולוגיה), ויעקב אבן־שְׁאָרָה (Jakub-Jbn-Scheara), החכם שהביא לראשונה מארץ הודו את סימני המספר הנהוגים עד היום אצל עמי המזרח והמערב, וינהיגם לראשונה בארצות הכליפות, אם היו יהודים אם לא נד], הנה לכל הדעות החכם הנודע לתהלה בפי כל חכמי הערביים בימים ההם: סַהַל־אַל־טַבַּרִי היה איש מבית ישראל ונקרא גם בשם לווי „רַבָּן" (לאמר: רבני, יודע את התלמוד) יליד העיר טַבַּרִיסְתָּאן על יד הים הכספי (לערך שנת 800 = ד"א תק"ס). הוא היה מהולל בתור רופא וחכם בחכמת השעורים (הַמַּתֵּימַטִיק) והוא העתיק את האלמַגִסטי, הספר היסודי לחכמת התכונה בכל ימי הבינים, אשר כתב התוכן היוני תלמי (בטלמיוס) — ספר תורת התכונה, לדעת מסלות הכוכבים — כוכבי לכת והכוכבים העומדים, לכל באי עולם עד ימי קופֶּרניק וגלילאי. היהודי טבַרי היה הראשון שהכיר חק הטבע בדבר שבירת קרני האור. בן החכם הזה אבו־סהל־עלי (835—853

בכורסאן (אסיה התיכונה, או טורקיסטאן), ולכן תקן החכם הרכבי מערוו, שהיה בה בית מדרש לחכמת ערב, היא העיר מערוו שנכבשה היום לפני צבאות רוססיא. שפ"ר.

נד] לפי הידיעות החדשות נתברר הדבר, כי משלה היה באין ספק יהודי עיין Vite de matematici arabi di Bernardino Baldi. Roma 1874, p. 5–6) והחכם הזה מלבד שמו הערבי משלה היה נקרא בשמו העברי מטה (= מישא) ואחרים קראו לו מנשה (= מישא). יעקב־אבן־שארה. הוא הערבי המלומד יעקב־אבן־טאריק (תחת „שארה" אצל הראב"ע המובא בכ"י די ראססי נומר 212, צריך לאמר: „טארק"). מהדברים הנמצאים במקום הזה, והמובאים בכתב העתי: „צייטשריפט דער מארגענלאֶנדישען געזעלשאפט (XXIV, עמוד 356) יוצא מפורש, כי יהודי היה המביא מארץ הודו את סימני המספר הנהוגים עד היום בכל ארצות אירופה, אל הערבי המלומד יעקב ואלה דבריו (המובאים בכה"ע הנ"ל): „והלך היהודי ועשה מרמות רבות והתרצה לו אחד מחכמי ארין בהון רב לבוא אל המלך, ונשבע לו היהודי שלא יעכבנו רק שנה אחת וישיבנו אל מקומו, אז הביא זה החכם אל המלך ושמו כנכה והוא למד לישמעאל יסוד המספר שהם תשעה אותיות. אז העתיק מפי החכם על יד היהודי מתרגם ישמעאל חכם ושמו יעקב בן שארה (= טארק) ספר לוחות המשרתים (עיין צייטשריפט ד. מ. געזעלשאפט — שם עמוד 332, 371). ועל דבר סהל עיין בספר העתי: מאגאזין פיר יודישע געשיכטע אונד ליטעראטור VII, 1880, עמוד 102. הרכבי.

ד"א תקצ"ה—תרי"ג) נחשב לגדולי חכמי הרפואה, הגדיל את החכמה הזאת והאדירה, והוא היה רבם של שני המאורות הגדולים בחכמת הרפואה הערבית ר א ז י ו א נ א ב ר י . אך א ב ו - ס ה ל בגד בתורת היהדות, כי נכנס בברית האיסלם ויהי לשר גדול ורופא נפש אחד הכליפים.

ביתר חריצות ויתר שקידה מעסקם בחכמת הרפואה והתיכונה, העמיקו הערביים חֲקֹר בדעת אלהים, ויכוננו להם מין פילוסופיה דתית בשם ק א ל א ם (Kalam), לאמר חקר־האמונה. חקר־אלוה היה נכבד להם כדברי המדינות והשפעתה היתה רבה ונמרצה על הליכות עולם. חקר־אלוה אשר להמושלמים נולד על ברכי הספקות: וההתעוררות הראשונה לחקר־אמונה היו הדברים הסתומים הנמצאים לרוב ב ה א ל ק ו ר א ן — יסוד ושרש דתם. בהספר הזה נמצאה ערבוביא גדולה מבר ומתבן: עם המושג היקר והנעלה — מושג יחוּד הבורא בתכלית האחדות, ימצאו בו הבלים, דברי שוא ותפל; ומושגים זרים מהסכה הראשונה, אשר יוכלו לְהִוָּלֵד רק במוח ישמעאל פרא אדם בן־המדבר, אשר בבערותו ומשובתו לא השכיל דעת, כי בנפלאותיו אשר יספר ובחזיונותיו והתגלותיו, אשר אולי האמין בם גם בעצמו כי באו לו מאת האלהים, כי בדבריו אלה הוא מטיח דברים כלפי מעלה, מחלל כבוד אלהים ונותן לבני דתו מושגים זרים מבורא עולם ואדון כל היצורים. מפרשי הקוראן לא היו עוד בעלי דמיון והזיה כהנביא ואנשי סודו, הם שמו על לבם ליישב הסתירות ולהרחיק את הזרות בהספר הזה; ובכן החלו — באמונה וסיימו — בחקירה ויבאו לידי הנחות והחלטות, ויהיו להוגי דעות וחושבי מחשבות חדשות: ובעוד המה מפרשים את ספר הדת נתקו רגליהם מן יבשת האמונה אל מים שאין להם סוף— אל החקירה האלהית והגיוני לב לא שערום מראש, ומבלי משים הרחיקו לכת בדרכי הפילוסופיה יתר רב מאשר דמו לראשונה. ומפרשים (Mútakallimum), אחדים אשר נמשכו אחרי מחשבות לבם ויתאמצו לפרש דברי ה ק ו ר א ן באופן מסכים אל המציאות והבינה הישרה, עוררו עליהם תלונות האדוקים המקדשים את אותיות ה א ל ק ו ר א ן ויתנום למינים וכופרים בעקרי התורה האישלמית. — ב ס י ל - א ב ן - א טה ובית מדרשו (ה מ ע ת ז ל י י ם (Mutazila) — לאמר: הנבדלים, הכופרים) יסדו את תורת האמונה האישלמית ב ה ש כ ל ו י ד ע, תורת האלהית (תיאולוגיה) מסכמת לדרכי השכל האנושי. ל ה מ ע ת ז ל י י ם היה העיקר הגדול יסוד היסודות ושרש הדת — י ח ו ד ה ב ו ר א והיותו מפשט כל תכונה וכל תאר מתארים הגופניים לפי מושגי בני האדם. מושג אלהים עם תארים וכנויים, נותן טעם לפגם בעצם האלהיות, כי כל תאר מגביל ומצמצם העצם לפי מושגי בני־האדם, כל תאר ישים חק וגבול, הבדל ופדות, חלוק ופרוד בעצם האין־סוף, השלם בתכלית השלמות, האחד בתכלית האחדות. קבלת התארים בעצם האלהיות מביאה לידי רבוי הפנים והמדות וקלקול פני האחדות הטהורה. ה מ ע ת ז ל י י ם גוזרים אמר, כי האדם הוא בעל בחירה בכל מעשיו ומי"י לא תצאנה הרעות והטובות, כי פֹעַל אדם ישולם לו אם טוב ואם רע — אך חֹפֶש הבחירה (Kadar בערבית) היא דעה סותרת יסוד התורה האישלמית, הנשענת על יסוד הגזרה הקדומה (Fatalismus), שלא יִמָּלֵט ממנה בן אדם לא בחכמתו ולא בצדקתו — ההשקפה הזאת טבעה חותמה על טבע בן ארץ הקדם, ונתחזקה ונתאמתה בספר

האלקוראן; אך המעתזליים חולקים עליה מפני ששטת הגזרה הקדומה הזאת סותרת בעקרה את מדת הצדקה והמישרים — בהענש י״י את החוטאים ובאין בחירה חפשית אין שכר וענש בעולם הגמול. הן אלה קצות דעות המעתזליים. ובכל אלה — גם בסתרם את סוד הגזרה הקדומה — אבן הפנה ברת מחמד — נדמה להם — להמעתזליים, כי עודם עומדים בתיך תחום האמונה האיס־למית והמה עוד שלומי אמוני האלקוראן. אז שמו על לבם להסכים ולאַמֵּת את דעותיהם עם הדברים התפלים בהאלקוראן וחזיוני תעתועיו, ומבלתי יכלת לקרב הרחוקים, נסו לצאת בעקבות היהודים האלכסנדרונים בהתפלספותם, אשר עותו את הכתובים שבתורה ויוציאום ממשמעותם לפרשם על דרך החזון במליצת חידות (אללעגאריע), כאשר חתרו לפשר בין כתבי הקדש והפילוסופיה היונית. — גם המעתזליים פרשו את פסוקי האלקוראן על דרך המליצה והדמיון (טאביל); וכל עוד שהוסיפו לחוש ולהרגיש בנפשם המרחק הרב בין הדעות השכליות ויסודי אמונתם, כן הרבו משל וחזון. מליצת־חידות (אללעגאריע) נקראה לשום שלום בין הגיוני לב הוגי דעות בחקר־אלוה על פי רוח הדעת ובינת האדם ובין מערכי לב ורגשות נפש תמימים בוחרים בדרך אמונה. — וממרוצת דברינו, נראה, כי לא היה השלום הזה שלום אמת, כי עוד מעט ותהי המלחמה נפוצת בכל חללו של עולם האיסלם, בין אדוקי המאמינים ובין המתפלספים המחברים את אשר לא חֻבָּרוּ. — בכל זאת עלתה ההורה הזאת — תורת המעתזליים — למעלה ותסל לה מסלה ללב רבים וגדולים ותגיע למלכות. תורת החוקרים האלה נשמע בבתי מדרש אשר בבגדד ובצרה והכליף אל־מַמוּן הרים את שיטתה למעלת תורת חקר־הדת המקֻבלת אל הכליף־המלך ומסִבו השרים היושבים ראשונה במלכותו; וגם רדף אל־מַמוּן באף ואכזריות חמה, את התמימים הבוחרים בדרך אמונה ויחרימם מקהל המושלמים.

דרך המתפלספים הֵמַר רוח תמימי המאמינים בהאלקוראן; בחפש הבאור ופתרון פסוקי ספר תורתם בדרך המשל והחידה ראו סכנה גדולה לכל הדת; כי ידעו, אשר בדרך זה תפוג תורה ומשפט האמונה יצא מעֻקָּל, מלות האלקוראן קבלו באור ופתרון משונה ומתנגד אל יסודות דתם מימי הֻוָּסְדָה, האמונה התמימה התרופפה, כי אבדה עמדתה ולא היתה לה עוד על מה שתסמוך בפשטות הכתובים — בגלל הדבר הזה נחשבו לאדוקי המאמינים כל פתרון ובאור בדרך משל ודמיון לכפירה ומינות. ככל הליכה לפנים „בפסיעות גסות" הגורמת נסיגה לאחור „בהפרזת המדה", כן נגד המוציאים הכתובים ממשמעם רבו הדורשים אותם כמשמעם גם בתארי האלהים. — לא אבו לאמר, כי נאמרו הדברים „לשבר את האזן", או כמו שיאמרו חכמי ישראל הקדמונים: „דברה תורה כלשון בני אדם", כי אם הגשימו את הבורא ויחסו לו כל תכונות אנוש אנוש וארם בן תמותה ובעל חמר עכור. מחמד יאמר: „האל נראה אלי, יצא לקראתי, הושיט לי ידו, הביט בפני, הניח ידו על שכמי, הרגשתי את הקור אשר הפיקו אצבעות ידיו", הנה מהרו תמימי האמונה להחליט, כי דברים ככתבם — הנה בן כנגד כַּת המעתזליים, אשר הוציאו כתובי הקוראן ממשמעם, קמה כת אחרת — כת המגשימים (מוג׳סםיאה), אשר חבריה גזרו אמר, כי

אלהים הוא גוף וגם ישיגוהו כל משיגי הגוף, ויוסיפו לאמר, כי הוא בעל אברים ומורכב מחוליות וחלקים, ויתנו לו קֶצב ומדה, ארכו שבעה זֶרָתות בזרתו, נמצא במקום חביון עזו ושם הוא יושב על כסא רם ונשא, כי נכון ליחס אל הבורא המנוחה והתנועה, העליה והירידה, הלֵאות והנפֶש; כהנה וכהנה הרבו לנָאֵץ המגשימים את כבוד הסבה הראשונה, דברי חרוף וגדוף הפוגמים במעלת הסבה העליונה ואבי כל היצורים וכל אלה נמצאו בספרי בעלי שטת ההגשמה 1), למען החזק מעמד באמונתם התמימה, נגד בעלי חקר־אלוה, בהשכל וידוע את יסודות הדת.

והנה בהיות יהודי ארצות הקדם יושבים בקרב גויי מחמד מצויים אצלם וקרובים אליהם בדעותיהם לא נמלטו מהיות מושפעים ונפעלים מהם בדרכי מחשבותיהם והלך־רוחם. ככל החזון שספרנו למעלה נראה גם בחיק היהדות. וקרע הקראים והאיבה גדולה בינם ובין הרבנים ומלחמת הסופרים שהיתה ביניהם נתנו יד גם למלחמת האמונות והדעות. אמנם כן, נושאי דגל היהדות ודוברי דברה, המה ראשי הישיבות של מעלה בסורא ופומבדיתא לא היו מריבי הכתות על דבר אמונות ודעות בחקר־אלוה, כי תקעו עצמם אך לדבר הלכה, וישימו כל מעינם אך בשאלות המותר והאסור, החייב והפטור, פרשו את התלמוד ויבארוהו ויהפכו בו, ולא שמו לבם להתנועה השכלית מחוץ לארבע אמות של הלכה. — אך שם — מחוץ לכותלי בית המדרש — כבר היתה מלחמת הרוח נפוצה והלוחמים התמרמרו איש אל רעהו במערכת הופוחים וכל איש התחרה לנצח את רעהו ולהעבירהו אל דעתו. המלחמה הזאת תקפה בעצומיה את היהדות ותבא שנית בכור הבחינה והבקרת. — בימים הראשונים לצמיחת הברית החדשה, עת נסתעפו מהברית הישנה והחדשה כתות וכתי כתות עם דעות מפליאות ומתמיהות, המה „היודעים״, „הגנוסטיקים״, עת המו ויחמרו גלי המחשבות והדמיונות, ויתרוצצו בקרב בני האדם רחשי לב שונים ומשונים, אשר גרשו לפעמים רפש וטיט, דעות נפסדות ודמיונות הבל, ויהיו אור וחשך משתמשים בערבוביא; כן היתה עת כזאת להיהדות בדורות הראשונים אחרי קרע הקראים והתמורה הרוחנית בעולם הפילוסופיה הערבית: אור וחושך: תורת היהדות ודעות היונים הקדמונים, הזיות מחמד ומושגי הפרסיים (האמגושים — החברים) היו משמשים בערבוביא. קרן אורה של הפילוסופיה הבהיקה מעט את חוג האמונה התמימה, אך עוד לא היתה לאור בהיר, לפקח עינים לראות המאור שבתורת אמת: אור הדעת בהדת, כי אם לאור כהה, המכים את העינים בסנורים בשלל צבעיו והמון הגוונים השונים והמשונים. בכלל (בדורות הראשונים), אחרי קרע הקראים הלכו הקראים בדרך המעתזלים, דרך החקירה ו„החפוש באורייתא״, והרבנים אשר האמינו, כי נָטל עליהם גם להצדיק את דברי ההגדה על ה׳, הלכו בדרך תמימי האמונה (מוגסימאה) נה]. ומאשר תורת הקראים לא היתה עוד בנויה ומשוכללת קמו בקרבה חבורות שונות עם דעות

---

1) עיין שאראסתני על פי תרגום I. Haarbrücker ‏115, 213, 214, ומאנאטססריפט לפראנקעל משנת 1859, מעמוד 115, ואילך.

נה] אין כל הוכחה להחלטת המחבר, כי הקראים נגררו אל שיטת המעתזלים קודם שסגלו

זאמונות משונות ומפליאות, והחבורות האלה נפלגו אשה מרעותה גם בדרכי שמירת המצות המעשיות וקיומן.

הראשון אשר נדעהו, כי הלך בדרכי המעתזליים הערביים בחקר־אלוה הוא יהודה יודעאן (קרי: יודגאן) או יהודה הפרסי מהמאמדאן ממזרח להעיר טִיהֵיראן (לערך 800 — ד״א תק״ס). מנגדיו יאמרו, כי מראשיתו היה גַמָּלִי — לאמר רועה גמלים, והוא בעצמו השתבח לפני שומעי דבריו, כי נקרא מאת אלהי ישראל להיות המפנה דרך להמלך המשיח, וכאשר מצא לו דֵי־אנשים הנוטים אחריו שם לפניהם את תורתו, שנגלתה לו, לפי דבריו, בדרך הנבואה. בנגוד אל השקפת אנשי אמונה מאז ומקדם לקיים הכתובים המספרים ממעשי י״י, מאפו ורצונו ורגשות דומות להן, כדברים כמשמעם, היה יהודה הפרסי אומר: לעצם האלהות אין ליחס רגשות אנושיות ופעלות בני האדם, כי בורא ונעלה מכל יציר נברא ועל כן גם לא ישיגוהו משיגי הגוף הנברא. כל הדברים הכתובים בתורה שנראים כמגשימים את הבורא נאמרו על דרך הַהַשְׁאָלָה

להם הרבנים את דעות בעלי השיטה הזאת. הראשון בפילוסופי ישראל בימים ההם, (כרורות שלפני רב סעדיה גאון), היה רבני ולא קראי והוא רבי דוד אבן־מירואן־אל־ריקי או רבי דוד אלמקמץ (עיין שטיינשניידער פאלעמישע ליטעראטור צד 68, 103, 340). והוא חי במאה התשיעית לספירת הנוצרים. הספר היותר קדמון בחקר אלוה שחבר אחד הקראים הוא: „כתאב אלמנואר" אל־קירקיסאני (יוסף בן יעקב) והוא נתחבר בשנת 937 = תרצ״ז, כארבע שנים אחרי אשר הוציא רב סעדיה גאון את ספרו „האמונות והדעות" — לזה מסכימים גם דברי הסופר שהרסתאני, האומר, כי היהודים הרבנים הם המסכימים בדעותיהם אל המעתזליים הערביים ויאמר: „ואמא אלקול באלקדר פאלרבאניון מנהם כאלמעתזלהה" פינא (וזאת יזכיר גם המחבר בעצמו להלן בציון י״ח בסוף הספר). היודגאנים או היודענים אינם נחשבים כלל להקראים; ואלה האחרונים לא מנו אותם מימיהם ביניהם ולא הכניסום לכללם, כי לא חשבום לבני דתם *).

מדי דברנו על דבר כת הקראים נביא בזה דברי הקירקיסאני בפרק י״ב שער א׳ לאמר: „אלבאב אל ת׳אני עשר פי חראיה" קול יודגאן והוא אלדעי איצלו אדעי אלנבוה" ואצחאבה יזעמון „אנה אלמסיה ואנה לם ימות והם יתוקעון רג׳ועה ואליודגאנית" יחרמון אללחם ואלשראב ויסתעמלון „אלצום ואלצלאה" כת׳ירא ויזעמון אן אלסבות ואלא עיאד סאקטה" ענהם פי הד׳א אלעצר ואגמא „הי ד׳כר וקד שאר כהם פי הד׳א אלקול קום מן אלקראיין ונחם נד׳כר ד׳לך פי מא בעד ואלרד „עליהם". מזה נראה, כי כל היחס שבין היודגאנים והקראים, יען כי הראשונים ואחרים מהאחרונים היו אומרים, כי בימי הגלות מארץ ישראל בטלה קדושת השבת וימי המועדים, הדעה אשר קמו כנגדה כל גדולי הקראים ויוסף בן יעקב אלקירקיסאני בעצמו. עוד נעיר, כי הידיעה שנמצאה בספר הזה (ציון י״ב), שהיו בין הקראים אלה שהקדישו את יום הרביעי תחת יום השבת, יש לה בודאי קשר ויחס עם דברי הקירקיסאני, המודיע על דבר הקראים, שקבלו דעת היודגאנים בדבר בטול קדושת השבתות והמועדים. הרכבי.

---

*) גם החכם אב״ג (בספר תולדות הקבלה והחסידות (עמוד 55 ועמוד 135 בהערות) מבאר בטוב טעם, כי עדות שהרסתאני, אשר הרבנים המה המעתזליים (מרחיקי ההגשמה) והמושביים (בעלי ההגשמה) הם הקראים, מתיחסת לא כדעת הרב המחבר אל התקופה שאחר רב סעדיה גאון (בציון י״ח בסוף הספר) כי אם לפניו, ועיין עוד להלן בהערתי בהביאי תשובת הרמב״ם (מספר נטעי נעמנים להרא״ג דף י״ז ע״ב), ששאלו אותו אם מחבר ספר שעור קומה הוא קראי, והרמב״ם מקיים ההשערה הזאת, דבר המוכיח כי בימי הרמב״ם היו הקראים מוחזקים למגשימים את הבורא, וגם להראשונים הממציאים תורת הסוד ובעלי הדעות הנפסדות מהגשמת הבורא. שפ״ר

ומליצת־חידות לשבר את האזן. גם אין לקבל הדעה, כי בהיות הקדוש ברוך הוא יודע כל המעשים, בוחן כל הלבבות ויודע ומבין מראש את כל המעשה אשר יעשה אותו האדם בימי חלדו, הנה ידיעתו תחייב ותכריח היות המעשים האלה, והיא — הידיעה — היא סבתם, כי אם כן הדבר אין מקום לשכר ועונש בהבָטל הבחירה החפשית, והעונש לרשעים העושים מעשיהם בגזרת הידיעה העליונה יהיה עוות הדין, דבר שאי אפשר לאמר, כי השופט כל הארץ לא יעשה משפט. ובכן לכל לראש היא דעת צדקת י"י ומשפט ישרו, והדעת הזאת תחייב אותנו להחליט, כי האדם הוא בעל בחירה ואדון מפעליו, ולכן נכונו שכר ועונש לגמול לאיש חסד כמפעלו ולתת לרשע רע כרשעתו. — ובאותה העת שהרחיב יהודה הפרסי את הדעה החפשית הזאת, לסתור את עיקר האמונה בגזרה קדומה, אחז בדרכי המעשים בתורת הסגופים והפרישות המופלגת (Askese), ויורה לתלמידיו להִנָזֵר מן היין והבשר, להרבות בצום ותפלה — ובדבר קביעות המועדים היה מסופק ופוסח על שתי הסעפים — דעתו של יהודה הפרסי היא, כי סדרי המועדים שבתורה הם על פי שנת החמה. — כי הפסח נקבע בעת חדש האביב (לשעורים כדעת ענן רק בדבר הזה), השבועות בימי קציר חטים וחג הסכות בעת האסיף; ולכן כמו שלא יתָּכן דרך ענן רבם של הקראים המונה מספר השנים רק ללבנה, כן לא צדקו הרבנים המרכיבים שני החשבונות, על ידי ההשואה הידועה בהעבורים במשך זמן ידוע (י"ט שנות המחזור. שפ"ר). ידיעות יותר מפֻרָטות, על יהודה הפרסי הנראה כבן־חורין בחקר והגיון, ומתנהג בפרישות ונזירות בתורת המצות המעשיות, והמשתבח להיות המלאך המפנה דרך למלך המשיח, אין לנו. כת היודגנים האריכה ימים אחרי מות יהודה הפרסי, והנוטים אחריו האמינו בו באמונה שלמה שנים רבות אחרי מותו; וגם החליטו, כי עתיד הוא לקום מקברו, להִגָלות בין החיים לתת תורה חדשה לבני האדם, ככל אשר יאמינו המחמדיים השיטיים (המה מכחישי הקבלה בתורת מחמד: הפרסיים, האפגנים וכו'. שפ"ר), כי לקץ הימים יקום עַלִי נביאם לבשר את תורתו בעולם. — מהנגררים אחרי יהודה הפרסי, יש להזכיר את האיש ושמו מושכא, הוא חִיב את בני חבורתו לסל מסלה לדעות יהודה הפרסי בחרב מלחמה, ובראש אנשים מספר מבעלי בריתו יצא לתגר מלחמה עם האישלמים ונהרג הוא ותשעה עשר איש עמו בקרבת המקום „קום" (אשר מקדם להאמדאן ומנגב לטיהיראן בירת פרס היום).

כאמור, היתה עיקר פִּנַת יהודה יודגאן לקיים את שטתו בתורת הפרישות ונזירות, מתֻקם שיטה פילוסופיה — דתית בהיהדות, לא כן היה קראי אחר בן־דורו: בנימין בן משה נַהַוֶנדי 1), הוא סלל מסלה לתורת הפילוסופיה המעתזליית בין הקראים. בנימין נַהַוֶנדי נכבד מאד בעיני בני עדתו ונחשב להם לאבי התורה הקראית כענן רבם, אף כי בכמה דברים נטה מדעתו, אף כי ישנם שאומרים כי היה בנימין תלמידו של נכד ענן, יאשיה. — הוא סִגֵל לו מלמודי הערביים כל יסודות חקר־אלוה על פי שיטת

1) ימי פעלתו סביב לשנות ד"א תק"ס—תקפ"ז.

המעתזליים בדברי האמונות והדעות, חקר ודרש בהאלהיות והרחיק בתכלית הרחקה את ההגשמה. לא לבד כי כמו זר נחשבו לו תארי י״י הנמצאים בספרי הקדש, הנראים כמגשימים את הבורא, כי אם גם לא נתנו לבו להאמין בדברים ככתבם, הנאמרים על דבר והופעה האלהית בהמעמד הנבחר על הר סיני וגם בסדר בריאת העולם הגשמי; דעתו לא נתקררה, בהאמונה הפשוטה, המציירת לעצמה, כי הסבה הראשונה, העצם הנעלה והנשגב יְטַפֵּל עצמו בבריאת גופים וחמרים עכורים; כי האין־סוף יצמצם עצמו במקום ידוע על הר סיני, ישמיע קול דברו בצלצלי שמע, יוצאים מכלי הדבור, שטים בגלי האויר עד יִגָּעוּ אל תוף האזן — של בעלי בשר ודם. שלא לפגום בכבוד אלהים, הנעלה והנשגב מכל מוּשג אנוש בעל חמר עכור שלא לצמצם, את מי שאין לו ראשית ואחרית, גבול ותכלית, במקום ובזמן, ועם זה גם לקיים יסודות התורה הנגלית, עלתה בדעתו המחשבה הקרובה להדעה שכבר הורה הזקן שבחכמי אלכסנדריה ידידיה (פילון), כי אלהים ברא בכבודו ובעצמו רק את עולם הנשמות והשכלים הנבדלים — המלאכים. אולם עולם השפל, עולם הגשמי, נברא על ידי מלאך — פניו, שהוא המאמר (Logos) אשר לידידיה האלכסנדרוני 1). ובכן הקדוש ברוך הוא הוא בורא העולם הזה על ידי שליח (מלאך כפי נַהֲוֶנְדִי ושכל־העולם כפי ידידיה, שפ״ר). ובכן היה ההופעה האלהית, ההתגלות במעמד הר סיני וכל נבואות הנביאים הכל על אחד המלאכים. אמנם פשוטם של המקראות סותר את הדעה הזאת תכלית סתירה, אך אין להבין את הכתובים בצורתם החיצונית ומשמעם הפשוט, וגם אין לשעבד את השכל אל צורת האות והמלה, כי אם לחדור אל עֹמק הבִּוּנָה הנשגבה והרעיון הצפון בתורת אל חי, כי כאשר ישלח המלך את מלאכו רואה פניו העומד לפניו לשרתו, ונתן לצירו זה כחו ועוז מלכותו לעשות דברו, הלא אז יהיה שלוחו של מלך כמותו, והודו ותפארתו עליו; וכן הוא הדבר בין עצם האלהות — השם יתברך — ובין המַלאך שהופיע על הר סיני לתת לעם ישראל חקים ומשפטים: ובכן כל האמור במקרא: בָּרָא אֱלֹהִים, וַיֵּרֶד יְיָ, וַיֵּרָא יְיָ וכדומה הכונה לא על העצם הנשגב בכבודו ובעצמו, כי אם על מלאך פניו. הנה כן רואים אנחנו מאמרו (הלוגוס) של ידידיה האלכסנדרוני נתגלגל אחרי שמונה מאות שנה במלאכו של בנימין נהונדי. ובכל אלה לא היה הקראי הזה חוקר הוגה דעות בשכל עמוק. השגתו ממהות הנפש קצרה מאד, עד כי שם משכנה במקום מסֻמן ומוגבל בגוף האדם. ועל פי השקפה שטחית בפשוטו של מקרא החליט, כי העונש בדינה של גיהנם יקרה לא את הנפש הנצחית, כי אם את הגוף הכלה והנפסד 2). אחדים מתלמידיו קבלו את למודיו וייסדו למו כת בפני עצמה ויקראו בשם מַקְרִיים או מַגָּרִיים (ולא נודע לנו ממה נגזר השם הזה ומקור מוצאו).

ובנימין הנהונדי, אף כי בדעות ואמונות נטה נטיה רבה מתורת

---

1) עיין דברי ימי ישראל חלק שני עמוד 44, והנה החכם וויס (בספרו ח״א מעמוד 219 ואילך ובח״ד 71) מעיר בצדק, כי הלוגוס של ידידיה היה מאמר נאצל מאין סוף והדבור אצל היהודים בכלל (ולבטח גם אצל נאהונדי) היה נברא מלאך ולא יותר. שפ״ר.

2) רב סעדיה גאון באמונות ודעות מאמר ששי: מדות הנפש פרק ד׳.

היהדות המקובלת, התקרב ביותר אל היהדות הרבנית בתורות החובות ומצות המעשיות. בספר הדינים שלו (הנקרא גם משאת בנימין) וביותר ספריו אשר חבר, דחה כמה פרושים והנחות של ע נ ן ויתר הקראים ויקיים דיני התלמוד וישימם לפני הקראים, לא להטיל עליהם לחובה, כי אם להודיעם, כי יעשו כטוב בעיניהם לקיים את דבריו או לבטלם 1). גם אמר לתת חזוק לתורתו, ויצא בעקבות הרבנים, ויתקן חרם ונדוי כמוהם לענוש את העבריינים, והחרם היה: אם הזמינו איש לבא לדין ולא בא, אז מקללים אותו שבעה ימים יום יום, ואם אחרי עבור העת עודנו עומד במרדו — מחרימים אותו. וזה דבר החרם: אין מתרועעים עמו ואין שואלים בשלומו, לא יקחו ממנו ולא ימכרו לו דבר והנהו חשוב כמת בין החיים, וכה הוא מנודה לבריות עדי ישוב מדרכו, ויִכָּנַע לפני בית דין. ואם יקשה ערפו ולא יִכָּנַע גם מפני החרם, מוסרים אותו לערכאות לעשות בו על פי דינא דמלכותא. גם בדבר הזה נראה אות, כי שם בנימין לבו אל התורה התלמודית, כי יאסור לעמוד בערכאות בדברים שבין יהודי לחברו וחִיֵּב את בני עדתו להִשָּׁפֵט רק בבית־דין של ישראל — . נטית ב נ י מ י ן בכמה פרטים אל הרבנים, לא הניאה אותו מהחזק במעז הכלל של הקראים ל„חפש באורייתא" — המקרא — , מבלי לְהֵאָסֵר בכבלי הקבלה והמָסֹרת, כי אם לחקור ולדרוש כל איש על פי השגתו, לנטות מדברי הקדמונים, בן מדעת אביו והתלמיד מדעת רבו ודברו היה: „ה ח פ ו ש ה י א ח ו ב ה ו ה ט ע ו ת ב ח ק י ר ה ל א ת ח ָ ש ב ל ח ט א ה".

כאשר קרה לעת קמו בין הערביים המתפלספים מבית מדרשם של ה מ ע ת־ ז ל י י ם, אשר עמלם למצוא פשרה בין ה א ל ק ו ר א ן ובינת אדם הישרה, הביא אותם להוציא את כתובי ה ק ו ר א ן ממשמעם; כי יצאו נגדם בכלי נשק הדת המורים המחזיקים ביסודות התורה הפשוטה, המתנגדים אל ההתחכמות — עד כי כאלה בהתחכמותם, כן אלה בקנאתם היתרה הרחיקו לכת ויטו מני ארח השכל, וכדי להתרחק מהתחכמות, המביאה לידי כפירה ביסודי הדת נואלו להתרחק אל קצה האחרון, ה ג ש י מ ו את בורא העולם, מדדו אותו באמת איש, נתנו לו תמונת הגוף בעל אברים, כלי שרת לכל חפציו, ולבעל תנועה ממקום למקום כאחד מבני הטבע וַיִּוָּאֲלוּ ויכסלו לרמות היוצר לצורה; כן קרה גם בהלך־רוח בני הדור ההוא בקרב בני ישראל, כי אחדים מהמורים, אשר חשבו את ההתחכמות בדרך ההטעאה (Sophismus) לבגידה ביהדות, נטו גם כן לקצה האחרון, מאסו ב כ ל השכלה דתית ובדרכי תבונות וַיִּלָּכְדוּ גם הם בשחיתות דעות נפסדות, להאמין בהגשמת הבורא, ליחס לו משיגי הגוף, וכל הדברים ש דברה התורה כלשון בני אדם", כדי „ל ש ב ר א ת ה א ז ן", בכל מקום שנאמר": יד י"י, רגלי י"י, י"י יושב על כסא רם ונשא, וכל ההגדות הנאמרות באורח פיוטי חזיוני, להסביר ענינים דקי העיון ולהלבישם בלבוש השיר, לקחו המגשימים האלה

---

1) כמו שיאמר בחתימת ספר הדמים: שלום רב לכל בני הגולה ... ממני בנימין בן משה ... כבר כתבתי לכם זה ספר הדינים, שתדינו בם בעלי מקרא, אחיכם ורעכם ... ושאר דינים שדנו בם וכתבו הרבנים גם כן כתבתי שאם החפצו תדינו בם. עיין לקוטי קדמוניות כ"ד מאמר ד' ובנספחים 72, 95, 106, ובכמה מקומות. שפ"ר.

הדברים כמשמעם ויששבו בזה דעות ההמונים עניי הדעת, ולפרקים גם את גדולי המורים שרי התורה. הדעה הנפסדה הזאת נולדה לראשונה במוח עניי הדעת, אך נושאיה התכסו בטלית הסוד וההסתר, באו על העם בעב הענן ויתנו את למודיהם ליוצאים ממקום קדוש טמיר ונעלם ויתלו באילנות גדולות, וכה לקחה לב רבים ותתפשט בין העם. בעלי הדעה הזאת מדברים על אל עולם, כעל איש בעל גוף ואברים, יתנו לו קצב ומדה באורך ורוחב, וכל זה במדה במשקל ומנין, בלשון עובדי אלילים, ידברו על עין הימנית והשמאלית וכו' — כללו של דבר, יתנו צורה להיוצר בדברים שאין להעלותם גם על הספר להיותם חרוף וגדוף. המגשימים האלה בחפצם בכל אלה שלא להוריד מעלת כביכול, הגדילו את האברים עד לאין חקר וימודו אותם באמת בנין העולם ומלואו (שעור קומה). להקדוש ברוך הוא פנו מקום, לפי דמיונם ההולל, בחביון עזו בשמי השמים, בשבעה היכלות, ובההיכל השביעי יושב ה' על כסא רם ונשא, גדול לאין חקר אלף אלפים פעמים כגודל העולם ומלואו. שלש פעמים ביום כסא הכבוד מתנפל לפני הקדוש ברוך הוא, מתפלל ומתחנן ואומר: שב עלי . . ., כל ההיכלות מלאים אלפי אלפים ורבוא רבבות מלאכים וחיות בוערות כגחלי אש, ומכל המלאכים הכי גדול ונכבד מטטרו"ן — להמלאך הזה, אשר מ ח נ ו ך הנהפך לאש מבשר, ככל אשר יאמרו סופרי הזמן ההוא, הנוצרים והמחמדיים, "ויהי אחרי כן למלאך — הפנים, או ש ר ה פ נ י ם פנו, ההיכלות" מקום מיוחד — תרומם מעלתו למעלת האלהית, אך גם ישובו, ויעשוהו למלמד תינוקות, העוסק שעות אחדות ביום בתלמוד תורה לילדי בני ישראל שמתו באביב ילדותם או גם הנפלים 1), שמתו ימים אחדים אחר לדתם. כל אלה הדמיונות המה ילדי — שגיון — ותוצאותם — אמונת ההגשמה נו].

---

1) מפני המקום המצומצם לא אוכל לבאר ברחבה את הערתי על דברי הרב המחבר, כי באמת לא נוכל לחשוב דברי ההיכלות רבתי וזעירתא כו' בהחלט למחודשים—אך בכלל אעיר כי רושמים נאמנים נמצאו להלמודים האלה גם מקדמוני חז"ל, ובפרטות הדברים על דבר מטטרו"ן, הנה כי מעלתו גדולה ממעלת יתר ממלאכים נאמר מפורש בסנהדרין ל"ח ע"ב עיין שם, „ששמו כשם רבו", ועיין גמרא דע"ז דף ג' ע"ב, (ועיין עוד דברי החכם רוזינטאהל בכנסת ישראל לשפ"ר שנה שניה במאמרו „ספר יצירה", שמספר על מטטרו"ן, כי הגמרא מיחסת לו הלמוד לתינוקות של בית רבן אינם מדויקים, כי בגמרא נאמר זאת על הקב"ה. שפ"ר.

נו] מוצא אני נחוץ להעיר: כי אין לטפול על היהדות התלמודית (הרבנית) עון קצת מהרבנים, שהיו מאמינים בדברי בעלי הסוד — המגשימים — האשמה הזאת שיאשימו בזה את התלמודיים היא לא בצדק ולא ביושר, הסוד וההזיה המה תכונות מיוחדות בהלך-נפש האדם, בני כל העמים ובעלי האמונות כלן, ואין כל דת שתוכל לעמוד בפני בעלי ההזיה. מלבד זה הלא הרבנים זכי הרעיון בעלי הדעת ובעלי הבינה השלמה, היו קוראים בכל עת תגר על הח"ן והקבלה והודיעו ברבים. כי הלמודים האלה המה מולדת חוץ וכספחת להיהדות. בזמן האחרון הוכיח הרב מברעסלא החכם ד"ר יואל, כי רבים מפתגמי בעלי הסוד של הקדמונים, מתאימים ומסכימים, אל השקפות ה„יודעים" הגנוסטיקים, (המה הכתות שעמדו בראשית ימי הברית החדשה בתערובות שיטות והשקפות שונות, וענינם מבואר בספרו של המחבר ח"ג [ובדברי ימי ישראל נשמטו הרבה דברים מתפרק הזה] ובספר מיוחד שכתב על זה. שפ"ר). -- (עיין ספרו של יואל: Blicke in die Religionsgeschichte zu Anfang des zweiten chritlichen Jahrhundert 1, 103—170.)

התורה הזאת — תורת הסוד — מוצאה מחסרון הבנה שלמה באיזה הגדות הנותנת יד לתועים — וכלה מלאה שגיונות ודמיונות ילידי השקפות יהודיות, נוצריות ומחמדיות, וכוללת כלם ביחד, וַתִּתְהַלֵּם בְּחִתּוּלֶיהָ ותכסה בענן כבד, בערפלי הסוד ותהי — התורה הזאת — בעיני כל ההולכים בארחותיה — לתורה מן השמים 1), תורה נגלית כעצם היהדות לטוהר, להשיב על השאלה, מי הביא את החכמה הזאת — מולדת חוץ — הורה לרוח התורה הכתובה והמסורה לבית ישראל? איה מקום מוצאה ומי אביה הראשון? יש לבעלי הדעה הזאת תשובה אחת — התגלות מן השמים וישימו דבריהם בפי תנא קדמון לאמר: "אמר ר' ישמעאל כשעליתי למרום להסתכל, בצפייתי במרכבה, הייתי נכנס בששה היכלות, חדר בתוך חדר כיון שהגעתי לפתח היכל שביעי עמדתי בתפלה לפני הקדוש ברוך הוא"... ומבאר והולך כל תארי הגשמה שאין להעלותם פה על הספר. הנהו אומר, כי מלאכי השרת קנאו בילוד אשה רבי ישמעאל, כי הוא נכבד לדבר פנים אל פנים עם מטטרו"ן שר הפנים, כדבר י"י אליו ולהראות לו כל סתרי "שעור קומה". במקום אחר יאמר ה"היכלות", כשעלה משה למרום לקבל את התורה מסרו לו סוד ההיכלות האלה ומעשה המרכבה — ומלאכי השרת קנאו בו — אך משה לא מסר את תורת הסוד לכל ישראל, כי אם ליחידי העדה — ורבי ישמעאל מסר את תורת הסוד לרבי עקיבא והוא שמח בה ויאמר, כי רק העוסק בה הוא מובטח שהוא בן עולם הבא 2)...

כאשר רוח היום, תכונת הזמנים והמסבות עשויות להגביר את הדמיון על השכל וההזיה על רגש דת טהורה וצרופה, אז אין אמונה ותורה בטוחה מההזיה, אשר תתקפה בעצומיה ותהפוך הודה למשחית, ועדות לזה המה הקראים בעצמם, אשר שכחו את הדברים שדברו קדמוני מוריהם בימי המאות הששית והשביעית לחמישי והתנפלם על הרבנים שבארץ ישראל ובבל, ויעסקו בימי המאה הרביעית והחמישית לששי בקבלה, בצרופי השם המפורש, וגם צרופי שמות מלאכי השרת ומלאכי חבלה ועוד בדברים רמים ונשאים כאלה — על דבר הספרה המדברת במטטרו"ן עיין המזכיר XX, 119—120. *) הרכבי.

1) עיין במאמרי על דבר ספרת הסוד בימי הגאונים במאנאטסשריפט לפראנקעל שנת 1859 מעמוד 67 ואילך ומעמוד 303 ואילך ועמוד 141 ואילך.

2) אמר שפ"ר: לבאר כל הדברים וכל התעלומות שהוציאו לאור חכמי ישראל בדורות האחרונים על דבר חח"ן ותוצאותה ותולדתה, אין פה המקום, ומה גם שבתספר הזה בחלקים הבאים עוד נשוב לדבר בהמקצוע הזה פעמים רבות, כי כחוט השני נמשכות והולכות פעלות הלמודים האלה, שרשיהם וענפיהם בתולדות הספרה הישראלית מיום הגלותם עד היום, ואך להצד התולדי הנוגע בעצם וראשונה לענינגו בפנים אבאר כזה:

א) להערת החכם הרכבי למעלה הנני מעיר, כי מלבד שאין להאשים את נושאי דגל התורה התלמודית במה שבקצתם מצינו שהיו גם כן בעלי סוד, כי, כאשר יעיר בצדק אין דת ואין אמונה שתהיה בטוחה מספרת ההזיה, הנה מראשית הגלות תורת הסוד הלא לא היתה האחות לתורה הנגלית, כי אם צרתה ודוחקת רגליה. מראשית מעשיהם ודבריהם היו בעלי התורה הזאת מתאמצים להוריד מעלת התורה התלמודית למען הרם מעלת תורתם, וזה כבר מבואר באר היטב

---

*) את אשר לי להעיר על דברי החכם המעיר הצודקים והישרים ימצא הקורא בהערתי הסמוכה על דברי הרב המחבר והמעיר כאחד. שפ"ר.

M.T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

באשר כי אין סכלות והוללות, אשר בהגָלותה לראשונה לאור עולם, לא תמצא לה נפשות רבות ומאמינים, אם רק ידעו בעלי האמונה הראשונים התחבולות לסל למחשבותיהם מסלה ללב העם, כן הצליחה לדעת הח"ן הזאת, אשר הגשמת הבורא, וגסות מושגה מהסבה הראשונה ואבי כל היצורים, הנה סימניה המובהקים, לעשות לה נפשות וירבו ההולכים בנתיבותיה. בעלי התורה הזאת קראו לעצמם „בעלי אמונה", וישתבחו לפני אחיהם כי יש בידם „סגֻלות

בהיכלות רבתי וזעירתא, שעור קומה וכו' וכו', בהיכלות ישימו דברים בפי רבי נחוניא בן הקנה לאמר:

„שמתי בפיכם נביאים וכתובים, משנה, מדרש, הלכות והגדות, איסור והיתר",
„אך אלמלי סתרי תורה שהכנסתי בכם כלום באתם לפני?".

עוד נכבדה מזה הערת החכם וויים (ח"ג 296) „על דברי האותיות דר"ע לאמר: אפילו אדם קורא תורה נביאים וכתובים ושונה משנה ומדרשים הלכות וכו' אם אין בו בינה (ר"ל חכמה „נסתרה) אין תורתו שוה כלום. ובהיכלות הוא אומר כדברים האלה: „למי משפילים, „למי מגביהים; למי מרפים, למי מגבירים; למי מרוששים, למי מעשירים; למי ממיתים, למי „מחיים; למי נוחלים תורה, למי נוחלים חכמה, למי שיודע וכו' — והנה „החכמה" שכתובה כאן היא חכמת הסוד, ובכל חמדות שבעל הספר מונה היא מזכיר לראשונה מדה רעה וכנגדה מדה טובה — (למי משפילים למי מגביהים וכו') והוא מונה ואומר: „למי נוחלים תורה" (הגרועה) נגד „למי נוחלין חכמה" (המעולה מפני שהיא „חכמה נסתרה"). — ועוד יותר מזה מצינו בהיכלות פרק כ"ט, ב', ג' לאמר: „להם גנוז מימות עולם ומימי בראשית להם מתוקן. ולא עלתה על לבי „לתנות לכל הדורות הללו מימות משה ועד עכשיו. לדור זה היה שמור להשתמש בו עד סוף כל „הדורות, כי מרעה אל רעה יצאו. . . דברי תורה קשים כברזל וכנחשת: במה ארצנו ובמה אנחמנו: „זהב עמי, זהב בעולם, כסף עמי, כסף בעולם. . . חטין ושעורין עמי וכבר נתתים בעולם, „אבל מה חסר העולם? רז זה וסתר זה שאינו בעולם". ועתה האם אין משמעות הדברים מפורשת, כי כל התורה שהיו עוסקים בה ישראל עדי גלוי „הסודות" (הכסף והזהב עד החטין והשעורין) אינה שוה כלום, עד שנתגלתה תורת הסוד, ואחרי אשר מיום הגלות תורת הסוד היתה אויבת ולא אוהבת התורה הנגלית, והם הם הדברים שנתגלגלו ובאו דור אחר דור אצל בעלי הסוד עד הדור האחרון בימי הבעשטני"ם ועד בכלל, הנה אין לתלות הקלקלה של ההגשמה בת תורת הסוד בבעלי הקבלה האמתית, המה מקבלי התורה התלמודית ושומריה בטהרתה.

ב) הדבר השני שהנני מוצא מחויב להעיר, בדבר שעמדתי עליו שנים רבות ולא מצאתי עד היום מי שיעיר עליו. — הנה ידוע, כי הרמב"ם היה הראשון שהקים את שלילת ההגשמה לעיקר גדול בהיהדות (עיין הלכות תשובה פ"י ובהשגת הראב"ד שם), ונפלא הדבר, כי הוא יזכיר את „שעור קומה" בפרק חלק בפירוש המשניות בביאור הי"ג עקרים על דבר נבואת משה רבינו ע"ה ויאמר: „והיינו צריכים להגעות רבות והקדמות. . . שנבאר מתחלה מציאות המלאכים. . . „הנפש וכל כחותיה ויתרת העגול ויכנס בזה שעור קומה וכו'" — והדברים האלה הלא סתירה גלויה הם למה שאמר רבינו הגדול בתשובתו (בספר נטעי נעמנים להרא"ג דף י"ז בהעתקת התשובה מערבית) בזה"ל: — שאלה: ותורנו הדרתו עוד די השב לשואל בענין שעור קומה אם האמת כדברי האומר שהוא חבור אחד מן הקראים וכו', וזאת היא תשובת הרמב"ם: „אינני רואה כי הוא מן החכמים ז"ל וחלילה להם כי דבר זה יצא מתחת ידם, רק הוא חבור אחד „מן הדרשנים. סוף דבר מחיקת זה הספר וכריתת ענינו מצוה רבה היא כמו שכתוב ושם אלהים „אחרים לא תזכירו וגו' ובודאי עצם שיש לו קומה הוא אלהים אחרים. וכתב משה". — הסתירה הזאת לא תתישב רק אם נאמר, אחד המעתיקים בעלי הדעה הזאת הכניס הדברים על דבר שעור קומה בפירוש הרב על המשניות, כאשר חפץ רש"ט במגדל-עוז ואחרים לעשות את הרמב"ם לבעל קבלה. שפ"ר.

נסתרות", לראות במראות אלהים, ולחזות בעיני בשר את כבוד אלהי ישראל; כי יש בידם לשדד מערכות הטבע ולעשות נפלאות גדולות על ידי השבעות ולחשים, בהזכרת השם המפורש וגם שמות המלאכים, וגם רק באמירת תפלה ורנת פזמונים שונים, בצומות וסגופים. בעלי הסגולות האלה — בעלי הקבלה — המעשית הבטיחו, כי הם צופי נסתרות, בוחני לבבות, להם נגלתה כל תעלומה וסודות איש ואיש בחדרי משכיתו, כל יצרי מעללי איש וכל מזמות אנשי רשע, הרוצחים, הגנבים, המנאפים והמלשינים — כל החתום בעד ערפל פרוש לפניהם כשמלה והמה יודעים את כל מזמות בני האדם ותחבולותיהם. בעלי הסוד יכולים לרפא חולים, להשיב חמת חיות טורפות בהתנפלן על איש, להשבית שאון ים זועף ולהרגיע גליו. סוף דבר לשעבד להם כל כחות הטבע, להיות עבדיהם עושי דבריהם — וכלי אומנתם של בעלי הסוד המה — קמעות ובהן כתובים צרופי שמות — משם המפורש או שמות המלאכים, שמות זרים ומשונים עם ציורים וצורות שונים ומפליאים. דברם היה, כי כל „איש צדיק מושל בגבורתו עולם" ובידו לשדד מערכות הטבע כחפצו, אם רק ידע להשתמש בכלי האומנות, אשר נגלו רק להבאים בסוד ה'. לתכלית זאת כתבו ספרים רבים בתורת הסוד (או כאשר נקראה אחרי כן — חכמת הקבלה) העיונית והמעשית, ספרים אשר רובם הזיות ושגיון על דמיונות, ומעוטם מקבלים צורה מליצית - חזיונית. אך דברי הספרים האלה נאמרו רק ברמזים דקים, והמפתח לבית „החכמה העליונה" וסודות הנפלאות מסרו בלחישה לתלמידיהם, לאנשים שהכירו בם, על ידי חכמת הפרצוף, בשרטוטי המצח או פס היד, אם ראוים הם למסור להם את סודותיהם אם לא.

מקום משכן תורת הסוד היתה לראשונה ארץ ישראל, כי שם נמצאה דרשת התלמוד בשפל המדרגה, אך משם פרשה צלה ותעט בערפל גם את ישיבות בבל, ותעצומת פעלתה נגלתה לראשונה בבחירת ריש מתיבתא דפומבדיתא (ד"א תקע"ד) 1). אחרי מות רב אביומי בר אברהם. היה הראשון במעלת התורה (גמיר ועדיף טפי. לשון רש"ג) ובזכות ההתמנות (בתור אב בית דין — סגן ראש הישיבה והראשון לשררה בְּהֶעְדֵּר ראשי הישיבות) מר רב אהרן בר שמואל, וכל זה לא הועיל לו, כי במקומו נתמנה רב יוסף בר אבא שהיה קטן ממנו בתורה ובעצמו הודה שהוא מצטער על שבחו גירסא דינקותיה (לשון רש"ג), וזה מפני שהיה רב יוסף נודע לאיש המופת ויודע תורת הח"ן ואמרו עליו, או שאמר על עצמו, כי יש לו גלוי אליהו (דהוה חסיד טובא וזקן

---

1) אחרי מות מר רב הונא הלוי בפומבדיתא ומר רב ביבי הלוי בסורא היו לראשי מתיבתא:

בפומבדיתא:

מר רב מנשה בר רב יוסף (ד"א תקמ"ח תקנ"ו).

מר רב ישעיה הלוי בר רב אבא (ד"א תקנ"ו—תקנ"ח).

מר רב יוסף בר שילא (תקנ"ח—תקס"ד).

מר רב כהנא בר מר חנינאי (ד"א תקס"ד—תק"ע).

מר רב אביומי בן אברהם (ד"א תק"ע - תקע"ה).

בסורא:

רב הילאי בר רב מרי (ד"א תקמ"ח—תקנ"ז).

רב יעקב בר מרדכי (ד"א תקנ"ז—תקע"א).

רב אביומי בר מרדכי (ד"א תקע"ח—תק"פ).

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

מאד וכו׳ — הרש״ג). ויהי היום ורב יוסף יושב במתיבתא דפומבדיתא בראש תלמידיו, ופתאום נחה עליו הרוח ויקרא בקול לאמר: פנו מקום לאותו זקן שבא אלינו! — עיני בני הישיבה הביטו אל הפתח והנה אין איש, ובדעתם את רבם המוחזק לעושה נפלאות מהרו ויחלטו, כי זה הרואה ואינו נראה שהופיע בבית מדרשם הוא אליהו הנביא. וכי הוא יושב לימין רב יוסף ומאזין ומקשיב לדרשתו. ומהיום ההוא והלאה נשאר המקום לימין רב יוסף פנוי ולא ישב עליו אדם מעולם. ויזעף לב רבי אהרן על המעשה הזה, כי עברו עליו וימנו איש קטן ממנו בחכמת התורה ומעלת השררה ויעזוב את ישיבת בבל ויצא לשבת באירופה, ואולי היתה יציאתו ביחד עם המלאכות, ששלח הכליף אל-מַמון להקיסר לודוויג הצדיק 1), ויתישב אצל רבינו קלונימוס במגנצה 2). וכה גברה אז האמונה בנפלאות בעלי הסוד גם אחרי מותם, כי במות רב יוסף (בשנת ד״א תקע״ו—ע״ז), היה רעש בארץ ויהי לאות, כי מותו עשה רושם גדול בעולם 2). — תחתיו היה לראש בפומבדיתא מר אברהם בר שרירא (ד״א תקע״ז—תקפ״ט) וגם הוא היה מבעלי תורת הסוד, ועליו הוא אומרים שהיה מכיר בשיחת דקלים, להגיד עתידות על פי תנועות העלים והענפים, „להודיע פליאות גדולות שמכירים בהם האמת לבני האדם" 3) (לשונו של רב האי גאון. שפ״ר). — בימים ההם היו ראשי מתיבתא בסורא: מר רב צדוק בר מר רב אשי שתי שנים (ד״א תקע״ט—תקפ״א), רב הילאי בר חנינאי שלש שנים ומחצה (ד״א תקפ״א—תקפ״ה), ואחריו רב קימוי בר אשי גם כן שלש שנים ומחצה — מכל הגאונים האלה לא נדע רק שמם, לבד מרב צדוק שהגיעו לנו ממנו תשובות על שאלות בדיני ממונות 4).

---

1) עיין וייל בספרו: הכליפים II. 3. רואה אני דרוש לתועלת המעיינים להביא בזה פעם אחת כל דברי רש״ג בענין הזה שהן יסוד לכל הדברים בפנים בעמוד הזה לראות איך הספיקה דעת הסוד לשפוך כבר רוחה על כל בשר וז״ל: „ובתריה (דמר רב כהנא) מר רב אביומי גאון אחי „אביו דמר רב אברהם גאון בשנת אלף קכ״א (לשטרות) ולא הוה דוכתיה דהוה מר אהרן קמו, „דהוא אב בית דין והוה גמיר ועדיף טפי מניה, מיהו על ידי חלום אדברוהו „למר יוסף גאון והוה חסיד טובא!... ואתמר דהוה אליהו ז״ל אתי ליה ויתיב „במתיבתא... אמר להו לרבנן:... ארוחי ליה (פנו מקום) לגברא סבא דאתא... ולא חזו „ליה רבנן, וידעו דאליהו ז״ל הוה, וארוחן ליה טובא... וביומא דאפטר הוה זעף גדול ונדת „ארעא. ואתמר נמי דה״ה מצטער נפשיה טובא על גירסא דינקותיה וברכיה מר רב שנוי רביה „גאון וא״ל: תזכה תדבר אומתך", עכ״ל במה שנוגע לענינגו. שפ״ר.

2) שערי תשובה, תשובות הגאונים הוצאת פישל סימן ע״ד, בערוך ערת סיח, בעין יעקב סכה ח״א. הכנוי קאבעס (הגאון אברהם מקאבעס, עיר באפריקה) צריך למחוק, ובא לרגלי חלוף נוסחאות, נז].

נז] בשם הבאסי — תושב העיר קאבים — נקראו אנשים רבים, ואין נחוץ כלל למחוק את השם הזה בהמקומות שמביא המחבר, ועיין מכתב החכם בובער ותשובתי אליו בהכרמל הירחי שנה רביעית 1879 עמוד 33 עד עמוד 38. הרכבי.

4) בתולדות הגאון הזה קצר המחבר בהזכירו רק שהשיב תשובות לשואלים בדיני ממונות, כי באמת יש ללמוד מתשובותיו גם על מצב החברה והכלכלה של יהודי בבל בזמן ההוא: ואלה עקרי חדושיו: א) תקן להשביע את הנטען על דבר קרקעות נגד הכלל במשנה ותלמוד שאין נשבעין

וכשם שהיו הימים ההם ימי הִנָּצנים לתורה חדשה — תורת הסוד — אשר דחקה עצמה להִכָּנֵס למחיצת היהדות התלמודית, כן הננו רואים בימים ההם את רוח חפש החקירה — וגם דעות הקראים — כובשות להן דרך לגבול ממשלת היהדות התלמודית ונכנסות לתחומה — בישיבות בבל. — (בשנת ד״א תק״ץ) הגיעה זמן בחירת נשיא הגולה ויִמָּצאו אז שני אנשים, אשר התחרו איש ברעהו וכל אחד חפץ להִסֵּב אליו את הנשיאות: והם דוד בן יהודה ודניאל — ולשניהם היה המשפט לזה בהיות שניהם מבית הנשיאות. ודניאל היה נוטה לקראות, ולמרות הדבר הזה ואולי גם בגלל זאת, מצא נוטים אחריו בין העם, ויהיו מחזיקים על פי הרוב מיושבי בבל הדרומית, אך בני בבל הצפונית (אשר נחשבו לגליל פומבדיתא — אנבר) תמכו בידי דוד בן יהודה, כי בלי ספק ידעו, אשר רוחו נאמנת להתורה הרבנית, ויריבו שני הצדדים בחוזקה. לרגלי המחלוקת הוסר ראש ישיבת פומבדיתא מר אברהם בעל הסוד ממשמרתו ומקומו לקח רב יוסף בר חייא, אשר לא נדע לאיזה כת נחשב, ויגדל הריב יותר — כי אל ההתחרות בנשיאות הגולה נוספה גם התחרות שני גאונים משתמשים בכתר ראש הישיבה כאחת, כי למר אברהם היו גם כן אוהבים רבים בפומבדיתא והם לא חפצו להכיר שררת רב יוסף. ויהי כאשר חזקו דברי הריב על דבר נשיאות הגולה ויגישו עצומותיהם עד משפט הכליף. ובעת ההיא פרץ ריב גדול גם בחיק הכנסיה הנוצרית בארצות הקדם על דבר הכהונה הגדולה (משרת הקתוליקון הראשי) ושני כהנים גדולים רבו בחזקה, כי כל אחד התנשא להיות נשיא־אלהים על כל הנוצרים בארצות הקדם, וגם הם הקריבו משפטם אל כסא הכליף אל־מַמון מושל המאמינים בימים ההם. ראה הכליף כי בני האמונות האחרות, מטרידים אותו בדברים שאינם נוגעים לו ולכנסתו ויחפוץ להפקיע עצמו מדברי ריבותם פעם אחת, ויוציא כתב הדת לאמר: בכל מקום שיתאספו עשרה אנשים יהודים או נוצרים או בעלי הדת האמגושית עובדי האש, הרשות בידם לבחור להם ראש אמונתם ובחירתם — בחירה ומה שעשו יהיה עשוי — וכל הנשיאים הנבחרים תקיים הממשלה במשמרתם. משפט חרוץ כזה, אם גם שם כבוד לרוח הסבלנות הדתית אשר התנוססה בלב הכליף, אך היתה נכונה לשום קץ לנשיאות הגולה, להחריב את מרכז הדתי והלאמי בבבל ולהקטין הודה ותפארתה בעיני העם — בגלל הדבר הזה לא נחה דעת העם בדבר המלך ופקודתו לא הכריעה את הכף לאחד משני בעלי הריב. — אחרית המחלוקת הזאת לא נודעה לנו, אך זאת נדע, כי דוד בן יהודה עמד בנשיאותו עד שנת ד״א ת״ר 1). גם בישיבת סורא פרצה אז מחלוקת, אשר טיבה ומהותה ואחריתה לא נדע 2), אך בישיבת

על הקרקעות (שבועות פ׳ שבועת הדיינין דף ל״ח במשנה ושם בגמרא), ולבטח יסוד התקנה היתה משום תקון העולם, שיהודי בבל עמדו על הקרקע והיתה התקנה נחוצה לשבתה, כאשר יעיר על זה בצדק החכם ווייס (ח״ב 43) וצדו להצדיק פסקו משום שאין משביעים בנק״ח, הוא תקן לחייב את המזיק חובה מוסרית לשלם גם קנס, אף שאין גובין קנסות בבבל והסמיכה כבר בטלה (שערי צדק ס׳ ב׳ וסימן י״ד). (ועיין עכ״ז דודו״ד ח״ד 43, 44). שפ״ר.

1) ברור כל הדברים נמצא בציון י״ב סעיף ו׳.

2) רש״ג ודבריו במקום הזה סתומים מאד מן „ובתריה מר רב קימוי וכו׳" „עד והוון פלוגתא ולא למסמך עליה". שפ״ר.

פומבדיתא ששם שמשו כאחד שני גאונים לא חדלו הסכסוכים בין רב יוסף ורב אברהם וימָשכו שנים אחדות עדי נתפשרו, כי שניהם ישמשו כאחד בעטרת הגאונות ויחדו יחלקו חלק כחלק בהכנסות הישיבות, ורק בכנופיא בשבתא דרגלא ישב רב אברהם על מעלה גבוהה מרב יוסף. ויהי היום ושני גאוני פומדיתא נזדמנו כאחד לבגדד ביום שבתא דריגלא חג־העם שבו היו ראשי מתיבתא דורשים ברבים, בהעיר בגדד בירת הכליפות, כבר היתה אז עדה גדולה ורבת העם 1) ובתי כנסת רבים בתוכה והגדול והחשוב שבהם היה נקרא בר נסלא נח]. בבגדד הקרובה לפומבדיתא, היה גאון הישיבה הזאת יושב בראש ועל מעלה גבוהה ממעלת ריש מתיבתא דסורא. ויהי לעת החלה הדרשה והכרוז כבר יצא: „שמעו לדרשת ריש מתיבתא" ! והנה געו כל העם בבכיה, כי היתה נפשם מרה על הפרוד והמחלוקת, בין שני חכמים על דבר כסא ההוראה, אשר קננו בהישיבה. בכי העם הרעיש לב רב יוסף העני ויקם על רגליו ויאמר לעיני כל הקהל; הנני מסתלק ממשמרתי ומניח אותה לרב אברהם גאון — וזה האחרון ברכהו בברכה נשמעת לשתי פנים ונראית כעלבון־פנים לאמר: „יהי רצון שתזכה לחיי העולם הבא". 2), ורב אברהם לא האריך ימים, כי מת בעוד שנה 3) ואז זכה רב יוסף העני להשתמש במשרתו בלי כל מערער וישאר בגדולתו עד יום מותו 4). אחרי מותו פרצו עוד הפעם סכסוכים על דבר התמנות ריש המתיבתא. נשיא הגולה דוד בן יהודה נשא פנים לאחד מאוהביו רב יצחק בר חייא וימנהו לראש, ויעבור על גאון אחר הגדיל ממנו בחכמה רב יוסף בר אבא וזה האחרון כבר היה אב בית־דין ועל פי המנהג הוא הראשון להמנות לראש הישיבה. אך רב יצחק היה נוח לבריות והוא הקדים לפייס את רב יוסף הצעיר ממנו לימים אך גדול בתורה, ויאמר לו: אל יזעף לבך עלי, הנגו שנינו כרבה ורב יוסף האמוראים בשעתם, ויודע אני כי תאריך ימים אחרי ותחתי תשב על כסא ההוראה, וכדברו כן היה, כי אחרי מותו 5) היה רב יוסף ריש מתיבתא 6). ובישיבת סורא חדלו לראשונה המריבות והסכסוכים, כאשר נקרא רב משה בר יעקב לגאון שם 7) גם הגאון הזה היה דבק בתורת הסוד והיה רופא חולים על דרך הפלא. אך אחרי מותו נִתְיַתְּמָה מתיבתא דסורא ושתי שנים לא נמצא בא איש יושב על כסא ההוראה, סבות כל הסכסוכים ויסודתם נעלמו ממנו, אך יש לשער בהשערה, כי היה יד הקראים בכל אלה המהומות, והם סכסכו את הרבנים איש באחיו. גם ידי בלבול דעות ומושגים היו באמצע המעשים האלה, כי

1) מהר"י גיאת בהלכות.

נח] לא בית הכנסת אלא בעל הבית או הבנאי היה נקרא בר נשלא כנראה מדברי רש"ג ואיתרמי כבי כנשתא דבר נשלא (רש"ג הוצאת כ"ג בחפש מטמונים 41 ובהוצאת וואללער־שטיין 21), וראיה לזה היא המלה בר המחבי־ת לשם העצם בהרבה שמות עצם פרטים בעברית וארמית כמו שימנה אותם הר"ר קאהוט בספר ערוך השלם (II, 171—182).

הרכבי.

2) רש"ג שם.

3) בשנת ד"א תקפ"ט. 4) ד"א תקצ"ד. 5) ד"א תקצ"ה.

6) ד"א תקצ"ג עד ד' תר"ב. 7) ד"א תקפ"ז עד ד"א תקצ"ז.

בכל שנאת הרבנים את הקראים, ויחשבום לכופרים ופוקרים בתורת משה לא נמנעו מקבל מהם איזה ענינים ולעשות כמעשיהם נט].

תלמידי ענן האחיזה אש המחלוקת בארבע פנות דתי התלמוד שבבבל, אך גם בביתם אכלה אש הריבות על דבר פירוש התורה ודרכי עשיית המצות. יסוד התורה הקראית, כי לכל איש יהיה החפש לפרש את התורה על פי שקול דעתו ללכת אחרי לבו באופן עשיית המצוה היה נסבה, כי כל אחד מהקראים בנה במה בפני עצמו, באר את התורה לפני רוח מבינתו בפירושי המקראות וחדושיהם הטובים או הרעים איש איש על פי הלך־רוחו ונטות לבו. ובימים ההם עוד היתה הבינה במקרא לחומה פרוצה, כי עוד היתה דעת תורת הלשון העברית במעמד הילדות, וכללי הדקדוק ושמוש הלשון עוד לא נתבארו ולא נתבררו לא בכלליהם ולא בפרטיהם, ובכן היו פתוחים כל השערים לרוחה לפתור המקראות כל איש כהישר בעיניו. כל קראי שהיתה לו ידיעת בית־רב במקראי קדש, דמה להיות מחוקק ומורה כל בני עדתו, כי הוא בעל האמת וכל המתנגד לו, מכשיל רבים בתורה, ובכן במשך מאה שנה אחרי ענן עלו צמחו כתות רבות כצמח השדה, ודבר המצב הפרוע שעמדה עליו תורת הקראים בימים ההם הננו למדים מדברי אחד מגדולי מוריהם נסי בן נח.

נסי בן נח (והוא הנקרא גם כן ר׳ אחא 1). ופעלתו בערך (ד״א ת״ר) מספר קורות ימי חייו, כי עברו עליו רעות הזמן לאמר: „הייתי איש רש ונקלה, „השכמתי בחשך ובאור, בקיץ ובקור, ורעב וצמא ואין כל כוסף, בלי זהב וכסף, „אבדתי ירושתי, עם אבי ואמי ונחלתי, טפחתני אמי זקנתי בכלות כחה ודמעות „עינה, הגיתי אש־דת ביגיעה, בפחד ותרועה ושחרתי ללמוד סגריר, כנשר על „יעיר... וכשגמלני כל זאת יצאתי לעיר פרזות" (ירושלים), על שם הכתוב (זכריה ט׳, י״א) — ויהי כאשר בא נסי בן נח ירושלימה, מצא בין הקראים: „דברים נפרצים לאין מרפא, דברי ריבות וקטטות"... ופירושי התורה נכתבו על הרוב בלשונות זרות ארמית או ערבית ושונים אלה מאלה, ואז, לפי דבריו ראה אור חדש בציון, „כי קיים (עד היום) המצות והחקים לא ככתוב בתורה" ובכן עשה חדשה בתורת הקראים, כאשר נראה מהמשך הדברים. אבל שיטתו החדשה בהתורה הקראית העירה עליו שנאה והתנגדות, גם בני משפחתו וכל רעיו ומיודעיו נהפכו לו לאויבים, „וגם תלמיד אחד שהיה לו, קם לשטן למולו,

---

נט] המחבר סותר את דברי עצמו, מצד אחד הוא אומר, כי סבת כל הסכסוכים בחיק הישיבות לא נודעה ובתוך כדי דבור הוא אומר כי ידי הקראים היו באמצע, וכי בלי ספק הדבר כן, ובאמת ההשערה הזאת רחוקה מאד, כי בעת ההיא כבר נבדלו הקראים מכלל האומה הישראלית מכל וכל, ובכן לא היה בידם לפעול על ישיבות התלמודיים, ועיין בהערתי להלן. כן לא נכונו דבריו, כי הרבנים לקחו קצת דברים מהקראים, מהערת המחבר בשולי העמוד בזה לעיין ציון 23 סעיף ב׳ נראה שכוונתו על הנקוד והטעמים, וההחלטה הזאת מוכחשת מעיקרה, בהיותה כלה נשענת על מגלת הקלף שמצא פירקוביץ (לפי דבריו) בטשופוטקלע, והמחבר בעצמו החליט, שכל הידיעה הזאת מראשה ועד סופה מזויפת ועיין בהערתי למעלה. הרכבי.

1) לדעת רש״פ בל״ק זמנו הוא בימי ענן או גם קודם לו ועיין בהערה הסמוכה, ותמצא כי ישנם חוקרים הכופרים בעיקר מציאותו של האיש הזה, למצער במאות השנים הראשונות אחרי צמיחת הדת הקראית. שפ״ר.

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

ויטפול עליו שמץ ודבה הרבה, ויגמלהו רעה תחת טובה". ומה היא שיטת נסי החדשה? גם הדבר הזה הולך ומבאר בעצמו לאמר: — חבר פירוש על עשרת הדברות להוציא מהם כל המצות שבתורה. בנגוד לבני דורו היה בוחר יותר לכתוב את דבריו בשפה ברורה, „בדברי העבריים ולא בלשון האשורים והארמיים". בן יתהלל הוא, אך באמת ספרו זה, הנקוב בשם „ביתן המשכילים", או „הפלס", הוא ספר שאין בו כל דעת והגיון, כי אם גבובי־דברים ופטפוטי־מלים" קלי הענין ודלי הכונה. ככל סופרי הקראים, היה גם הוא דל הרעיון, אסור בזיקי המלות והאותיות מבלתי יכלת להתנשא אל מחשבה גדולה; אכן זאת העצה היעוצה ממנו לאנשי בריתו, כי יעמיקו חקר בכתבי הקדש יביאו בלבם דעת דקדוק הלשון והמסרה, „לְאַלֵּף נקודות ומשרתות ופסוק טעמים וחסרות ויתרות לאנשי שנער (לאמר: דוקא הנקוד הבבלי) ולהבין במשנה ובתלמוד ובהלכות ובתוספות גדולות ובתוספות קטנות ולקרוא בספרי חכמה (הפילוסופיה) וכתבי המקוששים 1) מן השכל והפלילה וההקש" ואחרי אשר ימלא האיש את כרסו בכל הידיעות האלה יקח בידו את ספרו של נסי בן נח ויהיה לו — כפרפראות לחכמה. נסי בן נח מעמיד את היהדות על העקרים האלה: אחדות הבורא, שלילת הגשמיות ותורה מן השמים — או ההופעה האלהית על הר סיני, אך פילוסופיותו היא סרת טעם וכלו הוא כמדרש משחת.

הרבה יותר לאין ערך תורת הרבנים. בנגוד לדעת התלמוד, ואף גם לענן רבו הקים נסי עיקר גדול, כי דיני הטומאה והטהרה לא נתבטלו גם בחרבן הבית וחובת המצות האלה מוטלת עד היום על כל איש ישראל, בימי השבת והמועד ואף בראשי חדשים מחויבים בני ישראל לְהִנָּזֵר מכל טומאה ולבלי לנגוע בכלים טמאים, ואם יקרה לאיש מקרה לילה הוא טעון טבילה להטהר מטומאתו, וירחיק עוד ללכת בהלכות טמאה וטהרה, לאסור על איש אשר טומאתו עליו לְהִכָּנֵס לבית הכנסת להתפלל. למודי נסי מצאו חן בעיני הקראים ויוסיפו עוד יותר להתרחק מהרבנים, כי חשבום לטמאים המטמאים את כל הקרב אליהם. מאשר כי טומאת הגוף הוא גם דבר תלוי במקרה ובא בכל עת ושעה, יספרו הנוסעים התרים את המראה המוזר, אשר ראו עיניהם, כי רוב הקראים נמנעים מבא אל בית הכנסת פנימה והנם עומדים בעזרה שלפני הבית, וכאשר

---

1) המקוששים — פירושו הבוחרים, ובכתוב עמים Eklektiker מלשון יונית Eklegein שהוראתו „בחר", והם אלה שאינם הולכים בשיטה ידועה בפילוסופיה, כי אם בוחרים או „מקוששים" (כלשון נסי בן נח) הדעות הרצויות בעיניהם מכל השיטות השונות. בקורות הפילוסופיה נודעים בעלי העקלעקטיקער הראשונים, הפילוסופים פלוטין (Plotinus) ופרוקל (Proklus) באלכסנדריה של מצרים, שאחדו את שיטות פיתגורוס, אריסטו ואפלטון לשיטה אחת ובחרו מזה ומזה ככל הנראה בעיניהם. השם הזה יאות גם לנסי בן נח, כי לקח תורה מהרבנים והקראים ובחר בזה ובזה. אך המבטא הזה לבדו מעיד על כותבו, כי חי בזמן מאוחר מאד, כי קשה להאמין, אשר בימי ענן או גם קודם לו (כדעת פינסקער המקדים את זמנו) או גם שמונים שנה אחרי ענן (כפי גרֶאטץ המאחר) כבר ידעו יהודי בבל ידיעה ממציאות העקלעקטיקער — ומזה סיוע לדעת פראנקעל והרכבי — בי חי כארבע מאות שנה אחרי כן ואולי לא היה ולא נברא כלל, כי אם בהמצאת זייפן ידוע כאשר יראו קוראים להלן בהערת החכם הרכבי, ודברי ר׳ פינחס פראנקעל שאביא בקצרה. שפ״ר.

בית התפלה ריק מאין אדם העזרה מלאה אנשים מפה לפה, עוד יותר תעיק החומרא הזאת על חיי המשפחה, אשה נדה בעוד טומאתה עליה מתרחקת מכל דבר טהור, בדד תשב באחת פנות הבית ובכל דבר אשר תגע יטמא, ולא יטהר, עד אשר יבא במים או (אם כלי חרש הוא) אין לו תקנה, כי אם שבירה. שמירת דיני טומאה וטהרה משכה אחריה עוד חומרות רבות אחרות ותהי התורה הקראית למשא כבד מנשוא, ותצלול בתהום השאלות ובנבכי הספקות עדי נבקה רוחה, פג טעמה וריחה נמר ס].

בימים ההם נמצאו עוד קראים אחרים אשר עלו על לבבם דעות מתמיהות לעשות מעשיהם — זר מעשיהם בקצת המצות המעשיות אשר להיהדות והם: מ ש ה (מוּסָה או מֶסוי) וישמעאל סא] מעיר עֻ כְּ ב ּרָ א (שבע פרסאות מקדם ל ב ג ד ד) לשניהם היו דעות אחרות מאשר לכל הקראים בדבר שמירת יום השבת, וטיב הדעות האלה לא נודע לנו. בכלל התקרבו בדעותיהם אל השומרונים, העכברים היו אומרים כי התורה לא אסרה רק את החלב של הבהמה הקרבה על גבי המזבח 1), וגם נמצאו אנשים רבים שנטו אחרי מ ש ה ו י ש מ ע א ל ויהיו לכתה מיוחדת בתוך הכת הקראית. ב א ו ת ה העת נמצאו עוד מורה שקר בתוך הקראים א ב ו־ע מ ר א ן מ ש ה ה פ ר ס י. בן עיר קטנה ס א פ ר א ן (בקרבת העיר כֵּרְמַן־שַׁח בפרס) ומשם יצא לגור ב ת פ ל י ס אשר בארם הצפונית (ארמיניה — והיום עיר הבירה בארץ אשר מעבר להרי קאוקאז במלכות רוססיה) א ב ו־ע מ ר א ן ה ת פ ל י ס י הרבה לגלות פנים בתורה על פי שרירות לבו ורוחו התועה. בדבר חלב הבהמה דעתו כדעת הָעַכְּבַרִיִּים, — את בנות אח ואחות יחשוב לעריות מן התורה ככל אחיו הקראים. ובדבר קביעות השנים וחשבון העבור נפלגה דעתו מדעת הרבנים והקראים כאחד. דעתו מוזרה מאד, כי ראש החדש איננו לא היום הקבוע על פי חשבון הרבנים 2), אף לא יום חדוש הלבנה בְּהֵרָאוֹתָהּ

ס] כל האמור בזה על דבר נסי בן נח יוצא מפירוש עשרת הדברים שלו (הנדפסים בלקוטי קדמוניות בנספחים מעמוד 1 עד 13), אך המחברת הזאת נעשתה בזמן מאוחר מאד, כאשר יוכיח במישור הדר׳ רבי פינחס פראנקל (בהשחר שנה שמינית: 31-29, 80-78, 127-119, 184-177) והעולה מחקירתו הוא: כי זה האיש נסי בן נח לא ידענו מה היה לו: אם נמצא כלל במציאות, ואם תמצא לאמר, שהיה ונברא וגם כתב המחברת, הנה חיה בדורות האחרונים מאד. הרכבי *)

סא] על דבר ישמעאל (א י ס מ ע י ל) אל־ע כ ב ר י יסופר בהספר בכת״י כ ת א ב אל־אנואר

*) בהמאמר הנכבד הזה הנקרא „אחר רש״ף (רבי שמחה פינסקער) לבקר" יוכיח הח׳ פראנקל, כי ספר אשכול הכופר ליהודה הדסי כבר היה מונח לפני כותב הפירוש על עשרת הדברים ומוכיח מהשתנות הנוסחאות בראיות שאין עליהן תשובה, כי זה האיש יהודה הדסי לא ידענו מה היה לו וכנראה חי כארבע מאות שנה אחרי התקופה שאנו עומדים בה, ואולי היה בין הקראים הקודמים איש ושמו נסי, אך בעל פירוש עשרת הדברים ואשר שיטתו בהקראית מבאר הרב המחבר בפנים, איננו האיש הזה, ובכן לא היה כלל במציאות או היה ואיזה זייפן נתעטף בטליתו ודרש מה שדרש, זה הוא העולה מחקירתו של רבי פינחס פראנקל. שפ״ר

1) עיין ציון י״ח סעיף א׳.

2) עיין פירוש הראב״ע על התורה ויקרא ג׳ י״ז, וגם קאפ ז׳, כ״ר. שפ״ר

לראשונה במולדה החדש כהקראים, כי אם בהפך משניהם ביום שתתכסה בו הלבנה ותֵעלם כֻלה בסוף כל חדש. התפליסי הזה כפר גם בתחית המתים ועוד בכמה עקרים בהדת הישראלית לפי דעת הרבנים והקראים. הנלוים אליו היו לחבורה בפני עצמם ובכמה מאות שנים נודעו עקבותיהם ונקראו אבו-עמראנים או תפליסים. עוד נמצא איש משה (משוי) אחד מבעל-בעק אשר בסוריא, הוא החזיק עוד יותר בשיטת התפליסי והרחיק עוד ללכת מהמקובל. לדעתו מוכרח כל יום ראשון בפסח להיות ביום החמישי בשבת ויום הכפורים צריך להיות חל דוקא בשבת, מפני שנקרא בתורה שבת שבתון. חג השבועות דרוש להיות ביום ראשון בשבוע בשבת, אבל לא פירש מאיזה ראשון לשבוע אחר חג המצות יתחילו לספור שבעה שבועות. הוא גם התקין שלא לפנות בתפלה לבית המקדש כי אם לצד מערב וגם הוא יסד חבורה בפני עצמה הבעל-בעקים או המְשְׁוִים ותעמוד ימים רבים 1).

לקירקיסאני הדברים האלה:

„וכאן בעד ענן אסמאיל וד׳לך פי איאם אלמעתצם באללה ואכ׳תר כלאם אסמעיל יוול אל
„אל׳גנון (ומן סמעה ממן כאן קוי אלמערפה" יהזא בה ומע פאנה כאן מע ג׳הלה שדיד אלעג׳ב
„בנפסה לאנה יסתצגר ענן פי כתבה כח׳ירא". והכי ענת אנא קאל לאצחאבה למא חצ׳בתה
„אלופאה" אן יכתבו עלי קברה: רכב ישראל ופרשיו".

פתרון הדברים הוא: אחרי ענן היה ישמעאל אל-עכברי בימי (הכליף) אלמעתצם באללה (834 - 842 = תר"ב--תר"י); רוב דבריו המה דברי שגעון (כל איש בינות אשר שמע את דבריו היה לועג לו ובכל זאת) בכל בערותו היה חכם בעיניו (התפלא בעצמו על חכמתו), כי התאמץ להקטין מעלת ענן בספריו. ויאמרו, כי כאשר קרבו ימיו למות צוה לחרות על קברו המלות: „רכב ישראל ופרשיו". – הדברים האלה הם הידיעה הראשונה מהכתובות שעל מצבות הקברים בימי הבינים. על דבר אבי-עמראן הפרסי (הזפרוני) יאמר קירקיסאני הנ"ל:

„יכאן מע האולי ובעדהם מוסי אלזעפראני (אל) מערוף באבי-עמראן אל-תפליסי
„וכאן מן אהל בגדאד לאנה ארתחל אלי-תפליס והי מדינה" מן מדן ארמניה" פאקאם בהא ותאבעה
„עלו מד׳ הבה ג׳מאעה" והם בהא אלי, הד ה אלגאיה" ואצחאב אסמעיל יזעמון אן אבא תלמיד׳א"
לאסמעיל וענה אב׳ד׳.

ופתרונם: בזמן אחד (עם העכברי ונאהונדי) ואחריהם חיה משוי הזפרוני, הנודע בשם אבו-עמראן התפליסי, אשר נולד בבגדד, ויצא לשבת בעיר ארמניה בתפלים ושם נשאר. רבים נטו אחרי דעותיו ויעשו כמוהו, ונתפשטו עד למדינתנו. ההולכים אחרי ישמעאל אומרים, כי אבו-עמראן היה תלמידו והרבה לקח ממנו. הרכבי.

1) כבר נתעורר על זה החכם אב"ג בבקרת ותולדות על הרב המחבר, כי ימנה שתי כתות העכבריים והבעלבקים, והנה החכם פינסקער בלקוטי קדמוניות, שמשם שאב את דבריו אומר כי משוי העכברי ומשוי הבעל-בעקי חד הוא כמו שאומר (בלקוטים מ"ג) משוי הבעלבקי הוא בעצמו העכברי הנזכר ביחד עם איסמעיל והתרת החלבים שמיחס בעל אשה"כ להעכברי מיחס בעל ספר המבחר להבעלבקי ושניהם אחד עכ"ל. ובנספחים (88) יאמר רש"פ: האיש הזה שהקירקיסאני מספר ממנו, היותו רואה מקום התפלה כמערב הוא משוי בעל-בעקי... ואחד מן הדברים הוא שחייב (לדברי ר׳ דוד אלמקמץ) השתחויה במערב. ודעליטש אומר, שממקום אחד המעתק מתוך אוצר נחמד לר׳ טוביה העובד אצל צונץ משמע שמשוי בעלבעקי (הוא בעצמו משוי העכברי) נתנצר בסוף ימיו, עכ"ל רש"פ. ומכל זה העלים הרב את עינו וגם קבע למשוי העכברי ולמשוי הבעלבקי לכ"א מדור בפני עצמו — וגם שתי חבורות כ"א בפני עצמו. שפ"ר.

באשר כי לא היה להתורה הקראית מרכז הדת ותל להתורה שבל פיות פונים אליו, באשר היה להרבנים, על כן, בלי מעון ומכון לחזק האחדות בין בניה, נתפרדה חבילתה, בעלי בריתה הרבו להתגודד לאגודות, להתחבר לחבורות, וכמספר העדות היה מספר התורות. בני קהלת הקראים ב כ ו ר ס א ן (בקטריה—טורקיסטאן באסיה התיכונה. שפ״ר) היו חוגגים מועדיהם שלא בזמן אחד עם יתר הקראים, כי היו מהדרים להביא לידי השואה שנת החמה עם שנת הלבנה, כי יחול חג הפסח בימי האביב לשעורים. אך אין מדה וקצב לקביעות כזאת התלויה במזג האויר המשתנה בארצות שונות, על כן לקחו ראשי הקראים לקו ומדה את ארץ ישראל, אם יגיע שם אביב השעורים ויחול אז חג הפסח בכל ארצות העולם, ואם התאחר האביב לבא אז עִבְּרו את השנה וקבעו אדר שני. על הכלל הזה ערערו קְרָאֵי ארץ מצרים וטענתם היתה, כי במצרים נאמר למשה „החדש הזה לכם ראש חדשים", ובכן צריכה מצרים להיות הארץ, אשר בהיות בה האביב יחול חג הפסח וכל קהלות ישראל ובכללן גם קהלות ארץ הצבי תהיינה נגררות אחרי ארץ מצרים. הספקות האלה היו גם בין הנוצרים בקביעות חג פסחם בשנות מאות הראשונות עד עת הֵאָסֵף כנסתם הגדולה בעיר נ י ק אָ אַ באסיה הקטנה (בשנת 325).

אחדים מנבוני הקראים התאמצו למצוא דרך ונתיבה לצאת מעולם התהו והבהו הזה אך יגעו בדי ריק. דבר ע נ ן, כי ה„חפוש באורייתא" מסור לכל אדם ולכל „מחפש באורייתא" הרשות לדון ולהורות על פי שקול דעתו, עשה את רוח כל איש פרטי למושלת בלי מְצָרים במרחבי הדת, ויבא מהומה ומבוכה בקרב מחנה הקראים, ותתפוצץ תורתם לרסיסים ותצמחנה הכתות והחבורות כעשב השדה. ראו הנבונים את הרעה הנשקפה מהחירות הנפרזה הזאת ויבקשו לתת לה גבול, לאמר: עד פה תבאי ולא תוסיפי, לשום אזנים לתורתם, ולתת לה קצב ומדה ולגדור את הבקעה הפרוצה הזאת. והנה נמצאו להם כללים בתלמוד התורה האישלמית וישתמשו בהם לחפץ תורתם. קראי דת מ ח מ ד המה הַשִׁ ע י ת י ם 1) (מכחישי הקבלה, בנגוד להסוניטים מאמיני הקבלה — השעיתים המה בני פרס והמדינות סביבותיה. שפ״ר) גם כן ראו, כי לא יחזיקו מעמד, אם לא יקבעו להם מדות וכללים ויעמידו את תורתם המעשית על שלשה עקרים לכל המצות 2): „ה כ ת ב" (הדברים המפורשים בתורה), „ה ה י ק ש" התדמות דבר לדבר, והשלישי — „ה ק ב ו ץ" — לאמר המוסכם מכל „בני האומה מאז ומקדם. — ה כ ת ב, נקראים הדברים הנאמרים גם בספרי הנביאים והכתובים (אשר התלמוד קורא אותם

---

1) עיין ציון י״ח סעיף ו׳ בסוף הספר.

2) עיין בציון הנ״ל ובארוכה מפורשים ומבוררים יסודות למודיהם ומדותיהם וכלליהם בדור דור ודורשיו ח״ג פ״ו ופ״ז. שפ״ר.

לדוגמא: אסרו עמוניות ומואביות לבא בקהל בחלוף מדרשת חז״ל עמוני ולא עמונית, מפני שבנחמיה הוא אומר: בימים ההם ראיתי את היהודים הושיבו נשים אשדודיות עמוניות וכו׳ (חלוק הקראים והרבנים בלקוטי קדמוניות 105). הדסי בספר אשכול הכופר אומר: ההורג על ידי שליח נקרא רוצח וחייב מיתה וכמו כן העומד על דם אחיו ואינו מציל חייב מיתה: שבאחאב הוא אומר: הרצחת וגם ירשת ואחאב עשה על ידי שליח, ובאיוב נאמר: הצל לקוחים למות ומטים להרג, ואם כן כל זה נכלל בלא תרצח. ובדרכם זה, להזכיר דברים בכתבי הקדש דרך אגב,

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

דברי קבלה בנגוד אל דברי תורה — 1), ולא לבד הנזכר בעשרים וארבעה ספרים בתור צווי ואזהרה, כי אם גם כל מה שנאמר דרך אגב, או זכרון מעשה שהיה בלי כוונת אזהרה או צווי. חק הוא להם לשמור ולעשות. ה ה י ק ש הוא, כאמור, דמיון מילתא למילתא. ואמנם יש סוג שלישי בחובות המצות, והם, הדברים שלא נזכרו בתורה וכל כתבי הקדש, וגם אין להוציאם על ידי היקש, אבל נהוגים הם בישראל מימות עולם, כן לא נמצא בתורה, אשר ראש החדש הוא בעת צמיחת הלבנה, וכאשר לא נמצא מפורש בתורה דבר השחיטה והלכותיה והקראים מחזיקים בהם מפני — „ה ק ב ו ץ". בהדבר האחרון הזה חזרו הקראים והודו להרבנים, והודאתם זאת לבדה היתה ראויה להם להיות לאות, כי לא הועילו בתקנתם, וגם עתה הם זקוקים להרבנים בקבלה ומסֹרת, כי מאין ידעו איזה דין או מצוה היו נוהגים בישראל מדורות עולמים, ואיזה נתחדשו בדורות מאוחרים? אם לא מהמשנה והתלמוד, הזכרון החי והקיים להקבלה והמסרת מדורות עולם עד דור אחרון — ואחרי שהם מודים ביסוד ושרש הקבלה, הוזקקו לתת לה שם משונה משם התלמוד ויקראו לה „העתקה" ו„סבל הירושה". כן הורו ראשי הקראים להלכה אך למעשה, לא חדלו איש איש מהם לאמר שמועה זו נאה וזו אינה נאה, מקצת הדברים מ„ס ב ל ה י ר ו ש ה" קבלו ובמקצתם בעטו, ולא חדלה תורתם עד היום מהיות חומה פרוצה תורת שרירות הלב ותורת כל מורה ומלמד כפי נטות רוחו וכטוב בעיניו.

ולא נודע לנו עד היום מי היו האנשים אשר העמידו את תורת המצות והדינים להקראים על שלשת הכללים האלה: כלל ההיקש הוסיף להביא להקראים תלי תלים של חומרות ומבוכות אין קץ בהדת המעשית. כי הקישו היקשים להיקשים עד סוף כל ההיקשים לאין קץ ותכלה. למשל: בתורה לא נמצא מפורש שאסור לאיש לקחת את בתו 1), ורק נאמר: „ע ר ו ת ב ת ב נ ך א ו ב ת ב ת ך ל א ת ג ל ה", ואם כן הדברים קל וחומר שהבת אסורה להנשא לאביה. ומה עשו הקראים? הוציאו מזה תלי־תלים קלים וחמורים עד שנתפשטו ונשתלשלו מדרגות הקורבה (הָרִכּוּב בלשונם) עד לאין קצה, וכה היה דברם: בתורה נקראים האיש והאשה בשם בשר אחד, ובכן בת אשתו היא כבתו (מלבד האיסור המפורש של

לעשותם לחובת מצוה, הם הולכים עד גבול השגעון — כן אוסרים לגשת אל אשה בשבת משום שנאמר בישעיה „אם תשיב משבת רגלך, ומצינו בערוה שנקראת רגל, שנאמר לשתות מימי רגליהם, (גן עדן ענין שבת פ"ו. — והחכם וויס בדדו"ד (ח"ד עמוד 75 בהערה 3 מוכיח משובתם מזה: הדסי בעל אשה"כ חורץ דין, כי היתומים מחויבים לפרוע חוב אביהם משום שנאמר (במ"ב, ד', א) ואשה אחת מנשי בני הנביאים צעקה וכו' עבדך אישי מת וכו' והנושה בא לקחת את שני ילדי לו לעבדים. ובפסקו זה הוא מכוון להכעיס את התלמוד האומר: מטלטלי דיתמי לא משתעבדי לבעל חוב, ושכח המתעקש המבוהל הזה, שאם גם נודה לדבריו, שכן שורת הדין בתורה, אבל היכן מצינו שיהיה המשפט לבעלי החוב לתפוש את הילדים לעבדים בשביל חוב אביהם? שפ"ר.

1) בדבר הזה נוקשו לחזק את ההיקש גם נגד הכתוב המפורש בתורה: ערות בת אשת אביך מ ו ל ד ת א ב י ך לא תגלה — מ ו ל ד ת א ב י ך הוא אומר, למעט בת אשת אביך שאינה מולדת אביך. פה מקום גם להזכיר דברי ספר הנצחון (מובא גם בבקרת ותולדות הקראים להחכם אב"ג (80 בהערה) המשיב בשם רבינו משולם בר קלונימוס על הקראים האוסרים בת אחותו ובת אחיו מעתניאל בן קנז, שחיה לאחר מתן תורה ונשא את עכסה בת אחיו כלב בן יפונה. שפ"ר.

אשה ובתה. שפ"ר), ובכן כשם שאסור לקחת אחותו, כן אסור לקחת בת אשת אביו, מפני שאשה כבעלה. והיא חשובה כבתו ולפי זה הִנֵּה כאחות הנושא אותה. מזה יוצא כי בן הבעל ובת האשה (אח ואחות חורגים) אסורים להנשא כאח ואחות. וירחיקו עוד הקראים ללכת: ויאמרו: אחרי כי הבעל ואשתו המה „בשר אחד", הנה קרבתם תשאר בחזקתה גם לאחר שגרש האיש את אשתו וגם היתה לאיש אחר; ואם גם הבעל יקח לו אשה אחרת והיו: אשת־האיש השניה, ובעל (החדש) של האשה הראשונה לשארי בשר וכל קרוביו של הבעל הראשון הם קרובי האשה גם לאחר הגרושין וכן להפך, ובני האיש השני מהנשים שהיו לו לפני קחתו את האשה, וכן בני האשה השניה מבעלה הראשון, קרובים זה לזה, וכן איסור המשפחה הולך ומתפשט וגדל וחל גם על נשואי שִׁלֵּשִׁים וְרִבֵּעִים, אם יוסיף האיש לקחת אשה, אחרי מות האשה השניה או כי גֹרשה, והאשה גם היא תהיה לאיש השני והשלישי, ובכן עִגול־הקסם הולך ומתרחב ואנשים זרים זה לזה במשפחותיהם נחשבים לקרובים שארי בשר ונמצא עולם מלא איסורי עריות, ובזמן מן הזמנים לא ימצא עוד איש אשה המותרת לו על פי חקי קרבת המשפחה. תורת המשפחה והחִתון הזאת שנעשתה בתחבולה קראו בשם רְ כ ו ב או תַּ ר כ י ב, והקראים בעצמם נשארו בחצי הדרך, כי אסרו את מדרגות קרבת משפחה —, הקֻרְבָה מחמת קֻרְבָה — רק עד נשואי האשה או הבעל בפעם הרביעית ולא יותר, מבלי לתת טעם לדבר, מדוע לא יספו לאסור עוד. ופתרון החידה הזאת הוא, כי נפלה עליהם חרדה, לבל תֵּשַׁם כל עדתם אם יוסיפו להרכיב אסורי־נשואים אלה על גבי אלה בתורת הרִכּוב, אשר הרכיבו אלוף לראשם. — כל המבוכה הזאת באה להם, יען עזבו ארחות עולם, נתקו את פתיל התולדה הלאֻמית המחבר את העבר עם העתיד, ויזנחו את הקבלה והמסֹרֶת.

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

פרק שמיני

המעמד הטוב של היהודים בממלכת פראנקיה — גרמניה.

הקיסר לודוויג החסיד ומדת טובו וחסדו עם היהודים; הקיסרית יהודית ורואי פניה אוהבי ישראל; אגובארד הבישוף מליאון צורר היהודים; מכתבו הגלוי נגד היהודים; בודו-אלעזר גר צדק; לודוויג החסיד מגין על היהודים כנגד מבקשי רעתם.

(מן ד"א תקע"ד עד ד"א ת"ר = 814 - 840.)

יהודי אירופה — בני המערב — לא ידעו דבר מהקרעים והפלגות בישראל שבארצות המזרח ומהתחרות והקנאה בין נשיאי הגולה והגאונים. להם נראתה בבל, מקום שתי הישיבות לגאונים ממלאי מקום האמוראים הראשונים, בהוד ותפארת, קדושה ושער השמים, למקום השלום ודעת אלהים אמת. תשובה על שאלה בדברי הדת, שבאה לפרקים מאת גאון מגאוני בבל ליהודי המערב, והיה המכתב הזה כמכתב נשיא אלהים, בענין גדול כביר ואדיר, ומכל דברי המכתב לא הפילו דבר. דבר־תורה והוראה שיצא מגאוני בבל, יען כי שולחיו השיבו לשואליהם בלי מחשבה זרה לחפין אהבת השררה, או פניות ונטיות אחרות, היה נשמע לכל בני ישראל יושבי אירופה, וקיימו וקבלו אותו, ביתר זהירות וביתר מִשְׁמַעַת, מאשר הקימו הקתולים האדוקים את כתבי הדת (Bullen) שהוציא אבי הכנסיה היושב ברומא. בימים ההם היו כל בני העמים באירופה — הנוצרים והיהודים במעמד הילדות — ובספר ולשון, בתרבות ומדות עוד לא עברו את התקופה הראשונה בההשכלה האנושית ועל כן היו זקוקים לאפוטרופסות: הנוצרים היו סרים למשמעת כהנם הגדול הַפַּפָּה שברומא והיהודים — לתורת הישיבות שבבבל. — אמנם כן נמצא אז גם בחירי העם ויחידי סגולה ביהודי אירופה בצרפת ואיטליה שעסקו בהגדה ובחכמה נסתרה, חכמת הסוד, אך גם הם חשבו עצמם לקטני התלמידים של אבות התורה התלמודית בבבל. המעמד הטוב בקסריות פרנקיה על ידי קארל הגדול, אשר הלך הלוך וטוב על ידי בנו הקיסר לודוויג החסיד (814—840), העיר לבם גם לעבודת הרוח בפנה ידועה, ובשקידתם להגדיל כבוד תורת היהדות ולהאדירה, אָצלו מרוחם גם על נוצרים לקרב לבם אל ישראל ותורתו.

בן קארל הגדול, האיש הטוב אך רפה־רוח ואין אונים הקיסר לודוויג החסיד 1), בכל היותו בן תמים להכנסיה הקתולית, הרבה להטיב טובה אחר

1) ראוי הוא הקיסר אוהב ישראל כזה לספר בקצרה את תולדתו בכלל, להועיל גם להבנת הדבוים בכל הפרק: הקיסר הזה הנקרא החסיד והצרפתים יקראו לו „הטוב מאין אונים" le delonnaire, הוא היה הבן השלישי לקארל הגדול ונולד בשנת 778 ונתגדל על ברכי

טובה להיהודים היושבים בגבולות ממלכתו, הוא היה המפקח עליהם ולא נתן לחורי הארץ — הבארונים — לנגוע בם לרעה. בימיו היתה הרשות ליהודים לנסוע ולשבת בכל ערי הממלכה כטוב בעיניהם. — למרות חקי הכנסיה הרבים וגדריה וסייגיה — היה להם המשפט, לא לבד להחזיק נוצרים פועלים ושכירי יום בבתי המלאכה אשר להם, כי אם גם נתן להם החפש לסחור בעבדי־עולם, לקנות עבדים־משעבדים (לייבאייגענע) בחוצה לארץ ולמכרם בארץ, וגם הזהיר

מורים כהנים בתמימות וענוה, אך לא היה קנאי, כי מוריו היו זכי הרעיון. ידע השפה היונית ולשונו מהרה דבר צחות בשפת רומי. אך היה איש אין אונים בתממלכה האדירה אשר ירש מאביו בעל רצון כביר ואדיר לא ידע לנהוג נשיאותו ברמה, ועל כן אחרי שבתו על כסא המלוכה ביום 28 יאנואר 814, מצאו להם הכהנים האצילים והעמים, אשר קארל הגדול כבשם ובידו החזקה ירע לבצור רוחם, און בנפשם לקחת להם קרנים בחזקה, וגם למרוד בהקיסר לודוויג. עוד לפני מות קארל הגדול היה לודוויג המושל עמו יחד, כי אחיו הבכור מת על פני אביו, ואחיו השני, פיפין היה מלך באיטליה, וימת גם הוא בחיי קארל אביו ויהי למלך באיטליה בערנהארד בן פיפין, בן אחיו של הקיסר לודוויג ושלשה בנים היו להקיסר מאשתו הראשונה — לותיר, פיפין ולודוויג. אחרי התקסרותו והמשחו בשמן משחת קדש על ידי הבישוף ברהיימס חלק את מלכותו בין שלשת בניו, וליורש עטרת הקיסר שם את לותיר, הבן הסורר והמורה, כאשר נראה להלן. הדבר הזה עורר את בן אחיו בערנהארד למרד בו אך כערנהארד נתפש ויובא ארצה פרנקיה ושם נגמר דינו למיתה, ולודוויג בטובו חפץ לסלוח לו כל חטאתו, אך יועציו ושריו אמרו פה אחד, כי אם לא ידונו אותו למיתה, ינקרו את עיניו, ויְנקרו את עיניו וימת תחת ידם והדבר הזה היה למכשול לב אל לודוויג החסיד ולא ידע שלום בנפשו עד יום מותו, במות עליו אשתו הראשונה לקח לו לאשה את היפה והחכמה בבנות דורה את יהודית בת הגראף וועלף מבאירען ותלד לו את בנו את קארל, אשר אהב מכל בניו ובגלל זה שנה בשנת 829 את סדר ירושת המלוכה, ויעש את קארל ליורש כסא הקיסריות. הדבר הזה העלה חמת שלשת בניו מאשתו הראשונה וימרדו באביהם ומלכם בעזרת האצילים והאבירים אשר בממלכה וגם לקחו בשביה אותו ואת יהודית המלכה ובנם קארל הרך הנולד בשנת 830, אך שלות רשעים ובנים סוררים היתה עד ארגיעה. לותיר נאנס מאחיו לקרוא דרור לאביו הקיסר, והוא — הקיסר — נתן את המלוכה על אקיטניה (Acquitanien) אשר בצרפת התיכונה, ואז הרים פיפין הבן השני ידו באביו ובמלכו ועמו גם שני אחיו, אז בא האפיפיור גריגור הרביעי, אל מחנה הנלחמים, אך לא כמלאך השלום בא אבי הכנסיה הקתולית במחנה הבנים הקמים באביהם, כי אם להסיתם עוד יותר נגד אביהם, אשר לדעת הכהן הזה עבר חק, בתתו חקי חפש ותרות ליהודים, שם על אדמת עלזאסס, על יד העיר ליגענספעלד, הנקראת כן מני אז למזכרת עון וקלון הכנסיה הקתולית והקיסריות הפרנקית, נאנס לודוויג ללכת יחף ובבגדי חוטא ופושע ולמסור עטרת מלכותו בידי בנו הסורר והמורה לותיר ויובא למדינת קומפיעגיען (Compiegnien), אך שני הבנים האחרים פיפין ולודוויג, חשו בנפשם מכשול עונם ולא נתנו ללותיר להחזיק בהמלוכה ואז שב לודוויג הצדיק אל קרית מלכותו אאכען — אך גם אז שב הוא לחלק את מלכותו בין שלשת שני בניו — כי פיפין בנו מת עליו בעת ההיא — וירבה לתת ארצות לבנו אהוב נפשו קארל בן יהודית המלכה (שנקרא אחרי כן קארל הקרח), וגם לבנו הסורר והרשע העריץ לותיר — ויתקומם עליו לודוויג בנו — ואז חלה משברון לב ורוח וימת בנפש מרה בשנת 840 ויהי לותיר לקיסר על גרמניה ופרנקיה וקארל הקרח למלך גליה — ויתר הדברים אינם נוגעים לענין הספר. מהתולדה הקצרה הזאת יראו קוראינו, כי קיסר לודוויג היה איש טוב ומטיב אך רפה רוח ואין אונים וכזה יובנו כל מעשי צורר היהודים אגובארד נגד הקיסר, כמבואר בפנים.

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

את הכהנים, לבל יְאַלְּצו את עבדי־עולם קנין היהודים לקבל את הטבילה, שאז בהִכָּנסם לברית הדת הנוצרית, המה כקטנים שנולדו ויוצאים לחרות, ונמצאים הכהנים מפקיעים את היהודים מקנין כספם. למלא בקשת היהודים צוה להעביר את יומי דשוקא מיום השבת ליום הראשון בשבוע. היהודים היו פטורים מעונשי הגוף ולא הֻכּו מכות־מרדות, אם לא שנחרץ עליהם משפט וענש קשה כזה מאת שופטיהם — רבניהם. גם ממסות־האורדַליים (Ordalien) 1), אשר נסו בהם את הנחשדים על כל דבר פשע והביאום באש או במים להִוָּכַח האם אשמים הם הנחשדים אם לא, מן המַסות הנוראות האלה נפטרו היהודים, וכנראה, מפני שהיה דינם מסור אל השופטים בני עמם ולא נדונו בערכאות הממשלה 2). — היהודים היו בני חורין לעסוק בכל מלאכה ומסחר ותשומת יד כחפץ נפשם, ויהיו מחויבים רק להביא תרומה ידועה לגנזי המלכות מהכנסות עסקיהם ולהגיש למערכות הממשלה מדי שנה בשנה, או פעם בשנתים מהכנסותיהם במשך הזמן הזה 3). היהודים היו המוכסים חוכרי המס בממלכה ובזה היה להם בכמה מקומות איזה שלטון או שררות גם על הנוצרים, למרות התקנה המפורשת בספר תורת הכנסיה (Das Kanonisc!e Recht) 4), ושר מיוחד, ממונה לעניני היהודים, נתמנה מטעם הקיסר להיות צופה ומשגיח על זכִיות היהודים, לבל יגעו בהן לרעה הכהנים והאצילים ההולכים בשרירות לבם. נושא המשרה הזאת נקרא מפקח היהודים (Magister Judaeorum) ושם השר הזה בימי הקיסר לודוויג היה עֶבֶּרְהַרְדט.

---

1) אורדאליות (Ordalien) נגזר מהפעל הגרמני Urtheil-Ordel, מקורו ממנהג קדמונים בהאומות העתיקות (מלבד בעם ישראל), למסור לשמים דין הנחשד, שאין צדקתו או אשמתו יכולות להתברר, כי יעשה אלהי המשפט נפלאות, לתת לרשע כרשעתו ולהוציא כאור משפט הצדיק — ובכן היו מטילים על הנדונים לבא באש או במים או להעמיד עצמם במקום סכנה, ואם נצולו אות הוא כי צדקם בם. המנהג הזה התחזק עוד ביותר בראשית ימי הבינים, וביותר מימי המאה החמישית למספרם רבו המסות — מסות האש או המים — כי העבירו ידי הנאשם על גחלים לוחשות או על ברזל בוער באש — ואם לא נכוו ידיו והיה לאות, כי לא עשה הרעה, או מסת המים, כי העבירו את הנדון דרך נחל שוטף, ואם לא נטבע והיתה זאת לאות, כי נחשד במה שאין בו — המנהג הזה יסודו עוד מזמן התורה האלילית, אך כהני הדת הקתולית החזיקו בו ויעשוהו להק ומשפט, ומאשר כי הם היו המעמידים את הנדונים בנסיון, על כן היה המשפט הזה לכלי חפץ בידם להכריע את הכף לזכות או לחובה, לערוך את הנסיון לטובת הנדון או לרעתו, ועל ידי זה משלו גם ברוח העם וירבו את שרותם ותעצומות פעלתם על העם, זה הוא הדרוש להבנת הדברים בפנים, ויתר חקי האורדליות (הנסיונות), אשר מלחמת־השנים (דועלל), הנהוגה בין אצילי אירופה עד היום, היא יתר הפלטה מהמנהגים הברבריים האלה, מבוארים בארוכה בספרי דברי הימים לתקופת ימי הבינים. שפ"ר.

2) הדברים האלה והנאמרים למעלה נמצאים בספרו של בוקעט (Bauguet): Recueil des historiens des Gaules II p. 649--50.

3) שם.

4) רהאבאני Rhabani (Amolonis), במכתביו יעיר על התרת האיסור הזה ויאמר: Qucd Quidam ipsurum (Jodaeorum) iu nonnulis Oivitatibus te!onarii inlicite (לא הורשה) Consistuntur.

5) שונא ישראל אגובארד הבישוף מליאון (עמוד 105 מספרו „גאות ישראל" (De insolentia Judaeorum), יאמר: Evera.dus qui Judaeorum nunc Magister est.

בהשקפה ראשונה נראה, כי נטית חסד להיהודים וטובו הגדול של הקיסר החסיד והתמים לכנסת דתו, היה מחפצו להרחיב גבולות המסחר בארצו, לאמר: כי לא מאהבתו את ישראל, כי אם מחפצו להפיק מהם תועלת כללית לממלכתו הרבה להם זכיות וגם הותירם לטובה בחקי אזרח. — מסחר־התבל, אשר קארל הגדול כבר סלל לו מסלה בארצות ממשלתו והיושבים ראשונה במלכות לודוויג בנו חפצו להפריחהו ולרוממהו למעלה גדולה, נמצא אז ברובו בידי היהודים, כי בימים ההם, כאשר לא כבשו עוד הדרכים למשא ומתן בין עם לעם, עוד יותר ממרחק המקום, היו בני האדם רחוקים זה מזה בדעות ומדות, ולהיהודים היה הנקל לבא בדברים ובכתובים עם אחיהם בני עמם במדינות הרחוקות, והיא שעמדה להם לחזק את מוסרות המסחר בין עם לעם וממלכות רחוקות, גם לא היו היהודים כהאבירים הגאיונים, חורי־הארץ וסגניה, אשר בגאותם ובהיותם חיים רק על חרבם מאסו במסחר ומלאכה, וכמו כן לא היו ידיהם אסורות כהאכרים העֲבָדים המשעבדים להקרקע והאצילים — ובהיותם הם — היחידים — בני חורים באמת, לא שרים ולא עבדים — היו הם אדוני המסחר והמלאכה ואזרחי הממלכה בעצם הוראת המלה הזאת. — אמנם כן יֵרָאֶה בהשקפה ראשונה, אך באמת היתה החנינה אשר חנן הקיסר החסיד את עבדיו היהודים נובעת ממקור יותר נאמן מחפץ התועלת לבדו. הוא לא היטיב רק להסוחרים ובעלי המלאכה, כי אם להיהודים באשר הם יהודים נושאי דגל תורה טהורה ודעת־אלהים אמת צרופה וברה. — הקיסרית יהודית אשתו השניה, אשר משלה ברוח לודוויג הצדיק ותקח את כל לבבה היתה דעתה קרובה מאד להיהדות. הקיסרית הזאת, המְהֻללת ביפיה וחכמתה, נודעת לְתְהִלָּה בפי מכבדיה ומעריציה ולחרפה ותְהִלָּה בפי משנאיה — הכהנים והאצילים. — היתה מכבדת מאד את גבורי ישראל אדירי אמונה וכבירי־לב בדברי ימי העם הזה בימי קדם קדמתה. כאשר ראש בית המקלט לנזירים (אַבט) המלומד רְהַבַּנוּס מַאוּרוּס (Rhabanus Maurus) מעיר פֻולדא חפץ, כי תטה לו המלכה יהודית חסדה, לא מצא עצה אחרת, כי אם להקדיש לשמה את הספרים „אסתר ויהודית", אשר תרגם ויבאר, ובהקדמתו יַשְׁוֶה אותה להנשים כבירות הלב בישראל 1). הקיסרית וידידֶיהָ רואי פניה ועל כלם השר בערנהארד, אשר היה באמת השליט בהממלכה, היו אוהבי ישראל מהכבוד שהיו מכבדים את בני אברהם יצחק ויעקב וצאצאי הנביאים. ולדעתם, בשביל הדבר הזה לבדו היהודים ראוים לכבוד, והדבר הזה דברו בכל עת השרים אוהבי ישראל וכזאת היתה גם דעת הקיסר 2). המשכילים שבין הנוצרים בימים ההם בפרנקיה, היו קוראים בחפץ־לבם ספרי ידידיה (פילון) האלכסנדרוני וספרי יוסף בן מתתיהו ביתר שקידה מאשר קראו בספרי ברית החדשה 3). נשים גדולות והאצילים האבירים היושבים בשער המלך היו אומרים בפה מלא, כי מאד היה

---

1) הדברים שודבר רהאבנוס בהקדישו מחברתו להקיסרית נמצאים בספרו של, Recueil Bauquet חלק ד׳ עמוד 355.

2) אגובארד בספרו הנ"ל יאמר: מגני היהודים יאמרו, כי היותם צאצאי האבות תעשה אותם למכובדים וכן היא דעת הקיסר.

3) Rhabani או יותר נכון Amolonis במכתביו נגד היהודים C. 24.

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

נעים להם לו קם גם להם מחוקק, כמשה מחוקק היהודים, ובכן בקשו מרבני ישראל כי יברכו אותם וכי יתפללו בעדם 1). היהודים היו יוצאים ונכנסים בחצר המלך והיו להם דברים עם הקיסר ורואי פניו. קרובי הקיסר היו מכבדים את נשי ישראל בתשורות יקרות ובגדי חמודות להביע בזה אותות כבודם וידידותם אל העם הישראלי 2).

והנה כאשר המלך וכל מְסִבּו חלקו כבוד להיהדות, היה טבע הדברים מחייב, כי יהודי ממלכת פרנקיה (אשר בה נכללו גם ארצות גֶרְמַנְיָה ואיטליה) יזכו בזכיות החירות הדתית במדה גדושה, כאשר כמעט לא נראה כזאת גם בדורנו. — הגדרים והסייגים, וכל גרעון זכיותיהם בתור אזרחי הממלכה, אשר נתקנו ונתקבלו בהכנסיות (הקונסיליות) של הכהֻנה הקתולית בטלו מאליהם, מבלי שבִטלו אותם בפירוש. להיהודים הותר לבנות בתי כנסת חדשים, מה שנאסר להם מימות קיסרי רומא הנוצרים האחרונים, ובמעמד שרי הנוצרים, כהניהם וגדוליהם היו משתבחים בהיהדות ובלאֻמם לאמר, כי הם בני „אברהם יצחק ויעקב", „זרע צדק" ו„בני הנביאים" 3), בלי מעצור הביעו הגות לבם ומחשבותיהם על דבר התורה הקתולית, פלאות הקדושים וסגולת שרידי־קדש (Reliquien) לרפא חולים וכדומה 5). — הנוצרים היו מבקרים את בתי כנסת ליהודים ונפשם התענגה על דרשות הרבנים הדרשנים יותר מעל דרשות הכהנים בבתי תפלתם 4), אף כי לבטח לא הגיעו דרשני הדור אז למדרגה גדולה בתורה ותלמוד (בפרט באירופא הרחוקה ממקום מרכז התורה שבבבל) להסביר לשומעיהם את יקרת היהדות והמאור שבתורתה. בכל אופן נראה, כי היו דרשני ישראל אז מדברים אל העם מעל הבמה בהלשון המתהלכת בארץ. — גם כהנים גדולים ונכבדים מאד, לא נמנעו מלבקש תורה מפי היהודים בבינה במקרא וכתבי־הקדש. למצער הננו שומעים כזאת מפי הכהן ראש בית המקלט לנזירים רַהַבָּנוּם מָאוּרוּם מִפוּלדא הנזכר למעלה, כי למד מן היהודים דעת כתבי־הקדש ובאוריהם נכללו בפירושיו לכתבי־הקדש, אשר הקדיש אחרי כן לשם הקיסר לודוויג הגרמני 5). לרגלי המעמד הטוב הזה והחסד אשר הטו כל העומדים בסוד המלכות, עם הקיסר והקיסרית בראשם, ליהודים, נמצאו בין בני עם הארץ הנוצרים, אשר נטו בסתר אל היהדות ויחשבוה לתורת אמת, שמרו את השבת וישבתו בו ויעשו מלאכה ביום הראשון בשבוע 6) סר]. —

1) אגובארד בספרו הנ"ל, שם יאמר: אנשים גדולים מבקשים ברכה ודורשים כי היהודים יתפללו עליהם וכו', אך לא יקרא בשם את האנשים אוהבי ישראל, כי לא מצא טוב לפניו להלשין לפני הקיסר על הקיסרית.

2) אגובארד שם.

3) אגובארד שם עמוד 103 אומר בפירוש הדברים האלה המובאים בפנים: Dum se patriarchum progeniem, justorum genus, Prophetarum sobolem superbo ore etc.

4) אגובארד שם עמוד 64: Ad hoc pervenitur, ut dicant imperiti Christiani, melius eis praedicari Judaeos quam presbyteros nostros, כדברים האלה ידבר גם אמולו בספר הנזכר בהחערות למעלה C. 41.

5) דברי Rhabanus Maurus, במבוא למלכים וכו'.

6) אגובארד שם עמוד 107 וכו' ועיין ג"כ אמולו שם C. 61.

כד] המחבר נותן אמון בדברי אגובארד הבישוף מליאון המספר מהחצלחה המופלגת של

מכל אלה נוכל לאמר, כי ימי מלכותו של לודוויג הצדיק היה תור הזהב להאומה הישראלית באירופה, כאשר לא היתה כזאת לפני הדור ההוא ולאחריו עד דורנו האחרון. — ועד בכלל . . .

אך אם בכל דור ודור לא היה ישראל חָסֵר צוררים ואויבים בנפש, הנה על אחת כמה וכמה בימי הדור המְאֻשָׁר ליהודי פּרנקיה, כאשר היו נאותים לאורה של המלכות, אשר קֵרְבָה אותם בימין צדקה וגם העם אהב אותם ויחוננם, וגם לא נמנעו מהגד בקהל עם, את דעותיהם ואמונותיהם בדבר הדתות השונות, כי נמצאו להם שונאים גדולים, אשר צררו אותם בנכליהם ולא שקטו ולא נחו מהלחם בם והשפל כבודם. — האדוקים שבכנסת הקתולית ראו בבטול חקי הקונסיליות וגדריהן ואסוריהן בדבר היהודים, אבדן התורה הנוצרית, הקנאה והשנאה התעטפו בשמלת התמימות הדתית. מגני היהודים בחצר המלך ובראשם הקיסרית יהודית היו שנואים מאד להכרוכים אחרי הכְּהֻנה הקתולית, יען כי הם —הכהנים— חפצו למשול ברוח הקיסר ולהטותם לכל אשר יחפצו. הַכִּתָּה המדינית הכרוכה אחרי הכהנים, בשנאתה את בעלי חֹפש־הדעות שנאה גם את היהודים תכלית שנאה. בראש מחזיקי האמונה ושונאי ישראל עמד אָגֹבַּרְד הבישוף מלִיאון, אשר הכנסיה הקתולית תעריצהו ותקדישהו. אָגֹבַּרְד היה איש אשר לא ידע שָׁלֵו בנפשו בעל מרה־שחורה ומרוב שיחו וכעסו לא נמנע גם מהוציא שם רע על הקיסרית יהודית, וגם הקים את בנו לודוויג נגד אביהם ויסיתם להרים יד באביהם ומלכם 1). הוא תמך בידי הבנים הקמים באביהם ומכלם הדיח את לוֹתֵיר ויסיתהו לשלוח יד באביו ולהדפו מעל כסא מלכותו. לו יֵאָמֵר בימים ההם: אחיתֹפל אשר היה איש עצתו של אבשלום־לוֹתֵיר נגד דוד־לודוויג. הבישוף הזה חשב מחשבות כל היום, במה יוכל לגרוע משפטי היהודים ולהָצֵר צעדיהם בהליכות המדינה ותורת האזרחים, להשיבם אל המעמד השפל שעמדו עליו לפני קארל הגדול, כימי המלכים המוֹרֵיבינגים, ולא ארכו הימים ושונא ישראל זה עילה מצא, וסבה קטנה וקלה היתה לכלי־זעם בידו לחבל את כנסת ישראל יושבת ממלכת פּרנקיה.

מעשה בשפחה אחת עובדת אלילים, והיא בבית ארוניה איש יהודי בעיר ליאון, ותנס השפחה מבית ארוניה היהודי ולמען תצא לחפשי קבלה את הטבילה ותתנצר על ידי הבישוף אָגֹבַּרְד (לע׳ שנת 827), למען תשיג את חירותה ותצא לחפשי חנם, כחק הַקָנון (חק הכנסיה הקתולית), האומר, כי העבד בן־תורת־האלילים העובד את איש יהודי אם טבל וְיִכָּנֵס לברית החדשה יוצא לחירות. אך היהודים ראו בדבר הזה גֶזֶל־משפטם, וידרוש בעל השפחה למסור אותה אליו.

יהודי פרנקיה בימים ההם, מבלי שום על לב, כי כזאת ידבר שונא ישראל וצוררו, וידוע כי זה דרכם של צוררי ישראל, בדברם מהצלחת האומה להגדיש הסאה, למען העיר קנאה ושנאה, — זה משוש דרכם של כל שונאי ישראל בכל הזמנים ובכל הארצות, להפריז על המדה בספרי מעשי היהודים וכבודם ותפארתם לעמת המעמד השפל, לפי דבריהם, של בני עם הארץ, וכמו כן אין לסמוך על דברי אמולו; ועיין גם Herzog, בהספר: Real Encyclopaedie für Protestant. Theologie 2-te Aüflage B. I, 1881, p. 347 הרכבי.

1) עיין למעלה עמוד 235 בהערתי לקורות הקיסר לודוויג. שפ״ר.

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

ויהי כאשר מֵאֵן אָגֹבַרְד לעשות חפצו ויפנו היהודים אל עֶבֶרהַארְד מפקחם ושתַּדְלָנָם, והוא נדרש עד מהרה לחפצם, וישלח דברו אל הבישוף ויזהירהו, כי אם לא ימסור את השפחה לאדוניה ברצון, יביא הוא — השר המפקח על עניני היהודים — את הדבר לפני המלך, ואז יבא ועד מיוחד מטעם המלך לליאון ויוציאו ממנו את השפחה הזאת באונס. — זאת היתה ראשית מדון בין אָגֹבַרְד הכהן הגדול בליאון ובין היהודים, הריב אשר נמשך שנים רבות ויתן יד לנאצות ומריבות חדשות, עדי הוסר אָגֹבַרְד ממשמרתו. — ואולם הכהן הגדול אָגֹבַרְד לא ריב השפחה רָב, כי אם ריב הכנסיה הקתולית, לקיים את הגדר שגדרו אבות הכנסיה, כי איש נוצרי לא ישתעבד בשעבוד הגוף לאיש יהודי, והקיסר לודוויג בכתב הדת, שלא להכנים עבדים עובדי־אלילים הנמצאים בידי היהודים לברית התורה הנוצרית, בִּטֵּל את חק־הכנסיה ויעקרהו.

בהִמָּצֵא אָגֹבַרְד כמבוכה בין המצָרים בין רגש קנאתו להדת, כאשר דמה הוא, ובין יראתו את העֹנֶש אשר יֵעָנֵשׁ מאת הקיסר על המרותו את פיו, פנה אל השרים היושבים ראשונה במלכות, אשר ידע בם, כי נאמנים הם להכנסיה הקתולית — אל וואַלאַ (Wala), ראש בית־מקלט — אַבְּטְ — בקרבי (Corvey) ואל הילדיאן הָאַבְּט (ראש בית־מקלט־נזירים) בס"ט דיוניוס ואל המזכיר העליון (ערצקאנצלער), אשר ידע בהם, כי כלם שונאים תכלית שנאה את המלכה יהודית ואת היהודים, אשר בצלה יחסו. ויפצר אָגֹבַרְד בהשרים האלה היושבים ראשונה במלכות, כי יחזקו דבריהם על המלך להשיב את כל זכיות היהודים וחירותם. ויבחר הכהן הזה לשון ערומים וידבר במכתבו, כמו לא ידע דבר מהזכיות ומשפטי־צדק שזכו בהם את ישראל הקיסר קארל הגדול ובנו הקיסר החסיד ויאמר: „היהודים מפרסמים ברבים כתב־מלכות ואומרים, כי נִתַּן מאת הקיסר, להזהיר את הכהנים לבל יטבילו עבדיהם "להכניסם בברית דת־נַצְרֶת בלי נטילת רשות מאדוניהם. כשאני לעצמי לא אוכל "האמן, כי הקיסר שיֵאָמֵר עליו „החסיד שבנוצרים" יתן אֹמֶר המבטל דין הכנסיה "הקתולית". אָגֹבַרְד יוסיף ללמד קטגוריא על ישראל ויאמר: „בני עם־קשה־ערף העומד במרדו ובכחשו את אלהי־אמת — אלהי הנוצרים — מלבד שלא יִמָּצֵא מהם איש עוזב דתם ונכנס לברית אמונתנו, כי אם גם לא יחדלו לחרף את שלומי הנוצרים ולנאץ את שם מחֹקקנו. עוד יוסיף אָגֹבַרְד להביא ראיה מן השליחים הראשונים ותלמידיהם שהכניסו עבדיהם לברית החדשה, וגם הוא — יוסיף הכהן הגדול הזה — בענות־גאונו — חפץ לצאת בעקבות קדושי האמונה, השליחים — אך ירא הוא לנפשו לעבור את מצות המלך, ובכן יפיל תחנתו לפני הכהנים הגדולים שהמה גם שרים יושבים ראשונה במלכות, כי ימליצו טוב בעדו ובעד קנאתו להאמונה 1).

והאנשים האלה כנראה, נתנו מקום לדברי הכהן הקנאי ויהיו למליצי יָשְׁרוֹ לפני המלך; אך גם אוהבי ישראל אשר בשער המלך לא חבקו ידם בחיק וידעו לסַכֵּל עצת אוהבי הכהנים וקנאי הקתולים. נראים הדברים, כי קרא הקיסר אליו

1) Agobard, Epistolae N 1.

את הבישוף ומליציו וגם את ראשי בני ישראל והדורשים טובתם, למען ישימו קץ לדברי ריבותם, ושלשה מְתַוְכים נמנו לשמוע עצומות בעלי הריב וטענותיהם והם: הָאַבָּט נֻ ו א לַ א, איש אחד ושמו אַ דַ לְ הַ רְ ד והמזכיר (קאנצלער) הֵ י ל ִ י זַ כַ ר, הָאַבָּט מִ טְ רְ יֶ ע ר העיר אשר בגֶרְמַנְיָה — וכשהועידו השופטים האלה את הכהן אָ גֹ בַּ רְ ד היה מתרגז ומתרגש ומתהולל, עד כי לדברי עצמו, „יותר ממה שדבר היה נוהם" 1). אחרי כן נתקבל אָ גֹ בַּ רְ ד מאת הקיסר בהיכלו, אך לא ברצון ומאור פנים קבל הקיסר את הכהן הרָב ריב האמונה בכעס וחמה ואי־סבלנות, כי הביט אליו סר וזעף, עד כי נסתתמו טענות הכהן הקנאי הנלהב ונתבלבלו מחשבותיו ולא שמע דבר, כי אם הפְקֻדה לצאת מאת פני הקיסר. מלא בושה וכלמח שב הפעם רועה האמונה אל עם מרעיתו בעיר לִ י א וֹ ן. — אך לא ארכו הימים וישכח את החרפה אשר השביעהו הקיסר ויחל שנית לחַבֵּל תחבולות ולחמום מזמות על עם עברתו היהודים, וירֶץ שנית מכתבים לשלשת השופטים אשר בחר בם הקיסר לשפוט את הריב הזה, וישאלם כגאון־עֲנָוְתו ובלשון חסיד ותם לאמר: „הורוני נא מה לעשות, אם אֶמְנַע מֵהַטְבֵּל את היהודים ועבדיהם להכניסם לברית אמונתנו הקדושה וחטאתי לאלהים, ואם אקבלם ואטבילם, אז נכון הנני לאיד ופגע מאויבי נפשי, אשר יתנפלו עלי ועל ביתי אויבי אלה, אשר ישטנוני בעד רָדפי אמונה" 2). והדברים האלה לא היו כי אם דברי חנופה וצביעות, כי באמת לא דִמָּה איש לעשות לו רעה, ונהפוך, כי דברו היה אל כל הכהנים — הדרשנים בגליל הכהֻנה אשר בּ לִ י א וֹ ן ומסְבִיבָהּ לדרוש דברי קטגוריא, איבה ושנאה נצחת אל היהודים לבני עם מרעיתו, הזהיר באזהרה חמורה שלא להתרועע עם היהודים, שלא לבא בחברתם, לא לקנות מהם ולא למכור להם דבר, שלא לסעוד עמהם על שלחן אחד ולא לעבור עבודתם. נושא דרשותיו של אָ ג בַּ רְ ד היה: „האיש אשר לבו תמים עם אלהיו, לא תסבול נפשו לשמע איש אחר מחרף מערכות אלהים, ואין צריך לאמר, שלא יתהלך כאח כרע עם מחרפי אל, לא יחם בלחמם ובסודם לא תבוא נפשו". ולדברי אָ ג בַּ רְ ד (אשר דבר וכתב בעט שקר סופרים) מקללים היהודים בתפלתם את אלהי הנוצרים, ובכן חטא יחטאו הנוצרים, התמימים לדתם וברית אמונתם, האוהבים את גואלם ומושיעם אהבת אמת, בשמעם דברי גדוף וחרוף כאלה ושותקים, ועוד יותר יחטאו המתחברים לרשעים כאלה ומתהלכים אתם 3).

לולא היה אז ביד היהודים לבצור רוח השנאה ההוללה הזאת ולשום לה חק וגבול לבל תָּרַע ותשחית, לו היו הדברים נאמרים בימי מלוכת מלך אחר — כי אז היו רדיפות רבות, קשות ומרות נבונות להתפרץ על ידי מכתבים ודרשות כאלה, כי כבר מסך הכהן הזה רעל שנאת המולדת וקנאת הדת בלב שומעי מדברותיו, וכבר היה לב ההמון הולך וסוער. לאשר היהודים, הרבו אוהביהם דורשי שלומם בסוד המלך ומסבו לפעול, עדי נאנסו הכהנים הקנאים לחדול

1) Epistola N 2

2) ibid bei Baluz p, 99 f,

3) Epistolae N 3 u, N 5.

ימעבודתם זאת, להסית את העם ביהודים. כמעט שמעו דורשי שלום ישראל את כל אשר יעשו הכהנים הקנאים, השיגו מאת הקיסר מכתב־חָסות (Jndiculi), בחותם הקיסר וישלחו את המכתב אל היהודים להיות להם למגן ומחסה מצר ואויב, אשר יתנפל עליהם. וכתב־מלכות יצא מהקיסר אל הבישוף מ לֵ י א ו ן, כי יחדל מדרוש דרשותיו העשויות להלהיב לב העם ולהסיתו לעשות רעה להיהודים היושבים לבטח עמהם, ומכתב שני נשלח אל הנציב המושל מטעם הקיסר ב ר י־ א ו ן, כי יעמוד לימין היהודים להושיעם מיד הקמים עליהם 1). אך אָ ג ֹ ב ְ ר ד לא שעה אל המכתבים ולא היטיב דרכו ויוסף להסית את המון העם ביהודים, ועל כתבי־המלך אמר: כי נראה לו אשר הם מזויפים, וכי לבטח המה מזויפים. ולכן בא אליו עֶ ב ְ ר ַ ה ַ ר ְ ד, השר, אשר נמנה להיות למגין על היהודים ומפקח על מעשיהם לבל יגע בהם איש לרעה, ויאמר עֶ ב ְ ר ַ ה ַ ר ְ ד ל אָ ג ֹ ב ְ ר ְ ד בשם מלכם ואדונם, כי תנחת בו חמת המלך אם לא ישוב מדרכו להמרות עיני כבודו כאשר הוא עושה עתה. — אך הכהן הזה היה קשה־ערף ולא נָחת גם מפני חמת מלך. אז נאנס ל ו ד ו ו י ג החסיד לצאת מגדרו וישלח ל ל י א ו ן את ציריו הדוברים דבריהם בשמו והמה שני אצילים מבני מרום המלכות גֶ י ר י ק ו פ ר י ע ד ר י ך לבצור רוח הכהן הנלהב והמבהל הזה המעיז למרות פי אדונו ומלכו. — ובבא צירי הקיסר ל ל י א ו ן לא נמצא אָ ג ֹ ב ְ ר ְ ד בעירו ולא נשא חרפה, להיות שומע מפיהם דברי הקיסר אליו, כי ישבות מריב ויחדל לעשות מעשה מסית ומדיח את העם. ולא נודע לנו, מה עשו הצירים האלה להעניש את אָגֹבְרד קשה, אבל נראה, כי היו העונשים קשים מאד, יען כי הכהנים המעטים אשר עזרו אחרי אָגֹבְרד ויהיו עמו בעצה אחת היו יראים להֵראות ברחובות קריה 2). והדבר הראוי לשום לב עליו, כי ה ע ם אשר ב ל י א ו ן לא הלך בעצת כ ה נ י ו ולא עשה רעה להיהודים היושבים בקרבו.

ו ה מ ו ן־ אָ ג ֹ ב ְ ר ְ ד לא שקט ולא נח מחמת קנאתו. הוא גמר אמר, ללכת מנגד לחפץ דורשי שלום היהודים בחצר הקיסר, לתפוש את הקיסר החסיד והתמים בלבו, לאמר לו, כי הנהו חוטא ואשם להכנסיה הקדושה. אולי כבר ידע אז את המזמות אשר חמסו אז אויבי המלכה י ה ו ד י ת עליה ועל הקיסר, ואולי כבר היה בעצה אחת, עם שלשת השרים וַ ו א לַ א, הֵ י י לְ ז ַ כ ר ו ה י ל ד ו א ן, אשר קשרו קשר להסית את בני הקיסר מאשתו הראשונה באביהם והמזכיר היושב ראשונה במלכות (ערצקאנצלער) ב ע ר נ ה א ר ד, כי המה — המלכה והקאנצלר — דברו על לב הקיסר לשוב ולחלק את ממלכתו בין בניו ולהותיר בהחלוקה למוטב את בן הקיסרית יהודית ק א ר ל (הוא הנקרא אחרי כן ק א ר ל הַקֵרֵחַ 3). כי מני אז שלח הכהן הקנאי כזה כל רסן מפיו ויעז פנים לעשות דברים, המראים לרעת, כי כבר נגלו למזמות רוקמי תחבולות בסתר, וכי כבר ימי דורשי שלום ישראל בחצר המלך ומפלתם קרובה לבא. לראשונה שלח דברו אל כל הבישופים

---

1) לערך שנת 828 = ד"א תק"ץ,

2) ibid N 5.

3) עיין הערתי הגדולה למעלה עמוד 235,

בהממלכה, לדרוש מהם, כי יוכיחו הם את הקיסר החסיד על הנהגתו שלא בדרך אמונה בדבר היהודים, כי יתאמצו לפעול עליו, אשר יתן כתב־מלכות, לבנות קיר־חיץ בין היהודים ובין הנוצרים, להבדיל את הראשונים לרעה בכל דבר חק ומשפט, כאשר היה בימי המלכים המוֹרִיבֶינגיים. ממכתבי אָגֹבַּרְד אל גדולי הכהֻנה נשאר עד היום רק מכתב הבישוף ניבְרידוס מנַרבונָה. המכתב הזה כלו רעל ומות נגד היהודים ומושך עליו עין בעל בינה לעתים, כן ברוח החשך, רוח קנאה ובערות, הוללות ורשע כסל של כותבו וכן בהודאתו שהוא מודה במעלות הרוח של היהודים ותעצומות פעלתם על חבריהם האזרחים— הנוצרים, הוא מספר לחברו הכהן ניברידוס, כי במסעו לפקוד את בני עם מרעיתו בליאון ואגפיה, הזהיר אותם, לבל יתרועעו עם היהודים. „כי נאצה ותועבה היא אשר בני האור יטַמאו בחברת בני החשך, כי בני הכנסיה הקתולית הטהורה והברה מכל שמץ דופי, אשר תכין לבה ונפשה לחבק את ידידה במרומי שחק, יתחברו עם הבנים הארורים, בני הכנסיה הישראלית, המטלת זוהמתה בכל הקרב אליה". — „ומה תגדל הנאצה, כי מצאתי ראיתי שֵׁיות נפרשות מעדר אלהי הנוצרים, אשר תשמרנה את השבת של היהודים הארורים — ורבים מהנוצרים מחללים ימי התענית באכילת בשר ושתית יין" — בגלל הדבר הזה הטיף מוסרו וירבה תוכחת לבני מרעיתו, הבאים להתודות לפניו ומבקשים להיות להם לכהן טוב וסלח, ויאמר, כי לא יאבה אלהים סלוח לעונותיהם הרבים, אם לא בנדרם נדר גדול, כי מעתה ימנעו רגליהם מבא בבית איש יהודי ומִשבת בחברתו, וכאשר פקד לפנים משה על ישראל להתרחק מעובדי האלילים כן ראוי להתרחק היום מהעם אשר זעם אלהים, עם היהודים, ויוסף לאמר: תעצומת פעלתם של היהודים על רוח הנוצרים הבאים בחברתם רבה וגדולה מאד, בעוד אשר לאלה האחרונים לא הצליחה עד היום לצודד גם נפש אחת מבני ישראל, נמצאו קתולים רבים המסבים על שלחנם של ישראל והנהנים גם ממזון הרוחני של העם הזה וגם תורת היהודים באה אל לבם. מפקח היהודים ומגנם מטעם המלך — עֶבֶּרְהַרְד ושני הצירים מטעם הקיסר אשר באו לליאון מניאים אותו בשם הקיסר את אָגֹבַּרְד — ממחשבתו הטובה להציל נפשות נוצרים תמימים הלקוחים לכפירה והמטמאים עצמם בחברת היהודים, אבל הוא — הכהן הצדיק תמים —, מוסר נפשו על קדושת אמונתו ולא יֵחַת מפני כל. ובכן, יבקש הוא, מחברו הכהן הגדול בנרבונה ומכל הכהנים הגדולים, אשר דברו מגיע אליהם, להיות לעזר לו וכמוהו יעשו, להזהיר את הנוצרים מבא בחברת היהודים אשר קללת אלהים רובצת עליהם. האנשים האלה אשר לא שמעו לקול המבשר גאולה וישועה, לקול שליחי האמונה אשר מפניה האירה כל הארץ, האנשים האלה חטאתם נגדם תמיד, חמת אל תרדפם, ויהיו לאלה לשמה ולזועה עוד יתר רב מבני סדום ועמורה . . .

כהנה וכהנה הוסיף אָגֹבַּרְד לנאץ את אדונו ומלכו הקיסר לודוויג החסיד בשנאתו את עם ישראל — ובאמת — על פי שורת דין הכנסיה הקתולית היה משפטו משפט־אמת. — חקי הכנסיה הזאת — חקי הַקָּנוֹן, שנתקימו ונתקבלו בהכנסיות הגדולות לחק־אמונה ולא יעבור. אָגֹבַּרְד בשנאתו

לעם עברתו עמדו רגליו הָכֵן על יסודות התורה היוצאות מבתי כנסיות הכהֻנה הקתולית במאות השנים מן קונסטנטינוס הגדול עד ימיו, ולודוויג החסיד, המלך החרד על אמונתו, היה באמת הנוטה מדרך אמונה. על כן מצאו דברי הכהן הקנאי מסלות בלב חבריו, ויתאספו אליו אל ליאון להתיעץ, כדת הכנסיה מה לעשות להרחיק את היהודים מחברת הנוצרים, לפעול על הקיסר, כי יבדילם לרעה וישפיל כבודם. ומראשי הכנסיה הזאת שנקראה לשם שנאת־הדת היו: בערנהארד הבישוף מוויענה, ואֶאָאוף הבישוף משַלון. ויגמרו הנועצים אמר לכתוב מכתב־שטנה על היהודים אל הקיסר, להוכיחו על מעשהו ולהראותו דעת, כי רעה רבה נשקפה אל כנסת־האמונה אם יוסיף להשפיע מטובו וחסדו על היהודים כאשר עשה עד כה. והחתומים על המכתבים היו רק שני הבישופים הנזכרים עם אַגֹבְּרְד בראשם, ושם המכתב הוא: על דבר „אמונת הבל של היהודים" 1). והנה אף כי לפי תורת הכנסיה צדק באמת אַגֹבֶּרְד במשפטו, בכל זאת התאמץ להֵראות לפני המלך, לא כרודף היהודים ומבקש רעתם, כי אם ככהן צדק מקנא לאמונתו — בכל זאת מכתבו מלא שטנה ונאצה, לא לבד על היהודים, כי אם גם על דורשי שלומם בחצר המלך, והם השרים היושבים בסוד המלכה יהודית ורואי פניה. — במכתבו זה יאמר, כי שני הצירים השלוחים לו מטעם הקיסר וכן עבערהארד מפקח היהודים ומגנם, דוברים דברם בשם הקיסר, אך עושים מעשיהם על פי רוח אחר (השטן). מוחל הוא על עלבונו, אבל החרש לא יוכל בראותו בעלבונה של תורת הכנסיה הקתלית וצערה, במעמד הצירים ששלח הקיסר מצאו היהודים את לבבם לחרף את מחוקק הדת השלטת, והצירים הגידו בפומבי, כי היהודים חביבים להקיסר והוא דורש שלומם וטובם, ועל כן הוסיפו היהודים בעזותם, לפסוע על ראשי עם קדש — עם שומר אמונים לתורתו הקתולית. והוא והבישופים בני בריתו לא עשה כל רעה להיהודים, כי אם הזהיר בני עם מרעיתו, שלא למרוד עבדי־עולם להיהודים, להִנָזֵר ממאכלם ומשתיהם, שלא לשבות שבתם, ושלא לאכול בשר בביתם בימי התעניתים, ושלא לקנות מהם בשר, כי רק בשר נבלה וטרפה ימכרו, כי תועבה הם להם, והאם לא חרפה הוא להנוצרים, כי את הבשר אשר יתעבו העברים יהיה להם לבשר תאוה. היהודים מוכרים להנוצרים רק היין שאסור להם לשתותו, והוא היין אשר נגע בו הנוצרי בראש אצבעו. ובכל אלה לא ידרוש לרדוף את היהודים ולנגוע בם או ברכושם לרעה, כי רק את משמרת הכנסיה ישמור ומצותיה יקיים. ובחתימת המכתב יספר הוא והבישופים חבריו, מעשה נורא מעורר באמת זַוָעה ונאצה, כן נגד היהודים וכן נגד הנוצרים בימים ההם והוא, כי ימכרו הנוצרים אחיהם, אנשים חפשים לעבדי עולם להיהודים, וכי היהודים גונבים נפשות נערים קטנים מבני הנוצרים ומוכרים אותם ממכרת עבד ארצה ספרד, ארץ ממשלת המחמדיים וגם ידע אַגֹבְּרְד מנוצרי אחד אשר נמלט מקורדובה ויספר, כי עשרים שנה היה שם לעבד, והוא יליד ליאון והיהודים גנבוהו ומכרוהו 2). לאַגבַּרד כבר נגלה רז מלאכי חבלה שונאי בני שם,

---

1) de judaicis superstitionibus. 2) ibid N. 4.

להאשים את כלל האומה הישראלית בגלל חטא אשר עבר אחד מהם ואָשֵׁם: אך בכל השטנות אשר כתב על היהודים לא הזכיר את עלילת הדם, העלילה הנתעבה, אשר רבים חללים מבני ישראל הפילה בימי הבינים ועצומים כל הרוגיה גם בימי העת החדשה, העלילה הזאת עוד לא עלתה אז על שפת לשון שונאי ישראל, אך אָ ג ֹבַּ ר ד פִּנָּה הדרך לפניה והכין הלבבות אליה.

ובכתב השטנה הזה, אשר הגיש אל הקיסר אָ ג ֹבַּ ר ד והבישופים חבריו, המה מתאמצים להוכיח, כי אבות הכנסיה הגַלְיית, הראשונים שהאירו עיני הגליים והפרנקים באור תורת החסד והאהבה, המה גזרו נדוי על היהודים והזכירו את הסכנה המרחפת על האמונה מחברת הנוצרים עם היהודים: הקדוש הִ י לַ ר י ו ס (Hilarius) לא נתן מעולם שלום לכופרים ויהודים, הקדושים צִ י פ ּ ר ִ י נ ו ס (Cyperianus) ו א תַ נ ז י ו ס (Athansius), אנשי המופת בהכנסיה הנוצרית ב ג ל י ה, הזהירו את הנוצרים שלא להִטַּמֵּא בחברת היהודים. כנסת הכהנים ב ע פ א ו ן (Epaoue) קימה וקבלה החקים האלה לחקי האמונה ולא יעברו, וגם הוסיפו, כי לא יזידו היהודים להֵרָאות ברחובות העיר בימי חג הפסח לנוצרים, כי ידעו לכבד את כהני הנוצרים בכבוד ומורא הראוי למשרתי האמונה הקתולית, ויוסיפו הכהנים ד ב ר מ ר א ל ה ק י ס ר לאמר: גם ה ק ד ו ש א מ ב ר ו ז י ו ס התקומם נגד הקיסר ת י א ו ד ו ס י ו ס הגדול בדבר היהודים 1). — והבישופים הוסיפו בכתב־השטנה שלהם גם להתגולל ולהתנפל על למודי היהדות, כי הם מייחסים אל הבורא תארי הגוף, נותנים לו גבול וקצב ושעור קומה באבריו וכו׳ 2). כי מלאו את כתבי־הקדש במשלי אפר ודמיונות שוא. — הכהנים האלה בתמימותם או בכונה ראו את הקיסם בין עיני היהודים ולא את הקורה שבין עיניהם בכל ימי הבינים. — אוהבי ישראל — המלך ומסבו — אומרים, כי ראוים הם היהודים לכבוד ותפארת בשביל מעלת אבותיהם האבות הקדושים והנביאים, אך אם כן הדבר מדוע לא נכבד את ה ע ר ב י י ם ו ה ס ּ ר ק י נ י י ם (Saracenen), כי גם הם בני אברהם. היהודים מלבד שגרועים הרבה מהנוצרים, עוד רעים הם מהסרקיניים והאַגָרניים, שאם היותם כופרים עובדי אלילים (לדברי הכהנים האלה) הנה אינם בני רוצחי־אלוה והעם אשר זעם י״י.

לוּ שמע ל ו ד ו י ג ה ח ס י ד למועצות תור הכהנים, כי אז היה עליו להכחיד כל שם וזכר להיהודים בממלכתו. אך הוא לא שם לב לדבריהם, ואולי גם לא היה מכתבם למראה עיניו, כי רואי פניו לא נתנו לכתבי־שטנה כאלה לבא לארמון המלך, וכה היה כל עמלם לבטלה, והקיסר הוסיף לחֹן את היהודים וגם להותירם לטובה ולהראות להם חסדו ואמתו. בגלל הדבר הזה, אמר אָגֹבַּרְד להִנָּקם בהקיסר ויתקשר עם השרים חומסי מזמות על הקיסר והקיסרית, ורועה האמונה נתן בלב הבנים הסוררים — (מאשתו הראשונה) להרים יד באביהם ומלכם (830), להדפהו מכסאו ולהשפיל כבודו — והמעשה הרע הזה, אשר כמעט אין בקורות העולם משלו, גם קם ונהיה, אם גם לא נתקימה כל המחשבה הרעה

1) עיין דברי ימי ישראל חלק שני עמוד 438—437).
2) עיין למעלה.

אשר חשבו הקושרים 1), אז נתמלאה סאת הכהן הממרה פי המלך, הממית את הבנים באביהם, כי הסירו מעל ראשו כתר הכהֻנה הגדולה והוא נס וימלט ארצה איטליא — בהמשך העת הגביר הקיסר לודוויג מדת הרחמים על מדת הדין, ויתן לו לשוב לכהֻנתו ולארצו, אך מני אז עד־יום מותו לא הוסיף הכהן הזה לעשות דבר לרעת היהודים.

עד יום מותו שמר לודוויג החסיד את הברית והחסד ליהודים, אף כי על פי רוחו התמימה לתורתו מאד דאבה נפשו, כי אחד מאוהביו ומקורביו המיר דת נוצרית בדת ישראל. גם המעשה הזה, לא העיר בקרבו רגשות איבה להעם הישראלי, כאשר לבטח כן היה הדבר לו קרה מקרה זר ורחוק כזה בחצרות אחד המלכים בימים ההם. — רושמי קורות העתים, הכֿרונוגרפֿים — המודיעים מכל המקרים היוצאים מגדר מעשים בכל יום, המספרים גדולות ונוראות, מאותות השמים, הֵראות כוכבי דשביט (קומיטים) על חוג הרקיע, מהארבה, מכל מחלה ופגע ודבר וחרב אשר עברו כשוט־אלוה בארצות שונות בימים ההם הכֿרונוגרפֿים האלה יספרו גם כן המעשה הנורא שקרה אז, כי בן אחד האצילים ממשפחה גדולה ועתיקה ממשפחת האלימניים וכהן בהכנסיה הקתולית — עזב דת אבותיו וידבק בדת ישראל! — ובאמת קרה מקרה הזה הנפלא והזר במינו. — האיש בודו (Bodo) או פואוטו (Puoto) ממשפחה גדולה ועתיקה היה לכהן קתולי ויזכה לעלות במעלות הקדושה עד מעלת דיַקונוס (דקן). הקיסר משכהו חסד וגם הפקיד רוחו בידו, כי היה לו לרועה אמונה להתודות לפניו בימי התשובה. בהיותו כהן ירא אלהים ושומר מצות דתו בקש הרשיון מהקיסר לתת לו ללכת רומאה לקבל ברכת אבי הכנסיה הקתולית ולהשתטח על קברות הקדושים ושליחי האמונה. ויעש הקיסר את בקשתו וגם מתנות רבות נתן לו וילך לדרכו. — אך תחת להתחזק באמונתו בעיר־העולמים, מעון ומכון הכהֻנה הקתולית, זנח שם בודו את תורתו וידבק בתורת ישראל. הסבה להתמורה הזאת נעלמה ממנו, אם כי החסד אשר עשה לודוויג החסיד להיהודים והכבוד אשר כבדו כל בני מְסִבּוֹ את ישראל ותורתו קרבו דעתו לדת ישראל? או כי ברומא ראה בעיניו את השחתת המדות או הפריצות שפרצה בין הכהנים — הפריצות, אשר נתנה יד להמעשה הבדוי מהַפַּפָּאית יוחֲנָה — ותנַבֵּל כסא כבוד הכהֻנה הגדולה — העירו בקרבו הרהורים ומחשבות זרות על דבר התורה הקתולית בכלל, אך המעשה הזר הזה קרה באמת וחבריו הכהנים ראו בזה מעשה־שטן השונא את בני האדם והכנסיה הקדושה — וגם נמצאו האומרים כי היהודים הדיחו אותו מאמונתו. — בודו יצא מרומא אך לא שב עוד ארצה צרפת ולא ראה עוד את פני הקיסר, כי עזב עמו וארצו, בית אביו, חצר המלך ומשרתו הגדולה והכבודה, למען הִכָּנֵס בברית ישראל, אז שם פניו אל ספרד, שאז משלו הערביים בארץ הזאת וישם משכנו בסאראגוסָה (Saragossa), שם נכנס בבריתו של אברהם והוא כבר איש בא בימים, ויִקָּרֵא שמו בישראל אלעזר ויגדל את זקנו 2). מן כל בני לויתו לא נשאר עמדו, כי אם בן־אחיו ואותו

---

1) עיין הערתי למעלה בעמוד 235, שפ״ר. 2) 838 — ד״א תקצ״ט.

חפץ גם כן להכנים בברית היהודות. האהבה לבת־ישראל לא היתה לבטח סבת התמורה הזאת, כי רק זמן ידוע אחרי כן נשא אשה בת ישראל בסאראגוסָה, אשר לא ידע והכיר מקודם, וכנראה היה לאיש מלחמה ועבר בצבא אחד המלכים הערביים שהיו אז מושלי ספרד. ואיבתו היתה נטורה בלבו על בני אמונתו מלפנים, כי דבר על לב מלכו המושל הערבי לבלי תת לאיש נוצרי לדרוך על אדמת ממלכתו, ואם ימָצאו יְאֻנסו אותם לקבל תורת האישלם או תורת ישראל. הדבר הזה החריד מאד את לבות הנוצרים הנמצאים אז בספרד ויפנו אל הקיסר והמלך בצרפת ואשכנז, לבקשו, כי יצילם מידי שונאם המומר והבוגד בהדת הקתולית 1). וגם המעשה הזה לא הטה את המלך החסיד מחסדו ואמתו את ישראל ויהי אוהבם ומגנם עד יום מותו. נפש הקיסר התמים והחסיד הזה ירעה לו על ידידו הכהן, כי עברה עליו רוח עועים ונטרד מחיי העולם הבא, אבל לא עלתה על דעתו לטפול עון בגדו בהיהודים. ירחים אחדים אחרי הִכָּנס הכהן הזה בדת ישראל, מצא לודוויג עוד הפעם מקום להראות את חבתו היתרה לעם ישראל. לבני משפחה עברית: האב בשם גאודיקוס (Gaudicous) ושני בניו יעקב וחיים (Vivatius) היו כרמים ונכסים גדולים, בתי־רחיים ובתי־מלאכה וגם בְרֵכות מים בסֵיפטימַנְיָה אשר בנגב צרפת. וימצאו אנשים רעים, אשר צרה עינם בנחלת היהודים וימצאו איזו תואנות לנַשְׁלָם מעל אֲחוזתם. ויגיע דבר העשק להקיסר לודוויג, ויעמוד לימין העשוקים נגד עושקיהם, קִיֵּם אותם על שדות אֲחוזותיהם, ובכתב הדת אשר הוציא לרגלי המעשה הזה הוא אומר הדברים האלה מפורש: „אם כי חקי הכנסיה הקתולית מחייבים אותי ביחוד לדאוג לטובת עבדי הנוצרים, הנה לא יאסרו עלי להראות ישועתי חסדי ואמונתי לכל החוסים בצלי, אם גם הם בני דת אחרת (839) 2). כן הדבר, להמלך החסיד הזה יאות יותר השם „הגדול" מאשר למלכים אחרים בספר התולדה, אשר השתמשו בכחם וגבורתם להרוס את אשר המין האנושי — מלך כזה הוא באמת מלך גדול וגבור כובש את יצר הקנאה והשנאה, כי בתקופת החשך, הבערות והמשובה, בעת אשר יד קנאת הדת ורשע כסל היתה בכל משלה, ידע הוא להתרומם על רוח בני דורו ולהיות למופת ברחמנות וסבלנות עד לדור אחרון! — מלודוויג החסיד יצאה המחשבה הטובה בראשיתה (אף כי ברבות הימים נהפכה לרועץ ותהי הברכה הזאת לקללה. שפ"ר), אשר פעלתה נראית לנו בכל ימי הבינים, כי הקיסר נחשב להאדון המגין על עבדיו היהודים, המה החוסים בצלו וכל הנוגע בהם כנוגע בעבדי ביתו 3).

---

1) מקורי המעשה המוזר והנפלא הזה הם: Rhabanus Maures episto'a Contra Judaeos C. 42. (כאשר יותר נכון Amolonis) Pertz monumenta Germaniae I. 49, 65, 442. ודברי חפץ נמצאים גם המכתבים של אלווארי ואלעזר בהספר: F'Corez Espana sagrada XVII. בראשיתו XVIII, p. 178 fg.

2) בכל ספרי הרב המחבר בכל ההוצאות השונות (וגם הרוסית) נרשמו הזמן במקום הזה ולמעלה צד (938, 939) — אך המספר הזה הוא טעות הנראה לעינים, כי לודוויג החסיד מת בשנת 840 ולכן תקנתי בפנים. שפ"ר.

3) ודברי הקיסר על דבר היותו מגין על היהודים המה: Bouquet recueil pag. 624. CC. XXXII, Domatum Rabbi et Samuelem nepotem ejus sub nostro defeusione או nostro mundeburdo Suscepimus. Bouquet ibid. 624. N. 32-34.

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

פרק תשיעי

ירידת נשיאות הגולה וצמיחת ספרת ישראל המחקרית – המדעית.

הקיסר קארל הקרח והיהודים; רופא הקיסר צדקיהו, הדיפלומאט היהודי יהודה, אמולו הבישוף צורר היהודים; כנסת-הכהנים (קונסיליה) בעיר מָה (Meaux), כתבי-שטנה של אמולו צורר ישראל, פעלתם, המרת הדת באונס בארצות ממשלת ביצנץ, בימי הקיסרים באסיליוס מצידה (Basilius Macedo) וליאו (Leo), השפלת כבוד היהודים והנוצרים בממשלת הכליף (בבבל היא איראק והארצות בנותיה), שקיעת כבוד נשיאות הגולה ועלית ישיבת פומבדיתא, רב פלטוי גאון ורב עמרם גאון, סדר התפלה שתקן, הגאונים מחברים ספרים. רבי שמעון מקהירא, היוטיפון הערבי, רבי יצחק הישראלי, סופרי הקראים: משה דרעי; תורת הפרישות מתגברת אצל הקראים, אלדד הדני ורב צמח גאון, יהודה בן קורייש, המעמד הטוב והמבוכו׳ שעמדו עליו שנית היהודים והנוצרים בארצות הכליפות שבאסיה בימי אלמותדיד (Almuthadid), ירידת ישיבת סורא, רב כהן צדק וחפצו ומגמתו, נשיאי הגולה עוקבא ודוד בן זכאי.

(מן ד"א תר"א עד ד"א תרס"ט = 840—928.

במות לודוויג החסיד עבר תור הזהב שהיה להיהודים במלכות פרנקיה בימי המלכים מבית קארל הגדול. אירופה המערבית היתה כֻּלה לעולם ההוי והבהו על ידי הפרק והמטה (אנארכיה) מאפס ממשלה בארץ ותהי למרמס רגל כהנים קנאים ושואפי שררה, ובכן לא היתה עוד המקום המסֻגל להתפתחות היהדות בדרך שלום. אמנם כן, המלך, אשר בשבילו צמחו המבוכות והמהומות מהקיסרית הפרנקית, המבוכות, אשר אחריתן היתה התפלגות הממלכה הגדולה לארבע מלכיות: צרפת, גרמניה, לותירנגיה (Lothringeu) ואיטליא (843) — המלך הזה — קארל הקרח לא היה שונא ישראל, וגם נראה כי מאמו יהודית המלכה נחל נטיה להיהודים, כי רופא נפשו היה איש יהודי ושמו צדקיהו (Zedekias). צדקיהו היה רופא חכם, ועל כן דמו בני הדור החשכים, כי הוא מפליא לעשות, לא בחכמת הרפואה, כי אם במעשי כשפים ולהטים ואמגושיות — כה דמו בני ההמון הנבער מדעת והכהנים החשכים גם המה ככל המון־העם בעתותי החשך ההן. וקארל הקרח — על פי התפלגות הקיסריות לחלקים — היה למלך צרפת — הראה עוד יותר נטיתו להיהודים כי יהודי אחר עמד על ידו בתור נאמן־ביתו ויהי לו לנושא ונותן בעניני המדינות (דיפלומאט) בין עם לעם וממלכות אחרות. שם הדיפלומאט הזה

— יהודה וקארל קראלו, יהודה הנאמן לי (Fidelismeus Juda) (1. וכבן על פי חק המלכות היו היהודים בימיו, כבימי אביו החסיד, שוים בכל משפטי אזרח להנוצרים ויהי בידם לעסוק בכל מלאכה, מסחר ותשומת יד ולהיות בעלי נכסים וקרקעות. אחדים מהיהודים היו חוכרי המסים בממלכה (2. אך שנאת הכהֻנה הגדולה בצרפת לא חדלה מֵהָצֵר צעדיהם ותחתור חתירה תחת מעמדם המדיני, — היהודים הרגיזו והכעיסו תמרורים את רוח אחד מהם, נשיא אלהים בתוך נשיאי הכנסיה בצרפת — את אָגֹבַּרְד ולחטאים כאלה לא יסלחו לעולם אלה הכהנים גדולים, אשר רוממות האהבה והחסד בגרונם והפץ השררה והממשלה בלבם.

השונא היותר גדול שעמד ליהודים במלכות צרפת או פרנקיה החדשה — בהיותה לממלכה בפני עצמה — היה הכהן הגדול אַמולו הבישוף בלֵיאון תלמידו של אגברד וממלא מקומו בכהֻנת העיר הזאת ואגפיה. אך אמולו לא היה הכהן הגדול האחד אשר צרר את היהודים, כי על ידו עזרו: הבישוף מעיר רהיימס הינקַר, אהוב מאד להקיסר קארל, בַּנִילָה, הארכיבישוף בהעיר סאַן, רודולף הארכיבישוף בבורזש ועוד כהנים גדולים ונכבדים, כל אלה הכהנים חָברו יחד לכנסיה (קונסיליה) בהעיר מָה אשר בקרבת פאריס לחפץ מדיני ודתי: להחליש כח המלכות ולהגביר כח הכהֻנה — להרכיב את הכהנים אלופים לראש קארל הַקֵרֵחַ, וגם לשום קץ לפריצות וחיי זמה ותבל, אשר חיו פרצו אז מאד בין הכהנים. בין שאלות המדינה והמוסר האלה עלתה על שלחנם גם „שאלת היהודים" לאמר: לשוב לגרוע את משפטם, והמלך קארל יקיים את כל אשר יחליטו הם הכהנים שנכנסו להקונסיליה. — ולא אמרו מפרש עד היכן יגיע גבול גרעון משפטי אזרח של היהודים, רק הזכירו לטובה את כל מעשי הקיסרים הנודעים לשם תהלה בדברי ימי הכנסיה: מפעלות קונסטנטינוס הגדול, קיסר רומא, אשר עשה את התורה הנוצרית לשלטת בתבל ארצה, את הקיסר תיאודוסיוס השני אשר לראשונה הוריד מעלת היהודים בתור אזרחי רומא ויבדילם לרעה, לבלי תת להם משרה במדינה ועדה, הזכירו את הגדרים, שגדרה והתקינה הכהֻנה הקתולית בְּאַגְדְּמַסוֹן באורליינוש, ובכתב־מלכות אשר נתן קילדֵיבֵּירְט מלך פרנקיה מבית המוריבֵינגים (3, כי לא יהיו היהודים שופטים וחוכרי המסים, כי לא יֵרָאו בחוצות קריה בימי חג הפסח לנוצרים, כי יקדמו פני כהני הנוצרים בהכנעה וכבוד; הזכירו נשכחות: תקנות כנסת הכהנים בלודקייא, כי אסור להנוצרי לקבל מתנות מהיהודי, להתערב בשמחתם ולהיות עמהם בסעודת־מרֵעות, הזכירו הגזרות שגזרו כנסיות הכהנים בספרד הוויסטגותית לא נגד יהודים, כי אם נגד יהודים שנתנצרו ברצון או באונס ומחזיקים במסתרים בברית היהדות. ובסוף דבריהם יעירו את הקיסר, כי ישים לב, אשר היהודים והנוצרים העושים מסחר בעבדי־עולם,

---

1) histoire des Comtes de Barcelona. par Diego p, 26

2) יוצא מדברי והכנוס (ויותר נכון „אמולו") במגלת ספר נגד היהודים כמבואר להלן.

3) עיין בהערתי למעלה עמוד 55, שפ"ר.

לא ימכרו עבדים, רק לארצות הנוצרים. למען אשר לא יאבדו הנפשות האלה מתוך קהל מאמיני הקתולים, אם ימכרו אותם לארצות ממשלת דת מחמד (28 יוני שנת 845) 1). הגמוני הכנסיה במֶה דמו לאַיֵם על קארל הַקֵרֵחַ, אשר ארצות ממשלתו היו אז לבז ולמשסה בידי הנורמַנים הגבורים ואנשי השחץ ויאמרו לו, כי לבעבור היותו מתרשל בדבר האמונה ונותן יד לכופרים ויהודים, בא עליו שוט־אלוה זה ליסרו על חטאיו, אך עוד לא נפל עליו לבו אז ועוד לא נכנע גאון הקיסר הזה, עדי יפחד מקהל כהנים קנאים, השואפים לשום משטרם בארץ ולהַדְבֵּר את המלכות תחת הכהֻנה, ואף כי בסוד הבישופים נמנה גם אהוב נפש הקיסר הינקַר, התיר קארל הַקֵרֵחַ אגודת הקונסיליה וישימה לאַל, ותחתיה קרא כנסת־אמונה בפארים קרית ממשלתו (14 פעברואר 846) להתיעץ על דבר התקונים הדרושים להֵעָשות בחיק הכנסיה הקתולית בעצמה. משמונים התקנות שנתקבלו בהקונסיליה במֶה, נתבטלו רובן ובתוכן הגדרים והאיסורים על היהודים 2), הנה כן לא היו בצרפת הקדמוניה כל חֻקים מבדילים לרעה את היהודים, לא בימי המלכים מבית קארל הגדול ולא אחרי כן, אך בדבר אחד קל הערך הבדיל קארל הַקֵרֵחַ בין יהודים לנוצרים, כי תרומת המסים, שהיו הסוחרים מביאים לגנזי המלכות ממסחרם, ממקחם וממכרם, עלתה להסוחרים הנוצרים בערך עשרה למאה והסוחרים היהודים היו מחויבים להביא תרומתם אחד עשר למאה 3).

והצורר את היהודים הבישוף מליאון אמולו וחבריו, לא יכלו לשכוח, כי חפצם לגרוע משפט היהודים בכנסת־מֶה נשאר מֻעָל ותקותם להשפיל את ישראל היתה להם למפח נפש. אמולו יצא בעקבות רבו אגברד בשנאת ישראל וישלח גם הוא ספר־שטנה אל אחיו הכהנים הגדולים ויעוררם לפעול על הקיסר כי יבטל זכיות היהודים וישיבם למעמדם השפל בימי המלכים לבית המירובינגים — בספרו זה הוא שונה את כל האשמות והחטאים, אשר טפל רבו אגברד על היהודים. יתאונן בנפש מרה על בני עם צרפת „האצילים ובני העם המלֻמדים והבוערים" 4), כי כלם סרו מדרך אמונה והִכו בסנורים לחשוב את היהודים לאנשים כערכם; ושמועה שמע אמולו מהיהודים שנתנצרו, כי בני בריתם מלפנים מנאצים שם הקדושים השליחים (אפסטולים) ותחת שם הכבוד אפוסטולים (שליחי האמונה) יקראום אפוסטאטים" (שפתרונו — בוגדים באמונה), גם את השם אבן־גליון, הם מהפכים לשם של גנאי, כי היהודים בארצות המזרח והמערב קבלו פקודה ממוריהם הזקנים שלא לאמר עוד בתפלת שחרית בפסוקי דזמרה את מזמור התשע־עשרה כתהלים, יען כי נמצאים בו רמזים ברורים על

1) Concilium Meldense Canon 73.

2) Concilium Parisense 846.

3) Capitü'aria Caroli calvi אצל Bouquet, T. VII. Pertz Monumenta leges I. 450.

4) שם מגלת-הספר הוא: Rhabani Mauri archiepiscopi Maguntii epistola seu liber contra Judaeos, הבקרת הוכיחה כי מגלת ספר זאת לא נכתבה על ידי רהאבאנוס, כי אם מאת אמולו, כמוכח בפירוש מקפיטול 43, ששם הוא מתיחש אל אגובארד כאל הכהן אשר היה לפניו, עיין אדעלונג בהוספות לספר: ,געלעהרטענלעקסיקאן מאת יאֶכער ערך אמולו.

מיסד הדת הנוצרית -- ויוסף עוד הכהן א מ ו ל ו להשטין על היהודים ויאמר לאמר: היהודים אומרים, כי המשיח מבני המלך דוד נולד ביום שחרב בית המקדש והנהו יושב ברומא וסובל יסורים ומראהו נורא מאד 1), המשיח השני מבית אפרים ילחם נגד גוג ומגוג, אך ימות במלחמה ויספדו לו כל ישראל 2). בחתימת ספרו מביע א מ ו ל ו מגנת לבו, כי יש ליהודים בצרפת החפש, לדבר ככל העולה על רוחם ובזה המה מריחים ברוח מינות את הנוצרים השומעים לדבריהם 3), כי מחזיקים היהודים עבדים שבירי־יום נוצרים והם יושבים בבתיהם ועובדים בשדותיהם, כי נמצאו נוצרים שאמרו, אשר יותר יתענגו לשמוע דרשות הרבנים הדרשנים בבתי כנסת היהודים מדרשות חזני הכנסת (פרעסביטער) אשר להנוצרים, כי לא ידעו הכהנים להטעים דבריהם בטוב טעם ודעת למשוך לב שומעיהם 4). גם פקד א מ ו ל ו על היהודים עון הכהן ב ו ד ׳ אשר זנח דתו וידבק בדת ישראל 5). א מ ו ל ו יאמר, כי יהודים מומרים העידו לפניו, אשר חוכרי מסי הממלכה היהודים רודים באכזריות חמה בהנוצרים בגבית המסים ואונסים אותם לחרף מערכות אמונתם 6). א מ ו ל ו ישתבח לפני אחיו הכהנים, כי כרבו ההולך לפניו בהכהנה הגדולה ב ל י א ו ן, כן גם הוא ידרוש בקהל עם מרעיתו, לבלי התחבר להיהודים, לבלי אכול מלחמם ובא בחברתם, עוד ישנה וישלש, כל מפעלות המלכים שומרי אמונים — לדבריו -- אשר צררו את היהודים וכל התקנות הגדרים והסייגים שתקנו וגדרו הכהנים הגדולים בהקונסיליות שהיו עד היום ויזרז את אחיו הכהנים להאיץ בהמלך לקיים את כל דברי החקים האלה 7), ולאחרונה יזכיר לטובה וברכה את ס י ס י ב ו ט מלך ה ו י ס ט ג ת י ם בספרד אשר אנס את כל היהודים בממלכתו להתנצר.

והנה א מ ו ל ו בספר השטנה אשר כתב לא השיג חפצו ועמלו היה בדי־ריק בעמל א ג ב ר ד וראשי הכנסיה ב מ ה; אך מעט מעט נשא זרעו פרי ראש ותלאה ומהכהנים נִטְּעָה השנאה לישראל גם בלב המלכים ובני העם. הדבר, כי בימי המלכים שמלכו אחרי כן נתפרדה חבילת האחדות בצרפת ותתפורר ותתפרד לממלכות קטנות, אשר גם פרקו מעליהם על המשמעת להמלך בפארים, היה למקור רעות ואסונות ליהודים, כי היו מני־אז צפויים אלי חמת הקנאה של הכהנים ועריצות המושלים הקטנים בעריהם בחצריהם ובטירותם. קנאת הכהנה הקתולית בצרפת הלכה הלוך והתגבר לצרור את היהודים ולהעיר בם את כל חמתה ותגיע למדה כזאת כי: הבישוף מ ב י י ז י ע ר ס היה נוהג בעצמו לדרוש בכל יום בבית תפלת הקתדרא — מיום הראשון לשבוע הגדול (השבוע שלפני חג

1) כוונתו להגדה בסנהדרין צ״ח ע״א, ומדרש איכה פ״ב, שפ״ר.

2) ההגדה הזאת נראתה לראשונה במלואה אצל אמולו קפיטל 12 13, בעוד שנודעה ונצטרפה בשתי מאות שנה אחרי כן בספר זרבבל בשנת ד״א תת״י, סו].

סו] המסרת על דבר משיח בן יוסף או בן אפרים היא עתיקה מאד ולא כדברי המחבר, כי נזכרת היא בתלמוד בבלי סכה נ״ב ובתוספות בבא מציעא דף קי״ד ע״ב בשם סדר אליהו רבה, ופרטי ההגדה הזאת ישנם גם באמונות ודעות לרס״ג מאמר ז, ובהמקור הערבי עמוד 239—241, ובהתרגום העברי מהוצאת 1864—עמוד 122—123, ה ר כ ב י.

3) ibid C, 41,

4) עיין למעלה עמוד 248 בהערה 2, 5) שם קפיט׳ 42; 6) שם, 7) שם קפיט׳ 43.
ד״י 16 12 ח״ג

M.T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

פסחם) עד יום השני לחג פסחם, דברי נאצה על היהודים ויעורר את בני עם מרעיתו לְקַצות בהם ולנקום נקמת מחוקק הדת. לשמע דרשות הצער והיסורים (Passionspredigten) הדרשות על דבר אכזריות המשפט שנעשה בירושלים בערך ארבעים שנה לפני החרבן) התרגשו והתרגזו ההמונים הנלהבים וביותר בני הנעורים ויתלקטו אל רחובות קריה לעַפֵּר בעפר ולרגום באבנים את כל איש יהודי אשר פגעו על דרכם. המשובה הזאת היתה למנהג ממנהגי חג הפסח והבישוף נתן את ברכתו להנערים השובבים. פעמים רבות קרה, כי היהודים עמדו על נפשם ואז רבו הנפצעים מאלה ומאלה. המנהג הפרוע הזה נשתרש בעם ונמשך שנות מאות רבות 1). — משובה כזאת היתה בעיר טולוזה: לגְרָפֵי העיר הזאת היה המשפט, לקרוא בכל שנה ושנה, ביום הששי בשבוע הגדול — יום האבל — ערב יום טוב של פסח הנקרא (Charfreitag), את זקן קהלת ישראל ולתת לו מכת־לחי לאות חרפה ולענשו על מות מחוקק הדת ביום ההוא. ומספרים, כי קרה הפעם, אשר אחד מהכהנים בקש מהַגְרָף דמָתָא, כי יכבדהו בכבוד המצוה הזאת להיות הוא השליח לדבר־מצוה בהכות בחרפה על לחי זקן־העדה, ויכה הכהן בידו החזקה על לחי האיש היהודי ויפול לארץ וימת כרגע. גם השנאה ההוללה הרגישה בעצמה את כל תועבת המנהג האכזרי והאֱוילי הזה ותנסה להצדיקו, בספור בדים, במעשה שלא היה מעולם, כי יהודי טולוזה, בקשו, או גם עשו כזאת, להסגיר את העיר בידי הערביים המחמדים בצורם עליה 2). כמו כן ספור־בַּדָאים הוא הספור על דבר היהודים, אשר הסגירו את העיר בורדו בידי הנורמַנים. — בדורות המאוחרים המירו את מכת הלחי בכסף ענושים, אשר הביאה עדת ישראל מדי שנה בשנה ביום הזה.

נכד לודוויג החסיד — לודוויג השני בן לותֵיר, נתן להכהנים למשול ברוחו, והמה הטו את לבו לכל חפציהם, ויהי כאשר הגיע למלכות באיטליה) (855 = ד"א תרט"ו), קָם החלטת כנסת הכהנים, לגרש את כל היהודים ממלכת איטליה, הארץ אשר שם ישבו היהודים שנות מאות לפני בא שמה הגרמניים והלונגברדיים. עד יום הראשון לחדש אקטאבר עליהם לצאת מן הארץ או להתנצר, ואשר יִתָּפֵש המשפט לכל איש למסרו למלכות לענשו כחק; לאשר היהודים לא יכלה הגזרה הזאת לצאת לפעלה, כי היתה איטליה אז נפלגת לדוכסיות קטנות והמושלים לא אבו להיות סרים למשמעת הקיסר האיטלקי. פעמים רבות התנפלו הערביים בגבולות הממלכה וגם הדוכסים הנוצרים קראו אותם לעזור להם במלחמותיהם איש את אחיו ונגד הקיסר. במצב מדיני פרוע כזאת, היתה פקודת הקיסר לדברים שבכתב לבדם ולא יצאו לפעלם והיהודים מצאו להם מגנים וישארו בארץ כמקדם. — גם בצרפת היה גֵרוש ישראל בעת ההיא, לא כללי כי אם ממקום למקום. אנזיגיזוס, הארכיבישוף מעיר סַאן, שהוא נשיא־אלהים בתוך כהני ממלכת צרפת, ראש הכנסיה הגַלִיית הקתולית ועליון לכל הכהנים הגדולים (פרימאס) ולו יקראו המשנה להאפיפיור; גֵרש את היהודים והנזירות שבבתי המקלט

1) Chronica de Gaufredus, Bouquet recueil XII, 436 —. et Vaisette histoire de Languedoc II, p 485.

2) Duchesne scriptorus Francorum III, p, 430.

מעיר סאן, כנראה היה המעשה הזה אחרי מות קארל הַקֵּרֵחַ (בין השנים 877—882). סבת הרדיפה הזאת ואם יש איזו קשר בין גרוש היהודים לגרוש הנשים הנזירות מבית מקלטן לא יזכירו רושמי־הקורות ולא נודעו עד היום.

— בימי המלכים שמלכו אחרי קארל הַקֵּרֵחַ בצרפת, הלך כח המלכות בצרפת הלוך ודל, והמלכים והנשיאים הקטנים היו על פי רוב מהבילים וקנאים ואמונת־הבל וקנאת הדת שמו משטרם בארץ, עד כי קארל הַתָּם, בחפצו לעשות נחת רוח להכהֻנה הקתולית, נתן לה במתנה את כל הכרמים והנחלאות אשר ליהודים בכל נשיאות נרבונה אשר בפרובינציאה (899—914), כאלו היו הם ונכסיהם הפקר, וביד המלך לתת רכושם במתנה לכל מי שירצה. בכלל, מצאה אז מסלות בלב מלכי צרפת ונשיאיה המחשבה הזרה, כי החסות אשר נתן הקיסר קארל הגדול ובנו לודוויג החסיד ליהודים, להיות נחשבים לחוסים בצל הקיסר והוא המגין עליהם, כי הזכות הזאת, נותנת המשפט להמלכים לעשות בהיהודים כרצונם, כאלו היו קנינם ורכושם. בכל אופן המחשבה המוזרה הזאת היא יסוד המעשה שעשה — גוזל־הכסא (אוזורפטור) בוזו מלך בורגונדיה ופרובינציאה, אשר הכהנים משלו ברוחו, כי נתן את היהודים אשר בארצו מתנה להכנסיה הקתולית 1), לאמר, כי נחשבו לו לעבדי־עולם וקנין הגוף שלו לעשות בהם כרצונו, ובנו לודוויג קִים דבר המתנה הזאת (920), והמעמד השפל הזה נמשך ימים רבים ולא חדל עד ימי מלכות המלכים מבית הקַפּיטינגים בארץ צרפת.

ובשובנו מקצות מערב אירופה לראות את גורל ישראל בחלק־הארץ ההוא מזרחה, ונמצא כי לא היה גורלם טוב בימים ההם מגורל אחיהם שבמערב, כבר ראינו, כי גם גזרת השמד, שגזר קיסר ביצנץ ליאו האיזאורי לפני מאה שנה ויותר (723) לא גרשה כלה את השבט הישראלי מעל אדמת הממלכה הזאת ועוד הפעם נתפשט הישוב הישראלי בארצות יון ואסיה הקטנה. לא נודע לנו מי היה הקיסר הביצנטיני אשר שב והתיר להם לשוב אל תורת אבותיהם בפרהסיא ולשמור דתם בגלוי. יש לשער, כי מהקיסרית אירֵיני 2) היתה זאת להם, כי לרגלי ההתקשרות, שהיתה בינה ובין הקיסר קארל הגדול, לא היתה עינה צרה בעמים אחרים ובני דתות שונות בכל קיסרי ביצנץ. בין יהודי ביצנץ נמצאו העוסקים בגדול תולעת המשי והעבודות הדרושות לזה: נטיעת עצי תותים וגם בנו בתי־מלאכה למטוה המשי — מימים מקדם היה המנהג ביניהם, לכלכל את התולעים בימי החג, אך ביום השבת נמנעו מעשות את העבודה הזאת, ויבאו בשאלה לרב מתתיהו גאון לאמר: האם נכון לעסוק בכלכלת התולעים ביום השבת, ותשובתו היתה להתיר העסק הזה בשבת (בערך שנת ד"א ת"ר), בכל זאת

1) Bouquet recueil IX, Charta לשנת 920.

2) אלמנת הקיסר ליאו III ואם הקיסר קונסטנטינוס IV, מלכה חכמה אך אכזריה, אשר רצחה את נפש בנה הקיסר, עשתה מלחמה את קארל הגדול וצבאותיה הוכו אחור. — היא השיבה על מכונה את העבודה והתפלה לתמונות הקרושים בבתי התפלה (780). שפ"ר.

לא הוטב מעמדם כי כל הגדרים וגזל־משפטם מימות הקיסרים הקדמונים עמדו בתקפם, וכבני התורה האלילית והכופרים היו מנודים להממלכה ונבדלו לרעה לבלי היות מהם עומד על משמרת פקודה במדינה, „למען אשר יהיה מצבם דל ושפל מאד" 1), אך חפש הדת נתן להם בשלמות.

כה ישבו בני ישראל במלכות רומא המזרחית, בביצנץ, והנה עלה לשבת על כסא הקיסרים בקינסטנטינופול בָּסילי (Basilius) המוקדוני, אשר רצח נפש מיכאל הקיסר שהיה לפניו, בָּסילי לא היה מן המלכים הגרועים במלכות ביצנץ, וגם לא נמנע מעשות צדקה ומשפט. אך אִוֶּלֶת אחת היתה קשורה בלבו, כי לו תצלח להסיר לב היהודים מתורתם ולהטותם לחפצו לקבל תורת האמונה השלטת, ויתן פקודה, כי יבאו היהודים לְהִתְוַכֵּחַ לעיני המלך והעם עם כהני דת נוצרית־יונית, וכתב־הדת נתן, כי אם לא יוכיחו במופתים חותכים, אשר האמת אתם, אז מוכרחים הם להודות בפומבי, כי „ישו־ע הוא חותם תבנית המעלה העליונה שבתורה והנביאים". אך בָּסילי ראה, כי בדברים לבד לא יסיר את לב היהודים מתורתם, ויוסף לפתות את אלה הממירים דתם בהבטיחו להם משרות כבודות במשרות המדינה 3). והמקורים לא יספרו בפירוש, מה נעשו לאלה, שעמדו בכל הנסיונות האלה ולא המירו את דתם, מקור אחר, שאין אנחנו ערבים על אמתתו, יספר, כי קיסר אחד ושמו בזיליום בקונסטנטינופול רדף את היהודים באכזריות חמה ואלף איש כבר מתו בתגרת יד הרדיפות האלה, אך חמשה מהם נצולו על ידי הפיטן רבי שפטיהו, יען כי הצליח לרפא את בת המלך המשֻׁגעת 4). קשה להאמין, כי על ידי הבטחת שכר טוב לבדה עלתה בידי בָּסילי להסיר את לב יהודי יון מאחרי תורתם, אם לא השתמש בכלי־זעם אחרים לאַיֵּם עליהם באימת מות או גלות. רבים המירו אז את דתם, או רק שמו מסוה האמונה החדשה על פניהם ויחכו לעת רצון, כי תהיה בידם לשוב לתורת אבותיהם, כמעט מות הקיסר בָּסילי (886), ויעשו אנוסי יון, ככל אשר עשו אחיהם בספרד וצרפת, הסירו את המסוה מעל פניהם 5) וישובו אל התורה,

---

1) כי עסקו גם היהודים בממלכת יון בגדול תולעי המשי (הענין שעסקו בו אז רק היונים בביצנץ, שפ"ר), יוצא ברור מזה, אשר הקיסר רוגיר (Roger) מסיציליה הביא יהודים מיון לאיטליה, למען הרחב גם שם את ענף העבודה הזה (Pertz, monumenta V, 192). רבי בנימין מטודלה יספר, כי היהודים בתיבה (Theben) עוסקים במלאכת גדול תולעת המשי (עיין מסעות בנימן הוצאת אשר עמוד 16). כידוע פרחה מלאכת גדול התולעת ומטוה המשי רק בארץ יון כי רק שם מצוים עצי תותים — השאלה שנשאל רב מתתיהו גאון (תשובות הגאונים שערי צדק סימן ר"ל) על דבר היתר או איסור כלכלת התולעים ביום השבת באה לבטח מיהודי ארץ יון.

2) Legum Compendiarius אצל Leunclar jus Graeco — Romanum II, p, 17,

3) Leonis novella constitutionis בהוצאת קיגעל Corpus juris T, III, p, 798 p 55; Theophanus Continuatus p 341 Simeon Magister ibid 690, Georgius monachus ibid 842, Cedrenus compendium 241, f,

4) באור ישן במחזור להפזמון: „ישראל נושע בה' תשועת עולמים" עיין צונץ סינאגא־גאלע פאעזיע עמוד 170. צונץ מיחס המעשה דרבי שפטיה לבסיליום השני, בלי הוכחה, וממנו לא תדע התולדה, כי רדף את היהודים, ולכן ניחס בצדק המאורעות האלה לבסילי המוקדני.

5) Theophanes Continu tus a, a, O,

אשר לא חדלו מהיות נאמנים בבריתה, אף כי הסתיר זאת עמוק בקרב לבם. אך בפעם הזאת חשבו האנוסים וטעו, כי הקיסר שישב על כסא בַּסילי, בנו ל י א ו ה פ י ל ו ס ו ף (השם הזה אינו נדרש כמשמעו ובימי החשך ההם היו נקראים בביצנץ בשם הזה בפי מחניפיהם רומסי חצרם גם הקיסרים, אשר משפל המדרגה עלו לשבת על כסא המלוכה והיו נבערים מדעת); היה עוד קנאי ועריץ מאביו. הוא הוציא כתב־מלכות, לבטל כל החֻקים מימים מקדם, אשר הבטיחו ליהודים חפש האמונה, ויצו כי כל יהודי הממלכה ימירו דתם יום אחד, וכל אשר יִתָּפֵש אחרי כן והוא שומר מנהגי ישראל, או גם נוטה במחשבותיו להיהדות אחת דתו כנוצרי בוגד באמונתו — לאמר, שהוא נדון למיתה (900 = ד"א תר"ס) 2). ובכל אלה, אחרי מות הקיסר הזה שבו היהודים לשבת בביצנץ ולשמור תורתם בגלוי 3), כאשר עשו אחרי מות ל י א ו ה א י ז א ו ר י.

גם במדינות ממלכת הכליפים, וביחוד בהכליפות המזרחית — בבבל — (איראק), מקום שם נשמע עוד קול לב העברי דופק, גם שם החל מעמד המדיני אשר להיהודים להתמוטט וכעמדתם הטובה אז לא היה עמדתם עתה, אף כי בכל אלה לא רבתה קנאת המחמדיים לדתם ואי־הסבלנות לא הגיעה לרעת שנאת הדת ורוח הרדיפות למדה כזאת שהיתה אז בארצות הנוצרים. אך גם במדינות האישלם היה גורל היהודים תלוי בשרירות לב השרים והפקידים, ומה גם למן העת, אשר החלו הכליפים לאהוב את המנוחה, או חבקו חיק התענוגים והחמדות — ומרפיון רוח עזבו את כל הנהגת הממשלה בידי משניהם — ה ו ו י ז י ר י ם. — אחרי האחרון שבהכליפים המשובחים — החכם והחרוץ א ל מַ מ ו ן, אבדו להמלכים האלה כחם וכבירות לבם, ומשלטונים נהפכו לכדורי משחק בידי אוהביהם ומשניהם, היועצים היושבים ראשונה במלכות ואלה היו רובם, אנשים נקלים ברוחם ושואפי בצע מעשקות; מני אז והלאה משלו עבדים וסריסים ביהודי ארצות הקדם; וכרוב עמי המזרח היו היהודים מוכרחים לכרוע ברך לפני כל תעלא בעידניה ולפני כל עבד ושפל, אשר השכיל לתפוש את הכליף בלבו ולהטותו לרוח חפצו. הכליף א ל ־ מ ו טַ בַ ק י ל, המושל השלישי אחרי א ל ־ מַ מ ו ן, חִדֵּש את גזרות עֹמַ ר ב ן כ ת א ב נגד היהודים, הנוצרים והאמגושים (עובדי האש) ויאנסם להיות מצוינים, נבדלים לחרפה, בבגדיהם מבני עם־הארץ המחמדיים — כי יתכסו בבגדים מעשה מטוה ממראה צהוב ותחת אזור ישימו חבל על מתניהם; את בתי תפלתם עשה לבתי־מסגד וגם אסר על כל המושלמים להיות מורים ליהודים ולנוצרים ולתת להם איזה משמרת ופקודה במשמרות המדינה והעדה (ד"א תר"ט—תרט"ז) 4). מבתי ה„כ ו פ ר י ם" האלה היו מרימים מס מיוחד עשרה אחוז ממאה ממחירם לגנזי הכליף, ועוד הוסיפו אחרי כן לאסור עליהם

---

1) Leonis novella a, a, O,

2) יוצא מזה, כי החכם החוקר רבי שבתי דונולו היה בשנת ד"א תש"ו = 950 רופא ה ע ק ס ר ך (ראש הכהנים) בביצנץ, והקיסר קינסטנטין סדר נוסח שבועה בדין ודברים שהיו בין יהודי נאמן לדתו ובין יהודי שנתנצר Lennclar jus — Graeco Romanum p, 118—120 T, I;

3) המקור לזה בספרו של וייל: דיע באליפען חלק II, מעמוד 353 ואילך.

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

ДИВРЕ ІЕМЕ ИЗРАИЛЪ

т. е. ИСТОРІЯ ЕВРЕЙСКАГО НАРОДА

СОЧИНЕНІЕ

Професора **Г. Греца**

ПЕРЕВОДЪ

П. РАБИНОВИЧА.

Томъ 3

GESCHICHTE DER JUDEN

VON

Dr. H. Graetz.

PROFESSOR AN DER UNIVERSITÄT ZU BRESLAU

in's Hebraische übertragen

VON

P. RABINOWITZ.

WARSCHAU

ספר

דברי ימי ישראל

(מיום היות ישראל לעם עד ימי הדור האחרון)

מאת ד"ר **צבי גרעטץ**,

פרופיסור במדרש ההכמות וראש בית מדרש הרבנים בברעסלא

מתורגם עברית בהוספות מלואים עם הערות והארות, מאת

שאול פינחס ראבינאוויץ

ועתה נוספו עליהם הערות וחדושים מאת הד"ר א. א. **הרכבי**

חלק שלישי

חוברת ה

בדפוס ישראל אלאפין נ"י,

תרנ"ד

ווארשא

Диврe Іеме Израиль т, е. Исторія Еврейскаго народа

Д-ра Греца

перевелъ Ш. П. Рабиновичъ

Выпускъ 5. Томъ—3

Варшава 1894

KAUFMANN
DÁVID
KÖNYVTÁRA
B. 155 III 5

Дозволено Цензурою
Кіевъ 5 Января 1894 года

Въ Тип. И. О. Алапина, Налевки № 47

לרכוב על סוס, כי אם חמורים ופרדים 1). — בימים הרעים ההם ירדה גם נשיאות הגולה ממעלתה, וכבודה ותפארתה מימי קדם לא היו לה עוד. למן העת אשר הכליף אל-מַמון הוציא הפקודה הידועה, כי דבר אין להממשלה עם המשרה הזאת ולא תשים מהודה עליה, היתה נשיאות הגולה להתמנות הקהל כהפרנסות בימינו — המשרה הזאת הוסיפה לרדת מטה מטה כפי מדת התגברות קנאת הדת במערכות הכליפים. במרוצת העתים חדלו נשיאי הגולה להֵחָשֵׁב לנושאי משרה מדינית ולהִכָּבֵד בכבוד נשיאי-עָם מטעם המלוכה. נשיאי הגולה התיאשו מהשתרר על הצבור בכח הָרשות ויסתפקו רק בכבוד בחירי כנסת-ישראל, על פי רצון הקהלות, אשר עוד הוקירו את הנשיאות כזכרון יקר וקדוש ושארית חמודות הלאֹם מני ימים מקדם. אז רפתה המִשְׁמַעַת, שהיו בעלי המשרות האחרות — רישי מתיבתא — נשמעים לנשיאי הגולה, ובגלל הדבר הזה לא שקדו רושמי קורות הדורות להשאיר לנו לזכרון את שמות ראשי הגולה במשך איזה דורות.

כפי מדת רדת נשיאות הגולה התנשאה ותעל במעלתה ישיבת פומבדיתא; העיר הזאת נמצאה בקרבת קרית מלך בגדד היא סתם-בבל בימים ההם, ששם כבר נמצאה קהלת ישראל גדולה מאד ברוב מנין ובנין ומצודת פומבדיתא היתה פרושה על הקהלה הזאת. מני אז חדלה פומבדיתא להיות הכפופה והמשעבדת לישיבת סורא אחותה הבכירה ותִּשָׁוֶה לה במעלתה; וראש ישיבתה הֵחֵל גם כן להִקָּרֵא בשם הכבוד „גאון". לא עברו ימים מועטים וישיבת פומבדיתא חדלה מְחַלֵּק את הכבוד הנהוג לנשיא הגולה כנהוג מאז ומקדם. עד הנה היה הדבר נוהג, כי ראשי הישיבות, וראשי כלי וכל „חבורתא" היו הולכים פעם בשנה להקביל פני ראש הגולה „בשבתא דרגלא", אך חלוקת הכבוד זאת בטלה בימי נשיא הגולה דוד בן יהודה והוחלפה השטה בסדרי חלוקת הכבוד: ברצות נשיא הגולה לאסוף חכמים להתיעץ על דבר הכלל היה הוא בא לפומבדיתא 2). עֲלִיַּת ישיבת פומבדיתא החלה, כנראה, בימי הראש רב פלטוי בר אביי גאון 3), כי כבר ידענוהו לרב אונים ועמו החלה שלשלת גאונים נודעים בפומבדיתא וגם הוא התאמץ לעשות חזוק לדברי הישיבות בתקף מדת-הדין של החרם בכל כחו וגבורתו 4). אחרי שתי שנים שעמדה ישיבת סורא בלי גאון היה שם לראש מר רב כהן צדק בר אבומאי גאון 5), וממנו הגיעו לנו שאלות ותשובות רבות וגם סדור תפלות 6). אחריו היה לראש רב שר שלום בר בועז גאון 7), גם כן בן דורו של הגאון מר כהן צדק מסורא וגם ממנו נמצאות תשובות רבות בספרי תשובות הגאונים.

---

1) ד"א תרנ"ג—תרנ"ד = 853—854.

2) רש"ג באגרתו אומר: ובאמצע שני ישמעאלים (לאמר מימי נשיא הגולה דוד בן יהודה) אשפילו נשיאי משלטנותא דמלכא ולא אזלין רשואתה דפומבדיתא בתריהן לריגלא, אלא כד ניחא לנשיאים למעבד ריגלא... אתון להתם וכו'.

3) כהן על משמרתו ד"א תר"ב—תרי"ח.

4) שו"ת שערי צדק דף ע"ה (דפוס קושטנדינה) סימן ס"ה.

5) ימי משמרתו עשר שנים ומחצה: ד"א תקצ"ט—תר"י.

6) הר"י גיאות בהלכות. 7) ימי משמרתו עשר שנים, תר"י-תר"ך.

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

מאחת מהתשובות האלה נשקפת טהרת המדות והמוסר שהיו נושאי דגל היהדות התלמודית מצוינים בה גם במחשבי העתים ההם. הגאון רב שר שלום נשאל הפעם לחוות דעתו על „גזל הגוי במקום שאין חלול השם מהו ?"—ותהי תשובתו: „לענין גזל לא אמרינן יש חלול השם או אין חלול השם, הלכה רווחת היא: גזל הגוי אסור, לא נאמר חלול השם אלא לענין „אבדה, דתניא רבי פנחס בן יאיר אומר: במקום שיש חלול השם אף אבדתו „אסורה — ורב אשי יאמר בכלל: אסור לגנוב דעת הבריות — וכל אדם בכלל „בריות". — כן היתה תכונתו המוסרית · ובהֵלֶך רוחו הננו רואים, כי נמשך אחרי דעות בני זמנו ומנהגיהם — להקדיש גם את המנהגים המהבילים, כי נותן הוא טעם למעמדות ומושבות שתקנו חכמי התלמוד בעת הזירתם מהלוית המת מפני הרוחות הרעות והשדים המתלוים אל החוזרים מבית הקברות 1).

נשובה נא לישיבת פומבדיתא ושלשלת גאוניה: גם שם לא חדלו הסכסוכים בדבר שררת הגאונות, אף כי, כנראה, לא היתה יד נשיאי הגולה באמצע הסכסוכים והמחלוקת האלה. אחרי רב פלטוי — היה שם לגאון רב אחאי בר יוסף כהנא ועמד בגאונותו רק ששה חדשים ומת — ואחרי כן פרצה מחלוקת בין המחזיקים בידי רב מנחם בנו של רב יוסף בר חייא, אשר כבר הזכרנוהו למעלה (עמוד 217) לאיש ענו ושפל ברך, בעל נפש יקרה ומוחל על עלבונו מצד אחד, ובין התומכים במר רב מתתיהו — אשר, כנראה, היו ידיו רב לו בהוראה, כי מצינו בני הדורות האחרונים מזכירים אותו בכבוד גדול וחושבים אותו לאב לתורה 2), ותמֻשַךְ המחלוקת שנה ומחצה (תרי"ט—תר"ך) וימת רב מנחם ואז נלוו גם כל יתר „בני חבורתא" לרב מתתיה ויהי לראש כעשר שנים (ד. תר"ל) 3). בימיו היה גאון בסורא רב נטרונאי השני בר הילאי (ד"א תר"ך—תר"ל). הוא הרבה להשיב לשואליו לארצות קרובות ורחוקות והוא היה הראשון, אשר החל לכתוב תשובות בלשון ערבית, בעוד אשר הגאונים שלפניו היו כותבים תשובותיהם בשפה בלולה ארמית ועברית. רב נטרונאי בא בכתובים עם קהלות ישראל באליסנה אשר בספרד 4). הגדת בעלי הסוד תתלה עצמה גם היא ברב נטרונאי לאמר, כי בקפיצת הדרך נִשָׂא על כנפי רוח מבבל ויבא לצרפת סו]

---

1) תשובות הגאונים שערי צדק דף כ"ט סימן ו'; כ"א סימן כ (הוצאת קונשטנדינה). ובדבר האמונה ברוחות שמתלוים אל מלוי המת עיין ברשב"ם בבא בתרא דף ק' ע"ב, שפ"ר.

2) שו"ת שערי צדק דף פ"ז סימן י"ז, דף צ"ד סימן ה', עכ"ל הרב המחבר ועיין ברא"ש כתובות פ"ה אצל כתובת בנין דכרין ועוד להלן בבואנו לרב חנינא גאון. שפ"ר.

3) רש"ג באגרתו.

4) בסדור רב עמרם ווארשא 1865 הוצאת יעב"ץ לאמר: וסדר מאה ברכות, כך תשיב רב נטרונאי בר הילאי ריש מתיבתא דמתא מחסיא אל בני קהל אליסנה וכו'.

סו] תחת צרפת צ"ל ספרד וכן הוא בכ"י באוקספורד ואצל הרב שזח"ה נ"י (ועיין גייגער צט"ש II עמוד 303 והערות ותקונים לתשובות הגאונים, ליק 1866, עמוד 36 הערה 1), הקשר שעמד בו רב נטרונאי גאון עם יהודי ספרד יוצא מכמה תשובותיו, שנאספו על ידי בראשית מאמרי לתולדות רבי שמואל הנגיד בקונטרס הראשון למאסף נדחים שגלוה אל השחר, והקשר והיחס הזה, נתנו יד להגדה, כי רב נטרונאי בעצמו היה בספרד, מלבד זה היו כמה אנשים אז שהיו נקראים בשם נטרונאי וההגדה אולי נתחלפה לה בין איש לאיש; ועיין להלן בהערותי, הרכבי.

ויפתור שמה איזה שאלות בתלמוד וישב למקומו — גם כן בקפיצת הדרך. הגאון הזה עוד שמר עברתו להקראים ויצא נגדם בחמה שפוכה, כהגאונים שהיו בימי ע נ ן והדורות הסמוכים לו, „יען כי עזבו דרכי משנה ותלמוד ויעשו להם תלמוד משלהם" 1). — מ ר ר ב ע מ ר ם ג א ו ן היה תלמידו של רב נטרונאי וישב על כסאו אחריו 2). גם הוא הרבה להשיב לשואליו כמורו רב נטרונאי, כאשר בכלל כבד מאד את רבו ויצא בעקבותיו. הדבר הגדול אשר תקן רב עמרם גאון הוא סדר התפלות להיהודים אשר בקהלות אירופה. הוא נדרש לזה על פי שאלת חכם אחד מחכמי ההוראה בספרד רב יצחק בר רב שמעון, ראש אחת מקהלות ישראל בספרד. בסדורו זה אסף ר ב ע מ ר ם את התפלות המפוזרות בהתלמוד ואותן שהיו נהוגות בשתי הישיבות ונקרא הסדר הזה בשם „יסודו ש ל ר ב ע מ ר ם ג א ו ן 3). הגאון הזה עשה כההולכים לפניו, סדר את״ התפלות ויאספן, ויטיל סדורו לחובה על כל איש ישראל ויעשה לחק, כי כל הנוטה מהסדר הזה הוא מין וכופר, עובר על דברי חכמים ונבדל מקהל ישראל 4). ובהסדור הזה לא עלו הפיוטים, כי עוד לא נתפשטו אז בהקהלות, ולכן התקין רב עמרם, שאמירתם תהיה רק רשות ולא חובה.

בימי גאונותו של רב עמרם בסורא שמשו שני חכמים בגאונות פומבדיתא, זה אחרי זה: ר ב ה ב ר א מ י 5), אשר נדע ממנו רק את שמו ורב צ מ ח הראשון ב ר פ ל ט ו י 6), וממנו תחל שלשלת גאונים — מחברים וסופרים. עד העת ההיא היתה כל עבודת ראשי ישיבות בבל לפָרֵש לעת מצוא המקומות הסתומים והקשים בתלמוד, לסדר עניני הכנסיה פנימה ולהשיב דבר לשואלים. עם זה נמצאו גם אז, אשר אספו מאמרי הגדה בסדר ידוע בקובצים מיוחדים (מדרשים). אך לעבודת־הסופרים (בהלכה) לא נגשו, אם מחסרון נטיה והרגש החפץ, אם

---

1) בסדורו של רב עמרם (דפוס ווארשא) 37—38 איתא: „וכך אמר רב נטרונאי גאון ריש מתיבתא: מי שאומר רק קידוש של פכח, מה נשתנה, ועבדים היינו והפסוקים ולא הדרשות; כמו אמר רבן גמליאל וכדומה, מין הוא וחלוק לב הוא, ובוזה דברי משנה ותלמוד וחייבים כל הקהלות לנדותו ולהבדילו מכלל ישראל.. והללו מינים מלעיגין ובוזים דברי רז"ל ותלמידי ע נ ן ירקב שמו אבי אביו של דניאל חוט המשולש ברשע ומינות... שהיה אומר: עזבו דברי משנה ותלמוד ואני אעשה לכם תלמוד משלי ועדיין הם בטעותם.

2) שמש בגאונות מן ד"א תר"ל עד ד"א תרמ"ב.

3) על דבר ימי שמוש רב עמרם בגאונות עיין ציון י"ט בסוף הספר בהערה. סדורו נדפס בווארשא 1865, ושם עשו גם נוספות רבות מדורות מאוחרים.

4) בספר המנהיג לאבן ירחי פ"ב ובשו"ת התשב"ץ חלק ג' סימן ר"ץ, החכם ווייס מעורר בצדק על הדבר הזה, כי הגאון רב עמרם הנהיג נוסחת האגרת שהיה שולח לשואליו עם הפסקים והתשובות. בתשובה אחת ששלח לברצלונה נמצאה נספחת האגרת בנוסחא זאת: עמרם בר ששנא ר"מ דמתא מחסיא, לכל רבנן ותלמידיהון ושאר אחינו בית ישראל הדרים במדינת ברצלונה, יקרים ונכבדים ואהובים לפנינו, שלומם ירבה לעד ויגדל, קבלו שלום מני וממר צ מ ח דיינא די בבא ומן רישי כלי ומכל החכמים הסמוכים שהם במקום סנהדרי גדולה ומן בני קיומי שהם במקום סנהדרי קטנה ומשאר החכמים וכו' וכו", (תשובת הגאונים דפוס ליק סימן נ"ו). ואין להכריע בכל זאת אם היתה הנוסחא הזאת קבועה או רב עמרם חדשה, בכל אופן חפצו בזה להרים מעלת הישיבות בעיני יושבי הארצות הרחוקות, שפ"ר.

5) שמש מן ד"א תרכ"ט עד תרל"ב. 6) ד"א תרל"ב--תר"ן, [אבי אמו של רש"ג], שפ"ר.

שלא הספיקה להם השעה. אמנם במדת התגברות עסק התורה התלמודית ותפוצות התלמוד בקהלות ישראל הרחוקות: במצרים ואפריקה (קירוואן) בספרד וצרפת, פגשו לומדי התורה מקומות סתומים בתלמוד ופתר אין אותם, ותרבינה השאלות התורניות האלה — וירבו אלה השואפים לדעת חקר־הלכה והבנת הסוגיות שבתלמוד לאשורן. אז ראו הגאונים, כי לא יצאו עוד ידי חובתם, בכתבם תשובות קצרות לכל שואל בדברים מעטים לאמר: זה אסור וזה מותר, זה פטור וזה חייב, כי עליהם להקל דרכי העיון על הלומדים, לברר דברי התלמוד ולתת להוגים בתורה ספרים להדריכם בדרכי התלמוד ולהורותם דעת ההלכה בגמרא וסברא. הגאון ר ב צ מ ח מפומבדיתא ערך ספר־מלים, ערוך לסדר אלפא־ביתא מכל שמות העצם הזרים שבתלמוד (שמות התולדתיים, שמות הענין או התכן ודברי קדמוניות ויקראו להספר הזה בשם ע ר ו ך או ליקסיקון תלמודי 1), ובספר הזה הראה הגאון לדעת גם בקיאותו בלשון פרסית. הוא היה הספר הראשון לבאור ערכי התלמוד ופתרונם וממנו החלה להתנוצץ דעת הערכיים (Lexikographie) בתלמוד אשר רחבה ונסבה אחרי כן מאד.

הגאון השני בדור ההוא אשר נסה כחו להיות מחבר ספרים הוא רב נ ח ש ו ן ב ר צ ד ו ק 2). גם הוא כתב פירושים על מקומות הסתומים שבתלמוד, אך לא על פי סדר אלפא־ביתא, כי אם על מסכתות הש"ס 3). — שם ר ב נ ח ש ו ן ג א ו ן נודע לתהלה במצאו המפתח לקביעות השנים וחמועדים והעברונות לפי חשבון הלוח הישראלי — יען יגע והתבונן ומצא כי, בכל שתי מאות ארבעים ושבע שנים חוזרות הקביעות חלילה והשנים האלה מתחלקות לארבע עשרה מחלקות, ויקרא המפתח על שמו: "עגול דרב נחשון 4). נראה הדבר כי רב נחשון זה הוא גם מחבר הספר הקדמון „ס ד ר ת נ א י ם ו א מ ו ר א י ם" 5) על סדר זמני החכמים בחלוקת העתים לתקופות ודורות. והנה בהספר הזה דעת־העתים היא טפלה והעיקר האחד והכונה הראשית של המחבר: לדעת איך להכריע בין שני תנאים או אמוראים החלוקים בדעותיהם על דבר פסקי הלכות.

---

1) פרקים (שברי פרקים) אחדים מערוך של רב צמח נמצאים במאמרו של החכם ראפפורט בתולדות רב נתן מרומי בעל הערוך בהערות, הערה כ"ד ומלואים עמוד 81, ובספר היוחסין הוצאת פיליפאבסקי נמצאות נוספות רבות להערכים האלה, סח].

סח] על דבר ספר הערוך שחבר רב צמח גאון עיין מאמר גייגער בצייטשריפט דער דייטשען מארגענלאֶנדישען געזעללשאפט (ספר י"ב עמוד 144) וגם במבוא לספר הערוך השלם להחכם קאהוט XXI—XII, וכתשובות הגאונים כתב יד (שנדפס „מקיצי נרדמים") בהביבליתיוקה הקיסרית פה פטרסבורג נמצאים גם כן באורי מלות התלמוד מרב צמח גאון ונראה כי עלו בספר הערוך שחבר הגאון הזה, הרכבי.

2) שמש בגאונות מן ד"א תרמ"א עד ד"א תרמ"ט.

3) תשובות הגאונים הוצאת קאססעל עם הקדמה והערות מרפאפורט בתחלתן וסופן.

4) נדפסו לראשונה ביחד עם „שארית יוסף" לר' יוסף בן שם טוב בן יהושע בשנת ה"א רפ"א ועיין עוד על זה: .Scalinger, de emendatione temporum II, u. 132 ff, וגם כן לוצאטו בספרו .Calendario Ebraico per Venti Lecoli, בפדובה 1844.

5) זמן החבור הזה מעיד עליו כי מחברו הוא רב צמח או רב נחשון גאון, אך מכיון שמתובר נראה, כי מחברו היה איש סורא, ע"כ נראה כי יש ליחס את סתו"א לרב נחשון גאון, אם רק יצא מאת אחד הגאונים, יצא לראשונה ע"י שד"ל 1839 בכרם חמד חלק ד' מן עמוד 184 ואילך.

המחבר התלמודי השלישי מבני הדור ההוא היה רב שמעון מקַהִירָא במצרים, החכם הזה אף כי לא היה מהיושבים על כסא ההוראה בישיבות בבל, אך כאחד מ„בני חבורתא", היה בידו לחבר ספר הקצור או התמצית (Compendium) מכל התורה התלמודית, לדבר רק על הדינים והמנהגים הנהוגים בזמן הזה (בערך שנת ד"א תרס"א) 1), ושם הספר הזה נקרא: „הלכות גדולות" והוא כעין תשלום לספרו של רב יהודאי גאון גם כן מתכונה כזאת 2). — ורבי שמעון קהירא בהלכותיו הגדולות, לא כבש תחתיו כל חלקי החֹמר הרב והעצום הזה, חֹמר ההלכה הגדול בכמותו ועצום באיכותו ברבוי עניניו השונים בכל חלקיהם לכלליהם והיא נעדרת השלמות עד היום כן בתכנה וצורתה — בסדור הענינים ועריכתם, כי לא נכללו בה כל דרכי ההוראה התלמודית וכל דיני התורה המעשית. — רַב שמעון מקהירא היה הראשון למוני המצות ו„באזהרות" שיסד מנה תרי"ג מצות: שס"ה מצות לא תעשה ורמ"ח מצות עשה ע].

---

1) עיין במאנאטס שריפט לפרנקל שנת 1859 מעמוד 217 ואילך, ההלכות הגדולות מביא לראשונה רב סעדיה גאון; הדברים מבה"ג שנמצא ברבי יהודה בן קורייש המה מזויפים, כי היה הריב"ק קראי (כאשר תוכיח לדעת הבקרת) סט], הספר הזה (הבה"ג) נדפס לראשונה בוויניציאה בשנת ה"א שי"א ואחרי כן בווינא בשנת ה"א תקע"א. [וזה שנים אחדות מתוקן ומוגה בההוספות ותקונים רבים מאת הרב ר"ע הילדסהיימער על ידי מקיצי נרדמים, שפ"ר].

סט] כבר דחה הד"ר ר' פנחס פרנקל הדעה שר"י בן קורייש היה קראי (מאמרו בהשחר שנה ז' עמוד 701—703), כי כל מה שיאמר פירקוביץ (ואחריו נגרר ר' שמחה פינסקער) בשם יהודה בן קורייש ומשה הכהני וייחס לשמם הם מזויפים ולקוחים מאשכול הכופר להדסי *) הדברים הסתומים במקום אחד בכת"י באוצר הספרים שבליידען, המה שגיאת המעתיק אשר מהדברים בקיצור ר"ת „למור' יש' בן יהודה" לאמר: למורנו ישועה בן יהודה, הפך הוא — פירקוביץ — ליהודה בן קורייש ועיין מאנאטסשריפט לגרעטץ שנת 1881 עמוד 473 ושנת 1882 עמוד 13. הרכבי **).

2) הדבר שהרב מחליט כדבר ברור בדבר זמן של רב שמעון מקהירא ויחס הבה"ג אל ההלכות הפסוקות של רב יהודאי, איננו מוסכם ומקובל מהחכמים יודעי העתים האחרים. הרב המחבר הוא יחיד בדעתו, כאשר יאחר את רב שמעון קהירא עד המחצה השניה למאה השביעית לחמישי, כי יתר החכמים יודעי בינה לעתים יקדימוהו עוד לפני רב יהודאי לתחלת המאה הששית לחמישי, ובהיות הדרוש על דבר השאלה הזאת רב הענין מאד לחקירת ראשית יסודי ההלכה אחרי התלמוד ואין לו מקום בהספר הזה אציין רק לעיין בבית האוצר לשד"ל מאמר גדול מאד ומאמרו של הרב המחבר בפרנקל-ס מאנאטסשריפט כפי שנסמן בהערה והמאסף לכל המחנות, מברר הדברים ובא לידי מסקנא אחרת מהרב המחבר (אף שלא יביא דבריו ולא ישיב עליהם רק אגב אורחא בדרכו) הוא החכם וויס בספרו דודו"ד ח"ר 132 - 140. שפ"ר.

ע] יש להעיר כי רב נטרונאי בר הילאי (שמש בגאונות ד"א תר"י—תר"ך) אשר לפי דעת גרעטץ חי לפני רב שמעון מקהירא כבר יזכיר את „האזהרות" (תרי"ג מצות בפיוט מתוקן לאמרו בתוך התפלה בצבור) כדבר ידוע ומפורסם בימיו והגאון הזה נשאל על הדבר, מדוע נמצאו מעלילים בהפיוט הזה ואינם אומרים אותו (עיין מאסף נדחים I, סימן ג' בנוסחא סימן ו'). מזה יוצא ברור, כי

---

*) הזיוף והחקור הזה בולטים מכל הדברים שהביא פירקוביין ומהם נראה, כי הכותב ראה את דברי הדסי החי בדור מאוחר מאד ולא בהפך. שפ"ר.

**) להוסיף על דברי החכם המעיר יש גם דברי החכם וויס בדורו"ד ח"ר עמוד 145, המוכית ממה שר"י בן קורייש מחייב את איש ישראל להשלים פרשיותיו עם הצבור שנים מקרא ואחר תרגום, כי היה רבני ולא קראי ועיי"ש. שפ"ר.

אך במנין המצות נמצאו בו דברים שאינם מדויקים והאחרונים השיגו עליו 1). במבוא הספר מאריך המחבר לספר בשבח התורה שבעל־פה וכנראה ערוכים דבריו אלה נגד הקראים. הספר הזה היה למקור חקרי־הלכה והפוסקים והרבנים המאוחרים, אך הגאונים לא שמו לו לב. — עוד ספר נכבד בדברי הימים נתחבר בימים ההם מאת מחבר פלמוני כי לא פֵרש שמו — והוא ספרי דברי הימים מן עולי בבל עד חרבן הבית השני. הספר הזה הנודע בקהל העברים בשם „יוסיפון" כתב הסופר הפלמוני לראשונה ערבית, והוא מְלֻקט במקצתו מספר יוסף בן מתתיהו ובמקצתו הוא לקוח מהספרים החיצונים (אפוקריפיים) ומספרי הגדה. הספר הזה נכתב לראשונה בלשון ערבית ונקרא בשם יוסף בן גוריון (תאריך אל־מקאבאין, יוסף אבן גורגון) 2). בזמן מאוחר תרגם אותו איש יהודי מאיטליא לעברית בעט סופר מהיר וסגנון יפה מאד, ויתפשט התרגום הזה בכל תפוצות ישראל ויקראו לו „יוסיפון" ויהי לספר מקרא ושעשועים בימי דורות רבים, ובאשר דעת התולדה ממקוריה הנאמנים עוד לא התפשטה בקרב העם, פעל הספר הזה רב טוב להעם בפתחו את לבו והאירו את עיניו להתבונן על תולדתו ודברי ימיו מאז ומקדם.

ובשימנו עין על עבודת־הסִפְרָה שעבדו אז נושאי דגל היהדות — בְּמֶרְכָּזָהּ, — בשתי הישיבות של מעלה בבבל, נראה, כי לא יצאו אף פסיעה אחת מחוג התלמוד ומחיצת התורה המעשית. מֶחְקְרֵי־מדע לא ידעו אז עוד דבר, וגם לא נטה לבם לידיעות אחרות מלבד דעת התורה, ואולי גם חשבו זאת למינות ולנטיה לדעות הקראים. אך מעל לגבולות „הגאונות", בארצות הרחוקות מבבל, במצרים וקאירואן (אפריקה הצפונית) כבר שִׁנָּה הרוח את דרכו ורוח החקירה והבקרת הֵחֵלָּה לפַעֵם בקרב לב רבים מהרבנים, הרגש הזה היה מצער בראשיתו, אך הלך והתגבר משנה לשנה וכמו ראו זַכֵּי הרעיון שבין הרבנים, כי כל עוד שתהיה היהדות

רב שמעון לא היה הראשון שמנה מנין המצות ואולי היה הראשון המונה מספר להמצות בהדבור הפשוט ולא בשיר ופיוט [על דבר זמנו של רבי שמעון מקהירא עלי להזכיר בזה דברי הרב החכם רש"ז האלבערשטאדט במכתבו אלי, שבו מוכיח כי צדקו דברי רבי אברהם בן דאוד בעל הקבלה המקדים את הבה"ג למחציתה של המאה השמינית לפני ספירת הנוצרים (המאה הששית לחמישי), לאמר: מאה וחמשים שנה לפני זמנו של גראֶטץ]. לזה יש להוסיף כי ההנחה שהיה רב שמעון בה"ג יליד מצרים גם כן מוטלת בספק, ונמצאו משערים (איזראעליטישע לעטטער בארע IV, 65) שאמרו, כי נולד בעיר קאארה, אשר במוספטימה (ארם נהרים) ודרך הכתיבה של המלה הזאת מסייעת להשערה הזאת, כי לא נמצא בהספרים העתיקים שיהיה נקרא בשם „קאהרה" או „קאהירא", כי אם קיירא או קיארא, ובכל אופן להשערת ב"ג (בהמגיד 1871 עמוד 261, כי היה הר"ש בעל ה"ג איש בצרה) אין כל יסוד ואינה נכונה כלל. הרכבי.

1) עיין הרמב"ם במבוא לספר המצות.

2) מקצת הספר הזה נדפס בהפלוגליטי בשם ספר המכבים הערבי וכלו, מלבד השער, נמצא באוצר ספרי הבודלינה באוקספורד Uri Catalogne נומר 789, 829. דונש בן תמים כבר ידע מהספר הזה (עיין מונק בספרו: Notice Sur Abou'walia 54), ועל כן ההחלטה כי נתחבר לפני דונש (לפני ד"א תשט"ו), ואת היוסיפון העברי לבטח לא ראה דונש בן תמים. עא].

עא] החלטת המחבר, כי ספר היוסיפון הוא תרגום ספר החשמונאים בערבית עודנה מוטלת בספק. עתה נודע כדבר ברור, כי עיקרו של היוסיפון לקוח מהספר הנודע Hegesippus, וישנן

M.T. AKADEM KÖNYV

התלמודית מקופלת וסגורה בחותמה הצר — תורת המצות המעשיות ודקדוקיהם — לא תעצר כח לעמוד בפני אויביה הקראים ולדבר אותה בשער. — עד הנה היו הבינה בכתבי הקדש על פי פשוטו של מקרא ודעת תורת הלשון העברית הדברים שהניחו הרבנים להקראים להתגדר בהם, גם התאמצו לתת למאמריהם ופטפוטיהם תאר פילוסופיא ומחקר, אף כי השתמשו בה רק דרך אגב וכלי־שרת לעניניהם וחפציהם עב] , אך באמצע המאה השביעית לחמישי, קמו רבנים הוגי דעות, אשר התחרו את הקראים ויקדימום ויעלו עליהם במעלה. במצרים היה אז הוגה דעות בדרכי המחקר, איש אשר לא נדעהו רק בשמו אבו־כֶּתִיר, מורה לאיש התהלה אחרי כן רב סעדיה הפיומי ויהי נושא ונותן בחכמה עם הערבי המְלמד והנכבד שבסופרי דברי ימיהם מסעודי 1).

ולשם גדול בדור ההוא זכה הרופא החכם, הפילוסוף וחוקר תורת הלשון העברית רבי יצחק בן שלמה (סוליימן) הישראלי 2). ארץ מולדת החכם הזה היא מצרים · ממצרים יצא לשבת בקאירוואן, כי שמו הגדול בחכמת הרפואה הנחהו לפני הנשיא זיאַדִית־אַלַה מבית האגלביתים 3). המלך הזה חמד לו לצון ויהי אוהב לשמוע וִפּוּחֵי המְלמדים והמתפלספים בהתנצחם איש את אחיו והלחמם איש את רעהו במלחמתה של תורת ההטעאה (Sophismus), להוכיח בכל דבר את הפוכו, בהתנגח מְלמד את רעהו וקפחו אותו בדברים וכלי נשק הוכחות מרומות ופלפול של הכל. ולשם התענוג הזה החזיק בביתו מְלמד יוני ואבן־הובאייש שמו, אשר היה מומחה ומהיר בארחות ההטעאה לשום לבן לשחור ואור לחשך על פי דרכי בני עמו היונים הסופיסטיים מאז ומעולם. ויהי היום והיוני הרבה להכביר מלים בלי דעת, בכדי לְקַפֵּחַ שוקי הרופא היהודי ולהקיפהו בחבילי שאלות ותשובות. אך רבי יצחק הישראלי ידע להשיב לבעל הלשון תשובות קצרות וברורות עדי נסתתמו טענותיו וַיֵּאָלֵם. הנצחון הזה הרבה חִנו בעיני הנשיא ויגדלהו וינשאהו. ויהי כאשר עלה מיסד בית מלוכת הפטימיים באפריקה הצפונית עֻבּד־אַלַה, שהיה נחשב להכהן המשיח (אל־מחדי) [האיש אשר לדעת אחדים היה בן אשה ישראלית] על קירואן, לכונן בית ממלכה גדולה מזרע פטימה בת מחמד בצפון אפריקה ויעבֵר את נשיא

העתקות אחרות מהספר בעברית, ערבית ורומית ועוד לא נתבקרו ונחקרו כראוי (עיין ספרי „הגדות סופרי ישראל על דבר הכוזריים" בלשון רוססית עמוד 32 36, 155, עוד לפני דונש יביא רב סעדיה את ספר היוסיפון בפירושו לספר יצירה ועל התורה. הרכבי:

עב] עתה נתבררו הדברים, כי הרבנים הקדימו את הקראים בלמודי המדעים וחקרי הפילוסופיה, כי הם היו הראשונים, אשר החלו להעמיק בענפי מדעים שונים ולקחו חבל בעבודת העיון להעתיק את חכמות יון, כפי שמצאו בספרי הסוריים והפרסיים אל הספרה הערבית, באותה העת אשר הקראים עוד לא נמצאו בעולם. הרכבי.

1) Massudi אצל de Sacy, Chrestomatie arabe I. 350, 51, שם נאמר: וכאן קד קרא סעיד — אלפיומי עלי אבו-כתיר ולזה יעיר די זאסי: Abou-Kethir docteur juif, avec lequel Massudi avait soutenu des controverses en Palestine. ופתרונו: אבי-כתיר הוא היהודי המלומד אשר מסעודי היו לו ויכוחים עמו בהיותו בארץ ישראל.

2) האריך ימים כמאה שנים בערך. נולד סביב לשנת ד"א תר"ה = 845, מת בשנת ת"ש = 940. על דבר בירור שנותיו של ר"י הישראלי עיין להלן.

3) בערך שנת ד"א תרס"ד = 940.

האלגבים מנשיאותו וילכוד את ארצו, ויעמוד רבי יצחק גם לפני המלך האדיר הזה וימשכהו חסד וימצא חן בעיניו כל ימי היותו רופא נפשו 1). ויצא לרבי יצחק הישראלי שם גדול בחכמת הרפואה, וידרוש בקתדרא בחכמה הזאת לפני תלמידים מקשיבי לקחו, ולחפץ אדונו ומלכו הכליף עֻבַּד-אַלַּה חבר שמונה ספרים בחכמת הרפואה בלשון ערבית והמובחר שבהם, לפי עדות המומחים, הוא ספרו על אדות הקדחת, ובספר הזה השתבח מחברו יותר מכל ספריו. ואמרו עליו, כי כאשר הוכיחוהו אוהביו על היותו פנוי, שרוי בלא אשה והולך ערירי מבלי להשאיר אחריו שם ושארית ויען: ספרו על דבר הקדחת יעשה לו שם עולם יותר מבנים ובנות 2). ונבואתו זאת נתקימה כי ספריו נעתקו מערבית לעברית, רומית וספרדית וחכמי הרפואה שגו בהם ודבריו היו להם לעינים, ורופא נוצרי מיסד בית־המדרש לחכמת הרפואה בסַלֶרנא (באיטליה התחתונה) העתיק שבעה ספרים מספריו ללשון רומית (1087) ויקרא שמו עליהם, אך לאחרונה נגלה עונו — עון גנבת־דעת (Plagiat) — מתלבש בטלית של חכם ואינו חכם והמוציא לאור הספרים האלה אחרי כן בלשון רומית בשנת 1515 בעיר ליאון בשם Opera Isaci פרסם את הגנבה והשיבה לבעליה.

בתור רופא מומחה ומחבר ספרים בחכמת הרפואה ומורה להועיל לתלמידיו בהחכמה הזאת היה רבי יצחק הישראלי נכבד מאד וגם חדש בה דברים, אבל מך ערכו בחקירת הפילוסופיה; ספרו: „על דבר היסודות וגבולי המושגים" הוא רק הפרוזדור אל טרקלין הפילוסופיה 3), מלבד זה חבר גם פירוש על הפרשיות הראשונות שבתורה מ„בראשית" עד ו„יכלו" אך בפירושו זה לא יבאר את פשוטו של מקרא, כי אם מרחיב דברים על חכמת הטבע והפילוסופיה 4). גם בדקדוק לשון עברית עסק רבי יצחק הישראלי, אך כנראה לא העמיק

---

1) מן תר"ע עד תרצ"ד.

2) אבן-אבו-אוסאיביה Osaibia אצל די זאסי ערך Abdalitt מעמוד 43 ואילך, סאנאח, אבן-ס'עד אל-קוטורב, אצל אברהם בן חסדאי, במבואו לאחד מספרי ר"י הישראלי, נמצא בליטרטור-בלאטט לאוריענט 1843 עמוד 231 וגם 1849 עמוד 657, ובכרמולי Histoire de Medicins juifs עמוד 384.

3) מהספר הזה נמצא תרגום לרומית, אבל משחת מאד, בהמאסף Opera Omnis. בקרת הרמב"ם על ר"י הישראלי בתור פילוס:ף (במכתבו אל ר"ש אבן תבון דפוס אמשטרדם דף י"ד ע"ב) היא קשה אבל נכונה ואמתית.

4) אבן עזרא בהקדמתו על התורה (וז"ל: הרב רבי יצחק שחבר שני ספרים מבראשית ועד ויכלו ועוד לא כלו רוב דבריו, ובפסוק ויהי אור, אמונת בעלי האור והחשך הזכיר והוא הולך בחשך ולא הביר. דברים אחדים מפירושו מביא דה' שניאור זאקס באריענט (נומר 11, 1840), שם הבאור הרחב הזה של ר"י הישראלי לפרשה ראשונה שבתורה הוא: „פירוש" וגם „ספר יצירה" ולא להחליפו עם הספר הידוע, כי אם מפני שמדבר על עניני הבריאה וטבע היצורים נקרא כן, ומזה יצאה הטעות ליחס אליו גם כן פירוש על ס' היצירה המצוי בינינו (עיין כרם חמד לשנת 1853 עמוד 67, והשם „ספר יצירה" לפרשה ראשונה שבתורה נמצא גם אצל מנחם בן סרוק והפירוש המיוחס לר"י הישראלי הוא באמת לא לו ולא של ר יעקב בן נסים, כי אם לדונש בן תמים, כמו שהרגיש בזה, אך לא קבע מסמרות בדבר החוקר מונק בספרו Notice sür Abaulwalid מעמוד 44 ואילך, עכ"ל הרב המחבר.

והנה לפי זה יצטרך להגיה גם בפירוש לספר יצירה המיוחס לרבנו יעקב בן נסים באמרו:

חקור בהידיעה הזאת 1), יותר רב מספור חכם פעל בעז ותעצומה כמורה מובהק לתלמידים רבים, אשר מהם היו גם מאורי אור הדעת בחכמת הרפואה: האחד ערבי—א ב ו - ג י פ ר (קרי: א ב ו - ד ז ש ע פ א ר) א ב ן - א ל ג י ז ר (Abn-G'afar Jbn-Algezzar), הנחשב לאב לתורת חכמת הרפואה 2), והשני יהודי: ד ו נ ש ב ן ת מ י ם, אשר יצא בעקבות רבו ובדרכיו הלך. רבי יצחק הישראלי האריך ימים יותר ממאה שנה 3), וגם יותר מאוהבו ומגנו עֻ ב ד - אַ לַ ה, שעליו יאמרו רושמי קורות הדורות, כי מת מפני שלא שמע לעצת רופאו הישראלי אשר הזהירהו מקחת סממני רפואה להקאה. — במות רבי יצחק הישראלי (בערך שנת ת"ש = 1940) 4), כבר היה חזון החכמה נפרץ בקהל חכמי הרבנים בבח מופת הדור, רב גדול בתורה שעמד אז לקהל ישראל הרבנים (רב סעדיה הפיתומי), והוא סלל

„לפי שכתביו של רבינו סעדיה פעמים רבות באו למדינתנו הידועה ק י ר ו ו א ן לזקננו ר ב י י צ ח ק ב ר ב י ש ל מ ה בשאלות מחכמות חיצוניות והוא עדיין ב פ י ת ו ם ב ט ר ם ל כ ת ו ל ב ב ל, והיה אז רבי יצחק מראה אותם לי, ואנכי אז בן עשרים שנה וכו' (אריענט לשנת 1845 עמוד 285). מזה מוכית הרשי"פ (בכנ"י עמוד 618), כי אין נכונה בהמקובל שר"י הישראלי הלך ערירי כל ימיו, אחרי שהמחבר מכנהו „ז ק נ נ ו" וכמעט שברור כי צ"ל „מ ו ר נ ו", אמנם ההוכחה השניה היא חזקה מאד, שרב סעדיה היה שואל שאלות מרבי יצחק הישראלי ולא בהפך כאשר יאמר המחבר להלן בתולדות הרס"ג. שפ"ר.

1) יוצא מפירושו של דונש בן תמים לספר יצירה, אשר חלק ממנו נמצא בקונטרס המסרת של דוקעס (טיבינגען) 1846 עמוד 9 בהערה ועמוד 73.

2) Wustenfeld Geschichte der arabischen Aerzte N. 120.

3) נראה בזה סתירה גלויה בתוך כדי דבור לדברים האמורים למעלה בראש התולדה ובשורות הסמוכות בסופה, שחי יותר ממאה שנה, כי נולד ר"י הישראלי בשנת 845 = ד"א תר"ה ומת 940 = תש"א וחי לפי זה צ"ה—צ"ו שנים, והסתירה לא תתישב גם בהערת הרב המחבר הסמוכה וצריך עיון. שפ"ר.

4) אבן-אבי-אוסביה (אצל די זאסי בספרו שם) יאמר: יצחק הישראלי האריך ימים י ו ת ר מ מ א ה ש נ ה וימת בשנת 320 להידזשירה (ספירת המחמדיים) שהיא 932 לספירת הנוצרים; ס א נ א ח א ב ן - ס ע' א ד - ק ו ר ט ו ב י (לגירסת ה ר כ ב י: ס ע י ד...) יאמר, כי מת בשנת 330 לספירת המחמדיים. ההבדל יותר מחלופי המספרים עשרים ושלשים בערבית הדומים זה לזה. אך משני המספרים איזה הנכון? זאת נודע ממקור יותר קדום, מ ה ת א ר י ך א ב ן - ה מ ד ד (לגירסת ה ר כ ב י: אבן-חמאד), ששם יסופר, כי הישראלי האריך ימים אחרי מות ע ב ד - א ל ה הכליף וסבת מותו היתה, כי לא שמע לעצת רופאו, אשר הזהירהו משתות סממני הקאה (ידיעת Cherbonneau בספר העתי Journal asiatique 1855 Mai—Juni S. 141.) מצד אחר יודעים הננו כי עבד-אלה הכליף מת בשנת 322 לספירת מחמד = 4—793 לספירת הנוצרים ובכן המספר 320 אינו נכון, והנכון הוא המספר 330; אם מונק יספר בשם סופרי ע ר ב אבן-כלדון ואבן-אל-אתיר, כי הישראלי האריך ימים וראה גם במות הכליף השלישי לבית פטימה — י ש מ ע א ל א ל מ נ ז ו ר (מת בשנת 341 למנין המחמדיים = 953 לספירת הנוצרים) (מונק בספרו: Notice sur Aboulwalid 44), הנה הידיעה הזאת מוצאה מהתחלפות שני מעשים שנקרו באמת, מעשים דומים זה לזה, כי גם ישמעאל אלמנזור מת כאשר לא שמע לעצת רופאו היהודי והוא דונש בן תמים תלמיד הישראלי ואלה הם דברי כלדון בהעתקה מערבית על ידי החוקר קרמוניות ד י ס ל א ן לאמר: Mansour s'exposa a la neige et entra au bain contre l'avis de son medicin, אך רופא נפש הכליף שעמד לפניו היה דונש בן תמים והוא גם Jsaac ibn Suleiman al Jsraeli הקדיש לשמו ספר בחכמת התכונה. ברור הדבר, כי לאבן-אל-אתיר נתחלף לו התלמיד ברבו ובכן יודעים הננו כי מת הישראלי אחרי עבד-אלה ולפני ישמעאל-אלמנזור.

מסלת הדעת לפני אחיו בני עמו מחזיקי התורה הכתובה והמסורה ללכת בה לדור דורים עג].

חכמי תורה הרבנים, אך זה החלו לנסות כחם להציג כף רגלם על דרך המחקר והעיון המדעי, והקראים כבר הָמו על דרך הפילוסופיה המעתזלית הכבושה לפניהם. אך הצמח הזה על שדה הקראים לא עשה קמח, ומנצניהם לא גמלו כל פרי תנובה, — איזה דעה או מחשבה גדולה וחדשה, מחקרם היה כצל נהלך, כלו יבש כחרש באין כל לחלוחית דעות נשגבות והגיונות נעלים. עוד התורה הקראית בעצם ימי ילדותה, והנה קפצה עליה זקנה ועוד מעט ויגיעו לה ימים רעים ימי דלדול הכחות ורפיון הרוח. אמנם בבינה במקרא ודעת חקי הלשון העברית מקום הניחו הרבנים להקראים להתגדר בו, אך גם בהמקצעות האלה לא עשו חיל ולא הרחיקו ללכת, ובכן לא נדע מקראי הדור ההוא רק שמות חכמיהם, אך לא את אשר הגיעה אליהם, ואיזה אמרים מקוטעים, מעטי הענין ודלי הכונה 1). — העדה הראשית והעקרית של הקראים, שמה איתן מושבה בירושלים, והעדה הזאת קבלה צורת עדת נזירים ופרושים ובעלי תשובה. ששים קראים מרחוק ומקרוב נקבצו ובאו ירושלימה, עזבו רכושם וקנינם, ביתם ומשפחתם ויחיו ביחד חיי אחוה, נזורו מבשר ויין, לבשו שקים ויצומו ויתפללו. בחיי נזירות ופרישות, בתשובה על חטאתיהם אמרו לקרב את קץ הגאלה ולהחיש עת ישועה וַיִקָרְאו בשם „אבלי ציון וירושלים". כל איש מהם, מלבד שמו העצמי ושם אביו ומשפחתו, היה נקרא גם בשם לווי „האבל" — ובני עדת הקראים קראו על חסידיהם אלה את המקרא „הנה מטתו שלשלמה ששים גבורים סביב לה מגבורי ישראל", וגם סרסו והחליפו ושנו טעם פסוקים אחרים למצוא בהם רמז על „ששים הגבורים" 2). נראה הדבר, כי אלה „ששים הגבורים" היו להקראים" כעין כנסת גדולה" שלהם והיו להם כח ותעצומה על כל אחיהם לאחדם ולחברם, ולולי הם, כי עתה התפרדה כל החבילה, באין משמעת ומרכז אחד להתורה הדתית. באורי „ששים הגבורים" על התורה נחשבו לדברי דין וחק לא יעבור מקרב הקראים. אבל על ידיהם טבעו הבדידות והנזירות את מטבעתן על התורה הקראית, והזהירות בדיני טומאה וטהרה, ככל אשר קימו וקבלו מנסי בן נח שמה עוד יותר מועקה במתניהם; הם הוסיפו יותר מהרבנים ללכת בדרכי פרישות והתרחק מכל בן נכר, נמנעו מאכול לחם שאפה איש נכרי וכל אכל נפש אשר נגע בו איש לא מבני ישראל היה להם למאכל תועבה ויצאו מאיסור אל איסור ומחומרא אל חומרא, עדי אסרם בשר כל בהמה הראויה לעלות על גבי המזבח, וכל עוד שהוסיפו הקראים להתנהג בפרישות ונזירות, כן זרו להם

עג] על דבר ר׳ יצחק הישראלי עיין הערת שטיינשניידער בהמזכיר (VIII, 98, 99, VII, 57—58) ובכפר המאסף: (Virchov-s) Archiv f. patalog. Anatomie, B. 37--39. ובאל-פ׳ארבי צד 248, ובהכרמל השנתי, שנה ראשונה 400 405. וחכם אחד עודנו רך בשנים מכין עתה לדפוס את ספר הישראלי על דבר היסודות. הרכבי.

1) עכ״ז עיין בהכתבים רבי הענין על זה בלקוטי קדמוניות לרבי שמחה פינסקער.

2) סהל אבולסרי במכתבו אצל פינסקער עמוד 31, 36 בנספחים ועיין ציון י״ז סעיף ו׳ בסוף ספרנו.

M.T. AKADEMIA KÖNYVTÁRA

דרכי אחיהם הרבנים ויחשבום לטמאים ונחשב להם לעון לדרוך על סף ביתם ולבקרם.

מעט מעט נפוצו הקראים בארצות יהודה ובבל ומשם נגבה וצפונה: למצרים וסוריא (ושם נוסדו קהלות גדולות באלכסנדריא וקהירא) ויגיעו עד חצי האי קרים בהערים בקרבת ים השחור 1): בבוספור (היא קרטש ואז ספרד) ובסולכאת (עֶסקי־קרים) ובקפא (היא תיאודוסיה וברוססית Θеодосія) עד]. הקראים השתדלו לעשות נפשות רבות לתורתם ולהרבות המוניהם על ידי מְפוּחים, דרשות ומגלות ספר אשר הפיצו בין הרבנים, ככל כַּתָּה דתית, אשר נָסַע יִתְרָהּ בה ואפסה כחה ולֵחָה, עד כי אין עזרתה בה להיות חיה נושאת את עצמה, או־אז תאמץ כחה להגדיל מספר בעלי־בריתה ולהרחיב פעלה, כן גם חשבה התורה הקראית מחשבה לאמץ זרועה, לא בכח האמת, כי אם בהרחב את דעותיה ולהרבות מספר בעלי־בריתה, התורה הקראית חשה בנפשה אפיסת כחותיה פנימה, ותאמר לאמץ זרועותיה מכחות מן החוץ. אחד משליחי הקראים לצודד נפשות היה האיש שנקרא בשם אלדד הדני עה], איש ערום וכוסה מזמות, היודע לספר מאורעות נוראות

---

1) יוצא מדברי סלמון בן ירוחם, מדברי מנחם הגיצני (בל"ק נספחים) מעמוד 47 ואילך ומרשימה כתב יד נושנה ועתיקה ועיין ציון כ"ג בסוף הספר.

עד] כל האמור בזה בפנים על דבר עדת הקראים שהתרחבה ונתפשטה בקרים בהמאה העשירית לסה"נ (במחצה השנית בשביעית לחמישי למספרנו), נשען על יסוד רעוע, על כתבת מזויפה של פירקוביץ, אשר יביא המחבר בהציון כ"ג, שם בשקר נקראה העיר קרטש בשם ספרד, ועל העיר סולכאת ידבר כשלש מאות שנה לפני הבנות העיר הזאת וכו' וכו' וגם מגלתו של מנחם הגיצני, אשר עליה ישען המחבר היא עדות מסופקת מאד, וזיופה קרוב לודאי, ועיין בהערותינו למטה. הרכבי.

עה] כי הנוסע אלדד הנקרא הדני היה קראי כמו שמחליט המחבר, וכי ירד לבבל וספרד בכונה לסול מסלה להתורה הקראית כדרך המיסיונירים, ההחלטה הזאת מוטלת בספק גדול. בספוריו, אשר הראב"ע (בספר שמות ב', כ"ב) מטיל ספק בהם, נפגוש דברים מפליאים ומוזרים, קצתם מתנגדים לתורת הרבנים, וקצתם לתורת הקראים, באופן שמזה אין להכריע כלל. אך מיסודו — יסוד המסרה ממשה ליהושע וכו', ממה שיאמר „הלמ"מ" ונותן מקום אל הקבלה, הנהו מבטל התורה הקראית. ואם גם נוסיף לזה כי ירבה לספר על אדות יראת הכבוד שהיו יראים ומכבדים היהודים הרחוקים היושבים מעבר להרי חשך אל הישיבות של בבל והגאונים, כי „מתפללים על חכמי בבל בראשונה" ואחר כך על כל הגלות — מזה יצא לנו, שיש מקום להסברא האחרת בהפך מדעת גרֶאטץ, שהיתה סברת הרי"ב לעווינזאהן (בספרו בית האוצר עמוד 245) ואחריו יעללינעק (בבית המדרש ח ב בהקדמה), כי חפץ הנוסע הזה היה להכחיש את הקראים, להוכיח, כי גם היהודים שהיו נפרדים מעל אחיהם הוזקקו לקבלה ומסרת והיו מוסרים את התורה בעל פה מאיש לאיש. ואחרי כל אלה, הדבר הזה לבדו, כי בעצם ימי המריבות והמדנים בין הרבנים והקראים, בדורות הראשונים אחרי הפרד האחרונים מעל הראשונים, לא חשדו הגאונים את אלדד בקראית והכת המתנגדת לא שמה אותו על נסה ולא נסתייעתה ממנו להלחם בהרבנים *), כל זה פותרים השאלה: אם היה אלדד הדני קראי — בשלילה. ועיין ספרי Сказанія еврейскихъ писателей о хазарахъ I, 5—6. ובהערותי לציון י"ט בסוף הספר. הרכבי.

---

*) רק יהודה הדסי האחרון ביחס אל ראשוני הקראים שאנו מדברים בהם במקום הזה בא"ב ס' וס"א יזכירהו ויספר ענינו וגם כן מבלי שיעשה מזה חומר לחזוק תורתו. שפ"ר.

ומעשים זרים ומפליאים, לנסוך מסכה. על פניו עדי עלה שמה על שפת כל לשון. מסעות אלדד הדני, מאורעותיו וכל מסבותיו מפיצים אור־כהה על דברי ימי ישראל בדור ההוא. האיש הזה היה ממין הרמאים המרמים את הבריות לשם שמים, לתכלית דתית, יודעים להשתמש בקלות־הדעת והאמונה הפתיית, הנטועות בלב בני האדם, לצודד בערמתם תמימי דרך, ללכדם ברשת תרמיתם ותחבולות מתי־און עדי לא יוכלו מלט נפשם.

אלדד הדני 1) בן מחלי (או איך שנקרא שמו) היה, כנראה,

---

1) הערת הרב החכם הרכבי לבדה תעיד למדי, כי החלטת הרב המחבר בדבר אלדד הדני, לגמור דינו, בשביל רושמים אחדים בהלכותיו שנוטים לקראות, כי היה קראי וסבב צרות לנודד נפשות, היא דעת יחיד, מלבד ר"ש פינסקער (בל"ק ק"ח) שקדמהו בזה אך גם הוא חוה דעתו רק כדרך השערה, וה' יה"ש בהחלוץ דחה ראיותיו, וביחוד התשובה הנצחת שיש בהלכותיו הלכות טרפות שאין הקראים מודים בהם כלל (עיין דודו"ד 126) — והנה בין העושים את אלדד לקראי מנודד נפשות ובין האומרים (הריב"ל ויעללינעק) שבכתביו השתמשו הרבנים להביא ראיות נגד הקראים, נמצאה דעה שלישית (ר"פ פראנקעל במאנאטסשריפט לשנות 1873 - 1874), כי היה אלדד רועה רוח ורודף קדים — שארלאטאן פשוט — הדעה המתקבלת על הלב ביותר היא המבוארה בהספר היקר שיצא לאור זה מקרוב מאת החכם הכביר רבי אברהם עפשטיין בווינא, ספר „אלדד הדני", ספוריו והליכותיו במהדורות שונות (שם) על פי כתבי יד ודפוסים עתיקים עם מבוא והערות בצרוף מאמר על הפלשים ומנהגיהם (פרעסבורג תרנ"א) — ותמצית חקירותיו הנה: אלדד הדני היה מאלה היהודים הנדחים והנפרדים מאחיהם בני הגולה, מראשית ימי הפזור, ובהיותם רחוקים מאד, כיהודי ערב ויהודי כוש (הפלאשים) לא נחשבו לא בין הרבנים ולא בין הקראים, כי התנהגו במקצת דברים בתורה שבעל פה ובמקצת התרחקו, לא מהכחשה וכפירה, כי אם מחסרון ידיעה, וממרחק המקום לא הגיעה אליהם כל התורה שבעל פה, ומה שהגיעה, לא נשמרה בטהרתה ולבונה כמו שהיה בארץ ישראל או בבבל, וקצת דינים ומנהגים גם כן נשתבשו מחסרון הבנה. יהודים כאלה מבטלי איזה דברים מתורה שבעל פה מהעדר ידיעה היו גם כן במצרים לפנים ובתימן בימי הרמב"ם ומצב הפלשים באביסיניה [ויש להוסיף עליהם מנהגי „בני ישראל" בהודו המזרחית] ומאלה הגיעו אלינו ההלכות של אלדד הדני ועל כן הן מתנגדות מקצתם לתורת הרבנים ומקצתם להקראים — גם לא כל דברי אלדד המה דברים בטלים ויש להם גם יסוד נאמן בההיסטוריה — ארבעת השבטים שבאפריקה, המה בני הפלשים שבאביסיניה, ויש מהלכות אלדד המסכימים עם מנהגי הפלשים והם שכחו או לא ידעו יסודי הקבלה וכו', ולהם אולי היו אז מלכים, והשבטים שבאסיה — בני זבולון הסמוכים לפרס אלה בודאי ידעו את התלמוד ובדברו: ועמהם מקרא ומשנה ותלמוד, כונתו פשוטה לתלמוד שלנו, וכמו כן יש יסוד במציאות לספורו ע"ד דבר יהודי ערב — את הגדתו בדבר בני משה והנהר סמבטיון המציא כדי לקשר את ספורו מארבעת השבטים עם ההגדה הקדמוניה על דבר בני משה, וזה היה דרך כל הנוסעים בימי הבינים לערבב אמת ושקר, בספורי מסעותיהם, כאשר יעיר על זה בצדק גם החכם הרכבי. — זאת היא תמצית דברי הספר רב האיכות והכמות, ולחקירותיו הפרטיות אשיב בהערות לציון י"ט בסוף הספר, ופה אעיר רק שחזוק לדבר יש, כי היה אלדד הדני רבני — מהפתיחה: ישתבח שמו של מלך מלכי המלכים וכו'. . . והבדילם משבעים לשונות וצוה אותם „לקיים שש מאות ושלש עשרה מצות, לקיים כל מצוה ומצוה בזמנה". ומנין להקראים דרשת רבי שמלאי (מכות כ"ג) ותרי"ג מצות"? — שאלתי ל„חכמים" של בני מקרא, אם יש להם מנין המצות בכלל ואין בפיהם מענה, בעל „ארח צדיקים" אמנם יביא מספר תרי"ג מבלי לגלות המקור מנין לו זאת ובכלל הקראי האחרון שבאחרונים הזה [שמחה הלוצקי] אינו בר סמכא כלל וכלל. הרב החכם ד"ר הרכבי כותב אלי, כי אבולפארי יאמר, כי מספר המצות היא אלפים שש מאות ושמונים ושתים (!) ומהן ת"ם לאוין והשאר עשין; ואם כן צריך הדבר עיון. גם במה שיאמר אלדד: בעון שבועה בנים מתים כשהם קטנים יזכיר הגמרא שבת ל"ב ע"ב והחכם עפשטיין העיר על זה והדקדוק בין נדר לשבועה אינו נכבד. — ובזה אחדל מהעיר עוד על דברי הרב המחבר בדבר שיטתו ודינו עם אלדד הדני. שפ"ר.

בן ארץ ישראל, כי מהר לדבר צחות בלשון העברית. אך לפי דבריו היה הוא חטר מגזע דָן וקרא שמו הַדָּנִי. הוא יספר, כי שבט הדני עם השבטים נפתלי גד ואשר „הם חונים בחוילה הקדומה״ ו„מעבר לנהרי כוש״ — באתיופיה וערב״ הדרומית, ויש להם שם ממלכה עומדת ברשות עצמה ושטחה מהלך שבעה חדשים [„וחונים מגבול לגבול מאתים יום על מאתים יום״]. עוד יספר אלדד, כי כאשר „כנס ירבעם בן נבט את ישראל ואמר להם: קומו ונלחמה עם רחבעם בן שלמה ואנשי ירושלים, אמרו לו: למה אנו נלחמים עם אחינו ועם בן אדונינו דוד? ובמאנם לשפוך דמי אחיהם פנו להם בני־דן ויצאו מארץ ישראל ויתורו מקום לשבתם ויבאו לארץ כוש וישבו בה ואחרי כן כאשר עלה שלמנאסר מלך אשור על ארץ עשרת השבטים בשמרון היתה מעי מפלה, באו גם שלשת השבטים הנזכרים אל גבולם של בני־דן וישבו יחד בהארץ אשר נכבשה לפניהם״. — ויוסף אלדד לשית לוית חן הגדה ישנה ונחמדה על ספורו הבדוי — ההגדה הנשענת על המזמור — הקינה שבתהלים קל״ז, הקינה המרעשת לב וכליות, המזמור הנחמד והאדיר — אשר תמציתו — „אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני״! היא תמצית דם לב העברי, ההגדה הזאת אמריה תאמר כדברים אלה לאמר:

„בשעה שגלו ישראל לבבל ובאו להם לפרת... אמרו אומות העולם „ללוים: עִמדו לפני עבודה־זרה ואמרו שירה כדרך שהייתם משוררים בבית־„המקדש. — אמרו להם הלוים: שוטים שבעולם! אלו אמרנו שירה על כל נס „ונס שעשה לנו הקדוש ברוך הוא לא גלינו מארצנו, אלא הוסיף לנו כבוד על „כבודנו וגדולה על גדולתנו, ועתה נאמר שירה לפני עבודה־זרה? וכאשר קרא „להם נבוכדנאצר לשבט לוי ורצה לכופם, כי ישירו לפניו משירי בית המקדש, „עמדו כלם ונטלו עצה ותלו כנורותיהם בערבות ושלטו בנפשותם ויקצצו „אצבעותיהם, וכשהיו אומרים: שוררו! היו מראים באצבעותיהם מקוצצים ואומרים „להם: איך נשיר את שיר י״י על אדמת נכר, ואצבעותינו מקוצצות? כיון שבא „הלילה שירד הענן וכסה עליהם ועל נשיהם ובניהם ובנותיהם, והאיר להם הקדוש „ברוך הוא בעמוד אש, והענן נשא אותם אל ארץ החוילה, וכיון שזרח השמש, „נסתלק הענן ועמוד האש, והקדוש ברוך הוא המשיך לפניהם נחל אחד ששמו „סמבטיון וסגר בפניהם, כדי שלא יוכל אדם לעבור אליהם, והנהר הזה מלא „חול ואבנים המתגוללים בקרבו כשאון מים כבירים בכל ששת ימי המעשה וביום „השבת ינוח, ובשעה שיעריב יום הששי בין השמשות, ירד עליו ענן ואין איש „יכול לגשת אליו עד מוצאי שבת. והלוים בני משה אלה נושאים ונותנים עם „אחיהם בני ארבעת השבטים דרך הנהר סמבטיון החוקק ביניהם רק בדברים „משפת הנהר מרחוק ואיש אל אחיו לא יקרבו. וארץ בני משה היא ארץ קדושה „וטהורה ולא תמצאנה בה חיות טורפות וטמאות, כי אם הבהמות והחיות הטהורות״.

„ארבעת השבטים האלה — יוסיף אלדד לספר — המה נוסעים בעדר, אבל הם גם מלֻמדי מלחמה, לדבר את אויביהם שבטי העמים, אשר יזידו לפול עליהם ולעמוד בפניהם ביד חזקה. כלם עומדים תחת ממשלת מלך אחד, אשר בימי אלדד היה שמו עֻזִיאֵל, ושם השופט עבדן בן מישאל משבט אשר. והם דנים דיני נפשות ו„ארבע מיתות בית־דין על אופניהם״. אנשי

מלחמה הגבורים שומרים על גבולות הארץ, כל שבט ושבט שלשה חדשים בשנה, ואלה אשר לא יצלחו למלחמה יושבים ועוסקים בתורה. השבטים החפשים האלה בכוש ונגב ערב מדברים בלשון עברית צחה, יודעים רק את המקרא, אך לא את התלמוד והמשנה, אמנם יש להם כעין תלמוד — קובץ הלכות מקובלות, אך ההלכות האלה כתובות בלשון עברית צחה ופשוטות בלי פלפול ושקלא וטריא, כי כלן מקובלות ממשה רבינו בדבור כזה: „אמר רבינו יהושע מפי משה, מפי הגבורה". הספור הזה עשוי להקטין „מעלת התורה שבעל פה, יען כי הדניים שנתרחקו מארץ ישראל אחרי מות שלמה לא ידעו דבר מהתלמוד ודרכי למוד הרבנים, ובכן כל התלמוד הוא יליד הזמן ולא נמסר למשה מסיני 1), וכה היה אלדד מליץ הקראים ותומכם ומסעדם.

והנה כשם שידע אלדד הדני להעיר אזני שומעיו היהודים בספרו דברים ע"ד מלכות ישראל העומדת וקיימת והוא — המספר — אזרח הממלכה ובן־הארץ המאשרה הזאת, כן הבין לתפוש אותם בלבם בספורי קורות ומאורעות מפליאים ומתמיהים. — ידע לבדות מלבו שלשלת־מסעות ונדודים והתעותו בדרכו והפלאות אשר ראה וכל התלאות אשר מצאוהו להפליא את שומעיו הפלא ופלא. לדבריו: יצא ממקומו בחברת איש אחד משבט אָשֵׁר, את כַּוָּנַת מסעותיו לא גלה בפֵרוש והוא סותר עצמו באיזה מקומות: פעם יספר, כי יצא מארצו לעשות מסחר וקנין, „לסחור עם אנשי הספינות ולקנות מהם בגדים ותכשיטים" ופעם, כי נחה עליו רוח החפץ, „ללכת להגיד לכל בני עמנו המפוזרים בכל פאות לבשר אותם בנחמות טובות", כי עוד לא אבד ניר מבית ישראל וממלכה משבטיו. האניה אשר ירד בה הוא וחברו נשברה בזעף הים, על קרשי הספינה שטו הוא ורעו בתוך הים הזועף ורוח סערה השליכה אותם אל חוף ארץ נושבת מבני־כוש אוכלי־אדם, חברו „המעונג והשָׁמֵן" היה לברות הבריות הנוראות האלה ויהי להם למאכל־תאוה, אך הוא היה „חולה ורזה", „והיו נותנים לו לאכול [כדי שישמן בשרו] ולא היה אוכל". איך נמלט ממות, יספר אלדד בפנים שונים; פעם יספר: כי לעת נפלה תרדמה על שומריו מצא חרב ויכרות ראשם והוא נס וימלט לחוף הנהר, ולבל יוכלו לרדפו בא במים, כי רגליהם הם כעין הספוג ומכיון שהם טובלים כפות רגליהם, המים מכבידים עליהם ואינם יכולים לזוז ממקומם, ובכן נצול הוא, ומצא אילן שוחה במימי הנהר נילוס והוא מאילנות וארזי לבנון — ורכב עליו ובא עד גבול מצרים, וספר זה המעשה לקרוב

1) כבר העירותי בראש הדברים, כי רוב בעלי בינה לעתים בישראל אינם מסכימים להוכחה כזאת, כי באמת יוכל היות גם התפך, כי מטעם הרבנים דבר אלדד, להוכיח כי בלי קבלה ומסרת אין תורה ועל כן כל ההשערה הזאת אין בה כדי הוכחה לא לכאן ולא לכאן, גם הדברים המובאים להלן, כי שבט יששכר עושה מלחמה במלחמתה של תורה נושא עליו חותם תלמודי, כמבואר בגמ' ובמדרש, ואם כי בספור אלדד עפ"י אשה"כ: „הם (ד' השבטים) בלי משנה וגמרות וחשבון לבנה כחדשים כתקון רועיך", מזה רק נראה שמראשית התגלות אלדד ואיזה מאות שנים אחריו היו שנים (רבנים וקראים) אוחזין בו, זה מֹשך אותו אליו וזה מֹשך אותו אליו, וכל אחד שם כפי אלדד את הדברים אשר בלבו ואין להביא מדברים שנאמרו בשמו בכלל ראיה לא על רבנותו ולא על קראותו, אף שעד היום מלבד הרב המחבר לא נמצא גם קראי אחד שיאמר כן, וכבר עמד על זה החכם עפשטיין (בהערות לספור ד', הערה ח' עמוד 54) אלא שלא הטעים הדברים. שפ"ר.

M.T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

ולרחוק, „ומאילן זה נתרוות ונתעשר ממכירתו" . . . — ובמקום אחר יספר . . . כי היה עמהם זמן הרבה, ועשה הקדוש ברוך הוא עמו נס, ובאו עליהם חיילות גדולות והרגו אותם ובזזו אותם, ובכלל השביה נשבה זה הצדיק אלדד הדני, ואותה האומה היתה עובדת האש . . . היה עמהם ארבע שנים, והמה מכרוהו ליהודי אחד משבט יששכר, וכה בא אלדד לגבול השבט החמישי מעשרת השבטים —, ולפי דבריו הם שרוים מעבר להרי תהום [חשך] תחת [על פני] ארץ מדי ופרס, ובני יששכר רואים עד היום את המנוחה כי טובה ואינם יוצאים למלחמה, „ואינם נלחמים עם שום אדם, מלבד מלחמתה של תורה" והם עובדי אדמה ורועי מקנה . . . ויש להם שופט ונשיא ושמו נחשון, וארבע מיתות בית דין בידם ומדברים בלשון־הקדש 1) ובלשון פרס ובלשון קדר (תוגרמית או תורית). — ובני זבולון ובני ראובן יושבים משני עברי הררי פריאן (אולי פתרונו: כורסאן) ונוטעים אהלים של שער עד מדינת ארמיניה ומגיעים עד נהר פרת" — „ומדברים בלשון עברית ופרסית, ויש להם מקרא משנה ותלמוד ואגדות, פותחין ואומרין (קריאת התורה בביהכ"נ) דרשות בלשון־הקדש והסברא בלשון קדר ועושים מלחמות עם כל סביבותיהם". — „ואפרים וחצי שבט מנשה שם בהררי נגב מדינות ה„משוגע" [בערב קרוב למֶקה ומֶדינָה] 2), והמה זעומי נפש וקהויי־לב, בעלי סוסים, יכרתו הדרכים" [בעלי אף וחמה, רוכבי סוסים ואורבים על ארחות בפרשת דרכים] והם גבורי מלחמה, אחד מהם ינצח מאה (אלף)". בכדי למלא מספר עשרת השבטים יפקוד אלדד גם את שבט שמעון וחצי שבט מנשה היושבים בארץ הכוזריים" . . . והם ישאו מס מעשרים וחמש מדינות וגם הישמעאלים פורעים להם מס מפני פחדם וגבורתם. ברור הדבר, שכבר ידע אלדד ממציאות מלכות הכוזריים וממלכות היהודים לפנים בנגב ערב בחִמְיָר ושבטי היהודים החפשים שהיו שם מלפנים, וערבב הדברים האלה בהבדותא אשר כתב, בדי לתת לדבריו פנים של אמת.

באיזה מקום נראה לראשונה אלדד בספורי מאורעות נוראות אשר לו לא נדע ידיעה נכונה. כנראה בא ראשונה למצרים, משם הלך לקאירוואן באפריקה הצפונית לקרית מלוכה של הכליפים לבית פטימה. שם שָם עליו מסוה איש שאינו מבין שפה אחרת מלבד העברית, שם הראה להיהודים התלמוד שלו, שהוא באמת משנה בלולה מדעות והלכות תלמודיות וקָרָאיות. ולא ידע אלדד בשת ולא חש בנפשו יראת הכבוד וישם דבריו בפי משה מפי הגבורה ובפי יהושע בן נון, סגנון השאלות ששאלו אותם והלשון שבה השיבו. ולמען לא ירגישו הרבנים, כי

---

1) התרתי לקיים דברי הרב המחבר ועם זה כפי היכלת להכניס גופי הנוסחאות, לשלמות הציור, והנה רק בנוסחא אחת (ספור ב' בעפשטיין) נמצאות המלות: „ומדברים בלשון הקדש וכו'" ושם נאמר ופותחין טעמי תורה בלשון הקדש (ואינו ברור עוד אם הכונה על קריאת התורה בצבור) והסברא בלשון פרס.

2) בנוסחא ה' אצל עפ. נגד מדינות המשגע שנקראת מיכ"ה — ואצל הרכבי נמצא עוד: „ובלשונם נקרא „קיאבע", ובידוע שבעלי אסופות בימי הגאונים היו קוראים למחמד בשם „משגע" על פי חזיונות הקוראן. שפ"ר.

לא להם הוא כי אם לצריהם, התחכם לספר, כי בני דן ויתר השבטים מכבדים מאד את הגאונים והם „מתפללים על חכמי בבל בראשונה". — שמעו בני קאירוואן את החדשות הנפלאות והנצורות האלה וישתוממו מאד לשמוע מפי האיש הזר הנפלא דברים שלא שמעתן אזן מעולם, אך לא יכלו מלט לבם גם מן הספקות. אלדד הציע לפניהם כמה מלות, אשר העיד עליהן שהן עבריות וממקור ישראל יצאו, אבל חזותם מוכחת עליהן שאינן עבריות ומלבו בדה אותן 1). אנשי קאירוואן לא חדלו מנסותו ושאלו על אלה הדברים כמה פעמים, אבל הוא לא נאחז בדאי, כי זכר את אשר אמר, וכאשר היה קורא ליונה „חינתירא" ולצפור ריקות וכו' „חזרו ושאלוהו אחר כמה ימים, היה הוא משיב כדבור הראשון". בכל אלה לא נחה דעתם של הקאירוואניים, מפני שאמר להם איזה מנהגים, שתוצאותם, לפי דבריו מ„פי משה מפי הגבורה, והם כמנהגי הקראים ונוטים מאד מקבלת הרבנים, ולהרגיע רוחם פנו בשאלתם אל גאון סורא מר רב צמח בר חיים אחיו של מר רב נחשון גאון, לשאול פיו ודעתו על דבר האיש הנפלא, „שיש בו תמיהא גדולה", שיש בדבריו „מקצתם נראים כדברי חכמים" שלנו ומקצתם — מופלגים" — לאמר רחוקים מדברי המסרת והקבלה.

על שאלתם זאת באה תשובת רב צמח גאון לאמר: על דבר אלדד הדני כבר לקחה אזני גם כן דברים לספוריו בדבר השבטים המדברים עברית יוכלו להאמין בלי פקפוק, כי יש סיוע לדבריו מכמה אגדות חכמי התלמוד והמדרשים, ששם עד היום יהודים בעולם, „שנכתרו בשני כתרים: בתורה ומלכות; ועל דבר השנוי והחלוף ששמעו מפי אלדד, אין לתמוה, שהרי חכמי בבל וחכמי ארץ ישראל שונים משנה אחת בתיקון רב ואין פוחתין ואין מוסיפין, ולפעמים: תלמידים הללו אומרים טעם אחד, והללו אומרים טעם אחר... ואפילו במקראות שהם קבועים בכתב, יש שנוי בהם בין בבל לארץ ישראל בחסרות וביתרות, ובפתוחות וסתומות ובפסקי טעמים ובמסרת בחתוך הפסוקים וכל שכן במשנה". ויש לומר שאינו רחוק כלל שאלדד זה שגג והחליף מרוב צרותיו שעברו עליו, וטורח הדרך המענה גוף האדם — ויחתום רב צמח את דבריו, כי לא יתעו מן הדרך הכבושה להם: „מפני שעיקר החכמים והנביאים לבבל גלו, והם יסדו את התורה וקבעו ישיבה בנהר פרת מימי יהויכין מלך יהודה ועד היום הזה, והם היו שלשלת החכמה והנבואה, ומהם תורה יוצאת לכל העם — והתחזקו בתלמוד שלמדו לכם... שכן כתוב: על פי התורה אשר יורוך ועל המשפט אשר יאמרו לך תעשה". הנה כן גם עיני רב צמח גאון לא חדרו לראות אל תוך האיש הזה ולגלות מצפוניו, לראות בו קראי משים מסוה

---

1) עיין אלדד הדני להחכם עפשטיין עמוד 13 בהערה 9 לספור א' ועיין בקרת הקראים לאב"ג עמוד 66, 106 שהעיר בצדק שיש ליישב המלות האלה ולמצוא להן מקור בעברית, ובאורי הר"פ פראנקל (מאנאטסשריפט 1873 עמוד 491) החפץ לבאר מלותיו של אלדד שמקורן מיונית רחוקים מאד ואין כל טעם בדבר שרמאי יבדה מלות מלבו לאמר שהן עבריות ולא יפחד פן ימצא מערער עליו ותגלה תרמיתו בקהל. שפ"ר.

יהודי רבני על פניו. בהסכמת רב צמח גאון מצא אלדד און בנפשו ללכת על דרכו הלאה, וסר כל ספק אדותיו ויחשבוהו בני דורו והדורות לאיש יהודי בן השבט דן, וילך אלדד הלאה למסעיו, ועוד מעט ונראהו במדינות ברבריאה בטהורט (Tahort) אשר במארוקה. פה פגש את הבקי בתורת הלשון רבי יהודה בן קורייש1). בן־קריש זה — היה, כנראה, יושב במדינת מערבית צפונית אפריקה, בהמקום שהערביים קוראים אותו מאגריב (Maghreb) והיה חשוב מאד בעיני בני עדתו. הוא חבר ספר להשואת דרכי הלשון העברית אל הערבית, באר טעמי ההשואות והחלוקים, גזרת השרשים והמשקלים, הוא מביא גם לראיה פסוקים מהקוראן ומהמשוררים הערביים, ובכל אלה לא עמד במעלה גבוה בדעת דקדוק הלשון, ואף כי ידע בן־קריש את שלשת הלשונות של בני שם: עברית, ערבית והברבריאית, הוליך אלדד אותו שולל ויאמין לו, כי לבני דן יש אוצר מלות עבריות יתר רב מהנמצא בספרי כתבי־הקדש. מארץ הברבריאה עבר אלדד את מֵצַר ים התיכון ויבא ארצה ספרד, שם הוסיף לספר מאורעותיו ומעשי־נוראותיו — וימסור להם חקים ומשפטים ששמע השופט עתניאל בן קנז מיהושע ויהושע מפי משה ומשה מפי הגבורה. ויהודי ספרד, אשר בעת ההיא עוד היו „מעוטי תורה" כבדוהו ויעריצוהו. משם אבד כל זכר לו, ובאשר נגלה ממחשכים, כן נסתר וַיֵעָלֵם ולא נודעה אחריתו. ספוריו ומאורעותיו על דבר עשרת השבטים ו„בני משה" כתובים קצתם על ספר אלדד הדני והגיעו אלינו 2), וכמובן, הוחזקו לספורי אמת שאין לפקפק בם. כההגדה אשר נתפשטה בימי הבינים בין הנוצרים על דבר המלוכה אשר להכהן הקדוש יוהאנעס באפריקה, מקום שם נשמרה הדת הנוצרית בטהרתה כהממלכה הזאת, כההגדה הזאת נראתה להיהודים בחזון מציאות עשרת השבטים ומלכותם להשיב נפש נאנחים ונאנקים, נגשים ונענים בכל קצות ארץ, וכמחזה נעלה ונשגב יֵרָאֶה להם מני אז — מראה דמות מלכות עשרת השבטים ובני משה על שפת הנהר הנפלא נהר סמבטיון.

בימים ההם, בהִשָׁמַע דברי אלדד הדני וחלומותיו על דבר מלכות ישראל הדמיונית, הנה ניר יהודה בעולם האמת ולא הדמיון, אשר עוד נשאר לבית יעקב לזכרון היותו מלפנים לאם חי וקַיָם עומד בפני עצמו וברשות עצמו, הלך הלוך והתקרב אל קצו ואחריתו. נשיאות הגולה — החטיבה האחת לכנסת ישראל בגלותה — אבדה כל כחה וכבודה ותפארתה. ישיבת פומבדיתא דחקה רגליה ובקנאתה ותחרותה יבשו מקורי הכנסה אשר להנשיאות, סר כחה מעליה וכל תפארתה נגוזה ועברה. — הדבר שנתן יד לישיבת פומבדיתא להתנשא לכל לראש ותאמר להיות עליונה גם על נשיאות הגולה הוא, כי בימים ההם נִתְיַתְּמָה אחותה הבכירה ישיבת מתא מחסיא, כי רוב חכמיה תַמו וימותו במשך שלשה ירחים (כנראה על ידי דבר ומגפה

---

1) זמן פעלתו מן ד"א תר"ל עד ד"א תר"ס, והקראים חושבים אותו לאחד מעדתם. ועיין ציון 19 בסוף הספר. עכ"ל המחבר, ובהערות החכם הרכבי ודברי החכם ר"פ פראנקל ועוד המובאים בהספר הזה כבר נתבטלה הדעה הזאת והוברר הדבר, כי הריב"ק היה רבני כשר לכל דבריו. שפ"ר.

2) נעתקו לרומית Eldad Danius de Judaeeis clausis Paris 1584.

אשר פרץ אז בעיר הזאת) 1), ובזה הניחה מקום לפומבדיתא להתגדר ולקחת לה עטרה לבדה. — אחרי הגאון רב צמח בר חיים היה לגאון בסורא איש לא נודע דבר ממנו — רב מלכא שמת גם כן בימי הדבר; אחריו נבחר לראש ישיבת סורא רב האי בר רב נחשון 2), אך ישיבת סורא עוד לא שבה לכבודה — מרחוק עוד היה גדול כבודה בהדרת השיבה החופפת עליו — בהיותה בית־מדרשם של רב ורב אשי, הבית הגדול שנגדלו בה תורה בימי דורות רבים יותר משבע מאות שנה, אך בבבל התנשאה עליה פומבדיתא ותגדל במעלתה ותגבר גם על נשיאות הגולה בעֹז פעלתה, ותתעצם עוד יותר בהִבָּחֵר בה לגאון החכם שהיה „דיינא די בבא" בבגדד בירת ממלכת הכליפים 3). ונפלא הדבר, כי אז, לעת קץ המאה התשיעית לספירת הנוצרים — אמצע המאה השביעית לחמישי למספר בני ישראל, עלו היהודים שנית במעלות האזרחים במלכות הכליפים ומעמדם המדיני הוטב מאד מאשר היה בתחלה וזאת היתה בימי מלכות הכליף אל־מוטַאדהיד (קרי: אל־מוטאדזשיד) (Almutadhid) 4). — הוויזיר הגדול היושב ראשונה במלכותו עֻבַּיד־אַלַּה־אבן־שוליימן היה מְמַנֶּה לשרים ופקידים בממלכה יהודים ונוצרים, וכאשר הוכיח אותו הכליף על מעשהו, היה מענהו: לא מאהבתי היתרה את היהדות או התורה הנוצרית הנני עושה כזאת, כי אם מדעתי, אשר רוחם נאמנה יותר לבית המלוכה מעבדיך המושלמים 5). דברי הכליף היו, כי יתן משמרות המדינה להנוצרים, אך לא אל היהודים, יען מאמינים הם, כי יבא יום ושבו אל תקף ממלכתם ויהיו בעלי־עז ומשרה כמקדם, אך המשנה לא שם לב לדבריו ויוסף להטות חסד לישראל בכל עת מצוא. — מטובת הוויזיר הגדול וחסדו נהנתה לראשונה קהלת ישראל בבגדד, וחשובי הקהלה בימים ההם היו: יוסף בן פנחס ונטירא חתנו 6). ובאשר כי גאון פומבדיתא רב האי בר דוד ישב מקודם על כסא הדיינות בבגדד מצא לו אוהבים בהתקיפים האלה, ותקיפי עיר המלוכה תמכו את ידו בחפצו להגביר כח פומבדיתא על סורא ונשיאות הגולה — בדרכו הלכו גאוני פומבדיתא אחריו והם: רב קימוי בר רב אחאי 7), ומר יהודאי בר שמואל 8), וכל הגאונים האלה היו לפני באם לפומבדיתא דייני די בבא בבגדד 9). בכל אותה העת ירדה סורא מטה מטה, ולא נמצאו בה אנשי־שם רַבֵּי־פעלים ותהי מִתְנַוֶּנֶת והולכת. — עוד גאון אחד ורב הילאי

---

1) הרש"ג יספר: . . . ואפטר (רב צמח) לגן עדן ואתפטרו ושכיבו רובא דסביא דמתא מחסיא בשעור תלתא ירחי ואסתמיך בתר הכי, מר רב האי גאון בריה דמר רב נחשון עשר שנים.

2) עד ד"א תרס"ו. 3) מן ד"א תר"נ עד ד"א תרנ"ז.

4) הר"י אבן גיאת מכתב יד שהוציא לאור הפרופיססור דערנבורג בספר העתי לגייגער חלק חמישי עמוד 358 ציון 2.

5) Mares בספרו תולדות הפתריק (פאטריארך) יותנעם אצל (Assemani) bibliotheca Orientalis T. III. pars 2. dissertaio de Syris Nestorianis p, XCVI.

6) ידיעת ר' נתן הבבלי. 7) מן ד"א תרנ"ז—תרס"ד.

8) מן ד"א תרס"ד—תרע"ה, (אבי אביו של רש"ג). שפ"ר.

9) יוצא מדברים המובאים מאת הר"י אבן גיאות בספרו שם.

(שלום) בר מישאל שמו, היה לראש בסורא 1), אך זיק החשק לעסק התורה כבר כבה והישיבה היתה שוקעת ויורדת; עדי כי ברוחק נמצאו בין חכמיה איש הראוי לשאת עליו חמשרה הזאת 2). לבלי תת לישיבת סורא להתמוטט מנו שם לראש את מר רב יעקב בר רב נטרונאי (עמרם) 3), אך חשיבותו היתה מעטה ופעלתו היתה מצערה מאד, עד כי בכל קובצי השאלות והתשובות לגאונים קדמונים לא נמצאה תשובה אחת מיוחסת להגאון הזה, וכנראה היה נכנע לגאוני פומבדיתא אשר התאזרו חיל למשוך להם אז את כל ההנהגה בכנסת ישראל הבבלית.

כי בימים ההם הגיע למעלת ראש ישיבה בפומבדיתא איש רב־פעלים ושואף לשררה, וכל ישעו וחפצו היה לעשות את פומבדיתא להמרכז האחד בכנסת ישראל ולרוממה על משואות שתי המשרות האחרות העומדות בראש ההנהגה הדתית הלאמית, כי ראש ישיבה החדש חשב מחשבה, לחתור חתירה גם תחת נשיאות הגולה ולהצר צעדי ישיבת מתא מחסיא. שם האיש הזה הוא מר כהן צדק השני בן יוסף 4). הגאון הזה, היה ממין האנשים, הנקיים מכל שמץ דופי בחייהם הפרטיים, אף לא יבקשו גדולה לעצמם, אך בעמדם בראש ענין הכלל או מפעל נכבד, רואים המה עניניהם שבכלל כדברים הנוגעים לעצמם ולבשרם, ומתאמצים להגדילם ולהאדירם כאדם העושה דברים מאהבת עצמו מבלי שום לב לדברי כלל האחרים. לראש וראשונה שם ראש ישיבת פומבדיתא את לבו ליַפֵּה כח ישיבתו ברבוי היקום שמעמיד הישיבה על רגליה — הכסף והרכוש, כי יהי לה המשפט לקחת חלק שוה בחלק סורא בכל התרומות והנדרים הבאים מכל ארבע כנפות הישוב הישראלי להספקת הישיבות, תחת אשר עד כה זכתה סורא בשני חלקים ופומבדיתא בשליש 5). ויצדיק חפצו זה, באמרו, כי עתה כשעלתה פומבדיתא במעלתה, במספר חכמיה ותלמידיה ובמדה הזאת רבו צרכיה, לא תמצא עוד די הספקתה בשלישית כסף התרומה. למעלת סורא וחשיבותה בתולדת האמה הישראלית, כי ממנה יצאה אור התורה התלמודית לכל ישראל במושבותיהם, כי מיסדיה — מכונניה ומחדשיה היו: אבא אריכא הפותח שערי התלמוד, ורב אשי הסוגר את התלמוד ומסדרו, לכל הגדולה והתפארת התולדית הזאת לא שם רב כהן צדק את לבו, ודברו היה באחת, כי נשתנו העתים ועתה היתרון לפומבדיתא בחלוקת ההספקה בהיות עתה צרכיה מרובים. — ותרב המחלקת ותרבינה הקטטות ימים רבים, כי היה כהן צדק איש תקיף בדעתו, אמיץ כח וחזק ברצונו, עד שנתקבצו ראשי הדור ועשו פשרה ביניהם שיהיו חולקים את

---

1) מן ד"א תרס"ו עד ד"א תרע"ד.

2) אגרת דרש"ג ולשונו: „ובתר הכי אדלדלה מילתא טובא במתא מחסיא ולא אשתיירו בה חכימי וכו'. 3) מן ד"א תרע"ה עד ד"א תרפ"ח.

רש"ג יקרא את הגאון שהיה בסורא לפני רב סעדיה, רב יעקב בר נטרונאי, ור' נתן הבבלי יקראהו רב עמרם בר שלמה, ובכן נראה כי היו לו שני שמות, עיין פראנקלס מאנאטס־שריפט 1857 עמוד 343.

4) מן ד"א תרע"ז עד ד"א תרצ"ו, להבדילו ממר כהן צדק (בר אבומאי) שהיה ריש מתיבתא בפומבדיתא. 5) ר' נתן הבבלי שם.

ההכנסות מהיום בשוה חלק כחלק" 1). בדבר הזה כבר השיג רב כהן צדק ראשית חפצו, ולסורא אבדו יתרונה ומעלתה. עוד מעט ותמצא ידו גם לנשיאות הגולה, להפיל אור פניה ולהחשיך זהרה בעיני העם. נשיא הגולה בימים ההם היה מר עוקבא, איש בעל השכלה ערבית במדה נכונה, כי היה משורר מליץ בהלשון הזאת. חפץ מר כהן צדק היה, כי זכות „נטילת רשות" של הדיינים, או לאמר מפורש, הזכות למנות דיינים ושופטים בכל קהלות כורסאן (Khorosanes) תהיה לישיבת פומבדיתא, ואין לברר אם היתה מדינת כורסאן עד הנה תחת „הרשות" של פומבדיתא. וראש הגולה העביר את הזכות אליו לטובתו והנאתו, או כי בלי כל טענה נכונה דרש רב כהן צדק ליפות זכותו ולהרבות הכנסתו 1). ומר עוקבא גם כן לא חפץ לוַתֵּר על כבודו ולבטל דעתו מפני דעת ריש מתיבתא דפומבדיתא ויבא את דינו למשפט הכליף, כי נשען על עזרת אוהביו ומרעיו בבגדד התקיפים היוצאים ונכנסים בחצר המלך והמשנה הוויזיר הגדול. ושני בעלי־זרוע אלה יוסף בן פנחס ונטירא חתנו פעלו בכל מאמצי כחם לטובת רב כהן צדק. וידם היתה בכל, כי היו עשירים תקיפים, ובעצמת תקיפותם ידעו לסבב פני הדבר, כי הכליף אלמוקטאדזיר (Almuktadir) 2) או יותר נכון הוויזיר הגדול, אבן־פורט, אשר בידו עזב כל דברי המלוכה, הכליף השוגה בתענוגות בני אדם, — העביר את מר עוקבא מנשיאותו ויגלהו מעיר בגדד לשבת בקרמיסין (Kermathah) (מקום במרחק חמשה ימים מבגדד למזרחה). וישמח כהן צדק לראות, כי נתבטלה נשיאות הגולה, והגאון דסורא רב יעקב בר נטרונאי היה גבר אין־אונים ולא מלאו לבו לערער על מעשי חברו בפומבדיתא.

בין כה וכה והמקרה האיר שנית פניו אל נשיא־הגולָה, הגולֶה ממקום שבתו לשבת בקרמיסין. להכליף הצעיר לימים והרודף תענוגות היה ארמון־נחמד בקרבת העיר הזאת, הנמצאה ביפה־נוף ותכונה נחמדה, והמקום כלו מלא גנות ופרדסים, ארמוני תפארת וכל חמדות ארץ הקדם, ויבא שם הכליף וכל מְסבו לעתים מזומנות

---

1) דברי הרב המחבר במקום הזה נפלאו ממני; הלא המקור האחד, אשר ממנו ישאב כל דבריו, הם דברי האיש בן הדור או איזה שנים אחרי כן ר׳ נתן הבבלי, והוא הלא יאמר מפורש: „מפני שבראשונה היו נוטלין רשות כורסאן מפומבדיתא, וכל הנאה שתבא ממנה (מכורסאן) לפומבדיתא תגיע ובקש רב עוקבא זה להשיב הנאתה אליו ומנעו רב כהן צדק" עכ"ל. היוכלו להיות הדברים יותר מפורשים, כי נשען כהן צדק על זכות החזקה לטובת ישיבתו, בכלל במשפט רב כהן צדק מחולקים הרב המחבר והחכם וויים בדורו"ד ח"ג אף שאינו מעיר על הדברים שהעירותי אני, ומונע עצמו מהזכיר את הרב המחבר, כדרכו ברוב המקומות: המחבר מאשים את רב כהן צדק, כי כל ימיו היה מתאמץ לחתור חתירה תחת ישיבת סורא ונשיאות הגולה, והחכם וויים יציגהו כאיש עומד בפרץ ומציל את פומבדיתא הנעשקת מיד עושקה נשיא הגולה. — ובאמת שתי ההשקפות צדקו יחדו מבחינת ההשקפה התולדית והכללית, צדקו מאד דברי הרב המחבר, כי מחלקותיו של רב כהן צדק, תקיפותו ועמדו על דעתו וגם חפצו כי תבנה פומבדיתא מחרבן סורא ונשיאות הגולה, היו הסבה לבטול נשיאות הגולה וחרבן בית מדרשם של רב ורב אשי, והתולדה הישראלית לא תנקהו מפשע רב, כי לא ידע לוותר על זכותו מפני תועלת הכלל, אבל בבחינת הצדק והדין הפרטי אין ספק כי היה הדין עם מר כהן צדק. שפ"ר.

2) ימי מלכותו: 908—932 = ד"א תרס"ח—תרצ"ב.

M.T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

בשנה, להִנָּפֵש שם מתשואות עיר המלוכה, מטרדות הנהגת המלכות וממזמות רומסי חצר המלך וסתרי תחבולותיהם. ומדי יום־יום היה המלך הולך לשוח לפני היכל חמדתו, ויכַוֵּן מר עוקבא את שעת רצון כזאת, ויברכהו בכל יום „בדברים ערבים ושירים נאים ושקולים", כה היה עושה בכל יום עד מלאת לו שנה וסופר המלך כותב שיריו ודבריו בכל יום; אז העיר הסופר את המלך לשום לב אל היהודי המשורר, המושל בעז רוחו בהלשון הערבית וידע לשית הוד השירה בשלל צבעיה, לשיר שירה חדשה דבר יום ביומו בברכת־הכבוד שיברך את המלך בכל עת עברו עליו. השירה והמליצה היו חשובות מאד להערביים; וגם המלך מוקטאדיר ראה, כי לא נאוה לו להוציא עצמו מכלל נבוני הערביים אוהבי מליצה ושיר, ויקרא אליו את נשיא הגולה — המליץ, וידבר אתו טובות ויאמר אליו: שאל מה אתן לך? וישאלהו להשיבו על כנו וַיֵּעָתֵר לו המלך וימלא משאלותיו, ואויביו מנגדיו, השתוממו מאד בראותם לפתע־פתאום איש חרמם, שב שנית אל עיר המלוכה, אשר הָגְלָה ממנה לפני שנה והוא יושב שנית על כסא הנשיאות, כי מליצתו היתה למליץ יָשְׁרו ושירתו היתה לו למשגב עז ומושיעתו ביום צרתו. אך רב כהן צדק ואנשי בריתו התקיפים לא שקטו „והדבר הזה היה קשה מאד על יוסף בן פנחס, נטירא חתנו והנלוים עליהם, והיו מדברים עליו אל המלך". בשׂחד ובתחבולות־און הצליחו תקיפי בגדר אוהבי הגאון דפומבדיתא להטות להם לב השרים רואי פני המלך, ויצא שנית דבר מלכות להדיח את נשיא הגולה משאתו ולהגלותו מכל גבולות הממלכה הכליפית בארצות הקדם, וכה היה נשיא הגולה לחֵרֶם (Geächtet), ויֶאֱנֵס להרחיק נדוד עד קצה המערב באפריקה הצפונית בקירוואן, מקום שם יסדו הנשיאים לבית פטימה ממלכה כליפית גדולה מאד. ובארץ ההיא אשר כבר הגיע שם החכם רבי יצחק הישראלי לגדֻלה נתקבל ראש הגולה מר עוקבא בכבוד גדול מכל אחיו בני עמו ובארץ גלותו זאת נודעת לו לנשיא הגולה חבה גדולה ויתרה, לכבדו בכל הכבוד הנאות לנשיא הגולה בבבל, כדברי אחד מבני הזמן ההוא לאמר: „ומנהג היה בקירוואן למר עוקבא נשיאה שהיו מבינים לו כהא [כסא] של כבוד בבית הכנסת מצד הארון ולאחר שקראו בתורה כהן ולוי היו מורידין לו את התורה" 2) — כהמנהג העתיק להביא את ספר התורה אל נשיא הגולה החטר מגזע ישי. — כה התאמצו בני קירוואן להיטיב לנשיא הגולה את הרעות אשר עברו עליו בארץ מולדתו (בערך שנת ד"א תרע"ט).

והנה רב כהן צדק גָא את מר עוקבא הנשיא רָב, ולא אליו כונן חציו, כי אם נגד הנשיאות, והוא בקש לעקור את כל השררה הזאת ולבטלה, כי ראה בה מעצור לחפצו, להתנשאות פומבדיתא על המשרות האחרות בכנסת ישראל הבבלית ויעש כל מה שבכחו לבל ימנו עוד ראש הגולה, ויהי כסא הנשיאות פנוי מאין יושב עליו חמש שנים 3). אך לא כדעת כהן צדק, התקיף בדעתו

1) כל הדברים אשר בסימני ההסגר לקוחים בלשונם מרב נתן הבבלי ביוחסין. שפ"ר.
2) המחבר אינו מציין המקור והוא מדברי אבן ירחי בספר המנהג דף ל"ב ע"ב. שפ"ר.
3) כדברי ר"נ הבבלי חמש שנים נשארה השרה בלי ראש עד שהיה הדבר קשה על ישראל.

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

והעז במשפטו, היתה דעת העם כלו — עם ישראל יושב בבל חש בלבו כאב נעכר ותאבל עליו נפשו, כי נגדעה קרן ישראל „בהבָטֵל השררה", אשר היתה זכר לתפארת ישראל וכבודו לעיני העמים כימי אלף שנים. העם הזוכר זכרונות חמודותיו מני קדם קדמתה בהיות עוד „השבט מיהודה" על מכונו והיכלו ובצלו חיו בגוים, העם הזה זכר את חסדי דוד הנאמנים לבני בניו נשיאי הגולה שבבבל, ונפשו מרה לו על ריש מתיבתא דפומבדיתא, ויקם וידרוש בחזקה להושיב על כסא הנשיאות את דוד בן זכאי, בן דודו של מר עוקבא הנשיא הנדח ממשמרתו. וגם התקיף בן נטירא דרש כזאת 1). אז מצא הגאון מסורא און בנפשו לעשות מעשה שלא על דעת כהן צדק, שהרבה לסרב בדבר, מפני שהיה דוד בן זכאי קרובו של מר עוקבא הנשיא שעבר, וכתב לאנשי ישיבתו ולתלמידים וחכמים שבה שיברכו את דוד בן זכאי וישימוהו לראש עליהם, וילכו כלם לקראת הנשיא החדש עד שהגיעו למקום אחד הנקרא קאסר, מקום מושב הנשיא דוד בן זכאי (בדרום בבל בגדד) שבעה מילין מסורא ושם ברכו בני ישיבת סורא אותו והכתירוהו להקרא בשם „נשיא הגולה". אך רב כהן צדק וסיעתו עודם ממאנים ומסרבים מהכיר אותו לנשיא, ושלש שנים עמד ראש ישיבת פומבדיתא במאונו ולא אבה להכיר מָרות דוד בן זכאי. אך בפעם הזאת פגע כהן צדק בביוצא בו. כי היה דוד בן זכאי גם כן מן התקיפים ועומדים על דעתם, ונשען על כחו בתור ראש הגולה, העביר את רב כהן צדק ממשמרתו ויושב על כנו גאון אחר בפומבדיתא ורב מבשר שמו, ומקצת חכמי פומבדיתא עזבו את רב כהן צדק וילכו וישבו לפני רב מבשר ומקצתם נשארו נאמנים לראש ישיבה הקודם. — ככה אכלו בכל פה המריבות והסכסוכים את ישיבת פומבדיתא ועמה נִפְלְגָה כל כנסת ישראל הבבלית לפלגות וַתִּקָּרַע לקרעים. שתי שנים ארכו המריבות והקטטות לשברון־לב כל טובי העם ואמוניו, ואז נמצא בבבל איש עִוֵּר, מפורסם בחסידות ונכבד מאד בעיני כל העם ונסי ראש כלה מנהרוואני שמו, והוא גם איש מופלא ברוח עצה ודעת ויכנים עצמו לתַוֵּךְ בין המריבים למען הָשֵׁב השלום לכנסת ישראל; בחצי הלילה דפק העִוֵּר על דלתות ראש הישיבה, ויכנס בחדר לפנים מחדר אל רב כהן צדק, כי כל השערים הננעלים נפתחו לפני האיש הזה אשר מוראו וכבודו היו גדולים מאד בעיני העם, ומשרתי כהן צדק לא עמדו בפני האיש החסיד ומוחזק לבעל־נס — ויהי כאשר נצב לפני רב כהן צדק והוא יושב וגורס בתורתו, וידע נסי להעתיר דברי חן ותחנונים על כהן צדק, עדי הֵרַךְ את לבו ונרצה לחפצו להכיר את שררת דוד בן זכאי ולכרות עמו ברית שלום. „אז צוה כהן צדק לכל תלמידיו ולבני ישיבתו להִקָּהֵל ולצאת לקראת ראש גלות אל המקום הנקרא צַרְצַר 2), ולקראתו (של כהן צדק) יצא גם דוד בן זכאי במחנה כבד מאד ועמו כל תלמידיו וכל הנלוים אליו ובשירים ערבים ופזמונים" נפגשו שתי המחנות עדי נתנו שני בעלי הריב יד איש לרעהו ויכרתו ברית שלום ורב כהן צדק הכיר את כח ראש הגולה וזה האחרון הכיר גם כן את ראש ישיבת פומבדיתא ואז נפטרו לבתיהם לשלום 3). אבל רב מבשר ראש

---

1) הרב מציין נתן הבבלי, אבל שם איננו, ולא אדע מנין לו זאת. שפ״ר.

2) מהלך חצי יום לדרומה של בגדד. 3) בהרף שנת ד״א תרפ״ב, מר׳ נתן הבבלי.

הישיבה שנמנה על ידי דוד בן זכאי לא אבה לקבל עליו את הדין ולא הניח מקומו ברצונו הטוב, ויתפוש הוא ו„המובחרים שברבנים" ישיבה לבדו 1) עד יום מותו 2). — הנה כן הופרה עצת רב כהן צדק, מחשבתו הרעה „להסיר שבט מיהודה" היתה לאַל, ועוד האריך ימים על משמרתו, למען אשר עיניו תראינה, כי זאת מתא מחסיא, אשר הוא חשב להשפיל כבודה ולהשבית זכרה, היא התנערה מעפר שפלותה ותעל מעלה מעלה כאשר זרח עליה אור הגבר הנעלה הבא לה מארץ מרחק, ומזוהר אור חכמתו היו גם לה קרני הוד והדר, וַתָּעִיב את ישיבת פומבדיתא, וַתַּפֵּל אור פניה עוד כימי דור אחד.

פרק עשירי

דור רב סעדיה גאון.

קץ נשיאות הגולה והפרחת חכמת ישראל על פי רוח התורה הרבנית המחקרית. רב סעדיה ורב חסדאי אבן־שפרוט. אסיה.

רב סעדיה הפיתומי, תולדותיו, הספרים שכתב הרס"ג בימי בחרותו. מאמריו וספריו הוכוחיים נגד הקראים, סלמון בן ירוחם הקראי ומלחמתו עם רב סעדיה, נשיא הגולה דוד בן זכאי, רב סעדיה הפיתומי נבחר לגאון בסורא, מחלוקתו וסכסוכיו עם דוד בן זכאי, העברתו ממשמרתו, עבודתו הספרתית, שיטתו בחקר אלוה — הפילוסופיה הדתית על פי תורת משה ויהדות, חוי הבלכי — הכלבי הפוקר והכופר, השלום בין רב סעדיה ונשיא הגולה, בטול נשיאות הגולה, מות רב סעדיה, אבדן הישיבה בסורא, רב אהרן (כָּלֵב) בן סרג'דו; יעקב בן שמואל ומלחמתו נגד הקראים; מצליח או אבולסרי סהל, יפת בן עלי, מנחם הגיצני, דור אלמקמץ או הבבלי, בן אשר ומסרתו, חתימת המסרה, קהלת ישראל על חצי האי קרים.

(מן ד"א תרפ"ז עד ד"א תשל"א = 928—970.

לעת־ערב — בארצות בני יפת, היה אור — באהלי שם. — קרני אור ההשכלה האנושית, שזרחו לבני אירופה הנוצרית בימי ממשלת המלכים לבית קארל הגדול אספו נגהן באבדן בית המלוכה — עוד מעט ורשפי אור כהה אלה נדעכו נצמתו, חיים של תרבות אנושית ומדות מתוקנות נָגוזו חלפו ועוד מעט ועננה שכנה על שמי אירופה התיכונה והמערבית, שמש הדעת חָשַׁך בעריפיו וליל־הארוך, — ליל תקופת הבינים — פרש כנפיו השחורים על הארץ וההרים עליה. — ובעצם העת ההיא, בעצם ממשלת החשך בארצות בני יפת, התגבר האור על החשך באהלי שם, ולבני

1) מדברי רש"ג באגרתו. 2) ד"א תרפ"ו = אלף רל"ז לשטרות.

ישראל היה אז אור במושבותיהם ומֶרְכָּבֵיהֶם. — הכנסיה הקתולית היתה אז לכנסיה של כהנים שונאי האור ומואסי דעת, וכנסת ישראל היתה לאכסניא של תורה וחכמה — תורת חיים ואהבת חכמת האמת, עם נֹעַם המדות היפות והמתוקנות; בימים ההם וראשי כנסיות התורה הנוצרית באירופה התיכונה והמערבית נתנו את החכמה ודורשיה לחרם, והעם ראו בה מעשי השטן ותחבולות יצר הרע לתקוף בעצומיהם את בני האדם למען הורידם שחת, ובסוד כנסת ישראל, היו נושאי דגל הדת, אבות התורה התלמודית בעצמם מרימים על נִסָּם גם את החכמה וישיתו עצות בנפשם, איך לרומם רוח בני עמם ולצָרֵף דעתם בארחות החיים והדעת ולהעלותן מעלה מעלה. רבים מהגאונים האחרונים, לא לבד, כי היו רחוקים מִתֵּת את החכמה לצורת האמונה ודוחקת רגליה, כי אם גם קימו וקבלו את החכמה לְמָעֹז הדת ושכלולה והשלמתה. ובימי דורות רבים, בימי שלש מאות שנה, עינינו הרואות מראה נהדר מרהיב לב ונפש: מורי התורה, כהני הדת, המה גם כהנים גדולים בהיכל הדעת עומדים ומשמשים בהיכל החכמה ומעלים נרות הידיעות האנושיות במנורת דת הטהורה —. ויסוד נאמן לבנין בית ההשכלה הישראלית, בית נכון ונשא על עמודי התורה והמחקר ההגיוני, הונח בימי הדור אשר יְדֻבַּר בו בפרק הזה. במזרח ומערב — בבבל וספרד — עמדו אז לישראל שני מאורים גדולים; ושניהם השכינו את המחקר והדעת באהלי תורה: רב סעדיה הגאון בבבל ורב חסדאי השר בספרד הערבית, שניהם אבות התקופה החדשה, אשר נקרא לה בצדק תקופת התחיה המדעית.

ובימים ההם היתה עדנה לכנסת ישראל אחרי בלותה שנות מאות רבות מן חתימתהתלמוד ועד הנה, ותחדש כנשר נעוריה; כי הגיעו לה ימי האביב, הֵנֵצוּ פרי תנובה — חֲקִרֵי־דעת תורה ובינה במקרא, גמלו פרי המחקר התלמודי, נראו נִצָּנֵי המליצה והֶחָזָיוֹן, גם עת הזמיר הגיע וקול התור — קול שירת ציון — נשמע בכל תפוצות האֻמָּה מסוף עולם הישוב הישראלי ועד סופו. — ובתקופת החיים הַגָּדוֹל והצמיחה, בדור התְּחִיָּה הזה, לא שמו החיים את לבם גם אל המות והַכִּלָּיוֹן אשר לעיניהם בָּלָה אז חטיבה אחת, כבירת ימים ומלֹאה הוד הזקן והדרת השיבה— אמוני הלאֹם בדור ההוא — מרוב שמחתם עלי החיים החדשים לא שמו לבם, כי נעלה מעל היהדות תפארת גדולתה וזכרון חסנה הלאֻמי מימים מקדם, כי נסתלקה נשיאות הגולה, ותרד אלי־קבר השארית האחת, אשר הדרת שיבת העם וזכרונות חמודותיו מימי קדם קדמתה היו חופפות עליה. — לב בני הדור היה אז פתוח לרגשי־עז חדשים, וישאפו חיים חדשים — ורגשי־לב אלה הפיגו והשכיחו מלבם גם את עצבם ורגזם למראה המות המבלה חמודות מני קדם. — כאשר לפני תשע מאות שנה, בחרבן היכל־העבודה ובית־מועד הלאם הישראלי בירושלים, הראתה תורת היהדות לדעת כי רב כח החיוני השוכן בקרבה לעמוד ולחיות, גם בלי קֹדש ומקדש אשר יסדה לה האומה הישראלית הקדמוניה, כן גם בימי הדור אשר נדבר בו עתה, שבה היהדות להוכיח לכל באי־עולם, כי עזרתה בה, וכחה לאלוה שוכן בקרבה לחיות ולהתקיים גם בצאתה ממקדשי התורה שעמדו על יד חדקל ופרת, מקום אֻתָּה הכנסיה הישראלית למושב לה שנות מאות רבות. — באחרית המאה השביעית לחמישי עמדה התולדה הישראלית על פרשת דרכים – בין שני גבולים, ובכח מסבות רבות בדברי ימי משפחת האדם כלה, נעתקה תולדת

M.T. AKADEMIA KÖNYVTÁRA

העם הזה ממזרח למערב. במת חזון המעשים נעתקת מארץ ישראל ובבל לספרד וצרפת — ומשם — דרך מדינת לותיר — לגרמניה — עדי שובה ללכת על דרכה ממערב למזרח ותבא משם לארצות הסלבים. — בספרד מקבלת היהדות יותר ויותר את הצביון המערבי — ומעט מעט תסיר מעליה לבוש בנות ארצות קדם — רב סעדיה גאון הוא האחרון בזמן והראשון במעלה וחשיבות בהשתלשלות היהדות והשתלמותה בארץ הקדם, ורב חסדאי אבן־שפרוט והחכמים מתי־סודו, אשר נתעוררו על ידו ונמשכו בכח רוחו הכביר היו הראשונים לנושאי דגל השלמת היהדות ותקון דעותיה וצֵרוף למודיה ברוח אירופה המערבית.

רב סעדיה (ובערבית סָעיד) בן יוסף מעיר פיום (Fajum) אשר במצרים העליונה 1), היה הראשון לרבנים שיִסֵּד חכמת ישראל הדתית — והוא גם הראשון לכל בעלי חֲקַר־דת בימי הבינים אשר הורה והוגה מלבו שטה שלמה ומסודרת בהפילוסופיה הדתית. רב סעדיה היה איש גְדָל־דעה, רב־תבונות ורב־ידיעות, אשר אחרי הביאו אל קרבו את כל תֹּכֶן השכלת הזמן ההוא, הערבית והַקָּרָאית עט] עם תורת הלשון הערבית, ידע לצרף את כל הידיעות האלה אחרי כן בכור התלמוד, להשלימם ולכַלְלָם על פי יסודות התורה התלמודית. אך יותר ממעלת חכמתו היתה מעלת נפשו הַזַּכָּה ורוחו הטהורה. נפשו נמלאה רגשי אמונה צרופה וברוחו ידע לחַבֵּר ולאַחֵד תורת מוסר השכל, תורת המדות עם המחשבה הפילוסופית והרעיון ההגיוני בכבד ראש ועֹמק העיון. — רב סעדיה גאון היה מבני העליה המעטים בהתולָדָה האנושית, אשר דמות דיוקנם מְצֻיֶּנֶת ומסֻמֶּנֶת בקוי־פנים וצביון מיוחד להם לבד, כְּטִפּוּס מופלא ומובחר. טִפּוּס יחיד בין יחידי סְגֻלַּת משפחת בני האדם — ואשר דמותן טובעת חותמה על דורם ואוצלת מהודה על כל בני הזמן ההוא. הוא היה מאנשי המופת, הדורשים את האמת באמת ותמים. מחשבים ארחותם בחשבון הנפש, ובהִמָּצֵא להם האמת הדרושה יאחזוה ולא ירפו עוד ממנה כל ימי חייהם.

מדברי ימי בחרותו של רב סעדיה לא נדע דבר ברור. ממוריו הננו יודעים רק אחד בשמו לבדו והוא אבו־כתיר (הנזכר למעלה), ואנשים גדולים בתורה, כנראה, לא נמצאו אז במצרים, ובכן, אם בכל זאת עלה להמעלה העליונה במעלות ויהי לגאון ואב לתורה וחכמת ישראל בדורו ודורות הבאים, הנה מזה רואים אנחנו את כל כח חכמתו ועֹצם דעתו ומחשבתו בכל עז תקפם וגבורתם.

---

1) נולד ד"א תרנ"ב — מת ד"א תש"ב.

עט] הוספת המלה: „והקראית" היא רק בחפץ המחבר באין כל יסוד נכון. כי לרב סעדיה היו פתוחים שערי הידיעות הפילוסופיות בימים ההם במקורם הראשון, בספרי פילוסופי ערב, המעתזליים, ולא היה לו כל חפץ למלא שפקו על ידי הקראים, אשר ממקורים אחרים לא ידעו גם הם. ומה גם, כי עוד לא הוכיחו עד היום בראיות נאמנות, אשר לפני רב סעדיה, השכילו הקראים בידיעות וחכמות כלליות, במדה כזאת שהשתמשו בהידיעות האלה הרבנים.

כן לא נכונו דברי המחבר, כי הספר הראשון שחבר רב סעדיה היה ספר ויכוח נגד ענן. מההקדמה לספר „האגרון" לרס"ג שהוצאתי בשלמותה בספר העתי: Zeitschr für die Wissenschaft des alt. Testament. II. 73—79, נראה כפורש כי הספר הזה היה הראשון שכתב רב סעדיה בשנת העשרים לשנות חייו היא שנת ד"א תרע"ב. הרכבי.

יש לשער, כי בההגיון התלמודי נמצאו לו מדריכים ומנהלים בין גאוני זמנו, ואם לא מפיהם למד מפי כתבם. וכגדל ידיעתו בהתורה התלמודית כן היה נאמן בית התורה הכתובה בבינה במקרא ותורת הלשון, אשר אז התגדרו בהן רק הקראים. — הוא בן עשרים ושלש שנים 1), וכבר נראהו גבור ומזוין במלחמתה של תורה, נלחם נגד הקראים וסותר כל בנינו של ענן רבם, ורב סעדיה אסר את המלחמה הזאת בעצה וגבורה, ובהִגָלותו הרגישו הקראים לראשונה, כי יד תלמודי גבור בתורה הויָה בהם ויזכרו את ידו הקשה שנות מאות רבות אחרי כן. — שם הספר הזה בערבית "כתאב אר־רודאַלַא ענן" ופתרונו: ספר תשובות נגד ענן. תֹּכֶן הספר ועִנינו לא נדע עתה אל נכון 2), אבל יש לשער, כי תמך רב סעדיה את תשובותיו בשבע הוכחות 3) וראיות על תקף הקבלה ואמתת המָסֹרֶת, כי באין התורה המסורה גם התורה הכתובה לא תוכל עמוד; וגם ענן בעצמו החולק על הקבלה לא השוה מדותיו, כי גם הוא "עשה תלמוד משלו" ויקם חקים ודינים מקובלים, מבלתי יכֹלת להפקיע את עצמו מן המסרת ותורה שבעל־פה. שבעת הראיות האלה אם גם לא היו מכריעות ומכריחות, אך היו מתכונה כזאת, שגם הקראים בעצמם לא מצאו לבם לבטלן או להכחישן ויהיו מוכרחים להיות מודים במקצת. הוא היה אומר: דברי התורה הכתובה אינם מספיקים לבאר בשלמות איכות קיום המצות, בבדי שנדע איך להתנהג בדברי המצות. כי דברי התורה נאמרו על הרוב בדרך כלל בלי הגבלה ומבלי לְסַמֵן דרך עשיית המצוה והזהירות מן העבירה. התורה הזהירה מעשות מלאכה ביום השבת, אבל לא הודיעה לנו גדרי המלאכה ואיזו עבודות הגוף נחשבות למלאכה. בתורת משה לא נמצא דבר על התפלה, ובכל זאת לא נוכל לצַיֵר בנפשנו איזה דת ואמונה בעולם בלי תפלה ותחנונים, לאמונות הגְאֻלה על ידי הגואל המְקֻוֶה ותחית המתים לא נמצאו דברים מפרשים בתורה, ובכל זאת כל בני ישראל — רבנים וקראים — יחשבו אותם ליסוד ושרש הדת הישראלית. גם כל התולדה הישראלית, כל השתלשלותה והתפתחותה מדור לדור יסודתה בקבלה ומסרת אבות 4). גם כתב רב סעדיה ספר על דבר העריות ואיסורי נשואים ובודאי הוכיח טעותם של הקראים בדבר "הָרִכּוּב" גם יציב לפנינו את ענן כאיש שואף לכבוד ושררה, אשר בשביל כבודו לבדו והות נפשו קרע בית ישראל לשנים, וזה רק מפני היותו "בעל ויתור פריצות והסרון יראת שמים".

ברוב ימים הוסיף רב סעדיה דעת ובהגיעו לימי השחרות חבר ספר גדול ונכבד מהראשון — ספר רב — תוצאות וגדל־תעצומה עד לדור אחרון · עד הנה היתה הבינה במקרא נחלת הקראים לבדם והרבנים הגאונים התרשלו בה ויניחו מקום למנגדיהם להתגדר בו. וסבת ההתרשלות היתה: כי חשבו למצוא די צרכי

---

1) ד״א תרע״ה, עיין ציון כ׳ בסוף הספר.

2) כי הקראים הכחידו ספריו ויבערום מן העולם בכל מקום אשר מצאו — דבר שהיה נקל לעשות לפני המצאת הדפוס והעתקות הספרים היו במספר מעט, וכן ישער גם ר׳ שמחה פינסקער (בל״ק קי״ב וכמו שאעיר עוד להלן). שפ״ר.

3) יוצא מפיוטו של יפת הלוי ליעקב העקש (ל״ק בנספחים 19—25). שפ״ר

4) סלמון בן ירוחם הקראי בכתבי ויכוחיו נגד רס״ג אלפא-ביתא שלישית בכ״י.

חיי הדת בתלמוד לבדו ובו שמו כל מעינם ויחשבו את העסק במקרא „ל מ ד ה ואינה מדה" 1). הקראים כבר כתבו כמה וכמה ספרים בהבנת כתבי הקדש והַסִפְרָה הרבנית היתה עניה מאד בספרים במקצֹע זה. רב סעדיה הוא הראשון לגאונים, אשר נשאהו לבו להגות בחכמה בכתבי הקדש. הוא הראשון אשר הרגיש העדר דעת כתבי הקדש באופן מושכל ובבינה ישרה ופשוטה ויאמר לעשות מלאכה גדולה הדורשת חכמה רבה וכשרון נעלה, — תרגם את כתבי־הקדש להלשון הערבית, שהיתה אז הלשון המתהלכת בתבל ארצה מקצות מערב (ספרד) עד הודו המזרחית. — אל התרגום הזה נלוו באורים קצרים א׳ ארוכים לפי טיב הענין פ]. ושלש תכליתיות היו לעיני ר ב ס ע ד י ה בגשתו אל העבודה הגדולה הזאת 2): לבאר דברי התורה ומליצותיה בדברים מובנים לכל בני העם; להכות על קדקד הקראים ולהלחם בם בכלי נשקם, כי הם היו טוענים על דרשות התלמוד, כי מעקמות הן את הכתובים ומוציאות אותן ממשמען, והוא חתר לאַמֵת את המסרת ולהַתְאים את ה כ ת ב א ל ה ק ב ל ה פירושי הקדמונים אל פשוטו של מקרא. והתועלת השלישית שהיתה לנגד עיני רב סעדיה היא: לפשט עקמומיות שבלב שלומי אמוני התורה, ולבטל את הדעות הנפסדות מהגשמת הבורא ודמיון היוצר להצורה שנשתרשו בין תופשי התורה על ידי בעלי־הסוד — בעלי „ה ה ג ד ו ת ה מ ש ב ש ו ת א ת ה ד ע ו ת" 3); ואשר באו לזה יען כי דרשו כמשמעם את הכתובים המיחסים להקדוש ברוך הוא דמות הגוף ומקריו ותארו ותכונתו, הכתובים הנותנים מקום וגבול, מנוחה ותנועה, קצב ומדה לאין־סוף ובלתי בעל־תכלית. ורב סעדיה בחר בדרך אמונה בתבונה כי בורא העולם בעל סבה הראשונה להוית הבריאה והיקום, הוא גבוה מכל גבוה נשגב מכל נשגב, כליל תְכנית השלמות, איננו נתפס במקום ואיננו נגבל בזמן. — זאת היא ההשקפה היסודית בדרך אמונה שבחר בה ר ב י נ ו ס ע ד י ה. לדבריו, כל למודי התלמוד וכל הדברים ששנן לבעלי דת משה ויהדות נתנו מפי הגבורה — לאמר יש להם תכונה אלהית כהופעה נבואית ודברי כתבי־הקדש, אך לא המקרא ולא התלמוד, לא הכתב ולא הקבלה, צריכים להיות מפֹרשים ומבֹארים באופן מתנגד לדרכי הבינה הישרה. ההתנגדות הזאת — לדעת רב סעדיה — אינה אלא מדומית ולא אמתית ובתרגומו ובאורו הוא חותר להרחיקה ולהוכיח את בִטוּלָהּ. לתכלית זאת הננו רואים אותו לפעמים נוטה מהמושכל הראשון והפשוט, ולפעמים נראהו מכריע הכתובים ומכריחם לפי נטות רוחו וַהֲלָך־מחשבותיו. כן יאמר, כי השטן — המקטרג אשר בספר איוב איננו מלאך־רע — מלאך־חֲבָלָה כפשוטו של

---

1) הרב המחבר הולך לשיטתו ועיין הערות החכם ה ר כ ב י למעלה וההערות שעוד תבואנה בהנושא הזה. שפ"ר.

פ] עתה נודע הדבר כי רב סעדיה חבר לראשונה את פירושו בלשון ערבית על חמשה חומשי תורה ואחרי כן את התרגום הערבי. הקדמת התרגום הזה (בהעתקה עברית להחכם דערנבורג, הלבנון שנה שמינית 6—7) ועתה נכון לצאת לאור התרגום כלו עם ההקדמה, מהבאור הגדול נשארו עד היום פיסקאות מפירושי פרשיות בספרי בראשית, שמות וספר דברים. ה ר כ ב י.

2) עיין מגלה אחת ממבוא רב סעדיה לתרגומו בהפוליגליטא הלונדונית חלק ו׳ בתחלתה.

3) לשון הראב"ד מפייסקירה בהשגתו על הרמב"ם. שפ"ר.

מקרא, כי אם איש בן תמותה אויב לאיוב הצדיק המְעֻנֶּה ומבקש רעתו, וכל זה מפני שלא רצה רב סעדיה לתת כח עצמו וחפץ חפשי להשטן, כדעת בעלי האמונה הידועה הנותנת למלך בלהות זה עֹז ועצמה להָרֵע ולהשחית — לעשות לבעל ההפסד והכליון נגד הקדוש ברוך הוא בעל הרחמים ומקור ההוית והקיום 1), כי כה יאמר רב סעדיה: „אם רק ניחס לאיזה מלאך קנאה ושנאה ובכלל יצרי לב האדם הרעים והטובים, הנה יהיה עלינו להודות, כי תמשׂלנה בם גם התאות הגסות וההרגשות השפלות, כי הם חָשים מנעמי התענוגים והחמדות, נהנים בהנאות העולם הזה ומצטערים בצערו והִנָּם כבני אדם מאדמה לכל דבר.

כאשר היה רב סעדיה הראשון בין הרבנים שקרא מלחמה על הקראים בבלי נשק ההוכחה ההגיונית וחקר־אלוה — כן היה גם הראשון שנסה להתאים את היהדות אל השכל האנושי ולהביאה לידי הסכמה עם המחקר הפילוסופי. הוא בעצמו חשב את עבודתו בהתרגום הערבי לרבת התועלת להיהדות ויאמר, כי יקוה לאל הגמולות, אשר עבודתו זאת תכפר על כל עונותיו, בזכותה יֵהָפכו לו העונות לזכיות, והיא — עבודת התרגום — תביאהו לחיי העולם הבא 2). הסגנון הערבי שבו תרגם את כתבי־הקדש הוא נקי ויפה; וגם בזה הראה בתרגומו את כשרונו וטוב טעמו, כי עלתה בידו למצוא לתרגומו במקומות רבים המלות הערביות הדומות בהברתן להעבריות — גם בזה היה רב סעדיה ראשון לכל סופרי ישראל, כי כתב את תרגומו באותיות ערביות יען חפצו היה להיות בו לתועלת גם לדורשי דבר ה׳ בכתבי־הקדש בין הערביים.

ובכל אשר נגלה בהתרגום הזה עוצם בינתו של רב סעדיה במקרא וסגֻלת רוחו בדרכי העיון וההשקפה השכלית, אין ליחס אל תרגומו זה מעלות גדולות ויתרות ולהפליג בשבחו. הדבר כי קבל על עצמו למצוא במקרא כל כַּוָּנַת הדרשות וההלכות, לגלות בהכתובים דעות שכליות בחקר־אלוה, גרם לו שלא לתת לכתבי־הקדש לדבר דברים בשפתם ולשונם, על פי רוח התמימות והטבע המסֻגלת להם לבדם, ויחתור למצוא בהמלות וחבור המשפטים והמאמרים המחשבות, האמונות והדעות אשר נטה לבו אחריהן, פעם דרשות התלמוד ופעם הגיוני החוקרים. הדבר הזה הֵסַב, כי נטה מדרך הפשט הפָשוט, וישעבד את הבינה במקרא אל המסֹרת או הפילוסופיה שהיתה נדרשת אז בבתי מדרשם של הערביים, גם עוד לא נפתחו לפניו כל השערים בחכמת חקר הלשון העברית. תורת הלשון היתה אז עוד בטל ילדותה ורב סעדיה עזר אך מעט להשלימה ולכלל אותה לכללים וסדרים בתורה שלמה ומתוקנת. — בשעה שעסק רב סעדיה בתרגום התורה וכתבי־הקדש עבד גם בספר כעין תורת לשון עברית וגם חִבֵּר ספר ערך־מלין (לוקסיקון) — הנקרא בעברית ספר הָאֶגְּרוֹן פא]. אך גם

---

1) עיין פיסקא מפירוש רב סעדיה על איוב בספרו של מונק, Notice sur Saadias p. 8.

2) בחתימת תרגומו על תהלים ועיין ציון כ׳ בסוף הספר.

פא] בהערתי למעלה הודעתי, כי חלק ידוע מהמבוא של רבינו סעדיה גאון בערבית ועברית הגיע לנו והוצאתיו לאור בהעתקה אשכנזית עם הערות. מהמבוא לספר האגרון הננו יודעים, כי מהדורא ראשונה של הספר יצא לאור אך בהלשון העברית בהיות רס״ג בן עשרים שנה לאמר: בשנת ד״א תרע״ב. האגרון הזה היה כולל בקרבו ערכי מלים מסודרים על פי אלפא ביתא כפולה.

ד״י 18 12 ח״ג

בזה נראהו נוטה לפעמים מן הדרך הנכונה בפתרון המלות ותכונת הלשון ושמושה. אך בכל המגרעות האלה הביאו גם ספריו בחקירת הלשון ובינה במקרא טובה רבה להיהדות התלמודית, כי נתן להידיעות האלה מהלכים במערכות הרבנים, ומני אז היה חקר כתבי־הקדש לכל סעיפיו וענפיו אחד מאבות הלמודים בבית מדרשם של הגאונים ותלמידיהם. הוא — רב סעדיה — הורה אותם דעה לתת חלק מעסק התורה גם לעיוניות ומושכלות, והוא גם היה הראשון אשר הדריך את הרבנים על מי מנוחות החכמה במקרא ובדקדוק הלשון, והערה מרוחו על הרו ודורות הגאונים והרבנים שקמו אחריו.

בבאורו לספר הראשון של חמשה חומשי תורה אסר רב סעדיה שנית מלחמתו נגד הקראים, ויחתור להוכיח כי קביעות השנים וסדרי המועדים של הקראים אינו על פי התורה הכתובה — ובשטף הויכוח הרחיק ללכת ויאמר, כי שיטת העברונות והקביעות של הרבנים עם המחזור הקטן של י"ט שנים — (סימני גו"ח—אדז"ט) — לא הונהגו בישראל בדורות האחרונים, כאשר חדלו לקדש על פי הראיה, כי אם היו נהוגים בישראל גם בימי הבית השני 1). בצאת רב

בראשי התבות ובסופם, בכדי להקל על המשוררים חורזי הרוזים למצוא מלות בנות הברות שוות בסופי תבות, וגם כן רמזי שמות ואלפא ביתא בראשי החרוזים (אקרוסטיכון). שנים אחדות אחרי כן, לאמר בערך שנת ד"א תרע"ה, ראה רב סעדיה נחוץ לעבודתו, לספח אל ערך-המלין — האגרון — גם כללי הדקדוק ושמוש הלשון, ועם זה גם חקי השירה העברית ולקוטים למבחן ממיטב השירה והמליצה העברית, כן מכתבי הקדש וכן משירי תפלה ופיוט, ועם זה הוסיף גם כן באור תוכן עבודתו בפנה זאת ומבוא שני בלשון ערבית. ובכן בדרך מופלא כזה נתחבר הספר הראשון בדקדוק לשון עברית וספר ערך-מלים מערכי לשון הקדש. — ונקרא שם הספר בעברית „אגרון" (כמן אגר-אסף) מפני ששם נאספו כל שרשי הלשון העברית, ומני אז הונח השם „אגרון" או אגר-קובץ לחבור ספרי מלים. בערבית נקרא הספר הזה: כתאב אלשער (ספר על דבר המליצה), מפני כי כונת המחבר היתה להקל על המשוררים לחבר שיריהם. הרכבי.

1) ויכוח סלמון בן ירוחם הקראי נגד רב סעדיה אלפא ביתא סימן ד' ותשובת רב האי גאון בכתב יד, אשר החכם לוצאטו היטיב להמציאה אלי. עד כאן לשון הרב המחבר — והנה כדבר הפליאה הנשגבה איך נעלם מרב סעדיה מסכת ראש השנה כמעט כלה — דבר שאין הדעת סובלתו. אמרתי להביא בזה הסברא הישרה של החכם וויס (דורו"ד ח"ד מעמוד 142 ואילך) — דעתו בדרך כלל, שהקראים בעלי מחלקתו שמו בפיו דברים ויחסו לו דעות שלא אמרם מעולם ולא עלו על לבו, בכדי לקלקל פנים ולמצוא מקום לפעור פה לבלי חק בחרופים וגדופים כדרכם — כן היה דרך עזי הנפש שבהקראים סלמון בן ירוחם ויפת הלוי. לדוגמא, סלמון הקניט את הרבנים בשומו על נס מאמר הירושלמי בדבר מחלוקת בית שמאי ובית הלל שהיו בני בית שמאי הורגים בבית הלל, ולדברי סלמון, הכחיש רב סעדיה מציאות הירושלמי, והוא, סלמון, לא נלאה לשאת את הספר בידו ולנסוע המרחק הרב מארץ ישראל לבבל להוכיח מפרק א' דמסכת שבת שכדבריו כן הוא, ובאמת בודאי לא הכחיש רס"ג מציאות הירושלמי, רק אמר שהם דברי אגדה שאינו חובה להאמין בם. — ובדבר קדוש החדש לא אמר הרס"ג מעולם, כי בימי בית שני לא היו מקדשים על פי הראיה, כי אם שצרפו אל עדות העדים גם השבון העבור — ולעתים היו יודעים שעדי שקר הם, אם אמרו שנראתה הלבנה בשעה שאי אפשר שתראה — ובכן קדשו על פי הראיה ועם זה היו מחשבין תקופות ומזלות, בכדי להביא לידי הסכמה עדות עדי הראיה וחשבונם ואם נמצאו דבריהם מכוונים היו מקיימים העדות — הדברים האלה הם הנכוחים ממה שנאמין דבר שהוא נגד השכל, שהתלמודי הגדול רב סעדיה שכח — או העלים עינו בכונה, ממסכת ראש השנה כלה. זאת היא תמצית דברי החכם וויס ועיין עוד שם ח"א עמוד 198. שפ"ר.

סעדיה למלחמת סופרים נגד הקראים, לבטל דעותיהם ברוח משפט, נעץ קנה בקן דבורים וכעדת דבורים סבוהו ויהומו וישקו ויפערו עליו פיהם בחרופים וגדופים. עד רב סעדיה עלו הקראים בקרדומות על בית התורה המסורה ובכלי מפצם אמרו לקעקע כל בירת היהדות התלמודית ואיש לא כהה בם ולא השיב על דבריהם, ועל כן חרה להם מאד כי נמצא רבני מופלג בתורה וחכמה וגדל־דעה אשר המצא לבבו להשיב מלחמה שערה ומלחמת הקראים ברב סעדיה גם היא הביאה תועלת גדולה להיהדות, כי העירה את רוח הדרישה בחכמת ישראל וחקר הכתב והקבלה בדרך תבונות. — הראש והראשון במריבי רב סעדיה היה הקראים סלמון בן ירוחם (ירוחים) — 1) שישב בארץ ישראל והיה זקן מרב סעדיה באיזה שנים. הקראים, בחפצם תמיד לשוות הוד והדר על מוריהם נתנו אותו לרבו של רב סעדיה, אך שקר הדבר, והאיש הזה לא היה גדול מכל אחיו הקראים הבינונים ולא התרומם ברוחו עליהם. הוא היה מסוג המתוכחים באמונות ודעות, בעלי־מצח נחושה ועזי־נפש, האומרים לברר שאלות המדע ברגזנות וכעסנות, בהתמרמרם על אנשי ריבם בדברי בלע וחרופים וגדופים. — ויהי בשוב סלמון בן ירוחם מארץ ישראל למצרים וישמע, כי ערך רב סעדיה את תשובותיו בפה ובכתב, כי דבריו פעלו פעלה עצומה ונמרצה גם בעדת הקראים לעורר בהם ספקות ולהסב לבם מעל תורת ענן רבם 1); ויתנפל בשצף קצף ועזות ושגעון על החכם התלמודי, שהיה אז רק בשנים, אבל כבר נחשב לאב לתורה. ויתאזר סלמון עז להשיב לרב סעדיה על תשובותיו בשתי לשונות בעברית וערבית: „תשובה מתואמה, בלשון עבר גם בני דומה" — למען ישמעו כל בני העם. מגלת־"ויכוח" שלו בעברית מכילה שמונה עשרה פרשיות או פיוטים בסדר אלפא־ביתא, בחרוזים של שטות, חסרי טעם ומלאי רגז וחרפות וגדופים. במגלת־איבה זאת ידבר אל רב סעדיה כדבראל אחד הנבלים, ומצד עצמה אין מגלת־איבה כזאת ראויה לשום לב לה ולנאצותיה, ונכבדה רק לדעת ממנה את הדרך אשר בו דמו הקראים להשביח את תורתם החדשה. סלמון משיב על דברי רב סעדיה, כי מוכרח הדבר שמלבד התורה הכתובה תהיה גם כן תורה מסורה, והוא אומר, כי אם כן הדבר מדוע החשתה התורה מזה. סלמון מתאמץ להוכיח מדקדוק הלשון בראיות קלושות מאד, כי מהכתוב לא תבערו אש בכל מושבותיכם ביום השבת יוצא האיסור גם להדליק נר מערב שבת שיהיה דולק והולך בשבת והרבנים כלם העושים כן המה מחללים את השבת. בדרך ויכוחו יאמר: הרבנים הם אוסרים את המותר ומתירים את האסור ונוגעים בכל טמא. סלמון יעריך כלי מפצו נגד התלמוד ויאמר על רב סעדיה דברי בלע כאלה לאמר: „רוב מומו וטנוף גלמו בבעלי מקרא ירשימו, על ספר החכם המאור תפארת סגלת רבי ענן הנשיא הריק חרמו; שניו יחרוק ברב ענן... כי חציו ברבותיו שנן... ואלה וכאלה נאצות רבות. סלמון ישים"

1) נולד בשנת ד"א תרמ"ה מת תש"ך.

2) כי דברי רב סעדיה עשו רושם בין בני העדה הקראים במצרים יוצא ברור מחרוזי סלמון בן ירוחם בפרק י' אות ש' לאמר: לא די להכבד עולה עד באת גם אתה לסכסך בתוך קהלה ולפתותה (לשון נופל על לשון הפיתוי) ועיין ל"ק נספחים 18. שפ"ר.

ישים פניו גם אל האגדות, המדברות מה׳ והנראים כמגשימים את הבורא ואשמת בעלי הסוד ישים בראש בעלי התלמוד והרבנים, מבלי שום לב כי הדברים האלה נולדו במוח יחידים בעלי דמיון והזיה. סלמון בן ירוחם לא היה האחד בין הקראים אשר חגר בעז מתניו להסיר השגות רב סעדיה מעל תורתם; כי בהריחם ריח מלחמה, אשר אסר נגדם התלמודי הרך בשנים ידעו והכירו, כי מכין הוא כלי משחית להדת הזאת שונאת תורת הסופרים והדת המקובלת. — עוד שנים שלשה קראים נלחמו ברב סעדיה, אם בספרים מְקצים לויכוחים נגדו, או לעת מצוא במרוצת הדברים והם: יוסף בן אברהם הרואה, חסאן בן משיח ואבן סאקויה 1). יוסף בן אברהם (יעקב אלבססיר) 2) היה נקרא רואה*) מפני היותו עִוֵּר, וגם כן מפני שחִבֵּר ספר „המאור". הוא נסע במרחבי ארץ ויהי בקי בחכמת הערביים וגם ידע לשונות רבות, חבר ספרים בפילוסופיא על פי דרך המעתזליים וגם כתב מאמרים ופסקים בדינים ודרכי המצות קצתם בלשון ערבית וקצתם בעברית. אך כל ספריו לא עשו לו שם כספרו, אשר בו קרא תגר על מעשי מורי הקראים באיסורי נשואים בקבלם את שיטת הרִכּוּב. לרגלי הדבר הזה התיר כמה נשואים שנחשבו לפניו לאסורי עריות. באחד מספריו יוסף הרואה מתוַכֵּחַ עם רב סעדיה. חסאן בן משיח מחבר ספר דינים כתב גם כן נגד הפיומי 4).

אם דִמו סופרי הקראים אז, כי יֵחַת רב סעדיה מגערתם ובחרפותיהם וגדופיהם ישתיקו את האיש הגדול הזה, הנה חשבו וטעו. כי היה רב סעדיה גבור שש לקראת נשק, ובכל אשר הוסיפו לחרפהו אִמֵּץ הוא את תעצומותיו ובכל עת היה מוכן למלחמה — הוא וכלי זיינו — אמת ואמונה — עליו. עוד שני ספרי וִכּוּחַ כתב נגד התורה הקראית בלשון ערבית. האחד נקרא כתב ההבדלה (תאמיז Tamajiz) והאחד ערוך נגד הקראי אבן־סקוויאה 5). כל ספרי רב סעדיה נגד הקראים היו לברות שְׁני הזמן המבַלֶּה את הכל ורק זכרם בא בספרי החכמים בדורות האחרונים, כאשר בכלל אך מעט מהרבה הספרים שחבר רב סעדיה נשארו לנו לפלטה; גם ספריו בתלמוד והוראה, שהיו ערוכים בסדר והַדְרָכָה והַדְרָגָה נָאָה, אבדו ואינם אתנו; ובין הספרים הנאבדים האלה היו: מבוא התלמוד, תרגום המשנה לערבית, מאמרים כתובים בלשון ערבית על אדות דיני ממונות ודיני איסור והיתר ובימים ההם נתפשטו ספריו בכל ארצות אפריקה ממלכת הכליפות בארצות הקדם. רבי יצחק הישראלי, זקן החכמים בדור ההוא שתה בצמא דברי רב סעדיה, ותלמידו של רבי יצחק הישראלי דונש בן תמים בִּלְעָם כבִכְּרָה בטרם קיץ. שם רב סעדיה נשמע לתהלה גם במקום שבת הגאונות למשפט בישראל וראשי הכנסיה הישראלית בבבל כבר שמו בו אז עיניהם לקחתו אחרי כבוד אליהם.

---

1) אם זה האחרון איננו אחד מהשנים הנזכרים לפניו. *) בלשון סגי-נהור.

2) עיין על אדותיו בל״ק הערה י״ד, בספר המאור המתוכח יוסף הרואה עם הרס״ג ודבריו מובאים על ידי יוסף בן צעיר בספר דוד מרדכי ומחברים אחרים.

3) ד״א תר״ע—תר״צ. 4) אגרת סהל אבולסארי.

5) על דבר הסתירות בזה בין דברי ר׳ נתן הבבלי ורש״ג, עיין ציון י״ב בסוף הספר.

נשובה נא לראות את הנעשה בחיק כנסת ישראל הבבלית — בימים ההם וישיבת סורא הלכה הלוך ודלה, הלוך והתמוטט, עדי אפסו מקרבה ובית דינה חכמים ראוים לשבת על כסא ההוראה, ויהי נשיא הגולה מוכרח לסמוך לגאון את מר יום טוב כהנא, (והוא אחד עם רב האי בר קיומי), והוא איש שאין תורתו אומנתו, כי היה בעל מלאכה — אורג — אך לא עמד על משמרתו כי אם שתי שנים וימת (ד"א תרפ"ח), אז היה דבר כהן צדק — אשר בתוך כך השלים עם דוד בן זכאי נשיא הגולה — כי תתבטל ישיבת סורא מכל וכל, ואך כזכר לגדולת הישיבה הזאת מימי קדם קדמתה, יעבירו את תלמידי החכמים הנמצאים עוד בישיבת סורא אל פומבדיתא ולמנות עליהם ראש אחד ששם־הכבוד שלו יהיה „ריש מתיבתא דסורא" וכבר נתנו עיניהם באיש כזה להמליכו לראש ישיבת סורא מפני הכבוד והוא רב נתן בר יהודה. אך עודם עושים כה וכה וכהן צדק ונשיא הגולה נמלכים איך לשום קץ לישיבת סורא, והאיש אשר התעתד להגדולה הזאת מת פתאום ובמותו ראה העם אצבע אלהים, להוכיח את עון בני הדור, כי יתנו יד לחרבן „בית הגדול שהיו מגדלים בו תורה", הבית אשר ידי האב להתורה התלמודית — רב יסדו — ורב אשי — הותם התלמוד שב ויכוננהו. — ויש לשער, כי התרגש העם ונפשו היתה מרה על רב כהן צדק המתנשא להיות לכל לראש ונשיא הגולה הנותן יד לחפץ כזה 2).

אז נשארה ישיבת סורא גלמודה והיה ראש גלות מתיעץ מי ינהיג בה 3) ונמלך לבו על רבינו סעדיה הפיומי ועל צמח בן שהין, כי הוא — צמח — „היה בר אבהן ובר אורין ושגר ראש גלות אל נסי נהורנאי (עִוֵּר) להיות ראש ישיבה", והאיש נסי בצדקתו בחסידותו וענותנותו ויהי דברו לאמר: לא יִתָּכֵן, „כי ראש ישיבה נקרא נהורא דעלמא והוא חשוכא דעלמא, כי הוא עִוֵּר־עינים. — אז הודיעו ראש גלות מהשבת לבו לעשות וכי נפלה עצתו על רבינו סעדיה או על צמח בן שהין. השיבו נסי: — שינהיג צמח ולא רב סעדיה, „אף על פי שהוא גדול ומופלג בחכמה, אינו מתירא מאדם בעולם ואינו מסביר „פנים לשום אדם בעולם מפני רוב חכמתו... ויראת חטאו" — מהמשך הדברים „שיספרו נראה, כי היטיב העִוֵּר הזה לראות את הנולד, כי ידע את רוח רב סעדיה, שאין לפניו משוא פנים וגם ידע רוח נשיא הגולה השואף לשררה ואומר לעשות את ראש הישיבה לכלי חפצו — ויוציא לצדק משפט כי שני אנשים כאלה לא יוכלו לדור בעולם אחד. — ובאמת נראה, כי לא לטובת ישיבת סורא חפץ הנשיא לקרוא את רב סעדיה, כי אם להגדיל מעלת סורא בדבר הזה, למען שים מעצור לרוח רב כהן צדק המתנשא לכל לראש · איך שיהיה, נשיא הגולה, אחרי החליטו להקים ישיבת סורא הנופלת, לא שעה לעצת הזקן ויאמר: „כבר נפלה עצתי והסכמתי על רבינו סעדיה פיומי" אז נקרא לבא ממצרים, והנהיגוהו

---

1) דודו של רש"ג וכל האמור בזה יוצא מפורש מאגרת רש"ג. שפ"ר.

2) ר"נ הבבלי ורש"ג באגרתו ודברי זה האחרון הם: . . . אתמר ביני רבנן לבטולי למתא כחסיא ולמתייא מאן דמשייר בה לפומבדיתא ואסכימו למסמך למר נתן אלוף אחי אבינו — כי היכי דלא ליבטול שמא. ואדהכי נח נפשיה. —

3) כל הדברים שבסימני ההסגר הם מר' נתן הבבלי.

באותה שעה בפני כהן צדק ובפני תלמידי ישיבת פומבדיתא ומנוהו להיות ראש ישיבת סורא" 1). המעשה הזה, כי כנסית בבל תקרא ממרחק איש עצתה, כי יקום ויהיה ראש ישיבה, איש שלא שמש בהישיבות האלה ולא עלה שם ממעלה למעלה במעלות התורה, היה דבר חדש אשר עוד לא היה לעולמים. ומלבד זה עוד לא עשה לו אז רב סעדיה שם רק בחכמה, בספריו ומאמריו נגד הקראים, ולא בהתורה התלמודית — בהוראה. — בהקָרֵא רב סעדיה לשבת על כסא הגאונות בבבל, מסרה הכנסיה הבבלית, אם כל כנסיות ישראל בימי שבע מאות שנה, את שררותה לכנסת ישראל יושבת ארצות אחרות. בהתמנות זאת נתנה התורה התלמודית חלק גם להחכמה, ותפנֶה מקום להיהדות היוצאת מחֵקֶר־אלוה ובינה במקרא, על יד היהדות המסורה. רוח החקירה והבקרת, אשר מימי ענן, בעל קֶרֶע הקראים, סר כלה מעל בתי המדרש שבבבל, מיראת הגאונים גם להודות במקצת למנגדיהם, ולהחזיק בהידיעות שהחזיקו בם אנשי ריבם, הרוח הזה, עם רב סעדיה, כונן לו עתה מכון לשבתו במתא מחסיא — מקור היהדות התלמודית ומקום מוצאה.

והדבר הזה, אשר אליו קִוּוּ כל אמוני העם והתורה קם ויהי. רב סעדיה נתן מהודו על ישיבת מתא מחסיא, ויצא שנית שמה לתהלה בכל הארץ ומזהר יפעתה הועם אור ישיבת פומבדיתא, ורב כהן צדק נכוה מחופתו של חברו הגאון הרך בשנים ואב בחכמה. את חסרון תלמידי החכמים בישיבת סורא, בקש רב סעדיה למנות על ידי תתו לשבת בבית דינו הגדול חכמים שקנו חכמה ובעלי כשרון אף כי היו עוד צעירים לימים 2).

מה רבו ועצמו רגשות לבו בהִכָּנסו לראשונה בהיכל התורה התלמודית ובשבתו על כסא ההוראה, אשר ישבו עליו אבות העולם הישראלי: אבא אריכא (רב) ורב אשי! אך לא עברו ימים מועטים, ויֻוּכַח לראות כי מהישיבה הזאת פנה הודה וזיוה ויצא ממנה כל הדרה, כי היא עתה רק כצל נהלכה, צל כבודה מימים מקדם, כי כל תארי הכבוד הם רק קול־דברים וכל התבונה והגדולה הן צל עובר, כי תולעת הרָקָבון כבר אכלה בכל פה את מקדשי התורה אשר בבבל ירושת פלטה מימים מקדם. וגם על נשיאות הגולה המשרה העליונה בכנסת ישראל הבבלית כבר עבר כֶּלַח ועת הגויעה והכליון הגִיעה גם לה, וכל זאת על ידי התִגרות הקנאה והתחרות, שהיו תמיד בינה ובין הישיבות, תחת שהיה להם להיות בעצה אחת להרמת קרן התורה והלאם. — נשיאות הגולה, למן העת שחדלה מהיות מאֻשֶׁרֶת ומְקֻיֶּמֶת מטעם הממשלה העליונה, כמשרה קבועה בממשלת הכליף, ותהיה רק תלויה במקרה ובהבל פי המושל או רואי פניו, נתנה בעד בצע כסף לכל המרבה במחירה,

---

1) בחדש אייר ד"א תרפ"ו.

2) אגרת רש"ג, ומכותלי דבריו נכרת תלונה חרישית על רס"ג וישיבת סורא עכ"ל הרב המחבר ולקיים דבריו דרוש להביא בזה גופי דבריו של רש"ג לאמר: — ואתייה דוד נשיאה למר רבינו סעדיה בר רבי יוסף, ולא מבני רבנן דמתיבתא הוה אלא ממצרים וידיע בפיתומי וסמכיה באייר ארל"ט (לשטרות = ד"א תרפ"ח), וכניף מאן דאשתייר מבניהון (הצעירים) דרבנן מחסייא, ומן עלולי (עוללים—לשון נגאי) דסמיכו על רבנן דפומבדיתא, ואותיב מתיבתא דמתא מחסיא.

והוויזירים — היושבים ראשונה במלכות היו מקימים ומסירים ראשי גולה, כאשר הרבה איש לשַׁחֵד בכֹּפֶר וּמַתָּת. ותֵּזַל בעיני העם המשרה שנקנית בכסף נמאס, ומתקיימת רק בבצע מעשקות. גם בהיות נשיאי הגולה מוכרחים להרבות עשרם, למען תמצא ידם להחזיק מעמד על משרתם, נטו אחרי בצע מעשקות, עשקו את העם וירדו בם בשרירות לבם 1). עיני העדה היו נעורים וריקים מהמדות הטובות הדרושות לפרנסי הצבור: תֹּם, עֲנָוָה והתרחק ממשא פנים וּמִקַּח־שֹׁחַד. חכם אחד מבני הדור ההוא — מישיבת סורא, והוא עד ראיה ועד ידיעה (ר"נ הבבלי) מספר דברים כַּהֲוָיָתָם על דבר נשיאי הגולה ואופן הנהגת שררותם לאמר: — „בנו של דוד בן „זכאי יצא לפרס (אחמת ? Fars,) שהוא מרשות (שלטון) אביו ולא יכבדוהו „ולא נשאו פניו (בדורונות ומתנות כסף) ושלח להודיע לאביו, ואביו „הוציא עליהם פתיחות וחרמות והודיע להמשנה [הוויזיר הגדול] „והמשנה הודיע למלך [הכליף], וכתב המלך אל מלך [הנציב] „פרס לסמוך ידו, וכששמע [נציב] מלך פרס והגיע כתב מלך בבל אליהם „שלח ידו בהם ונטל ממון הרבה לפיוס שהוא רשות אביו ומכל פרוהא וחזר „לבבל ולא היה אחד מראשי הישיבות שיערער בדבר הזה" — הנה נראה מזה, כי גם רב סעדיה, איש האמת לא מצא עוד את לבו להוכיח לנשיא הגולה את דרכו על פניו, כי היה עוד כבודו חדש עמו, וגם רָבּו מקנאיו ושונאיו ומכלם קִנֵּא בו ביותר רב כהן צדק ראש ישיבת פומבדיתא, יען הוא הרים שנית את קרן סורא בכבוד ותהי שנית העליונה בישיבות בבל. ומכל מקנאיו היה התקיף ביותר איש צעיר לימים, אך גְּדָל־דעה בחכמה ותורה — אם גם לא כגֹדל רב סעדיה — ומופלג בעשירות, ושמו רבי אהרן (כָּלֵב) אבן־שרגדו (קרי: שְׁרדזַדו) ויבט בו בקנאה וצרות עין. — על כן ראה רב סעדיה, כי עוד עת לחשות, לבַצֵּר לראשונה עֶמדתו ולהתחזק בגדולתו. — אך ימים רבים לא יכול רב סעדיה נשוא את העשק והמרוצה. ויהי כאשר הוסיפו פרנסי הדור להשחית דרכם, ולאחרונה, כאשר נועזו אנשי הבצע להציע לפניו, כי ישית הוא את ידו עמהם ויסייע ידי עוברי עברה, לא יכול התאפק, ויראה לדעת כי גם הוא תקיף בדעתו ורצונו חזק עמדו לבלי לגור מפני איש ולבלי הכיר פנים במשפט.

מקרה קל־ערך גִּלָּה חרפת רועי ישראל ודרכם הנשחתה. ויהי היום ויובא לפני נשיא הגולה דבר דין ומשפט ירושה — 2) „על עסקי חצרות (אֲחֻזּות) שהיו „שהיו לאנשים, שהיו תחת [רשות] ראש גלות עם ממון הרבה שנפל להם בירושה, „ונפלה ביניהם קטטה והגיע לראש גלות בחלקו שבע מאות זהובים מן המעשר „שנתנו להם וכתב להם מכתבים וחתם, וצוה שילכו לראשי ישיבות לחתום „הכתבים — וכשהגיעו הכתבים לרב סעדיה... ראה בהם דברים שלא ישרו „בעיניו, ובכל זה אמר להם בסבר פנים יפות: לכו אל כהן צדק... ולאחר „שחתם כהן צדק, חזרו אל רב סעדיה שיחתום ויקיים אותם — אמר להם רב

---

1) הציור הנורא הזה יוצא מדברי אוהב ואויב, מדברי ר' נתן הבבלי כמו שיבואר למטה ודברי סהל אבולסארי הקראי (בל"ק נספחים עמוד 31).

2) מלשונו של ר' נתן הבבלי בתוספת באור מדבריהם של הרש"ג והראב"ד בעל הקבלה.

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

סעדיה: למה אתם מבקשים כתב ידי? הנה בידכם חתימת ראש גלות וכהן „צדק... אינכם צריכים לחתימתי. ונמנע מגלות להם הדבר [הרע] שראה „בשטרותיהם, עד שהשביעו אותו והודיעם מאיזה טעם נפסדו — חזרו אל ראש „גלות והודיעוהו, חזר הוא (ראש גלות ושלח את יהודה בנו ואמר לו: לך ואמור „לו (לרב סעדיה) שיקיים את השטרות — אמר לו רב סעדיה גאון: חזור אל אביך „ואמור לו: כתוב בתורה: לא תכירו פנים במשפט. חזר אליו פעם שניה, אמר „לבנו: לך אמור לו: חתום השטרות ואל תהיה שוטה! — חזר הנער ואמר לרב „סעדיה בסבר פנים יפות ולא בדברי אביו, שיחתום את השטרות, כדי שלא „תפול מחלוקת בינו ובין אביו. — ומפני שהטריחו אביו בהליכה וחזרה — חרה „אפו והרים יד על רב סעדיה ואמר לו: אם לא תחתום השטרות כמה שאמר אבי, „אשלח בך יד! הדבר יצא מפי הנער ואנשי רב סעדיה גררוהו והוציאוהו חוץ „לפתח ונעלו השער בפניו — כיון שהגיע אל אביו בעינים זולגות, שאל אותו „על מאורעו ויספר לו כל המוצאות אותו".

אחרית המאורע הזה היתה, כי דוד בן זכאי העולב חשב עצמו לנעלב ויחרם את רב סעדיה, ויעבירהו מגאונותו ויעמד במקומו לגאון בסוריא את רב יוסף בן יעקב בר סטיה רך בשנים „ותלמיד קטן לגביה מר רב סעדיה" 1). אך גם רב סעדיה לא החריש ויחרם הוא ובית דינו עמו את דוד בן זכאי נשיא הגולה ויעבר הוא אותו מגדולתו ויעמד במקומו את רב יאשיה חסאן אחי דוד בן זכאי 2). אז נפלג העם לשתי מפלגות: אחרי רב סעדיה היו חכמי ישיבת סורא, וגם השובי בגדד וכל אנשי־האמת הרחוקים מחניפה לבעלי הזרוע, ובין המחזיקים בו היו גם בני נטירא, אשר כאביהם היו תקיפים במערכות הכליף והוויזיר הגדול 3). ומנגדיו היו: נשיא הגולה והעשיר המתנשא גם הוא להיות חכם ראש ישיבה אהרן (כָּלֵב) שַׂרְגָדו וסיעתו פב] וכנראה גם כהן צדק וחכמי פומבדיתא. שתי המפלגות הקריבו משפטן עד הכליף אַל־מוּקְתַדִיר וגם שחדו את אוהבי המלך ורואי פניו, כי יחבלו תחבולות להטות לבו לטובתם, וזה האיש כָּלֵב בן שרגדו, „שהיה מתקנא ביותר בחכמתו של רב סעדיה היה עוזר לראש גלות והיה בעל ממון ונתן ממונו עשרת אלפים דינרים 4) להסיר את רב סעדיה ממשמרתו" 5). הכליף אמר לעשות הקור־דין וידרוש, כי שני בעלי הריב יגישו לפניו עצומותיהם ויצו להוויזיר הגדול עַלי־אבן־איזה לשבת בראש הועד לחקור הדין במושב רַבֵּי המלוכה 6). — אך הדין לא בא לידי בֵרור ולא נגמר, וכנראה, יען כי בשתי השנים האחרונות למלכות הכליף אל־מוקתדיר,

---

1) לשונו של רש"ג. 2) ד"א תר"צ. 3) ר' נתן הבבלי והסופר הערבי מסעודי בהערה 120.

פב] שם אבן שרגדו (קרי: סרדזשדו) בערבית היה כאלאף (כי בכתב יד אחד שנמצא פהביבליותיקה של הקיסר פה ס"ט פטרסבורג, והיא מגלה מספרת דברים מקוטעים מריב ראש גולה דוד בן זכאי עם רב סעדיה גאון, הננו קוראים: „וקד קאל פיה כלף בן סרגדיי" ומשם נשתבש ונתחלף אחרי כן בעברית לכלב, אך אין להשם הזה דבר עם השם העברי כלב — ובעברית נקרא התקיף הזה בשם אהרן. הרכבי.

4) ביוחסין הוצאת שולם כתוב: ששים אלפים דינרים. 5) מדברי ר' נתן הבבלי.

6) מסעודי בספרו 52 נומר, Chrestomatie, De Sacy arabe I, 350.

שמשו ווזירים רבים זה אחר זה בימים תכופים ותהי ערבוביא בהנהגת הממלכה — בשתי השנים האלה השתמשו רב סעדיה גאון והגאון שכנגדו רב יוסף בר סטיא כאחד בכתר גאונות סורא, וכמו כן היו שני האחים: דוד בן זכאי ויאשיה אחיו מחזיקים כאחד בנשיאות הגולה. כה היה הדבר נוהג שתי שנים עד כי נהרג הכליף בימי מהומה ומרד 1), ויהי לכליף האיש קאהיר, והוא עני מאד, עד כי אמרו עליו, אשר ביום שומו על ראשו עטרת מלוכה נאלץ לשאול בגדי כבוד ללבוש בבא אליו רַבֵּי המלוכה לברכהו. ולהטות לב כליף עני כזה בשחד היה נקל מאד, ויאמר לזַכּות במשפט את אלה אשר ירבו למלא אוצרו הריק זהב — ובעלי הכסף והעשר היו רובם אחרי דוד בן זכאי. על כן יצאה פקודת המלכות, כי יחדל רב סעדיה משבת על כסא ההוראה ואולי גם להעתיק מושבו למדינה אחרת. גם ראש הגולה שנתמנה מטעם רב סעדיה, היה אנוס על פי הדבור ממערכות הממשלה לגלות מן הארץ וישב בכורסאן (Khorosan) עד יום מותו 2). ארבע שנים ישב רב סעדיה בביתו בבגדד ולא עבד עבודת הצבור 3). לא נכונו דברי האומרים, כי התחבא רב סעדיה וַיִּסָּתֵר מפני חמת ראש הגולה, אשר ארב לחייו ויכונן עליו חצי מלשינות לירות עליו ממסתרים. בהדברים האלה ישנה הפרזה על המדה, אך אמת הדבר, כי שברון לבו ודאבון רוחו על ידי המריבות והתִּגרות הרסו מִבנה גוו ובריאותו התמוטטה, ועוד יותר מזה קָרָה נפשו על המבשלה בקרב עמו, ומראה השחתת המדות בין עיני העדה ופרנסי הדור השיבהו עד דכא ותשלט בו מרה שחורה וילך קודר ומשמים בחמת רוחו. — אמנם מאור חכמתו לא כבה, והימים, אשר היה פנוי מעבודת הצבור וישב בסתר אהלו, היו התורה והחכמה שעשועיו ואז חבר את ספריו המעולים והברורים, אשר מטבעת רעיון־רענן ומחשבות נשגבות טבועה עליהם הספרים המלאים הגיונות בהירים, נובעים ממקור לב חכם מופלא הוגה דעות לבדו (אריגינעללע געדאנקען). בימים ההם כתב באורי סוגיות הש"ס, פיוטים ותפלות יוצאים מלב מלא רגשי־קדש, רגשי דת, רוממות הנפש והשתפכותה בחיק יוצרה. בימים ההם סדר את תפלות כל השנה על פי „סדורו" של רב עמרם גאון, אסף, אִזֵּן וְחִקֵּר את חשבון העבור, כתב ספר־וִכּוּחַ נגד בעל המסרה אהרן בן אשר מטבריא ובבלל נולדו אז, בימי התבודדותו ספריו הטובים והמעולים 4). —

אמנם למעלתו העליונה ולמרום קץ השגתו עלה אז רב סעדיה בספריו בחקר־אלוה — (הפילוסופיה העיונית) — ומאוצר חכמתו זה הנחיל לדור אחרון את שני ספריו: פירוש על ספר יצירה, וחבורו הגדול „על האמונות ועל הדעות. שניהם כתובים בלשון ערבית. — רב סעדיה היה הראשון אשר בנה ויכונן שיטה שלמה בחקר־אלוה, שיטה פילוסופיית על פי תורת היהדות, בבל חלקיה ופרטיה, בנין שלם בכל חדריו, תאיו אוליו ואֵילַמָּיו. — כי אף אם הקראים במכתביהם וספריהם נשאו על פיהם משפטי הפילוסופים ומלתם היתה תמיד על לשונם, וגם בכל מקום שהענין לא דרש כלל את ההתפלספות, היו משמיעים

1) בחדש אקטאבר 932 — תרצ"ב.

2) ר' נתן הבבלי, רש"ג ועיין ציון כ' בסוף הספר; 3) ד"א תרצ"ג—תרצ"ו.

4) עיין ציון כ' בסוף הספר.

קול דברים, לשבר את אזן השומע למען ידמה, כי מתפלספים המה ורמים ישפטו, אך באמת מכל חכמיהם לא התרומם אחד מהם למעלת הוגה דעות ואין צריך לומר שלא הקימו מקרבם מכונן שיטה עיונית בחקר־אלוה. להמעלה הזאת לא הגיעו אז אף לא אחד ממתפלספי הערביים, כי עד הימים ההם לא קם גם ביניהם בעל שיטת־פילוסופיה ערוכה בכל וסדורה בהגיון ישר ושכל טוב. המעלה הזאת נצפנה לרב סעדיה. הוא בכח תבונתו ורעיונו הזך, בנה בית הפילוסופיה לדת יהודית וייסדהו ויכללהו ממסד עד הטפחות, הוא לבדו ואין חוקר אחר עמו. אך לעניני עיונו והסברת דרושיו בהדרגה ידועה היו לו לעינים דרכי פילוסופי ערב מבית מדרשם של המעתזליים.

עבודתו הראשונה היתה — פירוש על „ספר יצירה", זה ספר תולדות הבריאה, אשר ענן כבד פרוש עליו וחכמי ישראל וחכמי אומות העולם עוד לא עמדו על אופיו, כי בספר הזה תורת הסוד ותורת הפילוסופיה משתמשות בערבוביא, על ידי רמזים שונים, מעשי נערות וצעצועים נמצאים רעיונות מופלאים ומחשבות רמות ונשגבות. בכתוב רב סעדיה את פירושו על הספר הזה, עוד לא התחוללה דעתו עליו ומחשבתו בפילוסופיה עוד לא התבכרה ולא נתבשלה כל צרכה. לא לבד כי עוד לא בא רב סעדיה אז עד חֵקֶר הֲלָךְ־המחשבות בשיטת היצירה, השיטה המופלאת המבוארת בהספר הנפלא הזה, ועל כן ייחס לבעל־הספר דעות ומחשבות שלא עלו מעולם על לבו והנה זרות לרוחו, כי אם גם הורה והוגה מלבו מושג־אלוה המרפרף נוגע ואינו נוגע בהלמוד המחקרי הידוע, אשר בכל מרחבי העולמות — בעליונים ובתחתונים בגדולים ובקטנים יראה את יד ה׳־אלהים יוצר הכל, מחולל את הכל והוא בכל, אך לא יראהו כעצם נבדל עומד וקים בפני עצמו — סוף דבר הלמוד הידוע הנכלל בהמלות — הוא הכל ובכל הוא הפנתיאיזם (Pantheismus). לפי מושג רב סעדיה בפירושו לספר יצירה האלהים הוא נמצא בכל המציאות, חי העולמים והוא שֵׂכֶל העולם, וכאשר תמלא הנפש או הרגש החיוני את כל חלל הגוף כן השם יתברך ממלא כל עלמין: בהרים ובבקעות בימים ובנחלים. וכשם שהחכמה העליונה או שֵׂכֶל העולם לא ישתנה בשנוי האישים, לא יתחלף בחלופי הזמנים ולא ימיר איכותו ומהותו בהֲמַר המעשים כלם בכל מרחבי המציאות, כן עצם האלהיות איננו משתנה ואיננו מתחלף בתמורות התבל ומלאה, הטבע וכל צבאותיו; וכעצם החכמה לטהר, כהרעיון הנאצל והנבדל אינו מקבל טומאה גם בהיותו שקוע בחמשים שערי טומאה, וכל טינופת לא תְטַנפהו כן גם עצם האלהיות בהיותו שורה בכל הברואים, משכנו כבוד בכל הבריאה וחללה של המציאות ולא ידבקו בו רְגָבֵי החמר העכור להפחית מעלתו וחשיבותו 1), אך גם בהיותו ממלא כל עלמין והוא בַּכֹּל, הוא בכל אלה מרומם על הַכֹּל; כבודו מלא עולם, אך

---

1) והם הם הדברים שיאמר המשורר בשיר היחוד (ליום שלישי):

וּבִהְיוֹת הַכֹּל אֶת כֹּל מְלֵאתָ — לֹא לֶחָצוּךָ וְלֹא הִטּוּךָ — יְצוּרֶיךָ. אַף לֹא מֵעֲטוּךָ. — בַּעֲשׂוֹתְךָ כֹּל לֹא נִבְדַּלְתָּ — מִתּוֹךְ מְלַאכְתְּךָ לֹא נֶחְדַּלְתָּ — ... אַף כָּל טִנּוּפֶת לֹא תְטַנְּפֶךָ ...

שפ״ר.

הוא גם מנהיג העולם, כאשר ינהיג הרוח את נשמת האדם, והוא השליט בה, אף כי בקרבה הוא יושב, — אבל במה תִּגָּלֶה ותֵרָאֶה היות אלהים בכל ובמה תִּוָּדַע התגלותו בכל הנבראים ובכל חלקי המציאות? במה יִגָּלֶה ויֵרָאֶה כבוד חי העולמים בהעולמות שברא לכבודו? על השאלות האלה משיב רב סעדיה בדרך זר ומפליא: — אלהים מסך בקרב כל יצורי מעלה ומטה רוח דק צח ומצוחצח, הוא, כביכול, עומד בקשר וחבור יָשָׁר עם האויר הדק הזה שהוא אויר — חוג־השמים (Atmosphäre). הרוח הצח והמצוחצח הזה חודר אל כל העצמים ואין דבר פנוי ממנו ועל ידו תתגלה פְּעֻלת יוצר הכל בכל הנבראים, על ידי הרוח הזה חותך העצם האלהי חיים ותנועה לכל חי, מניע גלגלי היקום לאין קץ ותכלית — על פי ההשקפה הזאת יובנו במשמעם דברי הכתוב: אֲנִי יְיָ בַּשָּׁמַיִם מִמַּעַל וְעַל הָאָרֶץ מִתָּחַת: וְכֹל אֲשֶׁר חָפֵץ עָשָׂה בַּשָּׁמַיִם וּבָאָרֶץ — כִּי יְיָ עֹשֶׂה מַלְאָכָיו רוּחוֹת — הוא הרוח הדק, אויר־העולם — והרוח הזה הוא הפועל והמֵנִיַע את כל בני־היקום בלי הֶרֶף ובלי לֵאוּת, הוא יְשַׁנֵּם ויחליפם, יקיימם ויעבירם. ל מ ל א ך — ר ו ח ו ז ה — א ו ר ה ע ו ל ם יִקָּרֵא בכתבי־הקדש בשם „כְּבוֹד־אֱלֹהִים ובתלמוד יקראו לו „ש כ י נ ה" וספר היצירה יקרא לו: „ר ו ח א ל ה י ם ח י י ם". על ידי הרוח הזה „מתגלה אלהים לבחיריו ומשפיע עליהם "שפע אור הדעת העליונה, אשר לא תושג בהשגת אנוש רָמָה, ועל הֶאָרָה אלהית כזאת, יאמרו כתבי־הקדש ותנח עליו רוח ה'. ולא לבד חכמה כי אם גבורה ועז־הרוח יתן ה' לבחיריו על ידי מלאך־רוחו, היא הרוח אשר נחה על עבדיו הנביאים ביום הקהל בההופעה האלהית על הר סיני, לשדד גם מערכות הטבע ולעשות נפלאות ונוראות בשמים ובארץ 1).

השקפת רב סעדיה זאת תעיד עליו כי עוד לא עברו אז מחשבותיו את עת התסיסה (גאֶהרונג) — בה נראה אותות התעצמות, התאמצות למצוא נתיבה במים שאין להם סוף, לשום בה דרך במי החקירה על דבר הסבה ומסובבֶיהָ, הדרך אשר לא נתנה לאֱנוש אָנוש לעבֹר בה; — בהשקפה הזאת נראה חפץ עצום למצוא פתרון לחידת־עולמים: איך אלהי עולם, אבי כל היקום, המרומם על ה כ ל יהיה ידו גם ב כ ל ופעלו יראה בכל יום תמיד גם בהיצורים הנפרדים ובהחלקים הקטנים והדקים אשר בבית חרשת הבריאה כלה?. — כתבונת פירושו על ספר יצירה, כן גם ספרו על עשרת הדברות, גם שם ברמזים מפליאים ומתמיהים ובדרכים רחוקים הוא חומר למצוא קשר ויחס בין עשרת הדברים — דברי מדות ודעות בתקון האדם ועולמו המוסרי— עם עשרת גדרי הנמצאים הידועים בתורת הפילוסופיה האריסטית.

כל העיונים המעֻנָּנים וכל אלה המחשבות הדקות והמסובבות אשר בלולים יעלו ובערבוביא ישמשו, אשר בהן נראה את האיש הדורש את האמת עודנו מגשש באישון ליל הדמיונות, לתור ולמצוא את הדרך בה ישכון אור האמת, כל אלה כעשן כלו ואינם עוד, בהִתְבַּבֵּר מחשבות רב סעדיה ובגשתו לבנות בית חקר־דה בספרו על ה א מ ו נ ו ת ו ע ל ה ד ע ו ת. שם לא נראה עוד את רב סעדיה כ ח ו פ ש ט ו ח ו ת, כי אם כ מ ג ל ה ע מ ו ק ו ת ומיסד בית המדרש לחקר־אלוה

---

1) פירוש על ספר יצירה (נמצא בכתב יד בהביבליותיקית) בפרק רביעי הלכה א'.

על בריח היהדות. בחבורו זה היתה כַּוָּנָתוֹ לסתור הדעות הנפסדות של בני דורו על דבר היהדות. מצד אחד רבו אז המתפקרים או בעלי־שֶׁפֶק, המכחישים או שהיו קרובים להכחשה בכל עיקרי היהדות, ומצד אחד המונים מהבילים בעלי אמונה בלי תבונה, המתעבים כל עיון הגיוני וכל חקר־אמונה. ובכן רצה רב סעדיה לזכות את ישראל מורה דרך „לנבוכים באמונות", ולהאיר עיני המשובשים בדעות נפסדות", לפַשֵּׁט את העקמומיות שבלב בעלי השפק ולהכות על קדקד הכופרים שרבו אז בארץ. וכה יאמר בפתיחתו: 1) „כאב לבי על מיני המדברים [בני האדם] המאמינים באמונה בלתי זכה ובדעות שאינן ברורות"; [ומצד אחר] הרבה מהמכחישים, מתגדלים בהפסד והם מתפארים על אנשי האמת והם התועים. ראיתי בני אדם טבעו בים הספקות, וכסו אותם מימי השבושים ואין צולה [שוחה בנבכי ים החקירה] שיעלה אותם מעמקיהם, ואין שוחֶה שיחזיק בם וִימַשֵּׁם — והיה אצלי [השגת שכלי] ממה שלִמְּדַני ה' [דַּיִן] יְכָלְתִּי למסעד להם — ויוסף רב סעדיה לאמר: ואם יאמר האומר: איך נשים עלינו לדון בעיון ולדַיֵּק בדיוקים ודקדוקים עד אשר נאמין בהם [ויתאמתו לנו] כפי מה שיתברר הענין במלאכת השעור (מאטימאטיק) — . . . גם העם מרחיק את המלאכה הזאת [העיון המחקרי] עד שהם אומרים שהעיון מביא לידי כפירה ואפיקורסות — על כל זה נאמר אנחנו, כי זה אינו אלא אצל עמי הארץ, כאותם עמי הארץ בעיר פלונית, שסוברים, שכל מי שהוא הולך לארץ הודו יעשיר, ואלה שאומרים שלקוי הלבנה יוצא מזה שהתנין בולע את הירח ומקדירהו ועוד דברי הבל כאלה. ואם ישיב עלי איש מדברי חכמי התלמוד שהזהיר מהעמיק חקר במהות המקום והזמן ואמרו 2) „כל המסתכל בארבעה דברים ראוי לו שלא בא לעולם: מה למעלה ומה למטה, מה לפנים ומה לאחור" — נשיב על זה, כי לא יתָּכֵן הדבר שימנעו חכמינו אותנו מהעיון למצוא את האמת, כי מְצֻוים הננו על זה מיוצרנו כמו שנאמר 3): הֲלֹא תֵדְעוּ הֲלֹא תִשְׁמָעוּ הֲלֹא הֻגַּד מֵרֹאשׁ לָכֶם הֲלֹא הֲבִינוֹתֶם מוֹסְדֵי הָאָרֶץ. אבל מנעו אותנו החכמים מזה: שלא נעזוב ספרי הנביאים [התורה הנגלית] לצד [לבלי להשגיח בהן], ושנסמוך על מה שיצא לכל אחד ואחד בדעת עצמו בלי התחלות [יסודות—למודים], כי העיון הגדול הזה [מבלי] להִשָּׁעֵן על יסודות [אקְסְיֹמִים] עָלול לטעיות ושגיאות, עד שימָּצֵא [המעיין הזה] בלי דת, ואם גם ימצא [בשכלו לבדו] את הדת לא יבטח בה — ויפסיד אמונתו [בהדת הנגלית], ואנחנו כלנו מסכימים שהעושה זאת הוא חוטא" — לא כן הפילוסופיה אשר תצעוד על יד האמונה בהתורה הנגלית לא תֵתַע לעולם ללכת בדרכי חשך והפקרות, היא תחַזֵּק עוד את האמונה ותתן לה עז ועָצמה להשיב על דברי המכחישים ולסתור את השגותיהם. ויוסף רב סעדיה לבאר ויאמר: האמתיות אשר ביהדות מְאֻמָּתוֹת

1) בתתי את הספר הזה לרבים שקראו את ספרי חכמי התקירה בימי הבינים, אבחר במקום הזה את לשון ספריהם בעצמם, בתוספת באור על ידי הוספת מלים באיזה מקומות, ופה אעיר, כי מכל הספרים שהעתיקו בני תבון מערבית לעברית במחקר ותורה. (האמונות והדעות, מורה נבוכים, חובת הלבבות, פירוש המשניות) אין ספר קשה ההבנה וסגנון קשה לעכל, כהאמונות והדעות, ועל כן מוכרח אני בקצת מקומות להוסיף דברים בכדי להקל ההבנה. שפ"ר.

2) חגיגה דף י"א ע"ב. 3) ישעיה מ'.

ומקימות הן בכח מעשים גלוים וידועים שהיו בכח הנסים ושדוד מערכות הטבע. מכל הנסים הכי נכבד נס ירידת המן. מפני שהיה „נס מ ת מ י ד" בימי ארבעים שנה שהוא יותר נפלא מנסים „ה נ פ ס ק י ם" — ובנס מתמיד אין מקום לבעלי הספק לתלותו בתחבולה טבעית ואחיזת עינים. ואם יטעון הטוען, אחרי אשר גם העיון המחקרי מביא אותנו לידי הכרת האמת, כהאמת שנגלתה לנו בהתורה הנגלית הנתונה לנו מהר סיני, אם כן היתה זאת האחרונה אך למותר, ושכל האדם היה בא מעצמו — בלי התגלות ובלי נסים ונפלאות — אל ההכרה האלהית? הנה התשובה על הטענה הזאת היא: „אלהינו גלה לנו אופני החכמה בדרך הנבואה והעמיד עליהם אותות ומופתים נגלים מלבד האותות המושכלים, מפני שידע בחכמתו כי כל המבוקש במלאכת העיון ימצא [אחרי עבור] זמן רב, וכל אותו הזמן תעמוד האנושית בלא תורה, גם רבו הספקות השולטים עליו (על האדם) ומבלבלים אותו — על כן שמר אותנו בוראנו ושלח לנו שלוחיו עבדיו הנביאים, הגיד לנו בהגדה והראה לנו בחזיונות, באותות ומופתים שלא התערב בהם כל ספק כי הוא אלהים אמת ותורתו אמת" 1).

זה הוא תכן דברי רב סעדיה בפתיחתו לספר „ה א מ ו נ ו ת ו ה ד ע ו ת". הנה כן הפילוסופיה של הגאון מסורא מסיני תבא". ההופעה האלהית בהמעמד הנבחר הוא ל ד ב ר א מ ת בהתולדה, אשר לעולם יעמוד ואך יחתור לתת ללמודי היהדות גם פנים מסבירות בסברא ועיון הגיוני, לחזקם עוד יותר בהוכחות נכוחות ומופתי ההגיון הישר. ר ב ס ע ד י ה ידבר על דבר כח הכרת האמת והבדלו מן השקר הטבוע בנפש האדם ולדבריו ההכרה הזאת נקנית לנו בשלשה דרכים והם: (לדבר בלשון מעתיקו) י ד י ע ת ה נ ר א ה, מ ד ע ה ש כ ל, י ד י ע ת מ ה ש ה ה כ ר ח מ ב י א א ל י ו, ולדבר בלשון בני אדם בימינו, הוא לאמר: שלשה מיני ההכרה המה: הרגשת החושים — ההבנה השכלית או המושכל הראשון (אונמיטטעל-בארעס פערשטאנדעס אורטהייל), והתולדה היוצאת ממשפט ד ב ר מ ת ו ך ד ב ר והתבוננות במחזה החושים בצרוף אל ההכרה השכלית (Reflexion). בחפצו של ר ב ס ע ד י ה למצוא הגיוני הפילוסופיה בכתבי־הקדש ויגע ומצא סמוכים לשלשת מיני ההכרה אלה בפסוקי התורה והנביאים. בדרך כזה התאמץ רב סעדיה להוכיח כי התורה השכלית אינה סותרת את תורת היהדות אך מתאמתת אליה ומקיימת אותה.

רב סעדיה יתאזר עז להלחם נגד אמונות המהבילים אשר גברו בימים ההם ופרק שלם 2) יקדיש לבטול האמונה בגלגול נפש ולהוכיח, כי האמונה הזאת היא מולדת חוץ ואין לה מקום בהיהדות הצרופה, ואת בעלי־השפק המתפלספים הורה דעה, כי היהדות היא הדת הקרובה ביותר אל השכל האנושי 3). — ספר ר ב ס ע ד י ה היה אז דבר בעתו, כי כשם שמצד אחד רבו המהבילים, כן התגברה אז הכפירה בממלכת הכליפות המזרחית, וביחוד ב א י ר א ק היא בכל וכל המדינות בנותיה, ורוח מינות והטלת ספק בכל אמונה ודת עברה על בני

---

1) תכן דברי ההקדמה או הפתיחה, רובו מדברי המחבר בהעתקת ר' יהודה אבן תבון ומעוטה בהוספת דברים משלי להסביר הדברים ולקרבן אל סגנון הלשון העברי הנהוג היום, וכן אעשה להלן. שפ"ר.

2) מאמר שביעי פרק ז', ח', ט'. 3) פרק שמיני במאמר ששי.

הדור ההוא לרגלי בני בית מדרש הפילוסופיה המעתזלית. סופר ערבי בן דורו של רב סעדיה א ב ו ל-אַ לָ ה Abul-ala, אשר דבר תוכחות לבני עמו והיה מבקר מומי בני דורו יאמר באחד מספריו: „המושלמי, היהודי, הנוצרי והאמגושי (הפרסי עובד האש), שקועים בשגעון ואִוֶלֶת. בעולם ישנם עתה שני מיני בני אדם: בעלי דעת בלי אמונה ובעלי אמונה מבלי הדעת" 1). גם במערכות ישראל כבר נמצאו אלה שהיו מפקפקים בפסקי הגאונים ודבריהם לא היו להם כדברי האורים 2), ורוח הבקרת הלך הלכה והתגבר: מפקפוקים בפסקי הגאונים, יצאה אל התלמוד, הרעישה מוסדות הדת הנגלית ותעיז פניה גם להכחיש בתורה מן השמים.

והראש והראשון לכופרי הזמן ההוא היה איש יהודי מהרבנים ושמו חִוִי אלבַלכי מעיר בַּלְכָה אשר במדינת באקטְרִיָה הקדומה (ועתה טורקיסטאן) או חוי הַכַּלְבִּי (לשם גנאי). חוי כתב ספר נגד כתבי הקדש ויסודי הדת הנגלית ויטעון על תורת משה שתי מאות טענות, וכלן ממין הטענות שטוענים כל הפוקרים והכופרים ביסודות תורה מן השמים עד היום. — טענותיו היו: למה עזב הקדוש ברוך הוא את המלאכים הטהורים והשרה שכינתו על בני אדם ילדי פשע קרוצי חמר? חוי מטיח דברים נגד הקרבנות והמקדש. עוד היה ממבקרי המקרא ויחפש למצוא בכתבי הקדש דברים הסותרים זה את זה. נס קריעת ים סוף תלה בהמחזה הטבעי, מלאות המים ונפילת מי הים (עבבע אונד פלוטה), גם ירידת המן בקש לבאר על פי הטבע — ובכל התפקרותו מצא בדור ההוא נוטים אחריו ומחזיקים בדעותיו. כה היה הדור ההוא דור קטני־אמנה ופוקרים בדת, ובין הפוקרים האלה היו גם מלמדי תינוקות וימסכו רוח השפק בלב בני הנעורים 3). נגד הפוקר הזה יצאו למלחמה שני המתנגדים הגדולים זה לזה: ר ב ס ע ד י ה גאון ראש הרבנים והקראי ס ל מ ו ן ב ן י ר ו ח ם 4) — ועוד בהיות ר ב ס ע ד י ה במצרים חבר ספר נגד ח ו י ה כ ל ב י. בכלל בחקר־אמונה התאמץ ביותר להשיב על טענות הכופרים בתורה מן השמים וגם יחתור להשיב על טענות ראשי הדתות הנוצרית והאישלמית נגד היהדות 5).

הציר אשר עליו תסב שיטת רב סעדיה בחקר־אמונה — הוא דרכי ההגיון הפילוסופי של המעתזליים — החקירה אם העולם הוא מְחֻדָּשׁ או קדמון. ובא לידי

---

1) וייל תולדות הכליפים חלק ד' עמוד 146.

2) שו"ת שערי צדק בראשיתן ושו"ת שערי תשובה סימן קפ"ז, התשובות האלה הן בודאי מהגאונים אף כי יש ספק בדבר אם הן מרב שרירא גאון.

3) דברי סלמון בן ירוחם בל"ק כ"ז מפירושו על קהלת בערבית ואל תתחכם פן תשומם, ועל הכתוב ויותר מהמה בני הזהר עשות ספרים וכו', ועל דבר הכפירה שגברה אז בימי רב סעדיה עיין עוד אגרת תימן להרמב"ם הוצאת אמשטרדם דף קכ"ה ע"ד.

4) עיין על אדותיו ציון כ' בסוף הספר.

רבי אברהם בן דאוד בספר הקבלה ועדיה אבן דאנון בחמדה גנוזה לעדעלמאנן — הראב"ד יאמר: ואחד חוי אל בלכי שהזכיר הראב"ע ז"ל בפירוש התורה, בדה מלבו תורה והעיד עדות רב סעדיה גאון, כי ראה מלמדי תינוקות מלמדים אותה (תורתו בספרים ולוחות עד שבא רב סעדיה ונצחם).

5) אמונות ודעות מאמר שני פ"ב וסופי הפרקים ח' וי' במאמר ג'.

החלטה — בטול דעת בעלי הקדמות וחזוק דעת בעלי החִדוש. להנהגה הזאת יבא בכח משפטים הגיוניים והיקשים מושכלים, ומתחזק בראיות מכתבי הקדש ומאמרי החכמים הקדמונים. בראיות והיקשים הגיוניים יבא רס"ג לידי החלטה ודעה קיימת, שהעולם כלו הוא מחֻדש מֻגבל במקום ונתפש בזמן, ומפני זה היה לו הנקל לבא אל ההיקש ההגיוני, שיש להעולם מְחַדֵּש. מההוכחה הזאת הוציא רב סעדיה את העיקר הגדול בהיהדות: — הבריאה יֵשׁ מֵאַיִן, וחותר לישב המשפט הזה שהוא נגד עדות החושים: — שמאין יֻוָּלֵד אך אין; יען כי המשפט ההגיוני וחֻקי הבינה מחייבים אותנו לבא אל החלטת הבריאה יש מאין, עלינו לקבל את הדין של השכל נגד עדות החושים. כי כשם שיטעון בעל דעת הקדמון, שלא ראינו במוחש שיהיה דבר כי אם מְדֻבָּר, כן ישיב לו בעל החדוש, שלא ראינו עשוי כי אם על ידי עושה, ופעול רק על ידי פועל: — ובכן נראה ברור, כי בפנה זאת „לא ראינו" אינו ראיה והלכה כהשכל ההגיוני, וההוכחות המושכלות על חדוש העולם הנה: היות הגרמים השמימים בעלי קץ ותכלה שמזה יוצא שהם בעלי ראשית, ב) היות הגרמים השמימיים וכל החמרים והגשמיים וכל מורכב הוא מחֻדש, גם ההתחדשות התמידית בכל מעשי בראשית ובכל יום תמיד מחייבת אותנו לאמר, שהחדוש הוא קנין עצמי לכל תבל ומלֹאה, לא עצמים פשוטים, כי אם מורכבים ומקובצים מחלקים 1). — לדברי רב סעדיה — אין לאיש לחקור במופלא ממנו לדעת תכלית כל הבריאה מה היא, המושג „תכלית", „חפץ", „מטרה" מורה תעצומה להשגת איזה שלמות מעלה או תכונה נעדרת ממבקש ה„תכלית", ולפי זה המושג הזה זר לאדון כל היצורים שהוא חותם תכנית השלמות ע"פ הרגש המוסרי הטבוע באדם, אם מבשרנו נחזה אלוה, כביכול, נוכל רק לאמר, כי מחפץ ה' להאשיר את יצוריו ולהצליחם, להשפיע עליהם שפע אור חכמתו, ברא את עולמו— ומכיון שהמחשבה ההגיונית מחייבת אותנו לאמר, כי אלהים הוא אלהי עולם המְחֻדָּש על ידו ובכח רצונו הפשוט, הנה תצא מזה תולדה מוכרחת היותו אחד, כי הרבוי באלהיות מחלשת את מושג הסבה הראשונה, על כן כל חלוק ופרוד בסבה ראשונה היא דעה בטלה מאליה, והבינה הישרה והפשוטה לבדה תסתור את הדעה הנפסדת הזאת ותבטלה. — עם המושג בורא־עולם מְחֻבָּרים התארים 2): הוֶֹה [חי נמצא] חכם, יכול [גבור] „ולא יִתָּכֵן שיגיע השכל אל אחד משלשת הענינים האלה קודם האחד": כי גדר: המציאות [ההיות], החכמה והגבורה (הוא יודע הכל והוא כל יכול) לא יִתָּכְנוּ רק באחד, אך מאשר דעת האדם קצרה מהבין, הלב מֵהֲגות והלשון מְדַבֵּר ומְהַבִּיעַ את שלשת המושגים האלה בשם אחד, הננו קוראים את התכונה הזאת תכונת השלמות של הקב"ה בשלשה שמות חי, חכם, גבור, בקבלנו את שלשת התארים האלה, אין אנחנו פוגמים חלילה בכבוד הסבה הראשונה, כאשר חשבו המתפלספים המפולפלים שבין בעלי המעתולייה, יען כי באמת אין כאן לא תאַר ולא תכונה וקודשא בריך הוא, והיותו, חכמתו, ויכלתו חד הוא 3) — לעֻמת זה אין ליחס להקדוש ברוך הוא כל תארים אחרים,

1) עיין אמונות ודעות מאמר ראשון פרק א' *). 2) על פי לשונו של רב סעדיה.

3) כל הדברים האלה מבוארים ברוב דברים (אך בסגנון קשה ההבנה במאד מאד) בהאמונות והדעות מאמר האחדות פרק ד' מדבור המתחיל: „ואלה השלשה ענינים" עד דה"מ: ואחר שהתבוננתי

*)פה הוספתי על דברי המחבר. שפ"ר. ח"ג

כי כל תאר וכל כנוי, כל יחס וכל מושג כולל בקרבו הגבלה וצמצום הפוגמים בכבוד הנעלה והנשגב, והֲרָעת כח העצם שהוא הכל יכול; כמו כן אין ליחס להבורא כל פעֻלה, כי הפעֻלה היא שנוי בעצם הפועל וחלוף ותמורה ממצב למצב. כל התאריב בכתבי הקדש: רחום וחנון, חפץ בעמו, בוחר בעם באיש ושבט, נִחָם על מעשהו וקוצף על עוברי מצותיו, כל אלה הדברים לא נאמרו רק בדרך ההשאלה והתורה דברה כלשון בני אדם בכדי לשַׂבר את האזן, גם הנבואה איננה קשורה עם שנוי ותמורה, כי אם היא הכנה והארה אלהית ושפע אורות שהוא משפיע על עבדיו הנביאים, להיות רואים את הנולד, להבין בחזון העתידות כאלו נגלו ונראו לעיניהם. תורת ההארה הנבואית, היא אחת מהדעות התורניות, אשר שיטת חקר־אמונה על פי רב סעדיה נשענת עליהן בויכוחיו ובספריו. רב סעדיה חשב, כי הרחיק בזה את ההתגלות והמחזה בעיני בשר, אמונה המביאה לידי הגשמת הבורא. בההערה האלהית חשב לצאת ידי כל הדעות ולהגן עם זה על הנבואה וחזיונותיה כפי שנמצאו בספרי כתבי־הקדש.

מרכז היקום וכל הבריאה היא הארץ, הכוכב הנמצא במרכז הבריאה, יושבת על חוג שמים ויתר הכוכבים המה כוכבי לכת סובבים אותה וישרתוה. כל יקר ונכבד, כל טוב ומובחר שוכן תמיד באמצע ובתוך, כמו שהגרעין יושב בתוך הקליפה, החלמון בחביצה והלב באדם — ומכל האישים הממלאים את פני האדמה, האדם הוא מבחר היצורים והקרוב ביותר אל השלמות 1). האדם הוא בחיר הברואים ועצמותו יותר זכה וטהורה מעצמות הגרמים השמימיים (הגלגלים) כי ככל החוקרים הקדמונים, חשב גם רב סעדיה את הגלגלים לבעלי חיים ותנועה, בעלי עצם זך ואור צח מצוחצח. מעלת האדם גבוהה ממעלת מלאכי השרת. כי בכל היות האדם קרוץ מחמר בעל גוף עכור ובא מטפה סרוחה, ברוחו הוא סֻלָּם מֻצב ארצה וראשו מגיע השמימה והעצם האחד המחבר בו גשם ורוח — הוא לבדו מגלה עמוקות הטבע מני חשך ומוציא תעלומותיה לאור עולם. הוא גם מַדְבִּיר תחתיו כל איתני הטבע, וכאדון הבריאה הוא נוהג בה כחפצו. בכח שכלו לבדו הוא הממציא כל ההמצאות ומושל בתבל ומלֹאה ממשלה בלי מְצָרים. ויתרון האדם הוא: — דעתו את עצמו ודעתו את התבל ומלאה. רב סעדיה מוכיח בהוכחות נכוחות, כי האדם הוא בעל בחירה והוא אדון לעצמו בכל מעשיו אשר יעשה אם טוב ואם רע.

וזאת הדעת הוא קנין הנפש ותכונה דְבֵקָה בה ולא תבא לה על ידי כלי החושים לבדם, גם עִורים מבטן — חֵשים חוש הראות וחולמים וחוזים הזיונות ודמיונות, ונהפוך, הנפש היא הנותנה כח להחושים וכליהם לעשות חיל. והנפש הזאת תִּגָּלֶה ותֵרָאֶה לנו בתור עצם פועל ומתפעל בשלשה פנים: התשוקה, ההתרגשות וההכרה. מושב הנפש הוא בלב, אך ידה בכל גוף האדם והיא ממלאה

וכן בכל פרק ג׳ שלפניו. ומבלי לתרגם הדברים מאשכנזית התרתי להסבירם בעברית, בסגנון קרוב אל לשון הספר, אך בהסברת הדברים. שפ״ר.

1) שם מבוא, מאמר רביעי ומאמר ששי פרק רביעי, ההשקפה הזאת, כי האדם הוא מרכז המציאות כלה, היא השקפת הפילוסופים בימי הבינים.

את כל קרביו. אלהים קשר את הנפש אל הגוף להכשיר את שניהם אל האשר הנצחי, להצלחה שלמה ומתמדת, להענג הנפשי הזה יזכה האדם רק במעשים טובים, שבהם תמצא הנפש קורת רוח ונעימות נצח, בעוד ש„העונות מקדירים עצמה ומשחירים אותה" 1), המעשים הרעים מהפכים הוד הנפש למשחית. ואם יקשה על המעיין: מפני מה השכין הבורא את הנפש הזכה והטהורה בהגוף העכור הזה? — הנה התשובה על זה: בלי קשר הרוח עם החמר לא היתה יוצאת לאור עולם הפעולה הדרושה לקיום העולם, והבריאה כלה לא השיגה את תכליתה כפי אשר הִתְוָה לפניה בעל הבירה, — יוצר האדם ואדון העולמים. כי לו היתה הנפש נפרדת מן הגוף, כי אז לא נעשו הדברים הטובים שאינם נקנים רק במעשים טובים ועל פי חק בנין־עולם (הטבע) לא היתה הנפש יכולה להגיע להאשר, כי אם בהיותה בגוף, מפני שרק עמו תפעל כל פֹּעַל, „כמו שהאש איננו דולק אם לא תמצא לה דבר שתהיה נתלית בו". ואילו היו השני העצמים האלה נפרדים איש מאחיו, כי עתה „היו שניהם ערומים מן המעשים". ועם זה היתה כל המציאות בטלה ועוברת, כי השמים והארץ, העליונים והתחתונים לא נבראו אלא בשבילו, כמו שמצינו במעשה בראשית, שכל התשעה מאמרות היו בשביל המאמר העשירי, וזאת כוונת הכתוב: נֹוטֶה שָׁמַיִם וְיוֹצֵר אָרֶץ [רק מפני שהוא] יוֹצֵר רוּחַ אָדָם בְּקִרְבּוֹ (זכריה י"ב). — להגוף והנפש בהֶחָבְרָם יחד חלק החותך חיים לכל חי חיים קצובים, הוא הזורק את הנשמה לתוך הגוף, דן אותם כאחד — מאריך ימיהם ומקצרם לפי זַכּות פעלם, מבלי שעצמותו תקבל על ידי זה איזה שנוי או תמורה. בכח ההכרה תדע הנפש ותרגיש את כבוד אלהי עולם, הנה תמלא אהבה וכבוד למלך הכבוד וכחלק אלוה ממעל, תשתוקק אל יוצרה, כחק בנין עולם, שישאף החלק אל הכלל ותהיה נוהה לשוב אל אלהים, לבית אביה וצור מחצבה, תשא ותסבול את אשר נָטַל עליה במנוחה ובטחון באלהי מָעֻזָּה — והרגש הזה המוטבע ועומד בנפש האדם, הוא רגש הדת המפֻעם בלב כל באי עולם מן העולם ועד העולם — והרגש הזה המוטבע ועומד בנפש האדם יורהו לבחור בטוב ולמאוס ברע, גם בלי התורה הנגלית. — האדם מאֻשר וצולֵחַ בשמרו מצות ה' ובנצרו חקי המוסר גם מבלי אשר ידע, כי ה' אמר לו: כזאת עשה וכזאת לא תעשה. אך דרך העיון דרך רחוקה היא ובני האדם לא יעמדו על האמת רק אחרי אותות תורניים ומופתים עיוניים, ומכשולים רבים ורעים נמצאים על דרך השגת האמת בארח העיון — גם לא תלך ההשלמה הזאת בדרך אחד בין כל משפחות אישי בני האדם והספקות שולטים בהם ומבלבלים אותם: — סבת בלבול הדעות בין בני האדם — הוא השנוי

---

1) שם מאמר ששי פרק ד' במהות הנפש: כי העבודה (הטובה) תוסיף בעצמה אור ותגיע אל הנועם המתמיד וההצלחה הגמורה והעונות מקדירים ומשחירים אותה — .

2) ולדבר בלשונו של הר"י אבן תבון: כח התאוה, כח הכעס (ההרגשות) וכח ההכרה — וכנגד זה הן שלשת שמות נפש רוח נשמה (ב"ר פ"ג) — נפש הוא הכח ותאוה, כי תאות נפשך לאכול בשר, ונפשו מאכל תאוה) רוח - כח ההתרגשות — הכעס — (אל תבהל ברוחך, כל רוחו יוציא כסיל וכו', והנשמה היא כח ההכרה, ולעיין בזה היטב דרוש לשנן כל המאמר הששי ב„אמונות ודעות" המדבר על מהות הנפש. שפ"ר.

המופלג בין איש לאיש ובין שבט ומשפחה. — גם אם היה האדם בא אל האמת בכח בינתו לבד, גם בהכירו את חובותיו בינו לבין קונו, עוד לא ידע קִצְב המעשים ותכֹּן הזכיות והחובות וכל המצות אשר יעשה אותם האדם היחידי והחברה כלה וחי בהנה — הנפש מרגשת צֹרך גדול בתפלה וצקון לחש — אך לא תדע ערך תפלה ולמערכי לבה לא תמצא מענה לשון. — נפש האדם יודעת ומרגשת, מבלי כל דת, כי גנוב, נאוף ורצוח המה חטאים גדולים, אבל מבלי התורה והדת הנגלית, יאמר להִנָּזֵר כלו ממנעמי החיים, או כי יתמכר לחמדה ותאוה, כי לא ידע לשום משקל לרוחו, להבדיל בין האסור והמותר, הנאה והמגונה, ואחרי כל אלה, כל איש ואיש מאישי החברה האנושית ילך בדרכו לבדו. סוף דבר יחסרו לנו ערך הנכון במעשי הטוב ובחובות הלבבות וכל המעשים שנעשם או שנמנע מעשותם, לאמר: יחסר לנו הכח השוקל והמעריך (רעגולאטאר) בכל מעשינו והנהגת חיינו 1).

התכלית הזאת לא יכול המין האנושי להשיג לעולם בלי התורה הנגלית ובלי דבר ה׳ ביד עבדיו הנביאים המאירים באור תורתו לארץ ולדרים עליה, ואליהם נגלה ה׳ והשפיע עליהם כח עליון לאַמֵּת דברם באותות ומופתים, חנן אותם בכח וסגֻלה לשדד מערכות הטבע בכדי לקיים הנבואות ולאַמתן בעיני בני האדם. — אך בכל אשר הפלה ה׳ לו את בחיריו הנביאים, כל מקרי בני האדם יקרֵם ובני תמותה הם, למען ידעו בני דורם, כי פי בני אדם שכמותם מדבר אליהם, כי רק האדם יוכל להורות לאדם דרכי עבודת אלהים. ולו היו נושאי התורה ותופשיה מלאכי השרת, כי עתה נתנו להם בני אדם כבוד אלהים. גם לא ירבו הנביאים בנסים מבלי סבה מְכֻרַחַת, כי „כשברא הקדוש ברוך הוא את העולם אמר: דין הניין לי", „ולא עביד קודשא בריך הוא ניסא לשקרא". הנביאים המה קרוצי חמר ובני תמותה ככל ילודי אשה ויִנָּגְעו בכל נגעי בני האדם. גם הנסים והנפלאות אינם מופתים מוכיחים אמתיות הנבואה, רק בשעה שהיא לעצמה מסכמת לרגשי הצדק והמוסר, אבל הנביא המִנַּבֵּא ללא־צדק וללא־מוסר, נבואה כזאת נושאת עליה חותם השקר, וכל האותות והמופתים לא יאַמתוה. — תורת משה המתאמתת כלה עם תורת המוסר הטבעי נתחזקה עוד יותר בהנסים והנפלאות ועל כן חובת כל איש ישראל לשמור התורה הזאת מבלי לסור מהם ימין ושמאל. חלק גדול מדת משה המה מצות שהשכל מחייב אותם והם „המצות השכליות" — והם: מצות כבוד ה׳, שלא לחלל שמו, לעשות משפט וצדקה, להִזָּהֵר מגנבה וגזלה, מהונָאַת רֵעַ, מִלֶּכֶת רכיל, מצות: ואהבת לרעך כמוך וכדומה. ויִשנן מצות „שמעיות" 2), שאין השכל — על פי המושכל הראשון — מחייבם — הם המצות שעליהן אמרו החכמים „שנתנו לצָרֵף בהן את הבריות 3), לדעת השומעים הם דבר ה׳ אם לא, ולכן נקראו „שמעיות" שהמקיים אותן נותן אות נאמן, כי שומע הוא בקול ה׳ ובמצותיו חפץ מבלי להרהר

1) והם דברי החבר אל מלך הכוזריים מאמר שלישי פרק ז׳ באמרו: „יודעים אנחנו שהענוה חובה, הכנעה ושפלות משובחות, ההונאה מגונה . . . אך לא נדע את שעורם, את הטוב מכל מדה ומדה והרע ממנה והדת הזאת איננו אלא, כי אם על ידי התורה הנגלית (עיי״ש). שפ״ר.

2) Disciplinargesetze. 3) וכמאמר חז״ל: וכי מת איכפת לו להקב״ה אם שוחט מן הצואר או מן העֹרף אלא לא נתנו המצות (השמעיות) אלא לצרף בהן את הבריות. שפ״ר.

אחריהן. בכל זאת גם להמצות מהסוג הזה נוכל למצוא טעמים מספיקים: כמו המנוחה ביום השבת והמועדים, שֶׁיִּנָּפֵשׁ האדם מעבודתו למצוא לחמו, ובימי הנופש יעשה חשבון הנפש, יפנה לבו לדברים שבקדושה, הזון לבו, לדברי החברה ועניני הכלל לטובת תקון העולם — כן הקדיש ה' אנשים ידועים (הכהנים בני אהרן) לעמוד לפניו, כי יְיַשרו דרכיהם ומדותיהם ויהיו למופת לבני עמם. איסורי מאכל של מקצת בעלי חיים נכונים מקצתם נגד עבודת האלילים ואיסורי נשואים בין הקרובים, להרחיק את האדם מן הפריצות מן הנשים שלבו גם בהן 1). — דיני הטומאה והטהרה נתקנו לכבד את מקום המקדש בעיני העם. ואחרי כל אלה יודה רב סעדיה שאין למצוא טעמים מספיקים לכל המצות ומלבד הטעמים הגלויים והידועים עיקרי טעמיהם כמוסים בסוד ה' וחכמתו העליונה והנעלה מהשגת השכל האנושי וכמו שנאמר: כִּגְבוֹהַּ שָׁמַיִם עַל הָאָרֶץ כֵּן גָּבְהוּ דְרָכַי מִדַּרְכֵיכֶם וּמַחְשְׁבוֹתַי מִמַּחְשְׁבֹתֵיכֶם 2).

מהרכבת שתי התורות: הנגלית והשכלית יצאה לרב סעדיה תורת הישרת המדות, תורת חובת המעשים ו„חובת הלבבות" — והמקצע הזה בשיטתו של רב סעדיה מלא זיו ומפיק אור יקרות מכל למודיו ומחשבותיו ודעותיו. תֹּכן תורת המוסר הזאת הוא: האדם הוא עצם מורכב מנפש וגוף, לו יצרי לב שונים ונטיות רבות טובות ורעות — גם הטובות והרעות אינן טובות ורעות בבחינה החלטית (אבזאלוט), כי אם בבחינה מצטרפת (רעלאטיוו) — ושלשה אבות נטיותיו ויצרי לבו הם (כמו שהזכרנו למעלה) התאוה [חשק, תשוקה], כעס [התרגשות] וההכרה. שלשת התכונות האלה מושלות באדם ממשלה בלי מְצָרים, התאוה תעורר בלב האדם חפץ השגת תענוגי החמר והנאות עוברות, ואם יאמר האדם ללכת רק אחריה, תוציאהו תאותו מן העולם; הכעס או התרגשות הנפש היא מדה רעה מאד; אך בשתי הנטיות האלה ישנה מדה טובה מרובה; התאוה לא התן את האדם להתרחק מחברת בני אדם ולהתבודד — והאיש אשר לבו (תאותו) חלל בקרבו הוא במתים נחשב בהחברה האנושית — והכעס או התרגשות הנפש, אשר בכללה הן גם כן השאיפה לכבוד ושררה, ההתנשאות, אשר בהיותה מְכֻוֶנֶת לדברים טובים תעשה טובות גדולות, הרגש יִפָּעֵם בלב אנשי־הרוח ויעוררם לריב ריב החלש נגד חזק ממנו להציל עשוקים מיד עושקיהם כח, וכל הנטיות שבנפש, כלן אהובות, כלן ברורות ובלבד שלא יעברו החק והגבול הנכון — לזה הטביע יוצר האדם בקרבו את הכח השלישי הַהֶכָּרָה, הוא הנוטה קו על נטיות האדם ושם משקלת ז"ל כל מעשיו, הוא השם משטרו על יצרי־לב האדם, כי יהיו שקולים ונערכים הוא הנותן דעה לבחור בטוב ולמאוס ברע, לבחור המועיל והדרוש מכל נטיה ונטיה בערך נאות ומדה נכונה. רב סעדיה מונה מספר לתאות ונטיות בני האדם והן: אכילה ושתיה, האישות והאהבה החמרית (המשגל), חמדת הקנינים, חיי המשפחה (הבנים), ישוב העולם (סוציאולוגיה), התשוקה לאריכות ימים — לחזק את החיים,

1) רב סעדיה דבר כפי מצב הדעת בימיו, ובימינו נתקבל ליסוד בדעת טבע החיים (פהיזיולוגיה) חכמת הנפש (פסיכולוגיה) כי מנשואי־קרובים יצא דור עניי־דעת ומנוגעים בנגעי הנפש והדברים ידועים ומוסכמים מאת כל חוקרי הטבע. שפ"ר.

2) אמונות ודעות מאמר שלישי פרק א' וב'.

אהבת הכבוד והשררה, הנקמה וההתנצחות, השגת החכמה, הנטיה הדתית (להיות שוגה ברגשי אמונה ודת), הנטיה המופלגת לפרישות, ואהבת המנוחה בבחינה טובה ובחינה רעה. — בכל הנטיות האלה ישנם דרכי חיים ודרכי מות, ובזמן שהאדם הולך אחריהן ויודע לנטות עליהן קו ומשקלת, הן מוליכות אותו על דרך הטוב והאשר הזמני והנצחי, למופת ולעינים לבני אדם תהיה ההתמזגות (הארמאָניע) התמזגות הצבעים לחוש הראות והתמזגות הקולות לחוש השמע, ישנן לפרקים, שהעין והאזן נפגשות ונפצעות מקול ומראה, אך בהתלכד המראות לשלל צבעים להרהיב עין והקולות השוים והנעימים לשירה נעימה משמחת לב ומענגת את הנפש נראה, כי אלהים עשה את כל המראות והקולות ישר ועל האדם לבקש ולמצוא חשבונות רבים להוציא חפץ ה' למענהו. מקבוץ הנטיות השונות, ערוכות במערכת הדת הנגלית ושקולות בפלס הדת השכלית תִמָצֵא לנו הדרך הישרה שיבור לו האדם המעולה למצוא חן ושכל טוב בעיני אלהים ואדם.

תורת היהדות, הנותנת חלק לכל פעלות החיים במדה וקצב ידוע, היא תורת חיים ואהבת חסד ונתונה למשה מסיני, וכמתת־אלהים בלתי בעל שנוי ותמורה, לא תתחלף ולא תשתנה גם היא ועד ימי עולם לא תחדל מהיות תורת ישראל, בגלל הדבר הזה היה דבר האחרון שבנביאים (מלאכי) בחתימת הנבואה: זִכְרוּ תּוֹרַת מֹשֶׁה עַבְדִּי אֲשֶׁר צִוִּיתִי אוֹתוֹ בְחֹרֵב עַל כָּל יִשְׂרָאֵל חֻקִּים וּמִשְׁפָּטִים. לרוב המצות הוסיף המחוקק האלה המלה „לדרתיכם", ועל ידי ירמיה הנביא (ל"א) כתוב לאמר: כֹּה אָמַר יְיָ נֹתֵן שֶׁמֶשׁ לְאוֹר יוֹמָם, חֻקֹּת יָרֵחַ וְכוֹכָבִים לְאוֹר לָיְלָה ... אִם יָמֻשׁוּ הַחֻקִּים הָאֵלֶּה מִלְּפָנַי נְאֻם יְיָ גַּם זֶרַע יִשְׂרָאֵל יִשְׁבְּתוּ מִהְיוֹת גּוֹי לְפָנַי כָּל הַיָּמִים... מזה אנו למדים נצחיות עם ישראל. אך יוסיף רב סעדיה לאמר: „אומתנו איננה אומה כי אם בתורתה" ונצחיות עם ישראל מוכחת על נצחיות התורה. גם התורות החדשות אשר ממקור תורת ישראל מוצאן, אין בידן להוכיח, כי בהִגָּלוֹתָן נתבטלה תורת משה, הראיות שהם — בעלי התורות החדשות — והמתחכמים מבני עמנו אומרים להביא מן הכתובים על בטול הדת הישראלית בזמן מן הזמנים. אינם רומזים כלל על זה והאומרים כן מגלים בם פנים שלא כהלכה 1).

באהבת האמת, בשמירת חקי תורת היהדות יגיע הישראלי למעלת השלמות כפי היעוד הרוחני שיעד לנו אלהי ישראל, עזיבת דרכי התורה היא החטאת או החובה, הזכות תְּזַכֶּה את הנפש ותצרפה ותביאה לידי שלמות, והחטאת מחשכת את יפעת הנשמה ומקדרת את נגה זהרה. אמנם כן, בעיני בשר לא נראה את זַכּוּת הנשמה וצֵרופה על ידי המעשים הטובים ולקוי אורה בהמעשים הרעים, יען מה? יען היות משכננו בעולם השפל והעכור ולא נוכל הַשֵּׂג מְהוּת הנשמה והשנויים המתהוים בה. בהיותה „עצם דק זך ופשוט מעצם הגלגלים", טהור מעצם השמים לטהר, נשגב ונעלה ממלאכי המרום במרום, רק לאלהי הרוחות ובורא הנפשות הרבות, יאתה להטביע חותמו על פעלות הנפשות, לאמר: פעלה זאת טובה, נאה ומקובלת, וזאת רעה ונשחתה. כאשר ידע חכם חרשים הטובע

1) כל אלה הדברים ומה שלמעלה יוצאים ממאמר עשירי — הנהגת האדם — ומאמר השלישי — צווי ואזהרה.

מטבעות להבדיל בין מטבע מזויפת למטבע אמתית; כן רק ליוצר האדם ואלהי הרוחות נגלה תֹּכֶן עלילות בני האדם ויצרי מחשבות לבם, והוא לבדו בוחן לב וכליות. — ביד כל אדם להגיע לתכלית השלמות, ואך הבל יביעו האומרים, כי חֹק שם היוצר למעלת האדם, כי אם היה כדבר הזה לא דרש אלהי הצדקות מהאדם לְיַשֵּׁר ארחותיו בכדי להשיג הדבר שאי אפשר לו להשיגו.

השכר והענש אינם רק לעולם הבא, כי אם גם בעולם הזה, אמנם עולם התגמול ותכלית — חשבונו של עולם, הוא בעולם שכלו ארוך — עולם הנשמות. רב סעדיה גאון מבטל את הדעה הידועה, כי בני האדם נושאים וסובלים חטאים ועונות אשר דבקו בם מיום הִוָּלְדָם — וגם נושאים וסובלים חטא אדם הראשון — צדקת אל־עולם, הצור אשר תמים פעלו ומשלם לאיש כדרכיו, אינה מסכמת אל הדעה הזאת. בהשכר והענש בעולם התגמול תפתר השאלה הגדולה המרעשת לב כל באי עולם מאז ועד הנה. שאלת: „צ ד י ק ו ר ע ל ו, ר ש ע ו ט ו ב ל ו". ומאמונת שכר וענש תצא בהכרה אמונת ה ש א ר ת ה נ פ ש וקיומה חוץ לגוף, כי המות הוא רק חלוף ומעבר מחיי שעה לחיי עולם. רב סעדיה מבאר ברוב ענין מהות החיים והמות. בראשית ימי הִפָּרֵד הנפש מעל הגוף יהיו לה געגועים אל בית חומרה ולהגעגועים האלה קראו החכמים הקדמונים בשם „חבוט הקבר". בדרכו זה הוא הולך ומבאר את המקרא שכתוב: והיתה נפש אדוני צרורה בצרור החיים... ונפש אויביך יקלענה בתוך כף הקלע" להיות שט בחללו של עולם־התהו מבלי מצוא מנוחה ומרגוע. באמונת ת ח י ת ה מ ת י ם יחזיק רב סעדיה בכל עֹז, ככל האמור על דבר האמונה הזאת בתלמוד ומדרשים — זמן התחיה — הוא גם זמן גאולת ישראל על ידי המשיח המְקֻוֶּה, לעת תבא שעת הרצון וחסד ה' יגבר על עמו ועל כל בני האדם או, לדבר בלשונו של רב סעדיה, בהגיע „עת הישועה" — והימים ההם תהיה עת התגברות ההכרה האלהית „הארץ תִּמָּלֵא דֵעָה כמים לים מכסים" והעריצות והזדון יעברו ממנה. אז ימעטו החטאים והעונות, אף כי לא יתמו חטאים מן הארץ וגם המות לא יסוף, רק כי בהשתנות מעמד החברה האנושית לטובה והאדם לא ישלט באדם לרע לו, יאריכו בני האדם ימים על הארץ וגם הנער בן מאה שנה ימות, והחוטא בן מאה שנה יְקֻלָּל 1).

רב סעדיה גאון היה במחשבי קצין וגם כתב ספר מיוחד לחשבון הקץ „ספר הגלוי" פג], ובנראה חִשֵּׁב את הקץ לשנת תשכ"ד 2). אמנם ימות המשיח

---

1) אמונות ודעות מאמר חמישי פ"ג, מאמר ששי פרק ז' וכל המאמר השביעי — תחית המתים, והמאמר השמיני — גאולה אהרונה — מוקדשות להחקירות אשר בפנים.

פג] החכם ה ר כ ב י מוכיח על פי כתב יד מהספר הזה, שתוכנו הוא ענינים שונים ונכבדים וחשבון הקץ נמצא במקום אחד בכל הספר, אלא שיחבר לחפץ זה ביחיד, כן לחקר אמונה וכן לחקר העתים (חקירות על דבר זמן חבור המשנה והתלמוד, ספור המחלוקת עם דוד בן זכאי, תוכחה לבני דורו שהחלו להתרשל בלמוד לה"ק, דעת הלשון, וכו') ודברי החכם הזה ארוכים ונכבדים מאד ועל כן יבאו במלואים בסוף הספר.

2) עיין במאמר העבור לרבי אברהם ב"ר חייא (הוצאת פיליפובסקי מבוא מעמוד XI ואילך). חשבון הקץ של רב סעדיה, כפי ההבנה הנכונה של מפרש האמונות והדעות ב ן י מ י נ י (בפירושו לאו"ד מאמר ח' פ"א), עולה לשנת ד"א תשכ"ר, ולא אוכל לברר לי מאיזה מקום הוציא גייגער,

(ימי הישועה והתחיה) אינם ימי עולם הבא — והדבור הזה — עולם הבא, הונח על החיים שאחר המות בעולם שכלו טוב וכלו ארוך. וגם אומות העולם יזכו לימות המשיח אם יהיו ראוים לזה על פי מעשיהם.

בכלל לא הצליח רב סעדיה לבא אל מחוז חפצו, להתאים את תורת היהדות אל העיון המושכלי בכל פרטי מצות התורה וכללי השכל ההגיוני, כי קבל עליו דבר קשה לחבר נפרדים וקרב רחוקים — שני למודים הפכיים וסותרים זה את זה. ומלבד זה חקירותיו מיוסדות על הנחות מוסכמות אצלו — כל דברי כתבי הקדש והתלמוד היו לו לדעות מקוימות שאין להרהר אחריהן ואותן חפץ לקרב אל השכל, לא בתקף הראיות, כי אם בהרבות אותן. ובחפצו לתת תקף ועז לכל למודיו מכתבי־הקדש הוציא פעמים רבות את הכתובים ממשמעם הפשוט וירכב בהם כונות שונות. הדרך הזה אולי היה נכון לזמנו, אך לאלה החפצים לדעת פשטי המקראות בדברים מתקבלים על הבינה הישרה — דבריו נראים כזרים ומתמיהים. ובכל אלה יפה כחו של רב סעדיה מכל מתפלספי הערביים והקראים — כי למצער רואים הננו בו שידע והרגיש החובה, איך דרוש לרדת לעמק הפשט, כי אין לתת את המשל למשול ממשל רב בכתבי־הקדש, כי יש גבול וקצב גם לדרשות. רב סעדיה גאון מחליט, כי הכתובים דרושים להיות מבארים על פי הפשט ודרכי ההגיון והלשון, ובאופן שהדעת הישרה סובלתו, רק במקום שנראה את הכתובים כמכחישי המציאות הנראית לעינים או את הבינה הישרה, או שכתובי כתבי הקדש מכחישים זה את זה, אז יש להוציא הכתוב ממשמעו ולפרשו גם על פי רמז וכונה שניה מהכונה הפשוטה. האיש המפרש כתבי־הקדש על דרך מליצות — חידות או במשל וחזיון סופו להכחיש את מעשי המצות, ספורי המעשים שהיו והנפלאות שנעשו, ובכלל לעשות את התורה פלסתר וכדבר שאין לו מקום בעולם האמת — עולם המעשים ההוים, המוחשים והנמצאים.

ובכל אשר עלינו לאמר כי שיטת רב סעדיה בחקר־אמונה, אינה מספקת להתיר כל הספקות המתפלספים וכמו כן לא תרגיע רוח תמימי האמונה — היתה רבת עלילה בתעצומות פעלתה לדורו ולדורות המאוחרים. הדבר הזה לבדו, כי גאון סורא, אבי התורה התלמודית בדור ההוא שם על נסו את העיון המחקרי, כי נתן מקום למושכלות ויתאמץ להשלים בין „הכתוב והמקובל — ובין המושכל והמושג בשכל אנושי", כי חתר לפרש את ההגדות והכתובים הנראים כהגשמה באופן מסכים אל השכל, כבר החריד את תמימי האמונה, ויתן יד לחכמי תורה בני דור הגאון מסורא והבאים אחריו לצאת בעקבותיו לתור ולבקש דרך אמונה בתבונה ודת־אמת בדעת. רבים מהגאונים ונושאי דגל היהדות בארצות אחרות יצאו בעקבותיו לבאר כתבי־הקדש באופן קרוב אל השכל והאמונה. הדבר הזה כשהוא לעצמו, היה לענין רב־העליליה בהגות־לב והלך־רוח תופשי התורה בשתי ישיבות שבבבל, באפריקה וספרד; ורוחו נחה על חוקרי

כי עלה לו החשבון לרס"ג לשנת ד"א תשמ"ט, ודבריו לא נכונו בכל אופן, כי הקראי יפת בפירושו לדניאל שנכתב בשנת תשמ"ט הנ"ל יזכיר קץ רב סעדיה ויאמר „שכבר עבר והגואל עוד לא בא" (ל"ק נספחים עמוד 81). פירסט בפירושו על אמונות ודעות, בהשענו על הנחה מוטעת הוציא משפט מעוקל לאמר, כי קץ רב סעדיה מתיחס לשנת ד"א תתפ"ב.

אמונה בישראל לדור דורים עד דורנו. — הדר רב סעדיה נראה על פני פעלו, בכל תקף ועז תעצומותיה בדורות האחרונים. גם גדולי חוקרי הערביים וחכמיהם היו הוגים בספר „האמונות והדעות", שמו כבוד תהלתו והרבו לבקרו ולפלפל בו בחכמה 1).

ובימים ההם, בהיות רב סעדיה מפיץ ברבים דעותיו ואמונותיו להאיר באור תורה וחכמה לבני דור נולד, היה מתבודד באהלו מנודה ומוחרם מטעם נשיא הגולה, ומלבד כתבו את ספריו המעולים והמשובחים לא נמצאה לו פעֻלת הצבור ועבודת הרבים. אך לא עברו ימים רבים וילדי־יום שִׁנו פני הענינים לטובת רב סעדיה. — תחת הכליף האכזר ואיש הדמים — קָהִיר — ישב לכסא אל־רַדהִי, איש אמת ואוהב צדק — המשנה למלך הוויזיר הגדול היה אז עלי־אבן־איזה, אשר לבו היה נוטה לרב סעדיה ופעֻלת השר הזה בסוד המלכות היתה רבה ועצומה. גם רב כהן צדק ריש מתיבתא דפומבדיתא, התומך בידי נשיא הגולה נגד רב סעדיה מת אז 2), ובכן נשאר רק רב אהרן (כלב) בן שרגדו — בעוד אשר כל העם היו אחרי רב סעדיה, ויהי היום ושני בעלי דינים בֵּררו להם דיינים: הצד האחד בֵּרר לו לדיין את רבינו סעדיה גאון והשני את ראש הגולה — הדבר הזה חרה מאד לדוד בן זכאי וגם מלאו לבו לשלוח יד בהאיש הבוחר ברב סעדיה והאיש הזה לא היה כלל מ„רשיות" של נשיא הגולה ולו היה המשפט לבחור לו דיין כחפצו. ויעמֵד הנעלב קול זְוָעות ויקהל קהלה גדולה ויעורר את העם לבלי נשוא עוד עריצות נשיא הגולה ושרירות לבו, והמאורע הזה הרעיש מאד לב כל אנשי ישר וצדקה ויקנאו „חשובי קהל בבל (בגדד) למאורעו, ויתאספו להִוָּעץ איך לשום קץ אל המחלקת הזאת, שהיא סבת חלול השם ורעה רבה לכל בני הגולה וילכו דורשי השלום אל אחד מגדולי הקהל [בבגדד] כָּשֵׁר בן אהרן חותנו של אהרן אבן־שרגדו וישימו לפניו, כל הרעה היוצאת ממחלוקתם וכמה קשה הריב הזה שעבר כל חק, לכל כלל ישראל, ועליו [על כשר] החובה להסיר המחלקת שאינה תלויה אלא בחתנו „כָּלֵב בן שרגדו" 3). ויאות כשר להיות מלאך השלום בין רב סעדיה ונשיא הגולה, והלך אל גדולי הדור וקבצם לתוך ביתו והיה עמהם ראש גלות — ודבר אליו בפניהם: „מה המעשה הזה אשר אתה עושה להחזיק במחלקת ואינך מתירא מן העֹנש — ועתה ראה איך תתקן דרכיך עם רב סעדיה ותשלים עמו, ואחרי כן הלך אל רב סעדיה והביאו לביתו". כל עדת ישראל בבגדד חגגה את חג השלום הזה — שלום שני אבות הכנסיה הישראלית בבבל — והשלום היה בפעם הזאת שלום אמת — ושני ימים התאכסן רב סעדיה בבית ראש הגולה וביום השלישי הושב בכבוד גדול למקומו, וישב כסא ההוראה במתא מחסיא, רב יוסף בר סטיא חדל מהיות ראש ישיבה, „אך לא מנעו ממנו החק שהיה מקבל בהיותו עוד על משמרתו והיו שולחים לו בביתו" 4).

---

1) מחמד אבן־אסחאק בספרו Chresthomathie de Sacy בדברו על דבר Fhirist al-ulum, וגם „צייטשריפט דער מארגענלאֶנדישען געזעלשאפט 1859 עמוד 576.

2) ד"א תרצ"ו. 3) הדברים בסימני ההסגר לקוחים מר' נתן הבבלי.

4) הרב המחבר (ובעקבותיו גם החכם וויס דודו"ד ח"ד עמוד 159), אומרים כי שב רב

כאשר בצאת רב סעדיה מסורא פנה זיוה והודה, כן בשובו אליה שבה ותעל במעלתה על פומבדיתא — אשר במשך השנים האלה כהנו בה שני ראשי ישיבה זה אחר זה: רב צמח בן כפנאי שתי שנים ומחצה 1), ורב חנינא בן רב יהודה גאון 2) חמש שנים 3). השאלות הבאות מארצות רחוקות שבו שנית ללכת לסורא ואז מצא רב סעדיה מקום להראות כחו וחילו לאורייתא וישב לכל שואל— ובחכמת התורה והתלמוד הננו רואים אותו גם כן מופלא מכל הגאונים שקדמוהו. בבהירות השכל, במיטב הגיון ועמקות גדולה ונפלאה — כה עבד עבודת התורה בלי הֶרֶף ובלי לֵאות, אך נפשו השתוחחה עליו וצהלת רוחו חלפה ואיננה. רבות הנה התשובות שכתב וכנראה נכתבו רובן בסוף ימיו אחרי שובו לשבת על כסא הגאונות בסורא, מהתשובות היו רובן כתובות בערבית ומעוטן בעברית, וחק היה לו להשיב לכל שואל ככתבו וכלשונו 4). עוד מעט ורב סעדיה מצא מקום להוכיח לכל בני דורו, כי הוא האיש הנושא את האורים ואת התֻמים על לבו ואור וָתֹם המה שני מלאכי השרת המְלַוִים אותו על דרך החיים. ואז נראו יקרת רוחו וחין ערך נפשו הנדיבה בכל הודם ותפארתם· דוד בן זכאי נשיא הגולה מת 5), ודבר רב סעדיה היה למנות את בנו יהודה לנשיא במקומו· אך גם הוא לא האריך ימים על משרתו ומת לאחר שבעה חדשים והניח אחריו בן קטן בן שתים עשרה שנים ויאספהו רב סעדיה אליו, וילמדהו תורה· כל הימים ההם היה כסא הנשיאות פנוי ולא נמצא מי שיהיה ראוי להיות נשיא הגולה, כי אם אחד מקרובי דוד בן זכאי והוא יושב ב נ צ י ב י ן. אך כמעט שנקרא לשבת על כסא

סעדיה על כנו ורב יוסף הוסר ממשמרתו, ובאמת כן הוא אצל ר' נתן הבבלי ככל הכתוב בפנים. אך מדוע העלימו עיניהם ולא העירו כלל על דבר הראב"ד בקבלתו המעיד על ההפך ואומר: ואחר כך עשו שלום (רס"ג ודוד בן זכאי) ואף על פי כן „לא הוסר רב יוסף ולא שב רב סעדיה לגאונותו". אמנם עדותו של ר' נתן הבבלי, ככן הדור נאמנת יותר, אך בכל אופן היה להעיר על זה -- בכלל נראה שלא השגיח הרב בתולדות רס"ג על דברי הראב"ד, כי יאמר שרס"ג לא התחבא והראב"ד אומר מפורש: ויחבא רב סעדיה שבעה שנים וכל ספריו חבר במחבא. שפ"ר.

1) מן ד"א תרצ"ו עד ד"א תרצ"ח. 2) אבי רש"ג. שפ"ר. 3) תרצ"ח עד תרש"ג.

4) על דבר ספרי רב סעדיה המחקריים והתלמודיים עיין ציון כ' בסוף הספר והערות הרב החכם ה ר כ ב י הנכבדות מאד ביחוד במקצוע זה — וראיתי להשוב בזה רק ספריו התלמודיים שלא נזכרו עד הנה בפנים: א) אזהרות על תרי"ג מצות (מעשה ידי גאונים מאת ראזענבערג ברלין 1856. ב) הלכות נדה או ספר „טומאות וטהרות" ומובא בספרו פירוש על ספר יצירה, ועיין תוספות נדה ל"ז ד"ה אביי. ג) תרגום המשנה לערבית. ד) דרכי התלמוד על כללי הש"ס. ה) ספר השטרות וספר הפקדון על דיני ממונות ודיני אישות. ו) ספר העבור. ז) תשובות על בן אשר בעל המסרה. ח) פירוש על שלש עשרה מדות שהתורה נדרשת בהן (כ"י ונדפס עתה בבית תלמוד להחכם ווייס שנה ז' מעמוד 235 ואילך). ט) סדר תפלה (ומובא בטור אורח חיים סימן תרי"ט על דבר אמירת כל נדרי בליל יום כפור עיי"ש). ועל דבר תשובותיו עיין שערי צדק ח"א סימן כ"ד, ש"ב סימן פ' וכו' ובתשובות הגאונים שבבית תלמוד שנה ד' סימן כ"ו, בזכרון לראשונים להר כ ב י ועוד רבים. בתרגום המשנה הוא מפרש כמה משניות באופן משונה מפירוש הגמרא ועל דבר ספר השטרות, כותב רב שרירא גאון באחת מתשובותיו (ש"צ ח"א ש"ג סימן י"א), שיש בו דברים שהוסיפו אחרים והם סותרים המשנה והברייתא, ואי אפשר שרב סעדיה כתב כן שאין משנה שלמה אובדת ממנו"-- דברי רש"ג על רב סעדיה ועדותו, „שאין מ ש נ ה ש ל מ ה א ו ב ד ת מ מ נ ו" היא גם עדות נאמנה שלא נכונו דברי הקראי סלמון בן ירוחם שחפץ להוכיח כי נעלם מגאוננו כל המסכת ראש השנה כמו שדברנו ברחבה למעלה. שפ"ר. 5) בשנת ד"א תש"א.

הנשיאות ותפול קטטה בינו ובין אחד המחמריים הארוקים, וַיִּמָּצֵא מושלמי שהעיד עליו כי קלל את מחמד נביאם ויומת במשפט הדת הקנאית · ובמשך העת ההיא עדי גדל הנער נכד דוד בן זכאי והגיע לפרקו, התגברה קנאת הדת ותלך הלוך והתגבר בין המון עם הארץ, וגם גדולי המלכות ורַבֵּי המדינה היתה עינם צרה בגדולת ישראל ויקנאו גם בצל־שררה שנשאר עוד זכרון לבית דוד, „ויקנאו בו השרים וכל בני עם הארץ ויאמרו הנה עם בני ישראל הולך וגדל". . . ויקשרו עליו קשר להרגו בעברו בחוץ · הדבר נשמע בית המלך, והכליף עזר את ראש הגולה ויאמר להגן עליו, אך גם הוא לא יכול להשביח שאון העם וקנאתו · וראשי כנסת ישראל הבבלית, מיראתם את קנאת אדוקי המחמדיים, החליטו לבלי הושיב עוד איש על כסא הנשיא, וכה נגדעה קרן ישראל וסר ה„שבט מיהודה", אשר יותר משבע מאות שנה עמד כשארית ממלכה וכניר לישראל מבית דוד · ה„מ ח ו ק ק מ י ה ו ד ה" — הנשיאות בארץ ישראל מבני בניו של הלל נספה בקנאת הדת של „ר ו מ א ה ח ד ש ה", הקנאה הזאת, העזה כמות וקשה כשאול שלטה גם בלבות בני ישמעאל כאשר בבני אדום ותשם קץ גם ל השבט מיהודה". עוד היו שתי הישיבות של מעלה בסורא ופומבדיתא עומדות על תִּלָּן, אך גם הן כבר היו כצל נהלכות וימי המרכז הזה להאומה הפזורה וזרויה בין הגוים, לא ארכו · חרבנם כבר הקריב לבא וימיהם לא נמשכו ·

במות ר ב ס ע ד י ה 1) בא שמשה של ישיבת סורא · ר ב ס ע ד י ה ג א ו ן הניח אחריו בן חכם ודוסא שמו, והוא חבר איזה ספרים בתלמוד וחקר־אמונה, אך הוא לא היה ממלא מקום אביו בהישיבה, כי רב יוסף בר סטיא הנדחה מלפני רב סעדיה שב לשבת על כסא הגאונות, והוא לא היה האיש אשר בכחו להחזיק את הישיבה על מעלתה נגד פומבדיתא · כי אחרי מות רב חנינא היה לגאון פומבדיתא התקיף והעשיר רב אהרן (כָּלֵב) אבן שרגדו איש בגדד, אשר ידענוהו ממחלוקת רב סעדיה עם נשיא הגולה, הוא לא שמש בכהונות הישיבות, לא היה מקודם ריש כלי, כפי המנהג מאז, כי בתוך עמו ישב בתור סוחר עשיר וגם היה „בעל לשון ואדם גדול בחכמה" 2) ובכחו ותקיפותו החזיק הוא בהשררה, אשר על פי שורת הדין היתה ראויה למר ר ב ע מ ר ם בר מסוי 3) · — המעלה האחת של רב אהרן היא כי היה חכם פילוסופי ויכתוב ספר בחקר־אמונה ופירוש על התורה 4) · כרב כהן צדק נהג גם הוא את נשיאותו ברמה ויתאמץ להגדיל כבוד

---

1) ד"א תש"ב · 2) לשונו של ר' נתן הבבלי ·

3) דודו של הרש"ג · וראיתי להביא בזה דברי הרש"ג לדעת עד כמה ירדה אז מעלת התורה בישיבת בבל וז"ל : „ובתריה (דרב חנינא) אסתמיך מר רב אהרן (כלב שרגדו) · · · ולאו דהוה ראוי לגאונות, אלא דוכתא למר רב עמרם אחי עמנו וקפיץ עליה מר רב אהרן ו ה ו ה ע ז, ודחיל מיניה רב עמרם וכו'" — החכם וויים (ח"ד 162) מעיר בצדק, כי התשובות המעטות בתשובות הגאונים המיוחסות להתקיף הזה משונות בצורתן מיתר תשובות הגאונים, כי כותב הוא דבריו כגוזר דין, וכנגיד ומצוה לדוגמא תשובתו בשערי צדק (ח"ג סימן ל') „שאלה זו יצאה לפנינו לשער הישיבה של גולה לבית דינו של אדונינו א ה ר ן ה כ ה ן ראש ישיבת גאון יעקב (פומבדיתא) וכו' · · · ומסיים : „הלכך יקבצו הזקנים ויעשו כמו שפרשנו, ואם יסתפקו ישלחו לפנינו · · · ואין לנטות מדברינו ימין ושמאל". שפ"ר ·

4) מונק בספרו Guide des égaries I, 462, ובהחלוץ ח"ש עמוד 61 ·

ישיבת פומבדיתא, כי תִּבָּנֶה מחרבנה של ישיבת סורא, ובגלל הדבר הזה הלכה זאת האחרונה הלוך ודלה וַתִּדַּל מאד. עוד מעט והקהלות הקרובות והרחוקות חדלו לשלוח תרומותיהן ולא יכלה הישיבה לשאת את תלמידי החכמים הנמצאים בתוכה, עדי שָׁמְמוּ שעריה. בראות רב יוסף בר סטיא את העזובה יצא מבבל וישב בעיר בצרה 1).

הנה כן חרב ה„בית הגדול שהיו מגדלים בו תורה" וישיבת א ב א א ר י כ א ורב א ש י בטלה אחרי עמדה על תִּלָּהּ יותר משבע מאות שנה. נראה הדבר, כי בני ישראל יושבי סורא לא יכלו נשוא בנפש שוקטה חרבן הבית המעון והמכון להתורה התלמודית ויתאזרו עז להחזיק את הישיבה לבל תפול באין תקומה. ארבעה חברים, חכמי ישיבה יצאו מבבל לארצות המערב (אפריקה וספרד) לעורר נדיבי הקהלות העשירות אשר שם ל„ה כ נ ס ת כ ל ה": לאמר, כי יוסיפו לשלח תרומותיהם להכלה שבסוריא כמאז ומקדם. אך כבר נגזרה גזרה על „מתא מחסיא" שתחרב, ואז לא נמצא לה עוד איש כרב אשי להגין בעדה ולהקים את סכתה הנופלת 2). האניה אשר בה ישבו ארבעת השליחים נטרפה בים ורוח סערה השליכה לחוף איטליה בקרבת המקום ב א ר י (Bari). שם פגע בה השליש (אדמיראל), שר אניות לכליף הערבים בספרד והוא עושה מלחמה את הנוצרים, וינהג שבי את האניה ואת אנשיה — כי היה רב החובל איש נוצרי — בעל מלחמתו. כאשר נשבו ארבעת החכמים האלה, מכר את אחד מהם (רבי שמריה) ב א ל כ ס נ ד ר י ה ש ל מ צ ר י ם, ומשם עלה ל מ צ ר י ם (ק א ה י ר א) ויהי שם לראש ישיבה, את השני (רבי חושיאל) פדו אנשי אפריקה (בקאירוואן), „שהיתה בימים ההם חזקה מכל מדינות ישמעאל שבארצות המערב" 3), ועם אחר (רבי משה ורבי חנוך בנו) שב האדמיראל אל אדונו ומלכו הכליף ב ק ו ר ד ו ב ה ופדאוהו אנשי ק ו ר ד ו ב ה, ועל דבר הרביעי יש לשער כי בא הנה עד נרבונה אשר בצרפת הדרומית (פרובינציאה) — 4) הנה כן, תחת להמציא עזרה לישיבת סורא הנגלמודה נתפרדו החכמים לארבע רוחות השמים, ויסדו ישיבות כל אחד במקום שבתו החדש, ויעזרו עוד בזה לאבדן הגאונות ושביתת ישיבת סורא. ספרי התלמוד בכתב יד שנמצאו בסורא, הובאו אחרי כן לספרד (על ידי ר ב ח ס ד א י א ב ן־ ש פ ר ו ט) — ובזה נסתלקה בבל — האם שקמה לבת יהודה — אחרי צאתה מבית אמה הורתה — ארץ ישראל — מעל במת התולדה הישראלית, בבל חדלה מהיות מרכז דת יהודות ולאֹם ישראל ותפנה מקומה לארצות המערב (אפריקה הצפונית, ספרד וצרפת).

דלדול הישיבות בבבל ותוצאותיו: עֲיֵפוּת וְלֵאוּת של חכמי התורה התלמודית וירידת כבוד התורה ומעלתה בעיני העם, הרהיבו את לב הקראים ויאזרו חיל

---

1) לערך שנת ד"א תש"ט. 2) עיין בבלי שבת י"א ע"א. 3) כל זה מקבלת הראב"ד.

4) זה קרה בערך שנת ד"א תשי"ד. אך החכמים וייס והרכבי חולקים על הרב המחבר בדבר ארבעת החכמים ותעודתם ופירוש הדבור „על הכנסת כלה". אך האמת ההיסתורית הורה דרכה, כי דבריו נכונו וכן יסכים לזה כל איש אשר לב לו לשמוע קול התולדה היוצא מצרופי מקרים ודברים מקוטעים, ומאשר כי יארכו הדברים, על כן צפנתי להם מקום וגם להערות החכם ה ר כ ב י בציון כ"א סעיף ב׳ בסוף הספר כי שם מקומם. שפ"ר.

להתגרות בהתלמודיים, לפרסם את למודיהם ולצודד להם נפשות רבות מן הרבנים. לפעלם זה נגשו בקנאה גדולה אחרי מות רב סעדיה גאון, כי ראו שאין איש גדול עומד לנגדם במחנה הרבנים כי עתה באה להם שעת הכּשֶׁר לחַבֵּל חֶבֶל נמרץ את היהדות התלמודית ועתה תהיה תבוסתה שלמה. כמעט הגיעה השמועה ממות רב סעדיה גאון לזקן הקראים סלמון בן ירוחם והוא יושב בירושלים וימהר ללכת בדרך רחוקה לבבל וספר תלמוד ירושלמי בידו, להשיב את הארי אחרי מותו ולהוכיח, כי טעה רב סעדיה ונעלמה ממנו גמרא מפורשת, כי הוא — רבינו סעדיה גאון — בועט בעצמו בדברי רבותיו התלמודיים [לדברי סלמון בן ירוחם] 1). והזקן הזה חשב כי בדבריו ודרשותיו יצלח להָסֵב לב הרבנים מאחרי התלמוד ולמשכם אל התורה הקראית. וקראי קנאי יותר גדול מסלמון ויותר ממנו מהיר במעשהו ומתחרה לעשות נפשות רבות לתורתו היה הקראי צעיר לימים אבולסָרי סַהְל בן מצליח הכהן מפרושי הקראים [אבלי ציון] שרבו אז בהעדה הקראית אשר בירושלים. הוא היה בקי בלשונות עברית וערבית, וסגנונו העברי היה צח ויפה ומעולה מסגנון כל בני דורו. גם חבר ספר תורת לשון עברית ופירושים על איזה ספרים בכתבי־הקדש; גם קצור סֵפר חובת הדת בשם „ספר המצות" פה] 2). אמנם גם הוא לא עשה גדולות בבינה במקרא ובתורת הלשון העברית; כאשר בדרך כלל לא הצליחו הקראים להעמיד מקרבם בעלי־כשרון שיתרוממו על מדה בינונית, ושיהיו אנשי־מעלה באמת. גם נזירותו ופרישותו משלו בו ויהי דורש מלות ופסוקים כמשמעם מבלי בחינה שכלית וטוב־טעם בשכל והגיון. גם כתב וִכּוּחַ — נגד טענות רב סעדיה גאון. כי נחשב להם לכבוד להתחרות בגבור בתורה שכמותו ולנחול כבוד נצחון במלחמתם עם גבור ומזוין כהגאון מסורא 3).

נראה הדבר, כי טען סהל את טענותיו בדרשותיו ברבים נגד הרבנים

---

1) לפני ד״א תשי״ז, עיין ל״ק נספחים 14.

פה] חלק מפירוש סהל על התורה וספר המצות שלו נמצאים בין כתבי יד אשר להביבליותיקה של הקיר״ה בפטרסבורג, ופיסקא ממבוא אל הספר האחרון הזה, הכוללת בקרבה דברים הנוגעים למצב א״י בימים ההם ממחצה המאה השביעית עד מחצית השמינית לחמישי הוצאתי „במאסף נדחים" נומר 13, I, (בהוצאה מיוחדה עמוד 197—203). הזמן ד״א תשי״ח אצל גרעֶטץ (בההערה הסמוכה בדף הנוכחי), היוצא לו מדברי יעקב התמני, הוא בלי כל יסוד, כי מצבת יעקב התמני זה (כמובא בל״ק נספחים 86—סימן ע׳: החכמים הנזכרים בספר הפתרון לר׳ יעקב התמני ראש הישיבה ב״ר משה הנפטר בשנת ד״א תשי״ח ונקבר בקברות קה״ק קלעוו (Taman), המצבה הזאת הנמצאת בספר אבני זכרון לפירקוביץ נומר 98. היא מזויפת כאשר מזויפים הם כל הדברים מספר הפתרון שהביא פינסקער בשם פירקוביץ (ל״ק נספחים עמוד 86) ועיין ספרי: Altjüdische Denkmäler aus der Krim עמוד 258: הרכבי.

2) לפני שנת ד״א תשי״ח, עיין אשכול הכופר אלפא ביתא קס״ז ומונק בספר Notice sur Aboulwali, והרשימה בספר אורח צדיקים דף כ״ד ע״ב, זמנו יוצא מזה שיעקב התאמני המביא ספריו מת בשנת ד״א תשי״ה, עיין ל״ק נספח ט׳ עמוד 87, עכ״ל הרב המחבר ועיין הערת החכם הרכבי שלפני הערת הרב המחבר אות פ״ה הסותר את בל הבנין הזה. שפ״ר.

3) סהל במגלת ספרו אל יעקב (נספחים בל״ק עמוד ל״ז) חושב בין המתוכחים נגד רב סעדיה מלבד סלמון בן ירוחם, יפת והסאן בן משיח גם את אבו-אל-טייב אלגבלי ועלי בן חסון.

בבגדד. הוא הקהיל קהלה גדולה מבני העם ויקרא באזניהם לנַתֵּק מוסרות המסרת ולפרוק מעליהם על התורה היוצאת משתי הישיבות, „שהנה שתי הנשים שעליהן נבא זכריה, הנושאות את הרשעה והניחו אותה בבבל" 1). סהל ישביע שבועי שבועות את שומעי דבריו לבל יתעו ללכת בעקבות הרבנים המחטיאים את ישראל בחטאים גדולים ומתירים את האסור — לשום שמן בנאדות עור גמלים של נוצרים וישמעאלים, נוגעים הם בטמאי־מתים יוצאים מביתם ביום השבת, שואבים מים בשבת ומדליקים בו את הנר (מערב שבת) ועוברים על לא תבערו אש. כל אלה איסורי התורה הם והעובר עליהם ומקבל דעות הרבנים „לבל יֵעָנשו ביום הדין" 2). בקטנות כזאת עסקו אבות התורה הקראית. תפיסות סהל על הרבנים ותורתם היו בדברי נאצה ובגסות השכל, ואי אפשר, כי לא נמצא אז בין הרבנים משיב חרפה אל חיק מחרף מערכות התורה שבעל פה. כפי הנראה השתיק אותו אחד מתקיפי הרבנים בדבר מושל מטעם ממשלת הארץ פה]. אך בבלי נשק ההגיון נלחם בו תלמידו של רב סעדיה גאון רבי יעקב בן שמואל. הוא התעורר נגד הקראים, כי לא יכול נשוא ריבות שפתם ונאצותיהם של סהל נגד רב סעדיה. הוא הקהיל קהלות ודרש נגדם בראש כל חוצות. ומרבי יעקב זה לא נדע דבר, רק כי וִכּוּחוֹ נכתב בחרוזים קשים כגידים לדבר בם. ולא נודע גם כן אם תוכן הוכוח היה מעולה מהסגנון, והוא נקרא בפי הקראים בשם החרפה יעקב העקש. כאשר כן אהבו הקראים להרבות נאצות לבלי חק ולא ידעו לכלכל דבריהם במשפט ומנוחה, כיאות לדורשי אמת.

סהל לא עבר על דברי חורפו בשתיקה. במגלת־איבה, כתובה בעברית צחה ונקיה הוסיף לטעון טענותיו, ומתָאֵר לפי דרכו ונטות רוחו מצב הקראים והרבנים בזמנו, האור והצללים. אחרי לעגו על „יעקב העקש", כי לא ידע לחרוז חרוזיו בעברית, כי כותב הוא שגיאות בלשון ויושר הכתיבה, יסב פניו אל הרבנים ויאמר: „באתי מבית המקדש להזהיר... ולהשיב יראי ה' אל תורתו, ומי יתן ויכלתי ללכת בכל עיר ועיר להזהיר ולהעיר את עם ה'. אתה חשבת בלבבך, כי באתי למען בצוע בצע כמו שיעשו אחרים, שיטחנו פני עניים וישארם מעל עצמותם יאכלו ועורם יפשיטו... בשמו הגדול באתי לעורר את לבב עמו, להשיבם אל תורת ה', להפחידם מיום הדין הבא —, להזהירם לבל להִשָּׁעֵן על מצות שתי נשים [שתי הישיבות בסורא ופומבדיתא] — המו מעי בקרבי אל אחי בני עמי — אשר רחקו מדרך ה'. אצים לאכול חלבם, ללבוש צמרם, לאכול

---

1) מגלת סהל בן מצליח בל"ק נספחים עמוד 42. 2) יוצא ממגלה חנ"ל שם עמוד 25.

פה] מהערת המחבר נראה שמחליט המשפט, כי הרבנים השתיקו את סהל בכח הממשלה וזה יצא לו מדברי סהל שם: „ודבריך היוצאים מפיך ודברי האוי"ב המרגי"ז", אך הקורא המעיין ימצא שאין הדברים רומזים שם על רדיפה מצד הממשלה, ופינסקער יאמר מפורש: „כימי הרס"ג ראו שאין הדרך לנצחם וכו' ולכן חדלו הרבנים מן הרדיפות וכו'", וכמו שיש לדקדק מדברי סהל באמרו שדרך הויכוח עתה טוב מדרכם של הקדמונים. עיין העבראישע ביבליגרופיה IV עמוד 46, וגייגער באוצר נחמד ח"ד עמוד 23, הוא יחליט כי נכון לקרוא המרכיז (Marquis) השערה זרה מאד. יה"ש בהחלוץ (חלק ו' 71—73) מוכיח, כי הרבנים לא רדפו מעולם את הקראים אם לא קמו הקראים עליהם, רק שקדו על ידי החרם שיהיו בני העם בדלים מהם ולא ילמדו ממעשיהם. הרכבי.

בשרם ולגזול עורם מעל עצמותם — הנהלאה לא יחזקו, החולה לא ירפאו, הנשברת לא יחבשו, הנדחת לא ישיבו ובחזקה ובפרך הם רודים, ואשר לא יתן על פיהם וקדשו עליו מלחמה — בנדוי וחרם ושלטי גבורים עונשים ענייהם ומצריכים אותם לקחת ברבית, לוקחים מהם ונותנים לשליטים אשר יחזקו את ידיהם — ואם יפתח איש פיו בשאלה ויאמר: מאין דברת כן? ילחמו עמו וישנאו אותו — ואיך אחריש ודרכי עבודה־זרה בין מקצת ישראל, יושבים בקברים ולנים בנצורים ודורשים אל המתים ואומרים: רבי יוסי הגלילי רפאני — תן לי הריון! — ואיך אתאפק, ורבים מישראל יוצאים מבתיהם אל כנסיותיהם בשבת במשאות, טוענים חריטים וחלאים על נשותיהם, וגם בלכתם מבית אל בית בימי החול כן ילכו בשבת — שופטי ישראל וקהלם קונים משוק הגוים מלחמם שלוקיהם ומלוחיהם — וכל מיני ממתקיהם — אוכלים זבחיהם בפשיטת העור על ידי נכרים — הבשר השחוט ביד ישראל מנתח במאכלת אשר ינתח בה שחיטת הגוי, ועקרו של דבר בשר בקר וצאן אסור בגלות. ואיך לא אחרד ולא ראיתי איש מהם שיאמר: אני זב, אל תגעו בי! ואיך אנחם, והם נושאים מטותיהם מבלי לשבת שבעה ימים ומבלי לרחוץ הם מתפללים ועולים לקריאת התורה" !. . . — .

„ואם יאמר אדם, כי הנה אחינו תלמידי הרבנים בעיר הקדש ובכרמלה רחוקים מן המעשים האלה — חייב אתה לדעת כי כדרכי תלמידי התורה וכמעשי בני מקרא עשו ומהם למדו. יש מהם רבים שלא יאכלו בשר צאן ובקר, וטהרו פיהם מכל מאכל אסור — לא יקחו בת אח ובת אחות ולא בת אשת האב (אחות חורגת) וינזרו מכל העריות שאסרום חכמי בני מקרא, עושים את המועדים שני ימים, יום אחד בראית הירח — דעו אחינו בני ישראל! כי, כל אחד תלוי לנפשו (ומקבל לבדו אחריות בעד מפעלו) ולא ישמע אלהים דברי המצטדק האומר: כך נהגו רבותי, והכתוב אומר: אל תהיו כאבותיכם וכו׳, ועוד אמר: ולא יהיו כאבותם דור סורר ומורה וכו׳ — אין חיוב עלינו ללכת אחרי האבות ואם יהיו דבריהם בחלוף התורה נשליך אותם — כי הכתוב בתורת משה אינו צריך לעדות שהוא אמת, ואשר אמרו האבות צריך לאות ולעד נאמן —, ואתם בית ישראל חמלו על נפשותיכם, בחרו לכם הדרך הטובה ולכו בה, ואל תאמרו: ומה נעשה והלא גם בני מקרא מתחלפים (חולקים ביניהם בדינים)? אחרי מי נלך? אך בני מקרא לא יאמרו כי הם מנהיגים, אבל חוקרים ודורשים בתורת משה ובדברי הנביאים וגם רואים בדברי הראשונים. ואם יאמר אדם: הבור אשר לא ידע מה יעשה? נאמר לו חייב לדעת וללמוד ולשמור ולעשות — ואם תאמר: אבל מה יעשה הבור ועוד לא למד והגיעה עת המצוה [לעשותה] ובא יום המועד, והחכמים מתחלפים (חולקים ביניהם)? נשיב ונאמר: עליו לשמוע דברי החוקרים והדורשים במצוה זו, להאמין בדבריהם ולעשות כן" 1) —

1) הרב המחבר מתרגם: איין זאלכער מוסס אללערדינגס דען ערגעבניססען דער פארשער... פערטרויען א. ז. וו. וכן תרגמתי, אך לכבודו של אבולסרי הקראי במקום הזה עלי להעיר, כי הוא לא יאמר, שעל הבור להאמין לדורשי הכתובים, כי אז מה הועיל בתקנתו והוא שב אל הקבלה רק יאמר: „עליו לשמוע דברי החוקרים והדורשים. . . ואשר יקרב אליו ויקום בדעתו כי הוא אמת ונכון יעשה. וההבדל בין דבריו והדברים שמביא המחבר בשמו רב מאד, כמובן. שפ״ר.

אחרי כן יָסב סהל בן מצליח את פניו אל איש ריבו יעקב בן שמואל, שיקראהו בשם של גנאי „העקש" ויאמר: „ואתה הטוב טוב אתה מרבך סעדיה הפיתומי ראש הישיבה הריב רב עם בני מקרא יצ"ו, אם נלחום נלחם עמהם — והלא חכמיהם ותלמידיהם היו תובעים אותו לצאת אליהם — ולארצה ימנע עצמו לצאת אליהם, וגם לא היה מביא אליו, כי אם את אשר הוא חפץ, ולא יכלו בני מקרא להקבץ עמו מפני הנר [שמדליקים בשבת], ולכן משיח (הקראי אשר פגש את רב סעדיה) צועק ואמר מה לי ולך, לך מעלי! 1) ואם היית בעיניך יותר מן רבך סעדיה הפיתומי — ואם השיאך לבך להשפט בבני מקרא יצ"ו ותחפוץ (מהם) לבוא אליך ולרעיך להִוָּכֵח, מנע חלול שבת בהעלות מהנר בבית הכנסת — ואני יודע כי לא עשיתם זה אלא נתתם הנר עליכם בשבת כדמות מבצר וחומה, למען לא יבאו בני מקרא יצ"ו — 2), והקראי הזה חותם דברו לאמר: והנה קרבו ימי הפקודה וקרב זמן הישועה, והאלהים יפדנו מידי השתים נשים וימלוך עלינו משיח בן דוד וכו'" 3).

עוד נמצא בדור ההוא קראי אחד מחבר ספרים הרבה ושמו יפת בן עלי הלוי (אבו-עלי-חסאן) 4) פו] — מעיר בצרה. גם הוא הִתְוַכַּח עם יעקב בן שמואל. ובכל אשר היה גדול בעיני הקראים ויקראו לו „המלמד הגדול", בתורת הלשון, מפרש כתבי הקדש וכו', לא היה יפת „המלמ"ד הגדול", רק סופר קטן-ערך מאד · ככל בני תורתו צלל במים אדירים — מי השיחות והפטפוטים להחשיך עצה במלים רבות, ומרוב דברים, לא ידע להעמיק חקר וישאר משעבד

1) ראיתי להביא בזה שתי סברות מתקבלות על הדעת, בטעמו של דבר מדוע נמנע רב סעדיה מהכנס בויכוחים עם הקראים כשהיה נתבע לזה. רבי שמחה פינסקער (בלקוטים קי"ב) יאמר: נראה שהרס"ג נטה מהם בכוונה, בכדי שלא ליתן להמון עם מקום לסבור, שהם שתי כתות שוות בחכמה ומנין, מה שלא היה כן באמת, ועל ידי זה היה מגדל את הקראים בעיני העם והיה מרחיב את הקרע עוד יותר, ובחר בחכמתו להיות סוכל אותם (לבטלם) כאלו הם בלתי נמצאים כלל ויבטלו במעוטם, והשתמר להשיב עליהם בעל פה כי אם בכתב וגם כתביו החביא —, וזה האיש סהל בן מצליח מעיד, כי מיד אחרי מותו נפלו ספריו בידי בני מקרא והם עשו מה שעשו — וכו' וכו', עיי"ש. והחכם וויים (ח"ד 141) אומר: „ומה טוב עשה (רב סעדיה) אשר לא היה לו דבר עמהם פה אל פה", כי דברים שבפה אפשר לעקשם ולהפכם, לשנותם ולהחליפם נגד כוונת האומר, לא כן דברים שבכתב וכו'. שפ"ר.

2) כאלו אין שעת הכושר לויכוחים, כי אם ליל שבת. שפ"ר.

3) האגרת הזאת (שלא באה פה ממנה רק דברים מקוטעים) היא רבת הענין לדרישת קדמוניות בתקופת קרע הקראים ונמצאת בביבלתיוקיות רבות בכתב יד ונדפסה לראשונה בלקוטי קדמוניות לפינסקער, עכ"ל הרב המחבר. מאגרת סהל בן מצליח יש גם להעיר, כי הקִנְאה והשנאה אל הרבנים הגיעה למדה כזאת, שהוא מפרש את המקרא: ואקח לי שני מקלות, לאחד קראתי נעם — הוא מלכות העמים הישמעאלים — ולאחר חבלים הוא עול שתי הנשים. סורא ואנבאר (פומבדיתא) ל"ק נספחים 42. שפ"ר.

4) זמן פעלתו, ד"א תש"י—תש"נ.

פו] זמנו של יפת, שהמחבר מצמצם בין תש"י תש"נ, עוד לא נודע בדיוק ובראיות נאמנות, כי אם נאמין לדברי הקראים (אשר סדר זמנים שלהם סבוך ומבולבל מאד) הנה כתב יפת ספריו עוד בחיי רס"ג (עיין ל"ק נספחים 20 הערה 1) ואם כן נולד בין תר"ע-תרע"ה. הרכבי.

להאותיות והמלות . ההגיון התלמודי בהָבֵן דבר מתוך דבר , אשר הקראים מאסו בו , לקח נקמתו מהם , כי בהעדרו הסתתרה בינתם וישארו דלי־רעיון ועניי הדעת והמחשבה השכלית ויהיו לפשיטים אשר בלהג הרבה מלהגים ; וכוח יפת נגד רב סעדיה נעשה בחרוזים — והמה דברי שטות בחרוזים , קול דברים באין כל דעה ורעיון מושכל , וגם סרי טעם , כי גם בהסגנון לא הגיע יפת למעלת סהל בן מצליח ולא מהר לדבר צחות כמותו . שני מורי הקראים האלה : סהל ויפת, החזיקו בחֹמר איסורי נשואים — „הָרִכּוּב״— נגד דעת בן־דורם הזקן מהם יוסף הרואה. בעת ההיא והקראים ירדו מטה מטה במעלות רוחם , כי השתעבדו ביותר להאותיות ופשטו המלות ויגרשו מקרבם כל מחשבה והגיון ותהי כל תורתם מצות אנשים מלֻמדה וכל רוח דעת אין בה . סלמון בן ירוחם , אשר עד ימי זקנתו המופלגת לא חדל מעשות ספרים , וחבר פירוש על התורה ועל הכתובים ועוד ספרים ומגלות שלא נדע עתה טיבם , היה שונא תכלית שנאה את החקירה המושכלת , בפירושו על תהלים הוא מתאונן ומתאנח , על כי רבו בימיו היהודים הקוראים בספרים החיצונים ויקללם קללה נמרצת ואומר : „אוי לו למי שמכלה ימיו בחכמת זרים — מטריד נפשו בהן וילאה ויטרח בידיעת דקדוק לשון ערב ועוזב למוד תורת ה׳ — „חכמות הגוים הם קצתם כפירה וקצתם הלוף וכו׳״ 1) . — מה רב המרחק בדור ההוא בין הרבנים ובין הקראים ! בין רב סעדיה גאון ובין בר פלוגתיה סלמון בן ירוחם, הראשון אהב את החכמה ותהי לו למשלמת את התורה ומכללה , וזה האחרון יזרה אותה כמו דָוָה, יבזה אף כי לא ידעה.— ותתגַרם (פֶערקנאָבערטע זיך) יהדותם של הקראים ותהי לשחיף עץ יבש מאין כל לחלוחית דעת וטוב טעם . הרבנים נכנסו אז להיכל החכמה והקראים נסו מפניו כאלו דבר בקרבו יהלוך וקטב ישוד בו .

עוד נמצא אז קראי אחד אשר בקש למשוך אחריו במדברו ובוכוחיו את הרבנים והוא מנחם הגיצני (גיצנה עיר באסיה התיכונה) . הוא בא מצרימה וישם פניו אל אחד ממוקירי זכר רב סעדיה לפתותו ולהביאהו בקהל הקראים פז] . כאיש מחסור בא מנחם הגיצני מביתו לאלכסנדריה של מצרים ויכתוב אגרת־קְבָצָנוּת לעדת הקראים בקהירא , מלאה פטומי מלים מדבורי הפילוסופיה ובני דתו תמכו בידם ויבא מצרימה . ושם נודע לו , כי בעיר קאהירא יושב רופא חכם אחד ושמו דוד בן מֵירוואן (דוד הבבלי) אל־מֻקַמֶץ , והוא נכבד מאד במעמדו בחברה (ואולי היה רופא הכליף מבית פטימה) 2) . דוד אלמקמץ (או

---

1) ל״ק בנספחים הערה א׳ עמוד 134 .

פז] כל האמור בזה על דבר מנחם הגיצני נשען על הנחה מוטעת בעיקרה , כי יה״ש (בהחלוץ חלק ו׳ עמוד 75) , גייגער (אוצר נחמד ח״ד 28—31) ושטיינשניידער (המזכיר חלק ו׳ עמוד 46 בהערה 3) מוכיחים בראיות ברורות , כי מנחם היה בן דור מאוחד מאד בימי המאה הי״ד או הט״ו לספירת הנוצרים ולא ראה לא את דוד אלמקמץ אבן־מירוואן ולא את רב סעדיה הפיומי בני סוף המאה העשירית . הרכבי .

2) החכם הרכבי סותר את כל בנין הרב המחבר בדבר דוד הבבלי (אלמקמץ) , אשר אין ספק עליו כי היה רבני תמים — ומה גם , כי ההשערה האחת לנטיתו לקראות הוא מכתביו של מנחם הגיצני , ומההערה שלמעלה הוברר הדבר , כי מנחם הגיצני חי זמן רב אחריו ואם כן

דוד איש איראק (אלערקי) (הבבלי) היה איש שעבר ארצות רבות, בקי בחכמת בני קדם ובתולדות וחקר־העתים וכתב ספר שלם על דבר כתות־האמונה בין המחמדיים, על השמרונים ועל כתות הקראים. גם כתב ספר בחקר־אלוה להוכיח את אמונת האחדות בדרך פילוסופי־ערב המעתזליים. אומרים אמור, כי נולד מחמדי ונתגייר ושמע תורה מפי רב סעדיה גאון, וכי היה פוסח על שתי הסעפים בין התורה הרבנית והקראית, על כן קוה מנחם הגיצני למשכו אל הדת הקראית, כאשר יודיעהו את יסודות התורה הזאת, ויכתוב מנחם הגיצני את מגלותיו קצת בפילוסופיא וקצתה בדיני הדת, ומגלת מנחם כלה דברי שטות בחרוזים, קול דברים ריקים וכל רוח דעת אין בהם, דברים סרי טעם ושיח שוא ותפל 1).

בקנאת הקראים לתורתם, נפוצו ויפרצו במחצית השניה ומאה השביעית לחמישי בארצות רבות, ויבאו עד ארץ ספרד, ובפנה ידועה, גם התגברו על הרבנים באסיה ואפריקה. מרבני מצרים בעת ההיא נודע, כי למדו איזה דברים מהקראים 2). — גדול ומפורסם היו בימים ההם הקראי אהרן בן משה בן אשר מטבריה (או מואציה אולי על שם הכליף לבית פטימה שהיה נקרא מוֹאֶץ). שני בעלי המסרה האב והבן בני אשר 3) היו מדקדקים ובעלי המסרה, כתבו כללי הנגינות והטעמים ותקון סופרים (יושר הכתיבה), אך בלשון קשה ובחרוזים שאי אפשר לעכלם, עד שלפעמים דבריהם אינם מובנים והמה כחידות בלי פתרונים. נכבד מהעבודה הזאת, הוא ספר אשר כתבו והגיהו שני בני אשר בדיוק גדול וביגיעה רבה על פי כללי המסרה, אשר בה היה כחם רב והגיעו לשלמות גדולה. הספר הזה, המוגה על ידי בני אשר, היה כבודו גדול מאד בעיני הרבנים והקראים ועל פיו הגיהו וכתבו אחרי כן כל ספרי התורה בירושלים וארץ מצרים. ונוסחת המסרה המקובלת עד היום נשענת ברובה על הספר המוגה על ידי בני אשר, כי שכחו הרבנים עד מהרה כי בני אשר היו קראים, רק רב סעדיה גאון, אשר ידע את בן־אשר (את אהרן) לא מצא קורת רוח במסרתו וכתב ספר־וכוח נגדו 3). עוד איש אחד מהעדה הקראית בא"י ושמו משה בן נפתלי היה חולק במקצת דברים בעניני המסרה על בן אשר 4). אבל מסרתו של בן אשר נתקבלה והוסכמה לקיימה בכל ספרי התורה אשר בכל תפוצות ישראל עד היום פח].

נסתרה כל ההנחה תכלית סתירה — אך דברי החכם המשיג וראיותיו רבו יותר ממדת המקום בשולי העמוד, על כן אחשוך אותם להמלואים מהרב החכם הנ"ל בסוף הספר. שפ"ר.

1) על דבר דוד אלמקמץ ומגלת מנחם הגיצני עיין ל"ק נספחים מעמוד 17 ואילך; ועל דבר לקוטי ספריו בפילוסופיה עיין הליכות לפאללאק במאמרו של החכם שד"ל עמוד 69 ובאריענט-בלאטט 1847 מעמוד 618 והלאה. אם נקבל שדוד הנקרא אל-ערקי או הבבלי היה מקופא הנקראה בסורית עקולא, ואולי מזה יצא לו הכנוי אל שמו בערבית אל-עקולי במגלה הנמצאת בספרו של מונק Guides égarés. ואולי מאלעקולי יצא השבוש לקראהו בשם עקילס הגר.

2) עיין ציון כ"ג סימן ב', ופה יש לרשום רק מראה מקומות אלה: שו"ת שערי תשובה ע"ב והרמב"ם הלכות אס־רי ביאה פי"א הלכה ט"ו ושו"ת פאר הדור להרמב"ם סימן קנ"ב.

3) ד"א תר"נ—תש"י.

4) עיין בציון כ"ג סימן ב'; החילוקים שבין בן אשר ובן נפתלי נמצאים בכל ספרי מקראות גדולות בסוף כתובים.

פח] החלטת המחבר, כי בעלי המסרה בן אשר ובן נפתלי היו קראים קשורה עם ההנחה

כשם שהקראים ס ה ל בן מצליח אבולסרי, יפת, ומנחם הגיצני (?) יצאו לצודד נפשות מן הרבנים, כן שלחו רבני ירושלים שלוחיהם להשיב את הקראים לתורת הרבנים. — בשנת ד"א תשי"ז באו הירושלמיים לחצי האי קרים להפיץ תורת היהדות התלמודית בקהלות הקראים אשר שם, ושתי מאות משפחות קראים בספרד (בוספורם היא קֶרטש), בסולכאת (עֶסקי קרים), באונכאת ובקפא (היא תיאודוסיה [פֶעאדאסיא], Theodosia) שבו וקבלו את התורה התלמודית פט]. והשלוחים הירושלמיים הנהיגו אז בין היהודים יושבי חצי האי טבריה (таврическ. полуостровъ, Taurien) את הנקודות (סימני ההברה) אשר לא ידעו אותן יהודי קרים עד הנה. ואת הקראים שנבדלו מעדתם ויקבלו את התורה התלמודית, היו הקראים שעמדו בקראותם מבזים אותם ומחרפים, על המירם את תורתם, ולהקראים על חצי האי קרים היה אז אחד מלמד מלַמֵד או ראש ישיבה ושמו יעקב בן משה התאמני (מעיר תאמאן Тамань) צ] והוא בא בכתובים עם קראי ירושלים וכתב פירוש על איזה דינים מדיני התורה 1) וימת בשנת תשי"ח בהעיר טשופוט קלעה 2) Чуфутъ Кале.

שמניח ר"ש פינסקער בלקוטי קדמוניות (לקוטים ח"א 29—32), כי המסרה הנקוד והדקדוק המה נחלת הקראים. אך כאשר עתה כבר הוכיחו, כי אין ידים להנחה הזאת, הנה כל התולדות היוצאות ממנה בטלות מאליהן, (עיין אבן ספיר להר"ר יעקב ספיר ח"א 16—18, ח"ב 185—291) ד' אפפענהיים בהמגיד לשנת 1870 עמוד 365, יודישע צייטשריפט XI, 79—90 ובהערתנו לציון כ"ג בסוף הספר. הרכבי.

פט] כל הספור הזה, כי שלחו היהודים התלמודיים שליחיהם גם הם להשיב לתורתם את הקראים היושבים על חצי האי קרים, כי השלוחים האלה שנו את ספרי כתבי הקדש וכו' נשען על הרשימה בדף אחד בספר תנ"ך ישן מכתבי יד של פירקוביץ (בבית אסף עתיקות וספרים של חברת דורשי קדמוניות באודיסא ומובאה בהפרוספיקטוס של פינגער. שפ"ר) שהמחבר מביא אותה בציון כ"ג בסוף הספר. אך הרשימה הזאת חזותה מוכחת עליה שמזויפת היא, עד כי גם פינסקער (בל"ק במקום שירשום המחבר) אומר: „ולא אוכל לכחד שכל הרשימה ההיא נחשדת אצלי", ואנחנו יודעים נאמנה שהכתבת הזאת כלה נעשתה זה מקרוב, כאשר הוכחתי את זיופה בטופתים הותכים בספרי: Altjud. Denkmäler aus der Krim. הרכבי.

צ] כל האמור בזה על דבר יעקב התמני נוסד (כנראה מהערה בהעמוד הזה) על ראיות פינסקער ופירקוביץ (ל"ק נספחים עמוד 88) על דבר מחבר ספר הפתרון (נומר 612 אוסף ראשון [מעתיקות פירקוביץ]). אך כל ההוכחות לראיה על מציאות (התמני וספר הפתרון) נמצאו מזויפות, מציאות איש ששמו יעקב התמני במאה העשירית לספירת הנוצרים מוטלת בספק ולא היה ולא נברא בדור ההוא; עיין כפרי Altjüdische Denkmäler aus der Krim עמוד 258 בהערה על דבר המצבה נומר 98 (ועיין גם למעלה בהערתי בספר הזה בשולי העמוד); הנה כן הוכחתי, כי מציאות „ראש ישיבה" בקרים בסוף המאה השביעית לחמישי למספרנו הוא דמיון ולא יותר. על זה השיבו לי, כי מלמד ששנים עשר תלמידים יושבים לפניו נקרא גם כן ראש ישיבה, אבל המשיבים, אינם יודעים את מקורות התולדה הישראלית, כי ידוע ומפורסם הוא לכל יודעי העתים לישראל, כי בימים ההם, בעוד שהיו ישיבות בכל עוד עומדות על תלן בסורא ופומבדיתא לא השתמש איש בשם הכבוד „ראש ישיבה" מלבד הגאונים ראשי שתי ישיבות של מעלה אלה, הרכבי.

1) עיין ציון כ"ג סימן ב'. 2) ל"ק נספחים מעמוד 86 ואילך.

פרק אחד עשר

המשך.

הפרחת חכמת ישראל; תקופת רב סעדיה גאון והנשיא חסדאי אבן-שפרוט; אירופה.

ארבעה מוסדי בתי תלמוד התורה באפריקה ואירופה; רבי משה בן חנוך ועדת קורדובה; רבי חושיאל ועדת קאירואן; דונש בן תמים, רבי שבתי דונולו וניל‍וס הקדוש. היהודים בספרד; רב חסדאי יושב ראשונה במלכות הכליפים בספרד, תכונתו ומעשיו, מכתב רב חסדאי אל מלך הכוזריים, התמוטטות מלכות כוזריה בקרוב הרוססים אל גבולות ארצה, מנחם בן סרוק, המשקל והחרוז בשירי עברית, הפרחת השירה והמליצה בספרד, בית מדרש החכמה בקורדובה, רבי חנוך ובן אביתר, מות רב חסדאי אבן-שפרוט.

(מן ד"א ת"ש עד ד"א תש"ל = 940 - 970.)

במוט נשיאות הגולה וישיבת סורא לנפול, חדלה כנסת ישראל יושבת אסיה להיות הראשה לכנסיות היהודות בכל מקומות תפוצותיהן. אם בני ישיבת פומבדיתא, בימי היות רב אהרן שרגדו לראש לה, חשבו, כי ישיבתם תהיה מעתה השלטת לבדה בעולם היהדות אחרי בטול נשיאות הגולה ונפילת ישיבת סורא — הנה חשבו וטעו. דברי ריבות וחלוקי דעות בקרבה אחרי מות רב אהרן החישו גם את קצה. בעוד היה ראש הישיבה התקיף חי כבר נמצא לו שטן ברב נחמיה בנו של מר כהן צדק, כי לא נטו החברים אחרי רבי נחמיה הקטן בתורה מרב אהרן — אך כמעט מת זה האחרון ורבי נחמיה ידע להערים תחבולה צא],

---

צא] אחרי כי רב נחמיה היה בן מר כהן צדק, לא היה צורך כלל „להערים תחבולה" למלא מקום אביו על כסא ההוראה בפומבדיתא, ונהפוך, כי כן היה הדבר נוהג, אשר הבן ימלא מקום אביו בגאונות (אם היה ראוי לכך, עיין הערתנו בזכרון לראשונים III, עמוד 10, הערה ד'), ובספר כתב יד בשם דוד בן זכאי וריב עם רב סעדיה נאמר: — „ויצו הנשיא ויעבירהו מגדולתו „ויושב תחתיו את מר יוסף גאון בן גאונים נכד המשרתים הכהנים, ואני בורר (או: בוחר) אחד מן „החכמים, וממנה אותו גאון במתא מחסיא מי שהוא מיוחס באבותיו ולא ככפתורי הזה ומי שהוא „נכבד במשפחתו, ולא כנבל הזה שהוא מבני בלי שם (כל תארי הגנאי אלה מוסבים על רס"ג. שפ"ר) „ולא כעוכר הזה שאומרים עליו שהוא בן גרים" — היוצא מזה שיחש אבות היה דבר נכבד במנוי ראשי הישיבות. גם הבן השני של רב כהן צדק היה נשא משרה בישיבה כי היה אב בית דין או „דיינא דבבא". (עיין „זכרון לראשונים" שם עמוד מ"ח הערה קכ"ד), — כי לא היתה רוח רב שרירא נוחה מרב נחמיה הוא בטבע הדברים, כי ידע רש"ג בנפשו, את מעלתו הגדולה בתורה על מעלת ר' נחמיה, גם לא יאשימהו בתחבולות ערמה, כי אם יאמר אשר הוא וחלק מן החכמים לא

כי יתמנה לראש 1) . אך מלבד מעטים מבני העשירים תמכו בידיו והחברים חכמי התורה הגדולים לא קבלו את שררותו — ובראש מתנגדיו עמד הגאון נצר מגזע ישישים גאונים ונשיאים רב שרירא בן חנניה ולא נשמעו לדבריו בכל שמונת שנות כהונתו 2).

באותו הזמן בעצמו, אשר בישיבת פומבדיתא היתה מחלוקת בין שתי מפלגות על דבר השררה בכנסת ישראל הבבלית יסדו ארבעת השבויים מסורא, בתי תלמוד תורה במצרים ואפריקה (קאירואן) ספרד וצרפת (הדרומית), ויפקיעו את קהלות ישראל הרחוקות משעבודן הדתי אל ישיבות בבל. ארבעת חכמי תורה, אשר להם נצפנה התעודה לשאת את נִצָּנֵי התורה התלמודית לארבע רוחות השמים, להוציא פרי תנובה בקצוי ארץ, ולירות אבן פנה למוסדות בתי התורה בהארצות הרחוקות מבבל, המה: רב שמריה בר אלחנן ואותו מכר „השליש" האדמיראל אבן-ראמחאיץ לאלכסנדריא של מצרים ומשם הביאוהו לקאהירא ופדאוהו בני ישראל אשר שם: השני רב חושיאל נמכר באפריקה ומשם עלה למדינת אלקירואן, השלישי היה, כפי ההשערה רב נתן הבבלי צב] בא עד נרבונה אשר בדרום צרפת, והרביעי הוא רב משה ברבי חנוך, אותו השיגו צרות רבות ותלאות עצומות יותר מכל חבריו. מכל חבריו השבוים היה הוא האחד בעל אשה צעירה לימים ואבי נער קטן, אשר נלוו לו על דרכו. ו„השליש" שר האניה אבן-ראמחאיץ, נתן עינו באשת רב משה היפה והתמה, ויאמר לענותה. אז שאלה האשה הצעירה את אישה בלשון הקדש „אם הנטבעים בים יקיצו לחיי עולם בעת התחיה" — וישב אותה בדברי התהלים „אָמַר יְיָ מִבָּשָׁן אָשִׁיב, אָשִׁיב מִמְּצוּלוֹת יָם", וכשמעה את דבריו קפצה לתוך הים ונטבעה.

קודר ומשמים, לבוש כלי גולה כעבד עולם הובא רבי משה ובנו עמו „לקורדובה ופדאוהו אנשי קורדובה" — והם לא ידעו כי בפדיון השבויים האלה הם קונים לכנסתם את הכבוד להיות עליונה לכנסיות ישראל בארצות המזרח והמערב. כי לא גלה רבי משה לאיש את טיבו וחכמתו בתורה, ויכנס לבית „כנסת - המדרש" שבקורדובה, והיה שם דַּיָּן ושמו רבי נתן, חסיד גדול אבל קָטן בתורה, „כי לא היו אנשי ספרד בקיאים אז בדברי חכמי התלמוד, „ואף על פי כן, באותו המעט שהיו יודעים, היו עושים מדרש, ומפרשים ועולים ויורדים בו" 3). וישב רבי משה בפאת השלחן ויקשב את דרשת רב נתן והוא מפרש סוגיא אחת מסוגיות התלמוד בטעם תלמיד שלא שמש כל צרכו, ויקם רבי משה ויטול רשות מהרב הדורש, ויפרש הסוגיא בשום שכל ודעת הענין לאמתו.

השלימו עמו ולא ישבו לפניו כדבריו: „ובתר דשכיב רב אהרן (סוף רע"א לשטרות — ד"א תש"ך) הדרו מקצת רבנן לקמיה מר נחמיה, ואנחנא ורבנן נפישין דילנא לא אשוינא עמיה ולא אזילנא לקמיה". הרכבי.

1) ד"א תש"ך — אלף רע"א לשטרות.

2) מן ד"א תש"ך עד ד"א תשכ"ח, כל זה באגרת דרש"ג:

צב] על דבר השגתי על המחבר המחליט, כי הרביעי בין השבויים היה רב נתן הבבלי עיין הערתי למעלה, והערתי במלואים בסוף הספר. הרכבי.

3) הדברים אשר בין סימני ההסגר, הם מלשונו של הראב"ד בקבלתו.

ויתמהו הרב והתלמידים על חכמת האיש המסכן מארץ רחוקה ויוסיפו להציג לפניו שאלות שונות, ויפרש כל הסוגיות הקשות ויברר כל הספקות ויפליא את כל קהל השומעים. עוד ביום ההוא היה דבר הדַיָן רבי נתן אל בעלי הדינים, אשר עמדו מחוץ לבית המדרש לחכות עד כלות התלמידים את שעורם, להגיש אליהם דבר משפטם: „אני אינני דַיָן לכם וזה העני הלובש שק השבוי הוא רַבִּי ואני תלמידו הנני מהיום. — ואתם מנו אותו על קהל קורדובה לדַיָן ומורה הוראה” — אך זאת היא „עֲנָוָה, ענות לב טהור מכל שמץ גאוה ואהבת אדם את עצמו! עוד ביום ההוא היה רבי משה לנשיא הדת בקורדובה, „ויעשו לו הקהל פסיקא [קבעו לו פרס] גדולה כבדוהו במלבושים יקרים וישיבוהו במרכבת הכבוד”: — ראה זאת השליש אבן־ראחאמיץ, ויאמר לבטל את המקח ולדרוש עוד כסף הרבה בעד פדיון נפש השבוי היקר ליהודים. אז פנו היהודים בבקשתם אל הכליף בספרד הערבית ומושל צדק ודורש משפט עַבְּדְאֵל רַחְמָן השלישי, והנשיא חסדאי היה המליץ בינם ובין המלך. היהודים הוכיחו לדעת כי על ידי רבי משה, לא תהיינה עוד קהלות ישראל בספרד זקוקות לישיבות בבבל. וייטב הדבר בעיני עבדאל־רחמן, כי עד הנה לא הביט בעין יפה על מעשה היהודים השולחים סכומי כסף גדולים מדי שנה בשנה לישיבות בבל והון רב יוצא מארצו לארץ אויבו הכליף בארצות המזרח, ויהי דברו אל השליש אבן־ראחאמיץ, כי לא יוסיף להרגיז את השבוי ויעזבהו לנפשו בידי פודיו היהודים 1). כה קם בקורדובה בית־תלמוד גדול מעון ומכון לתורה, שלא היה זקוק עוד לישיבת פומבדיתא. כרבי משה כן קבעו יתר חבריו השבוים ישיבות גדולות, איש בארץ גלותו, בקאהירא (מצרים) ובקאירואן (אפריקה) ודבר קורא הדורות בימים ההם*) היה: „ומאת ה' היתה זאת סבה שנכרת חקם של ישיבות בבל שהיה הוקך אליהן מארץ ספרד, ארץ המערב, אפריקה ומצרים”.

ועל פי מעמד המדיני בדור ההוא ומצב ההשכלה האנושית בארצות המזרח והמערב לא נמצאה ארץ מסֻגלת ביותר להיות מרכז היהדות ולקבל בקרבה את השררה הדתית והלאמית שיצאה אז מבבל, כארץ ספרד הערבית — או הָאַנְדְּלוּסְיָה (דרום ספרד) המחמודית (המוירית) 2). מצרים לא היתה אז ממלכה

---

1) רבי אברהם בן דאוד בספר הקבלה בשם רבי שמואל הנגיד ששמע מפי רבו רבי חנוך בן רבי משה. *) הראב"ד בקבלתו.

2) בכדי שהקוראים החפצים לרכוש להם דעת התולדה על בוריה מבלי להתבלבל בשמות עצם פרטיים שהרב המחבר אינו מבארם לפרסומם אל קוראיו, טוב לבאר את הדברים הכלליים הנוגעים בכמה פנות לתולדות ישראל בארצות המתמדיים בכמה וכמה פנים: — המוירים הם צאצאי הערבים, או שבט אחד משבטיתם, אשר בראשית ימי ממשלת האישלם באו מערב ומצרים לארצות אפריקה הצפונית לארך ים התיכון נגבה — כל המדינות האלה — ממצרים קדמה עד מרוקה ימה — נודעו בימים מקדם בשם מויריטאניה, ועל כן נקראו הערביים שקבעו שם ישיבתם בשם מוירים. מן מרוקה ופאס בקרן צפונית מערבית אפריקה, ומשם לאלגיר, תונים, ברקה עד מצרים, ישבו שם הערביים הסרקינים ובראשית ימי המאה השמינית לספירת הנוצרים, עברו תחת פקודת מצביאיהם הגבורים טאריק ומוזה, את הים התיכון ויתקעו את יתדם בספרד ולוזיתניה (ככל המסופר למעלה), ואז קבלו את השם העתיק מוירים — בני מויריטניה —. בימי הבינים היו המוירים יושבי הערים על יד ים התיכון — מספרד

בפני עצמה, כי בערמת אחד משרי הכליף לבית פטימה, ישראל מומר, היתה למדינה ממדינות הכליף הזה, גם לא היתה מָכְשֶׁרֶת כלל להיות ארץ חפץ להתַרבות האנושית ולהצמיח בה פרי תנובת ההשכלה, כי אם להיות מה שהיתה עד הנה — ארץ ברוכה בפרי אדמתה ויש בה שבר לשבור בר ודגן לכל הארצות סביבותיה. — בהממלכה הפטימיית שנוסדה באפריקה מול איטליה עם עיר הראשה ק א י ר ו ו א ן (ואחרי כן מאהאדִיָה) נמצאו איזו תנאים דרושים ועוזרים להתפתחות רוח היהדות וחכמת ישראל, וראויה היתה הארץ הזאת להֵעשות למרכז היהדות. בני עדת ישראל העשירה בקאירוואן היו עוסקים בתורה ובחכמה בחריצות וחפץ לב. עוד לפני בא שם השבוי הבבלי רב ח ו ש י א ל כבר היה שם מכון לתורה ו„ר א ש" שהיה נקרא „ר י ש כ ל ה" 1). וככבוד

ולוזיתניה צפונה; וממרוקה, אלגיר ותוניס נגבה — . המעולים שבהמחמדיים, חרוצים בכל מלאכת מחשבת, אוהבי דעת, שוחרי תושיה, סבלנים ונוחים לבריות יותר מהנוצרים. בימי גלות היהודים והמוירים מספרד ולוזיתניה משנת ד״א רנ״ב והלאה, בימי פירננדה הקתולי ואחריו בימי פיליפ השני והשלישי יצאו איזה מיליונים מוירים (שנקראו אז מוריסקיים) מספרד וישבו באפריקה הצפונית. בימים ההם שלחו סולטני תוגרמה שני אחים גבורים שני דייגים את ה ו ר ק ו ש ע ר ד ד י ן ועמהם ארבעה עשר אלף איש ערב רב מאומות שונות אל ארצות אפריקה הצפונית ויכבשו כל המדינות האלה ויכבידו מאד עלם וירדו בהם בפרך. — ברבות הימים פרקו המושלים האלה את על תוגרמה מעליהם ויכוננו להם ממלכות חפשיות — ממלכות הברברסקיים או הברבריאה; וממשלת ידם היה: להיות שודדי הים ולהרגיז אניות אירופה, אניות סוחר ואניות מלחמה, עד בא ממשלת אלגיר ותוניס לצרפת וגם על יד יתר יושבי הארצות האלה תכבד היום יד מלכי אירופה לבל ירעו ולבל ישחיתו לבני אירופה. — והמוירים, למן היום שהשתעבדו לתוגרמה ואחרי כן להברברסקיים, נהפכו לעם אחר, התערבו בהקבילים והכושים הזרים והפראים ויהיו לפראי אדם כמותם, ירדו מטה מטה במעלות רוחם, שכחו את כל השכלתם מימים מקדם, והנם היום הגרועים והשפלים הקנאים והאכזרים והנבערים מדעת מכל המחמדיים ביותר היו לרע״ם וחטאים המוירים אשר במרוקה, החפשה עד היום מעל מלכי אירופה — ובכל מקום שידובר מהשכלת הערביים והמוירים הכונה על בני ימות הבינים עד ראשית ימי המאה השש עשרה. — נשאר עוד לבאר לטובת הבנת הענינים על דבר בתי המלוכה של הכליפים: חטר א׳ מגזע פטימה (בת מחמד). א׳ מבני המשפחה הזאת נרדף (כמו שנתבאר למעלה) כחמת נקם מאת הכליף אלמנזור לבית האבאסיים, נמלט לאפריקה ושמו ע ד ר י ס, הוא עשה מלוכה על מוריטניה (720) ובנו בנה את העיר פ א ס עיר הראשה במרוקה עד היום (788). אחד מנציבי המדינות א י ב ר ה י ם בן א ג ל ב כונן לו ממלכה לבדה במקום עמדה בימי קדם קדמתה קרתגא (קרתא חדתא) וישם מושבו בתונים, ומשם נטה ידו על האי סיציליה אשר ממולו (815), ולבירת הממלכה נשא את העיר קאירוואן הנודעת למכביר בתולדות ישראל וספרותו. מאה שנים אחרי כן קם האיש, אשר אמר או אמרו עליו (אף כי רבים הטילו ספק בדבר) כי הוא מגזע ע ל י ופטימה אשתו בת מחמד וחתנו, שם האיש היה מ ה ד י (נביא) ע ו ב ד - א ל ה (918) — (עיין למעלה) ועל כן גדל כבודו בעיני המושלמים (המאמינים). הוא כבש את פ א ס, ונינו מ ו א ץ-ל ע ד י ן - א ל ה עבר בראש חילו את כל מדברות החול ויגיע עם חילו ארצה מצרים ויכבוש את קאהירא בערמת אחד משלישיו והוא יהודי מומר, וימשלו הכליפים מבני בית פטימה במצרים קרוב למאתים שנה עד שנת (972) לספירת הנוצרים. והכליפים לבית פטימה היו אויבי הכליפים לבית אבאס וצוררים זה את זה, לא לבד מקנאת המלכים איש ברעהו, כי אם גם מקנאת הדת, כי בני בית פטימה חשבו את עצמם לנושאי רוח הנביא, כי צאצאיו המה, נשמתו מגולגלת בקרבם ורוחו מתהלך ביניהם. כל הדברים האלה יזכור הקורא בקריאתו בדברי ימי ישראל בחלק הזה והחלק הבא. שפ״ר.

1) יוצא מדברי רש״י בהפרדס כ״א ע״ב, בספר העיטור ט״ז עמוד ד׳ ואצל רבי שמואל גמע, במוסף הערוך ובאריענט לשנת 1851 עמוד 358.

M.T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

ДИВРЕ ІЕМЕ ИЗРАИЛЪ

т. е. ИСТОРІЯ ЕВРЕЙСКАГО НАРОДА

СОЧИНЕНІЕ

Професора **Г. Греца**

ПЕРЕВОДЪ

П. РАБИНОВИЧА.

Томъ 3

GESCHICHTE DER JUDEN

VON

Dr. H. Graetz.

PROFESSOR AN DER UNIVERSITÄT ZU BRESLAU

in's Hebraische übertragen

VON

P. RABINOWITZ.

—

WARSCHAU

—

ספר

דברי ימי ישראל

(מיום היות ישראל לעם עד ימי הדור האחרון)

מאת ד״ר **צבי גראֶטץ.**

פרופיסור במדרש החכמות וראש בית מדרש הרבנים בברעסלא

מתורגם עברית בהוספות מלואים עם הערות והארות, מאת

שאול פינחס ראבינאוויץ

ועתה נוספו עליהם הערות וחדושים מאת הר״ר א. א. **הרכבי.**

חלק שלישי

חוברת ו׳

בדפוס **ישראל אלאפין** נ״י,

תרנ״ד

ווארשא

Диврe Іеме Израиль т. е. Исторія Еврейскаго народа

Д-ра Греца

перевелъ Ш. П. Рабиновичъ

Выпускъ 6 Томъ—**3**

Варшава **1894**

Дозволено Це
Кіевъ 23 Марта

KAUFMANN
DÁVID
KÖNYVTÁRA
B. 155 III 6

Въ Тип. И. О. Алапина, Налевки № 47

שעשו למר עוקבא נשיא הגולה, הגולה מבבל שהכינו לו כסא כבוד והביאו את ספר התורה למקומו לקרוא בו, כן קבלו בכבוד ויקר את החכם התלמודי את רב חושיאל וישימו אותו לאלוף וראש עליהם, והוא ירה אבן פנה לתלמוד תורה ויתפוש שם ישיבה זמן רב. ובימים ההם העמיד שני תלמידים גדולים: את בנו רבינו חננאל ואת רבי יעקב בר נסים אבן־שאהין, אשר נדבר בהם בדור הבא. — וכמו שהיתה קאירוואן אז מקום מוכן לתורה לפני בא רב חושיאל, כן כבר נקרטו שם זרועי־הדעת על ידי הרופא לשני כליפים, הזקן שקנה חכמה רבה, הפילוסוף ר׳ יצחק בן שלמה הישראלי; והזרע הזה עשה פרי הלולים בעזרת תלמידו של רבי יצחק הישראלי אשר שקד על החכמה לעבדה ולשמרה על אדמת אפריקה.

שם התלמיד הזה היה רבי אדונים (דונש) בן תמים 1), ובפי הערבים אבו־סהל דונש 2). הוא היה נושא החכמה והתורה המושכלת בממלכת הכליפים לבית פטימה באפריקה. הוא היה רופא נפש הכליף ישמעאל אלמנזור אבן־אלקאים, ואולי גם רופא אביו הכליף, וכה היה קרוב להכליף עד כי חבר ספר בתכונת השמים לכבודו 3). דונש בן תמים יצא מבבל, אך כל ימיו שמש בחכמה לפני רבו שכל חכמתו ממנו רבי יצחק הישראלי בקאירוואן וילמוד ממנו חכמת הרפואה, הלשונות והפילוסופיה. עודנו בחור בן עשרים שנה וכבר מצא לו און בנפשו לשפוט ולבקר את ספרי רב סעדיה גאון 4), אשר באו מפיתום לקירואן. דונש בן תמים הקנה לו כל ראשי הלמודים והידיעות שהיו נודעים לחכמי הימים ההם ויחבר ספרים בחכמת הרפואה, התכונה והחשבון כפי סימני המספר ההודו שהובאו אז לראשונה לאירופה על ידי הערביים. הוא יסדר את החכמות למעלותיהן. הראשונה והפחותה במעלה היא לו חכמת השעורים — הנדסה, תכונה ומוזיקה, למעלה מהן חכמת הטבע והרפואה והחכמה העליונה היא הפילוסופיה או חקר־אלוה — ולדבר בלשונו נאמר בדבריו: „ואפני חלקיה: (של החכמה) השלשה, אשר תחלתם החשבון, ההנדסה, „חכמת הגלגל (תכונה) וחכמת החבור. ואחריו החכמה השנית והיא חכמת

---

1) הראב״ע יכנהו גם כן בשם דונש הבבלי. שפ״ר.

2) נולד לערך ד״א תרס״ב — מת לערך ד״א תש״ך.

3) בפירושו לספר יצירה (נמצא בכתב יד בכמה ביבליתיקיות). כי הפירוש הזה הוא של דונש בן תמים כאשר נראה מכתב יד של הביבליתיוקה הפאריזית וכאותו שהיה בידי שד״ל (עיין ציון שנת תר״א עמוד 47) ואיננו של רבי יצחק הישראלי ואף לא של תלמידו רבי יעקב בר נסים (כמו שנרשם בכ״י אחרים) הוכיח מונק בראיות ברורות. דברי מונק על תכונת דונש ומפעליו (בספרו Notice sur Aboul. p. 43—60) נושאים עליהם חותם האמת מלבד השערתו, כי היה דונש בדור אחד עם אלדד הדני.

4) פירוש לספר יצירה המבוא נדפס בהאריענט לשנת 1845 עמוד 563, עכ״ל הרב המחבר. וראיתי להביא בזה עצם דבריו ביחוסו אל רס״ג: „לפי שכתביו של רבינו סעדיה פעמים רבות באו למדינתנו הידועה קירואן לזקננו (הכונה בזה בוודאי: זקננו – מורנו, ואין כל מקום לפליאת החכם רש״י פין בכנסת ישראל 618—619, הלא הישראלי הלך ערירי וכו׳ עיין שם) רבי יצחק ברבי שלמה ז״ל בשאלות מחכמות חיצונות והוא (רס״ג) עדיין בפיתום טרם לכתו לבבל והיה רבי יצחק מראה אותם לי, ואנכי אז בן עשרים שנה והייתי מעמידו על מקומות טעותו וכו׳״. שפ״ר.

M.T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

„הטבעים . . . ואחרי כן את החכמה השלישית : חכמת היחוד להקדוש ברוך „הוא" 1) . בדברים מעוררים תמהון יְיַחֵס ב ן ־ ת מ י ם את השתלמות חכמת הרפואה רק ליהודים ; והוא ישר נוכח, כי החכם באחרית הרפואה המהולל בפי בני ימי הבינים היוני ג ל י נ ו ס קבל את תורת הרפואה מאת רבן גמליאל הנשיא 2) . דמיונו זה בא לו מספר אחד כתוב עברית וערבית שנכתב בימים ההם 3) . — עבודת דונש בן תמים בחכמת ישראל איננה רבת הערך — עשה ספר מעורב מעברית וערבית — לבאור שמושי דקדוק לשון הקדושה על פי שמושי לשון ערבית 4) . וכתב פירוש על ספר יצירה, אבל כרב סעדיה גאון כן הוא לא בא לחקר הספר הנפלא הזה ולא גלה תעלומות שיטת הבריאה הכלולה בו . — הערביים היו חושבים את דונש בן תמים לאחד מגדולי החכמים, ותצר עיניהם בכבוד ישראל ויבדו מלבם, כי קבל דת האישלם ; אך אין כל ספק כי בן־תמים היה תמים לאמונתו עד רגעו האחרון, כי בא בכתובים עם הנשיא רבי חסדאי אבן־שפרוט ויחבר לבקשתו ספר על התכונה, חשבון העבור, וקביעות מועדי בני ישראל .

ובכל אשר לא נראה את ד ו נ ש בן ת מ י ם כראות איש גדל־דעה ואב לחכמה בדורו, הנה היה בכחו לעורר את העדה הקאירוואנית ואפריקה כלה לעסק החכמה . אך הכליפות הפטימית לא היתה מסֻגלת להיות לארץ מגדלת תַרבות והשכלת ישראל . הכליפות הזאת מוצאה מקנאה נלהבה לדת מחמד, לראות בהכליף היוצא מחלצי מחמד חלק אלוה ממעל, ונוסדה הממלכה הכליפית הזאת ע"י תועה ונתעה, אשר התאמר לנביא־אל Mahdi — ממלכה קנאית כזאת לא תסבול את הדת הישראלית ולא תתן לבני בריתה לשבת ימים רבים במנוחה . ישיבת כ ו פ ר י ם בארצה נחשבת לה להטלת ספק באלהיות של כַליפָה נביאָה . ולא ארכו הימים ויקם כליף פַטימיי, ויאמר לתקן את אשר קקלו אבותיו בתתם לבני בלי־אֵמון לשבת בארצם ויבשר בקהל מאמיניו הדעה, כי הכליף הוא כהן ונביא וחלק אלוה ממעל, וכל הכופר בו אחת דתו לגלותו מן הארץ, וכהקיסרים הראשונים, בעת נהפכה מ ל כ ו ת ר ו מ א — ל„רומא הקתולית", היתה גם אז החרב לכלי שרת להאמונה ותפַנֶה לה את הדרך . בממלכה כזאת לא יכלה היהדות לצאת מאפלה לאורה ותדרוש למקום שבתה מדינה אחרת והנאי־חיים יותר נָאותים ונוחים להתפתחותה .

עוד במדה פחותה מאשר בממלכות המהמדיים: במצרים ואפריקה הצפונית, היו „ארצות אדום" — הארצות אשר באירופה הנוצרית — מסוגלות להֵעשות למרכז „חיי־ נשמות" להכנסיה הישראלית . בימים ההם היתה עוד אירופה במצב הפראות, ובני־ענק פראים, בני־הטבע אשר לא עלה עוד עליהם על התרבות האנושית, שטו בכל הארץ וחיי הקולטרה (ההשתלמות האנושית) עוד היו בסתר המדרגה . גם יהודי הארצות האלה עוד עמדו על מדרגה נמוכה מאד במעלות הרוח, והתולדה עוד לא תדע לספר דבר מסדרי חיי הקהלות שם צג] . זעיר שם זעיר שם נמצאו

1) עיין כרם חמד חלק ח' עמוד 64 .
2) רבן גמליאל החמישי, עיין דברי ימי ישראל חלק שני ציון כ"ב עמוד 488 סעיף ט"ו .
3) באריענט שם . 4) מונק שם, ועיין בספר מאזנים להראב"ע . שפ"ר .
צג] בהעת האחרונה נודעו לחוקרי העתים לבני ישראל פרטי ידיעות על אדות קהלות עתיקות איטליה וביחוד בנאפולי (Neapol) וסביבותיה, והידיעות האלה נצטרפו ונבררו מן כתובות המצבות

חכמים בתלמוד באיטליה באוֹרְיָה (Oria-Oras) אצל א טְ רַ נ ט ו (Otranto) באיטליה התחתונה (הדרומית) . אך גם גדוליהם לא הגיעו במעלות התורה ליותר ממדה בינונית , כאשר בכלל לא עלו יהודי איטליה מעולם למדרגת מורים וחכמים מובהקים ויהיו תמיד ת ל מ י ד י ם חרוצים השונים משנת רבותיהם באמונה . בבבל היו מלגלגים על „ח כ מ י" ר ו מ י , ואומרים , שכל השבושים באים מזה ש„חכמי" רומי משבשים אותם" 1) צד] . גם ר ב י ש ב ת י ד ו נ ו ל ו (Donolo) נושא חכמת ישראל באיטליה בדורו של ר ב ס ע ד י ה ג א ו ן , לא היה חכם רק במדה בינונית ולפעמים גם נראהו כאדם קטן . האיש הזה מצוין במקרי חייו המצוינים יותר מאשר בעבודתו שעבד בשדה החכמה .

ר ב י ש ב ת י ד ו נ ו ל ו 2) מעיר א וֹ רְ יָ ה אשר בממלכת נ א פ ו ל ו נשבה בימי המלחמה , כאשר הגיחו המחמדיים בני ממלכת הפטימיים , תחת דגל מצביאם גַ פַ ר א ב ן ־ עְ ב א י ד , מהאי ס י צ י ל י ה , אשר תקעו שם יתדם מעבר למעבר ים מֵ י סֵ נַ ה , ויתנפלו בגבולות איטליה הדרומית במדינות א פ ו ל י ה (Apulia) ו ק א ל א ב ר י ה (Calabria) , ויתנו את העיר א ו ר י ה לבז ואת כל יושביה העבירו בשלח או הוליכו בשביה 3) . במלחמה הזאת הומתו כמעט כל נכבדי הקהלה ואבות ד ו נ ו ל ו וקרוביו הובאו ל פ ל י ר מ ו (Palermo) העיר הראשה על האי סיציליה, או לאפריקה , והוא בעצמו נפדה על ידי יהודים בעיר ט ר נ י (Trani) . יתום נעזב וגלמוד מצא ד ו נ ו ל ו בכל זאת און בנפשו להקדיש עמלו לחכמת הרפואה ולחכמת־מָה — האיצטגנינות . ובשתי הידיעות האלה זכה לשם גדול 4) , ויהי לרופא נפש המשנה למלך נציב קיסר ביצנץ שמשל אז על

בלשון יונית , רומית ועברית . הכתובות האלה נאספו ויצאו לאור על ידי הבלשן האיטלקי החכם א ש כ ו ל י בספרו הנקרא : Jscrizioni inedite o mal note Greche Latine Ebraiche di antichi sepolcri Giudaici del Neapolitano . Torino 1880. החכם דערנבורג ישער גם כן , כי כל הספרים שלא נודעו שמות מחבריהם או שמיוחסם בטעות למחברים קדמונים כמו „תנא דבי אליהו" , „אבות דרבי נתן" , מ"ט מדות ומדרשים שונים נתחברו על ידי חכמי היהודים באיטליה הדרומית (Kevue des études juives II , 134) , אך הדברים האלה אינם לעת עתה רק השערה ועוד לא נתבררו בראיות ברורות . ה ר כ ב י .

1) עיין ציון כ"א סימן ב" :

צד] בדברי רב האי גאון שמביא המחבר , לא נראה כלל סימן לגלוג . והדבר פשוט מאד , כי בבבל , מקור התורה התלמודים , לא נחשבו יהודי שאר ארצות ליודעי תורה . בכלל להמלה „ר ו מ י" היתה אז ההוראה , לא כרך גדול של רומי , כי אם כל ארץ איטליה , ממלכת ביצנץ (מלכות יון) ואירופה בכלל (כמו שנקראה אירופה „רום" בערבית) ועל כן אנחנו רואים , כי אותם האנשים אשר רבי י ו ס ף בן ברכיה (בטעם זקנים לרבי אליעזר מתונים דף נ"ד ע"ב ודף נ"ו ע"א) יקרא אותם „חכמי ארץ אדום" , לאמר בני אירופה , יקרא אותם רב האי בתשובתו אליהם : א נ ש י ם מ ר ו מ י . ה ר כ ב י .

2) נולד בשנת ד"א תרע"ג = 913 , מת תש"ל = 970 .

המקורים לתולדתו : מלא חפנים לגייגער מעמוד 29 והלאה , כרם חמד שנה שמינית מעמוד 98 והלאה , וגם בספר Amari הנקרא : historia dei Muselmani di Sicilia , פלורנציה 1858 פרק II מעמוד 171 והלאה .

3) ביום ט תמוז = 4 יולי לשנת תרפ"ה = 929 .

4) Vita St. Nili Jünioris Acta Sancorum etc.

ממלכת נאפולי באיטליה הדרומית 1), השר בּ ס י ד י ה עֶאוּפְּרַקסיוס (Basilicus Eupraxius) · בעבודתו במלאכת הרפואה הצליח ד ו נ ו ל ו למצוא לו עשר, ובעשרו, הרבה לקנות ספרים מדברים בחכמת האיצטגנינות ויסע למדינות שונות ללמוד את הידיעה הזאת מפי האיצטגנינים המופלגים, למען השתלם בהידיעה הריקה הזאת, לדעת אל נכון (כפי דעות התועים בימים ההם) את תכונת המזלות והכוכבים המשפיעים טובה או רעה על העולם, ועל עם ואיש · ובמסעיו הרחיק ד ו נ ו ל ו לכת ממדינה למדינה ויבא עד בגדד עיר הראשה בבבל ובהכליפות המזרחית. תוצאוה השקפותיו וחקירותיו על מסעיו, לשם החכמה, כתב על ספר ה„ת ח כ מ ו נ י" שהוא גם כן פירוש על „ספר יצירה". על פי שרידי הדברים שהגיעו אלינו מהספר הזה נוכל לשפוט, כי לא נמצא בו רוב חכמה; אך המחבר בעצמו השב מאד את ספרו וייקר לו מאד, עד כי מדאגתו לבל ישלח איש ידו במלאכתו, גָדַר גֶדֶר בעדו ויכתב ראשית הספר ב א ק ר י ס ט כ ו ן (שמו ושם עירו ומקומו בראשי החרוזים) וישביע את המעתיקים, לבל יָקֵלּוּ בעצמם להשמיט את החרוזים אשר בראשית הספר. אמנם בכל קטנות מעלתו של רבי שבתי דונולו, בהעריכנו אותו מול רב סעדיה גאון ואחרים מבני הדור ההוא, הנה גבהו דרכיו ומחשבותיו כגבוה שמים מעל הארץ, על מחשבות הכמרים בעלי החסידות והפרישות היתרה בהדת הקתולית, וחברו הכהן הנוצרי בן־ארצו של ד ו נ ו ל ו נ י ל ו ס (Nilus) הצעיר, אשר הכנסיה הרומית הרימתהו למעלת קדושים וטהורים. היַחַס בין ב׳ האיטלקים: היהודי המלומד, הרופא והאיצטגנין ד ו נ ו ל ו והאב (Abt) הכהן מ ר ו ס נ ה (Rossana) ו ג ר ו ט ה פֶּ י רַ ט ה (Gratto Ferrata), וַהֲלָך־רוח שני האנשים האלה מְסַמְּנִים המעמד המוסרי אשר להיהדות והכנסיה הקתולית באיטליה בראשית המאה השמינית לחמישי (למספר בני ישראל ומחצית המאה העשירית לספירת הנוצרים).

ד ו נ ו ל ו היה יודע ומכיר את נ י ל ו ס מימי עלומיו, ויש לשער, כי שניהם התענו יחד ויהיו אחים בצרה לעת נתנה איטליה התחתונה לבז ולמשסה לפני המחמדיים · ויהי היום ויבקר היהודי ד ו נ ו ל ו הרופא את הנוצרי הנזיר המסגף עצמו בסגופים נוראים, וישתומם לראות את רעהו האב הכהן, כי מחלתו אנושה מאד, וסגופיו השיבו את גֵוו עד דכא וַיִּכָּמְרוּ נחומיו עליו ויאמר אליו באהבה וחבה יתרה, כי חפצו לרפאהו בסממנים ותחבשת, למען יקום ויחי ממחלת הנכפה אשר דבקה בו — אך נ י ל ו ס ה ק ד ו ש בעט בטובת מַכָּרו היהודי ולא אבה לקחת סממני רפואה מיד היהודי, לבל יתפאר עליו זעום־אלהים זה כי הוא — רפא את הנזיר הקדוש העושה נפלאות גדולות והמוחזק לבעל־הנס · ויוסף לאמר: הדבר הזה יהיה למכשול עון להנוצרים לדרוש עצת יהודי ארור ולבטוח בחכמתו 2), על כן יבטח באלהים בדעתו כי שוא תשועת אדם · פעם נזדמן ד ו נ ו ל ו בבית הקדוש נילוס עם עוד יהודי אחד, וידרוש היהודי מהקדוש הזה למסור לו דברים אחרים על דבר האלהים ויאבה לְהִכָּנֵס עמו בוִכּוּחים על עניני האמונה, אך האב הכהן מ ר ו ס נ ה השיבו, ויאמר: יודע הוא אשר דבריו לא יעשו רושם על לב היהודים קשי־

---

1) או כאשר נקראה בפי סופרי ישראל בימי הבינים: איטליה של יון. שפ״ר.

2) עיין כהערה 4 עמוד 233 מעל״ד.

הערף וכבדי־לב ולא יאבה להשחית דבריו על אזן לא־שומעת ככותב על פני המים או זורע את הים הגדול ; אך ידרוש מדונולו ורעהו לקחת בידיהם את ספרי התורה והנביאים, להתבודד בחדרו הצר ארבעים יום וארבעים לילה, כהימים אשר ישב משה על הר סיני ואז אולי תהיה נשמתם מְסֻגלת לקבל דבריו — שהמה דברי אלהים חיים. הדברים האלה שנפלו בין החוקר היהודי והקדוש הקתולי מְסַמְּנים לנו מעמד ההתפתחות הרוחנית של שתי התורות בימי הדורות ההם. ופְעֻלת רבי שבתי דונולו על בני ארצה היתה קלה ומצערה וכשתי מאות שנה אחריו עברו עדי קם באיטליה איש רב פעלים בתורת ישראל צה]. לאות על שפל המעמד הרוחני וההשתלמות האנושית אשר ליהודי איטליה בימים ההם יהיה לנו ספר־דרשות, אשר מחברו היה איש־רומי (איטלקי), הוא ספר „תנא דבי אליהו".

הספר הזה, אף כי מדבר את כל דבריו בשם אליהו הנביא, אך לא יכחד הדבר, כי בשעה שכתב הספר „כבר עברו תשע מאות שנה משנחרב הבית האחרון 1). — לאמר בערך שנת ארבעת אלפים שבע מאות ושלשים למספר בני ישראל, הרצאת הדברים בהמדרש הזה מלאה דבר, אך הסגנון מתנהג בכבדות, מפטפט בדברים, בהכברת מלין, וכלו נראה כמתאמץ לחַקות את סגנון מדרשי־אגדה הקדמונים, אך מבלי להגיע להם בפתגמים מלאי־דבר, מעטי־מלין ורַבֵּי־הרעיון — במועט מחזיק את המרובה. בו נמצא תערובות דברים שונים — קטנים וגדולים, רעיונות נשגבים ומחשבות תְּפֵלות ושפֵלות: המחבר מרבה לספר בשבח הענוה והתשובה, ירבה להוכיח את בני דורו כי ילכו בדרך ישר לדבר ולעשות רק צדק ומישרים, להרבות בתפלה וצדקה— אך המדה הטובה והמשובחת שבכלן, היא „ישיבת בית המדרש", לשמוע דרשות התורה, „אף על פי שאין התורה נכנסת לגופו של אדם", לאמר: אף כי לא יבין לאשורם את דברי הדורשים. הדרשן שהתעטף בטלית של אליהו מלאך הברית, הוא גם מלאך השלום בין איש לאיש מבני אמונות ותורות שונות ויאמר: „מעיד אני עלי שמים וארץ בין ישראל ובין „נכרי, בין איש ובין אשה, בין עבד ובין שפחה, הכל לפי „המעשה שהוא עושה, כך רוח הקדש שורה עליו" 2); הוא גם יאמר: „כתוב בתורה: לא תעשוק את רעך, „רעך" [נכרי] הרי הוא כ„אחיך" „[ישראל] ו„אחיך" הוא כ„רעך" — הא למדת שגזל נכרי — אסור — כי גזל הוא". וגם יוסיף לאמר: אם הוא מכחש לנכרי סופו שהוא מכחש לישראל 3). אך בכל זאת יעיד בבני עמו שלא לסעוד על שלחן אחד עם הנכרים 4), ככל הדברים

צה] על דבר רבי שבתי דונולו יש לתקן דברי המחבר או להשלימם בהדברים הנאמרים במאמרו של החכם שטיינשניידער בספר העתי Archieve für pothologische Anathomie v. Virchow 38—42. החכם הזה הוציא שם דברים אחדים מספר „המרקחת" במחברת מיוחדה (ברלין 1867) ועיין עוד בספר האיטלקי Jscrizioni inedite etc. ובספר „אגרת פתוחה" מאת הורוביץ כהוספה לבית תלמוד דף י״א. הרכבי.

1) אליהו רבא פרק ל״א. 2) שם פרק ט׳, וגדולה מזו יאמר בעל המדרש הזה: „כהניך ילבשו צדק -- אלו צדיקי אומות העולם" (שם כ׳). שפ״ר. 3) א״ר ט״ו וכ״ח.
4) א״ר ח׳, אך בהדברים: „לא יאכל אדם עם נכרי על השלחן" אינו בשביל אי-סבלנות,

שהורו אז כהני הנוצרים בהכנסיות (הקונסיליות) בצרפת. מדברי הספר נראה, כי היתה אז שעת חירום לישראל בארצו, כי יֶאֱנַח מרה על בני העמים „שהם מאספים קהלין ובאים לבזוז ממונם של ישראל", „והרומיים היו מושכים את בשרם מעליהם", על היסורים הקשים, אשר לוחציהם יענום בהם עד שתצא נפשם. ובהשתוחח עליו נפשו ימסור דין מציקי ישראל לשמים ויאמר: „רבונו של עולם! יעלה עלבוננו לפנינו מה שנעשה לנו בכל שעה!". אך השעות האלה היו שעות רעות גם להנוצרים שבמערב אירופה ובעל המדרש לא ישלוט ברוחו מבלי לגלות, כי דעתו נוחה מזה, יען כי יחזה נקם באויבי עמו ובאמרו: „שבר על לוחצים כמו שעינינו רואות בכל יום תמיד", כוונתו על ההונגרים אשר פשטו אז על גלילות איטליה, אלה ההונגרים אשר הנוצרים בני הדור ההוא חשבום לסקיתים ובעל תנא דבי אליהו יחשבם לבני גוג ומגוג 1). —

כי אם מפני מכשול בדיני איסור והיתר, כי מפני הטעם הזה אוסר בעל הספר הזה בעצמו שלא יאכלו על השלחן עם עמי הארץ מפני שממעטים במעשרות וחשודים על השביעית.

1) את תכונת מדרש ההגדה הזה באר החכם רש"ל דפפופורט בדברים מאירים ובהירים, גם הצליח ליישב הסתירות (בתולדות רב נתן מרומי [ר"ל בעל הערוך] בציון מ"ג), אך לא כוון יפה בדבר מקום המחבר, לא בבבל כי אם ככרך גדול של רומי (אשר היהודים וגם סופרי הכנסיה הנוצרית בימי הדור השליחים יקראו אותה גם בשם בבל). בכל הספר מנשב רוח אירופה. דברים רבים ואופני הדבור מוכיחים על הספר כי נכתב באירופה (מהם נראה לי ביותר המבטא „חכמים ורבנים" שנמצאים בהספר הרבה פעמים, למבטא אירופאיי. שפ"ר); — וגם שהמחבר מונה סדר זמנים לבה"ע ולא לשטרות כדרך שהיו הבבליים מונים נראה שהיה בן אירופה: „כי עונש גוג ומגוג כבר בא על לוחצינו" (א"ר פ"ג דף ז' ע"ב ופ"ה דף י"ג בדפוס סדילקוב) מוסבים באין ספק על נפילת ההונגרים בארצות אירופה המערבית, שאז נלקתה איטליה ביותר שאת ותסבול רעה רבה בתגרת יד העמים הפראים האלה בימי מלוכת קיסרי אשכנז מארנולף (Arnulf) עד אטו הראשון (Otto I) בשנות 889—955. בעל סדר הקורות (הכרונוגראף) ריגינו קורא את ההונגרים: gens hungarorum ferocissima et omni belua crudelior a Scythis regnis et a paludibus, quas Thanais sua refusione etc (אצל Pertz monumenta Germaniae I. 599). ובאמת בימי הבינים שמו מקום עמי גוג ומגוג בארצות הסקיתים, וההונגרים היו ראוים להקרא בהשם הזה. יחס אליהו רבא לאליהו זוטא עוד לא נתברר לי כראוי.

אלה הם דברי הרב המחבר בהוצאה שניה משנת 1871 בהערה 1 לעמוד 319, והנה אחשוב לחובה להעיר על דבריו, כי העוה במקום הזה משפט הספר תנא דבי אליהו, כן בתוכנו וכן בצורתו. — למרות הכלל שאין מתוכחים בטעמים, עלינו לאמר בהפך מדברי הרב המחבר, שבכל המדרשים לא מצאנו סגנון מדבר על הלב ונכנס אל הלב כסגנונו של התנא דבי אליהו — או אבא אליהו. תֹּם וענוה, רוח חן ואהבת חסד וצדקה ותורת חיים שפוכים על פני כלו, בעל המדרש הזה היה בעל רוח טובה (אפטימיסט), כהפך מהנזירות והפרישות ששררו אז בעולם הכנסיה הקתולית; הוא היה אומר: „כל הקץ בחיים טובים בעולם הזה סימן רע לו", הספר הזה כלו דרכי נעם ונתיבות שלום — די למאמר אחד ממנו: „פעם אחת הייתי עובר ממקום למקום ומצאני אדם „אחד . . . אמר לי: שני דברים בעולם ואני אוהבם בלבבי אהבה גמורה ואלו הן תורה וישראל, „אבל איני יודע איזה מהם קודם? אמרתי לו: דרכם של בני אדם אומרים התורה קודמת, אבל אני אומר ישראל קדמו" — ובלי כל יסוד השפיל הרב המחבר מעלת המדרש הזה, אשר על חשיבותו המוסרית כבר העירונו למעלה, והנה אין פה המקום לברר הדעות החלוקות על אדות זמן המחבר ומקומו; צונץ (גד"פ 112) ורפאפורט בתולדות רב נתן בעל הערוך (הערות מ"ג מ"ד) החכם באבער (במ"ע הירחי לחכמת ישראל מאת פראנקעל וגראֶטץ מעמוד 267 ואילך 1874) והחכם אופנהיים בבית תלמוד שנה ראשונה מסכימים כי היה בבלי, הרב המחבר בפנים ובהערות ואחריו נגרר הח'

ובדור ההוא נמצא באיטליה מחבר עברי אחר, אשר גם בן שם לו סתר פנים וייחס יליד רוחו לקדמון ויכתוב ספר העתים כולל תולדות ישראל מבריאת העולם עד חרבן הבית השני על ידי הרומאים, או יותר נכון, המחבר נתן פנים חדשות לספר תולדי ערבי בהעתיקו אותו ללשון עברית וישם עליו נוספות רבות · גם הוא נתלה באילן גדול ויתאמר ליוסף פלאוויוס סופר העתים לבני ישראל בימי חרבן הבית השני, אך המיר את השם יוסף ביוסיפון, ויערב בדברי הימים גם דברי הבאי ודברי הגדה ויתלכדו בתוכו לאחדים וייחס גם שמות ומעמדים אשר בזמנו לדורות קדומים. אך לשון המחבר הספר יוסיפון תמהר לדבר צחות בעברית, מדברו נאוה כמעט כשפת כתבי־הקדש וזאת כל מעלת הספר וטובו.

מכל האמור הננו רואים, כי בימי הדור הזה — דור המאה השמינית לחמישי היתה רק ארץ־חפץ אחת להיהדות, אשר אדמתה היתָה מסֻגלת להפרות דעת ולשגשג ציציה ופרחיה, להבשיל פרי חמד, פרי התורה והמחקר המדעי — ארץ חמדה כזאת היתה אז — ספרד האישלמית, אשר השתרעה אז על פני השטח היותר גדול של חצי האי לשון־ארץ הררי פִירִיניה. על ארצות אירופה הנוצרית שכנה אז ענגת הבערות, ואחרי הקיצה כמעט קט לחיים מושכלים ומתוקנים בימי המלכים הראשונים לבית קארל הגדול, שבה ותשקע בתהום

גידעמאנן בתולדות החנוך (חלק ב׳ נספח ב׳) שניהם אומרים שהיה בן איטליה ואיש רומי — אבל כלם מודים שהוא בן המאה השמינית לחמישי, המאסף לכל המתנות האלה והמבטל דעות כלם, הוא ידידי החכם יעבץ במאמרו בספרי „כנסת ישראל״, „חכם עדיף״ שנה ראשונה חלק ראשון מעמוד 379 ואילך, כי יקדים זמנו לימי המאה הרביעית לחמישי ויושיבהו בארץ ישראל — ובאמת ישנן ידים מוכיחות להשערתו, כי דברי בעל הספר בפרק ל״א, „משחרב הבית הראשון ועד עכשיו תשע מאות שנה״ הם הוספה מאת אחרוני המעתיקים. אך הראיה הראשית אשר היתה לאבן פנה אל חקירתו ועליה בנה בנינו היא חלושה וקלושה מאד וכבר שדי ביה החכם אטלס נרגא (בהכרם במאמר „אבא אליהו״, ובכל ראיותיו אין הוכחה אחת ברורה ומכרעת נגד החכמים שהזכרנו. בכל הראיות החלושות שמביאים הרב המחבר וגידעמאנן העושים אותו לאיטלקי, לא נראו לי דברי החכם אטלס באמרו, על העושים אותו לרומי או לאיטלקי, מפני כי רוח אירופה נושבת בו, נוכל לאמר כי דברי רוח הם (הכרם 96). דבר אחד יש המוכיח על מקום המחבר בזמן מאוחר והוא שיזכיר „חכמים ורבנים״ מבטא מוזר מאד להסבוראים ומה גם לאחרוני האמוראים, בימי המאה השלישית לחמישי, כמו שישער החכם אטלס — וזה לא מפני שאני סובר כדעת החכם אופנהיים המוכיח מזה שנתחבר הספר נגד הקראים ורבנים הוא ההפך מקראים, אך שמכל הספר יצא, אשר „חכמים ורבנים״ הם מושגים מקבילים אל „בעלי בתים״ שהספר מלא מהם — והדברים, „חכמים, רבנים ובעלי בתים״ מורים על מושגי החברה בזמן מאוחר מאד — באשר כי אין פה המקום להאריך בחקירות לא אוכל רק להעיר כי אחרי כל הספקות הרבות בההלכה הזאת, לא אדע איך פסק הה׳ יעבץ הלכה ברורה בספרו „דברי הימים לילדי בני ישראל״ כדברים האלה. ויהי ביבנה איש בימים ההם (לדעת יעבץ בארבע עשרה השנים שהיתה יד ישראל תקיפה בארץ ישראל בימי הירקליוס קיסר) מוכיח ומורה צדק ויכתוב... סדר אליהו״. הלכה פסוקה כזאת לא נוכל בשום אופן לתת כסתם משנה בספר פסקי הלכות התולדה לילדים, ששם צריך היודע בינה לעתים להסתלק מן הספקות, ומה ראה לתת מקום לבעל הספר ביבנה, אחרי אשר במאמרו (בכנסת ישראל) הוא משער את מקום שבתו בטבריה. — החכם אטלס, כמו שהזכרתי, מקדים עוד יותר זמנו של בעל המדרש תנא דבי אליהו. — אך איננו קובע מסמרות בדבר, באמרו בצדק „כי אין להחליט הדבר במשפט חרוץ״ (הכרם 102). לפי תכונת ספרנו לא נוכל להאריך בזה הרבה והמעיינים ימצאו חפצם בכל הספרים המדברים בענין הזה. שפ״ר.

הסכלות וחשך ומשובת כהנים קנאים ומורדי אור ; גם על ממלכת הכליפים בארצות הקדם כבר עברו ימי העליה וימי העמידה , ככחה אז לא היה אז כחה עתה , כי הגיעו לה ימי הזקנה וזמן אפיסת הכחות , אך ממלכת הכליפות שבספרד , אשר מלכיה היו מבני בית אֹמֵיָ יה נמצאה אז בעצם ימי בחרותה ; מלאה עֹז־עלומים ונאזרה חיל ואון־הרוח; ותתנשא למעלת השלמות בחיים מושכלים ומתוקנים בדרכי החברה וארחות הדעת והתַרבות האנושית , עד כי כמעט נשכח כי בתוך דורות ימי הבינים תעמודנה רגלינו . בימי ַע בְ דְ אַ ל ־ ר ח מ ן השלישי (עם שם־לווי אַ ן ־ נ ז י ר) — אשר לראשונה נקרא בשם הכבוד — הכליף — א ל ־ מ ו ־ מֶ י נ י ן — לאמר נשיא־המאמינים , היתה ספרד לבדה למקום החקירה וההשכלה , דעת חכמת חרשים וכל מלאכת מחשבת , ארץ הדעות המושכלות בחקר־אמונה ודעת אלהים , כל אלה מעלות הרוח , אשר בכל יתר המדינות בתבל ארצה או כי היו לחרם , אז בזו להן ולא חֻשָׁבון . עם הכליף ע ב ד א ל ־ ר ח מ ן תחל שלשלת דורות־דעה בימי התקופה הנבחרת להפרחת התַרבות והשתלמות ההשכלה האישלמית , השכלה מלאה רוח חיים וטוב טעם , אשר צמחה על שדות ספרד המחמדיית לעת עלו למעלה־ראש גם קניני הלאם : כחו וגבורתו , אָשרו ועָשרו בכל פנות חיי החברה . — ההשכלה הזאת הכתה שרש ותעל ותפרח , יען כי למעוז לה ותומכיה ומחזיקיה היו מלכים בעלי נפש נדיבה ורוח יקרה , זַכֵּי הרעיון וטובי טעם ודעת ; והמלכים הנדיבים האלה היו בעלי חירות הדעות ורחוקים מכל רוחות רעות ודעות קדומות נגד בעלי אמונות ודתות אחרות . לכבוד ותפארת היו בספרד האישלמית חוזי חזיונות , המושלים המשוררים והמליצים . יפי השירה ותפארת הדבור והמליצה לקחו לב הערבי בן־ספרד . שיר נחמד ומליצה נעימה היו לכבוד בפי העם יותר מנצחון הגבור על שדה מלחמה . כל אבירי העם וגדוליו , מהכליף עד נציבי המדינות — העָמירים חשבו להם לכבוד וגדולה , כי במסבם ימצאו מליצים ומשוררים , אנשי הרוח וחכמי לב , ויהיו מחזיקים בידי החכמים והמליצים ויתמכום ביד נדיבה , לבל יהיו טרודים בדאגות הפרנסה למחית ביתם , ולמען יוכלו לפנות לבם אל החכמה , המשל והמליצה . את אנשי הרוח בעלי המדע והמשוררים והמליצים לקחו המלכים והנציבים אחרי כבוד , שמו על שכמם משרות נכבדות במדינה ויפקידו את טובת הממלכה בידם .

בחוג־הרוח החפשי הזה , בעולם מלא שיר וחזיון וחפש הדעת והרוח , נמצא אז איש ישראל יושב ספרד הערבית . והעם העברי , אשר על פי טבעו ומזגו הוא מִתְרַגֵש ומתפָּעֵל למשמע אזניו ומראה עיניו , לא נשאר גם הפעם שוקט וקופא על שמריו . גם רחשי לבו , הגיונותיו ודעותיו נמשכו בכח גדול אדיר וחזק אל המחקר המדעי ואל השירה והמליצה , החזיון והמשל ; וכספרד האישלמית , כן היתה ספרד הישראלית . „מקום מנוס ומקלט להשכלה האנושית והתרוממות רוח האדם ; ארץ החמדה זאת היתה לגן עדנים מלא פרחי חמד , פרחי השירה והחזיון ופרי הדעת — פרי תנובת החקירה וההגיון 1) . — כ ה „מ ו ז ע ר ב י ם" (הנוצרים היושבים בקרב הערבים) , סִגלו להם יהודי ספרד הערבית את הלשון

1) עיין מ. זאכס בספרו . „רעליגיאֶזע פאעזיע דער יודען אין שפאניען" .

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

והספָּרָה של העם המושל בארץ וגם העבירו לפעמים את הערביים ויעלו עליהם במעלת הידיעות המושכלות . אבל באותה העת אשר הנוצרים ילידי הארץ מימי עולם לפני בא אליה הערביים — המוזערביים — היו ממעטים את דמות מולדתם , מחקו את סימני מחצבתם , שכחו את לשונם — לשון רומית־גֹּתִית , בספרי תורתם לא השכילו להבין , ועל כן זנחו ברית אבות ויבושו להִקָּרֵא בשם בנים להתורה הנוצרית 1) . לא כן היו היהודים בני ספרד הערבית . כי כאשר מסרו נפשם על קדוש־השם בימי צר ומצוקה בימי גזרות השמדות לעת מלכי בהארץ הזאת מלכי הוֶויסטגֹתִים הנוצרים לפני מאתים שנה , כן גם בימי טובה , בימי התרבות ההשכלה , בימי החירות המדינית — לעת זרחה להם שמש צדקה ואור ודרור בכנפיה , גם אז , הוסיפו לאהבה את לשונם העתיקה , לשון הלאֹם הישראלי בעוד היותו גוי יושב על אדמתו , ביתר שאת ויתר עז מאשר לפנים , נפשם דרכה עֹז אהבת עולם לספרתם הקדושה ולתורתם מורשה קהלת יעקב . ראשי כנסת ישראל הספרדית , לא לבד כי לא חשבו את דעת חכמת הערביים — לסַגֵּל להם את דרכי מחשבותיהם וארחות הגיונם , לעון בגד ומעל בהיהדות , כי אם עוד היו שלמים עם הספרה הערבית ויכללוה וישכללוה , ממקור ערב שאבו להם חכמי ישראל מים חיים , להפרות את היהדות , להרבות חילה ולחדש את כֹּחַ ולֵחַ עלומיה . מאורעים רבים ומעשים גדולים ונכבדים התלכדו אחד לאחד , לתת און ועָצמה לכנסת ישראל הספרדית להתחרות עם בכל אֵם הכנסיה בימים ההם , לעלות עליה במעלות הרוח וכל דבר חכמת בינה עדי לקחה מידה את עטרת תפארת המעלה העליונה לכנסיות ישראל , להיות לאֵם האומה בימי דורות רבים ושנות חמש מאות . ובצדק ישורר המושל העברי ויאמר :

וּבַעֲבוּר כִּי קְצַת שֵׁבֶט יְהוּדָה לִסְפָרַד שָׂרַד ,
כְּמוֹ שֶׁנֶּאֱמַר : וְגָלוּת יְרוּשָׁלַםִ אֲשֶׁר בִּסְפָרַד .
וּגְבוּל סְפָרַד כְּנֶגֶד אֶמְצַע הַשָּׁמַיִם מְכֻוָּן מְיֻשָּׁר ,
מִתַּחַת הַקַּו הַשָּׁוֶה וְהַיָּשָׁר
. . . .

כִּי בְנֵי בָבֶל בְּקַו ־ הַשָּׁוֶה בְּמִזְרָח ,
וּבְנֵי סְפָרַד בְּסוֹף קַו ־ הַשָּׁוֶה בְּמַעֲרָב ;
וְעַל כֵּן פָּשְׁטוּ הַחָכְמוֹת בִּשְׁתֵּי הַקְּצָווֹת הָאֵלֶּה לְמִינֵיהֶם ,
כִּי הֵם כִּשְׁנֵי צִדֵּי הַגַּלְגַּל וְעַמּוּדֵיהֶם ,
אֲשֶׁר הַבַּיִת נָכוֹן עֲלֵיהֶם.

---

1) הרב המחבר מביא בהערה דברי סופר הכנסיה הנוצרית ממאה העשירית למספרם Epistola Alvari in Florez España Sagrada XI 81 , המתאונן על ילידי הספרדים הנוצרים , אשר זנחו תורת אבותיהם . דבקו בתורת האישלם וכו׳ — לתרגם כל דברי הסופר הזה אי אפשר לנו במקום הזה .

כֵּן הָיוּ מִקֶּדֶם בְּבָבֶל, חַכְמֵי תֵבֵל,
וְהָיוּ כְּמוֹ כֵן בִּסְפָרַד
בַּעֲלֵי חָכְמוֹת בְּכָל חָכְמָה
וּבְסוֹד הַשִּׁיר — מְחַבֵּר וּמְפָרֵד;
וַעַל כֵּן לְשׁוֹנָם בְּצַחוּתוֹ נִשְׁמָר,
וְעָמַד טַעְמוֹ בּוֹ וְרֵיחוֹ לֹא נָמָר:
. . . .

וַיִּשָּׂא מְשָׁלוֹ וַיֹּאמַר:
עֵת הַחֲכָמִים מֵעֲנוֹת שִׁיר נֶחְבָּאוּ,
חַכְמֵי סְפָרַד לַעֲנוֹתוֹ נִצְבָּאוּ
וּבְעֵת בְּנֵי מִזְרָח בְּשִׁיר לֹא מָצָאוּ
חָזוֹן — בְּנֵי הַמַּעֲרָב אָז הִתְנַבָּאוּ

~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~

שלשה אנשים גדולי־תושיה, כל אחד לפי דרכו, היו מיסדי ההשכלה עם דרישת התורה באופן מושכל בכנסת ישראל הספרדית: התלמודי רבי משה בן חנוך, אשר מבבל בא אחרי כמה הרפתקאות לקורדובה, הראשון להמדקדקים באנדלוסיה (ספרד הדרומית) מנחם בן סרוק ודונש (אדונים) בן לַבְרַט. יוצר תבנית השירה העברית. אך נצני ההשכלה אלה לא יכלו לבא לידי התפתחותם, להיות לפרחי חמד מרהיבי עין ולב, לולא נמצא להם איש כביר ונאור, גבר רב הכשרון, בעל רוח נכון ובעל נפש יקרה ועומד על מעלה עליונה במעלת החברה האזרחית. האיש רב העליליה הזה היה לשמש צדקה והמאור הגדול המשפיע מאורו על הנִצָּנים, למען יִבְקעו לציץ ציץ ולהוציא פרחים טובים למראה ופרי חמד נחמדים להשכיל — שם האיש הזה הוא אבו־יוסף (יוסף) חסדאי בן יצחק אבן־שפרוט 1) בן להמשפחה היקרה אבן עזרא. הוא נתן לחפץ הדעת והֲעליה הרוחנית לבני ישראל בספרד, תבנית וצורה, מעמד ומרכז, וממנו תְּחִל שלשלת האישים, רַבֵּי הפעלים ואבירי הדעת, בני־עֲלִיָּה, אשר השתלמות היהדות, להגן עליה ולכללה ולפארה היתה תעודת חייהם ולכל בה חיי רוחם. בפרצוף פניו הרוחניים, בתעצומות פָּעלתו ובכל דרכיו והליכותיו נראה לנו רבי חסדאי כפנים הדשות בהתולדה הישראלית, וצביונו וחזות־רוחו מופלאים מדפוס ופרצוף פני אבות הדורות נושאי התולדה הישראלית שעמדו לפניו. רֹך רוחו, עזוז מפעליו, חן ונעם מִדְבָּרו והליכותיו ורוח חן וחסד השפוכה על פני כלו — לא יֵרָאֶה בתאר בן ארץ הקדם, בן־העצלות ורפיון־ידים ולא כֹבד־ראש ופנים נזעמים כפני היהודי הנענה בארצות גלותו; הליכותיו ומִדְבָּרָיו כבר נותנים את אותותיהם אותות בן ארצות המערב, איש אירופה —

---

1) נולד ד״א תרע״ה = 915 – מת בערך ד״א תש״ל = 975.
~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~

וממנו והלאה — קבלה התולדה הישראלית את צורתה וַחֲזוּת פניה האירופאית ·

מתולדות רבי חסדאי בימי נעוריו לא נדע דבר — אבותיו היו ילידי המקום יאַען (Jaen) 1) ; אביו יצחק היה תושב קורדובה , נדיב , בעל יכלת במדה בינונית , מחזיק בידי תלמידי חכמים , כפי מדת יכלתו ; ממנו למד בנו לכבד את החכמים תופשי התורה ולהשתמש בעשרו לטובת התורה ודורשיה . רבי חסדאי פִּנָּה את לבו לעסק החכמה ברעת הרפואה והלשונות . בהידיעה הראשונה סִגֵּל לו ביותר את התֹּכֶן הלמודי,תורת הדעת שבחכמת הרפואה מהחלק המעשי שבהחכמה הזאת אומרים אָמור המספרים בשבחו,כי המציא משקה רפואה התריאקה אשר הערביים קראו לו בשם פַרוּק ויחשבוהו לרפואה כוללת לכל המחלות . גדולה ממנה היתה דעתו ובקיאותו בלשונות שונות ובחשבון ודעת הנהגת ממלכה בדברים שבין עם לעם וממלכה לממלכה (דיפלומאטיה) — ר' חסדאי אבן־שפרוט לא לבד כי ידע ידיעה שלמה את לשונות ערבית ועברית וגם השכיל להראות כחו כסופר בשתי הלשונות אלה , כי אם גם ידע לאשורה את השפה הרומית — הלשון אשר לא ידעוה אז בספרד רק גדולי הכהנים הנוצרים . והכליף עבדאל־רחמן אשר לעתים קרובות היו לו דין ודברים ומשא ומתן עם נשיאי הנוצרים בהממלכות הקטנות אשר בספרד הצפונית , הכיר וידע , כי חסדאי הוא האיש אשר הוא מבקש להיות המוציא והמביא את עניני המלכות בינו לבין המלכים הקטנים האלה , ויפקידהו למליץ ואיש בינים ומכלכל דברי המדינות (דיפלומאט) — 2) . בימים הראשונים עמד חסדאי על משמרתו רק כיועץ למלאך הכליף בחצרות המלכים הנוצרים . וככל אשר הוסיף הכליף לראות את חכמת חסדאי ורֹחב דעתו בכלכלת דברי המדינות , כן גדלו מעלת חסדאי וחין ערכו בעיני הכליף ויגדלהו וינשאהו , ויהי היום וחסדאי הנחיל לאדונו ומלכו תהלת נצחון בלי חרב וחנית , כי בדבריו והליכותיו ידע לקחת לו נפשות ובהשתדלותו באו מושלי הנוצרים המלך מליאון (Leon) הנקרא סנכה ראמירעץ (Sancho Ramirez) , והמלכה טודה מנאבַארה (Toda v. Navarra) עם כהניהם וגדוליהם לקרית מלך , בירת הכליפים היא קורדובה, לכרות שם ברית־שלום לימים ושנים רבות עם המלך עבדאל־רחמן . ויגמול הכליף טובה לחסדאי ויעלהו לגדולה רבה וימנהו למשמרות גבוהות במלכותו , אשר נתנו לו היכלת להוסיף עשות גדולות לטובת הממלכה , ויהי חסדאי לנושא משרת יועץ (מיניסטער) הממלכה בהענינים שבין עם לעם וממלכה לממלכה, אף כי לא נקרא בשם שר ויועץ . עליו שמו המשרה לקבל פני צירי הממלכות האחרות בבאם לחצר הכליף , לקבל מידם את התשורות והמנחה אשר השיבו המלכים האלה להכליף וכתבי־התעודה והרשות אשר הביאו ולמסור להם את המתנות והתשורות ומגלות־הספר אשר השיב להם עבדאל־רחמן . אך מלבד התעודה הזאת, תעודת שר־החיצון, נשא חסדאי על שכמו גם משרות שר־המסחר ומכלכל

---

1) Jbn Adari Citat. . ודבריו מובאים בציון כ"א סימן א'

2) לערך שנת ד"א ת"ש .

רכוש הממלכה, ועל ידו נאספו מְנָיוֹת הממלכה בתוצאות האדמה ותרומות המכס לגנזי המלכות 1). ובכל אלה לא זכה חסדאי לשם שר ונשיא מטעם המלוכה (אופיציעל) ולא נחשב לעומד על מעלה ידועה במעלות שרי המלכות; לא היה נקרא משנה־למלך — וויזיר (או הגיב כמו שנקראה שררות הוויזיר בין הערביים בספרד) ולא יועץ־סתרים במלוכה (כתיב). כי לראשונה היו גם הערביים עוינים את היהודים ודעות קדומות נשתרשו בלבם נגד היהודים ולא משלו ברוחם לתת ליהודים יד ושם בגדולי המלכות ורַבֵּי המדינה 2). ההשכלה הערבית היתה אז עוד בראשית ימי הפרחתה ולא הספיקה עוד לשפוך רוחה על פנות גדולי העם והמלוכה, לכבוש את הדעות הקדומות ולהשכיח מלב אמוני האישלם את הדברים הרעים על היהודים הנמצאים בספר הקוראן. גם המלך — מושל ישר באדם ובעל רוח נדיבה, אשר בחכמתו ויקרת־רוח שם הוד ותפארת על כסא ממלכתו, גם הוא לא היה רשאי על פי מעמדו ומצב ממלכתו להסיח דעתו מן הדעות התְּפֵלוֹת, אשר עוד מלאו לב שריו ועבדיו, ועל היהודים בעצמם נָטַל אז להתגבר על הדעות האלה, לפשט העקמומיות שבלב הערביים ובחכמתם וביתרון הכשר דעתם למחות מלב האזרחים אדוני הארץ בימים ההם את השנאה שנשרשה בלבם מימי דורות עולמים. רבי חסדאי היה הראשון, אשר ידע להפוך לב המושלמים באנדלוסיה (ספרד הדרומית) מאיבה לאהבה את אחיו בני עמו היהודים, ובהיותו קרוב למלכות ורואה פני הכליף תמיד מצאה ידו להגן על אחיו מפני כל לחץ ועושק ועקת אויב 3) ובמשפט אמת וצדק נשא עליו משורר עברי את משלו ויאמר:

וְהוּא הַשָּׂם חַיָּיו יְשׁוּעָה לִפְדוּיָיו,
וְדַלָּיו וַעֲנִיָּיו בְּיָמָיו נֶעֱזָרִים,
וְהִזְכִּירָם צֵאתָם דְּרוֹר מֵעַבְדוּתָם;
וְגַם נָשְׂאוּ אוֹתָם עַל כַּנְפֵי נְשָׁרִים
בְּעֵת פָּנָה אֲלֵיהֶם בְּאֶרֶץ לֹא לָהֶם,
וְהֵסִיר מֵעֲלֵיהֶם עֲבֹדַת הַמִּצְרִים
וְהֵסִיר אֶת סֻבָּלוֹ לְעַמּוֹ גַּם חֶבְלוֹ
וְנַפְשׁוֹ עָגְמָה לוֹ וְרַחֲמָיו נִכְמָרִים;
וְשֵׁבֶט נוֹגֵשׂ בּוֹ שִׁבְרוֹ מִקִּרְבּוֹ,

---

1) יוצא מדברי מכתב ר' חסדאי אל מלך הכוזריים [באמרו, „וכל סחורתם וכל אודותם לא יתכן כי אם על ידי וכו', עיי"ש].

2) על אדות הדעות הקדומות שהיו קשורות בלב המושלמים נגד היהודים יותר מאשר נגד הנוצרים בימי מלכות עבד אל-רחמן יכתוב הבישוף מקורדובה אל מלאכו של קיסר אשכנז אוטו הראשון. — Acta Sanctorum מן 27 פעב. חלק .III דף 712 ועיין בראש מכתבו של רב חסדאי למלך אלכזר.

3) יוצא מדברי מכתב ר"ח אל מלך אלכזר, „וכראות אלהינו את ענים ועמלם . . . היתה סבה מאתו ויציבני לפני המלך, ועלי השה חסדו ויסב את לבבו אלי — ובזאת עניי הצאן קודרים שגבו ישע, ותרפינה ידי לוחציהם ותקפוץ ידם מעונש, ויקל עולם וכו'. שפ"ר.

וְגַם מָנַע מְבֹא עֲלֵיהֶם אַכְזָרִים ;
אֲשֶׁר אֵין בִּלְעָדָיו בְּרַחֲמָיו וַחֲסָדָיו
שְׁלָחוֹ לַשְּׂרִידִים לְמִחְיָה וּמְזוֹרִים 1) .

ובשיר שֶׁבַח זה אין כל דבר הַפְרָזָה וְהַפְלָגָה . כי באמת צדקו עליו דברי המושל 2) , אשר : „בימים ההם זרח בספרד שמש התהלה — ברקיע הגדולה" , כי שמש צדקה ומרפא בכנפיו היה רב חסדאי לאחיו בני עמו בקהלות הקרובות והרחוקות וכל כבודו וגדולתו ועשרו הרב הקדיש לתועלת אחיו בני בריתו וטובתם המוסרית והמדינית . ברגש דת־אל הנטוע בקרבו , חש בנפשו , כי הסב ה' את לבבו (של הכליף) לא בצדקתו כי אם בחסדו ולמען בריתו" 3) . לאמר להועיל ולהיטיב גורל עמו ולרומם קרן תורתו . רב חסדאי היה הפרנס והמנהיג בקהלת ישראל אשר בקורדובה וכנראה נהג שררה ויהי עליון ואלוף לראשי הישיבות והדיינים 4) — והשררות הזאת נתנה לו מטעם אוהבו ומחבבו אדונו ומלכו עבדאל־רחמן , או כי עדת ישראל בקורדובה מדעת עצמה שמה אותו לראש ואלוף לה . ורב חסדאי „הריק לכל שואליו ברכה עד בלי די" ויעניק מטובו גם לישיבות בבל ויתנו חכמי בבל גם הם מהודם עליו ויקראו לו בשם „ריש כלה" 5) , התֹּאַר אשר בימים ההם כבר היה רק לתאר־כבוד ותפארת חיצונית , ולא נכלל בו כל מושג שררה ועז ומשרה במעלות התורה ; כי בדעת הליכות התלמוד לבטח לא הגיע רב חסדאי גם למעלת הדיין רבי נתן בקורדובה , אשר הניח את מקומו ברוב ענותנותו לרבי משה בן חנוך . עם דונש (אדונים) בן תמים בא בכתובים ולחפצו עשה לו את חשבונות התכונה ומהלך הגרמים השמימיים ותנועותיהם , למען דעת את חכמת העברונות וקביעות השנים 6) , למען אשר יוכלו בני ספרד לקבוע החדשים , ולא תהיינה עיניהם תלויות אל הישיבות בבבל . גם עם רב דוסא בנו של רב סעדיה גאון היה רב חסדאי

---

1) פיסקא משירו של מנחם בן סרוק שהוציא לאור החכם שד"ל בבית האוצר עמוד 23 ובספר Philoxene Luzatto , Notice sur Abou-Jousauf Hasadi p. 68. ועתה נדפס בשלמות על ידי ש. ג. שטערן בשם תשובות תלמידי מנחם ודונש ווינא 1871 .

2) התחכמוני . 3) דבריו במכתבו אל מלך אלכזר . 4) מדברי הראב"ד בספר הקבלה.

5) כן יקרא חסדאי דונש בן לברט בחרוזים שהקדיש לכבודו לאמר ,

וְשִׂים שִׁיר וּתְהִלָּה לְהַשַּׂר רֹאשׁ כַּלָּה אֲשֶׁר כָּלִיל כְּלָּה גְּדוּדֵי הַחֲזֵרִים .

ועוד משורר אחר יקרא לו גם כן „ראש כלה" צו] . עכ"ל של הרב המחבר , מבלי שפירש מי מהמשוררים שקרא לו כן , ובאמת כן נמצא בתשובות תלמידי דונש ומנחם לחכם שטערן ,

וּלְאַחֵד הַשָּׂרִים, בִּסְמִיכַת עִקָּרִב, שִׁיר תְּהִלָּה, לְרַב חִסְדָּאִי, רֵישׁ כַּלָּה .

צו] דעת המחבר , כי השם „ריש כלה" נתנה לרב חסדאי מטעם הישיבות בבבל אינה מכרעת, כי דונש בכתבו שיר תהלתו לחסדאי וכנותו אותו בכל שמות התהלה היה פזרן גדול בתהלות ותשבחות ויקראהו בשם הזה , גם מבלי שנסמך לראש כלה מחכמי בבל . מלבד זה תאר הכבוד „ריש כלה" או „אלוף" הדומה לראש כלה נקראו גם חכמים אחרים שנמצאו מארצות אחרות חוץ לארץ בבל , כמו במצרים נקרא כן אבי רב סעדיה, ועיין מאסף נדחים נומר 3 עמוד 35 . הרכבי .

6) כי רב חסדאי עמד במשא ומתן עם דונש בן תמים יוצא מהדברים המובאים בכתב-העתי אריענט 1850 עמוד 808 . שפ"ר .

מֵריץ מכתבים. וזה רב דוסא כתב לבקשת השר רב חסדאי תולדות אביו וכל פרשת גדולתו והטובות אשר עשה לישראל[1]. והנשיא הזה שעמד לישראל בספרד לא דאג רק לאחיו בני־עמו בארצו, כי אם שם לבו על גורל אחיו בארצות רחוקות. צירי המלכות אשר השיבו אֶשְׁכָּר להכליף, לקנות אהבתו היו מביאים מנחה גם להשר והנשיא רב חסדאי, למען ימליץ הוא בעדם אל אדונו ומלכו ומדי דברו עמהם, חקר אותם לדעת גורל היהודים בארצם וַיָּכֶן את לבם לטובה על עם ישראל, להיטיב גורלם ומעמדם.

בימים ההם באו להכליף בקורדובה שתי מלאכיות משני חצרות הממלכות האדירות באירופה, ובשתיהן הראה חסדאי תקף תעצומות פָּעלתו ותולדות המלאכיות האלה קשורות ואחוזות בשמו ותעצומתו · קיסריות רומא המזרחית (ביצנץ), אשר נצערה ונתקטנה מדור לדור, ומכל עברים התנפלו עליה ויקרעו ממנה ארצותיה אחת אחת וזה שנות מאות שדָמְתָה לְמֵת חָנוּט, הממלכה הכבירה והעצומה הזה משנים קדמוניות היתה דורשת תמיד עזרה מהממלכות מחוצה לה. בימים ההם מלך בקונסטנטינופול הקיסר המלומד ורפה הידים קונסטנטין השמיני, אחי ליאו הפילוסוף ובן בסיליוס, שני הקיסרים אשר הֵצֵרו לישראל בארצם וירדפום באכזריות חמה, ובהיותו אז עשוק ורצוץ מהעמים אשר סביבותיו, בקש אהבת ממלכת הכליפות בספרד הדרומית, הממלכה האישלמית האדירה אז בקצה דרום אירופה, למען תמצא ידו בעזרתה להחזיק מעמד נגד הכליפות המזרחית אשר בארצות אסיה המערבית · וישלח מלאכות גדולה, את רַבֵּי ממלכתו וגדוליה לקורדובה[2]. ולתת כבוד ופאר למלאכותו שלח בידי שריו גם מתנות יקרות להכליף ושריו. ובתוך התשורות האלה נמצא ספר כתב־יד רב הפאר ויקר מאד בחכמת הרפואה, על דבר דרכי הרפואה באופנים פשוטים, כתוב בידי החכם היוני דיוסקורידיס רופא מהולל ונודע בשמו גם לחכמי הערביים — הספר אשר דרשו להשיבו הכליף עבדאל־רחמן עם בני־ועד חכמי הרפואה אשר עמדו לימינו. צירי חצר הממלכה, אשר בה נרדפו את היהודים בגזרות קשות ואכזריות, נתקבל מאת השר היהודי היושב ראשונה במלכות הכליף ובקבלת פנים מיוחדת (אוידיענץ) הציגו אותם לפניו. אך הספר היקר, אשר אותו חמדו ויוקירו חכמי ערב, רופאיהם וחוקרי הטבע אשר להם, היה להם לספר החתום, ומכלם לא נמצא אחד אשר יוכל לקרוא אותו — בגלל הדבר הזה שחר הכליף עבדאל רחמן את קיסר ביצנץ, כי ישלח לו איש יודע מלבד הלשון הרומית גם יונית, והקיסר קונסטנטין, בחפצו לרכוש לו אהבת הכליף האדיר, שלח אליו כהן קתוליקי ושמו ניקולו, אשר היה למתרגם הספר מיונית לרומית. אך גם רומית לא ידע איש בכל רופאי קורדובה מלבד רב חסדאי אבן־שפרוט, ויפקד המלך אותו כי יקח חבל בעבודת התרגום, ויהי הכומר ניקולו מתרגם הספר מיונית לרומית ורב חסדאי תרגם אותו מרומית לערבית. והכליף עבדאל־רחמן שמח מאד

1) הראב"ד בספר הקבלה.

2) בין שנות 944—949.

על שלמות המלאכה המדעית הזאת, ויאמר, כי במעשה הזה שִׂוָה הוד והדר על ממלכתו 1).

מופלאה ומיוחדה במינה היתה פְעֻלת רב חסדאי במלאכות אחרת שבאה מאירופה לחצר הכליף האדיר עבדאל־רחמן. במלאכות ששלח הקיסר אטו הראשון קיסר אשכנז ומלך מלכי אירופה בדור ההוא. לפני איזה שנים שלח הכליף עבדאל־רחמן מלאכות לחצר הקיסר, ובכתב התעודה אשר ביד המלאכות נמצאו איזו דברים קשים נגד הדת הנוצרית. בגלל הדבר הזה חִכּוּ צירי הכליף חברי המלאכות שנים רבות טרם נתקבלו מאת הקיסר. ויהי כאשר הציגו אותם לפני הקיסר האדיר, ויאמר לשלוח גם הוא את רַבֵּי המלוכה בתור צירים שלוחים ממנו להכליף ראש מאמיני מחמד בהכליפות המערבית, ובראש המלאכות הזאת העמיד את הכהן המלֻמד האב (Abt) יוהאנוס מגֶרץ (Gorz או Jean de Vendieres) ויתן בידו גם הוא כתב־תשובה להכליף, ובדברו לא חשך פיו מהטיל דופי בהדת האישלמית. הכליף שער בנפשו, כי במכתב הקיסר אליו נמצאים דברי נאצה על אמונתו, ויפקד את רב חסדאי, כי יחקור אחרי שרש דבר לדעת תֹּכֶן כתב־התעודה הזה, טרם יקבל אותו הכליף מידי הצירים. ימים אחדים נשא ונתן רב חסדאי עם הכומר יוהאנוס לחקרהו ולדעת ממנו תֹּכֶן הדברים האמורים בכתב־התעודה ההוא, ובכל היות האיש הזה ערום בדעת, צלחה לרב חסדאי להִוָדע ממנו שמץ דבר הדופי נגד התורה האישלמית שנמצא בהספר הזה. אחרי כן נתן הכליף את חברי־המלאכות, לחכות בקורדובה ולא קבל אותם, ולא נתנם לבא בהיכלו בימי שנה תמימה, וגם אז לא חפץ לקבל פניהם עד שהכניסו עצמם בדבר השלום, רב חסדאי והספרדי הנוצרי שנתעָרֵב (Muzaarab) הבישוף בקורדובה, והם דברו על לב ראש המלאכות, יוהאנוס מגרץ, כי ישלח הקיסר כתב־תעודה להמלאכות בנוסחא אחרת ובסגנון שאינו פוגע בכבוד הדת האישלמית (בין שנות 956—959) 2).

רב חסדאי מהעומדים בהיכלי מלך, איש מבני עליה ורַבֵּי המלוכה היה לָמוד להיות מודד את המצב הכללי של עמו באַמַת־הבנין המדיני. כאיש עומד בראש עניני המדינות, הצופה ומביט את כל חללה של הָרְשות, עגמה נפשו מאד, מדי ראותו בעיניו את עֲני עמו בני ישראל עם גודל מפֻזר ומפרד, עשוק ורצוץ כל הימים, אבריו מפרקים ועצמותיו נפזרות לארבע רוחות השמים. כמה פעמים שמעו אזניו, איך המחמדיים והנוצרים מונים את ישראל ואומרים: אם חפץ ה' בכם מדוע לא השיב אתכם על ארץ אבותיכם? ו„אם סר שבט מיהודה מה אות כי גם תורת מחוקקו עברה ובטלה מן העולם". רב חסדאי בעצמו היה נוטה לדעת בני דורו. כי בני דת ושבט, אשר הֵשָׂם אלוה ארץ וממלכה, מלך במסבו, תקף מלוכה ותפארת עז ומשרה, כי גוי כזה הוא לא־עם, ואין לו תקות

---

1) Jbn Golgl — de Sacy: Abdul petit p. 496. 6 וכלוצאטו שם עמוד

2) Acta Sanctorum מן 27 Feb. T. III. p. 712 Pertz monumenta VI 371 f. עיין וועלט געשיכטע לשלאססער חלק חמישי עמוד 120 ועיין עוד קלאפפ. Geschichte d. deutsch Kaiserzeit p. 140 ff.

להתקים לארך ימים, כי עם כזה לא יוכל להיות נוצר לגדולות 1). בגלל הדבר הזה לקחה את כל לבו השמועה על אדות מציאות ממלכת ישראל בארץ כוזריה, השמועה אשר הגיעה עד ספרד, ויחל לשגות בה ולחקור אחריה יותר מכל אחיו בני עמו ובני דורו בארץ מושבו. — בהִגָלות א ל ד ד ה ד נ י בספרד. בימי דור אחד לפני רב חסדאי קבלה השמועה על אדות הכוזריים תאר פני דבר אמת, אך על ידי הפרזותיו והפלגותיו של אלדד, לאמר, כי עוד עשרת השבטים מימי הנביאים חיים וקיימים, שבה השמועה שנית ותהי לדבר הגדה שאין סומכין עליה. — בגלל המחשבות האלה, על דבר ניר ישראל ותקומתו כעם מושל לו לבדו באיזה מקום או מדינה בתבל ארצה, היה רב חסדאי שוקד תמיד, לשאול פי מלאכי הגוים הרחוקים ולחקרם, אולי שמעה אזנם שמץ דבר על דבר ממלכת ישראל ותקומת שבט יהודה כגוי יושב על אדמתו, ומתנהג במשטר מדיני כעם עומד ברשות עצמו. כמו שיאמר הנשיא במכתבו: „ומלכי הארץ בשמעם את גדולתו (של הכליף) ואת תקפו יובילו שי לו ויחלו פניו במנחה ובחמודות. ומהם מלך אשכנז ומלך ה ג ב ל י ם שהם א ל - צ ק ל א ב (Sclavonien) [הסלָבִים] 2) ומלך קונסטנטינא ומלכים אחרים. ו ע ל י ד י ת ב א נ ה מ נ ח ת ם, ו ע ל י ד י ת צ א נ ה ג מ ו ל ת ם ... ואת כל השלוחים האלה מביאי המנחות אני שואל אותם תמיד בעד אחינו בני ישראל פליטת הגולה אם שמעו שֵׁמַע לדבר הדרור לשרידים, אשר כלו בעבודה ולא מצאו מנוח" ... — כקרן אורה וזהר תקוה נראתה לו השמועה אשר הקשיב לראשונה מפי מלאכי כֹּ ו ר ס א ן (Khorosanes) באסיה התיכונה למזרח ים הכספי, כי אמנם כן יש מלך יהודי מושל בארצות הכוזריים, ומני אז לא ידע רב חסדאי שָׁלֵו בנפשו וישתוקק תמיד לבא בכתובים ודברים עם המלך היהודי. על כן רבתה מאד שמחתו בהתאַמת לו השמועה על ידי שלוחי ביצנץ (קונסטנטינא), אשר הביאו מנחה לכליף קורדובה ולמשנהו רב חסדאי, והם קיימו את דברי השמועה לכל פרטיה ויתנו אותותיהם אותות, כי שם המלך ה כָּ ג ן המושל על עם הכוזריים הוא יוסף, ומושבו כמהלך חמשה עשר יום

---

1) וכדבריו במכתבו אל מלך הכוזריים: „ומה יכולת סרעף למצוא אמרי שפר. אצל הולך גולה, שוכחי רבצם, א ש ר ס ר מ ע ל י ה ם ה ו ד מ ל כ ו ת וימשכו עליהם ימי עוצר ומשפט ואותותם לא נראו בארץ". — ובמקום אחר הוא יאמר: „כי אדוני יודע, כי אין עם גולה — דעת, ולא עם בני שביה — תושיה". שפ"ר.

2) כדרכי תמיד, בחרתי במקום הזה תחת לתרגם דברי הרב המחבר, להבנים את עצם דברי רב חסדאי במכתבו הידוע, כי רשומי התולדה שהמכתב הזה נושא עליו נכבדים מאד ומדברים בשפה ברורה תכונת העת ההיא ומדרגת הידיעה מדעת גלילות הארץ שהיתה בימים ההם לעמי המזרח והמערב וכמו כן היחס והקשר שהיו נהוגים אז בין עם לעם וממלכות שונות. והנה בבאור המלות „הגבלים שהם א ל - צ ק ל א ב" נתקשו חוקרי העתים — אך דעת כלם היא, כי „א ל - צ ק ל א ב" המה „הסלאווים" אם ה כ ו ר ו א ט י ם — הקרואאטים אשר בקרבת הים האדריאטי מזרחה או הפולנים. -- את הדעות השונות של החכמים -- הפולני לעלעוועל, ביעלאווסקי וכו' וכו' מצרף ומבאר החכם ד"ר ה ר כ ב י בספרו הנכבד בלשון רוססית Сказанія еврейскихъ писателей о Хазарахъ стр. 121—131. עיי"ש, כי הדברים נכבדו מאד ושם נמצאות כל הדעות השונות ובירורן ופה אין מקום להאריך. שפ"ר.

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

מקונסטנטינופול, והאומה הזאת, (הכוזריים) עומדים בקשר המסחר תמיד עם יְוָנֵי ביצנץ. „אניות באות אליהם מארצם ומביאים דגים ועורות וכלמיני סחורות והם אנשי אחוזתם ומְכַבדים עליהם,. ולהם כח ועז, גדודים וחילות יוצאים מזוינים. — השמועה הזאת הגדילה עוד יותר תשוקת רב חסדאי, לבא בדברים עם הממלכה הישראלית והמלך המושל בקרבה. „ויפן כה וכה למצוא ציר נאמן", לשלח על ידו דברי שלום וברכה, „לדעת אמתת הדבר, שלום המלך ושלום עבדיו — אוזיו בני עמו". — ועבודת רב חסדאי וטרחתו שטרח לדעת ולהשיב אנשים נאמנים להמלאכות אשר אמר לִשלח לארץ הכוזרים דברי חפץ הם להתולדה, כאשר נראה במרוצת הדברים.

ורב חסדאי בקש ומצא לראשונה איש כלבבו, כי נזדמן לו האיש יצחק בן נתן, אשר נדרש לבקשתו, ללכת דרך רחוקה כזאת, לבקר את מלכות ישראל על יד הים־הכספי, וכה יספר רב חסדאי על אדות המלאכות הזאת 1): „והזמין לי הקדוש ברוך הוא כידו הטובה עלי, איש אחד שמו מר יצחק בר נתן וישם נפשו בכפו ויתנדב ללכת באגרתי אל אדוני המלך ונתתי לו שכר גדול לרוב, וכסף וזהב הרביתי להוצאותיו, לו ולמשרתיו לכל דבר לדרך, וגם שלחתי מממוני מנחה מְכֻבדת למלך קונסטנטינא ואבקשה ממני לעזור לשלוחי זה בכל צרכיו עדי הגיעו אל המקום אשר אדוני (מלך הכוזריים) חונה שם". ולא לבדו הלך ציר רב חסדאי לקונסטנטינופול כי אם בלוית מלאכי הכליף עבדאל־רחמן. וגם קבל קיסר ביצנץ את ציר הנשיא היהודי בפנים מאירות, אך את חפצו לא הפיק; כחצי שנה עכב הקיסר את הציר בקרית מלכותו, וכארחות היונים בעלי הערמה, אשר פיהם דבר שוא, מנע מהציר היהודי את חפצו מפני איזה תחבולות און ורקמות מזמה, וישלחהו לשוב ארצה ספרד עם אגרת כתוב לרב חסדאי בהתנצלות, כי הדרך אל ארץ הכוזריים היא בחזקת סכנה גדולה — כי דרך היבשה על הנוסעים לעבור בארצות אשר על יד ים השחור, הנה „שם האומות בקטטה ולנסוע דרך ים (השחור) באניות גם כן קשה מאד", „כי הים (השחור) הזה סוער ברוב ימי השנה ולא יעבר בו אדם, כי אם בזמן ידוע". כשמוע הנשיא את הדבר הרע הזה חרה לו עד מות וַיֵּצֶר לו, על כי לא הקים (מלך ביצנץ) את דברו ולא עשה רצונו. — בצר לו נמצאו לו אנשים, אשר אמרו להוליך את אגרתו אל מלך היהודים דרך אסיה המערבית: מירושלים לנציבין אשר על גבולות בבל וארם ;משם לארם (ארמיניה) אל ברדעה (Berda בארמיניה המערבית). הוא עודנו מחשב דרכו והנה באה לקרית מלך קורדובה מלאכות מארץ רחוקה. — שלוחי מלך הגבלים [הסלבים הדרומיים או היושבים על הררי הקרפטים־הפולנים לדעת אחרים — שפ"ר], ושמו הונו (Hunu) צז] באו בתור נושאי מנחה לחצר הכליף עבדאל־רחמן (שנת ד"א

1) כל הדברים אשר בסימנו לקוחים כלשונם ממכתב רב חסדאי אל המלך יוסף. שפ"ר.

2) עיין ההערה הקודמת.

צז] הדבר הזה, כי המלך הסלבי ששלח מלאכות לקורדובה נקרא בשם הונו" עודנו מוטל בספק. חוקרי העתים לקורות בני ערב בספרד גיאנגוס (Gayangos) ודוזי (Dozi) מחליטים כי

תשי"ג) 1) ובין צירי מלך הגבלים (סְקְלַבוֹנְיָה) היו גם שני יהודים: שם האחד מר שאול ושם השני מר יוסף. מהמעשה הזה, כי נטפלו שני יהודים במלאכות מלך הסלבים, יש להוציא משפט, כי שלום וידידות היהודים שישבו אז בהמדינות אשר על שפת מורדות נהר דוּנַבָה (Дунай) בקרבת ים השחור ובין הסלבים יושבי הארצות האלה. גם צירי היהודים אלה ידעו דברים מקוטעים על אדות הכוזריים, ויספרו לאמר: לפני שש שנים בא למדינת סקלבוניה „איש ישראלי סגי־נהור והוא חכם ונבון ושמו בר עמרם", ‏וַיִּשְׁתַּבַּח האיש ההוא לפניהם כי נכבד הוא מאד בעיני הכגן מלך כוזריה, מבאי ביתו ואוכלי שלחנו. וישלח רב חסדאי אחרי האיש להביאו אליו ארצה ספרד, אך לא השיגוהו ולא נמצא. אחרי כל אלה נדרשו יהודי סקלבוניה לחפצו ויבטיחהו להמציא אגרתו למקום תעודתה, להביאה ליהודי הגרים (הנגרין Ungarn) ומשם לרוססיא ובולגריה (הקדמוניה על יד הוואלגה והָקָמָה. שפ"ר). וכה תבא לידי הכוזריים היושבים על שפת הים הכספי. קרוב הדעת וההתחברות שבין היהודים יושבי ארצות שונות, היו להם להועיל לבא בדברים ובכתובים איש עם אחיו — לעמוד בברית וחֶבֶר־תמיד באופן כזה שלא הצליחו אז, וכמה דורות אחרי כן, גם הממלכות האדירות בתבל ארצה. ורב חסדאי החליט לנסות דבר ולשלוח את מכתבו על ידי היהודים שליחי סקלבוניה — המכתב הזה, הכתוב עברית בדבור הפשוט ובסגנון טוב ונחמד, ובראשי פתיחה בחרוזים — מאת מנחם בן סרוק 2) צח], הוא יקר מאד לחֵקֶר העתים ודעת קורות הדורות ההם, וגם נותנים לנו תמונת האיש חסדאי בכל קויו, שרטוטיו ותָוֵי פניו. מהמכתב הזה, שבלו אומר תֹּם וצדקה ותשוקה לראות את ישראל בתפארת עם עושה מלוכה, מהמכתב הזה מבצבץ ועולה תֹּאַר פני האיש העומד בהיכל מלך וחכם מדיני, מבעד הענוה וההכנעה נראה את האיש המתיצב לפני מלכים בדעת־נפשו חין ערכו ומעלתו. גם סימני גאוה וזחות הדעת נראה במכתב הזה. אחרי הפתיחה הכתובה בטעם הימים ההם בחרוזים ודברי הפלגה והפריזה עם אותיות השם והמשפחה בראשי החרוזים — יגש רב חסדאי אל מלך הכוזריים בענוה והכנעה ובסגנון פשוט, אך צח וישר יאמר:

„מי אנכי ומי חיי לעצור כח לחקות מכתב אל אדוני המלך ולבקר יקר „תפארתו, אבל נשענתי בקֹשֶׁט נתיבה ומעגלי מישרים, ומה יכלת סְרְעַף

הקריאה של השם הזה היא דוקו ממלה רומית dux דוכס שלבשה תמונה ערבית, או גוטו־אוטו (Otto) והכונה היא על מלאכות אוטו הראשון, אשר בה נדברנו למעלה, עיין בכתב־העתי צייטשריפט דער מאָרגענלאֶנדישע געזעלשאפט. XX, 286, ועיין עוד דוזי, געשיכטע דער מויאירען אין ספאניען II. 37—38.

1) אבן־אדזשרי Jbn-Adhari ועיין ציון כ"א בסוף הספר.

2) עיין כרם חמד לזק"ש שנה שמינית עמוד 189.

צח] בראשי החרוזים (אקריסטיכון) של הפתיחה היו מרומזים אותיותיו של השם מנחם בן סרוק אחרי השם חסדאי בן יצחק שפרוט; עיין גייגער בספרו: „דאס יודענטהום אונד זיינע זעקטען II, עמוד 182 והערתי בהכרמל הירחי שנה שלישית עמוד 206. ועם זה הנני להעיר, כי העתקת הפתיחה החרוזית הזאת ככתובת לספר תנ"ך אחד (נומר 1 אוסף ב' בהביבליתיוקה של הקיסר בפ"ב, אחרי הבחינה המדוקדקת נחשדה למזויפת. הרכבי.

„למצוא אמרי שפר, אצל הולכי גולה שוכחי רִבְצָם,
„אשר סר מעליהם הוד מלכות ויִמְשְׁכוּ עליהם ימי עצר
„ומשפט ואותותם לא נראו בארץ. ולפי שבני הגולה אנו,
„פליטת ישראל עבדי אדוני המלך שרויים בשלוה בארץ מגורינו, כי אלהינו
„לא עזבנו ולא סר צלו מעלינו. ויהי כאשר מעלנו באלהינו, הביאנו
„במשפט וישת מועקה במתנינו, וַיָּעַר את רוח הפקידים... וישימו עליו
„(ישראל) שרי מסים, ויכבידו עֻלם וילחצום... ותמצאנה אותם צרות
„רבות ורעות. — וכראות אלהינו את ענים ועמלם... היתה סבה מאתו
„ויציבני לפני המלך ועלי הטה חסד ויסב את לבבו אלי, לא
„בצדקתי, כי אם בחסדו ולמען בריתו. ובזאת עניי הצאן שגבו
„ישע... וכו'.

אחרי כן יתאר רב חסדאי את תכונת ספרד (הדרומית־אלאנדל"ס) על כדור הארץ ושם עיר הבירה (מדינת) קורדובה (קרטובה), יגע בתולדות זרע המלוכה לבית אומֶיָּה (Omejjaden-Dynastie), אשר באו ארצה ספרד, „בקום עליהם [בהשתרר עליהם] בני אל־עבאסי קרוביהם, אשר המה מלכו בארץ שנער לעת ההיא" 1), ירומם על לשונו שם מלכו ואדונו עבדאל־רחמן ויאמר, כי „לא היה כמוהו בכל המלכים שעמדו לפניו". יתאר בארוכה תכונת ספרד ועשר הממלכה הגדולה, ממלכת הכליפים לבית אומייה בספרד, כי היא ארץ שמנה, „רבת הדגן התירוש והיצהר, כל מיני „מגדים וגנות ופרדסים, מצמחת כל עץ פרי ומפרחת עצי התות לגַדֵּל את תולעת „המשי, ויש בה גם „תולעת שני לרוב" וגם נמצאו בה הרי כרכום, מוצא „לכסף, ומוצא לזהב, ומהרריה יחצבו נחשת וגוזרים ברזל בדיל ועופרת, בשם „ואבן יקרה"..., ידבר ברוב ענין על חרושת המעשה בספרד סחרה ומערבה, וכלאחר יד יספר, „כי מרוב הסוחרים מכל הארצות והאיים וכל דבר הסחורות לא יִתָּכְנוּ כי אם על ידו ולפי דברו", „כי על ידו תבאנה מנחתם (של ביצנץ, מלך אשכנז והגבלים וכו') ועל ידו תצאנה גמולתם" — רב חסדאי יספר ברוב ענין את כל היגיעות שיגע וכל הטרחות שטרח למען דעת ידיעה ברורה את כל הדברים הנוגעים למלכות כוזריה ולמצוא ציר נאמן לשולחיו להביא את מכתבו למלך הארץ ההיא, וכל זאת עשה לא מהיותו שואף לחדשות או לכבוד, וכה יאמר: „והבוחן לכות והחוקר כליות יודע, כי לא עשיתי כל זאת לכבודי, כי אם לדרוש ולדעת האמת, אם יש מקום שיש ניר וממלכת לגולת ישראל ואין רודים בהם ואין מושלים עליהם" — „ואלו ידעתי כי נכון הדבר הייתי מואס בכבודי, עוזב גדולתי, נוטש משפחתי והייתי הולך מהר אל גבעה בים וביבשה, עד באי אל המקום אשר אדוני חונה שם, לראות גדולתו וכבוד מעלתו ומושב עבדיו

1) עיין למעלה עמוד 319—320, על דבר קורות שלשלת המלוכה הערביים: בני פטימה, בני אבאס ובני אומייה.

ומעמד משרתיו ומנוחת פליטת ישראל" . . . — עוד יוסף רב חסדאי לדבר לפני מלך אלכזר ויאמר : אם על המלך טוב , יצוה נא את הסופרים לכתוב אל עבדו תשובה שלמה — יודיעני שרש דבר ויסוד כל המעשה , איך היתה נפילת (לאמר : ראשית בא היהודים ויסוד הישוב והתחלתו) ישראל במקום ההוא" — האם הכוזריים המה יוצאי ירך עשרת השבטים , את התורה המדינית ודרכי ההנהגה האזרחית בארצו — „מה דרך המלכות ואיך ינחילו המלכים את כסא כבודם : אם משבט ידוע וממשפחה ראויה ואם מלך בן מלך כאשר היה מנהג אבותינו בהיותם שוכנים בארצם" — הנשיא רב חסדאי יוסיף לחקור ולדרוש על גדל ארצות הממלכה , ערי חומה וערי פרזות , „אם הארץ היא משקה או גשומה ? מספר חייליו וגדודיו ושריו כמה הוא ? וכמרגיש בעצמו , כי שאלה כזאת משר וגדול בממלכה אדירה למלך אחר גם בן גדל־כח ואדיר במלוכה, תוכל להחשב כחפץ הדעת דברים שהם כבשונה של מלכות , ימהר לפיים את מלך הכוזריים ויאמר : „ואל נא יחר לאדוני בשאלו מספר גדודיו . . . יוסף נא יי עליהם כהם וכו׳ ועיני המלך רואות , ולא שאלתי השאלה הזאת , כי אם למען אעלוז ברבות עם־הקודש" — . גם על אדות חיי הדת והלאם בממלכה ישאל נשיא היהודים את מלך הכוזריים ויבקשהו להודיעהו : „דבר העמים והאיים הקרובים אליו אם הם מתיהדים . . . ועם איזה אומה יערוך קרבות ? ואם המלחמה דוחה את השבת ? מי המה הממלכות והגוים אשר סביבו , מה שמם ושם ארצם ? ומה שם הערים הקרובות אל ממלכתו מן כֿרסאן וברדע"ה ושער השערים (באב אל־אבואב) , ומנהג הליכות הסוחרים , כמה מלכים מלכו לפניו וכמה מָלַך כל אחד מהם ובאיזה לשון הם מדברים ? — . גם את זאת בקש הנשיא רב חסדאי , כי יודיעהו מלך הכוזריים , האם נתפשטה גם שם האמונה בגאולה העתידה ובא משיח בן דוד . אם יש אצלכם זֵכֶר לחשבון קץ הפלאות , אשר אנו מחכים זה כמה שנים ונצא משבי אל שבי ומגולה אל גולה . — ומה כח המצַפֶּה להתאפק על זאת ואיככה אוכל לתת דמי על חרבן בית תפארתנו ועל פליטת חרב אשר באו באש ובמים , נשארנו מעט מהרבה , ונרד מכבוד , ונשב בגולה ואין לאל ידנו , באמרם לנו כל היום : לכל עם ועם יש מלכות ולכם אין זֵכֶר בארץ" ! . . . — ועל כן בהשמע להנשיא ויהודי ספרד שֵׁמַע מלך הכוזריים נשאו ראש ותחי רוחם ויאמר : „ברוך ה׳ אשר לא השבית לנו גואל ולא השבית ניר וממלכה משבטי ישראל" ! . — אלה הם הדברים אשר שלח פרנס הדור וראש לכנסת ישראל באירופה המערבית אל אחד היהודים היושב על כסא מלכותו בארצות קצות המזרח — קריאת שלום ואמת , דברי אהבה וברכת אחים לאחיהם בני עם אחד , מירכתי ים עד אפסי ארצות קדם 1) .

מכתב הנשיא רב חסדאי מצא נתיבותיו (אם גם לא באורח ישר) לארץ הכוזריים ויגיע לידי מלך הארץ הזאת , על ידי האיש יעקב בן אליעזר מארץ נֶמֶץ היא גרמניה , ומלך כוזריה בימים ההם היה הכֹּגן יוסף בן אהרן

1) מכתבו של רב חסדאי אל מלך אלכזר , אשר גלה רבי יצחק עאקריש במסעו מקונסטנ־טינופול למצרים , נדפס לראשונה בספר ר״י הנ״ל „קול מבשר" בשנת ה"א של"ז , ומני אז נדפס איזו פעמים ועיין כרמולי „מסעות" (Jtineraires) עמוד 5 ועמוד 67 .

השני, והוא הדור האחד עשר להמלך עובדיה, אשר נתן יד ושם לדת משה ויהדות בארצו. ובימים ההם 1), היתה עוד מלכות הכוזריים ממלכה אדירה ותקיפה, אף כי רבות ממדינותיה כבר נקרעו ממנה וכבחה מלפנים לא היה כחה אז. בכלל מלכות כוזריה נכנסו אז כל המדינות אשר מצפון להים הכספי עד נהר יַיִק (נהר האוראל) והדון (Don) צפונה עד שערי קאוקַז (באב אל-אבואב או דֶירבֶּינְט (Derbent) עד חוף ים השחור מזרחה ועד הדניעפר; ממזרח השתרעה הממלכה הזאת לחוף הצפוני של הים הכספי (Bahr Georgan) ומעבר לנהר וָלְגָה עד ערבות הקלמוקים. מרכז הממלכה מקום מושב עם הכוזריים בעצם וראשונה היתה המדינה, אשר הֶקֵפָה עלה למאה ועשרים פרסאות פרסיות שהן שלשים פרסאות שלנו, ונמצאה על שתי גדות הנהר וָלְגָה, אשר היה שמו בימים ההם איטיל או אַטֶל עד מקום השתפכו אל הים הכספי.

בירת הכַּגַן יוסף נמצאה על אי אחד באיי הנהר וָלְגָה בארמון בנוי בתבנית אהל ושער זהב לו. כמאה שנה לפני מלכות יוסף, בקש אחד הכַּגַנים מאת קיסר ביצנץ תיאופיל לשלח לו בַנָאים לבנות מבצר חזק על גבולות ארצו לעצור בעד הפראים הפֶּטְשֶׁנֶגים לבל יתפרצו לעלות על ארצו 2), ויקרא את שם העיר הבצורה הזאת סַרְקֶל (עיר הלבֵנָה והרוסים יקראו לה Бѣлавѣжа). וכאשר פרצה שפעת העם הפרא הזה, עם הפֶּטְשֶׁנֶגים אל מלכות הכוזריים חמשים שנה אחרי כן, הכו אותם הכוזריים על קדקדם ויבריחום מעל גבולות ארצם (899) 3). אז נָטַל על הכוזריים להתאזר עז ולהיות ערוכים למלחמה נגד הרוסים, אשר מיום בא הוַרָגִים (Waragaer, варяги) בתוכם עשו חיל ויהיו לגוי עצום, וכרבות כחם לטשו עינם אל הארץ הברוכה והפוריה אשר בממלכת כוזריה. בגלל הדבר הזה נאנסו להחזיק גדודי צבא בתור חיל תמידי, העומד הכן להשיב מלחמה שערה נגד כל צר ואויב אשר יפול כגבולות הממלכה. בימי המאה השמינית לחמישי היה מספר צבא התמידי שנים עשר אלף איש, מהם רובי קשת רוכבים על סוסים נושאי כובע ושריון ומהם צבא רגלי חמושים בחנית וכידון. אנשי החיל אלה היו מחמדיים (מושלמים), אשר בימי המהומות ומלחמות האזרחים בהארצות אשר למזרח הים הכספי נסו וימלטו ארצה כוזריה והכַּגַנים שכרו אותם לאנשי צבא להם, ויהי שֵׁם שכירי מלחמה אלה „אַרִסִיָה". גם שר הצבא המצביא. אותם היה מושלמי; אך שומרי משמרות המדינה ופקידיה וכן השרים היושבים בשער המלך היו יהודים 4). על ממלכת ביצנץ הרשעה, האשה הבלה אשר זקנה קפצה עליה ותהי נכונה למות מאפיסת הכחות, נָטַל אז לכבד את ממלכת הכוזריים, כממלכה אדירה ורבת-האון ולקרוא את מלכיה בשם הכַּגַנים הנאורים והנדיבים. בעוד אשר בכתוב קיסרי ביצנץ אל האפיפיור או אל קיסרי פרנקיה מכתבים בדברים שבין עם לעם, היו חותמים את אגרות המלוכה בחותם זהב אשר

---

1) בשנת ד"א תש"כ = 960 לסה"נ. 2) בשנת 845 לספירת הנוצרים.

3) עיין במאמרו של שטריטער: Memoriae popularum etc., אריענטס 1802 .III 573.

4) אבן-פוסלן, אבן-האקאויל ומסעודי אצל Frähn במאמרו Chazaris בספר העתי: Memoires de l'academie de st. Petersbaurg VIII, 592 ff. ואצל כרמולי Jtineraires, 16, 24 ff..

שני סולידים משקלו , היו מוסיפים על כבר המשקל אשר לחותם הממלכה: בכתבם אל הכגן עד שליש 1) היודע את הברכורים שהיה חצר קיסר ביצנץ מכבר בדרכי הכבוד ותהלוכותיו עם עמים אחרים ודקדוקו באופני הסלסול , יבין איך היו היונים הביצנטינים יראים את הכוזריים , אם חלקו להם כבוד כזה ·

הכגנים הכוזריים היו שמים לבם לגורל אחיהם בני דתם יושבי ארצות אחרות וינקמו נקמת אחיהם מצורריהם ולוחציהם , וישיבו גמול להם ככל הרעה אשר עשו ליהודי ארצם . ויהי כאשר לקחה אזן אחד הכגנים , כי המושלמים במדינת בבונג (Babung) הרסו בית הכנסת לבני ישראל , ויצו לנתוץ את מגדל המסגד הישמעאלי בבירת הממלכה , ואת כהן המסגד הקורא את מאמיני מחמד להתאסף להתפלל (Muezzin) הרג (בשנת 921 לסה״נ) , וגם אמר , כי חפץ להרוס כל המסגדים אשר בארצו לולא ירא חמת המחמדיים בארצות אחרות , לבל תעלה חמתם על היהודים היושבים בארצותיהם להשיב להם גמול ולפגוע בם את רעת נשיא הכוזריים 2) . הנה כן , בהיות שליטי כוזריה יהודים נאמנים לדתם ונאמנים באהבתם את עם ישראל , שמח המלך יוסף על מכתב חסדאי , כשמחת זה האחרון , בהודע לו , כי אמת נכון הדבר , אשר נמצא עוד ניר לישראל וממלכה יהודית בארץ . הכוזריים שהתיהדו היו יודעים את הלשון העברית והיו כותבים מכתביהם בכתב עברי כאשר יעיד אחד מרושמי הקורות מבני הדור ההוא כמשיח לפי תמו 3) . יוסף כתב או צוה את אחד היהודים המלומדים העומדים לפניו מכתב מענה להנשיא רב חסדאי להרגיע רוחו ותשוקתו לדעת שלום אחים במרחקי ארץ וגם לבא בדברים את אחיו בני בריתו שוכני ארצות המערב , הכגן יביע עליצות נפשו ורוב שמחתו על מכתב רב חסדאי , אך גם מהר להוציאו מידי טעות , ממחשבתו אשר חשב , כי הכוזריים המה ממקור ישראל ושבט משבטיו , וכה יאמר : „דע כי אנחנו מבני יפת ובני תוגרמה אנו , ומצאנו בספרי יחוסים של אבותינו , שהיו לתוגרמה עשרה בנים ואלה שמותם: אגיור (Ugier) , תירס (?) , האברים (Avaren) , אוגין (האוזים Ussen) , ביזל Barsilier) או Bassilier) , תרנא (Tarak או Tarnier) , כזר סנגר בלגר וסאויר צח].

1) Constantinus Porphyrogenitus de Caerimoniis aulae byzantinae II C. 44 , 59.

2) אבן-פוסלן אצל Frähn שם 594 , העתקת פראהן את המלה „כניסה״ בשם בית הכנסת לנוצרים (קירכע) היא בטעות , כי לראשונה הונחה המלה „כניסה״ על בית תפלת היהודים כאשר כן הבין הדברים די הוסון d'hosson באמרו : les muselmans avaient detruit les temples des juifs (בספרו : puples du Caucase p. 42) .

3) מחמד אבן-איסחאק Fihrst al-Uulm , כפי שמודיע החכם Flügel בהספר העתי „צייט־שריפט דער דייטשען מארגענלאנדישען געזעללשאפט״ לשנת 1859 עמוד 566 ,

צח] בכתב יד מכתב המלך יוסף שנמצא בהביבליתיוקה של הקיסר בס״ט פטרסבורג נרשמים עשרת בני תוגרמא באופן הזה :

1) אוויר או אויור , כנראה הוא Иверъ אבי כל בני השבט האיברי בקאווקאז , או אוגור אבי בני השבט האוגרי .

2) תורים , כנראה הוא אבי כל בני טויריה (טברידה — חצי האי קרים) .

3) אווז לא נדע פתרונו .

4) אוגוז אבי שבטי האוזיים המה Почен̂ѣги , אשר היו רועים אז בהארץ למערבה של מדינת כוזריה .

כל אלה המה השבטים הקרובים זה לזה בקרבת משפחה, „ואנחנו מבני כזר". לפנים ישבו בארצות הַסְקִתִּים, ואחרי כן על יד מורדות הנהר דַּנַבְּיָה ובהונגריה. הכּגן יוסף יספר ברוב ענין איך נכנס המלך בֻּלָן ראש בית אבותיו לברית היהדות והוא סופר ומונה כל המלכים אשר מלכו אחרי בֻּלָן וכלם נקראים בשמות עבריים והם: עובדיה, מיסד היהדות בכוזריה ואחריו מלכו: חזקיה בנו, מנשה הראשון בנו, חֲנֻכָּה אחי עובדיה, יצחק, זבולן, מנשה השני, נִסִּי, מנחם, בנימין ואהרן הוא אבי יוסף צט]. והמלך היהודי יוסף יוסיף לתָאֵר גבולות ארצו הפוריה והברוכה וקורא בשם את העמים בממלכתו והסרים למשמעתו. ועל שאלת רב חסדאי להודיעו: „אם יש אצלם „זֵכֶר לחשבון קץ הפלאות וביאת הגואל המְקֻוֶּה", ישיב המלך יוסף בדברים האלה לאמר: „אנחנו — עינינו אל ה' אלהינו ואל חכמי ישראל „הישיבה שבירושלים ואל הישיבה שבבבל ואנו רחוקים „מציון; אבל שמוע שמענו שברוב העונות תעו החשבונות „ואין אנו יודעים מאומה" — „וזכרת באגרתך שאתה מתאוה לראות פני, „גם אני כוסף מאד ומתאוה לראות פניך הנעימים ויקר תפארת חכמתך וגדולתך — „ולו זכיתי להתחבר עמך ולראות פניך הנכבדים והנעימים והנחמדים. אתה תהיה „לי לאב ואני אהיה לך לבן ועל פיך יִשַּׁק כל עמי ובדברך הייתי יוצא ובא ובעצתך „הנאמנה, ושלום רב" 1).

בכתוב יוסף את המכתב הזה, עוד היה שוקט במכונו ומתענג על רוב שלום. אך לא עברו שנים מועטות והוסב עליו אופן הצלחתו ויבא הקץ לאָשרו.

---

5) ביזל ובלשון רוססית Бизаль. רושמי קורות ביצנץ וארמניה היו קוראים כן את השבט הבסיליי Бас ловъ או הברזיליי Барзилiевъ, שהוא חלק מכלל עם כזר;

6) תרנא Тарна, כנראה הוא אחד עם השבט בני הטאריינים Тарiянтъ, אשר על אדותם ידבר קיסר ביצנץ קונסטנטין הנולד בלבוש מלכות Константинъ Порфирородный.

7) כזר, אבי עם הכוזריים.

8) יאנור, כנראה נתחלף בזנור והוא אבי השבט בקאווקאז הנודע בשם שבט הזנורים Занарiевъ.

9) בלגר, המה הבולגרים שישבו במורדות הנהר וואלגה:

10) סאויר Савиръ, השבט סאוויר נזכר במקורי תולדות ממלכת ביצנץ. הרכבי.

צט] בהנוסחא השלמה הננו קוראים שלשלת המלכים הכוזריים בסדר הזה: א) עובדיה, ב) חזקיהו בנו, ג) מנשה (בן השני לעובדיה או בן חזקיהו), ד) חנכה, אחי עובדיה, ה) יצחק בן חנכה, ו) זבולון בנו של יצחק, ז) משה בנו, ח) נסי בנו, ט) אהרן הראשון בנו, י) מנחם בנו, יא) בנימין (אחי מנחם או בנו), יב) אהרן השני (בן מנחם או בן בנימין), יג) יוסף בן אהרן השני.

באופן הזה מעובדיה עד יוסף, אשר ישב על כסא ממלכתו לא יאוחר משנת ת"ש (כי בשנת תש"ה כבר יספרו על אדותיו שלוחי ביצנץ לרב חסדאי בקורדובה) מלכו שנים עשר מלכים, ואם נניח, כי כל אחד מהם מלך חמש ועשרים שנה אז יצא לנו כי עובדיה מלך בשנת ד"א ת', ולכן דברי המלך יוסף במכתבו אל רב חסדאי: „ואחר הדברים האלה עמד מבני בניו (של בולאן) מלך ושמו עובדיה" אינם מדוקדקים ואין לקבלם כמשמעם. הרכבי.

1) גם תשובת המלך יוסף אל רב חסדאי מצא רבי יצחק עאקריש, את המכתבים האלה הכירה הבקורת התולדית לדבר אמת שאין לפקפק בו.

אחר מניני הנשיא הראשון בתולדות רוסיא — רוריק הווריאגי — הנסיך הגדול סוויַטוסלאב (Святославъ) מקיוב, אשר לפני זה היה כמעט מהנכנעים לפני מלך כוזריה וסר למשמעתו, התגר בו מלחמה וילכוד את העיר הבצורה על גבולות הארץ סַרְקֶל. ומני אז הלכו הרוססים מחיל אל חיל, ויגיחו הלאה להרחיב גבולות ממלכתם (965) 1) — להיות ממלכה אדירה וכבירה, ויצרו גבולות כוזריה וידחקו רגלי מלכיה. שנים מועטות אחרי כן 2) כבש סוויאטוסלאב את העיר הראשה איטיל או אַטֶל והעיר השניה בהממלכה סֵמֶינְדֶר. אז נסו הכוזריים מארץ מולדתם: אלה נמלטו על אי אחד בים הכספי ואלה לדֶרְבֶּנְד, וקצת מהם יצאו לחצי האי קרים, ששם ישבו כבר שבטים קרובים להם בקרבת מולדת ומני־אז נקראה קרים בשם ארץ הכוזריים. ועיר הראשה אשר להם נקראה בוספור היא קֶרְטְשׁ. כה צרו גבולות כוזריה ותצער ותקטן ותהי לממלכה שפלה. — יוסף היה האחרון למלכי כוזריה האדירים ק].

בבא אגרת המלך יוסף אל רב חסדאי לא היה עוד מגנו ואוהבו הכליף עבד־אל־רחמן בחיים; אך בנו אשר מלך תחתיו אל־חכים החרה החזיק עוד יותר באהבת החכמות ובמליצה ושיר — אך לא היה איש מלחמה כאביו. גם הוא כבד את רב חסדאי, קִיֵּם אותו על משמרות הממלכה אשר עמד עליהן בימי אביו ויגדלהו וינשאהו במעלה שרי המלכות 3). וכאשר לאביו עבד־אל־רחמן כן היה חסדאי לבנו אלחכים לעזר ולהועיל בחכמתו, בכשרון דעתו וחריצות שכלו בעניני המלוכה. ומשורר עברי ישיר על תקף גדולתו בחצר המלוכה, ויהלל את תעצומות פעֻלתו בעניני המלכות שבין עם לעם ומדינה למדינה, להגדיל כבוד הממלכה ולהרחיב גבולותיה בתחבולות הדיפלומטיה, בלי חרב וחנית ובלי שפך דם אמר:

וְהִצְלִיחַ דַּרְכּוֹ שְׁלָחוֹ בּוֹ מַלְכּוֹ,
וְנָתַן אֶת חִנּוֹ בְּעֵין מֶלֶךְ מִנּוֹ,
וְאֵין דּוֹבֵר דָּבָר בְּכָל מָקוֹם עָבָר;
בְּעֶזְרַת אֵל גָּבָר כְּכָל הַגִּבּוֹרִים
וּפָתַח בִּנְבִיבוֹת וְנֹעַם מַחֲשָׁבוֹת
בְּלֹא חֵץ וַחֲרָבוֹת מְדִינוֹת גַּם עָרִים.

---

1) ניסטור רושם קורות עם רוסיא, העתק לגרמנית על ידי שערער עמוד 53, 85, d'Hosson, peuples du Caucase p. 198.

2) לערך שנת 969 לספירת הנוצרים.

ק] הדבר שמחליט המחבר, כי הכוזריים בקשו מפלט למו על אי אחד בתוך ים הכספי ובדורבינט אין לו כל יסוד, יען כי אחרי המכה הנצחת אשר הוכו הכוזריים על יד סוויאטוסלאב לא יזכירו עוד רושמי הקורות את הכוזריים אשר על יד ים הכספי, כי אם את אלה שהיו יושבים במסבי הים השחור (בקרים). הידיעה כי העיר קערטש היתה לעיר הראשה לממלכת הכוזריים בקרים נוסדת על כתבת מזויפה בידי פירקוביץ כאשר הוכחתי במקום אחר, ועיין הערתי בספר הזה למעלה. הרכבי.

3) אבן־אבו־אוסאיביה, כפי שיודיע מונק בסה״ע Arch. Jsraelite לשנת 1848 עמוד 326.

M.T. AKADÉMIA KÖN[YVTÁRA]

וְצַר מִכָּל פִּנָּה בְּחָכְמוֹתָיו עָנָה ;
וְתֹפְשֵׂי הַצִּנָּה לְפָנָיו נִבְעָרִים ;
וְהֹלְכִים בָּרְמָחִים לְפָנָיו הֵם שָׁחִים ,
וּמַחֲזִיקֵי שְׁלָחִים כְּלֵי קְרָב נֶחֱגָרִים ,
וְרֹכְבֵי הַסּוּסִים הֲלֹא גַּם הֵם נָסִים [1] .

רוח אהבת החכמה ודורשיה ששרתה על שני המלכים האדירים , הכליפים החכמים אב ובנו , נחה גם על רב חסדאי וגם הוא עשה כמתוקנים שבאומות העולם ויתמוך ביד נדיבה את כל חכמי לב וכל בעלי כשרון ; ולו נאוה תהלה , כי על ידו פרחה חכמת ישראל בספרד הדרומית (אנדלוסיה) , וכנסת ישראל אשר שם הגיעה לכלל שלמות ההשכלה במדה גדולה ומעלה גבוהה . בטובו ונדיבותיו משך אליו לעיר קורדובה חוקרים ומליצים ומושלים . וימטר עליהם גשם נדבות . והם גמלו לו שכרו בשיחה נאה , ויפארוהו בשירים ותשבחות ויקדישו לשמו את ספריהם ויעשו לו שם עולם , כאשר יאמר המליץ אלחריזי :

בַּיָּמִים הָהֵם זָרַח בִּסְפָרַד שֶׁמֶשׁ הַתְּהִלָּה , — בִּרְקִיעַ הַגְּדֻלָּה : הוּא הַנָּשִׂיא הַגָּדוֹל . . . וּמִן הָעֵת הַהִיא פָּרְצוּ הַחָכְמוֹת בִּסְפָרַד פָּרֶץ , — וּמֵאֵלֶּה נָפְצָה כָל הָאָרֶץ , — וּמֵאָז לָמְדוּ לֶקַח רוֹגְנִים , — וְקִדְּמוּ שָׂרִים אַחַר נוֹגְנִים , — כִּי חֲסָדָיו (של הנשיא חסדאי) הִרְנִינוּ לְשׁוֹן אִלְּמִים , — וּפָתְחוּ הַלְּבָבוֹת הַסְּתוּמִים , — עַד חִבְּרוּ עָלָיו שִׁירִים נְעִימִים , —... וּבְיָמָיו פָּשְׁטָה הַחָכְמָה בְּיִשְׂרָאֵל , כִּי הוּא הָיָה לְמַדָּע מוֹדָע וְגוֹאֵל [2] .

ומחוקרי הדור ההוא ומליציו הכי נכבדים המה ארבעה אלה : מנחם בן סרוק , דונש (אדונים) בן לברט , אבון בן סרדה ושמואל קא] .

1) תלמידי מנחם בן סרוק בבית האוצר לשד"ל מעמוד 24 ולהלן (והוא על פי יתד וד' תנועות , שפ"ר) , וגם אצל פ. לוצאטו במחברת Notice sur Abou-Josouf Hasdai עמוד ס"ט .

2) אלחריזי בתחכמוני י"ח .

2) שם ג' , בשיר התול של אחד מתלמידי מנחם נמצא באריענט לשנת 1850 דף 267 ובנחל קדומים לדוקעס ח"א עמוד 7 , ועיין גם שם עמוד א' דבר רבי סעדיה אבן־דאנון . דונש בתוכחתו את מנחם (תשובת פילופובסקי עמוד 73 , 76 , 77) יזכיר דעות מליצי זמנו ומביא כמה חרוזים ובתוכם נמצא גם שיר תהלה על רב חסדאי ושיר אחד על החכמה . השירים האלה — כמובן — אינם לא מדונש ולא ממנחם , ולפי זה נמצאו אז בספרד מליצים ומשוררים אחרים , אשר חברו שירים על פי דרכי המשקל והחרוז .

3) אלחריזי תחכמוני א' .

קא] אמנם כן , בתחכמוני לאלחריזי נזכר שם משורר „שמואל", וכן הוא לפי הערת המחבר המתחזק בדעתו מאת הדברים בהאריענט ודוקעס בנחל קדומים , אך זה האיש שמואל , הנזכר שם , איננו שמואל הקדמון כי בהמקומות האלה יפנה בן גבירול אל בן דורו שמואל אבן־נגדילה , כאשר התעורר על זה דוקעס בעצמו (בספר שירי שלמה עמוד 56) . לפי דעת גייגער מציאות משורר בזמן קדום מאד ששמו שמואל מוטלת בספק , כי גם אלחריזי היה יכול לטעות ולדמות , כי זה האיש שמואל הוא קדמון ובן דורו של רב חסדאי , כאשר דמה לראשונה גם דוקעס (בספרו „שלמה גבירול ושיריו , בשנת 1867 , עמוד 140 הערה 76) , ויש לעיין גם בהערת הרב המחבר להלן סוף הפרק .

ומאלה זכו לשם רק שנים הראשונים, כי היו קרובים אליו ונעזרו על ידו. לאלה השנים היתה הלשון העברית לענין רב החקר ועמק העיון, הם העשירוה וייקירוה ותתעלה ותתרומם על ידה, עדי בצדק דבר עליה אחד המליצים בדורות הבאים לאמר:

לְשׁוֹנֵנוּ לְשׁוֹן נִפְלָאוֹת וּדְבָרֶיהָ — דִּבְרֵי נְבוּאוֹת,
כִּי צָרָה הִיא וְתִתְרַחֵב לָנוּ וּקְצָרָה — וְתַסְפִּיק לְכֻלָּנוּ.

שני החוקרים האלה — מנחם ודונש — הפליאו לעשות במעשיהם ויגלו גדולות ונצורות בחקר השפה יותר מכל חקרי הלשון אשר לפניהם ונכבדו במעלתם. בפנה הזאת, לא לבד ממדקדקי הקראים, כי אם גם מרב סעדיה גאון. דונש בן לברט ידע לחדור ז״ל עמקי תהום לשון עברית ולהעלות משם לאור עולם את החן והנעימות הטמונים בה, ויהי חרש־חכם במבנה הלשון ומשטרה וערכה הנכון וסדרה עם צלצול נעים כפי שלא שערו כל דורשי השפה לפניו. הוא הנהיג לראשונה את משקל החרוזים ובנין החרוזים והבתים בשירי שפת עבר. ורב סעדיה גאון (זקנו של דונש) נתן דופי בהחדשה שהנהיג דונש בהלשון העברית 1), יען כי ישים כבלים על השפה ויאנסה. גם תֹּכֶן השירה העברית וענינה התחדשו ויקבלו פנים אחרות מעת שקמו בישראל המשוררים והמשלים בספרד הדרומית (אנדלוסיה). עד הנה היתה השירה העברית כלה קדושה לשירי תפלה והלל יה, או שירי תחנה ובקשה לבקש בלב דכא ורוח נשברה סליחה, רחמים ותחנונים מאת רב הסליחות ובעל הרחמים ועוד לא ידעה המליצה העברית שמחת עולם וחדות־ה׳, עוד לא יצאה מארבע אמות של בית התפלה להתהלך בארצות החיים. גם בהתנשאה לשיר־שְׁבָחָה, עוד היתה רוח כהה חופפת עליה, התנהגה בכבדות והעתירה, בדבריה וסגנונו של כבד־הלשון ר׳ אלעזר הקלירי היה להם למופת. — וכאשר נסו בעלי הלשון העברית בימים ההם את כחם במליצות לתורה ותוכחה (דִידַקְטִיקָה ופּוֹלֵימִיקָה) ירדה השירה מטה מטה ותהי למעשה חרוזים נקלה שדופת הענין ודלת הרעיון, כמו שהננו רואים בלשונו של סלמן בן ירוחם, אבו־עלי יפת, חרוזי בן אשר ושבתי דונולו. — ברב חסדאי מצאו מליצי הדור מקום ויד לשנות תכן שירותיהם ועניני מליצותיהם: הפנים המאירות אשר להאיש הגדול הזה, חזותו והִגָּלותו לבני עמו ודורו בתפארת איש המעלה, בן־עֲלִיָה בכל מחשבותיו ומעשיו, הנדיב הנפלא, „המושך בעבות נדבותיו לבות בני הגלות״— (לשון אלחריזי בתחכמוני) הרהיב לב בעלי החזון והשירה, לרומם את האיש הרם והנעלה, ומדי שוררם לכבודו ותהלתו מלב מלא רגשי תודה ורוח נרעש ונפעם, החיו את השפה, נתנו לה מהלכים בארצות החיים, לדבר על כל הענינים והמעשים אשר תחת השמש, חדשו כנשר נעוריה, הכשירוה והשלימוה, וַיְיַפְּהָ וַיְקַשְּׁטוּהָ, וּבְקֶצֶב ומדה, בצִלְצְלֵי שָׁמַע וחין ערך בניני החרוזים שמו עליה לוית חן ונעימות עד להפליא. — אמנם כן המשוררים הערביים היו לעינים למשוררי העברים בני ספרד הדרומית (אנדלוסיה). וגם הגידו ולא כחדו, כי „עֲרָב היה למורה לבני עבר״. אך דונש בן לברט וחבריו שיצאו בעקבותיו, לא הלכו

1) עיין ציון כ״א סימן א׳.

אחרי הערביים בעינים עצומות, לא חִקו אותם ולא עשו כמעשיהם בלי השכל והתבונן אל תכונת הלשון העברית וסגֻלותיה, לא ענו את רגלי השפה לתת קצב לחרוזיה ובתי שירתה בכבלי משקל זר; כי אם השכילו להכיר טיבה וטבעה, ואזנם לקחה את צלצלי מדברה הנאוה, נֹעַם נאֻמָה ומיטב הגיונה. חרוזי הזמן הראשון בתקופת ההפרחה, תחת התנהג בכבדות, כאשר היה עד הנה, קבלו רוח חיים, רוח חן וחסד, רוח ששון וחדוה וַיָּחֵלו לפַזֵז ולכַרְכֵּר כיוצאים במחול משחקים. — בכל אלה, בימי רב חסדאי, לא הסירה עוד השירה העברית את הַכְּבָלים מעל ידיה ועוד היתה כלה מקשה, ונקפאה כמו אבן, מן הקפאון אשר נסכו בה הפייטנים בעלי הלשון הקשה, וכאשר יאמר קורא הדורות ההם 1): „בימי רב חסדאי הנשיא החלו לצפצף ובימי רב שמואל הנגיד נתנו קול״. — עניני השירה העברית החדשה ונושאיה היו אז: שירי תהלה (Lobgedichte) ושירי תלונה או מהתלות (Satyre); אך גם לא חדלו מְחַבֵּר שירי תפלה ויפָאֲרום וַיְיַפּוּם בקצב המשקל וחרוזים נעימים בצלצלי שמע 2).

מתולדות שני מיסדי ההשתלמות הרוחנית וההשכלה המתוקנה בכנסת ישראל אשר בספרד הדרומית (אנדלוסיה) שני משכללי הלשון העברית ובוניה, לא נדע רק מעט מזער. כפי אשר נוכל להוציא משפט מהאמור במקורי התולדה לימים ההם נדע, כי היה מנחם בן סרוק יליד טורטוסה (Tortosa) בספרד הצפונית 3) ונתגדל בעוני, למצער לא הספיקה לו הירושה שקבל מאביו להחיות נפשו. יצחק אבי הנשיא חסדאי היה מגן למנחם והוא מלא את מחסורו, למעַן יוכל עבוד עבודת החכמה, כאשר יספר באגרתו אל חסדאי ויאמר: „עמדי לפני אדוני אביך, יוצרו ירגיע רוחו . . . וכל ימי אשר פרש עלי צלו, שמש לא יך עלי . . .״. ומנחם גמל לו כחסדו, ויכתוב שיר קינה מעורר אבל יפה מאד ויספר נדיבות יצחק וצדקותיו בקהל עם, ויהי לחק לבני עדתו לקונן את קינת מנחם על רב יצחק חסדאי בימי האבל לשם וזכר עולם.

ומכל אבות הלמודים בתורת ישראל גברה תשוקת מנחם אל תלמוד הלשון העברית ובחקר הלשון הזאת שם כל מעינו. בעבודתו זאת לקח תורה מעל ספרי החכמים שקדמוהו: רב סעדיה גאון, רבי יהודה בן קורייש ואחרים

---

1) הראב״ד בסדר הקבלה.

2) על אדות דונש בן לבראט נאמר מפורש כי חבר פיוט על דרכי השיר השקול (נחל קדומים לדוקעס עמוד 7) מלבד זה נדע שני פיוטים אשר בראשי חרוזיהם ישנם אותיות דונש (דוי הסר וגם חרון, וגם הזמר: דרור יקרא לבן עם בת. שפ״ר) אין ספק כי גם השירים האלה לו הם, כי לא נדע משורר עברי אחר בשם דונש (עיין עמודי העבודה לר״א לאנדסהוט מחברת א׳ עמוד 61). וגם תלמידי מנחם בתוכחתם על דונש השתמשו בהשירים השקולים (עיין לקוטי קדמוניות חלק ב׳ בהערות הערה ח׳ עמוד 166). ולפי זה החלטת צ״נץ, כי השיר השקול בראשית צמיחתו לא היה רק לשיר על עניני חול ולא בא אל הקדש פנימה בבית התפלה, וכי בן גבירול היה הראשון אשר הנהיג את השיר השקול בבית התפלה, יש לתקן ולהגיה (עיין זינאגאגאל. פאעזיע עמוד 216) וצונץ במקום הזה סותר דברי עצמו.

3) נולד ד״א תר״ע, מת תש״ל.

וגם בעלי דקדוק הלשון שקמו בין הקראים — אך סגנונו היקר הוא לו לבדו, על פי טוב טעמו ידע לתת ללשונו חן ונעם, יקר וכבוד וכשרונו זה הוא מתת אלהים לו לבדו ולא למד ולא קבל מפי איש. מנחם בן סרוק הוא סופר חכם בעל סגנון נאה הראשון בזמן לסופרי עברית וגם הקראי אבולפרי, אשר גם עטו היה עט סופר מהיר לא הגיע למעלתו.

ויהי כאשר שמע הנשיא רב חסדאי, אחרי עלותו לגדולה, את שֵׁמַע מנחם בן סרוק וישלח אליו דברי חן וכבוד ויקר לשחרהו כי יבא אליו לקורדובה, ויבטיחהו להרים קרנו בכבוד ולהרחיב גבולו בתלמידים — ומנחם בן סרוק לא כפף ראשו לפני השר והגדול בישראל לקבל טובה מידו, כי אם חפץ באמת להועיל להיטיב לבני עמו, להרביץ תורת הלשון העברית ברבים וכה יבאר את יחוסו אל הנשיא ויאמר: וְאוּלָם פַּחְדְּךָ לֹא הִסִּיעָנִי, — וּמַתַּן יָדְךָ לֹא מְשָׁכָנִי, — גְּמוּלַת יָדְךָ לֹא הִנִּיעַתְנִי, — וְנִדְבוֹתֶיךָ לֹא הֱעִירוּנִי, — בִּלְתִּי אַחֲוָתְךָ עוֹרַרַתְנִי, — וְעֵקֶב יְדִידוּת "הוֹדְךָ" מִהֲרוּ רַגְלַי. מני אז היה מנחם למליץ בית חסדאי, אסיר־תודה על חסדו ועל טובו, לכבודו „סִדֵּר (מנחם) כל רָז, הֵתַם כל חרוז, זָרַע מַהֲלָלוֹ וְזֵרָה שבחיו כטל על פני האדמה. — וכאשר מתה אֵם רב חסדאי, מהר השר היושב ראשונה במלכות לבא בחצי הלילה אל המשורר לבקשו כי „יְתַקֵּן וְיַחֲרִיז נֶהִי". אך הוא כבר מצא את המשורר יושב וכותב לאור הנר שיר קינה על אמו, אז נשבע הנשיא, „כי שמורה תהיה לו זאת כל הימים" — הנשיא חִזֵּק לב מנחם להעמיק חקר בתורת הלשון העברית, להבחין בדעה והבדלה בין תמונות הפעלים והשמות השונים והוראתם האמתית. על פי הדבר הזה עבד מנחם ויכונן את ספרו „המחברת" (לערך שנת ד"א תשט"ו) 1) והיא קְבֻצַּת־מִלִּין או ספר המלים לפי שרשיהן, עם כללי הדקדוק וגם תִקֵּן וּבֵרֵר את למודי חקרי הלשון שקדמוהו. מעודו גֻדַּל בחוג אנשים אוהבי צחות ומדקדקים בלשונם, ועל כן היה מכבד את השפה הברורה בכלל ואת הלשון הקדושה נשא וירומם מכל לשון וכה יאמר: "הָאֵל הַנִּכְבָּד וְהַנּוֹרָא, — הִפְאִיר אֶת הָאָדָם עַל כָּל יְצוּרָיו וְהִנְעִים צוּרָתוֹ; "וְהִפְלִיאוֹ בְּרוּחַ חַיִּים.. לָדַעַת נְכוֹנָה דַּבֵּר צַחוֹת, — וְכַאֲשֶׁר הִפְלִיא בֵּין כָּל אֲשֶׁר "נִשְׁמַת רוּחַ חַיִּים בְּאַפָּיו וּבֵין הָאָדָם בְּיִתְרוֹן שְׂפַת יֶתֶר, — וְאֶת מַאֲמִינֵי בְאֵל אֶחָד "מֵעוֹבְדֵי הָאֱלִילִים, כֵּן הִפְלִיא אֶת לְשׁוֹן הַקֹּדֶשׁ עַל לְשׁוֹן כָּל אוּמָּה 2). תכלית „המחברת" היא לגלות את חקי השפה חִנָּהּ וְיָפְיָהּ, הוא הכיר לראשונה את ההבדל בין אותיות השרש והשמוש — ויבדל את השניים מהראשונים 3) התורה הזאת מצויה היום בידינו ומובנת מאליה, אך אז, לפני מנחם, לא עמדו עליה כל

---

1) „המחברת" מאת מנחם בן סרוק יצאה לאור ראשונה על יד פיליפובסקי לונדון 1855.

2) מבוא „המחברת".

3) כמו שברר אותיות השרשיות והשמושיות ויאמר: עשתי עשר (אותיות) ליסוד (שורש) וחם ט"ח. ס"פ"ר, ג"ז"ע"צ"ד"ק" — שהמה מיוסדים ונשרשים — ואחת עשרה שמושים (על פי סימנו של מנחם ש"מ"ל"א"כ"ת"ו" ב"י" נ"ה' ואצלנו: אית"ן מש"ה וכל"ב), בכל שטת מנחם אין נחים ואין חסרים וכפולים, לעמת זה ישנם שרשים בעלי אות אחת וכו', וכל אלה הכללים שנתחדשו על ידי הר"י חיוג ואחריו החזיקו רבי יונה אבן גנא"ח בעל הרקמה, הראב"ע והרד"ק, (עיין בספר תשובות דונש בן לברט לפיליפובסקי דף ה'. שפ"ר.

המדקדקים ורב סעדיה גאון בכללם, ותהי להם העדר הידיעה הזאת למכשול־דעת ויצרו יצירות משונות בעברית וישחיתו את הוד הלשון. אצל כל שרש בספר המלים שלו מנחם מורה דעת נטיות השרשים, השתנות תמונתם לבנינים שונים והוראות שונים, והוא מְבָאֵר את ההוראות המשתנות על פי שנוי התמונות בבחינה עמוקה ועיון דק מאד ובינה ושכל טוב ברוח הלשון וחקר הֶגְיוֹנֶיהָ. — בכל מקום, אשר לפי רוח מבינתו, ימצא פירוש ובאור לפסוקי כתבי־הקדש, הננו רואים בו בינת אדם ישרה וטוב טעם ודעה צרופה ומרב סעדיה גאון עד מנחם הננו רואים השתלמות גדולה בבינה במקרא 1). — לפעמים הננו מוצאים אותו מבאר הכתובים באופן סותר את הקבלה התלמודית, כן יפרש את הכתוב „וקשרתם לאות על ידך" לאמר: טוטפות — מן הַטַּף ופתרונו כמו: „שיתאמרו נוכח פניך", ובמשלי: „כתבם על גרגרותיך, כתבם על לוח לבך", הפירוש הזה עוקר מצות תפלין והוא על פי מפרשי הקראים 2).

---

1) בחלק באורי המקראות, אין בכל ספרי המלים להקדמונים ואגרוניהם מקום גדול כבספר „המחברת" למנחם בן סרוק — אעיר רק על ביאורו את הכתוב „מים זרים קרים נוזלים" (ירמיה י"ח י"ד) „מים זרים" — פירושו מי רפואות מן „מזור" באור המתישב מאד על פי טעם הכתוב וכאלה רבות מאד. ותכונת „המחברת" ותכליתה יבאר הוא בעצמו, בפתיחתו (עמוד 10) באמרו: „תרתי בלבי כפי מזער השגת שרעף, לנהלה לשון יהודית על תוכן יסודתו ועיקר שרשיו, להעמיד „משקלת שכל וקו למודים, לבאר פתרוני מיניהם כחק משפט . . . ולהראות פני המלה כפי מליצתה „להורות האותיות הנשרשים והבאים לשרת תוך המלה ושני קצותיה וכו' . . . כבר מחייב טבע הדבר „כי באין נקוד ומסורה מדע הדקדוק לא יתכן, כי הנקוד והמסורה הם העמודים אשר חכמת „הדקדוק נכונה עליהם" — ובעצם ספר „המחברת" המצוי עתה בידינו הנה ישנם שנויי נוסחאות גדולות ורבות בין הכ"י השונים — והרב החכם הגדול בחקר קדמוניות ישראל ודעת עתותיו הפרופיססיר דוד קייפמאנן נ"י כתב מאמר גדול בספר העתי של דייטשען מארגענלענדישען געזעלשאפט משנת 1886 מעמוד 315 והלאה, על דבר הכ"י שמצא בבערן — ומוכיח כי הוא השלם שבכל נוסחאות כ"י של המחברת, משלים כל הדברים המקוטעים שבכ"י האחרים ויוכיח בראיות ברורות, כי המו"ל ברר מכמה נוסחאות של כ"י השונים ויקרב וירחק כחפצו. עיין על כל זה בדור דור ודורשיו ח"ד עמוד 232 בהערות 13, 14, 15. שפ"ר.

2) הדברים האלה נתנו יד לר' שמחה פינסקר לעשות את מנחם לקראי על פי הכלל שכלל הוא לעצמו, לאמר: בני הזמנים מימי ענן עד רס"ג ועד בכלל שלא נשארו מהם כי אם ספרי דקדוק או אגרונות ופירושי מקראות על פי הפשט בחזקת קראות הוא עומד עד שיודע לך במה נתרבן" — ועל פי זה הטביע גם על מנחם את חותם הקראות — אמנם כבר הקדים שד"ל בבית האוצר להוכיח, כי אין יסוד להשערה כזאת, האיש שהיה חשוב בעיני רבי חנוך ורב חסדאי הנשיא לא היה לבטח איש שנגלה בו מינות, והראיה היותר נכחת, באם גם יצא עליו איזה לעז מימיו וחשדוהו בקראות אז לא היו רש"י וכל פשטני צרפת מחזיקים בדעותיו וכלליו נגד דונש, ונכדו של רש"י, רבינו יעקב, הוא רבינו תם, עשה ספר ההכרעות לזכות את מנחם בדינו ולהסיר מעליו השגות דונש איש ריבו (על דבר הספר הנפלא הזה נדבר בהגיענו לתולדות ר"ת), ומפירוש הפסוק „והיו לטוטפות" אין כל ראיה, כי גם הרשב"ם בעל התוספות בפירושו על התורה פירש כן ואותו לא יחשוד איש בקראות, אין זאת, כי גבול שם מנחם ואחריו כל חכמי התורה ורש"י בכללם להבדיל בין הפשט והדרוש, או יותר נכון המדרש והמעשה. — והנה החכם ר"ד כהנא בקובץ שירי דונש (הוצאת „אחיאסף" עמוד 10 תולדות הערה ב') עמד גם כן על דברי רשף אלה ובמרוצת הדברים הוא הותר להביא בדברי דינש פתגמים ומאמרים מדברי חז"ל, להוכיח מזה טעותו של פינסקער — ובאמת הנקל היה לו להזכיר דברי מנחם אלה שלקיחים המה כמעט אות באות מדברי חז"ל: „ילמד אדוני (רב חסדאי) מדרך אלהיו, ודיו לעבד שיהא כרבו הלא על ילוד אשה ללמוד מדרכיו" וכו' (אגרת מנחם לר"ח). שפ"ר.

ובכל אשר הרים מנחם בן סרוק מעלת חקר לשון עברית, הנה לא נמלט מטעויות גדולות ורבות. בהבדילו בין השרשים והשמושים הרחיק ללכת; ועל פי הקדמות מוטעות דִמָה למצוא שרשי שמות ופעלים בני שתי אותיות וגם בני אות אחת ועל כן לא הכיר את צורת הלשון העברית ותכנית בנין מליה. פירושיו על כתבי־הקדש הם לפרקים מלאכותיים ואינם מתישבים על הלשון והמשך המקראות ובכלל לא הסיר מעל פניו כל דרכי הטעיות שדרכו בהן המפרשים שקדמוהו. בכל אלה, בהיות ספרו „המחברת" כתובה עברית היתה לקנין העם ודבר השוה לכל נפש — ויהי ספרו זה מקור נפתח לדעת דרכי לשון עברית גם מעל לגבולות ספרד באיטליה וצרפת, לכל אלה אשר לא הבינו את הלשון הערבית, שבה נכתבו רוב ספרי החכמים בדור הזה, ועל כן נדחו ספרי חקר־הלשון של רב סעדיה גאון וספרי הקראים מפני „מחברתו" של מנחם, ותהי שנים רבות לעינים לכל בעלי בינה במקרא ותלמוד לשון עברית. ומנחם בן סרוק היה בעל־לשון ומליצה ואיש דברים בסגנון נאה, צח ונעים בדבור הפשוט, אך שיריו קשים ומתנהגים בכבדות; ואת המגרעת הזאת השלים בעל־הלשון השני בדור ההוא, אשר התחרה במנחם ויהי איש ריבו. שם האיש הזה הוא דונש (אדונים) בן לברט. גזע מוצאו הוא מבבל (בגדד) וצעיר לימים ממנחם 1), וישב לראשונה בפיץ אשר באפריקה ומשם קראהו רב חסדאי לבא לקורדובה 2). נראה הדבר שהיה דונש נוסף על חכמתו גם עשיר; ועל כן לא היתה יראת רב חסדאי על פניו, כאשר היתה על פני מנחם ולא נַחַת מפניו. דונש היה איש אשר רוחו אש לוהט, לא חת מפני כל ולא נשא פנים לאיש, את דבריו לא שקל במאזנים, כי אם אהב להוציא כל רוחו, וידבר עתק ברוח גבוהה, כאלו נוצר להיות איש מלחמה במלחמתה של התורה והספרות. כמנחם, היה גם הוא ממעמיקי חקר בתורת השפה העברית, ובהיותו בן שלשים כבר הורה ברבים בסוד תלמידים את תורת לשון עברית. כבעל מליצה הוא נעלה על מנחם ושירתו צרופה משירת מנחם. הוא היה הראשון ברבנים, אשר הביא את המשקל הערבי אל שירי לשון־הקדש ובזה נתן לה לוית חן והוד והדר. גם חִבֵר השגות על רב סעדיה גאון, כן לבאוריו על כתבי־הקדש וכן למחברותיו בתורת הלשון, אך כאמור למעלה לא היה דונש מהמושלים ברוחם ויטיח דברים קשים כגידים נגד הגאון, וכל ההשגות האלה קבץ ויאסף בספר „התשובות" 3) ולא השגיח גם על זה שהיה תלמידו של רב סעדיה וחייב בכבודו 4).

ויהי כבא לידי דונש „מחברתו" של מנחם — הוא ספר „האגרון" שלו, ויתעורר על הספר לבקר את מומיו ולגלות את הטעויות שנמצא בו ויחבר גם

---

1) נולד לערך שנת ד"א תר"פ מת לערך תש"נ.

2) יוצא כזה שבהטורים אשר יקדיש דונש לכבוד חסדאי נראה, כי ירע היטב את הליכות המדינות באנדלוסיה וכל הנעשה בחללה של מלכות.

3) „התשובות" של דונש על רבינו סעדיה גאון יצאו על פי כתב יד הנמצא בידי שד"ל מאת הד"ר שראָטער בברעסלא שנת 1864.

4) יוצא מהערה על ציון כ"א סימן ב' בסוף הספר.

כנגדו אגרת בקרת בשם „תשובות" 1), כתובה בעט סופר מהיר אך גם בדברי חדודים ועקיצות רבות ולעג והתולים מַרְבָּה לְהָכִיל. בראשית הבקרת יתראה דונש לדובר רכות וכאלו חפץ להפיס דעת המבַקֵר ויאמר: „מן הדין עלינו זרע הקדוש להוכיח איש את עמיתו", גם בשירו יָסֵב פניו אל מנחם ויאמר: וַיַקְשִׁיב תּוֹכָחוֹת–בְּגִילוֹת וּשְׂמָחוֹת — לְמַעַן בַּטּוּחוֹת — וְהֵן לוֹ נִמְסָרִים. — אך עוד מעט ויתהפך בלשונו לדבר קשות את איש ריבו ויאמר: „לילא ראיתי, כי ספרך יביא נזק לתלמידים, ואלה החושבים את נפשם למבינים, כי יסכינו לראות תהפוכות, כי עתה החרשתי". בתוכחת ד ו נ ש נגד מ נ ח ם יֶשְׁנָן כמה טענות והשגות צודקות, אך מקצתן אינן צודקות כלל ותפיסותיו על מנחם אינן תפיסות. באוריו על מקראות כתבי־הקדש מתקבלים על הדעת ומתישבים על הלב יותר מבאורי מנחם, כי לא שם מעצור לרוח מבינתו ולא היה חושש לבאר את הכתובים גם שלא על פי ה„מסרה" 2) —, ויותר מעשרים וארבעה פסוקים מצינו בבאוריו בהתחלפות ובסתירה מנוסחת המסרה, דונש היה מהיר־חמה מתוך מהירות וגאות־לב מלומד מתיהר בידיעותיו נראה בו בכל הליכותיו. הוא חשב, כי כל מי שלא למד תורה בארץ הקדם (בבבל) הוא חסר דעת 3). — הוא בז בלבו לכל חכמי ספרד ויחשבם לנערים שלא נתבשלה דעתם כל צרכה, למעוטי תורה, אשר לא להם ללמד תורה ברבים. בגלל הדבר הזה לא היה נלחם במלחמתה של תורה בשובה ונחת, כראוי לחכם אשר דבריו בנחת נשמעים, כי אם השתמש בהתנגדות תורנית לנגוע לרעה באיש ריבו ולפגוע בו בפועל ומעשה. את אגרת הבקרת הקדיש להנשיא היהודי ויפזר לו מלא חפנים קטרת תהלה וחנופה וידבר באזניו חלקות למצוא מסלות בלבבו, למען הקטין בעיניו ערך מנחם והשפיל כבודו.

בשיר תהלתו אל הנשיא, אשר לשמו יקדיש את אגרת הבקרת, המחזיק ארבעים ואחד בתים יכין את לבבו כי תנות עליו רוח השירה, יְנַזֵר מחמדות התבל ותענוגיה, לפַנּוֹת את לבו רק למען: „שִׂים שִׁיר וּתְהִלָּה — לְהַשַּׂר רֹאשׁ כַּלָּה — אֲשֶׁר כָּלִיל כִּלָּה — גְּדוּדֵי הַחֲזֵרִים". יספר חכמתו (של הנשיא) בדיפלומטיה וגבורתו, נגד מלכי ספרד ונסיכיה הנוצרים בצפון הארץ, כי: פְּאֵר וְהוֹד חָבַשׁ — וְיֵשַׁע אֵל לָבַשׁ — וְלַזָּרִים כָּבַשׁ עֲשָׂרָה מִבְצָרִים. — וְהִרְבָּה הַזָּמִיר — בְּשַׁיִת וְשָׁמִיר — וְהוֹבִיל בֶּן רַדְמִיר — וְשָׂרִים וּכְמָרִים 4). — וּמָשַׁךְ הַשּׁוֹטָה — זְקֵנָתוֹ טוֹטָה (טאדא) — אֲשֶׁר הָיְתָה עוֹטָה — מְלוּכָה בַּגְּבָרִים. — בְּכֹחַ חָכְמוֹתָיו — וּמָעוֹז עָרְמוֹתָיו — וְרֹב תַּחְבֻּלוֹתָיו — בְּחֵלֶק מַאֲמָרִים. — . . . וְכָל מֶלֶךְ יֶחֱרַד — וּמִכִּסְאוֹ יֵרַד — וְאֵלָיו לִסְפָרַד — מְשִׁיבִים אֶשְׁכָּרִים. — לְעַמּוֹ טוֹב דוֹרֵשׁ — וְקָמֵיהֶם גּוֹרֵשׁ — וְשׁוֹבֵר רַע חוֹרֵשׁ — וְגוֹזֵר מִתְגָּרִים . . . — וְהוּא לָאֶבְיוֹנִים — כְּמוֹ אָב

---

1) ה„תשובות" נגד מנחם יצאו לאור לראשונה על ידי פיליפובסקי לונדון 1855.

2) עיין תשובות דונש דף נ' ע"ב; נ"ט וצ"א, ועיין אבן עזרא שפת יתר סימן ק"ז - קי"ז, ק"כ, קכ"ב.

3) כמו שמוכיחים תלמידי מנחם את דונש ואומרים עליו, „ותפער פיך ותשם חכמי ספרד ונבוניה חסרי דעת גרועי בינה וכו' ועיין לקוטי קדמוניות חלק שני עמוד 164 בהערות.

4) הוא ר מ י ר ץ ס נ כ ו מלך המחוז ל י א ו ן אשר בספרד הצפונית ואביריו וכמריו ואמו זקנתו ט ו ד א, אשר הכניעם חסדאי בחכמתו, ועיין למעלה 6—344.

לַבָּנִים — . . . וְלִבְנֵי הַתּוֹרָה — יְשׁוּעָה גַם אוֹרָה — וְהוּנוֹ אֶל סוּרָא — יְשַׁלַּח בִּסְפָרִים 1) — ובכן נתעורר הוא , „צעיר כל המורים" להביע להשר חסדאי מִקְצָת מהללו , ולשום כבוד תהלתו בשיר אשר כתב על ראש ספרו אשר יקדיש לשמו .

וקטרת חנופה זאת עשתה רצון שולחה ותפעול בתעצומתה על השר היהודי . מנחם נפל מאד בעיני השר האדיר הזה , אחרי ראותו , כי דונש ייטיב שיר ממנו וגם יִשְׁוֶה לו בחקר־הלשון — וכאשר נמצאו אז מְלָשְׁנִים בסתר על מנחם , קבל הנשיא חסדאי לשון־הרע וַיֶּהְפַּךְ מאוהב לאויב מנחם ורודפו בחמת נקם , תכֵן עלילות הדברים ששמו עליו משנאיו ומה היה הלעז שהוציאו עליו לא נדע 2) , נראה הדבר , כי בשביל הלעז הזה עזב מנחם את קורדובה וישב לבית אבותיו (טורטוזה ?) ואויביו ידעו להעמיד את חסדאי לצר לו , ויעלו את חמתו עליו עד להשחית , עדי שָׁכְחוּ את כל אשר דבר למנחם , ואשר נשבע לו שבועת אהבת עולם , בחצי הליל במות עליו אמו , ומבלי שמוע לדבריו , יצא לפניו רֶשַׁע בְּהִשָּׁפְטוֹ ויצו לְיַסְּרֵהוּ , ויתפרצו שוטרים יהודים בביתו ביום השבת , ויגרשוהו מביתו , אשר היתה לו בירושה מאביו ויהרסו את הבית ואותו יִסְּרוּ קשה , וכמעט אבד אז מנחם בְּעָנְיוֹ , לולי אחי חסדאי שחמל עליו וַיֵּט אליו חסד ויהי באוכלי שלחנו 3) .

אז מהר הנרדף האֻמלל להתאונן רע באזני מגנו ולהודיעהו את כל הרעה אשר עשו לו ויתחנן על נפשו להושיעו ביום צרתו . אך הנשיא , אשר הרשיעו מבלי שמוע מה בפיו אטם אזנו משמוע קול זעקתו וישיבהו תשובה קצרה כתובה בדברי חדודים להכאיב לב לאמר : „אם הֶעֱוֵיתָ כבר הביאותיך למוסר , ואם לא הֶעֱוֵיתָ כבר הביאותיך לחיי עולם הבא" . — המעשה אשר עשה הנשיא חסדאי למנחם בן סרוק חרפת עולם היא לו וכתם על תכונת נפשו . והנרדף האֻמלל לא קבל את הדין הקשה הנהתך עליו בנפש שוקטה , כי שב ויכתב מכתב־תוכחה 4) ,

---

1) הרב המחה״ר יוכיח מהחרוז הזה , כי כשבטלה ישיבת סורא שלח הנשיא רב חסדאי והביא את ספרי התלמוד מישיבת סורא לספרד וזאת כוונת החרוז הזה , אמנם החכם ר״ד כהנא (במחברתו שהוציא זה עתה בהוצאת אחיאסף עמוד 37 משיג על הרב המחבר ואומר שהכונה פשוטה : רב כסף ישלח עם מכתבים לבבל — ואין נראין דבריו , כי מלבד שזר הוא מאד לרוח הימים ההם לאמר „רב כסף ישלח עם ספרים" כמו שאומרים היום „ער שיקטע גראססע געלדבריעפע"*) -- הנה נדע שישיבת סורא בטלה בשנת תש״ח , כאשר יצא רב יוסף בר סטיא מסורא לבצרה — ודברי דונש אל חסדאי נאמרו בשנים רבות אחרי כן , ומה טעם היה אז בדבר לשלוח הונו לסורא אחרי שהישיבה שם כבר נתבטלה ולא לפומבדיתא , אלא ודאי שהכונה הוא כדברי הרב המחבר והטעות היא בידי החכם רבי דוד כהנא . שפ״ר .

2) אין ספק שהעלילה היתה בדבר חשד בקראות , כמו שנתברר על ידי החכם שטערן וויס ואחרים ואכמ״ל . שפ״ר .

3) במכתב מנחם אל חסדאי בית האוצר לשד״ל דף ל״ב ע״א , שם נאמר לולי רחמי אדוני אביך , שאין לו כל מובן , כי אבי רב חסדאי כבר מת בעת ההיא ועל כן יש להגיה במקום הזה „אחיך" תחת „אביך" ועל זה העירני החכם רבי פנחס מענדיל היילפערן .

4) מכתב התוכחה שערך מנחם אל חסדאי יצא לאור בפעם הראשונה על ידי שד״ל בספרו בית האוצר , והוא מכתבי מקור יקרים לחקר התולדה . אך בעצם המכתב נשחתו ונתערבו הרבה מקומות , כן למשל דרוש להגיה „תחת הדברים כף המושב מאת ידידי , שמתיהו לטוטפות" צ״ל : „ספר המושב" .

*) ואין ספק שהבי״ת ב„ספרים" שעורו . „בעד" ולא עם .

M.T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

KAUFMANN
DÁVID
KÖNYVTÁRA
B. 155 IV

ספר

ברי ימי ישראל

(מיום היות ישראל לעם עד ימי הדור האחרון)

מאת ד"ר צבי גראטץ.

סור במד

פרופ מות וראש בית מדרש הרבנים בברעסלא

מתורגם עברית בהו

מלואים עם הערות והארות , מאת

שאול פי ראבינאוויץ

ועתה נוספו עליהם הערות והדוש

הד"ר א. א. הרכבי.

חלק שלישי

חוברת א

מחתימת התלמוד עד תקופת הפרחת הרבנית המחקרית וחכמת ישראל בספרד.

בדפוס ישראל אלאפין נ"י,

תרנ"ד

ווארשא

Диврe Іеме Израиль т. е. Исторія Еврейскаго народа

Д-ра Греца

перевелъ Ш. П. Рабиновичъ

Выпускъ Томъ—3 1

Варшава 1893

בדברים נמרצים, דברים בוטים כמדקרות־חרב ללב הנשיא האדיר, אשר במעמדו הרם חשב, כי לא תשיגהו תוכחת מוכיח. על המכתב הזה שפוכה רוח ענוה, אך לא שפלות והכנעה יתרה, וכל קורא אותו גם היום יחוש כל קורא אותו רחמים בלבו וישתתף בצערו של הנרדף על לא חמס בכפו. מנחם שלח רסן מפיו ויגד לחסדאי דברי אמת, אשר לא האזינה אזנו עד כה. מיראתו לבל יניח את מכתב־התוכחה מידו מבלי קרוא אותו, ישביעהו בפתח דברו לשום עינו על הספר הזה ולקראו עד תֻּמו, ואחרי אשר יוציא את כל רוחו ויתכו כמים שאגותיו יקרא אל הנשיא ויאמר: „לא דין תורה דנתני, לא משפט תחכמוני שפטתני — . . . „התשפוט בלי ראות? הלא עיני בשר לך . . . אלהים היית במשפטי, משפט „אלהים שפטתני, דין עליון, אשר הוא העד, הוא הדיין ולו הנסתרות" . . . וחתימת דברו היא: „ואם אני אֶגְוַע, חמסי לא יֵאָסֵף, ואם אני כרקב אבלה, חמסי לשמים יעלה" — אך כמעט נבהל מדבריו הנמרצים אלה לבל יעלו אף הנשיא יאמר: „אמנם מהיר צדק ונשיא אלהים אתה ואמונתך אמצתני, — אבל מרוב שיחי וכעסי דברתי עד הנה; ואדוני יודע, כי לא נכון להוכיח מרי נפש ולא לגעור בדְוֵי לב, ולא לדחוף טחוני פנים, כי במצוק ידברו ומרורות יביעו" — נראה הדבר כי מכתב מנחם השני הֵרַך לב חסדאי — ימים רבים לא ענה על מכתבו — אך מקץ ימים כתב לו דברי שלום וחנינה, אשר החיו רוח הנדכא והנענה, אז שפך מנחם שנית את לבו ויביע רחשי תודתו. יותר מהדברים שהבאנו לא נדע מתולדות מנחם. נראה הדבר כי מת לפני ד ו נ ש בן ל ב ר ט, ואחרי מותו נתעוררו תלמידיו להצדיקו. מהם נדע בשם את שלשת התלמידים האלה, אשר התחרו להשיב לרבם הנעלב את כבודו ותפארתו והמה: יהודה בן דאוד (חַיוּג שפ״ר), יצחק ג׳יקטיליא בעל כשרון בשיר ומליצה ובן קפרון קכ] (אפרים ?), הם קנאו לכבוד מורם ויחתרו ליישב כל השגות ד ו נ ש איש ריבו. גם הם הקדישו את „תשובותיהם" לחסדאי הנשיא ופתיחתם היא כלה שיר תְּהִלָּה על חסדאי ושיר תֲהִלָּה במַהֲתַלָּה על דונש. — בימים ההם שב חסדאי ממלאכות מלכו, עטור בעטרת נצחון — בדרך השלום, נצחון ה ד י פ ל ו מ ט י ה, לטובת אדונו הכליף א ל ח כ י ם בן ע ב ד א ל ־ ר ח מ ן, וככבוד גבור מנצח הנחילוהו גם תלמידי מנחם באמרם: „ישאו הרים שלום למגן התורה, לנשיא יהודה, אשר בשובו כל באי „עולם ירנו ויריעו, ובלכתו יהי חשך, זדון תקום ועל בני יהודה תתקומם — „אלהים שמהו לנשיא, נתן חנו בעיני המלך, ובעזר אלהיו הדביר אויביו תחתיו; „לכן כל עמים יהודוהו, וכו'" . . . — כן החל חקר לשון הקדש בספרד במלחמת סופרים, במהתלות ועקיצות מכאיבות ומרות, ודברי ריבות אלה הביאו תועלת גדולה להלשון ויְיַפּוּהָ ויפיחו בה רוח חיים. — אחרי מות ד ו נ ש, התעורר אחד

קכ] השם האחרון הזה דרוש לקרוא אבן־קפרון, ובהיות הברת המלה דומה למלת קאפרא ברומית או קאבראן בספרדית שפתרונה „עז" קראו אותו מריביו (דונש ותלמידי בר ששת) בויכוחיהם עז או שעיר (עיין ל״ק נספחים עמוד 159—160; החלוץ ליה״ש חלק ו' עמוד 80); אחד מבני המשפחה הזאת (ואולי גם בן לתלמידו של מנחם) היה בן דורו של רבי שמואל אבן נגדילה (ועיין זכרון לראשונים ה״א עמוד 19 - 20 ובהערה עמוד 166. ה ר כ ב י.

מתלמידיו ו י ה ו ד ה ב ן ש ש ת שמו, לעמוד לימינו — תלמידי דונש ומנחם התחרו איש ברעהו, ובכתבי תוכחתם שָׂפוּ וימרטו, חִדְּדוּ את־הלשון עד היות לה ברק ותהי לחדה וחלקה, מלאה כח התפשטות והתפתחות, ותהי בידם כחמר נכון לכלי חפצם, ויחקרו וידרשו גם בדקדוק ושרשי הלשון, ותקם השפה העבריה לתחיה, ותהי ללשון־עם מבעת הגיוני לב האיש הישראלי לכל חפצו וַהֲלָךְ־רוחו.

כאשר היה הנשיא חסדאי א ב ן־ש פ ר ו ט, בעצמו או בסבתו, במְּתְכַּוֵּן, ושלא במִתְכַּוֵּן לְמַחְיֶה את השפה העבריה, בתמכו בידי מליצים וחוקרי הלשון לעבדה ולשמרה, ובעוררו אותם אל העבודה הנִכבדה הזאת, כן היה גם המְיַסֵּד את בית מדרש התלמוד בארצו ספרד 1). תורת היהדות באירופה היתה עודנה, כאפרוח שלא נתגדלו עוד כנפיו, ובכחה לבדה עוד לא יכלה להגביה עוף ולהמריא במרום, ועל כן היתה דרושה לה עזרת מגן ומושיע, אפוטרופוס ואב לתורה, אשר בצלו תשב ולאור גדולתו תתחמם. ר ב מ ש ה ב ן ח נ ו ך, שיצא לאירופה ל„הכנסת כלה", לאסוף תמיכת נדיבי ישראל באירופה להחזיק את י ש י ב ת ס ו ר א, ואשר בכלי־גולה ושמלת שבוי בא בשערי קורדובה ושם נפדה; גם הוא מצא בחסדאי הנשיא את מגנו ואיש חסדו, וגם שני הכליפים האב ע ב ד א ל־ ר ח מ ן והבן א ל ח כ י ם, שניהם אוהבי דעת ושוחרי חכמה היה נוח להם, כי נקבעו ישיבות לתלמוד בארצם והיהודים היושבים בממלכתם לא ישאו עוד עיניהם לבבל, לשלוח מדי שנה בשנה כסף רב להעשיר את ממלכת הכליפות המזרחית אוֹיַבְתָּם. והשעה אשר בא רב משה בן חנוך לספרד, להקים בה מעון ומכון להתורה התלמודית, ואשר בלעדה לא היו עֹז ותעצומה להשלמת רוח ישראל ותורתו, השעה הזאת היתה שעת רצון להחפץ הזה מאין כמוה. — כשם שהערביים שבספרד התאמצו ויתאזרו עז וגבורה לעלות במעלה גדולה על אחיהם שבמזרח, בני הכליפות המזרחית אשר בבגדד, כי כבוד המשרה המדינית, והצלחת הקנינים וזיו הדעת וההשכלה יהיו חופפים רק עליהם ומנגה נגדם יועם זהר הכליפות העתיקה שבאסיה; כן היה קרוב ללב יהודי ספרד וחפצם, ומגמת נפשם היו, כי עיר משושם ק ו ר ד ו ב ה תעל במעלות התורה על הישיבות שבבבל, וכל כבוד התורה שהיה חופף על ישיבות סורא ופומבדיתא תנחל מעתה, הישיבה שיסד ר ב מ ש ה ב ר ח נ ו ך, ועל כן הרבו בכבודו, עשו לו „פסיקא גדולה", הרכיבוהו במרכבת הכבוד ובמלבושים יקרים, „המלך שמח שמחה גדולה כששמע שאין היהודים שבמלכותו צריכים לאנשי בבל, והקול נשמע בכל ארץ ספרד, ובאו תלמידים לקרות, וכל השאלות שהיו שואלים עד היום מן הישיבות שבבבל שאלו ממנו (מרב משה)" — הנה כן התגברה תשוקת התורה בספרד וקנאה ותחרות בין הלומדים להגדיל תורת התלמוד ולהאדירה, לבל יהיו עוד זקוקים למורי התלמוד בישיבות של בבל. הנשיא חסדאי קנה בכספו את ספרי התלמוד בסורא אחרי הֻבְּטַל שם הישיבה, ויחלקם בין הלומדים, ולבטח נהל אותם

1) בפרטות יתר רב מרושמי קורות הדורות, אשר לעברים יבאר כל אלה הערבי א ב ן - א ב י - א ו ז ב י י ה ונעתקו דבריו מאת מונק בכתב העתי Archive israelite, בשנת 1848, עמוד 326.

2) כל הדברים אשר בסימני ההסגר הם מספר הקבלה לרבי אברהם בן דאוד.

ויכלכלם לכל צרכיהם. על ידי רב משה היתה קורדובה בספרד הדרומית (אנדלוסיה), את אשר היתה סורא מלפנים ופעֻלות רב משה בבית מדרשו בקורדובה נדמו בפנה ידועה לפעֻלת אבא אריכא (רב) בונה בנין בית־התלמוד בסורא. — אמנם כן, רב משה נקרא רק בשם דַיָן או רב, אך בפעֻלותיו וחוג משרתו נדמה לגאון — הוא סמך ידו על ראש רבני הקהלות וימנה אותם להיות מורים ודַיָנים; בית־דינו נחשב כבית־דין הגדול ועליון על כל בתי הדינים ותהי לו הרשות לנדות ולהחרים את כל הממרים את פיו. כל הפעֻלות האלה שהשתמשו בהן גאוני בבל נָסַבּוּ אז לרבני אירופה.

הנה כן היתה אז ספרד למרכז היהדות. מאורעים אחדים הנראים כמקרים ירו אבן פנת המרכז הזה; ויהודי ספרד, כמעט התחזקה בקרבם דעת־נפש היותם מסֻגלים לכונן בקרבם ראש פנת היהדות, לא הרפו עוד מן המחשבה הזאת, כי אם התאמצו להיות ראויים להמעלה הזאת ולהתחזק בה. עדת קורדובה בעשרה הרב מצאה און לה, לכונן מרכז היהדות בבירת אנדלוסיה. בימים ההם נמצאו בקהלות קורדובה כמה אלפים בתי אבות מישראל עשירים ובני־מרום הארץ ובתפארתם ודרכי חייהם התחרו את הערביים, „היו לבושים בגדי מלכות וחבושים מגבעות כדת שרי ישמעאל״, ונוסעים במרכבות־כבוד ובצַבִּים וּבִרְכָּרִים, היו רוכבים על סוסים אבירים, וכאבירים (ריטטער) נדמו גם הם בכל הליכותיהם וצאתם ובאָם שבתם וקימתם וכלי נשקם, והאצילות הזאת היא שהותירה אותם לטובה על כל יהודי יתר הארצות — אך גם מזאת לא יחרש סופר העתים, כי רבים מהם עשו עֹשֶׁר לחרפת עמם — בסחר עבדי־עולם, כי קנו את שבויי הסְקְלָבָנים (סְלָבִים) וימכרו אותם להכליפים, אשר קבלום בצבאותם חילם ויהיו שומרים לראשם 1).

אחרי מות רב משה 2), היתה עתידה להתפרץ מחלקת בעדת קורדובה, על דבר ירושת המשרה אשר נשא רב משה. רבים נטו אחרי בנו רבי חנוך, אשר בימי ילדותו התענה בכל אשר התענה אביו, עמו הלך בשביה ועיניו ראו בקפוץ אמו אל מצולות ים ותטבע, בגלל מֵאֲנָה לחלל כבודה. והאיש אשר קם לו לשטן ויתנשא גם הוא לרב רב ודַיָן בקורדובה היה רבי יוסף בן יצחק אבן־אביתור (בן שטאנש) המובחר שבתלמידי רב משה בחכמת התורה, וגם חכם משכיל בהספרה הערבית, בעל כשרון לשיר ומליצה והוא יליד ספרד — ולרבי חנוך אין כל כי אם התורה וזכות אבות — בהיותו בנו של רבי משה, אשר כל בני הקהלה כבדוהו מאד. בתורה ומעשים טובים, בחסידות ונדיבות־רוח נשתוו שניהם: רבי חנוך ורבי יוסף בן אביתור. אז תֵּחָלֵק קהלת קורדובה לחצי — החצי היו אחרי רבי חנוך להושיבהו על כסא אביו, והחצי אחרי יליד ארצם רבי יוסף אבן־שטאנש בעל ההשכלה הערבית. אך לפני התפרץ המחלקת עמד הנשיא חסדאי בפרץ ודעתו הכריעה לטובת רבי חנוך „וכל

---

1) עיין בספרו של Gayangos בשפת בריטנית: history of the mahomatan dynastes in Spain I, 137, 138 — ועיין עוד בספרו של רענו (Rainaud) Jnvasions des Sarazins en France p 233. ואצל Dozy, histoire des arabes en Espagne.

2) לערך ד״א תשכ״ה — 965.

ימיו לא יכול אדם לחלוק על רבי חנוך" 1), ויהי הוא לרב בקורדובה וראש כנסת ישראל הספרדית. ויתחזק רבי חנוך על כסא הרבנות כל הימים אשר חי השר הגדול היושב ראשונה במלכות אלחכים. — והנשיא חסדאי אבן־שפרוט מת על פני מלכו היקר 2), וימת בשם טוב בין היהודים והמושלמים ויתחרו איש את רעהו לפאר את שמו ולהציב לו זכר עולם. ונראה הדבר כי לא השאיר חסדאי אחריו בנים ידועים לשם בדור ההוא 3).

פרק שנים עשר

השחר לשלמות ההשכלה העברית בספרד ואבדן הגאונות בבבל.

רב שרירא גאון ובנו רב האי, אגרת דרב שרירא, מנשה אבן קצרה, קהלות ישראל הספרדיות, תלמידי מנחם ודונש, יהודה חיוג, חסאן בן מר חסאן, המחלקת בין רבי חנוך ורבי יוסף אבן־אביתור (שטאנש), יעקב אבן־גו ומא־עיו, היהודים בצרפת, נתן הבבלי, רבי ליאון או רבי ליאונטין — רבי יהודה ב. מאיר, היהודים בגרמניה, אוטו השני ורבי קלונימוס, רבינו גרשום מאור הגולה ותקנותיו, רבי שמעון ממגנצא, גר צדק ווייצילינוס (Wecelinus), הקיסר הינריך השני ורדיפות היהודים בגרמניה, הכליף אלחכים ורדיפות היהודים במצרים ובארצות הקדם, הכֹּגן היהודי דוד והרוססים, אבדן מלכות היהודים הכוזריים, התורה הקראית, יוסף (יעקב) אלקרקסאני ולוי הלוי.

(מן ד"א תש"ל עד ד"א תשפ"ז = 970 - 1027.

בהגיע תור יצירי עולמים, חזיונות התולדה להִבָּטֵל ולעבור מן העולם, בהִגָּזֵר עליהם גזירת אבדן וכלָיָה, אז שוא גם עמל איתני עולם — אישי התולדה רַבֵּי הפעלים וכבירי אונים — לחזקם ולעודדם, לקיימם ולהחיותם; יש אשר יצלח ביד כבירי כח לב ענקי התולדה להאריך ימי היציר והמפעל זה אל שנות מספר וימים לא כבירים, אך חייו כבר אינם חיים, תָּו הַמָּוֶת כבר חקוק על מצחו ועוד מעט ויפול בנופלים, נפילה שאין לה תקומה. את החֹק התולדי הזה הננו רואים בהגאונות שבבבל, אשר מלפנים היתה לְתֵל שכל פיות פונים אליו. למרכז היהדות וראשי כנסיות בית ישראל כלה. אחרי „שנכרת חֻקם של ישיבות בבל, שהיה הולך אליהם מספרד וארץ המערב ואפריקה", אחרי שהקהלות האלה הפקיעו משעבודן אל ישיבות בבל ותעמודנה ברשות עצמן וגם יָרוּ אבן פנה למוסדות מרכזים חדשים להיהדות, לא יכלה עוד

3) רבי אברהם בן דאוד בסדר הקבלה.

4) בערך שנת ד"א תש"ל = 970.

5) דעתי איננה נוטה לדעת פ. לוצאטו, כי המשורר אבו־עמר יוסף בן חסדאי ואחיו המה בני הנשיא חסדאי אבן־שפרוט (Notice 60). סופר דברי ימי הספרה העברית רבי משה בן עזרא ואחרים לא היו נמנעים בלי ספק לספר את הדבר הזה אם באמת היה כן.

הגאונות שבבבל עמוד ותתעתד למות מיתה עולמית. לשוא התאזרו עז שני מאורות גדולים בתורה ומעשים טובים, אב ובנו אשר מהודם נתנו על ישיבת פומבדיתא להשיב להגאונות את הדר כבודה מימים מקדם. רק זאת עלתה בידם להאריך ימיה עוד כימי שבעים שנה, אך להצילה מכליון חרוץ, למסוך בתוכה רוח היוני ולחדש נעוריה, זאת נבצרה גם מאדירי־אמונה וגדולי התורה אלה קג]. — שני האישים האלה המה האב ובנו, הגאונים האחרונים בגאוני פומבדיתא, שהשאירו אחריהם שם טוב וזֵכֶר קַיָּם לָעַד בספר תולדות ישראל המה: — ר ב ש ר י ר א ג א ו ן ובנו הגאון ר ב ה א י קד].

מ ר ר ב ש ר י ר א ב ר ר ב ח נ י נ א ג א ו ן 1) היה חטר מגזע ישישים גאונים ראשי ישיבות מצד אביו ומצד אמו. הוא מעיד על עצמו, כי בן הוא למשפחת גדולים, כי שלשלת יחוסו למעלה בקדש, לתולדות נשיאי הגולה שקמו לישראל לפני ב ו ס ת נ א י, אך כאשר החלו נשיאי הגולה להשחית דרכם, משכו אבותיו את ידיהם מן הנשיאות ויהיו לחכמי ישיבה וראשי המורים. בגלל הדבר הזה היתה צורת אריה חקוקה בחותמו של ר ב ש ר י ר א סימן דגל מטה יהודה ובית דוד. בית נשיאי הגולה מימים מקדם.

ר ב ש ר י ר א ב ר מ ר ר ב ח נ י נ א היה גאון כאחד מראשוני הגאונים. התלמוד לבדו היה יקר לו מכל חמדות החכמות החיצוניות. דעות הפילוסופיה לא מצאו חן בעיניו, ובכל היותו שליט בהלשון הערבית להביע בה כל הגות לבו וגם היה כותב את תשובותיו בהלכה לכל בני הקהלות, אשר בארצות הישמעאלים, בלשון ערבית, היה בוחר יותר לכתוב עברית או ארמית ובכלל לא נמשך לבו אחרי הסִפְרָה הערבית, וכל עבודתו בספריו שחבר היתה בהתלמוד, וכל הענינים שיש להם תפיסת יד גדולה בתלמוד קה]. נמצא כתוב שחבר ספר גדול על

קג] המחבר אמנם מבאר ברוב ענין את דלדול הגאונות ואבדונה, אך לא יעיר על דבר נכבד מאד למאורעי הזמן ההוא, כי אז נתדלדלה תכלית דלדול גם ממלכת הכליפות שבבבל (בגדד), לסבת רעת בני החיל השכירים המה חילות הטורקיסים ושרי צבאותם, אשר פלסו חמס ידיהם בארץ. המקורים יודעים לספר על אדות הרדיפות אשר פרצו אז נגד הישיבה (דפומבדיתא) וראשה (רב שרירא) בימים ההם, כי מת רב שרירא במיתה משונה וכמו כן מצינו בחזקיה בן דוד בן זכאי: „אשר בני ישיבת רב האי הקימוהו לראש גולה והושיבו אותו על כסא רב האי״; גם אותו הלשינו להמלך (הכליף) וענוהו ביסורים קשים, וכל בני ביתו השמידו ולא נותרו לו רק שני בניו שברחו לספרד. מזה יוצא כי למראה המעמד המעציב הכללי, לא היתה הישיבה יכולה להתקיים לו גם לא נחלשה בכחותיה פנימה. ה ר כ ב י.

קד] טעות היא בידי הרב המחבר, כי יטיל ספק ידיעת ר״א בן דאוד בסדר הקבלה על דבר מספר שנותיו של רב שרירא גאון ובנו רב ה א י, כי כנודע עתה חיו שניהם צ״ט שנים. עיין „המגיד״ לשנת 1877 עמוד 361 „הכרמל״ הירחי שנה רביעית עמוד 39, וזכרון לראשונים חלק ראשון עמוד 171. ה ר כ ב י.

1) נולד לערך ד״א תר״ץ, מת תש״ס, ידיעת הראב״ד כי רב שרירא חי מאה שנים, נוסדה על גירסא מוטעת בעצם הספר, כי אם נניח שחי רב שרירא מאה שנה ואם כן נולד בשנת תר״ס והיה בן ס״ט כשנולד רב האי, כי בן כ״ט שנה היה רב האי במלכו, והוא דבר שאינו מתקבל על הדעת*).

קה] מקומות רבים מספרו של רב שרירא נודעים היום מספר המלין לרבי יונה אבן-גנאת

---

*) הרב המחבר הולך לשיטתו, כמו שנמצא להלן בחלק ד׳ בתחלתו, כי רב האי נולד תשכ״ט ד״י

התלמוד, אך לא הגיע לידינו, (שם הספר הזה: „מ ג ל ת־ס ת ר י ם"), ונראים הדברים שלא הרבה ר ב ש ר י ר א לעסוק בבינה במקרא· אך חסרון דעת החכמות החיצוניות נמנה ב ר ב ש ר י ר א ג א ו ן ברגש המוסר החזק ומדותיו הנעלות והיקרות; חוט של חן וחסד ומדות טובות ויקרות משוך על פני הגאון האחרון הזה ושופך עליו רוח־חן ואהבה· הוא היה שופט צדק וכל היוצא מפיו היה אמת ונכוחה וכל משפטיו נכונו על הצדקה והמישרים, הם היו נר לרגלי משפטיו ולקו ומשקלת בכל מעשיו והליכותיו· בהיותו ראש ישיבה של מעלה, היתה כל מגמתו שלא למנוע תורה מפי תלמיד, ויהי שָׁקוד מאד ללמד תורה לקרובים ורחוקים והתשובות אשר השיב לשואליו רבו מספור· — בתשובותיו הננו רואים את ר ב ש ר י ר א ג א ו ן חרד מאד לכל דברי התלמוד ולא יטול רשות לעצמו לנטות אף נְטִיָּה כל שהיא מהדברים הנאמרים בו· לדוגמא: בתלמוד נאמר אסור לאדם שילמד את עבדו תורה 1). ונשאלה שאלה מרב שרירא: על איש „שהיו לו עבד „ושפחה והולידו בן, ונטל האדון את הבן והכניסו לבית־הספר וקרא תורה ונביאים „והיו אותם עבדים משמשים את אדוניהם, וממון האדון היה ביד העבד· ועמדו „ישראל וברכו (שבע ברכות) לעבד ושפחה בפני האדון ולא אמר כלום, וכן הולידו „בנים —, ומת האדון והניח בן קטן האם יכול הבן להחזיר את העבדים „לעבדותם או לא"? — על השאלה הזאת ישיב ר ב ש ר י ר א: לא יפה עשה „רבו, שהכנים את בן העבד לבית הספר לקרות ולשנות", בהיותו נשען על המאמר התלמודי, אשר הזכרנו; וחרץ הדבר, כי האדון הזה נתן לעבדיו החירות למלא כל דברי הדת כישראלים גמורים, ובכן פסק ר ב ש ר י ר א, כי בעבדותם הם עומדים ולא יצאו לחירות 2)·

(כתאב אלאציל) בהערכין: ספל, עט, עצר, ערער, צחר, שחר, שיד, כפר, ים, חטב, דרדר, דרב, דכף, דבש, ובספר דקדוק להנ"ל — ספר הרקמה (עמוד VII, XII, בספרי אבן־בלעם ורבי תנחום הירושלמי ואחרים, כאשר נתאר הלך־נפש רב שרירא ודעותיו ואמונותיו, חובת בעל התולדה היא להעיר על הדברים שהורה רב שרירא בדבר האגדות שבתלמוד, שאין היהודי חייב להאמין בהם, והדעה הזאת יאמר בספרו מגלת סתרים (המובאה גם בהקדמה למנורת המאור לאבוהב" לאמר: ה נ י מ י ל י ד נ פ ק י מ פ ס ו ק י ו מ ק ר י: מדרש ואגדה אומדנא נינהו. ומהגאונים שהיו לפני רב שרירא היה רב סעדיה האחד, אשר אמר להרחיק את הזרות באמונות ודעות שנמצאה בההגדה על הדרך הזאת לאמר: שאין האמונה בהן עיקר בדת במקום שהם מתנגדות להבינה הישרה. ה ר כ ב י *).

1) כתובות כ"ח ע"א. 2) שו"ת שערי צדק דף כ"ב ע"ב סימן כ"ט.

ומת תשל"ח והי ס"ט שנה כמו שכתוב בספר הקבלה להראב"ד אב החכמים החכם בהמגיד לשנת תרל"ז, באשער בהכרמל הירחי שנה ד' בזכרון לראשונים ח"א עמוד 171, כמו שציין החכם המעיר ה ר כ ב י בההערה שבעמוד זה, מוכיחים בהוכחות ברורות שחי רב האי קרוב למאה שנה והחכם וויים (בדודו"ד ח"ד עמוד 174 בהערה 1) ובתולדותיו לשיר מוסר השכל (הוצאת אחיאסף) מעיד בשם החכם שזח"ה, כי בספר הקבלה שלפנינו יש ט"ס ותחת ס"ט שנה צ"ל צ"ט, ובזה יתיישב הדבר, כי ר"ש הנגיד יקונן על רב האי ויאמר: „בכו בכה לרב האי, אשר היה כלא היה, אשר חיה כ מ ו מ א ה", כמו שמבואר בזכרון לראשונים להחכם ה ר כ ב י חלק א' כנ"ל. ועיין לעיל עמוד 359 בהערת החכם ה ר כ ב י הערה ק"ד ועוד נשוב לדבר בזה בראשית חלק ד'. שפ"ר.

*) אמר שפ"ר: בהיות הענין שנגע בו הרב החכם המעיר נכבד מאד לדעת ממנו

רב שרירא גאון היה גם מהדבקים בתורת הסוד, התורה אשר עוד לא רבו דורשיה בימים ההם. את דעתו בדברים מֻעלפים במסוה הסוד וההסתר, הוא מְחַוֶּה חכמת־מֶה זאת בתשובה לשואליו חכמי אלפאס (Fez) (1, כאשר פנו אליו בבקשה לפתור להם שאלה קשה בדברים האלה לאמר: הנה המשנה אומרת מפורש: „אין דורשין במעשה מרכבה אלא ביחיד וכל מי שלא חס על כבוד קונו רתוי (ראוי) לו „שלא בא לעולם״ — והנה מצינו (בהיכלות ואותיות) ר״י אומר: כך שעורו של יוצרנו „שהוא מכוסה מכל הבריות, והתחיל בפרקיו מספר, ופורש כלל ופרט, וקורא שמות „באדם שהוא קורא שמות לאברי חבריו״? „ועוד אומר רבי ישמעאל: כשבאתי והרציתי „דברים לפני רבי עקיבא אמר לי: כל מי שהוא יודע שעורו של יוצרנו, בן „עולם הבא הוא וכו׳ . . . הוצרכנו לידע אם רבי ישמעאל שמע מרבו ורבו מרבו „הלכה למשה מסיני, ואם איכא למימר דמדעתו קאמר והתנן: כל מי שלא חס „על כבוד קונו ראוי לו שלא בא לעולם? יבאר לנו אדוננו באר היטב״: — על שאלת חכמי פּ״ס אלה באה התשובה של רב שרירא גאון לאמר: „אי אפשר „לכם לברר דבר זה באר היטב אלא כללים בעלמא, כי חס ושלום שרבי ישמעאל „אמר דברים אלה מדעתו, ומאין באים דברים הללו. מדעתו של אדם? ועוד „שיוצרנו מרומם ומעולה מהיות לו חס ושלום אברים ומדות כפשוטן, מדה ידועה „לארך ורחב ובשעור קטן או גדול — אבל השעור והמדה היתה קבלה ידועה „וחתומה על [מעל] השגת בני אדם, כי אין לאמר במופלא ובמכוסה יותר, כי „אין דמות יערוך לו; אלא הם דברי חכמים, שיש בצפוניהם, טעמים גדולים „גבוהים מכל הרי הררים, ונפלאים מאד, והיו לו רמזים שלהם וסודותיהם ורזים „וסתרים, שאי אפשר למסרם לכל אדם, אלא למי שיש לו מדות המסורות בידינו. „ואפילו ראשי פרקים ומכל שכן פרטיהם, כי על דבר זה ועל שהוא למטה ממנו „ממעשה מרכבה אמרו חז״ל שאין מוסרין סתרי תורה אלא ליועץ חכם חרשים „ונבון לחש וכו׳, שאין מוסרים סתרים ורמזים אלא למי שרואין בו סימנין ראוים

1) התשובה הזאת נמצאה בשו״ת שערי תשובה סימן קכ״ב. שניאור זק״ס הדפיסה מתוך מנוסחא מלאה טעויות (התחיה עמוד 41) והוכיח בצדק בראיות ברורות כי התשובה הזאת מרש״ג היא על שאלת ב״י בקהלת פ״ס (Fez) באפריקה.

ההשקפות המושכלות של רב שרירא גאון באמונות ודעות, ומה גם שהרב המחבר, כאשר יראו הקוראים להלן הטביע עליו חותם מאמין לכל דעות קדמוניות, בלי בחינה ובקרת. מצאתי נכון לתועלת המעיינים להביא במקום הזה כל דברי רש״ג בספר האשכול לרבנו אברהם בר יצחק אב״ד בנרבונא חותנו ורבו של הראב״ד בעל ההשגות (נדפס מכ״י האלבערשטאט, תרכ״ח על ידי רצ״ה אויערבאך) וז״ל: „אמר רב שרירא: הני מילי דנפקי מפסוקי ומקרי, מדרש ואגדה הרבה אומדנא נינהו: „יש מהם שהם כך, דברי רבי יהודה (בפירוש) וזאת ליהודה, שאמר שמעון נכלל ביהודה; ויש „שאינו כך כגון דברי רבי עקיבא: מקושש זה צלפחד וכו׳ וכו׳ לכן אין סומכין על אגדה, „ואמרו: אין למדין מן האגדות . . . והנכון מהם (מן האגדות) מה שהוא מתחזק מן השכל ומן „המקרא נקבל מהם, ואין סוף ותכלה לאגדות״. — ונשאל רב האי: מאי הפרש בין אגדות „הכתובות בתלמוד שאנו מצווים להסיר שבושם, להגדות הכתובות חוץ לתלמוד? — והשיב: „כל „הנקבע בתלמוד מחוור הוא ממה שלא נקבע בו, ואף על פי כן גם האגדות הכתובות בו, אם לא „יכוונו או ישתבשו . . . אם נכון ויפה דורשין ומלמדין ממנו ואם לאו אין אנו משגיחים בו. ועיין על כל זה גם בדודו״ד ח״ד 172—173, ואכמ״ל יותר.

„לכך, כהכרת פנים ושרטוטי היד וכו'" — מזה נראה עד כמה דבק רב שרירא בתם אמונתו בתורת הסוד ויהי מההולכים בנתיבותיה.

וצדקה עשה רב שרירא גאון עם התולדה הישראלית ושם עולם עשה גם לו באגרתו אשר כתב: האגרת הזאת תורה דעה, תבין שמועה בסדרי הדורות וכוללת יסודות תולדות תורה שבעל־פה, ותהי האגרת הזאת למקור נאמן ומעין נובע דעת התולדה לכל בעלי־בינה לעתים בישראל ודעת קורות הדורות בימי התלמוד, הסבוראים והגאונים. — רב יעקב בר נסים המכונה אבן־שאהין 1), תלמידו של רבנו חושיאל, האחד מארבעת החכמים שהפליגו באניה ללכת לאירופה ורוח סערה הביאה אותם לחוף איטליה, הוא ר' חושיאל שעלה לקאירואן. ושם ירה אבן פנה לבית תלמוד התורה הבבלית, הר"י בר נסים זה שלח דברו אל רב שרירא גאון, בשם בני עירו קאירואן בשאלה, לאמר: „כיצד נכתבה המשנה? ואם אנשי כנסת הגדולה התחילו לכתוב וכתבו „חכמי כל דור עד שבא רבי וחתמה, הרי רובא סתמא היא, וסתם משנה ר' מאיר „ורוב החכמים המפורשים בה (בהמשנה) תלמידי רבי עקיבא הם וכו' כלם בסוף „ימי בית שני, מאי טעמא שבקו רבנן קמאי רובה לבתראי? וענין סידור המסכתות „מה הוא, מפני מה נסמכה מסכת זו לחברתה וכו' — והתוספתא והברייתות כיצד „נכתבו? וכן התלמוד כיצד נכתב? ורבנן סבוראי כיצד נסדרו? ומי מלך אחריהם „מראשי ישיבות וכמה שנים מלך [כל אחד] מאותו הזמן עד עכשיו"? — על השאלות המחֻכָּמות האלה כתב רב שרירא גאון 2), תשובה באגרת גדולה, תשובה ברורה ושלמה בסגנון מלא דבר, מפיץ אורה על הקבלה והמסרת, נתיבות תולדות המשנה והברייתא, הגמרא, וסדר זמני הסבוראים והגאונים עד זמנו. ורשימת סדרי זמנים של רב שרירא, היא מהמעולות שבמגלות הכרו־ניקה, ובהאגרת הזאת הנהו נראה לנו כהכרוניקים נאמני רוח מדורות ימי־הבינים —, מספר דברים כהויתם, אוהב האמת ובר־סמכא לכל דבריו. אך במשפטו על נשיאי הגולה מבני בית בוסתנאי וגם לאחדים מבני דורו, כרב אהרן אבן־סרגדו, נראה בו איזו פניה עצמית. התולדה העברית מחויבת להודות לרב שרירא, כי חוט דברי הימים והפתיל המחבר את דורות התלמוד לדורות אחרוני הגאונים לא נִתָּקו; ובהתולדה העברית לא נמצא מקום חָלָק ותקופת תהו במשך חמש מאות שנה. בכל אלה לא נראה את אגרת רב שרירא כמלאכת חרש וחושב בבינה לעתים בישראל; כי לא התגדר בחכמת הסופרים חוקרי העתים, גם כותבי מגלות הכרו־ניקה בארצות המזרח והמערב שעמדו אז לבני אומות העולם: הערביים, הספרדיים שבטי גרמניה ויוני ביצנץ לא ידעו כלכל דבריהם בסגנון מושך את הלב, להטעים דבריהם ולעמוד על מדרגות חוקרי תולדה ובעלי־בינה לעתים. וסגנונו של רב שרירא איננו גרוע מסגנון בני דורו רושמי סדרי זמנים

1) הר"א בן דאוד יקרא למשפחת רבי יעקב בר נסים בשם אבן־שאהין — עיין בתולדות רבנו נסים להחכם שי"ר בהערה ד' והערה ו', בכ"י די ראסי ובפאריז נקראת המשפחה הזאת אבן יאשיה במבוא לאגרת רב שרירא.

2) בשנת תשנ"ח 997 לספירת הנוצרים.

וקורות הדורות אשר לאומות העולם 1) . אך גם בתעצומת פָעלתו של רב שרירא גאון להרביץ תורה ברבים ולהרחיב גבול ישיבת פומבדיתא בתלמידים, לא יכלה הישיבה הזאת להתקיים לארך ימים . אש התשוקה לתלמוד תורה וחכמה נצטננה בבבל וכבוד התורה הלך שם הלוך וחסור . וכה נִתְיַתְּמָה ישיבת פומבדיתא ולא נמצאו בה חכמי תורה ראויים לשבת בראש, עד כי כאשר זקן וכשל כחו לעבוד עבודת התורה וימנה את בנו רך בשנים אך אב בחכמת התלמוד ר ב ה א י והוא עודנו בן שש עשרה שנה קו] להיות לו למשנה — לשאת על שכמו משרת אב־בית־דין . ויראת הכבוד, אשר רחש לב כל בני העם לישיבות בבל כבר אפסה ואיננה . מקנאה ושנאה קמו אנשים רעים, „פריצי ישראל", וילשינו על ר ב ש ר י ר א ורב ה א י ב נ ו לפני הכליף א ל ־ ק ד י ר , ולא נודע תֹכן דבר המלשינות ונראה הדבר, כי העלילו עליו שנוהג הוא את נשיאות ישיבתו ברמה ורודה בעם כבעל שררה 2) . האב ובנו נתפשו ויושמו במאסר ובזזו את כל רכושם „ולא השאירו להם שום מחיה בעולם", אך „לא הוסרו מגאונות", ובשתדלנות איש גדול ונכבד יצאו לחפשי ושבו לגדולתם 3), אז נסתלק רב שרירא מגאונות וישם את המשרה על שכם רב האי בנו והוא אז כבן שלשים קז] (תשנ"ח) וימת לערך שנת תש"ס . וכבוד גדול נעשה לרב שרירא גאון במותו, ככבוד אשר לא נשמע בכל ימי הגאונים : בשבת שאחר פטירתו קראו בתורה הפרשה : „יפקוד ה' אלהי הרוחות לכל בשר איש על העדה, כל הפרשה עד תומה, ולמפטיר קראו את הפרשה במלכים : „ויקרבו ימי דוד למות ותחת הפסוק האחרון : „ושלמה ישב על כסא דוד אביו ותכון מלכותו מאד" קראו : ו ה א י י ש ב ע ל כ ס א ש ר י ר א א ב י ו ו ת כ ו ן מ ל כ ו ת ו מ א ד" 4) .

---

1) בצדק יעיר החכם וויים (ח"ד 164), כי אגרתו של רש"ג מופלאה ומשובחה מרשימת קורות הימים (Annalen) שרבו מאד בימי הבינים אצל אומות העולם, — כי רש"ג מראה כל המקורים שמהם שאב את דבריו ומיסד החלטותיו על פי ראיות נכוחות . החכם הזה מביא גם כן, כי הרמב"ן במלחמות מיחס התשובה הזאת לרב שרירא גאון ורב האי בנו, והרשב"ם (ב"ב קנ"ז) מיחסה לרב האי . — החכם שי"ר מחליט שיצאה התשובה הזאת משניהם האב והבן, אמנם החכם וויים (שם) מוכיח מזה שרב האי גאון בעצמו (שערי תשובה סימן ע"א) מביא האגרת וקוראה בשם אביו ובזה מסולקים כל הספקות — ועיין עוד בבית תלמוד להחכם הנ"ל, שנה שניה עמוד 3 .
שפ"ר .

קו] לא בן שש עשרה שנים היה רב האי בשבתו לימין אביו ויהי לאב בית-דין, כי אם בן ארבעים ושמנה שנים (ועיין למעלה בהערותי) . הרכבי .

2) שנת תשנ"ז = 997 .

3) החכם הפרופיסור שד"ל כותב אלי במכתב, כי הדברים הסתומים בתולדות רש"ג כמו שהם בסדר הקבלה להראב"ד : „ונתלה רש"ג בידו אחת" צ"ל : ונתלה רש"ג . . . בידי אחת" לאמר שנמצאה אשה גדולה שהשתדלה לטובתו . והדבור „נתלה„ הונח בלשון הגאונים על הסיוע שמסתייעים בעזרת אדם גדול כנודע . והנני מוצא את ההשערה (Diorthose) הזאת והבאור הזה למתקבלים על הדעת . עכ"ל הרב המחבר בהגהתו . והדוחק נראה לעינים ויותר נכנס ללב תקונו של ר' יעקב בכרך מגיה היוחסין שגורס כהראב"ד, „ונחלה ר"ש מיד וימת" — והחכם וויים רוצה לגרוס, „ונחלה ר"ש מיד ואחר כך מת" — והסברא הראשונה מתישבת יותר לפי טעם הענין . שפ"ר .

קז] לפי שבארתי בהערותי למעלה, היה אז רב האי בן ששים ולא בן שלשים, והמחבר לשיטתיה אזיל . הרכבי .

4) אבודרהם הוצאת וויניציאה דף ע' עמוד ג' .

תולדת העתים ההם תחשה ולא תדבר דבר על אדות יהודי סוריא, ארץ ישראל ומצרים, כאלו נפסק כח החיוני שלהם ונדמה נדמו להתולדה הישראלית. המעמד המדיני הטוב והחפשי, אשר עמדו עליו יהודי סוריא בימי ממלכת המלכים לבית פטימה, לא ארכו ימיו. — הכליף אל-עציץ, אשר היה לו שם מושל גם על ארץ ישראל וסוריא, אך באמת היה אנוס לתת את העֹז והמשרה על הארצות האלה בידי אנשים שואפי שררה ורודפי קדים, והם כבשו תחתיהם ערים גדולות וגלילות שלמים. להכליף הזה היו שני שרים רואי פניו, אשר אֲהֵבָם והם משלו ברוחו. והשנים האלה, אשר הושיב אותם לנציבים בסוריא: היו היהודי מנשה אבן-קצרה והנוצרי איסה 1). שני הנציבים הקרובים למלכות אלה התאמצו לקרב את בני דתם ולהעמידם על משמרות המדינה ולדחוק רגלי המחמדיים. ומעשי שני השרים האלה היו לפי רוח הכליף מלך הארץ, כי המחמדיים יושבי סוריא היו סוניטים (המחמדיים המאמינים בקבלה ותורה שבעל־פה מלבד הכתוב בהאלקארון) והמלכים לבית פטימה מבני בניו של עלי חתנו של מחמד היו שייטים והכחישו בקבלה ומסרת (סונא) ובכן היו המחמדיים האלה שונאי בית המלוכה וחשודים בעיני הכליפים. גם נמצאו פקידי המלכות אשר הציקו להמחמדיים בני עם הארץ וישאפו לבצע מעשקות, עדי העלו עליהם אף בני עם הארץ וחמתם עד להשחית. בכל אלה לא נמצא איש בין המושלמים אשר יערוב את לבו לבא בקובלנא לפני המלך על השרים רואי פניו, עד כי אשה אחת עניה מושלמית מצאה און בנפשה להתאונן רע על השרים באזני הכליף, ובהיות הכליף אל-עציץ בסוריא, כתבה על לוח הדברים האלה: „בשם אלהים, אשר הגביר „חיל הנוצרים על ידי איסה וחיל היהודים על ידי בן־קצרה וישפיל כבוד „המושלמים, הנני משביע אותך — ראש המאמינים — כי תבקר אחרי מעשי „השרים האלה ותשים קץ למעשקותיהם". — ותזרוק את הלוח לרגלי אל-עציץ, „ראה זאת הכליף וישתומם על אֹמץ לב האשה ויסיר את שני השרים ממשמרתם „וישם אותם בבית הסהר.

נָסֵב נא עינינו ממראה הירידה הרוחנית, אפיסת הכחות, זקנה וראשית השקיעה בֵּין הבערות אשר נראה בחיי יהודי ארצות הקדם. ונחזה בהחזון המרהיב עין ולב, חזון כח הבחרות ואון וכח יהודי ספרד בימי העליה — החזון הנעים לראות עם צועד בצעדי־און על דרך השכלת אמת, עולה למעלה למשכיל; חזון ישובים וקהלות ישראל עולים כפורחת על גדות הנהרות גְוַאדַלְקִוִיוִיר וגְוִיאַדְנָה. הבחרות בכל תֹקף עזה ותפארת חמדתה, העלומים בחיל ועֹז הנֹעַר המו וישתוקקו מעבר למֵצַר־הים הגיבראלטאר צפונה (אנדלוסיה) ונגבה (מגריב) ויולידו ויצמיחו ציצי תפארה ופרחי חמד, פרחי ההשכלה הישראלית והשלמת היהדות הספרדית. — זרע הדעת והשלמות, אשר זרעו גדולי ישראל, אנשי הרוח בספרד: רב חסדאי הנשיא בתמכו בהונו ואונו כל מפעל טוב ויקר

1) לערך תש״נ, עיין בר-עברי (Barhebraeus), בהכרוניקה הסורית עמוד 240.

להרמת קרן התורה וחכמת ישראל, ההגיון התלמודי אשר נטע רב משה בן חנוך על אדמת ספרד, וחקרי־לשון־עבר ותוצאות־הרוח אשר הכינו ופעלו מנחם בן סרוק ודונש בן לברט ותלמידיהם, הזרע הזה נפל בחיק אדמה פוריה ויעל כיונק מארץ חמדה וישגשג וַיִיף בגדלו וישא פרי־תהלה לחן ונעימות, לכבוד תורת היהדות ותפארתה לדור אחרון. השלמות המדעית, לנחול חכמה בכל ענפי המדע השונים, שמה מהודה על חכמי הדורות ההם בספרד בין היהודים, כהכבוד אשר נחלה החכמה בין המושלמים שבאנדלוסיה (ספרד הדרומית), ולא רק כבוד, כי גם עשר וקניני הזמן הנחילה החכמה את בעליה. בעקבות הכליף החכם עבדאל־רחמן, שמו המושלים משרות גדולות ונכבדות על שכם אנשים גדולים מבני ישראל, בעלי המדע וחרוצי־השכל בחכמת הנהגת המדינות, וכהֻנות גדולות כאלו נתנו לטובי היהודים, כן בספרד המושלמית וכן בספרד הנוצרית (בצפון הארץ) ויהיו יועצי הממלכות ורַבֵּי המדינות. ולהשרים האלה בעלותם על גרם המעלה המדינית והאזרחית היה למופת היהודי הראשון בספרד שהגיע לעז ומשרה הנשיא רב חסדאי, ממנו ראו וכן עשו גם הם, להרבות תורה ולהאדיר חכמה, חקרי־לשון ומליצת השפה העבריה ושירתה, ומעשרם וגדולתם וכחם שחדו בעד השכלת עמם המוסרית. והדעת, אשר נחלו אז יהודי ספרד, לא היתה דעת ערומה מחן ושכל טוב. כי אם מלאה לחלוחית של משל ומליצה, חכמה שלמה, אשר חוט של חן וחסד משוך עליה ותהי דְשֵׁנָה וְרַעֲנָנָה, הכמה משמחת לב ומאירת עינים. משכילי היהודים באנדלוסיה היו מדברים וכותבים בעט סופר מהיר בהלשון המתהלכת בארץ, ומִדְבָּרָם היה צח ונאוה כהערביים אשר בקרבם ישבו; וגם אלה האחרונים היו לובשים גֵאות, בראותם גם יהודים באים בקהל משורריהם ומליציהם — אף כי עבודת הרוח והעסק בתורה וחכמה נתחלקו לכמה ענפים ונסתעפו לסעיפים שונים: ההגיון התלמודי ודעת ההלכה שמורין כן, בינה במקרא, חקר הלשון, הפילוסופיה והשיר והמליצה, בכל זאת היתה אהבה ושלום בין האישים נושאי דגל הידיעות השונות האלה איש לא נכוה מֵחֻפתו של חברו, ואיש לא פגע בכבוד רעהו, וגם לא התנכרו איש אל אחיו, כאשר נראה בדורות האחרונים. לב בעלי התורה התלמודית היה פתוח גם לבינה במקרא וגם לשירה ומליצה; ואם לא היו הם בעצמם משוררים, הנה היה להם חֵך לטעום הטעם הטוב בשיר והחרוזים, אשר בשפת עבר שנתחדשה אז ותשב לימי עלומיה. הפילוסופיים ובעלי חכמות העולם והטבע היו מהדרים להיות גם בעלי תורה, יודעים את התלמוד ונושאי כליו ידיעה שלמה ולפרקים היו הרבנים גם מורי הפילוסופיה.

אך הדעת וטוב הטעם וחוש הנֹעם והיופי, לא לבד ששמו לוית־חן וזר־תפארה על ראש כנסת ישראל הספרדית, כי אם גם פעלו בעֹז ותעצומה לצָרֵף את רוחם, להיטיב לבם, למלא אותם רוח נדיבה, חן וכבוד חזון־לב ותשוקה עצומה אל כל הנגידים, אשר על פי מדותיהם התרוממיות, מעמדם הגבוה במעלות המדינה והרשות השלטת בארץ, זכו לעמוד בראש כנסת ישראל הספרדית; כלם היו אנשים בעלי צביון משוכלל. כלולים במדותיהם ומעלות רוחם, נקיי הדעת, זַכֵּי הרעיון ומרגישים נֹעם החן והיופי בהרגשה דקה מן הדקה. כאבירי הערביים היו מלאים אֹמֶץ־לב ויהיו כבירי כח ורבי און ועֹז־הרוח, וגם עלו עליהם בכבוד

הנפש ורוח נדיבה, אשר הטביעו חותמם עליהם, בעוד אשר אבירי הערביים כבר השחיתו דרכם ודמותם הטבעית הראשונה כבר נתמעט. — כבני העם — עם ערב — אשר בקרבו ישבו, היו מלאים דעת נפש חין ערכם, וַיִּקָּרְאוּ בשמות רבים ותארי כבוד שונים — אך הדעת הזאת לא היתה תולדת גאוה והוללות אצילים גְאֵיוֹנִים, כי אם דעת־נפש שָׁרְשָׁה בכח מוסרי. הם התנשאו ויתפארו ביחש אבותם והמשפחות: אבן־עזרא, אלפכר, אבן־פליאג, אבן־גיאת, בינבינשתי, אבן־מיגאש, אבולאפיא ואחרות היו למפלגת האצילים אשר לבני ישראל בספרד. אך האצילים האלה לא נדמו לאצילי אירופה — בימים ההם וגם — בזמן הזה. הם לא באו בכח היחש להשתרר על העם וזכות אבותם לא היתה מסייעתם להותירם לטובה מכל אחיהם, אך בהאצילות ראו מעלת הנפש וחובתה להשכיל להיטיב, להיות בני דור דעה, ובנים דומים במעלות המדות והמוסר לאבותיהם אנשי השם; לשים כבוד למשפחתם ובית אבותם. על המעלה העליונה בהשכלת הרוח ושלֵמות התַּרבות האנושית, אשר אליהן ישתוקקו להגיע העמים הנָאורים בדורות העת החדשה: כי יהיו בני האדם כלם מלאים דעת, בעלי־נפש נדיבה וכבירי כח לב ורוח, על המעלה הזאת כבר עמדו יהודי ספרד לפני תשע ושמנה מאות שנה. חיי התורה היו מלאים אורה; הדת נצרפה ותתעלה במעלות חכמה עליונה ואמונה רמה; את תורתם אהבו אהבה בלי מְצָרים— אהבה עזה היוצאת מלב יודע ומכיר את קונו בהכרה שלמה ודעה ובינה ישרה, אהבת דת — בדעת והתלהבות עצומה ונפלאה; במצות התורה והלכות התלמוד היו נזהרים בזהירות גדולה; אך עם זה היו רחוקים מחסידות של שטות, אמונות מהבילים ומשמרי הבלי שוא. אף כי לא שמו חק וגבול לחשק החקר והבקרת המחקרית ובחקירתם הגיעו לפעמים עד גבול הכפירה; אך כמעט שלא נמצא אחד בין חוקרי ישראל בספרד שעבר את הגבול הזה, וכמו כן לא נמצאו ביניהם שוגים בתעתועי הסוד ושוגים ברמיונות, למצער לא מצאנו ביניהם בעלי חכמה נסתרת בימי תקופת ההפרחה. אין פלא, איפוא, כי היהודים בארצות שלא הגיעו עוד לידי תַּרבות והשכלה בימים ההם, בגרמניה צרפת ואיטליה, ראו באחיהם בני ספרד אישים ממדרגה גבוהה ועליונה ממדרגתם. — מעמדם הַנִּשָּׂא וחריצות פְּעֻלותיהם עשו אותם לנושאי התולדה הישראלית, וכל קהלות ישראל ביתר ארצות התבל קימו וקבלו עליהן מָרות הכנסיה הישראלית שבספרד ותהיינה סרות למשמעתה בחפץ לבן ורצונן הטוב, כאשר היו סרות מלפנים למשמעת כנסת ישראל הבבלית. קורדובה, אליסאנה וגרנדה היו אז לישראל את אשר היו בימי דורות התלמוד סורא ופומבדיתא.

וראש הכנסיה הישראלית באנדלוסיה היה אז רבי חנוך הנזכר כבר למעלה 1), אשר מִלֵּא מקום אביו רב משה ברבנות. שוה לו בחכמת התלמוד וגבוה ונעלה ממנו בידיעות החיצוניות היה האיש אשר עמד לו לשטן ויתנשא להיות הוא הרב בקורדובה ובכל מדינת אנדלוסיה — רבי יוסף בן יצחק אבן־אביתור (אבן־שטאנש), מבחירי תלמידיו של רבי משה ובן

---

1) נולד ד"א ת"ש, מת ד"א תשע"ד = 940—1014.

משפחה מפוארה באנדלוסיה. אבן־אביתור היה גם כן פייטן וחורז חרוזים, ונמצאו ממנו פיוטים ליום כפור: [או: „מעמד ליום הכפורים"] 1), ומפני פיוטיו בטלו הפיוטים שנתחברו לפניו; אך חרוזיו המה מעשה מקשה, מתנהגים בכבדות וכל סגנון פיוטיו קשה וחסר טעם השירה וחן המליצה בכלל. נראה כי לא למד לדעת דרכי השיר מדונש בן לברט. יוסף בן אביתור היה יודע על בוריה את הלשון הערבית, עדי היה בכחו לתרגם את המשנה לערבית 2). הכליף אלחכים הביע חפצו לדעת את הספר הגדול הכולל בתוכו את המסרת וכל התורה שבעל־פה אשר ליהודים, ובן אביתור ידע למלא חפצו ולהפיק רצון ממנו בעבודתו.— והכליף הַנָאור אוהב חכמה ודורש דעת, חפץ במלאכה הזאת רק להרבות את אֹסֶף ספריו הגדול באוצרות הספרים שהיו בזמן מן הזמנים; ואומרים אמור; כי רשימת הספרים הנמצאים בארמון הכליף החזיקה עשרים וארבעה כרכים, ובכן היה חפצו לאסוף אל האוצר הזה גם את המשנה — והתרגום הזה נאבד מאתנו ולא נשאר ממנו כל רושם ושארית, כי הכליף שמלך אחרי אלחכים, היה מחמדי מהביל וקנאי, והוא צוה להכחיד את כל הספרים, אשר אין להם כל יחס עם הלשון והעם הערבי, לאמר רוב הספרים שנמצאו באוצר הספרים שאסף וקבץ הכליף אלחכים. — בימי רבי חנוך ובן אביתור נמצא בספרד עוד גדול בתורה בעיר בּוּרזשַׁנָה (Beganna Paxena) קח] בקרבת העיר אלמַרְיָה (Almaria) ושמו היה רבי שמואל הכהן אבן־יאשיה מפים ונושאי תורת הלשון העברית וחקרי השפה והשירה העברית היו: תלמידי מנחם בן סרוק ודונש בן לברט, אשר נלחמו איש ברעהו מלחמת דברים, במליצה פשוטה ובחרוזים שקולים, במכתמים מלאים התולים ועקיצות. מהתלמידים האלה היה יהודה בן גיקטיליא*) שוגה במלאכת השיר ורבי יהודה אבן־דאוד הרחיב והגדיל את חכמת דקדוק הלשון וחֵקֶר שרשיה. זה השני נקרא בשם הגדול והארוך כדרך הערביים אבו־זכריה־יחייא יהודה חיוג*), והיה בן משפחה ילידת מדינת פֵּיס באפריקה. הוא היה אבי חכמת הדקדוק ומיסדה ומכוננה על יסוד מדעי והגיוני. הוא היה הראשון אשר בא לידי הַהַכָּרָה הישרה, כי הלשון העברית בבנינה ותכונתה, כפי שהגיעה אלינו מאוצר מליה בכתבי הקדש, מוכחת, אשר יסודי המלות כלן הם שלש אותיות שרשיות, כי בהן נמצאו אותיות הנבלעות או הנשמטות מן המלה (הנחים החסרים והכפולים). בהתורה הזאת באר את בניני המקור בכל פעל ועל ידו נודעו דרכי הנטיות והשנויים, ותקבל הלשון את החן

---

*) דושיקטיליא *חיודוש

1) על אדות פיוטי אבן-שטאנש עיין רבי מיכאל זכ"ס בספרו: רעליגיאֶזע פאעזיע דער יודען אין שפאניען עמוד 248, ובקובץ ידי גאונים קדמונים חלק שני עמוד 18 והלאה ועמוד 78 ובעמודי העבודה לאנדסהוטה מעמוד 92 והלאה.

2) בטעות נאמר כי בן אביתור העתיק את כל התלמוד לערבית, המקור הראשון (הראב"ד) יאמר: כל הש"ס ופירושו, ששה סדרי משנה ולא התלמוד. — עכ"ל הרב המחבר. והנה בסדר הקבלה אשר בהיוחסין נאמר, פירש כל „התלמוד" -- והמלה פירש מכונת רק לסוגיות או באור קוטב הדברים ולא העתקה. שפ"ר.

קח] העיר שנקראת בערבית ועברית בגאנה, היא בספרד והיום היא נקראת פיחינת (Pechina) ועיין למטה בהערותי לציון כ"א. הרכבי.

והרך ותצלח לשירה ומליצה. רבי יהודה חיוג הביא תמורה כבירה ונמרצה בשמוש הלשון העברית והפיץ אור חדש על הערבוביא ששלטה בחקר השפה עד ימיו, הערבוביא אשר לא מצאו בה ידיהם ורגליהם כל חוקרי הלשון שקדמוהו וגם חכמים כרב סעדיה גאון, מנחם בן סרוק ודונש בן לבראט לא ידעו פשר דבר לכל השאלות והסתירות בדרכי הלשון ושמושה, ועוד פחות מהם ידעו הקראים, אשר שמו מעינם בבינה במקרא וחקר השפה. ויסודות למודיו ושטתו בדקדוק הלשון כלל רבי יהודה חיוג בשלשה ספרים 1): א) ספר אותיות הנוח (הנחים (Quiescentes), ב) הכפולים, או ספר הכפל (Geminata), השרשים שהאות השניה והשלישית שבהם דומות, ספר הנקוד — דיני התנועות והשוא והנגינות וכו׳. שלשת הספרים האלה נכתבו לראשונה בעד בני ארצו בערבית. בגלל הדבר הזה, היתה תורת הדקדוק של הר״י חיוג תורה חתומה להיהודים היושבים מחוץ לגבולות ספרד (הצרפתים וכו׳) ועל כן היו נשענים בדרכי הלשון על כללי הדקדוק הראשונים ויאחזו בשטת מנחם בן סרוק ושטת דונש חסרת השלמות והדיוק. — מפעלת המושלים והמליצים בימים ההם נדע רק שמות אלה והם שלשת היצחקים: יצחק אבן-גיקטליא, יצחק בן שאול ויצחק אבן-כלפון קט] — ומהם הגיעו לנו רק איזה פיסקאות 2), אשר על פיהם לא נוכל להוציא משפט על טיב שירתם ומליצתם. שלשת המליצים האלה הנהיגו בשיריהם, כן בפיוטי בית-הכנסת שחברו וכן בשיריהם בעניני חול, את המשקל והחרוז בהשיר העברי, וירחיקו את הדעות שהתנגדו להחרשה הזאת בשירת הלשון העברית. וחכמות אחרות, מלבד התלמוד וחקר הלשון לא מצאו להם עוד עוסקים רבים בדור ההוא — דור הראשון לתחית הרוח הישראלי על אדמת ספרד — חכמת התכונה במדה הדרושה לדעת קביעות החדשים והמועדות נתנה ענין לענות בו את החכם חסאן בר מר חסאן בקורדובה שהיה חבר הרבנים שם ונשא שם התאר „דַיָּן" והוא כתב ספר על חכמת התכונה 3) והאחרונים אמרו, כי אין הספר הזה מספיק לדעת ממנו כללי חכמת עבור שנים וקביעות חדשים.

אף כי הרבנות הראשית בקורדובה היתה משרת הכבוד לבד בלי קבלת פרס 4), ורבי חנוך גם כי לא היה עשיר „לא היה חפץ ליהנות מפני כבוד

---

1) עיין עוואלד ודוקעס בספרו Beiträge חברת ג׳ ומונק בספרו: Noti e sur Aboulw. מן עמוד 64 והלאה וזה מקרוב יצא לאור מחרש בשנת 1870 מאת John W. Nutt.

2) למען הקיצור במקום הזה עיין המקורים אצל דוקעס, נחל קדומים עמוד 9 - 10.

3) אברהם בר חייא בספר העבור חלק ב׳ סימן ז׳ עמוד נ״ד, ח״ג, סימן ק׳ עמוד צ״ה, יסוד עולם לרבי יצחק הישראלי (הוצאת ברלין 1848) חלק ב׳ עמוד 286, ורבי עובדיה בן דוד בפירושו להלכות קדוש החדש להרמב״ם בספר הי״ד פ״י הלכה א׳.

קט] שירים אחרים מאבן-כלפון נמצאים בהדיוואן של רבי שמואל הנגיד אשר הוצאתי לאור בשם „זכרון לראשונים חלק א׳ 19—20, 91—92, 94—95, 97--98. הרכבי.

4) לא אדע מנין זאת להרב המחבר שהרבנות בקורדובה לא היתה לשם קבלת פרס, ואולי סמך בזה על דברי הרמב״ם בפירוש המשנה לאבות שבספרד לא היו הרבנים מקבלי פרס: — אולם בפרט הזה — ברבנותו של רבי חנוך בן רבי משה, הן נדע מדברי הראב״ד כי לא כן היה הדבר כמבואר למעלה, וכאמור מפורש בהמקור על דבר רבי משה אביו: ועשו לו הקהל פסיקא גדולה וכבדוהו במלבושים יקרים וכו׳ ומסתמא היה הדבר נוהג כן גם בבנו וצ״ע. שפ״ר.

התורה ולא היה מקבל פרס מהקהלה", בכל זאת אחרי מות הנשיא רב חסדאי מגנו של רב חנוך פרצו מחלוקת ודברי ריבות בהעדה על אדות הרבנות. כאמור למעלה, בעט רבי יוסף בן אביתור אבן־שטאנש ברבי חנוך ויתנשא להיות רב בקורדובה וכל מדינת אנדלוסיה; אחריו החזיקו בני משפחתו, כי היה יליד קורדובה, ומכלם היו נכבדים ותקיפים האחים בני גו (קרי דושאוי) ר' יעקב ור' יוסף. שני האחים הסוחרים האלה עשו כל מה שבכחם לחזק את בן־שטאנש על כסא הרבנות ולהקימו לראש כנסת ישראל באנדלוסיה. אך רוב מנין ובנין קהלת קורדובה עמדו לימין רבי חנוך. המחלוקת התגברה ותגיע למדה כזאת, ששני הצדדים לא אבו להתפשר בדרך השלום ויקריבו את משפטם עד כסא הכליף. שבע מאות איש בני ישראל חשובי קהלת קורדובה ונגידיה, אשר חזקו ידי רבי חנוך, יושבים בשבע מאות מרכבות כבודות, „לבושים לבוש מלכות וחובשי מגבעות כדת שרי ישמעאלים" היו יוצאים בכל יום מקורדובה אל אל־זהרה (Al-zahara) טירת הכליף אלחכים ומקום משכן כבודו בקרבת עיר הבירה, לבקש מאת המלך לקַיֵם את רבי חנוך על משרתו. אך בני המפלגה השניה גם הם לא טמנו יד בצלחת וגם הם התאזרו כח להעלות את אהובם בן־אביתור למעלת ראש הכנסיה הישראלית בספרד הדרומית. — הכליף אלחכים חרץ משפטו לטובת רבי חנוך יען כי בני רוב הקהלה נטו אחריו ויהיו עמו, וכאשר לא אבה אבן־אביתור בן שטאנש לקבל עליו את הדין נדוהו בני־הכת של רבי חנוך. אבן־אביתור שם פניו אל הכליף אלחכים, אשר ידעהו פנים אל פנים, ויקוה, כי איש כמוהו בעל חכמה והשכלה ערבית, ואשר כבר הפיק רצון מושל המאמינים, בתרגום המשנה לערבית, יפיק רצון מאת המלך שהיה נודע כמודע לבינה ומגן החכמה והחקירה. אך בן שטאנש חשב וטעה, כי הכליף הישר באדם ענהו דברים נמרצים לאמר: „אלו היו הישמעאלים בועטים בי כאשר עשו לך היהודים הייתי בורח מפניהם, ועתה ברח לך גם אתה" — ויצא רבי יוסף בן אביתור מספרד 1). אך לא עזב את ספרד מבלי לשוב אליה עוד, כי היתה התקוה משחקת לפניו, אשר בימי גלותו לא ישקטו אוהביו, עדי תצלח בידם להֵסֵב לב המלך והשרים אליו ולהושיבהו על כסא הרבנות. וישב בעיר אל־בינָּגָה הנזכרת למעלה וינסה דברים אל הרב רבי שמואל הכהן והוא מבני הקהל פאס באפריקה. — אך הרב הזה לא קבל את בן שטאנש וכתב לו אגרת גדולה בלשון ארמית, וידבר אתו קשות במרת נפשו על עלבונו. ראה בן אביתור כי עוד לא יכירהו מקומו בכל מדינות ספרד המושלמית וירד באניה לבא לאפריקה ויסע דרך מדינות ממלכת הכליף לבית פטימה ויבא עד מצרים, וכנראה לא נתקבל גם שמה מראשי כנסיות ישראל, ויסע למסעיו קדימה, ויבא לבבל לישיבתו של רב האי גאון; „וכסבור היה שרב האי גאון יקבל אותו, מפני שהיה שונא לר' חנוך, „מפני שארבעת החכמים שהזכרנו כרתו חק הישיבות בבבל עד שבאו לידי

---

1) לעיר ד"א תשל"ה.

דלדול" — אך גם רב האי גאון היה חושש גם כן לנדוי רבי חנוך ולא נתקבל גם כן ממנו 1) .

בין כה ובין כה ותמורה כבירה באה ונהיתה לטובת א ב ן - א ב י ת ו ר ; הכת החולקת על רבי חנוך נתחזקה ואחד מאנשיה הגיע לתקיפות ומעלה גדולה במעלות האזרחים . האיש הזה היה י ע ק ב א ב ן - ג ׳ ו (קרי : דזשאוי) וספור עלות האיש הזה לגדולה ושררות ומפלתו מדבר בשפה ברורה — איך שלטו אז השרים היושבים ראשונה במלכות הכליפים בספרד בשרירות לבם — ואיך התגברה עריצותם אחרי מות הכליף החכם והישר באדם א ל ח כ י ם 1) . במות א ל ח כ י ם ישב על כסא מלכותו בנו הכליף ה י ש א ם (Hischam) והוא עודנו נער ורפה ידים, ויהי אומנו ובן משק בית הכליף (Major Domus) או כאשר קראו לו בערבית העוצר או המושל Hagib השר המשנה א ל מ נ ס ו ר מ ח מ ד ב ן א ב י ע מ ר , הגבור הנערץ, אשר היה למחתת מושלי הנוצרים הקטנים בהררי פירייניאה אשר בצפון ספרד , ומפניו חלו ורגזו גם הערביים — המוירים בני אפריקה בטירותיהם ובמבצריהם . ובימי ממשלת המשנה ואומן המלך הזה הגיע לשררה וגדולה זה האיש יעקב בן ג׳ו הנזכר ויהי לראש קהלות ישראל בכל גבולות ספרד המושלמית . וסבת עלותו לגדולה וגלגולי הדברים נותנים לנו תמונה בהירה מהליכות המדינה וחיי האזרחים בממשלת הכליפים הספרדיים : י ע ק ב א ב ן - ג ׳ ו ואחיו י ו ס ף היו גדולים בחרשת המעשה „ונתחזקו במלאכת המשי" — והם היו אורגים יריעות משי „ובגדים יקרים ונסי הישמעאלים על ראשי הדגלים", ואמרי בינה בלשון ערבית מרוקמים על היריעות מעשה רוקם במלאכת מחשבת להפליא . ותוצאות בתי מלאכתם הביאו מנחה להכליף הצעיר ולאומנו א ל מ נ ס ו ר , וכה היו יוצאים ונכנסים בחצר המלוכה . ויהי היום , וזקני המושלמים ממדינה אחת הביאו דורון להכליף כמה אלפים דינרי זהב , אך בשביל איזה סבה לא נתקבלו מאת המלך ובן משק ביתו וגם הכום ויגרשום , ובהֵחָפְזָם לנוס אבדו את כספיהם ויזעקו ואין שומע להם . ובאותה העת נכנסו שני האחים ב נ י - ג ׳ ו אל חצר המלוכה וימצאו את הכסף הרב והלכו לדרכם , ובבאָם הביתה נתיעצו ואמרו : „הממון הזה מצאנוהו בהיכל המלך , באו „ונשבע שכלו ישוב להיכל המלך במנחות ומתנות , והעלו מנחה למלך ה י ש א ם „ולמלך א ל מ נ ס ו ר ב ן א ב י ע מ ר אומנו , עד שאהב המלך (המשנה ואומן „המלך) אלמנסור את יעקב בן ג׳ו וכתב לו גליון . שנשאו על כל קהלות ישראל „מ ס ֶ ג ְ ל ְ מ ֶ ס ָ ה (עיר החוף באפריקה Segelmessa) עד נהר דוירנה (לאמר : דוערא (Duero — : במדינות מלכות הכליף משני עברי מצר־הים — לצפון ים התיכון ודרומו, שיהיה הראש והשופט את כל הקהלות ומְמַנֶּה את הרבנים והדיינים כחפצו ; לו המשפט לקצוב מסים על הקהלות להביאם לגנזי המלוכה . ולא רק פרנסות. וגדולה ב ן ג ׳ ו , כי אם גם הוד ותפארת רוזנים ואבירים כפי רוח הימים ההם אצל לו המשנה א ל מ נ ס ו ר ויעמיד לפניו שמנה עשר מסריסיו , הנערים

1) בשנת תשל״ו .

2) כל הדברים למעלה (שלמטה) בענין הזה (על דבר בן שטאנש ואבן-גו) הנמצאים בסימני ההסגר לקוחים ישר מספר הקבלה להראב״ד ובדבר יחוסו של אבן שטאנש לרב האי גאון נטיתי בסדר ספורי המאורעים מדברי הרב , מפני שכן נראה לי יותר נאות לטעם הרצאת הדברים .

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

האצילים, לבושים פסים ועומדים ומשמשים את כבוד הרוזנים והנסיכים (Pagen), הכל בטעם ימי הבינים. ובני קהלת קורדובה שמחו על הכבוד שנעשה מטעם המלך לאחד מבני עדתם, נתנו גם הם כבוד לשמו, „הרכיבוהו במרכבת המשנה וכל בני הקהל נקהלו מנער ועד זקן ועשו לו הסכמה בנשיאות וכתוב בה: מְשָׁל בנו, גם אתה גם בנך גם בן בנך" 1). המליצים שרו לכבודו שירי תהלה ויצחק בן שאול כתב לתהלת יעקב בן גו ובניו שירי תהלה ושבח כהשירים, ששרו לכבוד הנשיא חסדאי 2). הוא היה אב לאביונים ולרעבים הפיק נפשו ויהיו באוכלי שלחנו, ויקראו לו „הנדיב בעל מדת הכנסת אורחים" (Js'hab al-Ansal). ונראה הדבר, כי גם בזה אחז במדת הנשיא חסדאי להחזיק ידי לומדי תורה וחכמה קי].

כמעט שעלה בן־גו לגדולה ויהי לראש כל קהלות ישראל באנדלוסיה וישקד למלא חפצו מאז להסיר את רבי חנוך מרבנותו ולהושיב במקומו את ידידו אבן־אביתור, אשר בגללו עבד את כל העבודה ויתאמץ למצוא לו מסלות בחצר המלך. וישלח דבר אל רבי חנוך לאמר, כי אם ירהיב בנפשו להורות ולדון: „אז ישים אותו באניה בלי משוטות וישליכהו בים", לאמר: ישיבהו למקום שבא משם — כי ממשברי ים נמלט הוא ורבי משה אביו, כאשר נשבה ויצא לחוף ספרד — אז מיראה או מאהבה ליעקב בן גו התקיף ובעל הגדולה, שבו גם „הקמים על אבן־אביתור בן שטאנש אליו ויכתבו לו אגרות לשוב לקורטובה, ויסירו את רבי חנוך וימנוהו לרב עליהם" 3). — אך מה התפלאו בני קורטובה וישתוממו בקבלם תשובת רבי יוסף בן אביתור — אשר ממנו נראה את יקרת רוחו ונפשו הנדיבה. בדברים קשים הוכיח לבני עדתו את הָעָוֶל אשר יעשו לרבי חנוך מתנגדו ואיש ריבו; וכה היה דברו: „מעיד אני על עצמי שמים וארץ שאין כמוהו [כרבי חנוך] מספרד עד ישיבות בבל". — עד כה ועד כה, וגם גדולת אבן־גו היתה כצל עובר. לקץ שנה אחת לנשיאותו הסירו אלמנסור מנשיאותו ויתנהו בית־הסהר. והדבר אשר קצף המושל (Hagib) על הנשיא היהודי, נותן כבוד ויקר לזכר שם האיש יעקב אבן־גו ומדבר בשבחו, כי היה רודף צדקות ושונא בצע מעשקות. המושל אלמנסור חשב, כי הנשיא היהודי אשר הקים על קהלות ישראל אשר בממכלת הכליפות המערבית ינגוש את אחיו ויוציא מהם כסף רב „וישיב לו מנחות גדולות כהוגן ושלא כהוגן" 4); אך באשר לא יכול גם לא חפץ רבי יעקב אבן־גו להכביד עֻלו על קהלות ישראל, קצף עליו וישימהו בבית האסורים, ושנה שלמה היה כלוא, עד אשר קרה. כי הכליף הישאם עבר לפני בית הכלא, ביום חג לישמעאלים, בצאתו מהיכלו

---

1) הר"א בן דאוד שם.

2) ר"י אבן־גנאח בספר הרקמה הוצאת קירכהיים עמוד 122.

3) שם ובמונק .Notice sur Aboul עמוד 79 ובהר"א בן דאוד.

קי] השערת מונק על דבר יעקב אבן־גו (קרי אבן־דזשאווא או אבן־דזשא) מתאמתת ממקום אחר בתשובות דונש על רב סעדיה (עמוד 30 נומר 104) ושם נאמר, על פי גירסת לוצאטו וביאורו) ה׳ יש ביעקב כמו יעקובנו. הרכבי.

4) מספר הקבלה להראב"ד.

M.T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

אל בית עבודתו ויעמוד בן-ג'ו לפני המלך הישאם (בבית האסורים), וכשראהו שאל את אומנו (המושל Hagib) על מה זה [הובא לבית האסורים]? והוא השיב: מפני שאינו מוביל שי מכל גדולתו, ולאלתר צוה המלך הישאם להוציאו ולהשיבו לגדולתו" (תשמ"ז) 1) — נראה הדבר כי אבן-גו שב לגדולתו, באותם הימים אשר האומן אלמנסור לא היה בקורדובה, ובאשר כי המושל התקיף הזה הסיר את טובו ואת חסדו ממנו, לא היה עוד למעמדו כל חשיבות ותקיפות, לכן יאמר בעל ספר זכרונות הימים ההם (הראב"ד) „אבל לא שב [לגדולתו] כמו שהיה לפני כן". שנים אחדות עמד אבן-ג'ו על משמרתו הכבודה בתור ראש שופטי ישראל בקורדובה, ובכל אותן השנים לא עמד ר' חנוך על כנו (עד שנת תש"נ לערך)2).— ויהי במות אבן-גו ויבא אחד מקרוביו של רבי חנוך והוא מבני משפחת פלאיג האצילים לבשר להרב, כי מת האיש אשר קם לו לשטן, וידמה האיש לשמח נפש הרב בבשר אותו ממות אויבו. אך רבי חנוך הרב בעל המדות הנעלות ובעל נפש נדיבה, געה בבכיה, ויתמה בן פליאג ויאמר: באתי לבשרך במות שונאך ואתה בוכה ומצטער? ויענהו הרב: „אני מֵצֵר ובוכה על העניים הרבים שהיו סמוכים על שלחנו, אם אתה מפרנס אותם לא אבכה, כי אני איני יכול לפרנסם". רבי חנוך הושב על כנו, ויאריך ימים יותר מאיש ריבו רבי יוסף בן אביתור אבן-שטאנש. זה האיש, אשר אחרי אשר גם מאת רב האי גאון יצא בפחי-נפש, כמו שהזכרנו למעלה, שם פניו לדמשק ושם מת. רבי חנוך האריך ימים עד נפילת קורטובה ודלדולה ועד ימי הרדיפה הכללית הראשונה, אשר פרצה נגד אחי בני עמו בגרמניה, באפריקה וארצות הקדם, ובשנת תשע"ה כאשר עלה לתורה ביום טוב האחרון של חג שמיני עצרת לסיים את התורה נשברה הבימה תחתיו ותִּשָּׁבֵר מפרקתו וימת.

ואם נשים עין על מעמד ההשכלה והמוסר, חיי החברה והאזרחים אשר ליהודי אירופה התיכונה בימים ההם: בצרפת וגרמניה, הנה נראה בעליל איך המצב הרוחני קשור בהמעמד הגשמי והצלחת החברה המדינית במעלות ההשכלה הרוחנית כשלהבת בגחלת; כאשר ראינו את בני ישראל יושבת הארצות האלה עולים למעלה למשכיל כאשר הוטב גורלם בימי המלכים מבית קארל הגדול הטובים, כן נראה אותם שוקעים והולכים לעת תגבֹרת הרדיפות ומצוקתם מחוץ. — כל ימי מלוכת המלכים האחרונים לבית קארל הגדול בצרפת — מלכים חדלי אונים ורפי-ידים, וגם

1) מספר הקבלה להראב"ד.

2) כן יחליט הרב המחבר ויאמר: מעהרערע יאהרע פונגירטע אבן-גו אין זיינער אבערריכטערליכען אייגענשאפט (ביז אום 900 לערך תש"מ), וואָהרענד וועלכער צייט רבי חנוך אבגעזעטצט בליעב, עכ"ל. — והנה כל המאורעים האלה לקוחים מהראב"ד — ובאמת בהמקור הזה מפורש ההיפך: לראשונה יספר הראב"ד: . . . „וכל הקמים על בן שטאנש שבו אליו וכתבו וכו' שישוב לקורטובה ויסירו את רבי חנוך (ויסירו בלשון עתיד -- אם ישוב בן שטאנש אז יסירו את רבי חנוך), ואחרי כן יאמר בספורו מבן-גו ששב לגדולתו כדברים האלה: „ומפני שבן שטאנש כתב תשובה קשה לקהל קורטובה, לא הוסר הרב אחרי שוב בן-גו לגדולתו, עד שמת בן-גו

בימי המלכים הראשונים לבית קאפעט בצרפת 1) . כאשר גברה יד הרוזנים והנשיאים (הבָּרונים והגְרַפים) הקטנים עם הכהנים החשמנים על בית המלוכה בצרפת — וכל ימי הקיסרים מבית סַכְּסוֹנְיָה (Saxen) בגרמניה — בכל העת אשר בשתי הממלכות האלה היו הנשיאים המשעבדים (Vasalen) שואפים לממשלה בלי מְצָרים והמלוכה היתה רפת־כח וכצל עובר היו היהודים , נענים ונדכאים , נרדפים ונְגָשים , ומעקת אויב מחוץ שח לעפר גם כבוד נפשם פנימה ועבודתם הרוחנית כאין ואפס נחשבה . — זה דורות רבים , לרגלי האיסורים והגדרים בספר־חקי הכנסיה (קאנונישע געזעטצע) נבדלו לרעה מכל האזרחים , לבלי היות מקרבם נושא משרה ובעל פְּקֻדות בממלכה ובמדינה . גם היו יהודי הארצות האלה אז רחוקים מדרוש את הכבוד הזה ולא בקשו להם גדולות , כי היו שמחים בחלקם לוּ נתנו מנוחה לנפשם , לוּ היו בטוחים מפחד רעה ומשואת רשעים — קנאים , לוּ נתנו להם לעבוד את ה׳ אלהיהם באין מפריע ומחריד — אך מנוחתם באירופה כבר נשבתה בידי נשיאי הכנסיה הנוצרית ובלי כל תועלת גם להנשיאים והרוזנים שואפי השררה והממשלה . — בכל ממלכת צרפת נשאו ראש הבָּרונים והרוזנים עם הכהנים , הם היו המושלים על ארץ רבה — ממשלה בלי מְצָרים והמלכים נגרע כחם וחזקתם ולא עצרו כח להגן על היהודים מחמת האצילים הגאיונים ושרירות לבם וקנאת הכהנים הקטנים עם הגדולים . אם בדורות הראשונים היו הכהנים באים על היהודים בטענות אמונות ודעות , הנה מעט מעט אצלו מקנאתם וריב חמתם גם על עם מרעיתם , וַיְמַלֵּא לב העם הפרוע והשובב בימי החשך , בעצם ימי הבינים , כעס וָחֵמָה , קנאה הוללה , ונקם־ברית , נקם רצח בהעם אשר זָעַם ה׳ ורוצחי־אלוה יקראו לו , בני העם , אשר מטעם דת האהבה והרחמים א ס ו ר לרחם עליהם . עוד מעט והנה נתפשטו בין המהבילים בעם הארץ אמונות טפלות והגדות נבערות , כי היהודים עושים מעשי כשפים להזיק ולהרע להנוצרים .

וכו׳״ הרי דברים מפורשים בהפך מדברי הרב המחבר. ואולי ישנה גירסא אחרת ביוחסין — ספר היוחסין אשר לפני הוא יוחסין השלם של ר׳ שמואל שולם ואולי נוסחא אחרת יש בספר יוחסין הוצאת פיליפובסקי, והדבר מעורר פלא . שפ״ר .

1) אחרי קארל ה ק ר ח מלך צרפת , אשר על אדות יחוסו להיהודים כבר דברנו ברחבה למעלה מלך קארל ה ב ר י א , ואחרי שנהדף מכסאו (887) וקרעה מדינת בורגונדיה מצרפת מלך קארל התם , וכה נמשכה עוד שלשלת המושלים מבית קארל הגדול עד שנת 987 , אך האצילים כבר לקחו להם בחזקה קרנים ויתנשאו על בית המלוכה ומדינות רבות : פרנציה , בורגונדיה , גסקונה (Gasogue) , ונרמנדיה ושמפניה , טולוזה וכו׳ היו כמעט לממלכות בפני עצמן תחת ממשלת ברונים ורוזנים , אנשי שחץ , אשר התנשאו על בית המלוכה וכבוד מלך בצרפת היה כצל עובר , לא נשאר להמלך ארץ ממשלת , כי אם סואסין (Soissons) לאון (Laone) ומדינות קטנות מסביב לפאריז , כה היה הדבר נוהג עד מות המלך האחרון מבית קארל הגדול והוא קארל העצל או החמישי בשנת 987 ואז התנשא להיות מלך בצרפת הוגא קאפעט (Hugo Capet) הדוכס מפאריז ואורליאונש (Orleans) , הוא וזרעו אחריו בשלשלת ישרה דור אחר דור עד שנת 1328 — גם בני בית המלוכה החדשה נפתולי־אלהים נפתלו עם הרוזנים והנשיאים שנות מאות ובאמצע המאה הי״ג נהיתה צרפת לממלכה קטנה, כי הרוזנים והנשיאים קרעו להם איש איש ארץ ממשלתו וידל כבוד המלוכה מאד — המלחמה הזאת — בין המלכה והאצילות נמשכת והולכת בכל ימי הבינים עד אשר גברה המלוכה על האצילות בימי המאה הי״ז . ובכל שעות החרום וסכסוכי המדינות בין המלוכה וחורי הארץ בימי הבינים היו היהודים באמצע , כאשר יראו קוראינו בהמשך הדברים בהספר הזה . שפ״ר .

ויהי כאשר מת מלך צרפת הוגא קַפֶּט (Hugo Capet) מחליו בשנת (996), ורופא נפשו היה איש יהודי ותעבור הרנה בין כל פנות עם צרפת, כי הרופא היהודי המית את המלך, ורושמי זכרונות העתים, הכּרוניסתיט — אשר רובם היו נזירים אֱוילים וחסרי דעה, טבעו על השמועה הזאת פני מעשה שהיה ויקבעו אותה בזכרונותיהם, אף כי באמת אין דבר אשר יקיים את השמועה הזאת 1). אמנם כן, בימים ההם היו עוד להיהודים בצרפת נחלות שדות וכרמים 2), אך היו צפוים אלי־רעה בכל עת ושעה, וחייהם היו תלואים להם מנגד מאפס בטחון הרכוש והנפש, אשר לא יתכן רק בממלכה, אשר לה ממשלה אחת מתנהגת על פי משטרים וסדרים שוים, בממלכה אשר החקים והמשטרים ישרים שוררים בה ע"פ הצדק והמישרים, ושרירות לב החורים והסגנים והכהנים לא תשים משטרה בארץ. — על הבישוף מעיר לימוזש (Limoges) עבר רוח קנאה לדתו ויאסוף יהודי עירו לאספה וישמיעם הוא וכל חבר כהניו דרשות רבות בשבת התורה הנוצרית וקדושת משיחם — אך דבריו לא נכנסו ללב היהודים קשי־הערף ומלבד שנים שלשה שהמירו דתם, לא נאותו בני הקהלה להִכָּנֵס בברית החדשה; אז גזר על כל האנשים, הנשים והטף גזרת גֵרוש מן העיר ואחדים מהם אבדו עצמם לדעת ויטרפו נפשם בכפם משברון לב ורוח (תש"ע = 1010) 3).

בנגב צרפת: — במדינות פרובינציאה ולנגודוק (Provence u. Languedoc) עוד יותר היו חיי היהודים תלואים להם מנגד, על פי רוח השגעון ושרירות לב שעבר כפעם בפעם על הרוזנים ועל המַרקיזים: במקום אחד היתה להם הָרְוָחָה ויהיו בעלי נחלאות גדולות ובעלי מַכְּרֵי מלח וגם נבחרו למושלי גלילות (Bailli) ובמקום אחר היו מתהלכים עמהם כעבדי עולם קנין כסף אדוניהם 4). הקהלה הראשית לבני ישראל בצרפת הדרומית היתה אז עדת נרבונה. פה נתכונן מלפנים בית תלמוד מימות קארל הגדול, אבל כנראה לא הרבתה הישיבה הזאת בנרבונה להעמיד מקרבה אנשים גדולים בתורה, כי עסקו בהישיבה הזאת יותר בדברי הגדה על דרך הנסתר ותורת הסוד מאשר בהלכה. אך לפתע פתאום הופיע בהעיר הזאת חכם תלמודי מישיבת סורא — ורב נתן הבבלי שמו, והוא עורר בלב יהודי צרפת הדרומית את החשק להגיון התלמודי. יש לשער, כי תלמידו היה רבי לֵיאון או רבי לֵיאונְטִין (רבי יהודה ב. מאיר), אשר אף כי לא השאיר ספרים אחריו, נשאר שמו לזכר עולם, כמיסד התורה התלמודית, אשר הלכה הלוך וגדול אחרי כן בצרפת ואשכנז, ורבינו גרשום מאור הגולה היה אומר, כי כל תורתו ממנו, וממנו קבל סדר הלמוד, שהיו חכמי צרפת התלמודיים מצוינים בו בדורות הבאים 5).

---

1) Richeri - Pertz monumenta Germaniae II, 657.

2) Bauquet recueil XII, p. 215.

3) Ademar Cabanensis Chronicon ad annum 1010 - Pertz monumenta Germaniae VI, 137.

4) Vaisette histoire de Languedoc., II, 381, 387, 442. Preuves 101 214, 373; III Preuves, 49, 121, 137.

5) הראב"ן אבן העזרי פ' צ"ב, שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, סימן ק"ד.

ובגרמניה לא נראה כי היתה בם אז יד הקיסרים לבית סכסוניה לרעה או לטובה, לא העיקו תחתיהם וגם לא גמלו להם טובות. שיטת השעבוד (Feudal-oder Lehnsystem) 1) אשר באשכנז הגיעה להתפתחותה עד קצה האחרון, לא נתנה להיהודים לתת להם אחיזה בקרקע, ויהיו אנוסים להגביל כל מעבדיהם במסחר וקנין, ויהודי וסוחר היו לשמות נרדפים בממלכת אשכנז כל ימי הדורות ההם. העשירים עשו מסחרים גדולים בכספם, והבינונים הלוו כסף לאכרים ללכת לימי השוק בעיר קאֶלן וישלמו את חובותיהם בשובם מהיריד עם רבית מעטה מאד 2). קיסרי אשכנז קבלו ממלכי בית קארל הגדול את זְכוּי־המלך (Regalie) להרים מס מיוחד מן היהודים. בבנות הקיסר אטו הגדול את בית תפלת הנוצרים בעיר מַגְדֶבּוּרג ויאמר להרבות הכנסות הבית הזה, נתן לטובת בית התפלה מתנה, תשלומי המסים מהיהודים ויתר הסוחרים יושבי המקום 3). אטו השני גם הוא נתן, כאמור בסגנון לשבאות בתי המשפט בימים ההם, „את היהודים בעיר מערזבורג מתנה" לבישוף העיר הזאת 4). להקיסר הזה היה אוהב רואה פניו תמיד איש יהודי איטלקי ושמו קלונימוס, אשר שם נפשו בכפו ויצל אדוניו ממות על שדה קטל. קלונימוס לִוָּה את אדונו הקיסר בהצותו את הסרקינים — הערביים ואת היונים בשנת 982 למספרם, ביום קְרָב על יד באזאנטעלו (Basantello). ויהי כאשר כבר נפלו חללים במלחמה מבחרי אבירי אשכנז וטובי גבוריה, וגם סוס הקיסר מת תחתיו ויתן לו קלונימוס את סוסו להמלט עליו מגדודי האויבים אשר כתרוהו ויסבוהו; והוא — היהודי קלונימוס — לא נסה לנוס ולהמלט, כי אם חכה בלב חרד על שלום מלכו ואדונו 5);

---

1) שיטת השעבוד Fendalismus קרובה מאד להשיטה הידועה בלשון רוססית בשם Крѣпостная система, אף שאינה דומה לה בחומר השעבוד ותקיפותו שיש להאדון על הקרקעות אשר הנכנעים (Vasalen) יושבים עליו — הפידליזם או השעבוד במלכות אשכנז התפתח באופן כזה, כי לכל רוזן ונשיא היו מספר אנשיו יושבים על אדמתו והם נחשבו לעוזריו, הוא עמד בראשם, והוא חלק להם חלק מקרקעותיו לעבוד ולשמור את האדמה ולזכות בפירות, ובשכר זה היה הוא המגין עליהם ורב ריבם, ומדרגות מדרגות יש בדרכי השעבוד הזה ואין כאן המקום לבאר את ההלכה הגדולה הזאת במעמד החברה וישוב העולם בימי הבינים. בכל אופן, היהודים, שלא עשו מלחמה עם שכניהם, לא פשטו ידיהם בגדוד ולא העמידו עליהם איש מאנשי השחץ לראש ואלוף — לא היתה גם להם תפיסת יד בקרקעות של הרוזנים והאלופים האלה. ועובדי אדמה חפשים איש איש על שדהו ונירו עוד לא היו בימים ההם, ובזה יובנו דברי הרב המחבר בפנים, להרחבת הבאור בהענין הזה, שנוגע לתולדות ישראל רק דרך אגב אין מקום בהספר הזה. שפ"ר.

2) רש"י בספר הפרדס, (שו"ת) זכרון יהודה הוצאת ברלין תר"ו סימן צ"ב מעמוד נ"א ואילך.

3) (ד"א תשכ"ה 965) (עיין Leuber stapulae Saxonicae Nr. 1291.) .

4) תשמ"א (981) (עיין Ditmar v. Merseburg Chronik—Pertz monumenta V. 758.).

5) שם. והמקור הזה אצל Pe tz monumenta Germaniae מספר בפירוש, כי היה קלונימוס ידיד הקיסר והשליך נפשו מנגד להציל את אדונו ומלכו. שלאססער קלקל פני המעשה הזה, לאמר, כי מאהבת הבצע קבל היהודי את הקיסר אל אניתו — עכ"ל הרב המחבר, והוא מביא גופי הדברים מן המקור בלשון רומית, שלא מצאתי נחוץ להביאם במקום הזה. ואעיר רק שכן דרך שלאססער במקומות רבים מספרו הגדול לקלקל פני המעשים בהתולדה הכללית בכדי לגלות בה פנים לגנות ישראל, ובמקומות רבים שהמעשים מספרים בשבח איש יהודי יהפכם לגנאי. שפ"ר.

ובעזרת סוסו הצליח הקיסר לנוס מן המערכה, וימצא מפלט לו על אחת האניות. אך גם בימי המלכים המעולים שבקיסרי סַקְסוֹנְיָה, בימי הקיסרים שנקראו בשם אטו לא עמדה זכות מעשיהם הטובים של היהודים באשכנז להתרומם משפל מצבם. דברים רבים למדו עמי הנוצרים מהערביים, אך לא קבלו מהם המדה הטובה לחזק את דרישת המדעים והשכלת הרוח בין בני אמונה אחרת. ובכן אמנם היו יהודי אשכנז בעלי מוסר, צדיקים, מסתפקים במועט וחרוצים בעבודתם במדה גדולה ויתרה מהנוצרים אשר בקרבם ישבו, אך כמוהם היו גם הם נבערים מדעת והשכלה. גם חכמים בדרישת התלמוד לא היו אז ליהודי אשכנז משלהם, וממרחק הביאו אנשי עצתם בתורה ובהלכה. החכם הראשון באשכנז בחכמת התורה היה רבי גרשום — הנקרא: „רבינו גרשום מאור הגולה". הוא ואחיו רבי מכיר הביאו את התורה מצרפת הדרומית אל גדות הרינוס (הריין) וידעו לתת לתלמוד תורתם תקף ותעצומה, כאשר לא היו לו בבתי ישיבות הגאונים.

רבי גרשום בן יהודה 1), היה יליד צרפת 2), ורבי ליאונטין הנזכר היה רבו, ומסבה שאינה ידועה לנו יצא מצרפת לשבת בעיר מַגֶּנְצָא על יד הרֵינוּס. בעיר הזאת יסד רבינו גרשום ישיבה, ואליה נהרו תלמידים רבים מכל אפסי ארצות אשכנז ואיטליה. הכבוד הגדול אשר רחש לב הכנסיה הישראלית היושבת בארצות אירופה התיכונה נראה מזה, אשר שמו וזכרו נשארו לדור דורים: רבינו

---

1) על פי כתבי יד שהוציא לאור החכם גאלדבערג בספר כרם חמד מחברת א׳ מאת שניאור זכ״ם עמוד 106.

2) נולד בערך ד״א תש״כ, מת ד״א תשע״ח = 960—1028, וכי רבינו גרשום בר יהודה (הרגמ״ה) היה בן ארץ צרפת נראה מזה, אשר בספריו ובפירושיו יתרגם מלות תלמודיות ללעז בלשון צרפתית. (ע׳ פיסקאות מפירושיו על הש״ס כעל מס׳ בבא בתרא שנמצאים בהאריענט וי״ל ע״י לוצאטו (ליטטעראַט. בלאטט 1847 מעמוד 564 והלאה). גם אחי הרגמ״ה רבי מכיר משתמש „בלעז" צרפתי; עיין רפאפורט בתולדות רב נתן בעל הערוך הערה 12. — החכם רייפמאנן ברר בראיות מוכיחות, כי הפירוש על מועד קטן המיוחס לרש״י הוא באמת מרגמ״ה (מאנאטסשריפט לפראנקעל שנת 1854 מעמוד 230 ואילך) וגם בהפירוש הזה ישנם „בלעזים" צרפתיים — ובצדק יקרא זכות בעל היוחסין את הרגמ״ה: צרפתי בארץ אשכנז (הוצאת פיליפובסקי עמוד 212), עכ״ל הרב המחבר. ופה מקום אתי להעיר על שגגה גדולה שיצאה מאת השליט הוא אלוף נעורי הרב החכם רשי״פ ז״ל בספרו „כנסת ישראל דף ק״י בערך רבינו גרשון בר יהודה" -- הידוע בשם „מאור הגולה", תלמידו של רבינו ליאונטין בסוף המאה השמינית לחמישי נולד במיץ „ואור תורתו זורח במגנצא". — הדבר הזה, כי הרגמ״ה נולד במיץ אשר בלותיר לא נזכר בשום מקום — הרב המחבר בלכתו לשיטתו, כי רב נתן הבבלי נתישב בנרבונא בדרום צרפת, ישים את רבינו ליאונטין לתלמידו ואת הרגמ״ה לתלמיד תלמידו, ובכל אופן היה הרגמ״ה יליד צרפת כמבואר בפנים — אבל כי היה יליד מיץ שנחשבה אז למדינה ממלכות אשכנז, לא נראה משום מקום — אולם הטעות הגדולה הזאת מתבררת לנו מדרך הכתיבה שכותב החכם הרשי״פ את הרגמ״ה — רבינו „גרשון בר יהודה" וידוע כי רבינו גרשום מאור הגולה נקרא בפי רש״י וכל הקדמונים בשם רבינו גרשום ולא גרשון. ואולם היה חכם תלמודי גרשון ממיץ, הנזכר בשו״ת מהרש״ל סימן כ״ט והוא חברו של רבי אליעזר הגדול ורבי שמעון הגדול ורבי שלמה הבבלי ובין גרשום הצרפתי לגרשון ממיץ נתחלף לו להרשי״ף, וייחס את כל מפעלות רבינו גרשום בר יהודה מאור הגולה, לרבי גרשון ממיץ חברו של רבי שמעון הזקן אבי אמו של רש״י (הנזכר ברש״י שבת דף פ״ה ע״ב) שפ״ר.

גרשום מאור הגולה, אך בענותנותו היה אומר, כי לא לו יאתה התהלה הזאת וכל תורתו קבל מרבי ליאנטון רבו. — רבינו גרשום היה מפרש ומבאר את התלמוד ומאיר עיני ההוגים בו בהֲאָרָה ישרה ובהבנת הענינים להלומדים, כאשר לא קם כמוהו מפרש ומבאר לפניו. ובהדרך הזה כתב פירושיו על הש"ס, גם על המסכתות המדברות על ענינים שאינם נוהגים בזמן הזה. רבינו גרשום הוא הראשון למפרשי התלמוד, והיודע את טיב העבודה הזאת ידע עד היכן דרושים לה יגיעת־רוח, שקידה גדולה ויתרה ומתינות רבה ועצומה. לא ארכו הימים, וכל קהלות ישראל באשכנז, צרפת ואיטליה, הכירו אותו לאב לתורה; מכל עברים הריצו אליו שאלות התורה מקרוב ומרחוק, מצרפת ומאשכנז 1), ומבלי שהרגיש זאת בנפשו היה גם הוא הַנִּסְבָּה כי נתמעטה כח השפעת רב האי גאון וישיבת בבל על קהלות ישראל הרחוקות. כי בארצות אדום —באירופה התיכונה— היו בנ"י חיים חיי הדת מפי רבינו גרשום מאור הגולה, כי היה רבינו גרשום מכבד את רב האי גאון כתלמיד המכבד את רבו ומזכירהו תמיד בכבוד גדול. נפלא הדבר, כי גם מכבדי הגאונות שבבבל ומעריציה הֵסַבּו בבלי דעת ולמרות חפצם, באבדונה. בפירושי הגמרא שכתב רבינו גרשום, נתן מפתחות חכמת התלמוד ביד כל מבין ותלמיד ותהי להם היכֹלת להשפיק צרכי חיי הדת, ועל ידי זה, היו ישיבות בבל למותר, הקהלות הרחוקות אשר באשכנז וצרפת חדלו מהיות זקוקות לבבל, ותהיה הגאונות חשובה וכבודה בעיניהם רק כשרידי דברים שבקדושה אשר הדרת השיבה והוד התורה חופפים עליהם.

ויותר שאִזֵּן וחקר רבינו גרשום את תורת ההלכה ושם בפירושיו נתיבה בים התלמוד, פעל רב טוב לבית ישראל והקים לו שם עולם בתולדת העם והרמת קרן המוסר והישרת מדותיו, בתקנותיו הנודעות עד היום בשם: „תקנות דרבינו גרשום" 2). בין התקנות האלה הכי נכבדה האזהרה שלא

---

1) עיין תשובת רש"י יצאה לאור על ידי שד"ל באוצר נחמד שנה ששית עמוד 175.

2) מספר תקנות רבינו גרשום אין לצמצם על ידי בקרת. בספר כלבו (בסוף הספר סימן קט"ו) ובסוף שאלות ותשובות מהר"ם מרוטנבורג נקראות כל התקנות הנזכרות שם בשם הכללי: תקנות רבינו גרשום מאור הגולה, אך השקפה אחת על התקנות תוכיח, כי אך מעטות מהנה, יצאו באמת מרבינו גרשום מאור הגולה. הדבר שאינו מוטל בספק הוא, כי הרגמה"ג היה הגוזר את החרם על הלוקח אשה על אשתו (שו"ת מהר"י קולון סימן ק"א ובסוף ספר הכלבו וגם כן בספר כפתור ופרח לאסתרי פרחי פרק י'), וכמו כן החרם על נתינת גט בעל כרחה (עיין תשובות הרא"ש כלל מ"ג סימן ח', עכ"ל הרב המחבר.

והנה בתולדות רבינו גרשום מאור הגולה אב ההוראה וההגיון התלמודי לכל יהודי המערב, קצר הרב המחבר יותר מדאי והניח כמה תוים ורשומי הפנים המאירות אלה שלא העיר עליהם כלל, ולפי מדת המקום אשר לפני אזכירם בקצרה ורובי הדברים עמד עליהם החכם וויים (בדור דור ודורשיו 313--315). רבינו גרשום מאור הגולה היה הראשון אשר בקר חלופי הגירסאות בתלמוד ויגיה ספרי הגמרא ויעמיד הגירסאות הנכונות (רש"י סוכה מ' תוספות מנחות ע', ואור זרוע ח"א סימן נ"ט), ואז גזר חרם על המגיהים כפי העולה על רוחם (ר"ת בהקדמת ספר הישר), והרב המחבר במאמרו על דבר מחבר ספר „אכלה ואכלה" מוכיח, כי עסק רגמ"ה גם במסרה, ואומר שהוא מחבר המדרש הנ"ל ועל כל יתר תולדות הרגמ"ה עיין בדודו"ד כמו שנזכר למעלה. שפ"ר.

לקחת שתי נשים 1) ומנהג רבוי הנשים נתפשט אז בין יהודי אירופה קיא], והתקנה שלא לתת גט לאשה בעל כרחה. גם החרים את „האיש הרואה בכתב חברו ששולח לחברו בלי ידיעתו". גם התקנה האחרונה הזאת נכבדה מאד בערכה. בימים ההם, אשר דרכי המשא ומתן לא היו עוד כבושים כאשר בזמנינו, והפאָסט מטעם הרשות לא נשאה את המכתבים ממקום למקום, ורק שלחו אגרות על ידי שליחים מיוחדים, אז היתה תקנה כזאת, לבל ידע איש את מסתרי אחיו במסחר ותשומת יד, לתקון מתקוני עולם הישוב והחברה. כל העובר על התקנות האלה נענש בענש חרם. והנה אף על פי שהתקנות האלה לא נעשו במנין, בסוד בית דין הגדול וגם המתקן לא עמד בראש כנסת ישראל, הנה קיימו וקבלו כל בני ישראל באשכנז וצרפת את התקנות האלה כאלו יצאו מסנהדרין גדולה ושומרים אותן עד היום בזהירות יתרה; כה גדל כבוד רבינו גרשום מאור הגולה בעיני בני דורו, ותרבה מאד המִשְׁמַעַת לכל גזרותיו ותקנותיו, וכה נקדש ונערץ שמו עד לדור אחרון, והתקנות והגזרות אלה היו לכל יהודי אשכנז ויתר ארצות אירופה לחק ומשפט כחֻקת התורה.

בזמן אחד עם האב לתורה, הרב הגדול בדורו לכל קהלות צרפת ואשכנז, נמצא אז במגנצא איש, אשר מפעלותיו הנכבדות לא נודעו עד היום — שם האיש הזה הוא רבי שמעון בן יצחק בן אבון מבני צרפת (מהעיר לאמאנס (La-mans) שבאו לשבת באשכנז 2); הוא היה גדול בחכמת התלמוד וכתב ספר בתורת ההלכה וכתב את ספר „היסוד", ונקרא בפי בני עמו בשם: רבי שמעון הגדול. אך מלבד גדלו בתורת ההלכה, היה גם בן מליץ ופייטן וכתב פיוטים רבים — ובדרכי הפיוט היה הקליר לו לעינים וכמוהו מִלֵּא פיוטיו וישבצם באגדות שונות וישלבם בפיוטיו ברמזים וחידות, וכהסגנון הקשה של הקליר כן גם סגנונו של רבי שמעון הגדול נעדר החן והטעם, רבי שמעון בן יצחק היה עשיר ועל כן היה ביכלתו, להקים לדממה סועה וסער אשר התחוללו על יהודי אשכנז בימים ההם.

המאה האחת עשרה לספירת הנוצרים החלה בהרדיפה הראשונה נגד יהודי אשכנז 3). לא מאת העם האשכנזי יצאה הרדיפה הראשונה הזאת, כי אם מטעם

---

1) מתנא דבי אליהו פרק י"ח ומתשובות האלפסי סימן קפ"ה יוצא, כי עוד בשנות המחצית השניה במאה התשיעית לרביעי היו יהודי ספרד נוהגים לקחת שתי נשים.

קיא] על פי הערתנו למעלה, יש מקום להחליט אשר הספר „תנא דבי אליהו" נתחבר בבבל, ואין לנו הוכחה מפורשת מכתבי הימים ההם, כי מנהג רבוי הנשים היה נוהג בין יהודי אירופה. ובמה שמביא המחבר ראיה מתשובת האלפסי סימן קפ"ה, הנה גם אם יש להוכיח מזה כי נשאו יהודי ספרד יותר מאשה אחת אין מזה ראיה כלל על יהודי אירופה, כי ספרד האישלמית נחשבה יותר אל ארצות המזרח ואל המערב גם אין להוכיח מהתשובה על דבר רבוי הנשים על מקום המעשה ואפשר הדבר שהענין קרה באפריקה. אמנם הרמב"ם בדברו על אדות רבני צרפת יאמר: „וכל אחד מהם על הרוב יקח שתי נשים"; אך כבר הוכיח החכם שי"ר את זיוף התשובה הזאת (בישורון לקאבאק, חברת ג' 1857 עמוד 46—55). גם בתשובות הרשב"א מצינו שגם במאה הראשונה לאלף ההמישי קרה לפרקים הרבר בפרובינציאה שנשאו יותר מאשה אחת (ועיין בספר בית יוסף על טור אבן העזר סימן א' ושי"ר בישורון עמוד 47 שם). הרכבי.

2) עיין ציון כ"ב בסוף הספר. 3) עיין ציון הנ"ל.

המלך, הקיסר האחרון מבית סַכְּסוֹנְיָה, מ ה י י נ ר י ך השני. ב ה מ ל ך הזה משלו הכהנים ויַטוהו לרוח חפצם ויהי אדוק בדת ונתון כלו לחפצי הכנסיה הקתולית ויהי ראוי להיות נמנה בסוד קדושיה. אך אין לברר את הסבה אשר בשבילה נולדה איבה בלב הקיסר הזה אל היהודים. לא רחוקה היא ההשערה, כי התגיירות אחד הכהנים הקתולים והִכָּנְסו בברית היהדות, היה הדבר אשר הֵמַר רוח הקיסר והעיר חרון אפו על היהודים. רושמי זכרונות העתים בדורות ההם באשכנז מזכירים המאורע הזה, כהזכירם מאורעים נוראים אחרים ויספרו לאמר: הכהן הזה ושמו ו ו י צ י ל י נ י ו ס (Vecelenius) היה כהן בית הדוכס קוּנְרָד (Kanrad) ממשפחת הקיסר. אחרי שנכנס הכהן ו ו י ל י צ י נ ו ס בברית היהדות (1005) חִבֵּר ספר להטיל דופי באמונתו הראשונה ויטיח דברים נגד יסודי הדת הנוצרית דברי חרופים וגדופים שאין להעלותם על הכתב, וישים תָּהֳלָה בהכנסיה הרומית וכל קדושיה. שמע זאת הקיסר האדוק ויתעבר, ויצוה לאחד מכהניו העומדים לפניו להשיב על כתב־פלסתר זה בספר־תוכחה, ואיש ריבו ענה לו גם הוא, בטעם הימים ההם בחרפות וגדופים ובדברים סרי טעם ומעלים הבל 1).

אחרי עבור שנים אחדות 2) יצאה פקודה מאת הקיסר ה י י נ ר י ך השני לְגָרֵש את כל היהודים מ מ ג נ צ א. אך לא גֵרוש בלבד גזר עליהם, כי אם חפץ גם לשום עליהם חרפה, על כי לא נשמעו לחפצו לקבל את הטבילה, והגֵרוש הזה כנראה חל אז לא על קהלת מ ג נ צ א לבדה, כי אם על קהלות גדולות וקטנות אחרות, כי הפייטן רבי שמעון בר יצחק חבר קינות וסליחות על רדיפה קשה ומרה, רדיפת אויב אשר קם להשכיח את התורה מבני ישראל ולהעבירם על דת קדשם כאשר יאמר באחת מסליחותיו לעשרת ימי תשובה:

גּוֹלָה וְסוּרָה, קְדֹרַנִּית חֲשׁוּכָה.
דִּמְעָתָהּ מְצוּיָה בִּלְחָיָיהָ לְמָשְׁכָה.
דְּרוּסָה, בְּעוּטָה, נְגוּחָה, נְשׁוּכָה:
הוּבָאָה בַּחשֶׁךְ וְיוֹשֶׁבֶת דוּמָם.

. . . . . .

טִפְּלֵי שֶׁקֶר יִשְׁלָיוּ בְּשֶׁקֶט.
טִירוֹתָם בְּטוּחוֹת כְּעַל שִׁמְרֵי שֶׁקֶט.
יְעַצִּיבוּ רַעְיָתְךָ בְּרֹגֶז לְמִקֶּט.
יְגוֹזְזוּהָ כְּרָחֵל גִּזּוֹתֶיהָ לְלַקֵּט:
כָּשַׁל כֹּחָהּ מִכֹּבֶד סֵבֶל.
לְנֶגְדָּהּ כְּלִמָּתָהּ מְצָרֶיהָ לְהִתְנַבֵּל.
לֵאמֹר: נוֹאַשְׁתֶּם לָצֵאת מִכֶּבֶל.
מָאֹס נִמְאַסְתֶּם בְּגָלוּת לְנִדַּח:

. . . . . .

1) Pertz monumenta Germ II, 23, VI, 704, 720.

2) ד״א תשע״ב = 1012.

ובמקום אחר יאמר :

הֲלֹא אַתָּה מִקֶּדֶם אֱלֹהַי קְדוֹשִׁי

וְלָמָּה נָמוּת בְּלַחַץ וּבְקוֹשִׁי .

. . . . .

יְחַלְנוּ לְךָ בְּעֵת צָרָה לְדָרְשֶׁךָ .

כָּל הַיּוֹם הוֹרַגְנוּ עָלֶיךָ וְעַל שֵׁם קָדְשֶׁךָ . . . —

גם רבינו גרשום בר יהודה (מאור הגולה) , אף כי לא נחה עליו רוח הפייטנות ויהי נעדר הכשרון וההכנה לשירה ומליצה , השמיע אנחותיו ממעמקי הלב על המצוקות והרדיפות , בימי הקיסר היינריך השני באשכנז — בסליחותיו שחבר לעשרת ימי התשובה לאמר : סְגֻלָּתְךָ דוחק צורר הצר , להמיר דָּת . . . יָהּ זְכוֹר לְמֻכִּים וְנִמְרָטִים וַעֲלֶיךָ כָּל הַיּוֹם נִשְׁחָטִים . — . . 1) .

בימי הרדיפה הראשונה באשכנז נמצאו אנשים אשר לא היה להם כח לעמוד בנסיון ולהצלת נפשם ומאֹדם נתנצרו לאונסם , בין האנוסים האלה נמצא גם בנו של רבינו גרשום מאור הגולה, על הדבר הזה נשבר לב האב הצדיק החי באמונתו, אך לא חש שנאה וחמת הקנאות לבנו . ויהי במות בנו המומר איזה זמן אחרי כן נהג עליו אבלות כאִלו לא יצא עוד מכלל ישראל 2) . — עד כמה נמשכה הרדיפה הזאת ותארך ימים לא נדע רק בהשערה, כי ארכה עד ימות הסתיו לשנת תשע"ג = 1013 . בקנאת רבי שמעון הגדול לעמו ובזריזותו וחריצותו ובמתת כספו הרב — כי עשיר גדול היה — עלתה בידו להעביר את הגזרה הרעה וישג גם רשיון בעלי השררה , כי יִתֵּן להיהודים להתישב שנית במגנצא . אז שבו האנוסים אל עמם ותורתם , ויגן רבינו גרשום על שבי פשע ויגזור חרם : „שלא לבייש בעלי תשובה ולהזכיר להם עונותיהם הראשונים". והקהלה במגנצא זכרה חסדי אבות ההלכה אלה , ומדי שבת בשבתו היו מזכירים נשמות : „רבינו גרשום שהאיר עיני גולה בתקנותיו ורבי שמעון הגדול שטרח עבור הקהלות ובטל גזרות" וכן היו מזכירים נשמות : „מר שלמה ומרת רחל שקנו בית הקברות במגנצא ובטלו גזרות" . בית התלמוד שיסד רבינו גרשום עמד על מכונו יותר משמונים שנה ויהי מעון ומכון התורה לתלמידים ורבנים , אשר נהרו אל הבית הזה מאשכנז צרפת ואיטליה .

בימים ההם לעת קץ ארבע מאות שנה לקרן זעירא (היג׳ירה — מנוסת מחמד וצמיחת דתו בשנת 622 לסה"נ) , שאז חכו הקראים לקץ הגלות ובא זמן התשועה 3) , התעוררו רדיפה ושמד בארצות המזרח ובמצרים בחמת קנאה יותר מאשר בקיסריות אשכנז וגם ארכו ימים רבים . את יהודי אשכנז ויתר ארצות המערב עִנּוּ וירדפו על כי לא יאמינו במחוקק הדת הנוצרית וקדושי הכנסיה הקתולית ,

---

1) על דבר פיוטיו של רבינו גרשום עיין בעמוד העבודה לרבי אליעזר לאנדסהוטה עמוד נ״ז.

2) וכן הוא בספר האכל (הובא בכרם חמד מחברת ח׳ ש. זכ"ס לאמר: המומר שהמיר עצמו לתיאבון או מחמת אונס אינם מתאבלים עליהם וכו׳ וראיתי בשו״ת רדב״ז חלק ג׳ סימן תקנ״ח : ומה שרבינו גרשום מאור הגולה התאבל על בנו המומר שמת לאפושי צערא הוא דעבד שלא זכה בימיו שיעשה תשובה . שפ"ר .

3) לקוטי קרמוניות בנספחים עמוד 82 .

ובארצות המזרח עשו בהם שפטים, על כי אינם מאמינים במחמד ונבואותיו ובאחר מכהניו הנותן לבו כלב מלאך ממרומים, „המהדי". הרדיפה הזאת התעוררה על ידי כליף אֱויל מִתהולל, הכליף חַכִּים, מלך טפש כקַיוס קַלִיגוּלָה בשעתו, כי כקיסר רומא בעל האמונה האלילית, האמין גם הוא, הכליף מושל המאמינים, כי רוח אלהים שוכנת בקרבו והוא נצב על פי ה' בשמים ממעל להיות ממלא מקומו בארץ מתחת, וכל אשר הטילו ספק באלהיותו, מחמודיים יהודים או נוצרים, נרדפו בחמת קנאה הולדה. לראשונה הוציא כתב הדת, כי כל היהודים יושבי מדינות מלכותו אשר לא יקבלו את תורת מחמד על פי דעת השיאיטיים (המאמינים רק בתורת הקוראן ולא בקבלה ומסֹרת) אחת דתם לשאת עליהם לאות חרפה תמונת עגל על צוארם, להזכירם עון מעשה העגל שעשו אבותיהם במדבר. מלבד זה גזר עליהם, כי במלבושיהם והליכותיהם והֵרָאוֹתָם בחוצות יהיו נִכָּרים באותותיהם להבדילם מאזרחי הארץ המושלמים, ככל החקים להבדיל לרעה את הכופרים במחמד מהמאמינים בו אשר הוציא הכליף עֹמָר בשעתו. העוברים על החקים האלה נענשו בענש חֵרם רכושם וגלות מן הארץ (1008 = תשס"ח). כחקים הקשים האלה הוציא הכליף חַכִּים הקנאי. ויהי כשמוע חכים כי היהודים עושים בערמה ונושאים תמונת עגל של זהב עשוי לנוי ותכשיט, ויוסף לגזור עליהם, כי ישאו גזרי עצים שש ליטראות משקלם וגם פעמון על לבושיהם להשמיע קול ולמען דעת מרחוק כי הכופרים בהנביא הולכים בחוץ (תש"ע) — באיזה זמן אחרי כן החריב את כל בתי־תפלה ובתי כנסת לנוצרים ויהודים בכל הממלכה ויגרש את הנוצרים והיהודים מן הארץ (1014 = תשע"ד). כל זאת עשה כליף מבית פַּטימה, ומלכות הכליף הפטימית היתה אז גדולה ורחבה ובה נכנסו הארצות: מצרים אפריקה הצפונית, ארץ ישראל וסוריא; ובאשר כי גם במלכות הכליפות שבבבל בגדד היו לחכים הקנאי בני ברית ואוהבים, לא היה ליהודי אז מקום מקלט לנוס שמה — בהמצוקה הזאת נאנסו רבים לקבל לפָנים את התורה האישלמית להִסָּתֵר מן הרעה עד יעבור זעם 2). וחמת הגזרה והשמד נמשכה עוד עד שנת 1020 = תש"פ, כי בשנה ההיא קצרה גם נפש המחמדיים בעמדם לשאת על מלכם הקנאי האֱויל המתהולל ויקומו עליו וימיתוהו בשומם מחנק לנפשו.

גם להממלכה השפלה מלכות יהודי כוזריה, יתר הפליטה והשארית ממלכות כוזריה האדירה מלפנים, ובה מצאו נרדפו היהודים מחסה ומפלט, בא אז הקץ ותִּכָּחֵד כלה מן הארץ. הכוזריים העתיקו מושבם ממורדות הוֹלְגָה אל חצי־האי קרים או טַבְרִיָה (Tawria) ושם כוננו להם ישוב חדש ודוד הנשיא היה עליהם למלך. ארצות מושבם מלפנים נכבשו על ידי הרוססים, אשר בימים ההם כבר הטילו אימה על העמים הקטנים בקאוקַזְיָה וארצות הים השחור. העמים האלה

---

1) מרקיזי אצל די־זאסי (de Sacy) בספריו Chrestomathie histoire des, ועיין עוד arabe I, 92. histoire de Druses וגם בספרו Bar-Hebraeus Chronicon Syriacum 215 f. Asemani, Bibliotheca orientalis dissertatio de Syris Nestorianis III, 2, pag. 101.

2) ר' סעדיה־אבן־דאנון בחמדה גנוזה לעדעלמאנן — באגרת על דבר האנוסים עמוד ט"ז, וכנראה משם מוסכים דבריו על גזרת השמד של הכליף חכים.

חפצו עתה קרבת הרוססים ויעמידו עצמם תחת חסותָם, כאשר דרשו מלפנים החסות בצל מלכות כוזריה האדירה. ויהי כאשר הודיע הנסיך הגדול להרוססים וְוֹלַאדִימִיר את חפצו להמיר הדת האלילית בדת אחדת צרופה וטהורה מהראשונה, מהרו מלכי העמים אשר מסביב לשלח מקרבם צירים להנסיך הגדול לדבר על לבו, כי יקבל את אמונתם והיא תהיה השלטת בארצות מלכותו. אז בא כהן מורה מארץ יָוָן — היא ביצנץ, צירי בוּלגַרְיָה (על יד הוָֹלְגָה) בעלי האמונה הקתולית וכהנים (אוּלֵימים) מבגדד קיב]. גם הכַּגָן הכוזרי — היהודי דוד הנשיא חפץ להשתמש בהמקרה הזה לדבר על לב וולאדימיר, כי יבחר בדת ישראל לעשותה שלטת בארצו ויבאו גם צירי ישראל לחצר הנסיך הגדול לעיר הבירה קִיוֹב. ומלאכי הדתות החדשות התחרו איש את רעהו וירבו לספר תהלת הדת אשר בשמה ידגלו — ויתאמצו איש איש מהם להשביח מקחו ולרומם מעלת אמונתו על יתר האמונות (986 = תשמ"ו). אומרים אמור, כי לא נטה וולאדימיר אחרי תורת היהדות וכבר היתה בלבו נטיה כנגדה מכבר, יען כי אין למחזיקיה ארץ מולדת והנם מפֻזָּרים ומפֹרָדים בכל כנפות הארץ. ולְעֻמת זה — כאשר יספרו רושמי זכרונות העתים הרוססים, נמשך לבו ביותר אחרי האמונה הקתולית לפי מנהגי היְוָנים — הקתולית־המזרחית. ויהי כאשר הציע לפני עדת אציליו הַבּוֹיָרִים (Bojaren) לקבל את התורה הקתולית־היונית או המזרחית, עָנו אותו זקני הַבּוֹיָרִים במתינות וזהירות לאמר: לא יִפָּלֵא הדבר, כי כל אחד מהמלאכים שבאו לקרית מלכנו חפץ להשביח את תורתו ולספר תהלתה; אך למען דעת באמת את התורה שֶׁיָבוּר לו העם הרוססי טוב הדבר, כי תשלח אתה מלאכים אל שכנינו בערי הבירה וראו מלאכינו את טיב כל אמונה ודת במכון שבתה ונדע אז איזו היא התורה והאמונה המשובחת שבכל האמונות. אז נראה לעמי הממלכות היושבות על שפת הים השחור חזון יקר מאד. צירי עם פרא עוד בימים ההם נוסעים מגוי אל גוי וממלכה לממלכה לבחור ולקרב את האמונה והדת, אשר תקח את לבם ואשר אותה ימצאו כשרה וישרה לבני עמם. גם עד מקום מושב הכוזריים היהודים, בארץ ממשלת הכַּגָן דוד על חצי האי טַבְרִיָה היא קרים לעיר הבירה ומכון כבודו בספ״ד (היא קֶרְטְשׁ) הגיעו הצירים האלה (987 = תשמ"ז) קיג]. אך

קיב] דברי המחבר דורשים תקון. הבולגרים (שישבו אז על שפת הוואלגא) לא הציעו לפני וולאדימיר לקבל התורה הקתולית, כי אם אמונת האישלם, יען כי הם בעצמם היו מושלמים, כזאת נודע מזקן רושם זכרונות התולדה ברוססיא הכהן ניסטור Лаврентьевск. списокъ הוצאת ביטשקוב 1872 עמוד 82 ושם נאמר: Придоша Волгары вѣры, וכמו כן מתאמתת הידיעה מעדות סופרי הערביים (מחמד) Вохмичѣ. וממלאכות הכליף מבגדד לוולא־דימיר לא נזכר דבר בשום מקום; הרכבי.

1) עיין ציון כ"ג בסוף הספר.

קיג] כל הספור על אדות מלאכות וולאדימיר הקדוש אל נשיא הכוזריים דוד לעיר מלכותו ספרד היא קרטש לקוח מדברים שנמצאו נכתבים בגליון ספר תורה, מאת הסופר המדומה אברהם בן שמחה הספרדי, איש מדומה -- והספר נמצא מאת פירקוביץ לפי דבריו ברגסטון. והנה זיוף כל המציאה הזאת הוכחתי במאמר מיוחד הנקרא: „על אדות ידיעות פירקוביץ בדבר מלאכות וולאדימיר הקדוש אל הכוזריים" (עיין בספר העתי ובחוברת מוחדת Извѣстія Императорск. Археол. Общества т. VIII. ועיין גם כן ספרי: אלטיודישע דענקמֶאלער עמוד 57—70. הרכבי.

התורה הקתולית היונית (המזרחית) נצחה את היהדות האישלמית ואת התורה הקתולית הרומית (המערבית), כי מההתחברות עם מלכות ביצנץ נשקפה טובה למלכות רוסיא האדירה בראשית צמיחתה, לפני התחזקה והיותה לאומה תקיפה ועצומה. הנסיך הגדול לקח לו לאשה בת־מלך מבנות בית הקיסר בקונסטנטינופול ומההתחתנות הזאת והלאה החלה רוח התורה היְוָנִית הביצנטינית לשום משטרה בהארץ והממלכה האדירה הזאת.

הכַּגַן היהודי דוד נשיא הכוזריים, האחרון אשר התולדה תדע לקרוא אותו בשם, היה נתון בכל לבו להיהדות, עדי שלח מקרבו איש אחד (ישראל אברהם בן מ׳ שמחה (?), שפ״ר) לארץ פרס ומדי מכון התורה בימים ההם ובאותה השנה בעצמה שבאו אליו מלאכי רוסיא לחקור ע״ טיב הדת הישראלית, לקנות ספרי תורה עתיקים לקהלת כזר. — הציר הזה אברהם בר שמחה, בא לאיספאהן ושם שמע כי נמצא בשושן „ספר תורה קדמון" וספר התורה העתיק הזה היה כל כך יקר וקדוש לקהלת ישראל בשושן, עד כי כאשר בקש ציר נשיא הכוזריים לקנותה מאנו בני הקהלה למכרה 1) קיד] · — וכאלו נגזרה גזרה, כי לא תקום ממלכת ישראל אם גם ממלכה קטנה ושפלה, לא ארכו ימי ממלכת הכוזריים על חצי האי טַבְרִיָה (קרים) ותקרב עתה לבא וימיה לא נמשכו. אחד מבני וולאדימיר הקדוש, הנסיך מְסְטִיסלאוו (Mietislaw. Мстиславъ), אשר לו נתן אביו לנחלה ולארץ ממשלת את כל חבל ארץ מטרכא (Тмума-раканск. область) היא תמאן (Taman, Таманъ), לטש עיניו על ארץ חצי האי אשר מִמּוּלוֹ, וקיסר ביצנץ בַּסיליוס השני העיר אותו לעלות על ארץ ממשלת הכוזריים, וגם שלח לו חיל לעזרו. הרוססים וחיל בעלי־בריתם היונים הביצנתינים נצחו את הכוזריים; נשיא הכוזריים גיאורג צולו (Георгій Цулу, Georgius Tsulu) הלך שבי לפני המנצחים ובימים ההם, כנראה, בא הקץ גם על כהנות (Chaganat) היהדות ונשבת שבט מלוכה ממלכות היהודים (1016 = תשע״ז) 2). בני מלכי הכוזריים היהודים נמלטו לספרד „ובני בניהם היו תלמידי חכמים, וישבו בטולידה (טוליטולא) ויכבדו מאד על פני העם, והם הודיעו ששאריתם [של הכוזריים] הם על דעת הרבנים" 3).

אמנם גם אחרי אבדן הממלכה הכוזריית, עוד נשארו יהודים כוזריים על חצי האי טְבַרְיָה ותהי להם קהלה מיוחדת בשם „קהל כזר" 4), על יד קהל אחר שנקרא בשם „קהל גְרִיגַס". ושבטי העמים מסביב, נתנו ליהודים בכלל

1 עיין ציון כ״ג בסוף הספר.

קיד] הדברים שאמרתי בההערה הקודמת על דבר מלאכות הקדוש וולאדימיר אל נשיא הכוזריים יסבו גם על הספור הזה משליחות האיש אברהם בן שמחה לשושן, לקנות ספרי תורה ונביאים. כי שתי הידיעות האלה נשענות על הכתבת בשולי ספר התורה שמצא פירקוביץ בדגסטון אשר בקאווקאזיה — והכתבת הזאת, הרי ידועה היא למוכחשת ומזויפת, כמו שבארתי בההערה הקודמת ועוד בכמה מקומות. הרכבי.

2) Cerdenus historarum compendium II, 464.

3) ר״א בן דאוד ועיין ציון כ״ג בסוף הספר.

4) עיין פיננער־ס פראספעקטוס וכו׳ ע׳ נ־ 7, 11, 14, 29.

השם כוזריים או גהיסרים (Ghyssar) 1) . והנה בהיות מספר הקראים על חצי האי קרים רב מאד בימים ההם, נטמעו יהודי פזר הרבנים מעט מעט בין הקראים ועלו בהם קטו] . — באחרית המאה האחת עשרה לספירת הנוצרים כבר נמצאה קהלת ישראל בעיר הראשה אשר למלכות רוסיא בימים ההם בעיר ק י ו ב . וכנראה היו בני הקהלה הזאת יוצאי חצי האי קרים וישבו בקיוב, ברחובות העיר המוקצים להם לבדם קטז]. נראה הדבר כי ס ו ו י א ט ו פ ו ל ק (Swiatopolk, Святополкъ) הנסיך הגדול קרא את היהודים לשבת ב ק י ו ב, יען היו מוכשרים למסחר ותשומת יד, העסקים אשר לא נטה אליהם לב הרוססים, כי היו אז עוד במצב פרוע ופראי ולא נשא לבם אותם רק אל המלחמה . ואין לברר הדבר אם בני הקהלות הראשונות ברוסיא היו רבנים או קראים 2) .

במדת התפשטות בעלי התורה הקראית על פני ארצות רבות ורחוקות, רבו גם הסתירות וחלוקי הדעות בינם לבין עצמם ביסודות תורתם ועקריה ויהיו אובדי עצות, כי לא מצאו בסיס ויסוד נאמן לתורתם . — הם היו נבוכים בשני עקרים גדולים ולא מצאו להם דרך לצאת מן המבוכה הזאת : בקביעות השנים והמועדות ומדרגות קִרְבַת המשפחה בדבר העריות ואסורי נשואים . הקראים שבארץ ישראל, מקום מושב הקראים הראשונים, היו קובעים חדשים ומועדות ומעברים את השנה על פי הראיה . אך מבני קהלות הקראים שבחוצה לארץ נבצרה מזמה לדעת בצמצום את ימי המועדים, ועל כן, שלא לרצונם ובעל כרחם היו, הקראים שבבבל ויתר ארצות המזרח ועוד יותר יושבי ארצות הצפון, חוגגים חגיהם ביום אחד עם אנשי ריבם הרבנים, ויהיו מוכרחים עוד יותר לשאת פנים ולחג גם את יום־טוב שני של גָלֻיות לצאת מידי ספק . אחד מראשי חכמיהם שַׁ אִ י ךְ ־ אַ בּ וּ ־ הַ שֵׁ ם ־ לֵ וִ י ־ הַ לֵ וִ י בנו של י פ ת ה ל ו י יעץ להקהלות הרחוקות לעשות שני ימים טובים רצופים בנתינת טעם, כי „ט ו ב י ם ה ש נ י ם מ ן ה א ח ד" 3) . ולא זה בלבד, אלא שבעד התקנה הזאת נפלגו קהלות הקראים שבארץ ישראל מקהלות בני המזרח 4) . לשוא התקינו, כי בשעת הנשואים מחויבים החתן והכלה לקבל על עצמם להקים כל פקודי התורה הקראית ולשמור המועדות על פי הקביעות

---

1) D'Hosson מאת Peuples du Caucase בסוף הספר .

קטו] על דבר מציאות עדת הקראים בקרים בימי המאה העשירית למספרם אין לנו כל תעודה מאמתת ומקיימת את ההשערה הזאת . ובהפך מזה נדע ידיעות ברורות, כי גם הכוזריים שבקרים היו יהודים רבנים, ואם יהודי כוזריה (בממלכתם הראשונה על נהר וואלגא. שפ"ר) היו רבניים הנה היו גם אלה הבאים משם לקרים רבנים, ומקרים נפוצו על פני רוסיא הקדמוניה, על כן אין ספק כלל בדבר, כי ק ה ל ו ת י ש ר א ל הראשונות ברוסיא נוסדו על ידי ה ר ב נ י ם ולא ה ק ר א י ם. ובדבר „קהל כזר", הנזכרים בהכתבות . אשר על גליוני ספרי כה"ק המובאים מקי"ז, הנה הכתובות האלה מתיחסות למאה הארבע עשרה למספרם ; עיין הערותי להספר Catalog d. hebräischen Bibelhandschr. der Kaiserlich. Bibliothke עמוד 128--129 , 185, 292 , 205 , 211 .

קטז] על אדות המקורים אצל רושמי זכרונות הימים הרוססים על דבר היהודים בקיוב, עיין מאמרי בכה"ע „וואסכאר": Русь и Русское въ еврейской Литератур̂ѣ. Январь 1881.

2) עיין הערת הח' הרכבי בהעמוד הזה הערה קט"ו . שפ"ר הרכבי ,

3) לוי הלוי בלקוטי קרמוניות נספחים 89 ובאשכול הכופר להדסי אלפא ביתא קפ"ז .

4) לוי הלוי שם .

בארץ ישראל 1) ; כי היה הדבר הזה לנמנע בטבע . — הענין השני אשר בו לא מצאו הקראים את ידיהם ורגליהם השתלשלות מדרגות הקִרְבָה באיסורי נשואים , הוא „הָרִכּוּב , אשר כבר דברנו בו למעלה ובארנו ענינו . האסור הזה שם מועקה במתניהם וכמעט שנאסרו הנשואים לקראים בקהלות קטנות , כי היו כל בני הקהלה קרובים זה לזה . הקולות שהקיל יוסף הרואה לא נתקבלו בהכנסת הקראית וגדוליה יפת בן עלי וסהל אבולסרי והבאים אחריהם מחזיקים במעוז אסור הָרִכּוּב .

גדולי הקראים ממחצית המאה השמינית עד מחצית התשיעית לאלף הרביעי המה : יוסף בן יעקב אלקרקסאני ושני האחים בני יפת : לוי הלוי הנזכר למעלה ואחיו סעיד : — גדוליהם אלה כבר פנו ערף לחקר־דת ודברם היה כי אין משפט להשכל האנושי להתיר שאלות הדת . סעיד בן יפת זנח גם תורת אבותיו הקראים הוא הכלל שכללו : „חפש באורייתא שפיר" — לאמר להעמיק בפשט הכתובים ולפרש התורה על פי הבינה הישרה . הוא היה אומר : „אין שומעין לשכל בדברי התורה , כי השכל לפעמים שיאסור את המותר ויתיר את האסור" 3) . יוסף אלקרקסאני מצירקציזיום (Circesium) אשר על יד נהר פרת 4) , הוא ישב גם במצרים ויהי פיטן ויחבר פירוש על התורה וספר המצות שנקרא : שרשי הדת (ספר בראשית — אוצול אלדון) . הוא היה מן המחמירים הגדולים , החזיק בשיטת הָרִכּוּב , ודברו היה כי כל המאכלים שהיתה

1) אשכול הכופר א"ב יו"ד . וראיתי להביא בזה פיסקא חדא בענין הזה מנוסח הכתובה שהיתה נהוגה בין הקראים כמו שמביא החכם אב"ג בבקרת ותולדות הקראים : „ועוד רצו והתנו „שניהם במבחר לבבם בברית הר סיני ובחקי ה׳ חורב לשמור את מועדי ה׳ המקודשים בראיית „הירח ובמציאת האביב בארץ ישראל הקדושה אם ידם משגת במציאתו וכו׳". ונראה הדבר כי ארבעת המלות האחרונות „אם ידם משגת במציאתו" , נוספו בזמן מאוחר בראותם , כי אין הצבור יכול לעמוד בהגזרה הזאת והקראים הרחוקים מוכרחים לחוג חגיהם בזמן אחד עם הרבנים . שפ"ר .

2) עיין לקוטי קדמוניות בהערות עמוד 66 .

3) ההדסי באשה"כ אלפא ביתא קס"ח .

קיז] הרב המחבר נמשך אחרי פינסקער ויערב ויחליף את אבו־יוסף יעקוב אל־קרקסאני שחי בימי המאה העשירית למספרם וכתב ספר „כתאב אלאנואר" — פתרונו : ספר „המאורות" עם : אבו־יוסף יעקב אלבציר הנקרא בעברית יוסף יעקב הרואה שחיה בימי המאה האחת עשרה למספרם . (עין ספרי זכרון לראשונים חלק ג׳ עמוד 44—46 בהערה קכ"א) . זה ימים מועטים אשר אחד מטובי הקרי העתים לתולדות הקראים רבי פינחס פראנקל בברלין , אחרי שגם הוא נמשך אחרי גראֶטץ ופינסקער שב והודה לדברי , עיין כתב העתי: מאנאטסשריפט פיר געשיכטע אונד וויססענשאפטליכע דער יודענטהומס: , יאנוואר 1882, מעמוד 2 ואילך *) . הרכבי .

4) בערך ד"א תש"ל— תש"ס .

*) גם אני משגירת הלשון בקראי תמיד בספרו של המחבר ופינסקער — יוסף אלקרקסאני הכנסתי גם בתרגום דברי החכם המעיר הרכבי איזה פעמים השם הזה — בעוד שדעתו היא בראיה ברורה — כי שם הקראי הזה היה יעקוב אלקרקסאני כמבואר בזה . על דבר הקרקסאני עיין למטה במלואים לספר הזה מאת החכם הרכבי במאמרו „לקורות הכתות בישראל" , כי נכבדות מדובר שם בתולדות הסופר הקראי הזה . שפ"ר .

הכנתם על ידי עברה (למשל אם עבר איש ושחט אותו ואת בנו ביום אחד) הם אסורים בהנאה 1). לוי הלוי בן יפת חבר (בשנת תשס"ז) ספר המצות והשלימו אחיו סעיד. הספרים הרבים שנתחברו בהכנסיה הקראית מימי ענן רבם עד העת ההיא לא הספיקו עוד, כי בכל דור ודור, בהִגָּלות כל גדול הדור להקראים נולדו ספקות חדשים בעקרי התורה הקראית, וכנוע הקנה נעו חכמיהם אנה ואנה מבלי מצוא עמוד־התורה להִשָּׁען עליו — גם אבו־הַשֵּׁם לֵוִי הַלֵּוִי לא הועיל בספר המצות שלו לרפא את הנגעים שנראו בבית התורה הקראית, כאשר לא העלו לה ארוכה סופרי הקראים הקודמים לו והבאים אחריו. גם לא חִדֵּש מאומה כי אם קבץ ואסף ויכריע לפעמים כדעת האחד או השני.

* * *

התורה הקראית תִּגָּלֶה לעינינו במראה מעוררת תוגה ומגנת לב, מראה עץ נובל, אשר יבשו יונקותיו עוד טרם הספיק להביא נצים ופרחים, לְעֻמַּת זה תִּשְׁוֶה היהדות התלמודית לעץ אזרח רענן, אשר שלח שרשיו עמוק עמוק ועוד ינוב בשיבה, וגם כאשר יזקן ירוח לאֹם ישראל, יונקתו לא תחדל וכִפָּתוֹ עודנה דְשֵׁנָה וְרַעֲנַנָּה. מגזעו יצא חֹטֶר חדש לתת ענפים מרובים, להיות לצל ומחסה, בזמנים שונים בימי התולדה הישראלית. החֹטֶר החדש הזה, היא התקופה אשר בני אדם מעוטי־דעה ילעגו לה, תקופת היהדות הרבנית, ואשר באמת יראה בה החכם יודע בינה לעתים דורות דעה רבים וכלה מלאה הוד והדר. משמשקעה שמש התולדה הישראלית במזרח, שבה ותופיע ותשלח קרני אורה בפאתי ארצות המערב.

1) לקוטי קדמוניות נספחים עמוד 85 ועמוד 192 בהערות.

ДИВРЕ ІЕМЕ ИЗРАИЛЪ

т. е. ИСТОРІЯ ЕВРЕЙСКАГО НАРОДА

СОЧИНЕНІЕ

Профессора Г. Греца

ПЕРЕВОДЪ

П. РАБИНОВИЧА.

Томъ 3

GESCHICHTE DER JUDEN

VON

Dr. H. Graetz.

PROFESSOR AN DER UNIVERSITÄT ZU BRESLAU

in's Hebraische übertragen

VON

P. RABINOWITZ.

WARSCHAU

ספר

דברי ימי ישראל

(מיום היות ישראל לעם עד ימי הדור האחרון)

מאת ד"ר **צבי גרעטץ.**

פרופיסור במדרש החכמות וראש בית מדרש הרבנים בברעסלא

מתורגם עברית בהוספות מלואים עם הערות והארות, מאת

שאול פינחס ראבינאוויץ

ועתה נוספו עליהם הערות וחדושים מאת הד"ר א. א. **הרכבי.**

חלק שלישי

חוברת ו

בדפוס ישראל אלאפין נ"י,

תרנ"ד

ווארשא

Диврe Іеме Израиль т. е. Исторія Еврейскаго народа

Д-ра Греца

перевелъ Ш. П. Рабиновичъ

Выпускъ 6 Томъ—3

Варшава **1894**

KAUFMANN
DÁVID
KÖNYVTÁRA
B. 155 III b.

Дозволено Цензурою
Кіевъ 23 Марта 1894 года

Въ Тип. И. О. Алапина, Налевки № 47

שעשו למר עוקבא נשיא הגולָה, הגולָה מבבל שהכינו לו כסא כבוד והביאו את ספר התורה למקומו לקרוא בו, כן קבלו בכבוד ויקר את החכם התלמודי את רב חושיאל וישימו אותו לאלוף וראש עליהם, והוא ירה אבן פנה לתלמוד תורה ויתפוש שם ישיבה זמן רב. ובימים ההם העמיד שני תלמידים גדולים: את בנו רבינו חננאל ואת רבי יעקב בר נסים אבן־שאהין, אשר נדבר בהם בדור הבא. — וכמו שהיתה קאירואן אז מקום מוכן לתורה לפני בא רב חושיאל, כן כבר נקלטו שם זרועי־הדעת על ידי הרופא לשני כליפים, הזקן שקנה חכמה רבה, הפילוסוף ר׳ יצחק בן שלמה הישראלי; והזרע הזה עשה פרי הלולים בעזרת תלמידו של רבי יצחק הישראלי אשר שקד על החכמה לעבדה ולשמרה על אדמת אפריקה.

שם התלמיד הזה היה רבי אדונים (דונש) בן תמים 1), ובפי הערבים אבו־סהל דונש 2). הוא היה נושא החכמה והתורה המושכלת בממלכת הכליפים לבית פטימה באפריקה. הוא היה רופא נפש הכליף ישמעאל אלמנזור אבן־אלקאים, ואולי גם רופא אביו הכליף, וכה היה קרוב להכליף עד כי חבר ספר בתכונת השמים לכבודו 3). דונש בן תמים יצא מבבל, אך כל ימיו שמש בחכמה לפני רבו שכל חכמתו ממנו רבי יצחק הישראלי בקאירוואן וילמוד ממנו חכמת הרפואה, הלשונות והפילוסופיה. עודנו בחור בן עשרים שנה וכבר מצא לו און בנפשו לשפוט ולבקר את ספרי רב סעדיה גאון 4), אשר באו מפיתום לקירוואן. דונש בן תמים הקנה לו כל ראשי הלמודים והידיעות שהיו נודעים לחכמי הימים ההם ויחבר ספרים בחכמת הרפואה, התכונה והחשבון כפי סימני המספר ההודו שהובאו אז לראשונה לאירופה על ידי הערביים. הוא יסדר את החכמות למעלותיהן. הראשונה והפחותה במעלה היא לו חכמת השעורים — הנדסה, תכונה ומוזיקה, למעלה מהן חכמת הטבע והרפואה והחכמה העליונה היא הפילוסופיה או חקר־אלוה — ולדבר בלשונו נאמר בדבריו: „ואפני חלקיה: (של החכמה) השלשה, אשר תחלתם החשבון, ההנדסה, „חכמת הגלגל (תכונה) וחכמת החבור. ואחריו החכמה השנית והיא חכמת

1) הראב״ע יכנהו גם כן בשם דונש הבבלי. שפ״ר.

2) נולד לערך ד״א תרס״ב — מת לערך ד״א תש״ך.

3) בפירושו לספר יצירה (נמצא בכתב יד בכמה ביבליתיקיות). כי הפירוש הזה הוא של דונש בן תמים כאשר נראה מכתב יד של הביבליתיוקה הפאריזית וכאותו שהיה בידי שד״ל (עיין ציון שנת תר״א עמוד 47) ואיננו של רבי יצחק הישראלי ואף לא של תלמידו רבי יעקב בר נסים (כמו שנרשם בכ״י אחרים) הוכיח מונק בראיות ברורות. דברי מונק על תכונת דונש ומפעליו (בספרו Notice sur Aboul, p. 43—60) נושאים עליהם חותם האמת מלבד השערתו, כי היה דונש בדור אחד עם אלדד הדני.

4) פירוש לספר יצירה המבוא נדפס בהאריענט לשנת 1845 עמוד 563, עכ״ל הרב המחבר. וראיתי להביא בזה עצם דבריו ביחוסו אל רס״ג: „לפי שכתביו של רבינו סעדיה פעמים רבות באו למדינתנו הידועה קירוואן לזקננו (הכונה בזה בוודאי: זקננו - מורנו, ואין כל מקום לפליאת החכם רש״י פין בכנסת ישראל 618—619, הלא הישראלי הלך עירירי וכו׳ עיין שם) רבי יצחק ברבי שלמה ז״ל בשאלות מחכמות חיצונות והוא (רס״ג) עדיין בפיתום טרם לכתו לבבל והיה רבי יצחק מראה אותם לי, ואנכי אז בן עשרים שנה והייתי מעמידו על מקומות טעותו וכו׳". שפ״ר.

M.T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

„הטבעים . . . ואחרי כן את החכמה השלישית : חכמת היחוד להקדוש ברוך „הוא" 1) . בדברים מעוררים תמהון יַיְחֵש בן־תמים את השתלמות חכמת הרפואה רק ליהודים ; והוא ישר נוכח, כי החכם באחרית הרפואה המהולל בפי בני ימי הבינים היוני גלינוס קבל את תורת הרפואה מאת רבן גמליאל הנשיא 2) . דמיונו זה בא לו מספר אחד כתוב עברית וערבית שנכתב בימים ההם 3) . — עבודת דונש בן תמים בחכמת ישראל איננה רבת הערך — עשה ספר מעורב מעברית וערבית — לבאור שמושי דקדוק לשון הקדושה על פי שמושי לשון ערבית 4) . וכתב פירוש על ספר יצירה , אבל כרב סעדיה גאון כן הוא לא בא לחקר הספר הנפלא הזה ולא גלה תעלומות שיטת הבריאה הכלולה בו . — הערביים היו חושבים את דונש בן תמים לאחד מגדולי החכמים , ותצר עיניהם בכבוד ישראל ויבדו מלבם , כי קבל דת האישלם ; אך אין כל ספק כי בן־תמים היה תמים לאמונתו עד רגעו האחרון, כי בא בכתובים עם הנשיא רבי חסדאי אבן־שפרוט ויחבר לבקשתו ספר על התכונה , חשבון העבור , וקביעות מועדי בני ישראל .

ובכל אשר לא נראה את דונש בן תמים כראות איש גדל־דעה ואב לחכמה בדורו , הנה היה בכחו לעורר את העדה הקאירוואנית ואפריקה כלה לעסק החכמה . אך הכליפות הפַטימית לא היתה מְסֻגלת להיות לארץ מגדלת תַרבות והשכלת ישראל . הכליפות הזאת מוצאה מקנאה נלהבה לדת מחמד , לראות בהכליף היוצא מחלצי מחמד חלק אלוה ממעל, ונוסדה הממלכה הכליפית הזאת ע"י תועה ונתעה, אשר התאמר לנביא־אל Mahdi — ממלכה קנאית כזאת לא תסבול את הדת הישראלית ולא תתן לבני בריתה לשבת ימים רבים במנוחה . ישיבת כופרים בארצה נחשבת לה להטלת ספק באלהיות של כַלִיפָה נביאָה . ולא ארכו הימים ויקם כליף פַטימיי, ויאמר לתקן את אשר קקלו אבותיו בתתם לבני בלי־אֵמון לשבת בארצם ויבשר בקהל מאמיניו הדעה , כי הכליף הוא כהן ונביא וחלק אלוה ממעל , וכל הכופר בו אחת דתו לגלותו מן הארץ , וכהקיסרים הראשונים , בעת נהפכה מלכות רומא — ל„רומא הקתולית" , היתה גם אז החרב לכלי שרת להאמונה ותפַנֶה לה את הדרך . בממלכה כזאת לא יכלה היהדות לצאת מאפלה לאורה ותדרוש למקום שבתה מדינה אחרת ותנאי־חיים יותר נֵאותים ונוחים להתפתחותה .

עוד במדה פחותה מאשר בממלכות המהמדיים: במצרים ואפריקה הצפונית , היו „ארצות אדום" — הארצות אשר באירופה הנוצרית — מסוגלות להֵעָשות למרכז „חיי־נשמות" להכנסיה הישראלית . בימים ההם היתה עוד אירופה במצב הפראות , ובני־ענק פראים, בני־הטבע אשר לא עלה עוד עליהם על התרבות האנושית, שטו בכל הארץ וחיי הקולטרה (ההשתלמות האנושית) עוד היו בסתר המדרגה . גם יהודי הארצות האלה עוד עמדו על מדרגה נמוכה מאד במעלות הרוח , והתולדה עוד לא תדע לספר דבר מסדרי חיי הקהלות שם צג] . זעיר שם זעיר שם נמצאו

---

1) עיין כרם חמד חלק ח' עמוד 64 .

2) רבן גמליאל החמישי, עיין דברי ימי ישראל חלק שני ציון כ"ב עמוד 488 סעיף ט"ו .

3) באריענט שם . 4) מונק שם , ועיין בספר מאזנים להראב"ע. שפ"ר .

צג] בהעת האחרונה נודעו לחוקרי העתים לבני ישראל פרטי ידיעות על אדות קהלות עתיקות באיטליה וביחוד בנאפולי (Neapol) וסביבותיה , והידיעות האלה נצטרפו ונבררו מן כתובות המצבות

חכמים בתלמוד באיטליה באוֹרְיָה (Oria-Oras) אצל אֹטְרַנְטוֹ (Otranto) באיטליה התחתונה (הדרומית). אך גם גדוליהם לא הגיעו במעלות התורה ליותר ממדה בינונית, כאשר בכלל לא עלו יהודי איטליה מעולם למדרגת מורים וחכמים מובהקים ויהיו תמיד תלמידים חרוצים השונים משנת רבותיהם באמונה. בבבל היו מלגלגים על „חכמי" רומי, ואומרים, שכל השבושים באים מזה ש„חכמי" רומי משבשים אותם" 1) צד]. גם רבי שבתי דונולו (Donolo) נושא חכמת ישראל באיטליה בדורו של רב סעדיה גאון, לא היה חכם רק במדה בינונית ולפעמים גם נראהו כאדם קטן. האיש הזה מצוין במקרי חייו המצוינים יותר מאשר בעבודתו שעבד בשדה החכמה.

רבי שבתי דונולו 2) מעיר אורְיָה אשר בממלכת נאפולו נשבה בימי המלחמה, כאשר הגיחו המחמדיים בני ממלכת הפטימיים, תחת דגל מצביאם גַפַּר אבן־עֻבַאיד, מהאי סיציליה, אשר תקעו שם יתדם מעבר למעבר ים מֵיסֶנָה, ויתנפלו בגבולות איטליה הדרומית במדינות אפוליה (Apulia) וקאלאבריה (Calabria), ויתנו את העיר אוריה לבז ואת כל יושביה העבירו בשלח או הוליכו בשביה 3). במלחמה הזאת הומתו כמעט כל נכבדי הקהלה ואבות דונולו וקרוביו הובאו לפלירמו (Palermo) העיר הראשה על האי סיציליה, או לאפריקה, והוא בעצמו נפדה על ידי יהודים בעיר טרני (Trani). יתום נעזב וגלמוד מצא דונולו בכל זאת און בנפשו להקדיש עמלו לחכמת הרפואה ולחכמת־מָה — האיצטגנינות. ובשתי הידיעות האלה זכה לשם גדול 4), ויהי לרופא נפש המשנה למלך נציב קיסר ביצנץ שמשל אז על

בלשין יונית, רומית ועברית. הכתובות האלה נאספו ויצאו לאור על ידי הבלשן האיטלקי החכם אשכולי בספרו הנקרא: Jscrizioni inedite o mal note Greche Latine Ebraiche di antichi sepolcri Giudaici del Neapolitano, Torino 1880. החכם דערנבורג ישער גם כן, כי כל הספרים שלא נודעו שמות מחבריהם או שמיוחסים בטעות למחברים קדמונים כמו „תנא דבי אליהו", „אבות דרבי נתן", מ"ט מדות ומדרשים שונים נתחברו על ידי חכמי היהודים באיטליה הדרומית (Kevue des études juives II, 134), אך הדברים האלה אינם לעת עתה רק השערה ועוד לא נתבררו בראיות ברורות. הרכבי.

1) עיין ציון כ"א סימן ב'.

צד] בדברי רב האי גאון שמביא המחבר, לא נראה כלל סימן לגלוג. והדבר פשוט מאד כי בבבל, מקור התורה התלמודים, לא נחשבו יהודי שאר ארצות ליודעי תורה. בכלל להמלה „רומי" היתה אז ההוראה, לא כרך גדול של רומי, כי אם כל ארץ איטליה, ממלכת ביצנץ (מלכות יון) ואירופה בכלל (כמו שנקראה אירופה „רום" בערבית) ועל כן אנחנו רואים, כי אותם האנשים אשר רבי יוסף בן ברכיה (בטעם זקנים לרבי אליעזר מתונים דף נ"ד ע"ב ודף נ"ו ע"א) יקרא אותם „חכמי ארץ אדום", לאמר בני אירופה, יקרא אותם רב האי בתשובתו אליהם: אנשים מרומי. הרכבי.

2) נולד בשנת ד"א תרע"ג = 913, מת תש"ל = 970.

המקורים לתולדתו: מלא חפנים לגייגער מעמוד 29 והלאה, כרם חמד שנה שמינית מעמוד 98 והלאה, וגם בספר Amari הנקרא: historia dei Muselmani di Sicilia, פלורנציה 1858 פרק II מעמוד 171 והלאה.

3) ביום ט תמוז = 4 יולי לשנת תרפ"ה = 929.

4) Vita St. Nili Jünioris Acta Sancorum etc.

ממלכת נאפולי באיטליה הדרומית 1), השר בַּ ס י ל י ה עַאפְּרַקסיוס (Basilicus Eupraxius). בעבודתו במלאכת הרפואה הצליח ד ו נ ו ל ו למצוא לו עשר, ובעשרו, הרבה לקנות ספרים מדברים בחכמת האיצטגנינות ויסע למדינות שונות ללמוד את הידיעה הזאת מפי האיצטגנינים המופלגים, למען השתלם בהידיעה הריקה הזאת, לדעת אל נכון (כפי דעות התועים בימים ההם) את תכונת המזלות והכוכבים המשפיעים טובה או רעה על העולם, ועל עם ואיש. ובמסעיו הרחיק ד ו נ ו ל ו ללכת ממדינה למדינה ויבא עד בגדד עיר הראשה בבבל ובהכליפות המזרחית. תוצאוה השקפותיו וחקירותיו על מסעיו, לשם החכמה, כתב על ספר ה„ת ח כ מ ו נ י" שהוא גם כן פירוש על „ספר יצירה". על פי שרידי הדברים שהגיעו אלינו מהספר הזה נוכל לשפוט, כי לא נמצא בו רוב חכמה; אך המחבר בעצמו חשב מאד את ספרו וייקר לו מאד, עד כי מדאגתו לבל ישלח איש ידו במלאכתו, גָּדַר גֶּדֶר בעדו ויכתב ראשית הספר ב א ק ר י ס ט כ ו ן (שמו ושם עירו ומקומו בראשי החרוזים) וישביע את המעתיקים, לבל יָקֵלּוּ בעצמם להשמיט את החרוזים אשר בראשית הספר. אמנם בכל קטנות מעלתו של רבי שבתי דונולו, בהעריכנו אותו מול רב סעדיה גאון ואחרים מבני הדור ההוא, הנה גבהו דרכיו ומחשבותיו כגבוה שמים מעל הארץ, על מחשבות הכמרים בעלי החסידות והפרישות היתרה בהדת הקתולית, וחברו הכהן הנוצרי בן־ארצו של ד ו נ ו ל ו נ י ל ו ס (Nilus) הצעיר, אשר הכנסיה הרומית הרימתהו למעלת קדושים וטהורים. הַיַּחַס בין ב' האיטלקים: היהודי המלומד, הרופא והאיצטגנין ד ו נ ו ל ו ו ה א ב (Abt) הכהן מ ר ו ס נ ה (Rossana) ו ג ר ו ט ה פֶּ י רַ טַ ה (Gratto Ferrata), וַהֲלַךְ־רוח שני האנשים האלה מְסַמְּנִים המעמד המוסרי אשר להיהדות והכנסיה הקתולית באיטליה בראשית המאה השמינית לחמישי (למספר בני ישראל ומחצית המאה העשירית לספירת הנוצרים). ד ו נ ו ל ו היה יודע ומכיר את נ י ל ו ס מימי עלומיו, ויש לשער, כי שניהם התענו יחד ויהיו אחים בצרה לעת נתנה איטליה התחתונה לבז ולמשסה לפני המחמדיים. ויהי היום ויבקר היהודי ד ו נ ו ל ו הרופא את הנוצרי הנזיר המסגף עצמו בסגופים נוראים, וישתומם לראות את רעהו האב הכהן, כי מחלתו אנושה מאד, וסגופיו השיבו את גֵּוו עד דכא וַיִּכָּמְרוּ נחומיו עליו ויאמר אליו באהבה וחבה יתרה, כי חפצו לרפאהו בסממנים ותחבשת, למען יקום ויחי ממחלת הנכפה אשר דבקה בו — אך נ י ל ו ס ה ק ד ו ש בעט בטובת מַכָּרוֹ היהודי ולא אבה לקחת סממני רפואה מיד היהודי, לבל יתפאר עליו זעום־אלהים זה כי הוא — רפא את הנזיר הקדוש העושה נפלאות גדולות והמוחזק לבעל־הנס. ויוסף לאמר: הדבר הזה יהיה למכשול עון להנוצרים לדרוש עצת יהודי ארור ולבטוח בחכמתו 2), על כן יבטח באלהים בדעתו כי שוא תשועת אדם. פעם נזדמן ד ו נ ו ל ו בבית הקדוש נילוס עם עוד יהודי אחד, וידרוש היהודי מהקדוש הזה למסור לו דברים אחדים על דבר האלהים ויאבה לְהִכָּנֵס עמו בוִכּוּחִים על עניני האמונה, אך האב הכהן מ ר ו ס נ ה השיבו, ויאמר: יודע הוא אשר דבריו לא יעשו רושם על לב היהודים קשי־

---

1) או כאשר נקראה בפי סופרי ישראל בימי הבינים: איטליה של יון. שפ״ר.

2) עיין בהערה 4 עמוד 233 מעל״ד.

הערף וכבדי־לב ולא יאבה להשחית דבריו על אזן לא־שומעת ככותב על פני המים או זורע את הים הגדול ; אך ידרוש מדונולו ורעהו לקחת בידיהם את ספרי התורה והנביאים, להתבודד בחדרו הצר ארבעים יום וארבעים לילה, כהימים אשר ישב משה על הר סיני ואז אולי תהיה נשמתם מְסֻגלת לקבל דבריו — שהמה דברי אלהים חיים. הדברים האלה שנפלו בין החוקר היהודי והקדוש הקתולי מְסַמְנים לנו מעמד ההתפתחות הרוחנית של שתי התורות בימי הדורות ההם. ופְעֻלת רבי שבתי דונולו על בני ארצה היתה קלה ומצערה וכשתי מאות שנה אחריו עברו עדי קם באיטליה איש רב פעלים בתורת ישראל צה]. לאות על שפל המעמד הרוחני וההשתלמות האנושית אשר ליהודי איטליה בימים ההם יהיה לנו ספר־דרשות, אשר מחברו היה איש־רומי (איטלקי), הוא ספר „תנא דבי אליהו".

הספר הזה, אף כי מדבר את כל דבריו בשם אליהו הנביא, אך לא יכחד הדבר, כי בשעה שכתב הספר „כבר עברו תשע מאות שנה משנחרב הבית האחרון 1). — לאמר בערך שנת ארבעת אלפים שבע מאות ושלשים למספר בני ישראל, הרצאת הדברים בהמדרש הזה מלאה דבר, אך הסגנון מתנהג בכבדות, מפטפט בדברים, בהכברת מלין, וכלו נראה כמתאמץ לחַקות את סגנון מדרשי־אגדה הקדמונים, אך מבלי להגיע להם בפתגמים מלאי־דבר, מעטי־מלין ורַבֵּי־הרעיון — במועט מחזיק את המרובה. בו נמצא תערובות דברים שונים — קטנים וגדולים, רעיונות נשגבים ומחשבות תְפֵלות ושפָלות: המחבר מרבה לספר בשבח הענוה והתשובה, ירבה להוכיח את בני דורו כי ילכו בדרך ישר לדבר ולעשות רק צדק ומישרים, להרבות בתפלה וצדקה— אך המדה הטובה והמשובחת שבכלן, היא „ישיבת בית המדרש", לשמוע דרשות התורה, „אף על פי שאין התורה נכנסת לגופו של אדם", לאמר: אף כי לא יבין לאשורם את דברי הדורשים. הדרשן שהתעטף בטלית של אליהו מלאך הברית, הוא גם מלאך השלום בין איש לאיש מבני אמונות ותורות שונות ויאמר: „מעיד אני עלי שמים וארץ בין ישראל ובין „נכרי, בין איש ובין אשה, בין עבד ובין שפחה, הכל לפי „המעשה שהוא עושה, כך רוח הקדש שורה עליו" 2); הוא גם יאמר: „כתוב בתורה: לא תעשוק את רעך, „רעך" [נכרי] הרי הוא כ„אחיך" „[ישראל] ו„אחיך" הוא כ„רעך" — הא למדת שגזל נכרי — אסור — כי גזל הוא". וגם יוסיף לאמר: אם הוא מכחש לנכרי סופו שהוא מכחש לישראל 3). אך בכל זאת יעיד בבני עמו שלא לסעוד על שלחן אחד עם הנכרים 4), ככל הדברים

צה] על דבר רבי שבתי דונולו יש לתקן דברי המחבר או להשליטם בהדברים הנאמרים במאמרו של החכם שטיינשניידער בספר העתי .Archieve für pothologische Anathomie v Virchow 38—42. החכם הזה הוציא שם דברים אחדים מספר „המרקחת" במחברת מיוחדה (ברלין 1867) ועיין עוד בספר האיטלקי .Jscrizioni inedite etc ובספר „אגרת פתוחה" מאת הורוביץ כהוספה לבית תלמוד דף י״א. הרכבי.

1) אליהו רבא פרק ל״א. 2) שם פרק ט׳, וגדולה מזו יאמר בעל המדרש הזה: „כהניך ילבשו צדק -- אלו צדיקי אומות העולם" (שם כ׳). שפ״ר. 3) א״ר ט״ו וכ״ח. 4) א״ר ח׳, אך בהדברים: „לא יאכל אדם עם נכרי על השלחן" אינו בשביל אי-סבלנות,

ד״י 21 5 ח״ג

שהורו אז כהני הנוצרים בהכנסיות (הקונסיליות) בצרפת. מדברי הספר נראה, כי היתה אז שעת חירום לישראל בארצו, כי יֶאֱנַח מרה על בני העמים „שהם מאספים קהלין ובאים לבזבז ממונם של ישראל", „והרומיים היו מושכים את בשרם מעליהם", על היסורים הקשים, אשר לוחציהם יענום בהם עד שתצא נפשם. ובהשתוחח עליו נפשו ימסור דין מציקי ישראל לשמים ויאמר: „רבונו של עולם! יעלה עלבוננו לפנינו מה שנעשה לנו בכל שעה!". אך השעות האלה היו שעות רעות גם להנוצרים שבמערב אירופה ובעל המדרש לא ישלוט ברוחו מבכי לגלות, כי דעתו נוחה מזה, יען כי יחזה נקם באויבי עמו ובאמרו: „שבר על לוחצים כמו שעינינו רואות בכל יום תמיד", כוונתו על ההונגרים אשר פשטו אז על גלילות איטליה, אלה ההונגרים אשר הנוצרים בני הדור ההוא חשבום לסקיתים ובעל תנא דבי אליהו יחשבם לבני גוג ומגוג 1). —

כי אם מפני מכשול בדיני איסור והיתר, כי מפני הטעם הזה אוסר בעל הספר הזה בעצמו שלא יאכלו על השלחן עם עמי הארץ מפני שממעטים במעשרות וחשודים על השביעית.

1) את תכונת מדרש ההגדה הזה באר החכם רש"ל רפופורט בדברים מאירים וכהירים, גם הצליח ליישב הסתירות (בתולדות רב נתן מרומי [ר"ל בעל הערוך] בציון מ"ג), אך לא כוון יפה בדבר מקום המחבר, לא בבבל כי אם כרך גדול שלרומי (אשר היהודים וגם סופרי הכנסיה הנוצרית בימי הדור השליחים יקראו אותה גם בשם בבל). בכל הספר מנשב רוח אירופה. דברים רבים ואופני הדבור מוכיחים על הספר כי נכתב באירופה (מהם נראה לי ביותר המבטא „חכמים ורבנים" שנמצאים בהספר הרבה פעמים, למבטא אירופאיי. שפ"ר): — וגם שהמחבר מונה סדר זמנים לבה"ע ולא לשטרות כדרך שהיו הבבליים מונים נראה שהיה בן אירופה: „כי עונש גוג ומגוג ככר בא על לוחצינו" (א"ר פ"ג דף ז' ע"ב ופ"ה דף י"ג בדפוס סדילקוב) מוסבים באין ספק על נפילת ההונגרים בארצות אירופה המערבית, שאז נלקתה איטליה ביתר שאת ותסבול רעה רבה בתגרת יד העמים הפראים האלה בימי מלוכת קיסרי אשכנז מארנולף (Arnulf) עד אטו הראשון (Otto I) בשנות 889—955. בעל סדר הקורות (הכרונוגראף) ריגינו קורא את ההונגרים: gens hungaro:um ferocissima et omni belua crudelior a Scythis regnis et a paludibus, quas Thanais sua refusione etc (אצל Pertz monumenta Germaniae I. 599). ובאמת בימי הבינים שמו מקום עמי גוג ומגוג בארצות הסקיתים, וההונגרים היו ראוים להקרא בהשם הזה. יחס אליהו רבא לאליהו זוטא עוד לא נתברר לי כראוי.

אלה הם דברי הרב המחבר בהוצאה שניה משנת 1871 בהערה 1 לעמוד 319, והנה אחשוב לחובה להעיר על דבריו, כי העוה במקום הזה משפט הספר תנא דבי אליהו, כן בתוכנו וכן בצורתו. — למרות הכלל שאין מתוכחים בטעמים, עלינו לאמר בהפך מדברי הרב המחבר, שבכל המדרשים לא מצאנו סגנון מדבר על הלב ונכנס אל הלב כסגנונו של התנא דבי אליהו — או אבא אליהו. תם וענוה, רוח חן ואהבת חסד וצדקה ותורת חיים שפוכים על פני כלו, בעל המדרש הזה היה בעל רוח טובה (אפטימיסט), בהפך מהנזירות והפרישות ששררו אז בעולם הכנסיה הקתולית; הוא היה אומר: „כל הקץ בחיים טובים בעולם הזה סימן רע לו", הספר הזה כלו דרכי נעם ונתיבות שלום -- די למאמר אחד ממנו: „פעם אחת הייתי עובר ממקום למקום ומצאני אדם „אחד . . . אמר לי: שני דברים בעולם ואני אוהבם בלבבי אהבה גמורה ואלו הן תורה וישראל, „אבל איני יודע איזה מהם קודם? אמרתי לו: דרכם של בני אדם אומרים התורה קודמת, אבל אני אומר ישראל קדמו" — ובלי כל יסוד השפיל הרב המחבר מעלת המדרש הזה, אשר על חשיבותו המוסרית ככר העירונו למעלה, והנה אין פה המקום לברר הדעות החלוקות על אדות זמן המחבר ומקומו; צ"נץ (גד"פ 112) ורפאפורט בתולדות רב נתן בעל הערוך (הערות מ"ג מ"ד) החכם באבער (במ"ע הירחי לחכמת ישראל מאת פראנקעל וגרעטץ מעמוד 267 ואילך 1874) והחכם אופנהיים בבית תלמוד שנה ראשונה מסכימים כי היה בבלי, הרב המחבר בפנים ובהערות ואחריו נגרר הח'

ובדור ההוא נמצא באיטליה מחבר עברי אחר, אשר גם כן שם לו סתר פנים וייחס יליד רוחו לקדמון ויכתוב ספר העתים כולל תולדות ישראל מבריאת העולם עד חרבן הבית השני על ידי הרומאים, או יותר נכון, המחבר נתן פנים חדשות לספר תולדי ערבי בהעתיקו אותו ללשון עברית וישם עליו נוספות רבות. גם הוא נתלה באילן גדול ויתאמר ל י ו ס ף פלאוויוס סופר העתים לבני ישראל בימי חרבן הבית השני, אך המיר את השם יוסף ביוסיפון, ויערב בדברי הימים גם דברי הבאי ודברי הגדה ויתלכדו בתוכו לאחדים וייחס גם שמות ומעמדים אשר בזמנו לדורות קדומים. אך לשון המחבר הספר יוסיפון תמהר לדבר צחות בעברית, מדברו נאוה כמעט כשפת כתבי־הקדש וזאת כל מעלת הספר וטובו.

מכל האמור הננו רואים, כי בימי הדור הזה — דור המאה השמינית לחמישי היתה רק ארץ־חפץ אחת להיהדות, אשר אדמתה היתה מסֻגלת להפרות דעת ולשגשג ציציה ופרחיה, להבשיל פרי חמד, פרי התורה והמחקר המדעי — ארץ חמדה כזאת היתה אז — ס פ ר ד ה א י ש ל מ י ת, אשר השתרעה אז על פני השטח היותר גדול של חצי האי לשון־ארץ הררי פ י ר י נ י ה. על ארצות אירופה הנוצרית שכנה אז ענגת הבערות, ואחרי הקיצה כמעט קט לחיים מושכלים ומתוקנים בימי המלכים הראשונים לבית ק א ר ל הגדול, שבה ותשקע בתהום

גידעמאנן בתולדות החנוך (חלק ב׳ נספח ב׳) שניהם אומרים שהיה בן איטליה ואיש רומי. — אבל כלם מודים שהוא בן המאה השמינית לחמישי, המאסף לכל המחנות האלה והמבטל דעות כלם, הוא ידידי החכם יעבץ במאמרו בספרי „כנסת ישראל״, „חכם עדיף״ שנה ראשונה חלק ראשון מעמוד 379 ואילך, כי יקדים זמנו לימי המאה הרביעית לחמישי ויושיבהו בארץ ישראל — ובאמת ישנן ידים מוכיחות להשערתו, כי דברי בעל הספר בפרק ל״א, „משחרב הבית הראשון ועד עכשיו תשע מאות שנה״ הם הוספה מאת אחרוני המעתיקים. אך הראיה הראשית אשר היתה לאבן פנה אל חקירתו ועליה בנה בנינו היא חלושה וקלושה מאד וכבר שדי ביה החכם אטלס נרגא (בהכרם במאמר „אבא אליהו״, ובכל ראיותיו אין הוכחה אחת ברורה ומכרעת נגד החכמים שהזכרנו. בכל הראיות החלושות שמביאים הרב המחבר וגידעמאנן העושים אותו לאיטלקי, לא נראו לי דברי החכם אטלס באמרו, על העושים אותו לרומי או לאיטלקי, מפני כי רוח אירופה נושבת בו, נוכל לאמר כי דברי רוח הם (הכרם 96). דבר אחד יש המוכיח על מקום המחבר בזמן מאוחר והוא שיזכיר „חכמים ורבנים״ מבטא מוזר מאד להסבוראים ומה גם לאחרוני האמוראים, בימי המאה השלישית לחמישי, כמו שישער החכם אטלס — וזה לא מפני שאני סובר כדעת החכם א ו פ נ ה י י ם המוכיח מזה שנתחבר הספר נגד הקראים ורבנים הוא ההפך מקראים, אך שמכל הספר יצא, אשר „חכמים ורבנים״ הם מושגים מקבילים אל „בעלי בתים״ שהספר מלא מהם — והדברים, „חכמים, רבנים ובעלי בתים״ מורים על מושגי החברה בזמן מאוחר מאד — באשר כי אין פה המקום להאריך בחקירות לא אוכל רק להעיר כי אחרי כל הספקות הרבות בההלכה הזאת, לא אדע איך פסק הה׳ יעבץ ה ל כ ה ב ר ו ר ה בספרו „דברי הימים ל י ל ד י בני ישראל״ כדברים האלה. ו י ה י ב י ב נ ה א י ש ב י מ י ם ה ה ם (לדעת יעבץ בארבע עשרה השנים שהיתה יד ישראל תקיפה בארץ ישראל בימי הירקליוס קיסר) מ ו כ י ח ׃ מ ו ר ה צ ד ק ו י כ ת ו ב... ס ד ר א ל י ה ו״. הלכה פסוקה כזאת לא נוכל בשום אופן לתת כסתם משנה בספר פסקי הלכות התולדה לילדים, ששם צריך היודע בינה לעתים להסתלק מן הספקות, ומה ראה לתת מקום לבעל הספר כ י ב נ ה, אחרי אשר במאמרו (בכנסת ישראל) הוא משער את מקום שבתו בטבריה. — החכם אטלס, כמו שהזכרתי, מקדים עוד יותר זמנו של בעל המדרש תנא דבי אליהו. — אך איננו קובע מסמרות בדבר, באמרו בצדק „כ י א י ן ל ה ח ל י ט ה ד ב ר ב מ ש פ ט ח ר ו ץ״ (הכרם 102). לפי תכונת ספרנו לא נוכל להאריך בזה הרבה והמעיינים ימצאו חפצם בכל הספרים המדברים בענין הזה. שפ״ר.

הסכלות וחשך ומשובת כהנים קנאים ומורדי אור ; גם על ממלכת הכליפים בארצות הקדם כבר עברו ימי העליה וימי העמידה , ככחה אז לא היה אז כחה עתה , כי הגיעו לה ימי הזקנה וזמן אפיסת הכחות , אך ממלכת הכליפות שבספרד, אשר מלכיה היו מבני בית אֹמַיָּיה נמצאה אז בעצם ימי בחרותה ; מלאה עז־עלומים ונאזרה חיל ואון־הרוח; ותתנשא למעלת השלמות בחיים מושכלים ומתוקנים בדרכי החברה וארחות הדעת והתַּרבות האנושית , עד כי כמעט נשכח כי בתוך דורות ימי הבינים תעמודנה רגלינו . בימי ־עַבְּדְאַל־רחמן השלישי (עם שם־כווי אן־נזיר) — אשר לראשונה נקרא בשם הכבוד — הכליף — אל־מו־מֵינין — לאמר נשיא־המאמינים , היתה ספרד לבדה למקום החקירה וההשכלה, דעת חכמת חרשים וכל מלאכת מחשבת , ארץ הדעות המושכלות בחקר־אמונה ודעת אלהים , כל אלה מעלות הרוח , אשר בכל יתר המדינות בתבל ארצה או כי היו לחרם , או בוז להן ולא חֶשְׁבון . עם הכליף עבדאל־רחמן תחל שלשלת דורות־דעה בימי התקופה הנבחרת להפרחת התַּרבות והשתלמות ההשכלה האישלמית , השכלה מלאה רוח חיים וטוב טעם, אשר צמחה על שדות ספרד המחמדיית לעת עלו למעלה־ראש גם קניני הלאם : כחו וגבורתו , אָשרו ועָשרו בכל פנות חיי החברה . — ההשכלה הזאת הכתה שרש ותעל ותפרח, יען כי למעוז לה ותומכיה ומחזיקיה היו מלכים בעלי נפש נדיבה ורוח יקרה , זַכֵּי הרעיון וטובי טעם ודעת ; והמלכים הנדיבים האלה היו בעלי חירות הדעות ורחוקים מכל רוחות רעות ודעות קדומות נגד בעלי אמונות ודתות אחרות . לכבוד ותפארת היו בספרד האישלמית חוזי חזיונות , המושלים המשוררים והמליצים . יפִי השירה ותפארת הדבור והמליצה לקחו לב הערבי בן־ספרד . שיר נחמד ומליצה נעימה היו לכבוד בפי העם יותר מנצחון הגבור על שדה מלחמה . כל אבירי העם וגדוליו , מהכליף עד נציבי המדינות — העֲמירים חשבו להם לכבוד וגדולה , כי במסבם ימצאו מליצים ומשוררים , אנשי הרוח וחכמי לב , ויהיו מחזיקים בידי החכמים והמליצים ויתמכום ביד נדיבה, לבל יהיו טרודים בדאגות הפרנסה למחית ביתם, ולמען יוכלו לפנות לבם אל החכמה, המשל והמליצה . את אנשי הרוח בעלי המדע והמשוררים והמליצים לקחו המלכים והנציבים אחרי כבוד , שמו על שכמם משרות נכבדות במדינה ויפקידו את טובת הממלכה בידם .

בחוג־הרוח החפשי הזה , בעולם מלא שיר וחזיון וחפֵש הדעת והרוח , נמצא אז איש ישראל יושב ספרד הערבית . והעם העברי , אשר על פי טבעו ומזגו הוא מִתְרַגֵש ומתפָּעל למשמע אזניו ומראה עיניו , לא נשאר גם הפעם שוקט וקופא על שמריו . גם רחשי לבו , הגיונותיו ודעותיו נמשכו בכח גדול אדיר וחזק אל המחקר המדעי ואל השירה והמליצה , החזיון והמשל ; וכספרד האישלמית , כן היתה ספרד הישראלית , „מקום מנוס ומקלט להשכלה האנושית והתרוממות רוח האדם ; ארץ החמדה זאת היתה לגן עדנים מלא פרחי חמד , פרחי השירה והחזיון ופרי הדעת — פרי תנובת החקירה וההגיון 1) . — כה „מוזערביים" (הנוצרים היושבים בקרב הערבים) , סִגלו להם יהודי ספרד הערבית את הלשון

---

1) עיין מ. זאכס בספרו . „רעליגיאָזע פאעזיע דער יודען אין שפאניען" .

M. T. AKADEMIA KÖNYVTÁRA

והספְרָה של העם המושל בארץ וגם העבירו לפעמים את הערביים ויעלו עליהם במעלת הידיעות המושכלות. אבל באותה העת אשר הנוצרים ילידי הארץ מימי עולם לפני בא אליה הערביים — המוזערביים — היו ממעטים את דמות מולדתם, מחקו את סימני מחצבתם, שכחו את לשונם — לשון רומית־גֹתִית, בספרי תורתם לא השכילו להבין, ועל כן זנחו ברית אבות ויבושו להִקָרֵא בשם בנים להתורה הנוצרית 1). לא כן היו היהודים בני ספרד הערבית. כי כאשר מסרו נפשם על קדוש־השם בימי צר ומצוקה בימי גזרות השמדות לעת מלכי בהארץ הזאת מלכי הוֶויסטגֹתִים הנוצרים לפני מאתים שנה, כן גם בימי טובה, בימי התרבות ההשכלה, בימי החירות המדינית — לעת זרחה להם שמש צדקה ואור ודרור בכנפיה, גם אז, הוסיפו לאהבה את לשונם העתיקה, לשון הלאם הישראלי בעוד היותו גוי יושב על אדמתו, ביתר שאת ויתר עז מאשר לפנים, נפשם דרכה עֹז אהבת עולם לספרתם הקדושה ולתורתם מורשה קהלת יעקב. ראשי כנסת ישראל הספרדית, לא לבד כי לא חשבו את דעת חכמת הערביים — לסגֵל להם את דרכי מחשבותיהם וארחות הגיונם, לעוֹן בגד ומעל בהיהדות, כי אם עוד היו שלמים עם הספרה הערבית ויכללוה וישכללוה, ממקור ערב שאבו להם חכמי ישראל מים חיים, להפרות את היהדות, להרבות חילה ולחדש את כֹּחַ ולֵחַ עלומיה. מאורעים רבים ומעשים גדולים ונכבדים התלכדו אחד לאחד, לתת און ועָצמה לכנסת ישראל הספרדית להתחרות עם בבל אֵם הכנסיה בימים ההם, לעלות עליה במעלות הרוח וכל דבר חכמת בינה עדי לקחה מידה את עטרת תפארת המעלה העליונה לכנסיות ישראל, להיות לאֵם האומה בימי דורות רבים ושנות חמש מאות. ובצדק ישורר המושל העברי ויאמר:

וּבַעֲבוּר כִּי קְצַת שֵׁבֶט יְהוּדָה לִסְפָרַד יָרַד,
כְּמוֹ שֶׁנֶּאֱמַר: וְגָלוּת יְרוּשָׁלַם אֲשֶׁר בִּסְפָרַד.
וּגְבוּל סְפָרַד כְּנֶגֶד אֶמְצַע הַשָּׁמַיִם מְכֻוָּן מְיֻשָּׁר,
מִתַּחַת הַקַּו הַשָּׁוֶה וְהַיָּשָׁר
. . . .

כִּי בְנֵי בָבֶל בְּקַו־הַשָּׁוֶה בְּמִזְרָח,
וּבְנֵי סְפָרַד בְּסוֹף קַו־הַשָּׁוֶה בְּמַעֲרָב;
וְעַל כֵּן פָּשְׁטוּ הַחָכְמוֹת בִּשְׁתֵּי הַקְּצָווֹת הָאֵלֶּה לְמִינֵיהֶם,
כִּי הֵם כִּשְׁנֵי צִדֵּי הַגַּלְגַּל וְעַמּוּדֵיהֶם,
אֲשֶׁר הַבַּיִת נָכוֹן עֲלֵיהֶם.

---

1) הרב המחבר מביא בהערה דברי סופר הכנסיה הנוצרית ממאה העשירית למספרם Epistola Alvari in Florez España Sagrada XI 81, המתאונן על ילידי יהספררים הנוצרים, אשר זנחו תורת אבותיהם. דבקו בתורת האישלם וכו׳ — לתרגם כל דברי הסופר הזה אי אפשר לנו במקום הזה.

כֵּן הָיוּ מִקֶּדֶם בְּבָבֶל, חַכְמֵי תֵבֵל,
וְהָיוּ כְּמוֹ כֵן בִּסְפָרַד
בַּעֲלֵי חָכְמוֹת בְּכָל חָכְמָה
וּבְסוֹד הַשִּׁיר — מְחָבֵּר וּמְפֹרָד;
וְעַל כֵּן לְשׁוֹנָם בְּצַחוּתוֹ נִשְׁמָר,
וְעָמַד טַעְמוֹ בּוֹ וְרֵיחוֹ לֹא נָמָר.
. . . .

וַיִּשָּׂא מְשָׁלוֹ וַיֹּאמַר:
עֵת הַחֲכָמִים מֵעֲנוֹת שִׁיר נֶחְבָּאוּ,
חַכְמֵי סְפָרַד לַעֲנוֹתוֹ נִצְבָּאוּ
וּבְעֵת בְּנֵי מִזְרָח בְּשִׁיר לֹא מָצְאוּ
חָזוֹן — בְּנֵי הַמַּעֲרָב אָז הִתְנַבָּאוּ

~~~~~~~~~~

שלשה אנשים גדולי־תושיה, כל אחד לפי דרכו, היו מיסדי ההשכלה עם דרישת התורה באופן מושכל בכנסת ישראל הספרדית: התלמודי רבי משה בן חנוך, אשר מבבל בא אחרי כמה הרפתקאות לקורדובה, הראשון להמדקדקים באנדלוסיה (ספרד הדרומית) מנחם בן סרוק ודונש (אדונים) בן לַבְרַט. יוצר תבנית השירה העברית. אך נצני ההשכלה אלה לא יכלו לבא לידי התפתחותם, להיות לפרחי חמד מרהיבי עין ולב, לולא נמצא להם איש כביר ונאור, גבר רב הכשרון, בעל רוח נכון ובעל נפש יקרה ועומד על מעלה עליונה במעלת החברה האזרחית. האיש רב העליליה הזה היה לשמש צדקה והמאור הגדול המשפיע מאורו על הנִצָּנים, למען יִבָּקעו לציץ ציץ ולהוציא פרחים טובים למראה ופרי חמד נחמדים להשכיל — שם האיש הזה הוא אבו־יוסף (יוסף) חסדאי בן יצחק אבן־שפרוט 1) בן להמשפחה היקרה אבן עזרא. הוא נתן לחפץ הדעת והֲעַלִיָּה הרוחנית לבני ישראל בספרד, תבנית וצורה, מעמד ומרכז, וממנו הֻחַל שלשלת האישים, רַבֵּי הפעלים ואבירי הדעת, בני־עֲלִיָּה, אשר השתלמות היהדות, להגן עליה ולכללה ולפארה היתה תעודת חייהם ולכל בה חיי רוחם. בפרצוף פניו הרוחניים, בתעצומות פָּעלתו ובכל דרכיו והליכותיו נראה לנו רבי חסדאי כפנים חדשות בהתולדה הישראלית, וצביונו וחזות־רוחו מופלאים מדפוס ופרצוף פני אבות הדורות נושאי התולדה הישראלית שעמדו לפניו. רֹך רוחו, עזוז מפעליו, חן ונעם מִדְבָּרו והליכותיו ורוח חן וחסד השפוכה על פני כלו — לא יֵרָאֶה בתאר בן ארץ הקדם, בן־העצלות ורפיון־ידים ולא כבד־ראש ופנים נזעמים כפני היהודי הנענה בארצות גלותו; הליכותיו ומִדְבָּרָיו כבר נותנים את אותותיהם אותות בן ארצות המערב, איש אירופה —

1) נולד ד״א תרע״ה = 915 — מת בערך ד״א תש״ל = 975.
~~~~~~~~~~

וממנו והלאה — קבלה התולדה הישראלית את צורתה וַחֲזוּת פניה האירופאית.

מתולדות רבי חסדאי בימי נעוריו לא נדע דבר — אבותיו היו ילידי המקום יאַען (Jaen) 1); אביו יצחק היה תושב קורדובה, נדיב, בעל יכלת במדה בינונית, מחזיק בידי תלמידי חכמים, כפי מדת יכלתו; ממנו למד בנו לכבד את החכמים תופשי התורה ולהשתמש בעשרו לטובת התורה ודורשיה. רבי חסדאי פִּנָּה את לבו לעסק החכמה בדעת הרפואה והלשונות. בהידיעה הראשונה סִגֵּל לו ביותר את התֹּכֶן הלמודי, תורת הדעת שבחכמת הרפואה מהחלק המעשי שבהחכמה הזאת אומרים אָמוּר המספרים בשבחו, כי המציא משקה רפואה התריאקה אשר הערביים קראו לו בשם פַּרוּק ויחשבוהו לרפואה כוללת לכל המחלות. גדולה ממנה היתה דעתו ובקיאותו בלשונות שונות ובחשבון ודעת הנהגת ממלכה בדברים שבין עם לעם וממלכה לממלכה (דיפלומאטיה) — ר׳ חסדאי אבן־שפרוט לא לבד כי ידע ידיעה שלמה את לשונות ערבית ועברית וגם השכיל להראות כחו כסופר בשתי הלשונות אלה, כי אם גם ידע לאשורה את השפה הרומית — הלשון אשר לא ידעוה אז בספרד רק גדולי הכהנים הנוצרים. והכליף עבדאל־רחמן אשר לעתים קרובות היו לו דין ודברים ומשא ומתן עם נשיאי הנוצרים בהממלכות הקטנות אשר בספרד הצפונית, הכיר וידע, כי חסדאי הוא האיש אשר הוא מבקש להיות המוציא והמביא את עניני המלכות בינו לבין המלכים הקטנים האלה, ויפקידהו למליץ ואיש בינים ומכלכל דברי המדינות (דיפלומאט) — 2). בימים הראשונים עמד חסדאי על משמרתו רק כיועץ למלאך הכליף בחצרות המלכים הנוצרים. וככל אשר הוסיף הכליף לראות את חכמת חסדאי ורֹחב דעתו בכלכלת דברי המדינות, כן גדלו מעלת חסדאי וחין ערכו בעיני הכליף ויגדלהו וינשאהו, ויהי היום וחסדאי הנחיל לאדונו ומלכו תהלת נצחון בלי חרב וחנית, כי בדבריו והליכותיו ידע לקחת לו נפשות ובהשתדלותו באו מושלי הנוצרים המלך מליאון (Leon) הנקרא סנכה ראמירעץ (Sancho Ramirez), והמלכה טודה מנאבַארה (Toda v. Navarra) עם כהניהם וגדוליהם לקרית מלך, בירת הכליפים היא קורדובה, לכרות שם ברית־שלום לימים ושנים רבות עם המלך עבדאל־רחמן. ויגמול הכליף טובה לחסדאי ויעלהו לגדולה רבה וימנהו למשמרות גבוהות במלכותו, אשר נתנו לו היכלת להוסיף עשות גדולות לטובת הממלכה, ויהי חסדאי לנושא משרת יועץ (מיניסטער) הממלכה בהענינים שבין עם לעם וממלכה לממלכה, אף כי לא נקרא בשם שר ויועץ. עליו שמו המשרה לקבל פני צירי הממלכות האחרות בבאם לחצר הכליף, לקבל מידם את התשורות והמנחה אשר השיבו המלכים האלה להכליף וכתבי־התעודה והרשות אשר הביאו ולמסור להם את המתנות והתשורות ומגלות־הספר אשר השיב להם עבדאל־רחמן. אך מלבד התעודה הזאת, תעודת שר־החיצון, נשא חסדאי על שכמו גם משרות שר־המסחר ומכלכל

---

1) Jbn Adari Citat. ודבריו מובאים בציון כ״א סימן א׳.

2) לערך שנת ד״א ת״ש.

רכוש הממלכה, ועל ידו נאספו מְנָיוֹת הממלכה בתוצאות האדמה ותרומות המכס לגנזי המלכות 1). ובכל אלה לא זכה חסדאי לשם שר ונשיא מטעם המלוכה (אופיציעל) ולא נחשב לעומד על מעלה ידועה במעלות שרי המלכות; לא היה נקרא משנה־למלך — ווזיר (או הגיב כמו שנקראה שררות הוויזיר בין הערביים בספרד) ולא יועץ־סתרים במלוכה (כתיב). כי לראשונה היו גם הערביים עוינים את היהודים ודעות קדומות נשתרשו בלבם נגד היהודים ולא משלו ברוחם לתת ליהודים יד ושם בגדולי המלכות ורַבֵּי המדינה 2). השכלה הערבית היתה אז עוד בראשית ימי הפרחתה ולא הספיקה עוד לשפוך רוחה על פנות גדולי העם והמלוכה, לכבוש את הדעות הקדומות ולהשכיח מלב אמוני האישלם את הדברים הרעים על היהודים הנמצאים בספר הקוראן. גם המלך — מושל ישר באדם ובעל רוח נדיבה, אשר בחכמתו ויקרת־רוח שם הוד ותפארת על כסא ממלכתו, גם הוא לא היה רשאי על פי מעמדו ומצב ממלכתו להסיח דעתו מן הדעות התְּפֵלוֹת, אשר עוד מלאו לב שריו ועבדיו, ועל היהודים בעצמם נָטַל אז להתגבר על הדעות האלה, לפשט העקמומיות שבלב הערביים ובחכמתם וביתרון הכשר דעתם למחות מלב האזרחים אדוני הארץ בימים ההם את השנאה שנשרשה בלבם מימי דורות עולמים. רבי חסדאי היה הראשון, אשר ידע להפוך לב המושלמים באנדלוסיה (ספרד הדרומית) מאיבה לאהבה את אחיו בני עמו היהודים, ובהיותו קרוב למלכות ורואה פני הכליף תמיד מצאה ידו להגן על אחיו מפני כל לחץ ועושק ועקת אויב 3) ובמשפט אמת וצדק נשא עליו מְשׁוֹרר עברי את משלו ויאמר:

וְהוּא הַשָּׂם חַיָּיו יְשׁוּעָה לִפְדוּיָיו,
וַדַלָּיו וַעֲנִיָּיו בְּיָמָיו נֶעֱזָרִים,
וְהִזְכִּירָם צֵאתָם דְּרוֹר מֵעַבְדוּתָם;
וְגַם נָשְׂאוּ אוֹתָם עַל כַּנְפֵי נְשָׁרִים
בְּעֵת פָּנָה אֲלֵיהֶם בְּאֶרֶץ לֹא לָהֶם,
וְהֵסִיר מֵעֲלֵיהֶם עֲבֹדַת הַמְּצֵרִים
וְהֵסִיר אֶת סֻבֳּלוֹ לְעַמּוֹ גַּם חֲבָלוֹ
וְנַפְשׁוֹ עָגְמָה לוֹ וְרַחֲמָיו נִכְמָרִים;
וְשֵׁבֶט נוֹגֵשׂ בּוֹ שְׁבָרוֹ מִקִּרְבּוֹ,

---

1) יוצא מדברי מכתב ר׳ חסדאי אל מלך הכוזריים [באמרו, „וכל סחורתם וכל אודותם לא יתכן כי אם על ידי וכו׳, עיי״ש].

2) על אדות הדעות הקדומות שהיו קשורות בלב המושלמים נגד היהודים יותר מאשר נגד הנוצרים בימי מלכות עבד אל - רחמן יכתוב הבישוף מקורדובה אל מלאכו של קיסר אשכנז אוטו הראשון. — Acta Sanctorum מן 27 פעב. חלק .III דף 712 ועיין בראש מכתבו של רב חסדאי למלך אלכזר.

3) יוצא מדברי מכתב ר״ח אל מלך אלכזר, „ובראות אלהינו את ענים ועמלם . . . היתה סבה מאתו ויציבני לפני המלך, ועלי הטה חסדו ויסב את לבבו אלי — ובזאת עניי הצאן קודרים שבבו ישע, ותרפינה ידי לוחציהם ותקפוץ ידם מעונש, ויקל עולם וכו׳. שפ״ר.

וְגַם מָנַע מִבֹּא עֲלֵיהֶם אַכְזָרִים ;
אֲשֶׁר אֵין בִּלְעָדָיו בְּרַחֲמָיו וַחֲסָדָיו
שְׁלָחוֹ לַשְּׂרִידִים לְמִחְיָה וּמְזוֹרִים 1) .

ובשיר שֶׁבַח זה אין כל דבר הַפְרָזָה וְהַפְלָגָה . כי באמת צדקו עליו דברי המושל 2) , אשר : „בימים ההם זרח בספרד שמש התהלה — ברקיע הגדולה" , כי שמש צדקה ומרפא בכנפיו היה רב חסדאי לאחיו בני עמו בקהלות הקרובות והרחוקות וכל כבודו וגדולתו ועשרו הרב הקדיש לתועלת אחיו בני בריתו וטובתם המוסרית והמדינית . ברגש דת־אל הנטוע בקרבו , חש בנפשו , כי הסב ה' את לבבו (של הכליף) לא בצדקתו כי אם בחסדו ולמען בריתו" 3) . לאמר להועיל ולהיטיב גורל עמו ולרומם קרן תורתו . רב חסדאי היה הפרנס והמנהיג בקהלת ישראל אשר בקורדובה וכנראה נהג שררה ויהי עליון ואלוף לראשי הישיבות והדיינים 4) — והשררות הזאת נתנה לו מטעם אוהבו ומחבבו אדונו ומלכו עבד־אל־רחמן , או כי עדת ישראל בקורדובה מדעת עצמה שמה אותו לראש ואלוף לה . ורב חסדאי „הריק לכל שואליו ברכה עד בלי די" ויעניק מטובו גם לישיבות בבל ויתנו חכמי בבל גם הם מהודם עליו ויקראו לו בשם „ריש כלה" 5) , התאַר אשר בימים ההם כבר היה רק לתאר־כבוד ותפארת חיצונית , ולא נכלל בו כל מושג שררה ועז ומשרה במעלות התורה ; כי בדעת הליכות התלמוד לבטח לא הגיע רב חסדאי גם למעלת הדיין רבי נתן בקורדובה , אשר הניח את מקומו ברוב ענותנותו לרבי משה בן חנוך . עם דונש (אדונים) בן תמים בא בכתובים ולחפצו עשה לו את חשבונות התכונה ומהלך הגרמים השמימיים ותנועותיהם , למען דעת את חכמת העברונות וקביעות השנים 6) , למען אשר יוכלו בני ספרד לקבוע החדשים , ולא תהיינה עיניהם תלויות אל הישיבות בבבל . גם עם רב דוסא בנו של רב סעדיה גאון היה רב חסדאי

---

1) פיסקא משירו של מנחם בן סרוק שהוציא לאור החכם שד"ל בבית האוצר עמוד 23 ובספר Philoxene Luzatto , Notice sur Abou-Jousauf Hasadi p. 68. ועתה נדפס בשלמות על ידי ש. ג. שטערן בשם תשובות תלמידי מנחם ודונש ווינא 1871.

2) התחכמוני . 3) דבריו במכתבו אל מלך אלכזר . 4) מדברי הראב"ד בספר הקבלה.

5) כן יקרא חסדאי דונש בן לברט בהחרוזים שהקדיש לכבודו לאמר ,

וְשִׂים שִׁיר וּתְהִלָּה לְהַשַּׂר רֹאשׁ כַּלָּה אֲשֶׁר כָּלִיל כָּלָה גְּדוּדֵי הַחֲוָרִים .

ועוד משורר אחר יקרא לו גם כן „ראש כלה" צו] . עכ"ל של הרב המחבר , מבלי שפירש מי מהמשוררים שקרא לו כן , ובאמת כן נמצא בתשובות תלמידי דונש ומנחם להחכם שטערן ,

וּלְאַחַד הַשָּׂרִים, בִּסְמִיכַת עֲקְרָב, שִׁיר תְּהִלָּה, לְרַב חִסְדָּאִי, רֵישׁ כַּלָּה .

צו] דעת המחבר , כי השם „ריש כלה" נתנה לרב חסדאי מטעם הישיבות כבבל אינה מכרעת, כי דונש בכתבו שיר תהלתו לחסדאי ובכנותו אותו בכל שמות התהלה היה פזרן גדול בתהלות ותשבחות ויקראהו בשם הזה , גם מבלי שנסמך לראש כלה מחכמי בבל . מלבד זה תאר הכבוד „ריש כלה" או „אלוף" הדומה לראש כלת נקראו גם חכמים אחרים שנמצאו מארצות אחרות חוץ לארץ בבל , כמו במצרים נקרא כן אבי רב סעדיה , ועיין מאסף נדחים נומר 3 עמוד 35 . הרכבי .

6) כי רב חסדאי עמד במשא ומתן עם דונש בן תמים יוצא מהדברים המובאים בכתב-העתי אריענט 1850 עמוד 808 . שפ"ר .

מֵריץ מכתבים. וזה רב דוסא כתב לבקשת השר רב חסדאי תולדות אביו וכל פרשת גדולתו והטובות אשר עשה לישראל 1). והנשיא הזה שעמד לישראל בספרד לא דאג רק לאחיו בני־עמו בארצו, כי אם שם לבו על גורל אחיו בארצות רחוקות. צירי המלכות אשר השיבו אֶשְׁכָּר להכליף, קִנְּנוּ אהבתו היו מביאים מנחה גם להשר והנשיא רב חסדאי, למען ימליץ הוא בעדם אל אדונו ומלכו ומדי דברו עמהם, חקר אותם לדעת גורל היהודים בארצם וַיָּכֶן את לבם לטובה על עם ישראל, להיטיב גורלם ומעמדם.

בימים ההם באו להכליף בקורדובה שתי מלאכיות משני חצרות הממלכות האדירות באירופה, ובשתיהן הראה חסדאי תקף תעצומות פָּעלתו ותולדות המלאכיות האלה קשורות ואחוזות בשמו ותעצומתו. קיסריות רומא המזרחית (ביצנץ), אשר נצערה ונתקטנה מדור לדור, ומכל עברים התנפלו עליה ויקרעו ממנה ארצותיה אחת אחת וזה שנות מאות שדָמְתָה לְמֵת חָנוּט, הממלכה הכבירה והעצומה הזה משנים קדמוניות היתה דורשת תמיד עֶזרה מהממלכות מחוצה לה. בימים ההם מלך בקונסטנטינופול הקיסר המלומד ורפה הידים קונסטנטין השמיני, אחי ליאו הפילוסוף ובן בסיליוס, שני הקיסרים אשר הֵצֵרו לישראל בארצם וירדפום באכזריות חמה, ובהיותו אז עשוק ורצוץ מהעמים אשר סביבותיו, בקש אהבת ממלכת הכליפות בספרד הדרומית, הממלכה האישלמית האדירה אז בקצה דרום אירופה, למען תמצא ידו בעזרתה להחזיק מעמד נגד הכליפות המזרחית אשר בארצות אסיה המערבית. וישלח מלאכות גדולה, את רַבֵּי ממלכתו וגדוליה לקורדובה 1). ולתת כבוד ופאר למלאכותו שלח בידי שריו גם מתנות יקרות להכליף ושריו. ובתוך התשורות האלה נמצא ספר כתב־יד רב הפאר ויקר מאד בחכמת הרפואה, על דבר דרכי הרפואה באופנים פשוטים, כתוב בידי החכם היוני דיוסקורידיס רופא מהולל ונודע בשמו גם לחכמי הערביים— הספר אשר דרשו להשיבו הכליף עבדאל־רחמן עם בני־ועד חכמי הרפואה אשר עמדו לימינו. צירי חצר הממלכה, אשר בה נרדפו את היהודים בגזרות קשות ואכזריות, נתקבל מאת השר היהודי היושב ראשונה במלכות הכליף ובקבלת פנים מיוחדת (אוידיענץ) הציגו אותם לפניו. אך הספר היקר, אשר אותו חמדו ויוקירו חכמי ערב, רופאיהם וחוקרי הטבע אשר להם, היה להם לספר החתום, ומכלם לא נמצא אחד אשר יוכל לקרוא אותו — בגלל הדבר הזה שחר הכליף עבדאל רחמן את קיסר ביצנץ, כי ישלח לו איש יודע מלבד הלשון הרומית גם יונית, והקיסר קונסטנטין, בחפצו לרכוש לו אהבת הכליף האדיר, שלח אליו כהן קתוליקי ושמו ניקולו, אשר היה למתרגם הספר מיונית לרומית. אך גם רומית לא ידע איש בכל רופאי קורדובה מלבד רב חסדאי אבן־שפרוט, ויפקד המלך אותו כי יקח חבל בעבודת התרגום, ויהי הכומר ניקולו מתרגם הספר מיונית לרומית ורב חסדאי תרגם אותו מרומית לערבית. והכליף עבדאל־רחמן שמח מאד

1) הראב"ד בספר הקבלה.

2) בין שנות 944—949.

על שלמות המלאכה המדעית הזאת , ויאמר , כי במעשה הזה שִוָּה הוד והדר על ממלכתו 1) .

מופלאה ומיוחדה במינה היתה פְעֻלת רב חסדאי במלאכות אחרת שבאה מאירופה לחצר הכליף האדיר ע ב ד א ל ־ ר ח מ ן . במלאכות ששלח הקיסר א ט ו הראשון קיסר אשכנז ומלך מלכי אירופה בדור ההוא . לפני איזה שנים שלח הכליף ע ב ד א ל ־ ר ח מ ן מלאכות לחצר הקיסר , ובכתב התעודה אשר ביד המלאכות נמצאו איזו דברים קשים נגד הדת הנוצרית . בגלל הדבר הזה חִכּו צירי הכליף חברי המלאכות שנים רבות טרם נתקבלו מאת הקיסר . ויהי כאשר הציגו אותם לפני הקיסר האדיר , ויאמר לשלוח גם הוא את רַבֵּי המלוכה בתור צירים שלוחים ממנו להכליף ראש מאמיני מחמד בהכליפות המערבית , ובראש המלאכות הזאת העמיד את הכהן המְלֻמד האב (Abt) י ו ה א נ ו ס מ ג ֶ ר ץ (Gorz או Jean de Vendieres) ויתן בידו גם הוא כתב־תשובה להכליף , ובדברו לא חשך פיו מהטיל דופי בהדת האישלמית . הכליף שער בנפשו , כי במכתב הקיסר אליו נמצאים דברי נאצה על אמונתו , ויפקד את רב חסדאי , כי יחקור אחרי שרש דבר לדעת תֹּכֶן כתב־התעודה הזה , טרם יקבל אותו הכליף מידי הצירים . ימים אחדים נשא ונתן רב חסדאי עם הכומר יוהאנוס לחקרהו ולדעת ממנו תֹּכֶן הדברים האמורים בכתב־התעודה ההוא , ובכל היות האיש הזה ערום בדעת , צלחה לרב חסדאי לְהִוָּדַע ממנו שמץ דבר הדופי נגד התורה האישלמית שנמצא בהספר הזה . אחרי כן נתן הכליף את חברי־המלאכות , לחכות בקורדובה ולא קבל אותם , ולא נתנם לבא בהיכלו בימי שנה תמימה , וגם אז לא חפץ לקבל פניהם עד שהכניסו עצמם בדבר השלום , ר ב ח ס ד א י והספרדי הנוצרי ש נ ת ע ָ ר ֶ ב (Muzaarab) הבישוף בקורדובה , והם דברו על לב ראש המלאכות , י ו ה א נ ו ס מ ג ר ץ , כי ישלח הקיסר כתב־תעודה להמלאכות בנוסחא אחרת ובסגנון שאינו פוגע בכבוד הדת האישלמית (בין שנות 956—959) 2) .

ר ב ח ס ד א י מהעומדים בהיכלי מלך , איש מבני עליה ורַבֵּי המלוכה היה לָמוד להיות מודד את המצב הכללי של עמו באַמַת־הבנין המדיני . כאיש עומד בראש עניני המדינות , הצופה ומביט את כל חללה של הָרָשות , עגמה נפשו מאד , מדי ראותו בעיניו את עֳני עמו בני ישראל עם גולה מפֻזר ומפרד , עשוק ורצוץ כל הימים , אבריו מפרקים ועצמותיו נפזרות לארבע רוחות השמים . כמה פעמים שמעו אזניו , איך המחמדיים והנוצרים מונים את ישראל ואומרים : אם חפץ ה' בכם מדוע לא השיב אתכם על ארץ אבותיכם ? ו„אם סר שבט מיהודה מה אות כי גם תורת מחוקקו עברה ובטלה מן העולם". רב ח ס ד א י בעצמו היה נוטה לדעת בני דורו . כי בני דת ושבט , אשר הֻשָּׂם אלוה ארץ וממלכה , מלך במסבו , תקף מלוכה ותפארת עז ומשרה , כי גוי כזה הוא לא־עם , ואין לו תקות

1) Jbn Ġolġl — de Sacy : Abdul petit p. 496 . ובלוצאטו שם עמוד 6

2) Acta Sanctorum מן 27 Feb. T. III. p. 712 Pertz monumenta VI 371 f. עיין וועלט געשיכטע לשלאססער חלק חמישי עמוד 120 ועיין עוד קלאפפ. Geschichte d. deutsch Kaiserzeit p. 140 ff.

להתקים לארך ימים, כי עם כזה לא יוכל להיות נוצר לגדולות 1). בגלל הדבר הזה לקחה את כל לבו השמועה על אדות מציאות ממלכת ישראל בארץ כוזריה, השמועה אשר הגיעה עד ספרד, ויחל לשגות בה ולחקור אחריה יותר מכל אחיו בני עמו ובני דורו בארץ מושבו. — בהִגָלות א ל ד ד ה ד נ י בספרד. בימי דור אחד לפני רב חסדאי קבלה השמועה על אדות הכוזריים תאר פני דבר אמת, אך על ידי הפרזותיו והפלגותיו של אלדד, לאמר, כי עוד עשרת השבטים מימי הנביאים חיים וקיימים, שבה השמועה שנית ותהי לדבר הגדה שאין סומכין עליה. — בגלל המחשבות האלה, על דבר ניר ישראל ותקומתו כעם מושל לו לבדו באיזה מקום או מדינה בתבל ארצה, היה רב חסדאי שוקד תמיד, לשאול פי מלאכי הגוים הרחוקים ולחקרם, אולי שמעה אזנם שמץ דבר על דבר ממלכת ישראל ותקומת שבט יהודה כגוי יושב על אדמתו, ומתנהג במשטר מדיני כעם עומד ברשות עצמו. כמו שיאמר הנשיא במכתבו: „ומלכי הארץ בשמעם את גדולתו (של הכליף) ואת תקפו יובילו שי לו ויחלו פניו במנחה ובחמודות. ומהם מלך אשכנז ומלך ה ג ב ל י ם שהם א ל - צ ק ל א ב (Sclavonien) [הסלָבִים] 2) ומלך קונסטטינא ומלכים אחרים. ו ע ל י ד י ת ב א נ ה מ נ ח ת ם, ו ע ל י ד י ת צ א נ ה ג מ ו ל ת ם . . . ואת כל השלוחים האלה מביאי המנחות אני שואל אותם תמיד בעד אחינו בני ישראל פליטת הגולה אם שמעו שֵׁמַע לדבר הדרור לשרידים, אשר כלו בעבודה ולא מצאו מנוח" . . . — כקרן אורה וזהר תקוה נראתה לו השמועה אשר הקשיב לראשונה מפי מלאכי כֹּ ו ר ס א ן (Khorosanes) באסיה התיכונה למזרח ים הכספי, כי אמנם כן יש מלך יהודי מושל בארצות הכוזריים, ומני אז לא ידע רב חסדאי שָׁלֵו בנפשו וישתוקק תמיד לבא בכתובים ודברים עם המלך היהודי. על כן רבתה מאד שמחתו בהתאַמֵת לו השמועה על ידי שלוחי ביצנץ (קונסטנטינא), אשר הביאו מנחה לכליף קורדובה ולמשנהו רב חסדאי, והם קיימו את דברי השמועה לכל פרטיה ויתנו אותותיהם אותות, כי שם המלך ה כָּ ג ן המושל על עם הכוזריים הוא יוסף, ומושבו כמהלך חמשה עשר יום

---

1) וכדבריו במכתבו אל מלך הכוזריים: „ומה יכולת סרעף למצוא אמרי שפר. אצל הולך גולה, שוכחי רבצם, א ש ר ס ר מ ע ל י ה ם ה ו ד מ ל כ ו ת וימשכו עליהם ימי עוצר ומשפט ואותותם לא נראו בארץ". — ובמקום אחר הוא יאמר: „כי אדוני יודע, כי אין עם גולה — דעת, ולא עם בני שביה — תושיה". שפ"ר.

2) כדרכי תמיד, בחרתי במקום הזה תחת לתרגם דברי הרב המחבר, להכניס את עצם דברי רב חסדאי במכתבו הידוע, כי רשומי התולדה שהמכתב הזה נושא עליו נכבדים מאד ומדברים בשפה ברורה תכונת העת ההיא ומדרגת הידיעה מדעת גלילות הארץ שהיתה בימים ההם לעמי המזרח והמערב וכמו כן היחס והקשר שהיו נהוגים אז בין עם לעם וממלכות שונות. והנה בבאור המלות „הגבלים שהם א ל - צ ק ל א ב" נתקשו חוקרי העתים — אך דעת כלם היא, כי „א ל - צ ק ל א ב" המה „הסלאווים" אם ה כ ו ר ו א ט י ם — הקרואאטים אשר בקרבת הים האדריאטי מזרחה או הפולנים. -- את הדעות השונות של החכמים -- הפולני לעלעועל, ביעלאווסקי וכו' וכו' מצרף ומבאר החכם ד"ר ה ר כ ב י בספרו הנכבד בלשון רוססית Сказанія еврійскихъ писателей о Хазарахъ стр. 121—131. עיי"ש, כי הדברים נכברו מאד ושם נמצאות כל הדעות השונות ובירורן ופה אין מקום להאריך. שפ"ר.

M.T. AKAD. KÖNYVTÁRA

מקונסטנטינופול, והאומה הזאת, (הכוזריים) עומדים בקשר המסחר תמיד עם יָוָנֵי ביצנץ. „אניות באות אליהם מארצם ומביאים דגים ועורות וכל מיני סחורות והם אנשי אחוזתם ומכַבדים עליהם,. ולהם כח ועז, גדודים וחילות יוצאים מזוינים. — השמועה הזאת הגדילה עוד יותר תשוקת רב חסדאי, לבא בדברים עם הממלכה הישראלית והמלך המושל בקרבה. „ויפן כה וכה למצוא ציר נאמן", לשלח על ידו דברי שלום וברכה, „לדעת אמתת הדבר, שלום המלך ושלום עבדיו — אנשיו בני עמו". — ועבודת רב חסדאי וטרחתו שטרח לדעת ולהשיב אנשים נאמנים להמלאכות אשר אמר לשלח לארץ הכוזרים דברי חפץ הם להתולדה, כאשר נראה במרוצת הדברים.

ורב חסדאי בקש ומצא לראשונה איש כלבבו, כי נזדמן לו האיש יצחק בן נתן, אשר נדרש לבקשתו, ללכת דרך רחוקה כזאת, לבקר את מלכות ישראל על יד הים־הכספי, וכה יספר רב חסדאי על אדות המלאכות הזאת 1): „והזמין לי הקדוש ברוך הוא כידו הטובה עלי, איש אחד שמו מר יצחק בר נתן וישם נפשו בכפו ויתנדב ללכת באגרתי אל אדוני המלך ונתתי לו שכר גדול לרוב, וכסף וזהב הרביתי להוצאותיו, לו ולמשרתיו לכל דבר לדרך, וגם שלחתי מממוני מנחה מכֻבדת למלך קונסטנטינא ואבקשה ממני לעזור לשלוחי זה בכל צרכיו עדי הגיעו אל המקום אשר אדוני (מלך הכוזריים) חונה שם". ולא לבדו הלך ציר רב חסדאי לקונסטנטינופול כי אם בלוית מלאכי הכליף עבדאל־רחמן. וגם קבל קיסר ביצנץ את ציר הנשיא היהודי בפנים מאירות, אך את חפצו לא הפיק; כחצי שנה עכב הקיסר את הציר בקרית מלכותו, וכארחות היונים בעלי הערמה, אשר פיהם דבר שוא, מנע מהציר היהודי את חפצו מפני איזה תחבולות און ורקמות מזמה, וישלחהו לשוב ארצה ספרד עם אגרת כתוב לרב חסדאי בהתנצלות, כי הדרך אל ארץ הכוזריים היא בחזקת סכנה גדולה — כי דרך היבשה על הנוסעים לעבור בארצות אשר על יד ים השחור, הנה „שם האומות בקטטה ולנסוע דרך ים (השחור) באניות גם כן קשה מאד", „כי הים (השחור) הזה סוער ברוב ימי השנה ולא יעבר בו אדם, כי אם בזמן ידוע". כשמוע הנשיא את הדבר הרע הזה חרה לו עד מות וַיֵּצֶר לו, על כי לא הקים (מלך ביצנץ) את דברו ולא עשה רצונו. — בצר לו נמצאו לו אנשים, אשר אמרו להוליך את אגרתו אל מלך היהודים דרך אסיה המערבית: מירושלים לנציבין אשר על גבולות בבל וארם ומשם לארם (ארמיניה) אל ברדעה (Berda) בארמיניה המערבית). הוא עודנו מחשב דרכו והנה באה לקרית מלך קורדובה מלאכות מארץ רחוקה. — שלוחי מלך הגבלים [הסלבים הדרומיים או היושבים על הררי הקרפטים־הפולנים לדעת אחרים — שפ"ר], ושמו הונו (Hunu) צז] באו בתור נושאי מנחה לחצר הכליף עבדאל־רחמן (שנת ד"א

---

1) כל הדברים אשר בסימנו לקוחים כלשונם ממכתב רב חסדאי אל המלך יוסף. שפ"ר.

2) עיין ההערה הקודמת.

צז] הדבר הזה, כי המלך הסלבי ששלח מלאכות לקורדובה נקרא בשם הונו' עודנו מוטל בספק. חוקרי העתים לקורות בני ערב בספרד גיאנגוס (Gayangos) ודוזי (Dozi) מחליטים כי

תשי״ג) 1) ובין צירי מלך הגבלים (סְקְלַבוֹנְיָה) היו גם שני יהודים: שם האחד מר שאול ושם השני מר יוסף. מהמעשה הזה, כי נטפלו שני יהודים במלאכות מלך הסלבים, יש להוציא משפט, כי שלום וידידות היהודים שישבו אז בהמדינות אשר על שפת מורדות נהר דוֹנַבָּה (Дунай) בקרבת ים השחור ובין הסלבים יושבי הארצות האלה. גם צירי היהודים אלה ידעו דברים מקוטעים על אדות הכוזריים, ויספרו לאמר: לפני שש שנים בא למדינת סקלבוניה „איש ישראלי סגי־נהור והוא חכם ונבון ושמו בר עמרם", וַיְשַׁתַּבַּח האיש ההוא לפניהם כי נכבד הוא מאד בעיני הכַּגַּן מלך כוזריה, מבאי ביתו ואוכלי שלחנו. וישלח רב חסדאי אחרי האיש להביאו אליו ארצה ספרד, אך לא השיגוהו ולא נמצא. אחרי כל אלה נדרשו יהודי סקלבוניה לחפצו ויבטיחהו להמציא אגרתו למקום תעודתה, להביאה ליהודי הגרים (הנגרין Ungarn) ומשם לרוססיא ובולגריה (הקדמוניה על יד הוואלגה והַקָּמָה. שפ״ר). וכה תבא לידי הכוזריים היושבים על שפת הים הכספי. קרוב הדעת וההתחברות שבין היהודים יושבי ארצות שונות, היו להם להועיל לבא בדברים ובכתובים איש עם אחיו — לעמוד בברית וחֶבֶר־תמיד באופן כזה שלא הצליחו אז, וכמה דורות אחרי כן, גם הממלכות האדירות בתבל ארצה. ורב חסדאי החליט לנסות דבר ולשלוח את מכתבו על ידי היהודים שליחי סקלבוניה — המכתב הזה, הכתוב עברית בדבור הפשוט ובסגנון טוב ונחמד, ובראשי פתיחה בחרוזים — מאת מנחם בן סרוק 2) צח], הוא יקר מאד לחֲקֹר העתים ודעת קורות הדורות ההם, וגם נותנים לנו תמונת האיש חסדאי בכל קויו, שרטוטיו ותְוֵי פניו. מהמכתב הזה, שבלו אומר תֹּם וצדקה ותשוקה לראות את ישראל בתפארת עם עושה מלוכה, מהמכתב הזה מבציץ ועולה תֹּאַר פני האיש העומד בהיכל מלך וחכם מדיני, מבעד הענוה וההכנעה נראה את האיש המתיצב לפני מלכים בדעת־נפשו חין ערכו ומעלתו. גם סימני גאוה וזחות הדעת נראה במכתב הזה. אחרי הפתיחה הכתובה בטעם הימים ההם בחרוזים ודברי הפלגה והפרזה עם אותיות השם והמשפחה בראשי החרוזים — יגש רב חסדאי אל מלך הכוזריים בענוה והכנעה ובסגנון פשוט, אך צח וישר יאמר:

„מי אנכי ומי חיי לעצור כח לחקות מכתב אל ארוני המלך ולבקר יקר
„תפארתו, אבל נשענתי בקֹשֶׁט נתיבה ומעגלי מישרים, ומה יכלת סִרְעַף

הקריאה של השם הזה היא דוקו ממלת רומית dux דוכס שלבשה תמונה ערבית, או גוטו-אוטו (Otto) והכונה היא על מלאכות אוטו הראשון, אשר בה נדברנו למעלה, עיין בכתב-העתי צייטשריפט דער מאָרגענלאֶנדישע געזעלשאפט. XX, 286, ועיין עוד דוזי, געשיכטע דער מויארען אין ספאניען II. 37—38.

1) אבן-אדזשרי Jbn-Adhari ועיין ציון כ״א בסוף הספר.

2) עיין כרם חמד לזק״ש שנה שמינית עמוד 189.

צח] בראשי החרוזים (אקריסטיכון) של הפתיחה היו מרומזים אותיותיו של השם מנחם בן סרוק אחרי השם חסדאי בן יצחק שפרוט; עיין גייגער בספרו: „דאס יודענטהום אונד זיינע זעקטען II, עמוד 182 והערתי בהכרמל הירחי שנה שלישית עמוד 206. ועם זה הנני להעיר, כי העתקת הפתיחה החרוזית הזאת ככתובת לספר תנ״ך אחד (נומר 1 אוסף ב׳ בהביבליתיוקה של הקיסר בפ״ב, אחרי הבחינה המדוקדקת נחשדה למזויפת. הרכבי.

„למצוא אמרי שפר, אצל הולכי גולה שוכחי רִבְצָם,
„אשר סר מעליהם הוד מלכות ויִמְשכו עליהם ימי עצר
„ומשפט ואותותם לא נראו בארץ. ולפי שבני הגולה אנו,
„פליטת ישראל עבדי אדוני המלך שרויים בשלוה בארץ מגורינו, כי אלהינו
„לא עזבנו ולא סר צלו מעלינו. ויהי כאשר מעלנו באלהינו, הביאנו
„במשפט וישת מועקה במתנינו, וַיָּעַר את רוח הפקידים... וישימו עליו
„(ישראל) שרי מסים, ויכבידו עֻלם וילחצום... ותמצאנה אותם צרות
„רבות ורעות. — וכראות אלהינו את ענים ועמלם... היתה סבה מאתו
„ויציבני לפני המלך ועלי הטה חסד ויסב את לבבו אלי, לא
„בצדקתי, כי אם בחסדו ולמען בריתו. ובזאת עניי הצאן שגבו
„ישע... וכו'.

אחרי כן יתאר רב חסדאי את תכונת ספרד (הדרומית־אלאנדל"ס) על כדור הארץ ושם עיר הבירה (מדינת) קורדובה (קרטובה), יגע בתולדות זרע המלוכה לבית אומַיָה (Omejjaden-Dynastie), אשר באו ארצה ספרד, „בקום עליהם [בהשתרר עליהם] בני אל־עבאסי קרוביהם, אשר המה מלכו בארץ שנער לעת ההיא" 1), ירומם על לשונו שם מלכו ואדונו עבדאל־רחמן ויאמר, כי „לא היה כמוהו בכל המלכים שעמדו לפניו". יתאר בארוכה תכונת ספרד ועשר הממלכה הגדולה, ממלכת הכליפים לבית אומיה בספרד, כי היא ארץ שמנה, „רבת הדגן התירוש והיצהר, כל מיני „מגדים וגנות ופרדסים, מצמחת כל עץ פרי ומפרחת עצי התות לגַדֵל את תולעת „המשי, ויש בה גם „תולעת שני לרוב" וגם נמצאו בה הרי כרכום, מוצא „לכסף, ומוצא לזהב, ומהרריה יחצבו נחשת וגוזרים ברזל בדיל ועופרת, בשם „ואבן יקרה"..., ידבר ברוב ענין על חרושת המעשה בספרד סחרה ומערבה, וכלאחר יד יספר, „כי מרוב הסוחרים מכל הארצות והאיים וכל דבר הסחורות לא יִתָּכְנוּ כי אם על ידו ולפי דברו", „כי על ידו תבאנה מנחתם (של ביצנץ, מלך אשכנז והגבלים וכו') ועל ידו תצאנה גמולתם" — רב חסדאי יספר ברוב ענין את כל היגיעות שיגע וכל הטרחות שטרח למען דעת ידיעה ברורה את כל הדברים הנוגעים למלכות כוזריה ולמצוא ציר נאמן לשולחיו להביא את מכתבו למלך הארץ ההיא, וכל זאת עשה לא מהיותו שואף לחרשות או לכבוד, וכה יאמר: „והבוחן לבות והחוקר כליות יודע, כי לא עשיתי כל זאת לכבודי, כי אם לדרוש ולדעת האמת, אם יש מקום שיש ניר וממלכת לגולת ישראל ואין רודים בהם ואין מושלים עליהם" — „ואלו ידעתי כי נכון הדבר הייתי מואס בכבודי, עוזב גדולתי, נוטש משפחתי והייתי הולך מהר אל גבעה בים וביבשה, עד באי אל המקום אשר אדוני חונה שם, לראות גדולתו וכבוד מעלתו ומושב עבדיו

1) עיין למעלה עמוד 319—320, על דבר קורות שלשלת המלוכה הערביים: בני פטימה, בני אבאס ובני אומייה.

ומעמד משרתיו ומנוחת פליטת ישראל" . . . — עוד יוסיף רב חסדאי לדבר לפני מלך אלכזר ויאמר: אם על המלך טוב, יצוה נא את הסופרים לכתוב אל עבדו תשובה שלמה — יודיעני שרש דבר ויסוד כל המעשה, איך היתה נפילת (לאמר: ראשית בא היהודים ויסוד הישוב והתחלתו) ישראל במקום ההוא" — האם הכוזריים המה יוצאי ירך עשרת השבטים, את התורה המדינית ודרכי ההנהגה האזרחית בארצו — „מה דרך המלכות ואיך ינחילו המלכים את כסא כבודם: אם משבט ידוע וממשפחה ראויה ואם מלך בן מלך כאשר היה מנהג אבותינו בהיותם שוכנים בארצם" — הנשיא רב חסדאי יוסיף לחקור ולדרוש על גדל ארצות הממלכה, ערי חומה וערי פרזות, „אם הארץ היא משקה או גשומה? מספר חייליו וגדודיו ושריו כמה הוא? וכמרגיש בעצמו, כי שאלה כזאת משר וגדול בממלכה אדירה למלך אחר גם כן גדל־כח ואדיר במלוכה, תוכל להחשב כחפץ הדעת דברים שהם כבשונה של מלכות, ימהר לפייס את מלך הכוזריים ויאמר: „ואל נא יחר לאדוני בשאלו מספר גדודיו . . . יוסף נא יי עליהם כהם וכו' ועיני המלך רואות, ולא שאלתי השאלה הזאת, כי אם למען אעלוז ברבות עם־הקודש" — . גם על אדות חיי הדת והלאם בממלכה ישאל נשיא היהודים את מלך הכוזריים ויבקשהו להודיעהו: „דבר העמים והאיים הקרובים אליו אם הם מתיהדים . . . ועם איזה אומה יערוך קרבות? ואם המלחמה דוחה את השבת? מי המה הממלכות והגוים אשר סביבו, מה שמם ושם ארצם? ומה שם הערים הקרובות אל ממלכתו מן כֿרסאן וברדע"ה ושער השערים (באב אל־אבואב), ומנהג הליכות הסוחרים, כמה מלכים מלכו לפניו וכמה מָלַך כל אחד מהם ובאיזה לשון הם מדברים? — . גם את זאת בקש הנשיא רב חסדאי, כי יודיעהו מלך הכוזריים, האם נתפשטה גם שם האמונה בגאולה העתידה ובא משיח בן דוד. אם יש אצלכם זֵכֶר לחשבון קץ הפלאות, אשר אנו מחכים זה כמה שנים ונצא משבי אל שבי ומגולה אל גולה. — ומה כח המצַפֶה להתאפק על זאת ואיככה אוכל לתת דמי על חרבן בית תפארתנו ועל פליטת חרב אשר באו באש ובמים, נשארנו מעט מהרבה, ונרד מכבוד, ונשב בגולה ואין לאל ידנו, באמרם לנו כל היום: לכל עם ועם יש מלכות ולכם אין זֵכֶר בארץ" ! . . . — ועל כן בהשמע להנשיא ויהודי ספרד שֵמַע מלך הכוזריים נשאו ראש ותחי רוחם ויאמר: „ברוך ה' אשר לא השבית לנו גואל ולא השבית ניר וממלכה משבטי ישראל" ! . — אלה הם הדברים אשר שלח פרנס הדור וראש לכנסת ישראל באירופה המערבית אל אחד היהודים היושב על כסא מלכותו בארצות קצות המזרח — קריאת שלום ואמת, דברי אהבה וברכת אחים לאחיהם בני עם אחד, מירכתי ים עד אפסי ארצות קדם 1) .

מכתב הנשיא רב חסדאי מצא נתיבותיו (אם גם לא באורח ישר) לארץ הכוזריים ויגיע לידי מלך הארץ הזאת, על ידי האיש יעקב בן אליעזר מארץ נֶמֶץ היא גרמניה, ומלך כוזריה בימים ההם היה הכַגָן יוסף בן אהרן

---

1) מכתבו של רב חסדאי אל מלך אלכזר, אשר גלה רבי יצחק עאקריש במסעו מקונסטנ־טוניפול למצרים, נדפס לראשונה בספר ר"י הנ"ל „קול מבשר" בשנת ה"א של"ז, ומני אז נדפס איזו פעמים ועיין כרמולי „מסעות" (Jtineraires) עמוד 5 ועמוד 67 .

השני, והוא הדור האחד עשר להמלך עובדיה, אשר נתן יד ושם לדת משה ויהדות בארצו. ובימים ההם 1), היתה עוד מלכות הכוזריים ממלכה אדירה ותקיפה, אף כי רבות ממדינותיה כבר נקרעו ממנה וכבחה מלפנים לא היה כחה אז. בכלל מלכות כוזריה נכנסו אז כל המדינות אשר מצפון להים הכספי עד נהר יַיִק (נהר האוראל) והדון (Don) צפונה עד שערי קאוקז (באב אל - אבואב) או דֶירבֶינְט (Derbent) עד חוף ים השחור מזרחה ועד הדניעפר; ממזרח השתרעה הממלכה הזאת לחוף הצפוני של הים הכספי (Bahr Georgan) ומעבר לנהר וָלְגָה עד ערבות הקלמוקים. מרכז הממלכה מקום מושב עם הכוזריים בעצם וראשונה היתה המדינה, אשר הֶקֵפָּה עלה למאה ועשרים פרסאות פרסיות שהן שלשים פרסאות שלנו, ונמצאה על שתי גדות הנהר וָלְגָה, אשר היה שמו בימים ההם איטיל או אַטֶל עד מקום השתפכו אל הים הכספי.

בירת הכּגן יוסף נמצאה על אי אחד באיי הנהר וָלְגָה בארמון בנוי בתבנית אהל ושער זהב לו. כמאה שנה לפני מלכות יוסף, בקש אחד הכּגנים מאת קיסר ביצנץ תיאופיל לשלח לו בַנָאים לבנות מבצר חזק על גבולות ארצו לעצור בעד הפראים הפֶּטְשֶׁנֶגים לבל יתפרצו לעלות על ארצו 2), ויקרא את שם העיר הבצורה הזאת סַרְקֶל (עיר הלְבֵנָה והרוסים יקראו לה Бѣлавєжа). ובאשר פרצה שפעת העם הפרא הזה, עם הפֶּטְשֶׁנֶגים אל מלכות הכוזריים חמשים שנה אחרי כן, הכו אותם הכוזריים על קדקדם ויבריחום מעל גבולות ארצם (899) 3). אז נָטַל על הכוזריים להתאזר עז ולהיות ערוכים למלחמה נגד הרוסים, אשר מיום בא הוַרָגִים (Waragaer, варяги) בתוכם עשו חיל ויהיו לגוי עצום, וכרבות כחם לטשו עינם אל הארץ הברוכה והפוריה אשר בממלכת כוזריה. בגלל הדבר הזה נאנסו להחזיק גדודי צבא בתור חיל תמידי, העומד הכן להשיב מלחמה שערה נגד כל צר ואויב אשר יפול כגבולות הממלכה. בימי המאה השמינית לחמישי היה מספר צבא התמידי שנים עשר אלף איש, מהם רובי קשת רוכבים על סוסים נושאי כובע ושריון ומהם צבא רגלי חמושים בחנית וכידון. אנשי החיל אלה היו מחמדיים (מושלמים), אשר בימי המהומות ומלחמות האזרחים בהארצות אשר למזרח הים הכספי נסו וימלטו ארצה כוזריה והכּגנים שכרו אותם לאנשי צבא להם, ויהי שֵׁם שכירי מלחמה אלה „אַרִיסִיָה". גם שר הצבא המצביא אותם היה מושלמי; אך שומרי משמרות המדינה ופקידיה וכן השרים היושבים בשער המלך היו יהודים 4). על ממלכת ביצנץ הרשעה, האשה הבלה אשר זקנה קפצה עליה ותהי נכונה למות מאפיסת הכחות, נָטַל אז לכבד את ממלכת הכוזריים, כממלכה אדירה ורבת-האון ולקרוא את מלכיה בשם הכְּגָנים הנאורים והנדיבים. בעוד אשר בכתוב קיסרי ביצנץ אל האפיפיור או אל קיסרי פרנקיה מכתבים בדברים שבין עם לעם, היו חותמים את אגרות המלוכה בחותם זהב אשר

---

1) בשנת ד"א תש"כ = 960 לסה"נ. 2) בשנת 845 לספירת הנוצרים.

3) עיין במאמרו של שטריטער: Memoriae popularum etc., אריענטס 1802 III. 573.

4) אבן-פוסלן, אבן-האקאויל ומסעודי אצל Frähn במאמרו Chazaris בספר העתי: Memoires de l'academie de st. Petersbaurg VIII, 592 ff. ואצל כרמולי Jtineraires, 16, 24 ff..

שני סולִידים משקלו , היו מוסיפים על כבֹד המשקל אשר לחותם הממלכה בכתבם אל הכַגָן עד שליש 1) היודע את הבִרכורים שהיה חצר קיסר ביצנץ מְכַרְבֵּר בדרכי הכבוד ותהלוכותיו עם עמים אחרים ודקדוקו באופני הסלסול , יבין איך היו היונים הביצנטינים יראים את הכוזריים , אם חלקו להם כבוד כזה ·

הכַגָנים הכוזריים היו שמים לבם לגורל אחיהם בני דתם יושבי ארצות אחרות וינקמו נקמת אחיהם מצורריהם ולוחציהם , וישיבו גמול להם ככל הרעה אשר עשו ליהודי ארצם . ויהי כאשר לקחה אזן אחד הכַּגָנים , כי המושלמים במדינת בַּבוּנְג (Babung) הרסו בית הכנסת לבני ישראל, ויצו לנתוץ את מגדל המסגד הישמעאלי בבירת הממלכה , ואת כהן המסגד הקורא את מאמיני מחמד להתאסף להתפלל (Muezzin הרג (כשנת 921 לסה״נ) , וגם אמר , כי חפץ להרוס כל המסגדים אשר בארצו לולא ירא חמת המחמדיים בארצות אחרות , לבל תעלה חמתם על היהודים היושבים בארצותיהם להשיב להם גמול ולפגוע בם את רעת נשיא הכוזריים 2) . הנה כן , בהיות שליטי כוזריה יהודים נאמנים לדתם ונאמנים באהבתם את עם ישראל , שמח המלך יוסף על מכתב חסדאי , כשמחת זה האחרון , בהִוָדע לו , כי אמת נכון הדבר , אשר נמצא עוד ניר לישראל וממלכה יהודית בארץ . הכוזריים שהתיהדו היו יודעים את הלשון העברית והיו כותבים מכתביהם בכתב עברי כאשר יעיד אחד מרושמי הקורות מבני הדור ההוא כמשיח לפי תֻמו 3) . יוסף כתב או צוה את אחד היהודים המלומדים העומדים לפניו מכתב מענה להנשיא רב חסדאי להרגיע רוחו ותשוקתו לדעת שלום אחים במרחקי ארץ וגם לבא בדברים את אחיו בני בריתו שוכני ארצות המערב , הכַּגן יביע עליצות נפשו ורוב שמחתו על מכתב רב חסדאי , אך גם מהר להוציאו מידי טעות , ממחשבתו אשר חשב , כי הכוזריים המה ממקור ישראל ושבט משבטיו , וכה יאמר : „דע כי אנחנו מבני יפת ובני תוגרמה אנו , ומצאנו בספרי יחוסים של אבותינו , שהיו לתוגרמה עשרה בנים ואלה שמותם : אגיור (Ugier) , תירס (?) , האֲבַרים (Avaren) , אוגין (האוזים Ussen) , ביזל (Barsilier או Bassilier) , תרנא (Tarak או Tarnicr) , כַּזַר סַנְגַר בְּלְגַר וסאויר צח].

---

1) Constantinus Porphyrogenitus de Caerimoniis aulae byzantinae II C. 44 , 59.

2) אבן-פוסלן אצל Frähn שם 594 , העתקת פראֶהן את המלה „כניסה״ בשם בית הכנסת לנוצרים (קירכע) היא בטעות , כי לראשונה הונחה המלה „כניסה״ על בית תפלת היהודים כאשר כן הבין הדברים די הוסון d'hosson באמרו : les muselmans avaient detruit les temples des juifs (בספרו : puples du Caucase p. 42) .

3) מחמד אבן-איסחאק Fihrst al-Uulm , כפי שמודיע החכם Flügel בהספר העתי „צייט־שריפט דער דייטשען מארגענלאֶנדישען געזעללשאפט״ לשנת 1859 עמוד 566 ,

צח] בכתב יד מכתב המלך יוסף שנמצא בהביבליתיוקה של הקיסר בס״ט פטרסבורג נרשמים עשרת בני תוגרמא באופן הזה :

1) אווירא או אויור , כנראה הוא Иверъ אבי כל בני השבט האיברי בקאווקאז , או אוגור אבי בני השבט האוגרי .

2) תורים , כנראה הוא אבי כל בני טוויריה (טברידה — חצי האי קרים) .

3) אווז לא נדע פתרונו .

4) אוגוז אבי שבטי האוזיים המה Почен̈ѣги , אשר היו רועים אז בהארץ למערבת של מדינת כוזריה .

כל אלה המה השבטים הקרובים זה לזה בקרבת משפחה, „ואנחנו מבני כזר".
לפנים ישבו בארצות הַסְקִתִּים, ואחרי כן על יד מורדות הנהר דנַבִּיָה ובהונגריה.
הכּגן יוסף יספר ברוב ענין איך נכנס המלך בּוּלָן ראש בית אבותיו לברית
היהדות והוא סופר ומונה כל המלכים אשר מלכו אחרי בּוּלָן וכלם נקראים
בשמות עבריים והם: עובדיה, מיסד היהדות בכוזריה ואחריו מלכו: חזקיה
בנו, מנשה הראשון בנו, חֲנֻכָּה אחי עובדיה, יצחק, זבולן,
מנשה השני, נִסִּי, מנחם, בנימין ואהרן הוא אבי יוסף צט].
והמלך היהודי יוסף יוסיף לתָאֵר גבולות ארצו הפוריה והברוכה וקורא בשם את העמים
בממלכתו והסרים למשמעתו. ועל שאלת רב חסדאי להודיעו: „אם יש אצלם
„זֵכֶר לחשבון קץ הפלאות וביאת הגואל המְקֻוֶּה", ישיב המלך יוסף בדברים האלה
לאמר: „אנחנו—עינינו אל ה' אלהינו ואל חכמי ישראל
„הישיבה שבירושלים ואל הישיבה שבבבל ואנו רחוקים
„מציון; אבל שמוע שמענו שברוב העונות תעו החשבונות
„ואין אנו יודעים מאומה" — „וזכרת באגרתך שאתה מתאוה לראות פני,
„גם אני כוסף מאד ומתאוה לראות פניך הנעימים ויקר תפארת חכמתך וגדולתך—
„ולו זכיתי להתחבר עמך ולראות פניך הנכבדים והנעימים והנחמדים. אתה תהיה
„לי לאב ואני אהיה לך לבן ועל פיך יִשַּׁק כל עמי ובדברך הייתי יוצא ובא ובעצתך
„הנאמנה, ושלום רב" 1).

בכתוב יוסף את המכתב הזה, עוד היה שוקט במכונו ומתענג על רוב שלום. אך לא עברו שנים מועטות והוסב עליו אופן הצלחתו ויבא הקץ לאָשרו.

---

5) ביזל ובלשון רוססית Бизаль. רושמי קורות ביצנץ וארמניה היו קוראים כן את השבט הבסיליי Бас ловъ או הברזיליי Барзилiевъ, שהוא חלק מכלל עם כזר;

6) תרנא Тарна, כנראה הוא אחד עם השבט בני הטאריינים Тарiянъ, אשר על אדותם ידבר קיסר ביצנץ קונסטנטין הנולד בלבוש מלכות Константинъ Порфирородный.

7) כזר, אבי עם הכוזריים.

8) יאנור, כנראה נתחלף בזנור והוא אבי השבט בקאווקאז הנודע בשם שבט הזנורים Занарiевъ.

9) בלגר, המה הבולגרים שישבו במורדות הנהר וואלגה;

10) סאויר Савиръ, השבט סאוויר נזכר במקורי תולדות ממלכת ביצנץ. הרכבי.

צט] בהנוסחא השלמה הננו קוראים שלשלת המלכים הכוזריים בסדר הזה: א) עובדיה, ב) חזקיהו בנו, ג) מנשה (בן השני לעובדיה או בן חזקיהו), ד) חנכה, אחי עובדיה, ה) יצחק בן חנכה, ו) זבולן בנו של יצחק, ז) משה בנו, ח) נסי בנו, ט) אהרן הראשון בנו, י) מנחם בנו, יא) בנימין (אחי מנחם או בנו), יב) אהרן השני (בן מנחם או בן בנימין), יג) יוסף בן אהרן השני.
באופן הזה מעובדיה עד יוסף, אשר ישב על כסא ממלכתו לא יאוחר משנת ת"ש (כי בשנת תש"ה כבר יספרו על אדותיו שלוחי ביצנץ לרב חסדאי בקורדובה) מלכו שנים עשר מלכים, ואם נניח, כי כל אחד מהם מלך חמש ועשרים שנה אז יצא לנו כי עובדיה מלך בשנת ד"א ת', ולכן דברי המלך יוסף במכתבו אל רב חסדאי: „ואחר הדברים האלה עמד מבני בניו (של בולאן) מלך ושמו עובדיה" אינם מדוקדקים ואין לקבלם כמשמעם. הרכבי.

1) גם תשובת המלך יוסף אל רב חסדאי מצא רבי יצחק עאקריש, את המכתבים האלה הכירה הבקורת התולדית לדבר אמת שאין לפקפק בו.

אחד מניני הנשיא הראשון בתולדות רוסיא — ר ו ר י ק הווריאגי — הנסיך הגדול ס ו ו י ַ ט ו ס ל א ב (Святославъ) מ ק י ו ב , אשר לפני זה היה כמעט מהנכנעים לפני מלך כוזריה וסר למשמעתו, התגר בו מלחמה וילכוד את העיר הבצורה על גבולות הארץ ס ַ ר ְ ק ֶ ל . ומני אז הלכו הרוססים מחיל אל חיל, ויגיחו הלאה להרחיב גבולות ממלכתם (965) 1) — להיות ממלכה אדירה וכבירה, ויצרו גבולות כוזריה וידחקו רגלי מלכיה. שנים מועטות אחרי כן 2) כבש ס ו ו י א ט ו ס ל א ב את העיר הראשה א י ט י ל או א ַ ט ֶ ל והעיר השניה בהממלכה סֵמֶינדֶר. אז נסו הכוזריים מארץ מולדתם: אלה נמלטו על אי אחד בים הכספי ואלה לדֶרְבֶּנד, וקצת מהם יצאו לחצי האי ק ר י ם , ששם ישבו כבר שבטים קרובים להם בקרבת מולדת ומני־אז נקראה ק ר י ם בשם ארץ הכוזריים. ועיר הראשה אשר להם נקראה בוספור היא קֶרְטֶש. כה צרו גבולות כוזריה ותצער ותקטן ותהי לממלכה שפלה. — יוסף היה האחרון למלכי כוזריה האדירים ק) .

בבא אגרת המלך י ו ס ף אל ר ב ח ס ד א י לא היה עוד מגנו ואוהבו הכליף ע ב ד א ל ־ ר ח מ ן בחיים; אך בנו אשר מלך תחתיו א ל ־ ח כ י ם החרה החזיק עוד יותר באהבת החכמות ובמליצה ושיר — אך לא היה איש מלחמה כאביו. גם הוא כבד את רב חסדאי, קִיֵם אותו על משמרות הממלכה אשר עמד עליהן בימי אביו ויגדלהו וינשאהו במעלה שרי המלכות 3). וכאשר לאביו ע ב ד א ל ־ ר ח מ ן כן היה חסדאי לבנו א ל ח כ י ם לעזר ולהועיל בחכמתו, בכשרון דעתו וחריצות שכלו בעניני המלוכה. ומשורר עברי ישיר על תקף גדולתו בחצר המלוכה, ויהלל את תעצומות פעֻלתו בעניני המלכות שבין עם לעם ומדינה למדינה, להגדיל כבוד הממלכה ולהרחיב גבולותיה בתחבולות הדיפלומטיה, בלי חרב וחנית ובלי שפך דם אמר:

וְהִצְלִיחַ דַּרְכּוֹ שְׁלָחוֹ בּוֹ מַלְכּוֹ,
וְנָתַן אֶת חִנּוֹ בְּעֵין מֶלֶךְ מִנּוֹ,
וְאֵין דּוֹבֵר דָּבָר בְּכָל מָקוֹם עָבָר;
בְּעֶזְרַת אֵל גָּבָר כְּכָל הַגִּבּוֹרִים
וּפָתַח בִּנְיבוֹת וְנֹעַם מַחֲשָׁבוֹת
בְּלֹא חֵץ וַחֲרָבוֹת מְדִינוֹת גַּם עָרִים.

---

1) ניסטור רושם קורות עם רוסיא, העתק לגרמנית על ידי שערער עמוד 53, 85.
d'Hosson, peuples du Caucase p. 198.

2) לערך שנת 969 לספירת הנוצרים.

ק) הדבר שמחליט המחבר, כי הכוזריים בקשו מפלט למו על אי אחד בתוך ים הכספי ובדורבינט אין לו כל יסוד, יען כי אחרי המכה הנצחת אשר הוכו הכוזריים על יד סוויאטוסלאב לא יזכירו עוד רושמי הקורות את הכוזריים אשר על יד ים הכספי, כי אם את אלה שהיו יושבים במסבי הים השחור (בקרים). הידיעה כי העיר קערטש היתה לעיר ה־אשה לממלכת הכוזריים בקרים נוסדת על כתבת מזויפה בידי פירקוביץ כאשר הוכחתי במקום אחר, ועיין הערתי בספר הזה למעלה. הרכבי.

3) אבן-אבו-אוסאיביה, כפי שיודיע מונק בסה"ע Arch. Jsraelite לשנת 1848 עמוד 326.

M.T. AKADEMIA KÖNYVTÁRA

וְצַר מִכָּל פִּנָּה — בְּחָכְמוֹתָיו עָנָּה ;
וְתֹפְשֵׂי הַצִּנָּה — לְפָנָיו נִבְעָרִים ;
וְהֹלְכִים בָּרְמָחִים — לְפָנָיו הֵם שָׁחִים ,
וּמַחֲזִיקֵי שְׁלָחִים — כְּלֵי קְרָב נֶחֱגָרִים ,
וְרֹכְבֵי הַסּוּסִים — הֲלֹא גַּם הֵם נָסִים 1) .

רוח אהבת החכמה ודורשיה ששרתה על שני המלכים האדירים , הכריפים החכמים אב ובנו , נחה גם על רב חסדאי וגם הוא עשה כמתוקנים שבאומות העולם ויתמוך ביד נדיבה את כל חכמי לב וכל בעלי כשרון ; ולו נאוה תהלה , כי על ידו פרחה חכמת ישראל בספרד הדרומית (אנדלוסיה) , וכנסת ישראל אשר שם הגיעה לכלל שלמות ההשכלה במדה גדולה ומעלה גבוהה . בטובו ונדיבותיו משך אליו לעיר קורדובה חוקרים ומליצים ומושלים . וימטר עליהם גשם נדבות . והם גמלו לו שכרו בשיחה נאה , ויפארוהו בשירים ותשבחות ויקדישו לשמו את ספריהם ויעשו לו שם עולם , כאשר יאמר המליץ אלחריזי :

בַּיָּמִים הָהֵם זָרַח בִּסְפָרַד שֶׁמֶשׁ הַתְּהִלָּה , — בִּרְקִיעַ הַגְּדֻלָּה : הוּא הַנָּשִׂיא הַגָּדוֹל . . . וּמִן הָעֵת הַהִיא פָּרְצוּ הַחָכְמוֹת בִּסְפָרַד פָּרֶץ , — וּמֵאֵלֶה נָפְצָה כָּל הָאָרֶץ , — וּמֵאָז לָמְדוּ לָקַח רוֹגְנִים , — וְקִדְּמוּ שָׁרִים אַחַר נוֹגְנִים , — כִּי חֲסָדָיו (של הנשיא חסדאי) הִרְנִינוּ לְשׁוֹן אִלְּמִים , — וּפָתְחוּ הַלְּבָבוֹת הַסְּתוּמִים , — עַד חִבְּרוּ עָלָיו שִׁירִים נְעִימִים , —... וּבְיָמָיו פָּשְׁטָה הַחָכְמָה בְּיִשְׂרָאֵל , כִּי הוּא הָיָה לְמַדָּע מוֹדָע וְגוֹאֵל 2) .

ומחוקרי הדור ההוא ומליציו הכי נכבדים המה ארבעה אלה : מנחם בן סרוק , דונש (אדונים) בן לברט , אבון בן סרדה ושמואל קא] .

1) תלמידי מנחם בן סרוק בבית האוצר לשד"ל מעמוד 24 ולהלן (והוא על פי יתד וד' תנועות , שפ"ר) , וגם אצל פ. לוצאטו במחברת Notice sur Abou-Josouf Hasdai עמוד ס"ט .

2) אלחריזי בתחכמוני י"ח .

2) שם ג' , בשיר התול של אחד מתלמידי מנחם נמצא באריענט לשנת 1850 דף 267 ובנחל קדומים לדוקעס ח"א עמוד 7 , ועיין גם שם עמוד א' דבר רבי סעדיה אבן־דאנון . דונש בתוכחתו את מנחם (תשובת פילופובסקי עמוד 73 , 76 , 77) יזכיר דעות מליצי זמנו ומביא כמה חרוזים ובתוכם נמצא גם שיר תהלה על רב חסדאי ושיר אחד על החכמה . השירים האלה — כמובן — אינם לא מדונש ולא ממנחם , ולפי זה נמצאו אז בספרד מליצים ומשוררים אחרים , אשר חברו שירים על פי דרכי המשקל והחרוז .

3) אלחריזי תחכמוני א' .

קא] אמנם כן , בהתחכמוני לאלחריזי נזכר שם משורר „שמואל", וכן הוא לפי הערת המחבר המתחזק בדעתו מאת הדברים בהאריענט ודוקעס בנחל קדומים , אך זה האיש שמואל , הנזכר שם , איננו שמואל הקדמון כי בהמקומות האלה יפנה בן גבירול אל בן דורו שמואל אבן־נגדילה , כאשר התעורר על זה דוקעס בעצמו (בספר שירי שלמה עמוד 56) . לפי דעת גייגער מציאות משורר בזמן קדום מאד ששמו שמואל מוטלת בספק , כי גם אלחריזי היה יכול לטעות ולדמות , כי זה האיש שמואל הוא קדמון ובן דורו של רב חסדאי , כאשר דמה לראשונה גם דוקעס (בספרו „שלמה גבירול ושיריו , בשנת 1867 , עמוד 140 הערה 76) , ויש לעיין גם בהערת הרב המחבר להלן סוף הפרק .

ומאלה זכו לשם רק שנים הראשונים, כי היו קרובים אליו ונעזרו על ידו. לאלה השנים היתה הלשון העברית לענין רב החקר ועמק העיון, הם העשירוה ויוקירוה ותתעלה ותתרומם על ידה, עדי בצדק דבר עליה אחד המליצים בדורות הבאים לאמר:

לְשׁוֹנֵנוּ לְשׁוֹן נִפְלָאוֹת וּדְבָרֶיהָ — דִּבְרֵי נְבוּאוֹת,
כִּי צָרָה הִיא וְתִתְרַחֵב לָנוּ וּקְצָרָה — וְתַסְפִּיק לְכֻלָּנוּ.

שני החוקרים האלה — מנחם ודונש — הפליאו לעשות במעשיהם ויגלו גדולות ונצורות בחקר השפה יותר מכל חקרי הלשון אשר לפניהם ונכבדו במעלתם. בפנה הזאת, לא לבד ממדקדקי הקראים, כי אם גם מרב סעדיה גאון. דונש בן לברט ידע לחדור ז״ל עמקי תהום לשון עברית ולהעלות משם לאור עולם את החן והנעימות הטמונים בה, ויהי חרש־חכם במבנה הלשון ומשטרה וערכה הנכון וסדרה עם צלצול נעים כפי שלא שערו כל דורשי השפה לפניו. הוא הנהיג לראשונה את משקל החרוזים ובנין החרוזים והבתים בשירי שפת עבר. ורב סעדיה גאון (זקנו של דונש) נתן דופי בהחדשה שהנהיג דונש בהלשון העברית 1), יען כי ישים כבלים על השפה ויאנסה. גם תֹּקֶן השירה העברית וענינה התחדשו ויקבלו פנים אחרות מעת שקמו בישראל המשוררים והמשלים בספרד הדרומית (אנדלוסיה). עד הנה היתה השירה העברית כלה קדושה לשירי תפלה והלל יה, או שירי תחנה ובקשה לבקש בלב דכא ורוח נשברה סליחה, רחמים ותחנונים מאת רב הסליחות ובעל הרחמים ועוד לא ידעה המליצה העברית שמחת עולם וחדות־ה׳, עוד לא יצאה מארבע אמות של בית התפלה להתהלך בארצות החיים. גם בהתנשאה לשיר־שְׁבָחָה, עוד היתה רוח כהה חופפת עליה, התנהגה בכבדות והעתירה, בדבריה וסגנונו של כבד־הלשון ר׳ אלעזר הקלירי היה להם למופת.— וכאשר נסו בעלי הלשון העברית בימים ההם את כחם במליצות לתורה ותוכחה (דִידַקְטִיקָה ופּוֹלֵימִיקָה) ירדה השירה מטה מטה ותהי למעשה חרוזים נקלה שדופת הענין ודלת הרעיון, כמו שהננו רואים בלשונו של סמן בן ירוחם, אבו־עלי יפת, חרוזי בן אשר ושבתי דונולו. — ברב חסדאי מצאו מליצי הדור מקום ויד לשנות תכן שירותיהם ועניני מליצותיהם: הפנים המאירות אשר להאיש הגדול הזה, חזותו והִגָּלותו לבני עמו ודורו בתפארת איש המעלה, בן־עֲלִיָּה בכל מחשבותיו ומעשיו, הנדיב הנפלא, „המושך בעבות נדבותיו לבות בני הגלות״— (לשון אלחריזי בתחכמוני) הרהיב לב בעלי החזון והשירה, לרומם את האיש הרם והנעלה, ומדי שוררם לכבודו ותהלתו מלב מלא רגשי תודה ורוח נרעש ונפעם, החיו את השפה, נתנו לה מהלכים בארצות החיים, לדבר על כל הענינים והמעשים אשר תחת השמש, חדשו כנשר נעוריה, הכשירוה והשלימוה, וַיְיַפֶּהָ וַיַּקְשְׁטוּהָ, וּבְקֶצֶב ומדה, בצִלְצְלֵי שֶׁמַע וחין ערך בניני החרוזים שמו עליה לוית חן ונעימות עד להפליא. — אמנם כן המשוררים הערביים היו לעינים למשוררי העברים בני ספרד הדרומית (אנדלוסיה). וגם הגידו ולא כחדו, כי „עֲרָב היה למורה לבני עבר״. אך דונש בן לברט וחבריו שיצאו בעקבותיו, לא הלכו

1) עיין ציון כ״א סימן א׳.

אחרי הערביים בעינים עצומות, לא חִקּו אותם ולא עשו כמעשיהם בלי השכל והתבונן אל תכונת הלשון העברית וסגֻלותיה, לא ענו את רגלי השפה לתת קצב לחרוזיה ובתי שירתה בכבלי משקל זר; כי אם השכילו להכיר טיבה וטבעה, ואזנם לקחה את צלצלי מדברה הנאוה, נעם נְאֻמָהּ ומיטב הגיונה. חרוזי הזמן הראשון בתקופת ההפרחה, תחת התנהג בכבדות, כאשר היה עד הנה, קבלו רוח חיים, רוח חן וחסד, רוח ששון וחדוה וַיְחֲלו לפַזֵּז ולכַרְכֵּר כיוצאים במחול משחקים. — בכל אלה, בימי רב חסדאי, לא הסירה עוד השירה העברית את הכְּבָלים מעל ידיה ועוד היתה כלה מקשה, ונקפאה כמו אבן, מן הקפאון אשר נסכו בה הפייטנים בעלי הלשון הקשה, וכאשר יאמר קורא הדורות ההם 1): „בימי רב חסדאי הנשיא החלו לצפצף ובימי רב שמואל הנגיד נתנו קול". — עניני השירה העברית החדשה ונושאיה היו אז: שירי תהלה (Lobgedichte) ושירי תלונה או מהתלות (Satyre); אך גם לא חדלו מְחַבֵּר שירי תפלה ויפְאֲרום וַיְיַפּוּם בקצב המשקל וחרוזים נעימים בצלצלי שמע 2).

מתולדות שני מיסדי ההשתלמות הרוחנית וההשכלה המתוקנה בכנסת ישראל אשר בספרד הדרומית (אנדלוסיה) שני משכללי הלשון העברית ובוניה, לא נדע רק מעט מזער. כפי אשר נוכל להוציא משפט מהאמור במקורי התולדה לימים ההם נדע, כי היה מנחם בן סרוק יליד טורטוסה (Tortosa) בספרד הצפונית 3) ונתגדל בעוני, למצער לא הספיקה לו הירושה שקבל מאביו להחיות נפשו. יצחק אבי הנשיא חסדאי היה מגן למנחם והוא מלא את מחסורו, למַעַן יוכל עבוד עבודת החכמה, כאשר יספר באגרתו אל חסדאי ויאמר: „עמדי לפני אדוני אביך, יוצרו ירגיע רוחו... וכל ימי אשר פרש עלי צלו, שמש לא יך עלי..." ומנחם גמל לו כחסדו, ויכתוב שיר קינה מעורר אבל יפה מאד ויספר נדיבות יצחק וצדקותיו בקהל עם, ויהי לחק לבני עדתו לקונן את קינת מנחם על רב יצחק חסדאי בימי האבל לשם וזכר עולם.

ומכל אבות הלמודים בתורת ישראל גברה תשוקת מנחם אל תלמוד הלשון העברית ובחקר הלשון הזאת שם כל מעינו. בעבודתו זאת לקח תורה מעל ספרי החכמים שקדמוהו: רב סעדיה גאון, רבי יהודה בן קורייש ואחרים

---

1) הראב"ד בסדר הקבלה.

2) על אדות דונש בן לבראט נאמר מפורש כי חבר פיוט על דרכי השיר השקול (נחל קדומים לדוקעס עמוד 7) מלבד זה נדע שני פיוטים אשר בראשי חרוזיהם ישנם אותיות דונש (דוי הסר וגם חרון, וגם הזמר: דרור יקרא לבן עם בת. שפ"ר) אין ספק כי גם השירים האלה לו הם, כי לא נדע משורר עברי אחר בשם דונש (עיין עמודי העבודה לר"א לאנדסהוט מחברת א' עמוד 61). וגם תלמידי מנחם בתוכחתם על דונש השתמשו בהשירים השקולים (עיין לקוטי קדמוניות חלק ב' בהערות הערה ח' עמוד 166). ולפי זה החלטת צ"נץ, כי השיר השקול בראשית צמיחתו לא היה רק לשיר על עניני חול ולא בא אל הקדש פנימה בבית התפלה, וכי בן גבירול היה הראשון אשר הנהיג את השיר השקול בבית התפלה, יש לתקן ולהגיה (עיין זינאגאגאל. פאעזיע עמוד 216) וצונץ במקום הזה סותר דברי עצמו.

3) נולד ד"א תר"ע, מת תש"ל.

וגם בעלי דקדוק הלשון שקמו בין הקראים — אך סגנונו היקר הוא לו לבדו, על פי טוב טעמו ידע לתת ללשונו חן ונעם, יקר וכבוד וכשרונו זה הוא מתת אלהים לו לבדו ולא למד ולא קבל מפי איש. מנחם בן סרוק הוא סופר חכם בעל סגנון נאה הראשון בזמן לסופרי עברית וגם הקראי אבולסרי, אשר גם עטו היה עט סופר מהיר לא הגיע למעלתו.

ויהי כאשר שמע הנשיא רב חסדאי, אחרי עלותו לגדולה, את שֵׁמַע מנחם בן סרוק וישלח אליו דברי חן וכבוד ויקר לשחרהו כי יבא אליו לקורדובה, ויבטיחהו להרים קרנו בכבוד ולהרחיב גבולו בתלמידים — ומנחם בן סרוק לא כפף ראשו לפני השר והגדול בישראל לקבל טובה מידו, כי אם חפץ באמת להועיל להיטיב לבני עמו, להרביץ תורת הלשון העברית ברבים וכה יבאר את יחוסו אל הנשיא ויאמר: וְאוּלָם פַּחְדְּךָ לֹא הִסִּיעַנִי, — וּמַתַּן יָדְךָ לֹא מְשָׁכַנִי, — גְּמוּלַת יָדְךָ לֹא הִנִּיעַתְנִי, — וְנִדְבוֹתֶיךָ לֹא הֱעִירוּנִי, — בִּלְתִּי אַחֲוָתְךָ עוֹרַרְתַּנִי, — וַעֲקֶב יְדִידוּת „הוֹדְךָ" מִהֲרוּ רַגְלָי. מני אז היה מנחם למליץ בית חסדאי, אסיר־תודה על חסדו ועל טובו, לכבודו „סִדֵּר" (מנחם) כל רָז, הֵתֵם כל חרוז, זֶרַע מְהַלְלוֹ וְזֵרָה שבחיו כטל על פני האדמה. — וכאשר מתה אֵם רב חסדאי, מהר השר היושב ראשונה במלכות לבא בחצי הלילה אל המשורר לבקשו כי „יְתַקֵּן וְיַהֲרִיז נְהִי". אך הוא כבר מצא את המשורר יושב וכותב לאור הנר שיר קינה על אמו, אז נשבע הנשיא, „כי שמורה תהיה לו זאת כל הימים" — הנשיא חִזֵּק לב מנחם להעמיק חקר בתורת הלשון העברית, להבחין ברעה והבדלה בין תמונות הפעלים והשמות השונים והוראתם האמתית. על פי הדבר הזה עבד מנחם ויכונן את ספרו „המחברת" (לערך שנת ד״א תשט״ו 1) והיא קְבֻצַּת־מִלִּין או ספר המלים לפי שרשיהן, עם כללי הדקדוק וגם תִּקֵּן וּבֵרֵר את למודי חקרי הלשון שקדמוהו. מעודו גֻּדַּל בחוג אנשים אוהבי צחות ומדקדקים בלשונם, ועל כן היה מכבד את השפה הברורה בכלל ואת הלשון הקדושה נשא וירומם מכל לשון וכה יאמר: „הָאֵל הַנִּכְבָּד וְהַנּוֹרָא, — הִפְאִיר אֶת הָאָדָם עַל כָּל יְצוּרָיו וְהִנְעִים צוּרָתוֹ; „וְהִפְלִיאוֹ בְּרוּחַ חַיִּים.. לָדַעַת נְכוֹנָה דַּבֵּר צַחוֹת, — וְכַאֲשֶׁר הִפְלִיא בֵּין כָּל אֲשֶׁר „נִשְׁמַת רוּחַ חַיִּים בְּאַפָּיו וּבֵין הָאָדָם בְּיִתְרוֹן שְׂפַת יֶתֶר, — וְאֵת מַאֲמִינֵי בְאֵל אֶחָד „מֵעוֹבְדֵי הָאֱלִילִים, כֵּן הִפְלִיא אֶת לְשׁוֹן הַקֹּדֶשׁ עַל לְשׁוֹן כָּל אוּמָּה 2). תכלית „המחברת" היא לגלות את חקי השפה חִנָּהּ וְיָפְיָהּ, הוא הכיר לראשונה את ההבדל בין אותיות השרש והשמוש — ויבדל את השניים מהראשונים 3) התורה הזאת מצויה היום בידינו ומובנת מאליה, אך אז, לפני מנחם, לא עמדו עליה כל

---

1) „המחברת" מאת מנחם בן סרוק יצאה לאור ראשונה על יד פיליפובסקי לונדון 1855.

2) מבוא „המחברת". 3) כמו שברר אותיות השרשיות והשמושיות ויאמר: עשתי עשר (אותיות) ליסוד (שורש) וחם ט״ח. ס״פ״ר״, ג״ז״ע״צ״ד״ק״ — שהמה מיוסדים ונשרשים — ואחת עשרה שמושים (על פי סימנו של מנחם ש״מ״ל״א״כ״ת״ו״ב״י״נ״ה׳ ואצלנו: איתן משה וכלב), בכל שטת מנחם אין נחים ואין חסרים וכפולים, לעמת זה ישנם שרשים בעלי אות אחת וכו׳, וכל אלה הכללים שנתחדשו על ידי הר״י חיוג ואחריו החזיקו רבי יונה אבן גנא״ח בעל הרקמה, הראב״ע והרד״ק, (עיין בספר תשובות דונש בן לברט לפיליפובסקי דף ה׳. שפ״ר.

המדקדקים ורב סעדיה גאון בכללם, ותהי להם העדר הידיעה הזאת למכשול־דעת ויצרו יצירות משונות בעברית וישחיתו את הוד הלשון. אצל כל שרש בספר המלים שלו מנחם מורה דעת נטיות השרשים, השתנות תמונתם לבנינים שונים והוראות שונים, והוא מְבָאֵר את ההוראות המשתנות על פי שנוי התמונות בבחינה עמוקה ועיון דק מאד ובינה ושכל טוב ברוח הלשון וחקר הֶגְיוֹנֶיהָ. — בכל מקום, אשר לפי רוח מבינתו, ימצא פירוש ובאור לפסוקי כתבי־הקדש, הננו רואים בו בינת אדם ישרה וטוב טעם ודעה צרופה ומרב סעדיה גאון עד מנחם הננו רואים השתלמות גדולה בבינה במקרא 1). — לפעמים הננו מוצאים אותו מבאר הכתובים באופן סותר את הקבלה התלמודית, כן יפרש את הכתוב „וקשרתם לאות על ידך" לאמר: טוטפות — מן הַטֵף ופתרונו כמו: „שיתאמרו נוכח פניך", ובמשלי: „כתבם על גרגרותיך, כתבם על לוח לבך", הפירוש הזה עוקר מצות תפלין והוא על פי מפרשי הקראים 2).

---

1) בחלק באורי המקראות, אין בכל ספרי המלים להקדמונים ואגרוניהם מקום גדול כבספר „המחברת" למנחם בן סרוק — אעיר רק על ביאורו את הכתוב „מים זרים קרים נוזלים" (ירמיה י"ח י"ד) „מים זרים" — פירושו מי רפואות מן „מזור" באור המתישב מאד על פי טעם הכתוב וכאלה רבות מאד. ותכונת „המחברת" ותכליתה יבאר הוא בעצמו, בפתיחתו (עמוד 10) באמרו: „תרתי בלבי כפי מזער השגת שרעף, לבאר לשון יהודית על תוכן יסודתו ועיקר שרשיו, להעמיד „משקלת שכל וקו למודים, לבאר פתרוני מיניהם כחק משפט . . . ולהראות פני המלה כפי מלילתה „להורות האותיות הנשרשים והבאים לשרת תוך המלה ושני קצותיה וכו' . . . כבר מחייב טבע הדבר „כי באין נקוד ומסורה מדע הדקדוק לא יתכן, כי הנקוד והמסורה הם העמודים אשר חכמת „הדקדוק נכונה עליהם" — ובעצם ספר „המחברת" המצוי עתה בידינו הנה ישנם שנויי נוסחאות גדולות ורבות בין הכ"י השונים — והרב החכם הגדול בחקר קדמוניות ישראל ודעת עתותיו הפרופיסור דוד קייפמאנן נ"י כתב מאמר גדול בספר העתי של דייטשען מארגענלענדישען געזעלשאפט משנת 1886 מעמוד 315 והלאה, על דבר הכ"י שמצא בבערן -- ומוכיח כי הוא השלם שבכל נוסחאות כ"י של המחברת, משלים כל הדברים המקוטעים שבכ"י האחרים ויוכיח בראיות ברורות, כי המו"ל ברר מכמה נוסחאות של כ"י השונים ויקרב וירחק כחפצו. עיין על כל זה בדור דור ודורשיו ח"ד עמוד 232 בהערות 13, 14, 15. שפ"ר.

2) הדברים האלה נתנו יד לר' שמחה פינסקר לעשות את מנחם לקראי על פי הכלל שכלל הוא לעצמו, לאמר: בני הזמנים מימי ענן עד רס"ג ועד בכלל שלא נשארו מהם כי אם ספרי דקדוק או אגרונות ופירושי מקראות על פי הפשט בחזקת קראות הוא עומד עד שיודע לך במה נתרבן" — ועל פי זה הטביע גם על מנחם את חותם הקראות -- אמנם כבר הקדים שד"ל בבית האוצר להוכיח, כי אין יסוד להשערה כזאת, האיש שהיה ה.וב בעיני רבי חנוך ורב חסדאי הנשיא לא היה לבטח איש שנגלגלה בו מינות, והראיה היותר נאמנת, שאם גם יצא עליו איזה לעז מימיו והשדוהו בקראות אז לא היו רש"י וכל פשטני צרפת מחזיקים בדעותיו וכלליו נגד דונש, ונכדו של רש"י, רבינו יעקב, הוא רבינו תם, עשה ספר ההכרעות לזכות את מנחם בדינו ולהסיר מעליו השגות דונש איש ריבו (על דבר הספר הנפלא הזה נדבר בהגיענו לתולדות ר"ת), ומפירוש הפסוק „והיו לטוטפות" אין כל ראיה, כי גם הרשב"ם בעל התוספות בפירושו על התורה פירש כן ואותו לא יחשוד איש בקראות, אין זאת, כי גבול שם מנחם ואחריו כל חכמי התורה ורש"י בכללם להבדיל בין הפשט והדרוש, או יותר נכון המדרש והמעשה. — והנה החכם ר"ד כהנא בקובץ שירי דונש (הוצאת „אחיאסף" עמוד 10 תולדות הערה ב') עמד גם כן על דברי רשף אלה ובמרוצת הדברים הוא הותר להביא בדברי דונש פתגמים ומאמרים מדברי חז"ל, להוכיח מזה טעותו של פינסקער — ובאמת הנקל היה לו להזכיר דברי מנחם אלה שלקוחים המה כמעט אות באות מדברי חז"ל: „ילמד אדוני (רב חסדאי) מדרך אלהיו, ודיו לעבד שיהא כרבו הלא על ילוד אשה ללמוד מדרכיו" וכו' (אגרת מנחם לר"ח). שפ"ר.

ובכל אשר הרים מנחם בן סרוק מעלת חקר לשון עברית, הנה לא נמלט מטעויות גדולות ורבות. בהבדילו בין השרשים והשמושים הרחיק ללכת; ועל פי הקדמות מוטעות דִמָה למצוא שרשי שמות ופעלים בני שתי אותיות וגם בני אות אחת ועל כן לא הכיר את צורת הלשון העברית ותכנית בנין מליה. פירושיו על כתבי־הקדש הם לפרקים מלאכותיים ואינם מתישבים על הלשון והמשך המקראות ובכלל לא הסיר מעל פניו כל דרכי הטעיות שדרכו בהן המפרשים שקדמוהו. בכל אלה, בהיות ספרו „המחברת" כתובה עברית היתה לקנין העם ודבר השוה לכל נפש — ויהי ספרו זה מקור נפתח לדעת דרכי לשון עברית גם מעל לגבולות ספרד באיטליה וצרפת, לכל אלה אשר לא הבינו את הלשון הערבית, שבה נכתבו רוב ספרי החכמים בדור הזה, ועל כן נדחו ספרי חקר־הלשון של רב סעדיה גאון וספרי הקראים מפני „מחברתו" של מנחם, ותהי שנים רבות לעינים לכל בעלי בינה במקרא ותלמוד לשון עברית. ומנחם בן סרוק היה בעל־לשון ומליצה ואיש דברים בסגנון נאה, צח ונעים בדבור הפשוט, אך שיריו קשים ומתנהגים בכבדות; ואת המגרעת הזאת השלים בעל־הלשון השני בדור ההוא, אשר התחרה במנחם ויהי איש ריבו. שם האיש הזה הוא דונש (אדונים) בן לברט. גזע מוצאו הוא מבבל (בגדד) וצעיר לימים ממנחם 1), וישב לראשונה בפיץ אשר באפריקה ומשם קראהו רב חסדאי לבא לקורדובה 2). נראה הדבר שהיה דונש נוסף על חכמתו גם עשיר; ועל כן לא היתה יראת רב חסדאי על פניו, כאשר היתה על פני מנחם ולא נַחַת מפניו. דונש היה איש אשר רוחו אש לוהט, לא חת מפני כל ולא נשא פנים לאיש, את דבריו לא שקל במאזנים, כי אם אהב להוציא כל רוחו, וידבר עתק ברוח גבוהה, כאלו נוצר להיות איש מלחמה במלחמתה של התורה והספרות. כמנחם, היה גם הוא ממעמיקי חקר בתורת השפה העברית, ובהיותו בן שלשים כבר הורה ברבים בסוד תלמידים את תורת לשון עברית. כבעל מליצה הוא נעלה על מנחם ושירתו צרופה משירת מנחם. הוא היה הראשון ברבנים, אשר הביא את המשקל הערבי אל שירי לשון־הקדש ובזה נתן לה לוית חן והוד והדר. גם חִבֵּר השגות על רב סעדיה גאון, כן לבאוריו על כתבי־הקדש וכן למחברותיו בתורת הלשון, אך כאמור למעלה לא היה דונש מהמושלים ברוחם ויטיח דברים קשים כגידים נגד הגאון, וכל ההשגות האלה קבץ ויאסף בספר „התשובות" 3) ולא השגיח גם על זה שהיה תלמידו של רב סעדיה וחייב בכבודו 4).

ויהי כבא לידי דונש „מחברתו" של מנחם — הוא ספר „האגרון" שלו, ויתעורר על הספר לבקר את מומיו ולגלות את הטעויות שנמצא בו ויחבר גם

---

1) נולד לערך שנת ד"א תר"פ מת לערך תש"נ.

2) יוצא כזה שבהטורים אשר יקדיש דונש לכבוד חסדאי נראה, כי ידע היטב את הליכות המדינות באנדלוסיה וכל הנעשה בחללה של מלכות.

3) „התשובות" של דונש על רבינו סעדיה גאון יצאו על פי כתב יד הנמצא בידי שד"ל מאת הד"ר שראָטער בברעסלא שנת 1864.

4) יוצא מהערה על ציון כ"א סימן ב' בסוף הספר.

כנגדו אגרת בקרת בשם „תשובות" [1] , כתובה בעט סופר מהיר אך גם בדברי חדודים ועקיצות רבות ולעג והתּוּלים מַרְבֶּה לְהָכִיל · בראשית הבקרת יתראה דונש לדובר רכות וכאלו חפץ להפיס דעת המבֻקר ויאמר : „מן הדין עלינו זרע הקדוש להוכיח איש את עמיתו", גם בשירו יָסֵב פניו אל מנחם ויאמר : וְיַקְשִׁיב תּוֹכָחוֹת– בְּגִילוֹת וּשְׂמָחוֹת –– לְמַעַן בַּטּוּחוֹת – וְהֵן לוֹ נִמְסָרִים . — אך עוד מעט ויתהפך בלשונו לדבר קשות את איש ריבו ויאמר : „לולא ראיתי , כי ספרך יביא נזק לתלמידים , ולאלה החושבים את נפשם למבינים , כי יסכינו לראות תהפוכות , כי עתה החרשתי" · בתוכחת ד ו נ ש נגד מ נ ח ם יֶשְׁנָן כמה טענות והשגות צודקות , אך מקצתן אינן צודקות כלל ותפיסותיו על מנחם אינן תפיסות · באוריו על מקראות כתבי־הקדש מתקבלים על הדעת ומתישבים על הלב יותר מבאורי מנחם , כי לא שם מעצור לרוח מבינתו ולא היה חושש לבאר את הכתובים גם שלא על פי ה„מסרה" [2] — , ויותר מעשרים וארבעה פסוקים מצינו בבאוריו בהתחלפות ובסתירה מנוסחת המסרה , דונש היה מהיר־חמה מתוך מהירות וגאות־לב מלומד מתיהר בידיעותיו נראה בו בכל הליכותיו · הוא חשב , כי כל מי שלא למד תורה בארץ הקדם (בבבל) הוא חסר דעת [3] . — הוא בז בלבו לכל חכמי ספרד ויחשבם לנערים שלא נתבשלה דעתם כל צרכה , למעוטי תורה , אשר לא להם ללמד תורה ברבים . בגלל הדבר הזה לא היה נלחם במלחמתה של תורה בשובה ונחת , כראוי לחכם אשר דבריו בנחת נשמעים , כי אם השתמש בהתנגדות תורנית לנגוע לרעה באיש ריבו ולפגוע בו בפועל ומעשה · את אגרת הבקרת הקדיש להנשיא היהודי ויפזר לו מלא חפנים קטרת תהלה וחנופה וידבר באזניו חלקות למצוא מסלות בלבבו , למען הקטין בעיניו ערך מנחם והשפיל כבודו ·

בשיר תהלתו אל הנשיא , אשר לשמו יקדיש את אגרת הבקרת , המחזיק ארבעים ואחד בתים יכין את לבבו כי תנוח עליו רוח השירה, יִנָּזֵר מחמדות התבל ותענוגיה, לפַנּוֹת את לבו רק למען : „שִׂים שִׁיר וּתְהִלָּה – לְהַשַּׂר רֹאשׁ כַּלָּה – אֲשֶׁר כָּלִיל כְּלָה – גְּדוּדֵי הַחֲזֵרִים". יספר חכמתו (של הנשיא) בדיפלומטיה וגבורתו, נגד מלכי ספרד ונסיכיה הנוצרים בצפון הארץ , כי : פְּאֵר וְהוֹד חָבַשׁ – וְיֵשַׁע אֵל לָבַשׁ – וְלַזָּרִים כָּבַשׁ עֲשָׂרָה מִבְצָרִים. — וְהִרְבָּה הַזָּמִיר – בְּשַׁיִת וְשָׁמִיר – וְהוֹבִיל בֶּן רַדְמִיר – וְשָׂרִים וּכְמָרִים [4] . — וּמָשַׁךְ הַשּׁוֹטָה – וְזִקְנָתוֹ טוֹטָה (טאדא) – אֲשֶׁר הָיְתָה עוֹטָה – מְלוּכָה בַּגְּבָרִים . — בְּכֹחַ חָכְמוֹתָיו – וּמָעוֹז עָרְמוֹתָיו – וְרֹב תַּחְבֻּלוֹתָיו – בְּחֵלֶק מַאֲמָרִים . — . . . וְכָל מֶלֶךְ יְחֱרַד – וּמִכִּסְאוֹ יֵרֵד – וְאֵלָיו לִסְפָרַד – מְשִׁיבִים אֶשְׁכָּרִים . — לְעַמּוֹ טוֹב דּוֹרֵשׁ – וְקָמֵיהֶם גּוֹרֵשׁ – וְשׁוֹבֵר רַע חוֹרֵשׁ – וְגוֹזֵר מִתְגָּרִים . . . — וְהוּא לְאֶבְיוֹנִים – כְּמוֹ אָב

1) ה„תשובות" נגד מנחם יצאו לאור לראשונה על ידי פיליפובסקי לונדון 1855 .

2) עיין תשובות דונש דף נ' ע"ב ; נ"ט וצ"א , ועיין אבן עזרא שפת יתר סימן ק"ז - קי"ז , ק"כ , קכ"ב .

3) כמו שמוכיחים תלמידי מנחם את דונש ואומרים עליו , „ותפער פיך ותשם חכמי ספרד ונבוניה חסרי דעת גרועי בינה וכו' ועיין לקוטי קדמוניות חלק שני עמוד 164 בהערות .

4) הוא ר מ י ר ץ ס נ כ ו מלך המחוז ל י א ו ן אשר בספרד הצפונית ואביריו וכמריו ואמו זקנתו ט ו ד א , אשר הכניעם חסדאי בחכמתו , ועיין למעלה 6 — 344 .

לַבָּנִים — . . . וְלִבְנֵי הַתּוֹרָה — יְשׁוּעָה גַּם אוֹרָה — וְהוֹנוֹ אֶל סוּרָא — יְשַׁלַּח בִּסְפָרִים 1) — ובכן נתעורר הוא, „צעיר כל המורים" להביע להשר חסדאי מקצת מהללו, ולשום כבוד תהלתו בשיר אשר כתב על ראש ספרו אשר יקדיש לשמו.

וקטרת חנופה זאת עשתה רצון שולחה ותפעול בתעצומתה על השר היהודי. מנחם נפל מאד בעיני השר האדיר הזה, אחרי ראותו, כי דונש ייטיב שיר ממנו וגם יִשְׁוֶה לו בחקר־הלשון — וכאשר נמצאו אז מְלָשְׁנִים בסתר על מנחם, קבל הנשיא חסדאי לשון־הרע וַיֶּהְפַּךְ מאוהב לאויב מנחם ורודפו בחמת נקם, תֵּכֶן עלילות הדברים ששמו עליו משנאיו ומה היה הלעז שהוציאו עליו לא נדע 2), נראה הדבר, כי בשביל הלעז הזה עזב מנחם את קורדובה וישב לבית אבותיו (טורטוזָה?) ואויביו ידעו להעמיד את חסדאי לצר לו, ויעלו את חמתו עליו עד להשחית, עדי שָׁכַח את כל אשר דבר למנחם, ואשר נשבע לו שבועת אהבת עולם, בחצי הליל במות עליו אמו, ומבלי שמוע לדבריו, יצא לפניו רֶשַׁע בְּהִשָּׁפְטוֹ ויצו לְיַסְּרֵהוּ, ויתפרצו שוטרים יהודים בביתו ביום השבת, ויגרשוהו מביתו, אשר היתה לו בירושה מאביו ויהרסו את הבית ואותו יַסְּרוּ קשה, וכמעט אבד אז מנחם בעָניו, לולי אחי חסדאי שחמל עליו וַיֵּט אליו חסד ויהי באוכלי שלחנו 3).

אז מהר הנרדף הָאֻמלל להתאונן רע באזני מגנו ולהודיעהו את כל הרעה אשר עשו לו ויתחנן על נפשו להושיעו ביום צרתו. אך הנשיא, אשר הרשיעו מבלי שמוע מה בפיו אטם אזנו משמוע קול זעקתו וישיבהו תשובה קצרה כתובה בדברי חדודים להכאיב לב לאמר: „אם הֶעֱוֵיתָ כבר הביאותיך למוסר, ואם לא הֶעֱוֵיתָ כבר הביאותיך לחיי עולם הבא". — המעשה אשר עשה הנשיא חסדאי למנחם בן סרוק חרפת עולם היא לו וכתם על תכונת נפשו. והנרדף הָאֻמלל לא קבל את הדין הקשה הנהתך עליו בנפש שוקטה, כי שב ויכתב מכתב־תוכחה 4),

---

1) הרב המחבר יוכיח מהחרוז הזה, כי כשבטלה ישיבת סורא שלח הנשיא רב חסדאי והביא את ספרי התלמוד מישיבת סורא לספרד וזאת כוונת החרוז הזה, אמנם החכם ר"ד כהנא (במחברתו שהוציא זה עתה בהוצאת אחיאסף עמוד 37 משיג על הרב המחבר ואומר שהכונה פשוטה: רב כסף ישלח עם מכתבים לבבל — ואין נראין דבריו, כי מלבד שזר הוא מאד לרוח הימים ההם לאמר „רב כסף ישלח עם ספרים" כמו שאומרים היום „ער שיקטע גראססע געלדבריעפע"*) — הנה נדע שישיבת סורא בטלה בשנת תש"ח, כאשר יצא רב יוסף בר סטיא מסורא לבצרה — ודברי דונש אל חסדאי נאמרו בשנים רבות אחרי כן, ומה טעם היה אז בדבר לשלוח הונו לסורא אחרי שהישיבה שם כבר נתבטלה ולא לפומבדיתא, אלא ודאי שהכונה הוא כדברי הרב המחבר והטעות היא בידי החכם רבי דוד כהנא. שפ"ר.

2) אין ספק שהעלילה היתה בדבר חשד בקראות, כמו שנתברר על ידי החכם שטערן וויס ואחרים ואכמ"ל. שפ"ר.

3) במכתב מנחם אל חסדאי בית האוצר לשד"ל דף ל"ב ע"א, שם נאמר לולי רחמי אדוני אביך, שאין לו כל מובן, כי אבי רב חסדאי כבר מת בעת ההיא ועל כן יש להגיה במקום הזה „אחיך" תחת „אביך" ועל זה העירני החכם רבי פנחס מענדיל היילפערן.

4) מכתב התוכחה שערך מנחם אל חסדאי יצא לאור בפעם הראשונה על ידי שד"ל בספרו בית האוצר, והוא מכתבי מקור יקרים לחקר התולדה. אך בעצם המכתב נשחתו ונתערבו הרבה מקומות, כן למשל דרוש להגיה „תחת הדברים כף המושב מאת ידידי, שמתיהו לטוטפות" צ"ל: „ספר המושב".

*) ואין ספק שהבי"ת ב„ספרים" שעורו „בעד" ולא עם.

בדברים נמרצים, דברים בוטים כמדקרות־חרב ללב הנשיא האדיר, אשר במעמדו הרם חשב, כי לא תשיגהו תוכחת מוכיח. על המכתב הזה שפוכה רוח ענוה, אך לא שפלות והכנעה יתרה, וכל קורא אותו גם היום יחוש כל קורא אותו רחמים בלבו וישתתף בצערו של הנרדף על לא חמס בכפו. מנחם שלח רסן מפיו ויגד לחסדאי דברי אמת, אשר לא האזינה אזנו עד כה. מיראתו לבל יניח את מכתב־התוכחה מידו מבלי קרוא אותו, ישביעהו בפתח דברו לשום עינו על הספר הזה ולקראו עד תֻמו, ואחרי אשר יוציא את כל רוחו ויתכו כמים שאגותיו יקרא אל הנשיא ויאמר: „לא דין תורה דנתני, לא משפט תחכמוני שפטתני — . . . „התשפוט בלי ראות? הלא עיני בשר לך . . . אלהים היית במשפטי, משפט „אלהים שפטתני, דין עליון, אשר הוא העד, הוא הדיין וכו הנסתרות" . . . וחתימת דברו היא: „ואם אני אֶגְוַע, חמסי לא יֵאָסֵף, ואם אני כרקב אבלה, חמסי לשמים יעלה" — אך כמעט נבהל מדבריו הנמרצים אלה לבל יעלו אף הנשיא יאמר: „אמנם מהיר צדק ונשיא אלהים אתה ואמונתך אמצתני, — אבל מרוב שיחי וכעסי דברתי עד הנה; ואדוני יודע, כי לא נכון להוכיח מרי נפש ולא לגעור בדְוֵי לב, ולא לדחוף טחוּנֵי פנים, כי במצוק ידברו ומרורות יביעו" — נראה הדבר כי מכתב מנחם השני הֵרֵךְ לב חסדאי — ימים רבים לא ענה על מכתבו — אך מקץ ימים כתב לו דברי שלום וחנינה, אשר החיו רוח הנדכא והנענה, אז שפך מנחם שנית את לבו ויביע רחשי תודתו. יותר מהדברים שהבאנו לא נדע מתולדות מנחם. נראה הדבר כי מת לפני ד ו נ ש בן ל ב ר ט, ואחרי מותו נתעוררו תלמידיו להצדיקו. מהם נדע בשם את שלשת התלמידים האלה, אשר התחרו להשיב לרבם הנעלב את כבודו ותפארתו והמה: יהודה בן דאוד (חַיוּג שפ״ר), יצחק ג׳יקטיליא בעל כשרון בשיר ומליצה ובן קפרון קכ] (אפרים?), הם קנאו לכבוד מורם ויחהרו ליישב כל השגות ד ו נ ש איש ריבו. גם הם הקדישו את „תשובותיהם" לחסדאי הנשיא ופתיחתם היא כלה שיר תְּהִלָּה על חסדאי ושיר תְּהִלָּה במַהֲתַלָּה על דונש. — בימים ההם שב חסדאי ממלאכות מלכו, עטור בעטרת נצחון — בדרך השלום, נצחון ה ד י פ ל ו מ ט י ה, לטובת ארונו הכליף א ל ח כ י ם בן ע ב ד א ל ־ ר ח מ ן, וכבוד גבור מנצח הנחילוהו גם תלמידי מנחם באמרם: „ישאו הרים שלום למגן התורה, לנשיא יהודה, אשר בשובו כל באי „עולם ירנו ויריעו, ובלכתו יהי חשך, זדון תקום ועל בני יהודה תתקומם — „אלהים שמהו לנשיא, נתן חנו בעיני המלך, ובעזר אלהיו הדביר אויביו תחתיו; „לכן כל עמים יהודוהו, וכו'" . . . — כן החל חקר לשון הקדש בספרד במלחמת סופרים, במהתלות ועקיצות מכאיבות ומרות, ודברי ריבות אלה הביאו תועלת גדולה להלשון וַיְיַפּוּהָ ויפיחו בה רוח חיים. — אחרי מות ד ו נ ש, התעורר אחד

קכ] השם האחרון הזה דרוש לקרוא אבן־קפרון, ובהיות הברת המלה דומה למלת קאפרא ברומית או קאבראן בספרדית שפתרונה „עז" קראו אותו מריביו (דונש ותלמידי בר ששת) בויכוחיהם עז או שעיר (עיין ל״ק נספחים עמוד 159—160; החלוץ ליה״ש חלק ו' עמוד 80); אחד מבני המשפחה הזאת (ואולי גם בן להלמידו של מנחם) היה בן דורו של רבי שמואל אבן נגדילה (ועיין זכרון לראשונים ה״א עמוד 19 - 20 ובהערה עמוד 166. הרכבי.

מתלמידיו ויהודה בן ששת שמו, לעמוד לימינו — תלמידי דונש ומנחם התחרו איש ברעהו, ובכתבי תוכחתם שָׁפוּ וימרטו, חִדְּדוּ את הלשון עד היות לה ברק ותהי לחדה וחלקה, מלאה כח התפשטות והתפתחות, ותהי בידם כחמר נכון לכלי חפצם, ויחקרו וידרשו גם בדקדוק ושרשי הלשון, ותקם השפה העבריה לתחיה, ותהי ללשון־עם מבעת הגיוני לב האיש הישראלי לכל חפצו וַהֲלָךְ־רוחו.

כאשר היה הנשיא חסדאי אבן־שפרוט, בעצמו או בסבתו, בְּמִתְכַּוֵּן, ושלא בְּמִתְכַּוֵּן לְמַחֲיֶה את השפה העבריה, בתמכו בידי מליצים וחוקרי הלשון לעבדה ולשמרה, ובעוררו אותם אל העבודה הנכבדה הזאת, כן היה גם הַמְיַסֵּד את בית מדרש התלמוד בארצו ספרד 1). תורת היהדות באירופה היתה עודנה, כאפרוח שלא נתגדלו עוד כנפיו, ובכחה לבדה עוד לא יכלה להגביה עוף ולהַמריא במרום, ועל כן היתה דרושה לה עזרת מגן ומושיע, אפוטרופוס ואב לתורה, אשר בצלו תשב ולאור גדולתו תתחמם. רב משה בן חנוך, שיצא לאירופה ל„הכנסת כלה", לאסוף תמיכת נדיבי ישראל באירופה להחזיק את ישיבת סורא, ואשר בכלי־גולה ושמלת שבוי בא בשערי קורדובה ושם נפדה; גם הוא מצא בחסדאי הנשיא את מגנו ואיש חסדו, וגם שני הכליפים האב עבדאל־רחמן והבן אלחכים, שניהם אוהבי דעת ושוחרי חכמה היה נוח להם, כי נקבעו ישיבות לתלמוד בארצם והיהודים היושבים בממלכתם לא ישאו עוד עיניהם לבבל, לשלוח מדי שנה בשנה כסף רב להעשיר את ממלכת הכליפות המזרחית אוֹיַבְתָּם. והשעה אשר בא רב משה בן חנוך לספרד, להקים בה מעון ומכון להתורה התלמודית, ואשר בלעדה לא היו עֹז ותעצומה להשלמת רוח ישראל ותורתו, השעה הזאת היתה שעת רצון להחפץ הזה מאין כמוה. — כשם שהערביים שבספרד התאמצו ויתאזרו עז וגבורה לעלות במעלה גדולה על אחיהם שבמזרח, בני הכליפות המזרחית אשר בבגדד, כי כבוד המשרה המדינית, והצלחת הקנינים וזיו הדעת וההשכלה יהיו חופפים רק עליהם ומנגה נגדם יועם זהר הכליפות העתיקה שבאסיה; כן היה קרוב ללב יהודי ספרד וחפצם, ומגמת נפשם היו, כי עיר משושם קורדובה תעל במעלות התורה על הישיבות שבבבל, וכל כבוד התורה שהיה חופף על ישיבות סורא ופומבדיתא תנחל מעתה, הישיבה שיסד רב משה בר חנוך, ועל כן הרבו בכבודו, עשו לו „פסיקא גדולה", הרכיבוהו במרכבת הכבוד ובמלבושים יקרים, „המלך שמח שמחה גדולה כששמע שאין היהודים שבמלכותו צריכים לאנשי בבל, והקול נשמע בכל ארץ ספרד, ובאו תלמידים לקרות, וכל השאלות שהיו שואלים עד היום מן הישיבות שבבבל שאלו ממנו (מרב משה)" — הנה כן התגברה תשוקת התורה בספרד וקנאה ותחרות בין הלומדים להגדיל תורת התלמוד ולהאדירה, לבל יהיו עוד זקוקים למורי התלמוד בישיבות של בבל. הנשיא חסדאי קנה בכספו את ספרי התלמוד בסורא אחרי הִבָּטֵל שם הישיבה, ויחלקם בין הלומדים, ולבטח נהל אותם

---

1) בפרטות יתר רב מרושמי קורות הדורות, אשר לעברים יבאר כל אלה הערבי אבן־אבי־אוזביעה ונעתקו דבריו מאת מונק בכתב העתי Archive israelite, בשנת 1848, עמוד 326.

2) כל הדברים אשר בסימני ההסגר הם מספר הקבלה לרבי אברהם בן דאוד.

ויכלכלם לכל צרכיהם. על ידי רב משה היתה קורדובה בספרד הדרומית (אנדלוסיה), את אשר היתה סורא מלפנים ופְעֻלות רב משה בבית מדרשו בקורדובה נדמו בפנה ידועה לפְעֻלת אבא אריכא (רב) בונה בנין בית־התלמוד בסורא. — אמנם כן, רב משה נקרא רק בשם דַיָן או רב, אך בפעֻלותיו וחוג משרתו נדמה לגאון — הוא סמך ידו על ראש רבני הקהלות וימנה אותם להיות מורים ודַיָנים; בית־דינו נחשב כבית־דין הגדול ועליון על כל בתי הדינים ותהי לו הרשות לנדות ולהחרים את כל הממרים את פיו. כל הפְעֻלות האלה שהשתמשו בהן גאוני בבל נָסַבּוּ אז לרבני אירופה.

הנה כן היתה אז ספרד למרכז היהדות. מאורעים אחדים הנראים כמקרים ירו אבן פנת המרכז הזה; ויהודי ספרד, כמעט התחזקה בקרבם דעת־נפש היותם מסֻגלים לכונן בקרבם ראש פנת היהדות, לא הרפו עוד מן המחשבה הזאת, כי אם התאמצו להיות ראויים להמעלה הזאת ולהתחזק בה. עדת קורדובה בעשרה הרב מצאה און לה, לכונן מרכז היהדות בבירת אנדלוסיה. בימים ההם נמצאו בקהלות קורדובה כמה אלפים בתי אבות מישראל עשירים ובני־מרום הארץ ובתפארתם ודרכי חייהם התחרו את הערביים, „היו לבושים בגדי מלכות וחבושים מגבעות כדת שרי ישמעאל", ונוסעים במרכבות־כבוד ובצַבִּים ובִכְרָּרים, היו רוכבים על סוסים אבירים, וכאבירים (ריטטער) נדמו גם הם בכל הליכותיהם וצאתם ובאם שבתם וקימתם וכלי נשקם, והאצילות הזאת היא שהותירה אותם לטובה על כל יהודי יתר הארצות — אך גם מזאת לא יחרש סופר העתים, כי רבים מהם עשו עֹשֶׁר לחרפת עמם — בסחר עבדי־עולם, כי קנו את שבויי הסְקְלָבֶנים (סְלָבִים) וימכרו אותם להכליפים, אשר קבלום בצבאותם חילם ויהיו שומרים לראשם 1).

אחרי מות רב משה 2), היתה עתידה להתפרץ מחלקת בעדת קורדובה, על דבר ירושת המשרה אשר נשא רב משה. רבים נטו אחרי בנו רבי חנוך, אשר בימי ילדותו התענה בכל אשר התענה אביו, עמו הקך בשביה ועיניו ראו בקפוץ אמו אל מצולות ים ותטבע, בגלל מֵאֲנָה לחלל כבודה. והאיש אשר קם לו לשטן ויתנשא גם הוא לרב רב ודַיָן בקורדובה היה רבי יוסף בן יצחק אבן־אביתור (בן שטאנש) המובחר שבתלמידי רב משה בחכמת התורה, וגם חכם משכיל בהספרה הערבית, בעל כשרון לשיר ומליצה והוא יליד ספרד — ולרבי חנוך אין כל כי אם התורה וזכות אבות — בהיותו בנו של רבי משה, אשר כל בני הקהלה כבדוהו מאד. בתורה ומעשים טובים, בחסידות ונדיבות־רוח נשתוו שניהם: רבי חנוך ורבי יוסף בן אביתור. אז תֵּחָלֵק קהלת קורדובה לחצי — החצי היו אחרי רבי חנוך להושיבהו על כסא אביו, והחצי אחרי יליד ארצם רבי יוסף אבן־שטאנש בעל ההשכלה הערבית. אך לפני התפרץ המחלקת עמד הנשיא חסדאי בפרץ ודעתו הכריעה לטובת רבי חנוך „ובל

---

1) עיין בספרו של Gayangos בשפת בריטנית: history of the mahomatan dynastes in Spain I, 137, 138 — ועיין עוד בספרו של רענו (Rainaud) Jnvasions des Sarazins en France p 233. ואצל Dozy, histoire des arabes en Espagne.

2) לערך ד"א תשכ"ה — 965.

ימיו לא יכול אדם לחלוק על רבי חנוך" 1), ויהי הוא לרב בקורדובה וראש כנסת ישראל הספרדית. ויתחזק רבי חנוך על כסא הרבנות כל הימים אשר חי השר הגדול היושב ראשונה במלכות אלחכים. — והנשיא חסדאי אבן-שפרוט מת על פני מלכו היקר 2), וימת בשם טוב בין היהודים והמושלמים ויתחרו איש את רעהו לפאר את שמו ולהציב לו זכר עולם. ונראה הדבר כי לא השאיר חסדאי אחריו בנים ידועים לשם בדור ההוא 3).

פרק שנים עשר

השחר לשלמות ההשכלה העברית בספרד ואבדן הגאונות בבבל.

רב שרירא גאון ובנו רב האי, אגרת דרב שרירא, מנשה אבן קצרה, קהלות ישראל הספרדיות, תלמידי מנחם ודונש, יהודה חיוג, חסאן בן מר חסאן, המחלקת בין רבי חנוך ורבי יוסף אבן-אביתור (שטאנש), יעקב אבן-גו וכאו־עיו, היהודים בצרפת, נתן הבבלי, רבי ליאון או רבי ליאונטין — רבי יהודה ב. מאיר, היהודים בגרמניה, אוטו השני ורבי קלונימוס, רבינו גרשום מאור הגולה ותקנותיו, רבי שמעון ממגנצא, גר צדק וויציליגנוס (Wecelinus), הקיסר היינריך השני ורדיפות היהודים בגרמניה, הכליף אלחכים ורדיפות היהודים במצרים ובארצות הקדם, הכֹּגן היהודי דוד והרוססים, אבדן מלכות היהודים הכוזריים, התורה הקראית, יוסף (יעקב) אלקרקסאני ולוי הלוי.

(מן ד"א תש"ל עד ד"א תשפ"ז = 970 - 1027).

בהגיע תור יצירי עולמים, חזיונות התולדה להִבָּטֵל ולעבור מן העולם, בהִגָּזֵר עליהם גזירת אבדן וכלָיָה, אז שוא גם עמל איתני עולם — אישי התולדה רַבֵּי הפעלים וכבירי אונים — לחזקם ולעודדם, לקיימם ולהחיותם; יש אשר יצלח ביד כבירי כח לב ענקי התולדה להאריך ימי היציר והמפעל זה אל שנות מספר וימים לא כבירים, אך חייו כבר אינם חיים, תָו הַמָּוֶת כבר חקוק על מצחו ועוד מעט ויפול בנופלים, נפילה שאין לה תקומה. את החק התולדי הזה הננו רואים בהגאונות שבבבל, אשר מלפנים היתה לְתֵל שכל פיות פונים אליו. למרכז היהדות וראשי בנסיות בית ישראל כלה. אחרי „שנכרת חקם של ישיבות בבל, שהיה הולך אליהם מספרד וארץ המערב ואפריקה", אחרי שהקהלות האלה הפקיעו משעבודן אל ישיבות בבל ותעמודנה ברשות עצמן וגם יָרוּ אבן פנה למוסדות מרכזים חדשים להיהדות, לא יכלה עוד

---

3) רבי אברהם בן דאוד בסדר הקבלה.

4) בערך שנת ד"א תש"ל = 970.

5) דעתי איננה נוטה לדעת פ. לוצאטו, כי המשורר אבו-עמר יוסף בן חסדאי ואחיו המה בני הנשיא חסדאי אבן-שפרוט (Notice 60). סופר דברי ימי הספרה העברית רבי משה בן עזרא ואחרים לא היו נמנעים בלי ספק לספר את הדבר הזה אם באמת היה כן.

הגאונות שבבבל עמוד ותתעתד למות מיתה עולמית. לשוא התאזרו עז שני מאורות גדולים בתורה ומעשים טובים, אב ובנו אשר מהודם נתנו על ישיבת פומבדיתא להשיב להגאונות את הדר כבודה מימים מקדם. רק זאת עלתה בידם להאריך ימיה עוד כימי שבעים שנה, אך להצילה מכליון חרוץ, למסוך בתוכה רוח חיוני ולחדש נעוריה, זאת נבצרה גם מאדירי־אמונה וגדולי התורה אלה קג]. — שני האישים האלה המה האב ובנו, הגאונים האחרונים בגאוני פומבדיתא, שהשאירו אחריהם שם טוב וזֵכֶר קַיָם לָעַד בספר תולדות ישראל המה: — ר ב ש ר י ר א ג א ו ן ובנו הגאון ר ב ה א י קד].

מ ר ר ב ש ר י ר א ב ר ר ב ח נ י נ א ג א ו ן 1) היה חטר מגזע ישישים גאונים ראשי ישיבות מצד אביו ומצד אמו. הוא מעיד על עצמו, כי בן הוא למשפחת גדולים, כי שלשלת יחוסו למעלה בקדש, לתולדות נשיאי הגולה שקמו לישראל לפני ב ו ס ת נ א י, אך כאשר החלו נשיאי הגולה להשחית דרכם, משכו אבותיו את ידיהם מן הנשיאות ויהיו לחכמי ישיבה וראשי המורים. בגלל הדבר הזה היתה צורת אריה חקוקה בחותמו של ר ב ש ר י ר א סימן דגל מטה יהודה ובית דוד. בית נשיאי הגולה מימים מקדם.

ר ב ש ר י ר א ב ר מ ר ר ב ח נ י נ א היה גאון כאחד מראשוני הגאונים. התלמוד לבדו היה יקר לו מכל חמדות החכמות החיצוניות. דעות הפילוסופיה לא מצאו חן בעיניו, ובכל היותו שליט בהלשון הערבית להביע בה כל הגות לבו וגם היה כותב את תשובותיו בהלכה לכל בני הקהלות, אשר בארצות הישמעאלים, בלשון ערבית, היה בוחר יותר לכתוב עברית או ארמית ובכלל לא נמשך לבו אחרי הסִפְרָה הערבית, וכל עבודתו בספריו שחבר היתה בהתלמוד, וכל הענינים שיש להם תפיסת יד גדולה בתלמוד קה]. נמצא כתוב שחבר ספר גדול על

קג] המחבר אמנם מבאר ברוב ענין את דלדול הגאונות ואבדונה, אך לא יעיר על דבר נכבד מאד למאורעי הזמן ההוא, כי אז נתדלדלה תכלית דלדול גם ממלכת הכליפות שבבבל (בגדד), לסבת רעת בני החיל השכירים המה חילות הטורקיסים ושרי צבאותם, אשר פלסו חמס ידיהם בארץ. המקורים יודעים לספר על אדות הרדיפות אשר פרצו אז נגד הישיבה (דפומבדיתא) וראשה (רב שרירא) בימים ההם, כי מת רב שרירא במיתה משונה וכמו כן מצינו בחזקיה בן דוד בן זכאי: „אשר בני ישיבת רב האי הקימוהו לראש גולה והושיבו אותו על כסא רב האי"; גם אותו הלשינו להמלך (הכליף) וענוהו ביסורים קשים, וכל בני ביתו השמידו ולא נותרו לו רק שני בניו שברחו לספרד. מזה יוצא כי למראה המעמד המעציב הכללי, לא היתה הישיבה יכולה להתקיים לו גם לא נחלשה בכחותיה פנימה. ה ר כ ב י.

קד] טעות היא בידי הרב המחבר, כי יטיל ספק ידיעת ר"א בן דאוד בסדר הקבלה על דבר מספר שנותיו של רב שרירא גאון ובנו רב ה א י, כי כנודע עתה חיו שניהם צ"ט שנים. עיין „המגיד" לשנת 1877 עמוד 361 „הכרמל" הירחי שנה רביעית עמוד 39, וזכרון לראשונים חלק ראשון עמוד 171. ה ר כ ב י.

1) נולד לערך ד"א תר"ץ, מת תש"ס, ידיעת הראב"ד כי רב שרירא חי מאה שנים, נוסדה על גירסא מוטעת בעצם הספר, כי אם נניח שחי רב שרירא מאה שנה ואם כן נולד בשנת תר"ס והיה בן ס"ט כשנולד רב האי, כי בן כ"ט שנה היה רב האי במלכו, והוא דבר שאינו מתקבל על הדעת*).

קה] מקומות רבים מספרו של רב שרירא נודעים היום מספר המלין לרבי יונה אבן-גנאח

---

*) הרב המחבר הולך לשיטתו, כמו שנמלא להלן בחלק ד' בתחלתו, כי רב האי נולד תשכ"ט

התלמוד, אך לא הגיע לידינו, (שם הספר הזה: „מ ג ל ת ־ ס ת ר י ם") , ונראים הדברים שלא הרבה ר ב ש ר י ר א לעסוק בבינה במקרא. אך חסרון דעת החכמות החיצוניות נמנה ב ר ב ש ר י ר א ג א ו ן ברגש המוסר החזק ומדותיו הנעלות והיקרות ; חוט של חן וחסד ומדות טובות ויקרות משוך על פני הגאון האחרון הזה ושופך עליו רוח־חן ואהבה . הוא היה שופט צדק וכל היוצא מפיו היה אמת ונכוחה וכל משפטיו נכונו על הצדקה והמישרים, הם היו נר לרגלי משפטיו ולקו ומשקלת בכל מעשיו והליכותיו . בהיותו ראש ישיבה של מעלה, היתה כל מגמתו שלא למנוע תורה מפי תלמיד, ויהי שָׁקוּד מאד ללמד תורה לקרובים ורחוקים והתשובות אשר השיב לשואליו רבו מספור . — בתשובותיו הננו רואים את ר ב ש ר י ר א ג א ו ן חרד מאד לכל דברי התלמוד ולא יטול רשות לעצמו לנטות אף נְטִיָה כל שהיא מהדברים הנאמרים בו . לדוגמא : בתלמוד נאמר אסור לאדם שילמד את עבדו תורה 1) . ונשאלה שאלה מרב שרירא : על איש „שהיו לו עבד „ושפחה והולידו בן, ונטל האדון את הבן והכניסו לבית־הספר וקרא תורה ונביאים, „והיו אותם עבדים משמשים את אדוניהם, וממון האדון היה ביד העבד . ועמדו „ישראל וברכו (שבע ברכות) לעבד ושפחה בפני האדון ולא אמר כלום, וכן הולידו „בנים — , ומת האדון והניח בן קטן האם יכול הבן להחזיר את העבדים „לעבדותם או לא" ? — על השאלה הזאת ישיב ר ב ש ר י ר א : לא יפה עשה „רבו, שהכנים את בן העבד לבית הספר לקרות ולשנות", בהיותו נשען על המאמר התלמודי, אשר הזכרנו ; וחרץ הדבר, כי האדון הזה נתן לעבדיו החירות למלא על דברי הדת כישראלים גמורים, ובכן פסק ר ב ש ר י ר א, כי בעבדותם הם עומדים ולא יצאו לחירות 2) .

(כתאב אלאציל) בהערכין : ספל , עט , עצר , ערער , צחר , שחר , שיד , כפר , ים , חטב , דרדר , דרב , דכף , דבש , ובספר דקדוק להנ"ל — ספר הרקמה (עמוד VII , XII , בספרי אבן־בלעם ורבי תנחום הירושלמי ואחרים , כאשר נתאר הלך־נפש רב שרירא ודעותיו ואמונותיו , חובת בעל התולדה היא להעיר על הדברים שהורה רב שרירא בדבר האגדות שבתלמוד , שאין היהודי חייב להאמין בהם , והדעה הזאת יאמר בספרו מגלת סתרים (המובאה גם בהקדמה למנורת המאור לאבוהב׳ לאמר : ה נ י מ י ל י ד נ פ ק י מ פ ס ו ק י ו מ ק ר י : מדרש ואגדה אומדנא נינהו . ומהגאונים שהיו לפני רב שרירא היה רב סעדיה האחד , אשר אמר להרחיק את הזרות באמונות ודעות שנמצאה בההגדה על הדרך הזאת לאמר : שאין האמונה בהן עיקר בדת במקום שהם מתנגדות להבינה הישרה . ה ר כ ב י *) .

1) כתובות כ"ח ע"א . 2) שו"ת שערי צדק דף כ"ב ע"ב סימן כ"ט .

ומת תשל"ח וחי ס"ט שנה כמו שכתוב בספר הקבלה להראב"ד אך החכמים החכם בהמגיד לשנת תרל"ז, באכער בהכרמל הירחי שנה ד' בזכרון לראשונים ח"א עמוד 171 , כמו כן החכם המעיר ה ר כ ב י בהערה שבעמוד זה , מוכיחים בהוכחות ברורות שחי רב האי קרוב למאה שנה והחכם וויים (בדור"ד ח"ד עמוד 174 בהערה 1) ובתולדותיו לשיר מוסר השכל (הוצאת אחיאסף) מעיד בשם החכם שזח"ה, כי בספר הקבלה שלפנינו יש ט"ס ותחת ס"ט שנה צ"ל צ"ט , ובזה יתיישב הדבר , כי ר"ש הנגיד יקונן על רב האי ויאמר : „בכו בכה לרב האי , אשר היה כלא היה , אשר חיה כ מ ו מ א ה" , כמו שמבואר בזכרון לראשונים להחכם ה ר כ ב י חלק א' כנ"ל . ועיין לעיל עמוד 359 בהערת החכם ה ר כ ב י הערה ק"ד ועוד נשוב לדבר בזה בראשית חלק ד' . שפ"ר .

*) אמר שפ"ר : בהיות הענין שנגע בו הרב החכם המעיר נכבד מאד לדעת ממנו .

רב שרירא גאון היה גם מהדבקים בתורת הסוד, התורה אשר עוד לא רבו דורשיה בימים ההם. את דעתו בדברים מעֻלפים במסוה הסוד וההסתר, הוא מְחַוֶּה חכמת־מָה זאת בתשובה לשואליו חכמי א ל פ֔ א ס (Fez)(1), כאשר פנו אליו בבקשה לפתור להם שאלה קשה בדברים האלה לאמר: הנה המשנה אומרת מפורש: „אין דורשין במעשה מרכבה אלא ביחיד וכל מי שלא חס על כבוד קונו רתוי (ראוי) לו „שלא בא לעולם" — והנה מצינו (בהיכלות ואותיות) ר"י אומר: כך שעורו של יוצרנו „שהוא מכוסה מכל הבריות, והתחיל בפרקיו מספר, ופורש כלל ופרט, וקורא שמות „כאדם שהוא קורא שמות לאברי חבריו"? „ועוד אומר רבי ישמעאל: כשבאתי והרציתי „דברים לפני רבי עקיבא אמר לי: כל מי שהוא יודע שעורו של יוצרנו, בן „עולם הבא הוא וכו'... הוצרכנו לידע אם רבי ישמעאל שמע מרבו ורבו מרבו „הלכה למשה מסיני, ואם איכא למימר דמדעתו קאמר והתנן: כל מי שלא חס „על כבוד קונו ראוי לו שלא בא לעולם? יבאר לנו אדוננו באר היטב": — על שאלת חכמי פ֔ י ס אלה באה התשובה של רב שרירא גאון לאמר: „אי אפשר „לכם לברר דבר זה באר היטב אלא כללים בעלמא, כי חס ושלום שרבי ישמעאל „אמר דברים אלה מדעתו, ומאין באים דברים הללו. מדעתו של אדם? ועוד „שיוצרנו מרומם ומעולה מהיות לו חס ושלום אברים ומדות כפשוטן, מדה ידועה „לארך ורחב ובשעור קטן או גדול — אבל השעור והמדה היתה קבלה ידועה „וחתומה על [מעל] השגת בני אדם, כי אין לאמר במופלא ובמכוסה יותר, כי „אין דמות יערוך לו; אלא הם דברי חכמים, שיש בצפוניהם, טעמים גדולים „גבוהים מכל הרי הררים, ונפלאים מאד, והיו לו רמזים שלהם וסודותיהם ורזים „וסתרים, שאי אפשר למסרם לכל אדם, אלא למי שיש לו מדות המסורות בידינו. „ואפילו ראשי פרקים ומכל שכן פרטיהם, כי על דבר זה ועל שהוא למטה ממנו „ממעשה מרכבה אמרו חז"ל שאין מוסרין סתרי תורה אלא ליועץ חכם חרשים „ונבון לחש וכו', שאין מוסרים סתרים ורמזים אלא למי שרואין בו סימנין ראוים

1) התשובה הזאת נמצאה בשו"ת שערי תשובה סימן קכ"ב. שניאור זק"ס הדפיסה מתוך מנוסחא מלאה טעויות (התחיה עמוד 41) והוכיח בצדק בראיות ברורות כי התשובה הזאת מרש"ג היא על שאלת ב"י בקהלת פ֔ י ס (Fez) באפריקה.

ההשקפות המושכלות של רב שרירא גאון באמונות ודעות, ומה גם שהרב המחבר, כאשר יראו הקוראים להלן הטביע עליו חותם מאמין לכל דעות קדמוניות, בלי בחינה ובקרת. מצאתי נכון לתועלת המעיינים להביא במקום הזה כל דברי רש"ג בספר האשכול לרבנו אברהם בר יצחק אב"ד בנרבונא חותנו ורבו של הראב"ד בעל ההשגות (נדפס מכ"י האלבערשטאט, תרכ"ח על ידי רצ"א אויערבאך) וז"ל: „אמר רב שרירא: הני מילי דנפקי מפסוקי ומקרי, מדרש ואגדה הרבה אומדנא נינהו: „יש מהם שהם כך, דברי רבי יהודה (כפירוש) וזאת ליהודה, שאמר שמעון נכלל ביהודה; ויש „שאינו כך כגון דברי רבי עקיבא: מקושש זה צלפחד וכו' וכו' לכן אין סומכין על אגדה, „ואמרו: אין למדין מן האגדות... והנכון מהם (מן האגדות) מה שהוא מתחזק מן השכל ומן „המקרא נקבל מהם, ואין סוף ותכלה לאגדות". — ונשאל רב האי: מאי הפרש בין אגדות „הכתובות בתלמוד שאנו מצווים להסיר שבושם, להגדות הכתובות חוץ לתלמוד? — והשיב: „כל „הנקבע בתלמוד מחוור הוא ממה שלא נקבע בו, ואף על פי כן גם האגדות הכתובות בו, אם לא „יכוונו או ישתבשו... אם נכון ויפה דורשין ומלמדין ממנו ואם לאו אין אנו משגיחים בו. ועיין על כל זה גם בדודו"ד ח"ד 172—173, ואכמ"ל יותר.

„לכך, כהכרת פנים ושרטוטי היד וכו'" — מזה נראה עד כמה דבק רב שרירא בתם אמונתו בתורת הסוד ויהי מההולכים בנתיבותיה.

וצדקה עשה רב שרירא גאון עם התולדה הישראלית ושם עולם עשה גם לו באגרתו אשר כתב: האגרת הזאת תורה דעה, תבין שמועה בסדרי הדורות וכוללת יסודות תולדות תורה שבעל־פה, ותהי האגרת הזאת למקור נאמן ומעין נובע דעת התולדה לכל בעלי־בינה לעתים בישראל ודעת קורות הדורות בימי התלמוד, הסבוראים והגאונים. — רב יעקב בר נסים המכונה אבן־שאהין 1), תלמידו של רבנו חושיאל, האחד מארבעת החכמים שהפליגו באניה ללכת לאירופה ורוח סערה הביאה אותם לחוף איטליה, הוא ר' חושיאל שעלה לקאירואן. ושם ירה אבן פנה לבית תלמוד התורה הבבלית, הר"י בר נסים זה שלח דברו אל רב שרירא גאון, בשם בני עירי קאירואן בשאלה, לאמר: „ביצד נכתבה המשנה? ואם אנשי כנסת הגדולה התחילו לכתוב וכתבו „חכמי כל דור עד שבא רבי וחתמה, הרי רובא סתמא היא, וסתם משנה ר' מאיר „ורוב החכמים המפורשים בה (בהמשנה) תלמידי רבי עקיבא הם וכו' כלם בסוף „ימי בית שני, מאי טעמא שבקו רבנן קמאי רובה לבתראי? וענין סידור המסכתות „מה הוא, מפני מה נסמכה מסכת זו לחברתה וכו' — והתוספתא והברייתות כיצד „נכתבו? וכן התלמוד כיצד נכתב? ורבנן סבוראי כיצד נסדרו? ומי מלך אחריהם „מראשי ישיבות וכמה שנים מלך [כל אחד] מאותו הזמן עד עכשיו"? — על השאלות המְחֻכָּמות האלה כתב רב שרירא גאון 2), תשובה באגרת גדולה, תשובה ברורה ושלמה בסגנון מלא דבר. מפיץ אורה על הקבלה והמסרת, נתיבות תולדות המשנה והברייתא, הגמרא, וסדר זמני הסבוראים והגאונים עד זמנו. ורשימת סדרי זמנים של רב שרירא, היא מהמעולות שבמגלות הכרו־ניקה, ובהאגרת הזאת הנהו נראה לנו כהכרוניקים נאמני רוח מדורות ימי־הבינים —, מספר דברים כהויתם, אוהב האמת ובר־סמכא לכל דבריו. אך במשפטו על נשיאי הגולה מבני בית בוסתנאי וגם לאחדים מבני דורו, כרב אהרן אבן־סרגדו, נראה בו איזו פניה עצמית. התולדה העברית מחויבת להודות לרב שרירא, כי חוט דברי הימים והפתיל המחבר את דורות התלמוד לדורות אחרוני הגאונים לא נִתָּקו; ובהתולדה העברית לא נמצא מקום חָלָק ותקופת תהו במשך חמש מאות שנה. בכל אלה לא נראה את אגרת רב שרירא כמלאכת חרש וחושב בבינה לעתים בישראל; כי לא התגדר בחכמת הסופרים חוקרי העתים, גם כותבי מגלות הכרו־ניקה בארצות המזרח והמערב שעמדו אז לבני אומות העולם: הערביים, הספרדיים שבטי גרמניה ויוני ביצנץ לא ידעו כלכל דבריהם בסגנון מושך את הלב, להטעים דבריהם ולעמוד על מדרגות חוקרי תולדה ובעלי־בינה לעתים. וסגנונו של רב שרירא איננו גרוע מסגנון בני דורו רושמי סדרי זמנים

---

1) הר"א בן דאוד יקרא למשפחת רבי יעקב בר נסים בשם אבן־שאהין — עיין בתולדות רבנו נסים להחכם שי"ר בהערה ד' והערה ו', בכ"י די ראסי ובפאריז נקראת המשפחה הזאת אבן יאשיה במבוא לאגרת רב שרירא.

2) בשנת תשנ"ח 997 לספירת הנוצרים.

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

וקוֹרות הדורות אשר לאומות העולם 1) . אך גם בתעצומת פעֻלתו של רב שרירא גאון להרביץ תורה ברבים ולהרחיב גבול ישיבת פומבדיתא בתלמידים, לא יכלה הישיבה הזאת להתקיים לארך ימים . אש התשוקה לתלמוד תורה וחכמה נצטננה בבבל וכבוד התורה הלך שם הלוך וחסור . וכה נְתִיַתְמָה ישיבת פומבדיתא ולא נמצאו בה חכמי תורה ראויים לשבת בראש , עד כי כאשר זקן וכשל כחו לעבוד עבודת התורה וימנה את בנו רך בשנים אך אב בחכמת התלמוד ר ב ה א י והוא עודנו בן שש עשרה שנה קו] להיות לו למשנה — לשאת על שכמו משרת אב־בית־דין . ויראת הכבוד , אשר רחש לב כל בני העם לישיבות בבל כבר אפסה ואיננה . מקנאה ושנאה קמו אנשים רעים , „פריצי ישראל״ , וילשינו על ר ב ש ר י ר א ורב ה א י ב נ ו לפני הכליף א ל ־ ק ד י ר , ולא נודע תֹכן דבר המלשינות ונראה הדבר , כי העלילו עליו שנוהג הוא את נשיאות ישיבתו ברמה ורודה בעם כבעל שררה 2) . האב ובנו נתפשו ויושמו במאסר ובזזו את כל רכושם „ולא השאירו להם שום מחיה בעולם״ , אך „לא הוסרו מגאונות״ , ובשתדלנות איש גדול ונכבד יצאו לחפשי ושבו לגדולתם 3) , אז נסתלק רב שרירא מגאונות וישם את המשרה על שכם רב האי בנו והוא אז כבן שלשים קז] (תשנ״ח) וימת לערך שנת תש״ם . וכבוד גדול נעשה לרב שרירא גאון במותו , ככבוד אשר לא נשמע בכל ימי הגאונים : בשבת שאחר פטירתו קראו בתורה הפרשה : „יפקוד ה׳ אלהי הרוחות לכל בשר איש על העדה , כל הפרשה עד תומה , ולמפטיר קראו את הפרשה במלכים : „ויקרבו ימי דוד למות ותחת הפסוק האחרון : „ושלמה ישב על כסא דוד אביו ותכון מלכותו מאד״ קראו : ו ה א י י ש ב ע ל כ ס א ש ר י ר א א ב י ו ו ת כ ו ן מ ל כ ו ת ו מ א ד״ 4) .

---

1) בצדק יעיר החכם ווייס (ח״ד 164) , כי אגרתו של רש״ג מופלאה ומשובחה מרשימת קורות הימים (Annalen) שרבו מאד בימי הבינים אצל אומות העולם , — כי רש״ג מראה כל המקורים שמהם שאב את דבריו ומיסד החלטותיו על פי ראיות נכוחות . החכם הזה מביא גם כן , כי הרמב״ן במלחמות מיחס התשובה הזאת לרב שרירא גאון ורב האי בנו , והרשב״ם (ב״ב קנ״ז) מיחסה לרב האי . — החכם שי״ר מחליט שיצאה התשובה הזאת משניהם האב והבן , אמנם החכם ווייס (שם) מוכיח מזה שרב האי גאון בעצמו (שערי תשובה סימן ע״א) מביא האגרת וקוראה בשם אביו ובזה מסולקים כל הספקות — ועיין עוד בבית תלמוד להחכם הנ״ל , שנה שניה עמוד 3 . שפ״ר .

קו] לא בן שש עשרה שנים היה רב האי בשבתו לימין אביו ויהי לאב בית-דין , כי אם בן ארבעים ושמנה שנים (ועיין למעלה בהערותי) . ה ר כ ב י .

2) שנת תשנ״ז = 997 .

3) החכם הפרופיסור שד״ל כותב אלי במכתב , כי הדברים הסתומים בתולדות רש״ג כמו שהם בסדר הקבלה להראב״ד : „ונתלה רש״ג בידו אחת״ צ״ל : ונתלה רש״ג . . . בידי אחת״ לאמר שנמצאה אשה גדולה שהשתדלה לטובתו . והדבור „נתלה״ הונח בלשון הגאונים על הסיוע שמסתייעים בעזרת אדם גדול כנודע . והנני מוצא את ההשערה (Diorthose) הזאת והבאור הזה למתקבלים על הדעת . עכ״ל הרב המחבר בהגהתו . והדוחק נראה לעינים ויותר נכנס ללב תקונו של ר׳ יעקב בכרך טגיה היוחסין שגורס בהראב״ד , „ונחלה ר״ש מיד וימת״ — והחכם ווייס רוצה לגרוס , „ונחלה ר״ש מיד ואחר כך מת״ — והסברא הראשונה מתישבת יותר לפי טעם הענין . שפ״ר .

קז] לפי שבארתי בהערותי למעלה , היה אז רב האי בן ששים ולא בן שלשים , והמחבר לשיטתיה אזיל . ה ר כ ב י .

4) אבודרהם הוצאת וויניציאה דף ע׳ עמוד ג׳ .

תולדת העתים ההם תחשה ולא תדבר דבר על אדות יהודי סוריא, ארץ ישראל ומצרים, כאלו נפסק כח החיוני שלהם ונדמו נדמו להתולדה הישראלית. המעמד המדיני הטוב והחפשי, אשר עמדו עליו יהודי סוריא בימי ממלכת המלכים לבית פטימה, לא ארכו ימיו. — הכליף אל-עציץ, אשר היה לו שם מושל גם על ארץ ישראל וסוריא, אך באמת היה אנוס לתת את העז והמשרה על הארצות האלה בידי אנשים שואפי שררה ורודפי קדים, והם כבשו תחתיהם ערים גדולות וגלילות שלמים. להכליף הזה היו שני שרים רואי פניו, אשר אהבם והם משלו ברוחו. והשנים האלה, אשר הושיב אותם לנציבים בסוריא: היו היהודי מנשה אבן-קצרה והנוצרי איסה 1). שני הנציבים הקרובים למלכות אלה התאמצו לקרב את בני דתם ולהעמידם על משמרות המדינה ולדחוק רגלי המחמריים. ומעשי שני השרים האלה היו לפי רוח הכליף מלך הארץ, כי המחמדיים יושבי סוריא היו סוניטים (המחמדיים המאמינים בקבלה ותורה שבעל-פה מלבד הכתוב בהאלקארון) והמלכים לבית פטימה מבני בניו של עלי חתנו של מחמד היו שייטים והכחישו בקבלה ומסרת (סונא) ובכן היו המחמדיים האלה שונאי בית המלוכה והשודים בעיני הכליפים. גם נמצאו פקידי המלכות אשר הציקו להמחמדיים בני עם הארץ וישאפו לבצע מעשקות, עדי העלו עליהם אף בני עם הארץ וחמתם עד להשחית. בכל אלה לא נמצא איש בין המושלמים אשר יערוב את לבו לבא בקובלנא לפני המלך על השרים רואי פניו, עד כי אשה אחת ענייה מושלמית מצאה און בנפשה להתאונן רע על השרים באזני הכליף, ובהיות הכליף אל-עציץ בסוריא, כתבה על לוח הדברים האלה: „בשם אלהים, אשר הגביר „חיל הנוצרים על ידי איסה וחיל היהודים על ידי בן-קצרה וישפיל כבוד „המושלמים, הנני משביע אותך — ראש המאמינים — כי תבקר אחרי מעשי „השרים האלה ותשים קץ למעשקותיהם". — ותזרוק את הלוח לרגלי אל-עציץ, „ראה זאת הכליף וישתומם על אמץ לב האשה ויסיר את שני השרים ממשמרתם „וישם אותם בבית הסהר.

~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~

נָסֵב נא עינינו ממראה הירידה הרוחנית, אפיסת הכחות, זקנה וראשית השקיעה בְּיָוֵן הבערות אשר נראה בחיי יהודי ארצות הקדם. ונחזה בהחזון המרהיב עין ולב, חזון כח הבחרות ואון וכח יהודי ספרד בימי העליה — החזון הנעים לראות עם צועד בצעדי-און על דרך השכלת אמת, עולה למעלה למשכיל; חזון ישובים וקהלות ישראל עולים כפורחת על גדות הנהרות גְוַאדַלְקִוִיוִיר וגוויאַדַנָה. הבחרות בכל תקף עזה ותפארת חמדתה, העלומים בחיל ועז הנֹעַר המו וישתוקקו מעבר למְצַר-הים הגיבראלטאר צפונה (אנדלוסיה) ונגבה (מגריב) ויולידו ויצמיחו ציצי תפארה ופרחי חמד, פרחי ההשכלה הישראלית והשלמת היהדות הספרדית. — זרע הדעת והשלמות, אשר זרעו גדולי ישראל, אנשי הרוח בספרד: רב חסדאי הנשיא בתמכו בהונו ואונו כל מפעל טוב ויקר

1) לערך תש"נ, עיין בר-עברי (Barhebraeus), בהכרוניקה הסורית עמוד 240.
~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~

להרמת קרן התורה וחכמת ישראל, ההגיון התלמודי אשר נטע רב משה בן חנוך על אדמת ספרד, וחקרי־לשון־עבר ותוצאות־הרוח אשר הכינו ופעלו מנחם בן סרוק ודונש בן לברט ותלמידיהם, הזרע הזה נפל בחיק אדמה פוריה ויעל כיונק מארץ חמדה וישגשג וַיִּיף בגדלו וישא פרי־תהלה לחן ונעימות, לכבוד תורת היהדות ותפארתה לדור אחרון. השלמות המדעית, לנחול חכמה בכל ענפי המדע השונים, שמה מהודה על חכמי הדורות ההם בספרד בין היהודים, כהכבוד אשר נחלה החכמה בין המושלמים שבאנדלוסיה (ספרד הדרומית), ולא רק כבוד, כי גם עשר וקניני הזמן הנחילה החכמה את בעליה. בעקבות הכליף החכם עבדאל־רחמן, שמו המושלים משרות גדולות ונכבדות על שכם אנשים גדולים מבני ישראל, בעלי המדע והרוצי־השכל בחכמת הנהגת המדינות, וכהֻנות גדולות כאלו נתנו לטובי היהודים, כן בספרד המושלמית וכן בספרד הנוצרית (בצפון הארץ) ויהיו יועצי הממלכות ורַבֵּי המדינות. ולהשרים האלה בעלותם על גרם המעלה המדינית והאזרחית היה למופת היהודי הראשון בספרד שהגיע לעז ומשרה הנשיא רב חסדאי, ממנו ראו וכן עשו גם הם, להרבות תורה ולהאדיר חכמה, חקרי־לשון ומליצת השפה העבריה ושירתה, ומעשרם וגדולתם וכחם שחדו בעד השכלת עמם המוסרית. והדעת, אשר נחלו אז יהודי ספרד, לא היתה דעת ערומה מחן ושכל טוב. כי אם מלאה לחלוחית של משל ומליצה, חכמה שלמה, אשר חוט של חן וחסד משוך עליה ותהי דְשֵׁנָה וְרַעֲנַנָּה, החכמה משמחת לב ומאירת עינים. משכילי היהודים באנדלוסיה היו מדברים וכותבים בעט סופר מהיר בהלשון המתהלכת בארץ, ומִדְבָּרָם היה צח ונאוה כהערביים אשר בקרבם ישבו; וגם אלה האחרונים היו לובשים גֵאות, בראותם גם יהודים באים בקהל משורריהם ומליציהם — אף כי עבודת הרוח והעסק בתורה וחכמה נתחלקו לכמה ענפים ונסתעפו לסעיפים שונים: ההגיון התלמודי ודעת ההלכה שמורין כן, בינה במקרא, חקר הלשון, הפילוסופיה והשיר והמליצה, בכל זאת היתה אהבה ושלום בין האישים נושאי דגל הידיעות השונות האלה איש לא נכוה מחֻפתו של חברו, ואיש לא פגע בכבוד רעהו, וגם לא התנכרו איש אל אחיו, כאשר נראה בדורות האחרונים. לב בעלי התורה התלמודית היה פתוח גם לבינה במקרא וגם לשירה ומליצה; ואם לא היו הם בעצמם משוררים, הנה היה להם חֵך לטעום הטעם הטוב בשיר והחרוזים, אשר בשפת עבר שנתחדשה אז ותשב לימי עלומיה. הפילוסופיים ובעלי חכמות העולם והטבע היו מהדרים להיות גם בעלי תורה, יודעים את התלמוד ונושאי כליו ידיעה שלמה ולפרקים היו הרבנים גם מורי הפילוסופיה.

אך הדעת וטוב הטעם וחוש הנֹעם והיופי, לא לבד ששמו לוית־חן וזר־תפארה על ראש כנסת ישראל הספרדית, כי אם גם פעלו בעֹז ותעצומה לצָרֵף את רוחם, להיטיב לבם, למלא אותם רוח נדיבה, חן וכבוד חזון־לב ותשוקה עצומה אל כל הנגידים, אשר על פי מדותיהם התרומיות, מעמדם הגבוה במעלות המדינה והרשות השלטת בארץ, זכו לעמוד בראש כנסת ישראל הספרדית; כלם היו אנשים בעלי צביון משוכלל, כלולים במדותיהם ומעלות רוחם, נקיי הדעת, זַכֵּי הרעיון ומרגישים נֹעם החן והיופי בהרגשה דקה מן הדקה. כאבירי הערביים היו מלאים אֹמֶץ־לב ויהיו כבירי כח ורבי און ועֹז־הרוח, וגם עלו עליהם בכבוד

הנפש ורוח נדיבה, אשר הטביעו חותמם עליהם, בעוד אשר אבירי הערביים כבר השחיתו דרכם ודמותם הטבעית הראשונה כבר נתמעט. — כבני העם — עם ערב — אשר בקרבו ישבו, היו מלאים דעת נפש חין ערכם, וַיִקָרְאוּ בשמות רבים ותארי כבוד שונים — אך הדעת הזאת לא היתה תולדת גאוה והוללות אצילים גְאֵיונים, כי אם דעת־נפש שָׁרְשָׁה בכח מוסרי. הם התנשאו ויתפארו ביחש אבותם והמשפחות: אבן־עזרא, אלפכר, אבן־פליאג, אבן־גיאת, בינבינשתי, אבן־מיגאש, אבולאפיא ואחרות היו למפלגת האצילים אשר לבני ישראל בספרד. אך האצילים האלה לא נדמו לאצילי אירופה — בימים ההם וגם — בזמן הזה. הם לא באו בכח היחש להשתרר על העם וזכות אבותם לא היתה מסייעתם להותירם לטובה מכל אחיהם, אך בהאצילות ראו מעלת הנפש וחובתה להשכיל להיטיב, להיות בני דור דעה, ובנים דומים במעלות המדות והמוסר לאבותיהם אנשי השם; לשים כבוד למשפחתם ובית אבותם. על המעלה העליונה בהשכלת הרוח ושלֵמות התַרבות האנושית, אשר אליהן ישתוקקו להגיע העמים הנֵאורים בדורות העת החדשה: כי יהיו בני האדם כלם מלאים דעת, בעלי־נפש נדיבה וכבירי כח לב ורוח, על המעלה הזאת כבר עמדו יהודי ספרד לפני תשע ושמנה מאות שנה. חיי התורה היו מלאים אורה; הדת נצרפה ותתעלה במעלות חכמה עליונה ואמונה רמה; את תורתם אהבו אהבה כפי מְצָרים — אהבה עזה היוצאת מלב יודע ומכיר את קונו בהכרה שלמה ודעה ובינה ישרה, אהבת דת — בדעת והתלהבות עצומה ונפלאה; במצות התורה והלכות התלמוד היו נזהרים בזהירות גדולה; אך עם זה היו רחוקים מחסידות של שטות, אמונות מהבילים ומשמרי הבלי שוא. אף כי לא שמו חק וגבול לחשק החקר והבקרת המחקרית ובחקירתם הגיעו לפעמים עד גבול הכפירה; אך כמעט שלא נמצא אחד בין חוקרי ישראל בספרד שעבר את הגבול הזה, וכמו כן לא נמצאו ביניהם שוגים בתעתועי הסוד ושוגים ברמיונות, למצער לא מצאנו ביניהם בעלי חכמה נסתרת בימי תקופת ההפרחה. אין פלא, איפוא, כי היהודים בארצות שלא הגיעו עוד לידי תַרבות והשכלה בימים ההם, בגרמניה צרפת ואיטליה, ראו באחיהם בני ספרד אישים ממדרגה גבוהה ועליונה ממדרגתם. — מעמדם הַנִשָׂא וחריצות פְעָלותיהם עשו אותם לנושאי התולדה הישראלית, וכל קהלות ישראל ביתר ארצות התבל קימו וקבלו עליהן מָרות הכנסיה הישראלית שבספרד ותהיינה סרות למשמעתה בחפץ לבן ורצונן הטוב, כאשר היו סרות מלפנים למשמעת כנסת ישראל הבבלית. קורדובה, אליסאנה וגרנדה היו אז לישראל את אשר היו בימי דורות התלמוד סורא ופומבדיתא.

וראש הכנסיה הישראלית באנדלוסיה היה אז רבי חנוך הנזכר כבר למעלה 1), אשר מִלֵא מקום אביו רב משה ברבנות. שוה לו בחכמת התלמוד וגבוה ונעלה ממנו בידיעות החיצוניות היה האיש אשר עמד לו לשטן ויתנשא להיות הוא הרב בקורדובה ובכל מדינת אנדלוסיה — רבי יוסף בן יצחק אבן־אביתור (אבן־שטאנש), מבחירי תלמידיו של רבי משה וכן

---

1) נולד ד"א ת"ש, מת ד"א תשע"ד = 940—1014.

משפחה מפוארה באנדלוסיה. אבן־אביתור היה גם כן פייטן וחורז חרוזים, ונמצאו ממנו פיוטים ליום כפור: [או: „מעמד ליום הכפורים"] 1), ומפני פיוטיו בטלו הפיוטים שנתחברו לפניו; אך חרוזיו המה מעשה מקשה, מתנהגים בכבדות וכל סגנון פיוטיו קשה וחסר טעם השירה וחן המליצה בכלל. נראה כי לא למד לדעת דרכי השיר מדונש בן לברט. יוסף בן אביתור היה יודע על בוריה את הלשון הערבית, עדי היה בכחו לתרגם את המשנה לערבית 2). הכליף אלחכים הביע חפצו לדעת את הספר הגדול הכולל בתוכו את המסרת וכל התורה שבעל־פה אשר ליהודים, ובן אביתור ידע למלא חפצו ולהפיק רצון ממנו בעבודתו. — והכליף הַנָּאור אוהב חכמה ודורש דעת, חפץ במלאכה הזאת רק להרבות את אֹסֶף ספריו הגדול באוצרות הספרים שהיו בזמן מן הזמנים; ואומרים אמור; כי רשימת הספרים הנמצאים בארמון הכליף החזיקה עשרים וארבעה כרכים, ובכן היה חפצו לאסוף אל האוצר הזה גם את המשנה — והתרגום הזה נאבד מאתנו ולא נשאר ממנו כל רושם ושארית, כי הכליף שמלך אחרי אלחכים, היה מחמדי מהביל וקנאי, והוא צוה להכחיד את כל הספרים, אשר אין להם כל יחס עם הלשון והעם הערבי, לאמר רוב הספרים שנמצאו באוצר הספרים שאסף וקבץ הכליף אלחכים. — בימי רבי חנוך ובן אביתור נמצא בספרד עוד גדול בתורה בעיר בודוּשַׁנָּה (Beganna Paxena) קח] בקרבת העיר אלמַרִיָה (Almaria) ושמו היה רבי שמואל הכהן אבן־יאשיה מפים ונושאי תורת הלשון העברית וחקרי השפה והשירה העברית היו: תלמידי מנחם בן סרוק ודונש בן לברט, אשר נלחמו איש ברעהו מלחמת דברים, במליצה פשוטה ובחרוזים שקולים, במכתמים מראים התולים ועקיצות. מהתלמידים האלה היה יהודה בן גיקטיליא*) שוגה במלאכת השיר ורבי יהודה אבן־דאוד הרחיב והגדיל את חכמת דקדוק הלשון וחֵקֶר שרשיה. זה השני נקרא בשם הגדול והארוך כדרך הערביים אבו־זכריה־יחייא יהודה חיוג*), והיה בן משפחה ילידת מדינת פֶּיס באפריקה. הוא היה אבי חכמת הדקדוק ומיסדה ומכוננה על יסוד מדעי והגיוני. הוא היה הראשון אשר בא לידי הַהַכָּרָה הישרה, כי הלשון העברית בבנינה ותכונתה, כפי שהגיעה אלינו מאוצר מליה בכתבי הקדש, מוכחת, אשר יסודי המלות כלן הם שלש אותיות שרשיות, כי בהן נמצאו אותיות הנבלעות או הנשמטות מן המלה (הנחים החסרים והכפולים). בהתורה הזאת באר את בניני המקור בכל פעל ועל ידו נודעו דרכי הנטיות והשנויים, ותקבל הלשון את החן

---

*) דזשיקטיליא   *חיודזש

1) על אדות פיוטי אבן-שטאנש עיין רבי מיכאל זכ"ס בספרו: רעליגיאֶזע פאעזיע דער יודען אין שפאניען עמוד 248, ובקובץ ידי גאונים קרמונים חלק שני עמוד 18 והלאה ועמוד 78 ובעמודי העבודה לאנדסהוטה מעמוד 92 והלאה.

2) בטעות נאמר כי בן אביתור העתיק את כל התלמוד לערבית, המקור הראשון (הראב"ד) יאמר: כל הש"ס ופירושו, ששה סדרי משנה ולא התלמוד. — עכ"ל הרב המחבר. והנה בסדר הקבלה אשר בהיוחסין נאמר, פירש כל „התלמוד" — והמלה פירש מכונת רק לסוגיות או באור קוטב הדברים ולא העתקה. שפ"ר.

קח] העיר שנקראת בערבית ועברית בגאנה, היא בספרד והיום היא נקראת פיחינת (Pechina) ועיין למטה בהערותי לציון כ"א. הרכבי.

והרֹך ותצלח לשירה ומליצה. רבי יהודה חיוג הביא תמורה כבירה ונמרצה בשמוש הלשון העברית והפיץ אור חדש על הערבוביא ששלטה בחֵקר השפה עד ימיו, הערבוביא אשר לא מצאו בה ידיהם ורגליהם כל חוקרי הלשון שקדמוהו וגם חכמים כרב סעדיה גאון, מנחם בן סרוק ודונש בן לבראט לא ידעו פשר דבר לכל השאלות והסתירות בדרכי הלשון ושמושה, ועוד פחות מהם ידעו הקראים, אשר שמו מעינם בבינה במקרא וחקר השפה. ויסודות למודיו ושטתו בדקדוק הלשון כלל רבי יהודה חיוג בשלשה ספרים 1): א) ספר אותיות הנוח (הנחים (Quiescentes), ב) הכפולים, או ספר הכפל (Geminata), השרשים שהאות השניה והשלישית שבהם דומות, ספר הנקוד — דיני התנועות והשוא והנגינות וכו'. שלשת הספרים האלה נכתבו לראשונה בעד בני ארצו בערבית. בגלל הדבר הזה, היתה תורת הדקדוק של הר"י חיוג תורה חתומה להיהודים היושבים מחוץ לגבולות ספרד (הצרפתים וכו') ועל כן היו נשענים בדרכי הלשון על כללי הדקדוק הראשונים ויאחזו בשטת מנחם בן סרוק ושטת דוניש חסרת השלמות והדיוק. — מפעלת המושלים והמליצים בימים ההם נדע רק שמות אלה והם שלשת היצחקים: יצחק אבן־גיקטליא, יצחק בן שאול ויצחק אבן־כלפון קטן] — ומהם הגיעו לנו רק איזה פיסקאות 2), אשר על פיהם לא נוכל להוציא משפט על טיב שירתם ומליצתם. שלשת המליצים האלה הנהיגו בשיריהם, כן בפיוטי בית־הכנסת שחברו וכן בשיריהם בעניני חול, את המשקל והחרוז בהשיר העברי, וירחיקו את הדעות שהתנגדו להחדשה הזאת בשירת הלשון העברית. וחכמות אחרות, מלבד התלמוד וחקר הלשון לא מצאו להם עוד עוסקים רבים בדור ההוא — דור הראשון לתחית הרוח הישראלי על אדמת ספרד— חכמת התכונה במדה הדרושה לדעת קביעות החדשים והמועדות נתנה ענין לענות בו את החכם חסאן בר מר חסאן בקורדובה שהיה חבר הרבנים שם ונשא שם התאר „דַיָּן" והוא כתב ספר על חכמת התכונה 3) והאחרונים אמרו, כי אין הספר הזה מספיק לדעת ממנו כללי חכמת עבור שנים וקביעות חדשים.

אף כי הרבנות הראשית בקורדובה היתה משרת הכבוד לבד בלי קבלת פרס 4), ורבי חנוך גם כי לא היה עשיר „לא היה חפץ ליהנות מפני כבוד

---

1) עיין עוואלד ודוקעס בספרו Beiträge חברת ג' ומונק בספרו: Noti-e sur Aboulw. מן עמוד 64 והלאה וזה מקרוב יצא לאור מחדש בשנת 1870 מאת John W, Nutt.

2) למען הקיצור במקום הזה עיין המקורים אצל דוקֶעס, נחל קדומים עמוד 9 - 10.

3) אברהם בר חייא בספר העבור חלק ב' סימן ז' עמוד נ"ד, ח"ג, סימן ק' עמוד צ"ה, יסוד עולם לרבי יצחק הישראלי (הוצאת ברלין 1848) חלק ב' עמוד 286, ורבי עובדיה בן דוד בפירושו להלכות קדוש החדש להרמב"ם בספר הי"ד פ"י הלכה א'.

קטן] שירים אחרים מאבן-כלפון נמצאים בהדיוואן של רבי שמואל הנגיד אשר הוצאתי לאור בשם „זכרון לראשונים חלק א' 19—20, 91—92, 94—95, 97—98. הרכבי.

4) לא אדע מנין זאת להרב המחבר שהרבנות בקורדובה לא היתה לשם קבלת פרס, ואולי סמך בזה על דברי הרמב"ם בפירוש המשנה לאבות שבספרד לא היו הרבנים מקבלי פרס; — אולם בפרט הזה — ברבנותו של רבי חנוך בן רבי משה, הן נדע מדברי הראב"ד כי לא כן היה הדבר כמבואר למעלה, וכאמור מפורש בהמקור על דבר רבי משה אביו: ועשו לו הקהל פסיקא גדולה וכבדוהו במלבושים יקרים וכו' ומסתמא היה הדבר נוהג כן גם בבנו וצ"ע. שפ"ר.

התורה ולא היה מקבל פרס מהקהלה", בכל זאת אחרי מות הנשיא רב חסדאי מגנו של רב חנוך פרצו מחלוקת ודברי ריבות בהעדה על אדות הרבנות. כאמור למעלה, בעט רבי יוסף בן אביתור אבן־שטאנש ברבי חנוך ויתנשא להיות רב בקורדובה וכל מדינת אנדלוסיה; אחריו החזיקו בני משפחתו, כי היה יליד קורדובה, ומכלם היו נכבדים ותקיפים האחים בניגו (קרי דזשאוי) ר׳ יעקב ור׳ יוסף. שני האחים הסוחרים האלה עשו כל מה שבכחם לחזק את בן־שטאנש על כסא הרבנות והקימו לראש כנסת ישראל באנדלוסיה. אך רוב מנין ובנין קהלת קורדובה עמדו לימין רבי חנוך. המחלוקת התגברה ותגיע למדה כזאת, ששני הצדדים לא אבו להתפשר בדרך השלום ויקריבו את משפטם עד כסא הכליף. שבע מאות איש בני ישראל חשובי קהלת קורדובה ונגידיה, אשר חזקו ידי רבי חנוך, יושבים בשבע מאות מרכבות כבודות, „לבושים לבוש מלכות וחובשי מגבעות כדת שרי ישמעאלים" היו יוצאים בכל יום מקורדובה אל אל־זהרה (Al-zahara) טירת הכליף אלחכים ומקום משכן כבודו בקרבת עיר הבירה, לבקש מאת המלך לקַיֵם את רבי חנוך על משרתו. אך בני המפלגה השניה גם הם לא טמנו יד בצלחת וגם הם התאזרו כח להעלות את אהובם בן־אביתור למעלת ראש הכנסיה הישראלית בספרד הדרומית. — הכליף אלחכים חרץ משפטו לטובת רבי חנוך יען כי בני רוב הקהלה נטו אחריו ויהיו עמו, וכאשר לא אבה אבן־אביתור בן שטאנש לקבל עליו את הדין נדוהו בני־הכת של רבי חנוך. אבן־אביתור שם פניו אל הכליף אלחכים, אשר ידעהו פנים אל פנים, ויקוה, כי איש כמוהו בעל חכמה והשכלה ערבית, ואשר כבר הפיק רצון מושל המאמינים, בתרגום המשנה לערבית, יפיק רצון מאת המלך שהיה נודע כמודע לבינה ומגן החכמה והחקירה. אך בן שטאנש חשב וטעה, כי הכליף הישר באדם ענהו דברים נמרצים לאמר: „אלו היו הישמעאלים בועטים בי כאשר עשו לך היהודים הייתי בורח מפניהם, ועתה ברח לך גם אתה" — ויצא רבי יוסף בן אביתור מספרד 1). אך לא עזב את ספרד מבלי לשוב אליה עוד, כי היתה התקוה משחקת לפניו, אשר בימי גלותו לא ישקטו אוהביו, עדי תצלח בידם להסב לב המלך והשרים אליו ולהושיבהו על כסא הרבנות. וישב בעיר אל־ביגנה הנזכרת למעלה וינסה דברים אל הרב רבי שמואל הכהן והוא מבני הקהל פאס באפריקה. — אך הרב הזה לא קבל את בן שטאנש וכתב לו אגרת גדולה בלשון ארמית, וידבר אתו קשות במרת נפשו על עלבונו. ראה בן אביתור כי עוד לא יבירהו מקומו בכל מדינות ספרד המושלמית וירד באניה לבא לאפריקה ויסע דרך מדינות ממלכת הכליף לבית פטימה ויבא עד מצרים, וכנראה לא נתקבל גם שמה מראשי כנסיות ישראל, ויסע למסעיו קדימה, ויבא לבבל לישיבתו של רב האי גאון; „וכסבור היה שרב האי גאון יקבל אותו, מפני שהיה שונא לר׳ חנוך, „מפני שארבעת החכמים שהזכרנו כרתו חק הישיבות בבבל עד שבאו לידי

1) לערך ד״א תשל״ח.

דלדול" — אך גם רב האי גאון היה חושש גם כן לנדוי רבי חנוך ולא נתקבל גם כן ממנו 1) .

בין כה ובין כה ותמורה כבירה באה ונהיתה לטובת א ב ן ־ א ב י ת ו ר ; הכת החולקת על רבי חנוך נתחזקה ואחד מאנשיה הגיע לתקיפות ומעלה גדולה במעלות האזרחים . האיש הזה היה י ע ק ב א ב ן ־ ג ׳ ו (קרי : דזשאוי) וספור עלות האיש הזה לגדולה ושררות ומפלתו מדבר בשפה ברורה — איך שלטו אז השרים היושבים ראשונה במלכות הכליפים בספרד בשרירות לבם — ואיך התגברה עריצותם אחרי מות הכליף החכם והישר באדם א ל ח כ י ם 1) . במות א ל ח כ י ם ישב על כסא מלכותו בנו הכליף ה י ש א ם (Hischam) והוא עודנו נער ורפה ידים, ויהי אומנו ובן משק בית הכליף (Major Domus) או כאשר קראו לו בערבית העוצר או המושל Hagib השר המשנה א ל מ נ ס ו ר מ ח מ ד ב ן א ב י ע מ ר , הגבור הנערץ, אשר היה למחתת מושלי הנוצרים הקטנים בהררי פּירייניאה אשר בצפון ספרד , ומפניו חלו ורגזו גם הערביים — המוירים בני אפריקה בטירותיהם ובמבצריהם . ובימי ממשלת המשנה ואומן המלך הזה הגיע לשררה וגדולה זה האיש יעקב בן ג׳ו הנזכר ויהי לראש קהלות ישראל בכל גבולות ספרד המושלמית. וסבת עלותו לגדולה וגלגולי הדברים נותנים לנו תמונה בהירה מהליכות המדינה וחיי האזרחים בממשלת הכליפים הספרדיים: י ע ק ב א ב ן ־ ג ׳ ו ואחיו י ו ס ף היו גדולים בחרשת המעשה „ונתחזקו במלאכת המשי" — והם היו אורגים יריעות משי „ובגדים יקרים ונסי הישמעאלים על ראשי הרגלים", ואמרי בינה בלשון ערבית מרוקמים על היריעות מעשה רוקם במלאכת מחשבת להפליא . ותוצאות בתי מלאכתם הביאו מנחה להכליף הצעיר ולאומנו א ל מ נ ס ו ר , וכה היו יוצאים ונכנסים בחצר המלוכה . ויהי היום , וזקני המושלמים ממדינה אחת הביאו דורון להכליף כמה אלפים דינרי זהב , אך בשביל איזה סבה לא נתקבלו מאת המלך ובן משק ביתו וגם הכום ויגרשום , ובהֶחָפְזָם לנוס אבדו את כספיהם ויזעקו ואין שומע להם . ובאותה העת נכנסו שני האחים ב נ י ־ ג ׳ ו אל חצר המלוכה וימצאו את הכסף הרב והלכו לדרכם , ובבֹאָם הביתה נתיעצו ואמרו : „הממון הזה מצאנוהו בהיכל המלך , באו „ונשבע שכלו ישוב להיכל המלך במנחות ומתנות , והעלו מנחה למלך ה י ש א ם „ולמלך א ל מ נ ס ו ר ב ן א ב י ע מ ר אומנו , עד שאהב המלך (המשנה ואומן „המלך) אלמנסור את יעקב בן ג׳ו וכתב לו גליון . שנשאו על כל קהלות ישראל „מִסֶּגֶלְמֶסָּה (עיר החוף באפריקה Segelmessa) עד נהר דוירנה (לאמר : דוערא (Duero — : במדינות מלכות הכליף משני עברי מצר־הים — לצפון ים התיכון ודרומו , שיהיה הראש והשופט את כל הקהלות וּמְמַנֶּה את הרבנים והדיינים כחפצו ; לו המשפט לקצוב מסים על הקהלות להביאם לגנזי המלוכה . ולא רק פרנסות וגדולה ב ן ג ׳ ו , כי אם גם הוד ותפארת רוזנים ואבירים כפי רוח הימים ההם אצל לו המשנה א ל מ נ ס ו ר ויעמיד לפניו שמנה עשר מסריסיו , הנערים

1) בשנת תשל"ז .

2) כל הדברים למעלה (שלמטה) בענין הזה (על דבר בן שטאנש ואבן־גו) הנמצאים בסימני ההסגר לקוחים ישר מספר הקבלה להראב"ד ובדבר יחוסו של אבן שטאנש לרב האי גאון נטיתי בסדר ספורי המאורעים מדברי הרב , מפני שכן נראה לי יותר נאות לטעם הרצאת הדברים .

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

האצילים, לבושים פסים ועומדים ומשמשים את כבוד הרוזנים והנסיכים (Pagen), הכל בטעם ימי הבינים. ובני קהלת קורדובה שמחו על הכבוד שנעשה מטעם המלך לאחד מבני עדתם, נתנו גם הם כבוד לשמו, „הרכיבוהו במרכבת המשנה וכל בני הקהל נקהלו מנער ועד זקן ועשו לו הסכמה בנשיאות וכתוב בה: מְשָׁל בנו, גם אתה גם בנך גם בן בנך" 1). המליצים שרו לכבודו שירי תהלה ויצחק בן שאול כתב לתהלת יעקב בן גו ובניו שירי תהלה ושבח כהשירים, ששררו לכבוד הנשיא חסדאי 2). הוא היה אב לאביונים ולרעבים הפיק נפשו ויהיו באוכלי שלחנו, ויקראו לו „הנדיב בעל מדת הכנסת אורחים" (Js'hab al-Ansal). ונראה הדבר, כי גם בזה אחז במדת הנשיא חסדאי להחזיק ידי לומדי תורה וחכמה ק).

כמעט שעלה בן־גו לגדולה ויהי לראש כל קהלות ישראל באנדלוסיה וישקד למלא חפצו מאז להסיר את רבי חנוך מרבנותו ולהושיב במקומו את ידידו אבן־אביתור, אשר בגללו עבד את כל העבודה ויתאמץ למצוא לו מסלות בחצר המלך. וישלח דבר אל רבי חנוך לאמר, כי אם ירהיב בנפשו להורות ולדון: „אז ישימאותו באניה בלי משוטות וישליכהו בים", לאמר: ישיבהו למקום שבא משם — כי ממשברי ים נמלט הוא ורבי משה אביו, כאשר נשבה ויצא לחוף ספרד — אז מיראה או מאהבה ליעקב בן גו התקיף ובעל הגדולה, שבו גם „הקמים על אבן־אביתור בן שטאנש אליו ויכתבו לו אגרות לשוב לקורטובה, ויסירו את רבי חנוך וימנוהו לרב עליהם" 3). — אך מה התפלאו בני קורטובה וישתוממו בקבלם תשובת רבי יוסף בן אביתור — אשר ממנו נראה את יקרת רוחו ונפשו הנדיבה. בדברים קשים הוכיח לבני עדתו את הָעָוֶל אשר יעשו לרבי חנוך מתנגדו ואיש ריבו; וכה היה דברו: „מעיד אני על עצמי שמים וארץ שאין כמוהו [כרבי חנוך] מספרד עד ישיבות בבל". — עד כה ועד כה, וגם גדולת אבן־גו היתה כצל עובר. לקץ שנה אחת לנשיאותו הסירו אלמנסור מנשיאותו ויתנהו בית־הסהר. והדבר אשר קצף המושל (Hagib) על הנשיא היהודי, נותן כבוד ויקר לזכר שם האיש יעקב אבן־גו ומדבר בשבחו, כי היה רודף צדקות ושונא בצע מעשקות. המושל אלמנסור חשב, כי הנשיא היהודי אשר הקים על קהלות ישראל אשר בממלכת הכליפות המערבית ינגוש את אחיו ויוציא מהם כסף רב „וישיב לו מנחות גדולות כהוגן ושלא כהוגן" 4); אך באשר לא יכול גם לא חפץ רבי יעקב אבן־גו להכביד עֻלו על קהלות ישראל, קצף עליו וישימהו בבית האסורים, ושנה שלמה היה כלוא, עד אשר קרה. כי הכליף הישאם עבר לפני בית הכלא, ביום חג לישמעאלים, בצאתו מהיכלו

1) הר"א בן דאוד שם.

2) ר"י אבן־גנאח בספר הרקמה הוצאת קירכהיים עמוד 122.

3) שם ובמונק, Notice sur Aboul. עמוד 79 ובהר"א בן דאוד.

ק) השערת מונק על דבר יעקב אבן־גו (קרי אבן־דזשאווא או אבן־דזשא) מתאמתת ממקום אחד בתשובות דונש על רב סעדיה (עמוד 30 גומר 104) ושם נאמר, על פי גירסת לוצאטו וביאורו הי"ש ביעקב כמו יעקובנו. הרכבי.

4) מספר הקבלה להראב"ד.

אל בית עבודתו ויעמוד בן־ג׳ו לפני המלך הישאם (בבית האסורים), וכשראהו שאל את אומנו (המושל Hagib) על מה זה [הובא לבית האסורים]? והוא השיב: מפני שאינו מוביל שי מכל גדולתו, ולאלתר צוה המלך הישאם להוציאו ולהשיבו לגדולתו" (תשמ"ז) 1) — נראה הדבר כי אבן־גו שב לגדולתו, באותם הימים אשר האומן אלמנסור לא היה בקורדובה, ובאשר כי המושל התקיף הזה הסיר את טובו ואת חסדו ממנו, לא היה עוד למעמדו כל חשיבות ותקיפות, לכן יאמר בעל ספר זכרונות הימים ההם (הראב"ד) „אבל לא שב [לגדולתו] כמו שהיה לפני כן". שנים אחדות עמד אבן־ג׳ו על משמרתו הכבודה בתור ראש שופטי ישראל בקורדובה, ובכל אותן השנים לא עמד ר׳ חנוך על כנו (עד שנת תש"נ לערך)2).— ויהי במות אבן־גו ויבא אחד מקרוביו של רבי חנוך והוא מבני משפחת פֿלאיג האצילים לבשר להרב, כי מת האיש אשר קם לו לשטן, וידמה האיש לשמח נפש הרב בבשר אותו ממות אויבו. אך רבי חנוך הרב בעל המדות הנעלות ובעל נפש נדיבה, געה בבכיה, ויתמה בן פֿליאג ויאמר: באתי לבשרך במות שונאך ואתה בוכה ומצטער? ויענהו הרב: „אני מֵצֵר ובוכה על העניים הרבים שהיו סמוכים על שלחנו, אם אתה מפרנס אותם לא אבכה, כי אני איני יכול לפרנסם". רבי חנוך הושב על כנו, ויאריך ימים יותר מאיש ריבו רבי יוסף בן אביתור אבן־שטאנש. זה האיש, אשר אחרי אשר גם מאת רב האי גאון יצא בפחי־נפש, כמו שהזכרנו למעלה, שם פניו לדמשק ושם מת. רבי חנוך האריך ימים עד נפילת קורטובה ודלדולה ועד ימי הרדיפה הכללית הראשונה, אשר פרצה נגד אחיו בני עמו בגרמניה, באפריקה וארצות הקדם, ובשנת תשע"ה כאשר עלה לתורה ביום טוב האחרון של חג שמיני עצרת לסיים את התורה נשברה הבימה תחתיו ותִשָּׁבֵר מפרקתו וימת.

~~~~~~~~~~~~

ואם נשים עין על מעמד ההשכלה והמוסר, חיי החברה והאזרחים אשר ליהודי אי־ופה התיכונה בימים ההם: בצרפת וגרמניה, הנה נראה בעליל איך המצב הרוחני קשור בהמעמד הגשמי והצלחת החברה המדינית במעלות ההשכלה הרוחנית כשלהבת בגחלת; כאשר ראינו את בני ישראל יושבת הארצות האלה עולים למעלה למשכיל כאשר הוטב גורלם בימי המלכים מבית קארל הגדול הטובים, כן נראה אותם שוקעים והולכים לעת תגבֹּרת הרדיפות ומצוקתם מחוץ. — כל ימי מלוכת המלכים האחרונים לבית קארל הגדול בצרפת — מלכים חדלי אונים ורפי־ידים, וגם

---

1) מספר הקבלה להראב"ד.

2) כן יחליט הרב המחבר ויאמר: מעהרערע יאהרע פונגירטע אבן־גו אין זיינער אבערריכ־טערליכען אייגענשאפט (ביז אום 900 לערך תש"מ), וואָהרענד וועלכער צייט רבי חנוך אבגעזעטצט בליעב, עכ"ל. — והנה כל המאורעים האלה לקוחים מהראב"ד — ובאמת בהמקור הזה מפורש ההיפך: לראשונה יספר הראב"ד: . . . „וכל הקמים על בן שטאנש שבו אליו וכתבו וכו׳ שישוב לקורטובה ויסירו את רבי חנוך (ויסירו בלשון עתיד — אם ישוב בן שטאנש אז יסירו את רבי חנוך), ואחרי כן יאמר בספורו מבן־גו ששב לגדולתו כדברים האלה: „ומפני שבן שטאנש כתב תשובה קשה לקהל קורטובה, לא הוסר הרב אחרי שוב בן־גו לגדולתו, עד שמת בן־גו
~~~~~~~~~~~~

בימי המלכים הראשונים לבית קאפעט בצרפת 1) . כאשר גברה יד הרוזנים והנשיאים (הבָּרונים והגְרַפִים) הקטנים עם הכהנים החשמנים על בית המלוכה בצרפת — וכל ימי הקיסרים מבית סַכְּסוֹנְיָה (Saxen) בגרמניה — בכל העת אשר בשתי הממלכות האלה היו הנשיאים המשעבדים (Vasalen) שואפים לממשלה בלי מְצָרים והמלוכה היתה רפת־כח וכצל עובר היו היהודים , נענים ונדכאים , נרדפים ונגָשים , ומעקת אויב מחוץ שח לעפר גם כבוד נפשם פנימה ועבודתם הרוחנית כאין ואפס נחשבה . — זה דורות רבים , לרגלי האיסורים והגדרים בספר־חקי הכנסיה (קאנונישע געזעטצע) נבדלו לרעה מכל האזרחים , לבלי היות מקרבם נושא משרה ובעל פְקֻדות בממלכה ובמדינה . גם היו יהודי הארצות האלה אז רחוקים מדרוש את הכבוד הזה ולא בקשו להם גדולות , כי היו שמחים בחלקם לו נתנו מנוחה לנפשם , לו היו בטוחים מפחד רעה ומשואת רשעים — קנאים , לו נתנו להם לעבוד את ה׳ אלהיהם באין מפריע ומחריד — אך מנוחתם באירופה כבר נשבתה בידי נשיאי הכנסיה הנוצרית ובלי כל תועלת גם להנשיאים והרוזנים שואפי השררה והממשלה . — בכל ממלכת צרפת נשאו ראש הבָּרונים והרוזנים עם הכהנים , הם היו המושלים על ארץ רבה — ממשלה בלי מְצָרים והמלכים נגרע כחם והזקתם ולא עצרו כח להגן על היהודים מחמת האצילים הגאיונים ושרירות לבם וקנאת הכהנים הקטנים עם הגדולים . אם בדורות הראשונים היו הכהנים באים על היהודים בטענות אמונות ודעות , הנה מעט מעט אצלו מקנאתם וריב חמתם גם על עם מרעיתם , וַיִמַלֵא לב העם הפרוע והשובב בימי החשך , בעצם ימי הבינים , כעס וָחֵמָה , קנאה הוללה , ונקם־ברית , נקם רֶצח בהעם אשר זָעַם ה׳ ורוצחי־אלוה יקראו לו , בני העם , אשר מטעם דת האהבה והרחמים א ס ו ר לרחם עליהם . עוד מעט והנה נתפשטו בין המהבילים בעם הארץ אמונות טפלות והגדות נבערות , כי היהודים עושים מעשי כשפים להזיק ולהרע להנוצרים .

וכו׳״ הרי דברים מפורשים בהפך מדברי הרב המחבר. ואולי ישנה גירסא אחרת ביוחסין — ספר היוחסין אשר לפני הוא יוחסין השלם של ר׳ שמואל שולם ואולי נוסחא אחרת יש בספר יוחסין הוצאת פיליפובסקי, והדבר מעורר פלא . שפ״ר .

1) אחרי קארל ה ק ר ח מלך צרפת , אשר על אדות יחוסו לה הודים כבר דברנו ברחבה למעלה מלך קארל ה ב ר י א , ואחרי שנהדף מכסאו (887) וקרעה מדינת בורגונדיה מצרפת מלך קארל התם , וכה נמשכה עוד שלשלת המושלים מבית קארל הגדול עד שנת 987 , אך האצילים כבר לקחו להם בחזקה קרנים ויתנשאו על בית המלוכה ומדינות רבות : פרנציה , בורגונדיה , גסקונה (Gasogue) , ונרמנדיה ושמפניה , טולוזה וכו היו כמעט לממלכות בפני עצמן תחת ממשלת ברונים ורוזנים , אנשי שחץ , אשר התנשאו על בית המלוכה וכבוד מלך בצרפת היה כצל עובר , לא נשאר להמלך ארץ ממשלת , כי אם סואסין (Soissons) לאון (Laone) ומדינות קטנות מסביב לפאריז , כה היה הדבר נוהג עד מות המלך האחרון מבית קארל הגדול והוא קארל העצל או החמישי בשנת 987 ואז התנשא להיות מלך בצרפת הוגא קאפעט (Hugo Capet) הדוכס מפאריז ואורליאונש (Orleans) , הוא וזרעו אחריו בשלשלת ישרה דור אחר דור עד שנת 1328 — גם בני בית המלוכה החדשה נפתולי-אלהים נפתלו עם הרוזנים והנשיאים שנות מאות ובאמצע המאה הי״ג נהיתה צרפת לממלכה קטנה, כי הרוזנים והנשיאים קרעו להם איש איש ארץ ממשלתו וידל כבוד המלוכה מאד -- המלחמה הזאת -- בין המלכה והאצילות נמשכת והולכת בכל ימי הבינים עד אשר גברה המלוכה על האצילות כימי המאה הי״ז . ובכל שעות החרום וסכסוכי המדינות בין המלוכה וחורי הארץ בימי הבינים חיו היהודים באמצע, כאשר יראו קוראינו בהמשך הדברים בהספר הזה . שפ ר .

ויהי כאשר מת מלך צרפת הוגא קַפֶּט (Hugo Capet) מחליו בשנת (996), ורופא נפשו היה איש יהודי ותעבור הרנה בין כל פנות עם צרפת, כי הרופא היהודי המית את המלך, ורושמי זכרונות העתים, הכּרוניסתיט — אשר רובם היו נזירים אֱוילים וחסרי דעה, טבעו על השמועה הזאת פני מעשה שהיה ויקבעו אותה בזכרונותיהם, אף כי באמת אין דבר אשר יקיים את השמועה הזאת 1). אמנם כן, בימים ההם היו עוד להיהודים בצרפת נחלות שדות וכרמים 2), אך היו צפוים אלי־רעה בכל עת ושעה, וחייהם היו תלואים להם מנגד מאפס בטחון הרכוש והנפש, אשר לא יתכן רק בממלכה, אשר לה ממשלה אחת מתנהגת על פי משטרים וסדרים שוים, בממלכה אשר החקים והמשטרים ישרים שוררים בה ע"פ הצדק והמישרים, ושרירות לב החורים והסגנים והכהנים לא תשים משטרה בארץ. — על הבישוף מעיר לימוזש (Limoges) עבר רוח קנאה לדתו ויאסוף יהודי עירו לאספה וישמיעם הוא וכל חבר כהניו דרשות רבות בשבת התורה הנוצרית וקדושת משיחם — אך דבריו לא נכנסו ללב היהודים קשי־הערף ומלבד שנים שלשה שהמירו דתם, לא נאותו בני הקהלה להִכָּנֵס בברית החדשה; אז גזר על כל האנשים, הנשים והטף גזרת גֵרוש מן העיר ואחדים מהם אבדו עצמם לדעת ויטרפו נפשם בכפם משברון לב ורוח (תש"ע = 1010) 3).

בנגב צרפת: — במדינות פרובינציאה ולנגדוק (Provence u. Languedoc) עוד יותר היו חיי היהודים תלואים להם מנגד, על פי רוח השגעון ושרירות לב שעבר כפעם בפעם על הרוזנים ועל המַרקיזים: במקום אחד היתה להם הָרְוָחָה ויהיו בעלי נחלאות גדולות ובעלי מִכְרֵי מלח וגם נבחרו למושלי גלילות (Bailli) ובמקום אחר היו מתהלכים עמהם כעבדי עולם קנין כסף אדוניהם 4). הקהלה הראשית לבני ישראל בצרפת הדרומית היתה אז עדת נרבונה. פה נתכונן מלפנים בית תלמוד מימות קארל הגדול, אבל כנראה לא הרבתה הישיבה הזאת בנרבונה להעמיד מקרבה אנשים גדולים בתורה, כי עסקו בהישיבה הזאת יותר בדברי הגדה על דרך הנסתר ותורת הסוד מאשר בהלכה. אך לפתע פתאום הופיע בהעיר הזאת חכם תלמודי מישיבת סורא — ורב נתן הבבלי שמו, והוא עורר בלב יהודי צרפת הדרומית את החשק להגיון התלמודי. יש לשער, כי תלמידו היה רבי לֵיאון או רבי לֵיאונְטין (רבי יהודה ב. מאיר), אשר אף כי לא השאיר ספרים אחריו, נשאר שמו לזכר עולם, כמיסד התורה התלמודית, אשר הלכה הלוך וגדול אחרי כן בצרפת ואשכנז, ורבינו גרשום מאור הגולה היה אומר, כי כל תורתו ממנו, וממנו קבל סדר הלמוד, שהיו חכמי צרפת התלמודיים מצוינים בו בדורות הבאים 5).

---

1) Richeri - Pertz monumenta Germaniae II, 657.

2) Bauquet recueil XII, p. 215.

3) Ademar Cabanensis Chronicon ad annum 1010 - Pertz monumenta Germaniae VI, 137.

4) Vaisette histoire de Languedoc., II, 381, 387, 442. Preuves 101 214, 373; III Preuves, 49, 121, 137.

5) הראב"ן אבן העזרי פ' צ"ב, שו"ת מהר"ם מרוטנבורג סימן ק"ד.

ובגרמניה לא נראה כי היתה בם אז יד הקיסרים לבית סכסוניה לרעה או לטובה, לא העיקו תחתיהם וגם לא גמלו להם טובות · שיטת השעבוד (Feudal-oder Lehnsystem) 1) אשר באשכנז הגיעה להתפתחותה עד קצה האחרון, לא נתנה להיהודים לתת להם אחיזה בקרקע, ויהיו אנוסים להגביל כל מעבדיהם במסחר וקנין, ויהודי וסוחר היו לשמות נרדפים בממלכת אשכנז כל ימי הדורות ההם. העשירים עשו׳מסחרים גדולים בכספם, והבינונים הלוו כסף לאכרים ללכת לימי השוק בעיר קאֶלן וישלמו את חובותיהם בשובם מהיריד עם רבית מעטה מאד 2) · קיסרי אשכנז קבלו ממלכי בית קארל הגדול את זכוי־המלך (Regalie) להרים מס מיוחד מן היהודים · בבנות הקיסר אטו הגדול את בית תפלת הנוצרים בעיר מַגְדֶבּוּרְג ויאמר להרבות הכנסות הבית הזה, נתן לטובת בית התפלה מתנה, תשלומי המסים מהיהודים ויתר הסוחרים יושבי המקום 3) · אטו השני גם הוא נתן, כאמור בסגנון לשכאות בתי המשפט בימים ההם, „את היהודים בעיר מערזבורג מתנה" לבישוף העיר הזאת 4). להקיסר הזה היה אוהב רואה פניו תמיד איש יהודי איטלקי ושמו קלונימוס, אשר שם נפשו בכפו ויצל אדוניו ממות על שדה קטל · קלונימוס לִוָה את אדונו הקיסר בהצותו את הסרקינים — הערביים ואת היונים בשנת 982 למספרם, ביום קְרָב על יד באזאנטעלו (Basantello) · ויהי כאשר כבר נפלו חללים במלחמה מבחרי אבירי אשכנז וטובי גבוריה, וגם סוס הקיסר מת תחתיו ויתן לו קלונימוס את סוסו להמלט עליו מגדודי האויבים אשר כתרוהו ויסבוהו; והוא — היהודי קלונימוס — לא נסה לנוס ולהמלט, כי אם חכה בלב חרד על שלום מלכו ואדונו 5);

---

1) שיטת השעבוד Fendalismus קרובה מאד להשיטה הידועה בלשון רוססית בשם Крѣпостная система, אף שאינה דומה לה בחומר השעבוד ותקיפותו שיש להאדון על הקרקעות אשר הנכנעים (Vasalen) יושבים עליו — הפידליזם או השעבוד במלכות אשכנז התפתח באופן כזה, כי לכל רוזן ונשיא היו מספר אנשיו יושבים על אדמתו והם נחשבו לעוזריו, הוא עמד בראשם, והוא חלק להם חלק מקרקעותיו לעבוד ולשמור את האדמה ולזכות בפירות, ובשכר זה היה הוא המגין עליהם ורב ריבם, ומדרגות מדרגות יש בדרכי השעבוד הזה ואין כאן המקום לבאר את ההלכה הגדולה הזאת במעמד החברה וישוב העולם בימי הבינים. בכל אופן, היהודים, שלא עשו מלחמה עם שכניהם, לא פשטו ידיהם בגדוד ולא העמידו עליהם איש מאנשי השחין לראש ואלוף — לא היתה גם להם תפיסת יד בקרקעות של הרוזנים והאלופים האלה. ועובדי אדמה חפשים איש איש על שדהו ונירו עוד לא היו כימים ההם, ובזה יובנו דברי הרב המחבר בפנים, להרחבת הבאור בהענין הזה, שנוגע לתולדות ישראל רק דרך אגב אין מקום בהספר הזה. שפ"ר.

2) רש"י בספר הפרדס, (שו"ת) זכרון יהודה הוצאת ברלין תר"ו סימן צ"ב מעמוד נ"א ואילך.

3) (ד"א תשכ"ה 965) (עיין .Leuber stapulae Saxonicae Nr. 1291).

4) תשמ"א (981) (עיין .Ditmar v. Merseburg Chronik—Pertz monumenta V. 758).

5) שם. והמקור הזה אצל Pe tz monumenta Germaniae מספר בפירוש, כי היה קלונימוס ידיד הקיסר והשליך נפשו מנגד להציל את אדונו ומלכו. שלאססער קלקל פני המעשה הזה, לאמר, כי מאהבת הבצע קבל היהודי את הקיסר אל אניתו — עכ"ל הרב המחבר, והוא מביא גופי הדברים מן המקור בלשון רומית, שלא מצאתי נחוץ להביאם במקום הזה. ואעיר רק שכן דרך שלאססער במקומות רבים מספרו הגדול לקלקל פני המעשים בהתולדה הכללית בכדי לגלות בת פנים לגנות ישראל, ובמקומות רבים שהמעשים מספרים בשבח איש יהודי יהפכם לגנאי. שפ"ר.

ובעזרת סוסו הצליח הקיסר לנוס מן המערכה, וימצא מפלט לו על אחת האניות. אך גם בימי המלכים המעולים שבקיסרי סַפְּסוֹנְיָה, בימי הקיסרים שנקראו בשם אֹטו לא עמדה זכות מעשיהם הטובים של היהודים באשכנז להתרומם משפל מצבם. דברים רבים למדו עמי הנוצרים מהערביים, אך לא קבלו מהם המדה הטובה לחזק את דרישת המדעים והשכלת הרוח בין בני אמונה אחרת. ובכן אמנם היו יהודי אשכנז בעלי מוסר, צדיקים, מסתפקים במועט וחרוצים בעבודתם במדה גדולה ויתרה מהנוצרים אשר בקרבם ישבו, אך כמוהם היו גם הם נבערים מדעת והשכלה. גם חכמים בדרישת התלמוד לא היו אז ליהודי אשכנז משלהם, וממרחק הביאו אנשי עצתם בתורה ובהלכה. החכם הראשון באשכנז בחכמת התורה היה רבי גרשום — הנקרא: „רבינו גרשום מאור הגולה". הוא ואחיו רבי מכיר הביאו את התורה מצרפת הדרומית אל גדות הרינוס (הריין) וידעו לתת לתלמוד תורתם תקף ותעצומה, כאשר לא היו לו בבתי ישיבות הגאונים.

רבי גרשום בן יהודה 1), היה יליד צרפת 2), ורבי ליאונטין הנזכר היה רבו, ומסבה שאינה ידועה לנו יצא מצרפת לשבת בעיר מַגֶנְצָא על יד הרינוס. בעיר הזאת יסד רבינו גרשום ישיבה, ואליה נהרו תלמידים רבים מכל אפסי ארצות אשכנז ואיטליה. הכבוד הגדול אשר רחש לב הכנסיה הישראלית היושבת בארצות אירופה התיכונה נראה מזה, אשר שמו וזכרו נשארו לדור דורים: רבינו

---

1) על פי כתבי יד שהוציא לאור החכם גאלדבערג בספר כרם חמד מחברת א' מאת שניאור זכ"ס עמוד 106.

2) נולד בערך ד"א תש"כ, מת ד"א תשע"ח = 960—1028, וכי רבינו גרשום בר יהודה (הרגמ"ה) היה בן ארץ צרפת נראה מזה, אשר בספריו ובפירושיו יתרגם מלות תלמודיות ללעז בלשון צרפתית. (ע' פיסקאות מפירושיו על הש"ס כעל מס' בבא בתרא שנמצאים בהאריענט וי"ל ע"י לוצאטו (ליטטעראט: בלאטט 1847 מעמוד 564 והלאה). גם אחי הרגמ"ה רבי מכיר משתמש „בלעז" צרפתי; עיין רפאפורט בתולדות רב נתן בעל הערוך הערה 12. — החכם רייפמאנן ברר בראיות מוכיחות, כי הפירוש על מועד קטן המיוחס לרש"י הוא באמת מרגמ"ה (מאנאטסשריפט לפראנקעל שנת 1854 מעמוד 230 ואילך) וגם בהפירוש הזה ישנם „בלעזים" צרפתיים — ובצדק יקרא זכות בעל היוחסין את הרגמ"ה: צרפתי בארץ אשכנז (הוצאת פיליפובסקי עמוד 212) עכ"ל הרב המחבר. ופה מקום אתי להעיר על שגגה גדולה שיצאה מאת השליט הוא אלוף נעורי הרב החכם רשי"פ ז"ל בספרו „כנסת ישראל דף ק"י בערך רבינו גרשון בר יהודה" — הידוע בשם „מאור הגולה", תלמידו של רבינו ליאונטין בסוף המאה השמינית לחמישי נולד במיץ „ואור תורתו זורח במגנצא". — הדבר הזה, כי הרגמ"ה נולד במיץ אשר בלותיר לא נזכר בשום מקום — הרב המחבר בלכתו לשיטתו, כי רב נתן הבבלי נתישב בנרבונא בדרום צרפת, ישים את רבינו ליאונטין לתלמידו ואת הרגמ"ה לתלמיד תלמידו, ובכל אופן היה הרגמ"ה יליד צרפת כמבואר בפנים — אבל כי היה יליד מיץ שנחשבה אז למדינה ממלכות אשכנז, לא נראה משום מקום — אולם הטעות הגדולה הזאת מתבררת לנו מדרך הכתיבה שכותב החכם הרשי"פ את הרגמ"ה — רבינו „גרשון בר יהודה" וידוע כי רבינו גרשום מאור הגולה נקרא בפי רש"י וכל הקדמונים בשם רבינו גרשום ולא גרשון. ואולם היה חכם תלמודי גרשון ממיץ, הנזכר בשו"ת מהרש"ל סימן כ"ט והוא חברו של רבי אליעזר הגדול ורבי שמעון הגדול ורבי שלמה הבבלי וכין גרשום הצרפתי לגרשון ממיץ נתחלף לו להרשי"ף, וייחס את כל מפעלות רבינו גרשום בר יהודה מאור הגולה, לרבי גרשון ממיץ חברו של רבי שמעון הזקן אבי אמו של רש"י (הנזכר ברש"י שבת דף פ"ה ע"ב). שפ"ר.

גרשום מאור הגולה, אך בענותנותו היה אומר, כי לא לו יאתה התהלה הזאת וכל תורתו קבל מרבי ליאנטון רבו. — רבינו גרשום היה מפרש ומבאר את התלמוד ומאיר עיני ההוגים בו בהָאָרָה ישרה ובהבנת הענינים להלומדים, כאשר לא קם כמוהו מפרש ומבאר לפניו. ובהדרך הזה כתב פירושיו על הש"ס, גם על המסכתות המדברות על ענינים שאינם נוהגים בזמן הזה. רבינו גרשום הוא הראשון למפרשי התלמוד, והיודע את טיב העבודה הזאת ידע עד היכן דרושים לה יגיעת־רוח, שקידה גדולה ויתרה ומתינות רבה ועצומה. לא ארכו הימים, וכל קהלות ישראל באשכנז, צרפת ואיטליה, הכירו אותו לאב לתורה; מכל עברים הריצו אליו שאלות התורה מקרוב ומרחוק, מצרפת ומאשכנז 1), ומבלי שהרגיש זאת בנפשו היה גם הוא הַנִּסָּבָּה כי נתמעטה כח השפעת רב האי גאון וישיבת בבל על קהלות ישראל הרחוקות. כי בארצות אדום —באירופה התיכונה— היו בנ"י חיים חיי הדת מפי רבינו גרשום מאור הגולה, כי היה רבינו גרשום מכבד את רב האי גאון כתלמיד המכבד את רבו ומזכירהו תמיד בכבוד גדול. נפלא הדבר, כי גם מכבדי הגאונות שבבבל ומעריציה הֵסַבּוּ בבלי דעת ולמרות חפצם, באבדונה. בפירושי הגמרא שכתב רבינו גרשום, נתן מפתחות חכמת התלמוד ביד כל מבין ותלמיד ותהי היכלת להם להשפיק צרכי חיי הדת, ועל ידי זה, היו ישיבות בבל למותר, הקהלות הרחוקות אשר באשכנז וצרפת חדלו מהיות זקוקות לבבל, ותהיה הגאונות חשובה וכבודה בעיניהם רק כשרידי דברים שבקדושה אשר הדרת השיבה והוד התורה חופפים עליהם.

ויותר שאִזֵּן וחקר רבינו גרשום את תורת ההלכה ושם בפירושיו נתיבה בים התלמוד, פעל רב טוב לבית ישראל והקים לו שם עולם בתולדת העם והרמת קרן המוסר והישרת מדותיו, בתקנותיו הנודעות עד היום בשם: „תקנות דרבינו גרשום" 2). בין התקנות האלה הכי נכבדה האזהרה שלא

1) עיין תשובת רש"י יצאה לאור על ידי שד"ל באוצר נחמד שנה ששית עמוד 175.

2) מספר תקנות רבינו גרשום אין לצמצם על ידי בקרת. בספר כלבו (בסוף הספר סימן קט"ו) ובסוף שאלות ותשובות מהר"ם מרוטנבורג נקראות כל התקנות הנזכרות שם בשם הכללי: תקנות רבינו גרשום מאור הגולה, אך השקפה אחת על התקנות תוכיח, כי אך מעטות מהנה יצאו באמת מרבינו גרשום מאור הגולה. הדבר שאינו מוטל בספק הוא, כי הרגמה"ג היה הגוזר את החרם על הלוקח אשה על אשתו (שו"ת מהר"י קולון סימן ק"א ובסוף ספר הכלבו וגם כן בספר כפתור ופרח לאסתרי פרחי פרק י'), וכמו כן החרם על נתינת גט בעל כרחה (עיין תשובות הרא"ש כלל מ"ג סימן ח', עכ"ל הרב המחבר.

והנה בתולדות רבינו גרשום מאור הגולה אב ההוראה וההגיון התלמודי לכל יהודי המערב, קצר הרב המחבר יותר מראי והניח כמה תוים ורשומי הפנים המאירות אלה שלא העיר עליהם כלל, ולפי מדת המקום אשר לפני אזכירם בקצרה ורובי הדברים עמד עליהם החכם וויים (בדור דור ודורשיו 313—315). רבינו גרשום מאור הגולה היה הראשון אשר בקר חלופי הגירסאות בתלמוד ויגיה ספרי הגמרא ויעמיד הגירסאות הנכונות (רש"י סוכה מ' תוספות מנחות ע', ואור זרוע ח"א סימן נ"ט), ואז גזר חרם על המגיהים כפי העולה על רוחם (ר"ת בהקדמת ספר הישר), והרב המחבר במאמרו על דבר מחבר ספר „אכלה ואכלה" מוכיח, כי עסק רגמ"ה גם במסרה, ואומר שהוא מחבר המדרש הנ"ל ועל כל יתר תולדות הרגמ"ה עיין בדודו"ד כמו שנזכר למעלה. שפ"ר.

לקחת שתי נשים 1) ומנהג רבוי הנשים נתפשט אז בין יהודי אירופה קיא], והתקנה שלא לתת גט לאשה בעל כרחה. גם החרים את „האיש הרואה בכתב חברו ששולח לחברו בלי ידיעתו". גם התקנה האחרונה הזאת נכבדה מאד בערכה. בימים ההם, אשר דרכי המשא ומתן לא היו עוד כבושים כאשר בזמנינו, והפאָסט מטעם הרשות לא נשאה את המכתבים ממקום למקום, ורק שלחו אגרות על ידי שליחים מיוחדים, אז היתה תקנה כזאת, לבל ידע איש את מסתרי אחיו במסחר ותשומת יד, לתקון מתקוני עולם הישוב והחברה. כל העובר על התקנות האלה נענש בענש חרם. והנה אף על פי שהתקנות האלה לא נעשו במנין, בסוד בית דין הגדול וגם המתקן לא עמד בראש כנסת ישראל, הנה קיימו וקבלו כל בני ישראל באשכנז וצרפת את התקנות האלה כאלו יצאו מסנהדרין גדולה ושומרים אותן עד היום בזהירות יתרה; כה גדל כבוד רבינו גרשום מאור הגולה בעיני בני דורו, ותרבה מאד המִשְׁמַעַת לכל גזרותיו ותקנותיו, וכה נקדש ונערץ שמו עד לדור אחרון, והתקנות והגזרות אלה היו לכל יהודי אשכנז ויתר ארצות אירופה לחק ומשפט כחֻקת התורה.

בזמן אחד עם האב לתורה, הרב הגדול בדורו לכל קהלות צרפת ואשכנז, נמצא אז במגנצא איש, אשר מפעלותיו הנכבדות לא נודעו עד היום — שם האיש הזה הוא רבי שמעון בן יצחק בן אבון מבני צרפת (מהעיר לאמאנס (La-mans) שבאו לשבת באשכנז 2); הוא היה גדול בחכמת התלמוד וכתב ספר בתורת ההלכה וכתב את ספר „היסוד", ונקרא בפי בני עמו בשם: רבי שמעון הגדול. אך מלבד גדלו בתורת ההלכה, היה גם בן מליץ ופייטן וכתב פיוטים רבים — ובדרכי הפיוט היה הקליר לו לעינים וכמוהו מִלֵּא פיוטיו וישבצם באגדות שונות וישלבם בפיוטיו ברמזים וחידות, וכהסגנון הקשה של הקליר כן גם סגנונו של רבי שמעון הגדול נעדר החן והטעם, רבי שמעון בן יצחק היה עשיר ועל כן היה ביכלתו, להקים לדממה סועה וסער אשר התחוללו על יהודי אשכנז בימים ההם.

המאה האחת עשרה לספירת הנוצרים החלה בהרדיפה הראשונה נגד יהודי אשכנז 3). לא מאת העם האשכנזי יצאה הרדיפה הראשונה הזאת, כי אם מטעם

---

1) מתנא דבי אליהו פרק י״ח ומתשובות האלפסי סימן קפ״ה יוצא, כי עוד בשנות המחצית השניה במאה התשיעית לרביעי היו יהודי ספרד נוהגים לקחת שתי נשים.

קיא) על פי הערתנו למעלה, יש מקום להחליט אשר הספר „תנא דבי אליהו" נתחבר בבבל, ואין לנו הוכחה מפורשת מכתבי הימים ההם, כי מנהג רבוי הנשים היה נוהג בין יהודי אירופה. ובמה שמביא המחבר ראיה מתשובת האלפסי סימן קפ״ה, הנה גם אם יש להוכיח מזה כי נשאו יהודי ספרד יותר מאשה אחת אין מזה ראיה כלל על יהודי אירופה, כי ספרד האישלמית נחשבה יותר אל ארצות המזרח ואל המערב. גם אין להוכיח מהתשובה על דבר רבוי הנשים על מקום המעשה ואפשר הדבר שהענין קרה באפריקה. אמנם הרמב״ם בדברו על אדות רבני צרפת יאמר: „וכל אחד מהם על הרוב יקח שתי נשים"; אך כבר הוכיח החכם שי״ר את זיוף התשובה הזאת (בישורון לקאבאק, חברת ג׳ 1857 עמוד 46—55). גם בתשובות הרשב״א מצינו שגם במאה הראשונה לאלף החמישי קרה לפרקים הדבר בפרובינציאה שנשאו יותר מאשה אחת (ועיין בספר בית יוסף על טור אבן העזר סימן א׳ ושי״ר בישורון עמוד 47 שם). הרכבי.

2) עיין ציון כ״ב בסוף הספר. 3) עיין ציון הנ״ל.

M.T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

המלך, הקיסר האחרון מבית סַכְּסוֹנְיָה, מהיינריך השני. בהמלך הזה משלו הכהנים ויַטוהו לרוח חפצם ויהי אדוק בדת ונתון כלו לחפצי הכנסיה הקתולית ויהי ראוי להיות נמנה בסוד קדושיה. אך אין לברר את הסבה אשר בשבילה נולדה איבה בלב הקיסר הזה אל היהודים. לא רחוקה היא ההשערה, כי התגיירות אחד הכהנים הקתולים והִכָּנְסו בברית היהדות, היה הדבר אשר הֵמַר רוח הקיסר והעיר חרון אפו על היהודים. רושמי זכרונות העתים בדורות ההם באשכנז מזכירים המאורע הזה, כהזכירם מאורעים נוראים אחרים ויספרו לאמר: הכהן הזה ושמו וויצילינוס (Vecelenius) היה כהן בית הרוכס קוּנְרָד (Kanrad) ממשפחת הקיסר. אחרי שנכנס הכהן וויליצינוס בברית היהדות (1005) חִבֵּר ספר להטיל דופי באמונתו הראשונה ויטיח דברים נגד יסודי הדת הנוצרית דברי חרופים וגדופים שאין להעלותם על הכתב, וישים תָּהֳלָה בהכנסיה הרומית וכל קדושיה. שמע זאת הקיסר האדוק ויתעבר, ויצוה לאחד מכהניו העומדים לפניו להשיב על כתב־פלסתר זה בספר־תוכחה, ואיש ריבו ענה לו גם הוא, בטעם הימים ההם בחרפות וגדופים ובדברים סרי טעם ומעלים הבל 1).

אחרי עבור שנים אחדות 2) יצאה פקודה מאת הקיסר היינריך השני לגָרֵש את כל היהודים ממגנצא. אך לא גֵרוש בלבד גזר עליהם, כי אם חפץ גם לשום עליהם חרפה, על כי לא נשמעו לחפצו לקבל את הטבילה, והגֵרוש הזה כנראה חל אז לא על קהלת מגנצא לבדה, כי אם על קהלות גדולות וקטנות אחרות, כי הפייטן רבי שמעון בר יצחק חבר קינות וסליחות על רדיפה קשה ומרה, רדיפת אויב אשר קם להשכיח את התורה מבני ישראל ולהעבירם על דת קדשם כאשר יאמר באחת מסליחותיו לעשרת ימי תשובה:

גּוֹלָה וְסוּרָה, קְדֹרַנִּית חֲשׁוּכָה.
דִּמְעָתָהּ מְצוּיָה בִּלְחָיֶיהָ לְמַשְׁכָּה.
הֲרוּסָה, בְּעוּטָה, נְגוּחָה, נְשׁוּכָה:
הוּבָאָה בַּחֹשֶׁךְ וְיוֹשֶׁבֶת דוּמָם.

. . . . . .

טִפְלֵי שֶׁקֶר יִשְׁלָיו בְּשֶׁקֶט.
טִירוֹתָם בְּטוּחוֹת כְּבַעַל שִׁמְרֵי שֶׁקֶט.
יְעַצִּיבוּ רַעְיָתְךָ בְּרֹגֶז לְמִקֵּט.
יְגוֹזְזוּהָ כְּרָחֵל גְּזוֹתֶיהָ לְלַקֵּט:
כָּשַׁל כֹּחָהּ מִכֹּבֶד סֵבֶל.
לְנֶגְדָּהּ כְּלִמָּתָהּ מְצָרֶיהָ לְהִתְנַבֵּל:
לֵאמֹר: נוֹאַשְׁתֶּם לָצֵאת מִכֶּבֶל:
מָאֹס נִמְאַסְתֶּם בְּגָלוּת לְנִדָּח:

. . . . . .

1) Pertz monumenta Germ II, 23, VI, 704, 720.

2) ד"א תשע"ב = 1012.

ובמקום אחר יאמר:

הֲלֹא אַתָּה מִקֶּדֶם אֱלֹהַי קְדוֹשִׁי

וְלָמָּה נָמוּת בְּלַחַץ וּבְקוֹשִׁי.

. . . . . .

יְחַלְנוּ לְךָ בְּעֵת צָרָה לְדָרְשֶׁךָ.

כָּל הַיּוֹם הוֹרַגְנוּ עָלֶיךָ וְעַל שֵׁם קָדְשֶׁךָ . . . —

גם רבינו גרשום בר יהודה (מאור הגולה), אף כי לא נחה עליו רוח הפייטנות ויהי נעדר הכשרון וההכנה לשירה ומליצה, השמיע אנחותיו ממעמקי הלב על המצוקות והרדיפות, בימי הקיסר היינריך השני באשכנז — בסליחותיו שחבר לעשרת ימי התשובה לאמר: סְגֻלָּתְךָ דוחק צורר הצר, להמיר דָת . . . יָהּ זְכוֹר לְמֻכִּים וְנִמְרָטִים וְעָלֶיךָ כָּל הַיּוֹם נִשְׁחָטִים . — . . 1).

בימי הרדיפה הראשונה באשכנז נמצאו אנשים אשר לא היה להם כח לעמוד בנסיון ולהצלת נפשם ומאֹדם נתנצרו לאונסם, בין האנוסים האלה נמצא גם בנו של רבינו גרשום מאור הגולה, על הדבר הזה נשבר לב האב הצדיק החי באמונתו, אך לא חש שנאה וחמת הקנאות לבנו. ויהי במות בנו המומר איזה זמן אחרי כן נהג עליו אבלות כאִלו לא יצא עוד מכלל ישראל 2). — עד כמה נמשכה הרדיפה הזאת ותארך ימים לא נדע רק בהשערה, כי ארכה עד ימות הסתיו לשנת תשע"ג = 1013. בקנאת רבי שמעון הגדול לעמו ובזריזותו וחריצותו ובמתת כספו הרב — כי עשיר גדול היה — עלתה בידו להעביר את הגזרה הרעה וישג גם רשיון בעלי השררה, כי יִתֵּן להיהודים להתישב שנית במגנצא. אז שבו האנוסים אל עמם ותורתם, ויגן רבינו גרשום על שבי פשע ויגזור חרם: „שלא לבייש בעלי תשובה ולהזכיר להם עונותיהם הראשונים". והקהלה במגנצא זכרה חסדי אבות ההלכה אלה, ומדי שבת בשבתו היו מזכירים נשמות: „רבינו גרשום שהאיר עיני גולה בתקנותיו ורבי שמעון הגדול שטרח עבור הקהלות ובטל גזרות" וכן היו מזכירים נשמות: „מר שלמה ומרת רחל שקנו בית הקברות במגנצא ובטלו גזרות". בית התלמוד שיסד רבינו גרשום עמד על מכונו יותר משמונים שנה ויהי מעון ומכון התורה לתלמידים ורבנים, אשר נהרו אל הבית הזה מאשכנז צרפת ואיטליה.

בימים ההם לעת קץ ארבע מאות שנה לקרן זעירא (היג'ירה — מנוסת מחמד וצמיחת דתו בשנת 622 לסה"נ), שאז חכו הקראים לקץ הגלות ובא זמן התשועה 3), התעוררו רדיפה ושמד בארצות המזרח ובמצרים בחמת קנאה יותר מאשר בקיסריות אשכנז וגם ארכו ימים רבים. את יהודי אשכנז ויתר ארצות המערב עִנּו וירדפו על כי לא יאמינו במחוקק הדת הנוצרית וקדושי הכנסיה הקתולית,

---

1) על דבר פיוטיו של רבינו גרשום עיין בעמוד העבודה לרבי אליעזר לאנדסהוטה עמוד נ"ז.

2) וכן הוא בספר תאבל (הובא בכרם חמד מחברת ח' ש. זכ"ס לאמר: המומר שהמיר עצמו לתיאבון או מחמת אונס אינם מתאבלים עליהם וכו' וראיתי בשו"ת רדב"ז חלק ג' סימן תקנ"ח: ומה שרבינו גרשום מאור הגולה התאבל על בנו המומר שמת לאפושי צערא הוא דעבד שלא זכה בימיו שיעשה תשובה. שפ"ר.

3) לקוטי קדמוניות בנספחים עמוד 82.

ובארצות המזרח עשו בהם שפטים, על כי אינם מאמינים במחמד ונבואותיו ובאחר מכהניו הנותן לבו כלב מלאך ממרומים, „המחדי״. הרדיפה הזאת התעוררה על ידי כליף אֱויל מִתהולל, הכליף חַכִּים, מלך טפש כקיום קַלִיגוּלָה בשעתו, כי כקיסר רומא בעל האמונה האלילית, האמין גם הוא, הכליף מושל המאמינים, כי רוח אלהים שוכנת בקרבו והוא נצב על פי ה׳ בשמים ממעל להיות ממלא מקומו בארץ מתחת, וכל אשר הטילו ספק באלהיותו, מחמודיים יהודים או נוצרים, נרדפו בחמת קנאה הולכה. לראשונה הוציא כתב הדת, כי כל היהודים יושבי מדינות מלכותו אשר לא יקבלו את תורת מחמד על פי דעת השיאיטיים (המאמינים רק בתורת הקוראן ולא בקבלה ומסֹרת) אחת דתם לשאת עליהם לאות חרפה תמונת עגל על צוארם, להזכירם עון מעשה העגל שעשו אבותיהם במדבר. מלבד זה גזר עליהם, כי במלבושיהם והליכותיהם והֵרָאוּתָם בחוצות יהיו נִכָּרים באותותיהם להבדילם מאזרחי הארץ המושלמים, ככל הַחֻקים להבדיל לרעה את הכופרים במחמד מהמאמינים בו אשר הוציא הכליף עֹמַר בשעתו. העוברים על החֻקים האלה נענשו בענש חֵרֶם רכושם וגלות מן הארץ (1008 = תשס״ח). כחֻקים הקשים האלה הוציא הכליף חַכִּים הקנאי. ויהי כשמוע חכים כי היהודים עושים בערמה ונושאים תמונת עגל של זהב עשוי לנוי ותכשיט, ויוסף לגזור עליהם, כי ישאו גזרי עצים שש ליטראות משקלם וגם פעמון על לבושיהם להשמיע קול ולמען דעת מרחוק כי הכופרים בהנביא הולכים בחוץ (תש״ע) — באיזה זמן אחרי כן החריב את כל בתי־תפלה ובתי כנסת לנוצרים ויהודים בכל הממלכה ויגרש את הנוצרים והיהודים מן הארץ (1014 = תשע״ד). כל זאת עשה כליף מבית פַטימה, ומלכות הכליף הפטימית היתה אז גדולה ורחבה ובה נכנסו הארצות: מצרים אפריקה הצפונית, ארץ ישראל וסוריא; ובאשר כי גם במלכות הכליפות שבבבל בגדד היו לחכים הקנאי בני ברית ואוהבים, לא היה ליהודיר אז מקום מקלט לנוס שמה — בהמצוקה הזאת נאנסו רבים לקבל לפָנים את התורה האישלמית להִסָתֵר מן הרעה עד יעבור זעם 2). וחמת הגזרה והשמד נמשכה עוד עד שנת 1020 = תש״פ, כי בשנה ההיא קצרה גם נפש המחמדיים בעמלם לשאת על מלכם הקנאי האֱויל המתהולל ויקומו עליו וימיתוהו בשומם מחנק לנפשו.

גם להממלכה השפלה מלכות יהודי כוזריה, יתר הפליטה והשארית ממלכות כוזריה האדירה מלפנים, ובה מצאו נרדפו היהודים מחסה ומפלט, בא אז הקץ ותְּבָהֵד כלה מן הארץ. הכוזריים העתיקו מושבם ממורדות הַוָלְגָה אל חצי־האי קרים או טַבְרִיָה (Tawria) ושם כוננו להם ישוב חדש ודוד הנשיא היה עליהם למלך. ארצות מושבם מלפנים נכבשו על ידי הרוססים, אשר בימים ההם כבר הטילו אימה על העמים הקטנים בקאוקַזְיָה וארצות הים השחור. העמים האלה

---

1) מרקיזי אצל די-זאסי (de Sacy) בספרו Chrestomathie arabe 1, 92. וגם בספרו histoire de Druses, ועיין עוד Bar-Hebraeus. Chronicon Syriacum 215 f. Asemani, Bibliotheca orientalis dissertatio de Syris Nestorianis III, 2, pag. 101.

2) ר׳ סעדיה-אבן-דאנון בחמדה גנוזה לעדעלמאנן — באגרת על דבר האנוסים עמוד ט״ז, וכנראה משם מוסבים דבריו על גזרת השמד של הכליף חכים.

חפצו עתה קרבת הרוססים ויעמידו עצמם תחת חסותָם, כאשר דרשו מלפנים החסות בצל מלכות כוזריה האדירה. ויהי כאשר הודיע הנסיך הגדול להרוססים וְולַאדִימִיר את חפצו להמיר הרת האלילית בדת אחדת צרופה וטהורה מהראשונה, מהרו מלכי העמים אשר מסביב לשלח מקרבם צירים להנסיך הגדול לדבר על לבו, כי יקבל את אמונתם והיא תהיה השלטת בארצות מלכותו. אז בא כהן מורה מארץ יָוָן — היא ביצנץ, צירי בולגַרְיָה (על יד הוָלְגָה) בעלי האמונה הקתולית וכהנים (אוּלֵימים) מבגדד קיב]. גם הכַּגָן הכוזרי — היהודי דוד הנשיא חפץ להשתמש בהמקרה הזה לדבר על לב וולאדימיר, כי יבחר בדת ישראל לעשותה שלטת בארצו ויבאו גם צירי ישראל לחצר הנסיך הגדול לעיר הבירה קִיוֹב. ומלאכי הדתות החדשות התחרו איש את רעהו וירבו לספר תהלת הדת אשר בשמה ידגלו — ויתאמצו איש איש מהם להשביח מקחו ולרומם מעלת אמונתו על יתר האמונות (986 = תשמ״ו). אומרים אמור, כי לא נטה וולאדימיר אחרי תורת היהדות וכבר היתה בלבו נטיה כנגדה מכבר, יען כי אין למחזיקיה ארץ מולדת והנם מפֻזָּרים ומפֹרָדים בכל כנפות הארץ. ולעֻמת זה — כאשר יספרו רושמי זכרונות העתים הרוססים, נמשך לבו ביותר אחרי האמונה הקתולית לפי מנהגי היְוָנים — הקתולית - המזרחית. ויהי כאשר הציע לפני עדת אציליו הַבּוֹיָרִים (Bojaren) לקבל את התורה הקתולית-היונית או המזרחית, עָנוּ אותו זקני הבּוֹיָרִים במתינות ווהירות לאמר: לא יִפָּלֵא הדבר, כי כל אחד מהמלאכים שבאו לקרית מלכנו חפץ להשביח את תורתו ולספר תהלתה; אך למען דעת באמת את התורה שֶׁיָּבוֹר לו העם הרוססי טוב הדבר, כי תשלח אתה מלאכים אל שכנינו בערי הבירה וראו מלאכינו את טיב כל אמונה ודת במכון שבתה ונדע אז איזו היא התורה והאמונה המשובחת שבכל האמונות. אז נראה לעמי הממלכות היושבות על שפת הים השחור חזון יקר מאד. צירי עם פרא עוד בימים ההם נוסעים מגוי אל גוי וממַמלכה לממלכה לבחור ולקרב את האמונה והדת, אשר תקח את לבם ואשר אותה ימצאו כשרה וישרה לבני עמם. גם עד מקום מושב הכוזריים היהודים, בארץ ממשלת הכַּגָן דוד על חצי האי טַבְרִיָה היא קרים לעיר הבירה ומכון כבודו בספרד (היא קֶרְטְשׁ) הגיעו הצירים האלה (987 = תשמ״ז) קיג]. אך

קיב] דברי המחבר דורשים תקון. הבולגרים (שישבו אז על שפת הוואלגא) לא הציעו לפני וולאדימיר לקבל התורה הקתולית, כי אם אמונת האישלם, יען כי הם בעצמם היו מושלמים, כזאת נודע מזקן רושם זכרונות התולדה ברוססיא הכהן נִיסְטוֹר Лаврентьевск. списокъ הוצאת ביטשקוב 1872 עמוד 82 ושם נאמר: Придоша Болгары вѣры, וכמו כן מתאמתת הידיעה מעדות סופרי הערביים (מחמד) Вохмичѣ. וממלאכות הכליף מבגדד לוולא-דימיר לא נזכר דבר בשום מקום. הרכבי.

1) עיין ציון כ״ג בסוף הספר.

קיג] כל הספור על אדות מלאכות וולאדימיר הקדוש אל נשיא הכוזריים דוד לעיר מלכותו ספרד היא קרטש לקוח מדברים שנמצאו נכתבים בגליון ספר תורה, מאת הסופר המרומה אברהם בן שמחה הספרדי, איש מדומה — והספר נמצא מאת פירקוביץ לפי דבריו בוגסטון. והנה זיוף כל המציאה הזאת הוכחתי במאמר מיוחד הנקרא: „על אדות ידיעות פירקוביץ בדבר מלאכות וולאדימיר הקדוש אל הכוזריים“ (עיין בספר העתי ובחוברת מיוחדת Извѣстія Императорск. Археол. Общества т. VIII. ועיין גם כן ספרי: אלטיודישע דענקמֶאלער עמוד 57—70. הרכבי.

התורה הקתולית היונית (המזרחית) נצחה את היהדות האישלמית ואת התורה הקתולית הרומית (המערבית), כי מההתחברות עם מלכות ביצנץ נשקפה טובה למלכות רוסיא האדירה בראשית צמיחתה, לפני התחזקה והיותה לאומה תקיפה ועצומה. הנסיך הגדול לקח לו לאשה בת־מלך מבנות בית הקיסר בקונסטנטינופול ומההתחתנות הזאת והלאה החלה רוח התורה היְוָנִית הביצנטינית לשום משטרה בהארץ והממלכה האדירה הזאת.

הכַּגַּן היהודי דוד נשיא הכוזריים, האחרון אשר התולדה תדע לקרוא אותו בשם, היה נתון בכל לבו להיהדות, עדי שלח מקרבו איש אחד (ישראל אברהם בן מ׳ שמחה (?), שפ״ר) לארץ פרס ומדי מכון התורה בימים ההם ובאותה השנה בעצמה שבאו אליו מלאכי רוסיא לחקור ע׳ טיב הדת הישראלית, לקנות ספרי תורה עתיקים לקהלת כזר. — הציר הזה אברהם בר שמחה, בא לאיספאהן ושםשמע כי נמצא בשושן „ספר תורה קדמון" וספר התורה העתיק הזה היה כל כך יקר וקדוש לקהלת ישראל בשושן, עד כי כאשר בקש ציר נשיא הכוזריים לקנותה מאנו בני הקהלה למכרה 1) קיד]. — וכאלו נגזרה גזרה, כי לא תקום ממלכת ישראל אם גם ממלכה קטנה ושפלה, לא ארכו ימי ממלכת הכוזריים על חצי האי טַבְרִיָה (קרים) ותקרב עתה לבא וימיה לא נמשכו. אחד מבני וולאדימיר הקדוש, הנסיך מְסְטִיסלאוו (Mietislaw. Мстиславъ), אשר לו נתן אביו לנחלה ולארץ ממשלת את כל חבל ארץ מטרכא (Тмума-раканск. область) היא תמאן (Taman, Таманъ), לטש עיניו על ארץ חצי האי אשר מִמֻּלו, וקיסר ביצנץ בַּסיליוס השני העיר אותו לעלות על ארץ ממשלת הכוזריים, וגם שלח לו חיל לעזרו. הרוססים וחיל בעלי־בריתם היונים הביצנתינים נצחו את הכוזריים; נשיא הכוזריים גיאורג צולו (Георгій Цулу, Georgius Tsulu) הלך שבי לפני המנצחים ובימים ההם, כנראה, בא הקץ גם על כהנות (Chaganat) היהדות ונשבת שבט מלוכה ממלכות היהודים (1016 = תשע״ז) 2). בני מלכי הכוזריים היהודים נמלטו לספרד „ובני בניהם היו תלמידי חכמים, וישבו בטולידה (טוליטולא) ויכברו מאד על פני העם, והם הודיעו ששאריתם [של הכוזריים] הם על דעת הרבנים" 3).

אמנם גם אחרי אבדן הממלכה הכוזריית, עוד נשארו יהודים כוזריים על חצי האי טְבְרִיָה ותהי להם קהלה מיוחדת בשם „קהל כזר" 4), על יד קהל אחר שנקרא בשם „קהל גְרִיגַס". ושבטי העמים מסביב. נתנו ליהודים בכלל

---

1) עיין ציון כ״ג בסוף הספר.

קיד] הדברים שאמרתי בההערה הקודמת על דבר מלאכות הקדוש וולאדימיר אל נשיא הכוזריים יסבו גם על הספור הזה משליחות האיש אברהם בן שמחה לשושן, לקנות ספרי תורה ונביאים. כי שתי הידיעות האלה נשענות על הכתבת בשולי ספר התורה שמצא פירקוביץ בדגסטן אשר בקאווקאזיה — והכתבת הזאת, הרי ידועה היא למוכחשת ומזויפת, כמו שבארתי בההערה הקודמת ועוד בכמה מקומות. הרכבי.

2) Cerdenus historarum compendium II, 464.

3) ר״א בן דאוד ועיין ציון כ״ג בסוף הספר.

4) עיין פיננער־ס פראספעקטוס וכו׳ ע׳ו׳ 7, 11, 14, 29.

השם כוזריים או גהיסרים (Ghyssar) 1) . והנה בהיות מספר הקראים על חצי האי קרים רב מאד בימים ההם , נטמעו יהודי כּוּר הרבנים מעט מעט בין הקראים ועלו בהם קטז] . — באחרית המאה האחת עשרה לספירת הנוצרים כבר נמצאה קהלת ישראל בעיר הראשה אשר למלכות רוסיא בימים ההם בעיר קִ י ו ב . וכנראה היו בני הקהלה הזאת יוצאי חצי האי קרים וישבו בקיוב , ברחובות העיר המוקצים להם לבדם קטז] . נראה הדבר כי ס ו ו י א ט ו פ ו ל ק (Swiatopolk, Святополкъ) הנסיך הגדול קרא את היהודים לשבת ב ק י ו ב , יען היו מוכשרים למסחר ותשומת יד , העסקים אשר לא נטה אליהם לב הרוססים , כי היו אז עוד במצב פרוע ופראי ולא נשא לבם אותם רק אל המלחמה . ואין לברר הדבר אם בני הקהלות הראשונות ברוסיא היו רבנים או קראים 2) .

במדת התפשטות בעלי התורה הקראית על פני ארצות רבות ורחוקות , רבו גם הסתירות וחלוקי הדעות בינם לבין עצמם ביסודות תורתם ועקריה ויהיו אובדי עצות , כי לא מצאו בסיס ויסוד נאמן לתורתם . — הם היו נבוכים בשני עקרים גדולים ולא מצאו להם דרך לצאת מן המבוכה הזאת : בקביעות השנים והמועדות ומדרגות קֻרְבַת המשפחה בדבר העריות ואסורי נשואים . הקראים שבארץ ישראל , מקום מושב הקראים הראשונים , היו קובעים חדשים ומועדות ומעברים את השנה על פי הראיה . אך מבני קהלות הקראים שבחוצה לארץ נבצרה מזמה לדעת בצמצום את ימי המועדים , ועל כן , שלא לרצונם ובעל כרחם היו , הקראים שבבבל ויתר ארצות המזרח ועוד יותר יושבי ארצות הצפון , חוגגים חגיהם ביום אחד עם אנשי ריבם הרבנים , ויהיו מוכרחים עוד יותר לשאת פנים ולחג גם את יום־טוב שני של גָלֻיות לצאת מידי ספק . אחד מראשי חכמיהם שְׁ אִ י ךְ ־ אֲ ב וּ ־ הַ שֵׁ ם ־ לֵ וִ י ־ הַ לֵּ וִ י בנו של י פ ת ה ל ו י יעץ להקהלות הרחוקות לעשות שני ימים טובים רצופים בנתינת טעם , כי „ט ו ב י ם ה ש נ י ם מ ן ה א ח ד" 3) . ולא זה בלבד , אלא שבעד התקנה הזאת נפלגו קהלות הקראים שבארץ ישראל מקהלות בני המזרח 4) . לשוא התקינו , כי בשעת הנשואים מחויבים החתן והכלה לקבל על עצמם להקים כל פקודי התורה הקראית ולשמור המועדות על פי הקביעות

---

1) D'Hosson מאת Peuples du Caucase בסוף הספר .

קטו] על דבר מציאות עדת הקראים בקרים בימי המאה העשירית למספרם אין לנו כל תעודה מאמתת ומקיימת את ההשערה הזאת . ובהפך מזה נדע ידיעות ברורות . כי גם הכוזריים שבקרים היו יהודים רבנים, ואם יהודי כיזריה (בממלכתם הראשונה על נהר וואלגא. שפ"ר) היו רבניים הנה היו גם אלה הבאים משם לקרים רבנים, ומקרים נפוצו על פני רוסיא הקדמוניה, על כן אין ספק כלל בדבר, כי קהלות ישראל הראשונות ברוסיא נוסדו על ידי הרבנים ולא הקראים. ובדבר „קהל כזר" , הנזכרים בהכתבות . אשר על גליוני ספרי כה"ק המובאים מק"ז , הנה הכתובות האלה מתיחסות למאה הארבע עשרה למספרם ; עיין הערותי להספר Catalog d. hebräischen Bibelhandschr. der Kaiserlich, Bibliothke עמוד 128—129 , 185 , 292 , 205 , 211 .

קטז] על אדות המקורים אצל רושמי זכרונות הימים הרוססים על דבר היהודים בקיוב , עיין מאמרי בכה"ע „וואסכאד": Русь и Русское въ еврейской ЛитературѢ. Январь 1881.

2) עיין הערת הח' הרכבי בהעמור הזה הערה קט"ו . שפ"ר הרכבי .

3) לוי הלוי בלקוטי קדמוניות נספחים 89 ובאשכול הכופר להדסי אלפא ביתא קפ"ז .

4) לוי הלוי שם .

בארץ ישראל 1) ; כי היה הדבר הזה לנמנע בטבע . — הענין השני אשר בו לא מצאו הקראים את ידיהם ורגליהם השתלשלות מדרגות הקִרְבָה באיסורי נשואים, הוא „הָרִכּוּב, אשר כבר דברנו בו למעלה ובארנו ענינו . האסור הזה שם מועקה במתניהם וכמעט שנאסרו הנשואים לקראים בקהלות קטנות , כי היו כל בני הקהלה קרובים זה לזה . הקולות שהקיל יוסף הרואה לא נתקבלו בהכנסת הקראית וגדוליה יפת בן עלי וסהל אבו לסרי והבאים אחריהם מחזיקים במעוז אסור הָרִכּוּב .

גדולי הקראים ממחצית המאה השמינית עד מחצית התשיעית לאלף הרביעי המה : יוסף בן יעקב אלקרקסאני ושני האחים בני יפת : לוי הלוי הנזכר למעלה ואחיו סעיד : — גדוליהם אלה כבר פנו ערף לחקר־דת ודברם היה כי אין משפט להשכל האנושי להתיר שאלות הדת . סעיד בן יפת זנח גם תורת אבותיו הקראים הוא הכלל שבללו : „לחפש באורייתא שפיר" — לאמר להעמיק בפשט הכתובים ולפרש התורה על פי הבינה הישרה . הוא היה אומר : „אין שומעין לשכל בדברי התורה , כי השכל לפעמים שיאסור את המותר ויתיר את האסור" 3) . יוסף אלקרקסאני מצירקציזיום (Circesium) אשר על יד נהר פרת 4) , הוא ישב גם במצרים ויהי פיטן ויחבר פירוש על התורה וספר המצות שנקרא : שרשי הדת (ספר בראשית — אוצול אלדון) . הוא היה מן המחמירים הגדולים , החזיק בשיטת הָרִכּוּב , ודברו היה כי כל המאכלים שהיתה

1) אשכול הכופר א"ב יו"ד . וראיתי להביא בזה פיסקא חדא בענין הזה מנוסח הכתובה שהיתה נהוגה בין הקראים כמו שמביא החכם אב"ג בבקרת ותולדות הקראים : „ועוד רצו והתנו „שניהם במבחר לבבם בברית הר סיני ובחקי הר חורב לשמור את מועדי ה' המקודשים בראיית „הירח ובמציאת האביב בארץ ישראל הקדושה אם ידם משגת במציאתו וכו'". ונראה הדבר כי ארבעת המלות האחרונות „אם ידם משגת במציאתו" , נוספו בזמן מאוחר בראותם , כי אין הצבור יכול לעמוד בהגזרה הזאת והקראים הרחוקים מוכרחים להוג חגיהם בזמן אחד עם הרבנים . שפ"ר .

2) עיין לקוטי קדמוניות בהערות עמוד 66 .

3) ההדסי באשה"כ אלפא ביתא קס"ח .

קיז] הרב המחבר נמשך אחרי פינסקער ויערב ויחליף את אבו-יוסף יעקוב אל-קרקסאני שחי בימי המאה העשירית למספרם וכתב ספר „כתאב אלאנואר" — פתרונו : ספר „המאורות" עם : אבו־יוסף יעקב אלבציר הנקרא בעברית יוסף יעקב הרואה שחיה בימי המאה האחת עשרה למספרם . (עין ספרי זכרון לראשונים חלק ג' עמוד 44—46 בהערה קכ"א) . זה ימים מועטים אשר אחד מטובי חקרי העתים לתולדות הקראים רבי פינחס פראנקל בברלין , אחרי שגם הוא נמשך אחרי גרעטץ ופינסקער שב והודה לדברי , עיין כתב העתי: מאנאטסשריפט פיר געשיכטע אונד וויססענשאפטליכע דער יודענטהומס, יאנוואר 1882, מעמוד 2 ואילך *) . הרכבי .

4) בערך ד"א תש"ל — תש"ס .

*) גם אני מסגירת הלשון בקראי תמיד בספרו של המחבר ופינסקער — יוסף אלקרקסאני הכנסתי גם בתרגום דברי החכם המעיר הרכבי איזה פעמים השם הזה — בעוד שדעתו היא בראיה ברורה — כי שם הקראי הזה היה יעקוב אלקרקסאני כמבואר בזה . על דבר הקרקסאני עיין למטה במלואים לספר הזה מאת החכם הרכבי במאמרו „לקורות הכתות בישראל" , כי נכבדות מדובר שם בתולדות הסופר הקראי הזה . שפ"ר .

הבנתם על ידי עברה (למשל אם עבר איש ושחט אותו ואת בנו ביום אחד) הם אסורים בהנאה 1) · לוי הלוי בן יפת חבר (בשנת תשס"ז) ספר המצות והשלימו אחיו סעיד . הספרים הרבים שנתחברו בהכנסיה הקראית מימי ענן רבם עד העת ההיא לא הספיקו עוד, כי בכל דור ודור, בהִגָלות כל גדול הדור להקראים נולדו ספקות חדשים בעקרי התורה הקראית, וכנוע הקנה נעו חכמיהם אנה ואנה מבלי מצוא עמוד־התורה להִשָׁען עליו — גם אבו־הִשַׁם לֵוִי הַלֵוִי לא הועיל בספר המצות שלו לרפא את הנגעים שנראו בבית התורה הקראית, כאשר לא העלו לה ארוכה סופרי הקראים הקודמים לו והבאים אחריו · גם לא חִדֵש מאומה כי אם קבץ ואסף ויכריע לפעמים כדעת האחד או השני .

* * *

התורה הקראית תִגָלֶה לעינינו במראה מעוררת תוגה ומגנת לב, מראה עץ נובל, אשר יבשו יונקותיו עוד טרם הספיק להביא נצים ופרחים, לְעֻמה זה תִשְׁוֶה היהדות התלמודית לעץ אזרח רענן, אשר שלח שרשיו עמוק עמוק ועוד ינוב בשיבה, וגם כאשר יזקן לרוח לאֹם ישראל, יונקתו לא תחדל וכִפָּתו עודנה דְשֵׁנָה וְרַעֲנַנָּה · מגזעו יצא חֹטֶר חדש לתת ענפים מרובים, להיות לצל ומחסה, בזמנים שונים בימי התולדה הישראלית · החֹטֶר החדש הזה, היא התקופה אשר בני אדם מעוטי־דעה ילעגו לה, תקופת היהדות הרבנית, ואשר באמת יראה בה החכם יודע בינה לעתים דורות דעה רבים וכלה מלאה הוד והדר · משׁשקעה שמש התולדה הישראלית במזרח, שבה ותופיע ותשלח קרני אורה בפאתי ארצות המערב ·

1) לקוטי קדמוניות נספחים עמוד 85 ועמוד 192 בהערות .

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

ДИВРЕ ІЕМЕ ИЗРАИЛЪ

т. е. ИСТОРІЯ ЕВРЕЙСКАГО НАРОДА

сочиненіе

Професора Г. Греца

переводъ

П. РАБИНОВИЧА.

Томъ 3

GESCHICHTE DER JUDEN

von

Dr. H. Graetz.

PROFESSOR AN DER UNIVERSITÄT ZU BRESLAU

in's Hebraische übertragen

von

P. RABINOWITZ.

—

WARSCHAU

—

ספר

דברי ימי ישראל

(מיום היות ישראל לעם עד ימי הדור האחרון)

מאת ד"ר **צבי גרעטץ**.

פרופיסור במדרש החכמות וראש בית מדרש הרבנים בברעסלא

מתורגם עברית בהוספות מלואים עם הערות והארות, מאת

שאול פינחס ראבינאוויץ

ועתה נוספו עליהם הערות וחדושים מאת הד"ר א. א. **הרכבי**.

חלק שלישי

חוברת ז

בדפוס **ישראל אלאפין**

תרנ"ד

ווארשא

Давре Іеме Израиль т. е. **Исторія Еврейскаго народа**

Д-ра Греца

перевелъ **Ш. П. Рабиновичъ**

Томъ—3

Варшава **1894**

KAUFMANN
DÁVID
KÖNYVTÁRA
B. 155 III 7

Дозволено
Кіевъ 12 Апрѣля

Въ Тип. И. О. Алапина, Налевки № 47

ציונים

ציון א.

התקוממות היהודים בבבל נגד מלכות פרס בימי המלך קֹבָד ׃ נשיא הגולה מר זוטרא השני.

בסוף ספר סדר עולם זוטא נמצא ספור מפרט ברוב ענין והרחבת דברים את המאורעים בימי נשיא הגולה הצעיר לימים מר זוטרא והתנועה ז״ למרד והרמת יד במלכות פרס שהתחוללה אז בין יהודי בבל. הספור הזה הוא בלשון ארמית, ומלבד איזה גוזמאות והפלגות או קשוטים ופרכוסים, סגנונו מעיד עליו, כי מדבר הוא במעשים שבאו ונהיו באמת. אך הנוסחא כלה מלאה שבושים, ועיקר הספור משובש באופן כזה, שנותן יד לבלבול הדעת ומקום לפירושים זרים מאד. אך אם נתקן את הגירסאות מבצבץ ועולה לעינינו עדי נמצא את הגירסא הנכונה והמתישבת על הלב, ונברר הספקות מאורע תולדי, העומד בקשר ישר, כסבה ומסובב עם תנועה כללית במלכות פרס בימים ההם. בעל סע״ז, יספר, איך „נפל מותנא בבי ריש גלותא״, חלומו של מר חנינא חותנו של רב הונא ריש גלותא, איך נצול מאבדון ומות בית דוד על ידי החוטר שיצא מגזע בית נשיאי הגולה — מר זוטרא, בן בתו של ריש מתיבתא רב חנינא הנזכר, איך תפש רב פחדא, חתן נשיא הגולה רב הונא את מושכות ההנהגה, כל הימים אשר הנער מר זוטרא היה עוד נער— ואיך הצליח לרב חנינא ריש מתיבתא להשיב הגדולה לנכדו ושב השבט ליהו״ה — עוד ״יוסף המספר בסדר עולם לאמר:

„ובימיו (בימי מר זוטרא) נהרג מר רב יצחק ריש מתיבתא ובההוא יומא נפק רבא „מיד 1) גדול זכר נשיאנו להיי העולם הבא. אתחזי ליה עמודא דנורא ונפקין בהדיה ארבע מאות „גוברין ועבדין קרבא עם פרסאי ואורות מלכותא ונפק גזייאתא שבע שנין״. תחת „נפק רבא״ נמצאות נוסחאות משובשות: „נפק רבא מיר (או מיד) גדול״. אך למותר הוא לבאר שגיאות המתרגם את ספר סדר עולם ללשון רומית ואחריו חכמי התולדה שיקרד (Chicard) בסנזש (Basnage) ואחרים, כי לא ראו פה כל שגיאה בהגירסא. גם חוקרי התולדה בהעת החדשה שגו, כי לא שמו לב אל תקונו של רבי יעקב עמדן (היעב״ין) — בהוצאת סדר עולם בהאמבורג בשנת תקי״ז. ר״י עמדן מתקן הגירסא המשובשת באופן כזה: נפק בר א מר זוטרא או ריש גלותא זכר נשיאנו וכו׳״. והתקון הזה מתחזק גם כן בהוצאת יוחסין השלם של פיליפובסקי. ממנו נראה כי לפני רבי אברהם זכות בעל היוחסין היתה הנוסחא המתוקנת לפי תיקונו של היעב״ץ ולכן יאמר: „וביום ההוא יצא מר זוטרא ונראה לו עמוד אש״. — לולא עמד נשיא הגולה בעצמו בראש הגדוד היהודי, כי אז לא נמצא פשר דבר מדוע נתלה הוא ומר חנינא אבי אמו על הגשר במחוזא כמה שיאמר: „ונקטוה פרסאי וקטלוה וצלבוה לריש גלותא ולריש מתיבתא על גשרא דמחוזא״. על כן יש להחליט המאורע בתולדות הימים ההם. אשר נשיא הגולה בעצמו היה המרים יד והיוצא בחרב נגד ממשלת פרס, כי עמד בראש ארבע מאות חלוצי צבא, כי נצח את אויביו ויכונן ממלכת קטנה (ואורית מלכותא) וכי גם לקח מס מבני עמים אחרים כמו שיאמר: וגבה גזיאתה, שהוא כמו

1) עיין נפניס עמוד 18 בהערתי מספר 2. ספ״נ.

גזיה בערבית ופתרונו — מס , שהיו -- הכופרים -- היהודים והנוצרים מחויבים להרים למושל המאמינים -- הכליף . ומשך הימים שהיה מר זוטרא למושל חפשי משעבוד למלכות פרס נזכר בכמה מקימות — שבע שנים כמספר השנים שהיה נושא משרת נשיאות הגולה . כי היה לנשיא בהיותו בן חמש עשרה שנה כמו שנאמר בסדר עולם זוטא : „וכד הוה מר זוטרא בר חמש עשרה אזל הוא וריש מתיבתא לגבי מלכא וכו׳" , ובכן הגיע לשנת העשרים ושתים ותחת עשרים שנה יש לגרוס בסע״ז : עשרים ושתים שנים .

גם זמן המרד יש להגביל בערך קרוב לאמת . בסע״ז נאמר : „ובההוא יומא (ד) אקטיל „מר זוטרא אתיליד ליה ברא וקריוה מר זוטרא על שמיה דאבוה וערקו דבית דוד ומר „זוטרא בר מר זוטרא ריש גלותא סליק ליה לארץ ישראל ועילוה בריש פירקא" . מהרצאת הדברים בסע״ז נראה , כי הרך הנולד נס עם אמו לארץ ישראל בשלש שנות הרדיפה — כמו שנאמר , „ותלתא שנין לא יכול מר אהונאי לגלוייה אנפיה", והיה ילד קטן כבאו לארץ ישראל וריש פירקא נעשה במשך הימים כאשר גדל והיה לאיש . וזמן בואו בהיותו עוד ילד קטן יגביל סדר עולם זוטא לשנת תנ״ב לחורבן (על פי המורגל בין הסופרים לחשוב שנת החורבן ג״א תתכ״ח) דהיא ד״א ר״פ לבריאת עולם = 520 למספרם , ובשנה ההיא — שנת ד״א ר״פ - סליק מר זוטרא בר מר זוטרא לארץ ישראל — נמצאה השנה הזאת מצבת גבול לחתימת זמן המאורעים אשר אנחנו מבקשים (Terminus ad quem). ולמען דעת גם התחלת הזמן הזה (Terminus a quo), זמן היות מר זוטרא הנהרג נשיא הגולה , דרוש לנו לתור ולבקש סדר הזמנים האלה ממקום אחר : באגרת דרב שרירא גאון איתא , „בשנת תתי״ט שכיב רב הונא ריש גלותא (והוא רב הונא אביו של מר זוטרא הנהרג) השנה תתי״ט לשטרות היא ד״א רס״ח = 508 למספרם , מזה יוצא כי מרידת מר זוטרא היתה בין השנים ד״א רס״ח וד״א ר״פ . אחרי שעל פי ידיעת בעל סדר עולם זוטא תפש חותנו של רב הונא רב פחדא את הנשיאות כל ימי היות מר זוטרא נער קטן , הנה עלינו להניח גם לו איזו זמן בהנשיאות — ובכן ארכו ימי המרד ועמידת נשיאות מר זוטרא כמלכות בפני עצמה בערך שבע שנים מן רע״א עד רע״ח . ורש״ג שאינו מכוון לספר תולדות נשיאי הגולה , כי אם יקשור חבל בחבל לדעת שלשלת ראשי הישיבות , לא יספר מאומה מהתנועה הזאת , אם לא שנאמר , כי דבריו : „ובשנת התכ״ב (לשטרות) ביום כפור הוה זעפא" כוונתו על המהומות האלה .

על כל פנים זאת נוכל לאמר בהחלט , כי תנועת המרד זאת באלה ונהיתה בימי מלכות קבד . וזאת יזכירנו מן עלילות הכהן האמגושי מצדק (Mazdak) אשר דרש בזכות שתוף הנשים והמלך קובד נטה אחריו ויחזקהו . החזוק שעשה מלך פרס לתורת האמגושי הקומוניסט נמשך גם אחרי שוב המלך קבד ממנוסתו , גם אחרי שנת 502 (רס״ב) . הראשון לחוקרי עתות פרס בימים ההם די פירסבל (Causs ein de Perceval) הוכיח את הדבר הזה מפרטי מעשים רבים בימים ההם וכה יאמר : „Jl paraît aussi, qui'l (Cobad) ces a d'exiger impérieusement qu l'on se conformât aux dogmes de Mazdac; mais quand à lui-meme, il demeura constamment attaché à cette secte immorale, (לאמר כת הזינדיקים) il soutint Mazdac contre les principaux mages, les seigneurs de la Perse, les membres memes de la famille royale; et pendant longtemps Mazdac et ses disciples, que les Arabes qualifient de Zenadica, continuerent a jouir auprés de lui d'un credit sans bornes" (Essai sur l'hissoire des Arabes av. l'Jsl. T. II. p. 80).

הנה כן היה מצדק קומוניסט לא לבד בחיי החברה כי אם גם בחיי המשפחה ואותו והכת שלו אשר האישות המשותפת היתה נוהגת ביניהם חזק גם המלך שהיה נוטה לדעותיהם בנגוד אל דעות האמגושים וכל טובי העם . פיסקא אחת מהספור סדר עולם זוטא נראה כרומזת על שתוף האישות כי שם נאמר על בני ישראל המורדים , שאחרי נצחונם התמכרו לתאות בשרים לאמר , „ובסוף שבע שנין חטאו הני דנתקי (רנתקי) 1) דהוו בהדיה ואשכחנין דהוו שתויי יין נסך וקא מזנאן בבית מלכי גוים" (המלה דנתקי איננה מובנת כלל ואולי צ״ל רגתני שהוראתה בסורית , בעלי חמדה) .

---

1) לולא דמסתפינא הייתי אומר שט״ס נפל במקום הזה וצ״ל במקום „דנתקי" — דינוקי ר״ל הצעירים בין אנשי המלחמה דהוו בהדיה (עם מר זוטרא) . ספ״ר .

המעמד הפרוע והתרת סדרי התברה שנמצאה בו ממלכת פרס בימי המלך קבד (Cobad) היה לעזר להיהודים המתקוממים כי תעשינה ידיהם חיל ; החכם הצרפתי פירסיבל שהזכרנו למעלה יוסיף לספר על פי המקורים, מהמוטה והפרק שהיו שוררים בימי המלך הזה, איך נתקו מוסרות ההנהגה והעמים המשעבדים לפרס מרדו בו וגם נפלו בגבולות ארצו כדברים האלה לאמר, „On conçoit que les sentiments et la conduite de Cobad ne lui attiraient pi ni le rospect des peuples. L es Arabes surtout n'avaient pour lui que du mepris Hârit, riedes tribus de l'A abie centrale, oubliant le traité conclu avec Cobad, cessa de retenir les hordes dont'il était le chef, et les laissa faire de nouvolles incursions dans l'Jrak et la Mésopotamie (a. a. O. 81)."

אחרי כן מסר המלך קבד את ממלכת חירה לנשיא קנדי זה לחרית, אשר כבש מאת מלך לחמידי המונדזשיר השני, יען כי המלך הזה התקומם נגד חפץ הזינדיקים ההוללים והפרועים. והמאורע הזה נקרה, לדעת פירסיבל בשנת 518 למספרם = ד"א רס"ח בקרוב, הן פחות או יתר מעט כאשר יאמר, כי ההתנגשות בדרך השערה, Je conjecture que l'extension de la puissance de Härith et l'evictions de Moŭdndhir peuvent correspondre à L'an 518 environ (שם עמוד 83), ואפשר הדבר כי הנשיא הערבי חרית וחיילותיו הערביים אשר נצחו את מר זוטרא ואנשי מלחמתו ויכוהו מכה רבה. בהנוף חירה, אשר אליו התחשב גם העיר אנבר או פירוז-שבור נמצאו גם הערים פומבדיתא ונהרדעא ומרכז כנסת ישראל הבבלית. — (עיין Perceval שם II, 9 הערה 2, ואגרת דרש"ג „ואתו רבנן דילנא מפומבדיתא לסביבות נהרדעא למדינתא „דפירוז-שאבור„.(לפי נוסחת הופש מטמונים הוצאת גאלדבערג עמוד ל"א).

בכל אופן אין ספק בדבר כי יסוד ספורו של סדר עולם זוטא הוא המאורע הזה בדברי הימים ההם — מרד היהודים במלכות פרס תחת דגל ריש גלותא מר זוטרא מצביאם ומפקדם — הוא מעשה שנהיה בדור שאחרי האמוראים, לאמר אחר מות רבינא השני ותתימת התלמוד בשנת ד"א ר"ס. ויש בידינו להבדיל בספור הזה את המעשים שהיו באמת מן ההגדות והשמועות : להגדות נחשב המגפה שפרצה בבית ריש גלותא ומות כל בני המשפחה והותר רק הילד אשר במעי הנשיאה ההרה, הגדה היא גם כן ספור חלומו של מר חנינא שהיה מקצץ בנטיעות הגן (בוסתן), שבעל ההגדה לקח זאת מהספור ריש גלותא בוסתנאי, ששם מקומו הנאות אליו ביותר. גם הספור מהפתרון על דבר הזבוב שנכנס בנחירו של רב פחדא „ואתפח עד דמית, הגדה או משל הוא א]. ונראה הדבר, כי ההגדות האלה בהספור הזה נולדו לשם דעה מיוחדת וכונה בולטת מכל צדדי הספור הזה. הספר סדר עולם זוטא, כנראה בהשערה קרובה לודאי, נכתב בשנת ד"א תקס"ו, כאשר יוכיח צונץ (גד"פ עמוד 138), וכונת כל הספר הוא להוכיח כי יצאו ראשי הגולה ביחס ישר מהמלך יהויכין, ושלשלת היוחסין הזאת נפסקה בבבל אחרי מנוסת הילד מר זוטרא מבבל לארץ ישראל. מזה יוצא כי כל ראשי הגולה שעמדו לכנסת ישראל הבבלית בימי הסבוראים והגאונים — אינם בני בית דוד, ובוסתנאי וכל יוצאי חלציו תפשו את הנשיאות בגזל-משפט וזכות בני בית דוד באמת שנשארו יושבים בארץ ישראל. להתכלית הזאת יסגיר בעל הספור למות את כל בני משפחת ראש הגולה ונחטר האחד לגזע ישי מר זוטרא השני יסיע מבבל לארץ ישראל, וההגדה שהיתה שגורה בפי העם על דבר לדתו של בוסתנאי הוא מספר ממר זוטרא השני.

ציון ב

על דבר הסבוראים וקובצי ההלכות בארץ ישראל.

אם נשים עין בקרת על מקורי תולדה הראשונים הקלים והדלים על דבר הסבוראים, אז תחיה

א] יותר נכון לאמר, כי לפני כותב ההגדה הזאת היה ספורו של בוסתנאי מהזבוב שישב על מצחו והוא שנה הדברים, ושם יבואר באופן אחר טעם ציור הזבוב בחותמו של רה"ג. הרכבי.

השגתנו על דבר המורים האלה נבדלת ומשונה מהשגה אשר יתנו לנו רושמי הזכרונות בהדורות המאוחרים. רבי אברהם בן דאוד בעל הקבלה חושב חמשה דורות רבנן סבוראי ולדבריו ארכו ימיהם קפ״ט שנים — משנת ר״ס עד תמ״ט. — (בספר הקבלה הוא אומר, ומת רב שישנא בשנת ד״א תמ״ט והוא סוף רבנן סבוראי חמשה דורות ושנותיהם קפ״ט). — בן דורו של הראב״ד רבי יעקב הוא רבינו תם עוד יפריז על המדה הזאת; הוא קורא לסדר עולם זוטא „סדר עולם דרבנן סבוראי" ונשען על זה יחליטו בשמו לאמר, „ורבינו תם מצא בסוף סדר עולם דרבנן סבוראי שנת ד׳ אלפים וחמש מאות וששים וארבע לבריאת עולם — אז היתה שנת השמטה" (ספר התרומה מסכת עבודה זרה סימן קל״ה) כ] ובכן חשב רבינו תם לסבוראים את הגאונים שחיו באמצע המאה הששית לחמישי. אך הדברים האלה טעות הם בידי מחשבי סדרי זמנים. אין לתפוש את הסבוראים ולחשבם כחבל מורים ראשי ישיבה שמלכו זה אחר זה במשך כמה דורות כשלשלת התנאים והאמוראים לפניהם או הגאונים אחריהם. התנאים והאמוראים והגאונים תכונה אחת לשלשלת החכמים האלה, אך הסבוראים אינם עומדים על משמרת ידועה ועבודתם היתה בפנה אחת ולחפץ אחד -- לא כן הסבוראים — הם היו חבר חכמים משלימים את התלמוד ומוסיפים עליו את העוללות שהניחו עוד האמוראים ולא הכניסום בו, זה יוצא לנו מ„סדר תנאים ואמוראים" (אשר על יציאתו לאור עולם אנו מחויבים להודות להחכם שד״ל בכרם חמד חלק רביעי מעמוד 184 עד 200) ודבר רב שרירא גאון באגרתו הנודעת לתהלה והיא לעינים לכל קוראי הדורות בישראל בדורות שאחר חתימת התלמוד עד דורו. הספר „סדר תנאים ואמוראים" שנתחבר בשנת ד״א תרמ״ד או תרמ״ז יאמר, „ואחריהם (אחרי רב אשי ורבינא) רבנן סבוראי שבזכותם נמתחו השמים ונרקעה „הארץ עד רב גיזא ורב סימונא שהיו סוף סבוראי". עוד נאמר שם, „רב גיזא ורב סימונא סוף „סבוראי". רב שרירא גאון שחי כמאה שנים אחרי בעל סדר תנאים ואמוראים יאמר באגרתו,

„ובתר הכין (בתר רב אשי ורבינא) ודאי אף על גב דהוראה לא הות, איכא פרושי וסבוראי „קרובין להוראה, ואיקרו הנה רבוותא רבנן סבוראה וכל מאי דהוה תלי פרשוה כגון רב נחומי „ורב יוסף ורב אחאי מבי חתים ורב רבאי מרובי ואמרין דגאון הוה ואוריך בשני וכמה סברי קבעו „בגמרא אינון ורבנן בתריהון נמי כגון רב עינא ורב סימונא". — הנה גם פה נראה את אחרוני הסבוראים רב סימונא ורב עינא (עלינו גם להעיר בזה, כי רב עינא הוא משובש מרב גיזא, בסדר תו״א אשר במחזור ויטרי נזכר פעם בשם רב גוזא ופעם רב זגא ובספר תו״א אשר בספר כריתות להר״ש מקינון נמצא רב גדא, באשר כי הברות הדל״ת והזיי״ן קרובות במבטא על כן נראה לגרוס גיזא או גידא ורב עינא הוא לבטח שבוש). את זמן שני המורים האלה וכן את רב רבאי מרוב (הנזכר בסנהדרין מ״ג ע״א. שפ״ר) יגביל רש״ג לפני קץ ממלכת פרס לאמר, לפני תת״ק לשטרות או ד״א שמ״ט לב״ע, ועוד יקדים זמנם יותר לשנת ר״פ, כי כה יאמר, „ובשנת תתכ״ו (לשטרות) „שכיבו רב תחינא ומר זוטרא — ואשתייר רב יוסי גאון במתיבתין כמה שני ובתר הכי רב עינא „(גיזא) בפירא ורב סימונא בפומבדיתא, ובתר הכין רב רבאי מן רוב מן מתיבתא דילנא (שלנו, „של רש״ג) ואמרין דגאון הוה, והוו שני שמד וצרות בסוף מלכות פרסיים"; — הנה כן מת רב יוסי איזו שנים אחרי תתכ״ו לשטרות (או ד״א ר״פ 520) ואחריו מלכו רב גיזא ורב סימונא והם — לדברי רש״ג — סוף סברא ואם כן לא נמשכה תקופת הסבוראים עד לשנת תמ״ט (כדעת הראב״ד) ומה גם לשנת ד״א תקס״ד (כדעת רבינו תם).

וידיעה אחרת מרש״ג תאמר גם כן, ותוכיח, כי במחצית השניה במאה הרביעית לחמישי כבר עבר זמן הסבוראים. בשו״ת שערי צדק (דף נ״ו סימן ט״ו דפוס קושטא) יאמר רב שרירא גאון, „ואחרי רבנן סבוראי, כשראו חכמים שבנות ישראל הולכות ונתלות בגוים ליטול להן גיטין

כ] המבטא „סדר עולם דרבנן סבוראי" שנמצא בספר התרומה אין לקחת דברים ככתבם, כי כנראה, כונת הדברים היא: סדר עולם שנמצאו שם דברים המתיחסים גם לרבנן סבוראי לאמר: „סדר עולם זוטא" להבדילו מספר „סדר עולם רבא". בכל אופן יש לעמוד על זה, כי בספר התרומה נמצא: מצא בסוף סדר עולם לרבנן סבוראי וכו׳ והדברים האלה אינם נמצאים כלל בנוסחאות ספרי סדר עולם שלפנינו. ובכן קרובה ההשערה, כי לפני רבינו תם היה ספר ס״ע אשר בסיפו נמצאו לוחות סדר זמנים לרבנן סבוראי על דבר שנת השמטה. הרכבי.

„מבעליהן — תקינו מר רב רבה בר (צ״ל ורב מר) הונאי נוחם עדן למורדת ותובעת גירושין „ובזאת אנו מתנהגים היום כשלש מאות שנה ויותר״. אמנם לא נדע מאיזה שנה נתחיל למפרע את השלש מאות שנה, כי רב שרירא היה ראש ישיבה שלשים שנה (מן ד״א תשכ״ו עד ד״א תשנ״ו) ולא נדע באיזה שנה נכתבה התשובה הזאת, גם לא נדע בצמצום זמן כהונתם של רבה בפומבדיתא ומר רב הונאי בסורא. אך בקרוב והשערה נוכל לדעת זמנם. ממקור אחר נדע כי היו בני דורם של רב יצחק ומר רבה היה ריש מתיבתא אחרי ראש ישיבה. ועל זה האחרון נאמר: „ומר רב יצחק והוא שהיה בפירוז-שאבור עת שכבשה עלי אבי טאלב ויצא מר „רב יצחק לקראתו והקביל את פניו, וקבלו עלי בסבר פנים יפות ואחריו מר רבה שתקנו בימיו לתת „גט לאלתר לאשה (המורדת), דלא כשמעתתיה דכלתיה דרב זביד (כתובות ס״ג ע״ב. שפ״ר) „ובימיו היה בסורא מר רב הונאי״ (רש״ג). עלי חתן מחמד מלך ממות עותמן 1), ובאנבר היה בשנת תי״ז 657 לסה״נ 2). ובהיות רב יצחק בן דורו של עלי הנה מלכו מר רבה ורב הונאי עוד בזמן מאוחר ממנו. מחבר ספר העיטור, או המקור אשר ממנו שאב, קובע סוף זמן הסבוראים בתתקס״ב לשטרות תי״א ליצירה.

והנה אם תאחז ידנו במשפט הקדמון בעל „סדר תנאים ואמוראים״ כי רב גיזא ורב סימונא המה סוף סברא, עלינו גם לתקן דבר אחד באגרתו של רש״ג. הרש״ג מונה גם את רב רבאי מן „רוב להסבוראים, אך פעם הוא אומר: הני רבוותא רבנן סבוראה וכו׳ כגון ר׳ נחומי וכו׳ „רבאי מן רוב וכו׳ ורבנן בתריהון רב עינא (גיזא) ורב סימונא״, ופעם הוא אומר: „ואשתייר רב יוסי גאון (ראש ישיבה) במתיבתא כמה שני ובתר הכין רב עינא (גיזא) בסורא ורב סימונא בפומבדיתא ובתר הכין רב רבאי מן רוב — ובכן הסתירה גלויה, פעם מאחר את רב רבאי מן רוב אחר רב עינא (גיזא) ורב סימונא ופעם מקדים אותו — הסתירה הזאת יוצאת מהספק שהיו בדורות המאוחרים מסתפקים במצבו של רב רבאי מן רוב. שתי פעמים יאמר רב שרירא: „ואמרין דגאון הוה״, שלשת המלות האלה אינן מורות, כי יש אומרים שהיה הוא — רב רבאי — הראשון לגאונים, כי רב שרירא גם לרב ייסא חותם התלמוד, אשר ברגלו האחת הנהו עומד עוד בתחום הזמן התלמודי קורא בשם „גאון״ ויאמר, „ואשתייר רבי יוסי גאון במתיבתן״, כי אצל רש״ג „גאון״ הוא נרדף עם „ראש ישיבה״. וגם האמוראים ראשי מתיבתא יקרא בשם „גאונים״. גם רב נתן הבבלי (זקן מרב שרירא ובן דורו של רבינו סעדיה גאון) יאמר (בספר היוחסין), „ומלך רב יוסי „שבימיו נחתם התלמוד וכשנפטר רב יוסי נשארו שתי הישיבות בלי גאון״.

ומרב רבאי לא ידע הרש״ג לספר דברי תולדתו, כי אם, „ואמרין דגאון הוה״, אך לא ידע באיזה ישיבה היה לגאון בסורא או בפומבדיתא — והנה אם היה רב רבאי ריש מתיבתא אז לבטח חי אחרי רב גיזא (עינא) ורב סימונא, שהרי ה״א אומר, ואשתייר רב יוסי גאון וכו׳ ובתר הכין רב עינא (גיזא) ורב סימונא וכו׳, אך אם לא היה ר״י אז נוכל להקדימהו לפני שני הסבוראים הנזכרים. וע״כ נראה את רש״ג מפקפק — אך לנו, די לנו בעדותו של רש״ג כי רב עינא (גיזא) ורב סימונא הם סוף סברא, ובכן רב רבאי, הנמנה גם הוא לסבוראים, לא היה אחרי זמנם. ורב סימונא, אשר מלך אחרי רב יוסי שמש בכהונתו בערך ד״א ר״פ עד ש״י, ולא אדע מדוע צמצם הראב״ד בעל הקבלה את זמנו „עד שנת ד״א ש׳״ ורב גיזא זה אולי הוא אחד עם רב גידא, אשר עליו ידבר בעל סדר עולם זוטא, כי בימי המאורעים הרעים של מר זוטרא הראשון הלך וישב לו על נהר צבא (ומר רב גיזא אחוי דאבוה דבית מר נהילאי אזל ויתב בנהר צבא). וזמנו של מות מר זוטרא בחרב מלחמה צמצמנו למעלה לשנת ד״א רע״ח. הרדיפה ארכה שלש שנים, על כן אפשר הדבר כי בשנת ד״א ר״פ היה רב גיזא לריש מתיבתא דסורא — מכל זה יוצא — כי כל תקופת הסבוראים נמשכת רק חמשים שנה, או ימי דור אחד. תחלתה מות רבינא האחרון — ד״א ר״ס וסופה — מות רב גיזא ורב סימונא — ד״א ש״י. — אלה האחרונים היו לבטח תלמידי רבינא, ובכן נבין עתה דברי רב שרירא באמרו: „ורובא דרבנן סבוראי שכיבו בשנים „מועטות דהכי פרשו גאונים בספרי זכרונותם בדברי הימים״.

---

1) בשנת 656 עד חדש יאנואר לשנת 661 לסה״נ (ד״א תט״ז—ד״א תכ״ב). שפ״ר.
2) עיין בספרו של וויל „דיא כאליפען״ חלק ב׳ 218.

והנה אם נראה בהסבוראים לא נושאי תקופה מיוחדה בדברי ימי ישראל כהאמוראים והגאונים, כי אם חבל תופשי תורה ספיחי (Epigonen) האמוראים, נדע מזה גם כן תכונת פעולתם כי היו רק משלימים וחותמים, אך לא דורכים בדרך חדשה. ובאותה התמונה שהננו רואים את התלמוד היום השלימוהו וחתמוהו. וזה הוא שיאמר הקדמון בעל „סדר תנאים ואמוראים" (כאשר העיר על זה בצדק גם שד"ל) בדבריו אלה: **ואחריהם רבנן סבוראי לא הוסיפו ולא הפליגו מדעתם כלום אלא תקנו פרקי של כל תנויי כסדרן**. ומסכימים לזה דברי רש"ג, „כל מאי דהוה תלי וקאים (פרשוה רבנן סבוראי), וכמה סברי קבעו בגמרא „אינון כרבי נחומי ורבי יוסי ורב אחאי מבי חתים ורבנן דבתריהון". רב שרירא ימסור לנו, כי הסוגיא הראשונה במסכת קידושין המתחלת, ב„כסף מנלן ?" היא הוספת הסבוראים. בכלל „רבנן דבתריהון" אין ספק שכוון הרש"ג לרב גיזא ורב סימונא הסבוראים ובהפך לרב יוסי האמורא בן דורו של רבינא, יחשבו הם אל „הספיחים" — הסבוראים.

החכמים הרבנים רש"ל רפאפורט והר"ץ חיות עברו עבודה גדולה לתור ולבקש על כל מקומות שבתלמוד, שהם נוספים מהסבוראים — עיין כרם חמד חלק ו' מעמוד רמ"ט והלאה — 1). ועם זה עוד לא באו לתכלית הענין הזה. בכל אופן אין ליחס הנוספות האלה לזמן מאוחר מרב גיזא ורב סימונא — לאמר אחר ד"א ש"י, ובכן טעות הוא בידי בעל העיטור והבאים אחריו שייחסו את הנוספה שבגמרא קידושין לרב רבה ורב הונאי (הראשון גאון פומבדיתא והשני גאון סורא ושניהם בזמן מאוחר מאד סביב לשנת ד"א ת"ל (העיטור הוצאת וויניציאה דף ק"ב עמוד ד') — כי לא נחשבו עוד הגאונים האלה להסבוראים ולא הוסיפו על התלמוד.

על דבר השם „סבוראים" אי אפשר כלל להסתפק בהוראתו ולפלא הוא איך נולדו סברות זרות וסרות טעם בדבר הוראת המלה הזאת — הנה רב שרירא יבאר מפורש הוראת המלה הזאת ויאמר, **„ובתר הכין** (בתר רב אשי ורבינא) **ודאי אף על גב דהוראה** (Legislation) **לא הוה. „איכא פירושי וסברי דקרובין להוראה"**. לפעמים הכריעו „הסבוראים" בין הסתירות שבתלמוד אחרי צרפם בסברותיהם את חלקי הסותר והמחייב. ופתגם הסבוראים היא „מסתברא" (ועיין סנהדרין מ"ג ע"א ששם הסבוראי רב רבאי דמן רוב מכריע הדין על פי „מסתברא". מבהינה זאת ראוים הסבוראים להקרא בשם מחליטים—מכריעים ופוסקים (decisores).והכללים שהקים בעל סדר תנאים ואמוראים, (בסתו"א. ונראה לי שבכלל זה גם הכללים שבספר כריתות להר"ש מקינון. שפ"ר) נקבעו על ידי הסבוראים.

אחרי שנתברר, כי הסבוראים אינם שלשלת חכמים בזמן גדול זה אחר זה, כשלשלת האמוראים והגאונים, כי אם חבל חכמים בימי דור אחד אחר חתימת התלמוד — הנה נשאר לנו חלק — זמן פנוי וחלק בימי מאה שנה מאחרית הסבוראים עם ראשוני הגאונים. כי הגאונות בשמה הרשמי (Officiel) נולדה בימי הכליף עלי אבו-טאלב בשנת ד"א ת"ז 657 לסה"נ — ובכן ראשי הישיבות או תופשי התורה שאינם נודעים לנו בשמותיהם והנודעים לנו משנת ד"א שמ"ט (ע"ז עיין להלן) הם עומדים בין הסבוראים ובין הגאונים — פעולתם לא נכרה בתולדות ישראל ותקף עצומתם ידמה כמעט לאפס ואין, ועל כן נאלמה התולדה ותעבור עליהם כמעט בשתיקה. — אך מפני שרב שמואל הנגיד והראב"ד בעל הקבלה מנו אותם לסבוראים, ושם אחר לא מצאתי להם. הנני קורא אותם סבוראים בדרך השאלה, בכדי שלא להפסיק את שלשלת הדורות. הדורות שבין שני הזמנים האלה — המה מבלי כל ערך וחשיבות להתולדה הישראלית ומהאנשים נושאי התולדה לא נשאר אך דבר אחד שראוי לדבר בו:

עוד ענין אחד שמתיחס הוא אל הדברים שאנו עומדים בהם דרוש לברר במקום הזה, בסדר תנאים ואמוראים נזכר כ' פעמים לאמר, **רבי יונתן סוף מעשה**. — גם הר"ש מקינון מביא הדברים האלה. וחוץ מהם לא ארע מי שיזכיר זאת. ההערה הקטנה הזאת הוא כחידה הדורשת פתרונה. רב האי גאון יזכיר במרוצת דבריו: **„מעשים של בני ארץ ישראל"** את קובץ ההלכות למעשה שקבצו חכמי ארץ ישראל (עיין בשי"ר תולדות רבינו נסים סימן ט"ז) — ובכן יצא לנו מזה, שאספת דינים להלכה שמורין כן למעשה נקראה סתם בשם „מעשה", ובכן יש להוציא מזה משפט, כי היו בארץ ישראל חבל חכמי תורה שהיו אוספים קובצי הלכות למעשה

---

1) עיין גיטין ז' ע"ב, כתובות י', בכורות ה' ע"א, ותוספות כתובות כ' ד"ה פסיט. שפ"ר.

והאחרון שבהם היה רבי יונתן והוא סוף מעשה ג]. השם רבי יונתן והמלה מעשה, שניהם מורים על „ארץ ישראל" — על „מערבא". הצורך לאסוף דינים וכללים לחוראת הלכה למעשה נרגש ביותר בארץ ישראל, יען כי התלמוד הירושלמי שנאסף שנים כימי ארבע מאות שנה לא היה יכול למנות החסרון הזה מפני קצורו המופלג ותכונתו בכלל. התלמוד הבבלי מוסיף על דברי המשנה הוויות חדשות, חדושי ענינים שונים — חקרי דינים שעוד לא באו בהמשנה, בניני אב ממעשים שונים לכללים חרשים בדין ודת — סוף דבר התלמוד הבבלי הוא עולם חדש מלא הגיונות חדשים ותורה שלמה בפני עצמה, הנה התלמוד ירושלמי מצמצם עצמו ביותר על המשנה לפרשה ולבארה, ועל כן נרגש שם ביותר הצורך לפסקי דינים למעשה, באלפי שאלות הדינים והמעשים בכל יום, תורת החיים המתחדשת בחדשות לבקרים. מפירוש ובאור עוד לא יצאו לנו דינים בהוראה למעשה — ובכן דרשו לחבר „מעשים" -- ואם כן הדבר, מדוע לא נדע אנחנו ממעשים דבני ארץ ישראל? האם נכחדו עקבות „המעשים" האלה? הנני משער, כי המסכתות הקטנות המצויות בידינו הן המה „המעשים" דארץ ישראל. כי המסכתות האלה ירושלמיות הנה, ובארץ ישראל נתחברו, וכבר הוברר הדבר למדי (אריענט לשנת 1851 עמוד 217 בציון וקירכהיים: בספר Septem libri talmudici parvi בהמבוא III).

המסכתות (או הבריתות) הקטנות האלה נזכרו לראשונה (כפי ידיעתי) מאת הקראי נסי בן נח או אחא ד], אשר (כמוכח להלן בציון י"ז) חי בארץ ישראל במאה השביעית לרביעי. הוא צוה להקראים: „להבין במשנה ותלמוד, בהלכות ותוספתות גדולות וקטנות (מובא בל"ק לפינסקער)

ג] אמר שפ"ר: כבר עמדתי על הדברים האלה בראש הספר (עמוד 20—21) והנחתי שם מקום להערת החכם הרכבי נ"י באות C פה בהגיונים וז"ל החכם הנ"ל (בהוצאה הרוסית 467):

פירוש המלות „סוף מעשה" לאמר סוף אנשי המעשה (פראקטיקען) כדברי המחבר, ועל יסוד הדברים הסתומים של רב האי גאון (לא של רבינו נסים כאשר נאמר בטעות באוה"ם לבן יעקב ואלו כן אמר גם צונץ) המזכיר את „המעשים לבני ארץ ישראל" אינו נכון ומתקבל כלל וכלל, כאשר העיר על זה החכם ר' יעקב ברילל (בספר העתי של בנו: יאהרביכער פיר דיע יודישע געשיכטע ח"ד עמוד 43) ולוי (בהמליץ שנה ראשונה מעמוד 112 והלאה) ועמהם ישכים גם וויסמאנן בהגהותיו לירושלמי סוף נדה. מאד אפשר הדבר כי דברי רב האי גאון נעתקו שלא במשפט מערבית: אכבאר (או אפעאל) אלשאמיין, ובאשר כי הדין של ארץ אחד מאלף אינני נמצא במסכתות קטנות, כי אם בתלמוד ירושלמי בתרומות (עיין ספר המכריע סימן ל"ו ותולדות רבינו נסים לשי"ר הערה ע"ז) הנה השערה קרובה היא להחליט שהיתה כונת רב האי בדבריו על ענין אחר ממה שיפרש המחבר. כי הספור המובא בירושלמי מוכיח כי המבטא „מעשים" הנמצא שם מורה על הבנה אחרת, לאמר: הלכה למעשה ולא כמו שיפרש המחבר, והשערתי זאת מתחזקת ביותר, כי רב האי גאון (בספרי כ"י הנמצאים בהביבליותיקה של הקיסר פה פעטערסבורג, [ושיצאו אחרי כן בדפוס עם מבוא גדול ורב הענין מאת החכם כותב ההערה ועל ידי מקיצי נרדמים בבערלין תרמ"ה] קורא תמיד את התלמוד ירושלמי בשם תלמוד של בני ארץ ישראל. עם זה נסתר כל יסודו של החכם גרעטץ. אמנם לא טוב מפירושו הוא פירושם של ברילל ולוי, לאמר: ר' יונתן היה שבמארי דאגדתא או בעלי הגדה המוסרים מדור לדור ספורי המעשים שנמצאו בספר יוחסין המובא בפסחים — יותר קרוב ומתקבל על הבינה הישרה הוא אם נאמר, כי פירוש הדברים „מעשים" פה הוא כנמצא בכל התלמוד השם „מעשה" על „מעשים טובים" פשוט כמשמעו, כאשר יאמרו „נדלדלו אנשי מעשה", „בטלו אנשי מעשה" (סוטה מ"ט) או שיובנו בדברים אלה „מעשים טובים" וגמילות חסדים, כענין שאלת התלמוד: תלמוד גדול או מעשה גדול (קדושין מ"א) ומספר בעל סדר תנאים ואמוראים על רב יונתן כי הוא היה האחרון מבעלי מעשים טובים ובמותו לא הניח אחריו כמותו במעשים טובים, כענין שנמצא בסוף סוטה: משמת... בטלה ענוה ויראת חטא. משמת.. בטל זיו התורה וכמוהם רבים שם. הרכבי.

ד] על דבר זמנו של נסי בן נח ומקום שבתו הנה נסמך המחבר על הספר המזויף „פירוש עשרת הדברים המובא בל"ק בנספחים ועיין למעלה עמוד 230 בהערתי סימן ס'. הרכבי.

אחרי כן יזכירם ר״ש מקהירא ה] בסוף הלכות גדולות (במחצית השניה למאה השביעית) ויאמר: „חמשה חומשי תורה — שמונה נביאים — אחד עשר כתובים — ששה סדרי משנה — „וששה סדרי תוספות (תוספתא) ותשעה דבורים של תורת כהנים, וארבעה מדרש סופרים. ספרא „וספרי, שהם ארבעה ספרים ואלו הם: בראשית רבה ומכילתא דאלה שמות וספר וידבר ואלה „הדברים, וכלהו פירושם בתורת כהנים וחיצונות וקטנות אין מספר״. אולי יש לגרוס ו„חיצונות קטנות״ — לאמר, בריתות (ברא חוץ) קטנות. וגם רש״ג באגרתו אומר, „וברייתא נמי דקריין „להון רבנן קטנות דלא לאורויי מנהון אלא כגון הלכות דרך ארץ והגדות (וביוחסין בהוצאת שולם „יאמר), קטיעות — כגון הלכות דרך ארץ והגדות״. — נראה הדבר כי רש״ג לא ישפוט אשר הבריתות הקטנות הן הן הלכות דרך ארץ וההגדות, שאם כן לא היה לו לאמר, דלאו לאורויי מנהין, שהרי הכל יודעין שאין למדין דינים מן ההגדות, אלא שטעות סופר ישנה כאן וצ״ל, דקריין להון רבנן קטנות, דלאו לאורויי מנהון אלא אנהון כגון הלכות ד״א והגדות״ ופירוש הדברים שהמסכתות האלה הן כההגדות שאין מורין מהם. — מדברי בה״ג שהזכרנו יש להוציא שהיו מצויות בידם מסכתות קטנות יותר ממה שנמצאות אצלנו, מפני שהוא אומר, וחיצונות קטנות אין מספר — ואם האחרונים מנו מספר המסכתות הקטנות — שבע, הוא מפני שלא ידעו יותר, עתה יש לנו, על ידי קירכהיים שהוציא לאור שבע מסכתות קטנות — עשר מסכתות — ופני כל המסכתות — פנים של משניות ובריתות. וסבת החזיון הזה, כי בדור שאחרי חתימת התלמוד הירושלמי, לא נמצאו אנשי חיל בתורה לחדש הלכות בבית המדרש — ובמדה הזאת שלא היה בידם לאסוף הלכות התלמוד — ר״ל — האמוראים, מצאו מקום ביותר לאסוף ברייתות שהיו מרביתן שנויות בארץ ישראל. — והברייתות האלה המסודרות לפי עניניהן הן:

א) מסכת **ספר תורה**. כלה ברייתות. — ב) מסכת **סופרים**. חמשת הפרקים הראשונים המה בריתות כמסכת ספר תורה, רק במקומות שונים נראה בהם חסר ויתיר. מפרק חמישי והלאה ישנה להמסכת הזאת צורה בפני עצמה — רובה בריתות ומעוטה מאמרי התלמוד הירושלמי לבדו ואין בהמסכת הזאת דבר מהבבלי. בכל אופן אין ליחסה אל הגאונים — כי נתחברה בארץ ישראל, וישנם בה מנהגי בית הכנסת ותפלה בצבור שלא ידעו מהם בבבל. — ג) מסכת **מזוזה**. כלה ברייתות. — ד) מסכת **תפילין**. גם כן כלה ברייתות. — ה) מסכת **ציצית**. כנ״ל. — ו) מסכת **עבדים**. כנ״ל. — ז) מס׳ **כותים**. שנויה בדורות הראשונים שלפני חבור המשנה ולא תדע עוד דבר מהתקנה בימי רבי יהושע בן לוי שעשו את הכותים לגוים גמורים. — ח) מסכת **גרים**. כלה ברייתות. — ט) מסכת **אבל רבתי**. משונה ממסכת שמחות המצויה עתה בידינו, ועיין ערוך ערך „אבל״, גם כן ברייתות. — י) מסכת **כלה**: בכללה נכנס חלק ממסכת דרך ארץ, כנראה מכתב יד הילקוט שמודיע על אדותיו שד״ל בכרם חמד חלק ז׳ מעמוד 215 והלאה, תכיל בקרבה ברייתות עתיקות אך גם מאמרים מימות האמוראים.

המסכתות האלה ואחרות הן, כפי השערתי, „המעשים של בני ארץ ישראל״ וזה רבי יונתן הוא האחרון במסדרי „המעשים האלה״. והנה מאשר בעל סדר „תנאים ואמוראים״ יקבע זמן רבי יונתן אחרי הסבוראים. הנה הסדר הזה נותן מקום (אם גם רק בהשערה) לאמר, כי פעולת רבי יונתן היתה אחרי שנת ש״י וכהזמן האחרון שבאחרונים, שאין לאחר יותר את סדור המסכתות ופעולת רבי יונתן נוכל לייחס לשנת ת״י = 650 שאז נתפשטה דת האישלם.

ציון ג.

הרדיפות בימי מלך פרס הורמיז הרביעי וקחת היהודים חבל במרידת חומס המלוכה בהרם טשובין.

בכל אשר נוסיף לבקר את אגרתו של רב שרירא גאון וידיעותיו על דבר יהודי בבל ופרס

ה] כי תחת קהירא צריך, כפי הנראה, לקרוא קאירא, עיין בהערתי למעלה עמוד 261 הערה ע׳. הרכבי.

ונציבם מול ידיעות מקורים אחרים, נוכח לדעת ונראה ברור עד כמה היה הגאון הזה נאמן בבית התולדה והשתדל לדייק בהרצאת הדברים וספורי המאורעים באגרת הנ״ל. רש״ג ימסור לנו ספור הרדיפות אשר מצאו את היהודים בסוף ימי מלכות פרס — בימי רב גיזא ורב סימונא (אחרי שנת ד״א ש״י) ויאמר, „הוו שני שמד וצרות בסוף מלכות פרסיים, ולא הוו יכילין למקבע פרקי ואתובי „מיתיבתא ומדבר מנהגי גאונות עד בתר כמה שני ואתו רבנן דילן מפום-בדיתא לסביבות דנהרדעא, „למדינתא דפרוז-שאבור, ואילין גאונים דהוו במתיבתא דילנא בפום-בדיתא בתר אילין מילי „בסוף מלכות פרס משנת תת״ק (לשטרות)״.

מהדברים האחרונים האלה יוצא מפורש כי הרדיפה היתה בשנת 900 לשטרות = ד״א שמ״ט. הידיעה הזאת מתאמתת על ידי הערת אחד מסופרי היונים הביצנתיניים, הערה המפיצה אורה על תנועת המרד בין היהודים לטובת המתפרץ בהרם נגד אדונו הורמיז מלך פרס. נודע הדבר מקורות מלכות פרס, כי שר הצבא בהרם, אשר נגזר עליו ליהרג מטעם אדונו ומלכו העריץ, התקומם בזרוע רמה, לראשונה, למען הושיב על כסא המלוכה את הבן יורש עצר כוזרו פירוז, ולאחרונה בכדי להסב את המלוכה אליו — לבהרם בעצמו — כוזרו-פירוז נס לקונסטנטינופול לבקש עזרה מאת קיסר רומא המזרחית. אחרי שנה ומחצה לשבת כוזרו-פירוז בחצר הקיסר, עמד בראש חיל יוונים ונסע למסעיו להלחם בבהרם עבדו המתפרץ מפניו — וזה האחרון — בהרם — נאנס לנוס (עיין די זאסי (de Sacy,) בספרו, „Mémoires sur diverses antiquités de la Perse, ועיין גם מה שכתב ריכטער (Richter,) — Geschichte der Arsaciden und Sassaniden Dynastie, Seite 332 und folg.„. הסופר היוני — הביצנתיני תיאופילקטוס סימוקטה שהוא בן הדור ההוא, יאמר כדברים האלה, (העתקה מיונית), „ביום הששי (אחרי „לכידת עיר מחוזא) צוה כוזרו להמית יהודים רבים אשר לקחו חבל בהמרידה (של בהרם טשובין). „הוא (כוזרו) חשב את השתתפות היהודים בהמרד לדבר גדול הראוי לשום לב לזה. רבים מבני „השבט הזה (היהודים) היו עשירים גדולים ובהמון רב ישבו בארץ פרס, השבט הזה משחת מאד, „נכון תמיד למרידה ושואף לממשלה ושררה״ Simocata V. ed. Bonn p. 218.

נחזיק נא רק בשתי הידיעות האלה, היהודים חזקו ידי המתפרץ בהרם במרידתו במלכו, כי היו יהודי פרס ובבל אז נוטים למרד והתפרצות בממלכת פרס ויהיו נוטים לפרעות (Filodoruboi ביונית) כי התאר שיתאר סימוקטה את היהודים למשחתי המדות ואכזרים שואפים לשררה כתובים ברוח נטיה ידועה, — ע״פ השנאה הכבושה בלב היונים על היהודים. ואם נצמצם ונדייק בזמן מרד בהרם והשתתפות היהודים בהמרד ותצא לנו תורה בדעת בינה לעתים בתולדות ישראל בימי הדורות ההם. סדר זמני המאורעים בימי הממשלה בין מלכא למלכא (הורמיז — הורמיסדוס — ובנו כוזרו) עוד לא נתברר כראוי על ידי בקרת התולדה. רבים מסופרי דברי הימים הערביים לא ימנו כלל את בהרם במספר מלכי פרס, כי היה רק גוזל הכסא ולא מלך במשפט הירושה. נצא נא מזמן המאורעים היותר נכון ובטוח, נצחון כוזרו על גוזל הכסא בהרם היה בימי הקיץ לשנת 902 לשטרות = 591 למספרם = ד״א שנ״א 1), שמונה עשר חדשים עשה כוזרו בחצר קיסר ביצנץ, הרי לנו שנת שמ״ט — שנת מרידת בהרם ושבתו על כס המלוכה. והדבר הזה, כי ישב כוזרו בחצר קיסר ביצנץ שמונה עשר חדשים נדע מהסופר מירקהאנד על פי תרגום של די-זאסי (de Sacy) לאמר, Parviz (Firnz épousa la pincesse Maric, fille de l'empereur, et lorsqu'il eut passe dix-huit mois à la co r de ce prince, l'empereur ordonna à son fils de partir acco pagné d'une armée (Mémoir s s. div. ant. de la Pesre : 98).

והנה אם נחשוב את הזמן שהיה דרוש לבהרם לצאת מכורסאן ששם עמד עם צבאותיו, להגיע עד הנהר חדקל ולהשתער על עיר הבירה קטיספון, כל העת שבה היה בן המלך כוזרו מאסף וקורא גדודי צבא להלחם עם המתפרץ הזה, כל עת תנועת חיילות של שני הנלחמים עדי התנגשו והתנגחו על יד נהר וואני, כל הזמן הדרוש לכוזרו לבא לציר ציזיום (Circesium), ומשם עד קונסטנטינופול וכו׳ נמצא לפי זה מרידת בהרם נופלת בשנת 584

1) עיין סימוקטה שם חלק .V עמוד 211 שורה 3 והכרוניקה הסורית אצל Assemani bibliotheca Orient III p. 411.

למספרם , ד״א שמ״ט . ודברי מאָרדטמאנן ביחס קביעת זמן להמאורעים האלה אינם מדויקים , כי הוא (בספר העתי , צייטשריפט דער מארגענלאֶנדישען געזעלשאפט יאהרגאנג 1854 מעמוד 116 והלאה) יאמר , הורמיז (הורמיזדאס) מלך משנת 579 עד 591 ובנו כוסרו מן 591 עד 628 ואם כן לא נותר זמן לימי מלוכת ב ה ר ם , ומטבעות של ב ה ר ם שמביא מארדטמאן בעצמו ופותר את כתובותיהם , עם הכתובת א ח ד — שנה ראשונה סותרות את דבריו , ולכן קיבעים רושמי קורות העתים זמן שלטון ב ה ר ם לשתי שנים ואיזה ימים , ומרידתו היתה אפוא בשנת 589 לספה״נ , ד״א שמ״ט.

והשנה הזאת היא , לדעת רב שרירא גאון , שנת פתיחת שערי הישיבות בבבל אחרי הסגרם בעתותי המהומות הגזרות והרדיפות — הישיבות נפתחו ע״י ר ב ח נ ן מ א י ש ק א [קכב] , כפי שיאמר , „ואלין גאונים דהוו — בתר אילין מילי מן שנת תת״ק מ ר ר ב ח נ ן מ ן א י ש ק י ה״, שנת תת״ק לשטרות היא שנת 589 למספרם , — ד״א שמ״ט למספר הרגיל . ואם כן חדלו השמדות והצרות,אשר יזכיר רש״ג כי על ידיהן „ל א ה ו ו י כ י ל י ן ל מ ק ב ע פ י ר ק י ו א ת ו ב י מ ת י ב ת א״ בשנת ד״א שמ״ט . האם יש איזה קשר ויחס בין הפתח הישיבות שנית והתקוממות ב ה ר ם וחזוק היהודים את ידו ? ההשערה התולדית מחייבת אותנו להביא קשר בין שלשת המאורעים האלה. אבל לרגלי ההשערה הזאת תתיצב לפנינו השאלה . מה המריצה את היהודים לתת ידם ל ב ה ר ם העבד המתפרץ מפני אדוניו ? היוני ס י מ ו ק ט ה יתן טעם לזה , כי אוהבי מרד ומהומה הם — הטעם הזה מוכחש מאליו כדבר שאין לו שחר . כי אי אפשר להאמין אשר יהודי בבל ופרס יתנו ידם למתפרץ וחומס שבט המלוכה רק מפני היותם נוטים מטבעם למרד והתקוממות . הטעם האמתי נמצא רק בדברי רש״ג . הם נתנו ידם לשר הצבא המתפרץ מפני מלך פרס , יען כי מלכי פרס גזרו עליהם שמד וצרות , הרסו בתי התלמוד ורבים הגלו מן הארץ . ובכן הורמיז הרביעי היה המלך הקשה אז לישראל ; גם נדע כי האמגושים בקנאתם רדפו לפעמים בני אמונות אחרות (Evargius VI, 16) , כי בכלל היה הורמיז הרביעי איש דמים ומושל על פי שרירות לבו ורבים הגיר לפי חרב , (מירקהונד אצל ד י ז א ס י שם 388) . ובכן על פי תורת דעת המאורעים וגלגולי סבותם נוכל להוציא לאמת משפט שלשת המעשים האלה : רדיפות היהודים מאת הורמיז הרביעי , יחס טוב ושלום אמת בין היהודים ו ב ה ר ם ופתיחת בתי הישיבות מחדש בימים ההם .

הרדיפות האלו נמשכו , לדעת רש״ג — רק איזו שנים (עד כמה שנין) ; אך האחרונים (הר״א בן דאוד ואחרים) אומרים כי נמשכו כימי חמשים שנה , ממות רב סימונא ואילך כמו שיאמר . „והדור השני תלמידי רב סימונא ולא הוזכרו בשמותם , כי הישיבות בטלו כמו חמשים שנה אחרי „מות רב סימונא עד שנת ד׳ אלפים שמ״ט מפני שנאת מלכי פרס וגזרותיהם״ — אך הידיעה הזאת נוסדה על הנחה מוטעת , כי בימי המלך נ ו ש י ר ב ן (לפני כוזרו ובהרם) לא היו רדיפות בבבל , כי גזר עליהם רק לתת כסף גלגלת כאשר עשה להנוצרים כאשר יאמר ק ה ו נ ד י מ י ר אצל די-זאסי (de Sacy,) שם עמוד 372) , Nourchivan impo a aussi une capitation sur les juifs et les chrétiens. , ובכן היו גזרות הורמיז הרביעי בשנות 579—589 לסה״נ , ד״א של״מ עד ד״א שמ״ט .

ציון ד

נשיאי הגולה שעמדו בבבל לפני בוסתנאי .

בעוד אשר רב שרירא גאון מדקדק מאד בשמירה סדר היוחסין והשלשלת של ראשי הישיבות ,

---

קכב] דרך קריאת המלה הזאת מאישקא , או מאשקיא ועל איזה מקום מורה השם הזה עוד לא נתברר . המחבר גורס איסקיא מבלי לפרש באיזה מקום בבבל נמצאה עיר כזאת ואפשר הדבר , כי השם העצם הפרטי בארמית איסקיא קבל בפרסית התמונה איסקיואן , (עיין Vullers Lexicon Persicum I, 105. ועיין עוד בבריל יאהרביכער II, עמוד 54) שהוא מספר בהמלה הזאת העיר Sekia . ה ר כ ב י .

הוא ממעט בדבור על אדות נשיאי הגולה — מכלו נראה אי-רצון על נושאי המשרה הזאת ומדבר בוסתנאי והמאורעים שלפני לדתו ובימיו יחשה ולא ידבר מאומה. האחרון שבראשי גולה כדור הסמוך לחתימת התלמוד אשר יזכיר רש"ג הוא מ ר ה ו נ א. ואם נלך בשיטת בעל סדר עולם זוטא, אז יש להחליט, כי מהמשפחה היקרה הזאת, מכל בית דוד שבבבל לא נותר איש יושב על נשיאות הגולה בבבל, ואפס שם ושארית לבית דוד בבבל; כי מר זוטרא הראשון בן רב הונא מת בידי שופטי מות למלך פרס בחטאת מרדו במלכות, ובנו מר זוטרא השני הובא לארץ ישראל (עיין ציון א'). אך לפי רוח התולדה ותכונת הספורים כלם, באנו לידי החלטה, כי דברי בעל סדר עולם זוטא נובעים משנאה מסותרת לנשיאי הגולה שבבבל. כי רב שרירא גאון, שנדעהו, אשר דעתו לא היתה קרובה לנשיאי הגולה יאמר מפורש במקום אחד, כי היתה שררה מדינית לראשי הגולה גם אחר חתימת התלמוד בימי מלכי פרס (כלומר שנים רבות לפני התחדשות נשיאות הגולה על ידי בוסתנאי. שפ"ר). רש"ג — אשר מכל דבריו הננו רואים אותו כי רוחו זרה לנשיאי הגולה יאמר, „הואיל והות להון (לרישי גלוותא) מרות קשה בימי פרסיים (חפש מטמונים עמוד 37).

ואם נתור אחרי שמות ראשי הגולה ההם. אז נמצא לפני **בוסתנאי**, אשר חדש פני נשיאות הגולה וממנו החלה תקופה חדשה בהמשרה הנכבדה הזאת להכנסיה הישראלית שבבבל, והוא חי בימי הכליף ע ו מ ר בן כ ת א ב. בספר יוחסין השלם הוצאת שמואל שולם נמצא נזכר בין הודעותיו של ר' נתן הבבלי — במקום אחר בשלשלת רה"ג השם **כפנאי בוסתנאי**. הקראי י פ ת בן ס ע י ד, אשר בשנת תתקס"ג = 1163 סדר שלשלת הקבלה להקראים יקדים את כ פ נ א י ל ב ו ס ת נ א י ויאמר: „ורב כפנאי הנשיא מסרה לרב חנינאי בנו ורב חנינאי מסרה לרב בוסתנאי בנו". סדר היחס הזה, לקוח ממקור נעלם מאתנו מתחזק ממקום ברור וידיעה נכונה וברורה. התשובה הידועה מרב האי גאון, אשר בה יזכיר מעשה בוסתנאי ואשתו בת מלך פרס וערעור היורשים בניו מנשיו האחרות על בניו מבת המלך (שו"ת שערי צדק דף ג' סימן י"ז) יאמר, „בוסתנאי ריש גלותא דהוא חנינאי". פה ישנה ט"ס באין ספק ונחוץ לקרוא, „בוסתנאי דהוא בן חנינאי" — מזה יצא לנו, כי לפני בוסתנאי שמשו בנשיאות הגולה שני נשיאים: ח נ י נ א י וכ פ נ א י. ומאשר נדע כי בוסתנאי בעת כבוש הערביים את בבל מידי הפרסיים כבר היה איש בימי השחרות וזה היה בשנת 640 למספרם -- ד"א ת' למב"י ובכן פעלו נשיאי הגולה שלפניו בימי המאה הרביעית לאלף הרביעי.

~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~

ציון ה

היהודים בארץ ישראל לפני התרחבות דת האישלם.

באותה השעה אשר על אדות יהודי בבל מחתימת התלמוד עד ראשית דורות הגאונים יש לנו ידיעות התולדה, אם גם מעטות ומצומצמית, אך מדויקות ונאמנות שהביא לנו רב שרירא גאון באגרתו, לא נשמע ממנו דבר בכל העת ההיא על אדות יהודי ארץ ישראל קכג]. אך ממקורות אחרים יודעים הננו, כי ישבו בעת ההיא יהודים בארץ הקדושה ואת הידיעות האלה הננו חפצים לקבצם למקום אחד. -- כי בטבריא מרכז התורה בימי התלמוד ישבו היהודים באוכלוסין גם אחר חתימתו, נדע מאת הכרונוגראף הנוצרי Eutychius או כמו שקוראים אותו א ב ן - ב ט ר י ק;

קכג] תשובה רב שרירא גאון לא נכתבה בעצם וראשונה לבאר קורות הדורות, כי אם כשמה כן היא — תשובה על שאלות שהגיע לפני הרש"ג ר' יעקב בר נסים מקירואן. השאלות מבוארות בפרטות לאמר: כיצד נכתבה המשנה, הברייתא והגמרא וכו' וכן רבנן סבוראי, כיצד נסדרו אחר רבינא ומי מלך אחריהם וכמה שנים מלכו מאותו הזמן ועד עכשיו? ונמצא לפי זה שלא הזכיר הרש"ג בכונה מחכמי ארץ ישראל אחרי חתימת התלמוד, כי אם השיב כהלכה על שאלה כענין לדעת דרכי סדור הענינים במקום המרכז היחידי להתורה שהיתה אז רק בבבל. ה ר כ ב י.
~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~

קורא בשם יהודי (Theophanes) תיאופאנים .(Annales ed. Pococke T. II, p. 212, 220.) עשיר ותקיף בימים ההם: בנימין איש טבריא וחי בראשית המאה השביעית למספרם, וזה יוצא מאגרת הבישוף שמעון מבית ארשאם לשמעון ראש בית מקלט נזירים (אבט) מגבולה (Gabula 1),

כאשר קם היהודי דזשו-נובאס מלך בחמירה ויקרא מלחמה על הערבים הנוצרים בנאדזשאראן (Nagaran), קרא הבישוף הנזכר למעלה להנוצרים היושבים בארץ ישראל, כי יתפשו את ראשי ישראל בטבריא ויענום ביסורים קשים, למען ישלחו דברם אל המלך יוסף דזשו-נובאס לחדול מרדוף את הנוצרים במלכות הימירה. דברי המקור הסורי הם: — „ונתלבכון „דן אף רישי כהנא דיהדיא דבטבריוס ונתאלצון דנשדרון לות הנא מלכא יהודייא דאתחזי דנבטל „אגונא ורדופיא מן בית חמיריא". מזה נראה כי לעדת ישראל בטבריא היה כח ותעצומה לפעול על קהלות ישראל מרחוק, אחרי כי הבישוף שער בנפשו, אשר המלך יוסף דזשו-נובאס יתן אזן קשבת לדברי חכמי טבריא ויחדל מרדוף את הנוצרים. והכח הזה שהיה לעדת טבריא על קהלות ישראל הרחוקות עמד בתקפו גם מאה שנים אחר המאורע הזה. כי הכומר הנזיר בן בית המקלט על הר סיני שהמיר דתו הנוצרית בדת ישראל, הלך לראשונה לטבריה בשנת ד"א ש"ע להתגייר שם ולהכנס בבריתו של אברהם (כאשר יסופר בספר הדרשות: Antiochii homilia 84 Maxima bibl. Patrum ed. Ludg. T. XII, p. 265). Fuit in monte Sina monachus et in cellula multos vixit annos. Vidit Turbam apostolorum et martyrum densissimis tenebris—a parte apposita Mosem, prophetas et omnem populum judaeum splendida luce conspicuos. In Palaestinam pervenit recta que contendit in Noara et Licyadem צ"ל Tiberiadem, asyla Judaeorum, accepit uxorem, propugnator factus judaeicum superstitionis, Judaei eum secundum vocant Abraham.

ועל אדות יהודי קיסרין ושכם (Caesarea u. Neobolis) ידברו סופרי היונים הביצנתינים מאלאלים (Malales) ותואפנים (Theophanes), ועל דבר יהודי נצרת ויהודי הגליל בכלל בראשית המאה הז' יאמר אבן-בטריק הנ"ל: „טבריה וג'בל אלג'ליל ואלנאצרה ומאחולה" (שם II, 213, 241). אך בירושלים כנראה לא ישבו אז יהודים, כי אבן-בטריק ידבר רק על אדות היהודים אשר במסבי ירושלים (שתי פעמים שם 242) „אליהוד אלדי חול בית אלמקדס. הידיעות המעטות האלה הן היחידות שמצאנו על דבר ישוב ישראל בארץ ישראל בימי המאות הששית והשביעית למספרם.

ציון ו

הידיעות על אדות תנועות המרד (לפי דעות קצת רושמי קורות הימים) בימי יוסטיניאנוס קיסר רומא המזרחית.

רושמי קורות הזמן היוני הביצנתיני תיאופנים מודיע, כי היהודים היו בעצה אחת עם השומרונים להרים יד במלכות יוסטיניאנוס, המיתו את הנוצרים וימליכו עליהם מלך אחד מבני השומרונים ושמו לוליאנוס (יולינוס). את הידיעה הזאת קבלו אחדים מסופרי התולדה ויכתבוה בספריהם כדבר אמת ומעשה שהיה ויוסיפו עוד עליהם לאמר: כאשר שבתה מלחמת המרד, שנלחמו היהודים והשומרונים נגד צבאות הקיסר נסו פליטיהם לפרס וידברו על לב מלך פרס לבלי השלים עם קיסר ביצנץ, כי עוד מעט ויעמידו לפקודתו חבל גדול מן היהודים והשומרונים. — אך להידיעה הזאת אין כל יסוד נכון בהתולדה ומקורה טעותו של תיאופנים היוני. המקור הראשי להמאורע הזה (המרד בארץ יהודה) הוא מדברי כותב תולדות הקדוש סבה (Saba) קיריל (Cyrill) מעיר בית־שאן (Skythopolis) Coteler monumenta ecclesiae graecae T. III. C. 70.

1) עיין (Assemani, bibliotheka Orientalis 379.)

p. 239. ופרוקופ (Procop), שניהם בני דורו של יוסטיניאנוס קיסר, שניהם מספרים רק את מרד השומרונים ואינם מזכירים כלל את היהודים אף במלה אחת (עיין Procopius historia aracana C. 11). גם בהכרוניקה של פסכלה (Paschale) אין אנו מוצאים דבר רק על דבר מרידת השומרונים לאמר (בהעתקה מיונית) „השנה ההיא מרדו השומרונים וישימו עליהם מלך ומושל״ . . . 1). — ואם עוד דרוש להוכיח, כי בפעם הזאת לא התקוממו היהודים נגד רומא המזרחית בימי הקיסר יוסטיניאנוס, וכי הם לא הכירו את יולינוס הכותי למושלם ומלכם, הנה לפנינו ראיה ברורה ומוכחת כי כנים דברינו: קיריל (Cyrill) מבית שאן (Skythopolis) מוריע, כי לרגלי המרד ענש הקיסר יוסטיניאנוס את הכותים בעונשים קשים, כי לא יבנו להם בתי כנסיות חדשים וכי לא תהיה להם הזכות למכור נכסיהם, לתתם במתנה או בצוואת שכיב מרע (שם עמוד 242) ויאמר (בהעתקה מיונית): „יוסטיניאנוס צוה להשבית עבודת אלהים של השומרונים בבתי תפלתם ולסגרם בכל הממלכה. כן אסר עליהם לעשות בנכסיהם כרצונם -- לתת אותם בצוואה או במתנה״. ובספר ההקים של הקיסר הזה (Codex Justiniani L. J. T. V. N. 18, 17) (בהעתקה מיונית) נאמר: המושל לבדו (יוסטיניאנוס) מצוה, בתי כנסת השומרונים יהרסו; השומרונים אינם יכולים להיות יורשים (לזכות בנכסים על פי הירושה) ובנומר 19 בהקורקס הזה מבאר, כי הבנים הנשארים אחרי מות הכופרים: השומרונים, המניכיים, המונטניטיים וכו' אינם זוכים בנכסיהם שנפלו להם בירושה מאבותיהם. החק הזה נתן בשנת 530 למספרם והוא מתאמת למספר השנה של מרד השומרונים.

יוצאים מכלל העונשים הקשים האלה היהודים ויתר הכופרים מלבד הנחשבים למעלה, להם היה הרשות להתפלל בבתי כניסתם ולשלוט בנכסיהם כרצונם — הוכחה ברורה, כי יוסטיניאנוס ושריו לא ראו בהם מורדים ומרימים יד במלכות כהשומרונים. כי הותיר יוסטיניאנוס את היהודים לטובה מהשומרונים יוצא מפורש מהחוק הנתן בשנת 531 (L. C. Nr 21) שם יאמר: „השומרונים, המונטניטיים ועוד איזה כתות מינים וכופרים פסולים לעדות גם בדברי משפטים בינם לבין עצמם, אך היהודים ויתר הכופרים אינם פסולים לעדות איש על אחיו, וכן הוא אומר: Jnter se autem haeriticis, vel Judaeis, ubi litigandum existmaverint, concedimus foedus permixtum, et dignos litigatoribus etiam te tes introduci, exceptis scilicet his quos vel Manichaicus furor—vel pagana superstitio detinet, Samaritis nihilo minus. Sed his quidem, i. e., Manichaeis et daganis nec non Samaritis- omne testimonionium, sicut et alias legitimas conversationes, sancimus esse interdictum.

פתרון הדברים האלה הוא: הננו נותנים המשפט להכופרים (ההעריטיקים) ולהיהודים להעיד עדות בינם לבין עצמם (אם יקרה להם דבר דין ומשפט) ונחשבם לכשרים לעדות, אך בכל אופן אינם כשרים לעדות הבוגדים השומרונים וכל אלה אשר משכה אותם אחריהם המינות המאניכות 1) ההוללה או אמונות אחרות, להמינים מניכיים, ואין צריך לאמר להשומרונים הנמבזים ונאסרה כל עדות שתהיה ובכל הדינים והמשפטים (אף שבינם לבין עצמם). מכל זה יוצא לנו, כי במלכות ביצנץ היה גורל השומרונים רע ומר מגורל היהודים, כי לא נחשבו לבני העמים שאינם מאמינים בהדת הנוצרית, כי אם לבוגדים, שהחזיקו לפנים בהאמונה הזאת ובגדו בה ויעזבוה.

1) המאניכות היא תורת מאנים (Manes) הפרסי שהחזיקו בה גם אחדים מהגולרים במאה השלישית למספרם. ויסוד התורה הזאת הוא, שתי רשויות ישנן בעולם פועל הטוב ופועל הרע, ובזמנו של יוסטיניאנוס רבו גם בארצות הגולרים הנגררים אחרי מאנים ויקראו בשם מאניכים. ספ״ר.

ציון ז

על דבר החק החדש (Novella) של יוסטיניאנוס קיסר רומא המזרחית בדבר הקריאה בתורה בצבור בבית הכנסת.

הנובילה (חק חדש) 1) peri Ebraion 146 שהוציא הקיסר יוסטיניאנוס לראש הצבא והמשטר אריאובינדוס Praefectus praetorio Arcobindus באמצע חדש פעברואר שנת 553 למספרם, הנכבדה מאד, בתתה תמונה שלמה וציור נאמן מחיי היהודים בקרבם וביתם פנימה בממלכת ביצנץ, הנובילה הזאת נתנה מקום לפירושים ובאורים מוטעים. אמנם באמת לא נמצא חק מדבר בשפה ברורה, כהחק הזה הנאמר בהרחבת דברים וככפל לשון לברר הכוונה ברור שלם. ובכל אלה יאמר צונץ (כגאטטעסדיענסטליכע פאָטראֶגע עמוד 10), כי הנובילה הזאת תבלבל יותר ותחשיך את ההשקפה התולדית על המאורע הזה, מאשר תפיץ אור על השאלה, האם קראו בבתי כנסת התרגום של התורה בלשון יונית (עיין צצ"ג דעס יודענטהומס יאהרגאנג 1841 עמוד 171 וספרו של ר"ז פראנקעל, „פארשטודיען צור סעפטואגינטא" עמוד 58). הדבר שנתן מקום לטעות היתה הגירסא המוטעת בהנוסחא הרומאית, quod quidam (Judaeorum) solum habentes hebraicam vocem, et ipsa uti in sacrorum librorum lectione volunt, nec graecam tradere digantur, ופתרונו, „כי נמצאים (יהודים) שיש להם (שיודעים) רק לשון עברית וחפצים להשתמש בו לקריאה בכתבי הקדש, בחשבם ללא נאות להם לקראם (לבארם — כתבי הקדש) בלשון יונית". כל עוד שקראו הגירסא המוטעת הזאת לא מצאו פתרון נכון להמלות האלה, ורק אחרי אשר נשוב להנוסחא הראשונה היונית (Kriegel, Corpus juris T III, p. 640 נדע ונבין בהבנה שלמה פתרון הדברים, ומשם נחזה הלך רוח היהודים וחפצם ומגמתם, וכנגד זה מטרת הקיסר יוסטיניאנוס שונא ישראל וכל חפצו ומגמת פניו. שרש דבר המחלקת, שפרצה בין מפלגות היהודים, והמפלגות הגישו עצומותיהם להקיסר ויהי נסבה להחק הזה, היה: מפלגה אחת מעדת היהודים המדברים יונית באחת ערי ביצנץ דרשה לעשות חדשה בסדרי העבודה בבית הכנסת, „להנהיג הקריאה בבית הכנסת מלבד הפרשיות (Pericope) שקוראים בהמקור העברי. גם התרגום היוני על פי נוסחא ידועה". נגד החפץ הזה התקוממו החרדים היראים ויתנגדו בכל עז כי לא חפצו לתת ללשון יונית מהלכים בבית התפלה — וראשי המתנגדים היו המורים, הדרשנים, הזקנים וחזני הכנסת — הם דרשו בחזקה לקרוא בתורה רק עברית. זה מבואר מדברי הקיסר אל ראש המשטר באמרו, (כהעתקה מיונית) „מהודעותיהם (של היהודים) נודענו, כי אחדים מהם אוחזים רק בהנוסח (העקרי המקורי) העברי וחפצים להשתמש רק בספרי עברית, ואחרים מהם חושבים לדרוש ונכון להוסיף גם את לשון יונית (פה נשתרבבה טעות כי תחת hoi-de לאמר והם... נמצאה המלה ou de = „ולא". — הנה כ"נ ברור כונת שתי המפלגות החולקות זו על זו, האחת אחזה רק בהנוסח העברי והשניה דרשה להוסיף אל הניסח העברי גם התרגום היוני. ומתרגום אדמי לא ידובר בזה כלל וכלל. — זה יוצא מהדברים שנאמרו ונשנו איזה פעמים בהנובילה לאמר, „צדקו יותר אלה החפצים לקחת גם את הלשין היונית לעזר בקראם בספרי הקדש אשר להם"; — גם יוסיף לאמר, „הרשות נתונה להעברים לקרוא בכתבי קדשם בלשון יונית". — מזה הנני מוכיח, כי להכת שהיתה חפצה להנהיג לשון יונית בבית הכנסת ככר היתה נוסחא ידועה מהתרגום הזה, מקובלת אצלם לקרוא ממנה ביחד עם הקריאה מגוף כתבי הקדש בעברית — ובכן דרשו לקרוא שתי פעמים בעברית ויונית. ובכן המשא ומתן הזה סובב הולך על הכנסת העתיקה עשויה וערוכה לבית התפלה לקריאה, ולא על תרגום הכתובים על ידי מתורגמן פסוק אחר פסוק — ובאשר כי הכתוב בהיוריס קרפוס מדבר על דבר נוסחא יונית שלמה לקרוא ממנה בזמן אחד עם הקריאה העברית, יתוה יוסטיניאנוס דעתו לבחור בתרגום השבעים

---

1) נובילית נקראו החקים והפקודות שנתחדשו בבית מדרשו של יוסטיניאנוס (ביעד עשרת המחוקקים שהושיב) אחרי התפרסם ספר התורה (Codex) השני. והחקים החדשים האלה עם הישנים היו כיחד להספר הגדול Corpus juris Cyrilis. ספ"ר.

ואף גם — אם לא יחפצו בהתרגום הזה — בתרגומו של עקילס, כנוסחאות מצויות ומקוימות מכבר.

נכבד מזה בהנובילה הזאת הוא האיסור המוחלט שאוסר הקיסר להיהודים לעסוק ב„המשנה" — „דיוטוריזוס" (Deuterosis) ויאמר, „את „הדיוטורוזיס הננו אוסרים בהחלט" — החקירה היא: מה כוון יוסטיניאנוס בהמלה „דייטורוזיס"? מבארים אחדים יאמרו כי הוא התלמוד בכלל, ואחרים אומרים כי הכונה רק על המשנה. אך שניהם לא כוונו יפה בהמשך הדברים של הנובילה. שם לא ידובר על דבר הדת והמנהג, כי אם על דבר סדר עבודת אלהים בבית הכנסת, שהתלמוד והמשנה אינם שייכים לו כלל וכלל. אם נפתור המלה היונית „דיוטורוזיס" כה או כה, היא בכל אופן חלק מחלקי העבודה זו סדר תפלה — הנחתנו זאת מחויבת על פי המשך הדברים בהנובילה. הקיסר יוסטיניאנוס יחוה דעתו, כי צדקו אלה היהודים שדרשו אשר קריאת התורה יונית תהיה נטפלת אל הקריאה העברית, יען כי הראשונה — היונית — מובנת לכל השומעים, גם יאסור את הקריאה העברית לבדה, ויתן עצתו לבחור בתרגום השבעים, על פי טעם מספיק מנקודת השקפתו, כי בהתרגום הזה נמצאו רמזים על ישוע מחוקק הנוצרים, אף שהמעתיקים היו זמן רב קודם לו, גם יתן רשות לקרוא מהתרגום של עקילס ויאמר, „אך את ה„דיוטורוזיס" הננו „אוסרים בהחלט, יען כי דבריה לא נמסרו מהנביאים כי אם היא המצאת בני האדם מן האדמה „ואין בה כל אלהיות", וגם יוסיף לאמר, „הם בעצמם יק־או בכתבי הקדש, יפתרו את האמ־ר „בספרי הקדש ולא יסתירו דבר מכל הנמצא בהם, ולא יכניסו בהם השיחה התפלה שאינה כתובה „(Agrafus Kenofonia) למען התעות את התמימים המאמינים". הנה כן האזהרה היא שבעת קריאת התורה לא יבארו אותה על פי דרכי ה„דיוטורוזיס" — שיחה תפלה שבעל פה — (איננה כתובה). דעת לנכון נקל, שהכונה בזה על מדרש אגדה. והמלה הזאת (דיוטירוזיס) דרוש לבארה על פי ההוראה של אבות הכנסיה הנוצרית, הירונימוס, עפיפנוס ואחרים שלהם Deuterosis נרדפת עם Parodosis (עיין הירונימוס בפירושו על ישעיה ג' פסוק י"ד ועפיפנוס בספרו (adversus haeresis). שתי המלות האלה הונחו אצלם — לדעתי — על ה־ג־ות לכתבי הקדש — או דרשות יוצאות ממשמעות הכתובים של הפירושים. בדברם על הפרודוסיסות יוסיפו תמיד לכנותן בשם של גנאי „שיחה בטלה" Kenofoni. והנה באשר כי הנובילה הזאת לבטח לא כתב הקיסר יוסטיניאנוס בעצמו, לכן יש לשער כי המעתיקים השתמשו בהמלה הזאת או הדומה לה בהוראה על מדרש האגדה וההלכה אשר אותו אסר הקיסר בבית הכנסת. ובכן ה„דיוטורוזיס" היא הדרשה או דרך באורי הכתובים על פי הקבלה והמסרת ובכלל - הדרשנות 1).

אחרי הבאור הזה יודע לנו שרש דבר המחלקת וראינו אור במהות חלוקי הדעות בין שתי המפלגות. בהנובילה הזאת נאמר, כי ראשי המתנגדים להנהגת הקריאה היונית בבית הכנסת היו „רישי פרקא" (archiferekitai), הזקנים (הפריסביטורים) והחזנים, או המבארים והמפרשים לאמר: רבנן דאגדתא. — בהנובילה הזאת מזהיר יוסטיניאנוס את המורים באזהרה גדולה ומאיים עליהם בעונשים גדולים לבל יזידו להניא את הקריאה היונית בבית הכנסת על ידי תחבולות שונות או חרמות שיחרימו את אנשי ריבם, יוסיף להזהיר את „המפרשים" האלה לבל יקראו את הנוסח העברי לבדו ולא יבארו את המקרא באופן מתנגד אל הפשט. — סוף דבר המפלגה שדרשה קריאת התורה ביונית היתה מתנגדת אל הבאור האגדי בבאור הפרשיות שבתורה ותדרוש להנהיג את תרגום המלות כצורתן ביונית, ועל כן בהמבוא להחק הזה (תנובילה) יגנה הקיסר את היהודים על באַרם את התורה בדרך מתנגדת להפשט והמושכל. בזה יובן מדוע התנגדו הדרשנים ובעלי

---

1) לרגלי עבודתי בהציון הזה -- בחקר החלכה הנכבדה הזאת, שיש בידה להפיץ אור על הלך־רוח היהודים בני ביצנץ בדור ההוא, הרציתי דברים לפני ידידי ה־ב החכם הבקי בספרי החקים לרומא רבי יוסף ראזענטהאל נ"י, ומדי באר לי כמה דברים קשים בתנובילת הזאת. נסבו עיני ואראה בהנוסחאות השונות אשר בהיורים קרפוס — כי באחד מהם מבוארה הוראת המלה Lex secunda — המשנה — Deuterosis, לאמר, החק השני, אם כן ההוראה של דיוטירו־ים היא התורה השניה או תורה שבעל פה. ובשום אופן לא נוכל לקרוא להגדות בשם Lex Secunda, ועיין בהערת החכם הרכבי אשר בזה. שפ"ר.

ההגדה אל התרגום היוני — מזה יש להוציא, כי הדרשנות ההגדית אבדה חנה אצל חלק מן העם בימי המאה החמישית לחמישי. נראה הדבר, כי החפצים להשכין יפיפיותו של יפת באהלי שם — המתיוונים — הלשינו את אחיהם — אוהבי הדרשות אל הקיסר, לאמר מחרפי אל המה ומיחסים לו מושגים זרים, ולכן יאיים הקיסר בעונשים קשים על כל אלה, אשר יכניסו דברי תפלה ושיחה תפלה בהדרשות, הכחשת תחיית המתים, התגמול האחרון ביום הדין בעולם האמת, וכל האומרים, כי המלאכים בראו את העולם (עיין במאמר פי ה', Juris Corpus nach Leseart des Haelon-derschen Codex). — היוצא לנו מזה שכל החק החדש הזה — הנובילה — וסבתה יובנו רק אם נקבל שרוב המפלגות בין יהודי ביצנץ בינם לבין עצמם היה בעד מדרש האגדה וההלכה או כנגדו, קכר].

ציון ח

השתתפות היהודים במסע מלחמה שנסע כוסרו השני מלך פרס, להלחם בממלכת ביצנץ בארצות ממשלתה ביהודה וסוריא.

רבים מרושמי הקורות (הכרונוגרפיים) שאינם עומדים איש עם רעהו בכל יחס וקשר, מעידים במעט בשפה אחת ודברים אחדים, כי נתנו היהודים את ידם לחיל מלך פרס כוזרו השני ויאמצוהו ויעזרוהו להכין טבח להנוצרים שבארץ ישראל, כן מכוונים עדותם לכללו של המאורע הזה, אך בפרטיו ישנם שנוי נוסחאות ושנוי ענינים בהליכות המקרים. עווטיכיה (Eutychius) הוא אבן-בטריק יספר: בבא שר הצבא הפרסי „חורזיה" לדמשק ומשם הגיח לבא עד ירושלים נאספו אליו יהודים מטבריא, מהרי הגליל ומנצרת והסביבה ויעזרו את הפרסיים להחריב מקדשי הנוצרים ולעשות בהם הרג רב: „פראנו (אליהוד) יעינון אלפרס עלי כ'ארב אלרנאס וקתל אלנצארי" (annalles II 213).

קכד] כל הפלפול הזה (כאמור בפנים) מוסב: לראשונה על דבר תקון הקריאה ביונית על פי „קריענעל" המו"ל את הספר Juris Corpus תחת hoi-de צ"ל au de, והפירוש החדש שמפרש המחבר את המלה Deuterosis לא על המשנה והתלמוד כי אם על ההגדה והמדרש, והנה במה דנוגע להדבר הראשון, הנה אם גם נסכים לתקונו של „קריענעל", הדברים נשארים עוד סתומים כמו שאמר צונץ (בשנת 1832 לפני הוצאת קריענעל בשנות הארבעים למאה הי"ט למספרם. ובדבר פירוש המלה (Deuterosis) הנה גם בהטילו ספק בהדעה המפרשת את המלה הזאת על המשנה ועל התלמוד, המחבר איננו מבאר הטעם שהונחה על האגדה ואשר, כידוע, לא קבל העם מעולם את ההגדה, לדברי אלהים חיים ולא קראוה בשם תורה שבעל פה; ויוסטיניאנוס קיסר הלא יאמר ויוכיח בזה את היהודים החרדים על התושבע"פ בדבריו, כי "Deuterosis„ איננה התגלות ה' להנביאים, ובכן ברור הדבר כי הכונה בזה על „המשנה" כהוראה העצמית של המלה Deuterosis ביונית לאמר השנות הדברים. והשם הזה הננו פוגשים לא לבד בימי יוסטיניאנוס, כי אם גם בדורות אחרונים (בספרי-ויכוח של הקראים) בהוראה כללית על תורה שבע"פ והמסרת-והגמרא היא רק הבאור להמשנה שהיא עיקר תורה שבעל פה. כן יקרא אבי הכנסיה הנוצרית הכהן עפיפנוס במאה הרביעית למספרם את המשנה בשם Deuterosis (abvers. haeres. 13).
כנודע התורה שבע"פ תטה קו גם על אופן התרגום פרשיות שבתורה שיש בהן מצות מעשיות, כמו תרגום המצות „ממחרת השבת" — תרגום הכתוב: והיו לאות על ידך וכו' אם ע"ד המליצה (כדעת הקראים) או על מצות תפילין (כדעת הרבנים), תרגום הכתוב: לא תבשל גדי וכו'. ועל כן כשאסר קיסר בילנץ את ה-Deuterosis = המשנה או תושבע"פ, לתרגם על פיה את הכתובים אמר: „מפני שאין הדברים נמצאים כלל בכה"ק ולא נתגלו ע"י הנביאים והם המצאות „בני האדם" — ובכן היו תוצאות החק הזה — האיסור לתרגם את התורה בביהכ"נ באופן מסכים להקבלה והמסרת לאמר: לתורה שבעל פה. הרכבי.

ועוד יוסיף לספר, כי היהודים ביחד עם הפרסיים (מע אלפרס) המיתו מספר רב מהנוצרים יושבי ירושלים. במקום אחר יודיע עווטיכיה (שם 243) תוכן הספר המלא קנאה וחמת נקם שהגישו הכומרים הנזירים להירקליוס קיסר בבקשה לעשות שפטים ביהודים. שם נאמר, כי היהודים הרבו להרוג את הנוצרים יתר רב מהפרסיים (ו„אנחם [אליהוד] הם אלד׳ין קתל אלנצארי אכת׳ר מן אלפרס״). והנה אם נוציא מזה דברי ההפלגה והגוזמא של הכומרים הנזירים ויצא לנו רק הדבר, כי היהודים נתנו יד להפרסיים וילחמו עמם יחד בהנוצרים יושבי יהודה. לעמת זה הכרונוגרף (ר״שם הקורות) תיאופנס (Theophanes) ערב ויבלבל שתי ידיעות, למען הציב את היהודים לאכזרים ושואפי דם ולמשוך עליהם שנאת העמים הנוצרים. הוא מספר: „הפרסיים המיתו בידי היהודים תשעים אלף איש (Chronographia I 563). ויוסיף לאמר: „יען כי הם (היהודים) קנו את הנוצרים מהפרסיים על מנת להרגם" וכמו שיאמר (בהעתקה מיונית): הפרסיים על ידי העברים המיתו נוצרים רבים, ולדעת קצת קרוב לעשרת אלפים, כי היהודים בעצמם קנו את הנוצרים למען יוכלו להרגם״. שני המשפטים האחרונים האלה סותרים זה את זה. הראשון לקוח מהמקור הסורי, וכפי הנראה מאת הספר מאלאלה.

גם הספר הסורי בר-עברי אבולפר׳ג (קרי: אבולפאראדז׳ש) יספר, כי תשעים אלף נוצרים הומתו כמטבח אשר הכינו להם בירושלים, אך לא יאמר כי הומתו על ידי היהודים, כי אם על ידי שר הצבא הפרסי שהארבארה. אך גם ממנו נראה, אותות ידידות שהיו בין היהודים והפרסיים לוכדי הארץ, הוא יספר: „ובתר שתא כבשה (שהארבארה) לאורשלם, קטל בה תשעין „אלפיא בני נשא (נוצרים), ובקדמא ליודיא שלמא עבדו (פרסייא) איטא אף להון גלוו כלניאת לפרס״. אם המספר תשעים אלף נוצרים לבדו הוא גוזמא והפלגה, הנה עוד יותר איננו מסכים אל האמת לאמר, כי אך ידי היהודים היו בהם, ולכן נסיר מהידיעות האלה ההפלגות והגוזמאות והדברים שנאמרו לעורר קנאה ונקם ויצא לנו רק המעשה, כי היהודים נלוו אל הפרסיים בנסעם למלחמה על ארץ ישראל ויחזקו את ידם ויעזרום בצורם על ירושלים.

מרכז התנועה להתקוממות היהודים והשתערם בחמת נקם על הנוצרים היתה, כנראה, העיר טבריא, והמעורר הראשי להתנועה הזאת היה בנימין איש טבריא העשיר והתקיף, וכה יספר תיאופנים (כראנאגראפיא I, 504), (בהעתקה מיונית) „כבא הירקליוס (קיסר) לטבריא „האשימו הנוצרים לפניו את האיש בנימין, יען הוא הרע מאד להנוצרים ויצא לקראת הקיסר „וצבאותיו בשנאה רבה״ — תיאופנים יוסיף לספר, „הקיסר שאל את בנימין, מדוע הרעות כה להנוצרים? ויענה, — כי הם צוררי דתי״. ובהיות טבריא מקום המרכז להתנועה הזאת יחשוב הסופר עווטיכיה את יהודי טבריא לראשונה בין אלה שנתנו ידם להפרסיים להלחם נגד הנוצרים וקיסר ביצנץ.

עוד נשאר לנו לברר, אם היהודים נתנו ידם אל הפרסיים, הנה מדוע נראה את ראש המעוררים העשיר בנימין שב מקבל את הקיסר הירקליוס ומכלכל אותו ואת צבאותיו ביד רחבה, כאשר יספר תיאופנים?, מדוע זה — כאשר יספר בר-עברי אבול-פרג׳ — הגלו הפרסיים יהודים רבים מארץ ישראל ארצה פרס? ותרב הפליאה עוד יותר אם נאמין לידיעת הספר אֶאוטיחיאוס, כי כרת הירקליוס ברית עם היהודים, ברית שלום כתובה וחתומה על ספר, ודבריו הנה (על פי העתקת Pococke לרומית) (Annalles II, 430).

Cumquae Tiberiadem pervenisset (Heracl'us), egressi ad ipsum Jud ei Tiberiadus incolae te nec non regionis Galilaeae et Nazarethi — cum muneribus fausta comprecantes rogantes ut securitatem ipsis concederet, quam concessit, foedusquae cum ipsis literis obsignavit (וכתב להם בד׳לך עהדא).

ופתרון הדברים הוא:

„כאשר בא הירקליוס לטבריא, באו אליו לקבל פניו, לא לבד יהודי טבריא, כי אם גם מהגליל ונצרת עם תשורות בידיהם ויתחננו להטות לבו עליהם ובבקשה לסלוח להם את עון מרדם. הוא סלח להם ויכרות להם ברית כחק.

אמנם כן, עווטיכיה מראה פני הדבר, כי אחרי שנצח הירקליוס את הפרסיים בנסעו כגבור מנצח מוכתר בזר תפארה דרך טבריא לבא ירושלימה, כרת את הברית עם היהודים, וברית כזאת איננה כרותה בין שני בעלי ברית שנים במעלה, כי אם כתב סליחה ומחילה הוא מהקיסר

אל עבדיו. אך להדבר הזה נמצאה סתירה מדברי אֶאוטיחים בעצמו, כי יספר לאמר, בבא הירקליוס בשערי ירושלים יצאו לקראתו הכומרים הנזירים לקטרג על היהודים, כי המה הרסו את מקדשי הנוצרים והמה הרבו חלליהם וידרשו ממנו להכחיד כלה את היהודים. אך הקיסר השיב כי כבר כרת ברית עם היהודים ודברו — דבר מלך — לא ישיב אחור, על זה השיבו הכהנים, האל הגואל יחשוב לו לצדקה אם ישמיד את היהודים זעומי נפשו ובני האדם, גם הם לא יחשבו לו לחטאה, כי יחליף וימיר את דבריו, יען יאמרו, כי בעת שכרת להם ברית שלום עוד לא ידע דבר, כי הרבו היהודים לעשות הרג רב בהנוצרים. וזה לשונו, ברומית, excusatum etiam te habebunt homines, quod quum tibi obviam egresi muneribus te exceperint (Judaei), quod dolo ab ispis facum et ad culpam quam commiserant amoliendam.

ואם כן אם לא ידע עוד הירקליוס את השפטים אשר עשו היהודים בהנוצרים, הנה לא היה מקום לסליחה — ובכן לא כתב — סליחה נתן להם קיסר ביצנץ; כי אם ברית שלום כשתי אומות או שני מלכים כורתים ברית איש עם אחיו, כרת להם הקיסר הירקליוס. וגם אי אפשר להאמין, כי לא ידע הירקליוס את המעשים הגלויים והידועים אז לכל בני הדור ההוא. נשאר לנו רק להחליט, כי שמועת שקר היא בפי הסופר Eutychius על דבר הברית הכרותה בין היהודים והירקליוס קיסר, אבל גם זה אי אפשר להחליט משני טעמים: גם תיאופנים בספרו, כי כלכל בנימין את הקיסר וחילו כמו מאמת ספורו של עווטיכיוס — ומלבד זה עדותו של זה האחרון מסתייעת ומתאמתת ממנהג דתי שהיו הנוצרים שומרים ומקיימים אותו במסרת מדור לדור עד דורו של המספר לאמר: לכפר עון חלל הקיסר את נדרו אשר נדר ליהודים התנדבו נוצרי ירושלים להוסיף על ימי הצום עוד שבוע תמים מדי שנה בשנה. התענית הזה היה נקרא בסורית, „צום הרקל" ועוד בימיו של עווטיכיוס היו הנוצרים הקפטים שומרים את הצום הזה Primam ergo jejunii septimanam jejunium absolutum statuerunt, in qua Heracilii gratia jejunarent quo remitteretur ipsi foederis sui violatio et Judaeorum caedes ab ovorum, casei et piscium esu in eadem abstinentes, eaque de re in omnes regiones literas scripserunt Ac Aegypti Cophitae in hunc usque diem jejunium illud observant 247.

מסרת כזאת שנעשתה יסוד למנהג שהיה נוהג מדי שנה בשנה מוצאה לבטח ממעשים שהיו באמת.

על כל השאלות ועל כל הדברים הסתומים האלה הננו מוצאים פתרון נכון בדברי בר-עברי אבולפרג', הוא יספר, הפרסיים כרתו לראשונה ברית שלום עם היהודים ואחרי כן הגלום. ובכן במשך ארבעת עשרה השנים שהיתה ארץ ישראל בידי הפרסיים נשתנו דעות הפרסיים והליכותיהם עם היהודים — ובאשר כי ראו היהודים, כי נכזבה תוחלתם מהפרסיים, ותקותם לשוב בעזרתם להיות לגוי מושל יושב בארצו היתה להם למפח נפש, שבו ויעשו שלום להירקליוס. קיסר ביצנץ, אשר ידע מה כבדה עליו המלחמה עם הפרסיים בקש לו וימצא חפץ בבעלי ברית בכל מקום אשר מצא ויִשמחו לראות, כי היהודים אוהבי הפרסיים נהפכו להם לאויבים. כן נראה לי פתרון המאורעים בכדי ליישב את הסתירות והזרות שבהמקורים הראשונים.

ציון ט

הידיעות הקדמוניות על דבר ישוב בני ישראל בגליא וצרפת ואספמיא.

מן כל דברי המקורים המוכיחים קדמות ישוב בני ישראל על לשון ארץ פירינֵיאה (ספרד), אך אחדים מהמה ראוים וכדאים לסמוך עליהם כעל הוכחה נאמנה. בבמדבר רבה פרשה ס"ט מצינו הדברים האלה: „רבי מאיר דריש וזרעך מארץ שבים מגליה ואספמיא. אמנם לפי שלא נוכל לאמר בבירור שהגירסא הזאת היא הנכונה, הנה אין הראיה הזאת מוכחת כי בסוף ימי האלף הרביעי (בדורו של רבי מאיר) כבר ישבו היהודים בשתי הארצות האלה, יתר

המקומות בתלמוד ומדרשים שנזכרה שם אספמיא אינם מוכיחים כלום, כי הם מכוונים בכלל בשם „אספמיא״ מדינה רחוקה וכעין finis terrae (קצה הא״ץ) שמשתמשים בו הסופרים הקדמונים, או שהדברים מוסבים על אספמיא לצפונה של ארץ הגליל בסוריא או בארץ כשדים. הראיה שהביאו מהגמרא ביבמות (דף קט״ו): „יצחק ריש גלותא — הוה קאזיל מקירטובא לאספמיא ושכיב, שלחו מהתם — מי חיישינן לתרי יצחק וכו׳״, ראיה כזו מוכחת רק על קצר בינת האיש שמסתייע ממנה, אי זה הדרך בא ריש גלותא שבבבל לספרד? והיש שחר לדברים כאלה שהיה הולך מקורטובה עיר בספרד, לאספמיא — לספרד? ואיך עשו גבית עדות בבבל על דבר הנפטר באספמיא (ספרד)? — גם במקום הזה שנו מעתיקי התלמוד שבספרד — בראותם את שם העיר קוטובה ונזכרו בעיר ספרד העתיקה קורדובה ותקנו (או קלקלו) הגירסא מאפמיא לאספמיא. ובאמת קורטובה שבתלמוד היא קרדויעניא שבין הררי הקרדויים בארץ ארם נהרים ואפמיא נמצאת בבבל הדרומית ונמצא כי ריש גלותא הבבלי הלך ממקום למקום בבבל והסביבה.

נשארו לנו שלש ראיות אחרות (אם כי הם גם כן אינן חזקות ומכריעות) על קדמות ישוב ישראל בספרד: א) השליח פ ו י ל ו ס (באגרת אל הרומיים פרשה ט״ו פס״ק כ״ד, כ״ח) אומר, „א ב ו א א ל י כ ם ב ל כ ת י ל א ס פ מ י א, כי מקוה אני לראותכם וכו׳״ — „לכן כשגמרתי את זאת... אעברה דרך ארצכם לאספמיא״, ואם גם יש אומרים, כי המכתב אינו מפוילוס, בכל זאת יש להוציא ממנו, כי בזמנו כבר היו ישובי יהודים בספרד, כי פוילוס לא היה נוסע רק לאותם המקומות שישבו שם יהודים, יען כי בשבת היהודים בין עובדי אלילים היתה היהדות מתפשטת ותוקעת יתדה שם והשליח הזה נסע שמה, להניא לב היונים ויתר עובדי האלילים מהיהדות ולקרב אותם להברית החדשה ובכן יצא לנו מזה שבהימים הראשונים להברית החדשה כבר ישבו יהודים באספמיא. ב) הראיה השניה היא מהתרגום לנביאים (המתיחס ליונתן בן עוזיאל) שנתחבר בין סוף המאה הראשונה והמאה הששית לחמישי, שבו נאמר (בעובדיה פס״ק כ׳) „וגלות החל אשר בספרד — וגלות ירושלים די באספמיא״. ג) ההוכחה השלישית נמצאה בסדר עולם זוטא (נתחבר בערך ד״א תרמ״ו), המודיע כי „בא אספסינוס והחריב הבית והגלה את ישראל (ובתים הרבה מבית דוד ויהודה) לאספמיא״. — המלות המסוגרות בחצאי לבנה נראות כהוספה מאת אחד המעתיקים והוא יהודי ספרדי, להוכיח יחש היהודים הספרדים, כי המה מצאצאי דוד מלך ישראל (עיין ערך מלין לרפאפורט מעמוד 165 והלאה). מהערות מפוזרות בספרי אבות הכנסיה הקתולית הננו יודעים, כי בימי כנסת הכהנים (הקינסיליה) באיליבירישה (לפני 320 למספרם) כבר נמצאו יהודים בספרד הדרומית ותעצומת פעולתם נכרה אז גם על הנוצרים אשר בקרבם ישבו עדי מצאה כנסת הכהנים דרוש להזהיר את בני עם מרעיתה אמוני הנוצרים לבל יבקשו ברכה מאת מורי היהודים לברך את אדמתם. profssores (terrae) non pateantur fructus suos quos a Deo percipiunt, cum gratiarum actione a Judaeis benedici. — על דבר ישוב היהודים בגליא לא נדע דבר, כי דברי רבי עקיבא, כ ש ה ל כ ת י ל ג ל י א, אין הכונה על גליא שהיא בצרפת הדרומית ואיטליה הצפונית, כי על גליא אשר באסיה הקטנה, אך יוכיח זאת בצדק ה׳ פירסט בכתב העתי שלו אריענט קכה].

קכה] להוכחות על קדמוניות ישוב היהודים בספרד יש להוסיף הראיות האלה:

א) בהתרגום הסורי (פשיטא) בעובדיה פסוק כ׳ מתרגם ספרד — אספניא, ומזה מוכח, כי גם בהתרגום הארמי הקריאה א ס פ מ י א היא הנכונה ולא א פ מ י א, כאשר יאמר צונץ, (עיין: „אלטיודישען דענקמעלער אויס דער קרים״ דף 38). ב) העיר קרטיגינאה אשר באספמיא (Karthagene) בדרום הארץ נזכרת כמה פעמים בבבלי וירושלמי כעיר מושב אחדים מהאמוראים (למשל: ר ב א ב א ק ר ט י ג נ א ה וכירושלמי — ר ב ב א ק ר ת י ג נ י י ה (עיין פראנקעל Jndroductio in Talmud hierosylomitanum דף כ״ו ע״א ודף ס״ו ע״א). גם „ר ב א ח א ק ר ט י ג נ א ה, ר ב ח נ א ק ר ט י ג נ א ה, או ר ב ח נ ן ק ר ט י ג נ א ה (ב״ק קי״ד ע״ב) (ובהש״ם שלפנינו הגירסא: ק ר ט י ג נ א. ספ״ר) — ואולי הוא אחד עם „רב יצחק דמן קרטיגנין״

ציון י

ממלכת ישׂראל בחִמְיָרה, טֹבָּה ומלחמות דהו-נובאס.

א

כאשר על יכוד ידיעות והעָדות היסתוריות יצא ברור המעשה כי היו מלכים לישראל בערב הדרומית היו הדברים נשמעים להחכמים או המתחכמים בחקר העתים במאה העברה כדברי הבאי

(ברכות כ"ט ע"א), לדעת אחדים המדינה קרטיגנא הנזכרת בויקרא רבה פרשה כ"ז במעשה של אלכסנדר מוקדון שבא שמה והנשים (אמאזונים) הנה המושלות בארץ עיין שם, גם כן הכוונה על ספרד, והמפרשים כן נתחלף להם שם עלם פרטי א י ב ו ר י ה שבקאווקאזיה עם איבוריה הפירינאית (ספרד ולוזיטניה). (ועיין ערש עט גרובער רעאלענציקלופעדיה 27 .II עמוד 55 הערה 23). איך שנקבל הדברים בכל מקום שנזכר שם העיר או המקום הזה, אין כל יסוד להסתפק בדבר, שאחדים מהמקומות האלה הכוונה על העיר קרטיגינה שבדרום ספרד. זה נראה ממה שבמדרש רבה בראשית פרשה מ"ד מזכיר את „קרטיגנין" שם במקום שאחרים מזכירים „אספמיא"; אף כי אין לכחד, שבכמה מקומות שנזכרה העיר קרטיגנא הכוונה קרתגא הקדמוניה (עיין מנחות ק"י ע"ב, וספרי פרשה קל"א הוצאת ר"מ איש שלום דף מ"ז ע"ב, ועיין עוד ספר ארץ הקדושה לרבי יהוסף שווארץ — 5—274 וניבויער בספרו 411, 294 Geographie de Talmud וכו'. ג) רבי שמואל אבן נגדילה (נולד בסוף המאה העשירית למספרם) אומר: „שבספרד מ ק ו ם ר ב ו ן ת ו ר ה היה מזמן ראשון מגלות ירושלים ועד עכשיו". ועיין ספר „זכר נתן" וויען 1872 דף קל"ד ע"א, „מאסף נדחים" הנלוה אל ה„שחר" שנה עשירית עמוד 2). המסרת הזאת נמצאה גם אצל המלומד הנוצרי ט ו מ א ש בשיחתו עם המלך א ל פ ו נ ס ו השני במאה האחת עשרה למספרם (שבט יהודה הוצאת אמשטרדם דף י' ע"ב). רבי מ ש ה א ב ן ע ז ר א (בכ"י „כתאב אלמחא'רה" שהוצאתי לאור במאסף נדחים .I סימן ז') ורבי אברהם אבן דאוד (הראב"ד בעל סדר הקבלה). ועל דבר הידיעה, כי גראנאדה היתה נקראת עיר היהודים, עלינו להעיר, כי מתיחסת היא אל זמן כבוש העיר הזאת על ידי המורים (בראשית המאה השמינית למספרם), שהם מסרו אותה להיהודים להחזיק משמר בתורה (עיין וייל בספרו „געשיכטע דער כאליפען I, 8—527), ולזמן היות ר"ש הנגיד ובנו רבי יוסף (היושבים ראשונה במלכות (מן שנת תשפ"ז עד תתכ"ו); מהזמן שבין תחלת המאה השמינית למספרם עד ראשית המאה האחת עשרה אין לנו מהמקורים כל ידיעה על דבר היהודים יושבי העיר גראנאדה, והעיר הזאת בכלל הגיעה למעלה גדולה בשנת 10 0 למספרם, כאשר ראש שבטי ברבריאה „ז א ב י" בחר בה לקרית מלך ועיר הראשה בממלכה תחת העיר א ל ב י ר ה (עיין: Edrisi Description de l'Afrique et de l'Espagne, ed. Dozy et de Goeije, 1866, texte p. 205, trad. franç. p. 250, Cosmographie de Dimichqui p. 346, Reinaüd, Geographie d'Aboulfeda II, 238, 253). ה ר כ ב י*)

---

*) אחרי בירורי הדברים בציון והערת החכם ה ר כ ב י הנני רק להעיר, כי לכל הראיות על קדמות ישוב היהודים בספרד או סתירת הראיות האלה יש מקום רק אם נחליט כי אספמיא וגליא אינן הארצות צרפת וספרד הידועות לנו כשמותיהן אלה היום — אך אחר כל החקירות, בכל זאת יצא לנו ממקומות רבים בגמרא ומדרשים, ששתי המדינות האלה היו רחוקות מאד מארץ ישראל (ולא כדעת האומרים שאספמיא הוא משובש מאפמיא וגליא היא בגליל העליון או בסוריא) ומדובר בהם כאשר נדבר היום בבריטניא מקולוניות רחוקות, כקפלאנד ואויסטראליא, והראיה על זה היא מיבמות דף ס"ג ע"א, „אפילו ספינות הבאות מגליא לאספמיא" וכו', שני השמות האלה הבאים כאחד, ועל דבר ספינות הבאות משם, מוכיח ברור כי הכונה על דרום צרפת או צפון איטליא וספרד, שמהארץ האחרונה הזאת היו ספינות יוצאות ובאות תמיד מפניקיה (צדון) הסמוכה לארץ ישראל להביא את הכסף שבמכרה ההרים שמה וכו' — ובבבא בתרא דף ל"ח במשנה נאמר מפורש,

וספורי-בדים . על ידי וקירות חקר קדמוניות ארצות המזרח החכם החרוץ Pococke היה
המעשה הזה למאורע ברור בתולדות העמים אך עוד הפעם נמחתה דמות המעשה הזאת מבלתי
יכולת לדייק ולצמצם ימי המאורע וסדר הזמנים והדורות שלו . Pocock מגביל זמן היות ממלכת
ישראל בערב (בהשענו על מקור לא-נאמן בערבית) לזמן שבע מאות שנה לפני מחמד או כמאה שנה
לפני ספירת הנוצרים ובקרוב בימי תקופת החשמונאים . חוקר העתים החכם הצרפתי Sylvestre de
Sacy מיסד שיטה מדעית לחקר הספרות הערבית הוסיף להפיץ אור על פני הפרשה הזאת בתולדות
לשון ארץ ערב ועמיה ושבטיה במאמרו הגדול : „זכרונות על דבר מאורעים שונים בתולדות הערבים
לפני מחמד". Mémoire sur dive s événements de l'histore des Arabes avant Mahomet.
(Mém ires de l'Académie des inscriptions T. 48, . 484—763.) הוא גלה מקורים רבים
וחדשים, וברר המאורעים ביותר לקיים אותם בתור מעשה קיים ונצב בהתולדה . די-זאסי הרחיק
המאורעים ג' מאות , ויעתק את המעשים מימות המאה הראשונה לפני ספירת הנוצרים לשנות 220—
238 אחר ספירת הנוצרים לימי מפלת ממלכת הפרתיים (בימי רב ושמואל . שפ"ר) . אך גם הזמן
הזה מוקדם מאד כי לו היה כדבר הזה , הנה מדעתנו ידיעה היסתורית ברורה כי המלך האחרון
ליהודי ערב בחימירה היה דהו-נובאס (קרי , דזשאוי-נובאס) שחי בראשית המאה הששית
לפני ספירת הנוצרים) ואם כן ארכו ימי הממלכה הישראלית הערבית שלש מאות שנה , ולו היה
הדבר כן , כי אז היו לנו ידיעות רבות וברורות עליה גם במקורי ישראל . כי כאשר נתפלא על
דעת Pocock המקדים ימי הממלכה הישראלית בערב עד לימי החשמונאים , כי לא נמצא זכר לה
ביוסף בן מתתיהו פלאוויוס , הנה עוד יותר יגדל הפלא , אם נסכים לדעת די-זאסי , כי התלמוד
לא יזכיר דבר ממנה . והמשא ומתן בין יהודי בבל וחצי האי ערב היה לא מעט בימי התלמוד . כי
יסופרו שם דברים רבים „על דבר ההוא טייעא והם בני שבט הערבי טייא (Tai). ורבי לוי תלמידו
של רבי יוחנן (בין ד"א י' — לד"א ס') יספר רבות על דבר ערביא וערבאים . — ערב התימנית
(יעמען) לא היתה כגורה לפני יושבי ארץ הקדושה ובבל . כי לפי תכונתה נמצאה על פרשת
דרכים -- דרכי המסחר בין עם לעם — מהארצות הנזכרות להודו המזרחית , ומדוע זה לא שמעו
היהודים בימי האמוראים דבר על מלכות ישראל בארץ ההיא ? ועוד יותר רחוק לשמוע , כי שמעו
וידעו והעלימו עינם ממנו — לבל הזכר דבר וחצי דבר מניר ממלכה לעם ישראל בימיהם . ואם גם
כח השתיקה הזאת יפה להטיל ספק במציאות ממלכת ישראל בערך בימי האמוראים , הנה היום
כאשר נפתחו לנו ספרי ערב — וביניהם כתאב אל-אגהאני לאבולפרג' (קרי : אבול-
פראדזש) מאת אליספאהאני (לערך שנת ד"א תש"י) ומשם נראה צמצום זמן התיהדות של
מלך חמירה היה באחרית המאה החמישית או ראשית הששית .

החכם פירון (Perron) פרופיססור לחכמות הפיזיקא והכימיה בקאירא ובקי גדול בהספרות
הערבית , בבקרתו המפיצה אור על כמה שאלות ובצרופי ידיעותיו הרבות מהמקורים הראשונים על
דבר סדר הזמנים בראשית ימי מלכות ישראל בערב התימנית , הביא את כל חקירותיו לידי מסקנא
במאמר גדול (בכתב העתי .Journal asiatique 1838, Oct brc-Novembre p. 358 85, 434—664)
שם המאמר הזה הוא : על דבר קורות הערבים לפני צמיחת דת האישלם , תקופת טבה (Tobba)
הקטן , כסא (הכהונה או גליל המשפט) של מדינה , ובוא היהדות ביעמען היא ערב התימנית .
Sur l'histoirc des Arabes avant l'islamisme, de l'époque du petit Tobba, du siége de
Medi e et ce l'introduction du judaïsme dans le Jemen. ראיותיו של פירון על הזמן
המאוחר — זמן שאחרי התלמוד — שראה לקבוע בו את ממלכת ישראל הערבית ועם זה העדות כי

אמר רבי יהודה לא אמרו שלש שנים אלא כדי שיהא באספמיא ויחזיק שנה וילכו ויודיעוהו ויבא
לשנה אחרת , הרי שאספמיא היתה רחוקה מארץ ישראל מהלך שנה (לפי תקוני הדרכים וקשר המשא
ומתן בימים הקדמונים ההם) ולא אפמיא שבכל אופן אינה רחוקה מארץ ישראל רק מהלך איזה
ימים , ובמסכת זאת (דף ג' ע"א) מצינו בפירוש המרחק , כי מאיטליא ורומא עד ארץ ישראל היה
גם כן מהלך שנה , עיין שם , — ואם כן הכוונה בבבא בתרא לבטח על ספרד ומזה נקיש על שאר
המקומות . והדבר , כי „אספמיא וגליא" נזכרות תמיד ביחד כשתי ארצות — תואמות , דיו להוכיח ,
כי הכוונה היא על שתי הארצות הידועות בשם הזה בהספרות הרומית . שפ"ר .

לא האריכה הממלכה הזאת ימים, הראיות האלה הן מוכיחות ואין עליהן תשובה והחוקר Caussin de Perceval אשר לא הודה עליהן נרחק כדחוקים זרים בספרו לקורות שבטי ערב, ועהיות המאורע הזה דבר חפץ בתולדות ישראל ונודעה גם פעלתו בדברי ימי כנסת ישראל בערב, הנני מביא כזה ראיותיו של פירון, ונלוו להן ראיות אחרות לחזק מסקנתו ולהחליטה.

א) בכתאב אל-אגהאני — ספר מסרות עתיקות שיש להן יסוד תולדי מצינו, האשה, אשר הביאה מים לשבור צמאונו של טבה (Tobba) (אבי-כריב) בימי חליו — אשר אחרי כן בעת המצור על יתריב (מדינה) קבל תורת היהודות, והוא — טבה — (אבי-כריב) העניק לה מתנות רבות, האשה הזאת האריכה ימים שנודעת בשמה פאקחה (Facha) עד הגלות דת האישלם: „חתי אט׳הר אלאסלאם". הנה כן היתה את בשנת המנוסה הגירה (קרי, גידשורי) 622 למספר הנוצרים, או בימי הגלות לראשונה מחמד במיקה בשנת 612 לספירת הנוצרים. והנה אם גם האריכה האשה פקחה ימים, הנה לבטח לא האריכה ימים כשלש מאות ועשרים שנה, והאפשרות הוא רק שחיתה בשנת 500 לספירת הנוצרים ובכן התיהד טבה בכל פנים לא קודם לשנת 500 לספירת הנוצרים.

ב) יותר מוכחת היא הראיה הזאת: האיש מיתרב (מדינה) אשר הסית את בני שבטו לעמוד נגד טבה היה (לדברי כתאב אל-אגהאני ואבן-איסראל בסיראט אלרסול) האיש אחיחה (Ochaichah) אבן-גלוח מבני שבט אוס, והוא היה איש מלחמה, סוחר בכלי נשק, מלוה ברבית ומשורר-מליץ. מהספור על דבר אחיחה יצא הכתאב אל-אגהאני לספר דברי ימי טבה, מצור יתרב, התיהדותו של טבה, נסיעת שני היהודים החברים לחמירה, וקבלת תורת היהודות בכל ממלכת חמירה. ואם רק נודע בדיוק זמן חיי האיש הזה ונדע לצמצם את ימות המעשה הגדול — קבלת תורת היהודות בחמירה —. אולם יודעים הננו את שם אשת אחיחה והיא שלומית (Salma), והאשה הזאת זכתה למקום נכבד בהתולדה הערבית. זאת האשה שלומית עזבה את אישה ותהי לאם זקנה להנביא מחמד וסדר היחש הוא — האשים (בעל האשה שלומית השני), בנו עבדול מוטטאליב, עבד-אלה, מחמד. במקום הזה רגלינו עומדות במישור על סדר הזמנים. de Perceval, החולק על המאחרים זמן ההתיהדות של הערביים בחמירה יגביל גם הוא, על פי צרופי ידיעותיהם של ספרי יוחסין אשר להערביים, את העת אשר שלומית והאשים נאו בברית הנשואים לשנת 495 לספירת הנוצרים (Histoires des Arabes T. I, p. 259), — ובכן חי אז אחיחה הבעל הראשון של שלומית והוא המסית את בני יתריב לעמוד בפני טבה — ואם כן היתה ההתיהדות בזמן קרוב לשנת 495 הן קודם הן אחר השנה הזאת 1).

ג) טאבארי (אצל de Sacy) אחד מקדמוני יודעי העתים הערביים נותן לטבה (אבי-כריב) שלשה בנים, חסאן (Hassan), עמרו (Amru), זרוע (Zorah), ולדעתו זה האחרון האחד עם המלך היהודי האחרון בחמירה יוסף דהונובאס. יודעים הננו, כי בנו של טבה כבר היה מלך בשנת 621 (את זאת נוכיח להלן), הנה לא חי אביו שתי מאות שנים לפניו, ולכל היותר נוכל להקדימו רק איזו עשרות שנים. מסעודי הנאמן שבספרי דברי הימים הערביים גם כן יסכים לזה, אלא שהוא נוטה מהדעה הזאת של טאבארי ויאמר, כי יוסף דהו-נובאס הוא בנו של זרוע ואם כן הוא הוא נכדו טבה, וכן הוא אומר, „ד׳ו-נואס בן „זרעה בן תבע אלאצער" (אצל שולטען תולדות בני יקטן historia Joctanidarum). וטבה הבן או הצער הלא הוא אשר קבל את תורת היהודות.

ד) הפילוסוף אבו-אליאבן-מיסקאוואיה יקבע זמנו של טבה בימי מלך פרס קובד, לאמר, כי הוא נצח את מלך פרס, והדברים מפורשים בספר של שולטען historia Joctanidarum. הידיעה הזאת באה — כנראה — ממסעודי ואבן-כלדון יודיע גם כן משמו, כי

---

1) הרב המחבר מעיר במקום הזה על דברי די-פורסיבל ומשיג עליו. החכם הצרפתי ברצותו להכריח בין הסתירות שנאחז בהן לרגלי הקדימו את התיהדות אבי-כריב, יאמר לשער, כי שתי פעמים צרו מלכי יעמען על יתרב וכו׳ — הרב המחבר משים לאל דבריו, אך מפני שהדברים ארוכים ואינם גם כן דברי חפץ לדורשי דברי ימינו, השמטתי הדברים, לנו די, כי מקוים ומקובל אשר ההתיהדות היתה בסוף המאה החמישית או בראשית הששית לחמישי. שפ״ר.

נצה אבו־כריב (טבה) את קובד מלך פרס (de Perceval. I, 91). ימי מלכות קובד מלך פרס מדוייקים ומצומצמים משנת 492 עד 531 (ד"א רנ"ב עד ד"א שי"א). de Perceval מרגיש כל תקף הראיה הזאת ומתאמץ ליישב בדחוקים, כי תרי קובד איכא, והמנוצח על ידי אבי-כריב איננו מלך פרס הידוע, — (ibid.): l'un des chefs arsacides, nommé Cobâd—fut défait par l'armée himjarite, אך דבריו דחוקים וא נם מתקבלים על הלב.

ה) טאבארי ומסעודי מספרים בסגנון אחד, כי טבה (Tobba) גדל וינשא את קרובו חרית אבן-עמרו אלמקסור נשיא כנדה וישימהו למלך על בני מעד. ומסעודי יוסיף ויאמר: חרית היה המושל בחירה, מיקה ומידינה: „פמלך (תבע) אבן אחתה אלחרת בן עמרו—אלכנדי עלי מעד והו צאחב אלחירה, אלמכה ואלמדינה" (אצל שולטען שם, אבן-כלדון אצל De Perceval, I, 118, II, 268). אבולפידה יאמר, כי גם חרית היה יהודי: ת"ם מלך בעדה אבן-אחתה אלחרת בן עמרו ותהוד אלחרת (Pococke specimen historiae arab. ed White p. 427), וזה האיש חרית נודע בהתולדה במלחמתו עם קובד מלך פרס, אלמונדהיר וחירה. די-פירסיבל בעצמו יגביל זמנו בימי המלחמה בין פרס ויון (ביצנץ) בין שנת 195—524. אבן-אלקינדי יבאר באופן אחר קרבת המשפחה בין חרית הכנדי וטבה (פירסיבל I מעמוד 117 והלאה).

ו) והיה אם נצרף המקורים אחד אל אחד, ונראה כי אין כל סתירה בדבר זמני המאורעים על דבר התיהדות הערביים בחמירה. אך לפני החלי ליישב הסתירות, דרוש לדעת שם העצם של המלך טבה — כי מלכים אחדים נקראו בשם הכללי טבה — אב ובנו ובן בנו, ולדעת קצתם היו דורות רבים נושאי השם הזה — והנשיא טבה אשר קבל תורת היהדות וישימה להשלטת בממלכתו נקרא (לדברי כתאב אל-איקד אצל פעררון שם עמוד 407) טבה הצעיר בעל השם הפרטי אסאד — שם שבטו אבו-כריב ושם לווי שלו טבן (Tobban). ולזה האיש טבה-אסאד אבו-כריב היה בן ושמו חסאן (Hassan) או אבו-חסאן. ובאמת נמצא אצל המדון השם טבבה אבו-חסאן. ואם נשים על לב עד כמה פעמים מתחלפים בספרי יוחסין של הערביים אבו (אב) ואבן (בן) אין להתפלא אם היה חסאן הבן לאב ונתבלבל סדר היחש וכן נאמר, תבע בן חסאן בן תבע בן אליכרב — והוא „תבע אלאצער אחר אל תבאבעה אנהו אנצרף אלי אלימן מע אלחברין ותהוד ודעא אלנאס אליה", ופתרון הדברים, טבה בן חסאן, בן טבה, בן מליקאריבה, והוא טבה הצעיר, טבה האחרון, הוא בעצמו, אשר שב ליעמען ועמו שני יהודים חכמים, שקבל תורת היהדות ויקרא את בני האדם (אלנא) אליה (אל התורה הזאת) (Hamza hispanensis ed Gottwald p. 131). דרוש רק לברר את הכלבול משמות האנשים ומהמסרת הזאת (החמסה) תצא לנו הידיעה הברורה כמו שהיא אצל מסעודי ואיסחאק איספהאני. ובזה מסולק הספק אשר פירסיבל (I, עמוד 108) לא יכול להסתלק ממנו.

והיה אם נראה ערבוביא יוצאת מזה שסופרי הערביים, אלה אמרו „פלגינן שמא" ואלה אומרים שם המלך שקבל תורת היהדות היה אבו-כריבה אבן-מאלכריבה ואלה שהיה נקרא טב-בה אבן-חסאן, הנה תגדל עוד הערבוביא, בראותנו כי בין המלך היהודי הראשון בחמירה ובניו הכניסו מלכים אחרים. המלכים האלה היו רק מושלים סרים למשמעת ומשעבדים למלך חמירה ונקראו בשם התאר „קאיל" או „דהו" (קרי, דושאוי) והיו מושלים תלוים בדעת המלך. ורושמי קורות הדורות חמזה ואבולפידה עשו מהם מלכים חפשים המליכו אותם על משך שנים ידועות 1). סוף דבר — טבה זה שהנהיג את היהדות בערב התימנית היה בסוף המאה החמישית ולא בימי רב ושמואל לעת יסוד ממלכת הססנידים בבבל כדעת הצרפתים de Sacy עם de Perceval. אמנם אם רושמי קורות הדורות הערביים אומרים, כי כל בני חמירה קבלו תורת היהדות, אחרי שנתיהד מלכם אבו-כריב כמו שיאמרו, ו„תהודת מעה חמיר" הנה הידיעה הזאת אינה מדוקדקת כמו שבכלל נמצא לפרקים את הערביים מדברים דבריהם שלא בדקדוק. מידיעותיו של הרושם קורות הדורות Procop

1) פה מבאר הרב המחבר טעיותם של חמזה ואבולפידה וסופרי צרפת הנמשכים אחריהם. — אך בהיות הענין מסובך ואין בו חפץ רק להמלומדים שהקדישו עצמם לחקירות הפרטים האלה — לא מצאתי כל מגרעת בהספר בהשמטתי את הפלפול הזה, שלא נתן רק להוגים בחקר הספרות העתיקה. שפ"ר.

הננו יודעים כי בימי מלך היהודים האחרון יוסף דהו-נובאס נמצאו עובדי אלילים בחמירה 1).

בלי ספק נמצאו גם כן בימי מלוכת ישראל בחמירה שבטי ערב שאינם חמיריים ושקבלו גם כן דת ישראל. אבן-כותאיבה אחד מקדמוני רושמי הקורות בע״ב מודיע, דת היהדות נפרצה כמעינות השבט חימיאר, בין בני השבט בני-קיננה, בין בני אל-חרית אבן-קאאב ובני כנדי (Jbn-Cutaiba ed. Wistenfeld p. 209.), ועיין Speciten לפוקוק (Pococke) עמוד 140, ועיין עוד בכוואלזאהן על דבר הסבאיים, II עמוד 404, ושם נזכרה הערת דימישקי שמביא בני קיננה היו מלפנים עובדי הירח ואחרי כן קבלו את תורת היהדות: (וכנאנת' כאנת תעבד ת'ם תהודת. — הידיעה כי בין הכנדיים היתה דת ישראל נפרצה מסכמת ומתאמתת עם ההערה דלמעלה, כי חרית נשיא כנדי קבל את היהדות בהיות סר למשמעת אבו-כריב, ובני קנינה היו קרובים בקרבת משפחת לבני קורייש (שמהם יצא מחמד. שפ״ר) וישבו בקרבת מיקה 2).

ב

כאשר כרונו, לא ארכו ימי ממלכת ישראל בחימירה או ערב התימנית ולכל היותר מלכו רק שלשה דורות. משלשת בני אבו-כריב חסאן, עמרו וזרוע, לא נדע כי שמרו את היהדות רק האחרון והוא הנקרא דהו-נובאס (דושאוי נובאס) על שם תלתלי ראשו או בעל התלתלים. כפי הידיעות המתאמתות מפי כל רושמי קורות הדורות היה המלך הזה יהודי בכל לבבו ונפשו. ובא האות על זה, כי נקרא בשם יוסף, שם מכה״ק מה שלא עשו כן הערביים. טאבארי (אצל סכולטינס עמוד 108) אומר: „זרעת ד׳ו-נואס אחר מלך חמיר ותהודת מעי חמיר וסמי יוסף״ ובכן עד התולדה הישראלית לחקור ולתור דרכי חייו ולזה ימצאו לנו שפע ידיעות רבות מספרים שונים; אך עם המעשים כהווייתם ימצאו גם ספור-בדים ודברי הבאי רבים, אשר על הבקרת לצרפם ולזקקם. גם סדר זמנים שלו מאיזה שנה התחילה ממשלתו, כמה נמשכו ימי מלכותו, כל אלה ההשערות והידיעות לא נתבררו ולא נתבקרו כראוי. לדעת די-פירסיבל מלך מן שנת 490 = ר״נ עד 525 = ד״א רפ״ה, הזמן הראשון יוצא לו על פי הכרונולוגיה (סדר זמנים) המוטעת אשר לו בדבר בית מלוכת חימירה. והזמן 525 מוכחש מערות נכונות; על פי השקפתי מלך דהו-נובאס משנת 520 = ר״פ עד 530 = ר״ץ.

למען הגיע לדבר ברור דרוש לצרף ולברר המאורעים שאירעו לדהו-נובאס בכל ימי מלכותו. הגבול הראשון לדברי ימיו הוא מלחמתו עם מלך אוקסום. המקורים הראשים להמעשים האלה יוהאנעס מאסיה או מעפיזוס ומאלאלאס, ומשניהם נראה שהאחר לקח מחברו, ונתלה בחברו, ונראה הדבר כי מאלאלאס נתלה ביוהאנעס. ממאלאלאס שאבו ידיעותיהם תיאופניס, ניקיפורוס, קלליסטוס וצירדינוס, ובכן לדברי השלשה האחרונים לא נשית לב — הגבול השני בחיי דהו-נובאס היא מלחמתו נגד הערביים הנוצרים מנאגראן (קרי, נאדזשאראן) — מקורי המעשים הם, אגרת הבישוף שמעון מבית-ארשם אל האב (Abt) שמעון מגאבולה והערות אחדות מרושמי קורות העתים הערביים. יתר המקורים מרחיבים הדברים על דבר של הבישוף שמעון ומרבים שיחה בטלה ולדבריהם אין כל ערך תולדי. — והגבול השלישי הוא מלחמת מלך הכושיים או האביסיניים הנוצרים נגד דהו-נובאס — המקור לזה המה דבר פרוקופ, והוא בן הדור ומספר המעשים כהווייתם בלי נטיה ופניה. חוקרי העתים עד היום לא הבדילו בין זמן לזמן ועל כן באו לידי בלבול ויתעו בספקות רבות. בעלי ההערות (Annatatoren) על מאלאלאס ותיאופנים מצאו סתירות בין ידיעות הכרונו-גרפיים האלה ופרוקופ, ובאמת אין דבריהם סותרים כלל זה את זה, כי מדברים הם על מעשים שונים בזמנים שונים. ננסה נא לברר המעשים בשלשת התקופות של מלכות יוסף דהו-נובאס:

א) הסורי יוהאנעס והסורי — היוני מאלאלאס מודיעים ממקור אחד הדברים האלה: מלך היהודים בחמירה תפש את הסוחרים הנוצרים בני ביצנץ הנוסעים בארחותיהם דרך ארצו ויגזרם על ידי חרב, יען כי הנוצרים בארצות ממלכות רומא מתעללים ביהודים היושבים בקרבם ורבים מהם

---

1) עיין Pricopius de bello persico I, 20, p. 104.

2) עיין Perceval pe I, מדף 193 והלאה; II, מדף 688 והלאה.

המיתו״. לרגלי המעשים האלה נפסק המשא ומתן וההתחברות המסחרית בין הודו וכוש (Aethiopien) ובין אירופה המקורים האלה ואלה אשר יעתיקו דבריהם קוראים למלך היהודים , ד י מ י א נ ו ס , ד י מ י ו ן , ד מ י נ ו ס , ד י מ נ ו ס ו ד ו נ א א ן. וכן יאמר יוהאנס מאסיא (Assemani bibliotheca Orientalis T. I, p. 359) . „תאיגרא דין דרהומייא . . . כד עבדון באתרוותא דחמיריא למעאל „לאתרותא דהנדויא למתגרו בהו דבעידא מלך דימיניוס (דימיון) . . . ולבך אנון וקטל אנון ובז כלה „תאגורתהון כד אמר , מטול לם דאתרותא דרהומיא כריסטינא בישאות שחקין ליהודאי דאית „באתרהון וקטלין לסגיאה מנהון. מטול דא לם להלין קטל אנא״ ובטלת תאגרותא דהנדיא ודכושיא.. כדברים האלה כתב הספר היוני הסורי מאלאלאס (כרונוגראפיא,I 433). וכלם המה ידיעות היסתוריות והמלך דימיאנוס הוא דהו-נובאס מלך חמירה . גם התוצאות וגלגולי המסבות על ידי המעשים האלה כאשר יספרו שני המקורים האלה נושאים עליהם חותם האמת ההיסתורית ; כי אחד מנשיאי ערב השכנים הקרובים לדהו-נובאס (והוא הנשיא אי-דוג או אנדן או אדד) התעבר על מלך חמירה , יען כי במעשיו השבית את המשא ומתן והמסחר ממדינות ערב תיושבות על פרשת דרכים בין הודו ואירופה , וילחם הנשיא הזה בדימיאנוס (הוא דהו-נובאס) וינצחהו ואחרי כן קבל הנשיא אי-דוג את התורה הנוצרית . רבים ממבקרי מקורי התולדה חשבו , כי המלך השכן הקרוב לחמירה היה הנעגוס — לאמר מלך אביסיניה היא כוש , ומאשר כי נודע הדבר , אשר באביסיניה (בכוש) היתה הדת הנוצרית שלטת זמן רב מקודם , על כן חשבו רבים את הידיעה הזאת בכלל לדברי אגדה שאין נזקקים אליה . אך שני המקורים אינם מדברים כלל ע״ד המושל על כוש , כי אם על דבר המלך היושב באחת משבעת הממלכות „מהודו ועד כוש״ , „מלכותא דהנדיא ודכושיא שבע״. את המלך שנצח את דימינוס [יוסף דהו-נובאס] יקראהו פעם מלך הודו ופעם מלך כוש . יוהאנס תאסיי יאמר : „מלכא דהנדו גויתא דשמה הוא אי-דוג״ , ובמקום אחר הוא אומר „אידוג מלכא דכושיא״. הנה כן היה אי-דוג לראשונה נשיא , סר למשמעת חסאן בן אבו-כריב ואחרי כן פשע במלכו ולא סר עוד למשמעת מלכות חמירה . ופירסיבל יאמר על פי עדות סופרי הערביים כדברים האלה , לחסאן לא הצליח להשיב אחדות מלכות חמירה , בני ק א י ל ה ובני ד ה ו השתחררו ויחרלו מהיות משעבדים אליו והתפוצצות כח (הממלכה) הלכה הלוך ורבה בימי מלכותו. Hassan ne parvint pas à reconstituer l'unité de l'empire himyarite. Les Cayls et les Dhou maintinrent contre lui leur indépendance, et le morcellement du pouvoir ne fit que s'accroître pendant son règne (histoire des Arabes I, 119).

אך בדבר אחד נראה שנטו המספרים מן האמת , באמרם , כי אי-דוג הוליך שבי את דהו-נובאס וימיתהו , ואיש אחר התחזק וישב על כסא מלכות חמירה , כי באמת נדע שדהו-נובאס מלך שנים רבות אחרי מלחמתו עם אי-דוג הסר למשמעתו אשר התפרץ בו . שנת המלחמה נמצא כתוב מפורש ברשימת יוהאנס האסיי לאמר : בשנה הרביעית לקיסר יוסטין או בשנת 832 למספר הסיי-ליצידיים (מנין השטרות) שהיא שנת 521 לספירת הנוצרים (ד״א רפ״א) במאלאלאס חסר מנין שנת המלחמה , ותיאופנים וצערדענוס קובעים זמן המעשה בשנת השש עשרה ליוסטיניאנוס קיסר 1) , שהיא טעות גדולה לכל הדעות . מזה הננו מוציאים למשפט צדק , כי בשנת 521 כבר היה יוסף דהו-נובאס למלך בחמירה .

ב) המאורע השני הנכבד בחיי יוסף דהו-נובאס הוא מלחמתו נגד הערביים הנוצרים ומלכם בנאגראן (קרי , נאדזשאראן) . [במקום הזה יוכיח הרב המחבר כי בכוונה קלקלו רושמי הקורות נוצרי ביצנץ פני המעשים בדבר סבת המלחמה בין הנוצרים ומלך היהודים , כי דברי הבאי הם הספורים , אשר מלך ישראל בערב התימנית המית שתי מאות ושמונים כהנים נוצרים את בתי תפלתם לקח לבתי כנסיות להיהודים , כי צר על העיר נאגראן בראש חילו עשרים ושנים אלף איש ויעשה אכזריות נוראות בהנוצרים ויהרגם במיתות משונות וכו׳ וכו . — הרב המחבר מוכיח במופתים ברורים , כי כל הדברים האלה שרושמי הקורות אומרים , אשר המלך יוסף כתב כן לנשיא מונדהיר למען יעשה כמעשהו , המה בדוים מלבם — פרטי הדברים לא אוכל לשום פה לפני הקוראים . שפ״ר] .

1) יוסטיניאנוס היה לקיסר ביצנץ בשנת 527 ושנת הט״ז למלכותו נופלת בשנת 543 . שפ״ר.

ג) המאורע השלישי במלכות דהו-נובאס, המאורע שממנו היתה נסבה להריסות הממלכה והרבנה היא המלחמה נגד מלך הכושים. דברי המלחמה הזאת וסבתה ותוצאותיה יספר לנו רושם הקורית שאין לפניו משא פנים ופניה ונטיה מהאמת פרוקופ, האיש שהוא לבר בן הדור ההוא, כי אם גם היה קרוב למקום המעשים — כי נמצא אז במערכת הצבא אשר עמד תחת המצביא שר הצבא הגבור הנודע בייליזארוס על יד נהר פרת בהצותו את הפרסיים, ובכן היה אז קרוב לערב התימנית. הוא יספר, „בעת ההיא (בעת מלחמת ביצנץ בפרס), הגיעה למלך כוש אותיופיה (חאבאש אביססיניה) ושמו הילסטיאאוס נוצרי נאמן ואדוק בדתו, השמועה כי היהודים ועובדי האלילים היושבים מעבר לים (מעבר-ים באב-על-מנדב. שפ"ר) בממלכת חמירה מטילים מסים גדולים על הנוצרים, ויתחמש בכח גדול בחיל יבשה וחיל הים ואניות מלחמה, ויפול בגבולות ממלכת החמיריים את מלך החמיריים נצח ורבים מבני עמו המית ויושב על כסא מלוכת חמירה איש נוצרי אחר מבני החמיריים ושמו אייזימפיוס (Bello Persico I, C. 20). הרצאת הדברים בנוסחא זאת היא אבן פנת המאורעים האלה ועל פיה נתקן ונגיה את ספורי הערביים והנוצרים. שם המלך הזה אצל סופרי אביסיניה הוא עטצבעהא, ואצל תיאופניס (כרונוגראפיא I, 260) עלסבאאה, ולכן מקיימים הננו גירסת פרוקופ — הילסטיאאוס — כי הוא בר-סמכא, כמו שאמרנו למעלה 1).

ג.

הריסת ממלכת ישראל בחמירה משכה בעקבותיה תוצאות רעות גם לשבטי היהודים בערב ביתריב ומסבותיה. בפנה הזאת עוד לא שלטה עין החקירה התולדית, אך הדבר הזה הוא קרוב לודאי, כי בוראות גמורות אין הכתוב מדבר בחקירות כאלה שהמקורים בעצמם אינם מבוררים ומפורשים בתכלית הברור והפירוש והמעשה הזה — התשת כח שבטי היהודים, אשר עד הנה התנשאו על שבטי הערביים קאילה (בשני ראשיו בני חזרג ובני אוס) — מיחסים סופרי ערב לבן חזרג' מאליק אבן-אג'לאן. הוא קרא לעזרה נשיא אחר קרוב לבני חזרג' עם אנשי בריתו הבידואים הגבורים וילחם בעזרתם ביהודי יתריב ויכניעם וישעבדם ויהיו מני אז סרים למשמעת בני חזרג' — בכדי להוכיח את היחס והקשר שבין שני המאורעים האלה (הריסת ממלכת ישראל בחמירה והתשת כח שבטי ישראל ביתריב היא מדינה) דרוש לחקור אחרי זמנו של הנשיא הערבי מאליק אבן-אג'לאן, ולדעת גם כן מי היה נשיא הבידואים. החוקר הצרפתי די-פירסיבול קבע זמנו של מלך בסוף המאה החמישית לספירת הנוצרים, וגם את מאורע הכנעת יהודי יתריב יקבע בזמן הזה, ואם כן יותר משלשים שנה לפני הריסת מלכות יוסף דהו-נובאס — אבל חוקר תולדות ערב המהולל די-פירסיבל, טעה במקום הזה בסדר זמני המאורעים — ודבר שאי אפשר הוא מפני הטעמים האלה: א) בן-רבעים של הנשיא מאליק הזה הוא משנים עשר בני מדינה (יתריב) אשר קראו למחמד לשבת בעירם ושם האיש הזה היה אבאס בן עובד בן תלעבה בן מאליק אבן-אג'לאן (de Perceval III, p. 2). המעשה היה בשנת 621, ואם היה זה האיש אבאס בן עובד גם בן שלשים, נמצא כי נולד בערך שנת 590 ואבי אביו נולד לפי זה מאה שנים מקודם — 490 — (אם נניח כי שלשה דורות מכילים מאה שנים), ואם כן לא יכול מאליק הזקן להלחם ביהודי יתריב בשנת 492 2).

ב) אחרי אשר שני השבטים, בני חזרג' ובני אוס החלישו כח היהודים ביתריב, נלחמו הם בינם לבין עצמם עשרים שנה — ומאליק היה הפועל פעולה עצומה בדברי המלחמות האלה, האיש

---

1) גם פה רואה אני ההכרח לקצר דברי הרב ולהזכיר רק המסקנא -- כי ימי מלכותו של דהו-נובאס ארכו עשר שנים משנת 521 עד 531 לספירת הנוצרים. ועל פי הדברים הרבים הנוגעים לספרות הכנסיה הנוצרית הביצנתינית יקשה עלינו להביאם במקום הזה מסבה בלתי תלויה בנו. שפ"ר.

2) ראיה קלושה והלישה לכאורה, כי מאד אפשר להיות שהיה אז בן שלשים והיה לו בן צעיר ורך בשנים, נכדו נולד כשלשים או ארבעים אחרי כן, ונכדו דור רביעי נולד גם כן בערך שלשים או ארבעים שנים אחרי כן. שפ"ר.

אבו-חסאן-תביט מבני חזרג׳ היה המתווך והפשרן בין הנלחמים, ועל ידו כרתו ברית שלום. בנו המשורר והמליץ אלחסאן יפאר וירומם את אביו בגלל המעשה הזה ודבריו כתובים על אסף השמועות „כתאב אל-אגהאני“ וישתבח בפועל אביו שעשה שלום בין שבטי ערב. וזה האיש חסאן בן תביט, כפי העדיות הנאמנות והסימנים המובחקים שהחכם די-פירסיבל בעצמו מביא אותם (בספרו הנ״ל חלק שני עמוד 669) נולד שבע שנים לפני מחמד — לאמר בשנת 562. והנה יש לשער, כי בעת שהיה תביט אביו מתיוך ופשרן בין שני שבטי ערב היה איש למצער בשנות השחרות, כי השבטים האלה לא קבלו עליהם לבטח דין ומשפט איש צעיר לימים, ואם נכונו דברי די-פירסיבל, כי זה האיש מאליק אג׳לאן הכניע יהודי יתריב בשנת 5—492 אם כן היה בן שבעים או בן שמונים בהולידו את בנו המשורר והמליץ חסאן. דבר שאינו מתקבל על הדעת.

ג) ישנה ראיה ברורה כי המתווך והפשרן בין שני השבטים תביט וגם מאליק המכניע את שבטי היהודים חיו שניהם בימי המאה הששית לספירת הנוצרים. כי נדע שעוד הפעם פרצה מריבה בין בני חזרג׳ ובני אוס, והמלחמה ביניהם נודעת בתולדות שבטי ערב בשם: מלחמת באטיב, וקץ המלחמה הזאת היה, לדברי רושמי זכרונות בני ערב בשנת 612 לספירת הנוצרים -- ומספרים גם כן שאז היה תביט זקן ובא בימים והושיבו אותו במאסר, ולאות לעג וקלסה נפדה מבית האסורים והושיבו תמורתו תיש זקן בלי קרנים. נניח שהיה אז בן מאה שנים — לא היה יכול להיות מתווך ופשרן במריבת בני חזרג׳ ובני אוס הראשונה שהיתה גם לדעת די-פירסיבל בשנת 517 או 520 — עשרים שנה אחרי תבוסת שבטי ישראל — הנה כן דרוש להגביל זמן המריבה הראשונה בשנת 550 – 560, והיה אז במבחר שנותיו, ובנו נולד לו בשנת 562 (שבע שנים לפני מחמד כמבואר למעלה) וזה היה כעשרים שנה אחרי תבוסת שבטי היהודים ביתריב, ואם כן היה המעשה הזה כמעט בזמן אחד של הריסת ממלכת חמירה.

ד) התחלטה, כי תבוסת היהודים ביתריב היתה אחרי שנת 530 או אחר הריסות מלכות חמירה מתאמתת ומתחזקת במקום אחר: סופרי ערב יספרו, כי מאליק הכניע את היהודים לא בגבורתו, כי אם בעזרת נשיא ראש בית אב אחד מהערביים שבסביבותיו - והנשיא הזה היה — בלי כל ספק — חרית אבו-שאמיר ונקרא גם כן חרית הצולע. האיש הזה היה נודע לאוהב מלכות רומא המזרחית (ביצנץ) והקיסר יוסטיניאנוס עשה אותו לראש נשיא כל הערביים הסרים למשמעת ביצנץ, וזה היה בראשית שנת מלכותו — לאמר בשנת 527 (Procopius de bello persico p. 89, I, 17), ובכן נופלים שני הזמנים — תבוסת היהודים ביתריב וזמן התנשאותו של נשיא הערביים הזה בזמן אחד.

ה) ועוד יותר נראה, כי בתבוסת שבטי ישראל בערב הצפונית (יתריב) נראה יד חרית שאמיר או חרית אבן-ג׳אבלה באמצע. והוא אשר עזר למאליק במלחמותיו עם היהודים, כי אחד מסופרי ערב אבן-כותא׳יב כי הוא, אבן-ג׳אבלה או חרית שאמיר, הכניע את יהודי חבור וינהג את נשיהם וטפם בשבי והוא אותו חרית בן שאמיר אשר צר על טירת המשורר היהודי שמואל בן עדיה הנקראת אל-בלאק, מזה הננו רואים, כי זה האיש חרית בן שאמיר היה איש ריב ואיש מדון להיהודים יושבי חצי האי ערב, ואין ספק כי הוא היה האיש, אשר אותו קרא מאליק להיות לו לעזר נגד יהודי יתריב, ומדעתנו, כי הוא היה בימי הקיסר יוסטיניאנוס בראשית ימי מלכותו והוא גדל אותו וינשאהו — הנה יצא לנו ברור, כי נפילת מלכות ישראל בערב התימנית, והכנעת שבטי ישראל בערב הצפונית (יתריב) היו בזמן אחד (סביב לשנת 531). ולחזק הדבר יספר עוד הסופר הנאמן פרוקופיוס הנזכר אצלנו כמה פעמים, כי חרית בן שאמיר זה נמצא במחנה בילִיזריוס בהצותו את הפרסיים, ובעזרתו הצליח שר הצבא הביצנתינו להכות חרם את הפרסיים בשנת 531 —, ובכן עזר למאליק להדביר תחתיו את שבטי היהודים ביתריב בשנת 530 —, בזמן

---

1) אמר ספ״ר: בהגליון הזה קצרנו הרבה מאד, ובכל זאת הוא מרובה המחזיק — את ההלכה האחת — כי יש קשר ויחס תולדי בין שני המעשים בצפון ארץ ערב ודרומה — השמטנו הרבה מהפלפולים בספרי המקורים בערב, דבר שלא יתגדרו בו רק בעלי המלאכה הזאת המלומדים הגדולים בחקרי לשונות קדם ומקורי ההיסטוריה העתיקים. - ובכל זה לשלמות הספר הבאנו את הגליון הזה בעקרו, למען לא יחסר כל בהספר הזה הכתוב בעברית לעברים.

אחד עם תבוסת הממלכה הישראלית בדרום ערב, והיה אם נקבל היחס התולדי בדרך סבה ומסובב (Pragmatik) בין שני המעשים שנקרו ובאו בזמן אחד, תתחזק עוד ההשערה הזאת על ידי מסרת אחת שישנה להערביים. בספר השמועות „כתאב אל-אגהאני״ נמצאה המסרת: מאליק אבן-אג׳לאן המית את הנשיא היהודי אלגהיטיון (de Perceval שם II, עמוד 654), ה״א — de Perceval — בעצמו יוכיח (מאת הטאריק קמיצי) כי אל-גהיטיון איננו שם עצם פרטי, כי אם שם תאר לכל נשיאי היהודים ביתריב. הערבי נובאירי מוסר לנו השמועה, כי אל-גהיטיון היה קרובו של מלך חמירה והמושל בשמו. ההשערה קרובה מאד, כי המלכים המתיהדים בחמירה וביותר המלך יוסף דהו-נובאס בחרו לנשיא ביתריב הסרה למשמעתם איש יהודי, ומה גם כי שבטי היהודים בני נאדזשיר ובני קיראיזה היתה עוד תקיפה בהעיר הזאת. אם המית מאליק את אל-גהיטיון או הנציב היהודי, הנה עשה בזה דבר להוכית פריקת עול מלכות חמירה מעל יתריב, ודבר כזה לא נעשה לבטח רק אחרי מות המלך יוסף דהו-נובאס ותבוסת מלכות ישראל בחמירה, ולא כאשר היתה עוד הממלכה הזאת בעצם תקפה הנה כן באנו לידי החלטה, כי תבוסת מלכות ישראל בערב הדרומית משכה אחריה התשת כח שבטי ישראל בצפון ביתריב -- והוא הדבר שהיה דרוש להוכית אותו בהענין שלפנינו quod erat demonstrandum.

ציון יא

נשיא הגולה בוסתנאי, ובת מלך פרס דארה.

הידיעה הנפלאה, כי ראש בית אב וחבל נשיאי הגולה לקח לו לאשה את בת מלך פרס, נובעת ממקור נאמן, אשר כל דבריו אם נשקלם ונדייק בהם, נוכל לתקן כמה טעויות וכמה שבושים שעלו בהמקוריים לכלי שני ושלישי אשר שאבו ממנו ושמו דבריו בהתולדה הישראלית.

המקור העקרי להשמועה הזאת הוא דברי רב האי גאון בשו״ת „שערי צדק״ — תשובות הגאונים הקדמונים (דפוס שאלוניקי דף ג׳ סימן י״ז) ואלה דבריו:

„בוסתנאי ריש גלותא דהוא (בר) חנינאי שבא על שפחתו בת כנסרי (כוסרו הראשון) מלך „פרס דיהבה ניהליה עומר בן בטאב (צ״ל כטאב) מלך ישמעאל במתנה, וילדה בן ומת, ועמדו „עליו אחיו למכרו, ונחלקו חכמי ישיבות בדבר: יש מי שאמרו, כמה דלא היה משוחרר עבד הוא „וצריך שחרור מאחיו, וכתב מר רבי חנינאי דיינא דבבא שטר שחרור להדא שפחה מבית דינא, „ויש מהם שאמרו בוסתנאי נשיא הוה ובירו לשחררה״. היוצא לנו ראשונה מהדברים האלה הוא, כי השפחה (ויותר נכון השבויה), היתה בת המלך כוסרו ולא בת מלך פרס האחרון לבית הססנידים איזגרד האחרון. הידיעה הזאת מתאמתת גם מדברי רושם הזכרונות הסורי אבולפרג׳ בר-עברי, המספר דברי המלחמות בין פרס וישמעאל יאמר: בנתיה דין דכסרו דבשביתא דטייא דבירן הוי אורעין לעומר (Assemani bibliotheca Orientalis T. III. dars. I, p. 422). ובאמת הדברים אמורים רק על בת מלך כוסרו, כי איזגדר האחרון היה, לדעת אחרים מרושמי זכרונות הימים בימי הנערות בשבתו על כסא המלכות, ולדעת אחרים כבר הגיע לשנת העשרים (בשנת 621–622). — לפי זה לא היתה לו בת שבגרה וראויה לנשואים, כאשר נפלה עיר הבירה לפני המחמדיים (בשנת 637 לספירת הנוצרים). בזה נדחתה ידיעתו של הראב״ד בעל הקבלה לאמר: „כי בימי עומר בן אכטאב נעקרה מלכות פרס והלכו נשיו ובנותיו של יזדגרד מלך פרס בשבי, „ועמד מלך ישמעאל ונתן בת יזדגרד לרבי בוסתנאי ראש גלות״. אמנם כן הסופר היוני תיאופנים שאין לסמוך עליו אומ׳, כי המחמדיים לקחו את בת מלך פרס האחרון בשבי, אבל להטביע על

דברו מטבעת הבדאות הוא מוסיף ואומר, כי המלך הזה היה הורמיז (Theophanes Chronographia T. I, p. 552.).

מצד אחד הננו רואים מתשובת רב האי גאון המתאמת לדברי ר״א בן דאוד, כי עומר בן אכטאב נתן בת מלך פרס לבוסתנאי, ובזה נסתרים דברי ספר ההגדות הנקרא: „מעשה בית דוד (נדפס באמשטרדם 1753) ומובא בסדר הדורות דף פ״ח הוצאת משכיל לאיתן, האומר: „ונתן עלי בן אביטאלב לו (לבוסתנאי) בת מלך דארה לאשה״ — דברי הגדה שאין לסמוך עליהם. ומהמקור ההגדי הזה שאב גם בעל שלשלת הקבלה ויאמר: „ומלך ישמעאל הנקרא עלי כבד מאד את בוסתנאי ונתן לו לאשה בת מלך פרס״, והנה אם כל דבר הספר „מעשה בית דוד״ הם ספורי הגדות, בכל זאת אולי נמצאו בו גם עניני תולדה ומעשים שהיו, הוא מיחס את ספוריו לספר אחר הנקרא „ספרי בית דוד״ או ה„זכרונות לבית דוד״. השמועה על אדות החלום אשר חלם אחד ממלכי פרס „כי בלכתו לשות בגן-חמד (בוסתן) אשר לו בקש להכרית כל עץ וענף ולא נותר כי אם יונק אחד וכו׳. ומזה יצא השם „בוסתנאי על שם הגן הנקרא בסתן״, השמועה הזאת כנראה, כבר נתפשטה ברבים בימי המאה הששית והשביעית לחמישי, יען כי בעל סדר עולם זוטא כבר נשתמש בה אם כי לא בדעת והשכל הסב את כל הספור למר זוטרא (עיין ציון א׳). גם הספור על דבר הזבוב הקבוע בחיתמו של בוסתנאי לקח בעל סדר עולם זוטא מספר „הזכרונות לבית דוד״, אך קלקל פניו וישנהו בכוונה מיוחדת. הספר „מעשה בית דוד״ ידע לספר גם את המעשה הידוע, כי לקח בוסתנאי לו לאשה את בת מלך פרס, אך בנטיה מהמקורים הנאמנים שהזכרנו למעלה, מספר ספר ההגדי הזה לאמר „ונולדו לו ממנה בנים (לא אחד כמה שנאמר בשו״ת רב האי גאון) ואחרי מותו עמדו עליהם בניו הנשיאים ואמר להם: — בני שפחה אתם״ — בכל אופן מקור ההגדה על אדות בוסתנאי וחלום המלך וכו׳ הוא מבבל ולא מארץ ישראל, כי שם (כאשר הוכחתי למעלה ציון א׳) לא הכירו את בוסתנאי ובניו לנשיאי גולה היוצאים ממלכי בית דוד ביחס ישר מן המלך יהויכין.

בכלל אין לקבל את הספור, כי עומר בן כטאב נתן לבוסתנאי את דארה בת מלך כוסרו, דברים כמשמעם. יען, כי עומר לא היה מעולם בבבל, וקשה לשער, כי בא בוסתנאי עד מדינה בחצי האי ערב עיר מושב הכליף עומר, ועל כן יש לשער כי הפקודה הזאת יצאה באמת מאת עומר — שדרכו היה לתת צו לכל שרי צבאותיו אף הדברים הקטנים — לשר הצבא הערבי סאאד, הגבור הלוכד עיר קטיספון, לעשות כן, למען הראות אותות רצון וחסד לנשיא היהודים שעמד לימין הערביים בימי המלחמה. על הנקודה הזאת בתוך השמועה עלינו להפיץ אור מעט, כי ממנה תוצאות להבין ולהשכיל בתולדות נשיאות הגולה, הנשיאות שהיתה למרכז התולדה וחיי הלאום בימי מאות שנים רבות בבבל. שני בני הדור של נשיאות הגולה, שני עדי ראיה (אשר על אדותם נדבר בציון י״ב) המספרים את כל יקר תפארת ראש הגולה, מעידים בסגנון אחד, כי היה נשיא הגולה נחשב לשר גדול נושא משרה כבודה במשרות הממשלה העליונה. העד הראשון (מתשובות גאונים קדמונים בספר שבט יהודה) יספר, והמלך שולח לו (לנשיא) מרכבת המשנה אשר לו — ולא היה רוכב בה מפני כבוד המלכות, אבל היא הולכת לפניו״. עוד יספר (ר׳ נתן הבבלי) סדרי קבלת פנים בבא ראש הגולה להתיצב לפני המלך, וגם יספר, כי „כאשר רוצה לצאת רוכב במרכבת המשנה כמרכבת שרי המלך״ . . . „ודומה בהליכתו כאחד משרי המלך״ „והולכים אחריו וחמשים איש רצים לפניו וכו׳ . . .״. כי היו הנשיאים מאושרים מטעם המלוכה יוצא ברור מסדר שלשלת הנשיאים, כאשר עוד נבאר באריכה ואולי לא נשגה, כי הדברים שתלה בעל „מעשה בית דוד״ בבוסתנאי ויאמר. „ויצו המלך להרכיבו במרכבת המשנה ולמנות תחת ידו שופטים ולהתעסק עמו צרכי המלכות וכו׳ וכו׳ לקח מן הדברים ישראו עיניו את כח נשיאי הגולה מטעם הרשות.

ולהכבוד והשררה במדה כזאת לא זכו נשיאי הגולה שהיו לפני בוסתנאי. בתלמוד לא נזכר רק כי היה להם לראשי הגולה רשות לרדות את העם במקלות 1). מלכי פרס האחרונים

---

1) דברי הרב המחבר במקום הזה דורשים באור והערה, כי לא לבד שהם נסתרים מכמה מקומות בתלמוד, שמשם מבואר הליכות ראש הגולה ותפארת כבוד ביתו ומעמד משרתו, ושהיה נשוא בגוהרקא דדהבא וגוזייתא (שוטרים) היו עומדים לפניו, כי דבריו סותרים דברי עצמו (דברי ימי ישראל חלק ב׳, עמוד 346—347 ובלש״א בחלק ד׳) — נשען על הגמרא המפורשת במס׳ שבועות (דף ו׳ ע״ב) „כגון מלכא ואלקפטא, אפילא וריש גלותא, כאשר יאמר הוא בעצמו שמעלת ראש

מימות איזגדר הראשון (בשנת ד"א רי"ח) היו רודפים את היהודים בחמת נקס, ואלו אשר לא רדפום למצער לא היו אוהביהם ודורשי טובתם. ומהם לבטח לא היתה שומה להרבות כבוד ותפארת לראש הגולה וליפות כחו בזכויות יתרות להותירו לטוב. ועל כן רק עומר, בתתו לו את בת מלך כוסרו לאשה, כן גדלהו וינשאהו ויעלהו לשר ונשיא ישראל.

ומה היא העבודה והטובה אשר גמל בוסתנאי על הכליף עומר? הנה קצת הדברים נוכל לדעת אם נשוה אותם מול המצב המדיני שעמדו עליו כהני הדת הנוצרית הניסטרוויינית. המושלמים, אשר בזמן אחד קראו מלחמה על ביצנץ ועל פרס, ובמלחמותיהם היו יותר אנשי לב וכבירי כח, מלאי קנאה לדתם החדשה, מהיותם רבי המספר ויודעי דעת תכסיסי מלחמה, ולכן היו דרושים להם בעלי ברית לכבוש את הארצות, אשר באו שמה בספרם וסייפם, בחרבם ותורתם. ובבבל נמצאו להם בעלי ברית — היהודים והנוצרים הניסטרוויינים כי שתי האומות האלה סבלו אז צרות ומצוקות בימי הפרעות לעת ממשלת מלכי הססנידים האחרונים. על כן אמרו שרי צבאות ערב שנלחמו בשם הכליף עומר, לכרות ברית שלום עם בעלי שתי הדתות האלה ולתת להם חקים וזכויות למען קנות את לבם לעזרם במלחמתם עם פרס; מהניסטרוויינים הנוצרים נדע, כי עומר נתן להקתוליקון שלהם ישויב (Jesujabu) כתב תעודה לזכיות וחקים טובים. הכליף עלי מנה זאת מארעמעס לנשיא או קתוליקון ויותירהו אותו ואת כל בני אמונתו לטובה, בגלל העזר שעזרו את הערביים בצור על העיר מאָסול, (עיין על כל זה, Assemani bibliotheca Orientalis dissertatio de Syris nestorianis T. III. pars 2. p. XCV. —).

ומה היה כתוב בתעודת-החרות והזכוי הזה? גם כן נדע מהכתב אשר נתן להקתוליקון של הניסטרוויינים להעמידו על משמרתו. כתב-מלכות אשר נודע ברבים אך בימים אלה. (צייטשריפט ד. דייטש-מארגענלאֶנדישע געזעללשאפט 1853, עמוד 249). הכתב הזה אמנה נתן להקתוליקון עבד-ישוע, אשר כהן בשנות 1044 - 1075, לאמר בימי הכליף המזרחי קאים ביאמארי לל ה. אך לפי דבריה היא מתיחסת אל המנהג הקדום מאז לזכות את הקתוליקון בזכיות כאלה. בהכתב הזה נאמר כי היה הקתוליקון עולה לגדולה על ידי בחירה, אחרי אשר חקרו ודרשו על מעשיו ומדותיו ונמצא שלם וראוי להגדולה הזאת. בהכתב הזה נאמר, כי נחשב הקתוליקון לראש כל קהלות הנוצריות הניסטריאניות בכל ארצות האישלם, לו המשפט להיות מלובש בגדי כהונה גדולה. גם נתקיימו ונתאשרו שם כל הזכיות שזכו בהנה את הכנסיה הנוסטריאנית ארבעת הכליפים הראשונים — „הולכי צדק" — (אבו-בכיר, עומר, עותמן ועלי). ומלבד זכיותיו בכנסיה לו גם העז והמשרה המדינית. א) לקחת תרומת כסף מכל בני מרעיתו, מלבד הקטנים עדי הגיעם לשנות בגרות. ב) לדון בין איש ובין רעהו בכל משפטי הנוצרים בינם לבין עצמם. על הקתוליקון היתה הרשות מטלת לחובה להיות מפשר ומשלים בין בעלי הריב, לעמיד לימין החלש נגד החזק ממנו ממנו וכו'. ומזה יוצא כי היה הקתוליקון הזה, לא לבד נשיא-אלהים רועה אמונה, כי אם שר גדול בממלכה — והדבר הזה היה בימי הכליפים הראשונים אחרי מחמד.

אין ספק כי שררות כזאת נהג גם ריש גלותא בממלכת האישלם ותהי משרתו כמשרת הקתוליקון להנוצרים הניסטרויאניים, אף כי בידינו לא נשאר למשמרת כתב-הדת ליפוי כחו בעז-משפט ודבר מלך, ולזה מסייע הדבר, כי היה ריש גלותא מתקוים ומתאשר במשרתו מטעם הכליף והממשלה העליונה. ולדברי רב שרירא גאון היו להנשיאים הקדמונים מתחלה „שולטנותא דמלכא". מן הדבר הזה, כי ידענו אשר בוסתנאי מצא חן וחסד בעיני המלך, כי מלך פרס עומר בן כתאב, נתנה לו לאשה בת מלך פרס, נוכל להוציא לצדק משפט, כי הוא היה הראשון לרישי גלוותא שזכה להרמת קרנו בכבוד שר גדול משרי הממלכה, וכי הותירו אותו לטובה וייפו את כחו בזכיות יתרות ובאותות כבוד. — ברור הדבר, כי לא מאהבתו את היהודים הטה עומר חסד לראש הגולה וינשאהו ויכבדהו, כי אם בעד העבודה שעבדו אותו היהודים ויעמדו לימינו. ובכן בוסתנאי הוא המיסד את שררת הנשיאות בבחינה מדינית ואזרחית. — והזימים אשר בהם פעל בוסתנאי

הגולה היתה הרביעית למעלת המלך, כי נשא אבנט זהב מעשה רוקם ומעיל משי (מעכסא), כי היה לו כח ושררה מדינית על כל קהלות ישראל, כי היו עבדים רצים לפניו וכו' ואיך יאמר פה כי לא מצינו בתלמוד שיהיה לרה"ג מעמד נכבד במדרגות המשרה. וכזה נסתר בנינו כי היה בוסתנאי הראשון שזכה לשררה מדינית.

זעבד לרבים נוכל לדעת מפגישתו עם עומר. בשנת 637 = שצ״ז, כאשר נלכדה קטיספון (וקודם לזה לא נשבתה בת מלך פרס), וככר הגיע פרקו לשאת אשה. אם נאמין לדברי „מעשה בית דוד״ היה אז בוסתנאי „בן חמשה ושלשים שנים״ ועוד לא לקח לו אשה. לפי זה נולד בשנת שס״ב, ומאחר שנדע כי הניח אחריו בנים גדולים במותו, יש לשער כי שנת מותו היתה ארבעה אלפים ת״ך למספר בני ישראל.

ציון יב

שלשלת נשיאי הגולה שעמדו אחרי בוסתנאי, ועז פעלתם בכנסת ישראל הבבלית.

רב שרירא גאון המוסר לנו שלשלת ראשי הישיבות בריוק ודקדוק הזמנים לדעת גם השנה והחדש שנתמנה גאון פלוני לריש מתיבתא בסורא או פומבדיתא, הוא כמעלים עין בכוונה מסדר השתלשלות המשר של ראשי הגולה. כי לא היו בעלי השררה הזאת רצויים לו ולחבריו ראשי הישיבות. פעם יספר בשבח יחוסו כי הוא מצאצאי נשיאי הגולה הקדמונים ויאמר: „ואבהתנא „דילנא דבי נשיאה אינון מיהו שבקוה לכל ארחתא בישתא דנשיאות ועיילו „לרבנן דמתיבתא למבעא ענוה ושפלות ונמיכות. ולא מבני בוסתנאי אנחנא, אלא מקמי „הכי עיילו זקננו ברבנא דמתיבתא״. בגלל הדבר הזה לא רצה לכבד את נשיאי הגולה ולא העלה את שלשלת נושאי המשרה הזאת ברשימתו. ואנחנו לרגל מלאכתנו, ננסה להפיץ אור על סדר זמנים זה בעזרת הדברים שבאו ברב שרירא גאון על דבר נשיאי הגולה בדרך אגב ועל פי מקורים אחרים, כי דעת סדר זמני ראשי הגולה אחוזה ודבוקה בבינה לעתים ותולדות המעשים והשתלשלותם והתפתחותם בכל דורות הגאונים. ולראש וראשונה עלינו לחקור דעת מי היה נשיא הגולה הראשון אחרי בוסתנאי, אשר כנודע הניח אחריו כמה בנים שנולדו לו מנשיו הישראליות — אך השם הזה וזמן הנשיא הזה נשמטו מסדר הזמנים ולא הגיעו לנו.

א) היוחסין לפי דברי מקור אחד (כנראה מדברי נתן הבבלי) והקראי יפת בן סעיד קוראים את ראש הגולה שהיה ממלא מקום בוסתנאי בשם חסדאי. היוחסין יאמר, „בסתנאי-חסדאי-שלמה״. ויפת הקראי יאמר, „בסתנאי מסר לבנו חסדאי, והוא לר׳ דוד הנשיא, והוא לבנו ענן״— אך הידיעה הזאת מוטעת היא באין כל ספק. כי זה הנשיא חסדאי נזכר גם כן באגרת הרש״ג שהוא אבי הנשיא שלמה. ומשלמה הנשיא ידענו כי נהג בנשיאות בשנת ד״א תצ״ג, כי בשנה הזאת 1), כאשר יספר רש״ג: שקליה שלמה בר חסדאי ריש גלותא למר רב בר שמואל ומניה במתחסיא (סורא) וראש הגולה הזה נהג עוד נשיאותו בשנת תקי״ט = אלף שבעים לשטרות, כי גם בשנה הזאת, יספר רש״ג לאמר: „מר יהודה גאון — והיה נמי מפומבדיתא ולא הוה מאן דמפליג בסורא כותיה אף הוא נמי שקליה שלמה נשיאה ומניה להתם״, ובכן זכינו לדין, כי הנשיא שלמה עמד על משרתו בין שנת אלף מ״ד ושנת אלף שבעים לשטרות = ד״א תקצ״ג עד ד. תקי״ט. אך גם לפני זה ככר ישב על כסא נשיאותו, כי בשעה שנתמנה מר בר שמואל לריש מתיבתא היה הוא ככר לנשיא, ואם נניח כי ככר היה אז ראש הגולה שלש שנים מקודם, המכוון לשנת ת״ץ — ויצא לנו, כי אביו חסדאי שמש בנשיאות בין שנת ת״ס ות״ץ. אך על בוסתנאי הלא נדע, (כאשר בארנו בציון הקודם), כי שמש בנשיאות עד שנת ת״ך, ובכן נשארה לנו עת בין הזמנים בין בוסתנאי וחסדאי, אשר לא נדע למלאותה ולקרוא בשם את נשיאי הגולה שהיו בינתיים, ולמצער די זמן לנשיאות ראש גולה אחד. ובאותה העת — לאמר: משנת ד״א ת״ך עד ד״א תמ״ט, שהיא שנת האלף לשטרות, מצאו מקום הסכסוכים בין ראשי הישיבות וראש הגולה, אשר יאמר רב שרירא: —„ובאילין שנין (עד אלף לשטרות) כלהו גאונים דהוו במתא מחסיא

1) אלף מ״ד לשטרות.

„לא נהירנא להו שפיר על הסדר. ואית בהון חנופתא ונטורתא, דנשיאים (ראשי הגולה) „דמעברין להון מהדרין להון ומאי דבריר לן כתיבנא להו. אבל מן שנת אלף (לשטרות) ואילך קים „לן בהון" — ובכן הסכסוכים היו לפני שנת האלף לשטרות (ד"א תמ"ט). — ולבטח לא היה בוסתנאי המושל בשרירות לב ורודה קשה בהגאונים, כי לו היה כדבר הזה, לבטח לא נמנע רב האי גאון 1) מהזכר כזאת בעת דברו עליו ועל עניני משפחתו. ובכן ברור הדבר, כי רק הבא אחרי בוסתנאי היה המושל ביד חזקה על ראשי הישיבה שבסורא. וקרוב גם כן להוכיח מדברי רב שרירא האומר בלשון רבים: „דנשיאים מעברין להון". כי מימי מות בוסתנאי עד שנת תמ"ט קמו ראשי גליות אחדים. — בכל אופן אין לסמוך על הידיעה, כי בוסתנאי מסר את נשיאותו ישר לחסדאי. ובכן הננו מקבלים את הסדר הזה: א) בוסתנאי, ב) הפסק גדול למצער ארבעים שנה ואז נהגו שררה ראש גולה אחד או איזה ראשי גולה השתמשו בהגדולה הזאת כאחד, ג) חסדאי, ד) שלמה בן חסדאי אבי שני בניו שלמה ודוד. הקראים משמיטים את נשיאות שלמה, מכל וכל ועושים את דוד בן חסדאי לנשיא — בחפצם לשום כבוד נשיאות על אבי ענן רבם (דוד היה אבי ענן וחנינא), למרות הדבר, כי רב שרירא, המקור היותר נאמן, יחשה מדוד ויזכיר כמה פעמים את שלמה לראש הגולה. – ככר בארנו למעלה, כי שלמה עוד היה נשיא בשנת ד"א תקי"ט. וכמה שנים אחרי כן ארכה נשיאותו נוכל לברר רק כאשר נדע בדיוק הזמן, שבו בא ונהיה קרע הקראים וענן החל ללמד תורתו ולהפרד מן כלל היהודים שומרי היהדות הרבנית.

ב) גם בחקירה זאת עלינו להשען לראשונה על ידיעת רב שרירא. הוא יאמר: „והוא (יהודאי) ואהיו (רב דודאי) היו גאונים בתרתי מתיבתתא בפרק אחד ובאותם הימים נפק ענן". — שני האחים האלה שמשו במשרת ראש ישיבה, הראשון מן אלף ושבעים עד אלף וע"ג לשטרות ד"א תקי"ט —, והשני -- ד"א תקכ"א – תכ"ד. ובכן יצא ענן ללמד תורתו בהשנים האלה. המקורים בערבית ובספרי הקראים מגבילים את הזמן בקרוב להשנה הזאת אם גם לא בדיוק. מאקריזי אומר, ענן בא בשנת 140 למנין מחמד מארץ הקדם לבגדד, והשנה הזאת מתאמתת לשנת 758 לסה"נ או ד"א תקי"ח. במקום אחר יקבע מאקריזי זמן אחר לפעלת ענן והפרדו מעל התורה הרבנית ויאמר „וקדם עאנן מן אלשרק אלי אעראק פי חלאפה" אמיר אלמומנין אבי ג'עפאר אלמנציר סנה" שת ותלתין ומאיה מן סני אלהגרה", ופתרון הדברים: ענן בא מארץ הקדם לאיראק (בבל) בימי מלכות הכליף אבי ג'פאר (קרי, דזשעפאר) אלמנצור בשנת מאה שלשים וש"ש להההירזשירה (למנין המחמדיים). (כרעסטאמאטהיע אראב. 294, 100 שם, de Sacy I, p. 91) הזמן השני הזה, כנראה, נתקבל אצל הקראים, כי בעל רשימת קורות הדורות הראשון בין הקראים יפת בן סעיד יאמר (בהעתקת התורה), „והיה זה הדבר (חלוקת ענן) בימי אבוג'עפאר אלמנסור בשנת קל"ו לקרן זעירא 2). הקראים האחרונים שבשו הדברים ותחת שנת קל"ו למנין האישלם הם קובעים שנת התהלת תורתם מן ד"א ת'. — דבר שאין לו שחר כלל וכלל. ובכן לפנינו שלשה זמנים להגלות ענן, תקכ"א—ב (לדעת רש"ג), ד"א תקי"ח (לדעת מאקריזי) ותקי"ד (לדעת הקראים). וברור הדבר כי הזמן האחרון הוא מוטעה. כי מפני שידוע אשר ענן החל פעלתו בימי הכליף אבוג'עפאר אלמנסור ומלכות הכליף הזה החלה משנת 136 לספירת מחמד, קבעו הקראים ראשית תורתם גם כן בהשנה הזאת. ומאשר כי יודעים הננו, אשר בשנת תקי"ט עוד עמד שלמה בנשיאותו על כן אין להעלות על הדעת, כי ענן כבר נגלה אז והחל פעלתו ובכן מקבלים הננו זמנו של רש"ג כי השנה תקכ"א—כ"ב היא ראשית זמן התורה הקראית. ויצא לנו כי עד העת ההיא נהג שלמה בנשיאות ובשנה ההיא מת ואז החלה התחרות על דבר נשיאות הגולה ותוצאתה היתה — קרע הקראים.

ג) ומי היה נשיא הגולה אחר שלמה? זה קשה לברר, כי ישנם חלוקי דעות בזה בין הרבנים והקראים, אם היה ענן כבר לנשיא או לא. הראב"ד בקבלתו, אם שהוא מן האחרונים וביחוסו אל הקראים איננו חפשי מנטיה יתרה לצד הרבנים, יאמר, „וענן מבית צור (צ"ל דור) היה, „ותלמיד חכם היה בתחלה והכירו בו שמין פסול, מפני כן לא נסמך לגאון וגם לא סייעוהו מן

---

1) בשו"ת ש"ץ דף ג' דפוס שאלוניקו סימן י"ז.

2) כן נקראה כפי הקראים הראשונים דת מחמד. שפ"ר.

השמים להיות ראש גלות , ומפני הטינא שהיתה בלבו — עמד להסית את ישראל מעל קבלת „חכמים". — והרצאת הדברים הזאת מתאמת לספור קראי אחד משנות המאה השלש עש־ה לסה״נ אליהו בן אברהם בשם אחד מהרבנים (בלקוטי קדמוניות בהערות סימן י״ב) וכן יאמר הקראי הזה: „ולבן דתכם אשר חרף ל ע נ ן משכיל הגולה — וכתוב בספור שקרותיו: „כי ע נ ן היה לו אח קטן „ממנו ושמו חנניה וענן היה גדול מחנניה אחיו בתורה ובשנים ולא רצו חכמי הדור להעמידו ראש „גלותא מפני ויתור פריצות וחסרון יראה, ושמו פניהם אל חנניה אחיו משום ויתור ענוה ובישנות „ויראת שמים שהיתה לו והעמידוהו ראש גלות — ובאותה העת נתקנא ענן, הוא וכל איש רע „ובליעל — ונתכוין במחלקת בסתר משום פחד מלכות — ופתח ואמר למלך, כי דת אחי על חשבון „ועבור תקופת ודתי על ראית הירח, ועבור האביב. — מכל זה יוצא כי לא השתמש ענן מעולם במשרת הנשיאות ועוד לא הספיק לעמוד על כנו וכבר נשמע בין החיים שאינו ראוי לגדולה כזאת מפני „הטינא אשר בלבו". לעמת זה יאמרו הקראים האחרונים, כי ענן כבר היה נמנה לראש גולה על פי דעת כל הקהל ונתקיים ונתאשר מהכליף אלמנסור, וכה יאמר אחד מאחרוני האחרונים שבקראים ש מ ח ה ה ל ו צ ק י (חי אחרי שנת ת״ק למאה הששית לששי), — . . . ובעבור עוצם חכמתו (של ענן) והפלגת חסידותו וענותנותו בחרו אותו כל ישראל שתי הכתות הצדוקים והפרושים ומנוהו להיות נשיא־אלהים בתוכם לאב בית־דין ולריש גלותא עליהם — במקום מ״ך על כל ישראל אנשי הגלות ברשות מלך ישמעאל — וקמו עליו הזדים הארורים ויתנכלו עליו אותו להמיתו, וכאשר יראו מן המלך להרגו, הלכו ומסרוהו והלשינוהו אל המלך שמרד בחוק המלכות, ונתחייב מיתה, והשם יתברך נתנהו לחן ולחסד בעיני המלך וחמל עליו והצילו מירם ונשאר בחיים. ובראות הר׳ ענן כן — מאס בראשות ובחל ברבנות (ארת צדיקים לשמחה הלוצקי דף י״ט) 1). ונראה הדבר, כי גם הערבי מאקריזי המוריע, כי מתנגדי ע נ ן לא יכלו לו, כי הכליף אלמאנסור היה למגן בעדו, לקח גם הוא את דבריו מהקראים (ועיין כריסטאמאטהיע אראב. de Sacy T. I, 108).

ד) אם עבר ע נ ן מנשיאותו או הרחיקוהו ממנה לפני הספיקו לעלות לגדולה אין ספק, כי בשנת תקכ״א—כ״ב נמנה ראש גולה אחר תחתיו. המקור שהבאנו למעלה קורא בשם את ח נ נ י ה אחי ע נ ן. הקראי א ל י ה ו, המכחיש ידיעת הרבנים אומר: „זה עשו בימי ע נ ן והמליכו את ח נ נ י ה אחיו מגזרת המלך, כדי לשודד ל ע נ ן ולהשבית דת הענאנחים והנאנקים. . . — וזה הנשיא ח נ נ י ה, יש לשער כי הוא אחד עם א ח ו נ א י, אשר בנו ז כ א י היה לנשיא אחריו. ההחלטה הזאת דורשת לבון וצרוף על ידי הבקורת. בשנת אלף פ״ב (לשטרות = ד״א תקל״א, פרצה מחלוקת ותחרות על דבר נשיאות הגולה בין זכאי בן אחונאי ונטרונאי בן חביבאי, כאשר יספר רש״ג לאמר: „ובתריה מר ר ב מ ל כ א ב ר א ח א בשנת אלף פ״ב (לשטרות) והוא אחתיה „(הורידו) ל נ ט ר ו נ א י בר חביבאי נשיא בפלוגתא על זכאי בר מר א ח ו נ א י דהוה נשיא קמי „הכין קמי שנין ואיכנפן תרתי מתיבתא עם ז כ א י הנשיא ועברונהי ל נ ט ר ו נ א י ואפטר רב מלכא „לגן־עדן (בשנת אלף פ״ד) ונטרונאי אזל למערב" 2) — מזה יצאו לנו צמצומי הזמנים אלה: א) רב מלכא היה ריש מתיבתא מאלף פ״ב לשטרות — עד פ״ד ד״א תקל״א עד ל״ג, ובשתי השנים אלה התאמץ להעביר את נטרונאי גוזל הנשיאות. ב) הנשיא זכאי בן אחונאי כבר שמש בנשיאות איזה

---

1) אם נכונו דברי הספור (בספר כתב תמים לר׳ משה תקו (אוצר נחמד ח״ג עמוד 64). כי „ענן המין היה אומר: מי יתן והיו כל חכמי ישראל בבטנו והיה נחתך בחרב והיו מתים הוא והם עמו", נוכל להוכיח מזה את גדל שנאתו להרבנים, לאות על אמתת הדברים נוכל להוכיח מזה, כי ידוע הדבר, אשר ר׳ מ ש ה ת ק ו היה בקי בספרי הקראים ומביא כמה דברים מספל אלבוסרי ואבו יפת, ובמקום אחד מספר שפירוש התורה על פי הקראים מבבל לרוסיא, ומרוסיא הביאוהו לרעגענסבורג, וכן הוא אומר: „ושמעתי שזה הספר המעוקל בא מבבל לרוסיא ומרוסיא הביאוהו לרגינספורק (רוסיא במקום הזה הכוונה לבטה על גאליציה — (רוסיא האדומה, ספ״ר). וכאותו הדף מביא — את א ב ו ע ל י ואמר אבולסרי. ואולי קרא ר״מ תקו את הדברים האלה באיזה ספר בכ״י של הקראים.

2) אנכי תקנתי את הנוסחא על פי שתי נוסחאות של רב שרירא גאון של בולס ושל גאלדבערג. במקום הזה נוסחת בולס מתוקנת ביותר ורק במקום ז כ י נ א י צריך לאמר ה ב י ב א י ובזה נסתייעתי מספר הפרדם.

שנים לפני הטרדו מנשיאותו על ידי נטרונאי (כמו שיאמר: דהוה נשיא קמי הכין כמי שנין). ונראים מדברי רש"ג, כי שני המעשים: מות רב מלכא (בשנת ד"א תקל"ג וצאת נטרונאי למערב (אגריב). היו בשנה אחת — ד"א תקל"א. אם כן „כמי שנין" שיזכיר רש"ג נופלות בשנות תק"ל — תקל"ג — מזה יוצא כי נשיא הגולה שעמד במקום ענן, — אם הוא חנניה או אחונאי — שמש לכל היותר בין שנת תקכ"ב (אחרי כי נתברר בהציון הזה בסעיף ב' עיי"ש, כי ראשית התורה הקראית היא בשנת ותקכ"א—כ"ב. שפ"ר) ותקל"א. — ונראה הדבר, כי תוצאת המחלוקת הזאת לא היה פרוד דתי (Cchisma), יען כי רב נטרונאי בר הביבאי זה נזכר אחרי כן בדבר הלכה בספר הפרדס דף כ"ח עמוד א' בזה"ל: „והדא מילא אמרה רב יהודאי גאון ריש מתיבתא כד הוו יתבי קמיה מר „רב חכינאי „ומר רב נטרונאי בר חביבאי". הדבור „יתיב קמיה" מורה אצל הגאונים תמיד — נטפל לראש הישיבה, כעין תלמיד חבר, או חכם כפוף לראש הישיבה. הדבור „אזל למערב" אצל רב שרירא גאון הוא כמו שיאמר, כי גזרה עליו המלכות לגלות מבבל, כמו שמציני אחרי כן בעוקבא ראש גלותא 1).

ה) בעוד אשר נדע את שמות שלשת נשיאי גולה במשך ארבעים ושנים תצ"ג עד תקל"ג, שלמה, חנניה וזכאי בר אחונאי. הנה לא נדע דבר ברור מראשי הגולה בארבעים שנים השניות. אמנם רש"ג יאמר באגרתו, „ובתריה מלך מר חנינאי כהנא בר מר אברהם בשנת אלף צ"ג ועבריה נשיא בשנת צ"ו (לשטרות, ד"א תקמ"ה). אפשר הדבר, כי עוד מלך אז זכאי כרמולי משער, כי הנשיא שמזכיר בזה הרש"ג הוא נשיא הגולה שמואל. אך עליו לא נדע רק ידיעות מסופקות. אחד המקובלים — רבי אלעזר מווירמישא ברוקח (בספר מצרף לחכמה בכ"י) אומר, „וקבלו החסידים סוד תקון התפלות ושאר סודות רב מרב עד אביו אהרן בנו של שמואל „הנשיא אשר עלה מבבל משום מעשה שהיה והוצרך לילך נע ונד בארץ ובא בארץ לומבארדיאה, „בעיר אחת ששמה לוקא, ושם מצא את רבי משה — הוא היה הראשון שיצא מלומבארדיה הוא „ובניו, רבי קלונימוס ושאר אנשים חשובים הביאם המלך קארלו עמו מארץ לומבארדיאה והושיבום „במאגענצא". זמן צאת החכמים האלה מלוקה למגענצא יעמצם כרמולי לשנת תשי"ט אחר חרבן הבית (על פי כ"י מחזור) שהיא שנת ד"א תקמ"ז לב"ע (לפי מנין שמונין רוב בני ישראל בטעות את שנת החרבן ג"א תתכ"ח ולא תת"ל. שפ"ר). דבר הקרוב לאמת, אחרי שגם רבי יוסף הכהן בעמק הבכא מגביל שנת היציאה בימי מלכות קארל הגדול, בכל זאת אי אפשר להיות שחי אז בן נשיא הגולה הנזכר בזמן הזה. ידיעת רבי אלעזר מווירמישא, שעליה תנוח השערתו של כרמולי מלאה ספקות ודברים שאינם מבוררים על מה ירמוז בדברו, „עד אביו אהרון"? יש שחפצו לתקן הגירסא „אבו-אהרון" אך נגד זה אביא במרוצת הדברים הערה הסותרת את הסברא הזאת. גם הידיעה, כי זה האיש אהרון או אבו-אהרון מסר את רזי הקבלה וכוונות התפלות הוא טעות הזמן, כי בימים ההם לא ידעה עוד תורת הסוד הקדמוניה מרזים כאלה. בהערה כתובה על סדר תפלה ישן בכ"י בהביבליותיקה הלאומית בפאריז נומר 174 נזכר עוד הפעם זה האיש אהרון בנו של ראש גלותא ובקשר עם רבי משה מלוקא, וההערה הזאת יש לה פנים מאירות ודבריה ברורים יותר מההערה הנזכרת למעלה (הדברים האלה העתיק בעדי המנוח עהרליך מפאריז) וז"ל, — . . . „לשם תפארתך, „עד כאן מדברי הימים (ויברך דוד וכו, דהי"א כ"ט, י'—י"ג. שפ"ר). ומכאן ואילך בספר עזרא „(ר"ל נחמיה ט', ו'—י"ב. שפ"ר). ובימי הקדמונים כשהיו מגיעים עד כאן (לשם תפארתך), היה „שליח צבור עומד ומתחיל לאלתר ישתבח. וכשבא הגאון רבי משה מלוקא בן רבינו קלונימוס בימי „המלך קארלא למדינת מאגענצא היה מנהיג את בני דורו לומר מכאן ואילך, עד ושמו אחד, כי „גדול הדור היה ואין כל דבר נעלם ממנו. הוא רבינו משה הזקן שיסד אימת נוראותיך, והוא „היה תלמידו של אהרן בנו של רבנא שמואל הנשיא מבבל זכר צדיק וקדוש לברכה". פה לא ידובר

---

1) נראה לי יותר נאות לפרש דברי רש"ג ואזל למערב – לאמר, למערבא כא"י. — כי נראה שכן היה אז דרכם של הבבליים שלא השיגו הפלס במקומם ללכת לארץ הקדושה, הישוב השני המרכזי בימים ההם, כי במגהריב, בצפון אפריקה עוד לא נתפתח אז הישוב הישראלי כראוי, וזה היה בימי עוקבא מאה וחמשים שנה אחרי כן, וכזה נדחתה השערת הרב המחבר, וצריך עיון, ואין אני מחליט הדבר רק מעיר עליו. שפ"ר.

עוד מרזי התפלה, כי אם מנוסחאתה וסדורה, שמסר רבי אהרון, ורבי משה תנהיג אותם בקהלות אשכנז שעל יד הריינוס. ההערה הזאת בצרוף אל הראשונה אם נכירן לתולדיות ואמתיות מבלבלות עוד יותר את סדר הזמנים. כי אם נחליט אשר משפחת קלונימוס יצאה מלוקה למאגענצא בשנת ד״א תקמ״ז, יצא לנו שכבר היה אז רבי אהרון מורם במשך איזו שנים ומסר להם הלכות — ובעת ההיא לבטח כבר חדל אביו שמואל נשיא הגולה לשמש בנשיאותו, אם לא נאמר שגלה הבן מבבל בחיי האב ובנשיאותו ו„המעשה שהיה״, היתה הסבה שהאב הגלה את בנו, דבר הרחוק מאד. ובכן יש להגביל נשיאותו לשנת ד״א תק״מ — ובעת ההיא לפי ידיעת רש״ג הנאמנה לכל הדעות, עוד היה זכאי בר אחונאי רה״ג. הנה כן לא נשאר לנו אלא אחת משתי אלה, להקדים זמנו של שמואל ר״ג לפני קרע הקראים ולפני נשיאות שלמה — דבר שאי אפשר בשום אופן — או כי נאמר ששמש בנשיאות גם אחרי צאת משפחת קלונימוס לאשכנז, לאמר אחרי שנת תקמ״ז — באופן האח־ון הזה עלינו לאמר או כי היחס בין אהרן ובני קלונימוס איננו נוסד בהיסתוריה או כי היה הקשר הזה בינותם לא בלוקא כי אם אחרי כן במאגענצא. נשמע נא מה בפי רב שרירא המזכיר גם כן חכם בשם מר אהרון ויאמר, „ובתריה (דרב אבימאי) מר רבי יוסף בר אבא בשנת קכ״ה (אלף קכ״ה לשטרות = „ד״א תקע״ד). ולא הות דוכתיה, דהות מר אהרון קמיה דהוא אב בית-דין והוה גמיר ועדיף טפי „מניה (דרב יוסף) מיהו על ידי חלום אדבריה למר רב יוסף גאון דהוה חסיד טובא וזקן מאד ואתמר „דהוה אתי אליהו ז״ל ויתיב במתיבתא דיליה״ - ובכן דחו ממקומו את רבי אהרון „דהוה גמיר ועדיף טפי מניה״ מפני רב יוסף המקובל שזכה לגלוי אליהו. יש לשער, כי זה היה „המעשה שהיה״, אשר הכעיס את רב אהרון והוצרך לילך נע ונד בארץ, כי כעס מאד על המעשה הזה, כאשר כבר מצינו כן ברב אחא משבחא חמשים שנה לפני זה — ואולי היה בשנת תקע״ר אצל בני משפחת קלונימוס במאגענצא ומסר להם תורה והלכות; אך באשר כי בני קלונימוס היו יוצאי לוקא בלומבארדיאה נתנו גם לו בעלי רשומות מקום בלוקא. -- אך המקום המסובך והמסופק הזה עודנו דורש חקירה ודרישה על פי ידיעות יותר מדויקות.

ו) בין השנים אלף קכ״ז — ואלף קל״ט לשטרות (ד״א תקע״ו עד ד״א פ״ז) פרצה עוד הפעם מחלקת גדולה בדבר נשיאות הגולה בין דניאל ודוד בני יהודה. הדבר המעורר פלא ותמהון, כי רב שרירא, אמנם יזכיר את דברי הריב הזה, אשר מוצאו היה נכבד מאד כריב הדעות, אך הוא רב שרירא, לא מצא את המאורע הזה לנכבד ולדבר בו הרבה ובדברים פשוטים יאמר:... „מר אברהם בר מר רב שרירא בשנת אלף קכ״ז (לשטרות) מלך י״ב שנים, והוה מר יוסף בר חייא „אב בית-דין, ובפלוגתא דדניאל ודוד (מהלשון הזאת נראה שהיתה המחלוקת הזאת ידועה „ומפורסמת. שפ״ר) בן יהודה נשיאים איקרי מר יוסף בגאונות ולבסוף פייסו כתאוי בין דיליה למר „אברהם דאקרו שני גאונים. מיהו כד מכנפין תרווייהו בתר דוכתא מתני מר אברהם ויתיב מר יוסף „קמיה״ -- על פי הדברים הפשוטים האלה היה מקום לשפוט, כי היתה המחלקת הזאת קלת הערך ורק על דבר רדיפת הכבוד ואהבת איש את עצמו. אך רושם קורות הדורות אבולפרג׳ בר-עברי הסורי, מפיץ אור על המחלוקת הזאת. ומהערתו נראה ברור סבת רדת נשיאות הגולה ונפילתה. גם זמן המחלוקת נברר ונצמצם מדברי אבולפרג׳. בהכרוניקה של הספר הסורי הזה (ונעתק לרומית בספר (Assemani bibliotheca Orientalis T. II. pars 1. p. 346.). בספרו קורות המריבה בהכנסיה הנוצרית של היעקוביים בין הכהנים הגדולים בימים ההם נמצא הספור הזה. גם בין היהודים היתה אז מריבה על דבר השררות, בני טבריה העמידו בראשם את האיש ושמו דוד והבבליים נטו אחרי דניאל שהיה מן הענניים (קראי). בעלי הריב הגישו עצומותיהם אל הכליף מאמון, והוא הוציא כתב-דת לאמר, כל עשרה אנשים — יהיו יהודים, נוצרים או אמגושים (עובדי האש), אשר ימנו עליהם אב וכהן דתי, אז מה שעשו עשוי ואין ממשלת הכליף נזקקת לזה כלל, ואלה הם דבריו בלשון רומית:

Judaei quoque de primatu altercati sunt. Nam Tiberiadenses 1) quidem Davidem

---

1) דבר שאין לו שחר הוא, כי בני טבריה היו בין הבוחרים את נשיא הגולה. ובמקום הזה הטעות היא אם ביד בר-עברי הסורי בעצמו או כי Assemani המעתיק אותו לרומית, השחית את הדברים ושבשם. הנני משער, כי בעצם דברי בר-עברי היה „אנבריא״ (פירוז-שבור בבבל) ומזה

quendam sibi praefecerunt, Babylonii vero Danielem ex Ananitarum (ענניא) secta (qui sabbatum solventes, feriam quartam ejus loco observant). Eorum causa ad Mamonem Chalifam delata, is lege lata sanxit, si decem cujuscumque religionis viri in unum congregati antistitem sibi creare vellent, sive Christiani sint, sive Judaei, vel Magi, id ipsis fas esse.

אם גם א ב ו ל פ ר ג' והאיש אשר עליו נשען הכניסו טעויות גדולות בדבריהם, באמרם, למשל, שהקראים שובתים ביום רביעי בשבוע תחת יום השבת, הנה אין בכות הדברים האלה להכחיש את עיקר הספור. גם זמנו של הסורי מתאים להזמן שקבע רב שרירא להמחלוקת הזאת. א ב ו ל פ ר ג בר-עברי מיחס המאורע הזה לשנת אלף קל"ו לשטרות ורש"ג קובע זמן המחלוקת בין אלף קכ"ז—וקל"ט לשטרות. הנה כן היתה המחלוקת הזאת מריבה בין הרבנים והקראים. בני פומבדיתא או אנברא (לפי הגירסא המתוקנת), היה אחרי הנשיא הרבני ד ו ד בן יהודה והבבליים נטו אחרי ד נ י א ל הנוטה לקראות. ומי המה „ה ב ב ל י י ם" האלה קשה להגביל ומוטל בספק. יוכל היות כי המה יהודי בגדד. כי בימי הגאונים כבר קראו לבגדד סתם בבל (עיין להלן ציון י"ג). אך גם אפשר שבשם בבל כולל ה„רשות" — לאמר הערים הנשמעות לסורא. כי סורא, מפאת תכונתה בקרבת בבל הישנה, היתה נקראת סתם בבל (עיין תשובת רב האי גאון בקובץ טעם זקנים עמוד נ"ו): „ובישיבת סורא היו דברים אלה רובם, כי הם קרובים למדינת בבל ואנו (בני פומבדיתא) רחוקים משם". וכן יובנו הדברים בגמרא, רב ירד לבבל — סורא. — מזה יצא לנו משפט חרש, כי חמשים שנה אחרי קרע הקראים, נמצאו הם בכנסת ישראל הבבלית במספר נכון כזה, עד שהיו יכולים לפעול על בחירת ראש הגולה - מעשה חרש ונפלא בעינינו.

עוד יותר נכבדה היא להתולדה בכלל, הידיעה, כי ד ו ד ב ן י ה ו ד ה ו ד נ י א ל, שניהם יקריבו משפטם אל הכליף אל-מאמון ושניהם לא השיגו את ההסכמה והקיום בדרך המלך, כאשר לא השיג את חפצו גם הכהן הגדול לתנוצרים, כי גזר הכליף אמר, כל עשרה אנשים בני אמונה אחת נקראים עדה, והרשות בידם לבחור להם רועה-דת כחפצם. מזה יש להחליט — כי אי-ממשלה ואי-סדר כזה לא היה נפרץ לפני הריב הזה ולא הורשה להיהודים להתגודד לאגודות אגודות, ובכן יוצא ברור כי עד הנה היו ראשי הגולה והקת ליקין של הניסטרוויינים נמנים מטעם המלכות — פשר הדברים האלה נמצא גם כן באגרת הרש"ג, ואלה דבריו המתיחסים גם כן אל העת הזאת, „ובאמצע שני שני ישמעאלים בימי ד ו ד בן יהודה הנשיא אשתפילו (הנשיאים) מן שלטנותא דמלכותא ולא אזלין רשואתה דפומבדיתא בתריהון (דרישי גלותא) לריגלי, אלא כד ניחא להו לנשיאים למהוי להון ריגלי בפומבדיתא אתין להתם וקבעין (רש"ג הוצאת ב"ג עמוד 37) ובכן לא נשגה אם נחליט,

---

נתחלף ל„טבריא„, אם גם „אנבריא" היתה נקראת אצל הערביים העיר פירוז-שבור העיר הבירה השניה לנשיאי לכמידיה (עיין בספרו של de Perceval essay sur histoire d'esitrabe, T. II, Note 12.), הנה היהודים קראו גם את פומבדיתא ונהרדעא הקרובות לפירוז-שבור בשם „אנבריא". הנוסע בנימין מטודילה, אשר נסע במקומות ההם יספר: „ומשם יום וחצי לאלנאבר היא פומבדיתא ומשם שני ימים לאלנאבר היא פומבדיתא אשר בנהרדעא". הקראי א ב ו ל ס ר י ס ה ל, אשר חי בימי היות עוד ישיבת פומבדיתא על מכונה וישב בבבל, בחפצו לחרף מערכות הרבנים יאמר — ברמז על נבואת זכריה הדברים האלה: „ובאחרית הקץ בעתו יגדע את מקלו השני — והוא עול „שתי נשים אשר מלכו על ישראל בסוריא ואנבאר ויוציאו את ישראל מדרך התורה". ועל הדרך הזה בעצמו יאמר קראי אחר, „וזאת אשה אחת, קרא לבעלי משנה ותלמוד — אשה אחת — „לבנות לה בית, הוא סוריא ונהרדעא . . . ששם ראשי כלות וחברים ובני בי רב (ספר העשר, כת"י ליידען, סימן 224) — אין ספק שסוריא היא סורא, וכן קרא אותה רבי בנימין מטורילה — ואם סהל יאמר על סורא — סוריא הנה אין ספק שאנבאר לו פומבדיתא, ומאשר כי העיר הזאת נמצאה בחבל ארץ הנקרא בכלל נהרדעא, נקראה גם כן נהרדעא. ועין בשו"ת רב האי גאון בצייטשריפט לרא"ג (חלק חמישי, עמוד 398 הערה 2), ששם נאמר: „ובאותו זמן לא היה נודע לא בנהרדעא ולא בסורא לומר סדר עבודה — הרי אנו רואים שפומבדיתא נקראת גם כן נהרדעא.

כי השפלת כבוד הנשיאים החלה מתת הפקודה מאת הכליף, כי הרשות ביד העדות לבחור להם ראשי גולה, כל עדה כחפצה ותהי הנשיאות כעיר פרוצה, והשפלות הזאת עומדת בקשר פנימה כסבה ומסובב עם המחלוקת הזאת. וזמן הריב לדעת אבולפרג׳ בר-עברי הוא אלף קל״ו לשטרות = ד״א תקפ״ה. בגלל הריב הזה הוסר מעל כנו רבי אהרון אף על גב דהוי גמיר ועדיף טפי ונתמנה רב יוסף בן חייא. מי היה ראש הגולה אשר העביר ממשמרתו את ראש הישיבה דגמר וסבר טפי, ומנה את רב יוסף בשביל חסידותו ודעתו בנסתר? זאת לא יבאר לנו הרש״ג. גם לא נדע על איזו אופנים נתפייסו המריבים ביניהם. אך ממקום אחר נדע, כי עמד הנצחון לימין דוד בן יהודה, כי בשנת אלף קמ״ד לשטרות = ד״א תקצ״ג — ואם כן שמונה שנים אחרי כן נמצאהו עומד על משמרת הנשיאות כמו שיאמר הרש״ג: „ובתריה (דרב יוסף בר חייא בשנת קמ״ד רבי יצחק „בר חייא.., וכד סמכיה דוד בן יהודה נשיא למר רב יצחק..״. ומה היה לדניאל וסיעתו הנוטים לקראית לא נדע. בעת ההיא היתה עוד מחלוקת בישיבת סורא, והרש״ג ירמוז עליה בקצרה, ובתריה רב קיומי בר אשר (שגאונותו נופלת על פי הרשימה שהגהתי אני תפול בשנת אלף קל״ה-קל״ח לשטרות = ד״א תקפ״ד-ו) והויין פלוגתא דלא למיסמך עליהון.

ז) וממות נשיא הגולה דוד בן יהודה בימי חמשים שנה לא תקרא התולדה הישראלית בשם אף אחד מנשיאי הגולה. שם הראשון לנשיאי הגולה הנגלה לנו ממחשכי העתים ההם הוא עוקבא, אחד מראשי גולה האחרון אשר פגע בו ראש הישיבה התקיף בדעתו רב כהן צדק ויעבירהו מנשיאותו ויגלהו מבבל. הידיעה על ארות הנשיא הזה ומאורעיו וריבו עם כהן צדק יספר לנו בן הדור ועד ראיה רב נתן הבבלי אשר לערך שנת ד״א תש״י יצא מבבל 1), וממנו נאמר: „ואשר אמר רב נתן „הכהן בר יצחק הבבלי ממה שראה על גלות עוקבא שהוא מזרע בית דוד שבא לאפריקה ונהג „שררה בבבל שנים רבות שלא עמד במספרם, והיה ראש ישיבה בימיו, מר רב כהן צדק בר יוסף „בפומבדיתא מ׳ שנים. הנני מטעים ביותר את הדברים „ממה שראה״ בכדי לתת תקף ועז יותר לדברי רב נתן הבבלי מאשר לרש״ג במקום שסותרים זה את זה, אחרי כי רב נתן הבבלי קדמון ביותר, בימי דור אחר והוא עד ראיה והרש״ג כתב מפי השמועה. הסתירה שבין שניהם בדבר ימי משרתו של כהן צדק, אשר רב נתן הבבלי יעריך למ׳ שנים והרש״ג יצמצם לתשע עשרה שנה, יש ליישב אם נגיה „כ״ף״ תחת „מ״ם״, והכ״ף הוא בשביל שהוא מספר שלם.

רב נתן הבבלי מוסר לנו הפרטים האלה על דבר הריב בין עוקבא ריש גלות וכהן צדק ריש מתיבתא. ראשית מדון היתה על דברים שבממון — הכנסות הקהלות מכורסאן (כאסיה התיכונה) שבקש ראש הגולה להשיב אליו, בעוד אשר עד הנה היתה „כל הנאה הכאה משם״ שייכת לפומבדיתא. כהן צדק עם עוזריו יוסף בן פנחס וחתנו נטירא תקיפי בגדד פעלו בחצר המלך עד שהגלו את ראשי הגולה מעיר הבירה. הלך וישב לו בקרמיסין (העיר שאה) מהלך חמשה ימים מבבל (בגדד) במשך שנה תמימה ויחבר שירי תהלה להכליף שישב גם הוא בארמון תפארתו בשפראן ביפה-נוף וכבר נחמד בקרבת קרמיסין. זאת היתה סבה, כי השיב אותו הכליף על כנו 2). אך לא ארכו ימי גדולתו, שונאיו וכהן צדק בראשם קמו עליו ויפעלו שנית כי יעבירוהו מנשיאותו, ובפעם הזאת נגזרה עליו גלות מכל מדינות ממלכת הכליפות המזרחית, ואז יצא אל המערב — מגהריב, אפריקה הצפונית וישב בקירואן. להידיעה הזאת של רב נתן הבבלי נמצא סיוע ממקום אחר. בספר המנהיג לאבן-ירחי (הוצאת ברלין דף ל״ב עמוד א) מספר: „מנהג היה בקירואן למר עוקבא נשיאה שהיו מכינים לו כהא (צ״ל, כסא) של כבוד בבית הכנסת „מצר הארון ולאחר שקראו בתורה כהן ולוי היו מורידין לו התורה״. — לצמצם שנות המחלוקת והעברת עוקבא עלינו לעבור עוד הפעם על דבר רב נתן הבבלי, הוא יאמר.... „ויצא (עוקבא) אל המערב, ונשארה השררה כמו ד׳ או ה׳ שנים בלא ראש, עד שהיה קשה הדבר מאד בעיני ישראל, ודברו על דוד בן זכאי למנותו לנשיא.. והיה כהן צדק קשה עליו הדבר..: אבל ראש ישיבת סורא הנהיג אותו על עצמו... וכו׳... ועם כל זה היה ממאן כהן צדק ראש ישיבת פומבדיתא עד שלש שנים״, ואז היה נסי בר נהרונאי העור המתווך ביניהם ועשו שלום ונתפייסו. — ואחר כן חמש שנים מת גאון סורא (רב עמרם בר שלמה לפי רב נתן הבבלי). ותחתיו נמנה מר

1) עיין להלן ציון כ״א סימן ב׳. 2) אחרי כהכיר אותו הכליף וימצא חן בעיניו.

האי בר קיומי והוא היה ראש ישיבת סורא ב׳ שנים ומת 1), וכהן צדק עודנו חי... ובמקום האי בר קיומי, אחרי שנשארה ישיבת סורא גלמודה נקרא רב סעדיה הפיומי לשבת על כסא הגאונות. והנה נא ידענו כי רב סעדיה נקרא לגאון בסורא בשנת אלף רל״ט לשטרות = ד״א תרפ״ח. ב׳ שנים נהג האי בר קיומי את ישיבת סורא בין אלף רל״ז עד אלף רל״ט לשטרות. חמש שנים לפני זה נתפייסו דוד בן זכאי וכהן צדק, הרי אלף רל״ב או אלף רל״ג לשטרות. והזמן הזה מתאים לזמנו של רש״ג שאומר: והוות פלוגתא עד אלול שנת רל״ג (לשטרות = ד״א תרפ״ב). עד כאן מתאימים דברי שני בעלי רשימות מכאן ואילך מתחילים הסתירות הגדולות בסדר הזמנים. לדברי רב נתן הבבלי היה כהן צדק ממאן להסכים לנשיאות דוד בן זכאי ג׳ שנים, ואם כן נבחר דוד בן זכאי בשנת אלף ר״ל עד רל״א לשטרות ואם ננכה מזה (כדברי רב נתן הבבלי „ד׳ או ה׳ שנים שנשארה השררה״, הנה נופלת העברת עוקבא מנשיאותו, שנת שבתו בקרמיסין והעברתו וגלותו מכל מדינות הכליף בין אלף רכ״ו עד רכ״ז לשטרות (או ד״א תרע״ה עד ד״א תרע״ו).

בהבחינה הזאת בולטות הסתירות בין רב נתן הבבלי ורב שרירא: א) לדעת הראשון היה כהן צדק לגאון לכל הפחות בשנת אלף רכ״ו—כ״ז לשטרות ולדברי רש״ג באלף רכ״ח. ב) לדעת רב נתן הבבלי, ככר היה כהן צדק לגאון בעת שנמנה דוד בן זכאי לראש גולה וכהן צדק היה ממאן להסכים עליו ולהכירו לנשיא במשך ג׳ שנים, ולדברי רש״ג היה דוד בן זכאי לראשונה לנשיא והוא מנה את כהן צדק לגאון. ג) לדברי רב נתן הבבלי היו כהן צדק ודוד בן זכאי אנשי ריב ומתנגדים זה לזה, ולדברי רש״ג רעים אהובים, כי דוד בן זכאי מנהו לנשיא בעוד אשר רבים נטו אחרי רב מבשר כהנא גאון. ולמען הראות ברור הסתירות הנני מציב פה דברי שניהם אלה מול אלה.

רב נתן הבבלי	רב שרירא גאון
ונשארה השררה (אחרי גלות עוקבאן כמו ד׳ או ה׳ שנים בלא ראש עד שהיה קשה הדבר על ישראל, ודברו על דוד בן זכאי שהוא בן דודו של עוקבא נשיא שעבר, שיעשו אותו ראש גולה. והיה כהן צדק — קשה עליו הדבר שלא רצה בשררות דוד בן זכאי לפי שהיה קרובו של עוקבא ראש גולה שעבר, אבל ראש ישיבת סורא הנהיג אותו על עצמו — ועם כל זה היה ממאן כהן צדק ואינו רוצה בדבר עד ג׳ שנים.	שנת רכ״ח. והוות פלוגתא בין רבנן דמתיבתא ודוד הנשיא. דרבנן דמתיבתא איכנפו וקריוהו למר רב מבשר (מכשר ?) כהנא גאון. ודוד נשיאה קריה למר רב כהן צדק והוות פלוגתא ביניהון עד אלול שנת רל״ג, ועבדו שלמה דוד נשיאה עם מר רב מבשר גאון, ויתיב ר׳ מכשר ורבנן דיליה לבדם, ומובחרים דרבנן הוו בהדיה, ומר כהן צדק ורבנן דיליה לבדם, ובשנת רל״ז בכסלו שכיב ר׳ מכשר ואתו רבנן דיליה לות כהן צדק.

(במקום הזה היוחסין של שמואל שולם מוגה ביותר מהוצאת גאלדבערג).

ליישב את הסתירות האלה, אשפוט, כי ראוי לתת אמון בדברי רב נתן הבבלי בכל דברי המעשים כי הוא בן הדור ועד ראיה, ובדברי רב שרירא בכל מה שנוגע לסדרי זמנים, כבעל רשומות בסדרי הדורות נאמן רוח ודייקן גדול. על פי ההנחה הזאת תראה לנו שלשלת המעשים באופן זה. בשנת אלף רכ״ח לשטרות, (או ד״א תרע״ז), היה כהן צדק לגאון פומבדיתא (כדעת רש״ג). אך אז לא היה עוד דוד בן זכאי נשיא כי אם עוקבא ההולך לפניו (כדעת רב נתן הבבלי). כהן צדק, אשר המעיט את הכנסות ישיבת סורא התגרה גם בעוקבא ריש גלותא על דבר ההכנסות מרשות כורסאן ופעל כל כך עד שהעבירו את עוקבא מנשיאותו וגלה מבגדד עוד בשנת אלף רכ״ח לשטרות. שנה שלמה היה עוקבא (לדעת רב נתן הבבלי) בגולה, בכל שנת אלף רכ״ט. והושב על כנו על ידי הכליף אל-מוקטדיר-בילאהי, אך בתחבולות רוקמי מזמות הורח עוד הפעם, אחרי כן נשאר כסא נשיא הגולה פנוי, אך לא ד׳ או ה׳ שנים (כדעת רב נתן הנ״ל) כי אם ב׳ או ג׳ שנים ויהי דוד בן זכאי לנשיא בשנת אלף רל״א. וכאשר היה כהן צדק ממאן להכירו לראש גולה מנה הוא לגאון בפומבדיתא איש אחר, רב מבשר (או מכשר). המריבה בין דוד בן זכאי וכהן צדק (מדברי רב נתן הבבלי) ו„הפלוגתא״ בחיק ישיבת פומבדיתא (לדברי רש״ג) ארכה שלש שנים, אלף

---

1) בספרי יוחסין שלפנינו הגירסא כ״ף שנים והוא טעות דמוכח ועל כן לבטח היה לפני הרב המחבר ספר מוגה והגירסא הנכונה בי״ת שנים. שפ״ר.

רל״א—רל״ג, באלול שנת אלף רל״ב נתפייסו על ידי נסי הסומא (המאורע לפי רב נתן הבבלי והו.. לפי רש״ג). אך ה„פלוגתא״ בחיק ישיבת פומבדיתא עוד לא חדלה, כי הנוטים אחרי רב מבשר לא עזבוהו עד מותו בכסלו אלף רל״ז לשטרות (או ד״א תרפ״ו). באופן כזה יתיישבו הסתירות ורק דרוש לנטות מדברי רב נתן הבבלי במקום שהוא מטיל ספק בדברי עצמו לאמר: בהשנים שהיה כסא נשיא הגולה פנוי, בין עוקבא ובין דוד בן זכאי. לפי זה שנת הגלות של עוקבא בשנת אלף רכ״ט לשטרות (או ד״א תרע״ז). — ובכן ההפסק בין נשיא הגולה דוד בן יהודה אשר כנראה נהג נשיאות עוד בשנת ד״א ת״ר ובין עוקבא עולה לערך ששים שנה. ומכל העת ההיא לא נודע לנו שם נשיאי הגולה בימים ההם.

ח) לדברי רב נתן הבבלי, היה דוד בן זכאי בן דודו של עוקבא ריש גלותא וכפי שבארנו למעלה נתעלה לנשיאות בערך שנת ד״א תר״פ, מטעם ישיבת סורא 1), ואחר שלש שנים התעשת כהן צדק להכירו לראש גולה. את רב סעדיה קרא לגאונות דסורא בשנת ד״א תרפ״ח, ולדוד היה אח ושמו יאשיה חסן, אשר אותו הרימו בעלי ברית רב סעדיה למעלת הנשיאות בעת המחלוקת הגדולה, וגם בן היה לדוד בן זכאי ושמו יהודה, (מפיסקאותיו של רב נתן הבבלי). הבן הזה היה נכון להיות ממלא מקום אביו לנשיאות, אך מת כשבעה ירחים אחרי אביו, ומדברי רב נתן הבבלי אין להכריע, אם כבר נהג יהודה בנשיאות או רק התעתר אליה וכה יאמר: „נפטר ראש גלות „(דוד בן זכאי) ובקשו להנהיג בנו במקומו ולא עמד אחרי אביו אלא שבעה חדשים בלבד ונפטר, „והיה לו בן קטן בן י״ב שנה ואספו אליו רב סעדיה, ונתן אותו לבית הספר עד שנפטר רב סעדיה, „ולא נמצא באותם הימים מי שהיה ראוי להיות ראש גלות, אלא איש אחד, שהיה מבני הימן „בנציבין ולא הספיקו למנותו, עד שאירע לו דבר, שנתקוטט עם עכו״ם אחד בשוק והעידו עליו „שקלל את אלהיו (חרף את מחמד) ונהרג״. — כל זה היה לפני מות רב סעדיה בשנת ד״א תש״ב. וכל זה יצא לנו מפיסקאתו של רב נתן הבבלי. על הבקרת להתחקות על הדבר בהתולדה, האם בטלה אז נשיאות הגולה מכל וכל, או כי הנער הקטן שנשאר מיהודה בן דוד בן זכאי גדל ויהי לנשיא אם לא. זאת נדע בטח כי בשעה שכתב רב שרירא את „אגרתו״ בשנת ד״א תשמ״ז כבר בטלה נשיאות הגולה ועברה מן העולם. ובכל זאת יאמר הרש״ג: „והשתא לא אשתייר מכלהון דבי נשיאה אלא חד יניק״ (לפי נוסחת שולאם), ולפי נוסחת הוצאת גאלדבערג (ב״ג) יאמר הרש״ג: „והשתא לא אשתייר מן כלהון דבי נשיאה במתא מחסיא ולא אפילו חד ינוקא״ (חפש מטמונים עמוד 37). אך הגירסא הזאת היא מוטעת באין כל ספק, והיא נסתרת מדברי עד נאמן כהראב״ד. מקבלתו נדע ברור, כי היה זרעו של ריש גלותא קיים גם בדור מאוחר אחרי מות רב האי גאון וגם היה בן בנו של ראש הגולה איש מצוין וחכם בתורה ושמו חזקיה. וכה יאמר הראב״ד: „בני ישיבת רב האי (בפומבדיתא) הקימו חזקיה ראש גלות בן בנו של דוד בן זכאי והושיבוהו על כסא רב האי״. ולזה האיש חזקיה כבר היו אז שני בנים גדולים במות רב האי (ד״א תשצ״ח ולדעת קצת ת״ת. שפ״ר), ויהי איש בא בימים והשערה קרובה לודאי היא שהוא היה הינוקא בן י״ב שנים שנשאר אחרי יהודה בן דוד בן זכאי, אשר רס״ג אספו אליו. מזה יצא לנו שאבי חזקיה הנמנה לראש ישיבה בפומדיתא היה נשיא הגולה האחרון, כי ימי בהרותו ושחרותו נופלים בשנות ת״ש עד תש״מ. וסיוע לדבר יש מהערה אחת בדברי הר״ש אבן וירגא בספר שבט יהודה, ששם באו ידיעות על דבר ראשי הגולה ממקורים שאינם ידועים לנו ובתוך הדברים יספר המקור הזה לאמר: — „לזמן רב כאשר באו אנשי בבל גדולת הנשיא קנאו השרים וגם עם הארץ „אמרו: הנה עם בני ישראל הולך וגדל ומחר עם עזר זרע דוד. -- והסכימו כי כשיעבור הנשיא „יהרגוהו, ואחריו (יהרגו את) ראשי היהודים וכאשר נשמע הדבר בית המלך (הכליף) יצאו לעזרתו, „אבל הנשיא כבר נהרג... והצילו את שאר העם. — וכשישראל ראו זה אמרו לבטל הנשיאות מן „היום והלאה. והיה לו לזרע דור כתב איך בא מזרעו (של מלכות בית דוד) אבל לא שום שררה „על ישראל...״. — ומאשר כי נדע, אשר יהודה בן דוד בן זכאי מת בפקודת כל האדם לפני רס״ג, ומנכדו חזקיהו ידענו גם כן מפי הראב״ד בעל הקבלה כנזכר לעיל, הנה קרה הרדיפה רק

---

1) בעצם הספר נאמר: פאן „פומבדיתנישע קולליגיום״ טעות הנראית לעינים וצ״ל סוראנישען והמעתיק הרוססי נמשך אחרי הטעות והעתיק כן. שפ״ר.

את בן יהודה ואבי חזקיהו — אותו הנער שנשאר אחר אביו בן שלש עשרה שנה ואספהו רב סעדיה אליו, הוא היה הנשיא האחרון, וכשנהרג כבה נשיאות הגולה.

* *

*

ושלשלת נשיאי הגולה אחרי בוסתנאי הם על הסדר הזה:

א) **בוסתנאי** (לערך בין ד"א ש"ס עד ד"א ת"ך), ב) בנו ובן בנו, אלמונים, ג) **חסדאי** (בין ש' תס"א לש' ת"צ, ד) **שלמה** (מן ת"צ עד תקכ"א—כ"ב), ה) **ענן** רבם של בני מקרא, ואחיו **חנניה** או **אחונאי** (מן תקכ"א—ב' עד תק"ל—ל"א). ו) **זכאי** בן אחונאי (מן תק"ל עד תק"ס). ז) **שמואל** (?) (מן תק"ס—תקע"ו). ח) **דוד** בן יהודה — ובעל מחלוקתו דניאל (תקע"ו—ת"ר). ט) תקופת תהו — (ת"ר—תר"ס). י) **עוקבא** (תר"ס—תרע"ח). יא) **דוד** בן זכאי (תר"פ—ת"ש). יב) **יהודה** בן דוד (שבעה חדשים). **בן יהודה** שנהרג והוא ראש גולה האחרון (בין השנים תש"י—תש"מ. בנו חזקיה היה לראש ישיבה בפומבדיתא, הוא נהרג ובניו נסו לספרד והחטר האחרון שבהם היה המשורר חייא אבן-אלדאור (על פי הראב"ד בקבלתו).

ציון יג

התַּחרות בין נשיאות הגולה והגאונות ויחס שתי המשרות זו לזו.

החסן המדיני של נשיאות הגולה החל עם בוסתנאי 1). להמלה „**גאון**". כפי דעתנו את לשונות בני שם לא מצאנו מקור ושורש. המלה הזאת איננה עברית, כי אז היתה הוראתה כהוראתה בכה"ק והתלמוד — רמות רוח. אין ספק כי המלה הזאת היא תאר הכבוד. אולם למען דעת מקור השררה הזאת וראשיתה ראוי לראשונה לדעת, כי התאר „**גאון**" בדרך הרשמי — נחל רק ראש ישיבת סורא. ובפומבדיתא היה רק „ריש מתיבתא" ולא גאון. על זה יעיד רב נתן הבבלי והוא עד ראיה וכה יאמר, „וכשהיו משלחין אגרות זה לזה (שני ראשי מתיבתא) היה ראש ישיבת פומבדיתא כותב, יתקרי הדין דיסקא קמי **גאון ורבנן** דסורא. וריש ישיבת סורא (כשהיה כותב לחברו בפומבדיתא) היה כותב, יתקרי הדין דיסקא קמי **רבנן** דפומבדיתא, ואינו כותב לו **גאון**". עוד יתרון אחר היה לישיבת סורא על פומבדיתא, כי את ראשה בחירה מקרבה, והאחרונה היתה זקוקה לקרוא לה ראש ישיבה מסורא כמו שיאמר היוחסין בשם מבוא התלמוד לרבי שמואל הנגיד הלוי, „המעלות שנשאה בהם ישיבת סורא על ישיבת פומבדיתא, בראשונה לא היו ממנין ראש ישיבה מפומבדיתא אלא מביאין מישיבת סורא ראש עליהן . . .". וכן יאמר ר"נ הבבלי, „שלא יהא גאון מפומבדיתא אלא מסורא על פי ראש הישיבה שלה". והיות פומבדיתא טפלה לסורא ופחותה ממנה במעלתה, על פי כתב-יד ישן לראיה, אוכיח למטה. אמנם מצינו גם את ראש ישיבת פומבדיתא נקרא בשם גאון. אבל רק בפי היהודים יושבי שאר ארצות מחוץ לבבל, שלא היו בקיאים בסדר המדרגות, או כי הדברים אמורים בעת מאוחרת מאד כאשר התרוממה פומבדיתא למעלת סורא וגם התנשאה עליה (משנת תרע"ז והלאה), וגם מהזמן אשר ישיבת סורא כבר בטלה ופומבדיתא היתה עודנה קימת (משנת תש"ה עד תשצ"ח). בימים ההם כבר ירד תאר הגאון או ראש ישיבה לתאר כבוד — לתפארת-מליצה; ועד העת ההיא היה התאר הזה נתון רק לגאוני סוריא בזכות מיוחדת. התאר הזה לא היה אך שם-כבוד

1) כאשר הוכנו למעלה ציון י"א.

לקיל דברים, מביע המצב והמעמד, כי אם היה קשור בדברים שיש בהם ממש ודברים שבממון — כמו שיאמר ר״נ הבבלי פעמים: „ועוד כשימות ריש גלות, כל הרשויות (זכיות) ינתנו לר״י סורא ואין „בהם לראש ישיבת פומבדיתא חלק כלל״. — ובמקום אחר יאמר, וכשימות ראש גולה כל הרשויות „שלו ינתנו לראש ישיבת סורא״, ומן ההכנסות שבאה מחוצה לבבל היתה סורא נוטלת שני חלקים ופומבדיתא השליש 1). יתרונות כאלה היתה סורא יכלה לנחול רק על ידי זכוי מבחוץ, במאמר פי מושל ומצוה, כי בבחינת התלמוד ומעלת התורה ולומדיה לא היתה פומבדיתא נופלת מסורא ועוד עלתה עליה לעתים שונות ועל כן יש רק לתלות אי־השווי בין הישיבות במאמר שלטון חיצוני.

והדבר שיש להתבונן עליו הוא, כי רש״ג באגרתו לא יזכיר אף בדבור קל על דבר המעלות שנתעלתה סורא על פומבדיתא, ונהפוך הוא, בכמה מקומות הוא אומר ברמז ומפורש, כי ישיבת פומבדיתא חשובה בחכמה ומנין מסורא. הנטיה הזאת היא — מהיות אדם קרוב אצל עצמו — והוא ואבותיו ואבות אבותיו היו ראשי ישיבת פומבדיתא. — אך יש להוציא משפט מי היה החפץ לזכות את ישיבת סורא בחקים ומשפטים טובים מפומבדיתא, ובאיזה זמן התחילה הגאונות.

נודע הדבר, כי בסוף מלכות הפרסיים לא היה לב המלכים טוב על ישראל, ואין להעלות על הדעת, כי פירוז רשיעא וכל המלכים שקמו אחריו עד כוסרו האחרון יזכו את ישראל בגדולה יתרה — ועל כן יש לבקש זמן הגאונות בראשית ימי ממשלת בעל דת אישלם. בימים ההם היו תנאי הזמן נוחים ליסוד ישובים וקהלות מסודרות. עלי להזכיר בזה, כי לא לבד הקתוליקון של הניסטרוייניס, כי אם גם כמה בתי מקלט לנזירים נוצרים נוסדו בימי עומר בן כתאב או ע ל י בן אבו־טאלב. ומאשר כי רב שרירא באגרתו יספר לנו הדברים האלה: „מר רב יצחק גאון — והוא „שהיה בפירוז־שאבור (אנבאר) עת שכבשה ע ל י בן אבו־טאלב, ויצא מר רב יצחק מן פירוז־שאבור „לקראתו והקביל פניו, וקבלו ע ל י בסבר פנים יפות והיה בפירוז־שאבור באותה שעה תשעים אלף מישראל״. ממשמעות הדברים יש ללמוד, כי רב יצחק והאוכלוסין מבני ישראל עזרו את ע ל י לכבוש את העיר, ובכל אופן יאמר המקור הזה, כי קבלו עלי בסבר פנים יפות. האם אי אפשר לשער, כי באותו מעמד — שעזר רב יצחק וסיעתו את ע ל י או גם כי קבל עליו עול מלכותו, הותיר אותו לטובה בחקים ומשפטים לייפה כח ישיבת סורא ולהעלותה למעלת הגאונות? הלא נדע, כי שונאים רבים היו עוטרים את הכליף ע ל י חתנו של מחמד, ולא יפלא אפוא הדבר, אם דרש גם קרבת היהודים ויאמר לקנות גם את לבבם ולמשכם בחבלי חסד והכרת טובה. אמנם רב שרירא יחשה מהמעשה הזה, וכנראה — בכוונה — יען כי רב יצחק היה — איש סורא, ורש״ג שם לו לקו באגרתו לפאר רק את ישיבת פומבדיתא, זה יוצא ברור מכל המשך הדברים באגרתו. — משנת תשע מאות לשטרות = ד. שמ״ט הוא מתחיל למנות גאוני סורא וראשי מתיבתא דפומבדיתא. עוד יספר רש״ג, כי מחמד (משגע) החל לפרסם תורתו ונבואתו, כאשר היה מר רב חנינא מן בי גיהרא בפומבדיתא ויאמר: „ביומיו של מר רב חנינא יצא מחמד (משגע) לעולם ואמרין דהוה בסורא באותן הימים רב חנניא (נ״א חיננאי). — אחריהם ימנה הרש״ג ראשי ישיבה שמלכו אחריהם וכנראה נשמטה איזה מלה מהנוסחא, וכה יאמר, מר רב חנא גאון פומבדיתא ומר רב יצחק גאון, והוא שהיה בפירוז־שאבור ומ וכו׳״, הנוסחא הזאת של שמואל שולם המוציא לאור ספר היוחסין לראשונה. אין לה שחר אם לא שנוסיף מלה אחת למלה גאון — ס ו ר א ויהיה מקביל לעמת גאון פומבדיתא. — והנה אף כי רש״ג ישתמש במקום הזה במלת „גאון״ להוראה שטחית ולא בדיוק, הנה נראה כי התאר הזה היה מיוחד אך לרב יצחק. הכליף ע ל י נשאהו למעלת „ג א ו ן״ ובזה פנה לו מקום במעלת הכבוד, השני אחר ראש הגולה. וגם לזה יש סמוכים מתורת המדינה והמשרה שנתנה מטעם הכליף להכהונה הנוצרית לבני הניסטרוייניס. (עיין Assemani dissertatio de Syris nesstorianis T. III. pars 2. p. 648) — רב יצחק היה לפי זה הגאון הראשון — לאמר, ריש מתיבתא מקוים ומאושר מטעם הכליף. ובכן תחלת ה ג א ו נ ו ת היתה בשנת ד״א ת״ז = 657 לספירת הנוצרים.

ואופן התמנות ראש הגולה וראשי הישיבות לא נתברר בכל המקירים אשר לפנינו. בשתי

---

1) ולאותות הכבוד החיצוני יש להוסיף: „אם קורא ראש הגלות בתורה, ראש ישיבת סורא מתרגם וראש ישיבת פומבדיתא יושב ודומם״ (רב נתן הבבלי שם). שפ״ר.

הידיעות שהגיעו לנו על דבר סדרי חלוקת-הכבוד בעת ההתמנות המה: רב נתן הבבלי ו„תשובת גאונים קדמונים״ המובאה בספר „שבט יהודה״ לר״ש אבן-ווירגא, נמצאו הדברים בסגנון אחר שאין כוונתו מבארת כל צרכה לאמר: „בשעה שהיו ישראל מבקשים להקים עליהם נשיא והוא הנקרא ראש „גולה, ומה שאמר עוד רבי נתן הכהן, על דברי ראש גולה בשעה שיתמנה כך הוא הדבר, אם הסכימה דעת הקהל למנותו מתקבצין ראשי ישיבות וכו׳. — המלות אם הסכימה „דעת הקהל״ מורות, כי היה ראש הגולה נמנה על ידי בחירה. ומעשה שהיה ברור בהתולדה, כי ענן הוסר מנשיאות ונבחר אחיו במקומו מעיד גם כן שהיה ראש הגולה נמנה על ידי בחירה. באחרית המאה השביעית להמישי, לעת מחלוקת ראש הגולה עם רב סעדיה גאון בחרה הכת האחת בדוד בן יהודה והשניה בדניאל; ובהמאה שאחרי כן הוסר עוקבא ממשמרתו ויבחר דוד בן זכאי במקומו. גם הלשון בכתב הדת של הכליף אל-מאמון בדבר קיום נשיא הגולה על משרתו תורה, כי נהג שררותו בתקף ועז הבחירה, כי כה יאמר: si decem Viri in unum congregati ansititem sibi creare velent, ופתרונו, אם עשרת אנשים בעלי אמונה מתאחדים לאספה אחת, הרשות בידם לבחור להם ראש וכו׳ 1). אך אם עלה ראש הגולה לגדולתו על ידי בחירה, הנה היתה הבחירה הזאת מגבלת מאד, כי רק לבן המשפחה הנשיא מזרע בית דוד היה המשפט לנחול כבוד נשיא הגולה ומיוצאי משפחת בוסתנאי. לפי זה יש מקום לחשוב כי היתה הנשיאות מתנחלת מאב לבנו ולא היה מקום לבחירה. ליישב הסתירה הזאת יש להחליט, כי לראשונה היתה הנשיאות בירושה, אך משעה שנפרד ענן מקהל היהודים התלמודיים, והיתה קרובה מאד הסכנה, כי גם בימים הבאים תוכל הנשיאות לנפול בידי אחד מבית הנשיא והוא נוטה לקראית, הנהיגו את הבחירה, למען ידעו כי הנשיא איננו איש הנבדל בדעות מקהל היהודים אמוני המסורת. על דבר משפט הבחירה וסדרה לא יודיעו לנו המקורים דבר. רב נתן הבבלי יאמר בדברים סתומים, „אם הסכימה דעת הקהל למנותו״ מבלי לפרוט באיזה אופן נודעה ונתפרסמה דעת הקהל. ורק יש לשער, כי אלה שהיו משתתפים בחלוק הכבוד לנשיא ביום חג ההתמנות ושבתו לכסא הנשיאות, אלה היו גם הבוחרים. ובחלוק הכבוד הזה נאמר אצל רב נתן הבבלי, „מתקבצין שני ראשי ישיבות עם בני ישיבותיהם כל ראשי הקהל והזקנים״ ו„בתשובת גאונים קדמונים״ שמביא בעל שבט יהודה נאמר, „היו מתקבצים״ כל ראשי ישיבות עם נדיבים וזקנים ושופטים אשר במלכות״. על כל פנים היו לשתי הישיבות יד ושם גדול בהבחירה;

על דבר סדר ההתמנות והכבוד שחולקים לנשיא הגולה בשבתו לכסא נשיאות ישנן שתי ראיות בכתבים עתיקים מימים ההם, א) התשובה בשם גאונים קדמונים בספר שבט יהודה ב) וספורו של רב נתן הבבלי. ויש להעיר, כי נראה הדבר אשר המקור הראשון יותר עתיק יומין מהשני, כי נאמר, כאשר ראשי הגולה עוד עמדו במעלה גדולה במעלות המשרה על ראשי הישיבה, וראשי הישיבות עוד היו כפופים לפני ראש הגולה (כלומר לפני המחלוקת בין דוד בן יהודה ודניאל או קודם (משנת תקפ״ה), כי שני המקורים האלה מחולקים רק בהמקצוע הזה. בתשובת גאונים קדמונים שבספר שבט יהודה נאמר „ומוציאין ספר התורה מן ההיכל ומביאין אותו אל המגדל (מושב „ריש גלותא) לקרוא וקורא ראשון ואחריו ראשי הישיבות״. ובנתן הבבלי נאמר, „וחזן הכנסת מוריד „ספר התורה לראש גלות — וקורא — ואחריו ראשי כלות, אבל ראשי הישיבות עצמם אינם קורים „באותו היום מפני שכבר קדמם אחר״. ואם ראשי הישיבות חשו בעצמם פחיתות כבוד אם קראו בתורה אחר נשיא הגולה, מה אות, כי הדברים אמורים בשעה שכבר התנשאו ראשי הישיבות ויעמדו על מעלה אחת עם ראש הגולה. מלבד חלוק הכבוד בעת ההתמנות היו חולקים כבוד לנשיא הגולה פעם בשנה כמו שיספר רב נחן הבבלי, „ואם יתקבצו ראשי הישיבות שתיהן על ראש „גלות בארץ עתיקה בבבל, בשבת שרגילין להתקבץ אליו, ראש ישיבת סורא ותלמידיו „קורין על ראש גלות ספר תורה מפני גדולתו וראש ישיבת פומבדיתא לשמאלו״. ובאיזו שבת היו נאספים לחלוק כבוד לנשיא הגולה? זאת נדע ממקום אחר מאגרת הרש״ג (הוצאת גאלדבערג — חפש מטמונים עמוד 37) האומר, „כיון דאתקינו ריגלי דריש גלותא והוו צריכין רשיואתה מפום-בדיתא למיזל תמן בשבת לך לך דהוא ריגלא דראשי גלוותא״. והחג הזה היה נקרא גם

1) עיין למעלה בציון י״ב.

כן „כ ל ה ר ב ת י״, כמו שיספר הרש״ג, „אתו לבגדד ואיתרמו בבי כנישתא דבר ואשלה ב כ ל ה רבתי״. הדבור הזה מצוי גם בתשובות הגאונים (עיין מאנאטסשריפט פראנקעל שנת 1858 עמוד 222). מדברי רש״ג יצא לנו, כי בימים הראשונים היו נאספים בשבתא דריגלא לסורא — כמו שיאמר: „רב אשי שויה לריגלא דריש גלותא בגוה (בתוכה — בסורא) — ובכל שתא כד חזא ריש „גלותא דקבע ריגלא בבי רב (בית מדרשו של רב — ישיבת סורא) אזלן לקמיה רשואתה ורבנן „דפום-בדיתא״. — אך גם יאמר, כי כן היה הדבר נוהג רק בכל העת שעמדו נשיאי הגולה בגדולתם אך: „בימי דוד בן יהודה הנשיא (איש ריבו של דניאל החשור בקראות) אשתפילו מן „שלטנותא דמלכותא ולא אזלו רשואתה דפום-בדיתא בתריהון, אלא כד ניחא להון לנשיאים למהוי „להון ריגלא בפום-בדיתא אתין להתם וקבעין״ (שם עמוד 37). אך מדברי רב נתן הבבלי שהבאנו למעלה הננו רואים, כי אספה דריגלא היתה ב ע ת י ק ה והעיר הקטנה ע ת י ק ה סמוכה לבגדד ונכללה עמה (עיין ווייל בספרו: דיא כאלפען II פערעג. 77. נאטע 1). לפי זה נתפשט המנהג אחרי כן, כי שבתא דריגלא לא תהיה לא בסורא ולא בפומבדיתא כי אם בעתיקה. ובדורות האחרונים לנשיאות הגולה היה מושב ראשי הגולה בבגדד כמו שיוצא ברור מדברי ר״נ הבבלי 1).

וכשם שאין לנו ידיעה ברורה על דבר אופן התמנות ראש הגולה כן לא נדע ידיעה נכונה מאופן התמנות ראשי הישיבות. מדברי הרש״ג באגרתו יש לשפוט, כי עלו החכמים שבישיבה ממדרגה למדרגה, כמו שנהוג בבתי המדרש ובמערכות השלטון שהממונים עולים מעלה מעלה לפי סדר השנים והעבודה. א ב ב י ת - ד י ן או ד י י נ א ד י ב ב א היה הסגן המוכן לרשת גדולת ראש הישיבה בהסתלקותו. על דבר ראש הישיבה שהיה ראוי להיות נמנה בשנת אלף קכ״ה לשטרות = ד״א תקע״ד, יספר רב שרירא, רב יוסף בר אבא היה לראש „ולא הות דוכתיה״ לאמר שלא היה ראוי לה על פי סדר המעלות במשרה: „וכד סמכיה דוד בן יהודה נשיא למר רב יצחק, קשי ליה למר רב יוסף דהוה „דיינא די בבא״. שוב מצינו בשנת אלף רנ״ד לשטרות = תש״ג, כאשר יאמר רש״ג, ולא הוה הוא (רב אהרון שרגדו) ראוי לגאונות כתר גאון אבינו אלא דוכתא הות למר רב עמרם בריה דמר רב משוי ר י ש כ ל ה״. גם רב שרירא בעצמו היה לראשונה אב בית-דין לפני היותו ריש מתיבתא ובעצמו יספר, והוינא בההוא עידנא אב בית-דין (בשנת אלף רע״א לשטרות) ובשנת (אלף) רע״ט אסתמיכנא בגאונות״. מצד אחד נדע, כי ראש הגולה היה ממנה את ראשי הישיבה. נשיא הגולה ש ל מ ה מנה שני ראש ישיבה לסורא מבני ישיבת פומבדיתא; על דוד בן זכאי יספר רב נתן הבבלי, כי „היה מתיעץ מי ינהוג בה (בסורא) ו נ מ ל ך ל ב ו על ר ב ס ע ד י ה ועל צ מ ח בן ש ה י ן. גם קרא את רס״ג לבא מ פ י ו ם, וכאשר הסיר רס״ג ממשמרתו מנה אחר במקומו. להשלים בין שני האופנים — המנוי על ידי העליה ממדרגה למדרגה ועל ידי מאמרו של ראש הגולה - כי היה ראש ישיבה נמנה מי שכבר שמש במשרת אב בית-דין, אך דרוש היה, כי ראש הגולה יקיימהו ויאשרהו על משרתו, ולכן יתאונן רש״ג על ראשי הגולה, אשר לפעמים היו ממנים ראשי ישיבה מבלי להשגיח אם היה מקומם ראוי להם על פי מעלתם ומדרגתם בסוד-חבריהם.

גם התמנות ראשי הישיבות והמלואים שלהם, היו ככל סדרי המלואים של ראשי הגולה, כמו שיאמר רב נתן הבבלי: „וכמו כן מנהג ישיבות כשיתמנה אחד מהם כן מנהגם לעשות לו כדרך שעושין לראש גלות כשממנין אותו חוץ מספר תורה שאין מורידין אותו אליו״. בכל ישיבה נמצא סוד-חברים, עם סדרים ומדרגות ומעלות, וזה יוצא מידיעות ופיסקאות של ידיעות של שו״ת אחת מרב ע מ ר ם בר ש ש נ א גאון. רב נתן הבבלי אומר: „וזה סדר ישיבתה, ראש ישיבה יושב „ולפניו עשרה אנשים והיא נקראת ד ר א ק מ א, ופניהם אל ראש הישיבה. — והעשרה שיושבים

---

1) כל מקום שיזכיר נתן הבבלי את שם המקום „בבל׳ כוונתו על בגדד. קרמיסין, לדבריו, מהלך חמשה ימים מבבל = בגדד, ועל „צרצר״ יאמר שהוא מהלך חצי יום מבבל, וכזאת מצינו אצל החכם de Sacy, בספרו, (Chrestomathie arabe T. I, p 77 Note 21), האומר, Jlia dans le territoire de Bagdad deux villagese du nom de Sarsor. מזה נוכל גם כן לכוון מקום העיר סורא על פי דעת גלילות הארץ. מקום הולדת דוד בן זכאי הוא — לדברי רב נתן הבבלי, „ק צ ר״ (Kasr) בדרום, בינו ובין סורא ד׳ מילין.

„לפניו; שבעה מהם ר א ש י כ ל ה ושלשה ח ב ר י ם". ולמה נקראו ראשי כלה? שכל אחד מהם „ממונה על עשרה חכמים מן הסנהדרין והם הנקראים אלופים. — ושבעים הסנהדרין הם שבעה שורות". ועל דבר „שלשת החברים", אם היו גם כן ממונים על חכמים או תלמידים, מזה יחשה רב נתן הבבלי, אך מתשובת גאונים קדמונים יש להוציא, כי מלבד שבעים איש כתבנית הסנהדרין הגדולה, היתה אספה אחרת כתכנית הסנהדרין הקטנה. ויש לשער כי לשלשת החברים היו נשמעים עשרים חברים, וביחד היה מספרם עשרים ושלשה כמספר חברי הסנהדרין הקטנה. תשובת רב עמרם קוראת אותם בשם „בני קיומי" והוא שם אשר לא נדע פשרו. ואלה דבריה:

„עמרם בר שושנא ריש מתיבתא דמתא מחסיא לכל רבנן ותלמידיהון ושאר אחינו בית „ישראל הדרים במדינת ב ר צ ל ו נ א יקרים ונכבדים ואהובים לפנינו. — קבלו שלום ממני „וממר רב צמח דיינא דבבא ומן ר י ש י כ ל ה ומכל החכמים הסמוכים שהם במקום סנהדרי „גדולה 1), ומן ב נ י ק י ו מ י שהם במקום סנהדרי קטנה ומשאר חכמים ותנאים 2), „ותלמידי חכמים שבישיבה כלה — השאלות ששאלתם לפנינו צוינו וקראו אותם לפנינו „כשיושבים לפנינו אב בית-דין ואלופים וחכמים וכל תלמידים" 3). —

ובזה יש להעיר כי רב עמרם קורא במקום הזה את „האלופים" (במקום סנהדרין הגדולה) בשם „סמוכים" ומזה יש להוציא כי החכמים החברים (בני קיומי) לא היו סמוכים ודרוש גם להעיר, כי לדברי נתן הבבלי, היתה שררת ראשי כלה, האלופים ושלשת החברים מתנחלת מאב לבן וכה יאמר:

„וכך היה מנהגם: אם נפטר אחד מ ר א ש י כ ל ו ת ויש לו בן הממלא את מקומו יורש מקום „אביו ויושב בו ואפילו היה קטן בשנים וכן מן החברים — ואין אחד מהם דולג על מפתן „חברו. — והשבעה שורות כל אחד מכיר את מקומו ואין אחד מהם במקום חברו, ואם „יהיה אחד מן השבעה שורות גדול בחכמה מן האחר אין מושיבין אותו במקומו מפני שלא „ירשה מאביו אבל מוסיפין לתת לו יותר מחקו מפני חכמתו".

ובכן היה סדר חברים אשר להישוב כלול מן: ראש ישיבה או גאון אחד, — דיינא די בבא — אחד, ראשי כלה — שבעה, חברים — שלשה, אלופים — שבעים, בני קיומי — עשרים או שלשים. ותלמידים נמצאו אז בהישיבה שבסורא (מן ד"א תר"פ עד ד"א תש"ח — שני אלפים וארבע מאות, כמו שיאמר: „ושאר התלמידים שהם כ"ד מאות", ואולי יש ט"ס בהנוסחא וצ"ל כ"ו מאות - לאמר = בארבע מאות איש. [בהענין הזה עיין להלן בסוף הציונים הערות ידידי הרב הגדול ר יצחק אייזיק ראבינאוויץ מווילנא. שפ"ר].

ציון יד

על דבר משיח השקר שריני.

רושמי קורות העתים בימי הגאונים בדברם על קרע הקראים — נראה אותם כמסכימים כי הקרע הזה בבית ישראל בא ונהיה לפתע-פתאום בלי כל מעשים קודמים לו ובלי אותות מבשרים

1) כי חברי הישיבה היו נקראים חברי הסנהדרין, הננו רואים מכתבי-ויכוח של הקראי א ב ו ל ס ר י - ס ה ל האומר: „ויודע אני ושומע, כי יש מן הרועים ומנהיגי עם ה' אשר נפשותם לרעותם, ואומרים כי הם ס נ ה ד ר י ן באים אל בתי ישראל ביום השבת לאכול ולשתות ועמהם מן הגוים.

2) התנאים נקראו בפי התלמודיים, אלה שוני הלכות, אשר שננו להם את המשניות והיו בעת שהמשנה עוד לא נכתבה במקום הספרים. מהבקיאים האלה יאמר התלמוד: התנאים מבלי עולם וכו'. ונפלא הדבר, כי בימי הגאונים נמצא עוד הפעם את התאר הזה. ורב נתן הבבלי יספר ראש ישיבת סורא כתב לכל אנשי ישיבתו לתלמידים ול ת נ א י ם שבה שיברכוהו (לדוד בן זכאי)

3) בית האוצר לשר"ל עמוד 48.

באו, מאשר כי מעשים רבי-עלילה כאלה בהתולדה לא יבאו לעולם בפתע-פתאום, מבלי שקדמה להם תנועה מהתעוררות רוח חזקה מאד אם גם נעלמה ונסתרה, הנה רבות יגעו חוקרי העתים למצוא תנועה והתעוררות נגד התלמוד עוד לפני צאת ע נ ן בגלוי לקרוא תגר על התלמוד והקבלה. אבל עמלם היה בדי-ריק, כי נגשו אל החקירה הזאת בלי ידיעה נכונה בהמקורים ובלי בקרת התולדה הדרושה לחקירה כזאת. הם חשבו כרוכלא את כל רשימת הכתות שעמדו אז בישראל מבלי להעלות על הדעת, כי כל הכתות האלה -- לבד מאחת — נולדו אחרי ע נ ן רבם של בני מקרא ולא לפניו. החוקרים האלה השקיפו על הכפירה (Haeresie) לפני ע נ ן בלי כל בקרת עדי לא ראו את המעשים הקודמים לה ומסבביה. אך מקורים רבים ונאמנים מוכיחים ברור, כי שתי פעמים לפני ע נ ן כבר פרצה תנועת ההתנגדות להתלמוד והקבלה. בראשונה כארבעים שנה, ובאחרונה בעשר או חמש עשרה שנה לפני קרע הקראים — במקום הזה נדבר רק על התנועה להתנגדות אל התלמוד והקבלה הראשונה שקדמה כארבעים שנה לפני ע נ ן ונשים עין בקרת על המקורים וסדרי הזמנים להמעשים האלה.

בתשובות הגאונים בשו״ת שערי צדק (דף כ״ד עמוד ב׳ סימן י׳) איתא: „רב נטרונאי. „וששאלתם בשביל מטעה אחד שעמד בגלותנו וש ר י ע (שריני) שמו, והיה אומר: „אני משיח „וטעו אחריו בני א״ם ויצאו למינות: אינם מתפללים תפלה ואינן רואין את הטרפה, ואינן משמרין „יינם משום יין נסך ועושין מלאכה ביום-טוב שני ואינן כותבין כתובות כתיקון חכמינו ז״ל, כגון אלה „שיש בידם מינות הרבה כשהן חוזרין צריכין טבילה או לא״?

לפני החליטנו דבר על טיב הכת הזאת נחקרה לדעת שם ראש הכתה וזמנו. התשובה הזאת מובאה גם בשו״ת מהר״ם מטראני (המבי״ט) חלק א סימן י״ט 1). שם נזכר שם „המטעה״ מפורש ש ר י נ י ולא ש ר י ע. על פי מקורים אחרים נראה כי הקריאה „ש ר י נ י״ היא הנכונה — זמן התשובה קשה לצמצם, יען נמצאו שני גאונים בשם ר ב נ ט ר ו נ א י והם: ר ב נ ט ר ו נ א י ב ר נ ח מ י ה מפומבדיתא, אשר ימי משרתו החלו משנת ד״א תע״ט, ורב נ ט ר ו נ א י ב ר ה י ל א י שמלך עשר שנים (ולפי הדברים אשר ברותי — משנת ד״א תרי״ט עד ד״א תרכ״ט. לבירור הספק הזה יהיה לנו להועיל המקורים ממקום אחר, המדברים על דבר משיח שקר שעמד בשנות העשרים למאה השמינית לספירת הנוצרים (בשנות השמונים למאה החמישית לחמישי למב״י) ומקצתם מזכירים גם את שמו.

א) המקור העתיק ביותר המעיד על המעשה הזה הוא גם המבאר את כל המאורע לכל פרטיו והוא גם נאמן ביותר ויש לסמוך עליו. א י ז י ד ו ר פ צ י נ ז י ס כתב את הכרוניקה שלו בשנת 750 למספרם ועל כן הזמנים והמאורעים קרובים לו והוא היותר נאמן מכל המקורים החיצונים. הוא יספר: בימי ממשלת הנציב הערבי המושל מטעם הכליף בספרד א נ ב י ז ה, נמשכו היהודים אחרי משיח שקר ושמו ס י ר י נ ו ס ונתעו אחריו, ובהפך מהוראת שמו (שמים טהורים — Serenus) התעה אותם בחושך הטעות של המשיח הזה, ויהזקם בחפצם זה. הם עזבו את ארצם ורכושם ונחלתם לנוס אל מקום (המשיח הזה) והנציב א נ ב י ז ה החרים נכסיהם לאוצר המלכות. זה הוא תוכן דבריו (העתקה מרומית) (Chronicon Jsidori Pacensis in Florez Espana Sagrada T. VIII. p. 298). פלורץ (Florez) המוציא לאור את הכרוניקה העתיקה הזאת מעורר כי העתיק הדברים מכתב-יד עתיק מאד (המלים האחרונות הנה קשי ההבנה ויש לשפוט, כי נשמטו איזה דברים). מידיעתו של איזידור נדע כי קובע הוא שלשה זמנים להמאורע: 759 לחשבונם הנקרא Aera Martyrum, השנה השניה למלכות ל י א ו ן בביצנץ ושנת 103 לחשבון המחמריים (Hujus tempore — in aera Martyrum 759; anno Louis secundo, Arabum 103), שלשת הזמנים האלה סותרים זה את זה; השנה 759 Aera Martyrum מכוונת לשנת 721 על פי החשבון הנוצרים הרגיל, שנת 103 לחשבון מחמד מכוונת לשנת 2—721 לחשבון הנוצרים והשנה השניה למלכות ל י א ו ן היא

1) ושם היא מיוחסת לא לרב נטרונאי כי אם לרב עמרם גאון, וזה הגאון רב עמרם הלא מלך אחרי רב נטרונאי בר רב מרי ומת בשנת תרכ״ט, כאשר יבאר הרב המחבר בראיות מכריחות— והנה מפני הדבר הזה אולי נתחלפו להאחרונים רב נטרונאי בר נחמיה ברב נטרונאי בר הילאי ואחרי כן ייחסו את התשובה לרב עמרם, ועיין להלן בהערת הרב המחבר. שפ״ר.

שנת 719 — אך קרוב לשער, כי טעה איזידור בשנת עלות ליאון על כסא ממלכתו. אך מכל הנאמר נופל זמנו של המשיח השקר שריני או כמו שנקרא בכתוב-עמים סירינוס בימי שרותו של רב נטרונאי גאון הראשון. קריאת השם אצל איזידור ברורה מאד, כי יאבה לדבר דברי חדודים בלשון נופל על לשון ויאמר כי בהפך משמו „סירינוס״ (שמים טהורים) הוליך תועה את העם במחשבי הטעות (antiphrasin nubillo erore). אלה הם דברי איזידור לחדודי ובאמת השם Serenus ברומית הוא אותו השם „שריני״ בעברית.

ב) כדבר הזה יודיע גם Conde (בספרו הספרדי: historia de la dominacium des los Arabesen Espana) דברי ימי שרורות הערביים באספמיא .T. I, p. 79). הידיעה הזאת תוסיף לאמר: „היהודים באספמיא מרדו, כי הגיעה להם השמועה, כי נמצא בסוריא איש מרמה ושמו צונוריה (Zonaria), הקורא את עצמו בשם משיח ומבטיח לתת להם כל מה שלבם חפץ. כל היהודים יושבי גליא ואספמיא יצא לסוריא ויעזבו את בתיהם וקניגם. העמיר (הנשיא) אמביזיה תפש אותם (את היהודים היוצאים) — בהשם Zonaria הננו מכירים את סירינוס אי שריני, אשר רק נתחלף על ידי המבטא הע״בי או נשתבש על ידי אחד המעתיקים הספרדיים — מקונדע הננו יודעים כי נגלה שריני המשיח השקר בסוריא. והזמן מכוון לזמנו של הבישוף הספרדי איזידור, וההבדל ביניהם רק בשתי שנים.

ג) גם הכרונוגרף בר-עברי הסורי מזכיר את משיח השקר הזה ויספר, כי כאשר נשבה ותביאוהו לפני הכליף אמר: משטה אני ביהודים, וכה דבריו: „ובהוא זמנא איש סוריא דשמה סוארה „אמר על נפשה דהוי משיחא וכד אתתחד מן שליטא אמר דביודא אצטרית״ (Chronicon Syriacum ed Kirsch Bruns p. 123,). זמן המאורע מסומן פה שנת 720 לספירת הנוצרים, — המלה „סאורה״ דומה יותר בהברתה להמלה „צונוריה״ מאשר ל„סירינוס״, אך בן הדור הבישוף איזידור הוא עד יותר נאמן. בכל אופן אין להגיה המלה הזאת ולנסחה על „סירינוס כאשר עשה המתרגם את הכרוניקה של בר-עברי.

ד) גם רושמי קורות הדורות הביצנתיניים ידעו לספר ממשיח השקר שנגלה בימים ההם, יודיעו עליו כי היה איש סוריא, אך לא יקראו אותו בשם. המקור הראשי הוא הכרוניסט היוני תיאפנס. בהכרוניקה שלו יודיע: בשנה הזאת נגלה איש יהודי מארץ סוריא, ויהי למשיח שקר, והטעה את היהודים אחריו באמרו, כי הוא המשיח כריסטוס, (Chronographia ed. Bonn T. I, 617). הזמן בדקדוק חסר בספרי תיאפנים שלפנינו, אך אחד ממעתיקיו ימנה את החסרון שבההוצאות שלפנינו ויעיד על המאורע הזה שראה בשנה החמישית למלכות ליאון החמישי Anno imperis Leonis quinto etc (Historiarum compendium ed. Bonn T. I, 793.). והשנה הזאת היא שנת 2—721 לספירת הנוצרים.

הנה כי כן המקורים החיצוניים נותנים לנו פתרון גמור על דבר משיח השקר: שמו היה סירינוס, (כעדותו של הבישוף איזידור פוזינזיס); היה איש סוריא (עדותם של סופרי ערב כמו שמביאם הסופר הספרדי קונדע, הסורי בר-עברי והביצנתיני תיאופניס), זמנו הוא, מבין דעת כלם בין שנת 720—לשנת 723 = ד״א ת״פ עד ד״א תפ״ג. — ואחרי כל אלה אין ספק, כי המשיח השקר שמקורי אומות העולם מדברים עליו הוא גם האיש שריני המטעה שמדבר עליו רב נטרונאי גאון הראשון בתשובתו 1), אשר מלך בשנת תע״ט — בני אומות העולם ראו בשריני את המשיח, או הנותן עצמו למשיח, והיהודים הכירו וידעו אותו יותר מהם, כי הוא אינו כי אם פוקר בדברי התלמוד ותורה שבעל פה ומטעה את הרבים אחרי כפירתו.

ואם נאמר לתור ולדעת מה היתה טיבה של הכפירה השרינית הנה נמצא: הדברים שהבאנו למעלה מתשובת רב נטרונאי הראשון איננה אומרת בפירוש, כי המשיח השקר מצוה על הנוטים

---

1) מזה יוצא ברור, כי לפי הזמנים (3—720 לפי מקורי אומות העולם — ת״פ—פ״ג ימי פעלתו של רב נטרונאי הראשון) בטעות מיחסים התשובה הזאת רבי בצלאל אשכנזי ואבן-אבו-זמרא (הרדב״ז) לרב משה גאון, כי הגאון הזה נשא משרתו כמאה שנים אחרי כן, עכ״ל הרב המחבר. ותימא עליו שלא הזכיר גם טעותו של המבי״ט המיחס את התשובה לרב עמרם גאון שמלך אחרי רב נטרונאי השני. ועיין הערתי שלמעלה. שפ״ר.

אחריו כי יזנחו את התורה התלמודית, רק כי הם עשו מעשים נגד התורה הזאת. אך במרוצת הדברים נרע, כי ממנו יצאה הכפירה הזאת — כי כן דברי התשובה להלן: „ועוד אותו מטעה התיר להם עריות" — ובכן יש לשער בהשערה קרובה לודאי, כי גם הנטיות האחרות מדת התלמוד היו על פיו ובהוראתו · העניינים האלה הם כלם תקנות או חקי התלמוד. ואת זה אנו רואים ממקום אחר (בתשובה סימן ז׳ דף כ״ד ש״צ הוצאת שלוניקי) לאמר:

„וששאלתם: יש בינינו מקום של מינים, שפרשו מדרכי ישראל ואין משמרין לא „מצות, ולא שבת ואין שחיטתם כשחיטתנו, אוכלים חלב ודם ושמנה עשר טרפות „ופרוצים בעריות, אין כותבין גיטין וכתובות, לא חולצין ולא מיבמין, ויש ביניהם שמבקשים „לחזור לישראליות, אם יש תקנה לחזרתן וכשהם חוזרים אם צריכים טבילה אם לא?" ובתשובת הגאון על השאלה הזאת שנשאלה על דבר אנשים העוקרים את המצות המפורשות בתורה שבכ׳ב נאמרו עוד הדברים האלה: „הוו יודעים שלפני שאלות אלה יצאו שאלות לפנינו שבאו משם וכתוב „בהם שאלה שדומה לזו ומפורש בה, שיש במקומנו בני אדם שיצאו לתרבות רעה ולמינות, „ופקרו בדברי חכמים, ואין כותבין כתובות וגיטין כישראל ועכשיו יש מהן שמבקשים לחזור בהם וכו'".

מזה יוצא כי שריני והזעים אחריו הקילו רק במצות התלמוד, תקנות חכמים ודברי סופרים — או דברי תורה שבעל פה כמו, א) אינן רואין את הטרפה; ב) אינם מתפללין תפלה — הכוונה בזה לא שאינם מתפללים כלל, כי אם אינם מתפללים התפלות הקבועות והנהוגות על פי התלמוד, ג) אינם משמרים יינם משום יין נסך, הכוונה ברורה על סתם יינם שהוא מדרבנן. ד) אינם עושים יום-טוב שני של גליות. ה) אין כותבין כתובות וגיטין כישראל, היא גם כן אך התנגדות אל התלמוד, ונראה מהדברים האלה, כי גם הם היו כותבים גיטין וכתובות, אך נטו מהתבנית והמטבע שטבעו חכמי התלמוד על הכתובות והגיטין. „התיר להם עריות" גם כן הכוונה לבטח על העריות שאינן מפורשות בתורה, והן נדרשות ויוצאות ממדרש סופרים או על „שניות מדברי סופרים". כל העניינים האלה: מאכלות אסורות ואסורי אישות, יום-טוב שני של גליות וסדר התפלה הם עניינים נוגעים לעצם חיי הדת, ועל כן יפרטו אותם השואלים, אך יש לשער כי שריני נטה עודי בדברים אחרים מהתורה התלמודית, ובצדק נוכל לאמר, כי המשיח השקר שריני היה מראשונ דורשי תקונים בדת.

עם זה יוצא לנו מהתשובה השניה של רב נטרונאי שהבאנו למעלה, כי שריני לא היה היחיד בדורו והשריניים לא היו היחידים שדרשו לעשות שנויים בדת ויזנחו את מצות התורה התלמודית — ואלה האחרונים זנחו גם את מצות התורה שבכתב — שבת, אכילת חלב ודם — אך המה היו המעט, ורוב הכופרים בעטו רק בתורה שבעל פה כמו שיאמר רב נטרונאי בתשובתו שם: „כך ראינו שאותן מינין משונים הן מכל מינים שבעולם, שכל מינים פוקרין בדברי חכמים כגון „טרפות וכגון יום-טוב שני מדרבנן, שניות מדברי חכמים, אבל בדברי תורה ומקרא מחזיקין „ומשמרין בעיקר ישראל. אבל הללו מינים פקרו בעיקר תורה ונשאו עריות והולידו ממזרים וחללו „שבתות וכו'", מזה נראה, כי היה דבר המינות וההתנגדות להתלמוד דבר ידוע אז 1) והגאון מדבר על זה כעל מעשים בכל יום. היוצא מכל זה כי עוד כארבעים שנה לפני ענן כבר התחוללה התנועה — תנועת ההתנגדות אל התלמוד — אך להביא הכתות האלה ביחס וקשר עם הצדוקים הקדמונים, אי אפשר כלל להעלות על הדעת, ועתה נבא לבאר עוד על משיח שקר אחר שקם גם הוא להיות לשטן אל התלמוד.

ציון טו

אבו־עיסי, עובדיה האיספאני.

על דבר יסוד כתת העיסיים יש לפנינו שתי ידיעות. האחת היא מאת דוד בן מירואן

1) מדבריו: מכל מינין שבעולם, שפ״ר).

אלמקמץ (דוד הבבלי), (שחי ופעל סביב לשנת ד"א תש"י), ונמצאה בספר „אשכול הכופר" סימן צ"ו, והשניה מאת הסופר המושלמי שהרסתני, אשר כתב ספרו בדור מאוחר סביב לשנת 1140 לספירת הנוצרים = ד"א תת"ק, אך ידיעותיו על דבר כתות היהודים הנה ממקורים עתיקים. אם באמת, כאשר כן יש לשער, השתמש שהרסתני בידיעות של דוד אלמקמץ. הנה כן דבריו נאמנים ביותר. ידיעות מאקריזי בנושא הזה (אצל de Sacy, בספרו Chrestomathie arabe T. I, p 307·) אינן מספיקות. עלינו לברר במקום הזה: שם מיסד הכתה — כתת העיסיים — זמן הגלותה ופעלתה, תת מיסד הכתה לבו כלב משיח וגואל ישראל ויסודות הכת הכופרת הזאת.

א) השם. דוד אלמקמץ קורא אותה: „כת דת אבו-עיסי והוא עובדיה האיספאני, ואצל שהרסתני שמו יותר מפורש, אבו-עיסי אצחק בן יעקב. ויוסיף לאמר: כי נקרא גם כן „עוביד אלהים" או „עוביד אללה" — השם: „עוביד אלהים" או „עוביד אללה" (על פי הגהת האארבריוקער הנכונה) היא עובדיה בתרגום ערבי. שם הכת — כאשר ראינו — אצל אלמקמץ, הוא „עיסונים" או „כת אבו-עיסי" ובשהרסתני: „עיסויה" לאמר: „העיסיים" ואצל מארקיזי, „אלאצבהניה" לאמר, האיספניים על שם עיר מולדתו של מיסד הכתה.

ב) הזמן. שהרסתני מצמצם בדקדוק זמן קום האיש הזה וראשית פעלתו ואחרית פעלתו וקצו הוא היה בימי הכליף אל-מנצור או אל-מנזור, וכמשיח נגלה למאמיניו בימי מלכות הכליף האחרון לבית אומייה — הכליף מירוואן, „כאן פי זמאן אלמנצור ואבתדא דעותה פי זמאן אכ'ר „מלוך בני אמיה" מרואן בן מחמר אלחמאר". — הכליף מירוואן השני מלך בשנת 744 לספירת הנוצרים = ד"א תק"ד ומלוכת אלמנזור מבית האבאסיים היתה משנת 754 = תקי"ד. בעתותי המהומות שגברו בהממלכה לעת שבת מירוואן האחרון לבית אומייה על כסא מלכותו, כאשר פשעו עמים ויושבי מחוזות שלמים במלכות הכליף, אז קם אבו-עיסי כמשיח, ערוך כאיש מלחמה להלחם בעד ישראל. אך הוא היה עודנו חי איזה זמן בימי מלכות של אלמנסור האבאסיי, כי התגרה מלחמה בחיל אלמנסור על יד העיר ראי, אך הוא ואנשיו נהרגו בהתגרה הזאת. שהרסתני יאמר: „וקיל אנהו (אבו-עיסי) למא חארב אצחאב אלמנצור באלרי קתל וקתל אצחאבה". העיר ראי וכל הגליל מסביב בכורסאן (בפרס) נמצא אז תחת ממשלת האמגושי זינדבאד, אשר התקומם ויתפרץ מפני הכליף ויכניעו אותו וינצחוהו בשנת 138 לחשבון האישלם = 755-756 = ד"א תקט"ו—ט"ז 1). נראה הדבר, כי לעת ההיא היתה גם תבוסת אבו-עיסי וסיעתו, ובכן נמשכו תעלולי האיש הזה בימי עשר שנים ד"א תק"ה—תקט"ו.

ג) המשיחיות שלו. הדסי — לאמר: דוד אלמקמץ (שבשמו כותב הדסי את דבריו בספר אשכול הכופר — יאמר מפורש: אמר (אבו-עיסי) כי אשר טענו הנביאים בעד המשיח הוא המשיח והאל הבינני. אך מדברי שהרסתני יש ללמוד שלא החזיק עצמו למשיח, כי אם למפנה דרך לפני המלך המשיח והרץ והמבשר לפניו: „וזעם (אבו-עיסי) אנה נבי ואנה רסול אלמשיח אלמנתט ר". גם האמין, כאשר יספר שהרסתני, כי חמשה מבשרים יקומו לבשר בא הגואל, אך באשר דבר היתה המבשר בא המשיח והמשיח בעצמו שוים במעלה, הנה אין כל הבדל בזה. אפשר הדבר, כי כאשר ידעו מעריציו שאינו מבית דוד המלך, לא אבה לתת עצמו למשיח בן דוד לבל יכזיבוהו ואולי אמר שהוא משיח בן יוסף, כמסייע לזה הוא, כי מצא און בנפשו לצאת בחרב נגד אומות העולם וההגדה העברית תייחס למשיח בן אפרים גבורות הקרב על שדה מלחמה. הוא (אבו-עיסי) היה אומר: דבר ה' היה לו לגאול את בני ישראל מכף העמים הפושעים והמלכים העריצים, „וזעם אן אללה תעאלי כלמה וכלנה אן יכ'ליץ בני אסראיל מן אידי אלאמם „אלעאצדין ואלמלוך אלט'אלמין". נראה הדבר, כי גם הרמב"ם ידע מהתגלותו ופעלתו של אבו-עיסי האיספהאני, כאיש שהחזיק עצמו למשיח כי כן יספר באגרת תימן,

„ויש לכם לדעת, כי בתחלת מלכות ישמעאל עמד איש בעבר הנהר (פרת או לצפונו — „הוא באיספהאן בפרס. שפ"ר) ואמר שהוא משיח ויצא בכלל (צ"ל בחיל) עשרת אלפים מישראל „והיה האות שלו שלן מצורע והשכים בריא, ולא נשלם עסקו ולא עמדה עצתו וחזר, ונשארו

---

1) עיין וויל בספרו: דיא כאליפען II פערעג. 34 על פי טאבארי.

„ישראל בעיר אספהאן בעוצם הגלות" — הזמן, „בראשית ימי מלכות ישמעאל" והמקור: העיר אספהאן מורים באצבע על אבו-עיסי. כי היו רבים הנוטים אחריו, וסיעתו כי היתה רבת עם על זה יעיד גם שהרסתני.

ד) יסודות ודעות הכת הזאת. כי אבו-עיסי היה כופר והסית את הנוטים אחריו לכפירה, יספר שהרסתני, הוא נטה בכמה פנות מהחגים והמצות הכתובים בספר התורה. „וח'לאף אליהוד „פי כת'יר מן אחכאם אלשעריה" אלכבירה" אלמד'כורה" פי אלתוריה". בזה לא יאמר עוד שהרסתני כי נטה אבו-עיסי מדברי התורה הכתובה, כי אם אשר סר מדרכי התורה התלמודית. זה יצא לנו מרמזי אלמקמץ, אף כי תכן הדברים והכוונה הנכונה אינם ברורים על ידי ההעתקה המשחתה של הדסי. שם נאמר על אבו-עיסי: „המציא וסדר כתובים וסדורים מדעתו בלי רוח נבואת אלהים". מדבריו שם, „אף חייבו אלה העסונים שמונה עשר חתימות (ברכות) של הרבנים וקריאת שמע עם „ג' פרקים 1) בכל יום, מעט דברי בי רב מחזיקים הם בנבואה". יצא לנו כי תפלות אחרות בטלו הם. נטיות גדולות מהדת לא יזכירו לא אלמקמץ ולא שהרסתני. הדבר, שלפי דברי אלמקמץ, חייב אבו-עיסי בני סיעתו להתפלל שבע פעמים בהיותו נשען על הפסוק שבתהלים, שבע ביום הללתיך, איננו נחשב עוד ככפירה בדת (שהרסתני יאמר בטעות, כי חייב אבו-עיסי את בני סיעתו להתפלל עשר פעמים ביום, ואוג'ב עשר צלואת — וד'כר אוקהתא, כי אלמקמץ מסמיך מנהג שבע פעמים על פסוק בתהלים). אמנם לדעת אלמקמץ „אסר (אבו-עיסי) שיגרש איש את אשתו אפילו בדבר ערוה" והיא נטיה גם מתורה הכתובה — אך לא נחשב עוד הדבר לכפירה. על דבר חשבון המועדים וקביעות השנים אצל העסונים קשה לברר מדברי הדסי — הוא אומר: „אף הם עושים המועדים כדבריהם בשנות החמה". הדברים האלה מורים כי הם מונים לשנות החמה, לאמר, בנטיה מדעת הרבנים, אך מדוע זה יאמר הקראי הדסי; „כדבריהם" שהכוונה בדבורו זה בכל מקום „כהרבנים"? זאת לא נוכל דעת. עוד שני דברים מפליאים מספרים על המשיח איש מלחמה זה. אלמקמץ יספר, „מזוללות בשר ויין אסר ממאמר הנאמר על בני יונדב בן רכב" ושהרסתני ידבר רק מפרישות ונזירות מתענוגים בלבד, „ען אכל ד'י רוח עלי אלאטלאק טירא", מדברי שהרסתני יוצא לנו, כי השאיר אבו-עיסי ספרים אחריו, ואלמקמץ יאמר, לץ ובער היה מדעת. עוד ימסור לנו שהרסתני, כי אבו-עיסי פנה וילך לו אל בני משה אשר בעבר המדבר לבשר להם דבר ה' — המדבר במקום הזה — היא מדבר מלח או ארץ מלחה אשר מצפון לאיספהאן בפרס. אחרי שיספר לנו במקום אחר כי התנגש ויתגר בצבאות הכליף בקרבת העיר ראי, הנה יש לשער, כי מאיספהאן בא לראי — בימים ההם האמינו היהודים, כי „בני משה", אשר על אדותם ידבר גם אלדד הדני, יושבים בסביבות המקום ראי. רב צמח גאון בתשובתו הידועה על דבר אלדד הדני יאמר: „וכי בני משה אצלם ונהר סבטיון מקיף להם, אמת אמר (אלדד) שכך אומרים רבותינו במדרש שהגלה נבוכדנצר לוים בני משה ששים רבוא. כונת רב צמח היא על מדרש תהלים. אך שם לא נזכרו כלל בני משה. — ובכן קם אבו-עיסי שנים אחדות לפני ענן רבם של בני מקרא וחפץ לעשות שנויים בהיהדות. ועל כן לא נוכל לחשוב את ענן להנפרד Haretikerz הראשון מתורת היהדות התלמודית.

ציון טז

חזיון (Apocalypse) על דבר משיח, יסודתו בדברי ימי עולם.

באותה השעה אשר אבו-עיסי, אמר להיות גואל ישראל בכח הזרוע וכהשענו על חרב גאותו נראה ספר בארץ ישראל עם חזיון על אדות התגלות המשיח והגאולה הקרובה לבוא. החזיון הזה יפליא אותנו בדברי חפץ הנמצאים בתוכו. בו נמצאה שלשלת הכליפים עד חרבן בית אומייה ואבדן הממלכה מהמשפחה הזאת ובו נמצאים דברים מתארים ומסמנים את המלכים האלה איש איש ותכונתו וצורתו וצביונו. מהחזיון הזה נדע הלך רוח בני עמנו, והשקפתם על ממשלת מחמד

1) ברכות שתים לפניה ואחת לאחריה. שפ"ר.

והתפשטות מלכות ישמעאל בארצות אסיה , אפריקה וחלק נכבד מאירופה . החזיון הזה הוא ראשית שלשלת ספרים בעניני הסוד והוא מפתח להבין על ידו ספרים אחרים בהמקצוע הזה ושנכתבו בימים ההם , וגם בגלל סגנונו ראוי הוא החזיון הזה לשום לו לב .

שם הספר הנפלא הזה הוא **נסתרות דרבי שמעון בן יוחאי** . יצא לאור לראשונה בשלוניקי בשנת ה"א תק"ג . ויעללינעק אסף אותה אל „בית - מדרשו" (חלק שלישי מעמוד 78 והלאה) ונדפסה בלייפציג בשנת תרט"ז — פיסקאות מקבילות אל „הנסתרות דרבי שמעון בן יוחאי" ומשלימות אותם הן „תפלות רבי שמעון בן יוחאי" (נדפס מתוך כתב יד בבית מדרשו של יעללינעק חלק רביעי מעמוד 120 והלאה) ; אך ה„תפלות" הן תוצאות זמן מאוחר יותר מ„הנסתרות" . גם יעללינעק הרגיש כי ה„נסתרות" יסודתן במאורעי התולדה הישראלית והכללית , ובהקדמתו יאמר , „אין ספק כי ב„הנסתרות" האלה נמצאו רמזים על המאורעים בהתולדה והדבר הזה דורש בקרת נמרצה" ; אך יעללינעק היה מיחס אותן (את הנסתרות) אל דברי מסעי הצלב 1) . ובאמת אין הדבר כן . מהמשך הדברים נראה , כי כותב החזיון ידע כל פרטי דברי הימים להכליפים מבית אומייה , ואפשר הדבר לצמצם השנה והחדש שבהם נכתבו דברי „החזיון" . ובכן הנגו חפצים לנתת נושא הענין העיוני ולבקרו והקורא בעצמו יוציא לאמת משפט .

תבנית החזיון וצורתו :

„התנא רבי שמעון בן יוחאי כשהיה חבוש במערה מפני קיסר מלך אדום התענה ועמד
„בתפלה ארבעים יום וארבעים לילה למען דעת את אשר יקרה באחרית הימים ומתי יהיה קץ הפלאות.
„מיד נגלו לו סתרי הקץ וסתומות אשר תקראנה באחרית הימים והתחיל לישב ולדרוש [בסוד הפסוק]
„וירא את הקיני . . . כיון שראה מלכות ישמעאל (האישלם , הערביים) שהיא באה , התחיל לבכות
„ולומר , לא דיינו מה שעשתה לנו מלכות אדום הרשעה (ביצנץ ואירופה) אלא אף מלכות ישמעאל ?
„מיד נגלה לו מטטרון שר הפנים ואמר לו , אל תירא בן אדם , שאין הקדוש ברוך הוא מביא
„מלכות ישמעאל אלא להושיעכם מזאת הרשעה , והוא מעמיד עליהם נביא כרצונו ויכבוש להם את
„הארץ , ובאים הם ומחזירים אותה לישראל בגדולה , ואימת (צ"ל ואיבה) גדולה תהיה ביניהם
„ובין בני עשו" . — בעל החזיון ידבר בשפה ברורה על אדות מחמד ויכירהו לנביא אשר
העמידו ה' לעמי ערב . — אחרי כן יביא הוכחות וראיות מן הכתובים כדרך בעלי ההגדות ויאמר :
„ועד היה רבי שמעון אומר ששמע מרבי ישמעאל , כיון ששמע שמלכות ישמעאל באה והם עתידים
„למוד את הארץ בחבלים . . . ועושים בתי קברות מרעה לצאן עמד ודרש : וירא את הקיני . . .
„בלעם הרשע כיון שראה את בני בניו (הערביים בני מדין וכו') שהם עתידים לשעבד את ישראל
„התחיל שמח ואמר , „איתן מושבך" רואה אני בני אדם שאינם אוכלים אלא ממצות איתן האזרחי"
(הערביים המתיחסים לאברהם אבינו) :. גם מהכתוב בישעיה „שפעת גמלים תכסך" וכו' מביא ראיה,כי מיד הערביים תקום תשועה לישראל . אחרי כן מונה בעל החזיון מספר להכליפים מבית אומייה עד המלך האחרון מירוואן — כל הכליפים נמנו שם , מלבד אלה שלא האריכו ימים על ממלכתם כי אם ירחים אחדים , ומהם אחרון אחרון יתואר ברוב ענין יותר ויותר וכל הספור נושא עליו חותם תולדה נאמנה . הנוסחא שלפנינו נלקתה בחסר ונשמטו דברים באמצע ועל כן תקשה הכוונה בכמה מקומות . —

א) את הכליף השני אחר מחמד אבו-בכר לא יזכיר והוא מתחיל מהשלישי — מעומר בן כתאב . עליו יאמר , — „המלך השני שיעמוד מישמעאל יהיה אוהב ישראל ויגדור „פרצותיהם . פרצות ההיכל , והוצב הר המוריה ועושה אותו מישור , ובונה לו שם השתחויה (מסגד „תרגום מערבית — , Moschee) על אבן שתיה שנאמר „ושים בסלע קנך" . ממלחמות עומר והצלחתו נגד ביצנץ יזכיר גם כן בעל החזיון ויחתום דברו עליו , „וימות בשלום ובכבוד גדול" : כי לא ידע בעל החזיון אשר גם עומר מת בידי מרצחי חרש .

ב) אחרי כן יתאר את הכליף המלך הגדול מחצר-מות (והוא Hadramuth) „ויעשה ימים מועטים ויעמדו עליו גבורי בני קדר (שבטי ערב) ויהרגוהו" . — המלך הזה הוא עותמאן , אשר מלך אחת עשרה שנה והומת על ידי הקושרים ממצרים , מבצרה ומקופא . והתולדה הנאמנה

---

1) גזרות תתנ"ו ולפניהן ולאחריהן . שפ"ר .

AKADEMIA KÖNYV-TÁRA

לא תספר לנו, כי הוא היה בן הדרומית, או כאשר יאמר בעל החזיון „חצר-מות.

ג) אחרי כן יאמר ויעמוד מלך אחד ושמו מריאו — תחת „מריאו" הנני קורא מעויאו או מעאויה לאמר (Meawija) והכוונה על מואביה, אשר אחרי מות עותמאן בחרו בני סוריא בו לכליף — פה נשמטו דברים; כי לא נמצאו דברים מתארים את הכליף הזה והדברים שכתובים שם להלן מוסבים על כליף אחר ונשמטו המלות „ויקם מלך אחר".

ד) הספור, ויקחוהו מאחרי הצאן והאתונות ויעלוהו למלוכה מרמז על יציד הראשון בן מואביה ויורש כסאו. הספור הזה יוצא לנו מידיעותיו של אבולפידה לאמר, מיזון אחת מנשי מואביה, והיא אם יציד היתה ערבית גמורה מבני השבט קעלבי. ויהי היום ותשר מיזון שירת-רועים על טוב חיי התם והנעימות במעונות הרועים ותביע גם גועל נפשה אל הטירות והארמונים ורוב הפאר וההוד וההדר בהיכלי מלך. שמע זאת מואביה ויתעבר וישלח את אהובתו לעיר מכורתה ויצוה עליה כי תעזוב את ארמונו ובית תענוגיה ללכת ולשבת באהלי רועים, ובצאתה לקחה עמה גם את בנה יציד 1), וככן צדק בעל החזיון ברברו באמרו על יציד „ויקחוהו מאחרי הצאן ומאחרי האתונות ויעלוהו למלוכה".

ה) אחרי הרמז על יציר נראה כי ישנה השמטה גדולה; כי המלות, „ויעמדו ממנו זרועות ארבע" אינן מוסבות לבטח על יציד, אשר הניח אחריו רק שני בנים קטנים, מואביה השני שמלך אחרי אביו רק חמשה ירחים, וחאליב אשר לא הגיע כלל למלכות. ויותר נאותים הדברים האלה לארבעת בני עבדול-מאליק ויורשי כסאו, אשר על אדותו תאמר השמועה לאמר: עבדול מאליק חלם חלום, כי ארבעה בנים נושאי נזר מלוכה ממנו יצאו. ומלכותו ארכה שנים רבות (עשרים ואחת) ויתחזק מאד על כסאו. ואי אפשר שלא ידבר בו בעל החזיון — ואם נניח כי יש השמטה במקום הזה המדבר מעבדול-מאליק הנה יתישבו הדברים המתחילים: „ויעמדו ממנו זרועות ארבע ויגדרו בהיכל... הדבר הזה כי ירחיבו את המסגר הבנוי על מקום המקדש מוסב על הבן הבכור של עבדול-מאליק והוא וועליד הראשון, ועל אדותו מספר כונדימיר כי הוא הרחיב את המסגד על מקום המקדש בירושלים (עיין d'Herbelot עמוד 298) האומר בשם כונדימיר הדברים האלה: Le Geograph persan Khondemir touche aussi aux batiments du meme Welid et a l'agrandissiment de la Mosquèe dans la ville be Jerusalem.

ו) אחרי כן יסמן בעל החזיון בסימנים מובהקים את מלכיתו של הכליף סוליימאן, עדי נאמין כי הדברים יצאו מבן דורו של הכליף הזה — וכה דבריו: „ולקץ מלכות ארבע זרועות (בני יציר „איש אחרי אחיו) יעמוד מלך אחר וימעט האפות והמדות והמשקלות ויעשה שלש שנים בשלוות „(ואחרי כן) יהיה (תהיה) קטטה בעולם וישלח חיילים גדולים על אדומים (בני ביצנץ — נוצרים) „ושם ימות (ימותו) ברעב, ויהיה עמהם מזון הרבה והוא מונע להם ואין נותן להם, ויעמדו בני „אדום על ישמעאל ויהרגו אותם, ויעמדו בני ישמעאל וישרפו המזון והנשארים יברחו ויצאו" — שלשת השנים מוסבות על „סוליימאן", אשר לפי סופרי ערב מלך שנתים ימים ושמונה חדשים. הסופר הערבי טאבארי (בספרו של וייל דיא כאליפען הלק א' עמוד 567 בהערה 1) יספר: — כאשר היה סוליימאן לכליף נסע למלחמה נגד היונים (ביצנץ) ואת אחיו מוסלמה שלח לפניו, אז בא איליון הוא ליאו האיזורי וידרוש מאת מוסלמה איש אחד (לאמר מתווך ופשרן אל השלום) — ויאמרו האזרחים אבות העיר (Patricier) אל איליון (ליאו): „אם תסיר מעלינו את מוסלמה, הננו נשבעים לך כי נבחר אותך לקיסר עלינו". וילך איליון אל מוסלמה ויאמר לו: אנשי קונסטנטינופול יודעים כי כל עוד שיהיה נמצא במחנך די-אכל לצבאותיך, לא תשתער על העיר לכבשה ברעש מלחמה, ועל כן קום ושרף את כל הבר והאכל אשר לך, וראו בני קונסטנטינופול כי נכון עתה להשתער על העיר בראש מלחמה וחלו ורגזו ממך ויפתחו לך את שערי עירם. — מוסלמה שמע לעצת איליון וישרוף את מסכנות הבר ועל ידי זה גבר האויב והמושלטים נמצאו אז בצרה גדולה. — שמועה אחרת תספר, איליון בא למוסלמה ויבטיחהו למסור בידו את העיר, אם יתן לו בר ומזון למחיה, יען כי יראו היונים יושבי קונסטנטינופול, כי הוא (ליאו האוויורי) קרוב בדעתו אל מוסלמה, ואז לא ייראו עוד מתחת העיר בירו, בדעתם, כי לא יאונה להם רע והעיר לא

1) Abdulfpa Annales ed. Adler T. I, 399, 412.

תהיה לבז ולמשסה בידי המחמדיים. ויתן מוסלמה הרשות לשר צבא הנוצרים להביא פירות באניה אל העיר, אך איליון (ליאו) רמה אותו וביום המחרת התנפל מן העיר וישתער על חיל הצרים את קונסטנ־טינופול ויכם מכה רבה. כל השמועות האלה נמצאות בדברי החזיון שהבאנו למעלה. גם תיאפנוס יספר, כי חיל ערב סבל חרפת רעב אחרי אשר בני קונסטנטינופול הביאו בר לרוב לעירם (כרונוגראפהיא חלק א׳ 611) — אך הדברים: „וימעט האפות והמדות והמשקלות" אינם נאותים אל הכליף סוליימאן, כי אם על אביו עבדול-מאליק, כי המטבעות הערביות הראשונות שהתיך הוא (בעזרת היהודי סומאיר) היו ממתכיות פחותות מאוד וקלות המשקל. — ולהפך בני סוליימאן תקן את משקל המטבעות על ידי בר-מקידין דזשאפאר (ג׳פריה) ומני אז נקראו המטבעית המעולות וכבדות המשקל בשם ג׳פריה (עיין מאמרו של רייסקע בהריפירטוריום לחברת כתבי הקדש ודעת ספרות המזרח חלק תשיעי עמוד 257). ואפשר הדבר, כי ישנה איזה השמטה והדברים שהיו מיוחסים אל האב עבדול-מאליק נשתרבבו בהפרשה המדברת על דבר הבן סוליימאן.

ז) עוד יותר מפורש ידבר בעל החזיון על דבר אחי סוליימאן, הוא הישאם (בדברי ימי עומר השני הקנאי הגדול ויציד השני שהתמכר לתענוגי בשרים יגע בעל החזיון רק בהעברה בעלמא). את הישאם בתארו ותכונתו ותולדתו יתאר לנו בעל החזיון כצייר-אמן מפליא לעשות באמרו:

„ואחרי כן יעמוד מלך הגדול וימלוך תשע עשרה שנים ואלה הם אותותיו: אדמדם, שיפון העין,
„ושלש שומות בפניו. אחת במצחו, אחת בידו הימנית, ואחת בזרועו השמאלית, ונוטע נטיעות,
„ויבנה ערים חרבות, ויבקע תהומות להעלות מים, להשקות נטיעותיו ובניו ובני בניו מרובין לאכול,
„וכל מי שיעמוד עליו ינתן בידו והארץ שוקטת בימיו וימות בשלום".

כל הדברים האלה מתארים פרצוף פני הכליף הישאם בציור נאמן לכל פרטיו וקוי-פניו. הישאם מלך תשע עשרה שנה ותשעה ירחים, היה שיפון העין, כאשר יתארהו אבולפידה ויותר סופרי ערב 1), ולבטח גם כן נכונו דבריו בדבר שלשת השומות על פניו — על דבר תשוקתו לבנינים גדולים יספר הכרונוג׳ף תיאופנים, כי הוא החל לבנות ארמונות וטירות בערים ובכל מדינות מלכותו 2). גם כי הי׳ו לו בנים ובני בנים רבים מאד יעיד אבולפיד (קאפ. 1) — גם שרי צבאותיו נלחמו מלחמותיו ובכל אשר פנה השכיל.

ח) ויוסיף בעל החזיון ויאמר:

„ויעמוד מלך אחר ויבקש לכרות מימי הירדן, ויביא רחוקים מארצות נכריות לחפור ולעשות
„נחל ולהעלות מימי הירדן להשקות הארץ ותפול עליהם חפירת הארץ ותהרגם, וישמעו
„נשיאיהם ויעמדו על המלך ויהריגוהו".

הדברים האלה נכונו על הכליף וועליד השני, כי לפני עלותו לשבת על כסא מלכותו ישב בארץ יהודה ושם חי חיי תענוגות וחמדת בשרים — התולדה הערבית לא תדע לספר מבניניו ומפלות הבנינים, ואפשר הדבר, כי ספורו של בעל החזיון מהחפירה שנפלה ותהרג וכו׳ מכוונת אל ידיעת תיאופנים, כי בימים ההם היה רעש הארץ בארץ ישראל (C. I, 651) — והספור ממות המלך על ידי הנשיאים שעמדו עליו מוסב רק על וועליד השני, כי המלך שלפני האחרון ממלכי בית אומייה יציד השלישי מת בשלום על מטתו.

ט) את המלך האחרון לבית אומייה העלוב והאומלל מירוואן השני, יקרא בעל החזיון בשמו ויתאר כל מאורעיו בכל טיבם וצבעם וצביונם ובאבדן המלך הזה וכל בית המלוכה על אדמת אסיה יחזה בעל החזיון עקבות גאולה קרובה וכה יאמר:

„ויעמוד מלך אחר בגבורה ואיש מלחמה וקטטה בעולם בימיו. — ואף מלכות ישמעאל
„תפול, ועליהם הוא אומר: שבר ה׳ מטה רשעים, ואיזה הוא? זה מירואן שער אצלו היו
„גבורי בני קדר קיימים 3), ותפשע עליו פינת מזרחית צפונית, ויעלו ויפלו ממנו שלשה חיילים
„גדולים בחידקל ובפרס (צ״ל ובפרת) והוא בורח מפניהם ונלכד ונהרג ובניו יתלו על העץ". גבורת

---

1) Annales I, C. 456. 2) Chronographia T. I, p. 650.

3) יש לשער כי באמרו: גבורי בני קדר קיימים, כוון על בני בניו של עלי ואשתו פטימה, כי מלכות בית אומייה נפלה, יען כי זכר העם את חסדי אבות (עלי חתן מחמד) לבני בניו כידוע ליודעי תולדות עם ערב בימי מלכות הכליפים. שפ"ר.

M. T. AKADEMIA KÖNYVTÁRA

מ י ר ו א ן במלחמותיו הרבות, המהומות הרבות שפרצו בימיו, המרידה בפינה „מזרחית צפונית" (בכורסאן), אשר ראשה ומנהיגה היה אבו-מושלים לטובת משפחת ה א ב א ס י י ם, תבוסת חילו על יד ק י ר ב י ל ה על שפת נהר פ ר ת (יום 29 אויגוסט 749 לספירת הנוצרים) ועל ידי הנהר צ א ב (25 יאנואר 750) מנוסתו מותו במיתה משונה הריגת בניו וכל בני בית אומייה ע"י האבאסיים 1); כל אלה המה מאורעים ומעשים מאומתים מירוואן האחרון לבית אומייה בדמשק. בהספור הזה יתן גם בעל החזיון אות על אבדן משפחת בני אומייה מקץ ממלכת ישמעאל (האישלם) ויאמר: „זה לך האות „כשאתה רואה שנפל גירון המערבי שבמערב, השתחויה (מסגד) של בני ישמעאל בדמשק, נפלה „מלכותו ויוצאים במס", האות הזה נזכר שנית ב„ה נ ס ת ר ו ת" וזה לשונו: „וזה לך האות, „כשאתה רואה שנפל גירון מזרחי שבדמשק נפלה מלכות מזרח", עוד נאמר: „ובעת שיפול הגירדון „שבמערב 2), של בני ישמעאל בדמשק תפול מלכות ישמעאל" (יעללינעק בבית המדרש חלק ד' עמוד 120). „ג י ר ו ן" הוא ג ו' ב א י ר (קרי: דזש'באיר בית תפלה ומסגד קדוש להערביים על יד דמשק) שבסביבות דמשק. לאמר: כאשר יחל לפול המסגד ההוא, תחל מפלת הממלכה האישלמית. ומראותנו את בעל החזיון כי יודע הוא לספר פרטים מאומתים בהתולדה מימי מלכותם של הכליפים סוליימאן, הישאם, ועליד השני, ומירואן השני, הנה נוכל להאמין לו גם בדבר הזה כי נפל אז תחתיו המסגד בדמשק ויהי לאות למפלת הכליפות האומיית אשר מושב הראשי היה בדמשק.

הנני חוזר וכולל את היוצא לנו מכל הדברים האלה, כי רק בן הדור ההוא היה יכול לספר המאורעים ברוב פרטים כאלה, אשר גם רושמי קורות העתים הערביים לא ידעו לספר כן על דבר המלכים לבית אומייה. מפני שנמצאו ב„הנסת־ות" איזה דברים הנוגעים לארץ ישראל, יש לשער כי המחבר היה איש ארץ ישראל, ועל כן ידע לספר תולדות בית המלוכה הזה, כי בני אומיית ישבו רובם בדמשק הקרובה ליהודה ובני המלך הרבו לשבת בה. — את הצביון ההיסתורי החופף על המדרש הזה הכרתי כראותו אותו, אך שלא לשגות מהאמת פניתי אל החכם הנודע בחקר-דעת העתים בימי הכליפים, הפרופיססור ווייל בהיידלברג; ובטובו נאות לי להשיב לי כדברים האלה: „הפיסקא (Tragment) הזאת יסודתה בהתולדה באין ספק; אך קצור מליה יכבירו על החוקר להגביל בדיוק את כל הפרטים, אשר עליהם ירמזו דברי הפיסקא הזאת", בדברים אחדים הורה לי החכם לעיין בספרו „כליפים", אך אנכי לא חסתי על עמלי לצרף את כל הפרטים ולבררם על פי ספרי המקור אשר לפני.

הנה כן „ה נ ס ת ר ו ת ד ר ב י ש מ ע ו ן ב ן י ו ח א י" היא אחת הנבואות ההשעריות — או הכרת האותיות אשר תבאנה בכח המעשים שנהיו ואשר אותן יקרא הרומאי Vaticinia ex erentu— דעת העתיד על ידי מערכת מאורעי העבר. בראשונה יורה בעל החזיון דעתו, כי גאולת ישראל וקץ הימין על ידי הופעת המשיח הגואל התקרבו בתקומת הדת האישלמית, התקרבות הגאולה תבא גם כן על ידי הכנעת מלכות אדום (ביצנץ רומא החדשה ואירופה המערבית הנוצרית — אך הגאולה והמשיח לא יבאו עדי ישבר גאון מלכות ישמעאל ותשבת ממלכה מבית אומייה. בעל החזיון מוסיף להגיד עתידות ויאמר: „ואחר כך (אחרי הכליף האחרון מירואן) יעמוד מלך עז פנים „שלשה חרשים". מלך עז הפנים הזה הוא מיסד בית-מלוכה של בני אבאס והוא ע ב ד א ל ל ה א ס פ ה (Abdallah Assafah). „שלשה חרשים יעמוד" לאמר, ינבא כי לא יארכו אז ימי מלכותו.

---

1) עיין למעלה דברי ימי ישראל ח"ג עמוד 156 בהערתי הגדולה. שפ"ר.

2) הפרשה הזאת שבהחזיון נמצאה גם בפרקי דרבי אליעזר שם נאמר: „ועוד היה רבי שמעון „אומר שמע מרבי ישמעאל: כיון ששמע שמלכות ישמעאל באה (אמר) עתידין למוד הארץ בחבלים „שנאמר: והארץ תחלק במחיר, ועושים בתי קברות מרעה לצאן וכשימות אדם מהם קוברים אותו „בכל מקום שהם מוצאים וחוזרין וחורשין הקבר וזורעים אותו" (פרקי דרבי אלעזר פרשה ל'). ועוד נאמר שם: רבי ישמעאל אומר: „ס"ו דברים עתידים בני ישמעאל לעשות באחרית הימים: ימדדו „הארץ בחבלים ויעשו בית הקברות למרבץ צאן אשפתות וכו'". הדברים האלה לקוחים מחזיוננו. גם הדברים האחרים אשר שם: ויפסל סלע מלכות, יטעו גנות ופרדסים, יגדרו פרצות בית המקדש וכו', וירבה השקר ותגש האמת, וירחק חק מישראל. וירבו עונות, ויקמל הנייר והקולמוס וכו', הנם כמעט בלי ספק מההשמטות שנמצאו בספר החזיון הנדפס בביה"מ ליעללינעק.

מות מירואן השני האחרון לבית אומייה נופל ביום 5 אויגוסט 750 = ד"א תק"י (עיין וויל כליפים חלק ראשון עמוד 702) — הנה כי כן נכתב החזיון בין 5 אויגוסט ובין חדש אקטאבער (בתוך שלשת החדשים. שפ"ר) של שנת 750 — ונמצא לפי זה המגלה הזאת — „הנסתרות דרבי שמעון בן יוחאי" — הוא הראשונה לזכרונות הגאונים הכתובים על ספר קבה], והראשונה לספרת הסוד שאז התחילה צמיחתה.

והנה כל מחשבי קצין, לא לבד בעלי הסוד, כי אם גם המשתדלים לקרב חשבונם אל השכל כרב סעדיה ורב האי, תמכו יתדותיהם, אם מעט ואם הרבה בדברי החזיון אשר לפנינו. ובכן נכבד הדבר איך יצייר בנפשו בעל החזיון את בא הגאולה והופעת המשיח לאמר: א) אחרי שימשול עז הפנים שלשה חדשים יעלה אתם (ביצנץ) ויכבוש את ישראל תשעה חדשים — ובכן ינבא בעל החזיון, כי היונים הביצנתינים ישובו וילכדו את ארץ ישראל — קשה להאמין כי הקיסר קונסטנטינוס קופרונימוס, אשר כל ימי מלכותו נפתולי אלהים נפתל עם המתפללים לתמונות, הכהנים והבולגרים, תהיה עוד דעתו ושעתו פנויה לעלות על יהודה וללכדה מידי הישמעאלים, אך בעל החזיון אינו רושם דבר מעשה שהיה כי אם ינבא את אשר יהיה ומסתייע לנבואתו ממקרא (מיכה ה׳, ב׳) שהוא דורש: לכן יתנם עד עת יולדה ילדה וכו׳ — לאמר: כמשך תשעת ירחי לדה תהיה מלכות אדום בארץ הקדושה. ב) אחרי כן יקום משיח בן יוסף, יכנס נדחי ישראל ויביאם לירושלים, יבנה בית המקדש וישיב את סדר העבודה לירושלים. ג) אחרי כן יקום הצר העומד לשטן למשיח בן יוסף — ודבר חפץ הוא לדעת איך ציירו בעלי החזיונות בעצמם את השטן העומד לשטנו של מלך המשיח ולזה דרוש להביא הדברים ככתבם בהחזיון לאמר:

„ויעמוד מלך רשע ושמו ארמילאוס, הוא קרח, עיניו קטנות, צרעת במצחו, אזנו „ימנית — סתומה, והשמאלית פתוחה, אם ידבר אדם"" אליו טובה יטה לו אזנו הסתומה, ואם „ידבר לו אדם רעה, יטה לו אזנו הפתוחה והוא בריה דסטנא ודאבנא". אם החוקר קדמוניות היעטציג יאמר (בפירושו לדניאל, כי הקיסר קאיוס קליגולה הוא התבנית הזאת אשר תצייר את ארמילאוס, כי ראשו לא היה מגודל, גבוה קומה, רגלים דקות, עינים תלולים, הנה החלטתו זאת נסתרת מן דברי „הנסתרות דרבי שמעון בן יוחאי" כי הוא — בעל החזיון — לא יחשוב את שלשת האותות הראשונים. ומאשר כי השם ארמילאוס כבר נמצא בהתרגום המיוחס ליב"ע (ישעיה י"א, ד׳) הנה לבטח שוו בעלי החזיונות לנגד עיניהם את אחד מקיסרי ביצנץ שהיו ידועים לצוררי ישראל. ד) זה המלך הרשע ארמילאוס: „יעלה לירושלים, „יעורר מלחמה עם משיח בן יוסף בשער מזרחי, ובני ישראל גולים למדבר אגמים, לרעות במלוחים „ובשרשי רתמים ימים רבים, ואז (בני ישראל) נבחנים ונצרפים... וימות שם משיח בן יוסף, „וישראל סופדים אותו. ה) אחרי כן יגלה הקדוש ברוך הוא את משיח בן דוד, וישראל ירצו לסקלו „(כי לא יאמינו בו) ואומרים לו: שקר דברת שכבר נהרג משיח... והוא חוזר ונכסה... 2). „ומיד נגלה להם הקדוש ברוך הוא בכבודו ובעצמו... ומלך המשיח יצמח.. ויפיח בארמילאוס „הרשע, שנאמר וברוח שפתיו ימית רשע; והקדוש ברוך הוא שורק ומקבל כל ישראל, ותרד אש „מן השמים... וירושלים חדשה תרד בנויה ומשוכללת מן השמים... והולכים כל האומות לנגה „זרחה... והיכל בנוי וישראל יושבים לבטח אלפים שנה ואז:.. (תבא יום התחיה או יום „האחרון) -- הקדוש ברוך הוא יושב על כסא דין, השמים והארץ בלים, ההרים ימושו והגבעות „תמוטינה וכו וכו׳.." — הדברים הנאמרים אחרי כן ומתחילים „מרבי שמעון אומר עתיד הקדוש ברוך הוא לשרוק לדבורה וכו׳ המה שייכים לחזיון אחר הנקרא „תפלות רבי שמעון בן יוחאי" ושם

קכו] בזמנינו, שעוד לא נחקרה כהלכה קדמות ספרי אגדה המצוים בידינו וזמן חבורם אי אפשר לאמר על כל ספר, שהוא הקדמון שבכלם, מההערה שלמעלה הננו רואים, כי רב צמח גאון שחי במאה התשיעית למספרם סומך עצמו על „מדרש עשרה גליות", ואין להוכיח שהמדרש הזה נתחבר בזמן מאוחר מן 750 למספרם, וגם יש לשער שנתחבר לפני הזמן ההוא ואם כן הוא קדמון מ„הנסתרות דרשב"י", ועל דבר החזיון הזה בכלל עיין בצייטשריפט ד. מארגענלאנ. געזעלשאפט 1874 עמוד 634 והמזכיר של שטיינשניידער משנת 1881 עמוד 36. הרכבי.

2) עיין כל השכטותינו בזה בפנים עמוד 179. שפ"ר.

נמצאים רישומים מתקופת מסעי הצלב והגזרות (מן ד״א תותנ״ו עד תתקל״א. שפ״ר) קכו].

ציון יז

קרע הקראים, לדתו וגדולו. *)

הסכמה כללית היא להרבנים והקראים, לחשוב למעשה אמת ודבר ברור, כי ענן היה המחולל את הקרע Schisma אשר קבלה צורתה וצביונה בתקומת הכת הקראית או: דת בני מקרא. מובן בנין בית-התורה הזאת, לאמר תורת היהדות היוצאת מן המקרא לבדו, בזניחת כללי קבלת התלמוד והרבנים. סופרי העתים שאינם יודעי בינה לעתים הסתפקו רק במה שהוכיחו על דין פלוני ומנהג פלוני שבו מחזיקים הקראים מפני שהוא מפורש בתורה ודינים אחרים הזניחו בהיותם מיסוד הרבנים ולא חשו בלבם ולא השכילו, כי התורה הקראית לא נשמרה היום בטהרתה — כפי מחשבת מיסדה — ועתה נשארו לה רק כללים מעטים שכלל לבני מקרא ענן רבם. אחד הרבנים (כנראה רב סעדיה גאון) בא בטענה על הקראים, כי גלה טעותי ענן בכמה וכמה עקרים גדולים בתורה והקראים בדורות המאוחרים סרו מדבריו לאמר: „והאומר כי הנה ענן כמה שגגות „שגה בתורה והאחרונים לא סמכו במדרבית דבריו ואם קבלה להם, כי דברי ענן נכונים מדברי נאנחים „ונאנקים למה לא סמכו על דבריו״? על השאלה הזאת השיבו הקראים בעצמם: „אמרנו (הקראים) „החמירו בדברים כמנו (מן ענן) אף כי אמרו שמא ענן ודורם לא הספיקו כל צרכם בפירושם „ונפלה שגגה ביניהם ככה וככה״ (חלוק הרבנים והקראים).

לא רק מחבר המאמר (חלוק הרבנים והקראים), אשר כתב ספרו לא יאוחר מן המאה השנים עשרה למספרם (העשירי לחמישי למספרנו) 1), כי אם גם הקראי מהמאה האחת למספרם יעקב בן ראובן קכז], ואחד מזקני הקראים מבעלי הויכוח סלמון בן ירוחם אומר: „וכמלכות „רביעית נתגלה ענן והעיר לבות האנשים כו׳ לפי שהיה מנהג הרבנים, והתעסקותם בתלמוד (צ״ל „בגמרא) כבר משכוה אותם תורת ה׳ והבנת האמתיות ממנה״. אחר כך נתגלה בנימין להוסיף חזוק וגלה דברים שהיה ענן (ירחמהו אל-חסד) נגרר בהם אחר מנהג הרבנים. אחרי כן נתגלו אחרי בנימין הקראים והוסיפו גדרים במצות ה׳. ואחר כך עמדו אנשים ממזרח וממערב והוסיפו חזוק (צ״ל ההחזקה) בדת כו׳ ושמו מגמת פניהם לשבת בירושלים ועזבו רכושם וביתם ומאסו בעולם הזה והם הנמצאים כעת בירושלים עכ״ל. — ובשנוי מעט מספר את זה יעקב בן ראובן (בפירושו לשיר השירים ג׳ א׳ בספר העושר כ״י בית עקד הספרים מעיר ליידען): „אחר כן נעתק אל דת ענן „ובקשו מצות ולא יכולו, כי הוא ראש לפותרים וטעה מדברי הרבנים. אחר כך נתגלה הדת השלישית „והם הקראים האחרונים אשר דקדקו והעמיקו וגלו המצות ואין דת אחריהם״ עכ״ל.

ונמצא יש לנו בזמן הקצר הזה מהתגלות ענן (שנת ד״א תקכ״א, 761) עד סלמון בן ירוחם (ד״א תר״ס, 900), שלשה שינויים במצב דת הקראים: בנימין נהאואנדי, הקראים (היינו האחרונים)

קכו] פיסקא אחרת מהחזיון הזה באפוקריפא ארמית נמצאה בהביבליותיקה של הקיסר יר״ה בפטרסבורג והוצאתיה לאור בהמזכיר (שנת 1875 מעמוד 15 והלאה). הרכבי.

1) עיין ל״ק פנים עמוד י״ט הערה ב׳ ובנספחים סימן י״ב.

קכז] אם חי יעקב בן ראובן במאה האחת עשרה למספרם אם לא (הדעה האחרונה נראית לי ביותר) עוד לא נחלט, עיין ספרי „אלטיודישע דענקמעלער״ עמוד 62 הערה 1. הרכבי.

*) הציון הזה וחלק גדול מהבאים אחריו כבר תרגם לעברית החכם אב״ג בספרו בקרת לתולדות הקראים (ווילנא תרכ״ד). ההעתקה הזאת אינה מדויקת כל צרכה, כי נעשתה לפי ההוצאה הראשונה של ספרי המרב המחבר, במרוצת הדברים — תהיה שפה אחת ודברים אחרים לשנינו, בהיות הענין אחר, לא מצאתי נחוץ לנטות מדבריו לכתחלה, אם לא במצאי שתרגומו אינו עולה יפה לפי המהדורות האחרונות. שפ״ר.

והנזירים החסידים בימי סלמון. ואם נאמין לדברי יעקב בן ראובן היתה גדולה ובצורה החומה המבדלת בין דת הקראים לדת ענן כאותה המבדלת בין ענן לרבנים. כי על כן יכנה אותה דת שלישית כנגד דת ענן, את כל זאת לא ראו אלה המחברים, הצפים רק על פני החקירה מלמעלה ובמצולותיה לא ירדו מהמובא למעלה למדנו שלשה דברים, א) שלא כל הנקרש להקראים האחרונים כחוב דתיי או כמתנגד לדיני התלמוד יצא ממקור המיסד. ב) שלא בעט ענן בכל התלמוד, כי עוד הותיר ממנו שריד כמעט. ג) שות הקראים פשטה צורתה ולבשה צורה אחרת על ידי בנימין והקראים האחרונים לסמוך לזמן סלמון בן ירוחם. ובהיות זמן צמיחת בנימין נאהואנדי בערך ד"א תק"ס--תק"פ (820 - 800), (כאשר הראיתי במכתב עתי החדשי של ד"ר פראנקעל משנת 1859 צד 144) יהיו שני השינויים האחרונים בין ד"א תק"פ ותר"ס (900--820).

א.

השאלה הראשונה במה נפרד ענן מקהל ישראל?

עד הנה רק נדע, כי פרש ענן מן הצבור, אבל לא נודע עוד בבירור על מה אדני דתו החדשה הטבעו? והנה היתר השאלה הזאת כבדה מאד, ולפתרה הוא כמעט מן הנמנעות. הן אמת השאיר ענן אחריו שלשה ספרים, אשר כלי ספק הראה בם אותותיו במה נטה מבית יהודה מחזיקי התלמוד, הלא הם: א) פירוש על התורה 1). ב) ספר המצות. ג) פדלכה. 2) אבל כל הספרים האלה נאבדו. מקדמוני סופרי הקראים שהם בנימין נאהואנדי ונסי בן נח (ר' אחא), זה האחרון איננו מזכיר את שם ענן כלל, וראשון מביאו בענין של מה בכך. סופרי הקראים האחרונים מביאים ממנו רק מאמרים קצרים, בעבור שכבר התרחקו ממנו בזמן ובדעות. אבל מהמאמרים האחדים הקצרים האלה לא נוכל לרעת לא יסודות דתו החרשה ולא כל מהותה. ועם כל זה נאסוף הנה המאמרים המעטים הירועים מענן, בתקותנו שהחוקרים בענין הזה יוסיפו עליהם כהנה וכהנה.

א) בראש כל מאמריו ראוי לתת לב על המַאמר הזה אשר נוכל לקחת אותו ליסוד דתו, והוא המובא מאת יפת בן עלי בזה"ל 3), כמו שעשה ר' ענן אשר אמר: „חפישו באורייתא שפיר״.

אין ספק שזה המאמר מבטל את התלמוד מכל וכל, כי על פי התלמוד כבר חדלה החקירה בתורה למצוא בה דבר חרש, כי הכל נשען על ההלכה או המנהג, וכל חקירה ודרישה בתורה וכל פירוש מספיק לא יועילו לשנות דבר במה שבאה עליו ההלכה או המנהג המקובל. — ובהיות ענן מחייב החקירה בתורה למען דעת החקים והמשפטים הנה כבר בטל החוב להחזיק במעוז ההלכה למשה מסיני ובגזרות ותקנות חכז"ל הרבנים. ומטעם זה נקראו הקראים גם כן בעלי חפוש 4): „נשלם ספר עריות מדברי רבי ישועה (כן יהודה) ודברי ענן הנשיא ז"ל עם דברי המלמדים וישבתו „בעלי הרכוב מענות למלמד רבי ישועה אור בני מקרא מבעלי החפוש״. והנה שם ענן את החקירה בתורה ופירושה במקום דברי חכמים וקבלתם.

ב) ויהי כאשר בטל ענן את הקבלה ואת הנהוג בעם מימים קרמונים ולקח לו למגן ומחסה התורה הכתובה לבנות על ידה את בנין בית ישראל ויהודה לתורה ולתעודה, הנה היה נאלץ לתת חקים ומשפטים איך להתנהג בכל המעשה אשר יעשון, דברי הכתוב על הרוב קצרים ואינם מבוארים בכל האופנים וגם אינו מגביל כמות זמן החובה, ומה המה החקים והמשפטים אשר שם לפרש על ידם את הכתובים? כפי הנראה לקח לו לעזר מלבד דקדוק הלשון וחקירת השרשים, גם רובם של השלש עשרה מרות דרבי ישמעאל. הדבר הזה אשר לא שם איש על לב עד הנה נראה ברור מדברי רבי משה בישייצי בספרו מטה אלהים כ"י על כללי פירושי התורה, ז"ל שם: „וכן אמר רבי ענן ז"ל, שזה האופן (קל וחומר) אמתי ממה שאמר הכתוב ערות בת בתך לא תגלה ואסר בת הבת. ואם בת אסורה כל שכן הבת עצמה שהיא יותר חמורה מבתה״ (שם דף ט"ז ע"א). ואלו

---

1) הובא שמו ברשימות הספרים אצל ר"ש לוצקי בספר אורח צדיקים.
2) מביא יפת כפי שגלה החכם ר"ש מונק באננאלען של ד"ר יאסט משנת 1841 צד 76.
3) כפי שגלה החכם דוקעס בייטראגע, II צד 26. 4) שם 29.

דברי ר"מ הנ"ל על דבר גזרה שוה: „ואמר ר' ענן ראש הגלות ז"ל, כתיב הכא זאת התורה לכל נגע הצרעת וכתיב זאת התורה לעולה למנחה, וכתיב הכא זאת תורת השלמים זאת תורת הזב, מה עולה ומנחה ושלמים ונגע הצרעת אין אנו עושים בגלות עתה ונתבטלו, אף טומאת מת וזב נתבטלו בגלות ואין אנו חייבים בשמירתם. והכתוב לא חייב טומאת מת אלא במציאת אפר הפרה והכהן המשיח וכמו שנתבטלו אלו כך נתבטלה הטומאה כי טהרתם תלויה בם. — ובזמן הגלות אין יש אפר הפרה ולא כהן משיח, וכמו שנתבטלו אלו ותלוים בידי שמים כך נתבטלה גם כן טומאת מת בגלות שלא יטהר זולת מי נדה". (שם) הרי אנו רואין כאן בפירוש הוראתו בגזרה שוה. — וכן מביא ר"מ בישייצי עוד כלל שלישי שהודה בו ענן וזה לשונו „מבנין אב מכתוב אחד וכן נוטה ה"ר ענן לזה האופן". ובסוף דבריו הוא אומר בפה מלא וז"ל: „שלשה עשר אופנים שהתורה נדרשת בהם והאחד עשר הסכמנו בהם" (שם דף כ' ע"א). ומזה נראה שגם ענן הודה באחת עשרה מדות. גם יפת בן עלי וסהל אבולסרי מדברים מהי"ג מדות כדבר המקובל גם אצל הקראים, וזה לשון אבולסרי באגרתו 1): „כי לא ללמד על עצמו יצא כי אם ללמד על הכלל כלו יצא וזה אופן מי"ג מדות" 2). גם ההדסי (א"ב קע"ד ואילך) מדבר בלשונו המגומגם מאמתת הי"ג מדות שהתורה נדרשת בהם, וזה לשונו: „ומשכילי קבצו ממדות בהתורה י"ד מדות כו' ואלה דבריו אמר באזניך, בתחלה ובראש אנו למדים ומלמדים בקל וחומר כו' ועוד ילמדו מגזרה שוה כו' ומהקש. מדה ג' כו' כו' רשומו עוד לנו שנלמוד מדברי משכילי. מדה ד' בביאור תורת ה' מכלל ופרט וכלל כו' וכן נלמוד מחסד משכילי מדה חמישית מכלל ופרט וכו', ואין בכלל אלא מה שבפרט. מדה ו' בבנין אב. מדה ז' מפרט וכלל עשה את הכלל מוסיף על הפרט כו'. מדה ח' שהיה בכלל ויצא מן הכלל ואמר (צ"ל ונאמר) כי לא ללמד על עצמו יצא כו'. — מדה ט' נלמוד מן ההעתקה שאין בה חלוף (בעדה), והיא סבל היורשים. -- מדה י' מן הסרורים בכתוב, כי המוקדם מוקדם והמאוחר מאוחר. מדה י"א ממוקדם ומאוחר שלא כסדר". שתי המדות שלא נשתמשו בהן הקראים הן משמשין רק לאגדה. ולפי זה נשתמשו במדות הנ"ל בין הקראים עוד קודם ההדסי וק"וב לאמת עוד מימות ענן.

ובהיות שהודה ענן במדות שהתורה נדרשת בהן, על כרחך אתה אומר שלא שב אל המקרא כי אם אל מצב המשנה או התנאים הקדמונים כאשר פירשו אלה על פי בחירתם החפשית את דברי התורה להגביל על ידי זה כמות מצות התורה והחובה לעשותם, קודם שנעשתה המשנה לדבר חק ומשפט, כך היא הסדה לדעת ענן לעשות תמיד. ולפי זה נתק ענן רק מוסרות החכמים והשליך מעליו עבותות עול ממשלתם ורצה לבטל החוק „הלכה כדברי פלוני". והיות הדבר הזה כחוק בדק בית יהודה ואוגדו להיות אגודה אחת ולא יוכה לרסיסים, בזה כחש ענן. כונתו היתה לנהוג חירות בפירושי התורה כמו בזמן שמאי והלל, רבי עקיבא ורבי ישמעאל.

גם יפת בן עלי עוד רחש לבו שענן ובנימין לקחו להם החירות של בעלי המשנה לפרש התורה ומשפטיה, כאשר אמר בפירושו לדברים 3): „וצורתם (של בעלי המשנה) (כצורת) ענן ובנימין ושאר המחליפים לרבנים שחברו ספרי מצות ואמר כל אחד מה שחשב להחזיק בראיות (חסר: בכה, יקם לו שהוא מופת על אמתת דעתו". ואם אמרתי שענן הודה ברוב המדות של רבי ישמעאל אין כונתי בזה לומר שהוציא מהן את הדברים עצמן, או שלא הוסיף עוד כללים אחרים חדשים. על כל פנים הפריז על המדה בהשקפתו עפ"י המלות וחבורן עד שימצאו לו לפעמים תולדות זרות. המצות צריך שתעשינה על פי דעת ענן מקמח שעורים דוקא בשביל שמכנה אותן הכתוב לחם עוני. כמו שהביא רבי אליהו בישייצי בספר האדרת (דף ל"ט ע"ב) וזה לשונו: „ור' ענן נ"ע אמר כי צריך להעשות המצה מהשעורים לבד, ממה שאמר הכתוב לחם עוני, ר"ל מאכל עניים". וכן צריך שתאפינה ערב פסח בין הערבים: „ואמר עוד החכם רבינו ענן שצריך שתאפה המצה בין הערבים" (שם), דמיון שוא של שני שמות הטעה את ענן למנות את מין התרנגולת לעופות טמאים. בשביל שבלשון כשדי נקרא התרנגול דוכיפתא, וחשב ענן שהוא הדוכיפת שאסרה התורה, כמו שהביא

---

1) פינסקער בל"ק נספחים צד 28.

2) עיין שם 26, ומה שמביא שם צד 23 משירי ויכוח של יפת.

3) שם בפנים צד 21.

רבי יעקב בן ראובן בפירושו לפרשת שמיני, וזה לשונו, „וענן אסר התרנגולת, למען כי מצא שמו בלשון ארמית דוכיפתא וכדומה לו כי הוא דוכיפת". הסימנים שנתן התלמוד להכיר בין העוף הטמא ובין הטהור לא קבל ענן, ונתן במקומם סימנים אחרים כרצונו שאינם לקוחים מטבע העופות, "שני סימנים מסר לעוף טהור, וזה לשון בעל האדרת (שם), „וענן ראש הגולה אמר שני סימנים אשר ישאף המים ומאכיל אפרוחיו". וכן הביא גם רבי אהרן בן יוסף (בספרו של גראֶטץ כתוב בן אליה וזה טעות גמורה) בס' המבחר: „וענן אמר כי עוף טהור שואף המים בלי הבדל וגם מאכיל אפרוחיו וזה רחוק". -- על פי דביקתו באותיות הכתב היתה דעת ענן ששחיטת העופות מן העורף כדרך שהם קרבים על המזבח, אבל תלמידיו לא שמעו לו לדבר הזה. וכתב ר"א בישייצי בס' האדרת הלכות שחיטה, וזה לשונו, „חכמינו נחלקו בענין המליקה לשלש דעות. הדעה האחת היא דעת רבינו ענן שאמר שאין שחיטה בעוף כלל, אלא מליקה, מפני שאין הבדל בין מה שיעשה למקדש ובין מה שיעשה חוץ מן המקדש במליקת העוף. — והחכם ר' ישועה אמר שתלמידי ענן שהיו נקראים ענָנים שכו מזאת הדעת בראותם שפשט הכתוב עומד כנגדם. והדעת השנית היא דעת קצת מן החכמים שאומרים „שהמליקה היא השחיטה". ועיין ילקוטי פירושיו של אבולפרג ישועה בן יהודה אצל פינסקער בנספחים צד 73. ידיעת הדבר הזה נחוץ מאד, למען דעת כמה צריכין להזהר להבחין בין מה שהורה ענן עצמו למה שהורו תלמידיו. ואנו רואים בזה שמקצת הקראים הודו להרבנים שהמליקה שייכה רק בעופות וקצתם סברו שגם ההולכים על ארבע הטהורים שחיטתן במליקה. ושהרסתאני כולל הדברים יחד באופן שבלא המובא למעלה, לא היינו יודעים אם נפלה המחלוקת בזה בין הקראים. אלו דבריו: „אלענאניה נסבו אלי רגל יקל לה ענאן בן דאוד ראס אל גאלות יהאלפון סעיד אליהוד פי אלסבת ואלעיאד ויד'בחון אלחיואן עלי אלקאפאא (שהרסתאני ער. קורעטאן פערעג. 167.

ג) על דבר השינויים בדת שיצאו ממקור ענן ושעשו רושם חזק נגשש באפלה ואין אתנו יודע דבר ברור. ורק מעט מזער יש לאל ידנו לברר על ידי לקוטים מפוזרים המובאים ממנו, אשר נאספם הנה.

א) קְביעת המועדים.

ראש החודש לפי דעתו נתלה מראית הירח החדש ועבור השנה ממצב הקציר בראשית האביב. מאקריזי אשר שאב דבריו ממקור מעסודי שלקח דבריו מספרי הקראים, מיחס המנהג החדש הזה לענן עצמו. ז"ל (ברכסטומאטיה הערבית של די-זאסי בפנים 108, העתקה 30 על פי העתקת (de Sacy). Parmi les pratiques dans lesquelles il (Anan) s'eloignait de l'usage des juifs, était celle qui c nccrne l'aparition de la nouvelle lune.—Il ne s'embarrasait aucunement à quel jour de la semaine tombait la néoménie. Il ne faisait point usage des calculs, que suiva ent les Rabbanites et de leur maniére d'intercaler les mois — il n'observait pour faire l'interca lation d'aute règle que cele d'examiner l'état de lorge. ואעתמד (עאנאן) אלי: כבף אלשעיר. „בין הדברים אשר נטה (ענן) ממנהג שאר היהודים היה גם בן קדוש החדש על פי הירח החדש. — לא איכפת ליה באיזה יום בשבוע יחול ראש החדש. לא היה חושב בחשבון הרגיל אצל הרבנים לעבר החדשים – ולא היה בידו כלל אחר לעשות העיבור זולת להשגיח על מצב השעורים". גם מדברי ויכוחיו של סלמון בן ירוחם נראה שענן בעצמו תיקן קידוש החדש על פי הראיה, וזה לשונו (בטענותיו נגד הרס"ג א"ב יו"ד): „בעלי מקרא בראיית הירח ישמורו, ותלמידי ר' ענן בזה יתפארו, גם תלמידי ר' בנימין כן משה בו ידברו". גם בספור המחלוקת אשר בין ענן ובין אחיו חנניה על דבר הנשיאות 1). דבר ידבר ענן לפני הכליף להראות שההבדל בינו ובין אחיו חנניה הוא בענין קידוש החדש, זה לשונו שם: „ופתח ואמר (ענן) כי דת אחי על החשבון ועבור התקופות, ודתי על ראיית הירח ועבור האביב, והמלך ההוא ה' ה' חשבונו על הירח והאביב ונמתק למלך ונתרצה לו". — וכן אמר טוביה בשם רס"ג 2), „ויהיה ישראל כן עד שקמה מלכות ישמעאל וחרש דת לבקש הירח ועמד ענן כו'". ונוכל על ידי זה להחליט בבירור שענן ביטל חשבון העיבור שתיקן הלל השני. אבל גם בזה לא נשען על הכתוב, כי אם שב למצב זמן המשנה, כאשר גם

1) בס' חלוק הקראים והרבנים, ל"ק נספחים צד 103. 2) שם צד 95.

הקראים האחרונים נשענים על המשנה להצדיק נפשם בדבר הזה. ולא היה הדבר לפי זה התחדשות גמורה בדת כי אם החזרה לסדר ישן נושן. אבל לא נוכל לכנות הדבר הזה גם כן תקנה, כי להחליף קביעת המועדים הברורה והחזקה כפי שהיתה בתחלה. בקביעות בנויה על יסודות רעועים אשר נוע ינועו כנוע הקנה במים — חלופין גרועים הם. וממילא מובן שעל ידי זה בטל ענן גם כן את יום-טוב שני של גליות. בארץ ישראל לא היו חוגגים אותו מחזיקי התלמוד אפילו בראש השנה כמו שנראה משאלת רבינו נסים מלפני רב האי (ע״י ר׳ זרחיה במאור למס׳ ביצה פ״א): „ונמצא בשאלה למר נסים מלפני רב האי, למה אמר אדונינו שבני ארץ ישראל תופסין ראש השנה שני ימים, הלא אנו רואים עד עתה שאין תופסין אלא יום אחד״.

ב) חג השבועות.

המנהג החדש של הקראים לחוג את חג השבועות חמשים יום מיום השבת אשר אחר יום הראשון של חג המצות, בא להם בלי ספק מ ע נ ן, ואף על פי שאין על זה עדות ברורה. אחר שכל הקראים מחזיקים בזה בלי מחלוקת. וזה הוא הדבר היחידי אשר שוים בו הקראים אל הצדוקים הקדמונים.

ג) חומרות של שבת.

כבר נדע שדת הקראים עולה במה שנוגע לחומרות שמירת שבת על התלמוד ואפילו על המחמירים האחרונים מהרבנים; ועלינו רק לברר עד כמה היתה יד ענן בדבר הזה. לפי פירושו הזר ומתמיה לכתובי התורה במה שנוגע לשביתת יום השבת אסור לאיש ישראל לצאת ממקומו חוץ לעיר אלפים אמה לכל רוח בשדרים בעיר רק ישראלים, ואם דרים בה גם אינם יהודים אזי אינו רשאי היהודי לצאת מביתו, אם לא ללכת אל בית הכנסת או לבית המדרש. ז״ל בישייצי: „שבו איש תחתיו אל יצא איש ממקומו: רבינו ענן אמר שתחתיו ומקומו יעלו לענין אחד והטעם ששניהם יורו על מעבר — אמנם תחתיו יורה על מקום רשותו עד אלפים אמה שהוא מגרש העיר ללכת אל בית המדרש והכנסת, ומקומו יורה על זאת המדה בעצמה שהיא עד אלפים אמה, אמנם אינה תחת רשותו כי יש בתוכה אינם יהודים״. גם אסור לפי דעתו למול בשבת, לפי שחבורת המילה צריכה לרפואה והרפואה אסורה בשבת. לוי בן יפת בספר המצות שלו 1), אומר בזה הלשון: „ראש גלות ישראל (ענן) היה (אומר) ימול במוצאי שבת אחר ביאת השמש, והיה עושה זה בעבור להיות הרפואה בחול״. וכן כתב ההדסי 2): „וכן משכילנו ענן אסר לעשות המילה ביום השבת כי אם בין השמשות למען רפואתה״. גם תשמיש המטה אסור על פי ע נ ן בשבת כמ״ש הראב״ע בפירושו לשמות ל״ד כ״א: „בחריש ובקציר תשבות, אמר ענן כו׳ כי זה על משכב האשה״. ושוה בזה ענן אל השטרונים. אם גם איסור הדלקת הנר ערב שבת עם חשכה לצורך ליל שבת, ובכלל הפירוש לא תבערו אש שלא להשאיר הנר דלוק, מדברי ענן הוא, זאת לא אוכל לברר. אבל זאת נדע, כי כאשר אסר המילה בשבת כן אסר גם שחיטת הפסח בשבת, ואם חל י״ד ניסן בשבת הצריכהו לשחטו ביום שלפניו, כמו שהביא יעקב בן ראובן בפירושו לפרשת בא, וההדסי א״ב ר״ב ור״א בישייצי: „יש אומרים אם נפל ארבעה עשר יום בשבת ישחטו ביום ו׳ מבעוד יום ויזו הדם ויצלו ויאכלו בליל שבת, דא אמר ענן הנשיא. — ובנימין האואנדי אשר (צ״ל אמר) כי ישחט הפסח ביום השבת בעצמו כי הוא מן החובות שצוה יתברך. ודניאל קומשי ואבו-עלי (יפת) אמרו כי ישחט בשבת גוף אחר (נ״ל שצריך להיות אחר) על שם כלל ישראל וישרף ולא יאכל״.

ד) חומרות היתרות של עריות (הרכוב).

הרכוב, כפי הנראה אין יסודתו מן ענן, הדברים המובאים 3) מן אכולפרג ישועה בשם ענן בענין זה מקולקלים מאד ומלאים שגיאות עד שאין לברר מהם דבר. אבל זה דבר ברור, שלפי דעת ענן דיני הטהרות והטומאות אינם נוהגין אחר החורבן.

---

1) ל״ק נספחים צד 90. 2) אשכול הכופר א״ב קפ״א, ל׳.
3) לקוטי קדמוניות נספחים צד 65 הערה 3.

ה) היבום לא על ידי אחים.

עשית היבום על ידי שאר קרובים ולא על ידי אחים ממש, כדמיון מעשה רות לבועז, נראה שיצא ממקור ענן, שבנימין נהואנדי הנוטה ממנו בכמה דברים, כאשר עוד נראה, נטה גם בזה ממנו לדעת התלמוד, כמו שהביא ר״א בישייצי בס׳ האדרת דף צ״ג ע״א וזה לשונו: „ולפי הנראה שהאנשים ההם שהורו לעשות היבום באחים ממש כגון בעלי הקבלה וקצת מחכמינו כגון רבי יוסף הקרקסאני ורבי בנימין האואנדי כו׳.

ו) על דבר ירושת הבעל.

נראה שלדעת ענן אין הבעל יורש את אשתו, כפי המובן מדברי ההדסי (א״ב קנ״ו), וגם בזה חולק בנימין על ענן.

ז) בטול התפלין כו׳.

אם בטול התפלין ושנוי התפלות וביחוד בטול תפלת שמונה עשרה ושנוי התעניות גם זה מאת ענן יצא, אי אפשר לברר מן המקורים הנודעים לנו כעת.

ב.

כבר הוכחנו מפיסקא אחת הנמצאה בספרו של בישייצי, כי תלמידי ע נ ן או העננים נטו מרכם בענין אחד. נתורה נא לחקור יותר בהידיעה הזאת. ומתחלה נרפה לדעת את השם הזה — עננים — מה הוא: לוי בן יפת אומר, כי העננים נקראו כל אלה שהלכו אחרי ענן, וז״ל: „כאשר אמרו העננים והם אשר על דת ע נ ן״. והוא מבדיל בינם ובין הקראים ואומר, „ויש באלה הצומות הלוף כו׳ בין הקראים ובין העננים״ 1). — א ב ו ל פ ר׳ג י ה ו ד ה מדבר גם כן על דבר העננים וזה לשונו, „ולא נפל הלוף בין הרבנים ובין העננים כי המליקה — היא בעורף״. וכן גם אבולפר׳ג בר-עברי מכנה הקראים בשם ע נ נ י א, ואצל מ א ק ר י ז י נמצא דבר מפליא אשר לפיהו הפרש גדול יש בין העננים והקראים, ואלה האחרונים הם בני כת קרומה וענן היה חולק עליהם ועל הרבנים, וז״ל בלשון ערבי, „ואנה (עאנן) ראי מה עלה אליהוד מן אלרבאנין ואלקראיין יהאלף מא מעה׳ 2). מהערה אחת בדברי סלמון בן ירוחם נראה ברור ההפך, כי הקראים מאוחרים הם בזמן גם לבנימין נהואנדי, באמרו, „ונתגלה ענן — אחר כך בנימין — אחר כך נתגלו הקראים״. אבל נראה שצריך להוסיף כאן „הקראים האחרונים״ כאשר נראה מדברי יעקב בן ראובן. על הסופר המושלמי מאקריזי אין לסמוך כלל, כי הוא או המקורים שאחריהם הלך, רצו להרבות כתות בדת היהודים, לקיים דברי ההגדה המחמדיית, כי לעם היהודים שבעים ואחת כתות. לפיכך עשה העננים והקראים לשתי מחנות. גם לא אוכל להסכים לדעת החכם פינסקער, שבעצם וראשונה היו הקראים והעננים שונים אלו מאלו ונתאחדו אחר כך תחת דגל ענן, דגל הנגוד אל התלמוד 3). בנימין נהואנדי ידע את בני מקרא רק כמתנגדים לרבנים (עיין להלן), וכן הקראי, שהוא בכל אופן אחד מן הקדמונים, נ ס י ב ן נ ח, מציב את ב ע ל י מ ק ר א ו ת כנגד ב ע ל י מ ש נ א ו ת 4). ולפי זה נראה שהשמות קראים ועננים שהשתמשו בתחלה בערבוביא (Proniscue) נבדלו אחר כך כאשר קבלו מקצת הקראים איזה דברים מהרבנים. ואלה אשר שתי התורות: התורה הרבנית והמקראית השתמשו אצלם בערבוביא נקראו עננים, יען שגם להקראים האחרונים היה נראה, כי ענן היה עוד רגלו האחת בתחום התלמוד.

שמות תלמידי ע נ ן, שקבלו תורתו מפיו, אי אפשר לברר על פי הבקרת. בספר „תקון הקראים״ נמצאים לו שלשה תלמידים: „רבינו ענן ותלמידיו רבי אחא ורבי מוחא ורבי (אביגדור)

---

1) עיין לקוטי קדמוניות נספחים צד 92.

2) די-זאסי כריסטומאטיה ערבית חלק I. 108.

3) לקוטי קדמוניות בפנים מעמוד י״ח ואילך.

4) פינסקער ל״ק שם צד מ׳.

ושאול" 1), גם „שמחה לוצקי" טוכיר שמות אלו ברשימת חכמי הקראים שלו, „ענן ותלמידיו הר"ר אחא והר"ר מוחא והר"ר אביגדור". ועם כל זה אין הדבר ברור כל כך, כי רבי אחא זה הנזכר לתלמיד מובהק של ענן איננו אחר זולת רבי נסי בן נח, כאשר הוא קורא בעצמו בספרו בשמו הכפול 2), „אני נסי בן נח המכונה ר' אחא". ואולם אחא שהוא נסי בן נח חי, כפי שנראה לקמן, זמן הרבה אחרי ענן, וקרוב לאמת גם אחרי בנימין נהואנדי. וכאשר ר' אחא זה אי אפשר שהיה מתלמידי ענן שלמדו אצלו ממש, ככה יפול גם כן הספק על רבי מוחא אם היה תלמידו ממש. על כל פנים לא היה ר' מוחא זה מאוחר מזמן (ד"א תק"ס (800), כי סלמון בן ירוחם מזכיר אותו בשנת ד"א תרנ"ח (898) בין יתר חכמי הקראים ואומר עליו ועל בנו משה שכבר מתו, ומזכיר ששניהם המציאו את נקוד הטבריני, וזה לשונו, „מר אחא (צ"ל מוחא) ובנו משה מתקני הנקוד ירחמם האל בנקודיהם". והנה כאשר בשנת ד"א תרנ"ח כבר היה בנו מת, אי אפשר כי פעולת אביו תפול בזמן מרובה אחר תק"ס. מוחא ובנו משה נזכרו לבעלי-מסרה 3). ולפי זה התעסקו הקראים עוד בימים הקדמונים במסרה. עם מוחא ובנו משה מזכיר סלמון בן ירוחם עוד חכם אחד ושמו אביגדור, כפי הנראה זהו עצמו שאמרו עליו גם כן שהיה תלמידו של ענן. מאקריזי מביא עוד תלמיד אחד של ענן בשם מאלך ואומר עליו שהיה מיסד כת אחת שהאמינו שהשי"ת יחיה רק אותם האנשים לעת התחיה, אשר נמסרו להם הנביאים וספר התורה מן הנגלית ואומר עליו, ומאלך ה'דא הו תלמיד' עאנאן" 4). וכפי השערתי מ א ל ך זה לא נעלם מסופרי הקראים, כי הזכירו אותו דוד אלמקמץ (אצל יהודה ההדסי), ודוד בן ראובן, ומכנים אותו מאלך ארומלי או הארמלי ומזכירים אותו ביחד עם מיסד הכת החדשה מוסא (או משוי) אבו-עמרם 5). אפס אם היה מאלך או מאלך ארמלי בן דורו של אבו-עמרן, בכל אופן אי אפשר שהיה תלמידו של ענן ממש כדעת מאקריזי, כי אבו-עמרם פעל לכל הקודם בשנת ד"א תק"ץ או ד"א ת"ר (830 40) (כמבואר בציון י"ח סימן ד). יהיו תלמידי ענן כה או כה, לחפץ התולדה רק הדבר הזה נכבד לדעת, כי לא נמשכו אחרי מורם לקבל כל דבר היוצא מפיו דבר חק ומשפט ולא נשבעו על דבריו לקיימם ולעשותם.

ג.

על פי הערת סלמון בן ירוחם הנזכרת למעלה.. אשר היתה לנו לעינים, התחילה מבנימין נהונדי בן משה תקופה חדשה בהתפתחות התורה הקראית. הדברים אשר שנה בנימין בהתורה הקראית ונטה בהם מתורת ענן לא פרט סלמון כי אם הזכירם בכלל. והנה השאיר בנימין אחריו ספר „מ ש א ת ב נ י מ י ן" (נדפס בגוזלו). ואולם הספר הזה כולל רק דינים שבין אדם לחבירו, באופן שלא נוכל להבין על ידו דעת המחבר בעניני המצות. אפס הדברים הנאמרים בסוף הספר יעידו על מצבו. וזה לשונו, „שלום רב לכל בני הגולה ממני בנימין בן משה — כבר כתבתי לכם ספר דינים שתדינו בם „בעלי מקרא אחיכם ורעיכם. וככר על כל דין ודין, רמזתי עליו מקרא, ושאר דינים שדנו בם „וכתבו הרבנים ולא יכלתי לרמוז בם מקרא גם אותם כתבתי שאם תחפצו תדינו בם". מזה נראה שהיה בנימין מודה במקצת להרבנים, ובמקום אחר הובא ממנו 6), ואמר בנימין ז"ל באחד מספריו, „אני בנימין אחד מאלף אלפים ורבי רבבות (כאן חסר) לא דברתי ולא נביא אנכי ולא בן נביא וכן „כל חכם מן הקראים לוקח זה הדרך וכתבו מה שהתבוננו כי הוא אמת וצוו לאנשים להבחין ולנחות.קכט] „ויש שיחליף (פתרונו, יחלוק) אח על אחיו ובן על אב, ולא אמר האב למה החלפת דברי וכן „התלמיד למלמד ולכן יצאו מידי חובה והם נצולים מלפני ה', ואף על פי שיעבור מהם שגגה „במקצת דבריהם וספריהם ויש להם שכר גדול על אשר גלו והאירו עיני האנשים". מזה אנו רואים

1) מובא מכ"י אצל פינסקער נספחים צד 186 בהערה ועם שגיאות ג:::ל וואלף מן ספר אחד הנמצא בהביבליותיקה בליידען 1070. 2) פינסקער ל"ק בפנים צד ל"ז.

3) פינסקער שם בפנים צד כ"ט ואילך אשר נזכרו שם גם יתר בעלי מסורה קדמונים.

4) די-זאסי שם חלק I, 117. 5) עיין לקוטי קדמוניות נספחים צד 84.

6) בפירושו של יפת, על פי דוקעס בייטראגע II, 26.

קכט] נראה הרבר שהוא מן לנחותם הדרך, או נחית לעומקא ד„רינא". הערת הרכבי.

שכבר בזמנו היו סופרים קראים רבים חלוקים בדעותיהם זה מזה וגם נטו מיסידות מייסר הדת, והנה אי אפשר לנו לדעת כל השנוים ששנה בנימין, אבל קצת מהם הידועים לנו על פי לקוטים שונים יורו דעה, כי היה הולך וקרב אל התלמוד והרבנים.

א) כבר הוכחנו שהיה מחייב במצות יבום את אחי המת דוקא, תחת אשר הסופרים שקדמוהו, ואולי ענן עצמו, הרחיבו גבול היבום לכל קרובי המת.

ב) הורה שהמליקה (בעופות) רק בקרבן על המזבח ולא לצורך אכילת רשות, כדעת הרבנים ממש כמו שכתב ר"א בישייצי 1), ודעת רבי בנימין האונדי שאמר, הכתוב שם הנבלה בקרבן ,,ובזולת הקרבן (ובקרבן) שיהא במליקה ובזולת הקרבן שיהא בשחיטה, וכמו שאין ראוי להחליף ,,רצון הכתוב בקרבן, כן אינה ראיה בזולת קרבן לעשות במליקה".

ג) בענין היציאה בשבת הוא חולק גם כן על ענן ונוטה לדעת התלמוד, כמו שהביא הנ"ל 2), ,,ור' בנימין האונדי אמר כי מלת תחתיו יורה על האמת והביא ראיה ממאמר ויניחהו ויעמוד. ואמר ,,שצאתו מתחתיו יהיה בעד ההכרח אם צורך ואם הליכה במדרש ובבית הכנסת. ומאמר אל יצא איש ,,ממקומו יורה כשיצא בעד הכרח שלא יהיה רשאי ללכת חוץ להחום". — ועוד בענין אחר נטה בנימין מחומרות השבת של הקראים 3).

ד) על דבר רשות הבעל על נכסי אשתו בחייה ובמותה הודה בנימין בכל דברי התלמוד, וזה לשונו 4), ,,נכסי אשה נוספים על נכסי בעלה, שנאמר ונוסף על נחלת המטה וגו', לפיכך ,,נכסי האשה לבעלה בחיים ובמות והבעל מוציא מיד הלקוחות מה שמכרה או שנתנה במתנה מן ,,נכסיה תחת בעלה":

ה) וכן הורה בנימין בדרך התלמוד, בענין דיני ערכאות וז"ל 5), ,,אין אתה רשאי להזקיק ,,את ישראל בדיני עובדי גלולים לא בשטרם ולא בפיסוק דינם ולא בערותם אף על פי שרנים דין ,,תורה כו' — שנאמר ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם כו' ולא לילך ולא להוליך אל בית-דין ,,וכו' שנאמר המבלי אין אלהים בישראל אתה הולך גו'. אבל לבקש עזרה מהם להכין ולחזק דין ,,תורה על פושעים שבישראל מותר".

ו) נהונדי מורה ג"כ לנדות את הצד שאינו רוצה לקבל עליו דין תורה 6), ,,אם לא יקבל ,,(הבעל דין) עליו משפט שרי נבדיל אותו ממנו שנאמר והוא יבדל מקהל הגולה. קוראין בעלי- ,,דינין ומזמנין אותם לבית-דין כו' וקובעין להם זמן ג' פעמים כו' ואם שמע קביעת זמנו ולא בא מקללין אותו בבית-דין שנאמר אורו מרוז וגו' ואם לא יבוא מקללין אותו ערב ובקר בבית-דין ז' ימים על דרך התורה. באיזה צד נוהגים עמו? לא נשאל בשלומו ולא נעמוד אצלו ולא נאזין לו ,,ולא נקבל ממנו כל מתנה וכל תשורה ונבדל ממנו ונחשבהו כמת עד שיבא לבית-דין כו' ואם לא ,,יבוא לא יבוא לאחר אלה ולא יקבל דין שדי מוסרים אותו לערכאות וכו'".

ז) בדיני נשואי אשה, נוטה בנימין מדעת התלמוד מכל וכל, לפיהו יעשו הנשואין על ידי אריסה ועל ידי לקיחתו אותה לביתו ועל ידי המוהר ועל ידי כריתות ברית ועדים 7), ,,רבי בנימין ,,אומר האשה נקנית באריסה בלקיחה במוהר בברית ובעדים". מזה אנו יכולים להוציא שענן עזב הנשואין בקדושתן על פי התלמוד ורק בנימין בטל את הכתובה. קל]

וכשאמר סלמון בן ירוחם שבנימין נהונדי חזק דת הקראים על ידי שנטה מדעת התלמוד בדברים שעוד החזיק ענן בם, הנה ראה את בנימין רק מצד אחד, כי כפי שראינו אנחנו החזיק בנימין בקצת דברי התלמוד נגד דת ענן 8).

---

1) ס' האדרת דף ס"ג ע"א. 2) שם דף כ"ט ע"ב.

3) ראה דברי טיביה בל"ק של פינסקער נספחים עמוד 95.

4) משאת בנימין דף ג' ע"א ודף ה' ע"ב. 5) שם דף ג' ע"א ודף ו' ע"ב.

6) שם דף ב' ע"א. 7) ר"א בישייצי שם.

קל] אין להחליט כלל, כי בטל נהונדי את הכתובה — אחרי שהמלה ,,ובברית" מקבלת פירושים שונים, ואולי כוונתו גם כן על הכתובה. הרכבי.

8) על דברי ספרי בנימין נהונדי עיין ל"ק בפנים צד מ"ה.

ד.

האיש אשר היה לנו לבר סמכא בענין השתלשלות והתפתחות דת הקראים, סלמון בן ירוחם, חושב מדרגה השלישית בשנוי הדת הקראית את „הקראים האחרונים". אפס מכללות דבריו ודברי יעקב בן ראובן רק מעט מזער נודע לנו מטיב הענינים שחדשו אלו „הקראים האחרונים". האחד אומר, „הוסיפו גדרים" — והשני אומר , „דקדקו והעמיקו וגלו המצות". מה היה טיב המעשים האלה ? לדעת זאת נשארו לנו רק השערות בעלמא , אבל ההשערות האלו הטבעו על יסוד נאמן . אם אמנם מעטה מאד ידיעתנו משיטת ענן ותלמידיו ומשיטת בנימין, ידענו על כל פנים בבירור שלא בעטו בכל התלמוד אף לא יכלו לפי דרכם ומצבם לבעוט בכולו , כי החקים הדתיים היו קודש גם בעיני הקראים ונחשבו להם למצות ה׳ , אשר לא יקל איש בכבודם ונקה , כי לא היו הקראים מתקני הדת ומשנים פניה לפי הגות לבם והלך-נפשם , האנשים אשר רק למשפטי השכל יטו אזן , והנה משפטי התורה בלתי מוגבלים ומפורשים עד שלא יפול שום ספק באופן קיומם . נקח למשל מצות מילה , בסקירה ראשונה נראה המצוה מפורשה , ובכל זאת תפולנה בה השאלות : מי האיש אשר עליו החובה מוטלת למול ? במה ? ואיך ? -- התלמוד משיב דברים נכוחים , להתיר השאלות יש לו הקבלה , או ההלכה -- כלומר להוציא הדבר מן הכתוב על ידי היקש הגיוני , או המנהג , ר״ל משפט האומה מאז ומקדם . וכאשר עזבו הקראים את המשענת הזאת דחו ולא יכלו קום . כי לא יוכל הכתוב לתת מענה על כל שאלה בכל העינוים הקשים אשר תענו אותו . ענן עזב מנהג השחיטה על עמדו על פי כל הדינים הערוכים לו בתלמוד , הנשאר בדבר הזה ליסודות דת הקראים אשר אמר ליסד על יסוד המקרא ? אחד מקדמוני הקראים מנחם גיצני (בן דורו של הרס״ג) קל] , מודה בפה מלא שמנהג השחיטה אין לו יסוד ושרש בכתוב , ועם כל זה החזיקו בו הקראים . וזה לשונו : „תנאים על הכשר שחיטה מי שיחפש בתורה לא ימצא כו׳ , ודע כי האומר בתנאים או „בסימנים כאשר בעופות , ויתנו ארבע סימנים , זפק וקורקבן וכו׳ ותני תנאים על השחיטה ואמרו „שהייה דריסה כו , ואין בהם זכר מן התורה ולא מן התנאים הם נודעים , ולא מחיקש ולא מקל וחומר" 1) . קצור הדברים דת הקראים מיום הוסדה נושאת עליה חותם עיר פרוצה אין חומה : איש איש הולך בדרכי התורה כפי שרירות לבו ונטות רוחו , את הישר בעיניו יעשה , ותהיה תורה הזאת לתורת כל אחד מהקראים ותחוג ותנוע מקצה אל קצה באין מעמד נכון , קצתה אין מתאים עם קצתה , ותקומנה כתות חדשות (כאשר נראה להלן) אשר על ידי יסוד דת הקראים ערו עד היסוד כל היסודות החזקים בבית יהודה , ומן ההכרח היה לדת הקראים למצוא מזור ותרופה אל המחלה העצומה הזאת , או לשוב אל חיק דת הרבנות אשר ממנה יצאה . אז נמצאו איזה אנשים , או אולי איש אחד , אשר בכח גדול וביד חזקה , יגעו ומצאו דרכים אחרים להעמיד את דת הקראים על יסוד המקרא , ופשטי הכתובים , ועם זה להסיר ממנה את הסתירות , ולחזק את יסודותיה הרעועים והחלשים .

הדרכים אשר נשתמשו בם לתכלית זו כבר נודעו , על פי שמותם ומספרם לוקחו מלמודי הדת המעשיית של מאמיני מחמד , אשר גם להם כמו לדת היהודים דרך חקים ומשפטים (יוריס-פרודענץ) „עלם פקה" או „אחכאם אלשרעיה" . חוץ ללמודי יסודי הדת האמונית (דאגמאטישע טהעאלאגיע) . מלומדי הדת השוניים (המחמדיים המאמינים במסרת אבות) , העמידו כפי הנודע כל תורתם על ארבעה שרשים או יסודות ראשונים (אצול) : הכתב או דברי הקוראן ככתבם (כתאב) , השונה או הקבלה (אלסנה) , ההסכמה הכללית (אלאגמאע) והדמיון או היקש (אלקיאס) . „דע כי שרשי פירושי הדת ועמודיה הם ארבעה , הכתב , השונה , ההסכמה וההיקש" (אעלם אן אצול אלאגתהאד וארכאנה ארבעה -- אלכתאב ואלסנה ואלאגמאע ואלקיאס) , דת השיטיים נוטה מהדת הישנה רק בשרש הקבלה אשר לא יאמינו בה השיטיים , אשר על כן אין להם רק שלשה שרשיים או

---

1) עיין לקוטי קדמוניות נספחים עמוד 95 .

קל] מנחם הגיצני לא היה בן דורו של הרס״ג וזמנו בימי המאה הי״ד או הט״ו למספרם -- חמש מאות שנה ויותר אחרי הרס״ג כאשר הוכחתי בהערותי למעלה. הרכבי.

2) עיין שהרסתאני הוצאת קורעטאן 153 העתקת האארבריקקער חלק I 236 .

ד״ו 28 15 ח״ג

עקרים. והנה בהיות הקראים בהתנגדותם אל הקבלה במדרגת „השיטיים" על כן לקחו להם גם הם שלשה עקרים (מדות) והעריכו אותם לפי למודי דתם החדשה. שלשת השרשים האלה נקראו אצלם גם כן הכתב או משמע. ההסכמה הכללית (עדה או קבוץ) וההקש, וישועה האחרון כללם בקצרה, האסור אם מן הכתוב ואם מן דרך ההקש ואם מן הקבוץ". להגביל הזמן מתי לקחו להם הקראים השרשים האלה הדומים לשרשי בעלי דת מחמד אי אפשר, ועל כל פנים בזמן קדום, יען כי כבר אמר ההדסי 1), „בני מקרא משכילי נוחם עדן נתחלפו באלה מדות התורה, הכהן סהל בן מצליח „אבולסרי הכלילם על ארבעה דברים: בחכמת הדעת ובמשמע ובהקש ובעדה התורה מתגברה, „וסעיד בן יפת הלוי הכלילם בג' דברים במשמע בהקש ובעדה ולא בחכמת הדעת, כי אמר הדעת „תאסור בדברים ותתיר בדברים והתורה אוסרת מה שיתיר שכל הדעת ומתרת מה שאוסרת החכמה — „ויש מי שמודה בכתב ובקבוץ ולא יורה בהקש, וזה יוסף בן נח". ולפי זה כבר היו שלשה עקרים בזמן אבולסרי ורצה רק להוסיף עיקר רביעי אשר מאן בן סעיד בן יפת לקבלו. גם מטענת רס"ג נגד הקראים שאינו מהראוי לתור אחרי ההקש מורה שכבר קודם זמנו נשתמשו במדה זו: „קודם לכל — אלה דברי רס"ג -- צריכים לבטל ההקש במצות השמעיות" (פאלמקדם אולא אבטאל אלקיאס פי אלשראיע אל סמעייה 2) קלב].

וכמדומה לי שאינני שוגה אם אחליט ששלשה עקרים הללו נוסדו בין זמן בנימין נהונדי ובין סלמון בן ירוחם (מן שנת ד"א תק"פ עד ד"א תר"נ 90—820), וזה כונת האומרים שהקראים האחרונים „הוסיפו גדרים", או „דקדקו" ו„העמיקו". כי שלש המדות האלו הן באמת מחליטות גדר וגבול ומעידות על מיסדיהן שהעמיקו ודקדקו ביותר. כי העקרים האלו תכליתן מצד אחד לתת חזוק לדת ולגדור בפני כל איש שלא יעשה הישר בעיניו, ומצד השני הן אמצעים לדון בדבר החדש אם יקרה ולדמות דבר לדבר.

והנה יש לנו להעיר עוד על שלשת עקרי הקראים האלו:

א) עיקר הכתב (כתוב, משמע) הבינו הקראים באופן אחר ממה שהבינו אותו חכמי התלמוד והרבנים. אלה הבינו בעיקר הזה רק חמשה חומשי תורה (תורה, אורייתא). המצות הבאות בספרי הנביאים נקראו בתלמוד דברי קבלה ואין להם תוקף התורה. אמרו חז"ל 3): „דברי תורה מדברי קבלה (דברי נביאים) לא ילפינן". ואם הביאו פסוק מנביאים לראיה לאיזה הלכה הוא רק בדרך אסמכתא 4), והחמירו יותר בקדושת תורה מקדושת נביאים וכתובים. אמרו 5): „אין נותנין נביאים וכתובים על גבי תורה". אולם הקראים הבינו באמרם: כתב לא לבד התורה אלא גם נביאים וכתובים. ואלה דברי יהודה ההדסי 6), „מדות התורה והם תורה נביאים וכתובים ששלשתם נקראו „תורה, ככתוב ולא שמענו בקול ה' אלהינו ללכת בתורתו אשר נתן לפנינו ביד עבדיו הנביאים, „ועליהם אמר החכם מכל אדם הלוא כתבתי לך שלישים במועצות ודעת". על ידי זה שהשוו חקי הנביאים והכתובים לחקי התורה נתרחב להם המקום אשר יוציאו משם המצות החקים והמשפטים. כל מה שבא בכתוב, יהיה בדרך מוסר או ספור או זכרון בעלמא, נעשה להקראים לחוק ולא יעבור. אם הרבנים יביאו ראיה על הכרח הקבלה בהיות דברי התורה לרוב סתומים ובלתי מפורשים, יטענו הקראים לנגדם, שהתורה תמצא השלמתה בספרי הנביאים והכתובים.

---

1) אשכול הכופר א"ב קס"ח וקס"ט. 2) עיין לקוטי קדמוניות נספחים צד 20.

קלב] מדברי הרס"ג איננו יוצא כלל המשפט, כי אין למדים מהקש כדיני התורה בכלל. ואיך יכול הגאון התלמודי הזה לאמר דבר הנסתר מכל דף ודף בהתלמוד? אך הנכון הוא, כי הרס"ג מדבר במקום הזה מהמצות השמעיות או החקים (לאמר אלה שאין טעמם מבואר וגלוי והם „דיסציפלינארגעזעטצע" — לחזק המשמעת מבלי בקש טעם לדבר. שפ"ר) — ואותם יקרא הרס"ג בערבית „אלשראיע אלסמעיה", והגאון הזה יאמר, שבמצות המעשיות אין היקש ואין „בנין-אב" או „במה-מצינו" — אחרי אשר טעמם איננו גלוי ומבואר. הרכבי.

3) חגיגה דף י' ע"ב, נדה כ"ג ע"א, בבא קמא דף ב' ע"ב.

4) עיין חולין דף י"ז ע"ב.

5) תוספתא מגלה פ"ר, מס' מגלה תלמוד בבלי דף כ"ז ע"א.

6) אשכול הכופר א"ב קע"ג.

ספר

דברי ימי ישראל

(מיום היות ישראל לעם עד ימי הדור האחרון)

מאת ד"ר **צבי גראֶטץ.**

פרופיסור במדרש החכמות וראש בית מדרש הרבנים בברעסלא

מתורגם עברית בהוספות מלואים עם הערות והארות, מאת

שאול פינחס ראבינאוויץ

ועתה נוספו עליהם הערות וחדושים מאת הד"ר א. א. **הרכבי**

חלק שלישי

חוברת .... ח׳

בדפוס ישראל אלאפין נ"י

תרנ"ד

ווארשא

Дивре Іеме Израиль т. е. Исторія Еврейскаго народа

Д-ра Греца

перевелъ Ш. П. Рабиновичъ

Выпускъ Томъ—3

Варшава **1894**

KAUFMANN
DÁVID
KÖNYVTÁRA
B. 155 III 8.

Дозволено Цензурою
Кіевъ 10 Мая 1894 года.

Въ Тип. И. О. Алапина, Налевки № 47

ובהיות השתדלות הקראים למצוא הכל מפורש בכתוב, שמו כל מעינם בו והוכרחו לדרוש ולחקור באוצר לשון המקרא להרחיב גבולה ולהגדילה ביותר, על כן היה להם דקדוק הלשון בכל פרטיו כלי למעשיהם להוציא החקים והמשפטים על ידו. וגם בזה היתה להם דת המתמדיים למופת, כי התנאי הראשון והעקרי של הדת הזאת לידיעת החקים הוא ידיעת דקדוק לשון ערבית על בוריו בכלל, ובפרט דקדוק ספר הקוראן: „מערפה תפסיר אלקראן" 1). על כן שם יהודה ההדסי, בלי ספק על פי חכמים שקדמוהו את כללי הדקדוק לחק לפירושי המקרא. ידיעת לשון עברית לא היתה להקראים דבר צרדי השייך להשכלה, כי אם צורך דתי וחובת התורה. ועל כן על התפתחות הלשון העברית והשתלמות דקדוקה עלינו להודות להקראים. קלג].

ב) במה שנוגע אל העיקר השני (ההסכמה) טעו הקראים טעות גדולה. כי הנה לקחו העיקר הזה, כאשר ראינו, מדת מחמד (איסלאם) אבל שם ענינה ההסכמה עם חברי מחמד „אגמאע אלצחאבה" 2), את אשר הגידו הם בדברי דת ודין היה לחוק, בעבור שקיימו וקבלו, שחברי מחמד, שהם בעלי האמונה האמתיים, אי אפשר להם לטעות בשום אופן, שכן אמר מחמד: „אין שוגה בכל עדתי" 3). אבל הקראים אי אפשר להם להשתמש בעיקר זה באותו המובן, וכאש־ לקחוהו וכנוהו בשם זה עצמו (עדה וקבוץ) היו מוכרחים לתת לו מובן אחר ואת אשר הבינו בו הוא: חקים ומשפטים אשר מבלי המצאם מפורשים בכתוב הם בכל זאת כבר נהוגים בעדת ישראל מימי קדם. והנה באופן זה אין העיקר הזה דבר אחר זולת הקבלה. והקראים האחרונים לא בושו גם כן לקרוא הדבר בשמו העצמי וקראו לו „העתקה" או „סבל הירושה". רבי אהרן בן יוסף אומר בהקדמתו לספר המבחר: „שגם אנחנו נשענים על הכתוב ועל ההיקש ועל ההעתקה, כי זו ההעתקה „איננה הריסת הרשום בכתב אמת ואיננה בחלוקה, נעתקה אף היא בפה אחד בכל ישראל", ובפרשה בא הוא אומר: „כי הכתוב לא פרט הדברים שהיו האבות נוהגים בהם כגון שחיטה שסמך מצוה התורית על סבל היורשים". וכתב בישייצי בראש ספרו, „ואמרו (חכמינו) על שלשה דברים הכתוב עומד, על הכתוב ועל ההיקש ועל סבל הירושה". ואחר כך הוא הולך ומבאר אותם: „אמנם יש מצות אחרות שנתגדלנו בהן ואינן כתובות בתורה ושבו להיותן בטבע, ואלה יקראו „סבל הירושה והעתקה בפי החכמים, כגון שחיטת הבהמות שתהיה במאכלת ובכריתות סימנים „בשיעור הראוי, וכן קידוש החדש שיהיה על פי ראית הלבנה". דמיון עדה עם סבל היורשים אנו רואים גם מדברי ההדסי האומר: „ויש מי שהכלילם (המדות) בשני דברים, במשמע והיקש ולא יודה „בעדה סבל ירושתן, ובדבריו מאין יורע האותיות והשמות והמעשים (פי' הפעלים) והיא יבטל „טומאה וטהרה". והנה הביאה המבוכה את הקראים לפתוח פתח צר וקטן להכנים דרך שם את הקבלה אשר גרשו אותה ביד חזקה דרך השער הגדול; ומעט מעט התחילו לחשוב שיש לכל מצוה מקובלת גם כן סמך בכתוב, ואך לא יוכל לראותו כל איש קצר רואי. ואומר בישייצי (שם): „מאמר „החכ ר' טוביה שכל מי שאומר שיש העתקה שאין לה סיוע מן הכתוב אין זה אלא מקוצר יד „שכלו ועשו גם כן חלוקה בקבלה ורצו לאמת רק אותה הקבלה שאינה מתנגדת להכתוב ואינה מוספת עליו ואדרבה יש לה סמך בו וכל ישראל קבלוה: „ואמרו חכמינו שכל קבלה שלא תעמוד

---

1) עיין שה־סתני בפנים 154, האארבריקער חלק I, 232.

קלג] החלטת המחבר הנמשך אחרי פינסקער, כי הקראים היו מיסדי תורת הלשון העברית, היא עתה באין כל יסוד נכון, כי כל הכתבים אשר עליהם בנה פינסקער (ואחריו המחבר) את משפטו נמצאו אחרי כן מזויפים. רואים הננו כי סופרי הקראים בשתי מאות שנה לאלף החמישי וראשית אלף הששי: הדסי ב„אשכול הכופר" ואהרן בן יוסף בספר ה„מבחר" שואבים מי תורת הלשון העברית מבאר חפרוה, גדולי הרבנים בוני השפה העברית: מנחם בן סרוק, דונש בן לאבראט, יהודה חיוג', יונה אבן גנא'ח ואבן עזרא. כל איש היודע את דרכי הסופרים הקראים (השנים הנזכרים למעלה) לא יכחיש, כי ידעו את הספרה הקראית העתיקה, או כי נתנו משפט הבכורה להרבנים על הקראים, ועל כן בהשתמש הקראים האלה רק בתורת חכמי הרבנים הננו רואים מופת חותך, כי לא מצאו במקצוע הזה די־ספקם בספרי בני דתם — ויהיו אנוסים לקבל תורת לשון עבר מפי חכמי הרבנים. הרכבי.

2) עיין שהרסתני דף 153—155. 3) שם 153.

„נגד הכתוב ולא תוסיף על מה שאמר הכתוב וכל ישראל מודים בה ויש לה סיוע מן הכתוב נקרא? „העתקה ונתקבלה ממנו״ (שם) . ועם כל זה הגדר הזה מוט יתמוטט כל כך עד שלא יתכן בשום מצוה מסכל הירושה . כמה נדע ונכיר איזה חק שיהיה , שמראש מעולם הוא וכל ישראל מודים בו ? אם לא בא מפורש בתורה הלא נשארה עליו רק עדות המשנה והתלמוד . ולכן קצת ישרי לב מהקראים הודו ואמרו שחלק גדול מהמשנה והתלמוד הם דברי קבלה . „עוד אמרו חכמים שרוב המשנה והתלמוד דברי אבותינו הם״ (שם) . וכן אומר גם כן ר׳ אהרן בן יוסף בהקדמת המבחר : ואין זה תפארת לבעלי הקבלה כי רוב המאמרים הם דברי אבותינו ולא הנחנו כללם רק ממה שאין הכתוב סובל והחלוקה עמו ושעומד נגד הפשט״ .

ג) העיקר השלישי של הקראים , והוא הדמיון או ההקש נתרחב מצד אחד יותר מהראוי . יש מהקראים שהרחיבו הקרבות לענין העריות עד בלי גבול . בהיות האיש והאשה לפי הכתוב בשר אחד , על כן לא תסור קרבתם גם אחר שיגרש האיש את אשתו , אבל כהפך תתמיד ותמשך קרבתו עם אשתו על בעלה השני והשלישי והרביעי אשר תנשא להם בזה אחר זה , באופן שקרובי בעלה הראשון לא יוכלו לשאת אשה מקרובי בעלה השני והשלישי וכו׳ אשר באמת אין שום צד קורבה ביניהם . ההרחבה הזאת נקראת אצל הקראים „רכוב״ (ובלשון ערבי תרכיב) (עיין בישייצי שם) : „בעלי הרכוב אמרו שהזכר והנקבה במדרגת גוף אחד ואסרו לאיש שאר אשתו בשאריו ועוד זאת האשה אם נשאת לאחר יהיה זה המשפט בעצמו עד ארבעה גופים 1) . וכדעת הזאת תהיה אשת הבעל במקום האם ובניה אחים ואחיותיה דודות ואחיה דודים״ . — על הרכוב הזה עשה מלחמה אבו יעקב יוסף הרואה המכונה אלבציר בראשית המאה העשירית למספר הרגיל (במחציתה השנית של המאה השביעית לאלף החמישי) : „והפריזו (קצת בני מקרא) להרבות בהיקשים יותר מדאי עד שאסרו עריות רבות מאד שהן מותרות . וזאת השיטה כבר בטלות וסתרוה על ידי מה שהשיב זה הזקן אבו יעקב אלבציר ואחריו הזקן הגדול אבולפר״ג פרקן בן אסד״ 2) . ונוכל להחליט מזה שעיקר ההקש נוסד קודם לסלמון בן ירוחם , ולפי זה קודם לשנת ד״א תר״נ 890 , ראש המתנגדים נגד הרכוב היה כפי שאמרנו יוסף הרואה (כפי דברי מונק הצודקים הוא עצמו אלבציר והוא כתב בימי רס״ג בשנת ד״א תר״ע או תר״צ (30 - 910) קלר] .

ד׳.

עוד חומרא אחת נהגה דת הקראים אשר העמיקה והרחיבה הפרוד בין הכתות. ידוע שהקראים עוד היום נזהרים בדיני טומאה וטהרה , לא לבד נשים נדות ויולדות אסורות בנגיעה , אלא גם

---

1) עיין תשובת ישועה האחרון אדרת אליהו ז׳ ע״ב .

2) עיין לקוטי קדמוניות לפינסקער הערות צד 147 , ועיין מונק Notice sur Aboul Walid Merwan Jbn-Djanah .

קלר] כבר הערנו למעלה , כי יוסף אלבסיר (הרואה) חי וכתב לא בראשית המאה העשירית למספרם , כי אם באמצע המאה האחת עשרה ואותו מחליפים עם יעקב הקרקסאני , אשר היה באמת בן דורו של הרס״ג , כאשר כבר בארתי למעלה *) , ועתה הנני מוסיף כי גם גייגער הרגיש בזה שהקרקסאני היה מוקדם בזמן ליוסף הרואה וכה יאמר (באוצר נחמד ח״ד עמוד 30) : „ועוד אני אומר , כי כל הראיות (של פינסקער) להקדים את ר׳ יוסף בן אברהם הרואה ולאחר זמנו של... אלקרקסאני הן בעיני מסופקות מאד . הרכבי .

---

*) אמר שפ״ר : ההערה שלמעלה מהחכם הרכבי היתה ראויה להיות בעמוד 287 בהספר הזה ונשמטה מפני סבה שאינה תלויה בי . תוכן דברי הרב החכם בהערה זאת הוא : זה האיש יוסף הרואה הוא בן דור מאוחר מאד . והראיה המוכחת לזה כי יתוכח בספרו עם רב שמואל בן חפני — וכשיזכירהו יוסיף להשם המלה : ז״ל , שמזה יוצא כי כתב יוסף הרואה את ספרו אחרי מות רב שמואל בן חפני בשנת ד״א תת״ד , ועיין ספרו של החכם הרכבי Studien u. Mittheilungen . וגם החכם המובהק בתולדות הקראים ר׳ פינחס פראנקעל הסכים להחכם הרכבי .

אנשים שנטמאו בנגיעת מת לא יבואו בקהל המתפללים ולא יתערבו בין הטהורים. והנה ענן, כאשר ראינו למעלה, בטל דיני הטהרה בזמן הגלות. ובכל זאת הכה המנהג הזה שרש בזמן סלמון בן ירוחם, עד שבטענותיו נגד הרס"ג הוא מתלונן על הרבנים בתוך שאר דברים שבטלו דיני הטהרה אחרי חרבן הבית, וז"ל בספר מלחמת ה' (כ"י) א"ב י"ג: „תועה מדרך משכילים להקל חומרות ולהחמיר קלים טומאת נגיעה וטומאת אוהלים ולהתיר טמא ומרק פגולים". ובא"ב י"ד הוא אומר: דבר שקר ועצב להסתירה, האומרים אין טומאה בגלות ואין טהרה, וגם כל שאשה עושה לבעלה נדה עושה לבעלה חוץ משלשה אמורה" — ולא שת סלמון אל לבו מה שענן מודה בדבר הזה אל התלמוד. ומתי אפוא ועל ידי מי נעשתה החומרא הזאת מחדש בין זמן ענן וזמן סלמון? ולי נראה שר' אחא הוא נסי בן נח היה הקראי הראשון אשר הרבה להחמיר בדבר הזה. הוא כתב ספר על המצות אשר לו שני שמות: ביתן המשכילים והנבונים, או ספר פלס באור המצות מסודר על עשרת הדברות 1), ושם יאמר כמה פעמים שחובה על ישראל להזהר מטומאות וביחוד בשבתות וימים טובים, ובשעת התפלה בבתי כנסיות, וז"ל, „ולפיכך חייבים כל ישראל להבדל מכל הטומאות „ולטהר מכל הנגיעות ולהתקדש באלה הימים והזמנים ביותר בשבתות ובמועדים, וביום וייעוד „לראשי חדשים יום עצרת וצום ועת תפלה — שלא יתעסקו בטומאה ושלא יגשו אל אשה — „ללמדך שקדושת כל יום קדוש שלא לשכב עם אשה ושלא ליטמא וליגע בכל נבלה". — וחלק גדול מספרו מדבר מענין זה. ונראה מדבריו שהקראים בזמנו לא נזהרו בדבר הזה. יען שהוא אומר, שבראותו שאין העם נזהר במצות התורה על כן מצא את נפשו ללמד להם דרך ה' בלשון הקודש כדי שיבינוהו, וז"ל, „וראיתי אני שאני מקיים המצות והחקים כשלא כתוב בתורה לא „היה ולא נברא, ובראתים בלשון צחות בדברי העברים ולא בלשון אשורים וארמים שהיא חרפה „לאנשי הגולה שבעבורם נשו העברים לשונם כו' ובמקרא שוגגים ובפתרונים נמוגים כו' לפיכך „חייבים אנו כל ישראל שלא לאכול כל טמא ושלא ליגע בכל טמא". נסי בן נח בכל אשר ידבר הוא שב תמיד לענין זה, ומזה נראה שהדבר גדול ונכבד בעיניו מאד.

והנה עלינו לבאר כעת באיזה זמן היה. למעלה ראינו שהיו לו שני שמות, נסי בן נח, ור' אחא. בשם רבי אהא עשו אותו הקראים האחרונים לתלמידו של ענן. אבל זה אי אפשר, כי בספרו הוא אומר שכבר נעשו פירושים ובאורים רבים לתורה בלשון ארמית וערבית מקראים ראשונים והאחרונים, וז"ל, „וראיתי המשכילים והאחרונים כו' שעשו ספרים כו שפתרון הפותרים לא היה כמוהו כו' כל ספר שבארו בעלי פתרונות". ויען כי ענן היה בלי ספק הראשון שחבר פירוש על התורה, קלה] אי אפשר שהיה בזמנו וקרוב לזמנו פירושים רבים. גם ידע נסי זה כבר משלש המדות הנזכרות למעלה ואמר, „ועוד דעת התורה ועשיית מצותיה מתחלקת על שני חלקים, אחד „מהם מצוה שצוה אל שדי בתורה כו' והיא ברורה וגלויה כו', והשנית מצות אפונה (צ"ל צפונה) „וסתורה, והיא מתחלקת על שני פנים, אחד מהם מצות שזכר ואמר מעט מהרבה לחייבנו להקיש „כמותם וכו', והשנית מצות דברים שאינם ברורים וגלויים ואין כמותם להקים (צ"ל להקיש) עליהם „ולהסבירה ואין אנחנו יודעים אותם לא (צ"ל אלא) כהגדת האב לבן וראשון ואחרון (צ"ל לאחרון) „שחייבים אנחנו ללכת אחרי המגידים, ששני המריבים בהם מאמינים, ולהם מצדיקים, שנאמר אם „לא תדעי לך גו' צאי לך בעקבי הצאן" 2). ואם כן בלי ספק לא היה בזמן המאה השמינית למספרם (המחצה ממאה השביעית לאלף החמישי). ומצד השני אי אפשר גם כן שצמח בזמן מאוחר הרבה, כי סגנון לשונו ודרך ראיותיו קצרי יד הם, כאשר העיר בצדק החכם פינסקער. אבל אין אני מסכים בזה עם החכם הנ"ל הבקי בספרי הקראים, שטענות נסי בן נח הן נגד הרבנים. כי מתוך דבריו בהקדמתו נכר שהמחבר היה נרדף מהקראים עצמם על שהחזיק דתם כמו שהיתה אז שלא לפי התורה והכתוב, וז"ל: „יצאתי לעיר פרזות (ירושלים) ומצאתי דברים נפרצים לאין מרפה" (צ"ל מרפא).

וההשקפה התורתית של נסי בן נח זרה ונפלאה. הוא קראי ומודה גם בתורת הרבנים, והוא

---

1) קצת ממנו נדפס בל"ק של פינסקער בפנים צד ל"ז ואילך, ובנספחים צד ב' ואילך.

קלה] כבר בארתי למעלה, כי אין כל יסוד ליחס לענן חבור פירוש על התורה. הרכבי.

2) עיין לקוטי קדמוניות נספחים צד 11.

מזהיר ללמוד משנה ותלמוד וכל יתר הספרים השייכים לזה, וז״ל, „ולהבין במשנה ותלמוד בהלכות והוספתות גדולות וקטנות״. — „שיהיה בקי במשנה ותלמוד ובהלכות וילמוד תוספות והגדות״ והוא הולך בזה בדרך הבוחרים (עלעקטיקער) בענין נשואין הוראתו דומה להוראת בנימין נהונדי, אבל גם את הכתובה אשר תקנו חכמי התלמוד לא ביטל. וז״ל, „הלכך חייבים ישראל שלא ליטמא בבעילות עובדי כוכבים ואפילו בנשים של ישראל שאין להם אישים אלא במאמר וברית ובאריסה ובמגדנות ובמוהר ובכתובה ובעדים ובלקיחה ובפרישת שמלה״. ודבר חדש חידש בדת הקראים, שבית התפלה יש לו קדושת בית המקדש, וכמו שהיה אסור לבוא לבית המקדש כשהאדם טמא כך אסור לבוא טמא לבית התפלה. ואלו דבריו: „ללמדך שחייבים ישראל להגביל מקדשות ובתי כנסיות בחוץ לעיר כו׳ ללמדך שכל מקום שיש קהל מישראל וארון ותורה שם אל הוא נקדש במשכן ואריאל״. (עיין אשה״כ א״ב קל״ו) קלו].

ו.

דת הקראים מבלי היות לה יסוד מוסף הוסיפה יום יום ללכת ארחות עקלקלות (עקסצענטרי־ציטעטען) ותהי לעדת בעלי תשובה ונזירות (פּאֶניטענץ ארדען). סלמון בן ירוחם כתוך דבריו בפירושו לתהלים שהבאנו למעלה, אומר, „אחר כך עמדו אנשים כו׳, ועזבו רכושם וביתם ומאסו בעולם הזה והם הנמצאים בעת בירושלים״. פירושו לתהלים כתב סלמון ד״א תשי״ג—תשי״ז (953—57), ולפי זה כבר היו קראים נזירים בירושלים. מאגרת סהל בן מצליח אנו רואים כי ששים נזירים מהקראים ישבו בירושלים ואנו ואבלו על חרבות ציון וכיונו למהר יום הגאולה בתפלתם, וז״ל שם, זה מנהג ישראל אשר נתרצו ומתאות עולם נזורו ומאכילת בשר ומשתית יין נתיאשו כו׳, וצפר עורם על עצמם כו׳ עזבו סחרתם ושכחו משפחתם כו׳ נטשו ארמונים וישכנו קנים כו׳ נאנחים ונאנקים ועל שבר ציון צועקים (ששים גבורים) הם ששים משכילים מוכיחים ומלמדים לישראל טומאה וטהרה, והם מכפרים עונות ישראל ובהם תבא הגאולה לישראל. קלז]. — וזה הדבר עצמו מספר בן דורו יפת בן עלי, קלח] בהקדמתו לפירושו לתהלים 1), וז״ל, „התמימי דרך הם בחירי סגולת הקראים אשר רובם שוכנים בירושלים והם ששים גבורים״. (אן גלהם יכונון פי ירושלים ואלוסיר כתפרקון פי ארץ גלות והם ששים גבורים). אלה הם „אבלי ציון״ הנזכרים פעמים הרבה בספרי הקראים. נזירותם היתה שלא אכלו בשר ולא שתו יין, גם הנזירות הזאת לקחו לפי דעתם מן הכתוב, הואיל והכתוב אומר שלא לזבוח מחוץ למחנה ופירשו הם שהכונה חוץ למקדש ובלתו, כמו שכתב ר״א בס׳ המבחר (ויקרא י״ז ג׳), „ויש מי שאסר כזה המאמר אכול בשר בגולה, כי מחוץ כולל כל העולם, ור׳ שלמה השיבו ואמר, „אם יעדר המחנה בטל מחוץ למחנה״. מאגרתו של סהל אנו רואים כמה ירדה פלאים דת הקראים בזמנו ועגוי נפש המעורר שחוק ולעג. גם הוא שם אמר, ועקרו של דבר בשר בקר וצאן אסור בגלות. קלט].

קלו] על דבר נסי אחאי לא נדע דברים ברורים, כי כל ידיעות פינסקער על אדותיו וכן ידיעות מחברנו עליו, לקוחות כלן מפירושו של נסי על „עשרת הדברות״ והספר הזה, כאשר יוכיח בראיות ברורות ומכריחות החכם ר׳ פנחס פראנקל ז״ל, הוא באמת מעשה ידי מזייף מבני הדורות המאוחרים. רחוקה לשמוע היא השערת יה״ש (בהחלוץ חלק ששי עמוד 70) כי הקראים האחרונים הכניסו דברים בספרו של נסי. הרכבי.

קלז] על דבר מצב הקראים בירושלים בימי המאה העשירית לסה״נ, יש ללמוד הרבה מהקדמת סהל אבולסרי בהקדמתו לספר „המצות״ (בהביבליותיקה של הקיר״ה בס״ט פ״ב), והפיסקא המתיחסת לענייננו הוצאתי לאור במאסף נדחים ציון א׳ סימן י״ג. הרכבי.

קלח] יפת בן עלי לא היה בן דורו של סהל וחי בדור מאוחר וגם יזכיר את סהל כאיש שמת כבר והלך לעולמו. הרכבי.

1) מביאו החכם מהר״ש מונק נ״י בהערותיו אודות אבולואליד 15.

קלט] להדברים האלה — שלא לאכול בשר בגלות — נמצאו סמוכים גם בדברי הגמרא (בפרק חזקת הבתים ב״ב דף ס׳ ע״ב), „כשחרב הבית רבו פרושין בישראל שלא לאכול בשר ושלא לשת ת

לפני אבולסרי סהל הנראה באגרתו לנזיר, נודע עוד אחר והוא יהודה בן עלן. אשר הרד״ק מזכיר שמו בשבוש, „ראיתי במחברת עלי בן יהודה (צ״ל יהודה בן עלאן) הנזיר״ (מכלול דף ק״ח ע״ב). החכם פינסקער מוכיח, שהוא עצמו יחיא בן זכריה אשר זכר מסעודי (בכריסטומטיה הערבית של די-זאסי I) שמת בשנת ש״ך להגירא (היינו ד״א תרצ״ב, 932). (עיין ל״ק בפנים צד 5).

ציון יח.

הכתות שקמו בכנסת ישראל שבארצות המזרח אחרי ענן רבם של בני מקרא.

התנגדות ענן אל התורה המקובלת והיהדות הנהוגה בימיו עם הדבר אשר יצא מפיו לאמר, „חפישו שפיר באורייתא״ קמ], היו בלי ספק סבה להגלות כתות שונות. מאקריזי מונה עשר כתות כאלה, מלבד כת הקראים והרבנים. אמנם הוא מספר מקצתם דברים סתומים שאי אפשר להוציא מהם משפט ברור על טיב הכתות האלה. אלה הכתות אשר מציאותן נוסדה כדבר אמת בהתולדה הן: חמש גדולות וידועות, מלבד כת אבו-עיסי, או העיסונים, שהיו לפני ענן, ואלה נולדו לפני הגלות התורה הקראית בצרוף סבות אחרות. במאה העשירית למספר הרגיל (ערך ד״א תש״ם) עוד היו קיימות, וקצתן נמשכו עוד יותר, והם היודענים (או היודגאנים), המאקאריים (או אלמאגאריים), העכבאריים, האבו-עמרנים (או התפליסים) והבעל-בעקים. המקורים אשר מהם נלקחו אלה הדברים הם, דוד אלמקמץ (כפי המובא ממנו בקצרה בס׳ אשכול הכופר לר׳ יהודה התדסי א״ב צ״ז וצ״ח). שהרסתאני (יצא לאור על ידי קורעטאן צד 164 ואילך) ומאקריזי (אצל די-זאסי, בכריסטומטיה ערבית שלו I 307 ואילך והרשימות שבסוף לרבריו שבפנים) ועוד רשימות אחרות נלקחות ממקומות אחרים:

א.

הידעונים או היהודאים.

נקראו בשם זה על שם מיסדם יודען (קרי יודגאן) או יהודה מהמאדאן, כה מפורש בשלמות אצל שהרסתני, „אליודע׳ניה״ נסבוא אלי ר׳גל מן המדאן וקיל כאן אסמה יהודא״. ואצל די-זאסי נכתב בטעות „בודעאן׳ תחת „ידעאן״ (ואצל יהודה ההדסי גם כן נשתבש ונכתב דת „יורגאן״ תחת „יודגאן״ (ובא הג׳ תחת הע׳ הערבית הנקראת כמו ג׳ (דזש) עברית) והוא יהודה הפרסי המובא לרוב בספרי הקראים והרבנים, כפי דברי אלמקמץ (שהביא ההדסי) אמר יורגאן על עצמו שהוא משיח, וז״ל ההדסי, „יודגאן הוא הרועה גמליך כו׳ והורה כי הוא המשיח וטען בנבואה, ומאמיניו אמרו כי הוא חי ולא מת ועתיד לבוא ולהורות ולהציל מנקמת עתיריך״. וכדבר הזה מספר גם כן שהרסתאני, „ופימא נקל ענה תעטים אמר אלדאעי״ (המסופר ממנו איש מפי איש הוא שגדלה בעיניו מעלת היותו מפנה דרך למלך המשיח). על פי שנים עדים אלה צוה יודגאן או יהודה לבלתי שתות יין והזהיר מאד לצום ולהתפלל. וז״ל אלמקמץ (אצל ההדסי), „סדור דת זו אליורגנים (צ״ל אליודגנים) אוסרים הבשר והיין ועושים צומות ותפלות רבות״. ושהרסתני אומר, הוא מצוה על

יין״ וכו׳, עיין שם כל הענין -- ה„פרושין״ האלה אמרו לקבוע הלכה בישראל עד שנטפל להם רבי יהושע והוכיח להם, שאין גוזרין גזרה על הצבור אלא אם כן רוב הצבור יכולים לעמוד בה; וכמו כן יאמר רבי ישמעאל בן אלישע, „דין הוא שנגזור על עצמנו שלא לאכול בשר וכו׳, אלא הנח להם לישראל״ וכו׳. -- ובמה שנוגע לפנה זאת בדורות שאחרי התלמוד, עיין תולדות רס״ג לרש״ל רפאפורט בהערה ל״ט. הרכבי.

קמ] כי הפתגם „חפישו באורייתא שפיר״ אי אפשר לחשב לפתגמו של ענן ויסוד תורתו, כבר הוכחנו למעלה בהערה ל״ז עמוד 189 עיי״ש. הרכבי.

הנזירות ולהרבות בתפלה (תכתיר אלצליה) ׃ואוסר את הבשר והמשקה הנעשית מן הענבים (אלאנבדה״. לפי שהרסתני אמר יודגאן שיש בתורה פירוש נגלה ונסתר הידתי, „וכאן יזעם אן אלתוריה טאהרא ובאטנא ותנזילא ותאוילא״. ואף גם זאת לא כמו שפירשו היהודים האחרים, וגם מזה נטה מהיהודים, שאיננו סובל שום דמיון (בין הבורא לנבראים). וגם נטה לדעת הקדר (בחירה חפשית לאדם, בנגוד אל הגזרה — פאטאליזמוס —), „וחאלפהם (אליהוד) פי אלתשביה ומאל אלי אלקדר״. קצור הדברים, הוא מודה בלמודי המעתזלים, או היה מעתזלי-יהודי, ולא זכר מזה דבר אלמקמץ או הדסי המדבר בשמו, ולעומת זה הוא מודיע לנו דבר החסר אצל שהרסתני, והוא שיהודה מהמדאן אמר שהשבתות והמועדים בטלים בזמן הזה והיינו אחר החורבן, וז״ל, „ואומרים (דת אליודגנים) כי השבתות והמועדים נפלו הם כאין בזה זמניך״ ׃ והדבר הזה עצמו מודיע לנו יפת בן עלי טהיודגאנים והשאדגאנים, שמצות התורה היו רק בזמן הבית ועכשיו בטלו כלם ואין עלינו חובת שמירתם. זה לשונו 1), „יהרס דבר האומר שאין עלינו בגלות מצות והם היודגאניים והשאדגאניים „וזולתם האומרים שאין עלינו שמירת טומאה וטהרה בגלות, וכן המועדים אמנם נשמרם לזכרון כו׳ „והקילו על ישראל הרבה מן המצות שהתירו מאכלות העובדי-גלולים ואכילת השקוצים״. והראב״ע מביא בשם יהודה הפרסי, שחיבר ספר להראות שהשנים שבאו בתורה הם שנות החמה. וזה לשונו (בהקדמתו לתורה), „כי הנה יהודה הפרסי חיבר ספר ובחשבון השמש השנה והחדשים ספר״ ׃ ובאגרת השבת, „אמר יהודה הפרסי, כי שנות ישראל היו שנות החמה, בעבור שמצא המועדים בימים ידועים, כי הפסח באביב שעורים, ושבועות בקציר, וסוכות באסיף״ 2). ואם גם לא נשים לב על זה שנזכר יהודה הפרסי ברשימת חכמי הקראים, נראה גם מעקרי דתו שהיודגאניה היא חטר מגזע דת הקראים. שמחה לוצקי מביא גם כן, קמא] „פירוש על התורה חבור של יהודה הפרסי״. זמן צמיחת הכת הזאת נדע רק בקירוב ולא בצמצום. ר׳ יהודה ההדסי מביא אותה תיכף אחר כת העיסינים ולפני איסמעאל העכברי, והשהרסתני קובע לה מקום לפני הכת שתוצאותיה מבנימין הנהונדי. וכפי הנראה שמרו גם שניהם סדר זמנים במנין הכתות. והנה בהיות תחלת דבר איסמעאל העכברי, בערך ד״א תקצ״ג—תר״ב (833—42), ובנימין צמח בערך ד״א תק״ס—תק״פ (820—800) יהיה זמן יהודה יודגאן על כל פנים באחרית המאה הששית לאלף החמישי (ראשית המאה הט׳ למספר הרגיל), לעשותו לבן דורו ולנושא כליו של ענן אי אפשר, מפאת שהתנגדות יודגאן אל הדת הקדומה היא יותר גדולה ועצומה מהתנגדות ענן. — כמו שהפולנים מנגדי דת היהודים באו אחרי הנוצרים-יהודים, כן בא יודגאן בהכרת אחרי ענן.

כחטר מגזע כת היודגאנים מביא שהרסתני את ה„מושכאנים״ אשר מיסדם היה איש ששמו מושכא: „ומנהם אלמושכאניה אצחאב מושכא על מדהב יודעאן״. ורק בזאת נבדלו המושכאנים מהכת שמבטנה יצאו, שרצו לפרסם דתם ולהכריח עליה ביד חזקה, וחרבם שלופה בירם. ויצא מושכא עם תשעה עשר איש, ויומת בגבול המקום „ק ו ם״ קמב]: „וחרג פי תסעה עשר. רגלא פקתל בנא חיה קם״ (שם). ובלי ספק המושכאנים של שהרסתני הם עצמם השארגאנים של יפת, ואחד משני המחברים האלה אשתבש בכתיבת השם הזה. קמג].

1) בלקוטי קדמוניות של פינסקער בפנים צד כ״ו.

2) עיין פי׳ הראב״ע שמות י״ב, א׳ (צ״ל ב׳); ויקרא כ״ה, י״ט; במדבר ג׳, ל״ט.

קמא] מרשימת הלוצקי בארח צדיקים אין להוכיח מציאות פירוש התורה מיהודה הפרסי כי מנהג הקראי הזה היה לקרוא בשמות את כל המפרשים והסופרים שמביא הראב״ע בפירוש התורה וחולק עליהם ומתוכח עמהם ויעשם לקראים בכדי להרבות קהל חרמי דתו. הרכבי.

קמב] על דבר העיר Kumm בבבל הפרסית עיין ספרי:

Сказанія о Славянахъ Стр. 245. הרכבי.

קמג] השם שארגאנים או שודגאנים יצאה לבטח משנוי-הברה של המלה יורגאנים, באופן אשר יוסף בן עלי לא ידבר כלל על שתי כתות שונות כי אם שני שמות נרדפים הם על כת אחת. הרכבי.

ב.

המאקאריים או המאגאריים.

למען הוכיח שכתבתי זה השם כהלכתו הנני מקדים להעיר אזני הקורא כי די-זאסי אצל אבולפידה, אשר העתיק כל הדברים האלה מן שהרסתני מצא את הקריאה הנכונה! „אלמאקאריה" ולא „אלמקארבה" כאשר הוא אצל קירעטאן. הקריאה הזאת האחרונה אי אפשר לה להיות נכונה גם מצד זה שכל שמות הכתות בלשון ערבית חותמות על יה, אם לא שנקרא אלמקארביה. אצל יהודה ההדסי הכותב בשם אלמקמץ כ.זוב שם הכת אלמאגדיה. ובלי ספק צריך להיות אלמגריה ואין הפרד רק בין ג' לק'. כוונת השם הזה אינו ברור. — שהרסתני אומר, אחרי שמברר עיקרי דת המקאריים, שמיסדה היה בנימין נהונדי. „וקיל צאחב הדא אל מקאלה דו בניאמין אלנהונדי". וזו עצמה כפי הנראה כונת אלמקמץ בדבריו, „המאמר (או כמאמר) בנימין האנדי" קמד], תוכן למודי הכת הזאת הוא למוד דתי - עקרי (דוגמאטיש). מרכז יסודותיהם הוא לפי שהרסתני, שהקדוש ברוך הוא הוא מאד נעלה ומרומם על זה שיתגלה לבני אדם: „ויתעלי על רב תעאלי ען אן יכלם בשרא תכלימא" והתגלות ה' היתה באמצעות מלאך, „אן אללה תעאלי חטאב אלאנביא בואסטה מלך". את המלאך הזה עשה השי"ת לבא-כחו וממלא מקומו כאלו הוא שני לו, וכל המסופר בתורה ממה שעשה הקדוש ברוך הוא, הכונה רק על אותו המלאך. כל הכתובים בתורה המורים על הגשמיות הם בדרך הידה, „אן אלאיאת אלמת שאבהה פי אלתוריה כלהא מאולה". ככל הדבר הזה ספר גם אלמקמץ (רק שדבריו סתומים קצת באשמת גמגום לשון ההדסי): ואעתיק הנה כל דבריו נגד הצדוקים האומרים שהשי"ת גוף גשמי, וזה לשונו, „ספר גם (דוד בן „מרואן אלמקמץ) בעד אלמגדיה בחלוף זה לאלהים קשורם כי לא הם מוסיפים בדמיון כי אם בספור „התורה אשר ספוריה כפשוטם מפרשים ומבררים, ועוד אומרים כי הם ספורים למקצת מלאכים ומהם „הוא המלאך אשר ברא את העולם במאמר בנימין ההונדי". גם מדברי יוסף הרואה רואים אנחנו שבנימין יאמין שהשי"ת ברא בתחלה מלאך, והמלאך ההוא ברא את העולם, וזה לשונו, „ודברי בנימין אלנהונדי אשר יאמר כי ה' ית"ש ברא מלאך והמלאך ברא את העולם על ידו השמים „והארץ ובני אדם כלם".

הלמוד הזה מהרחקות הגשמיות (משביה בלשון ערבית) ופירוש התורה על פי סוד וחידה כלו לקוח מהמעתזלה של בעלי דת מחמד. ומזה אנו רואים שבנימין נהונדי ויודגאן המאמין בדעת הקדר (הבחירה החפשית Biberum Arbitrium) היו שניהם מעתזלים וכמוהם ההולכים בעקבותיהם היודגאנים והמאקאריים. ולזה מסכים מה שמספר מאקריזי, שהקראים (הענגים) מאמינים באחדות ה' הגמורה להצדיק משפטו ומכחישים בהגשמה ודמיון, היינו שהם מודים בלמודי המעתזלים. וזה לשונו (אצל די-זאסי בפנים 116). „פאלעאנאניה תקול באלתוחיד ואלעדל ונפי אלתשביה", וכזה מספר גם כן מסעודי אשר ידע היטב דעות היהודים שבזמנו בהיותו מתחבר להם, שהקראים היו מעתזלים. „ואלעאנאניה והם מן יד הב אלי אלעדל ואלתוחיד" (שם 350). גם הרמב"ם ז"ל מספר שהקראים (והגאונים האחרונים מהרס"ג והלאה) הלכו אחרי הכלאם של המוסלמים, רצה לומר אחר המעתזלה, ולקחו משם כמה ענינים. וזה לשונו 1), „אמא הרא אלגזר אלוסיר אלדי תגדה מן,

---

קמד] בטעות מתרגם המתבר דברי שהרסתני, „כי מיסד הכתה היה בנימין", הוראת המלות „צאחב הדה אלמקאלה" היא: „בעל הפתגם הזה", או „בעל המחשבה הזאת", והוא מוסב אל הדעה שיזכיר שהרסתני מקודם לאמר, לא ה' ברא את העולם בעצמו, כי אם על ידי שליח, כן מתרגמים דברי שהרסתני החכמים האארבריקער ופינסקער (ל"ק ח"א עמוד י"א) וזה האחרון יאמר: „ויסופר גם כן שעל זאת הדעה היה בנימין", וכן יאמר האלמקמץ (דוד בן מירוואן) כמו שיביא הדסי בספרו לאמר, „ומהם הוא מלאך אשר ברא את העולם כמאמר בנימין". ודעתו זאת של בנימין נתקבלה גם מאת המאקאריים. הרכבי.

1) במורה הנבוכים בלשון ערבית שיצא לאור על ידי החכם הנודע מהר"ש מונק ח"א, פרק ע"א, עמוד 9 בפנים.

„אלכלאם פי מעני אלתוחיד ומה יתעלק בהדא אלמעני לבעץ אלגאונים וענד אלקראין פהי אמור „אחדוהא ען אלמתכלמין מן אלאכלאם" 1) . — וכן מספר גם כן רבי אהרן ניקומדי , שהקראים וקצת הרבנים נמשכו אחרי המעתזלה , וזה לשונו , „חכמי הקראים וקצת מחכמי הרבנים נמשכו אחרי דעות מעתזלה כשראו עניניהם מסכימים ליסודות התורה 2) . ומעתה דברי שהרסתני , שבמה שנוגע ללמודי הדת (הקדר והמשביה) , הרבנים נמשכים אחר המעתזלה , והקראים אחר הצד שכנגדה , „ואמא אלקול באלקדר פאלרבאניון מנהם כאלמעתזלה פינא ואלקראאון כאלמגברה ואלמשבהה" — (165) . הנה סבת הדבר הזה , השינוי שנעשה אחר כך אצל הרבנים והקראים , מימי רבינו סעדיה נטו הרבנים אל הפילוסופיה היינו אל הכלאם של המעתזלה , והגאונים האחרונים למדו אותה בספריהם . בן דורו של הרס"ג ר' אהרן אבן סרגדה , בנו דוסא , רב האי וחותנו רבי שמואל בן חפני ואבן-אלקולי היו מעתזלים עבריים , ואחר שקרא שהרסתני קצת ספריהם על כן צדק משפטו שהרבנים הלכו אחר המעתזלה . ולעומת זה ירדו הקראים פלאים מעת סלמון בן ירוחם ויפת בן עלי , העמיקו לשבת ונפחו רוחם ומראיהם רע בארצות המזרח כפי שמצא והכיר אותם שהרסתני .

ג.

העכבריים.

זה השם קבלו אנשי הכת הזאת , לדברי מאקריזי , משני אנשים : מוסא (או משה) הבגדדי מעיר עכברא , ואיסמעיל (או ישמעאל) כמו כן מעכברא , „ואל עכבריה אצחאב מוסי אלבעדאדי אלעכברי ואסמעיל אלעכברי" . הן אמנם דוד אלמקמץ מזכיר רק האחרון , „ענין דת אסמעיל אלעכברי" , אבל הקראי יוסף בגי , מחבר אגרת קרית נאמנה , מזכיר שניהם וקורא את הראשון בשם משוי (תחת מוסא , כפעם בפעם) וזה לשונו , „וכתב דת משוי העכברי וכתב דת אלבתל (?) ודת „תפליסים ודת כותים ודת משה אלזעפרני ודת ישמעאל אלעכברי ודת עובדיה האספהני" (בביבליותיקה של וואלף .V דף 1091) . וכן כתב גם כן הר"ר מרדכי טרוקי (דוד מרדכי פרק ג') קמה] . ענין הדת של הכת ההיא מת היא , לא נמצא לא אצל אלמקמץ ולא אצל מאקריזי , וזה האחרון אומר בכלל , „חאלפון אשיאא מן אלסבת ותפסיר אלתוריה" . (העכבריים נוטים (משאר היהודים) בקצת הענינים הנוגעים לשבת ובפירושי התורה) . ודברי ההדסי עוד יותר סתומים , וזה לשונו , „ובטל גם הוא הכתב והקריאה ואומר אסמעיל כי הם שקר ומי שצוה הוא חייב לאלהיך וכללי הפסוקים שהחליפו השמרונים הלכו גם הם" . הקראי טוביה בן משה (באוצר נחמד דף י') אומר , שבכר התוכח הרס"ג עם משה העכברי בענין החלבים , וזה לשונו , „דע אחי כי זה הפיתומי הליץ „זכר דברי משוי העכברי ואמר , הלכו אחריו (הקראים) בהתרת חלבי חלים (חולין) וזכר טענותיהם „וחיזק דבריהם ולא באר מן קלות ראשו ומעוט דעתו שיחות דבריהם" . וכזה מספר גם כן ר' אהרן ניקומדי (דיני שחיטה פרק י"ט) , וזה לשונו , „וישראל נחלקו לשלשה דעות בענין החלב , מהם אומרים כי לא אסר הכתוב רק חלב קדשים לא חלבי חלים וזה דת משוי העכברי והנמשכים אחריו" במה שיבוא נראה שגם ישמעאל העכברי היתה דעתו כך . זמן ישמעאל מגביל אלמקמץ שהיה בימי הכליף אל מתעצים (שנת ד"א תקצ"ג—תר"ב ; (42 · 838) , וזה לשונו , „היה בימי מתעצם באללה המלך" .

---

1) עיין הערתי למעלה (עמוד 223 סוף הערה 2 מן עמוד 222 , שאני מביא שם תשובת הרמב"ם מספר נטעי נעמנים להרא"ג , אשר מלשון השואלים מוכח , כי היו הקראים בזמן הרמב"ם מוחזקים למגשימים את הבורא . שפ"ר .

2) עץ חיים שהובא לדפוס על ידי דעליטש , דף ד' .

קמה] מרדכי בעל דוד מרדכי לא היה מטרוקי כי אם מעיר קראסני-אסטרוב , (ובטטרית-קראית כוכיזוב) בקרבת העיר לבוב בגאליציה , כאשר יבאר הוא בעצמו בראשית הספר הנ"ל . הרכבי .

ד.

האבו-עמרנים או התפליסים.

גם הכת הזאת נקראת על שם מיסדה משה (או משוי) הנקרא, כדרך הערביים, בשם הכנוי אבו-עמרן, מעיר זעפראן, קמו] ואחר כך ישב בתפליס. ואלה דברי אלמקמץ (על פי ההדסי), „דת אבו-עמרן שמו משה אלזפרני הנודע אבו-עמרן אלתפליסי הנעתק ממקומו אל מדינת פרס״. — תחת אבו-עמרן צריכים אנו לקרות אבו-עמרן, כנראה ברור מדברי יפת (מובא בביטראגע של דוקעס ח״ב, עמוד 31). „היום יש בעולם דתות רעות כו׳ ודת אלעכברי ואלמגברים אומר כי בזה העולם טוב ורע, כי אין תחית המתים לעתיד לבא, והלך אחריהם משה אלזעפרני הנודע אבו-עמרן, היא דת מישו שאמר אין תחית המתים״. מזה אנו רואים שכפר בתחית המתים ונשען בזה על איזה כתות מבעלי דת מחמד. משה אבו-עמרן היה קראי וקבל הרבה מרתם, איסור נשואי בת אח ובת אחות, איסור אכילת הבהמה המעוברת ועיבורה, ספירת חג השבועות מיום שאחר השבת. „פירש ואסר בת האח ובת האחות וכדומה לזה כדברי בעלי מקרא כו׳ אף אסר האליה העובר והמעוברת, וחג השבועות חייב ביום ראשון כחרדי עליון״ (לשון ההדסי). ובכל זאת נטה מהם בקצת דברים. א) ראש החדש מתחיל אצלו בשקיעת הירח הישן. ב) חלבי בהמה והיה אסורים רק בקרבנות, ואחר החרבן הותרו כלם, ובזה דעתו כדעת העכבריים, כפי הנראה גם מסגנון לשונו של ההדסי המקולקל, שאמר, „דת אבו-עמרן כו׳ ואסמעיל ואלעכברי חבריו מחליפי תירות נפרד ונתחלף מן העדה בדברים אחדים, כגון שלקח ראש חדש בכסוי הירח, וסמך בפסוקים בכסה ליום חגנו כו׳ ופירש פירושים אבודים כרוח קדים, אף הבשר עם חלביו באשר הוא הגוף (?) ובזו גלותך״. יפת בן עלי מספר גם כן כזה מהתפליסים (אצחאב אלתפליסי) (אצל פינסקער בפנים עמוד 26). והראב״ע מביא (שמות י״ב ה׳), וזה לשונו, „אמר משה בן עמרם (צ״ל אבו-עמרם) הפרסי כי השה חיוב פסח מצרים, ובארץ ישראל שה או פר וראיתו וזבחת פסח כו׳ צאן ובקר שהוא פסח דורות״. זמן משה אבו-עמרן לא נודע בבירור, אם אמנם נתפרש (בס׳ אשה״כ), „עמר זה אבו-עמר; בימי המלך (צ״ל מליך) ארמלי, קמז] אבל לא נתברר על ידי זה מאומה, ועל כל פנים חי בזמן המאה התשיעית למספר הרגיל (תחלת המאה השביעית לאלף החמישי למב״י), יען כי נזכר שהיה ביחד עם ישמעאל העכברי, וזה האחרון קם במחצה הראשונה ממאה התשיעית.

ה׳.

הבעלבקים.

גם הם נקראים על שם מיסדם משוי מבעל-בק. ואלה דברי אלמקמץ (כפי ההדסי): „דת משוי בעל-בקי ממדינת בעל-בק היה נפרד גם הוא״. הוא הרחיק ללכת ביסוד החיפוש בתורה של הקראים לאמר לדרוש הכתובים כמשמעם. עד גבול הסכלות (ad absurdum). אמנם כן, אמר, שחג השבועות צריך שיהיה ביום ראשון לשבוע, אבל אין אתנו יודע מאיזה יום ראשון תתחיל ספירת החמשים יום. וזה לשון ההדסי: „נאם גם הוא כי חג השבועות ביום ראשון לעולם, אבל אינו יודע איזה יום ראשון״. „גם היה מסופק מתי יחול ראש החדש״, „וגם היה בספק על ידיעת ראשי חדשים, ולא ידע בבירור באיזה יעמוד בתורתך״ (שם). בעבור שכתוב בתורה שבת שבתון

קמו] זעפראן או זעפראניה הם שמות מקומות בקרבת המדאן ובגדאן בפרס (עיין Jacut-s Geograph. Wörterbuch ed. Wüstenfeld, T. II, 951.), ומיסד הכת הזאת, נולד באחד המקומות האלה, ומשם יצא לשבת בתפליס, ועל כן התקון שתקן פינסקער (בל״ק חלק א׳ עמוד 26) ונתקבל מאת אב״ג בספרו בקרת — (אשר לשונו הנני מביא בזה בפנים. שפ״ר) — עמוד 201. לאמר, כי תחת „אלזעפראני״ יש לקרוא אלאספהני אינו נכון ואינו נחוץ כלל. הרכבי.

קמז] על דבר מליך ארמלי, עיין למעלה בפנים עמוד 194, בהערתי שם (הערה מ׳). הרכבי.

אמו שיום הכפורים צריך שיהיה תמיד ביום השבת, אשר על כן יהיה יום ראשון של פסח תמיד ביום החמישי, וזה לשון ההדסי, „נועץ עוד כי הפסח יתחייב לעולם ביום חמישי בעד שיפול יום „הכפורים בשבת משום שאמר הכתוב שבת שבתון. הקיבלה או ההשתחויה (המקום שפונים לשם „בשעת התפלה, ונקרא בלשון ערבית קיבלה) צריך לדעתו שיהיה תמיד לצד מערב ולא לצד המקדש". ואומר ההדסי, „גם השתחוית התפלה יתחייב במערב ואחוריו במזרחך, כזו דינו ודתו כל מי שהיה „במערב ובמצרים ישים אחוריו נגד המקדש". הדברים האלה, כפי הנראה, לקחו מיוסף אלקרקסאני אשר ספרו ממנו (אצל פינסקער נספחים עמוד 88) קמח]: כי הוא היה רואה כי מקום התפלה הוא בפאת מערב, וכי הוא רואה בעד מי שהיה במצרים שישים אחוריו אל בית המקדש. גם משוי הבעל-בקי כמו העכבריים והתפליסיים התיר אכילת החלבים וזה לשון ההדסי, „כי לא התיר החלבים מזבחי חולין להאכיל בלי להקריבו, וזו הדת לקח מאנשי ההרים מחליפי תורתך". לפי דעתו לא נקרבו הקרבנות בשבת, אלא קרבנות של שבת העלו על גבי המזבח בערב שבת, כאשר אמר ההדסי, „ובשבת לא יחייב שיקריבו קרבנות כל עיקר כו', לפסוק הנאמר עולת שבת בשבתו פירש ואמר מענהו קודם השבת היה נקרב ליום שבתו. דבר אחד אי אפשר להבין בשום אופן בעבור סגנון הלשון המשחת אשר ספר בו ההדסי קורות הכתות, ואלו דבריו אשר אין להם שחר, מורה „עוד ואמר, כי עיון הזהובים בימי קדש מותר בהטבת ורצון הלב", קמט]. אבל אי אפשי להאמין שמשוי הבעל-בקי קבל דת הנוצרים (כמו שמוכיח דעליטש בספר עץ חיים עמוד 322), כי באופן זה לא היתה לו כת בין כתות היהודים, הנקראת על שמו, קנ]. מיתר שמות הכתות שמביא מאקריזי ממקור ישן נושן יש להזכיר פה רק שנים, והם: א) הגאלותיים אשר הרבו להאמין בהגשמה, „ותבאלע אלגאלותיה פי אל תשביה". גם היו מהמאמינים בסודות ונסתרות (מיסטיקער, וכאשר דברתי כבר בהירחון של פראנקעל משנת 1859 עמוד 117). ב) השהרסתנים שאמרו ששמונים פסוקים חסרים בתורה. „ואלשהרשתאניה אצחאב שהרשתאן זעם אנה דהב מן אלתוריה תמאנון באסוקה אי איה". שאר הכתות הן רק מפלגות קטנות מכת הקראים. על דרך משל העירקים (פי' הבבליים) המתחילים החדש על פי ראש החדש התכוניי (אסטראנאמישע ניימאנד), הם נבדלים בדבר הזה מן הכראסאנים והוא עצמו מה שמספר לוי בן יפת (ל"ק נספחים עמוד 89), אנשים מארץ שנער מן אחינו הקראין יעשו (החדש) על אלאעתדל בלבד (החכם רש"פ מפרש שם: שיווי

קמח] תחת יוסף הקירקיסאני צ"ל יעקב, כי כן שמו באמת, וכאשר בארתי בהערותי בפנים הספר. הרכבי.

קמט] כונת הדברים הסתומים האלה אצל הדסי היא, כנראה, כי אדם רשאי לראות כסף (זהובים) או להביט בם ביום טוב, מפני שהוא משמח את הלב ויש בזה משום עונג שבת ויום-טוב. מזה יש להוציא, כי נמצאו אז מחמירים (כנראה בין הקראים), אשר חשבו את הראיה או ההתבוננות על כספים בשבת ויו"ט; כנודע, לפי דעת הרבנים אסור רק הטלטול משום מוקצה ולא הראיה 1). ואולי כונתו באמרו „עיון הזהובים" על הטלטול (המנין והמספר) והוא דבר האסור לדעת הרבנים. הרכבי.

קנ] אין ספק, כי דברי דעליטש, אשר משוי הבעל-בקי נכנס בברית דת הנוצרית, נוסדים על הפיסקא מכ"י של טוביה העובד המובא באוצר נחמד ועיין ספר עץ חיים בהוצאתו עמוד 316 הערה **). ועדות כזאת לא נוכל לקבלה, כל עוד שלא יהיה כל כתב-היד לפנינו. אך מה שהעיר המחבר, כי לו המיר דתו, אז לא היה בידו להעמיד כתה דתית חדשה בישראל אין מזה ראיה כלל, כי בזמנים הקרובים לדורנו מצינו את המשיחיים המדומים „שבתי-צבי" ו„יעקב פראנק", הראשון המיר דת ישראל בדת מחמד, והשני קבל הדת הנוצרית, ובכל זאת, לא הניא מעשה המרת הדת את הנוטים אחריהם מהאמין בהם וכתותיהם עמדו ונתקיימו במשך איזה דורות. הרכבי 2).

---

1) באמת גם הראיה ומנין מעות אסור בשבת ויום-טוב משום „מצוא חפצך ודבר דבר". שפ"ר.

2) בדבר הזה הרגיש גם החכם אב"ג בספרו בקרת עמוד 105 בהערה א'. שפ"ר.

היום והלילה (Aecpünoctium). — מה שמספר מאקריזי מן הפיומים המכנים עצמם כן על שם הגאון רבינו סעדיה, ומפרשים התורה על פי נוטריקון, וז"ל, „ואמא אלפיומיה פאנהא תנסב אלי אבן-סעיד אלפיומי והם יפרסון אלתוריה עלי אלחרוק אלקטעה" הוא הבל ואין בו ממש ; קנא] : —

ציון יט.

אלדד הדני.

על דבר הנושא הזה התעסקו בזמננו החכמים רפאפורט, לאנדויער, כרמולי ויעללינעק, מבלי הכר בו, שהיה עסקן בדברים, רמאי ומתהלל במתת שקר. המשפט הזה יחרץ עליו כל איש אשר לא יכבד עליו העמל לקרוא בעין פקוחה כל הלקוטים הנאספים הנה הנוגעים לו. ובאמת במה שאמר על עצמו שהוא משבט דן, ושהשבט ההוא עודנו עומד על מכונו ומלכותו נכונה בידו, ומלכו עזיאל בראשו, והיה דורש ברבים דברים מקובלים מפי משה ויהושע, יש בכל זה די להבין כי היתה כונתו רמיה להוליך שולל את המאמינים בו, וכשנוסיף על זה עוד מה שאמר על כמה מלים שהם מלשון עברית הישנה, ואנחנו בכל ידיעתנו היום את הלשונות בנות שם הקרובות אל לשון עברית, לא נמצא בכלן שום דמיון למלים אלה, הנה זה מראה בסקירה ראשונה כי במרמה דבר. תנתרא ייֵשם שם ליונה, ריקות לצפור, דרמוש לפלפל, שגיה לעסק קנב]. וזה לשון האגרת שכתבו אנשי קאירואן אל מר צמח גאון: „ולשון הקודש שהוא (אלדד) מדבר יש בו דברים שלא שמענו מעולם כמו ליונה קורא תנתרא, צפור קורא ריקות, פלפל דרמוש. כגון אלה כתבנו מפיו הרבה שהיינו מראים לו הדבר ואמר לנו השם בלשון-הקדש ואנו כותבים אותו, ואחר ימים חזרנו ושאלנוהו על כל דבר ודבר ומצאנו אותו כדבור הראשון". „ואבן-גאנח כותב בשם בן-קריש וזה לשונו בלשון ערבית, „וזעם (יהודה בן קריש) אנה סמע אלרגל אלדאני יקול: לי שוגיה במעני לי תאנה ושעל". (ואמר (יהודה בן-קריש) ששמע מפי הדני שאמר לי שוגיה לאמר יש לי עסק

קנא] אין כל ראיה, כי ידיעתו של מאקריזי על דבר אבן-סעיד מתיחס אל רב סעדיה גאון — כי בהשם הזה שמובנו בן-סעיד לא נקרא הרס"ג כלל כפי סופרי הערביים, כמו מסעודי (ברעסטא-מאטיע אראבע פאר די-זאסי I, 350, ואבן-אן-נידים ופיהריסט הוצאת פליוגעל עמוד 23) יקראו את הרס"ג סעיד ולא אבן-סעיד. ואם ידיעת מאקריזי אינה מתיחס אל הרס"ג, כי אם לאיש אחר, אז יוכל היות שיש לדבריו יסוד נכון. הרכבי.

קנב] ראית המחבר על קראיותו של אלדד מזה שאיזה דינים שאמר מסכימים אל דיני הקראים, אינה עומדת בפני הבקרת; כי נודע הדבר אשר כמה וכמה דינים ומנהגים שהיו נהוגים לראשונה אצל הרבנים ואחרי כן נתבטלו מאת הרבנים הזרו הקראים ויסדום; והמנהגים והדינים מהסוג הזה נשארו בתקפם אצל היהודים הרבנים שישבו בארצות רחוקות ממקום מרכז התורה בימים ההם. על דבר חתוך הורידים בשחיטה מצינו דעה כזאת בתלמוד (מס' חולין דף כ"ז-כ"ח דעת ר"י האומר עד שיחתוך את הורידים), והתיחסות הדינים ליהושע בן-נון והשופטים גם כן לא חדשה היא ובתלמוד (מס' יומא דף פ', ובמס' תמורה דף ט"ו-ט"ז), מצינו דברים על דבר ההלכות שנשתכחו והחזירם עתניאל בן קנז. הרכבי 1).

---

1) כבר העיר על זה החכם אב"ג, כי ליתר תפיסות הרב המחבר על אלדד: כמו שיבאר טעם השהייה „מפני שהולך הדם בכל הבשר", שהיא באמת הלכה תלמודית „ואם שהה כדי שחיטת בהמה אחרת" וכו' מבואר כן בהמרדכי, וכן דעת הרשב"א ורש"י והתוספות וכו' ודעת הרמב"ם היא שהשהיות מצטרפות והיא ספק נבלה — ואין מזה גם צל ראיה. בכלל כבר בארתי בפנים (למעלה 267—268), כי החלטת הרב המחבר על אלדד שהיה קראי אין לה על מה שתסמוך, ועיין על כל זה בספרו הגדול של החכם עפשטיין שיצא לאור לפני שנה, ובכלל דבריו כל דברי החכמים שנשאו ונתנו בהענין הזה, ופה אין מקום להאריך. שפ"ר.

וענין) . גם בהלכות שחיטה של אלדד שיש היום כפול לנגד עינינו , על ידי גאלדבערג (יהודה בן-קריש דפוס פאריז) ופיליפאווסקי (יוחסין ד׳ לונדון) יבואו גם כן מלות עבריות זרות הנראות שהמציאן בעצמו , כמו „פתמוהו אדם בדברים ! — וחוכבשה רגליה ! — בארץ פסוגה ! — ואם העטיטה מתחת טבעת הגדולה ! ואם המאכלת קצרה עכול הרבה ולא המצצו ידיו ורגליו ! . —

ואם נתבונן בהלכות שחיטה של אלדד נראה ברור , שזה האיש שקרא שמו דני היה קראי , והנה יש בידנו לקוטים , מקצתם בספרים שזכרנו למעלה , ומקצתם באגרת אנשי קאירואן אל מר צמח גאין , ומקצתם בדברי ר׳ ברוך (הובאו במרדכי למסכת חולין פרק א׳) . ואלה דברי זה האחרון אשר בם ביחוד נודעו עקבות הקראים , „כתב ר׳ ברוך ראיתי כתוב בהלכות שחיטה שהביא ר׳ אלדד כו׳, הבא מעשרת שבטים אמר מפי יהושע מפי משה מפי הגבורה , כל הזובח לה׳ , ואינו יודע הלכות שחיטה כו׳ ולא ישחוט עד שיפנה אל הקודש למקום תפלה , ואם ישחוט בלא ברכה פגול — ואם לא הורחץ משכבת זרע ושכח ושחט , פגול . — ואסר השחיטה מיד אשה מיד סרים מיד זקן ומנער עד שימלא שמונה עשרה שנים״ . והנה כל ההחלטות האלה הנה על פי התורה הקראית , קנג] , וכמו שנראה מהלכות שחיטה של ההדסי . ואהרן ניקומדי וישראל המערבי ואליהו בישייצי בספר אדרת אליהו . כי הנה להקראים שני עקרים ראשיים בהלכות שחיטה שלהם , האחת שצריכה השחיטה שתהיה לשם מצוה ולעבודת ה׳ התחשב , ועל כן צריך השוחט שישים פניו נגד ירושלים , וזה לשון ר״א בישייצי , ומצוה טובה היא לשום פניו נגד ירושלים״ (ולא כן דעת ר׳ ישראל המערבי) . על כן השחיטה שהיתה על ידי נשים שכורים וטמאים או בלא ברכה פגול היא . והשנית שתכלית השחיטה להוציא כל הדם מהאברים , כמו שכתב שם וזה לשונו , „שהשחיטה היא כריתת ארבעה סימנים , לפי שבכריתתם יוצא הדם מהגוף הנשחט כראוי כו׳ , שהכונה בשחיטה היא הוצאת הדם מכל אברי החי . ועל כן יחייבו הקראים להתוך עם הקנה והושט גם את הורידים ואין צורך לראיות על זה מספרי הקראים כי כל הבקיאים יודעים את זה . והנה התנאי הזה הוא יסוד גדול בהלכות שחיטה של אלדד , וזה לשונו , „ואם שהה בירו כדי שחיטת בהמה אחרת והלך הדם בכל הבשר נבלה״ . (אצל גאלדבערג ח״א , ק׳ י״ט) , וכן הוא אומר , „וכי תאמר על ההגרמה טרפה למה ? זה כי שהגידים שהדם יוצא מהן נגד טבעת הגדולה תשחוט חתיכתה שרש של גידי הדם ולא יצא הדם״ (שם כ״א) . גם בהלכות טרפות של אלדד נוטות קצתם מדיני התלמוד . קצור הדברים אי אפשר לבלתי הכיר שאלדד קראי היה . והנה בדברי אלדד שאומר על בני דן, „התלמוד שלהם בלשון הקדש מצוחצח , ואינו מזכיר בו שום חכם לא מבעלי משנה ולא מבעלי התלמוד , אלא כך אומרים בכל הלכה , כך למדנו מפי יהושע מפי משה מפי הגבורה״ , כונתו ברורה להוציא לעז וחשד על התלמוד של הרבנים ולהקטין מעלתו . ובזה נבין למה תמהו עליו אנשי קאירואן ורבי יצחק ורבי שמחה שדברו עמו , כמו שכתב מר צמח . „ספרו לנו חכמים ששמעו מן רבנא יצחק בן מר ורבנא שמחה שראו רבי אלדד הדני והיו תמהים מדבריו שהיו מקצתן נראין כדברי חכמים שלנו ומקצתן היו מופלגין בדברינו״ (צ״ל בדבריהם) . ועם כל זה נפלו הרבנים ברשת תרמיתו , הגאון מר

קנג] בהירחון לפראנקעל (שנת 1873 עמוד 490—495) מבאר החכם פינחס פראנקעל מלות אחדות מהמלות הסתומות האלה והן : א) ריקות = צפור על פי דברי התלמוד : „רקת זו צפורי״ (מגילה דף ה׳ ע״א) ; ב) תנתרא = יונה מהמלה היונים (טאַנדראַסי) שפתרונה לחש באזן ; ובבעלי-חיים כמו יונות - הנשיקה על פה , ג) פלפל-דרמוס מהמלה היונית (דרימוס) (חר , חודר , וגם חריף בטעם) , ד) „פתמוהו״ מבואר על ידי רבינו חננאל (ביוחסין הוצאת פיליפובסקי עמוד 208) , מהמלה העברית „פתאום״ , וענינו כמו איבערראשען בגרמנית , ה) ה„עטיטה״ , כבר פירש פינסקער בל״ק ח״א 108 שהיא מלשון עט , והוא כמו שנאמר בגמרא שחיטה העשויה כקולמוס , ו) עכול , מעוכלא שבתלמוד , אשר פתרונו מדה ובשבא בפעל פתרונו — ארוך כמו איש מדה , ז) שגית = עסק , מן שיג (במלכים א׳ י״ח , פסוק כ״ז) , ומן באתבתה תשגה (במשלי ה׳ פסוק כ׳) , וההבדל שבין שי״ן שמאלית לימנית , אין משגיחין עליו . הרכבי 1) .

---

1) עיין על כל זה גם „בקרת״ לאב״ג (עמוד 106 בהערה) . מה שמביא בשם ר״ש פינסקער , ופה אין מקום להאריך , שפ״ר .

צמח מלמד זכו"ת עליו שבעבור הרפתקי דעדו עליה שכח והחליף כמה דברים, וזה לשונו, ויש לומר שאינו כלל רחוק שאלדד שגג והחליף מרוב צרות שעברו עליו וטורח הדרך המענה גוף האדם. רבינו חננאל נאחז בפח כזביו וקבל דברים ממנו (עיין גאלדבערג ח"א, ק' כ"א, מקודעקס באדליאני), והאחרונים מביאים את ההלכות א"י (ארץ ישראל, או אמר יהושע) של אלדד הדני כאלו היו מקור של הלכה, ורק הרגשתם הישרה לא הניחה להם לקבל הדברים הבדוים שלו (עיין תוספות ריש הולין ושו"ת מהר"ם מרוטענבערג סי' קצ"ז). — ובארץ ספרד נראה שעשה אלדד שלשלת אחרת של קבלה, בשם עתניאל בן קנז ששמע מפי יהושע וכו', וזה לשון רב חסדאי באגרתו למלך הכוזריים: ובעמדו „לדרוש (איש משבט דן) בהלכה כך היה אומר, „עתניאל בן קנז קבל מפי יהושע מפי משה מפי הגבורה״. וכפי הנראה הרגישו בזה הקראים שאלדד זה הוא בשר מבשרם, כמ"ש ההדסי (אשה"כ א"ב ס"א), „צדקת אנשים מכל שבטי ישרון מעבר לנהר סמבטיון „יצאו טרם גלות ירושלים בספר אלדד הדני (הם) כתורת אל בלי משנה וגמרא חשבון; לבנה כתקון „רועיך״. כללו של דבר, אין שום ספק בזה שאלדד היה קראי מכוסה במסוה על פניו, אשר רק בעבור זה כלל יחד דיני הרבנים והקראים, לבל יכירו בו הרבנים, ויכול להיות שהוא עצמו היתה לו דת מעורבת כזאת.

וממילא מובן שכל דברי אלדד ומסעותיו והרפתקאותיו, מעשרת השבטים הנמצאים עוד היום ומבני משה מעבר לנהר סמבטיון, הכל כאשר לכל בדוי הוא מלבו. כי היה נחוץ לו למטרת כונתו להראות כי מקור ישראל לפנים לא היה כאשר הוא היום אצל הרבנים, וכי עוד היום מקורו ברוך וטהור אצל עשרת השבטים שהלכו מארצם עוד לפני גלות ישראל מעל אדמתו. כל הדברים שבדה נמצאים מקצתם באגרת אנשי קאירואן אל מר צמח גאון, וקצתם בס' אשכול הכופר להדסי, וקצתם בשני הפרקים המכונים בשם ספר אלדד הדני 1): השינויים הנמצאים בו הם כפי הנראה, בעבור שאלדד ספר בכל מקום כואו שמה באופן אחר, אם בכונה ממנו, או שעזב אותו כח זכרונו. באשה"כ א"ב ס' מצאנו דברים החסרים בשארי נוסחאות. קנד], ועם כל זה דברי אלדד נשענים על מעשים שהיו בפועל, אבל שינה אותם בכונה: היינו על המעשה שהיתה לפנים ממלכה לישראל ב ח מ י ר והיו שבטים הפשים חוגים ב ע ר ב וכן על ממלכת הכוזריים ושבטים עושי מלחמה במזרחו של כארסאן אשר אצל נישאבור.

כאשר שם אלדד את ארץ כוש וחוילה משכן לארבעת השבטים, הנה בחר לו המקום אשר היתה שם לפנים ממלכת ה ח מ י ר י ים. בתתו מקום לאפרים וחצי שבט המנשה על ההרים הקרובים אל מ ע ק א ו מ ע ד י נ א, ועושה אותם לגבורי חיל, הנה בחר לו ליסוד את הדברים אשר שמע מהשבטים הגבורים נ א ד ה י ר קו ר א צ י א ו ח ב ו ר, וזה לשונו, „ושבט אפרים וחצי שבט מנשה הם בהרים נגד מדינת נביא הישמעאלים שנקרא מ ע ק א והם בעלי סוסים ויוצאים בדרכים לשלול שלל ולבוז בז והם גבורי חיל ואנשי מלחמה, אחד ינצח אלף איש״. שני שבטים אחרים השכין בארץ הכוזריים, זה לשונו, „ושבט שמעון וחצי שבט מנשה בארץ כוזריים, והם עד אין חקר, והם ישאו מס מעשרים וחמשה מלכיות, ומצד הישמעאלים פורעין להם מס״. כך הם הדברים באלדד הדני דפוס קאנסטאנטינופול 1516, ובדפוסים אחרים כתות קדריים במקום כוזריים, ובדפוס קאנסטאנטינופול משנת 1519 כתוב כסדים, ונוספו שם המלות האלה: „רחוק מירושלים ששה חדשים״. אבל הנוסחא הנכונה היא כוזריים), ודבריו על הכוזריים הם הדברים הנאמנים

---

1) נדפס בראשונה בדפוס איטאלקי מן קאנאט או פעזארא או פערראראַ, אריענט 1846 ליטב"ל סימן 31. קאנסטאנטינופול 1519, ולבסוף בבית המדרש של יעללינעק II, III.

קנד] ספר אלדד בנוסחא אחרת, גם בחלק חמישי מבית המדרש יעללינעק (וכל הנוסחאות וצרופן ודיוקן ודקדוקן על פי כתבי-יד ודפוסים שונים נתבררו עתה על ידי ספרו של עפשטיין. שפ"ר) ובעקר הדבר לא שם המחבר אל לבו שני דברים: א) כי כל ספורי התרים ארצות רחוקות בימי הבינים מלאים דברי הבאי ששמעו הם על דרכם ומבלי חפץ להוליך שולל את הקוראים נתעו גם הם במשאות שוא ושמועות שקר, כי כל הנוסחאות שהגיעו לנו מאלדד אינם ממנו בעצמו, כי אם אחרים כתבום מפיו ועל פי שמועתם, ובאופן כזה אי אפשר שלא ימצאו שנויים בין הנוסחאות השונות. הרכבי.

והברורים יותר מכל דבריו , אחר אשר נסיר משם הענין הראשי , היינו שהיהודים היושבים שם הם שני שבטי ישראל שמעון ועוד אחר . — שני השבטים זבולן וראובן הושיב אלדד בהרי פריאן ושם אותו מדברים שפת טורקית , וזה לשונו , „ובני זבולן חונים בהר פריאן (אילי פארן) , ושבט ראובן נגדם אצל הר פריאן כו׳ , ועושים מלחמות עם כל סביבותם כו׳ , ומדברים בלשון קדר״ . הדברים האלה דומים לדברי ר׳ בנימין מטודעלה 1) , ששמע מאיש יהודי שנולד שם , וזה לשונו , „שמונה „ועשרים יום להרי ניסבור . ויש שם אנשים מישראל מארץ פרס שהם משם ואומרים , כי בערי „ניסבור ארבעה שבטים מישראל דן וזבולן ונפתלי (חסר) ואין עליהם עול גוים כו׳ והולכים למלחמה לארץ כות (גוז) דרך המדברות ויש להם ברית עם כופר-אל-תירך (דיא גרוזען אדער אונגלייביגען „טירקען) כו׳ , עד שבאו אל הרי ניסבור , והיהודים יושבים שם״. הדברים דומים מאד לדברי אלדד רק שצריכים אנחנו לתקן במקום פריאן או פארן — כראסאן , כי הרי נישאבור הם למזרחם של הרי חאראסאן יחשבו , ואז יתכן גם כן מה שהיהודים האלה מדברים בלשון קדר ודורשין בלשון זו כמו שאומר שם , „פותחין בדרשות בלשון הקודש והסברא בלשון קרש (צ״ל קדר) (כך הוא בדפוס (קאנ-סטאנטינופול 1516 ובשאר דפוסים בשבוש בלשון פרס) . הדבר היותר נכבד בענין אלדד הדני הוא להגביל הזמן מתי היה . והנה יש לפנינו שלשה זמנים : א) (בדפוס קאנסטאנטינופול משנת 1516 נאמר בסופו) : „שגר אגרות הללו מר אלדד לספרד שנת ארבעים ושלש״ . מדברים אלו לא נוכל לידע מאומה . ב) אבן יחיא (שלשלת הקבלה) מצא בספר אלדד שלו זמן מוגבל ; על שאלת אנשי קאירואן למר צמח גאון נאמר שם , „והשיב מר צמח דעו כי יש לנו בקבלה מרבינו יצחק גאון שבשנת כמו תר״ם ראו אלדד הדני ותמהו עליו״ כו׳ . על ידי זה היינו יכולים להגביל זמנו בלי ספק ; אולם לא נמצא המספר הזה בשום ספר מדפוס אחר , ואין לנו ידיעה ברורה אם לא נשתבש. ובאמת יש מטילים ספק במספר זה ; רפאפורט קורא תק״ם = 800 , לאנדויער ואחריו פירסט ויעללינעק קוראים תר״ם ואומרים שהכונה על המנין לשטרות בחסרון האלף ויצא להם מזה א׳ תר״ם היינו 1248 לשטרות = 937 למספר הרגיל (היינו ד״א תרצ״ז) , אם כן גם מזה לא נדע דבר ברור. ג) אם נרצה לברר הזמן בהיותו זמן מר צמח גאון הנה יקשה עלינו הדבר מצד אחר . כי היו שלשה גאונים ששמם צמח : מר צמח בן פלטיי מפומבדיתא (ד״א תרל״ב—תר״נ ; 90—872) , מר צמח בן חיים מסורא (ד״א תרמ״ט—תרנ״ו ; 96—889) ומר צמח בן כפנאי מפומבדיתא (ד״א תרצ״ו—תרצ״ח ; 38—936) האומרים שאלדד היה במאה העשירית למספר הרגיל (סוף המאה השביעית לאלף החמישי) סוברים שמר צמח שבזמנו היה זה האחרון בן כפנאי , הן אמנם אבן-יחיא אומר בפירוש שמר צמח זה היה בסורא , וזה לשונו , „אלה הדברים שאלה עשו בני אלקירואן מברבריאה אל מר צמח גאון שבמתא מחסיא״ . אבל בעל שלשלת הקבלה שאין רוח הבקרת נוחה הימנו , הוא יחיד בדבר הזה , ואין לו סמך בכל הדפוסים האומרים רק למר צמח גאון בלי שום תאר אחר . ואף אם נרצה להחזיק במעוז דברי אבן-יחיא (שה״ק) אלה , הנה נמצא שוברם בתוכם , שהרי הוא מספר שמר צמח זה שמע מפי רבי יצחק שראה את אלדד בשנת כך וכך , ולפי זה —כה דברי רפאפורט— היה אלדד זמן רב קודם מר צמח זה אשר לא ידע אותו כי אם בקבלה מפי השמועה . וצריכין אנו על כרחך לחפש אחר זמן רבי יצחק , אבל אז נבוא במבוכות אחרות .

למען מצוא דבר ברור בזמן אלדד צריכים אנחנו לבקש אחר מוצא הדברים ממקום בטוח ונאמן . דבר ברור הוא , שאנשי קאירואן ששלחו השאלה אל מר צמח מדברים מאלדד כמו מאיש שהיה בימיהם , הלא כה דבריהם , „נודיע לאדונינו שנתארח בינינו אדם אחד ושמו אלדד הדני וכו׳ כתבנו מפיו וכו׳ חז־נו ושאלנוהו כו׳״ . היוצא מזה שאנשי קאירואן השואלים ואלדד ומר צמח כלם בזמן אחד היו . ואבן-יחיא או שלא הבין תשובת מר צמח או שנוסחא מוטעת היתה לפניו . והנה בדפוס הראשון והעיקרי נאמר , „ספרו לנו חכמים ששמעו מן רבנא יצחק בן מר ורבנא שמחה שראו ר׳ אלדד זה״ . ר״ל מר צמח השיב לאנשי קאירואן שיודע הוא את אלדד ממה ששמע עליו מקצת חכמים ששמעו גם הם מרבי יצחק ורבי שמחה שראו אותו בעיניהם . העדות הזאת הארוכה

---

1) אף על פי שבמקום הזה ולמעלה בהציונים , הנני מביא דברי אב״ג כצורתם , אך חזרתי לתקן את כל האמור שם שלא בדיוק . למשל יאמר ר׳ בנימין מטוליטולא וצ״ל מטודעלא , וההבדל גדול מאד , וכן תחת שפת ישמעאל א״׳ אב״ג צ״ל שפת טורקית .

ספר אבן-יחיא בקצרה בדברים אלו, „דעו כי יש לנו בקבלה מרבי יצחק גאון שבשנת תר״ם ראו אלדד״. והנה כאן מלת גאון נוספה, ועד השני רכנא שמחה חסר. ובזה נסתרה דעת הרב רפאפורט, אין לנו לחפש אחר גאון ששמו יצחק (או צדוק כתקונו), כי אם ר׳ צמח גאון ששמע מפי בני דורו מאלדד הדברים אשר שמעו הם מפי אנשים שראו אותו בעיניהם. והנה נשאר לנו רק לדעת אם היה אלדד בזמן אחד עם הגאונים ששמם צמח אשר היו בסוף המאה התשיעית למספר הרגיל (היינו מן ד״א תרל״ב עד תרנ״ו) או בזמן מר צמח שהיה במחצה הראשונה של המאה העשירית (תרצ״ו—תרצ״ח). דברי השר העברי רבי חסדאי בן שפרוט באגרתו של מלך הכוזריים יתירו לנו הספק הזה, וזה לשונו, „ובימי אבותינו נפל אצלנו איש מישראל נבון-דבר היה מתיחס משבט דן עד שמגיע לדן בן יעקב והיה מדבר בצחות וקורא לכל דבר בלשון-הקודש״. אם אמנם לא נזכר בדבריו שם אלדד, בכל זאת הדבר ברור שעליו כונתו. ולפי זה היה אלדד בספרד בימי אבותיו של רב חסדאי, וזה יכול להיות בזמן אביו או אבי-אביו, אבל לא בשום פנים בימי רב חסדאי עצמו. והנה רב חסדאי כבר בשנת ד״א ת״ש (940) היה משרי המלך עבדול-רחמן, ואי אפשר ע״כ שהיה אלדד בזמן מר צמח בן כפנאי (תרצ״ו—תרצ״ח), כי אז היה גם בן דורו של רב חסדאי ולא הי׳ יכול לכתוב שבא בימי אבותיו לארץ ספרד: ובזה נסתרה גם דעת החכמים לאנדויער ומונק (נאטיקע צור אבאאולוואליד פערג. 57, 60), שאלדד היה בן דורו של מפרש ס׳ יצירה שהוא (כפי שנודע ברור על פי הבקרת) דונש בן תמים, יען שזה האחרון אומר בפירושו בזה הלשון: „עד שהגיע אלינו מארץ ישראל אבודני ודוד התרש שהיו ממדינת פאס ויביאו בירם ספר זה פתור מפי רב סעדיה הפיתומי כו׳, ועיקר זה קבלנוהו מן בני הדגי הבאים אלינו מארץ ישראל. אכן הוא שקר מוחלט שידע דונש את אלדד, כי הנה דונש היה בן דורו של רב חסדאי, כפי שיברר מונק עצמו (שם צד 52) ורב חסדאי לא היה בזמן אחד עם אלדד אבל היה על כל פנים דור אחד אחריו, ולפיכך גם דונש היה אחר זמנו. וגם פליאה דעת ממני מה הגיע למבקרים כאלה לעשות את אלדד הדני לאיש אחד עם אבודני, שבפי׳ ספר יצירה? והרי מחבר הפירוש שחי בקאירואן ידע היטב שאבודני וחברו היו מפאס, ועם כל זה ה׳ה אפשר לאלדד להגיד לאנשי קאירואן שמארץ מרחק הוא משבט דן? אין לנו שום תועלת לבקש לדעת מי היה זה האיש אבודני, אבל על כל פנים אין זה אלדד הדני. וראיה ברורה שאלדד היה במאה התשיעית למספר הרגיל, ולא במאה שאחריה מוצאים אנחנו בדברי הקראי עלי בן יפת. הוא אומר שאביו זקנו עלי (אבי יפת) קיבל איזה פירוש מיהודה בן קריש, וזה לשונו, באדרעי אמר מר׳ ור׳ יהודה בן קוריש רי״ת בדקדקו כו׳ ואבינו זקננו מר׳ ור׳ עלי המלמד רי״ת החזיק אחריו״. (ליק נספחים צד 65). והנה יפת היה בן דורו של רס״ג צעיר ממנו לימים (ד״א תר״פ—תש״ם); (80--920), ולפי זה צמח אביו בערך שנת 900, ויהודה בן קריש עוד קודם לזה, וכי בן קוריש עמד ביחס ומשא ומתן עם אלדד כבר הוכחנו למעלה. קנה].

ואחר אשר מצאנו שאלדד היה במחצה הראשונה מהמאה השביעית לאלף החמישי (היינו במאה התשיעית למספר הרגיל ולא במאה העשירית) אין לנו עוד הכרח לחקור ולדרוש לאיזה משני הגאונים הראשונים ששמם צמח שלחו הקאירואנים את שאלתם, מאחר שהיו שניהם בני דור אחד, וכמעט בזמן אחד היו. בכל זאת מסתברא שהדין עם אבן-יחיא האומר כי אל הגאון מסורא נשלחה השאלה. יען כי מצאנו שהגאון מר צמח מסורא היתה לו התחברות עם אנשי קאירואן. כתוב בפרדס (דף כ״א ע״ב): דין ביטול מודעה של מר צמח ראש ישיבה של מתא מחסיא פירוש וכל (צ״ל לכל) החכמים והזקנים של מדינת קאירואן כלולי תורה וחכמה, מר צמח זה היה ד״א תרמ״ט — תרנ״ו (889—96) 1), והיה אפשר לו להשיב אל הקאירואנים (כפי הנאמר בשלשלת הקבלה) שר׳

קנה] הוכחות המחבר על פי פינסקער, כי יהודה בן קורייש היה קראי נדחו: על ידי יה״ש (החלוץ חלק ו׳ 61—62) על ידי נייבויער (8 Journal asiatique 1862 T. II, 207) ועל ידי פראנקעל (מאנאטסשריפט 1873 עמוד 494—496, עמוד 556—558 ולשנת 1881 עמוד 473.

הרכבי.

1) למען דעת בדיוק זמנו של הגאון רב צמח בן חיים מסורא, עלי להביא בזה תקון קטן בסדור זמניהם של גאונים, תוצאות חקירתי במאמר הירחון לפראנקעל (שנת 1857 מ״ע 336, ומ״ע 381 והלאה). — השנה היתה לי לסימן סדור המאורעים והדורות היא שנת התקנה למיגבא כתובה

יצחק (ור׳ שמחה) ראו את אלדד בשנת תר״מ, היינו עוד קודם שנתקבל לגאון. ושאלת הקאירואנים היתה אליו אחר שנתקבל. ולפי זה צדק המספר תר״ם שאצל שה״ק. ונוכל להצדיק גם מספר מ״ג הנמצא בדפוס קאנסטאנטינופול משנת 1516 אם נוסיף עליהם המאות כזה (ת״ר) מ״ג. ועם כל זה אין זה אלא מאומדנא והשערה.

ובטעות חשבו קצת שאלדד היה גם בבבל ממה שמצאו שראו אותו רבנא יצחק ורבנא שמחה. אבל אין הכרח שאלה השנים היו מבבל. גם החכמים התלמודיים אשר לא מבבל נתכבדו בתאר זה. כמו שנמצא עד״מ אצל ר׳ יצחק ור׳ יוסף שנכתב למענם ספר נביאים אחרונים עם הנקוד העליון (בפרוספקטוס של פינסקער עמוד 26): „והיה זה מצרף לרבנא יצחק בן רבנא יוסף ועלי גזעיו יוסף ודוד בני רבנא יצחק״. וכן שלח הגאון מר עמרם את סדור התפלה שלו לספרד אל „רבנא יצחק בריה דרבנא שמעון״ (אריענט ליטב״ל 1847 עמוד 291) קנו]. אלמלא היה אלדד בבבל היו רואין אותו ראשי הישיבות, וכבר ראינו שמר צמח גאון רק שמע את שמעו ופניו לא ראה. כאשר נתברר לי שאלדד היה קראי אשר שם מסוה על פניו, נחשד אצלי גם יהודה בן קריש לקראי, ובפרט

ובעל חוב ממטלטלין, כפי הדברים מצאתי בס׳ שערי שבועות להרי״י אלברג׳ולני סימן י״ג וזה לשונו. „ומה שאנו דנים היום בכל מקום לגבות כתובה בע״ח ממטלטלין — עקר תקנה זו נקבעה שנת אלף וצ״ח (באגרת דרש״ג הוצאת שולאם נאמר שנת ק׳ לשטרות. שפ״ר) למנין שטרות בימי הגאונים אחרונים״. [השנה הזאת היא ד״א תקמ״ז למספרנו] מזה יצא לנו שבשנה הזאת מלך רב ביבי גאון בסורא. מן רב ביבי עד רב נטרונאי נמצא סדר הדורות פ״ב שנים (כמו שהוכחתי במאמר הנ״ל ובכן היה רב נטרונאי לגאון עד שנת אלף ק״פ לשטרות. מדעתנו כי מלך עשר שנים, אם כן היה לכל הפחות גאון בשנת אלף ק״ע לשטרות, יצא לנו משפט צדק של נוסחת ר׳ שמואל שולאם כי רב נטרונאי שמש בגאונות מן אלף ק״ע עד ק״פ לשטרות. אחרי הבקרת המדויקת בעצם דברי רש״ג באתי לידי החלטה, כי אין לתת למר עמרם גאון שמונה עשרה שנים בשמוש הגאונות אחרי ר״נ, הרש״ג יאמר: „ובתריה מר רב עמרם בר ששנא י״ח שנין, וקמי הכי הוי פליג ליה רב עמרם ונחת מיניה ובתר הכי מלך כדפרישנא״, נראה מזה כי רב עמרם היה בר פלוגתיה דרב נטרונאי ועמו ביחד שמש בגאונות זמן ידוע. סמוכים לזה המה דברי ר׳ סעדיה מדאנון (בחמדה גנוזה. שפ״ר) הנותן לרב עמרם רק שמנה שנים בגאונות באמרו: רב נטרונאי נפטר תר״נ ואחרי רב עמרם תרנ״ח. אך שמנה שנים הוא מספר מועט מאד, כי ממקום אחר יש אשר רב עמרם עמד בגאונות בשנת אלף קפ״ט לשטרות, ובכל אופן יש להגביל מספר שנות הגאונות שלו לי״ב שנים (מן אלף ק״פ עד צ״ב). באופן הזה יצא לנו רוח בזמן, ויש להגביל זמן הבא אחריו בגאונות לשמונה שנים כנמצא בכל נוסחאות הרש״ג — לאמר עד שנת אלף ר׳ לשטרות, וגם שנות הגאונות של רב הילאי בן מישאל תעלינה למספר שמונה, ובכן יצא לנו סדר הדורות של גאוני סורא מרב נטרונאי ולמטה כפי המספרים האלה.

רב נטרונאי	שמש מן	1170	עד 1180	לשטרות
„ עמרם	„	1180	„ 1192	„
„ נחשון	„	1192	„ 1200	„
„ צמח ב. חיים	„	1200	„ 1207	„
„ מלכיה	„	חצי שנה.		
„ האי בר נחשון	„	1207	„ 1217	„
„ הלאי בר מישאל		1217	„ 1225	„

באופן הזה נוכל לקיים כל המספרים שבאגרת הרש״ג בכל הנוסחאות, ולא נחוץ כלל לעשות תקונים עצמיים.

קנו] ויש לחזק הדבר, כי התאר „מרנא ורבנא״ נתנו בימי הגאונים גם לחכמים אחרים (שאינם בני ישיבות בבל) מתשובות רבות, בכתבי יד של הגאונים בהביבליותיקה של הקיר״ה בפ״ב (שהוציא הרב החכם המעיר אחרי כן לאור על ידי מקיצי נרדמים. שפ״ר). לפי השערת שטיינשניידער (מאגאזין לשנת 1879 עמוד 252) יש למצוא התארים האלה גם על ניר עשב (פאפירוס) מימי המאה השמינית לסה״נ. הרכבי.

שהקראים מביאים אותו ומונים אותו לאחד מחכמיהם. להחשד ההוא מסייע סגנון לשון אחד בדרושו של בן-קריש שהוציאו לאור גאלדענבערג וברזשע (באַרגעס), אשר הוא מדבר שם מן „אהל אל תלמוד״ סגנון שלא ישתמש בו אלא קראי, קנז]. והנה הוציא החכם פינסקער לאיר עולם מאמר ארוך (ל״ק נספחים צד 67) אשר בו טוען בן-קריש נגד התלמוד (עיין שם עמור 179) ואם אין ספק שהיה בן-קריש מכת הקראים, הנה הבא בתוך דבריו מסכים עם התלמוד הוא תוספת איזה אחרון.

ציון כ.

א.

סדר הזמנים בתולדות רב סעדיה גאון וספריו.

רב סעדיה היה אחד הסופרים החכמים שכתבו ספרים הרבה והרבו להעשיר הספרה העברית בספריהם המעולים. עניני ספריו המה: בינה במקרא (במובן רחב ומקיף מאד), ויכוחים — לבירורי דברים בשאלות יסודות התורה, תלמוד (דינים והוראה) שיר ומליצה ועברונות. אף כי בהעת האחרונה הרבו לכתוב על דבר רב סעדיה החכמים: רפאפורט, צונץ, מונק, גייגער, דוקעס, עוואלד (נוצרי) ופירסט, בכל זאת לא נראה בהם סקירה כללית על כל מפעליו בספרת היהדות. עוד לא נסה איש להביא לידי בירור את סדור ספריו על פי זמן חבורם וצאתם לאור, ובמקום הזה ננסה לגשת אל העבודה הזאת.

אם הראב״ד (בס׳ הקבלה) יאמר, כי „במחבוא חבר רב סעדיה כל ספריו״, לאמר בימי היותו בסורא, כאשר עבר מנשיאותו בתור ראש ישיבה על ידי נשיא הגולה — הנה אין דבריו נכונים במקום הזה. מפירושו של דונש בן תמים לספר יצירה, הננו יודעים, כי רב סעדיה כבר כתב ספרים לפני באו לסורא וכה יאמר: „לפי שכתביו (כתבי רב סעדיה) פעמים רבות באו למדינתנו הידועה קירואן לזקננו רבי יצחק בן שלמה ז״ל בשאלות מחכמות חיצוניות והוא עודנו בפיתום (בפיום - במצרים) טרם לכתו לבבל והיה רבי יצחק מראה אותם לי ואנכי אז בן עשרים שנה״ — ובכן נרדפה לדעת מה הם הספרים שכתב רבינו סעדיה גאון בעודנו בפיום במצרים ואיזה ספרים נתחברו בבבל.

א) הספר הראשון בכורי עט רס״ג, קנח], כנראה, הוא הויכוח נגד ענן הכתוב ערבית ונקרא: „כתאב אלרוד עלי ענן, כי הראב״ע בספרו „יסוד מספר״ (כ״י בהביבליותיקה של הסימינריום בברעסלוי) אומר בשיר אחד שנכתב לתהלת רס״ג הדברים האלה: „כתבו בן שלשה ועשרים להפר עצת חנן אשר קשר ומרד״ קנט]. על דבר ספר ויכוח זה ידבר גם כן הקראי (מלבד יפת) גם סלמון בן ירוחם ויאמר: „רוב מומו וטנוף גלמו בבעלי מקרא ירשימו, וירא כי לא יכול למו, על ספר החכם המאור תפארת סגולת ה׳ רבינו ענן הריק חרמו — שניו יתרוק על רבינו ענן, כי חציו

קנז] אי משום הא לא איריא וראיה כזאת אינה מספקת בשום אופן להטביע מטבעת הקראיות על רבי יהודה בן קורייש, כי המבטא הערבי: „אהל אלתלמוד״ הדומה להמבטא העברי „בעלי התלמוד״ או „אנשי התלמוד״ נמצא גם אצל הרבנים ומצאתי את רב האי גאון באחת מתשובותיו (בכ״י הביבליותיקה של הקיר״ה בפעטערסבורג אומר): וממל שפירשוה „אנשי תלמוד״ מפרכתא הוא כלי חרש או אבן וכו׳״ ובדבר אבן-גנאח עיין (Journal asiatique T. II) לשנת 1862 עמוד 207. ובתשובת הר״י אלפסי (בכתבי יד הנ״ל) מצאתי המבטא: „פלאמר פי ד׳לך משכוך ענד אהל אלתלמוד״. הרכבי.

קנח] עתה נודע הדבר, כי ספרו הראשון של רס״ג הוא ספר „האגרון״, אשר חבר בהיותו בן עשרים שנה (בשנת ד״א תרע״ב). הרכבי.

קנט] החרוז שמביא המחבר מהכ״י יסוד מספר משובש ובא מתוקן על ידי גייגער בכרם חמד התשיעי עמוד 64, ועיין גם כן בלקוטי קדמוניות לפינסקער בפ״ים (ח״ר) עמור 118. הרכבי.

„ברכותיו שנן״, אם כן כתב הרס״ג את הספר הזה בשנת ד״א תרע״ה. פיסקא מספרו של הרס״ג נגד ע נ ן נמצאה בספר „חלוק הקראים״ והגיעה אלינו (ל״ק נספחים עמוד 103) . אם עוד קודם לזה התוכח עם הקראים — זאת נוכל להוכיח רק אם נסכים שנכון הזמן הנמצא בספר המאור להקראי יוסף הרואה — כי בהספר הזה ישיג המחבר על הרס״ג, ועל דבר זמן החבור של הספר הזה ישנן שתי נוסחאות, האחת — ד״א תר״ע, והשניה ד״א תר״ץ — ואם נכונה הגירסא הראשונה, אז נדע מזה שכתב ספרו „ויכוח״ בעודו רק שמונה עשרה שנים (כי נולד בשנת ד. תרנ״ב . שפ״ר) קס].

ב) על דבר העתקתו את התורה לערבית. ע ו ו א ל ד מחליט, כי לראשונה תרגם רס״ג את ספר תהלים לערבית ויעשה לו באור, וזה יוצא לו מכתבת אחת אל תרגום תהלים (בספרו על דבר מבארי התנ״ך הקדמונים ח״ר, עמוד 5). אמנם אם נבחן את האמור בכתבת ההוא נמצא, כי אין משם הוכחה ברורה, שם נאמר, כי יחשוב את המפעל הזה (תרגום כה״ק) לדבר רצוי בעיני אלהים, לזכות לשכר טוב ולמחילת עונותיו, וכה דבריו בערבית: „עלי מא קדמנא מן ביאן מעאני בעץ׳ כתבה ועלי מא נרגוה פי אתמאמה׳ אלח׳. ופתרון הדברים מלה במלה הוא: יען, כי לפני זה בארנו ובררנו פשטות קצת מדברי ספריו (של ה׳) ובתקותנו עליו, כי נכלה את המלאכה הזאת (על העתק הדברים האלה עלי להורות להפרופיססור ראָדיגור אשר בידו נמצא הפירוש על תהלים מאת הרס״ג). עוואלד מיחס הדברים האלה רק על ספר תהלים בעוד שהם מוסבים על כל ספרי הקדש — לאמר: הרס״ג כבר תרגם ובאר איזה חלקים מכה״ק ויקוה לבלות את תרגומו ובאורו על כל כה״ק.— בכלל קשה לחשוב כי ראשית עבודתו היתה התרגום והבאור לתהלים ויותר נראה שהחל בחמשה חומשי תורה. בכל אופן יש להחליט כי פירושיו על המקרא חבר רס״ג עוד בהיותו במצרים — ולפני גשתנו להוכיח אמתות ההחלטה הזאת, עלינו להעיר, כי הרס״ג ספה אל תרגומו באור קצר או ארוך, כנראה מנוסחאות התרגום לתהלים ולספר איוב, קסא]. (עיין מונק בספרו Notice sur Saadia עמוד 7, ציון 2, ובעוואלד שם). אל תרגום התורה נלוה בלי ספק באור, כאשר יאמר הראב״ע (בסבוא על התורה), „ובמסלה הזאת (לצאת מענין הפשט והמושכל הראשון של הכתובים „אל כונות ויסודות עיון במחקר והגיון שפ״ר) עלה רב סעדיה גאון הגולה, ובפירוש יהי מאורות „הכניס דעות אחרות״. הרס״ג בעצמו ב„האמונות״ מזכיר את באורו על ספר בראשית ואומר: „יש „לי ראיות אחרות מהם מה שכתבתי בפ ר ש ת ב ר א ש י ת, ומהם בפירוש ס פ ר י צ י ר ה ובתשובתי „על חוי הכ ל ב י חוץ מדברים אחרים, תמצאם בשאר חבורי״ (מאמר ראשון סוף פ״א). הנה כן הביא בבאורו לספר בראשית שבע ראיות על חדוש העולם 1), ובטל מכל וכל את דעת קדמות העולם. — ס ל מ ו ן בן י ר ו ח ם מעיד, כי הרס״ג בבאורו לפרשה ראשונה שבספר בראשית מביא שבע הוכחות על נחיצות התורה שבעל פה, וכה יאמר, „טופס שבעה ראיות הכתובות, אשר „בפתרון בראשית לו נכתבות, וגם בכל עת תזכרם ברבים לפתוח לבבות, עתה על ראשך הם „לרמחים ולחרבות״ — ודברי תוכחותיו של סלמון בן ירוחם ערוכים ביחוד נגד ספרו של הרס״ג „כתאב אלחד עלי ענן״ ו„פתרון בראשית״. ובעת שכתב ס ל מ ו ן את ויכוחיו אלה היה עודנו צעיר לימים, כמו שאומר: „צעיר אני לימים, ואתם ממני קדומים, לולי הכניס הזד הזה סעדיה עצמו בין החכמים, לא כתבתי זאת האגרת לעולמים״. ולדתו של סלמון נודעה לנו עתה שהיתה בקרוב, יען כי „בהמקדמא על עשרת הדברות״, נאמר כי קרא אותה סלמון בן ירוחם בשבת פרשת ״ יתרו במלאת שלש עשרה שנה להולדו בשנת אלף ור״ט שנים לשטרות (ד״א תרנ״ח) קסב], הנה מזה

קס] ככר הוכחנו למעלה, כי יוסף הרואה חי בדור מאוחר מאד סביב למאה האחת עשרה לספירת הנוצרים. הרכבי.

קסא] מלבד הספרים האלה נגלו עתה עוד באורי הרס״ג לספר שמות, להנביאים והספר משלי שלמה. הרכבי.

1) הרב המחבר אומר כזה, כי הגאון ר״ס מביא שבע ראיות על חדוש העולם, ובאמת שם ב„אמונות״ (מ״א פ״א) אינן אלא ארבע, וצ״ע, ואולי ט״ס הוא במקום הזה. שפ״ר.

קסב] המקדמא הנדפסת אצל פינסקער (ל״ק בנספחים מעמוד 61 והלאה) אשר שלח פירקוביץ לר״ש פינסקער ואחרי כן כתב לו שנאבדו בימי מלחמת קרים על חצי האי בשנות 854 - 855, מזויפה היא על פי דעת כל המומחים. וגם פינסקער בעצמו הרגיש בזיופה. הרכבי.

יוצא כי נולד בשנת ד״א תרמ״ה, ובכן היה שבע שנים זקן מרס״ג (שנולד ד״א תרנ״ב. שפ״ר). נניח כי בכתוב סלמון הדברים האלה, וקרא עצמו צעיר היה בן שלשים או שלשים וחמשה, ויצא לנו בכל זה כי כתב את ויכוחו זה נגד הרס״ג בין ד״א תרע״ה — תר״פ — ובתוך גבולות הזמן הזה יצר רס״ג העתקתו ובאורו על התורה, ולא בזמן מאוחר — כי (כאשר נברר להלן כתב בשנת ד״א תרפ״ה את תשובותיו נגד הקראים בכלל, ונגד סלמון בן ירוחם בפרט. בכל אופן נתחברו ספריו על המקרא בימי היותו עוד במצרים, כי מלבד באורו על התורה, כתב גם כן מזכיר בהמבוא לספר האמונות, גם פירושו על ספר ישעיה ופירושו על ספר יצירה 1).

ג) את ספריו בדקדוק לשון עברית ואגרונות (Lexicologie) (אשר נמנו כלם בכה״ע אריענט ליטעראטורבלאטט 1849 מעמוד 684 והלאה) קסג). בזמן מועט אחרי כן כתב את ספריו בבאורי כתבי הקדש, כי הם — הבאורים — היו המפתח להבין דעותיו וכונותיו בתרגומו הערבי. אחרים מהם — מבאוריו — יזכיר הרס״ג בפירושו לס׳ יצירה; ומאחר שפירושו זה הוא מזכיר בהאמונות, והספר האחרון הזה — האמונות — הלא נדע כי חברו בשנת ד״א תרצ״ד, הנה כן נתחברו ספריו בתורת לשון עברי לפני היותו לגאון בסורא.

ד) כמו כן מחליטים הננו, כי את ה„אזהרות״ (על תרי״ג מצות על פי עשרת הדברות) חבר הרס״ג בעודו במצרים, כי גם את הפיוט הזה יזכיר. ה„אזהרות״ נדפסו בהקונטרוס „קובץ מעשי ידי גאונים קדמונים״; י״ל על ידי ראזענבערג ברלין 1856. כי אחד הוא הפיוט הזה עם זה שיזכירו הרס״ג בספר יצירה, הוכיח ר׳ מיכאל זאכס (שם מעמוד 85 והלאה). אך לא נכון הדבר, כי ה„אזהרות״ הוא הספר אשר ייחס סופר תולדות ספרת ערב אבן-אסחאק להרס״ג ויקרא אותו בשם „כתאב אלשראיע״, כאשר יאבה להוכיח כן וואונדערבאר (אריענט ליטעראטורבלאטט 1847 מעמוד 487 והלאה) כי האזהרות שהן כתובות עברית לא נודע למחמד אבן-אסחאק הערבי והכותב רק תולדות הספרה הערבית, ועל כן יזכיר רק את ספרי הרס״ג הכתובים ערבית. כמו כן אינן האזהרות אותו הספר מרב סעדיה, אשר שמו מצא מונק והוא: „כתאב אלקיאפ עלי אלשראיע אלסמעיה״ תאליף מרנו ורבנו סעדיה בן יוסף גיי (גאון) (נאטיקע 15). ספרי ערבית לא ישאו עליהם שמות עבריים. ותוכן הספר אשר מונק ינקוב אותו בשם הנזכר למעלה עוד לא נתברר. „אלקיאס״ הוראתו: תולדה — מסקנא.

ה) ספריו התלמודיים: הלכות נדה יזכיר הרס״ג גם כן בפירושו לספר יצירה ויאמר „וכבר פירשנו בענין מצות נדה״ ואם כן (אחרי שפירושו על ספר יצירה נתחבר בפיום) נתחבר גם ספר הדינים הזה בתקופת חייו במצרים. והנה ההלכות האלה — כמו שמוכיח רפאפורט (בתולדותיו ציון י״ט) — הן רק חלק מספרו השלם: „טומאה וטהרה״ הנה כתב כל הספר הגדול הזה בהיותו עוד במצרים. לבטח כתב רס״ג עוד ספרים אחרים בהתורה התלמודית בשבתו עוד בארץ מצרים ועל ידי כן יצא לו שם בעולם לתלמודי גדול, שאם לא כן לא היו בני בבל נותנים עיניהם בו

---

1) מהעתקות הרס״ג נודעה עתה: העתקת התורה, ספר ישעיה, תהלים ואיוב: אותם יזכיר גם כן סופר תולדות הספרה הערבית מחמד אבן-אסחאק בספרו: פירים-אל-אולום (חי סביב לשנת 988 לספירת הנוצרים) ויאמר, „כתאב תפסיר אשעיא, כתאב תפסיר אלתוראה׳ וסקה בלא שרח (?) כתב תפסיר אלנבכת והו תפסיר זבור דאוד עם — כתאב תפסיר כתאב איוב (עיין בספרו של די-זאסי כרעסטאמאטהיע אראבע חלק א׳ פערג. f. 357). מחמד יזכיר גם תרגום רבינו סעדיה גאון לספר משלי ויאמר, כתאב תפסיר אחכאם דאוד. די-זאסי לא ידע פתרון הדברים האלה — אך דרוש רק להשלים המלות אבן-דאוד (בן דוד) והמלה „אחכאם״ (החכם) מורה על המלך שלמה. — כי תרגם רבינו סעדיה גאון את ספר משלי והחלק היותר גדול בכתבי הקדש יאמר בפירוש בחיי בספר „חובות הלבבות״. עיין רפאפורט בתולדות רבינו סעדיה גאון הערה ל״ג ומ״א, ועיין בספר נחל קדומים עמוד ד׳ הערה 1, ועמוד כ״ה על דבר כתאב אלאמת׳אל שם למטה.

קסג] בדבר מספר הספרים שמנה פירסט באוריענט יש להעיר, כי הוא — פירסט — לקח כל דבריו על דבר רבינו סעדיה גאון מדוקעס בספרו בייטרעגע ח״ב מעמוד 35 והלאה. גם יש להוסיף, כי כפי הנודע עתה, היה ספר האגרון הראשון לכל הספרים שכתב.

הרכבי.

לשום לראשו עטרת הגאונות בסורא . אשר נושאה דרוש להיות לראש וראשונה אדיר התורה התלמודית . קסד] .

ו) שני ספרי ויכוח להכות על קדקד הקראים , האחד בשם , „כתאב-אלתאמיז (ספר המבחן — ההכרה) , והשני , „כתאב-אלרד עלי בן סקויה״ . נגד מי נוכח הספר הראשון , ומי הוא האיש אבן-סקויה , אין לברר על פי המקורים שנגלו עד היום — כי הספרים האלה — היו ספרי הגנה — להשיב תשובה לפוקרים , המשפט הזה יוצא במקצתו מתוכן הספרים האלה . כן יאמר ר׳ משה אבן-עזרא בערוגות הבשם (ציון ח״ש עמוד 137) . „אבל מה שהרחיבו חז״ל בדברים בדרשות ואגדות , „אשר אין השכל מקבל אותם , הם העברות — ורבינו סעדיה ז״ל כתב בספר המבחן ובתשובותיו על „בן-סקויה האפיקורוס ועל זולתו החולקים ומאריכים לשון על התורה ועל הקבלה מה שיספיק לכל „שומעיו מהמאמינים״ .

עוד נרע יותר , כי תשובות רס״ג היו על טענות הקראים והשגותיהם נגד ההגדות ושעור קומה . הוא אמר , כי אין כונת ההגדות להגשים את הבורא חלילה , כי כונתם היתה על אור נברא אשר בו יתגלה כבוד ה׳ לעת מן העתים — הספר שעור קומה לא נודע ממי יצא ואף אם גם נכון הוא מימות התנאים , הנה מוסבים הדברים על האור הנברא הוא (עיין מבוא לרבי יהודה בן ברזילי , בפירושו לספר יצירה ונמצא אצל שד״ל במאמרו בהליכות קדם עמ׳ד 696 ושם נאמר :

ומצינו בספר אחד על רבינו סעדיה גאון ז״ל , שחבר על טענות מין אחד שאמר על חכמי התלמוד שהם נותנים דמות ותמונה לבורא העולמים — וחבר רבינו סעדיה ספר בתשובות נכונות „ובסוף השער אמר : „על טענתו , על הא דאכתריאל , ועל הא דאמר הריני כיוצא בהם — לא הבין „אותו זה האויל — הוא אור הברוא הבהיר , -- ומכאן תבין ותראה , כי כל אור שראו הנביאים „אור ברוא הוא — ואני משלים הדבר על שעור קומה״ . — והתפיסות האלה על דברי חכמי התלמוד , הן הן גם תפיסותיו של סלמון בן ירוחם בספר תוכחה אשר לו (סימן החמשה עשר עד הסוף) ומתחיל בהמלות , „תעבת רבותיך ואגלה אותם ואכתוב עתה מקצתם , כי כלם מי יוכל לחרותם״ — בין הדברים האלה יזכיר גם כן את האגדה דרבי ישמעאל על דבר „אכתריאל״ , וירבה להתוכח נגד „שעור קומה״ (עיין מאנאטסשריפט לפראנקעל שנת 1859 מעמוד 69 והלאה ושם עמ׳ד 109 נמצאה דעת הרס״ג על דבר „שעור קומה״) . והנה אף אם נקבל דעת מונק , כי התאמיז לרס״ג נשא דעו על דבר העברונות וסדרי קביעות השנים ומגין על קביעא דירחא לפי חשבון הרבנים , דבר המתקיים ומתחזק גם כן ממקום אחר — מדברי הקראי יפת (עיין ל״ק נספחים מעמוד 38 והלאה וכהערה 1 שם ; הנה היה יכול להיות ערוך גם נגד סלמון בן ירוחם . אשר הקדיש גם הוא לשאלה זאת (של הקביעות) סימנים אחדים (ה׳ — י׳) בספר — הויכוח אשר לו — ובכן במעט ברור הדבר , כי התאמיז נכתב נגד סלמון בן ירוחם . קסה] . ואיך שנניח , נכתב ספר התאמיז לפני צאת רס״ג ממצרים לבבל . כי לפי הדברים שנמצאו לקוחים מהספר הזה בספר העבור לר׳ אברהם בן חייא (הוצאת לונדון 1851 מעמוד 69 והלאה) יוצא כי נכתב הספר בשנת תרפ״ו כמו שנאמר שם , „ומצאנו הגאון רב סעדיה ז״ל זכר המחלוקת הזאת בספר הנקרא „ספר ההכרה״ ואמר בלשון ערבי — השנה הזאת שהננו עומדים בה היא שנת אלף רל״ח למלכות אלכסנדרוס והיא שנת ד״א תרפ״ו לבריאת עולם לחשבוננו , „ויש אחרים שחושבים היום לבריאת עולם תרפ״ז , ובכן נכתבו הדברים בשנה אחת לפני היותו לגאון . וכן ההשערה קרובה כי גם ספרו נגד אבן-סקויה נתחבר במצרים ; כי אחר היותו לגאון

קסד] על דבר הלכות נדה לרבינו סעדיה גאון יש להעיר כי ר״י טווינא (הריא״ז) בח״א סי׳ פ״ט דף של״ט את המלה הראשונה שבה מתחיל הספר הזה ויאמר : „הלכות נדה הכתובות אחר סדור ברכות דרבינו סעדיה גאון המתחיל אספנרית , ומזה גם כן נראה שהספר הזה נמצא על פי מקרה בסוף ספר סדר תפלה . הוראת המלה „אספנרית״ לא נודעה לי .

הרכבי .

קסה] כל הקראים הקדמונים הרבו להשיב ולטעון על ההגדה התלמודית (ביניהם) . גם יעקב אלקרקסאני (שכתב הספר כתאב אלנואר בשנת ד״א תרצ״ו) והם כופלים דבריהם איש מפי איש , ועל כן מזה אין הוכחה כלל , כי כתב רס״ג את תשובתו אך לסלמון בן ירוחם ולא לקראי אחר . הרכבי .

נסתבך בסבך מחלוקת ובטרדות בית, ולבטח לא מצא עת לדבר את אויביו מחוץ ולהתוכח עמהם. קסו].

ז) גם ספרו נגד הפוקר חוי אלבלכי (הכלבי) חבר בעודנו במצרים. למעלה הוכחנו, כי הדברים שמביא יהודה בן ברזילי מספרו של רס״ג ותשובת זת האחרון „על טענות מין אחד", לקוחים מהתאמיז. בסוף הדברים האלה נאמר, „וזאת אמר חיוי אלבלכי בספר שכתב בו מאתים טענות, „למה עזב הקדוש ברוך הוא את המלאכים הטהורים ובחר לשכון כבודו בין בני אדם הטמאים". — לפי זה הרס״ג מזכיר בתאמיז את ספרו נגד חיוי. ובכן נכתב הספר הזה (נגד חיוי לפני ד. תרפ״ז; יזכיר אותו כאמונות (עיין למעלה ובאמונות מאמר ב׳ פ״ג). ועל דבר חוי נבאר הלאה. מי היה הקראי „בן-זוטא" או „בן-זיטא", אשר עמו התוכח הרס״ג (כמו שנמצא בהראב״ע בפירוש התורה ספר שמות קאפיט׳ כ״א פסוק כ״ד) ואשר בשמו יביא הראב״ע שתי הערות ברקדוק, סרות טעם ושכל, לא נתברר לנו עד היום.

ח) מכל האמור נדע, כי חבר הרס״ג ספרים הרבה בימי שבתו במצרים כמו שיספר דונש בן תמים למעלה „מכתביו והוא עדיין בפיתום טרם לכתו לבבל" — אך מדבריו של דונש בעצמו יוצא, כי הפירוש לספר יצירה, או „כתאב אלמבאדי" נתחבר בבבל. כי כן יספר אבודני ודוד מעיר פאס הביאו לדונש את ספר היצירה „פתור ומפורש" מרס״ג, והוא, דונש, עיין בתוכו, „למען דעת עד כמה עלה הרס״ג במעלת החקירה מימי שבתו במצרים לפי שכתביו באו למדינתנו לזקננו וכו׳", ואז — היה דונש משיב עליהם, אף שהיה רק בן עשרים שנה, ובכן מסגנון לשונו הוכרר הדבר, כי הפירוש לספר יצירה יצא מהרס״ג בהתקופה השניה בשנות חייו, בהתקופה — הבבלית. יודעים הננו כי רס״ג בא לסורא בחדש אייר אלף רל״ט לשטרות — ד״א תרפ״ח (על פי רב שרירא) ובכן נכתב הספר בין שנת תרפ״ח לשנת תרצ״ר ואולי יש גם לצמצם העת ביתר דיוק.

ט) והדבר הזה נקשר עם המחלוקת שהיתה בין רבינו ס״ג (למרות רצונו) ובין ראש הגולה. המחלוקת הזאת התהפכה במסבותיה ותקבל פנים שונות. דברי הראב״ד, כי „נחבא רב סעדיה שבעה שנים", אינם נכונים. שבע שנים ארכו כל ימי המחלוקת כדברי רב נתן הבבלי, „ונתחזקה המחלוקת ביניהם שבע שנים". במשך שבעת השנים עמד רבינו ס״ג על משמרתו איזה זמן כנראה מן הידיעות האלה: — שנתים ימים אחרי התמנות רס״ג לגאון בסורא פרצה המחלוקת (כעדות רב שרירא, ואותיב מתיבתא (סעדיה) שתי שנין) הרי שנת ד״א תר״ץ. אף כי נשיא הגולה העביר אותו מעל כנו, אך הוא לא נכנע לפניו, „וכל עשירי בבל ותלמידי הישיבות (צ״ל הישיבה שבסורא) וחשובי המקום היו עם רב סעדיה לעזור אותו בכח ממונם והסברת פנים „אצל המלך ושריו ויועציו" (לשונו של ר׳ נתן הבבלי). ולא לבד במקורי ישראל, כי אם גם במקורי הערבים נמצאו הדברים האלה ומסעודי הערבי (מובא בספרו של די-זאסי כרעסטאמאטיע אראבע חלק א׳ פערג. 350) יאמר, „ואהל אלפצ׳ל ואלעלם מא ביניהם (בין אליהוד) ותראס אלפיומי עלי כתי׳ר מנחם ואנקארוא אליה"; ופתרון הדברים, סעדיה היה ראש רוב הנכבדים והמלומדים בין היהודים והם נשמעו לדבריו, ולכן מצאה ידו למנות גם הוא את חסאן ואשיה אחי דוד בן זכאי לראש גולה, ואותו — את הגולה החדש — תמכו כל בעלי ברית רס״ג. הערבי מסעודי הנזכר למעלה בן הדור ההוא, יוסיף לספר, „וכאנת לה (לסעיד) קצץ באלעראק מע ראס אלגאלות דאוד בן זכי ואעתריץ עליה וד״לך פי כ׳ל אפה" אלמקתדר". ופתרון הדברים, כי המחלוקת בין רס״ג ודוד

קסו] לא נכונה היא החלטת הרב המחבר, כי אחרי בא רבינו ס״ג לבבל לא יכול עוד לכתוב ספרי ויכוח נגד הקראים בסבת המחלוקת שהיתה לו מבפנים. לראשונה במשך שתי שנים (תרפ״ח— תר״ץ) הי במנוחה ושלום היה בינו ובין ראש הגולה; ובשנית, אף כי הפרזה הוא הדבר שיאמר הראב״ד בקבלתו, כי הגאון כתב את כל ספריו כשהיה במחבא, כאשר העבירו אותו מגאונות סורא, אך נראה הדבר כי רבים מספריו מתיחסים באמת אל הזמן ההוא. כי בעת שהיתה שעתו פנויה, אם גם לאונסו, היתה לו היכלת גם כן לפנות דעתו לעבודת הספרה. מתנגדו יעקב הקרקסאני (בכתאב אלאנואר) יוכיחהו, כי בדבר קדוש החדש דבריו היום (בשנת ד״א תרצ״ז) סותרים למה שאמר לפני זה. ועל דבר ספר הגלוי. כי נתחבר גם הוא בעת שהיה גולה מגדולתו בסורא, עיין להלן בהערתי. הרכבי.

בן זכאי ראש הגולה בימי מלכותו של הכליף אלמוקתהאדיר וסעדיה התנגד בכל עז לחפץ אויבו. עוד יוסיף מסעודי לספר, היהודים נפלגו למפלגות („ותחזב — [קוב] מן אליהוד לאג׳להא״); כי לאחרונה הגישו היהודים את משפטם להוויזיר עלי בן עיסה ולוויזירים אחרים ועצת רבי המלוכה והשופטים. — והנה מועצה כזאת היתה יכולה להיות רק בין השנים תר״ץ — תרצ״ב = 930—32, לסבה זאת, כי בשנת 928 (תרפ״ח) הוסר הוויזיר הזה ממשרתו ובשנת תר״ץ שב המלך ויחוננהו וישיבהו על כנו (שם עמוד 566) — וגם יודעים הננו כי בחדש אקטאבר שנת 932 = תרצ״ב הומת הכליף אלמוקתהאדיר, ובכן אין עת אחרת להגשת ריב המפלגות ומשפט הוויזיר עלי בן עיסה שר הכליף אלמוקתהאדיר רק בשתי השנים תר״ץ—תרצ״ב. ועד מות הכליף נשאר רס״ג על כנו, כי רב נתן הבבלי יאמר מפורש, „ונהג (חסן אחי דוד דהוא יאשיהו) שליש שנים ומת 1). ומזה יש להוציא שכל הימים שיאשיהו עמד על כנו כראש גלותא לא נדחה גם הרס״ג מגאונותו. ונסתלק הרס״ג רק אחרי נצחונו של הכת שנטתה אחרי דוד בן זכאי — לאמר, לאחר שלש שנים. ובכן יצאו הפקודות לרעת הרס״ג מהכליף שמלך אחרי מות מוקתהאדיר הישר באדם והוא המנוול והשואף בצע אלקאהיר — ובכל ימי מלכותו היתה יד הרס״ג על התחתונה — אלקאהיר מלך מחדש אפריל 932 עד אפריל 934 = ד״א תרצ״ב — תרצ״ד — נכנה שלש שנים משבע שנים האמורות בסדר הקבלה להראב״ד ונמצא כי ימי גלותו של רס״ג היו ארבע שנים, שתים בימי הכליף אלקאהיר ושתים בימי המולך אחריו אל-ראדהי — ובכן נתפייסו הרס״ג ודוד בן זכאי בשנת תרצ״ו — ומזה יוצאים לנו המספרים האלה בסדר זמני המאורעים: מן ד״א תרפ״ה עד ד״א תר״ץ שבת הרס״ג על כסא הגאונות בטח בשלום ושלוה, מן ד״א תר״ץ עד ד״א תרצ״ב היה לגאון עם הגאון שהקים דוד בן זכאי לשטן לו 2), מן ד״א תרצ״ב עד ד. תרצ״ו ימי גלותו של הרס״ג והעברתו משררות הגאונות.

י) את הספר על דבר חקר-אמונה כתב רס״ג בשנת ד״א תרצ״ג, כי כן יאמר (מ״א פ״ה), ואולי יאמר, איך יקבל השכל, כי אין לעולם, כי אם ארבעה אלפים ותרצ״ג שנה, כפי הגירסא הנכונה אצל די-ראססי ולא כהמשובשת אשר לפנינו ששם נאמר, תרל״ג. ומאחר כי חשבון ב״ע לדעת רס״ג היא מאוחרת בשנה אחת, ואם כן נופל זמן החבור של הספר הזה בשנת תרצ״ד — למספרנו (תרצ״ג למספרו) — לאמר בעת שנדחה ממשמרתו — הספר הזה כתב לבטח בהיותו בבגדד. על העיר הזאת ידבר ב„האמונות והדעות״ באמרו, „כאשר סוברים עמי הארץ שבעיר הזאת כי כל מי שהולך אל ארץ הודו שיעשיר״. כי היה הרס״ג בבגדד ושם השקיף ויתבונן על לקוי החמה יאמר לנו הראב״ע בספרו „אגרת השבת״ (פ״ג) שאמר, „על כן טעה הגאון שאמר, כי ראה ברגע „קדרות השמש״ בבגדאד לא היה בעת המולד״. אולי כונתו על לקוי חמה כללי שהיה בשנת 934 — ד״א תרצ״ד ביום 16 אפריל ביום הרביעי שעה 4 ושלשים רגעים, כמבואר ברשימות לקויי המאורות. — מכל זה נראה כי לא נמצא רס״ג במחבא. בימי העברתו ממשמרתו ישב רבינו ס״ג בבגדד ויחסה בצל אוהביו — ואם אין הדבר כן, היה קשה להבין דברי רב נתן הבבלי, המספר, כי ההתפייסות והשלום יצאו לפעלם על ידי ששני בעלי-ריב בחרו האחד לריין את הרס״ג והשני את דוד בן זכאי. ולפי זה מה שאמר הר״א בן דאוד, כי הרס״ג כתב כל ספריו במחבא היא הפרזה. ורק ספר האמונות כתב בבגדד ולא במחבא, כי אם בשבתו שם, כאיש היושב בתוך עמו, ואולי גם פירושו על ספר יצירה, כתב קודם לזה בבגדד בשנת תרצ״ג. — שם ספר האמונות בערבית (לדעת מונק בספרו (Notice sur Saadia p. 16 הוא: „כתאב אלאמנאת (האמונות) ואלעתקאדת״, ונראה הדבר כי לפני כותב תולדת הספרה הערבית מחמד אבן-אסחאק היה שם אחר להספר. הוא מונה בין ספרי הרס״ג ספר אחר בשם „כתאב אלאמת׳אל והוא עשר מקאלאת״ לאמר: ספר הראיות ובו עשרה מאמרים — ספר בעשרה מאמרים הוא ספר האמונות ומזה יוצא כי שם ספר האמונות בערבית היה אלאמת׳אל — ספר הראיות או ספר ההוכחות Argumenta קסח].

---

1) הרש״ג באגרתו מודיע, כי יאשיה שנעשה ראש גולה נגד דוד בן זכאי מטעם רס״ג (בספרו של גראטץ יש כאן ט״ס ונתקנה בההוצאה הרוסית) גלה לכורסאן — ואדחיה יאשיה לכרסאן — כנראה נשמטו הדברים האלה בספורו של רב נתן הבבלי. 2) רבי יוסף בר סטיא. קסז].

קסז] תחת בר סטיא יש לקרוא בר כרסאנויא (איש כורסאן) עיין מאסף נדחים ח״א סימן 2).
הרכבי.

קסח] המלה אל אמת׳אל אין הוראתה כלל Argumenta ועל כן לא תתאר את ספר האמונות

ואלה הם הספרים שאין לברר זמן חבורם :

א) תרגום המשנה לערבית עם פירושים. על דבר תרגום המשנה של הרס"ג נרע מספר זבוב ר' פתחיה מרעגענשבורג (בערך שנת תתק"מ) . שם נאמר , „ובבבל לומדים פירוש רב סעדיה שעשה מכל הקריה ומששה סדרים , ומדעתנו כי פירושי הרס"ג על המקרא ותרגומו היו כלשון ערבית , הנה לבטח היו הבאור והתרגום של המשנה בלשון ערבית . נראה הדבר , כי גם סופר תולדת הספרה העברית אבן-אסחאק ידבר גם כן מתרגום המשנה , כי כאשר ימנה ספרי רס"ג הוא אומר , „כתאב תפסיר אל ספר אלת'מלת' מן אלתוראה' משרח" , ופתרון הדברים מלה במלה : תרגום החלק השלישי מספר חקי היהודים מהמחצה השניה של התורה עם באור . קסט] . ואם נקח הדברים כמשמעם אין להם כל הבנה ועל כן נראה להגיה „אלת'אן" תחת אלת'לת , ואז יצא לנו המשפט הזה : „תרגום ספר החקים השני , לאמר , מהמחצה השניה של התורה (או היהדות)" — וע"ד הרגום התורה , אשר גם אותו יזכיר הערבי בן-אסחאק „תפסיר אלתוראה' נסקא בלא שרח — הוא חלק ראשון של התורה והמשנה — תורה שבעל פה — הוא „ספר ת'אן" החלק השני של תורה . המלה „משרח" תורה גם כן כי התרגום היה ביחד עם באור ופירוש .

ב) דרכי הלמוד או דרכי התלמוד מובא מרבי בצלאל אשכנזי (ועיין בשם הגדולים לחיד"א הוצאת בן יעקב חלק שני , דף 16 סימן נ"ט . קע] .

ג) מאמרים שונים בתלמוד ופסקי דינים בדיני ממונות ובדיני אישות , והם :

1) ספר השטרות , הנזכר גם מרב שרירא (בתשובות הגאונים שערי צדק הוצאת שלוניקי דף י"ז ע"ב סימן י"א , וגם דף ט"ו ע"ב סימן ל') ויאמר , ומצאנו בספרי אדוננו רב סעדיה וכו' .

2) ספר הפקדון , בספר המאירי (במבוא לאבות הוצאת שטערן דף י"ז שם נאמר , „וכן קבלנו מרב סעדיה ז"ל בספר הפקדון שחברו לאחר שנתמנה דיין בעירו" וכו' .

3) כתב יד של רבינו ס"ג על דבר הירושה (כתאב אלמוריאת) . בבית-העקר כבודליאנא האוקספורדית .

4) ספר העריות , והקראים מביאים אותו (עיין ל"ק בהערה י' נאטע 1) .

5) לא נחלט בבירור אם חבר רס"ג גם ספר „דיני שבועות" כהחלטת רפאפורט (בתולדות הערה 20) . דברי הר"י אלבר'גלוני אינם מדברים על ספר מרס"ג . אם ה„תקונים" ו„שערי שבועות" הכתובים בחרוזים בכ"י בפארמא (דוקעס בנחל קדומים עמוד 2) הם מרס"ג לא נתברר עוד. קעא].— ספרי הרס"ג על פסקי דינים שבתלמוד בדיני ממונות כתב לבטח בבבל בעת היותו ראש ישיבה ועוסק בתורת דיני ממונות לדון ולהורות הלכה למעשה .

נוסף לזה יודעים אנחנו היום , ידיעה ודאית , כי הספר (יצא לאור על ידי לנדוי בליידען שנת 1880) היה נקרא „כתאב אלאמאנאת ואלעתקאדאת" . גם שטיינשניידער ברשימת הבודליאנא (עמוד 2184) משער כי נכון לקרוא „אלאמאנאת" תחת „אלאמת'אל" והחכם באכער (במבוא לאבן עזרא) אומר , כי הרס"ג יכוון בזה על פירושו לספר משלי , וההשערה הזאת נראית גם בעינינו . אמנם כן הגאון בעצמו קרא לפירושו , טלב אלחכמה (דרישת החכמה) כאשר כבר העיר דערנבורג (יודישע צייטשריפט VI , 309) , אך אין ספק , כי ההעתקה נשאה עליה שם עצם הספר (עיין דערנבורג שם עמוד 313) ואפשר הדבר כי הוא השם הערבי לספר הגלוי (הערה ו') . הרכבי .

קסט] החכם באכער משיג על המחבר מפני שמעתיק בטעות דברי אבן-אן-נדים (אבן-אסחאק) והם באמת : „כתאב תפסיר אלספר אלת'אלת' מן אלנציץ (אל) אכר מן אלתוראה משרוח" . והכונה פשוטה המחצה השניה מספר השלישי (של תורה , ספר ויקרא) . הרכבי .

קע] על דבר מבוא התלמוד לרס"ג . עיין הערתנו בתולדות ר"ש בן חפני (זכרון לראשונים חלק שלישי הערה 72 . ששם הובאו שלשה מקומות מהספר הזה , הנמצאים בספר „יעיר אזן" ושם גם כן נאמר , כי רס"ג חבר אותו בלשון ערבית . הרכבי .

קעא] עתה נודע ברור , כי „שערי שבועות" בחרוזים (בישורון ח"ו מעמוד 100 והלאה) אינם מרס"ג כאשר יתיחסו בכ"י ואינם גם כן מר' שמואל הנגיד , אשר חכמים אחרים חפצו לייחס אליו הספר הזה , כי אם לחורז חרוזים מזמן מאוחר ושמו שמואל , עיין המגיד 1872 עמוד 17 , החלוץ XI , עמוד 105 ועברי אנכי 1881 עמוד 61 , 85 הרכבי .

ד) סדור רב סעדיה בערבית כתב-יד בבודליאנא. ונמצאים בו פיוטים ותפלות. גם באו שם פיוטיו שחבר הוא בעצמו (עיין מאנאטשריפט לפראנקל שנת 1859 עמוד 407). אבן-אסחאק הערבי קורא להסדור הזה, מבוא להתפלות והדינים (על דבר התפלות). הסדור הזה נתחבר, כנראה, בהיותו בבבלי, כי ממנו נראה בקיאות במנהגי בית הכנסת של בני בבל. קעב].

ה) ספר העבור. גם מהספר הזה ידע הערבי אבן-אסחאק, והוא קורא אותו „כתאב אלעבור" וכו'. כנראה נתחבר גם הוא בערבית, כאשר היו רוב ספריו בערבית — על פי חקירת לוצאטי (אריענט שנת 1851 עמוד 101), מרס"ג יצא הדבר לחשב הקביעות על פי שבע תמונות השנים (ז' שערים דרס"ג) ולבטח נתבאר הדבר בספר „כתאב אלעבור".

ו) תשובות על בן אשר. שהשיב על אחד ממיסדי המסרה: את זאת נדע מדברי דונש בן לבראט בתשובותיו על רב סעדיה בדבר דקדוק המלה „תלפיות" — כי רס"ג החליט אשר התי"ו היא שרשית, וכה יאמר דונש, ועשה (רבינו ס"ג) התי"ו אשר בתלפיות כי היא מעיקרה לפי שהשיב על בן אשר ואמר, תלף תלף האותות (על דבר בן אשר עיין להלן ציון כ"ג סימן ב').

ז) תשובות על בן זוטא. באבן-עזרא כבר מובא למעלה.

ח) ספר הגלוי, אשר ר"א בן דאוד יזכירהו ואברהם בן חייא (במגלת המגלה), כי בו יבקש הרס"ג לחשוב את קץ הגאולה (מבוא לספר העבור עמוד 10), הספר הזה כתב הרס"ג אחרי ספר „האמונות", יען כי במקום אשר ישא דברו על הנושא הזה (מאמר שמיני — גאולה אחרונה) איננו מזכיר את ספר הגלוי. קעג].

קעב] את סדורו של רס"ג גלה לראשונה החכם שטיינשניידער (רשימת בודליאנא עמוד 2202). בעל עמודי העבודה מרחיב הדברים עליו (עמוד 287 — 299 זה לא כביר מצאנו דברים ממנו בלשון ערבית בתשובת רב האי גאון (בהביבליותיקה של הקיר"ה (דף 92 — 93). הרכבי.

קעג] אמר שפ"ר: בהגיעי בפנים לפרשת ספר הגלוי של רס"ג, נמנעתי מאיזו סבה להביא הערת החכם הרכבי הגדולה, ועתה כשנשנתה הפרשה הזאת ופגשתי שנית בהערת החכם הנ"ל בענין הנ"ל — ושתי ההערות מכונות לדבר אחד, — כי ספר הגלוי איננו רק ספר לחשבון הקץ, כמו שחשבו רבים הנני מאחר דברי שתי ההערות, ואשימן פה לפני קוראי הספר:

היום נודע כי „ספר הגלוי" להרס"ג היה נכון נגד ראש הגולה וסיעתו, ותוכנו היה להשיב על טענות הכת הרודפת את הרס"ג, ועל זה ירמזון גם דבר הר"א אבן-דאוד (כי שם נאמר: „והטובות שעשה (רס"ג) לישראל הנה כתובים על ספר הגלוי" וכו'. שפ"ר). — מהודעות פירקוביץ (בהכרמל השנתי 1871 מעמוד 63 והלאה. וגם ביודישע צייטשריפט (נומר 10, מעמוד 262 והלאה) נראה, כי בהספר הזה נמצאו ענינים אחרים — לדאבוני לא מצאתי המחברת בין כתבי היד שהניח אחריו פירקוביץ, ועלי להסתפק רק בידיעות הנ"ל. ובדבר תוכן הספר יאמר פירקוביץ (בלשון עברית שכתב נכדו שמואל), (והוא איננו בקי בלשון הערבית כל צרכו), וזה לשונו לפי ההעתקה הנ"ל:

„הספר הזה עשרה שערים, מהם שבעה מיוחדים ושלשה נכללים בכלל השבעה?

א) השער הראשון. בסדר החכמה, איך מצאנוה, מעלות אוהביה וחסרונות בוגדיה. והסבה לזה. כי האנשים ההם (הבוגדים בחכמה) רבו עמו לשנאתם את החכמה, ורצונם שלא יהיה בין האומה לא חכמה ולא מוסר.

ב) השער השני. בהודעת משך שנות הנבואה, שהיתה בעמנו, וזמן חבור המשנה והתלמוד כו'.

ג) בשער השלישי ספרתי מה נוכל (יוכל) להתחדש בעולם במעשה איש מקנא ומגן לה (לשנאת החכמה) והסבה לזה מעשי דוד בן זכאי.

ד) השער הרביעי יבאר שה' לא ימנע טוב דעת תורתו מעמו בכל דור. ומה שראיתי ונוכחתי בעצמי כי חסד ה' עמדי ועם בני עמי.

ה) השער החמישי. פירוש חלקי המצות, וכאור הנבואות בעתידות, לפי שראיתי גורל נחיצת האומה לזה.

ו) השער הששי. ספור הרעות והתלאות אשר מצאוני מצד האנשים שאזכיר שמם, ואיך בעזרתי בישועת ה'... וכונתי בזה שאהיה למופת לכל אוהב אמת וילמד לסבול כעס ומכאובות

ב.

חוי אלבלכי או הכלבי, אשר הרס"ג טען נגדו, לא היה קראי, כאשר הוכיח במישור רפאפורט (בתולדות הערה 31), אך פוקר ומין רבני, והיה מבקר המקרא הראשון, אשר לא חת מהתולדות היוצאות מבקרתו. — זה יוצא ברור מדברי סלמון בן ירוחם המיען גם כן נגדו. מההערה הזאת ומדבריו שמביא רס"ג נראה, כי נטה אלבלכי קו בקרת גם על התורה והטיל ספק באלהיותה, מדברי רס"ג שהבאנו למעלה נראה „שכתב חוי מאתים טענות נגד כה"ק למה עזב הקב"ה את המלאכים ובחר לשכון כבוד בין בני אדם הטמאים? והשבתיו, כששמעתי את דברו בזה הלשון: „איך תדע מה עשה למלאכי מרומים, אפשר כי השכין ביניהם אור כזה אלף פעמים. — „ואיך תאמר מאסם ולא תגור מן החכמים . . .". סלמון בן ירוחם, יזכיר השגות אחרות שהשיג חוי על התורה וכה יאמר (סלמון) „ולא תתנגד בעניני התורה" ותאמר, למה חייב ולמה לא חייב בעבודת כך וכך, כדרך שתרגם חוי הכלבי יקללהו אל, ואמר, ולמה חייב בעבודת הקרבנות אם אינו ניזון? ולמה חייב בלחם הפנים אם לא יאכל? ולמה חייב בנרות אם לא יקבל האורה? וכבר השיבו עליו החכמים וגערו בו ואמרו לו, אתה הכסיל . . . (סלמון בפירושו על קהלת בל"ק פנים דף כ"ח). שתי הטענות האלה מזכיר הרס"ג (באמונות מאמר ג' פ"י) בין השתים עשרה הטענות נגד תורה מן השמים ומשיב עליהם — מזה יש להחליט, שעשר הטענות לקוחות משתי מאות טענות של חוי הכלבי. שתי השאלות האחרונות (סבת שפלות האומה הישראלית והעדר היעוד הרוחני,

---

ויתפלל לה' שיושיע לו, אבל לא יקצוף ולא ימהר לעשות כמעשי רודפיו.

השער השביעי. זכרון משלי (צ"ל מעשי) הרשעים וכו', כי אלה הרשעים ישובו מדרכם.
אלה הם שבעה השערים הפרטים, והשלשה שערים הכוללים מהם:

הראשון, להעיר את העם לותלמוד מליצת לשון עבר, כי ראיתי ושמעתי כי גברה אהבת לשון ערבית ואלנבטיה בקרבם ומליצתה.

השני, ללמדם דעת הלשון ומליצתה, כדי שירעו לסדר דבריהם ותשובותיהם.

והשלישי להורות — דרך החבורים ושמוש הלשון וכו'.

התחלת ספר הגלוי הוא (לדברי פירקוביץ).

„דברי ספר הגלוי. הכמוס ראוה. וחסון מוסר. אמרי צחות הם אוצרו.
„אין לסלאות התבונה בכל פניני הדר. ומי ערוך יערוך לה מן כוכבי־גיה. כי ה'
„האלהים לעזיו אצלה. וישת לגאונו את מעונתה. תמונתה בנשם כבזק אור ברוח.
„יום זך שומה בנפש מלהבת בגחלת (נ"א: כגחלת). תתור מחבא לב כנר"

בספר הזה יובאו משלי בן סירא ואלעזר בן יראי, שעשה ספר בתבנית ודמות סגנונו של ספר קהלת, למשל כאשר יחפוץ להביע, כי צרכי האדם ומחסוריו יושגו רק על ידי עבודה יאמר: „בלי בכף סלעים הם ירצו" (דעת החכם רש"י פין, כי יש לגרוס ירוצו, אינה נכונה, כי נראה שהמליץ חפץ להקות את "הכתוב: „בכף תרוץ, יחזקאל כ"ט, ז'.) "כי לפוצצים פטישים יחליקו; כליות חטה יודקו במורג, וצקלון" אביב ביד יתמולל, כרעם קול על מיכל המים אפס ואפע, כל דבריה מבלי עצה תפולו (תפולנה? יפולו?). שם מובאים דברים שמהם נראה, כי אז נמצאה עוד מגלה על דבר המכבים — החשמונאים בלשון עברית (כנראה היא „מגלת בית חשמונאי" או „מגלת חשמונאים", המובאת בהלכות גדולות, והספר „מגלת אנטיוכוס" היא העתקה מזמן מאוחר (מספר כתוב לשון ארמית) ונזכרו שם אנשי קירואן אשר לא נדע מהם דבר. — לקיים את דבר ספר הגלוי ותכנו, כפי הרצאת הדברים אשר בזה הננו מזכירים דברי הראב"ד בקבלתו שאומר, — „ויתר דברי רב סעדיה והטובות שעשה לישראל הנם כתובים על ספר הגלוי", ועל אגרת רבי דוסא בנו שכתב לרב חסדאי הנשיא (ספר הקבלה הוצאת אמשטרדם דף מ' ע"ב). יש לשער, כי חשבון הקץ בספר הזה, שכן יזכיר רבי אברהם בר חייא בספר העבור נמצא בהשער החמישי — ששם ירובר על פירוש חלקי המצות ובאור הנבואות בעתידות וכו' וכו' הרכבי.

בתורת משה. שפ"ר) אינן מחוי הכלבי, כי אם מהדברים שהמחמדיים והנוצרים מונים בהם את ישראל, ובכן בדברי ספר „האמונות" נמצא ראשית טענותיו של חוי ודרכיו ומחשבותיו, ועשר מקצרים הטענות הן:

א) מדוע לא באו פירושי המצות מפורשים ומבארים בתורה והיתה סבה שקצת בני אדם להחזיק בספר הזה (בתורה).

ב) והשנית אולי אחד מקצר מפני שחושב שיש סתירה כאמור בשמואל, ויהי ישראל שמונה מאות אלף, ובדברי הימים הוא אומר, ויהי כל ישראל אלף אלפים ומאה איש.

ג) והשלישית, אולי תביאהו לזה המחשבה שיש בו הגדה שהיא שקר, שיהיה הכהן גדול מן האב שנתים, כי יהורם בן יהושפט מת והיה בן ארבעים שנה. ועמד אחזיה בנו תחתיו, ונכתב במלכים שהיו לו שתים עשרה שנה, ובדה"י – שתים וארבעים שנה.

ד) והרביעי, אולי ימהר בעבור מצות הקרבנות אם לשחוט הבהמות (משום צער).

ה) והחמישי, אולי חושב יחשוב, איך השכין הקדוש ברוך הוא אורו בין בני אדם והניח המלאכים הטהורים.

ו) הששי, אולי יתמה ממעשה המשכן ויאמר, מה לבורא לאהל, למסך ולנרות דולקות – וללחם אפוי, ולריח טוב ולמנחת סולת, ויין ושמן ופירות ורומה להם.

ז) השביעי, שיחשוב בחלקי המצות, איך יהיה האדם בעוד גופו בבריאותו איננו תמים, וכאשר יכרות ממנו דבר ידוע – אז הוא תמים – ר"ל (טענה על) המילה.

ח) השמיני, שיחשוב בענין פרה אדומה, שהיתה מצותה לטהר טמאים ולטמא טהורים.

ט) התשיעי, שעיר המשתלח לעזאזל ביום הכפורים, כי כבר נדמה לבני אדם שהוא שם שד.

י) והעשירי, על עגלה ערופה, איך יכופר בה לעם עון שלא עשוהו.

גם טענות חוי שמביא ר' אברהם אב"ע בפירוש התורה, מראות אותו לחפשי בדעות ומבקר מקרא, קעד]: בשמות (י"ד, כ"ז) מביא ממנו הדעה, כי ידע משה עת מעוט המים ורבות המים, ובכן יערער על נס קריעת ים-סוף; (שם ט"ז, י"ג) מביא הראב"ע משמו, כי המן שאכלו בני ישראל במדבר הוא הצמח הידוע בלשון פרסי תרנגבין ובערבית מ ן. ועל הפסוק כי קרן עור פני משה, אמר כי מרבוי התענית צפד עורו של משה ונדמה לקרן. מדברי הרס"ג בתשובותיו נראה שהיה בזמן אחד עם חוי הכלבי, כאשר גם סלמון בן ירוחם היה אז, ועל כן קשה להבין דברי ר"ס אבן-דאנון (בחמדה גנוזה לעדעלמאנן עמוד 16) האומר: „וכבר עברה חרב השמד על רבים מקהלות אשור ובבל ותימן ואפריקי וארץ המערב וארץ הזאת בימי חוי הכלבי שחיק עצמות" וכו'; כי, כפי הנודע, לא היתה רדיפת השמד על ישראל במלכות האישלם, רק במאה האחת עשרה למספרם תחת ממשלת הכליף אלחכים מבית פטימה ואחרי כן בימי האלמוהדיים. אך חוי חי זמן רב קודם לזה בימי הרס"ג וסלמון בן ירוחם. ועל כן דברי ר' סעדיה אבן-דאנון סתומים. – על דבר שם לווי שלו אלבלכי או הכלבי, יש להעיר, שרק בדברי אבן-ברזילי הוא נקרא בכנוי אלבלכי, ובכל מקום גם בסלמון בן ירוחם יקראו אותו הכלבי. מדברי ר' סעדיה אבן-דאנון (בחמדה גנוזה 28) נראה שישב חוי בבאלך (באסיה התיכונה), ואפשר שנקרא בשביל זה הבלכי – וזה לשונו של ר' סעדיה אבן-דאנון, „בימיו (בימי הרס"ג) היה זווי הכלבי, והדיח הרבה מישראל וכחש בתורת ה' ובדה מלבו תורה חדשה אשר הורהו השטן, הוא חוי פילוסוף ומכשף גדול היה, והעיד רס"ג, שראה מלמדי תינוקות בערי אלבלך, בבבל, מלמדים תורת חוי הכלבי", ובכן נראה, כי הסופרים היראים הפכו את השם אלבלכי לגנאי וקראו את חוי בשם הכלבי. קעה].

קעד] בפיסקא אחת מפירוש על התורה ממחבר בלתי נודע (כ"י הביבליותיקה של הקיר"ה בפ"ב) מצאנו עוד תשובה לחוי אלבלכי, בטענתו על הבטחת ה' להאבות לתת להם ארץ כנען לרשתה; עיין מאסף נדחים ח"א סימן א'. הרכבי.

קעה] לא נאמנה החלטת המחבר, כי לגנאי החליפו את שם לווי אלבלכי לכלבי. כי מעולם לא מצינו שפוקרים ומינים יקראו בשם כלבים. ומלבד זה, השם כלב איננו כלל שם גנאי בערבית – וישנו שבט גדול הנקרא כלב, וכלבי פתרונו משבט כלב, וסופרים רבים ישנם בין הערביים שנקראו

ציון כא.

חסדאי אבן-שפרוט. ארבעה חכמי התלמוד שנשבו. ר׳ נתן הבבלי.

א.

המאמר היקר שכתב המחבר את הפילוקסינו , החכם שמת בדמי ימי ל ו צ א ט ו , בשם
(Notice sur Abou-Jousouf Hasdai ibn-Chaprout (Paris 1852), נתן לנו כל תולדות היהודי
החכם המדיני על פי המקורים הראשונים ועל פי היקשים ישרים ונכוחים , תולדה לכל פרטיה
וכלליה , ולא נשאר לנו רק לעולל אחריו , רק בשני ענינים הביאה אותי חקירה לידי החלטות
אחרות בנטיה מדעת החכם הזה — הענין האחד נוגע ל ר א ש י ת מפעלות והשני לאחריתו
בקץ ימיו :

א) ראשית מפעלו , פ. לוצאטו , נשען על הרצאת-דברים של הערבי א ב ן - ג ו ל ג ו ל ,
בעבודתו המדעית לתרגם מיונית לערבית הפרשיות הקשות בספרו של הרופא היוני ד י ו ס ק ו ר י ד י ס,
רכש לו אהבת הכליף ע ב ד ו ל - ר ח מ ן השלישי א נ א ז י ר. וספר ד י ו ס ק ו ר י ד י ס נשלח להכליף
לתשורה מאת קיסר ביצנץ קונסטנטיניוס השמיני הנקרא Prophyrogenetus כנו של ו ו א ס י ל ו
המוקדוני בתוך תשורות אחרות ששלח הקיסר הזה להכליף האדיר , בידי מלאכות מיוחדת . אך
ספרו של היוני על דבר הרפואות הפשוטות היתה להערביים כספר החתום , בקש הכליף לשלוח לו
איש יודע לשון רומי , וישלח לו הקיסר את הנזיר נ י ק ו ל ס, אשר תרגם את הספר בעד ח ס ד א י
מיונית לרומית וחסדאי תרגם אותו מרומית לערבית. זמן התרגום הזה , אם כי לא נוכל להגביל
בדיוק , אך נופל הוא בכל אופן , אם נדע זמן שוב המלאכות מקורדובה לקונסטנטינופול , זמן צאת
הכומר ניקולוס לקורדובה להתעסק בהתרגום , איזה שנים אחרי שנת 949 לסה״נ . ובכן מתחלת
עבודת חסדאי בחצר המלך עבדול-רחמן בראשית שנות החמשים למאה העשירית לסה״נ . כן יציב
לנו סדור המאורעים לוצאטו במאמרו הנ״ל . למשפטו זה הוא בא מדברי אבן-ג׳ולג׳ול אשר
שרש כל הדברים יוצא מהמאמר : „מן ג׳הה״ אל תקרב אלי אלמלך עבד-אל-רחמן אל-נאצר״ אשר
de-Sacy יעתיקם (בספרו (Description de l'Egypte par Abdallatif p. 496. בדברים האלה לאמר :
dans la vue de s'atirer la faveur du prince Abderrahmen (Hasdaï ben Bachrout l'Israelite
y mettait beaucoup d'ardeur.) , לאמר : למען (השב עליו) ידידות הנסיך עבדול-רחמן
חסדאי אבן-בשרוט (שפרוט) הראה שקידה יתרה (התלהבות גדולה) [בדבר התרגום וכו׳] . אך
הדברים האלה יש לפרשם גם כן בטעם הזה , למראה הדבר הותו (חסדאי) קרוב להכליף וכו׳ –
לאמר , לא שעל ידי התרגום נתקרב חסדאי למלכות , כי אם שמפני היותו כבר קרוב למלכות ,
נגש אל התרגום כחפץ לב והתלהבות גדולה , ויתחרה להוציא את התרגום לפעלו . וכן היתה
כונת הסופר דברי ימי הכליפים בספרד - הבריטי Gayangos בספרו : history of the mahometan
dynasties in Spain Appendix p. XXV): Among those who owing to the esteem, in
which they were held by the Khalif could at any time go to the palace and enter the
library, was Hasday ibn Bachrut the Israelite. , נראה הדבר כ גאיאנגאָס השתמש בנוסחא
אחרת של ג אָל׳גאָל מאשר היתה לפני די-זאסי . ובכן יצא לנו , כי לפי די זאסי התחזקה עמדת
חסדאי בחצר המלוכה על ידי עשותו ההעתקה ובה מצא חן בעיני המלך , ולפי זה החלה עבודתו
בימי המלאכות , ולדברי הסופר האנגלי גאיאנגאָס היה כבר שר גדול בחצר המלך עוד לפני
עשותו ההעתקה .

ובכן לו מעל פי ההערה הזאת היינו חפצים להגביל זמן התנשאות חסדאי בחצר המלך
עבדול-רחמן , היו הדברים מוטלים בספק . אך ישנם ראיות אחרות , מוכיחות , כי לעת בא
מלאכות קיסר ביצנץ לקורדובה , כבר היה חסדאי שר וגדול להכליף עבדול-רחמן . רבי משה אבן-

---

א ל כ ל ב י . פינסקער יאמר , שבאמת כן הוא שם משפחת ח ו י . ואין לברר הדבר , ויש גם כן
מקום לאמר , שהמעתיקים החליפו א ל ב ל כ י באלכלבי , מפני שווי האותיות בי״ת וכ״ף
בעברית . ה ר כ ב י .

עזרא, מגביל זמן ראשית הפרחת השירה העברית בספרד לשנת ד"א ת"ש ליצירה = 940 לסה"נ,– מראשית גדולתו של חסדאי (מונק, נאטיקע צור אבאול פערג. 77). מן ר' משה אבן-עזרא לקו אלחריזי בתחכמוני, להגביל ראשית התפתחות השירה העברית בספרד מחסדאי — ובכן כבר היו אז שר וגדול בחצר המלוכה, כי רק אז היה ביכלתו להיות מגן ומושיע להחכמים והמליצים בספרד. הדבר הזה מתאמת גם כן ממקום אחר. — מן שני החכמים, אשר כם נראה נושאי תקופת ההשכלה בימי חסדאי (דונש בן לברט ומנחם בן סרוק) היה האחד (דונש) עומר בקשר, בא בכתובים עם רב סעדיה גאון, וירא לו שירים שקולים בפלס החרוז. ודעת רב סעדיה לא היתה נוחה מהכנסת דרכי החרוז והמשקל הערבי בשירי לשון-הקידש; וכן הוא (דונש) אומר (בס' תשובותיו על הרס"ג): „ומאומר ראש הישיבה בשבחי למשקל. דברי אז נפלאו בעיניו ואמר: לא נראה כמוהו בישראל. ידענו אז כי מר רב סעדיה וזולתו מכל בני מזרח לא היתה להם ידיעה בחכור החרוזה ושקול הפיוט". והנה רס"ג מת בשנת ד"א תש"ב, ואם כן חבר דונש שירים כבר בשנת ד"א ת"ש, וחסדאי כבר היה למגן לו. קעו] מספרי ויכוח של תלמידי מנחם נגד דונש יש להוציא, כי דונש היה תלמידו של רס"ג, כמו שיאמרו: „לו כמה שירים — ולא נשקלו במשקל הערב, והיה בעת ההיא צעיר צעיר תלמידיו בכל שכל" ובשעה שיצא דונש כנגד מנחם בן סרוק היה בן שלשים, והויכוחים האלה היו בשנות הארבעים למאה העשירית (לסה"נ) [לאמר משנת ד"א ת"ש ומעלה. שפ"ר) ושניהם הקדישו את ספריהם לשם חסדאי אשר כבר היה לשר גדול, ולא עשר שנים אחרי כן 1).

עוד ברור יותר יאמר חסדאי בעצמו, שלא העתקת ספרו של דיוסקורידיס העלתה אותו לגדולתו — שאם תאמר כן נמצא שלא עלה לגדולה עד אחרי שנת 950 למספרם. לפנינו ישנם עתה שתי תעודות תולדיות מקוימות ומאומתות — והן — שני מכתבים — מכתב חסדאי אל יוסף מלך הכוזרים ותשובת המלך אל חסדאי. במכתבו זה יאמר חסדאי: „מלך אשכנזי ומלך הגבלים שהם אלצקלאב (הסקלבוניים = הסלאבים) ומלך קסטנטיניה (ביצנץ) ומלכים אחרים, על ידי תבאנה מנחתם ועל ידי תצאנה גמולתם". מזה יוצא ברור, שבבוא המלאכות מביצנץ בשנת 949 לסה"נ כבר היה אז חסדאי לשר החיצון נושא ונותן עם צירי הממלכות האחרות, ולפי זה עוד בזמן ידוע לפני העתקתו את ספרו של דיוסקורידים. והנה לדברי הסופר הערבי אבן-אדהרי באה המלאכות מקיסר ביצנץ לקורדובה בשנת 334 למספר המחמדיים = 5 - 944 לסה"נ כאשר נמצאו דבריו (בהוצאת דאזי חלק ב' עמוד 229). ומציר ביצנץ נודעה לחסדאי ראשונה מציאות ממלכת הכוזריים, ועד העת ההיא חשב גם הוא את השמועה להגדה ותלום. כמו שיאמר: „עד אשר באו שלוחי קסטנטיניה בתשורה" וכתב מאל מלכם אל מלכנו ואשאלם על הדבר הזה. על פי דברי הסופר הערבי אבן אדרהי באה המלאכות ממלך סקלבוניה חונו בשנת 34 למספר המחמדיים = 3 – 952 לסה"נ כמו שיאמר, „פיסנה 342 קדמת רסל הונא מלך אלצקלאבה" אלי אלנאצר" — ואז כבר נתעלה חסדאי. שנים אחדות אחרי כן לוה חסדאי את מלאכו של הכליף השר מחמד אבן-חוסיין לחצר מלך גליסיאה (מלך הנוצרים בצפון ספרד) ארדונו ב. ראדמיר (אבן-אדהרי שם 7 עמוד 237) ויאמר, „ופיהא (פי סנ"ה 345 קדם מחמד בן חסין רסולא כאן מן אלנאצר אלי אלטאע'יה' „ארדון בן רדמיר מלך ג'ליקיה" ומעה שברוט אליהודי בכתאבה אלי אלנאצר". מכל ההוכחות האלה יוצא ברור כי בין 942—948 כבר עמד חסדאי על כנו בחצר המלך. אם ס. לוצאטו מוכיח ברוב ענין, „כי בא המלך הנוצרי רדמיריץ ואמו זקנתו טוטה לחצר הכליף — ועל זה ישורר דונש בשירי תהלה על חסדאי אשר הסב בזה — בשנת 958—59 = ד"א תשי"ח—י"ט; הנה יש לנו מקור אחר הסותר את החלטתו, והוא הסופר אלמאקקארי — הוא מודיע כי עוד בשנות 933 — 936 היו

קעו] מהדברים הסתומים של דונש אי אפשר עוד להחליט דבר, ובכל אופן אין כל ראיה שאז כבר היה חסדאי קרוב למלכות ושר גדול בחצר המלוכה. הרכבי. [להוסיף על דברי החכם המעיר, כי אין בכל הדברים האלה אף צל הוכחה, הנני להעיר גם כן, כי דונש, אם נניח, כי הראת חרוזיו לרס"ג, לא יכול להיות כי אם בבגדר עיר מולדתו (הבבלי), שנים רבות לפני באו לספרד ואז לבטח לא ידע את חסדאי הרחוק ממנו כמרחק סוף העולם ועד סופו בימים ההם. שפ"ר].

1) עיין הערת החכם הרכבי והערתי הקודמת. שפ"ר.

דין ודברים לעבדול-רחמן (או עבדיר-רחמן) עם המלכה טוטא ובנה או נכדה גרציה (או סנכו) והדברים מובאים על ידי הסופר האנגלי גאיאנגוס (שם ח״ב עמוד 135). ובאמת אם נשים עין על שירו של דונש יצא לנו, כי חסדאי נהג, כמעט כשבויי מלחמה, לחצר מלכו ואדונו בקורדובה, את בן רדמיר עם „שרים וכמרים״ וזה עלתה בידו על ידי תחבולה דיפלומטית. כמו שיאמר:

— וּלְזָרִים כָּבַשׁ עֲשָׂרָה מִבְצָרִים,
וְהִרְבָּה הַזָּמִיר, בְּשַׁיִת וּבְשָׁמִיר;
וְהוֹבִיל בֶּן־רַדְמִיר וְשָׂרִים וּכְמָרִים.
גְּבִיר גִּבּוֹר מֶלֶךְ — הֱבִיאוֹ כַּהֵלֶךְ,
וּמַחֲזִיק בַּפֶּלֶךְ, לְעַם הֵם לוֹ צָרִים.
וּמָשַׁךְ הַשּׁוֹטָה, וְזִקְנָתוֹ טוֹטָה
אֲשֶׁר הָיְתָה עוֹטָה, מְלוּכָה כַּגְּבָרִים.

זמן שבת המלך סאנכא ראמירעץ שגלה מארץ ממלכתו ליאון, בקורדובה זמן מאוחר ביותר (958—59) להתרפא שם מגבנונו ולבקש מהכליף לעזרהו ולהשיבהו לממלכתו (כאשר יספרו זאת רושמי קורות הספרדיים) איננו המעשה שמספר לנו דונש בן לברט.

ב) אחרית חיי חסדאי, פ. לוצאטו מצמצם זמן מות חסדאי בקרוב לשנת 990 = תש״נ— ויוציא זה ממה שנדע, כי (לדברי הראב״ד בעל הקבלה בלשונו. שפ״ר) „כי נחלקה קהל (קורדובה) מחלוקת גדולה אחר פטירת רב חסדאי הנשיא הגדול בר יצחק, שאלו בימיו אין אדם בעולם יכול לחלוק על הרב רבי חנוך . . .״ ועוד נדע, אשר בראש החולקים על חנוך עמד רבי יוסף בן אביתור אבן-שטנאש, אשר באחריתו, כאשר לא קמה מחשבתו, „נכנס בספינה והלך עד ישיבתו של רב האי (גאון)״ וכו׳, ומרב האי הלא נדע שהיה לגאון בשנת תשנ״ח (נאַטיקע פערג. 57). — אך מלבד כי בן אביתור לפני באו אל רב האי עשה שנים רבות במסעיו והתעכב בהרבה ארצות וערים בבגאנה וכנראה גם באפריקה ומצרים, הנה יש סמוכים להשערתנו, כי חסדאי מת עוד על פני מלכו אלחכים, לאמר, שנת 976 = תשל״ו. וההוכחות לזה הן:

1) ידוע, כי אחרי פטירתו של חסדאי נפלגה עדת קורדובה לשתים, החצי היו אחרי רבי חנוך בן רבי משה והחצי אחרי ר״י בן אביתור, ומצאנו כי הראב״ד יספר, „והמלך אמר לו, (לבן אביתור בן שטנאש) אילו הישמעאלים כועטים בי, כאשר עשו לך היהודים, הייתי בורח מפניהם״ — המלך הזה אינו אלא, כי אם הכליף אלחכים, שהרי קודם לזה מספר הראב״ד על ר׳ יוסף בן שטנאש, כי „פירש כל הששה סדרים בלשון ערבי למלך ישמעאל ששמו אלחכים. בשום אופן אין להחליט, כי המלך שאמר כן לבן שטנאש היה הכליף הישאם, כי הוא היה עודנו קטן בהגיעו למלכות ונמצא תחת אפוטרופסותו של אלמנצר אבן-אבו-עומר. ואם כן פרצה המחלוקת בהקהלה בימי הכליף הקודם להישאם — והוא אלחכים, ואז נחלק הקהל אחרי פטירת רב חסדאי הנשיא הגדול ואם כן מת חסדאי לפני שנת 976 — תשל״ו שהיא שנת מות הכליף אלחכים.

2) ראש המפלגה שנטתה אחרי בן אביתור אבן-שטנאש היה יעקב אבן-גו (קרי: דזשאוי) והוא עלה לגדולה על ידי הוויזיר הגדול אלמנצר אבו-עומר. השר הזה עמד בגדולתו משנת 976 עד 1002 = תשל״ו—תשס״ב — אבן-גו היה לראש הקהלה שנים רבות; שנה אחת עמד על גרם המעלות, שנה אחת ישב בבית האסורים ואחרי כן כמה שנים, „צוה המלך הישאם להוציאו ולהשיבו לגדולתו ונעשה לו כן, אבל לא שב כמו שהיה״ 1). — ועל כן לא נשגה אם נאמר, כי ימי גדולתו של אבן-גו היו מן 990 עד 1000 (תש״נ—תש״ס) ובעלותו לגדולה, הלא היה מעשהו הראשון להושיב את בן אביתור על כסא הרבנות בקורדובה 2), ואם כן היה הדבר הזה בערך שנת תש״נ. — אך בן אביתור, כנודע לא קבל את הרבנות, „וכתב מכתב קשה לקהל קורדובה,

1) קבלת הראב״ד. 2) כמספור שם.

„ויוכיחם ויזהירם, כי יכבדו את רבי חנוך, שאין כמוהו מספרד עד ישיבת בבל״, הנה כן היתה מחלוקת בן שטנאש לפני תש״ג שנים רבות, וכל אותן השנים שעברו מן המחלוקת עד השנה הזאת היה בן שטנאש נודד מעיר לעיר וממדינה למדינה — ואם כן מת חסדאי שנים רבות לפני תש״נ. ונסתרה בזה החלטתו של פ. לוצאטו.

ב.

עם בריר זמן הפעולה ותעצומות מעשיו של חסדאי יש לברר גם הזמן שנשבו ארבעת חכמי ישראל שבבבל במסעם לאירופה, השביה הזאת אשר ממנה תוצאות לתקופה חדשה בתולדות הכנסיה הישראלית. גם אחרי החקירות המעולות של החכמים — הגאון שי״ר והח׳ לעברעכט עוד לא נתבררה ההלכה הזאת כל צרכה. רבי אברהם בן דאוד יאמר, כי ארבעת החכמים נשבו בשנת תש״ן = 990. גירסת ר״א זכותא בעל היוחסין (הוצאת פיליפובסקי) היה המעשה בשנת תש״ג היא ט״ס. כי בשנת תש״ג לא היה עוד גם רב שרירא לגאון. הדבר שאין ספק בו הוא, כי נשבו ארבעת החכמים בימי הנשיא חסדאי; כי אחד מהם — רבי משה — היה בימי רב חסדאי בקורדובה ויעמוד הנשיא לימין רבי חנוך בנו אחרי מות רבי משה, ואם כן היה הדבר בין ת״ש — תש״ל: אך את הפרק הזה בין שני זמנים נוכל לצמצם עוד יותר, המאורע היה בימי ממשלת אנאזיר; כי שר האניות, אשר הוליך אותם שבי ואת רבי משה הביא לקורדובה היה אבן-רמאחיץ ונדע, כי את שר האניות בשם הזה שלח הכליף אנאזיר לקחת שלל עמי הנוצרים. וכן יאמר הראב״ד „יצא ממדינת קורטבא שליש ממונה על ציים, שמו בן רמאחי׳ (צ״ל: רמאחיץ), שלחו מלך ישמעאל בספרד ושמו עבד-אל-רחמן אלנאצר — ומצא אניה וכה ארבעה חכמים גדולים — וכבש בן רמאחיץ האניה ואסר את החכמים״; — גם במכתבי רבי סעדיה אבן-דאנון (חמדה גנוזה דף כ״ח) נמצאה הגירסא אבן-רמאחאץ. הידיעה הזאת מתאמתת בהודאת סופר ערבי אחר אבן-בלדון, המודיע גם כן, כי אבן-רמאחיץ היה שר אניות של הכליף אנאזיר: (Gayangos ibid. I Appendix X, p. XXXV) The commander in chief of thé naval forcés of Anda'us (under Abdarrahman Annasir) was a certain Ibn-Romahis. ומאשר כי נדע אשר הכליף הזה מת בשנת 961 לספירת הנוצרים — ד״א תשכ״א, הנה היה המאורע בין ד״א ת״ש ובין ד״א תשכ״א. אך יש בידינו ללכת הלאה ולצמצם עוד יותר זמן המאורע. על רבי משה נאמר שכאשר נשבה היה „רבי חנוך בנו עודנו נער״. מרבי חנוך נדע גם כן שנפטר בשיבה טובה בשנת (1014) תשע״ד אחר חג הסוכות 1) הראב״ד. שפ״ר). נניח כי היה שבעים שנה במותו, ולפי זה נולד בשנת תש״ח, ובכן היה בשנת תשכ״א (השנה שמת בה הכליף אנאזיר. שפ״ר) בן י״ז ואיננו עוד „נער״, אם זמן השביה היה אז, ועל כן יש לצמצם המאורע בין שנות תש״ח—תשט״ו. הידיעה כי רבי חנוך היה נער היא נאמנה, מפני כי מוצאה מר׳ שמואל הנגיד תלמידו של רבי חנוך ומאורע השביה שמע הוא מפיו. ובכן החלטת סופר דה״י הספרדי רודריך די-קסטרי האומר, כי ישיבה של מעלה לב״י נקבעה בקורדובה בשנת (948) תש״ח אינה קלוטה מן האויר, כאשר יחליטו אחרים. וכן יאמר הספרדי הזה: la primera academia se fundé en la ciudad de Cordova en el ano del mundo 4768 (לפי חשבוננו), de Cristo 948 por R' Moseh (Bibliotheca espanola T. I, p. 2. b).

אך עוד בעיון אחד מסייע ונותן תקף ועז להזמן שקבענו לשבית ארבעת החכמים. אין ספק כי היו השבוים „ארבעה חכמים גדולים״ — לאמר, בעלי תלמוד וגבורי התורה שיסדו שלשה ישיבות בקאירואן, בקהירה (מצרים) ובקורדובה וכי היו בבליים, נראה מזה שנסעו „להכנסת כלה״, שכבר העיר החכם לעברעכט בצדק, שהכוונה בזה היא להכנסת הישיבה שבבבל — פומבדיתא או סורא

---

1) הדברים האלה לא נתבררו לי כראוי, בסדר הקבלה להראב״ד אשר לפנינו ישנה סתירה תוך כדי דבור, קודם לכן יאמר ונפטר הרב רבי חנוך בשנת תשע״ה ותיא 1015 — ולמטה באותו עמוד הוא אומר, ובשנת ארבעת אלפים תשע״ח עלה כמנהגו וכו׳ וכו׳ ומת — ואפילו אם נניח כי חי״ת נתחלפה בה״א — מספר השנה לסה״נ — 1015. ומתוך שההבדל הוא רק בשנה אחת למשמרתו מכפי מה שמצאתי בפנים. שפ״ר.

שנקראו „כלה״ . וארבעה חכמים אלה היו עוד צעירים לימים ; כי רק אחד מהם — רבי משה — היה בעל אשה צעירה לימים ובן רך ונער אשר לקח עמו על מסעו . ובימים ההם כאשר רק בבל היתה אכסניא של תורה , לא נמצאו חכמי תלמוד גדולים גם בשחרות ימיהם רק שם , ורק בבליים יכלו להגיע למעלת התורה כזאת , שלאור תורתם הועם זוהר כבוד התורה של רבני קורדובה וראש ישיבתה ודיינה ר׳ נתן . בזה הרגיש גם החכם שי״ר (בתולדות רבינו חננאל) , אך הוא אומר , כי באיטליה , שהיתה לה יחס והתחברות לארץ ישראל , שם פרח תלמוד תורה ונמצאו בה חכמים מובהקים — והנה ראיותיו , מתעצומת התורה באיטליה מוכיחות רק על המאה העשירית לחמישי , אך לא על מחצה הראשונה המאה השמינית . רב האי , שחי בסוף המאה הזאת אומר , „וכל השבושים שחכמים הבאים מרומי משבשים אתכם״ (תשובתו בספר טעם זקנים דף נ״ה—נ״ו) קעז] . וזמן רב אחרי כן , כאשר חפץ רב נתן בעל הערוך איש רומי ללמוד לא מצא חכמים בתלמוד ממקומו והוצרך לצאת לפרובינציאה ללמוד תורה מרבינו חננאל . חכמי התלמוד הראשונים באירופה הם : רבי יוסף בן אביתור תלמידו של רבי משה , רבי ליאונטין ותלמידו רבינו גרשום מאור הגולה . אם רבי שבתי דונולו מזכיר תלמודיים יושבי עירו א ו ר י ה , הנה בוודאי לא היו גדולים בתלמוד . בכל ימי המאה השמינית והתשיעית לחמישי , עוד נשמע רק מזכירים בכבוד גדול את „חכמי בבל״ ולא אחד מחכמי הזמן יזכיר „חכמי איטליה״ . גם הראב״ד לא יאמר , כי היו מבארי או כי היו מספסתין , רק „שארבעה חכמים אלה היו הולכים ממדינת בארי למדינה נקראת ספסתין״ . — ובכן באים הננו לידי החלטה ראשונה : כי היו ארבעת החכמים אלה בבליים , ומישיבת סורא או פומבדיתא .

אחרי שזכינו לאותו דין , ננסה נא לגלות את שם החכם הרביעי אשר אמר עליו הראב״ד בקבלתו : „והרביעי — איני יודע שמו״ . אפשר הדבר „רב נתן בר יצחק הכהן הבבלי״ . מספר היוחסין של הוצאת פיליפובסקי הננו יודעים , כי רב נתן הבבלי ישב בנרבונא וחבר ספר הערוך (וז״ל ובערוך ר׳ נתן הבבלי מנרבונא בערך שגש) . אמנם כן הדברים האלה בעצמם גם כן בספר הערוך לרב נתן איש רומי ; אך הוא לא יכול היות „נתן הבבלי מנרבונא״ . — ובאמת היות רב נתן הבבלי אותו רבי נתן הבבלי , אשר בספר יוחסין של רבי שמואל שולאם יספר לנו ברוב ענין על דרכי הלמוד בישיבות בבל , על דבר נשיא הגולה מר עוקבא ומאורעיו . על דבר רב סעדיה גאון ומחלקתו עם דוד בן זכאי , על דבר חגי המלאים לנשיאי הגולה , הכנסותיהם וחוג פעולתם ופעולת ראשי הישיבות , סוף דבר , על כל חיי הדת והחברה בכנסת ישראל הבבלית , הדבר הזה הוא כמעט ענין הלמד מעצמו — ומסגנון הדברים גם כן נראה , שאף שהיה רב נתן בבלי ובן דור נשיאי הגולה וראשי הישיבות , לא כתב דבריו אלה בהיותו בבבל , כי אם בארץ נכריה ; כי כן נאמר שם , „ואשר אמר רב נתן הכהן בר יצחק הבבלי מה שראה בבבל על ראש גלות עוקבא . . .״ . עוד נאמר שם , „ואמר ר׳ נתן שראה בנו של דוד בן זכאי . . .״ הנה כן היה בבלי , אך את הדברים האלה כתב בהיותו רחוק מארץ מולדתו . מספר שחבר הוא הוציא בלי ספק רבי שמואל שולאם את המאמרים האלה , כי קשה לקבל , שכתב רבי נתן דברי ימי נשיאות הגולה מראשן לסופן וכל המוצאות אותן . רק אגב אורחא כשכתב מאמרי תורה בתלמוד הוסיף פה ושם איזה דברים מדברי הימים ההם .

על פי מקורי התולדה שהגיעו אלינו , יש לברר גם כן באיזה זמן יצא רב נתן מארץ מולדתו . הר״נ יספר מפטירתו של רס״ג ויאמר , „ואחר פטירתו של הרס״ג נהג רבי יוסף בן יעקב (בן סטיא . שפ״ר) ישיבתו בסורא״ . זה היה בשנת תש״ב . עוד יספר רב נתן הבבלי , „ולאחר פטירת כהן-צדק נהג אחריו צמח בר כפנאי י״ג הדשים (?) ונפטר ומלך אחריו (?) כלב בן יוסף הנקרא כלב בן שראג׳דו (קרי : שראזשדו) ״ . מאגרת של רב שרירא הננו יודעים , כי זה האחרון (בן שראגדו) היה לראש ישיבה בפומבדיתא בשנת אלף רנ״א לשטרות = ד״א ת״ש . ופה אין דבר עוד ע״ד התמוטטות ישיבת מתא מחסיא , כאשר יספר רב שרירא ויאמר , „ואתיחד רב יוסף בר יעקב במחסיא ואידלדלת מלתיה לגמרי ולא הוה ליה פתחון פה אפילו בהדיה רבי אהרון גאון , ושבקה למחסיא ולבבל כולה

קעז] אף כי החלטת המחבר אשר ארבעת החכמים שנשבו לא היו איטלקיים , נכונה , אך מדברי רב האי גאון אין ראיה , כי בדבריו , „החכמים הבאים מרומי״ , גוון לכל ארצות אדום היא אירופה ורומי בדבריו — היא אירופה כלה . הרכבי .

„יאזיל ויתיב במדינת בצרה ושכיב התם" — מכל זה לא ידע רב נתן הבבלי דבר, ולא יזכיר אף ברמז להמעשים הנזכרים באגרת רש"ג ובאמרו, „ועד השתא ליכא במחסיא מתיבתא", ובספיריו הוא מדבר על ישיבת סורא כבעל ענין העומד וקיים עוד. — ובכן יוצא ברור, כי הוא עזב את בבל בעוד עמוד רב יוסף על משמרת הגאונות שם לאמר, אחרי שנת ת"ש. הר"נ היה יליד סורא. זה נראה מסגנונו ומכל הדברים שמסר לנו בכתביו להרבות בכבוד ישיבת סורא, כמו שמכתבי רש"ג הננו רואים כי מתאמץ הוא להרבות כבוד לישיבת פומבדיתא. — הנה כן תולד לנו השאלה. לאיזו תכלית עזב רב נתן הבבלי את סורא? תשובה על השאלה הזאת היא — „להכנסת כלה", לאמר, הוא וחבריו חפצו לאסוף כסף בקהלות ישראל „להכנסת הכלה" — לאמר, ישיבת סורא, לעורר את כנסיות ישראל שבאפריקה ואירופה, כי לא יתנו למוט רגלי הישיבה, אשר ממנה יצאה תורה לכל ישראל בימי שבע מאות שנה; אך ארבעת החכמים האלה נשבו, ובכן לא אספו כסף „להכנסת כלה" והישיבה במתא מחסיא התמוטטה ותפול ולא יספה קום. עתה הננו רואים שלשלת המאורעים באופן הזה: בספרר נודע לאחר איזה זמן, כי רבי חושיאל עלה לאפריקה (קאירוואן) ורבי שמריהו עלה למיסרי (למצרים), אך מהרביעי — ר' נתן — שעלה לנרבונא בארצות אדום (אירופה) לא ידעו דבר. ובכן היה כמי שאינו בעולם להספרדים, בעוד שבאמת הרביץ תורה בנרבונא ויסד שם ישיבה, ולכן בדור מאוחר נמצאו (את רבי בנימין מטודלה במסעותיו) אומרים: „ונרבונה היא עיר קדומה לתורה וממנה תצא תורה לכל הארצות". נשובה אל עיקר החלטתנו. אם רב נתן הבבלי היה בין ארבעת החכמים שנשבו, הנה יצא מבבל אחרי שנת תש"ב או יותר נכון סביב לשנת תש"ה, ובדעתנו כי רבי חנוך היה אז „עודנו נער" יש גם ליחס המאורע הזה לשנת תש"ח או גם תש"י. הנה כן יסדו חברי ישיבת סורא הנופלת בתי-תלמוד: בקורדובה, במיסרי, בקאירוואן ובנרבונה, ונולדו מרכזים חדשים ותלמוד תורה בארבע כנפות הארץ. ר' חסדאי אבן-שפרוט, קנה את ספרי התלמוד שבישיבת סורא לבית תלמוד החדש שנוסד בקורדובה, ולזה כוון דוניש בן לברט בשירו: „ולבני התורה ישועה וגם אורה, והונו אל סורא ישלח בספרים". והדבר הזה מתאמת גם כן ממקום אחר מהערת הסופר הערבי אבן-אבו-אוסביה (כתרגום מונק בכתב-העתי (ארכיבעס איזראעליטעס לשנת 1848 עמוד 326 בהערה) וז"ל Mais Hasdaï — parvint à se procurer tout ce qu'il désirait en fait de livres des juifs de l'Orient, לאמר: חסדאי השיג את כל אשר חפץ להגיע לידו ספרי היהודים שבארצות המזרח. — ואם ר"נ הבבלי היה בנרבונה, הנה היה רבי יהודה או רבי ליאונטין תלמידו, והוא — רבי ליאונטין — הוא רבו של רבינו גרשום מאור הגולה — ובכן באנו לידי מסקנא, כי תקפו וגבורתו של הרגמ"ה בדעת התלמוד באו לו מקבלתו את התורה מחכמי בבל. קעח).

קעח) כל החקירות האלה, שבהם מתאמץ הרב המחבר להסיר מעליו השגות גייגער (המזכיר 1860 עמוד 3—4) הסותר את כל בנינו בדבר היות ר"נ הבבלי בנרבונה — אינן יכולות לבטל הטענה, כי אין לשער, אשר יהודי ספרד ידעו יותר את מצב בני עמם בארץ מצרים הרחוקה מאשר בנרבונה (דרום צרפת) הקרובה. הרכבי *).

---

*) והנה מבלי להכריע בין החכמים האלה, וגם אי אפשר להחליט דבר ברור בחקירות אלה הנני נוטל רשות מהחכם המעיר לנטות מדעתו. — לא רחוק הדבר, כי יהודי דרום ספרד (הרחוקה מדרום צרפת) לא ידעו דבר מאחיהם שבצרפת, כי אז לא היה כל משא ומתן בין ארצות הנוצרים וארצות הישמעאלים — ובבחינה זאת היתה מצרים האישלמית קרובה לקורדובה מנרבונה הנוצרית האירופאית ועוברים ושבים היו מצויים יותר בין ארצות המחמדיים מאשר בין ארצות הנוצרים להמחמדיים. בכלל הבינה (פרגמטיק) לעתים — מסייעת לדברי הרב המחבר והשקפתו מטעמת (מאטיווירט) את תהלוכות המעשים ונותנת שם יחס ישר בדרך סבות ומסובבות. שפ"ר.

ציון כב.

רדיפות היהודים מאת הקיסר היינריך השני ורבי שמעון בן יצחק (רבי שמעון הגדול) מושיע קהלות ישראל באשכנז.

מהסליחות שחבר הגדול שבחכמי התלמוד בדור ההוא בארצות אשכנז, רבינו **גרשום בן יהודה מאור־הגולה**, נשמע קול אנחת-לב על רדיפות נוראות ועל הכפיות והאונסים להתנצר. באחת מ„סליחותיו" הוא אומר:

סְגֻלָּתְךָ דּוֹחֵק צוֹרֵר הַצַּר לְהָמִיר... — יָהּ זְכוֹר לְמֻכִּים וְנִמְרָטִים וְעָלֶיךָ כָּל הַיּוֹם נִשְׁחָטִים. — בְּקוּם עָלֵינוּ בַּעֲלֵי מְאֵרָה, בְּהִוָּסְדָם יַחַד עֵצָה נִבְעָרָה... הָאוֹמְרִים אֵין לְקַבֵּל אֱלוֹהַּ, הִשְׁתַּחֲווֹת לְפָנָיו לִפְלֹחַ, וּלְבִלְתִּי הַקְדִּישׁ הַמַּרְבֶּה לִסְלֹחַ. —

בן דורו וחברו 1) של הרגמ"ה — הרב רבי שמעון בן יצחק בן אבון (הגדול או הזקן) ממגנצא, חבר גם כן קינה וסליחה וכאלו יהגה על רדיפות אכזריות 2), לאמר:

כָּל הַיּוֹם הוֹרַגְנוּ עַל שֵׁם קָדְשְׁךָ — סֻבַּרְנוּ לְהָמְמָה — צְמֻתִים הָיִינוּ בְּיַד אֵ־וֹנִים קָשִׁים בְּשֶׁפֶךְ דָּמֵינוּ. — גּוֹלָה וְסוּרָה, קְדֹרַנִית חֲשׁוּכָה — דְּרוּסָה בְּעוּטָה גְּנוּחָה נְשׁוּכָה — לְנֶגְדָּהּ כְּלִמָּתָהּ מְצֵרֶיהָ לְהִתְנַבֵּל לֵאמֹר: נוֹאַשְׁתֶּם לָצֵאת מִבֶּבֶל, מָאֹס נִמְאַסְתֶּם בְּגָלוּת לְנִדָּח. — סְבוֹל עָלֶיךָ כִּלָּיוֹן וְחָרוּץ — פְּנֵה לְהָחִישׁ אֱיָלוּתִי פֶּן יֹאמַר אֱדוֹם יְכָלְתִּיו 3).

מזה יוצא כי היתה שם רדיפה עצומה לכל פרטיה ודקדוקיה: רבים מתו על קדוש-השם ורבים מהם נאנסו להתנצר. בשקוט הרדיפות שבו רבים אל דת אבותיהם ואז „גזר רבינו גרשום על כך שכל המזכיר (חרופים על מי שנטמא בימי השמד) יהא בנדוי" (אוצר נחמד חלק שני עמוד 176 בתשובת רש"י). נודע הדבר שגם בנו של רבינו גרשום המיר דתו, אך מהמקור הראשון נראה ברור, כי המרת הדת היתה באונס שכן הוא אומר (במרדכי מועד קטן פ"ג), ורבי מאיר שמע מפי רבי יצחק מווינא, „שרבינו גרשון נתאבל על בנו שנשתמד, אמנם איכא למימר שאין ללמוד ממנו דלאפושי צערא הוא דעבד, שלא זכה לשוב בתשובה".

החכם רש"ל רפאפורט (בתולדות רב נתן בעל הערוך איש רומי, הערה מ"ו) קובע זמן המאורעים האלה בימי מסע הצלב הראשון; אך ההשערה הזאת בטלה, בדעתנו כי הרגמ"ה מת

---

1) כי הרגמ"ה ורבי שמעון הגדול היו בני דור אחד — דבר אמת מוסכם ומקובל עד היום, עוד מתאמת ומתקיים בהערה זאת: רבי אפרים מבונא מודיע בפירושו למחזור (החכם דוקעס במאמרו אשר בליט. בלאטט להאָריענט שנת 1844 עמוד 232) כי: „רבינו גרשום הקשה לרבי שמעון והלא „פסוק אז הוחל לקרוא ופסוק הקורא למי הים וישפכם נדרש בבראשית רבה על דור אנוש ואיך יסדת „אתה על דור המבול?" הבקרת הזאת שמבקר הרגמ"ה את פיוטו של רבי שמעון הגדול מתיחסת אל הפיוט של שביעי של פסח המתחיל: „אמרו לאלהים אדירים, שטופי זעם ושכחי רגל, ההפך עליהם בלהות לגלגל, כהוחל לקרוא בשם אליל.. קרא למי הים וארבות השמים פתח וכו'... ראשי החרוזים בהפיוט הזה הם: שמעון בן יצחק. מזה יוצא כי רבי שמעון הגדול היה לא לבד בן דורו של הרגמ"ה, כי אם גם היה עומד עמו בקשר והתחברות. באופן לפסח ובקרובות לשבועות נמצאו הפיוטים בראשי החרוזים: שמעון בן יצחק בר אבון וגם שמעון בר אבון, ובכן צדק רבי שלמה לוריא (המהרש"ל בשו"ת הרמ"א סימן כ"ט. שפ"ר) באמרו, רבי שמעון הגדול החסיד בר אבון הגדול בתורה ובחכמה ובעשר ובסודי סורות. ובמקור אחר נאמר, ובימיהם (בימי רב האי גאון ורבי אליהו הזקן) היה רבי אלעזר הגדול ורבי שמעון הגדול ממגנצא.

2) סליחות — הוצאת פירשטענטהאל עמוד 568.

3) שם מעמוד 557 והלאה.

בשנת ד"א תשפ"ח = 1028 (כרם חמד חלק שמיני עמוד 107) — [ומסעי הצלב החלו בשנות 1095 - 96 = תתנ"ה באספות פיאצינצו וקלירמונט במושב האפיפיור אורבאן השני. שפ"ר]. על כן דרשו חוקרי העתים אחרי פתרון אחר ויחשבו, כי הדברים מוסבים על רדיפת היהודים בשנת 1010 = ד"א תש"ע, אשר על אדותיה ידבר רודולף גלאַבער (אצל באָקועט, בספרו רעקואיל, ח"י, פערג. 34), אך הספור הזה נאמר בדברים סתומים ובפטפוטי מלים עד שאין להציל ממנו דבר, על איזו יהודים הכתוב מדבר, איזה נרדפו, יהודי אורליינוש, או כל יהודי צרפת, ואולי גם יהודים אחרים. — והתמונה התולדית אשר ישים לפנינו הכרוניסט הכומר רודולף גלאַבער היא כלה מגובבת בדברים ופטפוטים רבים, ואי אפשר להציל ממנה דברי אמת כהויתם; לדבריו: נתנו היהודים שבמסבי העיר „אורליינוש" שוחד לאחר השמשים בבית המקלט לנזירים, להוליך מכתב כתוב באותיות עבריות אל מלך בבל, ושם יבוקש מהמלך הזה, להרוס את בית תפלת הנוצרים העומד בירושלים על קבר מיסד הדת, יען כי הנוצרים אומרים לצאת במסע הצלב וללכוד את ירושלים. ויהי כאשר באמת נחרב בית תפלת „הקבר הקדוש" נודעה בקהל תועבת היהודים, ואז הסכימו כל הנוצרים אשר על כל כדור הארץ (!) לגרש את היהודים היושבים בארצותיהם: Unde divulgatum est per orbem universum, communi omnium Christianorum consensu decretum est, ut omnes Judaei ab illorum terris vel civitatibus funditus pellerentur. Sicque universi odio habiti, expulsi de civitatibus, alii gladio trucidati, alii fluminibus necati, nonnulli etiam sese diversa caede interemerant — — ita ut vix pauci illorum in orbe reperientur Romano.

אין איש מחוקרי התולדה יודע לברר מתוך דברי הבאי אלה גם דבר אמת אחד שיסודתו בתולדות הימים ההם. ומצורף לזה הכרוניסט גלאַבער הנהו יחיד במאמרו, ומכל הכרוניסטים שבימיו לא נמצא איש שיקיים את דברו ויאמתם לספר מרדיפה כללית נגד היהודים אשר במלכות רומא (מלכות אשכנז-וצרפת) בדור ההוא. על כן אין כל ראיה ברורה ויסוד נאמן לדברי אלה, אשר יצאו בעקבות חוקר העתים וו יל ק ע ן ויספרו מרדיפה כללית נגד קהלות ישראל בצרפת (צונץ וחכמים אחרים); כי על וו י ל ק ע ן לא היה להם לסמוך, כי תמך את דבריו על הכרוניסט גלאבער, והוא, הלא על רדיפות היהודים בערי צרפת ידבר, כי על „כל כדור העולם" per Orbem universum או בכל „כדור ארצות רומא in Orbe Romano.

אך הרדיפה אשר עליה ידברו רבינו גרשום מאור הגולה ורבי שמעון בן יצחק הגדול נגע להם בעצם וראשונה, כי היתה הרדיפה הזאת במחיצתם — ובקהלם — קהלת מגנצא. ספרי הזכרונות (Annales) אשר ל ק ו ע ד ל י נ ב ו ר ג מספרים מגרוש היהודים מעיר מגנצא בשנת 1012 — ד"א תשע"ב אצל זכרונות אשכנז מאת פ ע ר ט ץ נאמר: expulsio judaerum facta est a rege (Henrico) in Moguntia. (Pertz monumenta Germaniae II, 81.) לאמר, 1012 לגרוש היהודים ממגנצא, הוא דבר שנעשה מהמלך (היינריך). ובכן היתה הרדיפה במגנצא ויצאה מאת היינריך השני הנודע לאדוק ביותר והכנסיה הקתולית קרוש תאמר לו. והרדיפה הזאת לא היתה אך גרוש, כי אם גם כפייה להמרת הדת כאשר קראנו מהסליחות שהבאנו למעלה. והמעשה הזה עוד מתאמת ממקום אחר. בכתב-יד הפנקס (ספר הזכרונות) של קהלת מגנצא (מאינץ) אשר העתיק אחר נושאי משרה בהערה בשנת 1296 = נ"ו לאלף הששי מאת ספר זכרונות קדמון ביותר 1). בכ"י זה ברף 44 נמצאים שמות „הקדושים" להזכיר נשמותיהם לאמר: „מר שלמה ומרת רחל שקנו „בית הקברות במגנצא ובטלו את הגזרות. רבינו גרשום שהאיר עיני גולה בתקנותיו. רבי שמעון „הגדול שטרח עבור הקהלות ובטל גזירות. רבינו שלמה שהאיר עיני הגולה בפירושיו" וכו'. יוצא מזה, כי בימי רבי שמעון הגדול היו רדיפות במגנצא, והוא בטל את הגזירות. עלינו לזכור עתה כי המהרש"ל (בתשובות הרמ"א סימן כ"ט) יאמר, „רבי שמעון הגדול בר יצחק החסיד בר אבון הגדול „בתורה בחכמה ו ב ע ו ש ר" וכו' (ואם היה ע ש י ר הלא היה בכחו לבטל גזירות בימים ההם. שפ"ר.

ועל דבר זמן הרדיפה, הנה אם נקיים הזמן הנרשם בזכרונות דה"י ל ק ו ע ד ל י נ ב ו ר ג בדבר

---

1) ספר הזכרונות הזה (המעתק) נמצא בידי החכם כרמולי, והוא הואיל בטובו להוציא מתוך הספר ולהעתיק לטעני הדברים שאביאם בזה.

רוש היהודים מעיר מגנצא — שנת 1012 = תשע״ב, הנה לא נמשכה הרדיפה ימים רבים. כי בספר כרם חמד (חלק ח׳ במאמר הנזכר למעלה) הננו מוצאים נוסחת „כתובה דאירכסא״ שנתן רבינו גרשום מאור הגולה לאשתו מרת בונא בזה הלשון: „כי״ו יומין לירחא דשבט שנת ד״א תשע״ג „למנינא דאנחנא רגילין למימנא במגנצא מתא. איך ר׳ גרשום בר יהודה על לקדמנא וכך „אמר אנא נסיבת אתתא מן קדמת דנא ושמה בונא בת ר׳ דוד — והשתא ההוא שטר כתובה „אירכס ובעינא למכתב לה אחרינא בחריקא״ וכו׳. ומזה יצא לנו כי בראשית (בשבט) שנת תשע״ג = 1013 כבר שבו היהודים שנית למגנצא. — לא רחוקה היא ההשערה, כי בימי הרדיפה והגרוש נאבדה הכתובה לאשת רבינו גרשום, ובשובם למגנצא כתב לה ה„כתובה דאירכסא״: בכל אופן באנו לידי מסקנא, כי גרוש היהודים ממגנצא, ואפשר גם רדיפה ביתר ערי אשכנז בימי מלכות היינריך השני, הוא דבר אמת בהתולדה, מקוים ומאושר על פי המקורים וזכרונות הימים ההם 1).

ציון כג *)

סוף ממשלת היהודים הכוזריים, מציאת שיטת הנקוד והתנועות, אהרן בן אשר.

א.

כבר הסכן הסכננו לחשוב שסוף ממשלת היהודים הכוזריים היה בעת שגברה עליהם יד סוויאטאסלאוו (ד״א תשכ״ח 968); אבל אין הדבר כן. נסטור, קורא דורות הרוסים מראש, מספר: „כאשר באו שלוחים מחמדיים וביצנטינים ובולגרים לחצר הנסיך וולאדימיר לקיוב, להטות לבו לקבל „דתם ואמונתם, באו גם כן יהודים כוזריים להטותו לדת היהודים״. ויאמרו לאמר, „שמענו כי „הבולגרים והנוצרים (ביצנטינים) באו אליך, וכל אחד רוצה ללמד אותך את דתו, והנה הנוצרים „מאמינים כו׳, ואנחנו אמנם מאמינים בה׳ אחד אלהי אברהם יצחק ויעקב״. — הדבר הזה היה בשנת ד״א תשמ״ו (986). תיכף אחר כך שלח וולאדימיר בעצת שריו מלאכים לחצרות המלכים בעלי-האמונות השונות האלה, למען דעת באיזה דת יבחרו הרוססים (על ידי העתקת שערער מזכרונות דברי הימים של נסטור לשנת 986). — והנה הוא דבר שאי אפשר להעלות על הדעת, שלב היהודים-הכוזריים נשא אותם לשלות מלאכים קלים לממשלה עצומה וחזקה למשוך אותה בעול

---

1) השערה קרובה לודאי היא, כי על אותה הרדיפה בעצמה ידבר (בתשובות הגאונים מסודרות מאת רבינו יוסף טוב-עלם. על ידי דוד קאססעל; ברלין תר״ח. סימן ס״א) רבי משלם ברבי קלונימוס לרבי שמעון בר יצחק ויאמר: „שמע דברי שלום ממני, כי אני חנוי במיחם „צלקוני והוא ברחמיו הרבים ירהיב לנו בצר ויכלה התשואות ממנו ומאחינו ומבני קהלינו בקיווי תוחלתנו ומבטחנו ברוב חסדיו״ וכו׳. שתי המלות: ב„מיחם צלקוני״ נעדרות ההבנה, ונראה לי להגיה, „בתחום צלקונה״ וצלקונה הוא שם מקום בקטולוניה אשר בצפון ספרד (ונזכר המקום הזה גם בספר עמק הבכא לר״י הכהן [עמוד 66 הוצאת לעטערים] לאמר, „גם על יושבי שולשונה וצלקונה עלה הכורת״ וכו׳). — התקון, ב„מחסה צלקוני״ דחוק מאד ואינו מתקבל על הדעת. ואם נאמר כפירושנו בדבר שתי המלות האלה, יצא לנו, כי ישב רבי משלם לראשונה במגנצא, ולרגלי הרדיפות התישב בקטלוניא בצפון ספרד. בכל אופן אין לבקשו בלוקה באיטליה, כאשר יאמר שי״ר (שם דף י״ג ע״ב). כי בהיותו בקטולינא — צפון ספרד — הקרובה לגבול צרפת הדרומית, יותר נוח לנו לאמר, שבאה אליו שאלה על דבר „ההגמוניא שבנרבונא״ אשר בדרום צרפת (תשובות הגאונים שם סימן ק״מ), מאשר נאמר כי ישב באיטליה, אשר אז לא היו שיירות מצויות בין שתי המדינות האלה.

*) גם בהציון הזה לא הוספתי ולא גרעתי על דברי החכם אב״ג רק במה שנוגע לאיזה תיקונים בהתרגום על פי ההוצאות האחרונות. שפ״ר.

אמונתם, אם כבר אבד מעוז מנהם ומלך וממשלה אין להם. וכבר יש לי די בדבר הזה עצמו להראות שבזמן ההוא עוד היתה ממשלת היהודים-הכוזריים נכונה בידם. והנה עוד תחזק ההשערה הזאת על ידי מכתב תעודה ישן שכתוב מפורש בו, שבעת ההיא מלך הנשיא דוד על הכוזריים, ולחצר המלך ההוא באו מלאכי הרוססים לחקור ולדרוש על דת היהודים. בתעודה הנושנת ההיא שתועלתה רבה מאד, אשר מצא הקראי פירקוביץ (החכם רבי אברהם ברבי שמואל) בדאגעסטהאן (בפרס) בבית-הכנסת הישן (הובא באריענט שנת 1841 נומר 33 עמוד 222 ובציון ח"א עמוד 140 רשימה 5) כתוב לאמר — אחר אשר נעזוב דברי המעתיק משנת ה"א רע"ג (1513) — בזה הלשון:

„אנכי שלומי אמוני ישראל · אברהם בן מ' שמחה מעיר ספרד
„במלכות אחינו גרי הצדק כוזריים, בשנת אלף ושש מאות שתים
„ושמונים לגלותינו, היא שנת ארבעת אלפים ושבע מאות וששה
„וארבעים ליצירה, לפי המנין שמונין אחינו היהודים בעיר מטרכא
„בבוא שלוחי נשיא ראש משך מעיר ציוב (צ"ל קיוב) לאדונינו דוד
„הנשיא הכוזרי בדבר הדת לחקירה, שְׁלחתי בשליחות ממנו לארץ
„פרס ומדי לקנות ספרי תורות ונביאים וכתובים קדמונים לקהלות
„כוזר ובעילם היא איספאן שמעתי שיש בשושן היא חאמדן ספר תורה
„קדמון, ובבואי לשם הראוהו לי אחינו בני ישראל בקהל גדול ובסופו
„כתוב ספור מסעות כ"ה יהודה המגיה והודיעוני שאביו רבי משה
„הנקדן היה הבודה הראשון נקודות וטעמים להקל לתלמידים למידת
„קריאת המקרא בהם · ובקשתי שימכרו לי, וימאנו למכרו. והעתקתי
„הספור הזה מלה במלה כי יקרו לי דברי המגיה מאד, והוספתי בו
„באור לדבריו הסתומים הידועים לי באמת, זכותו תגן עלי ויחזירני
„ה' לביתי בחיים ובשלום אמן" · —

אחר הדברים האלה בא שם ספור איך באו היהודים לקרים, המתחיל:

„אני יהודה בן משה הנקדן מזרחי בן יהודה הגבור איש נפתלי" 1)׳,

כל מלה ומלה מהתעודה הישנה הזאת נושאת עליה חותם האמת והבירור, שהכוזריים היו בעצם וראשונה גרים, שבאו מלאכים מקיוב לשם בשנת ד"א תשמ"ו (986) בעסקי דת ואמונה, והמלאכים האלה נשלחו מנשיא ראש ומשך (רוס-לנד ומסכ-בה) והלשון הזה לקוח מלשון הכתוב (יחזקאל ל"ט, א'). — גם הערביים יכנו את הרוססים ראס. קעט] (עיין Frahn Jbn-Foszlan) העיר מטרכא היא אטאראכא, טמאַטאראקאן, לפנים פהאנאגאָריא ועכשיו תאמאן. שם ישבו מכבר יהודים-יונים, ומנו השנים לבריאת עולם כמו בארץ ישראל (ולא לשטרות כמו בבבל), ועל פי החשבון ההוא זכר הנוסע אברהם בן שמחה את השנה אשר בה נשלח מאת דוד מלך הכוזריים לקנות ספרי תורות. העיר ספרד, עיר מושב השליח אברהם, וכפי הנראה גם קרית מלוכה של נשיא הכוזריים דוד, היא קרובה למטרכא, לפנים היה שמה באָספאָרוס, וכהיום קערטש שמה 2), והנה יש לנו שני עדים שונים שאינם תולים זה בזה, שגם אחר מלחמותיו וגבורותיו של סוויאטא-סלאוו עוד נמשכה מלכות היהודים-הכוזריים אם אמנם כבר היתה אז קטנה. ועוד יש לנו עד שלישי, רבי אברהם בן דאוד מספר בשנת ד"א תתקכ"א (1161), שהוא בעצמו ראה בארץ שפניא יוצאי ירך

1) נדפס באריענט שם, ובציון ח"א עמוד 135, ובפרוספקטוס של פיננער אדעססא 1845 עמוד 6.

קעט] בשגיאה יאמר המחבר, כי הערביים יקראו לרוססיא ראס, כי באמת נקראים הרוססים בספרי הערביים בשם רוס לאמר Русъ או Русь. הרכבי.

2) עיין ל"ק בפנים עמוד 17 הערה 1.

הכוזריים ההם, אשר באו לשם, ושהנשארים מהם בארצם מעדת הרבנים הם, וזה לשונו, „ויוסף מלכם (מלך הכוזריים) שלח ספר לרב חסדאי בר יצחק וכו׳, וראינו מבני בניהם תלמידי חכמים „והודיעוני ששאריתם על דעת הרבנית״. וקרוב לאמת ששרים כוזריים ברחו לשפניא אחרי הכבש ממשלתם בקרים על ידי מיעטיסלאוו ובאזיליוס השני בשנת ד״א תשע״ו (1016).

עד הנה שמנו מבטנו על הענין האחד היוצא ממכתב אברהם בן שמחה, הוא ענין הכוזריים, ומצאנוהו אמת ויציב, אבל גם הנשאר עוד במכתב ההוא, לא דבר קטן ה״א בעינינו. אברהם בא לאיספהאן לקנות שם ספרי תורות ישנים, וישמע כי בשושן (זוזא או שוסטער) נמצא חומש ישן, ויסע שמה, ויראהו, וימצא בסופו ספור מסעות יהודה המגיה — אשר אביו המציא סימני התנועות העבריות — ורצה לקנותו. אבל יען שלא רצו היהודים בשושן למכרו, על כן העתיק לו את ספור המסעות. בסוף דבריו הוא מתפלל אל ה׳ שיביאהו לביתו בשלום. כל הדברים האלה נראים כמו בן נאמנים ואמתים כמו שהחלק הראשון מספור שליחו של נשיא הרוססיים הוא נכון וקיים על פי ספורי קורות הדורות. אפס החלק המתחיל: „אני יהודה בן שמחה הנקרן״ וכו׳, נושא אות הזיוף על מצחו, ונוסף מאת קראי אחד מזמן מאוחר למען תפוש לב קלי הדעת. קפ].

ב׳.

דבר אחד מדברי המכתב הישן ההוא נכבד מאד, והוא — מציאות סימני התנועות העבריות. שם נאמר שאביו של יהודה המגיה, הנקרא בשם משה הנקרן, קפא], היה הבודה (הממציא) הראשון (של נקודות וטעמים) להקל לתלמידים למידת קריאת המקרא. אמתת הדבר הזה נכר מסבתו: שבעבור שקריאת ספרי הקודש בלי נקוד היתה הולכת וכבדה מיום ליום, המציא זה האיש משה (משושן ?) את סימני התנועות, ועל כן קורא לו בשם הנקרן. על פי הדברים האלה נקל לנו התרת השאלה אשר היתה התרתה קשה עד הנה, היינו מבטן מי יצאו הנקודות האלה ובאיזה זמן יסודתן? עד הנה לא נודע דבר זולת שנמצאו אחר זמן התלמוד, יען שלא נמצא זכר למו בתלמוד וגם בהירונימוס אחד מראשי אבות כנסת הנוצרים אשר היתה לו יד ושם בספרי העבריים. וכעת הגענו לידיעת הזמן והממציא. והנה משנת ה״א ת״ר (1840) נודע דבר הנקודות והטעמים ידיעה רחבה. עד הזמן ההוא נודעה רק שיטת הנקודות הרגילות אצלנו ולא עלה על לב איש שיש עוד שיטה של נקודות אחרות. והנה מצא פירקוביץ כתבי קודש כתובות יד עם נקודות שונות לגמרי. התנועות יש להן תמונות אחרות וכלן על האותיות מלמעלה, וטעמי הנגינות גם כן שונות בתמונתן מהטעמים שלנו. רבי משה פיננער הדפיס (בפרוספקטוס שלו) כל התמונות האלה. ורק שני ספרים נודעו עד היום עם הנקודות האלה: האחד כולל נביאים אחרונים שנת ד״א תרע״ו (916) וספר תנ״ך שלם משנת ד״א תשס״ח (1008), והנה אנחנו היום ידענו על פי זה שתי שיטות בנקודות. השיטה המורגלת אשר התנועות רשומות תחת האותיות מלמטה (חוץ תנועת החולם וֹ והשורק וּ) והשיטה הנגלית מחדש, אשר התנועות יש להן תמונות אחרות וכלן נרשמות על האותיות מלמעלה. למען הקצור נכנה אותן מעתה שיטת התחתונית ושיטת העליונות. על פי הערה לחומש עם תרגום הנמצא בבי-בליותיקא אשר בפארמא נו״ע לנו כי שיטת העליונות נקראת האשורית ושיטת התחתונות נקראת הטברנית (מטבריה) וזה לשונו שם: „תרגום זה נעתק מספר אשר הובא מארץ בבל והיה מנוקד

קפ] כל הכתבה הזאת מהאיש המדומה אברהם בן שמחה מקערטש ה״א זיוף אחד גדול, באשר הוכחתי בראיות ברורות בהרחבת דברים בכמה מקומות, וכאשר כבר הזכרתי למעלה (בהערה ל׳ בעמוד 175. הרכבי 1).

קפא] אחרי אשר כל כתבת אברהם בן שמחה היא מזויפת הנה מאליו מובן, כי כל האמור בה על דבר בני שושן ועל דבר משה הנקרן המה דברים בדוים מלב המזייף. הרכבי.

---

1) ובזה הפעם הנני להעיר את הקוראים, כי אחרי שאמר הרב המחבר במקום הזה: כל מלה ומלה מהתעודה הישנה הזאת נושאת עליה חותם „האמת והבירור״. כאשר נודע לו בראיות מדעיות ומכריחות, כי פירקוביץ הוליך גם אותו שולל, שב ויתן כבוד להאמת ויודע (בירחונו) כי כל התעודה הזאת מזויפת. וכאשר כבר הזכרתי הדבר כמה פעמים בהספר הזה. שפ״ר.

למעלה בנקוד ארץ אשור והפכו ר׳ נתן ב״ר מכיר ב״ר מנחם מאנקונה ב״ר שמואל ב״ר מכיר ממדינת א ו י י ר י ו (?) הוא אשר גדע קרן המתלוצץ בארץ מגנצא בשם המבורך ב״ר מנחם ב״ר צדוק הנקדן והגיהו לנקוד טברוני" 1).

שתי השיטות האלה שקבלו שמותן מן הארצות שנוסדו שמה, האחת בארץ אשור (סוזא ?) והשניה בטבריה. מהשיטה הטברנית המורגלת כעת ידענו שהקראי מ ו ח א ובנו משה בעלי המסרה תקנוה בערך שנת ד״א תק״ם—תק״ס (800—780) כדברי סלמון בן ירוחם 2), אשר אמר, „מר רבי אחא „(צ״ל מוחא) ובנו משה מתקני הנקוד הטיבראני ירחם האל בנקודיהם". אפס נסי בן נח מזכיר סימני הנקוד הבבליים, וזה לשונו, „ולאלוף נקודים ופסוק טעמים וחסרות ויתרות לאנשי שנער" (פינסקער). על פי ההשערה קרוב לאמת שנקוד אנשי שנער הוא עצמו נקוד אשור. נסי בן נח כפי הנראה ידע שניהם ונתן היתרון לנקוד הבבלי על נקוד הטברני 3). אבל נראה שהיתה עוד שיטה שלישית על כל פנים במה שנוגע לטעמי הנגינה שכן נמצא במחזור ויטרי 4), וזה לשונו, „שטעמי „הנגינות הם שנאמרו למשה, מי תולש מי זוקף ומי יושב ומי עומד ומי העולה ומי היורד ומי „המונח, אבל סימני הנגינות סופרים הוא שתיקנום, ולפיכך אין נקוד גוברני דומה לנקוד שלנו ולא „שניהם דומים לנקוד ארץ ישראל". — ואי אפשר להיות (כמו שרוצה הרב לוצאטו לתקן) שנוברני (צ״ל טברני); כי לפי זה יהיה לנו עוד מלבד נקוד ארץ ישראל נקוד טבריה השונה מנקוד הרגיל אצלנו היום, ויהיו לפי זה שיטות רבות בניקוד (!) או אפשר שבעל מחזור ויטרי לא היה בקי בזה היטב.

אפס נשאר אנחנו בשתי השיטות הידועות לנו היום הזה. כדברי סלמון בן ירוחם למדנו ששיטת נקוד טבריה שתקנו מוחא ובנו היא צעירה לימים משיטת נקוד שנער או אשור. ולפי זה היתה שיטת אשור מורגלת עוד לפני שנת ד״א תק״ם—תק״ס (800—780). אבל מאימתי התחילו לנקד על פי שיטה זו (?) על זה אין אנו יכולים כעת להשיב רק שהתחלתה אחר זמן התלמוד. יכול להיות שנתקנו באותו הזמן עצמו שתקנו בעלי דת מחמד לנקד ספריהם על פי הנקוד הסורי.

ויש לנו עוד להשיב על שאלה אחת, למען החליט את הדבר ששיטת הנקוד האשורי היה נהוג מקודם ונדחה מפני הנקוד הטברני. הנה הוכחנו שהנקוד הטברני הוא הנקוד הנהוג אצלנו עתה, וכי מוחא ובנו תקנו אותו. והנה הם שניהם היו קראים, ומוחא היה מתלמידי ענן לפי דעתם. ועתה יש מקום לשאול האין זה דבר נמנע שיקבלו עדת הרבנים דבר שהמציאו ותקנו הקראים? — על זאת אשיב לאמר: אם אמנם שתי הכתות האלה התנגדו זו לזו התנגדות גדולה, בכל זאת לא נמנעו מלהשפיע אשה על אחותה, ככר נודע כי כת הקראים קבלה מעט מעט מיסודות הרבנים. אבל גם כת הרבנים, וביחוד בארץ ישראל קבלו קצת דברים מהקראים. ס ה ל בן מ צ ל י ח מעיד בפירוש שעדת הרבנים בארץ ישראל נזרו את עצמם מן הבשר ומן היין והחזיקו בדיני טהרות ובדיני הנשואין של הקראים ומקצתם קרשו גם את החודש והמועדים על פיהם. אלה דבריו 5): „ואם „יאמר אדם כי הנה אחינו תלמידי הרבנים בהר הקודש ובכרמלה רחוקים מן המעשים האלה, חייב „אתה לדעת כי הם כמעשה בני מקרא עשו ומהם למדו. ויש מהם רבים שלא יאכלו בשר צאן ובקר

---

1) על פי לוצאטו בס׳ הליכות קדם עמוד 24 ועיין די-רוסי קודיצוס מנוסקריפטי סימן 12. ר׳ נתן בן מכיר היה בזמן רש״י, עיין תשובת רש״י בקובץ חופש מטמונים של גאלרענבערג עמוד 1.

2) עיין לקוטי קדמוניות נספחים עמוד 61.

3) במקום הזה ואחרי כן בדבר הרב המחבר על דבר בעל המסרה ר׳ מוחא ישנן שתי הערות מהרב החכם ה ר כ ב י המתיחסות אל הערתו הגדולה בספר הזה (למעלה הערה מ״א בעמוד 195) ותמצית כל הדברים הן המסקנות האלה: א) המקדמה של סלמון בן ירוחם מזויפת באין כל ספק ועל כן כאשר חפץ פירקוביץ לשקר הרחיק עדותו ולא הביא המקדמה לפעטערסבורג, רק אמר כי גוף הכ״י, לדבריו, נאבד במלחמת קרים; ב) כי בני טבריה בעלי המסרה היו רבנים ולא קראים; ג) כי רבי משה ורבי מוחא הוא איש אחד ולא שנים, וזה האחר הוא רבני ולא קראי, ובדבר בעל המסרה בן-אשר שגם אותו הפכו לקראי עיין בהערות החכם ה ר כ ב י להלן. ובזה אפטר מהעיר על יתר דברי הרב המחבר עד סוף הציון. שפ״ר.

4) כרם חמד ח״ד עמוד 203 על פי לוצאטו.

5) באגרתו שהביא פינסקער בנספחים עמוד 93.

„בירושלים וכו׳ ולא יגעו אל המתים ולא יטמאו בכל הטומאות כו׳ ולא זה בלבד כי אם לא יקחו בת „אח ולא בת אחות ולא בת אשת האב וינזרו מכל העריות האסורות אשר אסרום חכמי בני מקרא „כו׳, והם עושים כו׳ שני ימים יום אחד בראיית הירח ויום אחד כאשר היו עושים לפנים וכו׳, ויש „מהם שהאיר ה׳ עיניהם, והניחו חשבון העיבור הנתון (?) למען חבור ושבו אל דרך האמת״ עכ״ל. ואם לא נאמין לדברי האיש ההוא שכל מגמתו היתה להסית בני דת הרבנים לקבל עליהם דת הקראים, ונאמר שכל דבריו אלה הם רק למען תפוש את בני ישראל ללכת אחרי דתו, הנה יש לנו עדות גם מהרבנים, שבני ארץ ישראל נזהרו בקצת דיני טהרה. לאשה נדה היה אסור לנגוע כל מה שבבית, וזה לשון תשובות הגאונים (שערי תשובה סימן ע״ב): „אנשי מזרח נדה משתמשת „בכל צרכי הבית כו׳ ובני ארץ ישראל אינה נוגעת בדבר לח ולא בכלים שבבית ומדוחק התירו שתיניק „את בנה״ עכ״ל, וכל עין יחזה שחומרות כאלה נוכח התלמוד דרכם, ורק על ברכי קראים נולדו: „אנשי מזרח אינן טובלין לא מקרי ולא מתשמיש כו׳, משחרב בית המקדש אין המנוגעין מטמאין „ובזמן הזה אם ח״ו יהיה תלמיד-חכם מצורע, אין דוחין אותו לא מבית-הכנסת ולא מביה״מ, דליכא „השתא והיה מחניך קדוש״ (שם סימן קע״ו) מזה אנו רואים שאנשי ארץ ישראל נהגו כל הטהרות האלה, ודחו את הטמאים מבית-הכנסת ומבית-המדרש. והנה החומרא הזאת רק מדתי הקראים היא. ומעיד הרמב״ם שקצת קהלות הרבנים קבלו מן הקראים לנהוג איסור תשמיש ביולדת ארבעים ושמונים יום אחרי לדתן, וז״ל (אסורי ביאה פרק י״א, משנה ט״ו), „וכן זה שתמצא במקצת מקומות ותמצא „תשובות למקצת גאונים שיולדת זכר לא תשמש מטתה עד סוף ארבעים יום, ויולדת נקבה אחר „שמונים כו׳, אין זה מנהג אלא טעות הוא באותן התשובות ודרך אפיקורסות באותן המקומות ומן „המינים (הקראים) למדו דבר זה. כך אמר מר יהודאי על (?) שלמה ריש-גלותא (ועיין רש״י פרדס „דף ו׳ ע״ב) בשביל החיה שקטע הלכה תשב שבעה לזכר כנגדה ואחר כך תספור שבעה נקיים וכן „אמר ריש כלה וריש מתיבתא״. (ועיין רמב״ם הלכות אסורי ביאה פרק י״א משנה ו׳), בהרבה קהלות מצרים נהגו הרבנים לגמרי כמנהגי הקראים, וזה לשון הרמב״ם בשו״ת פאר הדור סי׳ קנ״ב, „רוב ערי ישראל אשר ברוב מצרים שכחו דיני תורתנו כו׳ ונהגו מנהג אפיקורסות (קראים) עד שהן רוחצין במים שאובים״. ובאגרת הרמב״ם למר יוסף בן גאבר מאנשי בגדד כתב 1), וזה לשונו, „אנשי מצרים מצינו אותם בזה נוטים לדברי אפיקורסות והולכים אחר סדור הקראים״. עד כאן לשונו.

ואם קבלו אנשי ארץ ישראל יסודות הקראים המתנגדים מכל וכל אל התלמוד, מה נקל להם לקבל מהם נקוד הטברני אשר אין בו שום נפקא-מניה לענין הדת והאמונה והוא מדברים של מה בכך, כי כן חשבו הרבנים הקדמונים והגאונים את הנקודות לדבר חיצוני בעלמא אשר דבר אין לו עם כתבי הקודש. כאשר נשאל מר נטרונאי השני אם יש לנקור את ספר התורה, השיב, לא. וזה לשונו: „וששאלתם אם אסור לנקד ספר תורה? ספר תורה שניתן למשה בסיני לא שמענו בו נקוד ולא ניתן נקוד בסיני, כי החכמים צינוהו לסימן ואסור לנו להוסיף מדעתנו, פן נעבור בבל תוסיף, לפיכך אין נוקדין ספר תורה״ 2). ולפי זה החזיקו הגאונים את הנקודות לדבר בלתי עצמי, כי לא אמר מר נטרונאי שהסופרים או רבותינו צינוהו, כי אם החכמים, היינו אנשים שאין כח הדת בידם. נמצא שהיו הנקודות אצל הגאונים ענין צדדי, שאין בו שום דבר שבקדושה. ולעומת זה הם אצל הקראים ענין עצמותי כל כך לכתבי הקודש, עד כי יהודה ההדסי, אשר בלי ספק לקח דבריו מקראים שקדמוהו, סובר שמסיני נתנו ומקדימם עד אדם וזה לשונו, 3), „וספרי התורות ראויות להיות נקודים בנקוד וטעמים, כי בלא נקוד וטעמים לא נתנה אלהינו כו׳, על כי המכתב אלהים „חרות על הלוחות, ככה כו׳ היו מלאים בכתיבתן בנקוד ובטעמים, ולא חסרים מנקודם וטעמם, „ומאדם ניתנו האותיות והלשון והנקוד והטעמים״, עכ״ל. ועל כן לא יפלא בעינינו עוד שקבלו רבני ארץ ישראל הנקודות והטעמים שתקן מוחא, ופרסמו אותן בכל ישראל. הלא לא חששו הרבנים מלקבל המסרה כמו שתקן אותה קראי וסמכו עליה. כי הנה הדבר ברור שאהרן בן אשר, אשר תקן המסרה היה קראי. קפב].

---

1) טעם זקנים עמוד 74, וחמדה גנוזה עמוד 5. 2) כרם חמד ח״ג עמוד 200 במכתב הרב שד״ל, לקוח ממחזור ויטרי. 3) אשה״כ א״ב קע״ג דף ע׳ ע״ב.

קפב] דברי רב נטרונאי מוכיחים ההפך, כי הנקוד הוא מעשה החכמים [לאמר: הרבנים]

א) הקראי יהודה ההדסי מדבר ממנו כמו מאיש שהוא מעדתו ואמונתו 1) : „סדר תרין בתרין תוספות על שמונים זוגות של בן אשר רוח יו״י תנחנו המדקדק במסרת מכתבך .

ב) בספרים ישנים נקרא הוא וכר פלוגתא דיליה בן נפתלי בתאר המלמד, וזה התאר מצינו רק לחכמי הקראים , „שמואל בן יעקב כתב ונקד ומסר את המחזור הזה של מקרא מן הסדרים והמוגהים המבוארים אשר עשה המלמד אהרן בן משה בן אשר נוחו בגן עדן״ 2) . הספר שממנו לוקחו אלה הדברים נעתק 3) בשנת ד״א תשס״ת (1008) במצרים . וכן נמצא בספר אחר 4) : „זה החלוף שבין שני המלמדים בן אשר ובן נפתלי ירחמם שדי, בן אשר כל יהושע בן-נון רפי ובן נפתלי ידגש לנון״ .

ג) גם בראש ספר הדקדוק והמסרה אשר הדפיס ר׳ אהרן בן חיים במקרא גדולה שלו (משנת ה״א רע״ז ; 1517) ואצל דוקעס (בקונטרס המסרה נדפס בטיבינגען) כתוב בזה הלשון , „זה ספר „מדקדוקי טעמים שחבר אהרן בן אשר ממקום מעזייה הנקרא טבריה אשר על ים כנרת מערבה , „אלהים יניחהו על משכבו ויקיצהו עם ישני אדמת עפר המשכילים והמזהירים יזהירו כזהר הרקיע״ . והנה התאר משכיל גם הוא כתאר מלמד נהוג רק אצל הקראים כידוע לבקיאים . ובלקוטים של דוקעס (שם) משמש בן אשר עצמו בלשון והמשכילים יבינו .

ד) ועוד ראיה חזקה מהראשונות שבן אשר היה קראי הוא מה שבספר הדקדוק שלו הוא אומר בפירוש שהנביאים והכתובים הם מכלל התורה והם משלימים אותה (אצל דוקעס שם צד 30) , „ספר המקרא . „תורה האשמורה הראשונה קדמוניות וסדורים כתורה , משנה-תורה כתורה , סיום „תורה כתורה . סדר הנביאים האשמורה התיכונה, שלום התורה כמעמד התורה , ומורים בה הוריה „כתורה , משיבי נפשות צירי אמונת עומדים במגדל מעל העם כחקת התורה — סדר הכתובים . „האשמורה האחרונה קבלה של אמת זכרון ראשונות ושמותם מלמדות עליהם תורת נביאים וכתובים „כתובים מפי הנביאים — להודיע שכל הכתוב והבטו (צ״ל והבטוי) והמוקש (כאן לפי גראֶטץ חסר „מלת דומה) לכתב הקודש״ — והנה ידוע שהקראים טוענים נגד הקבלה , שהתורה (החומש) נשלמת על ידי הנביאים וכתבי הקדש , ועל ידי זה לא יחסר כל בה (עיין למעלה) . והנה אהרן בן אשר מחזיק כאן ביסוד זה ומביא לראיה את הכתוב שמביאים הקראים , ובחרוזים הכבדים האלה אנו רואים טענה גמורה נגד הרבנים . ובסוף דבריו הוא מביא גם היסוד של הקראים שהמוקש גדול כחו כמו הכתוב בתורה (עיין למעלה) . ובעלי מסרה מהרבנים לקחו הנוסחא הזאת בשגגה וקורין להנביאים „אשלמתא״ , וקראו לנביאים ראשונים „אשלמתא קדמיתא״ ולאחרונים „אשלמתא בתריתא״, ולא ידעו שסגנון זה מכוון כנגד הרבנים .

ה) יכולנו להביא ראיה גם מזה שהרס״ג אינו נוהג כבוד בבן אשר בטענותיו נגדו . והנה הרס״ג כפי שירענו טען רק כנגד הקראים והאפיקורסים , ולא נגד אנשי דתו . אהרן בן אשר היה לפי זה קראי , קפג], ועם כל זה קבלו הרבנים בארץ ישראל ובמצרים ואחר כך בכל המקומות הס״ת

ולא המצאת הקראים , רק שלא יחשבו אותו לדברים יוצאים מחכמי התלמוד שהם קדושים בקדושת התורה , והשקפה הזאת מתאמתת להחקירות החדשות , כי הנקוד המציאו המלמדים המבינים לעם את כתבי-הקדש . הרכבי .

1) אשה״כ א׳ב קס״ג וקע״ג , עמוד ע׳—ע״א .

2) פרוספקטוס של פיננער עמוד 86 . 3) על פי פיננער שם . 4) שם עמוד 63 .

קפג] הדבר הזה , כי בעל המסרה בן אשר לא היה קראי , בהפך מהחלטת המחבר , כבר הוכיחו בראיות ברורות : יה״ש בהחלוץ (חלק ו׳ עמוד 67) , ר׳ יעקב אבן-ספיר בכספרו (חלק א׳ עמוד ט״ז וחלק ב׳ עמוד קפ״ח) וד״ר אֶפּפענהיים (בּיורישע צייטשריפט נומר 11 , עמוד 79) . המלה מלמד או מורה היא במקום הזה פשוטה כמשמעה , כי הראשונים שעסקו בתנקוד וקבעו המסרה היו מלמדי תינוקות ; בהמלה „משכיל״ החלו להשתמש הקראים בזמן מאוחר (יעקב קירקסאני בכתאב אלאנואר) בדברו על הרבנים יאמר , כי יחשבו עצמם לבעלי לשון — לבטח בדעת תורת לשון עבר — וכי הם „משכילים ואלמורים״ וכה יאמר : „יזעמון אנהם אכ׳דו ען אלנבוה ואנהם אצחאב אללגה ואנהם „הם אלמשכילים ואלמורים״ -- ואומר משכילים ומורים ; המלה „אשלמתא״ במסרה הונחה לא על מ:אים ותשלומים (ערגענצען) כדעת המחבר , כי אם הכוונה היא על התשלמה — הקבלה והמסרת

שנכתבה על פי המסרה שלו. והיה ספרו להם לעינים כדברי הרמב"ם (הלכות ס"ת פ"ח משנה ו'), „ולפי שראיתי שבוש גדול בכל הספרים שראיתי בדברים אלו; וכן בעלי המסורות, שכותבין ומחברין להודיע הפתוחות והסתומות, נחלקים בדברים אלו במחלוקת הספרים שסומכים עליהם, ראיתי לכתוב הנה כל פרשיות התורה, הסתומות והפתוחות. וצורת השירות, כדי לתקן עליהם כל הספרים ולהגיה מהם; וספר שסמכנו עליו בדברים אלו הוא הספר הידוע במצרים, שהוא כולל ארבעה ועשרים ספרים, שהיה בירושלים מכמה שנים להגיה ממנו הספרים, ועליו היו הכל סומכין לפי שהגיהו בן אשר ודקדק בו שנים הרבה, והגיהו פעמים רבות, כמו שהעתיקו, ועליו סמכתי בספר התורה שכתבתי כהלכתו", עכ"ל. נראה מזה שלא נקפם לבם של הרבנים לקחת להם למופת ספר תורה שכתבהו קראי:

ולכן לא נפלאת היא שקבלו הנקודות ממוחא ובנו הקראים, בהיות הנקודות אינן דבר עצמי לשמש בהן בבית הכנסת ותכליתן רק להשתמש בהן בביתם. ועוד חסרה לנו הידיעה איך גברה יד השיטה הטברנית על אחותה ונשארה רק היא לבדה. על דבר השיטה האשורית אנו מיחלים על החכם פינסקער שיורה אותנו לדעה אותה על בוריה. — בשנת ד"א תשי"ו לא ידעו היהודים בקרים לא נקוד ולא טעמים והובאו אליהם על ידי אנשים מירושלים, אשר החזירו מאתים משפחות מהקראים בספרד (קערטש) ובאנכת ובסולכת ובקפא (פהעאָראָסיע) לדת הרבנים. רשום (הלא הוא כתוב בפרוספקטוס של פיננער עמוד 64, ובל"ק של פינסקער בפנים צד 17) אלה הדברים: „השלוחים החכמים הירושלמיין הביאו לנו מציון תורת הרבנות שתברו אבותיהם חכמי בית „שני ברוח הקודש כפי עדותם וקבלנוה אנחנו פה קצת גלות ירושלים אשר בספרד ובאון כתו „וסולכאתו וקפא מאתים בעלי-בתים עלינו ועל זרענו בשנת „כי מציון תצא" תורה פרט קטן ככתוב „כספר בהסכמה הקיימא. הם נקדו וטעמו לנו כל ספרי הקודש בנקודות וטעמים שתקנו הסופרים „בירושלים ואני ברכה המלמד הפליטי (?) כתבתי זכרון בספר הזה כי רבים מאחינו מתיהדים במקרא „קדש בלבד ככל אבותינו נוחם ערן כי לא ראו את תורת הרבנות מימי קדם ומחרפים אותנו „שנבדלנו מהם, עד יבא ויורה צדק אמן". החכם פינסקער שראה בעיניו הכ"י הנ"ל, הוא ערב בדבר שהתעודה הזאת ישנה וקדומה מאד (שם). על דבר ערי קרים שנזכרו בהתעודה עיין גם כן שם. האותיות הבולטות (כי מציון תצא) מספרם תשי"ז, היינו ד"א תשי"ז לבריאת עולם (957) למספר הרגיל. קפד].

בהלכה — שהיא השלמת הנפש, ומזה יצא בערבית מושלים או האישלם (עיין מאסף נדחים חלק א' ע' 191). הראיה שמביא יה"ש בהחלוץ, והיא, כי בעל „חלוק הקראים" (בל"ק לפינסקער בנספחים ע' 102) יחשוב את בן אשר ובן נפתלי לרבנים, היא ראיה מוכחת ומכרחת. הערה אחרת מהמחבר לחזק דעתו (בהירחון לשנת 1881 עמוד 366) תומכת יסודתה על כתובות אשר אמתתן עוד לא נבחנה ונצרפה על ידי חוקרי קדמוניות מומחים. הרכבי *).

קפד] ככר בארתי בפנים למעלה (עמוד 316 הערה פ"ט) כי הכתבת שעל תנ"ך ישן מכ"י של פירקוביץ, בדבר בוא שלוחי הרבנים מירושלים לקרים, לגייר את הקראים שם ולהכניסם בברית הדת הרבנית, היא מזויפת ומעשה ידי איש זייפן חדש מקרוב בא, וגם פינסקער הרגיש הזיוף — כמבואר כל זה בההערה הנ"ל. הרכבי.

---

*) וראיתי להביא בזה דברי בעל חלוק הקראים במה שנוגע לענינגו: ... „ועוד ראו חלופי „מערבאי ומדנחאי בתורה, זה אומר בכה וזה אומר בכה, מה שילמוד זה חסר, ילמוד זה — מלא; ומה שילמוד זה — מלא, ילמוד זה — חסר, וכן מסרת הרבה ל„בן-אשר ובן-נפתלי, כי בן-אשר „יקראו יִשָּׂשכָר ובן-נפתלי — יִשְׂשָׂכָר ... וכמו כן נכתבים דביונים — חריונים וכו'. —

מזה נראה שממקום הזה אין ראיה הכרחית, כי כל המעיין שם יראה, שכוונת המחבר היה רק להוכיח שהתחלפות הדעות בשרשים וענפים הוא דבר הכרחי ומימות עולם היו חלופי דעות. כי כן הכוונה יראה כל המעיין שם, ואם כן היה יכול להביא ראיה גם ממחלוקת שבין הקראים בינם לבין עצמם — וצ"ע. שפ"ר.

מכתב להעיר *)

מאת ידידי הרב הגדול המעמיק בחכמת ישראל התורנית
הר"ר אייזיק ראבינאוויץ בן עיר מכורתי ווילנא.

לידידי הר"ר וכו' וכו' שפ"ר נ"י.

יואל נא לתת מקום בספרו המעולה לדברי אלה שעמדתי עליהם בעת קריאת הספר.

א) בדף 134 בהערה יאמר מעלת כבודו כדברים האלה לאמר, „השקפת הרב המחבר כי ראש הגולה היה רק ראש הנהגת המדינה, ועוד יותר השקפת החכם ווייס", אבל לא היה לו לראש גלותא דבר עם כל מה שנוגע לדת התורה, ואף אלו היו רוצים להתערב בעניני התורה וההוראה לא היו יכולים וכו', וההוראה יצאה רק משתי הישיבות. נסתרה סתירה גמורה מתשובת מר רב צדוק גאון לאמר, „ושאלתם הא דתנן ואלו כותבין במועד אגרות הרשות, מאי ניהו פירש מר צדוק, אגרות לכותב ריש גלותא לשופט ונותן לו רשות ללמד את ישראל איסור והיתר ולהורות להם דברי תורה ושמו בלשון ארמי פתקא דדינותא, ובכן הלא היה להם שלטון-דתי ותעצומה רבה בענין האמונה, אם הם נתנו הרשיון למי שחפצו להורות איסור והיתר וללמוד תורה וכ"ע עכ"ד ידידי. ולדעתי צדקו בזה דברי גרעטץ, ואחריו ווייס, ובתשובה אומר כי לא היה לו לכבודו להביא מדברי תשובת הגאונים, כי כל זה ויותר מזה מפורש בגמ' במס' סנהדרין דף ה', אמר רבי האי מאן דבעי למידן דינא ואי טעה מיבעי למיפטרא ליסקול רשותא מבי ריש גלותא, וכן אמר שמואל ליסקול רשותא מבי ריש גלותא, אבל הנטילת רשות היה רק לענין זה דאי טעה ליפטור וכדאמרינן שם בהדיא אמר רב נחמן כגון אנא דן דיני ממונות ביחידי, וכן אמר ר"ח וכו' ואמרינן איבעיא להו כגון אנא דגמרנא וסבירנא ונקיטנא רשותא, אבל לא נקיט רשותא דיניה לא דינא או דלמא אף על גב דלא נקיט רשותא דיניה דינא, ומסקינן שם ש"מ כי לא נקיט רשותא דיניה דינא.

ואמרינן שם עוד לא יסור שבט מיהודה, אלו ראשי גליות שבבבל, שרודין את ישראל בשבט, ומחוקק מבין רגליו, אלו בני בניו של הלל, שמלמדין תורה ברבים, וחזינן גם בזה שאף בני בניו של הלל היו גם מחוקקים בעניני הדת, אבל הראשי גליות היו רק ראשים הרודין את ישראל בשבט, וצדקו דברי גרעטץ באמרו: „אך כל ההנהגה הדתית לאמר, כל דברי התורה וההוראה היו נחתכין על פי הגאונות בשני ראשיה בסורא ובפומבדיתא היא הגאונות היתה למבארת את התלמוד בכל המקומות הסתומים להוציא ממנו הלכה למעשה, הגאונים היו מחוקקים ומתקני תקנות לדורות, ולשעה וכו', „ובשלטון המשפט והתמנות השופטים היו שלשת ראשי הכנסיה, ראש הגולה ושני ראשי מתיבתא שקולים" עכ"ד, והנם כנים ואמתים ומתבארים מדברי הגמרא.

ב) להדברים בעמוד 137 על ידי שני ראשי המתיבתות נמצא סוד חברים (קאללעגיום) והיה נחלק לשתי מדרגות וכו'.

לברר הענין הזה, וכי לא מצאתי מי שדבר בזה מדברי הגמרא כי כל דבריהם יסדו רק על דברי היוחסין בשם ר' נתן הבבלי, וגם זה לדעתי שלא בדקדוק, אמרתי לדבר בזה בקצרה.

והנה החכם הגדול פראנקעל בספרו מבוא הירושלמי ערך רב חמא כתב וז"ל, והנה מצינו איזה חכמים נקובים בשם חברון דרבנן והם: רבי חנניה, רבי הושעיא, רבי זעירא, רבי בון בר כהנא,

---

*) בהיות תקופת הספר הזה דורות הגאונים הנכבדה להתפתחות היהדות ותמונתה שקבלה בשמונה מאות שנות הגלות באירופה — אחשבה לחובה לתת מקום גם לדעות יסודיות אחרות בדבר סדרי הגאונות והישיבות והדעות ששלטו אז. שפ"ר.

ורבי חמא, ונראה שהחכמים האלה היו לומדים בועד אחד, ולכן נקראו חברין דרבנן ור׳ חנניה ור׳ הושעיה וכו׳. היו בדור השלישי, על ידי ערכם, וזה מוכיח שגם רבי חמא בפרק זה היה בדור השלישי, ואפשר שהוא רבי חמא אבוי דר׳ הושעיא ג׳ עכ״ל. והמעיין יראה שהשערתו אין לה על מה שתסמוך, וגם כי לפי דבריו בהכרח היו כולם בדור אחד, ובמקום אחד, ולומדים בועד אחד, ועל כן כתב שזה מוכיח שגם רבי חמא היה בדור השלישי.

אבל באמת אין מקום להשערות בענינים כאלה. וכל דבר צריך להתברר בראיות ברורות, וגם כאן הדבר מתברר ממקומות מפורשים. דהנה בסנהדרין ד׳ י״ד אמרינן ר׳ חנינא ור׳ הושעיא הוה קא משתקיד ר׳ יוחנן למיסמכינהו לא הוה מסתייעא מילתא הוה קא מצטער טובא אמרו ליה לא נצטער מר דאנן מדבית עלי וכו׳. ואמרינן שם עוד דר׳ יוחנן הוה מצטער עליה דרב שמן בר אבא דלא הוה גבייהו דליסמכיה, ועיין במס׳ קדושין דף ל״ג ע״ב, ר׳ אלעאי ור׳ יעקב בר זבדי הוו יתבי חליף ואזיל ר׳ שמעון בר אבא (ידוע כי זה עצמו רב שמן בר אבא) וקמו מקמיה אמר להו חדא דאתון חכימי ואנא חבר ועוד וכו׳ וראינו בזה בהדיא דרב שמן בר אבא אמר על עצמו דהוא חבר ואמר זה בניגוד לשם חכימי, דאתון חכימי, ואנא חבר, ופשוט דהכונה דהוא לא נסמך כדאמרינן בהדיא דמס׳ סנהדרין, על כן יקראו השם חכימי, היינו שנסמכו והוא יקרא חבר, כלומר שאיננו מהתלמידים, כי אם מכת החברים ומחכמי בית המדרש אשר שמעתתיהו מתבדרין, ולומדים ומלמדים, אבל לא מהסמוכים והיינו חברין דרבנן, וכן נקראו גם ר׳ חנינא ור׳ הושעיא, מפני זה עצמו דחזינן הכא בסנהדרין שלא עלה ביד ר׳ יוחנן למיסמכינהו, ועל כן אף שהיו מגדולי חכמי הישיבה, ונאמרו הלכות ושמועות בשמם, ונתקבלו בבית המדרש, אבל מפני שלא נסמכו נקראו חברין דרבנן.

ורבי זעירא, דהיינו ר׳ זירא הידוע, גם עליו נאמר בבבלי שם בסנהדרין, ר׳ זירא הוה מיטמר למיסמכיה, דאמר ר׳ אלעזר לעולם הוי קבל וקיים כיון דשמעה להא דר׳ אלעזר אין אדם עולה לגדולה אלא אם כן מוחלין לו על כל עונותיו, אמצי ליה אנפשיה וכו׳, ורואין אנחנו מזה שאך בסוף נסמך ונראה שהיה זה בסוף ימיו, ועל כן מצאנו גם עליו השם חברין דרבנן לפי שהיה גם הוא מראשי החכמים, אשר שמעתתיהו מתבדרין ובכל זה עדיין לא נסמך (ואין כל זה ענין לענין תלמיד חבר שזה ענין לעצמו בנוגע להרב ותלמידו וכההיא דאמרינן זאת אומרת בן עזאי תלמיד חבר דרבי עקיבא הוה, ואין כל זה נוגע לענינינו ואין כאן מקום להאריך). ומעתה רבי חמא חברהון דרבנן יכול להיות שהוא רבי חמא דדור ראשון, לפי ששם חברין דרבנן איננו ראיה על ועד אחד בדור השלישי כי אם שם לכל אחד לעצמו. ועיין בירושלמי סנהדרין פ״א ה״ב דבעי שם חברים מהו ליכנוס לקידוש החדש. וכתב על זה הפני משה חברים תלמידים ואינם מסנהדרין מה שיעלו למנין ולכנוס לקידוש החדש, ולפי דברינו למדנו שאין הכונה על תלמידים, כי אם על חכמים מובהקים, רק שחסר להם סמיכת חכמים, ומסיים שם אמר רבי הושעיא חבר הוינא ואעלי רבי שמואל בר יצחק לקידוש החדש, ולינא ידע אין סלקית ממניינא אין לא וכו׳, הדא אמרה שחברים נכנסין לקידוש החדש. ויעיד על זה עוד יותר האמור להלן שם בירושלמי חברים מהו ליכנוס לעיבור השנה נישמעינה מהדא מעשה ברבן גמליאל שאמר יקרוני שבעה זקנים לעליה ונכנסו שמונה, אמר מי הוא שנכנס שלא ברשות עמד שמואל הקטן על רגליו ואמר אני עליתי שלא ברשות וכו׳, אמר לו רבן גמליאל וכו׳ הרי שאין הכונה בחבר על תלמיד ששמואל הקטן לא היה מהתלמידים, כי אם שהיה חסר לו סמיכת חכמים.

ונבוא לדברי הרב המחבר בזה, וזה לשונו, על ידי שני ראשי המתיבתות, נמלא סוד חברים, והיה נחלק לשתי מדרגות, עליונה ותחתונה וכו׳; אחריהם נמלא סוד חברים ממאה חברים בשתי מחלקות, המחלקה הראשית משבעים איש לזכר הסנהדרין הגדולה בלשכת הגזית והם היו שרים למשמעת שבעת ראשי הכלה, והמחלקה שלמטה ממנה היתה משלשים איש כעין הסנהדרין הקטנה, חברי הסנהדרין הגדולה היו כולם סמוכים ונקראו אלופים (מאגיסטרי), אך השלשים לא היו סמוכים ודעתם לא הכריעה בישיבת החברים, ויהיו נקראים בני קיומי (קאנדידאטים) וכו׳, הנה כן עינינו הרואות סוד חברים בצורה מופלאת ובנין משונה במדרגות חבריו ומחלקותיו, אך טעמו לא עמד בו לימים רבים, ולא ארכה העת ותתמעט דמותו הראשונה. דמות ישיבה לעסק התורה בדבוק חברים, ויהי לאספת עם קרואי מועד (פארלאמענט) וכו׳ — הנכנס לישיבה שתי פעמים בשנה וכו׳ הפגישות האשינות האלה לישיבות של בבל בימי הגאונים מפניהן שהיו להן בימי האמוראים וכו׳, עכ״ד.

וכל דבריו שלא בדקדוק, הנה הדבר ידוע כי אין סמיכה בבבל, ואיך כתב שחברי הסנהדרין הגדולה היו כולם סמוכים, שהוא דבר פשוט וידוע לכל בר בי רב שאין הדבר כן. ועיין כל הסוגיא במס׳ בבא קמא דף פ״ד ע״ב, ובמס׳ סנהדרין דף י״ג י״ד. גם מה שכתב אחריהם

כמלא סוד חברים ממלא חברים בשתי מחלקות וכו׳ , והנה ענין חברים על פי הכונה שבארנו שהיא בארץ ישראל לא יכול להיות בבבל , אחרי שאין סמיכה בבבל , וכל כונתו ויסוד דבריו לדברי רב נתן הבבלי , ומתוך יסוד דבריו יצא לו לאמר , הנה כן עינינו הרואות סוד חברים בצורה מופלאת ובציון משונה במדרגת חבריו ומחלקותיו וכו׳, אבל מדברי רב נתן הבבלי שלפנינו נראה שאינו קורא חברים , כי אם להשלשה היושבים בדרא קמא יחד עם השבעה אלופים ראשי כלה ופשוט שאין הכונה שם בשם חברים להכונה שנתן לה המחבר , דהיינו סוד יועצים , כי אם מספר לתומו כי בדרא קמא ישבו שבעה ראשי כלה , ולמלאות מספר עשרה דהוי בכל דרא ישבו שם עוד שלשה ויהיו חברים להשבעה . ובמקום אחר אבאר , שהרי הוא אומר וכן מן החברים כשיפטר אחד מהם אם היה בנו ממלא מקומו יושב בו וכו׳ , וסיים ואם אינו ממלא מקומו , והוא ראוי לישב באחת משבעה דרי יושב עמהם , הרי דהחברים לחוד והשבעה דרי לחוד , ואם כן ברור שאין חברים דהכא לא שם ולא תאר הכבוד , כי אם פשוט חברים להשבעה ראשי כלה כלומר שהגם יושבים עמהם יחד בדרא קמא , למלאות המספר מעשרה בכל דרי , ואם כן אין מדרגות מן סמוכים ומן חברים בצביון משונה ולא בצורה מופלאת , והיה כאן רק דמות ישיבה לעסק התורה בדבוק חברים , רק שבכל שאר ימות השנה לא היה חיוב אפילו להמקבלים פרס מקופת הישיבה , לבוא דוקא לבית הישיבה , והיה יכול ללמוד בביתו המסכת אשר עסקו בה כל בני הישיבה , וכמו שאמר שם רב נתן וכל השורות אינם הולכות מעמו , עד שמודיעם המסכת שיתעסקו בה כל אחד ואחד בביתו , אבל בשני חדשי כלה שהם חדש אלול ואדר , היו באים דוקא למקום הועד , אבל עיקר עסקם שם היתה הלימוד , עיי״ש , וכל הקורא דברי ר׳ נתן הבבלי במקורם יראה , כי עמד טעם הישיבה ודמותה הראשונה דמות ישיבה לעסק התורה בדבוק חברים ולא היו כאן בימי הגאונים פנים משונות מפניהן שהיו להן בימי האמוראים , כי כן ממש היה גם בימי האמוראים , כמבואר בבבא מציעא דף פ״ו ע״ב , ועוד בכמה מקומות בש״ס .

לצד 223 שם יאמר מעלת כבוד ידידי בהערה ב׳ , וז״ל , הדבר השני שהנני מוציא מחויב להעיר בדבר שעמדתי עליו שנים רבות , הנה ידוע כי הרמב״ם היה הראשון (!) שהקים את שלילת ההגשמה לעיקר גדול בהיהדות , עיין הלכות תשובה פ״ג ובהשגת הראב״ד שם , ונפלא הדבר כי הוא יזכיר את „שיעור קומה" בפרק חלק בפירוש המשניות בבאור הי״ג עקרים על דבר נבואת מרע״ה ויאמר : „והיינו צריכים להצעות רבות והקדמות . . . שנבאר מתחלה מציאות המלאכים . . . הנפש וכל כחותיה , ויתרחב העגול ויכנס בזה שעור קומה וכו׳ , והדברים האלה הלא סתירה גלויה הם למה שאמר רבינו וכו׳ , הסתירה הזאת לא תתישב רק אם נאמר , אחד המעתיקים בעלי הדעה הזאת הכניס הדברים על דבר „שיעור קומה" בפירוש הרב על המשניות , עכ״ד מעלת כבודו .

ויסלח לי ידידי שי׳ אם אומר לו שאין הדבר כן , ולא ידעתי מדוע לא העתיק מעלת כבודו את דברי הרמב״ם כמו שהם , וז״ל , רצוני היה לבאר זה הענין הנפלא ולפרש טעם פה אל פה , לולא שראיתי וכו׳ , והיינו צריכים להצעות רבות , ושנבאר בתחלה מציאות המלאכים ושנוי מעלותיהן מן הבורא השם יתברך , ושנבאר הנפש וכל כחותיה ויתרחב העגול , עד שנדבר „בצורות" שזכרו הנביאים „שראוי לבורא" ולמלאכים ויכנס בזה שיעור קומה , עכ״ד , וכונת דברי רבינו פשוט , שאם היה רוצה לבאר ענין נבואת משה רבינו ע״ה שנאמר בו פה אל פה , היה צריך לבאר גם ענין שאר הנביאים לבד משה , שבהם נאמר במראה אליו אתודע , ויצטרך לדבר „בצורות" שזכרו הנביאים שראוי לבורא , וכמו שכתב רבינו הרמ״א ז״ל בספרו תורת העולה חלק ראשון פרק י״ד וז״ל , כל הנביאים ראו את הכבוד בתמונת אדם יען שראו באספקלריא שאינה מאירה וכו׳ , אמנם משה רבינו ע״ה וכו׳ , עי״ש , ועל זה הוא שאמר הרמב״ם ז״ל שיכנס זה בשיעור קומה , אבל לא ח״ו שכוון להבורא עצמו , ואין כאן מקום להאריך בבאור הדברים *) .

---

*) ואנכי לא אדע תשובה זו מה טיבה — לא על כונת הרמב״ם הגלויה והידועה בלי כל פירושים אני דן , כי אם שהרמב״ם השתמש בהמבטא „שעור קומה" בלמודי אלהיות (טהעאסאפהיע) , והרמב״ם בתשובתו בנטעי נעמנים אומר , שהדברים האלה הם חרוף וגדוף ותולה הקלקלה בהקראים — וזה בודאי צע״ג . גם יש מזה סתירה להחלטת גרעטץ — כי בימי הרמב״ן החלו לראשונה להשתמש בהמבטא הזה . ועל זה לא מצאתי תשובה בדברי ידידי הרב הנ״ל . שפ״ר .

לקורות הכתות בישראל.

מאר

אברהם אליהו הרכבי.

מלאים להספר „דברי ימי ישראל". חלק שלישי

מאת שפ"ר.

מזכרון כתות היהודים שהיו בזמן שאחר חתימת התלמוד נשאר לנו בספרות ישראל אך מעט מזער ובדרך אגב, ורוב הידיעות בענינים אלה היו עד עתה בידינו מספרות הערבית לבני ישמעאל, ובספר „א ש כ ו ל ה כ פ ר" להקראי יהודה הדסי והאחרונים המביאים דבריו. הספר הערבי היותר קדמון בענין זה הוא „אבו-אלפתח מחמד אל-שהרסתאני" (ובקצור נקראהו ש ה ר ס ת א נ י) 1) –. וכאשר נתבונן בדבריו נראה בעליל כי דברי מחבר קראי היו לו לעינים· ואמנם הקראי הלז לקח הרבה מחבורו של ר' ד ו ד ה מ ק מ ץ (ושמו בערבית: דאוד בן מרואן אלמקמץ ואודותיו ידובר בפרטות למטה). וגם יהודה הדסי שאב מחבורו של ר' דוד כפי שזכר שתי פעמים בספרו הנזכר (א"ב צ"ו אות א' וא"ב צ"ח אות ר'). וכבר מזה נוכל לחרוץ משפט כי חבורו של המקמץ הוא אחד המקורים הראשונים לקורות הכתות. ואמנם זה יתברר עוד ביותר מספרו של הקראי „אבו-יוסף יעקוב אלקר-קסאני (שנקראהו בקצור הקרקסאני). הקראי זה כתב בשנת ד"א תרצ"ז (937 למה"נ) את חבורו הגדול בערבית בשני חלקים. החלק הראשון הוא פירוש על התורה ונקרא „כתאב אלריאץ ואלחדאיק (ס' גנים ופרדסים, והדסי באשכול יקרא לו ס' הנצנים)· והחלק השני הוא ס' המצות לקראים הנקרא בשם „כתאב אלא-נואר ואלמראקב" (ס' המאורות ומגדלות הצופים שנקראהו בקצור ס' ה מ א ו ר ו ת) ונחלק לי"ג מאמרים. ובמאמר הראשון שהוא המבוא לכל הספר ידבר בפרטות אדות הכתות בישראל לפי סדר הזמנים. ולרגל מלאכתנו נביא פה את תוכן דבריו וביחוד אותם אשר מהם נלמד דברים חדשים להשלים ולתקן את דברי גראֶטץ בענין הנכבד הזה.

בפרק **א'** ממאמר א' מספרו של קרקסאני שראשו יחסר בכ"י שלפני ישתדל המחבר להוכיח את ההכרח להביא את דעות האמונה בכור הבחינה והבקרת ויסתור דעת כמה אנשים מהקראים שבפרס שיחשבו את העסק בפילוסופיא וחקירה לדבר

---

1) נולד בס"ף המאה הי"א ומת בחצי המאה הי"ב למספר הנוצרים.

מזיק לאמונה (כמו שהתאונן על מצב זה בין הרבנים רב סעדיה גאון בראש ספר האמונות והדעות) . אולם גם אוהבי החכמה והמחקר — יוסיף המחבר לומר — יחטאו כפעם בפעם לאמת . כן למשל ד נ י א ל ה ק ו מ ס י עם כל חריצות שכלו ורוב ידיעותיו יתעה לרוב מדרך האמת וביחוד מהתנגדותו המכוונות אל הנשיא ע נ ן . והנה בראשונה כִּבֵּד דניאל את ע נ ן למעלה והיה מכנה אותו ר א ש ה מ ש כ י ל י ם ואחרי כן נהפך לו לשונא ומגנה והיה קורא לו ר א ש ה כ ס י ל י ם · ובכלל יתאונן המחבר על התנגדות ראשי הקראים זה לזה אם מקנאה ואם מתאות השׂררה וההתנשאות על חבריהם · בסוף הפרק הזה יאמר קרקסאני כי הוא השתדל לקבץ בספרו זה דעות כל החכמים על דבר התורה והמצות הן מה שנכתב בספרים והן ממה ששמע בעל פה באסיפות חכמים ונבונים ·

בפרק ב׳ יקרא המחבר בשם את כל הכתות בקצרה וישתדל להוכיח בדרך פלפול זר ועקום כי הראשון שיסד כתה חדשה בישראל והם כת הרבנים (!) הוא ירבעם בן נבט . — ובכזב הגלוי הזה המעורר צחוק אחזו כל סופרי הקראים ולא הרפו ממנו עד הימים האחרונים : סלמון בן ירוחם במלחמותיו · הדסי באשכול · מרדכי לוצקי בלבוש מלכות . שלמה טרוקי באפריון . שמחה יצחק לוצקי בארח־צדיקים , ועוד אחרים . ואחד מרבני ויניציאה ר׳ אברהם חיים ויטירבו בספרו אמונת חכמים (טעם זקנים ל״ז) ימדוד להם במדתם כי יאמר על הקראים : „אשר כפי האמת הם מזרע ישראל כמונו מעשרת השבטים שמרדו ונשאו יד במלכי יהודה ונתפרדו משבט יהודה ובנימין בימי ירבעם בן נבט כמו שתמצא בספר מלכים״.— ועל כי בפרק זה ידבר קרקסאני מן הכתות בדרך הצרה ובפרקים הבאים ממאמר זה יאריך לדבר יותר טוב יהי למטרתנו לאחד ולחבר את דבריו על כל כתה וכתה במקום אחד .

בפרק ג וד׳ יתוכח קרקסאני עם הרבנים ויקבץ את המאמרים המתנגדים לשכל הפשוט באגדות התלמוד במדרשים וספרים חיצונים וכן הדינים הסותרים לפי דעתו לפשטי הכתובים ויוכיח מזה כי תורה שבע״פ לא היתה מקובלת באומה · ומטענותיו אלה נראה ברור כי כמו שדחו חכמי הרבנים בקנה את הקראים המִתְוַכְּחִים עמם כמו כן עשו הקראים בחבילות טענותיהם ותשובותיהם נגד הרבנים . כי לא יעשו שום הפרש בין הדברים המקובלים באומה כהלכות למשה מסיני ותקנות חכמים במשנה וגמרא ובין דברי גוזמא ומילי דאגדתא שנאמרו מחכמים יחידים לצורך השעה וגם הדברים הזרים הנמצאים בספרים חיצונים המיוחסים לחכמי ישראל הקדמונים כמו ש ע ו ר ק ו מ ה , א ו ת י ו ת ד ר ב י ע ק י ב א , ה י כ ל ו ת ד ר ב י י ש מ ע א ל ודומיהם , את כל החבורים והמאמרים האלה ערבבו הקראים ביחד וקראו לו בשם תורה שבעל פה של הרבנים . אף כי ידוע הוא שהספרים החיצונים הנזכרים משכו עליהם קו חשד גם בין הרבנים הנבונים כמו שנזכר בתשובת הרמב״ם (בנטעי נעמנים) ואצל רבי משה תקו (באוצר נחמד ג׳ עמוד 62) . ומדברי קרקסאני עצמו בסוף פרק ד׳ נראה כי כבר בימיו חשבו הרבנים המשכילים את הספרים האלה כמזויפים על ידי המינים בתחבולת הוִכּוּחַ . ובכל זאת הוא מתעקש ועומד על דעתו להאשים את הרבנים בזה בלי טעם וראיה מוכחת . וכפי הנראה דברי רב סעדיה גאון „בספר שחבר על טענות מין אחד שאמר על רבותינו

ז״ל חכמי התלמוד חלילה שהם היו נותנים דמות ותמונה לבורא העולמים יתעלה שמו״ 1) היו ערוכים נגד טענות הקרקסאני · ושם יאמר רס״ג גם כן כי לא נדע מי הוא המחבר ס׳ שיעור קומה המיוחס לרבי ישמעאל ואולי תלה המחבר את ספרו באילן גדול . ואמנם נוכל לומר גם כן כי הספר ההוא נתחבר מרס״ג נגד הקראי ב ן ־ ס א ק ו י ה שטען כמו כן טענות דומות מכל וכל לאותן של קרקסאני 2). ועד עתה לא נודע לנו מהותו . ואולי ברבות הימים יתגלה לבן־סאקויה והקרקסאני (שהיה מכונה גם כן בן־סמעויה) איש אחד הוא· אולם יהיה איך שיהיה הנה טענות הקרקסאני היו ליסוד מוסד לוִכּוּחֵי הקראים שבכל דור ודור נגד הרבנים ותורה שבעל פה .

בפרק ה׳ ידובר אדות כת השמרונים . ואמנם אין בדברי הקרקסאני פרטים חדשים אדותם שלא ידענו אותם מפי סופרי השמרונים עצמם וסופרי הערבים מסעודי , שהרסתאני , אלבירוני ומקריזי ·

בפרק ו׳ ידבר קרקסאני אדות הצדוקים ויאמר כי צדוק מיסד הכת הזאת הודיע חלק מהאמת בעניני הדת (ועל ע נ ן יאמר המחבר למטה כי הוא הודיע את האמת כלה) בוכוחו עם הרבנים . לפי דברי הקרקסאני חבר צדוק ספר אשר בו חלק בהרבה דברים על הרבנים וטען עליהם טענות רבות · אולם בטענותיו לא הביא ראיות והוכחות לדבריו כי אם טען על פי הקבלה שבידו (עלי ג׳הה אלכבר) . ורק בהלכה אחת , והיא באסור הזיווג עם בת האח והאחות הביא ראיה על דרך ההיקש עם אחות האב והאם . עוד יאמר המחבר כי הצדוקים אסרו את הגירושין · ובחשבון הזמנים כל החדשים היו שוים אצלם במספר שלשים יום לכל חדש · ובפרק שאחר זה יספר קרקסאני בשם המקמץ כי הצדוקים האמינו בגשמיות הבורא ולקחו כפשוטם את הכתובים המדברים מפני ה׳ יד ה׳ וכדומה ·

והנה עדות הקרקסאני אדות הספר שחבר צדוק (או שהיה מיוחס אליו) שהיה נמצא עוד בימיו , הכי נכבדה היא כאשר נדבר מזה למטה · ומלבד הקרקסאני עוד יעיד כזאת מחבר קראי אחר קדמון (אולי ס ה ל א ב ו ־ א ל ס ר י . ראה זכרון לראשונים מחברת ה׳ עמוד רכ״ה) שבוכוחו עם הרס״ג אדות קדוש החדש בבאורו בשפת ערבית לס׳ שמות יאמר כזאת : „והנה הקדמונים היו משתדלים לראות את הלבנה החדשה . ועל זה יאמר א ל פ י ו מ י כי הסבה לזה היו צדוק וביתוס . אולם כתבי הצדוקים ידועים ונמצאים בידינו (ומערוף בין אלנאס כתב אלצדוקיה) ולא נמצא בהם דבר ממה שזכר אותו האיש · כי בכתבי צדוק נמצאו דברים רבים שבהם התנגד אל הרבנים בזמן הבית השני אדות הקרבנות וזולתם , ולא נמצא בספרו אף אות אחת ממה שזכר אלפיומי („ודלך אנה פי כתב צדוק אשיא אנכרהא על־ אלרבאנין פי בית שני פי אלקראבין וגירהא ומא סמע פי כתאבה חרף ואחד ממא דכרה אלפיומי״) . וקשה מאד להכחיש עדות שני הקראים האלה ולומר כי בדו ענין ספר צ ד ו ק מלבם · וביחוד דברי השני בוכוחו נגד רס״ג והרבנים שיוכלו להכזיבו על פניו ולדרוש ממנו נ י ת י ס פ ר ו נ ח ז י . ורק זה אפשר וקרוב לדעתנו כי לא היה החבור ההוא באמת מצדוק עצמו רק נתחבר בזמן מאוחר ממנו ונתיחס אליו .

---

1) פירוש ס׳ יצירה לר״י בן ברזילי 20—21 .

2) ראה ציון 137 , II. ופינסקער ל״מ כ״ד ומ״ג .

ואמנם נכבד הענין הזה לנו מפאת כי בזמננו זה הוכיחו חוקרים אחרים (וביחוד גייגער והאלדהיים) כי יש ממש בהנחת חכמי ישראל הקדמונים החושבים את הקראים לענף מגזע הצדוקים הקדמונים שנתחדש ונתחזק על ידי ע נ ן . כי הסכמות שתי הכתות בדברים דתיים רבים לא תוכל להיות במקרה . ואמנם גם קרקסאני בדבריו שהבאנו ירמוז לדבר זה . אולם עד עתה לא היה נודע איך נהיה הדבר הנפלא הזה כי קמה לתחיה שיטת הצדוקים בימי רב יהודאי גאון בבבל אחרי עבור שבע מאות שנה מזמן שנתעלמו הצדוקים מן העין בדברי הימים לישראל ? אך כעת כאשר נתגלה לנו כי עוד בימי הרס"ג היה ס פ ר צ ד ו ק (או המיוחס אליו) נמצא בידי הקראים בנקל נוכל להבין אפשרות התחדשות תורת הצדוקים על ידי ע נ ן שתקן והוסיף בה איזה עקרים שלקח מן הרבנים (השארת הנפש , תחית המתים , ביאת המשיח וכדומה) . הענין החדש הזה יקר ונכבד הוא בקורות בני ישראל בכלל ובתולדות דת הקראים ביחוד , אך אין פה המקום להאריך בו ולכן נגענו בו בקצרה .

בפרק ז׳ ידבר המחבר אדות כת מ ג א ר י ה . השם הזה שהוראתו בערבית א נ ש י ה מ ע ר ו ת (יאמר קרקסאני) נתן להם בעבור שספריהם נמצאו במערות . קרקסאני יהלל מחבר אחד מבני הכת הזאת ששמו אלאסכנדראני (האלכסנדרי) ויאמר כי החבור שלו הוא היותר טוב ומפורסם מספרי המגאריים . ואחרי החבור הזה (או : אחרי המחבר הזה) יצא לאור חבור קטן הנקרא „ספר ידוע" והוא גם כן חבור יפה . בכל הספרים האחרים של המגאריים לא נמצא דבר טוב והגון , כי כמעט כל דבריהם מהבל יחד . בני הכת הזאת יחשבו את ראשי החדשים מזמן הגלות הלבנה החדשה . איזה מהם יאסרו את השחוק . ואצלם נמצאים פירושים רחוקים לכתבי־הקדש . בהתנגדות לכת הצדוקים ירחיקו המגאריים את גשמיות הבורא ואת הנמצא בכתבי־הקדש אדות תכונת ה׳ ופעולותיו מיחסים הם למלאך נברא שלפי דעתם הוא ברא את העולם , ולמטה יאמר כי לדעת זאת נטה גם ב נ י מ י ן א ל נ ה א ו נ ד י .

ובראשונה נעיר כי אצל שהרסתאני נשתבש השם מן א ל מ ג א ר י ה ונעשה א ל מ ק א ר ב ה (שהוא חלוף קל בכתיבה ערבית ורק בנקודות) . ובאשכול להדסי נשתבש פעם אחת (א"ב צ"ז אות ט׳) א ל ג ד י י ה ופעם שניה (א"ב צ"ח אות ר׳) א ל מ ג א ד י ה . ומדברי קרקסאני וגם מהוראת השם (ראה למטה) נדע כי הקריאה הנכונה היא א ל מ ג א ר י ה . וגראֶטץ בחר בתמונה א ל מ ק א ר ב ה אף כי הורה כי לא ידע הוראת המלה . ובהערותי להעתקה הרוססית (ולא נודעו לי אז דברי קרקסאני בענין זה) השתדלתי לבאר את השם בתמונתו אצל שהרסתאני שהוראתו ה מ ק ו ר ב י ם א ל ה ׳ . ולעת כזאת נדע כי אין ספק שהקריאה הנכונה היא א ל מ ג א ר י ה . ונוסיף לומר כי גם אצל מקריזי תחת שם הכתה מ ג א ר ב ה (שהח׳ דע־סאסי יפרש בהוראת יהודי ארץ המערב , (Magrebiens ou juifs d'Afrique) צ"ל גם כן מ ג א ר י ה 1) . בטעם והוראת השם נמצא שנוי קל , כי אצל

---

1) אמנם נוכל לאמר כי באמת כוונתו ליהודי המערב באפריקא , כי הסופר הערבי אלבירוני בספרו „אתאר־אלבאקיה" (בהעתקת זאכאוי האנגלית עמוד 278) יביא בשם אבו־עיסי א ל ו ר א ק על דבר כתה יהודית בשם א ל מ ג ר י ב י ן .

קרקסאני נאמר שנקראה הכת אלמגאריה מפני שספריה נמצאו במערה. ובאשכול להדסי נאמר כי הוראתו אנשי המערות · וכן הוא האמת כאשר נראה עוד סמוכין לזה למטה ·

והנה שהרסתאני יאמר אדות כת אלמגאריה (אלמקארבה) כזה : „איזה מבני הכת הזאת יאמינו כי ה׳ ידבר עם נביאיו על ידי מלאך אחד שבחר בו מכל היצורים ועשה אותו לממונה עליהם · גם יאמרו כי כל הכתוב בתורה ובספרי הנביאים אדות תארי ה׳ הוא שייך אל המלאך הזה וכו׳ . מספרים כי האיש אריוס [מיסד כתת הנוצרים הנקראת על שמו האריאנים] לקח איזה דברים מכת אלמגאריה שקדמה לו בר׳ מאות שנה״ . והנה אריוס זה מת בשנת 336 למה״נ ולפי חשבון זה זמן המגאריה הוא במאה האחרונה שלפני מה״נ. ואם כן טעות גלויה היא בדברי שהרסתאני אחר זה שיערבב את הכת הזאת עם היורגאנים המאוחרים הרבה · וגראֶטץ טעה בדברי שהרסתאני וחשב את בנימין למיסד את הכת הזאת · ובאמת בנימין החזיק בדעת בני המגאריה הקדמונים כפי שקרא בספריהם שהיו נמצאים עוד בימי הקרקסאני ·

וכאשר נתבונן בפרטי הדברים שנאמרו אדות הכת הזאת יתראה לנו שהיא היא כת האיסיים (עססאֶר) והתרפיטים (טהעראפייטען) שאדותן דברו פילון האלכּ־סנדרי — בספר המיוחס אליו — יוסף פלאוויוס ואיזה מבני הנכר· כן מה שנקראו בני הכת הזאת בשם אנשי המערות (מגאריה) יסכים עם המסופר אדות האיסיים ששכנו במדבריות הרחק משאון קריה · ובמדבר לא ימצא מקום בטוח מחיות רעות ומחסה מרוח סערה וחום השמש רק במערות · וכפי הנראה ברבות הימים כאשר חדלו לגור במערות השתדלו לבאר את השם „אנשי המערות״ מפני שספריהם נמצאו במערות· כמו כן ידענו באמת שהאיסיים העמיקו ברעיונות נשגבים ובדברי מוסר ומדות נעלות והיו רחוקים מצחוק והוללות · ועל זה יורה גם המסופר על בני מגאריה שאסרו את השחוק (ודומה לזה מאמר ר׳ יוחנן בברכות דף ל״א) · גם ידענו עתה שהאיסיים והמגאריים התעסקו בעניני המלאכים הרבה · ואם נוסיף לזה כי גם הזמן הקצוב לבני המגאריה (ביחד עם הצדוקים אצל קרקסאני ובמאה שלפני מה״נ אצל שהרסתאני) יסכים עם זמן האיסיים — אזי יהי הדבר קרוב לודאי כי שתי הכתות אחת היא · ובעבור זה יובן לנו כמו כן מדוע לא נזכר שם האיסיים במספר הכתות אצל קרקסאני והמקמץ · ועוד נראה למטה כי עוד כת אחת נזכרה מהמקמץ והמחבר שלנו שהיא גם היא על פי ההשערה אל האיסיים והתרפיטיים תתחשב · והנה מאלה האחרונים ידענו כי גרו בארץ ישראל בערבות ים־המלח וביחוד במצרים· ונראה כי אותם שבמצרים נקראו מהמקמץ ומהמחבר שלנו בשם „אנשי המערות״ . וקצת הוכחה לזה הוא כי כנוי המחבר היותר מצוין אצלם הוא אלאסכנדראני (האלכסנדרי) על שם עירו „אלכסנדריא של מצרים״ · ולמטה נראה כי גם הכתה השניה שמוצאה ממקור האיסיים והתרפיטים שכנה במצרים בקרבת העיר פסטאט. ונוכל לשער כי מקום מגורי הראשונה היה בצפונה של מצרים בקרבת העיר אלכסנדריא היה ומשכן השניה בצד דרום . ומזה נראה כי בארץ הפלאות מצרים שבה נמצאו לרוב זכרונות ימי קדומים כן מבנינים מפוארים ונשגבים וכן מכתבי פאפירוס נתקיימו כמו כן גם שרידי כתות קדמוניות בדעות ואמונות לזמן יותר ארוך מבשאר הארצות ·

יקר ונכבד הוא לנו לדעת כי עוד בזמן רס"ג (ועל כל פנים בימי המקמץ) היו נמצאים ספרים מאנשי המערות שלא ראינו ולא שמענו זכרם עד היום. שם חבור אחד משני החבורים של הכתה הזאת שמצאו חן בעיני הקרקסאני היה ספר „ידוע" שכפי הנראה „ידוע" הוא שם המחבר. ומצאנו שם איש כזה גם בכתבי הקדש (נחמיה י' כ"ב, י"ב י"א וכ"ב) וגם בימי אלכסנדר המקדוני כי נקרא אצל יוסף פלאוויוס שם הכהן הגדול שיצא לקראת המלך הזה. הספר הזה היה כתוב בשפת עברית. אולם לא נדע את שם הספר השני, ובאיזה שפה היה כתוב, ורק נדע את כנוי מחברו אלאסכנדראני (האלכסנדרי). ובספק הוא כי יוכל להיות ששני הספרים נתחברו מאיש אחד ששמו היה „ידוע האלכסנדרי". ולא נחדול מלהגיר פה עוד השערה אחת, והיא, כי אולי המחבר האלכסנדרי הוא פילון מאלכסנדריא שבחבורו אודות האיסיים והתרפיטיים (או בחבור המיוחס אליו אף שבאמת אינו ממנו) דבר מהם בידידות ורצון והלל אותם ומפני זה יכלו לחשוב אותו כאחד מהם. ואם נקבל את ההשערה הזאת נוכל לומר כי שיטת פילון על דבר הלוגוס (המאמר, המימרא) שהוא לפי דבריו המלאך הראשון, נתנה ידים לדברי „אנשי המערות" אדות המלאך הבורא את העולם ומנהיגו, כמו שהבאנו למעלה. ואת כל זה אולי נדע בברור כאשר יתגלו לנו שארי המאמרים מספרו של הקרקסאני, ששם יביא דעות הכתות השונות וישא ויתן אדותן.

בפרק ח' ידבר הקרקסאני אדות הנוצרים ודתם, ויביא דעות שונות אדותם מהרבנים והקראים, ובתוכם גם את דברי ר' דוד המקמץ. ולא נביא הנה רק את הספור אדות „המקמץ" עצמו, על כי בו נמצאו איזה חדשות בענין האיש הזה שעד הנה ערפל חתלתו. וזה תאר הספור: „הנה דוד בן מרואן אלרקי הנודע בכנויו אלמקמץ היה פילוסוף, ובראשונה היה יהודי ואחרי כן נתנצר בנציבין על ידי איש ששמו נאנא. והיה נאנא זה חשוב בין הנוצרים, כי היה מופלג בפילוסופיא ומלאכתו היתה מלאכת הרפואה, ודוד המקמץ היה תלמידו שנים רבות והצטיין בפילוסופיא. וחבר נגד הנוצרים שני ספרים אשר בהם יטעון עליהם, ושני הספרים מפורסמים הם, והוא תרגם גם כן מספרי הנוצרים ופירושיהם לכתבי־הקדש: „פירוש בראשית" שקרא שמו „ספר בריאת העולם" (או ספר יצירה) וגם „פירוש קהלת".

ונציג פה איזה הערות קצרות לספור זה לבאר ולתקן את הנכתב עד כה אדות המקמץ וביחוד במה שכתב גרעטץ.

א) הכנוי הערבי של ר' דוד אלרקי הוראתו איש שנולד או ששכן בעיר רקה (ראקקא) בארם נהרים שהיתה מושב המלוכה בימי הרון אלראשד. וכן נכתב הכנוי הזה בכל הספרים נדפסים וכ"י שמביאים אותו. והמצאת פירסט שנתקבלה גם כן מפינסקער ומגרעטץ כי הקריאה הנכונה מכנוי זה היא אלעראקי על כי בעברית נקרא הבבלי — אין לה כל יסוד ושרש, כי גם העיר רקה היא בבבל.

ב) הכנוי השני של ר' דוד אלמקמץ לא נתבאר עד עתה, לכן אגיד השערתי כי הכנוי הזה המורה בערבית הקופץ ומדלג ממקום למקום 1), מפאת כי שתי

1) ובעבור זה נקרא גם הארבה בערבית וארמית קמץ קמצא כמו בצרפתית Sauterelle.

פעמים החליף את אמונתו (מאמונת היהודים לנוצרים ואחרי כן בחזרה) וקפץ מדת אל דת.

ג) ספקו של פינסקער ווראו של גרעטץ בענין שייכות המקמץ לקראים, בטלים ומבוטלים. כי הקרקסאני לא יקרא את בן־אמונתו בשם יהודי סתם כי אם תמיד יכנהו אחד מחברי הכת שלנו (מאצחאבנא, בעץ אצחאבנא). ובדבר הקראי מנחם גיצני בעל המכתב לאיש ששמו דוד הבבלי בקאהירא (שחשבו פינסקער וגרעטץ שהוא הוא המקמץ) הנה כבר הוכיחו שחיה כמה מאות שנה אחרי זמן המקמץ כמו שהבאתי בהערותי לספרו של גרעטץ במקומו.

ד) כמו כן נתבטלה השערת פינסקער וגרעטץ שהמקמץ נולד ישמעאלי ברת האיסלאם ונתגייר, ועתה נדע כי היתה לידתו בקדושה ורק במשך איזה שנים היה נוצרי ואחרי כן שב ליהדותו. ודברי החכמים הנזכרים כי היה המקמץ שר ופקיד במצרים בזמן הכליפים לבית פטימה (פאטימידען) לא יתכנו מפאת סדר הזמנים. כי בשנת ד"א תרצ"ז (937) כבר מובא המקמץ במחבר נודע ומפורסם שלא נמצא בין החיים ובית פטימה לא הגיע למלוכה במצרים רק בערך ד"א תש"ל (970) או קודם מעט.

ה) שם המורה הנוצרי של המקמץ נ א נ א נמצא לפעמים אצל הגמוני הנוצרים (בישאפע) הסורים הנזכרים אצל אססעמאני, והוא התאר הארמי מן השם (נאננוס) הרומי, או השם (נאנאס) היוני. וגם בערבית נמצא השם נ א נ א 1). ואם נמצא בין רופאי הנוצרים ופילוסופיהם בעיר נציבין האיש ששמו נאנא, אזי נוכל לקצוב על ידו גם את זמנו של המקמץ. שעל כל פנים לא היה מאוחר מראשית המאה העשירית למה"נ, כי לפי עדות הקרקסאני משנת ד"א תרצ"ז כבר היו ספריו שחבר נגד הנוצרים (אחרי כמה שנים שהיה לומד אצל הפילוסוף הנוצרי) נודעים ומפורסמים ולא כחדשים מקרוב באו.

ו) המחבר לא יאמר בפירוש כי נתגייר המקמץ ושב לדת יהודית, רק זה נבין מדבריו: „וחבר שני ספרים נגד הנוצרים". אך בלי ספק היה מדובר מזה בפרטות במקומות אחרים מספר הקרקסאני, או במקור אחר כנראה מן הכנוי „גר צדק" שנתכנה בו בספרות הקראים. וכן יחשבו חכמי ישראל את המקמץ ליהודי כשר.

ז) הפירוש לבראשית שתרגם המקמץ וקרא שמו „כתאב אלכליקה" (ס' יצירה, והוא מסכים לשם היוני גענעזים) נזכר גם בשני כ"י „מכתאב אלמחאצרה" לרבי משה בן עזרא באוצר הספרים הקיסרי בפה. ואמנם בכ"י בודליאנא יחסר שם הספר הזה. וכמו כן ידובר מספר זה בבאור לבראשית בערבית מקראי שמצאתי ממנו רק דף אחד — ואשער כי הוא לקוח מפירוש הקרקסאני — ואלה דבריו שם: „וכבר חבר דוד בן מרואן אלרקי הנודע בכנוי אלמקמץ בבאור בראשית ספר יפה שתרגם מפירושי [הנוצרים] הסוריים. אך לפעמים הוא מקצר במקומות שהיה לו להאריך בהם. ולהפך הוא מאריך במקומות שאין בהם צורך לאריכות". ומדברי ר' משה בן עזרא בספרו הנזכר נוכל להוכיח כי פירוש המקמץ לבראשית לא היה תרגום פשוט מבאורי הנוצרים. כי היה בו מאמר מיוחד שבו התוכח עם בעלי

---

1) ראה אלבירוני בהעתקת זאכוי 45.

הדעה שתורת משה תתבטל ותשתנה (נסך אלשראיע) וזו היא גם דעת הנוצרים. ונראה מזה כי המקמץ באמת תרגם את פירושי הנוצרים והוסיף עליהם מדיליה. ואולי על ידי תרגום המקמץ מפירוש הנוצרים לשני ספרים מכתבי־הקדש נתעוררו הגאונים האחרונים בבבל (רב שמואל בן חפני וחתנו רב האי) ואיזה מחכמי ספרד הקדמונים לשום לב לתרגום הנוצרים ופירושיהם.

בפרק ט׳ ידבר המחבר מבני הכתה הנקראת בשם אלקרעיה. והשם הזה לקוח מן המלה הערבית קרע (קשואין ודלועין) על כי בני הכת הזאת הכינו את כלי תשמישיהם מקשואין. גם יביא עוד באור אחר לשם הכת הזאת כי נקראו כן מפני שהיו מזרע יוחנן בן קרח שירד מארץ ישראל למצרים בימי ירמיהו הנביא (ירמיה מ״א—מ״ג). וכן באר את השם הזה הקראי דוד אלפאסי באגרונו בשרש קר (לקוטי קדמוניות קס״ו). ואין ספק כי אין כל יסוד לטעם זה. וגם הדסי באשכול (א״ב צ״ז אות יו״ד) הביא רק את הטעם הראשון ולא השני. הסבה שבעבורה השתמשו בעלי הכת הזאת רק בכלים מקשואין ודלועין לא נודעה אל הקרקסאני בברור. ורק יגיד את השערתו (שהיא אולי השערת המקמץ) כי מפני בטול אפר הפרה הארומה חשבו בני אלקרעיה את כל האנשים לטמאים, ולכן השתמשו רק בכלים שהכינו הם בעצמם. גם לא הניחו לאיש לעזור להם בזריעת שדותיהם ובקצירתם, ולא ידע המחבר הסבה לזה גם כן. עוד יאמר הקרקסאני כי יספרו אדותם ששבתו ביום הא׳ בשבוע ביחד עם יום השבת. ומזה נראה – יוסיף המחבר לומר — כי היו נוטים לדת הנוצרים. מקום משכן בני הכתה הזאת במצרים היה על שפת יאור הנילוס כעשרים פרסה מן העיר פסטאט. ובסוף הפרק הזה יאמר הקרקסאני: „בראשונה חשבתי כי הכתה אלקרעיה היתה אחרי זמן הנוצרי עד אשר מצאתי בספר דוד בן מרואן הנקרא „כתאב אלצראה" שהדת הנוצרית לקחה מדעות בני אלקרעיה. ומזה מוכח כי הכתה הזאת היתה קודם זמן הנוצרי. ומפני שחשבתי בראשונה כי דת הנוצרית קדמה לכת אלקרעיה לכן הבאתי את הנוצרים קודם (בפרק ח׳).

עד הנה דברי הקרקסאני. והנה שם הכתה אלקרעיה (בעלי הקשואין) נתן להם מפני שהשתמשו בכלים העשוים מקשואין ודלועין. ועל כי המחבר לא ידע בברור — ומזה נראה כי גם המקמץ לא ידע — הטעם מדוע השתמשו בכלים באלה נוכל לשער כי זה היה (לבד מזהירותם בריני טומאה וטהרה) גם מפאת חפצם להתרחק מכל מיני מותרות (לוקסוס). כי הקשואים גדלו וצמחו בגנותיהם ושדותיהם ולא היה להם צורך לקנותם בכסף, ומקרא מלא הוא בבני ישראל שיצאו ממצרים: זכרנו את הדגה וכו׳ את הקשאים (במדבר י״א ה׳). ומפני זה הטעם בעצמו כפי הנראה חדלו מלשכור אנשים זרים להיות להם לעזר בעבודת שדותיהם לבל יהיו מוכרחים לשלם להם בכסף מלא וגם למען לא ירגילו את עצמם בעצלות וחיי ענג ורך. אולם הספור ששבתו ביום השבת וביום הראשון ביחד בודאי מוטעה הוא. על כי קרקסאני יעיד בפירוש שזמנם היה קודם זמן התחדשות הדת הנוצרים ושביתת היום הראשון בשבוע. אם לא כי נאמר שהספור הזה הוא שייך לזמן מאוחר בעת שבני הכתה הזה התערבו עם בעלי הברית החדשה. או נוכל לומר כי נפל שבוש בדברי הקרקסאני (או אצל המקמץ) ובאמת היתה הכונה בעצם וראשונה כי הם

אוסרים כל מלאכת עבודה — ואף מלאכות אכל נפש — במועדים כמו בשבת כי אצל הדסי באשכול (א"ב צ"ז אות כ') כתוב: „כבוד קדושת השבת וימי המועדים שומרים ביחד", ומשביתת יום הראשון לא נזכר שם דבר.

ועל כל פנים אין להסתפק בדבר זה כי כוונת המקמץ וקרקסאני בכתת אלקרעיה שקדמה בזמן לדת הנוצרית ושכנה בארץ מצרים והיתה מדקדקת ביותר בדיני טומאה וטהרה — לחלק אחר מבני האיסיים. ואם תצדק השערתנו שהצענו למעלה נידון פילון האלכסנדרי שחשבוהו גם כן לאחד מכת האיסיים יובן היטב אמרו כי הנוצרים לקחו מהם. כי ידוע הוא שהנוצרים בתחלת צמיחת דתם התעסקו הרבה בדבר הלוגוס לפי שיטת פילון וחבריו מבני אלכסנדריא.

בפרק י' ידבר המחבר מחלוקין שבין בני ארץ ישראל ובני בבל ומזה יסתייע כי אין להרבנים תורה שבעל פה בקבלה איש מפי איש. וזאת הראיה לקחו ממנו חכמי הקראים הבאים אחריו: יוסף הרואה (זכרון לראשונים דף 6—394) ישר מסתתר (בס' המצות כו') ואחרים. ועל כל פנים הפרק הזה כתוב שלא במקומו. ומקומו הנכון הוא למעלה בפרק ג' וד' בוכוחו עם הרבנים.

בפרק יא יספר הקרקסאני ממיסד הכתה הנקראת אלעיסוניה או אלעיסויה (תלמידי עיסי) על שם רבם אבו-עיסי מאספהאן ששמו העברי היה עובדיה. הוא היה בימי הכליף עבד-אלמלך בן מרואן (משנת 685 עד שנת 705 למה"נ). הוא אמר על עצמו שהוא נביא ומרד ביחד עם הסרים למשמעתו נגד המושל ונהרג במלחמה עם חיל צבא המושל. אולם לפי ספור איזה מתלמידיו לא נהרג במלחמה כי אם הסתתר במערה אחת בין ההרים ולא נודע מה הגיע אליו. אנשי כתת אבו-עיסי האספהאני יספרו ממנו מופת כזה: הוא היה חייט פשוט ולא ידע לכתוב ולקרות ובכל זאת השכיל להוציא לאור ספרים שנתחברו בלא עזרת איש אחר. ודבר כזה (יאמרו בני הכתה הזאת) הוא בלתי אפשר לאיש שאין הנבואה שורה עליו. ולמטה (בפרק י"ח) יאמר הקרקסאני כי בימיו שארית הכת הזאת נמצאה רק בעיר דמשק בערך עשרים איש. — מדעות אבו-עיסי באמונה ודת יביא הקרקסאני את הפרטים האלה. הוא אסר גירושי אשה כמו שאסרום הצדוקים והנוצרים. מן הפסוק שבע ביום הללתיך (תהלים קי"ט, קס"ד) הוכיח שחייב אדם להתפלל שבע פעמים ביום. והעיד על עצמו כי ה' צוהו בנבואה להתפלל בקריאת שמע וח"י ברכות. ועוד אמר כי ה' פקד על ידו למנוע מאכילת הבשר ושתית היין, את כבוד הרבנים (חכמי התלמוד) הרים עד למעלה ראש ואמר כי הם הגיעו למעלת הנביאים. — את כל התחבולות האלה (יאמר הקרקסאני) עשה אבו-עיסי למשוך אחריו את לב אנשי ההמון והקהלות. ובעבור זה (יוסיף קרקסאני לומר), לא ירחיקו הרבנים את העיסוניים ולא יביטו עליהם בעין רעה כמו שיביטו על בני כתת ענן ועל הקראים, והמחבר יספר כי פעם אחת שאל את יעקב בן אפרים אלשאמי (מארץ ישראל או מירושלים) מדוע תתקרבו אל העיסוניים ותתחתנו עמהם אף כי הם מיחסים את הנבואה למי שאינו נביא (אבו-עיסי)? ועל זה השיב יעקב: מטעם זה איננו דוחים אותם — מפני שהם מסכימים אתנו אדות זמני המועדים. התשובה הזאת (יאמר הקרקסאני) תוכיח כי ההתנגדות להרבנים בענין המועדים שבראו מלבם הוא בעיניהם עון יותר חמור מהכפירה בעקרי האמונה.

אבו־עיסי חשב את ישוע הנוצרי ואת מחמד מיסד האסלם לנביאים שנשלחו כל אחד מהם לעם מיוחד וצוה לבני כתתו לקרוא בספרי „העוואנגעליום ואלקראן" עם פירושיהם. גם אמר כי אך טוב הוא אם הנוצרים ובעלי האסלאם ישמרו את חקי תורותיהם כמו שהכרח הוא ליהודים לשמור את מצות התורה, וגם זאת (יאמר המחבר) עשה אבו־עיסי לטובת עצמו, כי אם לא היה מודה בנבואת אחרים שקדמוהו לא היו האנשים מאמינים גם כן שהוא נביא ובאמונתו בהקודמים היה מקוה למצוא עזר ומשען לעצמו, אך נכזבה תוחלתו ומשענתו היתה משענת קנה רצוץ.

ובראשונה ראוי להעיר כי הסופר שהרסתאני יאמר בטעות זמנו של אבו־עיסי עד זמנו של הכליף האחרון מבני אומיה מרואן השני והכליף השני לבית עבאס אלמנצור, ובאמת היה כחמשים שנה קודם זמן זה בימי הכליף עבד אלמלך. ולזה נוטים גם כן דברי הרמב"ם באגרת תימן ארות אבו־עיסי שיקצוב שם זמנו בתחלת מלכות ישמעאל, ובטעות שהרסתאני הלך גרֶאטץ לאחר זמנו של מיסד הכתה זה. ואמנם נכבד הוא לדעת זמנו אם היה קודם ענן או אחריו, כי רואים אנחנו שאדות השקפתם על מיסדי דת הנוצרים והישמעאלים הסכימו אבו־עיסי וענן. ועד עתה חשבו שאבו־עיסי לקח זה מענן, וכעת נדע שבאמת היה בהפך שענן הלך בזה בדרך אבו־עיסי הקודם לו.

אצל הסופרים הערביים נמצא עוד איזה ידיעות אדות אבו־עיסי זה. הסופר שהרסתאני יאמר כי שמו העצמי היה יצחק בן יעקב והשם ע:פיד־אלהים (עובד־אלהים — עובדיה) היה רק כנוי כבוד, וזה אפשר. עוד יאמר שהרסתאני כי אבו־עיסי צוה להתפלל עשרה פעמים ביום (ולא שבע). אמנם זהו בודאי טעות כנראה מן הכתוב (שבע ביום הללתיך) שהביא לראיה, ומה גם כי לדברי הקרקסאני יסכים גם הדסי באשכול (א"ב צ"ז אות ל׳). ואודות המלחמה שהיה לאבו־עיסי עם חיל צבא הממשלה יספר שהרסתאני שקבץ המון רב מיהודי פרס והתוה קו סביב המחנה והבטיח להם כי כל זמן שלא יצאו מחוץ לקו לא תגיע אליהם חרב המושלים, ואנשי הצבא של הממשלה יצאו לקראת אבו־עיסי והגיעו עד הקו אשר מסביב מחנהו. אולם בהגיעם שמה נפלה עליהם אימה כי פחדו מלחשיו ולחטיו ושבו אחור. ואז רדף הוא אחריהם והכה בהם והמית מהם עם רב. ואחרי כן פנה המדברה להודיע דבר ה׳ ונבואותיו לבני משה בן עמרם אשר שם, ומספרים שנהרג אחרי כן הוא ואנשיו כשנלחם עם צבאות הממשלה בעיר רַי.

הסופר הערבי אלבירוני יספר כי אבו־עיסי אמר על עצמו שהוא נביא המשיח ושלוחו, והסופר הנודע מקריזי יאמר כי אבו־עיסי ספר לתלמידיו שהוא עלה למרום וה׳ יתעלה נגע בראשו (בערבית „ומסח עלי ראסה", שאולי הוראת המלות האלה פה היא שה׳ משח את ראשו לנביא) ושם ראה את מחמד נביא הישמעאלים והאמין בו. ואם באמת אמר אבו־עיסי כזאת ברור הוא כי עשה זאת למען תפוש את הישמעאלים בלבם. ומהדסי באשכול נדע עוד כי אסור הבשר והיין, לקח מהכתוב אצל בני יונדב בן רכב (ירמיה ל"ה אשר אמנם שם נזכר רק האסור לשתות יין ולא האסור מאכילת בשר), כי את המועדים צוה אבו־עיסי לעשות לפי חשבון שנות החמה, וכי הוא חשב את עצמו למשיח (שם א"ב צ"ז אות כ׳ ומ׳).

בפרק י"ב ידבר המחבר ממיסד הכתה יודגאן הנקרא בכנויו אלראעי (הרועה את צאן עמו). הוא היה תלמיד אבו-עיסי ואמר גם כן על עצמו שהוא נביא, בני סיעתו הנקראים על שמו יודגאנים חשבו אותו למשיח והאמינו כי לא מת והיו מקוים כי עוד ישוב אליהם, כמו העיסונים כן אסרו היודגאנים אכילת הבשר ושתית היין והרבו בתפלות וצומות. אולם חשבו כי מצות שמירת שבת ומועדים בטלה בזמן הזה ואמנם היא רק לזכר בלבד.

ובספרות הערביים נמצא אדות יודגאן את הדברים האלה. הסופר שהרסתאני יאמר כי שמו היה יהודה, ועל פי זה יחליטו פינסקער וגראֶטץ לומר כי הוא הוא יהודה הפרסי הנזכר מהראב"ע ומהקראי משה בשיצי, ולעת עתה היא רק השערה שאין לה יסוד ראיה והוכחה, הכנוי של יודגאן אלראעי (הרועה) נשתבש אצל הסופר הזה אלדאעי (הקורא. וגם בכתיבה ערבית בנקל יתחלפו אות הד' והר' כמו בעברית). וגם על השבוש הזה בנה פינסקער בנין גדול, ולבד מהקרקסאני שיאמר בפירוש כי נקרא בכנוי זה על כי היה רועה את עמו עוד יקראו לו כן אלבירוני (ולחנם נכנס המתרגם ספרו לאנגלית ה' זאכֿאוי ברוחק גדול לפרש שהוא מוסב על שריעי או שריני. ואמנם הוא לא ידע מיודגאן וכנויו מאומה), והדסי באשכול שיקרא לו דרך התול רועה גמליך, וגם זה יוכיח שקרא אלראעי ולא אלדאעי. עוד יספר שהרסתאני שיודגאן חשב כי בתורה נמצאו כוונות פנימיות וחיצוניות משונות מן הכוונות והדרשות המתפשטות אצל כלל היהודים. גם נפרד מן היהודים בענין השתוות תכונות ה' אל תכונות בני האדם, וחשב את האדם לבעל בחירה מוחלט ושבעבור זה ראוי הוא לשכר ועונש על פעולותיו. שהרסתאני יספר גם כן מתלמידו של יודגאן ששמו היה מושכא ובני סיעתו היו נקראים על שמו אלמושכאניה (המושכאנים). דעותיו בדת ואמונה היו דומות לדעות רבו יודגאן, אולם הוא צוה אל בני כתתו לצאת למלחמה נגד מתנגדיהם, ובסביבות העיר קום בפרס נהרג הוא ביחד עם תשעה עשר מתלמידיו. איזה מכתת המושכאנים הודו בנבואת מחמד וכי הוא היה נביא שלוח אל בני ישמעאל ולעמים אחרים לבד מבני ישראל, וכבר ראינו למעלה כי אבו-עיסי שהיה רבו של יודגאן הוא הממציא את הדעה הזאת. וכבר נודע כי היא היתה ליסוד מוסד גם לענן וההולכים בעקבותיו.

בפרק י"ג ידבר המחבר מענן מיסד הכתה היותר מפורסמת בישראל והיא כתת הקראים. ואלה דבריו אדותם: אחרי יודגאן בא ענן ראש גלות בזמן הכליף אבו-געפר אלמנצור 1), והוא גלה את האמת כלה בעניני הדת. הוא היה בקי מאד במאמרי הרבנים, ולא היה בהם איש הטוען על חכמתו. וספרו כי ראש הישיבה האיי ואביו תרגמו את ספרו של ענן מארמית לעברית ולא מצאו בו דבר שלא נודע מקורו במאמרי הרבנים. ורק משני דברים לא ידעו בתחלה את מקורם: במה שאמר אדות הבכור ובמה שחלק בין הזרע שנזרע [או: הולד שנתעברה אמו ממנו] בישראל ובין הזרע שנזרע בין הגוים. ולא ידעו שניהם [רב האי ואביו] מאין לקח ענן זאת, אולם אחרי כן מצאו את המקור לדבריו בחזונו

1) מלך משנת 754 עד שנת 775 למה"נ.

(פיוט) ינאי · — ואלה הם הדברים שבהם נפרדו ע נ ן ובני סיעתו מן הקודמים להם. הוא התיר לשאת בשבת דבר קל ואמר על זה: „אין משא אלא בכתף, דכתיב בכתף ישאו" (במדבר ז' ט') · והנה איזה מתלמידיו חשבו כי כוונתו אל הנושא בתוך הבית שלא ישא על כתפיו · אולם (יאמר הקרקסאני) משפט דבריו לא נראה כזה. וצוה ע נ ן להתפלל במקום מיוחד הנקרא ח צ ר · ואמר כי מי שאכל בשבעת ימי הפסח מצה מחטים [ולא משעורים] הרי הוא כאלו אכל חמץ · וחייב לקיים מצות מילה במספרים ולא בכלי אחר, וצוה להשתמש בעת המילה בשתי מטליות פשתן [או: לחתך שני חתכים? בערבית: „באן יסתעמל פי אלכתאנה כרקתין כתאן"] גדולה וקטנה ביחד עם שמן אגוזים. ולפי דעתו כל מי שלא עשה אחד מן הדברים האלה הרי הוא כאילו לא מל, וחייב למול ביום אחד עשר לחדש ולא ביום אחר · והאשה המקבלת על עצמה דת יהודית, צריכה לדבריו לעשות זאת ביום שמיני לחדש, וחייב לבקש את האביב ביום ארבעה ועשרים לחדש שבט: ולדעתו חדש שבט הוא החדש שמעברין אותו בשנת העבור. ומפשט דבריו נראה כי הוא התיר נשואי דודתו שלא מן האב · אולם בני סיעתו יברחו מזה בריחה גדולה [ימאנו לקבל זאת], והתיר נשואי בת אשת אביו אם אין לאביו זרע מאשתו זאת · ודעתו הוא כי הוראת הכתוב ואשה אל אחותה (ויקרא י"ח, י"ח) היא „אשה ובת אחותה" · ואמר כי משמעות הכתוב וכי ירוק הזב בטהור (ויקרא ט"ו, ח') הוא דוקא, ולכן אם ירוק הזב „באשה טהורה" לא נטמאה · וצוה לצום שבעים יום מן שלשה עשר לחדש ניסן עד שלשה ועשרים לחדש סיון · וחייב לצום את היום השביעי מכל חדש וחדש, ואת שני ימי המגלה [הפורים]· ואסר תשמיש המטה ביום, ואסר לבוא על אשה הרה אחרי שלשה חדשים לְהֵרוֹנָהּ · ואם חל יום חמשה עשר בניסן בשבת דחה את המועד ליום הראשון שהוא יום ששה עשר · וכן עשה בחג הסוכות וכו' וכו' · ויספרו ממנו כי הוא האמין בגלגול נפש, וכי חבר ספר בזה · וכבר ראינו אנשים מההולכים בעקבותיו שיאמינו בגלגול · ועוד נדבר אדות המאמינים בגלגול, והתשובה עליהם במקום אחר שיבוא מזה הספר ·

לרגל מלאכתי במאמר הקצר הזה לא אוכל להאריך פה אדות ע נ ן והתיסדות כת הקראים, רק אעיר איזה הערות קצרות בענין זה.

א) דברי הקרקסאני: „והוא גלה את האמת כלה בענין הדת" מקבילים לעומת מה שאמר למעלה אדות צדוק מיסד כת הצדוקים שהוא גלה ח ל ק מ ן ה א מ ת · וזהו אמנם נכבד הוא לנו לראות כי הסופר הקראי היותר קדמון (וכפי שנדע עתה הוא גם היותר יקר ונכבד ביניהם וכאשר על זה יורה מה שהראב"ד בספר קבלתו יזכיר אצל ע נ ן רק את הקרקסאני) המדבר על דבר כתות הדת ידע היטב את היחס הנמצא בין הצדוקים והקראים כאשר דברתי כבר מזה למעלה בהערה לפרק ו'.

ב) על בקיאותו בדברי הרבנים באמת יעידו כמה ממאמריו, כן מאותם שנטה בהם אחר דעת הרבנים וכן מאותם שהתנגד בהם לרעתם. והנה רב נטרונאי קלע אל השערה בתארו את ע נ ן בדברים אלה: „שאמר לכל התועים וזונים אחריו עזבו דברי משנה ותלמוד ואני א ע ש ה ל כ ם ת ל מ ו ד מ ש ל י" 1) · כי

1) סדר רב עמרם גאון חלק א' דף ל"ח ע"א.

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

בימינו אלה שנתגלו איזה חלקים מספר המצות של ע נ ן נוכל לראות עין בעין כי כל מגמתו היתה לחקות את התלמוד . וגם בשטתו בדרושי המקראות כאסמכתות לדברי הלכות ודינים אחז בקצה החבל אשר לשיטת הרבנים בעלי התלמוד . ואציג פה לדוגמא איזה מקומות מספר המצות של ע נ ן כהוכחה לאמת דברי רב נטרונאי גאון .

1) וכי ימות מן הבהמה דאי שאחיט לה לבהמה ב[עידן דקריבה ל]מות כי נבלה היא . ומשום האכי אמא [ענן ישתמש תמיד במלה א מ א במובן א מ ר] ימות לא [ורועך] דלאו על בהמה דמיתא מִיֶּמֶת קאים אילא על בהמה דשחטין לה בעידן מיתה קאים, דבהמה בלשון נקבה איקריא דקא א[מא] זאת הבהמה אשר תאכלו . והואיל דשחיטה זכר [הוא] דשאחיט משום הכי אמא י מ ו ת בלשון זכר , ואמא ה ב ה מ ה , טפי ביה ה א , דעד דהויא בת תמניה יומי לא מטמיא ולאכילה נמי לא שריא , ולא שרי לן למיכל אילא בהמה דלא מריעא .

[הדרשה מן המלה י מ ו ת שהענין מוסב על שחיטה מפני שהשוחט הוא זכר, וההוכחה מאות ה' של הבהמה שצריכה להיות בת ח' ימים (שהוא על דרך חילוף האותיות ה' וח' שנמצא כמה פעמים בתלמוד) — יורו למדי איך היתה שטתו של ענן בדרש הלכה] .

2) ואמא וחלצה דומיא דחלוצי צבא דקא מדמי להון להני מסני [— מסאני, מנעלים] כי זינא דמלחמה . דאי סים גורבי [פוזמקאות] מסני הוא דשלפא להון וגורבי לא שלפא להון דקא קדמי [— דקא דמי , שמשוה ומדמה] להון . לזינא , וזינא לדיליה לחודיה דשלחין להון ומני [— ומאני] דתותיה לא שלחין להון אבל היכא דאמא [— דאמר] שַׁל נעלך אפילו גורבי נמי שליף דכתיב כי יֵשַׁל אלוה נפשו , מה שַׁל דנפש כולה נפש משתלפא אף שַׁל דנעל כוליה נעל משתליף בין מסניה ובין גורבא כולה , כי אמא וחלצה נעלו מעל רגלו בלשון יחיד דמסני לחודיהו הוא דשלפא להון, דכתיב הכא נעלו מעל רגלו בלשון חד וכתיב התם ונעלך לא בלתה מעל רגלך בלשון חד , מה נעלך דהתם דעל רובא קאים ואמריה בלשון חד , אף היי [האי] נעל על תרויהו מסני קאים ואמריה בלשון חד דלא תשלוף גורבי בי היכא דפרישנן . אבל בהדי שַׁל כתב נעלך מעל רגלך בלשון רובא למשלוף גורביה בהדי מסניה .

[גם פה נראה דרכו של ע נ ן בהוכחותיו לדרש ההלכה , והחלוק אשר יחלק בין ח ל ץ ובין שַׁל (נשל) לענין חליצת הפוזמקאות וכן בין לשון יחיד ורבים בענין זה — יראה לנו את שיטתו ברור כצהרים] .

3) ובתולה דם בתוליה לא מטמא ביה לא היא ולא בעלה, דדם בתולים לאו טמא הוא דכתיב ואשה כי יזוב זוב דמה , קא אמא יזוב זוב דמה ואי אמא יזוב דמה הוה סגי ליה, אילא טפי כתב זוב לאודועך דהיי (דהאי) דם דקא מטמי באשה דם דתדיר דדייב מינה הוא . אלמא דם דלא תדיר דדייב מינה (הוא) לאו טמא הוא, הילכך דם בתולים לאו טמא הוא , דהיי לאו דם דתדיר למידב מן אשה הוא . אבל או [אי] בתר ביאה ראשונה כדפסיק דם בתולים תניא הזיא [חזיא, היא רואה שנית] דם הוי לה נדה . דדם בתולים בתרין גיסנא [גיסי] דרחם קביע . דקא קרי ליה „בתולים" בלשון „תלם" , קא רזים לך דדם בתולים איתיה בשני תלמים דרחם.

קא משוי ליה לרחם כי אגיא [אוגיא בתלמוד] וקא אמא דאיתיה להיי דם בהיי גיסיה דהיי אגיא ובהיי גיסיה, הילכך לא אפשר למהוה בעילה כדרכה אילא דמתבעי [דמתבזעי] הנך תרין גיסני דאגיא, וכיון דאתבזעו לה וכל דמא דאית בהו בחד שפכו אתו הי לבר כל דמא דחזיא בתר דפסיק דם בתולים לאו טמא הוא. לא מיטמי בהו לא נבעלת ולא בעל. אילא מיטמו תרויהון טמאת שכבת זרע וסחו וכד ערבא שמשא דכו כי היכון [היכא] דפרישנן בטמאות.

[ממקום השלישי הזה נראה לדעת גם מצב ענן בחכמת הלשון העברית, כי יחשוב לדבר פשוט שהמלה „בתולים" נגזרה מן „תלם", וברצות ה׳ נדבר מזה ביחוד כשנדפיס את כל הנשאר לנו לפליטה מספר המצות של ע נ ן].

ג) רב האי ואביו שנזכרו פה מהקרקסאני אי אפשר לומר שהם הם הגאונים רב שרירא ורב האי בנו, כי הקרקסאני קדם להם בזמן, וכפי הנראה הכוונה „לרב האי גאון בן מר רב דוד שהיה דיין בבגדד שנים רבות קודם לגאונותו" (שערי שמחה מר"י בן גיאת חלק א׳ עמוד ס"ג). ולפי ההשערה היה לו שם דין ודברים עם הקראים השוכנים בעיר הבירה. וכבר מובא ממנו מאמר ארוך אדות קדוש־החדש הערוך נגד הקראית (לקוטי קדמוניות לפינסקער עמוד 151—148). ואם אמת בפי שמועת הקראים שהתעסק רב האי בספר המצות של ע נ ן אולי העתיקו להשיב עליו ולבטל דבריו בדרך הוכוח. ויוסף הרואה בכתאב אלאסתבצאר שהביא המקום הזה מהמחבר שלנו יכתוב שרב האי ואביו העתיקו ספרו של ענן מארמית לערבית (ולא לעברית), ואולי היא הנסחא הנכונה. ואדות פיוטי ינאי הנזכרים פה ראה הערתי בזכרון לראשונים (חלק ה׳ עמוד ק"ח). ועוד במקום שני מספרו (בפ׳ ל"ט ממאמר י"ג המדבר בדיני ירושה?) יאמר הקרקסאני כזה: „אולם ענן אמר אדות זה מה שספרנו ממנו בראש החבור. והוא מה שלקח מפיוטי ינאי על דבר מי שאמו נתעברה אצל הנכרים וילדתו אצל ישראל".

ד) המאמר אדות המילה חשבתי לפרש בתחלה שהוראתו: שצריך לחתך שני החתכים במילה (כ ת א ן, הכף עם נקודה למעלה), ושערתי כי דעת ע נ ן היתה לפרש את הכתוב (יהושע ה׳ ב׳) ושוב מל את בני ישראל שנית כפשוטו, תחת אשר הרבנים (מסכת שבת דף קל"ג) למדו ממנו חיוב ה פ ר י ע ה, וגם הקראים אהרן ניקומדיאו „בגן־עדן" ואליה בשיצי „באדרת־אליהו" (מצות מילה) נתקשו בו. אולם הבארון רוזן העירני כי לא נמצא את המלה הערבית שזכרנו בתמונה כ ת א ן כי אם תמיד כ ת א נ ה (בהא נקבה). ובעבור זה מההכרח לומר כי כוונת ע נ ן היתה לאיספלנית וכמון (מיין ושמן) וגם לסמרטוט לעצור בעד דם המילה הנזכרים במשנה שבת (פרק י"ט משנה ב׳). ויתר הדברים אדות ע נ ן אקוה להעריך במהדורתי מספר המצות שלו.

בפרק יד ידבר המחבר מבנימין אלנהאונדי ויאמר כי לפי דעתו ברא הבורא מלאך אחד והמלאך הזה הוא יצר את העולם והוא שלח את הנביאים ועשה האותות והמופתים ונתן חקים ומשפטים. גם הוא הוא הנוהג את העולם זולת הבורא הראשון, ודעתו היא כי היבום נוהג בשפחה. ואמר כי דברי הכתוב והיה הבן הבכור לשניאה כי בן האהובה אף אם נולד קודם איננו בכור כי אם תמיד הבכורה היא לבן השנואה אף אם נולד אחרי בן האהובה, אם רק הוא פטר רחם.

לאמו. ודעתו כי במאמר הכתוב אם במחתרת ימצא הגנב והכה ומת יכוון לכל נקב שיהיה אף אם היה הנקב מזמן קדום או בחורבה באופן שהגנב לא חתר את הנקב. ואמר כי במלות לא תסגיר עבד אל אדוניו יכוון הכתוב גם לעבד של איש ישראל שברח אליך שאסור לך להשלימו אל אדוניו. ואסר לישא את המינקת, ודעתו כי הנער חייב במצות מזמן שיתחיל לדבר, וחייב לעשות ראשי כל החדשים לפי החשבון [של הרבנים] וראשי חדש ניסן ותשרי על פי ראית הירח. ודעתו כי טהרת העוף לאכילה היא בשחיטה ומליקה ביחד וכו' וכו'.

אדות המלאך הנברא שעל ידו ברא ה' את כל הנמצאים ומנהיג את העולם — כבר ראינו למעלה שזאת היתה דעת בני מ ג א ר י ה (בפרק ז'). ואחרי אשר ידענו כי עוד בימי הקרקסאני היו נמצאים איזה ספרים מבעלי הכתה הזאת לא נתפלא אם בנימין הנהאונדי קרא את הספרים האלה והחזיק בדעתם. ואת השערתי כי הכוונה באלמגאריה להחולכים בשיטת פילון האלכסנדרי אדות הקול הנברא (לוגוס) כבר הצעתי למעלה. וכבר הרגיש גראֶטץ על דבר היחס שבין דעת פילון ובנימין, ועתה נדע גם על איזה אופן הגיעה שיטת פילון אל הנהאונדי — על ידי ספרי המגאריים. ואדות היבום לשפחה סתם בנימין את דבריו ולא נקל הוא לפרשם. ואם נאמר כי כוונתו לשפחה ישראלית שאחי בעלה חייב ליבם אותה כשמת בעלה בלא בנים — מאי רבותא וצריכא למימר? ואולי הכוונה לשפחה כנענית שנשאת לרבה ומת הוא שאחיו חייב ליבם אותה כמו אשה כשרה, ואת האסור לשאת את מינקת חברו לקח אצל הרבנים בתלמוד (מס' כתובות).

בפרק טו ידבר הקרקסאני מהדברים הרעים (מסאוי) של ישמעאל אלעֻכְּבַּרי (כן הוא כנויו ולא אלעַכְּבַּרי). ישמעאל זה חי בימי הכליף אלמתעצם באללה (משנת 834 עד שנת 842 למה"נ). רוב דברי ישמעאל (יאמר המחבר) נוטה לשגעון והזיה וכל מי מהנבונים ששמע אותו צחק עליו, ובכל זאת היה בעל גאון וגאוה והשתדל לבזות את ענן בספריו ולהציגו כאיש בער ופתי. עליו יספרו כי בעת שהרגיש כי קרוב יום מותו צוה לבני סיעתו לכתוב על קברו: „ר כ ב י ש ר א ל ופרשיו". ישמעאל זה בטל את הקרי וכתיב ואמר כי מההכרח לקרוא כפי הכתוב. ולעומת זה יספרו ממנו דבר אחר המתנגד לזה. והוא כי לדעתו נמצאו בתורה דברים שבתחלה היו כתובים באופן אחר (תקוני סופרים). כן למשל ויאמר קין אל הבל אחיו, אמר כי בראשונה היה כתוב עוד: „ק ו ם נ צ א ה ש ד ה", וכל העם רואים את הקולות, לדעתו היה כתוב „שומעים את הקולות" — כי הקולות לא יֵרָאו כי אם יִשָּׁמעו. וכבר הגדנו למעלה (יאמר קרקסאני) שגם השמרונים יאמרו כן, ואולי שמע זאת ישמעאל מהם. ואמר עוד כי בכתוב ובני ישראל אכלו את המן ארבעים שנה. תחת המלה א כ ל ו צריך להיות י א כ ל ו, כי בעת ההיא עוד לא אכלו ארבעים שנה. וכמו כן חשב כי תחת הכתוב כל נפש בניו ובנותיו „שלשים ושלש" הוא טעות הסופר, ובאמת היה כתוב „שלשים ושנים". ולדעתו ראש החדש יתחיל מעת המולד, ומזמן זה תתחיל תפלת ראש חדש והקרבת הקרבן, ואף אם הוא קרוב לזמן בוא השמש. הוא התיר לאכול בשבת מה שהכינו הנכרים ביום השבת כמו פרי הבאדנגאן הצלוים באש והפירות שנקטפו מהאילן בשבת וכדומה לזה, ועוד דברים גרועים בתכלית ההפסד כאלה. ונעיר על זה כי הסופר

מקריזי יאמר בקצרה ובלי דיוק כי בני הכתה א ל ע כ ב ר י ה בטלו איזה מהלכות השבת וגם שנו איזה דברים בפירושי התורה · והדסי באשכול יזכיר רק אדות נוסחאות ישמעאל בתורה ועל דבר דיני שבת לא יזכיר מאומה ·

בפרק טז ידבר המחבר בקצרה אדות מיסדי הכתות מ ו ס י א ל ז ע פ ר א נ י ומַלְך א ל ר מ ל י · הראשון מהם היה בסוף ימי בנימין נהואנדי וישמעאל אלעכברי [בערך מחצית המאה התשיעית למה"נ] ונודע בכנויו א ב ו - ע מ ר א ן אלתפליסי · הוא נולד בבגדאד והלך לשכון בתפלים שהיא עיר בארמעניא ושם יסד את כתתו · בני סיעתו של ישמעאל אלעכברי יאמרו כי אבו-עמראן היה תלמידו וקבל ממנו · הוא לא כתב ספר מיוחד אדות שיטת דתו , רק נודע כי בדברים רבים חלק על הרבנים . כן למשל חייב לחוג את חג השבועות ביום ראשון לשבוע . ואסר נשואי בת אחיו ובת אחותו ואכילת האליה · הוא הסכים לדעת ישמעאל אלעכברי כי זמן ראש החדש הוא מן המולד . אולם הוא חשב את כל היום ההוא לראש חדש . הוא כתב תשובות לשאלות המיוחסות לחיוי [אלבלכי] ומחברת קטנה בהיתר אכילת הבשר ·

ואדות מַלְך שהיה מעיר ר מ ל ה בארץ ישראל נודע רק שבכמה דברים הסכים עם אבו-עמראן אלתפליסי . אדותיו יספרו כי עמד במקום בית המקדש ונשבע כי על המזבח שהיה בבית הזה הקריבו תרנגולים · וזהו אמנם (יאמר הקרקסאני) מעשה בור ועם-הארץ · מבני סיעתו נמצאו עוד בעיר ר מ ל ה בימי המחבר ונקראו בשם א ל ר מ ל י ה או א ל מ ל כ י ה ·

מכנויו של אבו-עמרן (לבד אלתפליסי) אלזעפראני נדע כי שכן איזה זמן במקום הנקרא ז ע פ ר א ן אצל העיר ה מ ד א ן בפרס , או במקום המכונה בשם זעפראניה בקרבת העיר בגדאד · ולחנם ללא אמת הגיה פינסקער (לקוטי קדמוניות עמוד כ"ו , וממנו לקח גאטטלאבר בקרת לתולדות הקראים עמוד 201) את שמו אלאזפהני ואמר כי נקרא כן על שם העיר אספהאן שלא נכתב מעולם א ז פ ה ן · ונמצאת גם כן כתה ישמעאלית הנקראת „א ל ז ע פ ר א נ י ה" על שם מיסדה שהיה מאחד משני המקומות שזכרנו (שהרסתאני חלק א' עמוד 61—62 ובהעתקה אשכנזית להאארבריקקער חלק א' עמוד 92—93) · ואגב למדנו מדברי הקרקסאני שבמאה התשיעית למה"נ היתה עדה גדולה מישראל בעיר תפלים בקויקאזוס ושם נתיסדה כתה חדשה , והתפליסי הזה היה הראשון מהנודעים לנו שכתבו נגד שאלות חיוי הבלבי , ואחריו כתבו נגדו רב סעדיה גאון ורב שמואל בן חפני גאון והקראי סלמון בן ירוחם , והוצרך התפליסי לכתוב אדות היתר אכילת הבשר , מפני שיודגאן אסר אכילת הבשר בגולה (ראה למעלה בפרק י"ב) ·

ואודות מַ ל ך הרמלי נמצא ערבוב דברים אצל הדסי באשכול (א"ב צ"ח אות ע') כי יאמר שמַלְך זה העיד שאבו-עמראן נשבע בבית המקדש , ותחת ה ת ר נ ג ו ל יאמר שם כי השבועה היתה אדות ה ז ר ז י ר . וראה עוד פינסקער (ל"ק ע' 84) · ואולם הוצרך מ ל ך זה להשבע מפאת כי ע נ ן חשב את התרנגול והתרנגולת בין העופות האסורים לאכילה , ובטעות כתב הסופר הערבי מקריזי שמַלְך זה היה תלמיד ע נ ן , ובאמת חי כמאה שנה אחרי ע נ ן , ולכן בספק גדול הוא אם כנים הם דברי מקריזי שבני הכתה א ל מ ל כ י ה האמינו כי בעת תחית המתים יקומו להחיה רק אותם האנשים שהביאו ראיות לתחית המתים מכתבי הקדש . השמע איש דבר זר כזה ?

בפרק יז ידבר הקרקסאני אדות משויה אלעכברי, אחרי ישמעאל (יאמר המחבר) שכן בעכברא משויה שהיה חלוש המוח וכאיש אובד עצות, ובני סיעתו היו נמצאים עוד בעיר עכברא בימי המחבר ולא נמצא ביניהם איש חכם ומבין בספרים, משויה זה התיר אכילת החלבים. בראשונה (יאמר קרקסאני) חשבתי כמו שאר האנשים שמשויה הוא הממציא את ההיתר הזה. אולם אחרי כן ספר לי זקן אחד מיושבי עכברא כי משויה למד זה מאיזה מיושבי מדינת גבאל [ארץ מדי הקדמונית]. וזהו דבר אפשרי כי אנשי גבאל זה דרכם להמציא ולחדש דברים מדעתם. ועל כל פנים משויה היה הראשון שפרסם את הדעה הזה והשתדל להביא הוכחות לאמתתה. הוא היה אומר כי חג השבועות צריך להיות ביום הראשון. אך לא ידע באיזה יום ראשון, ולכן צוה להולכים בעקבותיו לחוג את החג הזה ביחד עם הרבנים, וכזאת היא גם דעת איזה מיושבי העיר בצרה [הקראים]. את חג הפסח צוה משויה לחוג תמיד ביום החמישי. וזהו למען יחול יום הכפורים ביום השבת, כי כן יפרש את השם „שבת שבתון" הנאמר ביום הכפורים שהוראתו היא שבת כפולה. בענין קביעת ראשי חדשים היה משויה מסופק וייעץ לבני סיעתו לעשות בזה כמנהגי הרבנים. דעתו היתה כי הקרבת הקרבנות בשבת היתה אסורה בבית המקדש, ובעבור זה באר את הכתוב עולת שבת בשבתו כמו לשבתו, רצה לומר שיקריבו את הקרבן קודם שיגיע זמן השבת. משויה צוה לפנות בעת התפלה לפאת מערב, ונמצא לפי זה (יוסיף הקרקסאני) כי השוכנים במצרים ובמגרב יחזירו את אחוריהם לירושלים בעת התפלה.

הדסי באשכול יקרא למשויה, בעלבכי. ויאמר כי הוא היה משוכני העיר בעלבק. ואת שם המדינה גבאל, יתרגם הדסי בטעות „יושבי ההרים" כאלו היה שם כללי. ועוד יביא הדסי כי משויה התיר את „עיון הזהובים" בשבת ויום טוב. ומה שצוה משויה להחזיר את פניו למערב בעת התפלה אולי סמך את עצמו על דברי התלמוד שהשכינה במערב (בבא בתרא דף כ"ה). ואדות הקרבת הקרבנות בשבת בזמן שבית המקדש היה קים הנה הענין הזה הכי נכבד הוא לענין התפלות שהן במקום הקרבנות.

בפרק יח ידבר המחבר אדות דניאל אלדאמגאני הנקרא אלקומסי. אדותיו כבר דבר הקרקסאני למעלה (בפרק א') והתאונן עליו על התנגדותו הגדולה לענן. וגם פה יאמר, כי דניאל אמר שאין להשתמש בשכל בעניני הדת. גם הוא לא האמין במציאות המלאכים על דרך שיאמינו בזה כל בני ישראל דהיינו שהם נמצאים חיים ובעלי דבור הנשלחים מה' כמו הנביאים. ולדעתנו השם מלאך ומלאכים יורה על הדברים שה' יפעל על ידם את פעולותיו. כמו האש, הענן, הרוח וכדומה. הוא אסר באכילה את דם הדגים. ומהארבה אסר רק ארבעה מינים הנזכרים בשמותם. גם אסר בתשמיש בלילה [בחלק האחרון מן הלילה ?] לבל יאחרו זמן התפלה. ואמר כי טומאת המצורעים נוהגת גם בזמן הזה. ויספרו ממנו שהוא אמר כי רק מבן עשרים שנה ומעלה חייבים במצות. וצוה לנהוג בלילות המועדים בהדלקת הנר כמו שנוהגים הרבנים בשבת [להדליק

קודם כניסת יום טוב] · ודעתו כי מה שאמר הכתוב ומלק את ראשו הוא לאחר השחיטה · גם יאמרו שהוא התיר עדות הישמעאלים בראית הירח ·

דניאל זה הוא האחרון (לדברי הקרקסאני) מראשי הכתות שחברו ספרים ולדעתם נתפשטה בין העם · ובסוף הפרק הזה יאמר המחבר כי איזה מהכתות שחשב כבר בטלו ועברו מן העולם · למשל, הצדוקים המגאריים ובני סיעתו של ישמעאל אלעכברי · מהעננניים נשארו בימיו רק מעט מזער ומספרם ימעט בכל יום · מהסרים למשמעת אבו-עיסי אלאספהאני נשארו בימי המחבר רק כעשרים איש בדמשק · ולמעלה כתב כי מבני סיעתו של אבו-עמראן (מוסי אלזעפראני) נמצאו אז בעיר תפליס · בעיר רמלה היו אז אנשים ההולכים בעקבות מַלך אלרמלי ובעיר עכברא מתלמידי משויה אלעכברי · ואדות הקראים יאמר כי דעותיהם נפרדו מאד, וכמעט שלא נמצאו אז ביניהם שני אנשים המסכימים לדעה אחת · ומענין זה ידבר המחבר בפרטות בפרק האחרון והוא פרק י"ט מזה המאמר ·

מתוכן פרקי המאמר הזה אשר הצגתי לפני הקוראים בנקל נראה מה יקרו ונכבדו דברי הקרקסאני לקורות הכתות בישראל ואיך על ידיהם נוכל לתקן כמה שגיאות שנפלו בהם החוקרים בתולדות ישראל ולמלא כמה חסרונות. הכתה הנקראת אלמגאריה (אנשי המערות) שחשבו עד עתה שהיא אחרי בנימין נהאונדי (במאה התשיעית למספר הנוצרים) — כפי שנודע לנו עתה היא מזמן שלפני חרבן הבית · וכפי ההשערה היותר קרובה היא היא כת האיסיים או התרפיטיים · שיטת בני הכת הזאת שה' ברא מלאך אחד והמלאך הזה הוא יצר את העולם ומנהיגו · קרובה היא לשיטת פילון האלכסנדרי אדות „הקול הנברא" (לוגוס) שגם הוא נקרא אצלו המלאך הראשון · וכפי הנראה לפילון זה יכוון המחבר שלנו בדבריו אדות הסופר אסכנדראני · ועוד מחבר אחד מבני המגאריים (שידוע שמו ?) חבר ספר ידוע · והספרים האלה שהיו נמצאים עוד במאה העשירית למספר הנוצרים היו בלי ספק לנגד עיני בנימין ומהם לקח את דבריו בענין המלאך הנברא · וגם שם הכתה הזאת נשתבש אצל הסופרים המאוחרים ומאלמגאריה נתהפך לאלמקארבה (שהרסתאני), אלמגדיה אלגדייה (הדסי), אלמגרבה (מקריזי) · ולדברי הדסי שמפרש את הוראת השם „אנשי המערות" לא שתו החוקרים את לבם עד הנה · ויקרו לנו כמו כן דברי הקרקסאני (שלקח מן המקמץ) אדות הכתה הנקראת אלקרעיה (בעלי הקשואין והדלועין) · וכפי הנראה הכוונה לענף אחר מבני האיסים שבמצרים · ודברי הדסי אדותיה היו סתומים וחתומים · ואצל הסופרים הערבים לא נזכרה כלל. ובעבור זה יפקד מקומה גם אצל גרֶאטץ · אדות אבו-עיסי האספהאני נלמוד מדברי הקרקסאני שזמנו היה בקץ המאה השביעית למה"נ · ושהרסתאני ואחריו גרֶאטץ יאחירו את זמנו בטעות לערך חמשים שנה · וזה אמנם נכבד הוא לנו לדעת אם קדם הוא לענן או ענן היה קודם לו ומי למד ממי · ועתה נודע כי גם תלמיד אבו-עיסי יודגאן היה קודם לענן · ואין ספק בדבר כי ענן קבל דברים הרבה משניהם כאשר אשתדל להוכיח במקום אחר · והמחבר שלנו יספר כי מכתת

אבו-עיסי (או העיסוניים) נשארו בימיו כעשרים איש בדמשק. תלמידו של אבו-עיסי יודגאן הנזכר נהפך אצל גרעטץ לתלמידו של ענן ולקראי. ובאמת היה קודם לענן. וגם כנוי אלראעי (הרועה) נשתבש אצל המאוחרים אלדאעי (הקורא). וכבר מדברי הדסי באשכול הקורא לו בדרך בזיון „רועה גמליך" יכלו החוקרים לעמוד על אמתת הנוסח אלרעי. ובקורות ספרות ישראל יקרו לנו מאד דברי המחבר שלנו אדות הסופר הקדמון דוד בן מרואן אלמקמץ שהיה עד כה כחידה סתומה בעיני החוקרים והרבו לגבב עליו הרבה השערות שאין להן כל יסוד, כאשר רמזתי על זה למעלה (וראה עוד מאמרי הקצר במה"ע החוקר שנה שניה מחברת ראשונה). וכמו כן אדות מיסדי הכתות ענן, בנימין נהאונדי, ישמעאל עכברי, אבו-עמראן אלתפליסי (או מוסי אלזעפראני), מלך אלרמלי, משויה עכברי ודניאל קומסי — וגם אדות ההולכים בעקבותיהם וסרים למשמעתם נוכל ללמוד ממאמר הקרקסאני כמה וכמה פרטים יקרים ונכבדים לקורות הכתות בישראל. וביחוד נלמוד חדשות גם בענין היחס שבין הצדוקים והקראים שהיה אצל קדמונינו כדבר פשוט שאין עליו חולק ומערער.

בכל הדברים האלה יכלתי לנגוע במקום הזה רק בקצה עטי. כי ידידי הר"ר שפ"ר נר"ו מאיץ בי לכלות מלאכתי. ואקוה להרחיב הדבור בכל פרט ופרט ברצות ה' במקום אחר ולהביא את הוכחותי מספרים קדמונים כ"י שעוד לא נודעו בקהל החוקרים ודורשים בקורות ישראל וספרותו. ושם אדבר גם ברחבה אדות הסופר יעקב הקרקסאני ומהות ספריו, ואדות המחברים והספרים שהיו לנגד עיניו המקורים ששאב מהם. וה' יעזור לי להוציא דין אמת לאמתו בדרישותי וחקירותי!

פטרסבורג בחדש ניסן התרנ"ד.

אברהם אליהו הרכבי.

מאת הרב הגדול והחכם המופלא המאיר עיני חכמים בכל מקצועות חכמת ישראל הר"ר שז"ח האלבערשטאמם נ"י בעיר ביעליטץ אשר בשילעזיה האויסטריית :

בח"ג א) עמוד 274 הערה 4 ע"ד הר"י אבן גיאת מר"י שהו"ל הפרופים. דערנבורג יש להעיר שכבר נדפסו הלכות אלה על ידי הרב הרי"ד באמבערגער בשנת תרכ"ח בפיורדא .

ב) עמוד 415 לציון י"ב , ע"ד ראשי גולה בימי הגאונים ושלשלת יחוסם . עיין ספרו של לאנאדום ביאהרביכער לברילל שנה עשירית ובמאמרי „חסרון להמנות" בבית תלמוד להחכם וויים עמוד 339 .

ג) 418 הערת שפ"ר : אזל למערב : ע"ז עיין כבוד הלבנון שנה עשירית מחברת ב' עמוד 12 שם הוכחתי , כי פה הכוונה „אזל למערב" — לספרד , יען נמצא בספר העתים וכו' דף קל"ב : „זקנים שקבלו מנטרונאי נשיא" וכו' והוא שכתב לבני ספרד את התלמוד .

ד) עמוד 426 , על דבר „בני קיומי" . עיין במאמרי ע"ד הנושא הזה בישורן להמ' קאבאק חלק ה' דף קל"ז . שם הוכחתי בראיות , כי צ"ל „בני סיומי" , וע"ד „התנאים" בימי הגאונים עיין מה שכתבתי שם דף ק"מ **) .

---

*) התקונים וההערות האלה מקצתן מתיחסות אל חלק ג' ומקצתן אל חלק ב' ולרגל עבודתי בחרתי יותר להקדים המאוחר (חלק ג') , כי על פי סבות שונות באו אלי ההערות בהיותי עומד בעבודתי בהחלק הנוכחי . שפ"ר .

**) עכ"ל הרב הג' שזח"ה . ופה מקום לי לתקן הטעות בדפוס שנשתרבבה בהערתו של החכם הרכבי בעמוד 274 בח"ג , כי נדפס „האלבערשטאדט" תחת „האלבערשטאמם" . שפ"ר .

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

רשימת

שמות האנשים, העמים והערים, המדינות והארצות הנמצאים בספר.

א.

זאאיף (הבישוף משלון) 245.
אאכען (עיר) 209, 236.
אבא 198.
בני אבא 437.
אבא אריכא (עיין רב).
בני אבאס 437.
אבאס בן עובד בן תלעבה בן מאליק אבן-אג׳לאן 410.
רבי אבא קרטיגנאה 403.
אבדיראהן (לבית אומייה) 156.
אבו-אל-טייב אלג׳בלי 310.
אבו-אליא בן מיסקאוואיה 406.
אבו-אפק 110.
אבו-בכיר (כליף) 414, 434,
אבו-גיפר אלמנצור (כליף. עיין אלמנזור).
אבו-גיפר Abu-G'afar (קרי: אבו-דזשעפאר) 265.
אבו-ג׳עפר אלמונזו 170.
אבודני 463, 469.
אבוהב 360.
אבוזורג מיגיר (סורה הורמיסדוס מלך פרס הנקרא גם בן סיניקה הפרסי) 22.
אבו-חסאן-תביט 411.
אבו-כיתיר 263, 281.
אבול-אלה Abul-ala 297.
אבול-אפיא 364.
אבו-לולבו 116.
אבולפידה (סופר ערבי) 81, 97, 407, 435, 436, 455.
אבולפילד 74, 76, 192.
אבולפרג בר-עברי הסורי 412, 419—421, 430, 444.
אבולפרג יהודה 444.
אבולפרג ישועה (בן יהודה) 440, 442, 443.
אבולפרג פרקן בן אסאד 450.
אבולפרוג (מחמור) 74, 87, 158, 401, 402, 405.
אבו-מושלים 436.
אבו-משר (סופר ערבי) 81.
אבון בן סרודה 347.
אבו-סהל-עלי (בן טבארי) 213, 214.
אבו-עיסי 431—433, 453, 454.
אבו-עיסיים (איספהאנים) 155, 170, 176, 181.
אבו-עלי (עיין יפת הלוי).
אבו-עמראן (עיין משה הפרסי).
אבו-עמראנים (עיין תיפליסיים).
אביגדור (דיין הקראים) 194, 444, 445.
רבי אביומא בר אברהם 224, 225.
רבי אביומא בר מרדכי 224.
אביטום (בישף) 41, 57, 58.
אוביי (מצודה) 76.
אבי יריב אסאד תובאן (בן מלכי כרב) 84—87, 91, 404—408.
רב אבימאי 419.
אביסיניה (מדינה) 89, 156, 268, 409, 410.
אבירם 150.
אבי-תימן (מאסף שירי „חמאסה") 97.
בן אביתר 317.
אבן-אבו-אוסאיביה 264 265, 346, 356, 480.
אבן-אבו-זמרא (הרדב״ז) 430.
אבן-אדזשרי Jbn-Adhari 338, 476.
אבן-איסראל 406.
אבן-אלבליא (משפחה) 65.
אבן-אלגיזר Jbn-Algezzar 265.
אבן-אלכלבי 88.
אבן-אלקולי 456.
אבן-אלקינדי 407.
אבן-אלתיר 199, 206, 211, 265.
אבן-אן-נארים (עיין אבן-אסחאק).
אבן-אסחאק 306, 344, 407, 470 472.
אבן-בדרון 87,
אבן-בטריק 395, 396, 400.
אבן-בלעם 360.
אבן-גולגול 476.
אבן-ג׳ולנג׳ול 158.
אבן-גיאת 364.
אבן-דאור (משפחה) 65.
אבן-דורייד 93.
אבן-היבאייש 263.
אבן-הקאויל Jbn-Hakaul 203, 341.

אבן-חויקאל Jbn-Haukal (סופר ערב) 199.
אבן-חוססיין 476.
אבן-חסדאי 176, 264.
אבן-ירחי 259, 277, 421.
אבן-יחייא 462, 463.
אבן-ישחק סיראט-אל-ראסול 87, 406.
אבן-כותאיב 408, 411.
אבן-כלרון 74' 75, 77, 88, 92, 93, 211, 265, 406, 407, 478
אבן-מיגאש 195, 364.
אבן-סאקויה 287, 468.
אבן-סעיד 459.
אבן-עזרא (משפחה) 330, 364.
אבן-פדלן Jbn-Fadlan 203.
אבן-פוסלן 199, 202, 203, 341, 344.
אבן-פורט 276.
אבן-פליאג 364, 370.
אבן-קפרון (תלמידו של מנחם) 355.
אבן-ראמחיץ 318, 319.
אבן-רמאחיץ 478.
אבסיים 157, 177, 211, 320, 339, 432, 436.
אברבנאל (משפחה) 65.
אֲבָרים (שבט) Awaren 38, 200, 344.
אִבְרִים (יושבי ספרד ופורטוגאליה בימים קדמונים 66.
אברהם אבינו 38, 81, 82, 102, 103, 106, 109, 165, 178, 202, 204, 211, 238, 239, 246, 247, 396, 434, 483.
אברהם בן דאוד (הראב"ד בעל הקבלה) 21, 22, 142, 223, 262, 283, 297, 307, 309, 318, 319, 333, 349, 356, 358, 359, 363-360, 368-365, 381, 390-388, 394, 404, 412, 413, 416, 423, 424, 465, 467, 469, 470, 472, 473, 479-477, 484.
אברהם בר חייא 304, 366, 468, 472, 473.
רבנו אברהם בר יצחק (אב"ד בנרבונא) 361.
ראב"ן 372.
אברהם בן עזרא 109, 193, 213, 230, 264, 267, 331, 322, 343, 349, 350, 353, 454, 465, 466, 469, 472-470, 474.
אברהם בן שמחה (מקערטש) (איש מדומה, קראי לר' פירקוביטש) 160, 381, 384, 385.
אברהם בר שרירא 225, 419.
רב אברהם בעל הסוד 206, 207.
רבי אברהם גאון 225, 227, 456.
רבי אברהם זכותא בעל היוחסין 209, 385, 478.
אברהם כהנא 198.
אברהם מקאבעס 225.
אבשלום (בן דוד המע"ה 74. 240.
אגג 74.
אגד Agdes (עיר) 56, 250.
אגובארד (הבישוף מליאון) 246-235, 352-250.
אגיור (קרי: אוזשיור) 344.
בית אגלביתים 263, 264.
אגריד 418.
אגריגינטיאה (עיר בסיציליאה) 46.
אגרימיש (הרים) 175.
אגרניים 246.
אדום 9, 121, 134, 162, 178, 195, 322, 323, 434, 435, 437, 438, 479, 480.
רבי אדונים בן תמים (עיין דונש בן תמים).
אדלהרר 242.
אדנירם (אשר על המס) 66.
אָרָר (נהר) 210.
אדרינוס (קיסר) 27, 40, 50, 54, 64, 205.
אדרעי 111, 112, 463
רב אהונאי (סבוראי 18, 386.
אהרימון (הורמין, אליל החשך אצל הפרסיים) 14.
אהרן הכהן 75, 93, 302.
אהרן הכהן (ראש ישיבת גאון יעקב בפומבדיתא) 308.
הכהן אהרן 158.
אהרן בן חיים 488.
רבי אהרן בן יוסף 442, 449, 450.
אהרן בן משה בן אשר כטבריה 315, 483, 489-486.
אהרן (כלב) בן סרג'רו 279, 290, 291, 306, 308, 317, 318, 362, 427, 456
אהרן בן שמואל הנשיא 418, 419, 421.
רב אהרן בר שמואל 224, 225.
אהרן הראשון (בנו של מלך הכוזרים) 345.
אהרן השני (בנו של מנחם או בנימין, מלך הכוזרים, הוא אבי יוסף) 345.
רבי אהרן ניקומדי 456, 460.
או ברניה או אברנה (מדינה בצרפת) 54, 57, 58
אוגוז (אבי האוזיים, 344.
איגוסטילוס 49.
אוגין (האוזים) 344.
אוגרים (או אנגרים) 200.
אודוקור 49.
אווז 344.
אוויר או אוויר (אבי השבט האכרי) 344.
גוזילי 199, 203.
אוטו הראשון 326, 332, 335, 338, 373.
אוטו השני 358, 373.

אומריו (מדינה) 486.
אויסטראליא 404.
אולם 208.
בית אומייה 130, 142, 157-155, 170, 177, 178, 180, 328.
אונגריה 49.
אונכאת (עיר) 316, 489.
בני אום 75, 84, 85, 91, 92, 100-98, 106. 109, 116. 406, 410, 411,
אוסטגתים (הגתים המזרחיים, ממלכה ושבט), 42, 45, 49-47, 53.
אוסטרזיה 55, 63, 209.
אוסטריה 49.
אוסיום (בישוף) 67.
אופיר (מדינה) 140.
אוקסוס (נהר) 9, 142.
אוקסוס (עיר) 408.
אוקספארד 196.
אורבאן השני (אפיפיור) 482.
אורביב 40.
אוריה (אצל אטרנטו) 323, 479.
אורלייאנוש 55, 61, 250, 371, 487.
אושא (עיר בהגליל) 3.
אותיופיה 269, 410.
אזל (עיין סנה).
רב אחא 417.
רב אחא (עיין נסי בן נח).
רב אחא משבחא 155, 181, 182, 197, 198, 419.
רב אחא קרטיגנאה 403.
אחאב (מלך ישראל) 232.
רב אחאי מבי חתים 388, 390.]
רב אחאי בר יוסף כהנא 258.
אחר 111.
אחונאי (אחי ענן, עיין רב חנניה).
אחזיה (מלך יהודה) 474.
רבי אחיה (מטבריה) 13.
אחיהה בן גלת (מבני שבט אום) 85, 406.
אחיתופל 240.
אחלב 75.
אטארכא (עיין תאמאן).
אטרנטו 323.
איבוריה (שבקאווקאזיה) 404.
איבפטוריה (בקרים, עיין גוזלווא).
איברהם בן אגלב 320.
איברהם הלבא המנכא, 75, 92.
אי-דוג 83, 88, 409.

איוב (מארץ עוץ) 232, 283. 284, 466, 467.
איוב (קרובו של עבד-אול-עזיז) 171.
איוגרד האחרון (כלך פרס לבית הססנידים) 412, 414
איזידור (בישוף) 70, 71.
איזידור פצינזיס 429, 430.
איטיל (או אטל, עיר) 201, 346.
איטליא 41, 42, 45, 55--, 58, 63, 68, 167, 183, 196, 206, 235, 236, 239, 247, 249, 253, 255, 264, 309, 327-320, 352, 362, 364, 374, 375, 378, 479, 483.
איטליא הצפונית 49, 50, 403, 404.
איטליא התחתונה (הדרומית) 46, 49, 212.
אייזומפיום 410.
אילה (עיר) 77.
איליביריטה 403.
איליון (עיין ליאו האיזורי)
איליריה (מדינה) 44,
אילת 74,
איל תירוס (יהודי) 56,
איטם (מחמדי) 202,
איסה (נוצרי) 362.
איסטאכרי 199, 203.
איסמאעל העכברי 454 456 457.
איספהאן (עיר בפרס), 176, 177, 180, 181, 482, 433, 484, 485.
איספהני 87, 407.
איספהנים (עיין אבועיסיים).
איפורוס 44.
איפינדי (מחמד) 81.
איראק (בבל) 12-10, 249, 256, 296, 315 416
אירופה (השקפה כללית בראשית התקופה 41-14 ובכ"מ.
אירופה הדרומית 45, 55.
אירופה המערבית 42, 43, 45, 55.
איריקי (קסרית) 174 254.
אלאבלק אלפרד (מצודה) 93, 95, 411.
אל-אנהני (עיין כתאב אלגהני).
אלאנים (שבט בגרמניה) 64, 66, 175
בני אלאסים 75.
אל-אצבח (או אצבחה, מלך הכושים) 90.
אלאריך 49
אל-ביגנה (עיין בודושנה).
אלבציר (עי' יעקב או יוסף הרואה).
אל-בקרי 202.
אלגבים (עיין בית אגלביתים).
אל-גיטיון 92-91 105.

אלגיר . 156, 319, 320.
אלדד הדני 86, 87, 143 204, 249, 267, 272, 321, 336, 433, 459-464.
אלהור 172.
אלווירה 66, 67, 404.
אלוורי 248.
אל-זהרה (טירת הכליף אלחכים) 367.
אלחכים (בנו של עבדול רחמן) 346, 355, 356, 365, 367, 368.
אלחכים (כליף) 358, 379, 474, 477.
אלחריזי 347, 348, 476.
אל-חכ·ת אבן-קאב 408.
אל-חרת בן שיהאב 94.
אליהו בישייצי (קראי) 441-446, 449, 452, 460.
אליהו בן אברהם (קראי) 417.
אליהו בן אברהם מזרחי 188.
אליהו הזקן 481.
אליהו הנביא 224. 225, 223.
אליהוד 396.
אליוסר אבן-ריזם 117.
אלימניים 247.
אליסנה (עיר בספרד) 258, 363.
אליספאהאני 405.
רבי אליעזר (מתוגים) 323.
רבי אליעזר בן הורקנוס 437.
רבי אליעזר הגדול 212, 374.
רבי אלישע (אלישע המלמד) 187.
אלכסנדריה 39, 40, 53, 57, 67, 219, 229, 267, 309, 314, 318.
אלכסנדרונים 215, 238.
אלכסנדר מוקדון 121, 122, 125, 404.
אלמאקקארי 476.
אלמדינה (עיין יתרב).
אל-מוטבקיל (כליף) 526.
אל-מו-מינין (עיין עבדאל רחמן השלישי).
אלמונדהיר 407.
אלמונים (בן בנו של בוסתנאי) 424.
אלמוקטאדויר (אלמוטדיר) 249, 274, 276 277, 291, 470.
אלמנון (כליף) 215.
אלמנזור (כליף) 94, 95, 157, 180, 187, 188, 320, 416, 417, 432.
אלמנסור מחמד בו אבי-עמר 368 – 370, 477.
אלמנים (אשכנזים) 55.
אלמקדס 396.
אל מעתצם באללה (כליף) 231, 453.
אל מריה (עיר) 365.
אל-נאבר (עיין פומבדיתא)
בני אל-עבאס 339.
אלעזר 248.
כודו-אלעזר (גר-צדק) 235, 252.
רבי אליעזר הגדול 481
רבי אלעזר מווירמיישא 418.
רבי אלעזר בן יראי 473.
רבי אלעזר הקליר 155, 167, 168, 348, 376.
אל-עציץ (כליף) 362.
אל-עקולי (עיין דוד אבן מירואן):
אלפאס (פיס) עיר 361, 365.
אלפונסו הששי 404.
אלפכר 364.
אלפסי 195.
אל-צקלאב (מלך הגבלים), 336
אלקאדיר (כליף) 470.
אל-קדיר (כליף) 361.
אל-קודש (עיין ירושלים).
אל קירואן 197, 212, 318, 462.
אל-רדהי (כליף) 306, 470.
אל שמואל (עיין שמואל בן עדיה).
אמאזונים 404.
אמכיזה 172.
אמברוניוס 246,
אמגושים כהני הדת הפרסית) 3, 12—18, 22 84, 180, 216, 226, 419, 449, 256, 297, 386, 394,
אמולו (בישוף צרפתי 70, 239, 240, 249 252,
אמלסונתה (בת הקיסר תיאודוריך) 48, 49,
אמרו אלקיש 93—97,
אנאברי (רופא ערבי) 214,
אנאזיר (עיין עבדול רחמן השלישי),
אנביזה (נציב) 429,
אנבר (עיין פירוז—שבור, ועיין פומבדיתא),
אנדלוזיה 65, 154, 319, 347 349, 352, 357, 362—365, 367, 369,
אנדן (עיין אי-דוג),
אנזיגיזוס (הארכיבישוף מעיר סאן 253,
אנזשלאנס (אגלאנס) 91.
אנטוכיא (עיר בסורא) 24. 26. 28. 35.
אנטיוכוס 473
אנסתכיוס (הכהן הנשיא נקרא תפאטריאך מג·י) 35
אסאר 85. 86. 93. 94 407.
אסטראכאן (עיר ברוסיא) 201.
אסיה הקטנה 36. 53. 62. 76, 121; 142. 174. 175. 254. 403. 421. 434. 436. 474.

אסמה בת מרבן (אשה משוררת) 109.
אספה (עיין עבד אלה אבול-אבס).
אספיאן (מלך) 65.
אספמיה 53, 54, 62, 64-69, 72-73, 143, 153,
171, 430, 402, 405.
אספסינוס (קיסר) 53, 64, 208, 403.
אסקלפיאדוטים 49, 50.
אפוליה (מדינה) 323.
אפולינרוס 148.
אפלטון (פילוסוף) 229.
אפמיה 403
רבי אפרים (מהנוטים אחרי ענן) 187.
בן אפרים (משיח) 179, 251, 432.
בני אפרים 271, 461.
אפרים מבונא 481.
אפ־יקה הדרומית 70.
אפריקה הצפונית 33, 43, 44, 62, 67, 121,
144, 153, 197, 212, 262, 263, 271, 273,
277, 309, 320, 322, 418, 421.
אקווילה (עקילס) 32.
אקיטניה 236.
בני אקראן 30, 75.
בית ארבים 89.
ארגוניה 172.
ארדביל (מבצר) 201.
ארדונוֹב. ראוּמיר (מלך גליסיאה) 476.
ארדיל (עיין ארדביל).
אריאובינדוס 398.
אריאודינוס 32.
אריאנית (דת) 41, 44, 45, 47, 50, 55—57.
אריוס (מיסד הדת האריאנית 49, 67.
ארין (מדינה) 213.
אריסטו (פילוסוף) 229.
ארל 52, 54, 55, 61.
ארם 127, 157, 160, 230, 337, 403.
ארמיליאוס 179, 438.
ארמיניה 200, 271.
ארמניה (עיר בתפלים) 231.
ארנולף 326.
ארסיניה 34.
אר-רצי (סופר ערבי) 64.
בית ארשאם 396, 408.
אשני (מדינה) 269, 474, 486.
רב אשי 19, 135, 142, 258, 274—276, 288,
289, 309, 388, 390.
אשכולי (בלשון איטלקי) 323.
אשקלון (עיר בארץ ישראל) 66.
רבינו אשר (הרא"ש) 131.
אתונא 54.
אתל (עיין ולגה)
אתנזיוס 246.

ב.

באזאנטעלי 373.
באזיליוס מצידה 249, 255, 256, 334.
באזיליוס השני 381, 485.
באסי (הושב מעיר קאבעס) 225.
באספארוס (עיין קערטש).
בארי (מקום באיטליא) 309.
באתיוס 48.
בבונג (מדינה) 344.
בגדאן (עיר בפרס) 457.
בגדד 127, 142, 156, 157, 166, 170, 181,
183, 186, 215, 227, 230, 231, 257, 274,
276, 278, 291, 292, 306, 308, 311, 352,
359, 379, 380, 416, 420—422, 426, 456,
470, 476, 487.
בני בדיל-קרא 101.
בֶּדֶר 109, 110.
בהרם טשובין 11, 23—25, 392—394.
בו-את 100.
בודו 247.
בודושנה (עיר) 365, 367.
בודליאנא (עיר) 471, 472.
בוא (מלך בורגונדיה) 254.
בולאן (מלך הכוזרים) 183, 201—203, 345.
בולגרים 175. 200. 201. 204 345. 380. 438.
483.
רבי בון 136.
בונא (אשת רגמ"ה) 483.
בונא (עיר) 481.
בונווס 35.
בונופארטו 121.
בוסתנאי 17, 25, 121, 125-127, 133, 186, 196,
362, 387, 394, 395, 412-416, 424, 426.

בועז 444.
בורגונדיה (מדינה בצרפת) 42, 52, 55, 57, 61, 68, 254, 371.
בורגונדים 54.
בורדו (עיר בצרפת) 253.
בורזש (עיר בצרפת) 250.
בני בחדל 75.
בטיה (מצודה) 67.
בטלמיוס (תוכן יוני) 83, 213.
רב ביבי גאון 364.
ביבי הלוי בן אבא 198, 224.
ביהם (מדינה) 210.
ביזל 344, 345.
ביידה 99.
בייזירוש (בדרש) (עיר בצרפת) 54, 252.
בילגיה (ממלכה בעת החדשה ולפנים פלודריה) 54, 55.
ביליזר (שר צבא ביצנץ) 19, 33, 43, 44, 49, 50, 410, 411.
בינבינשתי 364.
ביתר 3.
בית שאן 27, 396, 397.
בני בכיר 94.
בלאנוגיאר 175, 201.
בלגר (אבי הבולגרים) 344, 345.
בלכה (עיר באסיה התיכונה) 297.
בלעם הרשע 178, 434.
בלקן (הרים) 49.
בן-אבוטלב 24.
בן-אשר (עיין אהרן בן משה בן אשר).
בן-זוטא (או בן זיטא, קראי) 469, 472.
בני גו 367.
בני יפת (גויי איירופא 7.
בנילה (בישוף מעיר סאן) 250.
בנימין (שבט) 207.
בנימין (איש טבריה) 11, 36, 38—40, 396, 401, 402.
בנימין (ארי מנחם, מלך הכוזרים) 345.
בנימין מטודלה (הנוסע) 64, 255, 420, 462, 480.
בנימין הנאהואנדי (הקראי) 183, 188, 218, 439—448, 452, 454, 455.
בנימין צמח 454.
בן סירא 473.
בן עמייר 110.
בסיל-אבן-אטה 214.
בסיליה עאפרקסיוס 324.
בסנזש 385.
בעל-בק (עיר) 183, 231.
בעל-בקים 231, 453, 457, 458.
בערנהארד (הבישוף מוויענה) 245.
בערנהארד בן פיפין 236, 238, 243.
בצלאל אשכנזי 430, 471.
בצרה 140, 158, 215, 262, 354, 434, 480.
בקטריא (עיין טורקיסטאן).
ברבריאה (מדינה) 273, 320, 404, 462.
ברברים 145, 171, 199.
ברברסקיים (עיין ברבריאה).
ברדה (עיין דירבנט).
ברדעה 337, 340.
ברה (מצודה) 76.
רבי ברוך 460.
ברוך (רוקם במירירה) 65.
ברונהילדה (מלכה בצרפת) 52, 62.
בריון (עיר באפריקא הצפונית) 11, 33.
בריטניא 404.
ברכה (המלמד הפליטי) 489.
בר-מקידין דזשאפר (נ פריה) 436.
בר נבא (שליח) 148.
בר נסלא 227.
בר עברי (עיין אבולפרג בר עברי הסורי).
בר עמרם 338.
ברצלונה (עיר) 152, 428.
ברקה 319.
בר ששת 355.
בשן 111.

ג.

גאודיקוס 248.
גבולה 396, 403.
גבלים (סקלבונית) 336 339.
גד (שבט) 269.
בני גהארה 75.
בני גהטפן 115, 118.
גהיסרים (עיין כוזרים).
בני גהסאן 84, 91-96.
גוג 251, 326.
וודלקוויויר (נהר בספרד הדרומית) 8, 362.

גוויאדנה (נהר בספרד הדרומית) 362.
גוזלויא (איבפטוריה אשר בקרים) 195.
גונדימר 69.
גונטרם (מלך בורגונדיה) 56, 61, 72, 206.
גונתיים (עיין גתים).
גזים (עיר) 97.
גיאורג צילו (נשיא הכוזרים) 381.
גיאנגוס חכם בריטי יוקר העתים לקורות בני ערב בספרד 337.
גידא (עיין גיזא).
רב גיזרא (נקרא רב גוזא, רב חגא וג"כ רב עינא, סבוראי) 11, 18-23, 29, 388-390, 393.
גיזברכט 61.
גיליזיוס (אפיפיור) 41, 46.
גילימר (מלך הונדלים) 44.
גינובה 46, 47.
גינזיריך (קיסר האוסטגותים) 44.
גיריק 243.
גלאבער 482
גליא (גליים) 41, 42, 46, 53—62—67—70, 73, 144, 147, 153, 209, 236, 245, 253, 402—405, 430.
גליא הבלגית 208.
גליל 37, 39.
גלילאי 213.
גלינוס (רופא יוני) 322.
גליציה (מדינה בספרד הצפונית) 456.
רבן גמליאל 259.
רבי גמליאל הנשיא 322.
רבן גמליאל החמישי 322.
גנוסטיקים (כתה) 216, 221.
גסקונה 371.
גפידים (שבט) 45.
גפר אבן-עבא'ד 323.
גרוטה פירטה 324.
גרונה נהר 55.
גריגור הראשון (אפיפיור) 41, 50-53, 61, 62, 69.
גריגור הרביעי (אבי הכנסיה) 236.
גריגור מטור (בשוף) 58, 60-62.
גריגוריוס אבולפרג 37.
גריגינצי (בישוף, נקרא איש טפר) 90.
גרמיישא (עיין ווירמיישא).
גרמניה 45, 54, 55, 62, 67, 204-210, 234-239, 253, 281, 340, 358, 364, 370, 371, 373.
גרמנים 45, 49, 64
גרנדה 63 66, 154, 364, 404.
גרציה (בן המלכה טוטא, עיין סנכא).
רבינו גרשון מאור הגולה 167, 358, 372, 374—376, 378, 479—483.
גרשון ממיץ 374.

ד.

דאגהעסטאן (עיר בפרס) 484.
דגברט (מלך פרנקיה) 40, 41, 43, 55, 62, 206.
דהו (עיין קיל).
דהול-מיגס (דהול-מירזאס) 82.
דהו-נובאס (בן המלך זרעה) 78—91, 396. 404—412.
דוד (אבי ענן, בן רב חסדאי) 133, 186, 187, 415, 416.
דוד (נשיא הכיזרים) 160, 358, 380, 484
רבי דוד (חותן רגמ"ה) 483.
דוד אבן-מירואן 176, 184, 207, 231, 279 314, 315, 399, 431—233, 445, 453 457,
דוד אלמקמץ (או דוד הבבלי פילוסוף, עיין דוד אבן-מירואן).
דוד בן זכאי (נשיא הגולה) 136, 137, 249, 278, 279, 288—292, 304, 306, 308, 317, 359, 421 428, 469, 470, 479.
דוד בן הינא 168.
דוד החרש 463.
דוד בן יהורה (נשיא) 197, 226, 257, 419-427.
דוד בן רבנא יצחק 464.
דוד בן ראובן 445.
רבי דוד קמחי (רד"ק) 207, 350.
רב דודאי (גאון בפומבדיתא) 187, 198, 416.
רוזי (הוקר העתים לקורות בני ערב בספרד) 337.
דוירנה (נהר) 368.
דון (נהר) 341.
דו נאאן (עיין דימיאנוס).
דונש (אדונים) בן לברט 330, 333, 347-258, 363-366, 369, 449, 472, 476-478, 480.
דינש בן תמים 262-265, 287, 317, 321, 322, 333, 463, 465, 469.
דוסא (בן רבי אהרן סרגדי) 456.
דוסא (בן רב סעדיה גאון) 308, 333, 334, 473.
דוס-אבן תעלבאן 89, 90.
דורן (סופר) 201.

די הוסן 344.
דיונוס (ע״ר) 241.
דוסקורידיס (חכם ורופא יוני) 334, 475, 476.
רב דימי 24.
דימיאנוס (עיין דהו נובאס).
דימיטיאנוס 50.
דימישקי 199, 202.
דימנוס (עיין דימיאנוס).
די-סלאן 265.
דיר בינט בקאווקאז 175, 200, 341, 346.
דמיון (עיין דימיאנוס).
דמינוס (עיין דימיאנוס).
דמשק 37, 75, 142, 155, 156, 170.
דן (בן יעקב אבינו) 433.
בני דן 269, 272, 273, 459—463.
דניאל (הנביא) 106, 305, 438.
דניאל (בן יהודה נשיא) 419—421, 424—427.
דניאל (נכד ענן) 259.
דניאל הקומסי (או הקומצי) 187, 226.
דניבה (נהר) 8, 9, 338, 345, 345, 345.
דניעפר (נהר) 200, 341.
דפנא (עיר סמוכה לאנטיוכיא) 26.
דרה (בת מלך פרס הנשואה לבוסתנאי) 121, 125, 126, 128, 412, 413.
דריוש (מלך פרס) 125.
ד״תן 150.

ה.

רב האי (חותן אבן סרגדה) 456.
רב האי גאון (או רב ניסים) 20, 29, 68, 130, 141, 166, 186, 198, 225, 285, 323, 358--361, 367, 368, 370, 375, 387, 390, 391, 395, 412, 413, 416, 423, 438, 443, 465, 472, 477, 480.
רב האי בן דוד 186, 274.
רב האי בן נ״שון 186, 274, 464.
מר האי בר קיומי 28, 422.
האספאן (בן עלי הבכור) 155.
האשים (בעל האשה שלוטית השני) 406.
הגר 83.
הדלאי-למה 200.
הונא-קפט 371, 372.
הודהאיר 100.
הודו 74, 76, 77, 86, 122, 140, 142, 156, 157, 198, 213, 268, 283, 409, 470.
הודונרמנית 83,
הודזייפה 107,
רב הונא (ריש גלותא) 15, 16, 25, 130, 136, 385, 336, 395
רב הונא הלוי בר רב יצחק האי 198, 224.
רב הונא מרי בר יוסף 133.
רב הונא 389, 390,
הונו (מלך הנבלים) 337, 476.
הונים (עם פרא) 15, 24, 200.
הוסיין (בן עלי השני) 155.
הורדוס 60.
הורמיז (אלהי האור) 14.
הורמיז האחרון (מלך פרס) 413.
הורמיסדוס (או הורמיז הרביעי, מלך פרס) 11, 22 24, 392—394.
היגס 74. 76. 77. 82. 84. 93. 110.
הידושאם (עיין פיגס).
הייזושירה 170.
רב הילאי בר חנינא 225.
הילאי (שלום) בר מישאל 274, 464.
רב הילאי בר רב מרי 224.
הילדיאן (האבט) 241, 243.
הילריך (גראף) 147. 148. 151.
הילוכר האבט מטריער 242. 243.
הליסטיאאום (מלך כוש) 410.
הילריוס 246.
בני הימן 423.
הינד (בת אמרו) 94—96.
הינקר (בישוף מעיר רהיימס) 250. 251.
היגריך השני (קיסר) 358. 377. 378. 381-383.
הירא (עיר) 15.
הירולים 45. 49.
הירונימוס 399. 485.
הירקולוס 198.
הירקליאונס (בן מרטינה) 40.
הירקליוס קיסר 11. 36. 38-41. 62. 69. 111. 119. 327. 401. 402.
הישאם (כלף, בנו של אלחכים) 368-370. 436. 437. 477.
ב״ת הלל 285. 308. 141.
הלל השני 442.
המכירך בר׳ מנחם בר׳ צדוק 486,
המראן (עיין שושן),

המדון 407.
הנעגוס (מלך כוש) 409.
העמיר (הנשיא) אמביזיה 430.
הרון-אל-רשיד 201, 209-211.

ו.

ואראקה-אבן-נופאיל 102.
וואדילקורה (מצודה, עמק הכפרים) 76, 119.
וואליד הראשון 156, 179, 435.
וואליד השני 436 437.
וואמבה 147, 148, 152.
וואני (נהר) 393.
וואנן (עיר) 56.
וואסילו המוקדוני 475.
ווארמס (עיין ווירמיישא).
וויטיציה (בן עניקה) 153.
ווייצילינום (גר צדק) 358, 377.
ווילקען 482.
ווינא (עיר במדינת פנוניה הקדומה) 49.
ווינגטום פורטיננטוס (משורר איטלקי) 58.
וויסטגתים (הגתים המערביים) 41, 42, 49, וכב"מ.
וויסלה (נהר) 210.
וויקטור (בישוף מפלירמו) 51.
וויקטוריך 69.
ווירגילוס (בישוף) 52.
ווירונה 45.
ווירמיישא (עיר ווארמס) 206-208, 418.
וולאדימיר הקרוש 160, 0 3, 381 483.
וועלף (הגראף מבאירען) 236.
וולגה (נהר) 9, 175, 200, 204, 341, 345, 379, 380, 382.
ונגיונים 208.
ונדלים (שבט גרמני) 33, 43, 44, 66, 67.
וסאט (עיר) 140
וריגים 341, 346.

ז.

זאבי (ראש ברבריאה) 404.
זבולון (מלך הכוזרים, בנו של יצחק) 343.
רב זביד 389.
זבינאי (עיין חביבאי).
זביר אבן-בטה 117.
זוהרה (טירת בני נדיר) 112.
מר זוטרא הראשון (אבי מר זוטרא השני) 385, 388, 389, 395, 413.
מר זוטרא השני (ראש הגולה) 11, 15-18, 25, 28, 385-387, 395.
זיאדית-אלה (נשיא מבית האגלביתים) 263.
זיגיסמונד (מלך בורגונדיה) 57.
זינדבאד 432.
זינדקים (כתה דתית) 11, 15, 386, 387.
זכאי בר אחונאי 197, 417-419, 424.
זכאי כרמולי 418.
זכריה הנביא 193, 298, 311, 420.
זיזם (באר) 83.
זעפראן (עיר) 457.
זפרני 170.
רבינו זרחיה (בעל המאור) 190.
זריק 84.
זרעה-יוסף (עיין דהו נואס).

ח.

האליב (בנו של יציד) 435.
בני חבור (הרכבים) 101, 113, 112, 117-120, 123, 127, 158, 169, 411, 461.
רבי חביב 194
חביבאי 197, 417, 418.
חגר בן אלחרת 93-95.
חדידזה (עיין ערישה).
חדקל (נהר) 3, 124, 127, 280, 393, 436.

חוי הבלכי (הכל בי) 279, 297, 466, 469, 473-475
חויה אבן-אחטאב 101, 112-119.
חוילה הקרומה 269, 461.
חונעין 23
חורב (הר) 38, 383.
הורזיה 400.
רבי חושיאל 309, 317, 318, 320, 362, 480.
חזקיה (בן דוד בן זכאי) 359, 423, 424.
חזקיה (בן עובדיה מלך הכוזרים) 345.
הזר (עיין כוזריים).
בני חזרג (נקראים בשם הכלל, קִילָה) 75, 84, 85, 91, 92, 96, 98-100, 107-113, 117, 409-411.
חטיב (איש יהודי) 98.
רב חייא (ראש מתיבתא ממישן) 133.
חייא (אבן-אלדאוד משורר) 424.
חיים (בן גאוריקוס) 248.
הינדסווינד 144, 145.
חירה (מדינה) 94, 95, 387, 407.
הכינאי 418.
חלואן 137.
בן חלקיהו (עיין ירמיהו הנביא).
חמזה 407.
חמיר 73—77, 83—91, 118, 271, 396, 404—412, 461.
חמריה 12.
רב חנא גאון 425.
רב חנא קרטיגנאה 403.
מר רב חנה 24.
חנוך (אשר היה למלאך) 221.
רבי חנוך (בן משה) 309, 319, 351, 357, 358, 364, 370, 477, 488.
ר' חנוכה (קראי) 187.
חנוכה (אחי עובדיה מלך הכוזרים) 345.
מר חנינא 11, 15-18, 24, 126, 129, 385-387, 416, 425.
רב חננא גאון 258, 359.
רב חנינא בר יהודה גאון 307, 308.
רב חנינא מבי גיהרא 425.
מר חנינאי (מנהר פקוד) 133.
רב חנינאי (מפומבדיתא) 24, 25, 125, 395 412.
רב חנינאי כהנא בר מר אברהם (תלמידו של יהוראי) 197, 198, 418.
חנן (מבעלי ענגים 465.
רב חנן קרטיגנאה 403.
רבינו חננאל 132, 321, 460, 461, 479.
רב חנניה (מסורא) 24.
חנניה (הנביא) 106.
חנניה (אחי ענן) 187, 188, 196, 197, 417-419, 424, 442.
חסאן בן משיח 287, 310,
חסאן בן מר חסאן 358, 366.
חסאן יאשיה (אחי דוד בן זכאי) 469, 470.
רב חסדאי (ראש הגולה) 133, 172, 181, 186, 199, 415, 416, 424.
רב חסדאי אבן שפרוט 201, 202, 279-281, 309, 317, 319, 322, 330-350, 362, 363, 369, 461, 463, 475-478, 480, 485.
חסן 87, 406-409.
הרגיסטים 177.
חרית (אחי מרהב) 118.
רדמת אבן-אבו-שמיר (מכונה אַלְרַג) 91, 92, 95, 96, 411.
חרית אבן-עמרו 86, 307, 308, 387,
חרית בן אבו-זאלם 95.
חרית בן כלב 88.
חרם (עיין קאאבה).
חרם (עיר) 154.
חרתה 84.
בית חשמונאים 119, 262, 405, 473.

ט.

טאבארי (סופר ערבי) 85, 201, 406, 408, 432, 435.
טאקי (עיין טארכי).
טאריק (שר צבא ערקיני) 154, 319.
טארכי (עיר) 175, 203, 346.
טבה (מלך, עיין אבי-כריב).
בני טבה 84.
טבריא 3, 13, 27, 36-39, 63, 80, 89, 123, 160, 175, 195, 315, 316, 327, 344, 374, 380, 381, 395, 396, 400, 401, 419, 420, 485-489.
טברידה (עיין טבריה).

טבריסתאן (עיר) 213.
טהורט 273.
ר' טוביה 198, 449.
טוביה בן משה (קראי) 456.
טוביה העובד 458.
טורא (מלכה מנאבארה) 331, 353, 477.
טודילה 420.
טולוזה (עיר) 253, 371.
טולידה (עיר) 63, 65, 66, 68, 71, 72, 121, 144-148, 150, 151, 153, 154, 381.
טוליטולה (עיין טולידה).
טומאש (נוצרי מלומד) 404.
טור (עיר בצרפת התיכונה) 55, 58, 60-62.
טורטוסה (עיר) 349, 354.
טורקיסטאן 156, 213, 231, 297.
טיאוט (אבי הגרמנים) 206.
טיבעט 200.
טיבריוס (קיסר ביצנץ) 35, 179.
טיהיראן (עיר) 217, 218.
טיטוס 53, 64, 65, 208.
טייא (שבט ערבי) 405.
טייבאן (עיין יוטבה).
טירצינה 51.
טמא טאראקאן (עיין תאמאן).
איש טפר (עיין גריגינצי).
טריער (עיר בגרמנית) 242.
טרני 323.
טרקונה (עיר) 64.
טשופוט קלעה 316.

י.

יאמאריללה 414.
יאנור (זנור, אבי שבט הזנורים) 345.
יאען 331.
יאשיה (נכד של ענן) 218.
ר' יאשיה חסאן (עיין הסאן יאשיה אחי דוד בן זכאי).
יבנה 327.
ידידיה (פילון) 219, 238.
רב יהודאי סגי נהור גאון 183, 187, 195-198, 261.
רב יהודאי בר שמואל 274.
יהודאי 416, 418, 487.
יהודה (ארץ) 26, 28, 36-41, 47, 63-66, 72, ובכ"מ.
יהודה השניה 27.
רב יהודה (ראש מתיבתא בפומבדיתא) 181.
יהודה (דיפלומאט יהודי) 249. 250.
יהודה (בן דוד בן זכאי) 291, 307, 423, 424.
רבי יהודה (רבו של ליאונטין) 480.
רבי יהודה 368.
יהודה אבן תבון 296, 300.
יהודה בן ברזילי 468, 469, 474.
יהודא בן גיקטיליא 365.
יהודה בן יהושפט 474.
רבי יהודה ב. מאיר (עיין ליאון או ליאונטין).
יהודה בן עלן 453.
יהודה בן קורייש 184, 249, 261, 273. 349, 459, 460, 463-465.
יהודה בר ששת 356.
מר יהודה גאון 415.
יהודה הגבור (איש נפתלי) 484.
יהודה הדסי (קראי) 176, 192, 193, 230, 232, 233, 261, 267, 382, 383, 432, 433, 441, 443-445, 448, 450, 453-461, 487, 488.
רבי יהודה חיוג 350, 355, 358, 365, 336, 449.
יהודה יודגאן הפרסי 183, 217, 218, 453-455.
יהודה הלוי 199, 201.
יהודה המגיה (בן משה הנקדן) 484, 485.
יהודה מהמדאן (עיין יהודה הפרסי).
יהודה הנשיא 419.
יהודה הקליר 168.
יהודית (קסרית) 235, 236, 238, 240, 241, 243, 245, 249.
יהויכין (מלך יהודה) 272, 387, 413.
רבי יהושע 453.
רבי יהושע (פייטן) 168.
רבי יהושע בן לוי 392.
יודגאן (עיין יהודה מהמדאן).
יודגאנים (עיין יודעים).
יודעים (כתה) 216-218, 221, 453-455.
יודענים (עיין יודעים).
יוהאנעס (מאסיא) 408, 409.
יוהאנעס מגרץ 335.
יוהאנעס (כהן קדוש באפריקא) 273.
יוחנה (פפאית) 247.

רבי יוחנן 405.
רבי יוחנן בן נפחא 27.
יוטבה (אי) 77.
יוליאנוס (ארכיבישוף מטולידה) 51,150,148,121.
יוליוס קיסר 54.
יולינוס קיסר 23.
רבי יום בן שם-טב בן יהושע 260.
מר יום-טוב כהנא 288.
בני יונדב בן רכב 76, 433.
רבי יונה אבן-גנ׳אח
350, 359, 369, 449, 459, 465.
רב יונתן 20, 29.
רבי יונתן 194.
רבי יונתן סוף מעשה 390 - 392.
יונתן בן עוזיאל 45, 211, 403, 438.
יוסטין הראשון (עיין יוסטיניאנוס).
יוסטינוס (קארעקס יוסטיניאני) 25,26, 43,44, 49.
יוסטינוס מארטיר 148.
יוסטיניאנוס (קיסר ביצנץ) 11, 30—35, 44, 49, 50, 77, 89, 90, 95, 396—400, 409, 411.
רבי יוסי (בריה של רבי מון) 136.
רב יוסי האמורא 390.
רב יוסי גאון 388—390.
יוסי בן יוסי 155, 163, 167.
רבי יוסי הגלילי 312.
בן-יוסף (משיח) 179, 252, 432, 438.
יוסף (נשיא הכוזרים האחרון)
199, 201 - 203, 336,337,345,346, 476,485.
רב יוסף (סבוראי) 388.
מר יוסף (ציר מלך הגבלים) 338.
יוסף אבן-גו 367.
רב יוסף בר אבא 224, 225, 227, 419, 427.
יוסף בן אהרן השני (כגן) 340—346.
יוסף בן ברכיה 323.
יוסף בגי (קראי) 456.
יוסף בן גאבר 487.
יוסף דהו-נואס (עיין דהו-נואס).
רב יוסף בר חייא 226, 227, 258, 419, 421.
יוסף חסדאי בן יצחק אבן-שפרוט (ע׳ יוסף בן חסדאי).
רבינו יוסף טוב-עלם 483.
יוסף בן רבנא יצחק 464.
יוסף בן יצחק אבן-אביתור בן שטאנש
357, 358, 361—370, 477, 480.
רב יוסף בר יעקב בר כטיא
291, 292, 306 - 309, 317, 354, 470, 479.
יוסף בן מתתיהו פלאוויוס הכהן
62, 206, 233, 261, 327, 405, 418, 483.
יוסף בן נח 448.
יוסף בן פנחס 274, 276, 277, 421.
יוסף הצדיק (בן יעקב אבינו) 80.
יוסף בן צעיר 287.
רבי יוסף קולון 375.
יוסף (יעקב) הקרקסאני (קראי) 176, 186, 187, 194, 217, 231, 358, 444, 450, 458, 468, 469, 488.
יוסף הרואה 187,287,314, 383, 450,455,466.
רב יוסף בר שילא 224.
יוסף בן שמואל הנגיד 404.
יופיטר 71.
יזיר 156, 172.
יזיד (קרוב של אמרו) 94.
יחזקאל הנביא 473, 484.
יתיא בן זכריה 452.
רב ייסא (חותם התלמוד) 389.
יכניה (מלך יהודה) 143.
ייק (נהר אוראל) 341.
ים האדריאטי 336.
ים אוקינוס 74, 198, 205.
ים באב-על-מנדב 410.
ים גיבראלטער 62, 153, 154, 198, 362.
ים הגדול (עיין ים התיכון).
ים כוזריה (עיין ים הכספי).
ים כנרת 3, 27, 488.
ים הכספי 175, 200, 203, 213, 336—338, 341, 346.
ים מיסינה 322.
ים-סוף 74, 77, 86, 90, 297, 474.
ים הצפוני (ים הגרמני) 205.
ים השחור 155, 175, 267, 337, 338, 341, 346, 379, 380.
ים התיכון 9, 38, 41, 42, 54, 55, 66, 67, 153, 198, 204, 273, 319, 368.
בן ימיני (מפרש האמונות) 304.
ימן (עיין תימן).
ר׳ ינאי 155 166—168.
רב ינקא (עיין מר רב נטרונאי).
יעקב (אבינו) 109,45, 142, 23, 239, 463, 483.
רבי יעקב (מנהר פקיד) 172, 181.
יעקב אבן-גו 358, 367 - 370, 477.
יעקב אבן-טארק (עיין יעקב אבן-שארה).
יעקב אבן-ספיר 488.
יעקב אבן-שארה 213.
יעקב אלאספהאני 176.
יעקב אלבססיר (עיין יוסף הרואה).

יעקב בן אליעזר (מנעמעיק) 340.
אבו-יעקב בן בכתוי 193.
יעקב בן גאודיקוס 248,
רב יעקב בר מרדכי 224.
מר רב יעקב בר רב נטרונאי (עמרם) 275, 276.
רבי יעקב בן נסים (אבן-שאהין) 264, 321
362, 395.
יעקב עמרן (יעב"ץ) 385.
יעקב העקש (עיין יעקב בן שמואל)
יעקב פראנק 458.
יעקב בן ראובן (קראי)
124, 439, 441, 443, 444, 447.
יעקב בן שמואל 279, 282, 311 - 313.
יעקב התמני 310, 316.
יפו (עיר בא"י) 66.
בני יפת 32, 83, 213, 279, 344, 400.
יפת בן סעיד 395, 415, 416, 417.
יפת בן עלי (הלוי הקראי) 189, 279—282,285,
305, 310, 313, 314, 316, 348, 382—384,
440, 441, 443, 445, 452, 454, 456, 457,
463, 465, 468.
יצחק (אבינו) 109, 238, 239, 483.
יצחק (מלאך הקיסר קארל הגדול) 183, 209.
יצחק (מלך הכוזרים, בן חנכה) 345.
רב יצחק (דמן קרטיגנן) 403.
רבי יצחק אבן-ירחי 166.
רב יצחק (ריש מתיבתא)
17, 24, 121, 127, 128, 130, 385, 389.
יצחק אבן-כלפון 366.
יצחק אבן-שפרוט 230, 231, 249.
יצחק אלברג'לוני 198, 464.
רבי יצחק אלפסי 465.
רב יצחק גאון 425, 427, 460, 462—465.
רבי יצחק גיאת 227, 257.
יצחק גיקטיליא 355, 366.
רבי יצחק מווינא (הריא"ז) 468, 481.
רבי יצחק בר חייא 227, 421.
רבנא יצחק בן רבנא יוסף 464.
רבי יצחק היתום 163.
רבי יצחק הלוי 198.
רבי יצחק בן מר (עיין רבי יצחק גאון).
יצחק בר נתן 337.
יצחק סנג'רי (מורה כולאן) 183, 202.
יצחק עאקריש 340, 345.
יצחק בן שאול 366 369.
יצחק בן שלמה הישראלי
249, 263—266, 277, 287, 321, 366.
רב יצחק בר רב שמעון 259 464.
יציד הראשון (בן מואביה) 435.
יציד השני 436.
יציד השלישי 436.
יקטן 82—84.
ירדן (נהר) 8, 111, 112, 436.
ירוב 83.
ירוקים (מפלגה מדינית) 26 27.
ירושלמיק 489.
יריחו 112.
ירמיה הנביא 162, 303, 351.
ישויבו (כהן הראש לנוצרים כשדאים)
124, 414.
רבי ישועה אבולפרג (בן יהודה) 440—444.
ישועה האחרון 450.
ישי 16, 125, 126, 277, 287.
ישמעאל (איש עכברא) 183, 228, 230, 231.
רבי ישמעאל 212, 222, 361, 434, 437, 440,
441, 468.
ישמעאל אלמנזור (הכליף השלישי לבית פטימה)
265.
ישמעאל אלמנזור אבן-אלקאים 321.
ישמעאל חכם 213.
מר רב ישעיה הלוי בר אבא 224.
ישעיה הנביא 233, 295, 434, 438, 467.
ישראל המערבי 460.
יששכר (שבט) 270, 271.
יתרב 73—77, 80, 81, 84—86, 91, 93,
96, 98, 100, 101, 104, 105, 107, 410,
412, 413, 461.

כ.

כאטיב 411.
כבנים (או כגנים, שם עם) 200.
כגאנה 477.
רב כהן צדק 249, 257, 479.
מר רב כהן צדק בר אביומי גאון
257.

מר כהן צדק השני בן יוסף
275-279, 288-290, 306, 317, 421-423.
רב כהנא בר מר חנינאי 224, 225.
כוזרו הראשון 412—414.
כוזרו האחרון 425.
כוזרו נושירבן 19, 22.
כוזרו פירוז (בן הורמיז) 23, 24, 36, 39, 65,
111, 125, 126, 393, 400.
כוזרים 155, 160, 175, 183, 199—204, 263,
271, 317, 332, 336—338, 340—346,
379—382, 461, 463, 476, 483—485.
כונדימיר 435.
כורוואטים 336.
כורסאן (מדינה) 156, 170, 177, 212, 213,
232, 271, 276, 292, 336, 340, 393, 421,
422, 436, 461, 462, 470.
כותים 456.
כזר 344, 345.
כזריה 200—204, 317, 336, 338, 340—345,
379—382.
כיכר (חכור) 73, 74, 76, 96, 110.
כלב (שם שבט) 474.
כלב בן יוסף (נקרא כלב בן שרגדו) 479.
כלב בן יפונה 233.
כלדיית (עיין כשדים).
כנען (מדינה) 474.
רב כפנאי (ראש גולה) 25, 95.
כפתור (אי) 37.
כרמל (מקום) 312, 486.
כרמן-שח (עיר בפרס) 230.
כשדיים (כלדיים) 124, 127, 128, 134, 197, 403.
כתאב אלגהני (מאסף האגדות בערבית) 74, 75,
78, 85, 87, 92, 93, 97, 100, 405, 406.

ל.

לאון 371.
לאמאנס (עיר בצרפת) 376.
לבנון (הרים) 36.
לואר (נהר בצרפת) 55.
לודוויג (קיסר) 225, 235—241, 244—249,
253, 254.
לודוויג (בן לודוויג) 236, 240.
לודוויג השני (בן לותיר) 253.
לודקייא (עיר ביהודה) 250.
לוזיתניה (פורטוגאל) 154, 319, 320, 404.
לוי (בן יפת הלוי) 358, 362—384, 443, 458.
רבי לוי (תלמידו של רבי יוחנן) 405.
לולינוס בן סבר 31, 34, 396, 397.
לומבארדיאה (מדינה) 418, 419.
לוקה (עיר באיטליא)
183, 206, 209, 418, 419, 483.
לותיר (בן הקיסר לודוויג) 236, 240, 253.
לותיר (צרפת הצפונית) 9, 249, 281, 374.
לחמירי המונדזשיר השני 387.
ליאוכה 69.
ליאו האיזורי 174, 201, 254, 256, 435, 436.
ליאו הפילוסוף 249, 256, 334.
ליאון (מלך) 429, 430.
ליאון (עיר) 235, 239, 245, 250—252,
331, 353, 477.
רבי ליאון (או רבי ליאונטין רבו של רגמ"ה)
358, 372, 374, 375, 479, 480.
ליברטינוס (נציב סיציליה) 52.
לימוזש (עיר) 372.
לינגובררדים 50, 53, 54, 55, 253.
לאנגועדוק (מדינה) 372.
לעאָ (קיסר ביצנץ) 49, 155, 249.

מ.

מאגריב (מעריב) 273, 362, 418, 421.
מאד 107.
מאתאדיה (עיין קאירוואן).
מאויריציוס (קיסר ביצנץ) 23, 35, 36, 38.
מאין (נהר) 208.
רבי מאיר 362, 402, 480.
רבי מאיר מרוטנבורג (מהר"ם) 372, 375, 461.
מאלאלים 396, 401, 408, 409.
מאלראוי (נהר) 210.
מאלך ארומלי (תלמיד ענן) 445, 457.

מאסול (עיר בארם) 127, 414.
מאססעודי (סופר ערבי) 81.
מאקריזי (סופר ערבי) 170 , 186 , 192 , 416 ,
417, 432, 442, 444, 445, 453, 455, 456 ,
458, 459.
רב מארי 23.
מארעמס (נשיא) 414.
מעבדעס (שר צבא פרס) 24.
רב מבשר כהנא גאון 278, 422, 423.
מגדבורג (עיר) 210,273
מגוג 251, 326.
מגנצה (היא מאינץ) 183, 206, 208, 209,225
258, 374,376—378 418,419, 481,483,486.
מדי 271.
מדין 178, 434.
מדינה (עיין יתרב) .
בני מדינחאי 13, 14.
מה (עיר) 250—252.
מהתאריך אבן-המדד (לפי גירסת חרכבי אבן-
חמאד) 265.
מואביה 127, 142, 155, 156, 178, 179, 435.
מואביה השני (בנו של יציר) 435.
מואביות 232.
מואץ-לעדין-אלה (כליף לבית פטימה) 315, 320
מואציה (עיין אהרן בן משה בן אשר) .
מודעיסט (פטריארך) 39.
מוזה (שר צבא סרקיני) 319.
מוזערביים 328, 329.
רב מוחא (קראי) 184 , 194 , 195 , 444 , 445,
486—489.
מוירים (בני מוריטניה) 319, 320, 368.
מונדהיר (מלך חירה) 95, 409.
מונטניטיים 397.
מונטניסטים (מפלגת אמונה) 174.
מוסה-אבן-נזיר 154, 171.
מוסיפטמיה (ארם נהרים) 124, 157, 160, 262
מוסליימה (אחי סוליימון הכליף) 435, 436.
מוקדונים 255.
מוקכאיריק 104.
מוריה (הר) 434.
מוריסקיים (עיין מוירים) .
מושכאנים 454.
מושכו (מיסד כתה מושכאנים) 192, 218, 454.
מזרק (מצרק , כהן להרת האמגושית)
11, 14, 15, 17, 18, 84, 386.
מחוזא (עיר בפרס) 18, 24, 385.
מהמ־ (מחמדיים) מפרק ג' והלאה בכ"מ .

מחמד-אל-עמין (בן הרון-אל-רשיד 211.
מטרכא (היא פאנעגאריא) , עיין תאמאן .
מידשד-עלי (עיר) 127 .
מיזון (אם יציר) 435.
מימון אשאה (משורר ערבי) 97, 98.
מיכאל הקיסר 255.
מיכה (קרוב ומודע לבני הקוריישים) 84.
מיכה (הנביא) 438.
מילנה 46, 47, 49.
מינאי 84 .
מין-גנה 82.
מיסינה (עיר) 46.
מיעטיסלאוו (הנסיך) 381, 485.
מיץ 374.
מירואן (מלך בית אומייה) 156, 178-180 432.
מירואן השני 177, 432, 436--438.
מירואן האחרון 432, 434, 437.
מירובינגים (בית מלוכה) 55 , 62 , 63 , 204 ,
206, 209, 240, 244, 250.
מירזיבורג 210, 373.
מירידה (עיר) 65.
מירינה 405,
מירקהאנד 393, 394.
מישאל (הנביא) 106.
מישן (עיר) 133.
רבי מכיר (אחי רגמ"ה) 374.
רבי מכיר מנרבונה 183, 209.
מאלאגא 154.
מליק 91, 92.
מליק אבן-אג'לאן 410-412.
מליק ארמלי (דיין הקראים) 194.
רב מלכא 274, 417, 418.
מלכי-כרב 84.
רב מלכיה בר אחא (מפומבדיתא) 197, 198,464.
מנחם (בנו של רבי יוסף בר חייא) 258.
מנחם (בנו של מלך הכוזרים) 345.
מנחם הגינצי 193, 267, 279, 314-316, 447.
מנחם המאירי 181.
מנחם בן סרוק 184 , 264 , 317 , 330 , 338 ,
347-356, 358 363, 365 366, 449, 476.
מניכיים 397.
מנשה אבן-קצרה 358, 362.
מנשה הראשון(בנו של עובדיה מלך הכוזרים)345.
מנשה השני (מלך הכוזרים) 345.
מסיללה (היא מרסיילה) 52, 54, 58, 60, 61.
מסר-גוואיה 155, 158.
בני מעד 86, 407.

מעזייה (שם מקום) 488.

מערבאי 14.

מערו (עיר בכורסאן) 212, 213.

מעתזליים 214-220, 266, 281, 287, 293, 297, 315, 454-456.

מפון 60, 61, 250.

בני מצאץ 95.

מקדה (עיר בא"י) 66.

מקדוניה 44.

מקה (עיר באפריקא 41, 74, 81-83, 107, 108, 113, 116, 117, 124, 271, 407, 408, 461.

מקריים (או מגריים) 183, 219, 453, 455.

מרכה 74.

מרדכי טרוקי 456.

מרהב 101, 118, 119.

מרוניטים (כתה נוצרית בארצות הקדם) 39.

מרוקה 33, 156, 157, 273, 319, 320.

מר בן שמואל (ר"מ) 181.

מר בר שנונא 198.

מריאו (עיין מואביה).

מרטינה (קיסרית) 40.

מרטל 63.

רב מרי 23 24.

מר רב מרי (גאון בסורא) 24.

מרי בר רב הונא 24.

מרי הלוי בן משרשיא 198.

מרי בר מר 24.

מריטניה (עיין מרוקה).

מרים (אחות שמואל) 197.

מרמס (כהן ניסטרוייני) 127.

מש-אלה (בן אטרי) 213.

בני משה 180, 268, 269, 433, 461.

משה (עיין מש-אלה):

רבי משה 309.

משה (בנו של מלך הכוזרים) 345.

רבי משה (אבי חנוך) 478.

משה (תלמיד ענן) 194, 195.

משה אלזעפראני (מחוקק דת, עיין אבו עמרם).

משה (מסוי הבגדדי) 183, 230, 456.

רבי משה בישייצי 440 441.

רב משה גאון 430.

משה דרעי (סופר קראי) 249.

משה בן חנוך 317-319, 330, 333, 356, 357, 363, 364, 366.

מר רב משה בר רב יוסף 224.

משה בר יעקב גאון 227.

רבי משה הכהן (פייטן) 168.

משה הכהני 261.

משה בן מוחא 445, 486.

רבי משה מטראני 429 430.

רבי משה בר מיימון 10 68, 109, 131, 132, 159 189, 195, 217, 223, 262, 264, 268, 283, 297, 315, 366, 432, 455, 456, 459, 487, 489.

משה בן נפתלי 315.

רבי משה הנקדן 13, 155, 159, 484, 485.

רבי משה בן עזרא 358, 404, 468, 475, 476, 479.

משה הפרטי 183, 230, 231, 445, 456, 457.

משה בן קלונימוס (מלוקה) 206, 418, 419.

משה תקו 188, 417.

משוי (משה) מבעל-בעק 231, 457, 458.

משוי (משה) העכברי, עיין משוי מבעל-בעק.

משוים, עיין בעל-בעקים.

רבינו משולם בר קלונימוס 233, 483.

רב משרשיא בר תחליפא, עיין רב ששנא.

מתא מחסיא, עיין סורא.

מתתיהו גאון 254, 255, 258.

נ.

נאבארה 331.

נאהוונדי 170, 183, 188.

נבוזראדן 75.

נבוכדנצר (מלך בבל) 65, 75, 269 433.

בני נביט 98, 99.

נבלוס (עיין שכם).

נעגוס (מלך כוש) 9.

נגראן (נרזשרן) 77, 88, 89, 120, 123, 396, 408, 409.

נדגר (נדזשר) 84.

בני נריר 75, 85, 98-101, 110-119, 158, 169, 412.

מר נהילאי 389.

רב נהילאי השני (ראש מתיבתא מנרש) 133.

נהרדעא 3, 13, 19, 22, 23, 63, 387, 393, 420.

נהרואן 137, 278.

נהר פקוד 133, 172.
נובאירי (סופר ערבי) 412.
נוביה 156.
נוסטרזיה 55, 61, 62.
נושירבן 24, 394.
נורמנים 251, 253.
נח 81.
רבי נחוניא בן הקנה 223.
רב נחמיה (בנו של כהן צדק) 317, 318.
נחמיה הנביא 418.
רב נחמן 187.
רב נחשון 464.
נחשון (נשיא יששכר) 271.
רב נחשון בר צדוק 260, 272.
נאטום (מצודה) 76.
רב נטוראי (מבגדד) 181.
נטירא 374—278, 421.
בני נטירא 291.
נטרונאי גאון 155, 172-174, 181, 187, 191, 195, 197, 198, 259 464.
רב נטרונאי גאון הראשון 430, 431.
רב נטרונאי השני (בר הילאי) 258, 261, 429, 430, 487.
נטרונאי בן חביבאי 417, 418.
נטרונאי בר רב מרי 429.
נטרונאי בר נחמיה 429.
ניאפולי 41, 45, 46, 49-51, 322-324.
ניברידוס (בישוף מנרבונה) 244.
רב ניתומי 388-390.
נילוס הקדוש 317, 324.
נים (עיר) 147.
ניסטור (כהן רוסי) 199, 200, 346, 380, 383.
ניסטרוינים (כתה דתית) 124, 127, 133, 135, 186, 414, 420, 425.
ניפולוס (עיין שכם).
ניקאָא 42, 232.
ניקולו (כהן קתוליקי) 334.
ניקולוס הנזיר 475.
ניקיפורוס 408.
נירון קיסר 22, 60.
נישאבור 461, 462.
נמן 94. נמץ (עיין גרמניה).
נסי (בנו של מלך הכוזרים) 345.
נסי (ראש כלה מנהר וואגי) 278, 288.
רב נסים (עיין רב האי גאון).
רבינו נסים 390, 391, 442.
נסי בר נהרונאי 421-423.
נסי בן נח (רב אחא) 183, 187, 188, 228, 229, 230, 266,391 440, 444, 445, 451, 452,486.
נעים (מצודה 76.
נעמן (שר ארם) 210.
נפתלי (שבט) 462.
בן נפתלי 483, 489.
נציבין (עיר) 307, 337, 423.
נצרת (עיר) 27, 36.
נרבונה (מדינה) 54, 67, 69, 147, 148, 183, 209, 244, 254, 309, 361, 372, 374, 379 480, 483.
נרמנדיה 371.
נרש (עיר) 133.
רב נתן (בעל הערוך) 326, 374, 479, 480.
רב נתן הבבלי 134-139, 196, 274-278, 287, 292, 306-308, 318, 358, 372, 374, 389, 395 413, 415, 421-428, 469, 470, 475, 479, 480.
רב נתן בר יהודה 288.
רב נתן בר יצחק הכהן הבבלי 479, 480.
רבי נתן הכהן 426.
רב נתן בר מנחם ב״ר שמואל ב״ר מכיר 486.
רב נתן מרומי 260, 326.
רב נתן (דיין בקורדבה) 318, 333. 479.

ס.

סאאד (שר צבא ערבי) 423.
סאויר 44, 345.
סאן (עיר) 250, 253, 254.
סאנא׳ח אבן-סע׳או-קורטובי (לגי׳ הרכבי סעיר) 264, 265.
סאפראן (עיר) 230.
סב (מצודה) 76.
סבאיים 408.
סבוראים (עיין רבנן סבוראי).
סגונט (עיין מורוויעדרא).
סגלמסה (עיר החוף באפריקא) 363.
סדום 244.
סהל-אבולסרי 193, 266, 268, 279, 287, 290, 350, 383, 417, 420, 428, 441, 448, 452, 453.

סהל-אל-טבר 183, 213, 310-314.
סואסוניה (בצפון צרפת) 55, 371.
סובילים (איש יהודי) 120.
סוויאטופולק 382.
סוויטוסלאב (הנסיך הגדול מקיוב) 346, 483, 484.
סווינטילה (מלך ספרד) 41, 70, 71.
סויבים (שבט) 66, 67.
סוליימון 156, 435-437.
סולכאת (עסקי-קרים) 175, 176, 267, 316, 483.
סוללים (מצודה) 76.
סומאיר (יהודי) 155, 158, 436.
סוניטים 362.
סופרוניוס (ארכיבישוף) 122.
סורא (ישיבה) בכ"מ.
סוריא 24, 36, 41, 54, 89, 90, 97, III, 119, 122-124, 142, 155-158, 169, 170, 205, 231, 362, 379, 400, 403, 404, 420, 424, 430, 435.
סטיפנוס (נציב פלסטינה) 34.
סיגיזמונד 209.
סידוניוס אפולינרוס (בישוף) 56.
סיליום 46.
רב סימונא II, 19-21, 23, 29, 388-390, 393, 394.
סימינדריה (עיין טאקי).
סינה (נהר) 55.
סיני (הר) 11, 12, 38, 109, 158, 170, 219, 228, 270, 296, 303, 325, 361, 383, 396, 440, 487.
סיסיבוט 41, 43, 62, 69, 70, 72, 149, 154, 252.
סיסננד (מלך ספרד) 41, 71, 72, 144.
סיציליה (אי) 46, 47, 49, 51, 52, 255, 320, 323.
סיקונדינוס 46.
סירויה (בן כוזרו) 38.
סירקוס (עיר על האי סיציליה) 47.
סכסוניה 371, 373, 374, 377.
סלבים (כתה דתית) 45, 175, 204, 210, 336-338, 357.
סלם (בעל זינב) 119.
סלם אבן-משכן 113, 118.
סלמון בן ירוחם 187, 188, 195, 267, 279, 282, 285-287, 297, 310, 314, 348, 439-452, 456, 465-468, 473, 474, 486.
סלע היהודים (עיר) 202.
סאלערנא (עיר באיטליא) 264.
סמבטיון (נהר) 268, 269, 273, 433, 461.
סנה (היא אוזל) 74.
סנכה ראמירעץ 331, 353, 477.
ססנידים (בית מלוכה בפרס החדשה) 3, 22, 24, 25, 124, 407, 412, 414
סהל בן מצליח 187. 193. 279. 310. 314-316.
סע'אד (נשיא בני אוס) 116
רב סעדיה גאון 159, 166, 168, 184, 194, ועוד בכמה מקומות.
רב סעדיה מדאנון 347, 379. 464, 474, 478.
סעיד (בן יפת הלוי) 383, 384, 448.
סעיד (עיין רס"ג).
ספטימניה 147, 248.
ספיה (בת חוייה) 119.
סקיתים 175, 326, 343.
סקלבוניה (מרינת הגבליים) 338, 456.
סקלבנים (עיין סלבים).
סרגוסא (עיר בצפון ספרד) 64, 247, 248.
סרגיוס (בישוף מקיסרין) 34.
סרדיניה (אי) 46, 51.
סרמטים 49. סלומון 44.
סרקינים 36, 246, 319. 373.
סרקל (עיר בצורה ובשפת רוסיא ביעלאבעזשע) 341, 346.

ע.

עבד-אול-מליך 156-158, 179, 435, 436.
עבד-אול-עזיז (בן מוסה) 171.
עבד-אלה 100, 101, 105, 111.
עבד-אלה (אבי מחמד) 406.
עבד-אלה (מיסר בית מלוכת הפטימיים) 263-265, 320.
בן-עבד-אלה (מחמד) 102.
עבד-אלה אבול-אבס אסאפא 177, 180, 437.
עבד-אלה אבן-אוביה 99, 100, 107, 110, 113.
עבד-אלה-אבן-סבה (יהודי) 127.
עבד-אלה אבן-סלם 101, 104, 105.
עבד-אלה-אל-ממון (בן הרון-אל-רשיד) 211, 212, 225, 226, 256, 257
עבד-אלה-ספח אבול-אבס (אחי אבס הראשון) 156

עבד־אלה בן־סוירה 106
עבדאל-רחמן השלישי (עם שם לווי אן-נזיר כליף) 319, 328, 335-331, 337, 339, 346, 355, 356, 363, 475, 477, 478.
עבדואל-מוטטאליב (בנו של האשים) 406.
עבדואל-רחמן (מלך) 463.
עבד-ישוע (כהן) 414.
עבדן בן מישאל (שופט משבט אשר) 269.
עבאיד-אלה-אבן-שוליימון (וויזיר) 274.
עבר 82, 84, 102, 106.
עבערהארדט 237, 241, 245-243.
עגיקה (חתן ערוויג) 152, 153.
עישה (בת מחמד) 82, 102, 211.
עובריה (מלך הכוזרים), 203, 341, 345.
עובדיה-אבו-עיסי-אסחאק (משיח שקר) 155, 176, 177, 180, 185, 188.
עוביאד בן אלאכראץ 93.
עוטמן (מדינה) 62.
עוקבא (נשיא הגולה) 249, 276-278, 321, 418, 421-424, 426, 479.
עותמן (כליף) 127, 389, 414, 434, 435.
עזקה (עיר) 66.
עזרא הסופר 109, 207, 418.
עזריה (הנביא) 106.
רב עינא (עיין רב גיזא).
עיסיים (עיין אבו-עיסיים) 432, 433.
עכברא (עיר) 183, 230, 456.
עכבריים " " 458-.
עכסה (בת כלב) 233.
עלבה (נהר) 205.
עלזאסס 236.
עלי (שר צבא מחמד) 118, 121, 126, 127.
עלי-אבן-איזה (וויזיר) 291, 306.
עלי-אבס (דוד מחמד) 156.
עלי בן אבוטלב 126-128, 130, 142, 155, 156, 177, 320, 362, 389, 390, 413, 414, 425, 436.
עלי בן חסין 310.
עלי בן יפת (קראי) 463.
עלי בן עיסי (וויזיר) 470.
עלסכאאה (עיין הילסטיאאוס).
עמק הכפרים (עמק) 76.
עמר 106, 107, 118.
עמר השני 170-172, 436.
עמר בן כתאב (הכליף אחרי מות מחמד) 120-127, 170, 178, 210, 256, 379, 395, 412-415, 425, 434.
עמרו אבן-גביר (עיין שמואל בן עדיה).
עמרו אבן-נומן 99, 100.
מר רב עמרם 166, 191, 258.
רב עמרם גאון 249, 259.
מר רב עמרם בר מסוי 308, 427.
עמרם בר שלמה (עיין יעקב בר נטרונאי).
רב עמרם בר שושנא גאון 427-430, 464.
ענן (בן דוד, רבן של בני מקרא) 133, 170 ועוד בהרבה מקומות בהספר הזה.
עפאונה (עיר) 57, 246.
עפיזוס 408.
עפיפנוס 399, 400.
עפפענדי (מחמר) 79.
עציון-גבר 74.
עקולה (עיין קופא).
רבי עקיבא 222, 361, 362, 441.
עקילס הגר (עיין דוד אבן-מירואן).
ערוויג 148-152.
עתיקה (עיר) 427.

פ.

פאס (פיס, עיר ומדינה באפריקה הצפונית) 319, 320, 367, 463, 459.
פא ים (עיר המלוכה בצרפת) 54, 55, 60-62, 250-252.
פארן (מדבר) 83, 109, 158.
פענה (או פחה, משנה למלך הכגן) 201.
פוילוס (שר צבא וואמבה) 147, 148, 151, 185.
פוילוס עמיליוס 62, 64.
פולדא (עיר) 238, 239.
פולניה (מדינה) 210.
פומבדיתא 3, 9-15, ועוד בכ״מ בהספר הזה.
פונטוס (עיין ים השחור).
פוקאס 35, 36, 38.
פורטוגאליה 142, 154, 156.
בני פזרה 94, 118.
רב פחרא 17, 385-387.
פטימה (בת מחמר) (בית פטימה) 127, בכ״מ.
פטרוס (יהודה אשר המיר דתו) 51, 52
פטרוס (הקדוש ברומא) 42, 46.
פטשנגים 341.
פיאצינצו 482.
פיום (עיר) 265, 281, 321, 427, 465, 467, 469.

פייסקירה (עיר בצרפת הדרומית) 283.
פיליפ השני 320.
פיליפ השלישי 320.
פינים 175, 199.
פים (עיין אלפאס).
פיפין הגוץ 55, 63, 236.
פירוז רשיעא 14, 22, 50, 425.
פירוז-שאבור (עיר בקרבת נהרדעא).
22-24, 127, 387, 389, 393, 419, 420, 425.
פיריניאה (הרים) 54, 55, 62, 63, 68, 70, 142,
153, 156, 327, 368, 402, 404.
פירננדה (הקתולי) 320.
די-פירסביל 386, 387, 406-411.
פיתגורוס (פילוסוף) 229.
פיתום (עיין פיום).
פלוטין (פילוסוף) 229.
פלורץ (סיפר) 429.
רב פלטוי (בר אביי) 141, 257-259.
רב פלטוי גאון 249.
פלירמו (עיר בסיציליה) 46, 51, 323
פלקוס 54.
פנוניה (עיין אוסטריא).
ר' פנחס (פייטן) 168, 195, 197.
רבי פנחס (ראש ישיבה כנראה איש טבריא) 13.
פנחס אבן-עזורה 101, 106, 110.
פאסטור (עניך דין באיטליה) 49. 50.
פסכיום (בישוף) 51.
פסכלת 397.
פרובינציאה (צרפת הדרומית) 9, 209, 254,
309, 372, 479.
פרוקופ 397, 398, 410, 411.
פרוקל (פילוסוף) 229.
פריאן (אילי פארן, הרים) 462.
פריסקוס 41, 60, 61.
פריעדריך 243,
פרמה (עיר באיטליא) 196, 471, 485.
פרנגה (היא צרפת) 143.
פרנקיה (מדינה) 40-42, 52-70, 204-210,
234-240, 246, 250, 341.
פרת (נהר) 3, 101, 120, 124, 127, 177, 179,
269, 271, 272, 280, 383, 410, 432, 436, 437.
פרתיים 18, 405.
פתחיה (מרעגענשבורג) 471.

צ.

צאב (נהר בבבל) 389, 437.
מר צדוק גאון 134.
מר רב צדוק בר מר רב אשי 225
צדקיהו (רופא הקיסר) 249.
צונוריה 430.
צורואסתר (מחוקק פרס הקדמוניה) 14.
ציון 3, 74, 143, 228, 280, 345, 489.
צינה (קיסר ביצנץ) 26, 34, 35, 49.
ציפריאנוס 246.
צירקציזיום (ברכמיש עיר) 383, 393.
צלקונה (שם מקום בקטלוניה) 480.
צמח גאון 143, 249, 259, 260, 272-274,
438, 459-464.
מר צמח בן חיים (מסורא) 462-464.
צמח בן כפנאי 307, 462, 463, 479.
מר צמח בן פלטוי (מפומבדיתא) 462.
צמח בן שהין 288, 427, 428, 433.
בני ציר 75.
צנעא (עיר) 86, 87.
צעכיה (מדינה) 210.
צפורי 3.
צפר (עיר) 87, 90.
צררנוס (סופר יוני) 201, 408, 409.
צרצר (שם מקום) 278, 427.
צר 37.

ק.

קאב (שר צבא היהודים) 73.
קאב אבן-אסאד 99, 100, 114-117.
קאב אבן-אשרף 104, 106, 110.
קאבה (היכל במקה) 103, 104, 108.
קאבעס (עיר באפריקא) 225.
קאהיר (כליף) 292, 306.
קאיום קאליגולה (קיסר רומא) 35, 379, 438.
קאילאן-אל-יהוד 155, 172.

קאים (כליף) 414.
קאירוואן (באפריקא הצפונית) 262 , 263, 265 , 271, 272, 277, 309 , 317-322, 362, 395 , 421, 459-465, 478, 480.
קאלאבריה 323.
קאלאם (שטה פילוסופית דתית להערבים) 214.
קאמא (נהר) 204.
קאסר (שם מקום) 278.
קבד (מלך פרס) 11-22, 84,385-387, 406,407.
בני קדר 178, 179, 213, 271, 434, 436, 463.
קהירא (עיר במצרים) 249, 261, 262, 267,309.
314, 318-320, 392, 405, 478
קוועדלינבורג 482.
קוטים 35.
קולוניה (עיין קעלן).
קום (שם מקום) 218, 454.
קומפיעגען (עיר בצרפת הצפונית) 236.
קונסטנטין (קיסר) 256.
קונדע (סופר ערבי) 430.
קונסטנטין פאָרפיראָדני 345.
קונסטנטין השמיני 334, 475.
קונסטנטינוס (מלך רומא) 27 , 40, 45, 50, 66 , 77, 245, 250, 254.
קונסטנטינופול 26, 28 , ועוד בכ"מ בהספר הזה .
קופא (עיר על נהר פרת) 101, 120, 127, 129 , 135, 142 155, 157, 158, 176, 315, 434.
קופטים (כתה נוצרית) 39, 402.
קופרניק 213.
קוקאז 160, 175, 199 , 200, 204 , 230, 341-344, 379, 381, 404.
קורדובה (עיר) 63, 64, ועוד בכ"מ בהספר הזה .
קורדיסתן 124.
בני קוריישים 84, 102, 103, 110, 113-115,408.
קטיספון (קרית מלך פרס) 18,22, 393, 413,415.
קטלוניה 172, 483.
קטריה 231.
קיוב (עיר ברוסיא) 346, 380, 382, 483, 484
רב קיומי בר אשר 421.
בני קיומי 428.
קיירא (עיין קהירא).
קאיל (ממשלה) 87, 407.
קילה (עיין הזרג).
קילפיריק (מלך פרנקיה) 41, 55, 60-62.
רב קימוי בר רב אחאי 274.
רב קימוי בר אשי 225, 226.
בני קינוקה 75 , 77 , 100 , 101 , 104 , 106 , 110-112, 158, 169.
קיני 124, 178, 434.
בני קינינה 84, 408.
קיננה אבן-רביה (גבור ישראל) 101, 113, 118.
קיסרין (עיר) 34, 35, 396.
קיריל (הקדוש לנוצרים יונים) 39, 57, 396, 397.
קירנאיקה 75.
קלודביג (מלך פרנקיה) 54-56, 63.
קלונימוס מלוקה 183 , 206 , 209 , 225 , 358 , 373, 418, 419 .
קלטור (מלך צרפת) 55, 62.
קליר (עיין אלעזר הקליר).
קלירי (עיר על אי סרדיניה) 51.
קלירמינט (עיר בצרפת) 41, 57, 58, 482.
קלמוקים (שבט) 341.
קאססידיור (יועץ המלוכה אצל מלך הוויסטגותים) 41, 47, 48.
קסריה 122.
קעלן (עיר) 208, 373.
קפא (עיין תיאודוסיה).
קפוטינגים 254.
קפלאנד 404.
קפרס (אי) 75 .
קראים 75, 124 , 189-197 , 212 , 216-234 , ועוד בהרבה מקימות בהספר הזה.
קראסנא-אסטרוב (עיר) 456.
קרדויים (הרים) 403.
קרטיגנאה 403, 404.
קערטש (עיר בקרים) 160, 175, 267, 316, 346, 380, 484, 485, 489.
בני קרייזה 75 , 85, 98-101, 110 , 114, 115-117, 412.
קרים 155, 160, 175 ועוד בכ"מ בהספר הזה .
קארל הבריא 371.
קארל הגדול 54, 55, 63, ועוד בכ"מ בהספר הזה.
קארל העצל 371.
קארל (בן לודוויג , נקרא קארל הקרח) 236, 243, 249-251, 254, 371.
קארל התם 371.
קרמיסין 276, 421, 427.
קרפטים (הרים) 337.
קארקאסונה 54.
קרתא חדתא 43, 320, 404

ר.

ראובן (שבט) 462.
בני ראובן 271.
ראי (חבל ארץ) 180, 432, 433.
רב 25, 135, 136, 142 , 157, 274-276, 288 , 289, 309. 357, 403, 405, 407 420, 426.
רב בר אברהם כהנא 198.
רב רבאי מרוב 19-23, 388-399.
רב בר שמואל 415.
רבא הגדול (מיר מיר) 17, 385.
מר רב רבה 389, 390.
רבה בר אמי 259.
רבה בר דודאי 198.
מר רביא 133, 172.
רבינא 10, 12, 22, 388, 390, 395.
רבינא האחרון 389.
רביע-אבן-נסר 87.
רביע הפזרי (משורר ערבי) 94, 95.
רכנה (עיר באיטליא) 45, 49, 50.
רבנן סבוראי 10-14 , 20-25 , 101, 130, 131 , 181, 212, 327, 362, 387-392, 395.
מר רברבא 130.
רהאבאנוס מאורוס (הגמון קתולי) 238, 239, 250, 251.
רהיימס (עיר בצרפת) 63, 236. 250.
רוגיר 255.
רודולף (ארכיבישוף בבורזש) 250.
רוריק הווריאגי (נשיא רוסיא הראשון) 346.
רחבעם בן שלמה 269.
רחל (שקנתה בית הקברות במגנצה ובטלה הגזרה) 378, 482.
ריגינו 326.
ריגונסבורג 208, 210, 471.
ריחנא (יהודיה) 117.
ריין (נהר) 8, 9, 54, 55, 207-209, 419.
ראיאם (בית האליל) 86.
ריסטיטוטוס 152.
ריציסווינת (בן חינדסווינד) 144-147, 150, 152.
ריקריד (מלך הוויסטגתים בספרד) 41, 52, 68, 69, 71, 154.
רכבים (עיין בני חבור).
רמלה (עיר) 194.

ש.

מר שאול (ציר מלך הגבלים) 338.
שאול (בנו של ענן) 194, 445.
שבא 74.
רבי שבתי דונולי (בן איטליא) 212 , 256, 317 , 323-325, 348, 379.
שבתי צבי 458.
שהרסתני 159, 176 192 216, 217, 432, 433, 442, 447, 449, 453-463.
שהרסתנים 458
שומרון (סבסתה) 27, 269
שומרונים 27, 31, 33-35, 42 , 79 122, 230 , 315, 396 397, 443, 456.
שושן 159, 170 217, 218, 381, 457, 485.
שחארבארה 401.
שיביליה (עיר) 65, 71, 142.
שיקרד 387.
שכם 27, 396.
שלומית (אשת אחיחה).
שלון (עיר בצרפת) 245.
שלמה (ריש גלותא) 487.
מר שלמה (שקנה בית הקברות במגנצה וכטל הגזרה) 378, 482.
רבי שלמה אבן-וירגיו 423, 426.
רבי שלמה אבן-תבון 264.
רבי שלמה בן אדרת (רשב״א) 376, 459.
רבי שלמה הבבלי 374.
שלמה בן גבירול 347.
שלמה (בן רב חסדאי) 133 , 155, 181 , 186 , 415-419, 424, 427.
רבינו שלמה יצחקי (רש״י) 139, 189 320 351, 373-375, 459, 465, 481, 486, 487.
ר׳ שלמה היתום 163.
ר׳ שלמה לוריא 141, 374, 481, 482.
רבינו שלמה בן מאיר (רשב״ם) 132, 258, 351, 361.
שלמה המלך 33, 63, 266, 269, 270, 361, 467.
רבי שלמה מקינון 388, 390.
שלמנאסר (מלך אשור) 269.
שם (בן נח) 7, 32, 81, 83, 245, 279, 400

בית שמאי 285, 441.
שמואל 25.
שמואל (בר פלוגתא דרב) 405, 407.
שמואל (נשיא הגולה) 418, 419, 424.
רב שמואל אבן-חפני כהן 197, 198, 450, 456, 471.
רבי שמואל גמע 320.
שמואל בן יעקב 488.
רבי שמואל הכהן אבן-יאשיה 365, 367.
שמואל הנביא 473.
רבי שמואל הנגיד (אבן-נגדילה) 22, 258, 319, 337, 349, 355, 360, 366, 390, 404, 424, 471, 478.
שמואל בן עדיה 73, 84, 98-92, 411.
שמואל שולם (המו"ל את היוחסין) 422, 425.
שמחה הלוצקי (קראי) 188, 190, 193, 268, 417, 440, 445, 454.
רבי שם טוב (רש"ט) 223.
שמעון (שבט) 74, 204, 271, 461, 462.
רבי שמעון 212, 361.
שמעון (בישוף מבית ארשם) 89, 90, 396, 408.
שמעון (ראש בית מקלט לנזירים מגבולה) 396, 408.
ר"ש בן יוחאי 124, 178, 180, 434, 437, 438.
שמעון בן כיפה 155, 166.
רבי שמעון ממגנצא (נקרא רבי שמעון הגדול) 358, 374, 378-376, 483-481.
רבי שמעון מקהירא 249, 261, 262, 392.
שמפניה 371.
רבי שמריה בר אלחנן 309, 318.
מר רב שנוי (רבו של רב יוסף) 225.
שנער (חבל ארץ) 193, 288, 339, 458, 486.
שעיר (הר) 109, 158
שעיתיים (בעלי דת מחמד מכחישי הקבלה) 232.
רבי שפטיהו הפייט 255.
שריה (בנו של שמואל בן עדיה) 73, 97, 98.
שריני (משיח שקר) 155, 173-170, 176, 185, 431-428.
שריע (עיין שריני).
רב שרירא גאון 25-21, 134-127, 172, 186, 198-196, 227-224, 259-257, 275, 279, 288-292, 297, 308-306, 317, 318, 361-358, 395-386, 427-414, 464, 469, 471, 480-478.
רב שרירא בן חנניה 318.
רב שר שלום בר בועז גאון 257, 258.
רב ששנא 132, 133, 198, 388.

ת.

תאמאן (עיר) 316, 381, 434.
תאריק אל-חמים 100.
תואידוסיוס (מלך ביצנץ) 26, 43, 46, 246.
תוגרמה 320, 342.
תורוס (מלך) 67.
תוניס 319, 320, 323.
רב תחינא 388.
תיאודוסיה (עיר) 175, 267, 316, 489.
תיאודוסיוס השני 250.
תיאודוריך הגדול 41, 45, 47, 48, 49, 52, 54.
תיאודאט 49.
תיאודיבירט (מאוסטרזיה) 52.
תיאופיל (קיסר ביצנץ) 341.
תיאופילקטוס סימוקטה 393, 394.
תיאופנים (סופר יוני) 201, 211, 396, 401, 402, 408, 409, 412, 430, 436.
תיבה (עיר ביון) 255.
תימא (עיר בערב) 93, 119.
תימן (ימן) 74, 76, 77, 93-82, 160, 268, 407-405, 474.
תלמי (עיין בטלמיום).
רבינו תם (בעל התוספות) 21, 132, 166, 351, 388.
רבי תנחום הירושלמי 360.
תפלים 170, 230, 457, 458.
תפליסיים 183, 230, 231, 453, 456, 457.
תרנא 344, 345.

לוח הטעיות

צד	שורה		תחת	צריך להיות
9	10	מלמטה	מלכו	הוליכו
13	7	מלמטה	בן-אשר	בן אשר [חי]
22	5	מלמטה	העומדים הסבוראים	העומדים [בין] הסבוראים
27	13		נפיעת הזיתים והכחשת זיתים שמנים	בנפיעת זיתים והכחשת לשמנים
39	18		לתת ידם	[לא יוסיפו] לתת ידם
50	3	מלמטה	מיה	היה
55	6		בימי	בהלחמו
56	1	מלמטה	אך היה	אך[רע]היה
58	2	מלמטה	שכמתו	שכמם
87	2		ויהי	וימי
89	6		ארץ	מלך
95	9	מלמטה	סל	כל
97	1	מלמטה	לתימה	לתימא
99	16	מלמטה	שדותיהם	שדותיכם
105	4	מלמטה	בפרישותו עליו	עליו בפרישותו
107	10		לשמור	לשבור
118	12		אם להביא	[כי] אם להביא
127	4		וימצאו (בה)	ויצאו
137	7		אשר ממשלת	אש'[הגיע']ממש'
—	—		היתה מביאה	והיו מביאות
142	5	מלמטה	והכלין	והכליף
145	4		ומר גורל	ומר (היה) גורל
157	1		המדינית הקו	המדינית (היתה) הקו
174	13		היוגית (2)	יתר
177	8		להשען	(צריכה) להשען
—	17		מדיניים	מדיינים
179	7	מלמטה	בשלשה ראשי	בזרועות ארבע
—	5		ויפית (באותו)	יתר
181	10		מת הגולה	מת (ראש) הגולה
192	14		הוא , ענן	הוא, (כי) ענן

צד	שורה		תחת	צריך להיות
193	10	מלמטה	נהג (עם)	יתר
201	10	מלמטה	כי אם	ובאמת היתה
209	5	מלמטה	על (זה)	יתר
211	15		עלימין	אל-עמין
212	19	מלמטה	המתדיים	המתמדיים
218	1	מלמטה	סיל	סגל
238	13		להקרקעוהאצילי'	לקרקע האצילים
244	14		למרוד	למכור
268	1		שמה	שמו
301	3	מלמטה	והדת	והדעו
304	7	מלמטה	ביחיד	ביחד
355	3		(כל קורא אותו)	יתר
357	9	מלמטה	(רב)	יתר
360	9	מלמטה	אב	אבל
—	—	—	(החכם)	יתר
362	4		(אשר)	יתר
371	14	מלמטה	קרעה	נקרעה
372	3		הכרוניסטיט	הכרוניסתים
374	2	מלמטה	רחש	רחש (לו)
385	7		מאורע	(מבצבץ ועולה על (הינו) מאורע
386	17		באלה	באה
387	16		אשר נצחו	(המה) אשר נצחו
388	12		(אך הסבוראים	יתר
389	6		ראש ישיב' אינם)	רב יצחק
391	7		הנה.	אמנם
394	13	מלמטה	מירקתונד	קהונדימיר
396	9		רושמי	רושם
397	14		בהקירקס	בהקודקס
398	3	מלמטה	הכנסת	הנוסחא
401	6		ויצא	יצא

צד	שורה		תחת	צריך להיות
401	16	מלמטה	מקבל	ויקבל
—	1	מלמטה	שנים	שוים
403	1	מלמטה	אך	כאשר
404	1		כאשר	אם כי
406	5	מלמטה	הצער	הצעיר
410	3		שהיא לבד	שלא לבד (שהי')
—	7		השמוע	(ויביא) השמועה
—	9		ויתחמש	"(מלך הכושים)
411	10	מלמטה	כי הוא	(יספר) , כי היא
412	8		כי	כי (יד)
415	10		המשר	המשרה
—	—		במתחסיא	בכתא מהסיא
416	5		מהזכר	מהזכיר
420	3		(שני)	יתר
421	12		(נופלת)	יתר
424	1	מלמטה	הוכנו	הוכחנו
426	6		שהיה	שהוא
—	—	מלמטה	על	אל
428	9	מלמטה	להישוב	להישיבה
432	11		היתה	יתר
436	7		בני	בני
437	5		מירוואן	(שבאו על) מירון'
—	15		מושב	מושבה
438	4		קכה]	קכו]
439	1		קכו]	קכז]
—	4		מובן	מבונן
—	11		במדרבית	במרבית
—	12	מלמטה	קכז]	קכח]
440	7		לסמוך	סמוך
—	—	מלמטה	בת	בת (הבת)

לזכר עולם

יהיה שם הרב הגדול אדיר התורה וחכמת ישראל בארצנו, רב פעלים מקבצאל, שקבץ ורבה פעלים גדולים בתורת עמנו ודעת בינה לעתים, אלוף נעורי ומדריכי בדרך תורה ותושיה, על ישראל הדרתו ועמו הוא תהלתו

רבי שמואל יוסף פין נ"ע

פרנס לעדת ישראל בעיר מכורתי ווילנא יע"א.

לשם האיש הכביר והנאור הזה, הראשון לחכמי ישראל בארצנו, אשר מטל ילדותו עד יומו האחרון שָׂם כל מעינו בחקר דעת תולדתנו ויחבב דעת בינה לעתים בישראל על בני ישראל בימי דור אחד; לשם האיש הכביר והנאור, אשר מיום עָמדי על דעתי היה לי לעינים, אליו הבטתי ונהרתי, והוא גם הוא משכני חסד ויאהבני מישרים; לשם האחד מיחידי הדור בכנסת ישראל, יושבת רוססיא שהיה גם עושה ההיסתוריה הישראלית בארצנו ויוצרה מרחוק, לשם וזכר האיש אשר בכל פנות שפנה ובכל מעשיו שעשה גם באחרית ימיו בהגיע לשנות זקנה ושיבה, היתה לו התולדה הישראלית לעינים ומכל אשר עשה ונעשה בישראל לפנים, השכיל לדעת גם את המעשה אשר יעשה ישראל היום, למען תכון עָמְדָתו בארץ אבותיו הקדומה ובכל ארצות פזוריו

לשמו וזכרו הנני מקדיש את ספרי זה,

וכעם עולם בן יִנּוֹן גם שמו לעד לעולם בספר תולדות כנסת ישראל יושבת ממלכת רוססיא ונשמתו תהא צרורה בצרור החיים.

שפ״ר.

פתח דבר

גם בהחלק השלישי הזה, שהנני מוסר אותו היום לדין קהל הקוראים הנבונים והבקרת הנאמנה, הוספתי ללכת בדרך אשר סלותי לי בשני החלקים הראשונים, וביחוד בהחלק השני, והוא לכַלֵל מפעל התייר הגדול בחֵקֶר דברי ימי עמנו ולהשלימו בשלשה דברים אלה: א) הערות המקורים והפצת אור על כמה דברים סתומים בספר הזה, וכמו להעיר לב הקוראים הנבונים על כל הכללים וההנחות שכלל והניח הרב המחבר בהוצאותיו הראשונות, וחוקרי קדמוניות ובעלי בקרת התולדה המדעית חדשו אחרי כן הלכות גדולות — וברוב הפעמים היו הוודאות לספקות וגם כמה דעות מוסכמות ומקובלות — היו אחרי כן לדחויות ובטלות, כאשר אשוב עוד לדבר בזה בהמשך דברי. על כל אלה נטיתי קָו, אם לא בבירור הדברים והחלטתם, — דבר הקשה מאד בספר גדול הנועד לא ל י ח י ד י החוקרים, כי אם לקהל הקוראים הנבונים —, למצער בהערה קצרה, לדעת כי יש במקום הזה לשום לב על הכללים וההנחות שכלל והניח הרב המחבר נ"ע; וכשם שהיה הוא שומר אמת לעולם, ויהי פועל אמת שפְעֻלתו האמת ההיסתורית שאין לפניה משא־פנים ונטיה ופניה, על פי רגשי־לב לאהבה או לשנאה, כן דרש מכל קוראי ספרו להעמיד גם אותו על האמת והדעה הצרופה — בתורת אמת — תורת חֵקֶר דברי ימי עמנו והתפתחות הרוח הישראלי — במדות ודעות — בתורה וחכמה ובכל דרכי החיים של האומה בכל ארצות פזוריה; ב) להשלים הידיעות ולכללן בכל הדברים הנוגעים לחיי האישים נושאי התולדה הישראלית, כפי מדת יכלתי במקום שבתי — (מקום שאין חזון ספרים יקרי ערך נפרץ) ולרגל הָעבודה והחפוש נתחדשו לי לפעמים איזה דברים ראוים להשמע לפי דעתי. ג) העירותי על כל הדברים הנוגעים לדעת התולדה הכללית — בכדי להאיר עיני ההוגים בהספר הזה — שרובם יהיו קוראי עברית לבדה, ואשר על כן גם ענינים מפורסמים ותולדות אישים אנשי שם בספר תולדות משפחת האדם נעלמו מהם. לטובתם והנאתם שמתי בשולי הגליון את תכן הענינים ותכונת האישים האלה בקצרה. —

והנה בהחלק הזה גדלה העבודה עוד יותר רב מאשר בחלקי הספר הקודמים. — כהחלק השני — הצופה פני התולדה הישראלית על ערבות זמן גדולה — תקופת בת חמש מאות שנה (מימי צמיחת הברית החדשה עד אחרי חתימת התלמוד); כן גם החלק השלישי הזה, נושא דעו על תקופה בת חמש מאות שנה 1). אולם בשעה שהתקופה התלמודית עטויה שלמת אור וקורות ימיה ברובם, פרושים לפנינו כשמלה, נראה — מראה נפלא ומוזר בהתולדה — תקופות וזמנים מאוחרים מְעֻלפים בענן ההעלם וההסתר, וישנם גם דורות של תהו (כתקופת רבנן סבוראי), אשר לשוא ישא חוקר התולדה את נפשו אל ידיעות ברורות ומקורים נאמנים — ותרב עוד המבוכה הזאת בהגיענו לדורות תקומת הדת ה א י ש ל מ י ת ואחרי כן — במדה גדולה מזאת — לדורות ק ר ע ה ק ר א י ם; אז מצאה השנאה הדתית כר נרחב לפניה לקלקל

---

1) מן חתימת התלמוד — ד"א ר"ס — עד אבדן ישיבות בבל ויסוד אהלי תורה וחכמה בספרד — דור רב שרירא גאון והנשיא חסדאי אבן־שפרוט — ד"א תש"ע.

שורת האמת ולטפח על פניה — ובדורות האחרונים , התעוררו הקראים ואחריהם נמשכו הרבה הרבנים — לתקן עולם התורה הקראית בתולדה משוכללת לבנות בנין עולם במקום שאין חמר ואין לבנים , ואחד מיוחר שבהקראים — ברא יש מאין ויוליך חכמים רבים שולל . על כן היתה חובה כפולה מוטלת על הכותב דברי הימים בעברית לעברים , להעיר את קוראיו ולהאיר עיניהם על כל הכללים המוטעים וההנחות המוכחשות בהמקצוע הזה . — בהדבר הגדול הזה האיר עיני באור יקרות הרב החכם הגדול , גדל־דעה ומגלה עמוקות בחקר קדמוניותינו , רבי אברהם אליהו הרכבי נ"י . הוא שת לוית־חן על ספרי זה , כן בהערותיו מכבר בלשון רוססיא וכן בהחדשות שספח להספר הזה , חדשות ונצורות לא שזפתם עין חוקר דברי הימים מלבד החכם הזה , שספרי ישראל העתיקים בהביב-ליותיקה של הקיר"ה בפטרסבורג פתוחים לפניו , וכיד חכמת הבקרת הטובה עליו ידע לזרות ולהָבֵר , בין האמת והשקר , התבן והבר , ולו אני חייב להודות בפתחי שערים נגדה נא לכל קוראי הספר הזה .

בחתימת דברי עלי לבקש סליחת הקוראים על השגיאות הבאות לפעמים לא רחוקות בספר הזה — שגיאות הדפוס והכתב , שאי אפשר לי מכמה טעמים לתקן כלם ובההוצאות החדשות אתאמץ לתקן גם את המעֻות הזה — ותפלתי לאל חי , כי יקיימני ויזכני לגמור את העבודה הגדולה הזאת להמציא כל חלקי הספר לקהל קוראי עברית מקצה ארצות הישוב הישראלי ועד קצהו — ועיני תראינה בזרוח שמש צדקה ומרפא בכנפיה לאחי בני עמי בכל ארצות פזוריהם .

ווארשא בחדש ניסן התרנ"ד

שאול פינחס ראבינאוויץ .

תֹּכֶן הָעִנְיָנִים.

מבוא — דף 3—10

פרק זמן שלישי להתקופה הראשונה.

I.

זמן רבנן סבוראי.

פרק ראשון

בבל ויהודה: השקפה כללית, הזינדקים, המלך ק׳בד והמתקן עולם במלכות הדת האמגושית מזדק. ראש הגולה, מר זוטרא השני, מר חנינא, מרד יהודי בבל בלכות פרס — מר זוטרא ומר חנינא — הרוגי מלכות, רדיפות וצאת הסבוראים רב גיזא (רב עינא) מסורא ורב סימונא מפומבדיתא, עוד רדיפות מאת מלך פרס הורמיסדוס או הורמיז הרביעי; היהורים וחומס המלוכה (Usurpatos) בהרם, בתי-המדרש נפתחים שנית בבבל הישראלית, רישי מתיבתא ורישי גלוותא: — מצוקות ישראל תחת יד קיסרי ביצנץ, מושבות בני ישראל בארץ ישראל, דלדול התורה בארץ הקדושה, יוסטיניאנוס קיסר והיהודים, כתב הדת נגד הדרשנות על פי דרכי ההגדה, חפץ הקיסר להטיל עצמו לשופט ודיין בעניני דת ישראל ועבודת אלהים, מרד היהודים נגד ביצנץ בימי הירקליוס, היהודים נותנים יד להפרסיים הנלחמים בביצנץ בסוריא וארץ ישראל, בנימין איש טבריה, הנזיר מהר סיני, השלום בין הירקליוס קיסר והיהודים בגד הקיסר הזה והפרת ברית השלום, רדיפות וגרוש היהודים מירושלים, (מן ד״א ר״ס עד ד״א ש״ץ 500—630 לסה״נ) דף 11—41.

פרק שני

היהודים באירופה: מעמד היהודים באירופה, קהלות קונסטנטינופול, כלי בית בית המקדש, היהודים באיטליה, האפיפיור (פאפא) גילסיוס, תיאודוריך הגדול מלך האוסטגותים והיהודים, יועץ המלוכה קסידיור והיהודים. — גבורת היהודים בני אפולי, האפיפיור גריגור הראשון והיהודים, מעמד היהודים בגליא (צרפת הדרומית) ופרנקיה (הצפונית והמזרחית), תקנות כנסיות הכהנים (קונסיליות) נגד היהודים, הבישוף אביטוס איש קלירמונט, מלך פרנקיה קילפיריק (Chilperich) והיהודי פריסקוס, הרדיפות בימי דגוברט מלך פרנקיה, קדמוניות היהודים בספרד, שכתם במנוחה כל ימי מלכות הוויסטג׳תים בעלי האמונה האריאנית, חקי ריקרד צורר היהודים, רדיפות סיסיבוט, סווינטילה נוטה חסד להיהודים, כתבי הדת לרעתם מאת סיסננד (Sissenand), רדיפות היהודים על ידי חינטילה מלך ספרד. (מן ד״א ר״ס—ת׳ 500—640 לסה״נ). דף 41—72.

פרק שלישי

בני ישראל על אדמת ישמעאל.

היהודים על לשון-ארץ ערב, ראשית בואם, שבטי היהודים ביתרב ומסבותיה ובכל ארץ חבור (Chaibar), מצודותיהם וטירותיהם, — היהודים בארץ תימן (Jemen), כחם ותעצומתם ופעלתם על שבטי ערב, שבטי ערב מקבלים תורת ישראל, ממלכת בני חמירה אבו-כרב יוסף מלך יהודי הראשון בממלכה הזאת ואחריתו, מלחמות שבטי היהודים ביתרב עם שבטי ערב, המשורר הערבי-היהודי שמואל בן עדיה ובנו שריה, שר צבא היהודים קאאב ומלחמת יהודי יתרב. (מן ד״א ר״ס עד ד״א תכ״ב 500—662 לסה״נ.) דף 72—101

פרק רביעי

מחמד הנביא לעמי ערב, והיהודים

מיסד דת מקה ומדינה, יחוכו אל היהדות והליכותיו עם יהודי ערב, עבד-אלה אבן-סלם והיהודים מגיני מחמד ועוזריו (Ansaren) פנחס אבן-עזורה והיהודים, שוטני מחמד, מלחמת מחמד בערב בני נדיר (נרזשיר) וגלותם מן הארץ נשיא יהודי ערב חויה (Hujeij), שבטי ערב שוטני מחמד והיהודים היו לאגודה אחת להלחם בו ובמאמיניו, מלחמת היהודים בני-קורייזה ותבותם, מחמד עשה מלחמה נגד היהודים הרכבים, גבורי ישראל קיננה ומרהב, שבר יהודי חבור, היהודית זינאב (Zainab), השנאה ליהודים והיהדות בהאלקוראן, גלות יהודי חבור ובני בדיל-קורא (Vadil-Kora) להעיר קופא על נהר פרת. (מן ד״א שפ״ב עד ד״א ת׳ 622—640 לסה״נ). דף 120—1[illegible]

II.

העת הרביעית לזמן הראשון (שכלולה של היהדות הרבנית)

דורות הגאונים.

פרק חמישי

מאה שנים הראשונות בדורות הגאונים

האישלם מדביר תחתיו עמי אסיה, ירושלים, קנאת עומר הכליף השני אחרי מחמד, פתגמי מדרש על דבר מלכות אדום וישמעאל, המעמד המאושר של יהודי בבל, ראש הגולה בוסתנאי ובת מלך פרס דארא, ריש מתיבתא רב יצחק והכליף עלי בן אביטאלב, הגאונות, חלוק כבוד לריש גלותא, ישיבות בבל ובתי דיניהן. סדרי הקהלות, החרם, — מרכז האומה הישראלית בבבל, — מצב המצוקה ועול גלות בספרד הוויסטגותית הקתולית, הכנסיות (קונסיליות) וגדריהן ואסוריהן, ארכי-בישוף יוליאנוס מטולירה והיהודים, קשר היהודים על מלהות

M. T. AKADEMIA KÖNYVTÁRA

הוויסת ג׳תים הקתולים בספרד, היהודים נדונים לעבדות עולם, יהודי ספרד יוצאים מעבדות לחרות בנצחון האישלם על הכנסיה הנוצרית בכל לשון — ארץ ספרד — מעמד היהודים הצולח בתור אזרחים בממלכת ספרד האישלמית (מן ד״א (ת״ח) עד ד״א תק״כ = 640 (658) – (760) .

דף 121 154.

פרק ששי

המשך:
מדברי ימי מאות השנים הראשונות להגאונות, נִצָּנֵי הספרות החדשה. ראשית התנועה להתנגדות אל התלמוד.

פעולת היהודים בהספרות הערבית, מסרגוואיה (קרי: דזשאוואי) וסומאיר, בינה במקרא ותקון סופרים (קביעות הנקודות והטעמים), רבי משה הנקדן, הנקוד האשורי או הבבלי, השירה העברית החדשה, יוסי בן יוסי, שמעון בן כיפה, ינאי, אלעזר הקליר ויתר הפייטנים, ההתנגדות אל התלמוד, שריני משיח השקר, היהודי קאוילאן-אל-יהוד — ראש חבר יהודים קושרים בספרד המחמדית, ריש-מתיבתא דפומבדיתא רב נטרונאי גאון ותשובתו על אדות פושעי ישראל שחזרו בתשובה, הרדיפות בביצנץ בימי הקיסר ליאו האיזאוירי, צאת יהודי ביצנץ לשבת בקרים ויתר המדינות שעל יד ים השחור צפונה מזרחה, הכוזריים, משיח השקר עובדיה אבו-עיסי ומותו, האבו-עיסיים או האיספהאנים, רב שלמה ראש גולה, רב אחא משבחא בעל השאילתות (מן ד״א ת״ח עד ד״א תק״כ = 658 – 760).

דף 155—182.

פרק שביעי

קרע הקראים:

ענן בן דוד רבם של בני מקרא, חבריו ותלמידיו, בעלי המסרה, רב יהודאי גאון, יחס חדש בין נשיאות הגולה והגאונות, הכוזרים והכנסם בברית דת ישראל, מלך הכוזרים בולאן ומורו יצחק סנג׳רי, קארל הגדול והיהודים, משפחת קלונימוס מלוקה וישיבתה במגנצא, יהודי גרמניה, היהודי יצחק מלאך קארל הגדול בחצר הכליף בבגדד, רבי מכיר מנרבונה. — אותות שנאה לישראל בממלכת הכליפים, סהל-אל טברי, יהודה יודגאן הפרסי או הירעונים—היהודאים, בנימין נאהוונדי וכת המאקאריים או המאג׳אריים, תורת הסוד על דבר הגשמת הבורא ושעור קומה — בעלי הסוד בישיבות בבל, דברי ריבות בין נשיאות הגולה והגאונות, התורה הקראית, נסי בן נח, תורת משה (מסוי) הבגדדי מעיר עכברא וישמעאל איש עכברא, כת העכבריים, משה הפרסי או התפליסי והתפליסיים משוי (משה) מבעל-בק, נטיות הקראים בעצמם והחומרות שהנהיגו בדתם. (מן ד״א תקכ״א עד ד״א ת״ר = 761 – 840). דף 183 – 234

פרק שמיני

המעמד הטוב של היהודים יושבי ממלכת פרנקיה — גרמניה.

הקיסר לודוויג החסיד וטיבו וחסדו עם היהודים; הקיסרית יהודית ורואי פניה אוהבי ישראל, אגובארד הבישוף מליאון צורר היהודים, מכתבי הגלוי נגדם, בודו-אליעזר גר צדק,

לודוויג החסיד מגין עליהם מפני חמת מבקשי רעתם.
(מן ד"א תקע"ד עד ת"ר = 814—840). דף 235—248.

פרק תשיעי

ירידת נשיאות הגולה וצמיחת קרן ספרת ישראל המחקרית — המדעית.

הקיסר קארל הקרח והיהודים, רופא הקיסר צדקיהו, הדיפלומאט היהודי יהודה, אמולו הבישוף צורר היהודים, תלמידו של אגובארד הליאוני, כנסת הכהנים (קונסיליה בעיר מאָה (Meaux), כתבי שטנה של אמולו, פעולתם, המרת דת באונס במלכות ביצנץ בימי הקיסרים וואסילי המוקדוני וליאו, השפלת כבוד היהודים והנוצרים בממשלת הכליף המזרחית (איראק היא בבל ובנותיה), שקיעת כבוד נשיאות הגולה ועלית ישיבת פומבדיתא, רב פלטוי גאון ורב עמרם גאון, סדר התפלה שתקן רב עמרם, הגאונים מחברים ספרים, רב שמעון מקהירא, היוסיפון הערבי, רבי יצחק הישראלי, סופרי הקראים, משה דרעי, תורת הפרישות מתגברת בין הקראים, אלדד הדני ורב צמח גאון, יהודה בן קורייש, המעמד הטוב של היהודים והנוצרים בארצות הכליפות שבאסיה בימי הכליף אלמותדיד, ירידת ישיבת סורא, רב כהן צדק ראש בפומבדיתא, מגמתו חפצו ומעשהו, נשיאי הגולה עוקבא ודוד בן זכאי. (מן ד"א תר"א עד ד"א תרפ"ט = 840—928). דף 249—279.

פרק עשירי

דור רב סעדיה גאון והנשיא חסדאי אבן-שפרוט קץ נשיאות הגולה והפרחת חכמת ישראל ותורתו בספרד.

רב סעדיה הפיתומי. תולדותיו, הספרים שכתב בימי הבחרות, מאמריו וספריו הויכוחים נגד הקראים, סלמון בן ירוחם הקראי ומלחמת דברים בינו ובין רס"ג. — נשיא הגולה דוד בן זכאי, רב סעדיה הפיתומי היה לגאון בסורא, מחלוקתו וסכסוכיו עם דוד בן זכאי, העבר ממשמרתו, עבודתו הספרותית ושיטתו בחקר אלוה, האמונות והדעות על פי תורת משה ויהדות, הכופר חוי הבלכי או הכלבי. השלום בין רב סעדיה גאון וראש הגולה, בטול נשיאות הגולה, מורת רב סעדיה, אבן ישיבת סורא, רב אהרן, כלב אבן-שראג'דו (סרדושאוידוי), יעקב בן שמואל תלמיד רס"ג (אשר הקראים יקראו לו העקש) מוסיף להלחם בהקראים, מצליח או אבו-סרי-סהל הקראי, יפת בן עלי, מנחם הגיצני, דוד אלמקמץ או הבבלי, בן-אשר ומסרתו, חתימת המסרה, קהלת ישראל על חצי האי קרים. (מן ד"א תרפ"ח עד ד"א תש"ל = 928 - 970). דף 279 - 316

פרק אחד עשר

המשך:
התקופת רב סעדיה גאון והנשיא חסדאי אבן-שפרוט. אירופא.

ארבעה מיסדי בתי התלמוד לתושב"ע באפריקה ואירופה או ארבעת תשבוים, רבי משה בן חנוך ועדת קורדובה, רבי חושיאל ועדת קאירוואן באפריקה, דונש בן תמים, רבי שבתי דונולו ונילוס הקדוש להנוצרים, היהודים בספרד, רב חסדאי יושב ראשונה במלכות הכליפים בספרד, תכונתו

פעולתו ומעשיו , מכתב חסדאי אל מלך הכוזריים , התמוטטות מלכות כוזריה בקרוב הרוסים אל גבולות ארצה , מנחם בן סרוק , המשקל והחרוז בשירי עברית , הפרחת השיר והמליצה בספרד , בית מדרש החכמות בקירדובה , רבי חניך בן רבי משה ובן אביתור (אבן-שטנאש) , מות רב חסדאי אבן-שפרוט (מן ד"א ת"ש עד ד"א תש"ל = 940—970). דף 317 356.

פרק שנים עשר

עלות השחר לשלמות ההשכלה העברית בספרד , ואבדן הגאונות בבבל.

רב שרירא גאון ובנו רב האי , אגרת דרב שרירא , מנשה אבן-קצרה , קהלות ישראל הספרדיות , תלמידי מנחם ודונש, יהודה חיוג' , חסאן בן מר חסאן , המחלוקת בין רבי חנוך ורבי יוסף בן אביתור אבן-שטנאש , יעקב אבן-ג'ו ומאורעיו, היהודים בצרפת , נתן הכבלי , רבי ליאון או ליאונטין , היהודים בגרמניה , אוטו השני ורבי קלונימוס , רבינו גרשום מאור הגולה ותקנותיו , רבי שמעון ממגנצא , גר צדק ווייצילינוס , הקיסר היינריך השני רודף יהודי גרמניה , הכליף אלחכים ורדיפות היהודים במצרים וארצות הקדם , הכג'ן היהודי דוד והרוסים , אבדן מלכות היהודים הכוזריים, התורה הק־אית יוסף (יעקב) אלקרקיסאני ולוי הלוי . (מן ד"א תרפ"ח עד ד"א תש"ל = 928—970). דף 356—384.

III.

ציונים

ציון א	מן דף 385—387.	ציון יא	מן דף 412—415.
ציון ב	" 387—392.	ציון יב	" 415 424.
ציון ג	" 392—394.	ציון יג	" 424—428.
ציון ד	" 394 - 395.	ציון יד	" 428—431.
ציון ה	" 395 - 396.	ציון טו	" 431—433.
ציון ו	" 396 - 397.	ציון טז	" 433 438.
ציון ז	" 397 - 400.	ציון יז	" 439—453.
ציון ח	" 400—402.	ציון יח	" 453—459.
ציון ט	" 402—403.	ציון יט	" 459—465.
ציון י	" 404—412.	ציון כ	" 465—474.

ציון כא מן דף 475—480.
ציון כב " 481—483.
ציון כג מן דף 483 489.
הערות ותקונים " 490—292.

המאמר : לקורות הכתות בישראל מאת ד"ר הרכבי מן דף 493—511
תקונים והערות מאת הרב החכם שז"ח האלבערשטאם נ"י, דף 112.
רשימת השמות : מן דף 113 135.

AKADEMIA KÖNYVTÁRA

פרק ראשון.

אלה מסעי בני ישראל א).

גרוש ספרד ותוקף פעלתו על כנסת ישראל במקומות מושבותיהם בארצות אחרות; יהודי ספרד בארצות גלותם: איטליה, אפריקה ותרכיה האירופאית והאסיית; ר' אברהם עאקריש, דון יצחק אברבנאל ובנו ליאון מידיגה, דון דוד בן שלמה ן' ייחיא ודון יוסף ן' ייחיא; פַּפָּאֵי רומא וגרוש ספרד ופורטוגליה; ר' אברהם סבע בעל צרור המור, ר' אברהם זכותא התוכן בעל היוחסין ור' משה אלשקר. גולי ספרד ופורטוגליה בתונים ומרוקה ויתר ממלכות הברבריאה באפריקה הצפונית.

מיום שחרב בית המקדש בשניה, ותאבד ממלכה מיהודה ועל פני כל הארצות נפוצו המוני האֻמה הישראלית, לא נפל דבר נורא־עלילה ביעקב כגלות יהודה מאספמיה ופורטוגליה. הגרוש הזה, אשר לפניו לא היה כמוהו לאכזריות וחמת נקם, משך אחריו תוצאות רבות ורעות באחרית הימים במדה יתרה להמגֹרשים מאשר להמגָרשים. המעשה הזה לבדו ממלא את כל התקופה ההיא ועומד על פרשת דרכים בין שני פרקים גדולים בתולדת ישראל. גלות ספרד הרעישה לב האֻמה ועָצְמת פעולתה נראתה

א) בכדי שלא לערב את התחומין, לא נכלול במסעי בני ישראל את המדינות שהיתה בה ישיבת היהודים, גולי ספרד, עראית, שנה ושנתים, כנאפולי, נברה ופורטוגליה (ליוצאי ספרד) ועוד — המאורעים האלה המה חלקים מכלל עצם הגרות מחצי־האי הפירנאָאי, — הענין שאין אנו עוסקים בו בספר הזה. בגלל הדבר הזה אין מקום בספר הזה גם לפרטי ההרפתקאות של דון יצחק אברבנאל ובנו הפילוסוף יהודה, כי אם לפי המדה הדרושה לשלמות הציור הכללי של הגרוש ומסעם להארצות אשר התישבו שם המגורשים ישיבת קבע.

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

על כל תפוצותיה בתבל ארצה. בגלות ספרד גלה כבוד מיהודה ואבד המרכז להיהדות; השפל גאון העם כלו ונשבר העמוד התָוֶך אשר בית ישראל היה נשען עליו מימי חתימת הגאונים — לפני חמש מאות שנה — מימי חסדאי אבן שפרוט ועד הנה; על כן גדל השבר מאד וכל אברי האֻמה הרגישו את הכאב הנעכר ההוא. לבני הדור נדמה אז, כי בימיהם נחרב הבית בשלישית ובפעם השלישית הלכו בני ציון היקרים שבי לפני צר. כי יהודי ספרד חשבו עצמם, וכן נחשבו בעיני כל אחיהם שבגולה, להמיוחשים שבישראל, בני אצילי יהודה, ועליהם סמכה חמת ה׳ יותר מעל כל אחיהם ליסרם בתוכחות חמה ולהשקותם כוס תרעלה; יותר מכל אחיהם שלחה תורת הקנאות את מגפותיה אל לבם: שאת ושבר, גלות ועבדות, המרת דת באונס, שברון־לב — ממכשול־לב וכאב נעכר, מוקדי אש ומצולות ים, כל בלהות מות, כל מצרי שאול, כתומם באו על האצילים האֻמללים האלה, וימעטו וישחו ולא נותר מהם אחד אחוז מעשרה א) כמעט כל העשר הרב שהיה ליושבי ספרד לבדם מלבד אשר לאחיהם יושבי פורטוגליה, שעלה לסך שלשים מיליון כפולים (דובלאָנען) ב) הלך תמם וירד לטמיון וגם מעט מהזהבה לא הצילו משני אריות פקידי פרננדה ושריו וסגניו, שואפים לבצע מעשקות כמוהו, ויתר הפלטה אבד גם הוא בימי הטלטולים והנדודים. — כן נשארו ערומים בארצות אירופה בימים ההם, אשר לא נתנו חנינה ליהודי, רק בדעתם, כי הוא תפוש זהב וכסף. אמנם כן, גם בימים ההם היו להיהודים הספרדים והפורטוגיזים אחים בצרה — צרפת ובריטניה הקדימו את יושבי לשון ארץ פירניאה במאה שנה ויותר, ולא נתנו ליהודי מדרך כף רגל בארצם, ובאשכנז נהלכו כצל מימי המות השחור, דחו מדחי אל דחי, נגרשו מעיר לעיר וממדינה למדינה, ממזרח גרמניה עד מערבה, רק בממלכה האחת אשר בקצה מזרח וצפונה אירופא, במאה החמש עשרה — לפני צמיחת קרן רוסיה — בממלכת פולין, בימים ההם, מצאו היהודים מנוחה שלמה ונוה שאנן מימי מאות שנים

א) דון יצחק אברבנאל במבוא לספר מלכים.

ב) שם.

לפני גלות ספרד וכמאה שנה אחריה. — אך עד הארץ ההיא, —עד פולין— לא באו יוצאי ספרד ופורטוגליה. — והמה ראו בעני אחיהם האשכנזים, הנרעשים והנפחדים, אשר בכל עניותם וענוים לא היה צערם גדול כצער הספרדים; כי מאז ומעולם היו יהודי אשכנז מדֻכאים וכלואים בהגיטו, גם היה נתון למכים ולחייהם למורטים, בהם היתה יד אבירי־חמס ממסגרותיהם, הארבים על היהודים העוברים עליהם לקחת מהם את הנפש ואת הרכוש; ויד תושבי הערים, עם תלמידי בתי הספר ופרחי כהונה, הכהנים והנזירים, עם כל בְּנֵוָתְהוֹן, לשום את היהודי כעפר לדוש, עד כי שחה לעפר נפש יהודי אשכנז וכל רגש הכבוד חלף הלך כליל מקרבם.

לא כן יהודי אספמיה ולוזיתניה — אסונם הנורא ושברם הגדול כים עוד נתנו בקרבם דעת־נפש להוקיר ערכם במדה גדולה עד לְרָמוּת־רוח וגאות־לב. דברם היה: את אשר יאהב ה׳ יוכיח, והשאת והשבר אשר כתומם באו עליהם אות ומופת הוא להם, כי הם בחירי ישראל ואציליו. והרעיון או רגש־הלב הזה היה הולך ומפעם בקרב לבם גם בימי דורות רבים אחרי הגלות: גלות ספרד היתה להם השלישית אחרי גלות בבל ורומא ובהם בחר ה׳ ליסר עמו על כל חטאתיו. והדעת הזאת היא שעמדה להם לחזק רוחם בקרבם, כי בזמנם שהיתה להם רְוָחָה כמעט מעצבם ומרגזם, בהריחם ריח החירות, שבו ללכת קוממיות וכנשיאי ארץ התהלכו עם גדולי אירופא ויתחשבו לאנשים כערכם. בכל מקום באם, במצאם מנוח לכף רגלם הבצקה, לא משה מהם רמות־רוחם ודעת־נפשם את חין ערכם — ודעתם זאת לא היתה גאות עם־יהיר, כי אם גם נוסדה במשפט צדק, משפט נכון ונוסד במעלות רוחם. אמנם במאתים שנה האחרונות לפני הגלות, כבר שקעה שמש הצלחתם וגם אור השכלתם, חכמתם ודעתם בתורה וחכמה, כמעט כבה, אך בכל אלה נעלו מעל יתר יהודי אירופה בימים ההם בהשכלה וטוב־טעם בחיי החברה, בדעת הליכות בני מרום עם הארץ —דעת לשון וספר— והליכות עולם, עם ארחות החיים והסלסול הנותן לוית־חן לכל חכמה והשכלה; וידעו ארחות חן ונעימות בבגדיהם ובכל הליכותיהם, ידעו לפאר את בתי כנסיותם ובתי מדרשם, ויתאמצו

ביותר להלביש מחשבותיהם בלשון יפה צחה ונעימה, בלשון ספרד הנאוה והמענגה. — אהבתם להארץ אשר בה ישבו הם ואבותיהם מקדמי ארץ, מלאה גם אז את כל לבבם, מבלי תת מקום לרגשי שנאה נגד האֵם האכזריה אשר קאה אותם מקרבה. בכל מקום באם יסדו להם יהודי אספמיה ולוזיתניה ישובים וקהלות בפני עצמם, ויביאו עמהם גם את הלשון הספרדית, וגם — גאותם ורמות־רוחם, אך עם זה הביאו עמהם גם דרכי החיים והליכות החברה המתוקנת לארצות אפריקה, לתרכיה האירופאית, לסוריא וארץ ישראל, לאיטליה ומדינות פלנדריה בקרן מערבית צפונית אירופא התיכונה; הם שמרו בטהרה את השפה הספרדית, הם ובניהם אחריהם עד דור עשירי ועד דורנו האחרון. והשפה הספרדית או הפורטוגיזית, אשר בה דברו המגרשים והפליטים, היתה הלשון במעלתה העליונה והפרחתה, בימי המפעלים רבי עלילה שנעשו אז על ידי בני הארצות האלה בתקופת הגלות עולמות חדשים באמיריקא הצפונית והדרומית, ועל כן עמד טעם השפה הזאת בלשון המגרשים האלה במשך מאתים שנה ולא נהפכה לשפה בלולה, כשפת אשכנז בפי יהודי אשכנז ופולין. כחמשים שנה אחרי הגרוש מעיד עליהם אחד מגדולי הסופרים בספרד, הנוצרי אשר תר את ארצות הקדם, ויאמר: „בערי שלוניקי, קונסטנטינופול, אלכסנדריה, קהירה, וויניציאה ויתר ערי החוף יסחרו רק היהודים המדברים ספרדית, ובשלוניקי שמעתי ילדים רכים ייטיבו לדבר שפת קשטיליה במבטא ישר ונעים לאזן השומע, יותר ממני בן עם ספרד" א).

ובכל אהבתם לדבר כן בשפות ספרדית ופורטוגיזית, לא זזו מלחבב את לשון עמם — הלשון העברית, אשר בספרד קמה לתחיה ותיף בגדלה ותעש פרי הלולים בימי הפרחת הספרות בדורות של רב חסדאי, אבן גנאח, הנגיד והלוי עד דורם של הרמב"ם והרמב"ן, חבת התורה והשפה היתה רוח חייהם ומזון נפשם של הספרדים לפני הגלות ולאחריו. למודים הם גם המבינים בבינה

א) Gonsalvo de Illescas, historia pontifical y Catolica (1606) מובא בספרו של de los Rior, הנקרא בשם: Estudio sobre los Judeos p. 469, Note.

KÖNYV- TÁRA

לעתים להחליט, כי מאת השנים לפני הגלות היתה עת הירידה בתורה ומוסר — אמנם אם צודקת היא ההחלטה הזאת בכמה פנים, ועדים נאמנים עליה הדרשן ר׳ יצחק עראמה בעל העקדה במגלתו „חזות קשה״ א) ור׳ יוסף יעבץ בספרו „אור החיים״, אך לזה יש להעיר גם כן, כי נראתה אז בימי המאה האחרונה לפני הגרוש התעוררות גדולה מאד להטיב דרכם ותעצומה רבה לתורה ותעודה — כנראה מתקנת קהלות ישראל שבקשטיליה קצ״ב, ששם נקבע המדור היותר גדול לתקנות בתי תלמוד תורה, דרכי ההוראה, ההשגחה על המורים ועל שמירת התורה ב), ומשם וממקומות אחרים נדע, שהיתה הלשון העברית שגורה בפיהם יותר מלשון הארץ, ובכל הגולים לא נמצאו בורים ונעורים מדעת השפה ותורתה. ולמען דעת עד כמה הכתה דעת התורה והלשון העברית עמוק שרש גם בלבם של האנוסים, נזכיר בזה רק את המראה הנפלא, כי בין הפליטים האלה אחרי מאה שנה להמרת הדת, אחרי ימי דורות שלשים ורבעים, נמצא כי אלה שנולדו ונתגדלו על ברכי הדת הקתולית למראה עין עדי הגיעם לשנות גבר — כמעט נמלטו מתוך ההפכה הספיקו לחדור אל חדרי התורה ויהיו לסופרים מופלאים בעברית ומקצתם גם

א) חזות קשה שער י״ב. ולא אוכל התאפק מהביע במקום הזה התפלאותי, כי התיירים הגדולים בדברי ימי אחינו הספרדים, קאיזערלינג, גראֶטץ ולאֶב ועוד, מסתירים עין מדברי הדרשן הגדול הזה שחי סמוך להגרוש, ותוכחותיו המה כראי שקוף לראות מבעדן את חיי בני הדור ההוא במראה כמו חי, האור והצללים כלם — ולמשל תהיה התוכחה שמוכיח הר״י עראמה את הקהלות, שהיה שם המנהג להעלות שכר להפנויות המופקרות לזנות, מפני שראו הפרנסים בזה תקנה להציל את הרווקים מידי חטא (עיין חזות קשה שער ט׳ ובכמה מקומות בהספר הנ״ל ובעקידת יצחק).

ב) עיין ביאהרבוך פיר געשיכטע דער יודען אונד יודענטהום לפיליפזון משנת 1869 במאמרו הגדול של קאיזערלינג Das Kastilianische Gemeinde-Statut ואחרי כן הסטאטוט בעצמו. „התקנה״ הזאת לכל קהלות קאשטיליה היתה כארבע מאות שנה חבושה בטמון והחכם אלכסנדר גולדברג בנו של החכם הנודע ב״ג בפאריז מצא אותה בהביבליותיקה הלאמית בפאריז ומסרה בהעתקה לקאיזערלינג — והיא מפיצה אור בהיר מאד על סדרי הנהגת הקהלות ומעמד המוסר והתורה — והדברים ארוכים מאד ואקוה לשוב אליהם במקום אחר.

לרבנים גדולים, כאשר נספר בפרקים הבאים. — אות נאמן, כי בהחלק העיוני של היהדות הגו האֻמללים האלה גם בעת אשר שמו המסוה על פניהם, ובשובם אל חיק אמם, כבר היו מלאי דעת היהדות במדה ידועה. — בגלל כל מעלות הרוח אלה ודעתם ללכת נגד החיים, ידעו יהודי ספרד ופורטוגליה להיות ראשי המדברים בקהלות אשר באו לשבת שם, לא ארכו הימים ויטביעו הם את מטבעתם על הקהלות שנמצאו אז באיטליה ויון, בתֻּרכיה וסוריא, ויד הגרים היתה על התושבים לבטלם ברוב מנינם ובנינם ותהיינה לקהלות ספרדיות בכל תכונתן וצביונן, כי ידעו לפלס נתיב לחפצם ודעותיהם, ולהשפיע על היהודים שישבו מכבר בהארצות משפע דעתם את החיים והליכותיהם.

שלשה הם המקומות אשר בהם נתישבו גולי אספמיה ולוזיתניה הראשונים ישיבת קבע: איטליה (הצפונית), אפריקא (מדינות ברבריה לכל ארך שפת ים התיכון דרומה ממצרים ועד מעבר־ים גיבראלטר) והשלישי הכי נכבד: ארצות תֻּרכיה באירופא ואסיא, זאליהן יתחשבו גם מצרים וסוריא ואיי יון. כתפוס וסמל הטלטול וענויי הנדודים שסבלו הגולים עדי באם אל מנוחתם באחת משלש הארצות הנזכרות, נשים פה קוי־ציור פני איש אחד מהם, אשר אף כי לא היה מורם מעם במעלות רוחו, אך נפש נדיבה נוססה בו, לחזק לב הגולים בשם ה׳ ולשגבם ישע והוא, בקורותיו ומאורעיו היה מופת לאחיו, כי אם אך יחזק עם או איש את לבבו יחזקו גם כחות גופו ונפשו לחיות ולהאריך ימים על הארץ לבלי יאבד בעניו. שם האיש הזה הוא: ר׳ יצחק בן אברהם עאקריש; נער קטן היה בשנת הגרוש, רנ״ב, והוא פסח בשתי רגליו, וילך הפסח הזה אחר אביו — תמונת יעקב הצולע, נושא רגליו הכבדות מעם לעם ומגוי אל גוי, מספרד לאיטליה, ומאיטליה לאיי יון ומשם לארצות הקדם ולמצרים ואפריקא. — ימי נדודי הגולה הצולע הזה ארכו כמאה שנה ומנוחת־עולם מצא הגולה והנודד הזה בקונסטנטינופול. העובד החרוץ הזה הציל ספרים יקרים מידי הכליון, וגם התולדה הישראלית לא תחשוך תודתה ממנו, כי גלה עמוקות מני חשך. הוא הוציא לאור ראשונה: א) חליפות האגרות שבין הנשיא רבי חסדאי אבן־שפרוט ומלך

KÖNYV TÁRA

הכוזרים, הנשיא יוסף, בשם „קול מבשר". ב) תולדות בוסתנאי בשם „מעשה בית דוד בימי מלכות פרס". ג) אגרת „אל תהי כאבותיך" לר׳ פרופיט דוראן (האפודי) להמומר שלמה הלוי או הארכיבישוף מבורגש הידוע. ד) פירוש משולש על שיר השירים. ובהקדמתו להספר האחרון הזה (דפוס קושטנדינא) יאמר: „אמר „יצחק בן אברהם עאקריש מגלות ספרד ומנפוליש, כי לא קבל „עליו המים ונגרש עם כל יתר הפליטה הנשארת מכל ממלכות „אישפניאה ופרנסה... גם עלי עבר רוח הטלטול ללכת מעיר „לעיר ומממלכה לממלכה. ויהי כי התעו אתי אלהים מבית „אבי ומארץ מולדתי, הלכתי אל עם אשר לא ידעתי בתוך אהלי „אדום וישמעאלים הלוך ונסע הנגבה עם באי מצרימה... „ואקום ואבא לקושטאנדינא". — הוא היה שנים רבות בבית המורה הגדול רבי דוד בן זמרא (הרדב"ז) גם כן מגולי ספרד, אשר הגלה גם הוא לראשונה בפיס (Fez) באפריקה הצפונית ומשם בא למצרים (ועל אדותיו עוד נשוב נדבר בארוכה בפרקים הבאים) ועשרים שנה ישב בארץ הצבי בבית ר׳ יוסף קארו בעל שלחן הערוך, והאריך ימים עד ימי תקפו של דון יוסף נקסוס ורדיפות היהודים והתלמוד שרדף האפיפיור הקנאי ההולל פוילוס הרביעי כשבעים שנה אחרי גלות ספרד. וכדברי ר׳ יצחק עקריש על נפשו נוכל לאמר על כל אחיו בצרה הגולים, כי „דלג כפסח" ונשא רגליו הכבדות והבצקות מגוי אל גוי אשר לא ישמע לשונו, „פני זקנים לא ישא ונער לא יחון". קרוב למאה שנה ארכו ימי ר׳ יצחק עקריש ומקום מנוחתו האחרונה ושנת מותו לא נודעו א) — הגולה־הצולע הזה הוא

א) הדברים האלה נכתבו בעוד לא היה בידי ספרי הר"י עקריש בהוצאתם הראשונה שהנם יקרי המציאות מאד, ועתה בחסד החכם המופלא הפרופיסור ואיש החמודות ר׳ דוד קויפמאנן נ"י ישנם ת"י ספר קול מבשר ומעשה בית דוד וכו׳ (הקדמה למכתב חסדאי אל מלך אלכזר ותשובת המלך) שיש בה פרטים נכבדים למציאות שבטי ישראל שהיה להם ניר ממלכה בקצה חצי האי ערב עוד בימי המאה השש עשרה לסה"נ. ונגלו לי שאר דברי חפץ על דבר האיש הנפלא, נושא תולדת ישראל יוצא ספרד בימי מאה שנה — הקציתי לו מקום בפרק המדבר על יודעי בינה לעתים בין הספרדים בדור הגלות וכמאה שנה אחריה.

דמות דיוקנו של עם ישראל יוצא ספרד ופורטוגליה, ונדודיו הרבים לאין קץ ותכלית. ומי זה יעצור כח ללכת אחרי הנודד הנצחי הזה, לדעת איכה ירעה ואיכה ירבץ ואיה ימצא עוד מקום מנוחתו — מנוחה נכונה, מנוחה שלמה לעד ולעולמי עולמים..

ראשית ישיבתם של הגולים באיטליה היתה מלאה מאורעים ופגעים רעים. השר דון יצחק אברבנאל הראשון א) נשא חן וחסד בעיני המלך החסיד פרדיננד הראשון מלך ניאפוליש בדרום איטליה ובנו אלפונסו ויהי לאיש ימינם והיושב במלכות ראשונה. אך כאשר הקריב לבוא אל העיר מלך צרפת קרל השמיני עם גדודיו הפראים והאכזרים, ויתענה אברבנאל בכל אשר התענה מלכו אשר עבד באמונה ותם־לב — וינס גם הוא מעל ארץ ניאפול וסיציליה. גדודי הצרפתים שללו וחמסו את כל הונו הנשאר לפלטה מגלות ספרד וכל יקרותיו ואסף ספריו אשר יקרו לו מחייו השחיתו הצרפתים ויקרעו ויאבדו בלי חמלה, ובמות המלך אלפונסו יצא ר' יצחק אברבנאל לשבת על האי קארפו אשר על ים־יון, וישב שם עד צאת הצרפתים מניאפוליש, ואחרי כן קבע דירתו בעיר מצער מנופולי אשר במדינת אפוליה (Apulien) אשר בממלכת ניאפוליש, ושם כתב והעתיק נחקר ואזן רובי ספריו ויתקנם וישלימם. עשרו אשר רכש בהיותו יושב בשער מלך אספמיה ופורטוגליה כבר כלה כהבל נדף והוא נשאר בדד לבד, אשתו ובניו נפוצו לכל רוח, ויהיו נודדים בארצות שונות וכמו שיספר בעצמו: „כל הימים שהייתי בחצרות המלכים „וטירותיהם עסוק בעבודתם לא היה לי פנאי לעיין ולא ידעתי „ספר, כליתי בהבל כחי ומחשבותי בבהלה לעשות עשר וכבוד וכן

ובציון מיוחד לזה בסוף הספר, — ובין היודעים בינה לעתים מאלה בצר לו רבי יצחק עקריש מקום נכבד מאד, באהבתו את האמת ובהיותו חוקר לכל תכלית ומוציא תעלומה לאור.

א) ע"ד תולדות כל בני בית אברבנאל מר' שמואל אמי המשפחה לפני שנת קנ"א עד ניניו ונכדי נכדיו של השר דון יצחק וביחוד תולדת השר הזה וכל פרק תולדות ישראל הקשור עמו הלא הא כתובה עמדי במאמרי הגדול „אברבנאל" בספר ה„אשכול" (ליקסיקון) הוצאת גלדמאן בווארשא בערך אברבנאל ודברי בספר הזה יהיו אך מעטים בנושא הזה.

M. T. AKADEMIA KÖNYVTÁRA